

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก
เล่ม ๑๗

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี
พุทธศักราช ๒๕๓๙

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๗

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ
ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี
มอบให้กรมศิลปากรจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี
พิมพ์ครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๖๔ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๗ -- กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๖๔.

๖๐๘ หน้า.

๑. ไทย -- ประวัติศาสตร์. I. ชื่อเรื่อง.

๙๕๙.๓

ISBN 978-616-283-563-6

ที่ปรึกษา

อธิบดีกรมศิลปากร (นายประทีป เพ็งตะโก)
รองอธิบดีกรมศิลปากร (นายจารึก วิไลแก้ว)
ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ (นางสาวศุกลรัตน์ ธาราศักดิ์)
ผู้อำนวยการกลุ่มประวัติศาสตร์ (นายบัณฑิต ลิ่วชัยชาญ)

คณะบรรณาธิการ

นายธีรวัต ณ ป้อมเพชร นายวินัย พงศ์ศรีเพียร นางสาวกรรณิกา จรรย์แสง
นายปรีดี พิศภูมิวิถี นางสาวสุทธิพันธ์ ขุทรานนท์
นางนุชนารถ กิจงาม นางสาวอาทิพร ผาจันดา

ควบคุมการจัดพิมพ์

นายไอยคุปต์ ธนบัตร นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ
นางสาวเปรมา สัตยาวุฒิพงศ์ นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ
นางสาวอาทิพร ผาจันดา นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ
นายธันวา วงศ์เสงี่ยม นักอักษรศาสตร์ชำนาญการ
นายชัยสิทธิ์ ปะนันวงค์ นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ
นายเอกลักษณ์ ลอยศักดิ์ นักอักษรศาสตร์ปฏิบัติการ

คำปรารภ

ในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงปกครองสยามรัฐสีมาอาณาจักรถ้วนถึง ๕๐ พรรษา ในพุทธศักราช ๒๕๓๙ เป็นสิ่งประเสริฐสุดที่มิเคยปรากฏมาแต่กาลก่อน แสดงบุญญาธิการอันไพศาล ยังความปลาบปลื้มปีติโสมนัสมาสู่ประชาชนชาวไทยทั้งชาติ รัฐบาลและอเนกชาตินิกรชนต่างสโมสรสมานฉันท์จัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี เฉลิมพระเกียรติให้ปรากฏแผ่ไพศาล

นับแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติตราบจนบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงอุทิศพระองค์บำเพ็ญพระราชกรณียกิจนานัปการ ยังความร่มเย็นเป็นสุขแก่พสกนิกรทุกถ้วนทั่ว ทรงเป็นมิ่งขวัญและศูนย์รวมแห่งความสามัคคีของปวงชนชาวไทย ตลอดระยะเวลาในรัชสมัย ประเทศไทยมีความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าและมั่นคงเป็นปึกแผ่นตลอดมา พระมหากรุณาธิคุณนี้เป็นสิ่งที่คนไทยทั้งมวลจักน้อมรับใส่เกล้าใส่กระหม่อมไว้ตลอดชีวิต

เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณอย่างหาที่สุดมิได้ รัฐบาลและประชาชนทุกหมู่เหล่าได้พร้อมใจกันจัดงานเฉลิมพระเกียรติถวายเป็นราชสักการะ โดยการนี้คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ได้พิจารณาเห็นชอบอนุมัติให้หน่วยราชการ องค์กร เอกชน จัดพิมพ์หนังสือเฉลิมพระเกียรติคุณในด้านต่าง ๆ เพื่อเผยแพร่พระมหากรุณาธิคุณและพระปรีชาสามารถให้ปรากฏยั่งยืนอยู่ตราบกาลนาน

ในนามของรัฐบาลและประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ขออนุโมทนาในความอุตสาหวิริยะของทุกหน่วยราชการ องค์กร เอกชน และคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ตลอดจนคณะทำงานเฉพาะกิจทุกคณะที่ได้ริเริ่มและสร้างสรรค์ผลงานทางวิชาการอันจะอำนวยคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่มหาชน น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเป็นราชสักการะแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้สถิตอยู่ในหทัยปวงประชาราษฎรตลอดกาลนิรันดร์

(นายบรรหาร ศิลปอาชา)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

สำนักราชเลขาธิการ

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เสด็จพระราชสมภพ ณ โรงพยาบาลเมานท์ออเบอร์น (Mount Auburn) เมืองเคมบริดจ์ (Cambridge) รัฐแมสสาชูเซตต์ (Massachusetts) สหรัฐอเมริกา เมื่อวันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๘๙ ตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๐ มีพระนามเดิมว่า *พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภูมิพลอดุลเดช* เป็นพระราชโอรสพระองค์เล็กในสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ (พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี) และสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ ซึ่งภายหลังทั้งสองพระองค์ได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธยเป็น *สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก* และ*สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี* มีพระเชษฐภคินีและสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช คือ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ประสูติเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๖๖ ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ กับพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๖๘ ณ เมืองไฮเดลแบร์ก ประเทศเยอรมนี

เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๑ ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมราชชนก ซึ่งทรงสำเร็จการศึกษาปริญญาแพทยศาสตรบัณฑิตเกียรตินิยม จากมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด สหรัฐอเมริกา กลับประเทศไทยประทับ ณ วังสระปทุม ต่อมาในวันที่ ๒๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๒ สมเด็จพระบรมราชชนกสวรรคต ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงเจริญพระชนมายุได้ไม่ถึง ๒ ปี และเมื่อมีพระชนมายุได้ ๕ ปี ได้ทรงเข้ารับการศึกษาชั้นต้น ณ โรงเรียนมาแตร์เดอี กรุงเทพฯ จนถึงพุทธศักราช ๒๔๗๖ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ เมืองโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี พระเชษฐภคินี และสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เพื่อทรงศึกษาต่อในชั้นประถมศึกษาในโรงเรียน Miremont ทรงศึกษาวิชาภาษาฝรั่งเศส ภาษาเยอรมัน และภาษาอังกฤษ จากนั้นทรงเข้าศึกษาชั้นมัธยมศึกษาที่โรงเรียน Ecole Nouvelle de la Suisse Romande, Chailly – sur Lausanne เมื่อทรงรับประกาศนียบัตร Bachelier es Lettres จาก Gymnase Classique Cantonal แห่งเมืองโลซานน์แล้ว ทรงเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยโลซานน์ โดยทรงเลือกศึกษาในแขนงวิชาวิทยาศาสตร์

ในพุทธศักราช ๒๔๗๗ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอานันทมหิดล เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ ๘ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภูมิพลอดุลเดช จึงทรงได้รับการสถาปนาขึ้นเป็น *สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดช* เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๘ และได้โดยเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล นิวัตประเทศไทยเป็นครั้งแรกในพุทธศักราช ๒๔๘๑ โดยประทับ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิตเป็นการชั่วคราว แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับไปประเทศสวิตเซอร์แลนด์ จนถึงพุทธศักราช ๒๔๘๘ จึงโดยเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล นิวัตประเทศไทยเป็นครั้งที่สอง ครั้งนี้ประทับ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง

ในวันที่ ๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๘๙ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จสวรรคตโดยกะทันหัน ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดช จึงเสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์ในวันเดียวกันนั้น แต่เนื่องจากยังมีพระราชกิจด้านการศึกษา จึงต้องทรงอำลาประชาชนชาวไทยเสด็จพระราชดำเนินกลับไปยังประเทศสวิตเซอร์แลนด์อีกครั้งหนึ่งในเดือนสิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๙ เพื่อทรงศึกษาต่อ ณ มหาวิทยาลัยแห่งเดิม ในครั้งนี้ทรงเลือกศึกษาวิชากฎหมายและวิชารัฐศาสตร์ แทนวิชาวิทยาศาสตร์ที่ทรงศึกษาอยู่เดิม

ระหว่างที่ประทับศึกษาอยู่ในต่างประเทศนั้น ทรงพบหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ธิดาในหม่อมเจ้านักขัตรมงคล กิติยากร กับหม่อมหลวงบัว (สนิทวงศ์) กิติยากร (ภายหลังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สถาปนาพระอิสริยยศหม่อมเจ้านักขัตรมงคล กิติยากร ขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านักขัตรมงคล เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๓ และขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีพระนามว่า พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๕) ต่อมาทรงหมั้นกับหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ในวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๙๒ ณ เมืองโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์

ในพุทธศักราช ๒๔๙๓ เสด็จพระราชดำเนินนิวัตพระนคร ประทับ ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในเดือนมีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓ ต่อมาในวันที่ ๒๘ เมษายน ปีเดียวกัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดการพระราชพิธีราชาภิเษกสมรสกับหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ณ พระตำหนักสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ในวังสระปทุม ซึ่งในการพระราชพิธีราชาภิเษกสมรสนี้ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สถาปนาหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ขึ้นเป็นสมเด็จพระราชินีสิริกิติ์

ในวันที่ ๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๙๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตามแบบอย่างโบราณราชประเพณีขึ้น ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมมหาราชวัง เฉลิมพระบรมนามาภิไธยตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พร้อมทั้งพระราชทานพระปฐมบรมราชโองการว่า **เราจะครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม** และในโอกาสนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสถาปนาเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระราชินีสิริกิติ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี

หลังจากเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงรักษาพระสุขภาพ ณ เมืองโลซานน์ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ตามที่คณะแพทย์ได้ถวายคำแนะนำ และระหว่างที่ประทับในเมืองโลซานน์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี มีพระประสูติกาลพระราชธิดาพระองค์แรก คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตนราชกัญญา สิริวัฒนาพรรณวดี ซึ่งประสูติ ณ โรงพยาบาลมองซัวซีส์ เมืองโลซานน์ เมื่อวันที่ ๕ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๔ และเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระองค์แรกเจริญพระชันษาได้ ๗ เดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินนิวัตพระนคร ประทับ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต จากนั้นทรงย้ายที่ประทับไปประทับ ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เนื่องจากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ปรับปรุงพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน สำหรับเป็นที่ประทับแทนการที่รัฐบาลจะจัดสร้างพระตำหนักขึ้นใหม่ และที่พระที่นั่งอัมพรสถานนี้เอง สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี มีพระประสูติกาลพระราชโอรสและพระราชธิดาอีกสามพระองค์ คือ

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๘ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๙๕ ในพุทธศักราช ๒๕๑๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสถาปนาขึ้นเป็น *สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร*

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุดา กิติวัฒนาดุลโสภาคย์ ประสูติเมื่อวันเสาร์ที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๘ ในพุทธศักราช ๒๕๒๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสถาปนาขึ้นเป็น *สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา เจ้าฟ้ามหาจักรีสิรินธร รัฐสีมาคุณากรปิยชาติ สยามบรมราชกุมารี*

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๔ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๐๐

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระผนวชเมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๙๙ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง และประทับจำพรรษา ณ พระตำหนักปั้นหยา วัดบวรนิเวศวิหาร มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี

เป็นผู้สำเร็จราชการ ทรงปฏิบัติราชการแผ่นดินแทนพระองค์ตลอดเวลา ๑๕ วันที่ทรงพระผนวชอยู่ และจากการที่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้อย่างเรียบร้อยเป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมสถาปนาขึ้นเป็น *สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ* ในปีเดียวกันนั้นเอง และในวันที่ ๓๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๐ หลังจากทรงประกอบพิธีเฉลิมพระตำหนักจิตรลดารโหฐานซึ่งได้ต่อเติมขึ้นใหม่แล้ว ทรงย้ายที่ประทับจากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต กลับไปประทับที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระราชวังดุสิต จนถึงปัจจุบัน

คำนำ
คณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่
หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร

ประวัติศาสตร์เป็นเครื่องบ่งชี้ความเป็นชาติ และแสดงถึงความรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมของบุคคลในชาติ เอกสารบันทึกประวัติศาสตร์ของชาติที่เรียกว่า พงศาวดาร จึงเป็นสมบัติล้ำค่าของแผ่นดิน เมื่อสมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย ในพระราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสนอให้กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดารขึ้นใหม่เป็นชุดพิเศษในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จึงอนุมัติเป็นโครงการเฉลิมพระเกียรติฯ ตามที่คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุเห็นชอบ และคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๙ แต่งตั้งคณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร เพื่อให้คำปรึกษาแนะนำการตรวจสอบชำระและการเผยแพร่ประชุมพงศาวดารในรูปหนังสือและแผ่นซีดีรอม โดยมีกรมศิลปากรรับผิดชอบดำเนินการ

หนังสือชุดประชุมพงศาวดารนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย” ได้ทรงริเริ่มรวบรวมชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๗ และกรมศิลปากรได้สืบสานต่อมา จนจัดพิมพ์ถึงภาคที่ ๘๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗ บางภาคอาจรวมเรื่องราวต่าง ๆ ไว้หลายเรื่อง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ให้ชื่อว่า **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก** ซึ่งได้พิจารณาจัดหมวดหมู่ใหม่ตามเนื้อหา เพื่อให้ผู้สนใจทั่วไปได้ศึกษาค้นคว้าสะดวกขึ้น ดังนี้

๑. การเมืองการปกครอง

๒. ตำนานเรื่องเล่า ฯลฯ

๒.๑ บุคคล

๒.๒ สิ่งของ

๒.๓ สถานที่

๓. หัวเมือง

๓.๑ ฝ่ายใต้

๓.๒ ฝ่ายเหนือ

๔. สัมพันธภาพระหว่างประเทศ

๔.๑ พม่า

๔.๒ เขมรและญวน

๔.๓ จีน

๔.๔ ญี่ปุ่น

๔.๕ ชวา

๔.๖ ฝรั่งเศส

๔.๗ อังกฤษ

๔.๘ สหรัฐอเมริกา

ในการตรวจสอบชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือ **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก** แต่ละเล่ม คณะกรรมการโครงการฯ ได้แต่งตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารขึ้นดำเนินการเล่มละ ๑ ชุด

หลักการตรวจสอบชำระคือ พยายามสืบค้นและตรวจสอบชำระกับต้นฉบับตัวเขียน หากไม่พบก็ยึดฉบับพิมพ์ครั้งแรกที่สุดที่สืบค้นได้เป็นหลัก หรือหากพบต้นฉบับที่สมบูรณ์กว่า ก็ชำระเพิ่มเติมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การใช้ภาษา เนื่องจากหนังสือชุดประชุมพงศาวดารจัดพิมพ์เผยแพร่ต่อเนื่องมานานกว่า ๘๐ ปี ทั้งต้นฉบับเดิมบางฉบับเก่าถึงสมัยอยุธยา คณะกรรมการโครงการฯ คำนึงถึงประโยชน์ของผู้ใช้ส่วนใหญ่ จึงได้ยึดนโยบายตามรอยการชำระจัดพิมพ์แต่แรกเริ่มสืบมา กล่าวคือ ปริวรรตอักขรวิธีให้เป็นแบบภาษาปัจจุบัน แต่ยังได้พยายามคงวิสามานยนามหรือชื่อเฉพาะตามต้นฉบับเดิมไว้ เพื่อให้คงเหลือเป็นส่วนให้เห็นวิวัฒนาการทางภาษาบ้าง และคงไว้เป็นหลักฐานสำหรับการสืบค้นศึกษาชื่อเฉพาะต่าง ๆ เช่น ยศ ตำแหน่ง และราชทินนาม เป็นต้น

นอกจากนี้ พงศาวดารบางเรื่องยังมีประวัติความเป็นมายาวนานซับซ้อน ผู้ตรวจสอบชำระจึงได้จัดทำคำชี้แจงไว้ประจำเล่ม รวมทั้งจัดทำเชิงอรรถชี้แจงขยายความ เพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าให้มากที่สุด

ตามโครงการหนังสือชุด **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก** จะทยอยพิมพ์เผยแพร่ประชุมพงศาวดาร ๕ เล่ม และดัชนีค้นคำ ๑ เล่ม จนครบชุดประชุมพงศาวดาร ๒๐ เล่ม และดัชนีค้นคำ ๔ เล่ม นอกจากนี้ยังได้รวบรวมผลิตซีดีรอมประชุมพงศาวดารฉบับพิมพ์ครั้งแรก รวม ๘๒ ภาค ไว้ในชั้นต้น เพื่อเป็นการอนุรักษ์ประชุมพงศาวดารของเดิมไว้เป็นหลักฐานให้ศึกษาเปรียบเทียบและจะทยอยผลิตซีดีรอม

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก ไปพร้อม ๆ กัน คณะกรรมการโครงการฯ มิได้หวังแต่เพียงว่าการจัดทำ **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก** จะเป็นการสืบต่ออายุสมบัติหรือทรัพย์สินทางปัญญาอันล้ำค่าของชาติเท่านั้น แต่หวังอย่างยิ่งว่าประชุมพงศาวดารจะเป็นแหล่งข้อมูลที่จะนำไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม สังคม และขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยและเพื่อนบ้าน ก่อให้เกิดความรักและภาคภูมิในประเทศชาติ และก่อให้เกิดความเข้าใจอันดีถึงความเป็นมาของบ้านเมืองของเราและประเทศเพื่อนบ้าน จะได้เป็นรากฐานวัฒนธรรมที่มั่นคง พร้อมที่จะรับกระแสแห่งโลกาภิวัตน์ อีกทั้งการจัดทำซีดีรอมจะทำให้พงศาวดารไทยได้เผยแพร่ออกไปกว้างไกลยิ่งขึ้นตามเครือข่ายสารสนเทศของโลกไร้พรมแดนนี้

(หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล)
ประธานกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่
หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร

คำชี้แจง

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๗ เรื่องจดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ เป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับสยามในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เขียนโดยเมอสิเยอร์ เดอ ลา ลูแบร์ ราชทูตพิเศษ (envoyé extraordinaire) ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาถวายพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แด่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ (ค.ศ. ๑๖๘๗)

เมอสิเยอร์ เดอ ลา ลูแบร์ เดินทางถึงสยามเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๒๓๐ (ค.ศ. ๑๖๘๗) และเดินทางกลับเมื่อวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๒๓๑ (ค.ศ. ๑๖๘๘) ได้เขียนบันทึก จำนวน ๒ เล่มสมุดฝรั่ง จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๔ (ค.ศ. ๑๖๙๑) ต่อมาได้มีการจัดพิมพ์อีกหลายครั้ง เช่น พ.ศ. ๒๒๔๓ (ค.ศ.๑๗๐๐) พ.ศ. ๒๒๕๖ (ค.ศ. ๑๗๑๓) พ.ศ. ๒๒๕๗ (ค.ศ. ๑๗๑๔) และฉบับพิมพ์ปรับปรุงแก้ไขโดย Michel Jacq - Hergoualc'h พ.ศ. ๒๕๓๐ (ค.ศ. ๑๙๘๗)

บันทึกของลา ลูแบร์ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทั้งนี้ทรงแปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษเรื่อง "A NEW HISTORICAL RELATION OF THE KINGDOM OF SIAM BY MONSIEUR DE LA LOUBERE" ซึ่งแปลมาจากต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสอีกทอดหนึ่ง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๙ นายสันต์ ท. โกมลบุตร ได้แปลบันทึกของลา ลูแบร์จากเอกสารต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส[๑] เป็นภาษาไทยเป็นครั้งแรก ใช้ชื่อว่า "ราชอาณาจักรสยาม โดย มร. เดอะ ลา ลูแบร์ อัครราชทูต ผู้มีอำนาจเต็มแห่งองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไปสู่พระเจ้ากรุงสยาม" จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ก้าวหน้า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๗ พิจารณาดำเนินการตรวจสอบชำระโดยกำหนดแนวทางดังนี้

๑. เนื้อหา คณะกรรมการฯ พิจารณาตรวจสอบชำระเอกสารจากหนังสือแปลของนายสันต์ ท. โกมลบุตร จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ก้าวหน้า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ สอบทานกับเอกสารต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๒๓๔ (ค.ศ. ๑๖๙๑) พิจารณาร่วมกับฉบับปรับปรุงแก้ไข พ.ศ. ๒๕๓๐ (ค.ศ. ๑๙๘๗) พร้อมทั้งมีการแปลเนื้อหาเพิ่มเติมในส่วนที่มีความคลาดเคลื่อนจากเอกสารต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส แต่ยังคงรักษาสำนวนการแปลของคุณสันต์ ท. โกมลบุตร เป็นสำคัญ

---

[๑] เรื่อง "DESCRIPTION DU ROYAUME DE SIAM PAR M^{R} DE LA LOUBERE, ENVOYE EXTRAORDINAIRE DU ROY DE SIAM" ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๒๕๗ (ค.ศ. ๑๗๑๔)

๒. เชิงอรรถ จะมีเชิงอรรถอธิบายความ ๓ ลักษณะ เพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์แก่ผู้ศึกษาค้นคว้า คือ

- เชิงอรรถอธิบายความตามต้นฉบับเดิมของนายสันต์ ท. โกมลบุตร ใช้เครื่องหมายดอกจัน (*)

- เชิงอรรถอธิบายความในการตรวจสอบชำระครั้งนี้ ใช้เป็นตัวเลข โดยเชิงอรรถที่ระบุว่า “ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า...” และ “ผู้แปลอธิบายขยายความว่า...” หมายถึง เนื้อความที่นายสันต์ ท. โกมลบุตร อธิบายความเพิ่มเติมจากต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส ซึ่งเดิมเป็นเนื้อความที่อยู่ในเครื่องหมายวงเล็บ

- เชิงอรรถอธิบายเพิ่มเติมของคณะกรรมการฯ จากเชิงอรรถเดิมของนายสันต์ ท. โกมลบุตร อยู่ในเครื่องหมาย […]

๓. ภาพประกอบ คณะกรรมการฯ พิจารณาค้นคว้าภาพประกอบจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส และต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๐ (ค.ศ. ๑๙๘๗)

ในการนี้ คณะกรรมการฯ กราบขอบพระคุณ คุณมณฑกานต์ โกมลบุตร ที่กรุณาอนุญาตให้กรมศิลปากร โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ ใช้ต้นฉบับแปลของนายสันต์ ท. โกมลบุตร ในการตรวจสอบชำระเพื่อประโยชน์ทางวิชาการและพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณชนต่อไป

สารบัญ

	หน้า
คำปรารภ	**(๕)**
พระราชประวัติ	**(๖)**
คำนำ	**(๑๐)**
คำชี้แจง	**(๑๓)**
จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ภาคที่หนึ่ง	**๑**
คำนำของผู้แปล	๒
กราบเรียนพระเดชพระคุณ ท่านมาร์กีส์ เดอ ตอรซี เสนาบดี	๕
ความที่ต้องชี้แจงเพิ่มเติม	๖
ราชอาณาจักรสยาม โอกาสและที่มาของจดหมายเหตุนี้	๗
ตอนที่หนึ่ง ว่าด้วยราชอาณาจักรสยาม	**๙**
บทที่หนึ่ง ว่าด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์	๙
บทที่สอง ว่าด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์แห่งราชอาณาจักรสยาม ต่อจากที่ว่าด้วยเมืองหลวง	๑๙
บทที่สาม ว่าด้วยประวัติศาสตร์และต้นกำเนิดของชนชาวสยาม	๒๖
บทที่สี่ ว่าด้วยผลิตผลของเมืองสยามและอันดับแรกคือป่าไม้	๓๔
บทที่ห้า ว่าด้วยเหมืองแร่ในสยาม	๔๐
บทที่หก ว่าด้วยที่ประกอบกสิกรรมและอู่ข้าวอู่น้ำของสยาม	๔๕
บทที่เจ็ด ว่าด้วยเมล็ดพืชของเมืองสยาม	๔๙
บทที่แปด ว่าด้วยการทำนาและฤดูกาลต่าง ๆ	๕๒
บทที่เก้า ว่าด้วยเรื่องสวนของชาวสยามและแทรกด้วยเรื่องเครื่องดื่ม	๕๘
ตอนที่สอง ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามโดยทั่ว ๆ ไป	**๖๙**
บทที่หนึ่ง ว่าด้วยเครื่องนุ่งห่มและรูปร่างหน้าตาของชาวสยาม	๖๙
บทที่สอง ว่าด้วยบ้านเรือนชาวสยามและสถาปัตยกรรมสิ่งปลูกสร้างสาธารณะ	๘๐
บทที่สาม ว่าด้วยเครื่องเรือนของชาวสยาม	๙๔
บทที่สี่ ว่าด้วยสำรับกับข้าวของชาวสยาม	๙๗

บทที่ห้า	ว่าด้วยรถและยานพาหนะทั่วไปของชาวสยาม	๑๐๗
บทที่หก	ว่าด้วยการแสดงและการละเล่นอย่างอื่นของชาวสยาม	๑๒๐
บทที่เจ็ด	ว่าด้วยการแต่งงานและการหย่าร้างของชาวสยาม	๑๓๓
บทที่แปด	ว่าด้วยการอบรมเด็กชาวสยามและลำดับแรก คือความสุภาพอ่อนโยนของเขา	๑๔๐
บทที่เก้า	ว่าด้วยการศึกษาของชาวสยาม	๑๕๑
บทที่สิบ	ว่าด้วยสิ่งที่ชาวสยามรู้เกี่ยวกับวิชาการแพทย์และการปรุงยา	๑๕๙
บทที่สิบเอ็ด	ว่าด้วยชาวสยามรู้วิชาคำนวณเพียงใด	๑๖๓
บทที่สิบสอง	ว่าด้วยการดนตรีและการฝึกฝนร่างกาย	๑๗๒
บทที่สิบสาม	ว่าด้วยฝีมือในการช่างของชาวสยาม	๑๗๘
บทที่สิบสี่	ว่าด้วยการค้าขายของชาวสยาม	๑๘๑
บทที่สิบห้า	ว่าด้วยอุปนิสัยของชาวสยามโดยทั่ว ๆ ไป	๑๘๙

ตอนที่สาม ว่าด้วยจารีตของชาวสยามตามชั้นบุคคลในฐานะต่าง ๆ ๑๙๗

บทที่หนึ่ง	ว่าด้วยชั้นบุคคลต่าง ๆ ของชาวสยาม	๑๙๗
บทที่สอง	ว่าด้วยประชาชนพลเมืองชาวสยาม	๒๐๐
บทที่สาม	ว่าด้วยขุนนางแห่งราชอาณาจักรสยาม	๒๐๗
บทที่สี่	ว่าด้วยตำแหน่งตุลาการ	๒๑๐
บทที่ห้า	ว่าด้วยแบบแผนการตุลาการ	๒๑๘
บทที่หก	ว่าด้วยหน้าที่เจ้าเมืองและตุลาการในพระนครหลวง	๒๒๕
บทที่เจ็ด	ว่าด้วยเสนาบดี เบื้องต้นทีเดียวก็จักรี กลาโหม และเจ้ากรมพระคชบาล	๒๒๘
บทที่แปด	ว่าด้วยการพิชัยสงครามของชาวสยามและการทหารเรือกับทหารบก	๒๓๑
บทที่เก้า	ว่าด้วยตำแหน่งพระคลังและการคลัง	๒๓๘
บทที่สิบ	ว่าด้วยพระราชลัญจกรและมหาอุปราช	๒๔๔
บทที่สิบเอ็ด	ว่าด้วยพระราชวังหลวงกับกองทหารรักษาพระองค์พระเจ้ากรุงสยาม	๒๔๖
บทที่สิบสอง	ว่าด้วยขุนนางที่เข้าเฝ้าได้ใกล้ชิดเบื้องยุคลบาทที่สุด	๒๕๓
บทที่สิบสาม	ว่าด้วยสตรีในพระราชวังและเจ้าพนักงานกรมภูษามาลา	๒๕๗
บทที่สิบสี่	ว่าด้วยธรรมเนียมราชสำนักสยามกับพระราโชบายของพระมหากษัตริย์	๒๖๒

บทที่สิบห้า ว่าด้วยแบบทูตานุทูตในสยาม ๒๗๕

บทที่สิบหก ว่าด้วยชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาและตั้งรกรากอยู่ในสยาม ๒๘๕

บทที่สิบเจ็ด ว่าด้วยพระภิกษุและสังฆาวาส ๒๘๘

บทที่สิบแปด ว่าด้วยการเลือกตั้งเจ้าวัดและการประชุมพระภิกษุกับนางชี ๓๐๑

บทที่สิบเก้า ว่าด้วยลัทธิความเชื่อของพระภิกษุ ๓๐๓

บทที่ยี่สิบ ว่าด้วยการปลงศพของชาวจีนและการปลงศพของชาวสยาม ๓๑๐

บทที่ยี่สิบเอ็ด ว่าด้วยหัวข้อศีลปฏิบัติของชาวชมพูทวีป ๓๒๐

บทที่ยี่สิบสอง ว่าด้วยบรมสุขและบรมทุกข์ในทรรศนะของชาวสยาม ๓๒๘

บทที่ยี่สิบสาม ว่าด้วยกำเนิดพระภิกษุสงฆ์และความคิดเห็นของพระภิกษุสงฆ์ ๓๓๑

บทที่ยี่สิบสี่ ว่าด้วยนิทานอันเหลือเชื่อที่พระสงฆ์และนักบวชจำพวกเดียวกัน แทรกเข้าไปในพระธรรม ๓๔๒

บทที่ยี่สิบห้า ว่าด้วยข้อควรระวังนานาประการในการเทศนาสั่งสอนพระคัมภีร์แก่ชาวตะวันออก ๓๕๔

จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ภาคที่สอง **๓๖๒**

แด่ท่านผู้อ่าน ๓๖๓

ประวัติของเทวทัต ๓๖๔

คำอธิบายพระปาติโมกข์หรือพระวินัยบัญญัติ ๓๘๐

หลักคำสอนที่สำคัญ ๆ ของสงฆ์สยาม ๓๘๑

บันทึกเกี่ยวกับค่าฤชาธรรมเนียมในศาล ๓๙๓

มาตราวัด มาตราชั่งกับมาตราเงินของสยาม ๓๙๕

รายการเครื่องเรือน อาวุธ และเครื่องนุ่งห่มของชาวสยามกับตัวไม้ประกอบเรือน ๓๙๘

ชื่อวัน เดือน และปีของชาวสยาม ๔๐๗

มรสุมกับน้ำขึ้นน้ำลงในอ่าวสยาม ๔๑๑

ลักษณะของผลไม้ที่สำคัญ ๆ ของสยาม ๔๑๓

ว่าด้วยภาษาสยามและภาษาบาลี ๔๑๙

เครื่องสูบยาซึ่งพวกแขกมัวร์ที่อยู่ในสยามใช้กันอยู่ ๔๓๘

การเล่นหมากรุกของชาวจีน ๔๔๐
เครื่องคิดเลขของชาวจีน ๔๔๔
ว่าด้วยแหลมกู๊ดโฮป ๔๔๖
กฎเกณฑ์ทางดาราศาสตร์ของสยามที่ใช้ในการคำนวณ ๔๕๔
การโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์
ข้อคิดเกี่ยวกับหลักเกณฑ์ทางชมพูทวีป ๔๘๔
โจทย์สี่เหลี่ยมด้านเท่ามหัศจรรย์ของชาวชมพูทวีป ๕๒๙
ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวจีนและ ๕๕๙
ความเก่าแก่แห่งประวัติศาสตร์ของชาวจีน
ความคิดเห็นเกี่ยวกับกาลนิรูปณ์ของชาวจีน ๕๖๘
ว่าด้วยเกาะตาโปรบาน ๕๗๗

รายนามคณะกรรมการ **๕๗๙**

จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์
ภาคที่หนึ่ง

คำนำของผู้แปล[๑]

สิ่งใดที่ดลใจให้ข้าพเจ้าแปล “จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์” นี้ขึ้นก็คือ เมื่อได้อ่านพระนิพนธ์แปลเรื่องเดียวกันนี้ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งองค์การค้าของคุรุสภาได้จัดพิมพ์จำหน่ายด้วยราคาเยา เป็นจำนวน ๒ เล่มติดต่อกัน แล้วปรากฏว่ายังไม่จบ ด้วยพระองค์ท่านได้ทรงนิพนธ์แปลค้างไว้ จึงบังเกิดความกระหายใคร่จะอ่านให้จบลงให้จงได้ ด้วยรู้สึกว่าจะได้รับประโยชน์จากหนังสือเรื่องนี้เป็นอันมาก

อีกประการหนึ่ง เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงนิพนธ์แปลเรื่องนี้จากต้นฉบับภาษาอังกฤษที่มีชื่อว่า A New Historical Relation of the Kingdom of Siam by Monsieur de la Lubère โดย A.P. Ger R.SS เป็นผู้แปลมาจากภาษาฝรั่งเศสอีกต่อหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงพยายามค้นหาต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสอันเป็นต้นฉบับแท้มาอ่าน และคิดว่าถ้าชอบมาพากลอย่างไร ก็จะได้แปลขึ้นต่อไป

ข้าพเจ้ามีแหล่งที่ซื้อหนังสือเก่าอยู่หลายแห่ง และมาสิ้นสุดลงที่ร้านนายหั่ง แซ่เบ๊ ที่ถนนเจริญกรุง ย่านเวิ้งนาครเขษม ลูกชายเจ้าของร้านบอกว่าไม่มี แต่ได้นำเอาฉบับแปลของเสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ออกมาอวดมี ๔ เล่มสมุดไทยขนาด ๘ หน้ายก ก็อยากจะได้เอาไว้เพราะข้าพเจ้ารักที่จะเก็บหนังสือเก่าอยู่ ครั้นสอบถามดู เขาแจ้งราคาให้ทราบว่าชุดละ ๖๐๐ บาทก็ใจแป้ว เลยบอกให้เอาบุญว่าองค์การค้าคุรุสภาเขาพิมพ์ขายแล้วรวม ๒ เล่ม เล่มละ ๑๐ บาทเท่านั้น ถ้าปกแข็งก็แพงขึ้นไปอีกเล่มละ ๓ บาท ๒ สลึง

ในที่สุด ข้าพเจ้าก็จำต้องหันเข้าหาหอสมุดแห่งชาติ พบว่ามีแต่ฉบับภาษาอังกฤษอยู่ ๒ ชุด ซึ่งไม่ตรงกับความประสงค์ของข้าพเจ้า จึงขอบัญชีหนังสือฝรั่งเศสประเภทประวัติศาสตร์มาค้นดูก็พบว่ามีรายการอยู่ ดังนี้

Loubère, de la : Du Royaume de Siam, 1691

Amsterdam : V.1 - 2

8 A00045 - 8 A. 0421

แต่ครั้นขอดู ท่านเจ้าหน้าที่ก็แจ้งว่า ตัวเล่มหนังสือตามบัญชีนั้นหามีอยู่ไม่ ไม่ทราบว่าท่านผู้ใด “หยิบยืม” เอาไปโดยมิได้ส่งคืนนานมาแล้ว

---

[๑] รักษาอักขรวิธีเดิมตามต้นฉบับ

ตอนนี้เองจึงได้เกิดมุมานะ ที่จะหาต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสมาแปลขึ้นให้จบให้จนได้ และมุ่งหาตรงไปยังแหล่งกำเนิดของมันทีเดียว ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ นั้น ดร. จี๊ด เศรษฐบุตร ซึ่งเป็นเพื่อนนักเรียนรุ่นเดียวกัน ดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศฝรั่งเศสอยู่ ณ กรุงปารีส จึงได้มีจดหมายติดต่อไปขอให้ช่วยหาซื้อหนังสือ จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ กับของบาทหลวง มาร์แซล เลอ บลังก์ ซึ่งเขียนประวัติศาสตร์สยามไว้เล่มหนึ่งให้ด้วย อีกราวเดือนเศษต่อมาก็ได้รับจดหมายตอบว่าหนังสือของ เลอ บลังก์นั้นหาไม่ได้ สำหรับของลา ลูแบร์นั้น พล.ต.ต. หม่อมหลวงมานิจ ชุมสาย ได้กรุณาหาให้ได้แล้ว ร้านหนังสือแจ้งราคามา ๓๕๐ นิวฟรังก์ ขอทราบว่ายังต้องการอยู่หรือไม่

อันเงินฝรั่งเศส ๓๕๐ นิวฟรังก์นี้ คิดเป็นเงินไทยอย่างหยาบ ๆ ก็ตกราว ๑,๕๐๐ บาท ข้าพเจ้าไม่เคยมีเงินเหลือใช้มากมายถึงเท่านั้นเลย แต่ด้วยความอยากได้เป็นกำลัง จึงได้ตกลงใจขายของเก่าได้เงินแลกส่งธนาณัติไป ภายในไม่ช้าหนังสือชุดนี้รวม ๒ เล่มก็มาถึงมือข้าพเจ้าด้วยความเรียบร้อย เมื่อได้อ่านเสียจบหนึ่งแล้ว ก็เริ่มลงมือแปลเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๐๗ ค่อยทำค่อยไปแล้วแต่จะมีเวลาว่าง ลางทีก็เว้นไปเสียตั้ง ๓ เดือนโดยมิได้แตะต้องเลยเมื่อมีงานอื่นเข้ามาแทรก แต่ในที่สุดก็แปลจบบริบูรณ์ลงจนได้เมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๐๙ เวลา ๐๖.๕๐ นาฬิกา ข้าพเจ้าขอจดไว้เป็นหลักฐาน ณ ที่นี้ ซึ่งดีกว่าจะไปจดทิ้งจดขว้างไว้ในที่แห่งอื่น

หนังสือชุดที่ข้าพเจ้าได้มาไว้ในมือนี้ พิมพ์จำหน่ายที่กรุงอัมสเตอร์ดัม เมื่อปี ค.ศ. ๑๗๑๔ (ฉบับที่มีแต่รายการอยู่ในหอสมุดแห่งชาติก็พิมพ์ที่กรุงอัมสเตอร์ดัมเหมือนกัน แต่เป็นฉบับพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๖๙๑ คือก่อนฉบับที่ข้าพเจ้ามีไว้ ๒๓ ปี) ก็ให้นึกแคลงใจว่าคงจะมิใช่ฉบับพิมพ์ครั้งแรกเพราะเป็นระยะห่างจากที่ ลา ลูแบร์กลับไปถึงประเทศฝรั่งเศสแล้วถึง ๒๖ ปี และควรจะได้รับการจัดพิมพ์ขึ้นที่ประเทศฝรั่งเศสนั่นเอง แต่นี่เหตุไฉนจึงกลับไปพิมพ์ที่ประเทศเนเธอร์แลนด์เล่า จึงยิ่งแน่ใจว่ามิใช่ฉบับพิมพ์ครั้งแรกแน่นอน ส่วนฉบับพิมพ์ครั้งแรกนั้นได้ออกสู่ท้องตลาดเมื่อไร ข้าพเจ้าไม่มีทางที่จะค้นคว้าได้ แต่อนุมานว่าต้องเป็นหลัง ค.ศ. ๑๖๙๐ ปรากฏในท้ายเล่มหนึ่งสมุดฝรั่ง เมื่อกล่าวถึงการผลัดแผ่นดินในขณะที่พิมพ์หนังสือเล่มนั้นจบลงว่า เขา (ลา ลูแบร์) ได้เรียนเค้ามูลให้ท่านมาร์กีส์ เดอะ แซนเญอเลต์ผู้วายชนม์ทราบล่วงหน้าไว้แล้ว เมื่อตรวจดูประวัติของท่านเสนาบดีกระทรวงทหารเรือฝรั่งเศส ผู้เป็นเจ้าบุญนายคุณของ ลา ลูแบร์ และเป็นผู้สั่งการให้ ลา ลูแบร์ ทำบันทึกความทรงจำขึ้น ก็ปรากฏว่าได้ถึงแก่อสัญญกรรมเมื่อ ค.ศ. ๑๖๙๐ กว่าจะพิมพ์เล่มสองจบก็คงจะหลังจากนั้นไปอีก สังเกตได้ชัดเจนจากบทนิพนธ์ของนิโคลาส์ แชร์แวส ซึ่งชิงเขียน “ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม” ออกจำหน่ายได้ก่อนเมื่อวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๖๘๘ อันเป็นระหว่าง ลา ลูแบร์ กำลังเดินทางกลับจากประเทศสยาม ยังรอนแรมอยู่ในทะเล และซึ่ง ลา ลูแบร์เองก็ยังได้อ้างถึงหนังสือเล่มนั้นอยู่

แต่จะอย่างไรก็ตาม แม้การมาราชการของ ลา ลูแบร์ ในครั้งนั้น มีโอกาสได้อยู่ในประเทศสยามเพียงชั่ว ๓ เดือนกับ ๖ วัน คือไม่ถึง ๑๐๐ วันเต็ม (๒๗ กันยายน ค.ศ. ๑๖๘๗ – ๓ มกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘) ซึ่งในย่านระยะเวลาเพียงเท่านี้ เขาก็สามารถรวบรวมหลักฐานไปประมวลขึ้นได้ถึง ๒ เล่มสมุดฝรั่ง จึงนับว่าเป็นที่น่าสรรเสริญอยู่มาก

ในการแปลหนังสือเล่มนี้ นอกจากข้าพเจ้าจะได้รับความดลใจจากพระนิพนธ์แปลของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์แล้ว ข้าพเจ้ายังได้ที่พึ่งข้อความหลายประการในพระนิพนธ์ที่ความรู้ของข้าพเจ้ามีไม่ถึงในที่หลายแห่งอีกด้วย อันนับว่าเป็นวิทยาทานที่พระองค์ท่านได้ประสาทให้ไว้แด่ชนชั้นหลังเป็นอเนกประการ ข้าพเจ้าเองมีความรู้ในภาษาฝรั่งเศสแต่เพียงตื้นเขิน ไม่มีวาสนาได้ไปเมืองนอกเมืองนากับเขา จึงใช้เสมอความรู้เท่าที่มีอยู่จัดแปลขึ้น เคราะห์ดีที่ภาษาที่ใช้ในต้นฉบับนั้น แม้จะเป็นภาษาที่เขาใช้กันอยู่เมื่อ ๓๐๐ ปีก่อนโน้นก็พอจะเข้าใจได้ ไม่ถึงแก่งงเป็นไก่ตาแตกไปทีเดียว แต่ก็ต้องจำต้องยอมรับสารภาพไว้ในที่นี้ด้วยว่า ข้าพเจ้าคงได้จะพลาดความหมายของศัพท์ทางวิชาการในที่หลายแห่งทีเดียว เพราะผู้เขียนก็มิได้มีความรู้จริงในลางเรื่องลางกรณี เป็นแต่เก็บความนำมาเล่าต่ออีกทอดหนึ่งเท่านั้น จะผิดหรือถูกอย่างไรเขามิได้รับรองเอาไว้ ซึ่งผู้แปลเองก็มิได้มีความรู้ไปไม่ถึง จึงอาจพลาดผิดตามไปด้วย ฉะนั้น เมื่อท่านผู้ใดอ่านพบและเห็นสมควรแก้ไขให้ถูกต้องเสียที่ตอนใด ก็ขอได้เมตตาแจ้งไปให้ข้าพเจ้าทราบด้วย และขอกราบขอบพระคุณล่วงหน้าไว้ ณ ที่นี้ เพื่อที่จะได้นำไปแก้ไขในการพิมพ์ครั้งใหม่ต่อไป

สันต์ ท. โกมลบุตร

กราบเรียน
พระเดชพระคุณ ท่านมาร์กีส์ เดอ ตอรซี* เสนาบดี

โดยพระราชกระแสรับสั่ง ซึ่งเกล้ากระผมได้รับพระราชทานเกียรติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในการที่เกล้ากระผมได้เดินทางไปสู่กรุงสยามให้สังเกตเรื่องราวนานาประการที่แปลก ๆ เกี่ยวกับบ้านเมืองนั้น บรรดาที่เกล้ากระผมได้ประสบพบเห็นมา ให้ถูกต้องถ่องแท้ที่สุดเท่าที่เกล้ากระผมสามารถจะกระทำได้ และการที่เกล้ากระผมยังยับยั้งอยู่แม้เมื่อเดินทางกลับมาแล้ว ก็ด้วยรอรับบัญชาจากพระเดชพระคุณอีกคำรบหนึ่งก่อน เพื่อที่จะได้จัดทำบันทึกข้อสังเกตทั้งหลายเหล่านี้ขึ้นกราบเรียน เกล้ากระผมหวังเป็นที่สุดว่าจะเป็นที่พอใจพระเดชพระคุณ อันศิลปะการงานทั้งหลายบรรดาที่พระเดชพระคุณได้เคยผ่าน โดยมีประสบการณ์ทางด้านการปกครองมามากหลาย และซึ่งพระเดชพระคุณได้เสริมความสันทัดจัดเจนให้เพิ่มพูนอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน ย่อมสรุปลงได้ในคำเดียว เมื่อระลึกพระมหากรุณาธิคุณแห่งองค์พระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไว้วางพระราชหฤทัย แต่งตั้งให้พระเดชพระคุณดำรงอยู่ในตำแหน่งอันสูงส่งโดยมีอายุเยาว์เพียงเท่านี้ ย่อมเป็นมูลเหตุจูงใจให้บุคคลทั้งหลายหันเข้าขอรับความวินิจฉัยเห็นชอบของพระเดชพระคุณเป็นปฐม โดยเฉพาะบรรดาบุคคลที่ดำเนินการเรียบเรียงขนบธรรมเนียมประเพณี และเรื่องราวที่เกี่ยวกับการปกครองพสกนิกรชาติใดชาติหนึ่งขึ้น อาศัยเหตุจากการที่พระเดชพระคุณได้เคยศึกษาคติธรรมนานาแห่งราชสำนักทั้งสิ้นในทวีปยุโรปมาแล้วอย่างทะลุปรุโปร่ง ด้วยการท่องเที่ยวทัศนาของพระเดชพระคุณแต่หนหลัง พระเดชพระคุณจึงอาจเห็นได้ว่า ไม่มีคติธรรมใดอันเกี่ยวกับกรุงสยามจักเป็นที่น่าสนใจเป็นเอกเทศเลย เกล้ากระผมหวังแต่เพียงให้พระเดชพระคุณมีความมั่นใจในความตั้งใจของเกล้ากระผมที่ได้ปฏิบัติไปตามบัญชาของพระเดชพระคุณ และความเคารพนับถืออย่างยิ่งที่เกล้ากระผมมีต่อพระเดชพระคุณอยู่

บริวารผู้ต่ำต้อยและนอบน้อมของพระเดชพระคุณ

ลา ลูแบร์

---

* Monseigneur le Marquis de Torcy

ความที่ต้องชี้แจงเพิ่มเติม

นับตั้งแต่ได้เขียนจดหมายเหตุตอนนี้จบลงแล้ว เราได้รับทราบข่าวการสวรรคตของพระเจ้ากรุงสยาม ที่จดหมายเหตุฉบับนี้กล่าวถึงอยู่และออกพระพิพิธราชา* ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อมา เราจะเห็นได้จากในจดหมายเหตุนี้ว่า ในขณะที่ข้าพเจ้ากำลังอยู่ในกรุงสยามนั้น ก็มีข่าวเล่าลือกันอยู่แล้วว่าออกพระพิพิธราชา หรือออกหลวงสุรศักดิ์[๑] บุตรชายของเขา จะได้ขึ้นครองราชสมบัติ ถ้าใครคนหนึ่งยังคงมีชีวิตอยู่หลังจากพระมหากษัตริย์องค์ที่ครองราชย์อยู่ในขณะนั้นสิ้นลงแล้ว และซึ่งข้าพเจ้าได้รายงานให้ท่านเมอสิเยอร์ มาร์กีส์ เดอ แซนเญอเล ผู้วายชนม์ทราบไว้ด้วยแล้วเมื่อข้าพเจ้ากลับมาถึง เป็นบันทึกความจำที่ท่านประสงค์ให้ข้าพเจ้าบันทึกเสนอ

---

* แปลทับศัพท์ตามที่ต้นฉบับเขียนไว้ว่า Pipitcharatcha [หมายถึงพระเพทราชา]

๑ ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสเขียนว่า Souraçac

ราชอาณาจักรสยาม
โอกาสและที่มาของจดหมายเหตุนี้

๑. สมัยของจดหมายเหตุนี้

เมื่อข้าพเจ้ากลับจากการเดินทางไปสู่กรุงสยาม ในฐานะเป็นราชทูตพิเศษ* แห่งองค์พระเจ้าอยู่หัวแล้ว ท่านผู้มีอำนาจบังคับบัญชาเหนือข้าพเจ้า ได้มีคำสั่งกำหนดให้ข้าพเจ้ารายงานสิ่งที่ได้ประสบพบเห็นหรือทราบมาในบ้านเมืองนั้นให้ทราบโดยละเอียด อันจะเป็นเนื้อหาสาระทั้งสิ้นแห่งจดหมายเหตุนี้ มีท่านผู้อื่นได้นำเสนอเหตุการณ์การเดินทางโดยทางเรืออันใช้เวลาช้านานนี้ต่อสาธารณชนมามากรายแล้ว หากส่วนที่เกี่ยวกับการพรรณนาถึงบ้านเมืองใดบ้านเมืองหนึ่งนั้น ย่อมไม่เป็นที่น่าระอาใจเลยที่จะอ่านจดหมายเหตุหลายฉบับด้วยกัน เพราะฉบับล่านั้นย่อมจะให้ความแจ่มกระจ่างดีขึ้นกว่าฉบับที่เขียนไว้แต่ก่อนเป็นธรรมดา แต่เพื่อเป็นที่ให้ทราบกันว่าข้าพเจ้าได้เขียนจดหมายเหตุเกี่ยวกับเรื่องราวทั้งหลายเหล่านี้ขึ้นในยุคใดสมัยใด ข้าพเจ้าขอเรียนแต่เพียงว่า เราได้ออกจากท่าเรือเมืองแบรสต์[๑] เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๗** และจอดทอดสมอ ณ กรุงสยาม[๒] เมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ปีเดียวกัน แล้วออกเดินทางกลับเมื่อวันที่ ๓ มกราคม ค.ศ. ๑๖๘๘*** และขึ้นบกที่ท่าเมืองแบรสต์เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคมต่อมา

๒. ความมุ่งหมายของจดหมายเหตุนี้

ความมุ่งหมายของข้าพเจ้าเพ่งเล็งไปในทางกล่าวถึงกรุงสยามในด้านอาณาเขต ความอุดมสมบูรณ์ คุณภาพของที่ดินอันใช้ในการกสิกรรม และภูมิอากาศก่อนเป็นประการแรก ประการที่สอง ข้าพเจ้าจะได้อธิบายถึงขนบธรรมเนียมประเพณีโดยทั่ว ๆ ไปของประชาชนชาวสยาม แล้วจึงจะได้กล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีโดยเฉพาะเรื่องเฉพาะราย แล้วแต่ว่าจะมีขึ้นในสถานการณ์เช่นไรต่อไปโดยลำดับ เรื่องราวที่

---

* [ในต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า Envoy extraordinaire] ถ้าเปรียบเทียบกับประกาศศักดินาราชทูตในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ จ.ศ. ๑๒๔๘ ได้เทียบชั้นทูตไว้ดังนี้ : เอกอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็ม ตรงกับ Ambassador Extraordinary & Plenipotentiary นับเป็นชั้นที่ ๑ อัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็ม ตรงกับ Envoy Extraordinary & Minister Plenipotentiary นับเป็นชั้นที่ ๒ ราชทูตหรือทูต ตรงกับ Minister Resident นับเป็นชั้นที่ ๓ อุปทูต ตรงกับ Chargé d'Affaires ผู้ว่าการแทนทูต นับเป็นชั้นที่ ๔ ฯลฯ

[๑] Brest

** พ.ศ. ๒๒๒๙ แต่เมื่อมาถึงกรุงสยามนั้น เป็น พ.ศ. ๒๒๓๐ แล้ว [ตามการนับปฏิทินแบบเก่า]

[๒] หมายถึง กรุงศรีอยุธยา ในเอกสารตะวันตกสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ คำว่า Siam ใช้เรียกทั้งเมืองหลวงและราชอาณาจักร

*** พ.ศ. ๒๒๓๐ (ลา ลูแบร์อยู่ในกรุงสยามเพียง ๓ เดือนกับ ๖ วัน)

เกี่ยวกับการปกครองและการพระศาสนานั้น จะได้กล่าวถึงในตอนท้าย และข้าพเจ้ามีความรู้สึกชื่นชมที่จะกล่าวว่า เมื่อท่านได้อ่านจดหมายเหตุนี้ล่วงเข้าไปเท่าไร ท่านก็จะได้พบว่ามันยิ่งตอบสนองแก่ความอยากรู้อยากเห็นของท่านยิ่งขึ้น เพราะว่ารสนิยมและอุปนิสัยใจคอของชนชาวสยาม ซึ่งข้าพเจ้าพยายามที่จะเข้าให้ถึงอยู่ทุกแง่ทุกมุมนั้น ได้แผ่เผยตัวของมันให้กว้างขวางออกไปยิ่งขึ้นโดยลำดับ ในที่สุด เพื่อที่จะมิก่นกล่าวถึงแต่สิ่งที่ลางท่านอาจไม่สบอารมณ์ หรือขัดจังหวะการดำเนินเรื่องของข้าพเจ้ามากเกินไป ข้าพเจ้าจะได้รวบรวมบันทึกเกี่ยวกับบ้านเมืองนี้ที่ข้าพเจ้าได้นำติดตัวมาด้วยไปผนวกไว้ในตอนท้าย และซึ่งถ้าข้าพเจ้าตัดทอนออกแล้วไซร้ ก็จะเป็นการบั่นทอนความอยากรู้อยากเห็นของสาธารณชนไป มาตรแม้ว่าข้าพเจ้าจะได้ใช้ความระมัดระวังถึงปานนี้แล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะต้องบรรยายข้อความลางประการให้ครบถ้วนสมบูรณ์ อันเป็นเหตุไม่ต้องด้วยรสนิยมของท่านผู้อ่านลางท่านแล้ว ก็ขอได้โปรดพิจารณาด้วยว่า การแสดงเรื่องราวออกมาเป็นลายลักษณ์อักษรแต่เพียงพื้น ๆ คร่าว ๆ นั้นย่อมไม่อาจเข้าถึงความรู้แจ้งเห็นจริงได้ถนัด เป็นแต่เพียงเปลือกกระพี้ชั้นนอกที่มิใช่เนื้อแน่นแก่นแท้ของเรื่องนั้น ๆ เท่านั้น ด้วยเจตนารมณ์ประการเดียวกันนี้เอง เพื่อที่จะให้ท่านผู้อ่านได้รู้จักชาวสยามโดยแจ่มชัด ข้าพเจ้าจึงจำเป็นต้องชักเอาความรู้ที่เกี่ยวกับแว่นแคว้นในชมพูทวีป[๑] และจีนหลายประการมาประกอบด้วย มาตรว่าจะนอกเรื่องก็ตามที ข้าพเจ้ามีความเห็นเป็นส่วนตัวว่า การนำเอาเรื่องราวของประเทศเพื่อนบ้านใกล้เรือนเคียงมาเปรียบให้เห็นนั้น จะทำให้เราได้รับความเข้าใจซาบซึ้งยิ่งขึ้น ข้าพเจ้ายังหวังอีกด้วยว่า ท่านผู้อ่านคงจะให้อภัยต่อการนำนามในภาษาสยามมาแสดงไว้ และซึ่งข้าพเจ้าได้ให้คำแปลความหมายไว้ด้วยแล้ว ข้อสังเกตเหล่านี้จะทำให้ท่านอ่านเข้าใจจดหมายเหตุฉบับอื่น ๆ ที่มิใช่ของข้าพเจ้ามากขึ้น ซึ่งถ้ามิได้อธิบายไว้ให้แจ่มแจ้งแล้ว ลางทีก็อาจทำให้ท่านผู้อ่านท่านสงสัยในข้อคำที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงนั้นก็เป็นได้ว่าคืออะไรกันแน่

อนึ่ง บรรดาท่านที่รู้จักมักคุ้นกับข้าพเจ้า ย่อมจะทราบดีว่าข้าพเจ้าเป็นผู้รักความจริง แต่การที่จะเขียนจดหมายเหตุด้วยความสุจริตจริงใจอย่างเดียวเท่านั้น ยังไม่พอที่จะเป็นจดหมายเหตุที่ถูกต้องแท้จริงขึ้นมาได้ จำเป็นที่จะต้องผนวกความสว่างกระจ่างแจ้งให้แก่ความสุจริตจริงใจนั้นด้วย และจำต้องสืบเสาะให้รู้เรื่องราวมาเป็นอย่างดีแล้วก่อนที่จะนำมาบอกเล่าให้ผู้อื่นทราบต่อไป ข้าพเจ้าจึงได้พิจารณา สอบถาม พยายามศึกษาให้ถึงแก่นเท่าที่ข้าพเจ้าสามารถจะทำได้ ก่อนที่จะเดินทางไปถึงสยาม ข้าพเจ้าได้อ่านจดหมายเหตุทั้งเก่าและใหม่ บรรดาที่มีผู้เขียนขึ้นไว้เกี่ยวกับบ้านเมืองต่าง ๆ ทางภาคพื้นบูรพาทิศ จนทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการตระเตรียมตัวโดยทำนองนี้เป็นเครื่องช่วยอย่างมากมาย ในเมื่อข้าพเจ้าไม่มีโอกาสอยู่ที่นั่นได้นานวันพอให้ข้าพเจ้าได้รับข้อสังเกตและรู้จักสยามที่ข้าพเจ้าได้ไปอยู่เพียงสามเดือนดียิ่งขึ้น ซึ่งถ้าปราศจากจดหมายเหตุเหล่านั้นเสียแล้ว ถึงข้าพเจ้าจะใช้เวลาสักสามปี ก็คงไม่ได้ข้อสังเกตและรู้จักสยามดีถึงเท่านี้

---

[๑] des autres royaumes des Indes

ตอนที่หนึ่ง
ว่าด้วยราชอาณาจักรสยาม
บทที่หนึ่ง
ว่าด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์

---

๑. เหตุไฉนราชอาณาจักรนี้จึงไม่เป็นที่รู้จักกันเลย

การเดินทางเรือได้ช่วยให้เรารู้จักตำบลชายฝั่งแห่งราชอาณาจักรสยามบ้างพอสมควร และได้มีผู้เขียนเป็นเรื่องเป็นราวขึ้นไว้บ้างแล้ว หากแต่ว่าในส่วนที่ลึกเข้าไปในแผ่นดินนั้นแทบว่าจะยังไม่รู้เรื่องราวกันเลยก็ว่าได้ เพราะชนชาวสยามมิได้ทำแผนที่ของประเทศตนขึ้นไว้ หรือว่าถ้าได้ทำขึ้น ก็คงจะปกปิดไว้เป็นความลับเป็นแน่ แผนที่ที่ข้าพเจ้านำมาแสดงนี้ เป็นงานของชาวยุโรปผู้หนึ่งได้ทำขึ้นไว้ โดยได้ทวนแม่น้ำ[๑] อันเป็นทางน้ำสายสำคัญของอาณาจักรขึ้นไปจนถึงชายราชอาณาเขต แต่ก็ยังไม่ชำนิชำนาญพอที่จะวางตำแหน่งที่ตั้งหัวเมืองต่าง ๆ ให้ถูกต้องตรงกับความเป็นจริงได้อย่างแน่นอน อีกประการหนึ่ง ก็เพราะเหตุว่าเขามิได้ไปเห็นมาด้วยตาของตนเองโดยทั่วทุกหนทุกแห่งนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงเล็งเห็นความจำเป็นต้องมอบแผนที่แผ่นนั้นให้เมอสิเยอร์กาสสินี[๒] ผู้อำนวยการหอดาราศาสตร์และอุตุนิยมวิทยา ณ กรุงปารีส* ช่วยแก้ไขให้คล้อยไปตามบันทึกต่าง ๆ ที่มีผู้ให้แก่ข้าพเจ้ามาจากสยาม แม้กระนั้นเชื่อว่ายังมีข้อผิดพลาดคลาดเคลื่อนอยู่อีก แต่ก็ต้องนับว่าเป็นแผนที่อันสมบูรณ์และถูกต้องที่สุดเกี่ยวกับอาณาจักรนี้เท่าที่ได้เคยมีผู้วาดมาแล้วแต่หนหลัง

---

[๑] Menam คือ แม่น้ำเจ้าพระยา

[๒] Jean - Dominique Cassini

* ในต้นฉบับใช้คำว่า Directeur de l' Observatoire de Paris เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงถอดเป็นคำแปลไว้ใน “จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์” ของพระองค์ท่านว่า เจ้ากรมกรมศัลลักษณ์ [พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงแปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ เรื่อง “A New Historical Relation of the Kingdom of Siam By Monsieur de la Loubere” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗]

๒. พรมแดนทางด้านเหนือ

พรมแดนของสยามนั้นแผ่ขึ้นไปทางด้านทิศเหนือจนถึงองศาที่ ๒๒ หรือราว ๆ นั้น และโดยที่พื้นที่ทางฝั่งชลมารคอันเป็นก้นอ่าวสยามนั้น อยู่ในระดับองศาที่ ๑๓ กึ่ง จึงพอจะอนุมานขนาดของพื้นที่ที่เราแทบจะไม่รู้จักนี้เอาได้ว่า คงจะตกอยู่ในราว ๆ ๑๗๐ ลิเออ* ตามวัดเหยียดขึ้นไปเป็นเส้นตรง โดยคำนวณ ๒๐ ลิเออต่อหนึ่งองศาละติจูดตามแบบของชาวเรือของเรา

๓. ว่าด้วยเมืองเชียงใหม่และทะเลสาบ

คนชาวสยามกล่าวว่า เมืองเชียงใหม่นั้นอยู่ห่างจากพรมแดนแห่งราชอาณาจักรขึ้นไปทางเหนือ โดยใช้ระยะเวลาเดินทาง ๑๕ วัน กล่าวคือจะต้องเดินทางต่อจากพรมแดนไปอีก ๖๐ หรือ ๗๐ ลิเออ การนับวันนี้ถือเอาวันทางการเดินเรือโดยทวนสายน้ำขึ้นไปเป็นเกณฑ์ เขาเล่าให้ฟังว่า เมื่อราว ๆ สัก ๓๐ ปีที่ล่วงมานี้ พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงกรีธาทัพเสด็จขึ้นไปตีเมืองนั้น[๑] แล้วก็ทรงทิ้งให้ร้างไว้โดยทรงกวาดต้อนเอาประชาชนพลเมืองมาเสียหมดสิ้น ต่อจากนั้นว่า พระเจ้ากรุงอังวะ ซึ่งเมืองพะโค[๒] เป็นเมืองขึ้นอยู่ทุกวันนี้ เสด็จมารวบรวมไพร่บ้านพลเมืองขึ้นใหม่ แต่ชาวสยามที่ขึ้นไปในกองทัพเมื่อครั้งนั้นไม่มีใครได้เห็นหรือรู้ว่ามีทะเลสาบอันลือนามซึ่งนักภูมิศาสตร์ของเราระบุว่าเป็นต้นของแม่น้ำเจ้าพระยา และชื่อเมืองเชียงใหม่เป็นที่มาของชื่อทะเลสาบ[๓] อันทำให้ข้าพเจ้าคิดว่าลางทีทะเลสาบนั้นจะอยู่ไกลกว่าที่นักภูมิศาสตร์ของเราคาดไว้ก็เป็นได้ หรืออีกทีก็ไม่น่าจะมีทะเลสาบที่ว่านั้นเอาเสียเลย ลางทีก็อาจเป็นได้เหมือนกันว่าบ้านเมืองที่อยู่ใกล้กับราชอาณาจักรสยามหลายราชอาณาจักร เมื่อได้ร้างไปเพราะเกิดสงครามขึ้นกับราชอาณาจักรใดราชอาณาจักรหนึ่งแล้ว ก็มักจะไม่ค่อยเวียนกลับมาสร้างบ้านแปลงเมืองขึ้นใหม่ ณ ที่เดิม และสิ่งเหล่านี้ก็ไม่ยากที่จะเชื่อเลย เพราะอาคารบ้านเรือนนั้นปลูกสร้างขึ้นด้วยตัวไม้ล้วน ๆ ตามแบบบ้านเรือนในเมืองนี้ทั่วไป เมื่อถูกทำลายเสียแล้ว ก็ไม่เหลือซากหรือฐานที่ตั้งไว้ให้เห็นอีก แต่จะอย่างไรก็ตาม เป็นที่สงสัยนักว่าต้นแม่น้ำเจ้าพระยานั้นน่าจะมาจากทะเลสาบใดทะเลสาบหนึ่ง เพราะลำน้ำที่ไหลผ่านราชอาณาจักรนั้นแคบนัก เมื่อทวนขึ้นไปทางต้นน้ำประมาณสัก ๕๐ ลิเออ ก็มีลำน้ำพอที่เรือขนาดย่อม ๆ บรรทุกคนได้สัก ๔ หรือ ๕ คนจะผ่านขึ้นไปได้เท่านั้น

---

* Lieue มาตราวัดโบราณ ลิเออกิโลเมตริก เท่ากับ ๔ กิโลเมตร ลิเออบกใช้วัดที่ดิน เท่ากับ ๔.๔๔๔ กิโลเมตร ลิเออทะเล เท่ากับ ๕.๕๕๖ กิโลเมตร

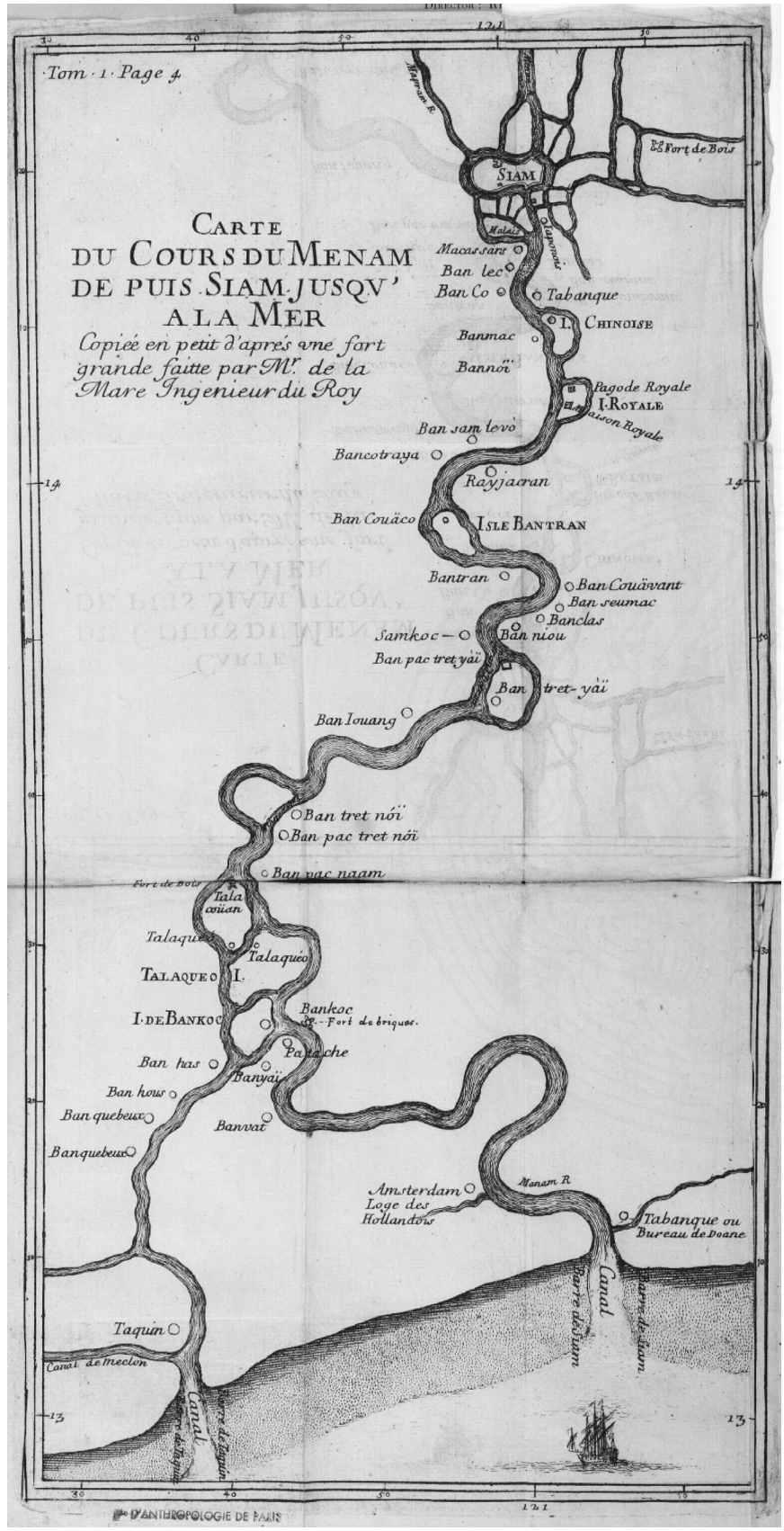
๑ เป็นช่วงต้นรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จไปตีเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๒๐๕ และโปรดให้อัญเชิญพระพุทธสิหิงค์มาจากเมืองเชียงใหม่

๒ คือเมืองหงสาวดี

๓ ลา ลูแบร์เข้าใจว่า ชื่อเมืองเชียงใหม่มีที่มาจากชื่อทะเลสาบ ซึ่งความจริงยังไม่เคยพบหลักฐานเกี่ยวกับทะเลสาบที่เมืองเชียงใหม่เลย

แผนที่ราชอาณาจักรสยาม

แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาไหลลงสู่ทะเล

๔. ราชอาณาจักรสยามเป็นที่ราบในหว่างหุบเขา

ราชอาณาจักรสยามมีอาณาเขตกั้นด้วยภูเขาสูง ตั้งแต่ด้านทิศตะวันออกกระทั่งจรดทิศเหนือ หรือไม่ก็เกือบจะเป็นพืดเดียวกันไป แบ่งเขตกับราชอาณาจักรลาว ส่วนทางด้านทิศเหนือกับทิศตะวันตกนั้นก็มีภูเขากั้นแบ่งเขตกับราชอาณาจักรพะโคและอังวะ เทือกเขาทั้งสองนี้ (มีผู้คนอาศัยอยู่น้อย ยังมีสภาพเป็นคนป่าและยากจน แต่ก็เป็นอิสระไม่ขึ้นแก่ใคร และใช้ชีวิตอยู่อย่างเรียบง่าย) ระหว่างกลางเป็นที่ราบใหญ่ในลางตอนมีความกว้างตั้ง ๘๐ ถึง ๑๐๐ ลิเออ และมีลำน้ำอันสวยงามซึ่งคนสยามเรียกว่า *แม่น้ำ* ไหลผ่านตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนกระทั่งตกทะเล กล่าวคือจากเหนือมาใต้ คำว่า *แม่น้ำ* นี้ มีความหมายเช่นเดียวกับ Mère - eau[๑] อันแปลว่าลำน้ำใหญ่ แม่น้ำนี้ได้รับน้ำจากลำน้ำลำห้วยหลายสายระเรื่อยมาทั้งสองฟากฝั่งจากเทือกเขาทั้งสองด้านที่กล่าวถึงนั้น แล้วก็ไหลลงสู่ปากอ่าวสยามแยกออกเป็นสามแคว[๒] ทางที่ใช้ในการเดินเรือได้สะดวกนั้น คือลำน้ำสายทางด้านทิศตะวันออก

๕. บรรดาเมืองที่ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสายนี้

บนเส้นแม่น้ำสายนี้ห่างจากทะเลลึกเข้าไป ๗ ลิเออ เป็นที่ตั้งของเมืองบางกอก และข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวว่า คนชาวสยามไม่ค่อยนิยมปลูกบ้านเรือนอยู่ตามชายฝั่งทะเลนัก ซึ่งความจริงก็อยู่ห่างจากตัวเมืองไม่ถึงวัน แต่มักชอบไปปลูกที่พักอาศัยอยู่ตามชายแม่น้ำที่ขึ้นล่องสะดวกแก่การค้าทางทะเลเสียเป็นส่วนมาก ส่วนนามตำบลแหล่งแห่งที่เหล่านี้ ซึ่งโดยเหตุผลแล้วก็น่าจะเรียกว่าเมืองท่าเรือ ก็ถูกชาวต่างชาติแปลงนามเสียหมดสิ้น เช่น เมืองบางกอกก็เรียก *ธน*[๓] ในสยามภาษา และคำว่า *บางกอก*[๔] มีมาให้ใช้เรียกกันอย่างไรก็ไม่มีใครรู้ ทั้ง ๆ ที่ชื่อตำบลของสยามมากหลายมักขึ้นต้นด้วยคำว่า *บ้าน* อันหมายความว่า *หมู่บ้าน* ก็ตาม

๖. สวนผลไม้ที่บางกอก

สวนผลไม้ที่บางกอกนั้นมีอาณาบริเวณยาวไปตามชายฝั่งแม่น้ำ โดยทวนขึ้นไปสู่เมืองสยาม[๕] ถึง ๔ ลิเออ กระทั่งจรดตลาดขวัญ[๖] ทำให้เมืองหลวงแห่งนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลาหาร ซึ่งคนพื้นเมืองชอบบริโภคกันนักหนา ข้าพเจ้าหมายถึงผลไม้นานาชนิดเป็นอันมาก

---

[๑] แม่น้ำ

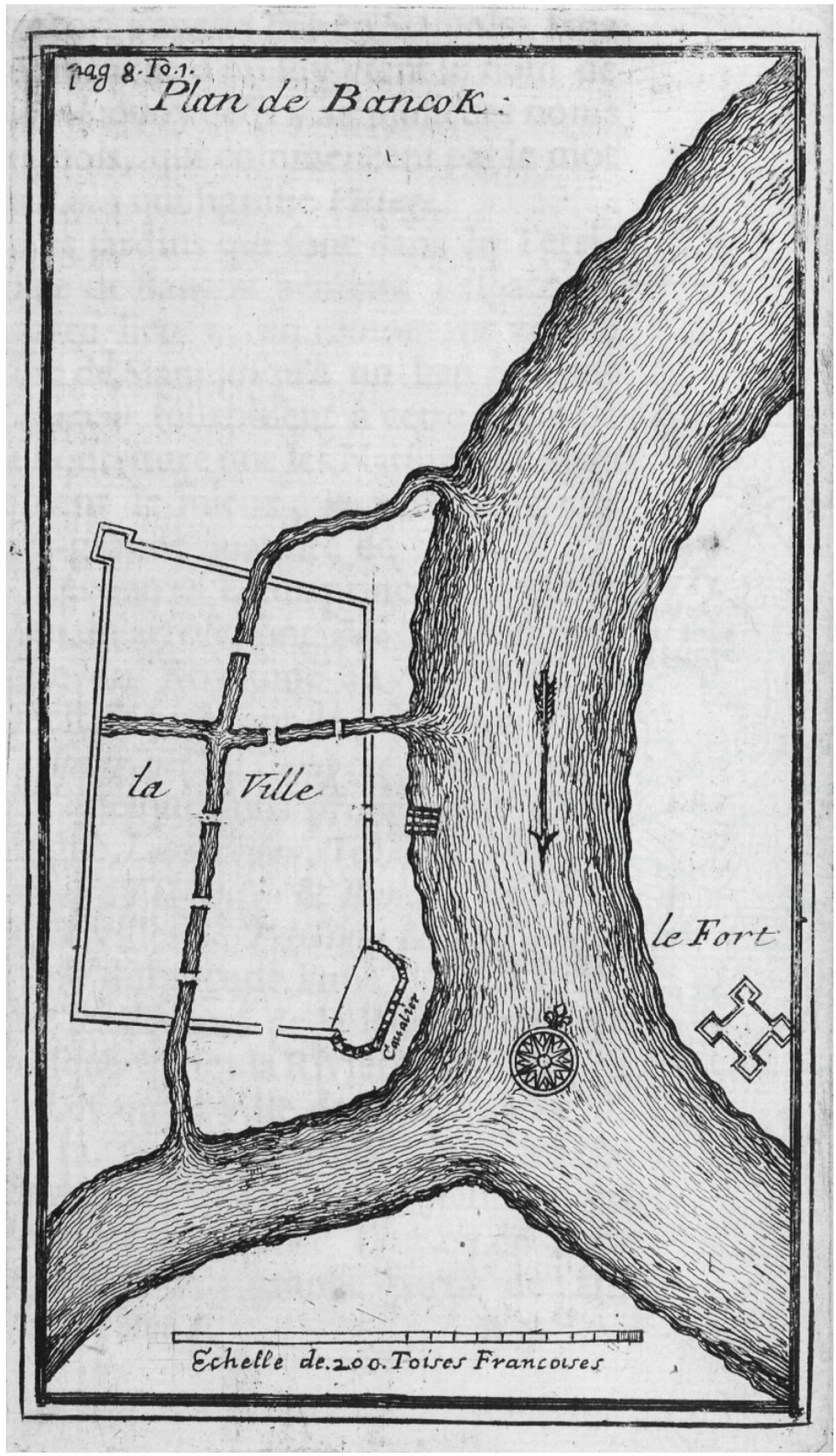
[๒] หมายถึงแม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเจ้าพระยา

[๓] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “เขียนเป็น Fon เข้าใจว่าพิมพ์ผิด”

[๔] Bancok

[๕] คำว่า Siam ในเอกสารตะวันตกสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ใช้เรียกชื่อราชอาณาจักรและนามเมืองกรุงศรีอยุธยา ในที่นี้ถ้าใช้คำว่า เมืองสยาม หมายถึง กรุงศรีอยุธยา

[๖] ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านตลาดขวัญเป็นเมืองนนทบุรี

แผนผังเมืองบางกอก

๗. เมืองอื่น ๆ บนเส้นแม่น้ำ (เจ้าพระยา)

ตำบล[๑] สำคัญ ๆ ที่แม่น้ำสายนี้ไหลผ่าน คือ *แม่ตาก*[๒] อันเป็นเมืองแรกของราชอาณาจักรสยามที่ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือหนพายัพ[๓] ถัดจากนั้นต่อมาก็ถึงเมือง *เทียนทอง*[๔] *กำแพงเพชร* หรือ *กำแพง* เฉย ๆ ซึ่งลางคนออกเสียงว่า *กำแปง*[๕] แล้วก็ถึงเมือง *นครสวรรค์*[๖] ชัยนาท[๗] สยาม ตลาดขวัญ ตลาดแก้ว และบางกอก ตอนราวกึ่งทางระหว่างเมืองสองเมือง คือ ชัยนาทกับสยาม ค่อนไปข้างทิศตะวันออกเล็กน้อย เป็นที่ตั้งของเมืองละโว้[๘] ตรงละติจูด ๑๔ องศา ๔๒ ลิปดา ๓๒ พิลิปดา ตามที่พวกบาทหลวงคณะเยซูอิตได้คำนวณและประกาศต่อสาธารณชนไว้ พระเจ้ากรุงสยามโปรดเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ที่เมืองนั้นเกือบตลอดปี เพื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถด้วยการประพาสล่าสัตว์ แต่เมือง *ละโว้* จะไม่เป็นที่น่าอยู่อาศัยเลย ถ้าไม่มีลำคลองที่ขุดขึ้นเพื่อนำน้ำจากแม่น้ำไปใช้ เมือง *แม่ตาก* นั้นกล่าวกันว่า เป็นเมืองที่มีเจ้าสืบวงศ์ครอบครองขึ้นต่อพระเจ้ากรุงสยาม เรียกชื่อเจ้าผู้ครองว่า *พญาตาก*[๙] อันหมายความว่าเจ้าแห่ง (เมือง) ตาก เมือง *เทียนทอง* นั้นร้างไปแล้ว คงจะเนื่องจากสงครามเก่าแก่กับพะโค เมือง *กำแพง* นั้นเป็นที่รู้กันว่ามีเหมืองเหล็กกล้าอันเป็นเหล็กเนื้อดีวิเศษ

๘. ลำน้ำอีกสายหนึ่งซึ่งเรียกชื่อว่าแม่น้ำเหมือนกัน

ที่เมืองนครสวรรค์ เป็นแควร่วมของแม่น้ำสายใหญ่อีกสายหนึ่งซึ่งไหลมาจากทางเหนือ และใช้ชื่อว่าแม่น้ำเหมือนกัน อันเป็นทำนองเรียกชื่อแม่น้ำสายใหญ่ ๆ โดยทั่วไป นักภูมิศาสตร์ของเราระบุว่าไหลมาจากทะเลสาบเชียงใหม่ แต่ยืนยันว่าต้นน้ำนั้นมาจากเทือกเขาซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองนั้นขึ้นไปทางเหนือไม่สู้ไกลนัก ต้นน้ำนี้ไหลผ่าน *เมืองฝาง* แล้วก็พิชัย *พิษณุโลก* และ*พิจิตร* แล้วจึงถึงนครสวรรค์ และบรรจบเข้ากับแม่น้ำสายอื่นดังกล่าวแล้ว

---

๑ เป็นภาษาเก่า แปลว่า สถานที่

๒ Mè - Tac

๓ คือ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

๔ Tian - Tong หรือ เชียงทอง ปัจจุบันคือ ตำบลเชียงทอง อยู่ระหว่างจังหวัดกำแพงเพชรกับจังหวัดตาก

๕ Campingue

๖ Laconsevan

๗ Tchaïnat

๘ Louvô

๙ Paya tac

เมืองพิษณุโลก ซึ่งพวกโปรตุเกสเรียกเพี้ยนไปว่า *ปอรเซลุก*[๑] นั้น เมื่อก่อนนี้ก็มีเจ้าผู้ครองสืบวงศ์เหมือนกัน เช่นเดียวกับเมืองแม่ตาก และทุกวันนี้ก็ยังมีการชำระความกันในวังของเจ้าผู้ครององค์ก่อน ๆ เป็นเมืองที่มีการทำมาค้าขายมาก มีหอรบ ๑๔ แห่ง และตั้งอยู่ละติจูดองศาที่ ๑๙ มีเศษลิปดาด้วย

เมืองนครสวรรค์นั้นตั้งอยู่กึ่งทางระหว่างเมืองพิษณุโลกหรือปอรเซลุกถึงสยาม ระยะทางขาขึ้นใช้เวลา ๒๕ วันโดยทางเรือ ใช้เรือขุดหรือที่เรียกกันว่า *บาล็อง*[๒] แต่อาจร่นระยะเวลาลงเหลือเพียง ๑๒ วันก็ได้ ถ้ามีฝีพายมากและพายทวนน้ำขึ้นไปอย่างรีบเร่ง

๙. เมืองไม้

เมืองเหล่านี้ก็ไม่ผิดอะไรกับเมืองอื่น ๆ ในราชอาณาจักรสยาม กล่าวคือเป็นหมู่เรือนจำพวกกระท่อมล้อมรอบด้วยรั้วไม้เสา ลางทีก็มีกำแพงหินและอิฐบ้างเหมือนกัน แต่ที่เป็นกำแพงหินนั้นน้อยเต็มที แต่โดยที่พวกมนุษย์ชาวตะวันออกรักความโอ่อ่าและหยิ่งในรูปคำ (อันไพเราะ) แห่งภาษาของพวกเขาเหลือเกิน แม้จะครองชีวิตอยู่อย่างพื้น ๆ และยากจนข้นแค้นสักเพียงไร แต่ชื่อเมืองทั้งหลายก็มีความหมายไปในทางยิ่งใหญ่ทั้งสิ้น อาทิ *เทียนทอง* ซึ่งหมายความว่า ทองคำแท้ *กำแพงเพชร* หมายความว่า กำแพงที่ทำจากเพชร[๓] และกล่าวกันว่า กำแพงเมืองนั้นเป็นเพชร กับ*นครสวรรค์* อันหมายความว่า *ภูสวรรค์*[๔] เป็นต้น

๑๐. ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของพวกชาวสยามที่เมืองฝาง

แต่สำหรับเมืองฝางนั้น โดยที่ฝาง เป็นชื่อของต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งขึ้นชื่อว่าใช้ในการย้อมสีที่ชาวโปรตุเกสเรียกว่า *ซาปัน*[๕] ลางคนก็แปลว่า *เมืองป่าฝาง*[๖] อนึ่ง เพราะเมืองนั้นเป็นที่เก็บพระทันตธาตุซึ่งอ้างว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของพระสมณโคดม[๗] ชาวสยามจึงสร้างพระวิหารเจดีย์สถานขึ้นไว้เพื่อสักการบูชา ลางคนก็ไม่เรียกเมืองนั้นว่า *เมืองฝาง* หากเรียกว่า *เมืองฟัน*[๘] อันหมายความว่า เมืองแห่งพระทนต์ โดยที่ชาวเมืองมีความเชื่อมั่นอยู่อย่างนี้ จึงชักให้มีสัปปุรุษเป็นอันมากจากที่ต่าง ๆ มาชุมนุมนมัสการไม่ชั่วแต่พวกชาวสยามเท่านั้น ยังมีทั้งชาวพะโค (มอญ) และชาวลาวอีกด้วย

---

๑ Porselouc

๒ balon

๓ murailles de diamants ผู้แปลใช้คำว่า “วชิรปราการ”

๔ montagne du ciel

๕ sapan

๖ La ville de la forêt de sapan

๗ Sommona Codom

๘ Meüang - Fan

๑๑. ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งหนึ่งที่พระบาท

สถานที่ที่มหาชนนับถือกันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และพากันไปชุมนุมนมัสการมากอีกแห่งหนึ่ง คือ *พระบาท* อยู่ห่างจากเมือง *ละโว้* ไปทางทิศตะวันออกเบื้องอีสานประมาณ ๕ หรือ ๖ ลิเออ ขอชี้แจงให้ทราบว่าเขานับถือกันเช่นไร *บาท* แปลว่า *เท้า* ในภาษาบาลี อันเป็นภาษาปราชญ์ของชาวสยาม กล่าวคือเป็นภาษาที่ใช้ในทางพระศาสนา และคำว่า *พระ* นั้น จะหาความหมายที่ถูกตรงแท้ ๆ ไม่ถนัด มีความหมายในภาษาบาลีถึงทุกสิ่งอันสมควรเป็นที่เคารพสักการะ คนชาวสยามให้ยศนี้แก่ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ แต่ถวายศักดิ์นี้ให้แก่พระสมณโคดม พระมหากษัตริย์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ด้วย

๑๒. พระบาทคืออะไร

พระบาท นั้นคือพิมพ์เท้ามนุษย์ โดยฝีมือช่างสลักอย่างหยาบ ๆ ลงในเนื้อหินแท่งหนึ่ง แต่รอยพิมพ์นี้มีความลึกถึง ๑๓ - ๑๔ นิ้ว มีขนาดยาวกว่าเท้ามนุษย์สามัญ ๕ หรือ ๖ เท่า ทางด้านกว้างก็ประมาณเท่า ๆ กัน ชาวสยามนับถือสักการบูชารอยพระบาทนั้น และเล่าให้ฟังว่าแม้แต่ช้างซึ่งโดยมากเป็นช้างเผือก แรด และสัตว์อื่น ๆ ในป่าสยาม ก็ไปนมัสการด้วยเหมือนกันในเพลาที่ไม่มีผู้คน และพระเจ้ากรุงสยามเองก็เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทเป็นประจำทุกปี โดยขบวนพยุหยาตราแห่แหนแน่นขนัดเป็นพระราชพิธีใหญ่ พระพุทธบาทนี้ปิดด้วยทองคำเปลว และประดิษฐานอยู่ในพระมหามณฑปที่สร้างขึ้นสวมไว้ ณ ที่นั้น เล่ากันว่าเท่าที่เห็นเขาลูกนี้เตี้ยและราบอยู่ในปัจจุบันนั้น เมื่อครั้งกระโน้นเป็นเขาลูกที่สูงมาก หากได้ยุบและแบนราบลงเพราะพระสมณโคดมเสด็จมาทรงเหยียบประทับ จึงปรากฏเป็นรอยพิมพ์พระพุทธบาทอยู่ทุกวันนี้ แต่เป็นที่เชื่อแน่ได้ตามคำให้การยืนยันของพวกผู้เฒ่าผู้แก่ว่า พระบาทนี้เพิ่งจะมีตำนานมาได้ไม่เกิน ๙๐ ปี คงจะมีภิกษุ[๑] หรือสมณะชาวสยามรูปใดรูปหนึ่งทำขึ้น แล้วเสแสร้งว่าได้ไปพบเข้าเป็นปาฏิหาริย์มหัศจรรย์ และเสกสรรเล่านิทานเรื่องภูเขาแบนราบลงนี้ให้ชาวบ้านเชื่อเอาเป็นตุเป็นตะ*

---

[๑] Talapoin ชาวตะวันตกสมัยนั้นเรียกพระสงฆ์ไทยว่า ตาละปวง

* เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงแทรกพระวินิจฉัยแย้งไว้ว่า "*ลา ลูแบร์ไม่รู้เรื่อง พรานบุญพบรอยพระพุทธบาทในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม*"

๑๓. มูลเหตุของความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้

แต่การทั้งนี้ คนสยามก็เป็นเพียงนักลอกแบบที่หยาบ ๆ เท่านั้น พงศาวดารทางชมพูทวีปได้บันทึกเรื่องพระเจ้ากรุงสิงหล[๑] พระองค์หนึ่ง ได้สงวนเขี้ยวของลิงตัวหนึ่งไว้* ด้วยความนับถืออย่างยิ่งยวด ซึ่งชาวอินเดียเชื่อถือว่าเป็นพระพุทธสารีริกธาตุองค์หนึ่ง และไม่ว่าพระองค์จะทรงทุ่มเทพระราชทรัพย์สักเท่าไรเพื่อไถ่คืนมาจากก็องสต็องแต็ง เดอ บราก็องซ์[๒] ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งอุปราชแห่งอินเดียและยึดเขี้ยวชิ้นนั้นมาได้จากพวกชาวอินเดีย ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ก็องสต็องแต็ง พอใจที่จะเผาให้วินาศและโยนเถ้าถ่านทิ้งลงในแม่น้ำมากกว่า เป็นที่รู้กันในเกาะสิงหลซึ่งชาวอินเดียเรียกว่า *ลังกา*[๓] เช่นเดียวกันว่า บนภูเขาจริง ๆ ซึ่งมิได้ยุบยอบลงมาแห่งหนึ่งมีซากรอยเท้ามนุษย์ประทับติดอยู่ มีผู้คนไปชุมนุมสักการบูชาเป็นเวลาช้านานมาแล้ว คงจะเป็นรอยเท้าข้างซ้ายแน่นอน เพราะพวกชาวสยามอ้างว่าพระสมณโคดมได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทเบื้องขวาไว้ที่ *พระบาท* และเบื้องซ้ายที่ *ลังกา* แม้จะมีอ่าวเบ็งกะหล่า[๔] คั่นอยู่ทั้งอ่าวก็ตาม

๑๔. อะไรคือรอยเท้าของอาดัมที่ลังกา

ชาวโปรตุเกสเรียกรอยเท้าในสิงหลนั้นว่า เท้าอาดัม[๕] และพวกเขาพากันเชื่อว่า ลังกานั้นที่แท้ก็คือสวนสวรรค์ (ในพระคัมภีร์ไบเบิ้ล) นั่นเอง เกิดจากความเชื่อถือของพวกอินเดียที่ว่า รอยเท้าที่เขาสักการบูชานั้นเป็นซากรอยเท้าของปฐมบุรุษ ไม่ว่าคนชาติไหนที่นับถือในรูปเคารพแล้ว มักจะอ้างเอาว่าปฐมบุรุษนั้นเกิดในบ้านเมืองของตนไปเสียทั้งนั้น เช่น ชาวจีนเรียกปฐมบุรุษของตนว่า พ่วนโกว** และเชื่อว่าอยู่ในเมืองจีน ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงสถานที่อันมีซากรอยเท้าในที่แห่งอื่น ๆ โดยทำนองเดียวกันนี้ในประเทศ หรือซากรอยเท้าของเฮอร์คิวลิส ซึ่งเฮโรโดตุส พูดถึงนั้นให้มากความไป

---

๑ Ceylan

* ในต้นฉบับขึ้นต้นคำด้วยอักษรตัวใหญ่ดังนี้ Singe คงจะหมายถึง พญาลิง กระมัง

๒ Constantin de Bragance

๓ Lancà

๔ Bengale คือ อ่าวเบงกอล

๕ Piéd d' Adam

** Puancuò พ่วนโกว หรือพ่วนโกสี ผู้เบิกโลก

บทที่สอง
ว่าด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์แห่งราชอาณาจักรสยาม
ต่อจากที่ว่าด้วยเมืองหลวง

---

๑. เมืองอื่น ๆ แห่งราชอาณาจักรสยาม

ติดเส้นแบ่งพรมแดนกับพะโคนั้น เป็นที่ตั้งของเมืองกาญจนบุรี[๑] และติดกับพรมแดนทางด้านเมืองลาว[๒] ก็มีเมืองโคราชเสมา[๓] ซึ่งลางคนเรียกว่า คริสีมา[๔] เมืองทั้งสองนี้มีชื่อเสียงมากพอดู และดินแดนตอนที่อยู่ระหว่างแม่น้ำสองสายเหนือนครสวรรค์ กับบนฝั่งลำแม่น้ำทั้งสองสายนี้ มีเมืองใหญ่อีกสองเมือง คือ สุโขทัย ซึ่งอยู่ในระดับพื้นที่สูงเกือบเท่า ๆ เมืองพิจิตรกับเมืองสังคโลกซึ่งตั้งอยู่คล้อยทางด้านทิศเหนือไปเล็กน้อย

๒. บ้านเมืองที่มีลำคลองตัดกันมากมาย

โดยที่เมืองสยามเป็นเมืองร้อน จึงต้องปลูกบ้านสร้างเรือนอยู่อาศัยกันแถวริมน้ำเป็นประมาณ เหตุนี้ชาวสยามจึงขุดคลองผ่านเป็นอันมาก ซึ่งถ้าไม่มีบันทึกที่ดีแล้ว ก็จะนับเมืองบรรดาที่ตั้งอยู่ตามริมน้ำได้ไม่ถ้วนเลย

๓. ลักษณะเมืองสยาม

โดยอาศัยลำน้ำที่คนสยามเรียกว่า คลอง[๕] นี้เอง ไม่เพียงแต่จะทำให้เมืองสยามกลายเป็นเกาะไปเท่านั้น หากแต่ว่าตั้งอยู่ท่ามกลางเกาะหลายเกาะด้วยกัน อันทำให้ที่ตั้งเมืองมีลักษณะแปลกมาก ซึ่งคงไม่เหมือนกับในสมัยที่แฟร์นังด์ เมนเดซ ปินโต[๖] ได้เขียนพรรณนาไว้ ถ้าจะหลงเชื่อตามความวิปลาสคลาดเคลื่อนของผู้รจนา ซึ่งภาคภูมิใจในความทรงจำของตัวอย่างเหลือเกินแล้ว ก็น่าจะต้องยอมเชื่อตามที่เขาได้เขียนเล่า

---

๑ Cambory

๒ คือเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๓ Corazema

๔ Carissima

๕ Cloum

๖ ภาษาโปรตุเกสเขียนว่า Fernâo Mendes Pinto อ่านว่า เฟอร์นาว เมนดีซ ปินตู

ไว้ว่า ช้างในกระบวนทัพของพระเจ้ากรุงพะโคซึ่งยกมาล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้นั้น ได้เข้ามาใกล้กำแพงเมืองขนาดใช้งวงเหนี่ยวหัวเม็ดระเนียดปราการที่ชาวสยามสร้างไว้สำหรับกำบังพลรบนั่นทีเดียว

ตามคำบาทหลวงคณะเยซูอิต[๑] ชื่อหลวงพ่อโธมัส[๒] ว่าละติจูดที่ตั้งกรุงนั้น ตั้งอยู่ ณ ๑๔ องศา ๒๐ ลิปดา ๔๐ พิลิปดา และลองจิจูด ๑๒๐ องศา ๓๐ ลิปดา มีรูปร่างลักษณะคล้าย ๆ ถุงย่าม ปากถุงประมาณว่าอยู่ทางทิศตะวันออกและก้นถุงคงจะอยู่ทางทิศตะวันตก ลำแม่น้ำใหญ่บรรจบกับลำคลองหลายสายซึ่งแล่นวงรอบกรุงนั้นตรงด้านเหนือ และแยกลงไปทางด้านใต้เป็นหลายแพรกด้วยกัน พระราชวังนั้นตั้งอยู่ทางด้านเหนือ ติดคลองที่เป็นคูพระมหานคร ทางด้านตะวันออกมีทางเดินข้ามอยู่แห่งเดียวคล้ายคอคอด[๓] ซึ่งจะออกจากพระนครได้โดยไม่ต้องข้ามลำน้ำ[๔]

ตัวนครนั้นกว้างขวางมาก ด้วยมีกำแพงล้อมรอบตัวเกาะดังที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว แต่เนื้อที่ภายในกำแพงพระมหานครนั้นมีผู้คนอยู่พอประมาณในส่วนที่ ๖ ซึ่งคือทิศตะวันออกเฉียงใต้ นอกนั้นรกเป็นป่าชั่วแต่มีวัดเท่านั้น เป็นความจริงที่ว่าทางเขตด้านชานพระมหานคร ซึ่งมีชาวต่างชาติตั้งภูมิลำเนาอยู่นั้น ทำให้เพิ่มจำนวนพลเมืองขึ้นอีกเป็นอันมาก ถนนกว้างและเป็นเส้นตรง ในที่ลางแห่งก็ปลูกต้นไม้และปูถนนด้วยแผ่นอิฐตะแคง บ้านเรือนของชาวพื้นเมืองนั้นโดยมากเป็นเรือนต่ำและปรุงด้วยไม้ ด้วยเหตุนี้เองจึงอยู่ไม่ค่อยสบายเนื่องจากที่อากาศร้อนอบอ้าว ถนนส่วนใหญ่มักมีลำคลองแคบ ๆ ควบขนานเป็นเส้นตรงไปด้วย จึงทำให้เปรียบเมืองสยามได้กับเมืองเวนิส ตามคลองหลอดนั้นมีสะพานเรือกเล็ก ๆ ไม่สู้มั่นคงนักทอดข้ามเป็นอันมาก ลางแห่งก็มีสะพานก่ออิฐถือปูนสูงมากและฝีมือหยาบเต็มที

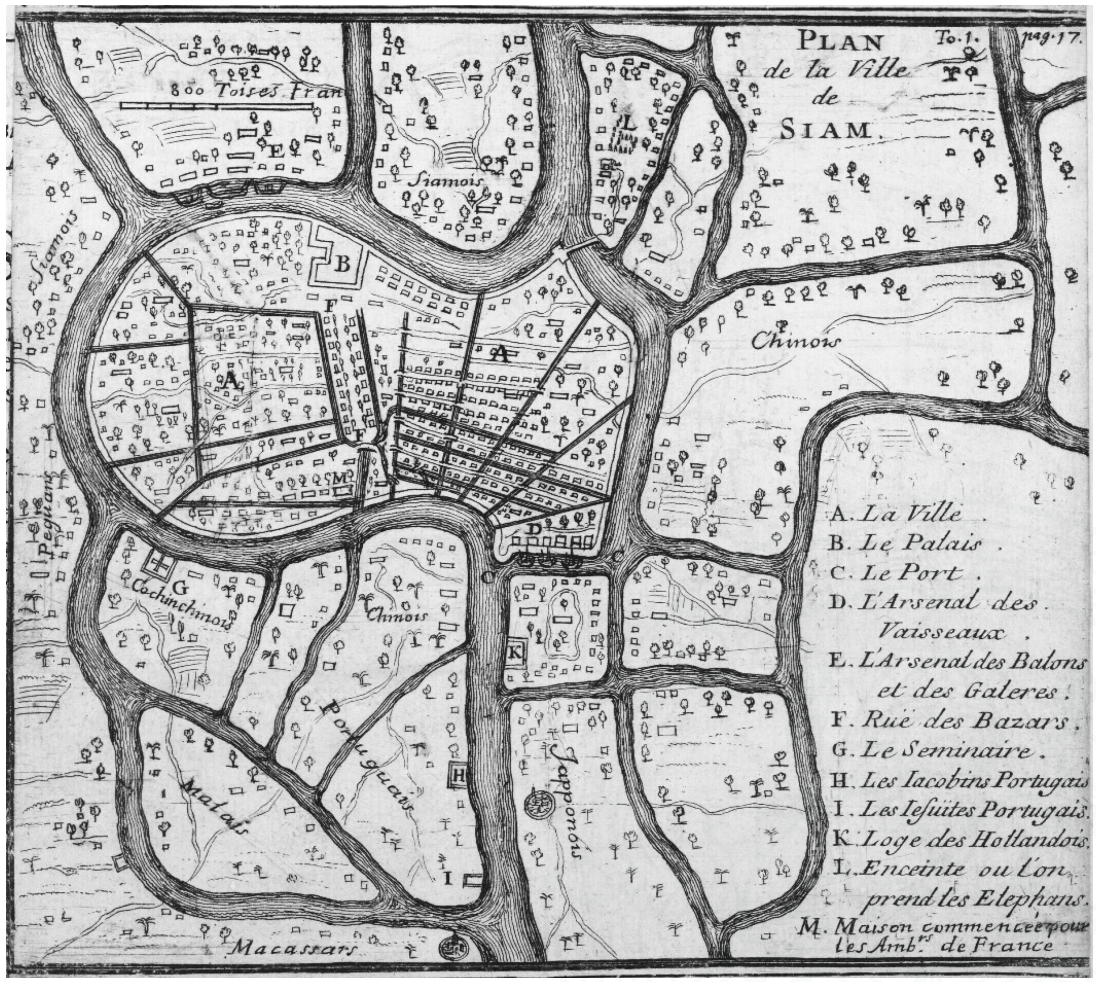
---

[๑] Les Jésuites หรือ Compagnie de Jésus เรียกกันว่า “คณะพระเยซู” เป็นชื่อคณะนักบวชคาทอลิก ก่อตั้งโดย Ignace (Ignatius) de Loyola ผู้ดีชาวสเปนใน ค.ศ. ๑๕๔๐ ทำหน้าที่ด้านการสอนศิลปวิทยาการในสถาบันการศึกษา และเผยแผ่ศาสนาในประเทศที่นิกายคาทอลิกยังไม่แพร่หลาย ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โปรดให้ส่งคณะนักบวชเยซูอิต ซึ่งมีความรู้ทางคณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์ การทำแผนที่ และธรณีวิทยา เข้ามาพร้อมคณะราชทูตฝรั่งเศสทั้งสองครั้ง

[๒] บาทหลวงโตมาส์ (Le Père Antoine Thomas, ค.ศ. ๑๖๔๔ - ๑๗๐๙) บาทหลวงเยซูอิตชาวเบลเยียม มีความรู้ทางคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์ แวะเข้ามาพำนักอยู่ในสยามตั้งแต่เดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๘๑ เป็นเวลาแปดเดือน ในระหว่างการเดินทางไปเผยแผ่คริสต์ศาสนาที่ญี่ปุ่น เป็นผู้ริเริ่มงานสังเกตการณ์ทางดาราศาสตร์ในสยาม และได้เขียนบันทึกรายงานการเดินทางเรื่อง “Observations faites aux Indes et à la Chine par le Père Antoine Thomas, de la Compagnie de Jésus” ใน “Observations Physiques et Mathématiques” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๘

[๓] คือบริเวณหัวรอ พระนครศรีอยุธยา

[๔] คือแม่น้ำลพบุรี

แผนผังเกาะเมืองอยุธยา

A. ตัวนคร

B. พระราชวัง

C. ท่าเรือ

D. อู่เก็บเรือสินค้า

E. อู่เก็บเรือกัญญา

F. ถนนในตลาด

G. โรงเรียนสามเณรคริสต์

H. พวกจาโกแบ็ง โปรตุเกส

I. พวกเยซูอิต โปรตุเกส

K. หมู่บ้านชาวฮอลันดา

L. เพนียดคล้องช้าง

M. เรือนพักรับรองที่เริ่มสร้างให้แก่เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส

๔. นามของสยาม

คำว่า *สยาม* นั้นไม่เป็นที่รู้จักของชนชาวสยามเอง เป็นคำที่พวกโปรตุเกสซึ่งอยู่ในชมพูทวีปใช้เรียก ยากที่จะสืบได้ว่ามีต้นเค้ามาจากคำว่ากระไร พวกโปรตุเกสใช้เรียกเป็นนามประชาชาติ ไม่ใช่นามแห่งราชอาณาจักร และคำนามว่า พะโค ลาว มะหง่ล[๑] กับชื่ออื่น ๆ อีกเป็นอันมากซึ่งพวกเราใช้เรียกราชอาณาจักรต่าง ๆ ในชมพูทวีปนั้น ก็เป็นคำนามที่ใช้เรียกประชาชาติทั้งสิ้น ถ้าจะพูดให้ถูกต้องแล้ว ก็ต้องเรียกว่าพระราชาธิบดีแห่งชาวพะโค แห่งชาวลาว แห่งชาวมะหง่ล แห่งชาวสยาม ดังที่บรรพบุรุษของเราใช้เรียกว่าพระราชาธิบดีแห่งชาวฝรั่งเศสดั่งนั้นเป็นต้น อนึ่ง ผู้ที่รู้ภาษาโปรตุเกสนั้น ย่อมจะรู้ดีว่าการเขียนว่า Siam กับ Siaõ นั้น อ่านออกเสียงเป็นอย่างเดียวกัน ซึ่งถ้าจะเทียบภาษาฝรั่งเศสกับภาษาโปรตุเกสแล้ว เราก็จะต้องเรียกว่าชาวซิออง[๒] แทนที่จะเรียกว่าชาวสยาม เพราะเมื่อโปรตุเกสเขียนคำชาวสยามในภาษาละติน ก็ใช้เรียกว่าชาว sioen อยู่

๕. นามอันแท้ของชาวสยามก็คือฟร็องซ์นั่นเอง

ชาวสยามเรียกตนเองว่า *ไทย*[๓] แปลว่า อิสระ อันเป็นความหมายตามศัพท์ในภาษาที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน พวกเขาภูมิใจที่ใช้นามว่า *ฟร็องซ์*[๔] อันเป็นนามที่บรรพบุรุษของพวกเราได้ถือใช้เมื่อสลัดแอกชาติโกลออกจากอำนาจปกครองของจักรวรรดิโรมัน ผู้ที่รู้ภาษาพะโคยืนยันว่า *สยาม* แปลว่า อิสระ ในภาษานั้นเหมือนกัน ฉะนั้นพวกโปรตุเกสจึงน่าจะนำเอาคำคำนี้มาใช้เรียกชาวสยามก็เป็นได้ เพราะได้รู้จักชาวสยามจากปากคำของชาวพะโค

อนึ่ง นาวาแรต ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “พระราชพงศาวดารแห่งราชอาณาจักรจีน”[๕] ตอนที่ ๑ บทที่ ๕ ว่า คำว่า สยาม ที่เขียนว่า Sian นั้น มาจากคำสองคำ คือ Sien Lõ[๖] แต่มิได้บอกไว้ว่าคำสองคำนี้หมายความว่ากระไร และมาจากภาษาไหน แม้จะได้สรุปเอาว่าเป็นคำที่ชาวจีนใช้เรียกเมืองไทย จึงเป็นนามที่ชาวสยามใช้เรียกราชอาณาจักรสยาม (เพราะคำว่า *เมือง* แปลว่า ราชอาณาจักร) และคำคำนี้เขียนอย่างง่าย ๆ

---

[๑] โมกุล Mughal, Mogul

[๒] Sions

[๓] Táï

[๔] Frances

[๕] Père Fernandez Domingo Navarete เขียนหนังสือชื่อ Tratados históricos, politicos, éticos y religiosos de la monarquia de China เมื่อ ค.ศ. ๑๖๗๖

[๖] Sien มาจากคำว่า เซียน (สยาม) ส่วนคำว่า Lõ มาจากคำว่า หลัวหู (ละโว้)

ว่า Muantay ปรากฏอยู่ในหนังสือของแว็งซ็องต์ เลอ บล็องก์[๑] และในแผนที่ทางภูมิศาสตร์หลายแห่งว่าเป็นราชอาณาจักรหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้ชิดติดกับพะโค แต่แว็งซ็องต์ เลอ บล็องก์ คงไม่ทราบว่านั่นแล้วคือราชอาณาจักรสยาม เพราะคงมิได้เฉลียวใจว่าคำว่าสยามกับไทยนั้น เป็นคำสองคำที่แตกต่างกันหากมีความหมายถึงประชาชนพลเมืองในประเทศเดียวกัน

ส่วนเมืองสยามนั้น ชาวสยามเรียกว่า *ศรีโยธิยา*[๒] และ "โ" ในคำว่า โย นั้น ต้องห่อปากออกเสียงยิ่งกว่าสระ au ของเรา ลางทีพวกเขาก็เรียกเมืองสยามว่า กรุงเทพพระมหานคร[๓] แต่คำเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นที่ฟังเข้าใจยาก เพราะประกอบด้วยคำในภาษาบาลีซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่าเป็นภาษาปราชญ์ของชาวสยามและพวกเขาเองก็ฟังไม่ค่อยจะเข้าใจอยู่เหมือนกัน ข้าพเจ้าได้ให้ข้อสังเกตมาข้างต้นแล้วในเรื่องนี้เกี่ยวกับคำว่า *พระ* คำว่า *มหา* แปลว่า *ใหญ่* เมื่อกล่าวถึงพระเจ้าแผ่นดิน เขาก็ขนานพระนามว่า พระมหากระษัตริย์[๔] และคำว่า *กระษัตริย์* พวกเขาให้คำแปลว่า ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ และโดยที่พวกโปรตุเกสเข้าใจคำว่า *พระ* นั้น หมายถึงพระผู้เป็นเจ้า จึงพลอยเข้าใจไปด้วยว่า ชาวสยามเรียกพระเจ้าแผ่นดินของเขาว่า พระผู้เป็นเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ซึ่งยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่[๕] จากคำว่าศรีโยธิยา อันเป็นคำสยามที่เรียกชื่อเมืองสยาม และซึ่งชาวต่างประเทศเรียกว่า Judia หรือ Odiaa นั้น แว็งซ็องต์ เลอ บล็องก์ และนักนิพนธ์คนอื่น ๆ มักจะเข้าใจสับสนระหว่าง Odiaa (ชื่อเมืองหลวง) กับ Sian (ชื่อราชอาณาจักร)

๖. ชนต่างจำพวกสองชาติเรียกตนเองว่าสยาม

อนึ่ง ชาวสยามที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงนี้ เรียกตนเองว่า *ไทยน้อย*[๖] และตามที่ข้าพเจ้าได้ยินมา ก็ยังมีชนอีกจำพวกหนึ่งซึ่งยังป่าเถื่อนอยู่มาก เรียกกันว่า *ไทยใหญ่*[๗] และตั้งสำนักหลักแหล่งอยู่ตามภูเขาทางภาคเหนือ ข้าพเจ้าได้อ่านพบในจดหมายเหตุหลายฉบับ กล่าวถึงแว่นแคว้นอาณาจักร Siammon หรือ Siami แต่เอกสารเหล่านั้นมิได้ลงความเห็นไปในทำนองที่ว่าชนชาติเหล่านี้เป็นคนป่าเถื่อนแต่ประการใด

---

๑ Vincent Le Blanc เขียนหนังสือชื่อว่า Les Voyages fameux du Sieur Vincent Le Blanc marseillois เมื่อ ค.ศ. ๑๖๔๘

๒ Si - yò - thi - ya

๓ Crung - thé - paprá - maha - nacôn

๔ Pra Maha Crassat

๕ Le Grand Dieu Vivant

๖ Taï - Nóëc, Siams - Petits

๗ Táï - yáï, Siams - grand

๗. ภูเขาอื่น ๆ และเขตแคว้นอื่น ๆ

เทือกเขาอันเป็นพรมแดนร่วมกันระหว่างอังวะ พะโค และสยามนั้น ค่อยมีลักษณะราบลงทีละน้อย เมื่อแผ่ลงมาทางตอนใต้ กลายเป็นคาบสมุทรอินเดียนับแต่ปากน้ำคงคาออกมา และสิ้นสุดลงที่เมืองสิงคะปุระ คั่นอ่าวสยามกับอ่าวเบงกอลให้แยกจากกัน ซึ่งเมื่อรวมกับเกาะสุมาตราเข้าด้วยแล้ว ก็เกิดเป็นช่องแคบมะละกาหรือช่องแคบสิงคะปุระอันลือชื่อ มีลำน้ำหลายสายจากภูเขาต่าง ๆ ในคาบสมุทรนี้หลั่งลงในอ่าวสยามและอ่าวเบงกอล ทำให้ฝั่งทะเลทั้งสองด้านเป็นที่น่าอยู่อาศัย ภูเขาลูกอื่น ๆ อันเป็นพรมแดนระหว่างราชอาณาจักรสยามกับลาว[๑] ก็ทอดตัวลงมาทางใต้เหมือนกัน ค่อยต่ำเตี้ยลงทีละน้อยกระทั่งสิ้นสุดลงที่แหลมกัมโพชา[๒] อันตั้งอยู่หนตะวันออกที่สุดแห่งทวีปเอเชียเบื้องทักษิณภาค อ่าวสยามเริ่มต้นตรงระดับเดียวกับแหลมจะงอยนี้ และราชอาณาจักรสยามก็แผ่ออกไปมากทางด้านทักษิณ ทั้งสองฟากอ่าวเป็นรูปเกือกม้า คือตามอ่าวทะเลข้างเบื้องตะวันออกถึงแม่น้ำจันทบูร[๓] อันเป็นจุดเริ่มต้นของราชอาณาจักรกัมโพชา และทางเบื้องตะวันตกของอ่าวสยาม อาณาเขตสยามแผ่ลงมาจนถึงเมืองเกดะ[๔] และเมืองปัตตานี[๕] อันเป็นแดนดินแคว้นของชาวมลายา ซึ่งแต่ก่อนนี้เมืองมะละกาเป็นเมืองหลวง

๘. ฝั่งชายทะเลสยาม

ด้วยประการฉะนี้แล ชายทะเลในอ่าวสยามซึ่งมีความยาวประมาณ ๒๐๐ ลิเออ และทางอ่าวเบงกอลอีกประมาณ ๑๘๐ ลิเออ จึงอำนวยประโยชน์แก่ชาวพื้นเมืองเป็นอันมากในการเดินเรือ ทั้งสองฟากฝั่งทะเลอันกว้างใหญ่แห่งเบื้องบุรพทิศ แถมธรรมชาติยังไม่สร้างตำบลท่าเรือที่ทอดสมอใด ๆ ทางฝั่งทะเลแถบโคโรมันเดล[๖] อันรวมกันเป็นอ่าวเบงกอลทางเบื้องตะวันตกเสียอีกด้วย ส่วนสยามอันตั้งอยู่ต่างฟากคาบสมุทรทางเบื้องตะวันออกของอ่าวนั้น ธรรมชาติกลับสร้างสรรค์ท่าจอดเรือและทำเลทอดสมอให้อย่างอุดมสมบูรณ์ยิ่ง

---

[๑] น่าจะหมายถึงล้านช้าง

[๒] Cap de Camboya

[๓] Chantebon

[๔] Queda คือ ไทรบุรี

[๕] Patane

[๖] มาจากคำว่า โจฬะมณฑล

๙. เกาะของสยามในอ่าวเบงกอล

มีเกาะน้อยใหญ่เป็นอันมากเรียงรายอยู่อย่างหนาแน่น ในที่เกือบทุกแห่งจึงเป็นที่กำบังอันดีของบรรดาเรือกำปั่นทั้งปวง นอกจากนั้นเกาะเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังมีท่าเรืออย่างดี สมบูรณ์ด้วยน้ำจืดและป่าไม้อันเป็นเครื่องล่อให้ชวนกันมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนใหม่ยิ่งนัก พระเจ้ากรุงสยามทรงถือว่าพระองค์เป็นเจ้าเป็นใหญ่เหนือแผ่นดินเหล่านี้ แม้อาณาประชาราษฎร์บนบกในแคว้นสยามเอง ก็น้อยนักจะอพยพไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้ ทั้งพระองค์เองก็ไม่ทรงมีพละกำลังทางทะเลเพียงพอที่จะแผ่พระบรมเดชานุภาพ เพื่อที่จะกีดกันมิให้ชาวต่างประเทศอพยพกันเข้าไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเอาตามอำเภอใจได้

๑๐. เมืองมะริด[๑]

เมืองมะริดนั้น ตั้งอยู่ปลายสุดด้านตะวันตกเฉียงเหนือของเกาะใหญ่ที่มีผู้คนมากเกาะหนึ่ง และอยู่สุดสายแม่น้ำอันสวยงามสายหนึ่ง อันชาวยุโรปเรียกว่า Tenasserim[๒] ตามชื่อเมืองเมืองหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำห่างจากฝั่งทะเลเข้าไปประมาณสิบห้าลิเออ แม่น้ำสายนี้ไหลมาจากทางเหนือ หลังจากผ่านราชอาณาจักรอังวะและราชอาณาจักรพะโคแล้ว ก็ไหลผ่านเข้ามาในแว่นแคว้นอาณาปกครองของพระเจ้ากรุงสยาม แล้วจึงไหลออกสู่อ่าวเบงกอลเป็นทางน้ำสามแคว วงโอบตัวเกาะที่ข้าพเจ้ากล่าวถึง ท่าเรือเมืองมะริดนั้นกล่าวกันว่าสวยงามที่สุดแห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ระหว่างเกาะนี้กับอีกเกาะหนึ่งซึ่งไม่มีผู้คนอยู่อาศัย ตรงกันข้ามกับฟากตะวันตกของเกาะอันเป็นที่ตั้งเมืองมะริด

---

[๑] Merguy

[๒] คือ ตะนาวศรี

บทที่สาม
ว่าด้วยประวัติศาสตร์
และต้นกำเนิดของชนชาวสยาม

---

๑. ชาวสยามไม่ค่อยสนใจในประวัติศาสตร์ของพวกตนเท่าใดนัก

ประวัติศาสตร์สยามนั้นเต็มไปด้วยเรื่องเล่าขาน หนังสือก็มีน้อยเพราะว่าสยามยังไม่รู้จักใช้เครื่องตีพิมพ์ อีกประการหนึ่งข้าพเจ้าออกจะสงสัยอยู่ที่มีผู้กล่าวกันว่า ชาวสยามนั้นแสร้งปกปิดพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ของตนไว้ โดยเหตุที่พวกชาวจีนซึ่งชาวสยามลอกเลียนแบบอย่างมาหลายต่อหลายนั้นมิได้หวงแหนประวัติศาสตร์ของตนนัก อย่างไรก็ตาม บรรดาบุคคลที่อ้างว่าชาวสยามเป็นผู้หวงแหนนี้ก็ยังได้อ่านเอกสารลางชิ้นที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม ยืนยันว่า ชาวสยามมีประวัติย้อนต้นขึ้นไปไม่ไกลเท่าไรเลย และพอมีเค้าความจริงอยู่บ้าง

๒. ศักราชของสยาม

ต่อไปนี้เป็นลำดับเหตุการณ์โดยย่อซึ่งกล่าวไว้ห้วน ๆ ตามข้อคำที่ชาวสยามได้ให้ไว้ แต่ก่อนสิ่งอื่นใดจำต้องพรรณนาถึง (คริสต์) ศักราช ๑๖๘๙ นี้เสียก่อน ว่าชาวสยามเริ่มศกใหม่ในเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ เป็นปีศักราชสยามที่ ๒๒๓๓ แต่เริ่มตั้งศักราชมา กล่าวคือเริ่มต้นศักราชนับจากวันปรินิพพานขององค์สมเด็จพระสมณโคดม (ตามคำชี้แจงของพวกเขา) แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าศักราชนี้มีมูลมาจากสถานอื่น ดังข้าพเจ้าจะได้อธิบายต่อไปข้างหน้า

๓. พระมหากษัตริย์สยาม

ปฐมบรมกษัตริย์ของสยามนั้นทรงพระนามว่า Prá Poat honne sourittep pennaratui sonanne bopitra[๑] พระมหานครแห่งแรก ที่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นชื่อว่า Tchaï pappe Mahànacòn[๒] ซึ่งข้าพเจ้าไม่แจ้งว่าตั้งอยู่ที่ไหน เมื่อเสด็จขึ้นเถลิงราชย์นั้นพระพุทธศาสนยุกาลล่วงแล้ว ๑,๓๐๐ พรรษา

---

[๑] ผู้แปลกล่าวว่า “ไม่ทราบจะถอดออกมาอย่างไรจึงจะถูกต้องใกล้เคียง จึงอาศัยพระนิพนธ์ของเสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เป็นหลัก” ซึ่งถ่ายเสียงว่า “*พระปฐมสุริยเทพนรไท สุวรรณบพิตร*”

[๒] ผู้แปลถอดศัพท์ตามพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ว่า “*ไชยบุรีมหานคร*”

นับตามศักราชสยาม และมีพระมหากษัตริย์สืบสันตติวงศ์ต่อมาอีก ๑๐ ชั่วกษัตริย์ องค์สุดท้ายทรงพระนามว่า Ipoïa Sanne Thora Thesma Teperat[๑] ย้ายพระนครหลวงมาสร้างราชธานีใหม่ที่เมือง Tasóo Nacorà Louäng[๒] จะอยู่ยังแห่งหนตำบลใด ข้าพเจ้าก็ไม่แจ้งอีกเหมือนกัน ใน พ.ศ. ๑๗๓๑ พระมหากษัตริย์องค์ที่ ๑๒ สืบต่อจากพระองค์นี้ซึ่งทรงพระนามว่า Pra Poà Noome Thele seri[๓] ทรงให้อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์อพยพตามไปยังเมืองลครไทย[๔] ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำอันไหลมาจากภูเขาแดนลาว ซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำ (เจ้าพระยา) ตอนเหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นไปเล็กน้อย แต่นั้นไปยังเมืองลครไทยไกลกัน ๔๐ ถึง ๕๐ ลี้ แต่พระมหากษัตริย์พระองค์นี้มิได้ประทับอยู่ ณ เมืองลครไทยตลอดมา หากได้เสด็จไปสร้างและประทับอยู่ ณ เมืองพริบพลี[๕] บนฝั่งแม่น้ำสายหนึ่ง ซึ่งปากน้ำนั้นอยู่ห่างราว ๒ ลี้ ข้างทิศตะวันตกของปากน้ำ (เจ้าพระยา) มีพระมหากษัตริย์สืบราชสันตติวงศ์ต่อมาอีก ๔ ชั่วกษัตริย์ พระองค์สุดท้ายซึ่งทรงพระนามว่า *รามาธิบดี* ได้ทรงสร้างเมืองสยามขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๔ และเสด็จขึ้นดำรงสิริราชมไหสวรรย์สมบัติ ณ ที่นั้น ตามเนื้อความนี้ย่อมประจักษ์ว่าเมืองสยามมีความเก่าแก่มาถึง ๓๓๘ ปีแล้ว พระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันนี้นับเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๒๕ เรียงแต่พระรามาธิบดีเป็นต้นมา แต่ใน ค.ศ. ๑๖๘๙ นี้ มีพระชนมายุได้ ๕๖ หรือ ๕๗ พรรษา[๖] แล้ว เมื่อเช่นนี้ก็รวมมีพระมหากษัตริย์สยาม ๕๒ พระองค์ ในชั่วระยะ ๙๓๔ ปี โดยมิใช่พระราชวงศ์เดียวกันมาโดยตลอดสาย

๔. พระชาติของพระมหากษัตริย์รัชกาลปัจจุบัน

เมอสิเยอร์แชรแวส กล่าวไว้ใน *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม** ถึงพระชาติของพระชนกนาถของพระมหากษัตริย์ในรัชกาลปัจจุบัน และฟาน ฟลีต[๗] ยังได้ทำให้เราทราบเหตุการณ์ชัดแจ้งขึ้นอีกใน *พระราชพงศาวดารแห่งราชอาณาจักรสยาม*[๘] ซึ่งท่านได้แต่งและพิมพ์ไว้ท้ายหนังสือ

---

[๑] ผู้แปลถอดศัพท์ตามพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ว่า "*พญาสุนทรเทศมหาเทพราช*"

[๒] ผู้แปลถอดศัพท์ตามพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ว่า "*ธาตุนครหลวง*" แต่สันนิษฐานว่าคำว่า Tasóo น่าจะคัดลอกผิด ควรเป็นคำว่า Yasoo ตรงกับยโส [ธรปุระ]

[๓] ผู้แปลถอดศัพท์ตามพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ว่า "*พระพนมไชยศิริ*"

[๔] Locontáï

[๕] Pipelì

[๖] ข้อมูลนี้ทำให้ทราบถึงปีพระราชสมภพของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

* [M. Nicolas Gervaise (ค.ศ. ๑๖๖๒ - ๑๗๒๙) เขียนหนังสือเรื่อง *Histoire Naturelle et Politique du Royaume de Siam*. Paris. C. Barbin เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๘] แปลโดยผู้แปลคนเดียวกันนี้ จัดพิมพ์จำหน่ายโดยสำนักพิมพ์ "ก้าวหน้า" วังบูรพา

[๗] Van Vliet

[๘] Relation Historique du Royaume de Siam

เรื่อง *การเดินทางไปสู่เปอร์เซียของเฮอร์เบิร์ต*[๑] ข้าพเจ้าขอเชิญท่านผู้อ่านให้พิจารณาตัวอย่างของการปฏิวัติอันเป็นสิ่งธรรมดาสามัญในกรุงสยาม ด้วยพระมหากษัตริย์นั้นมิได้ทรงมีเชื้อสายเป็นราชสกุล มาตรว่าฟาน ฟลีต จะได้กล่าวไว้เป็นอย่างอื่นก็ตาม ได้เป็นผู้ช่วงชิงเศวตฉัตรและได้สังหารพระชนม์ชีพเจ้าเหนือหัวของตนเสียเอง[๒] และปลงพระชนม์เจ้านายในราชวงศ์เสียทั้งสิ้น เหลือไว้แต่สองพระองค์ซึ่งยังดำรงพระชนม์อยู่ในขณะที่ฟาน ฟลีต เขียนพระราชพงศาวดารตอนนั้นขึ้น แต่ข้าพเจ้าก็ไม่ได้วี่แววข่าวคราวเจ้านายสองพระองค์นี้เลย แต่ถึงอย่างไรก็ไม่เป็นที่สงกาเลยว่าพระราชากบฏนั้นจะได้จัดการปลงพระชนม์เสียแล้วโดยทำนองเดียวกับพระประยูรญาติทั้งปวง ฌัง สเตราส์ได้เขียนยืนยันไว้ในหนังสือชุด *การเดินทาง*[๓] ของเขาว่า เจ้านายพระองค์หนึ่งในสองพระองค์นั้นยังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ใน ค.ศ. ๑๖๕๐ และขณะนั้นพระชนมายุได้ ๒๐ พรรษา พระราชาทรราชได้ทรงให้พิฆาตเสียในศกนั้นเอง พร้อมกันกับพระภคินีอีกพระองค์หนึ่งด้วยโดยกล่าวโทษว่าคิดกบฏอย่างใส่ความ แต่เหตุการณ์อันน่าสังเกตเกี่ยวกับประวัติศาสตร์แห่งการก่อกบฏชิงราชบัลลังก์นั้นมีอยู่ว่า พระราชาทรราชพระองค์นั้นได้ยกกำลังศัสตราวุธหักหาญเข้าในพระราชวังคุกคามพระมหากษัตริย์ให้จำต้องปลาตหลบไปลี้ภัยอยู่ ณ อารามแห่งหนึ่ง ครั้นแล้วก็ไปคร่าองค์พระมหากษัตริย์ผู้เคราะห์ร้ายพระองค์นั้นกลับคืนมาสู่พระราชวัง แล้วประกาศปลดพระองค์เสียจากพระมหาพิชัยมงกุฎว่าไม่สมควรที่จะครองราชย์ต่อไป ในฐานะที่ทรงสละทิ้งพระบรมมหาราชวังไปแล้ว กษัตริย์กบฏพระองค์นี้สวรรคตใน ค.ศ. ๑๖๕๗[๔] เสวยราชสมบัติมาได้ ๓๐ ปี* พระอนุชาธิราช** ได้ทรงราชย์สนองพระองค์ เพราะเหตุว่าพระราชโอรส*** ไม่สามารถหรือไม่อาจที่จะโต้แย้งสิทธิในราชบัลลังก์จากพระปิตุลา**** ได้ ตรงกันข้ามเพื่อให้พระชนม์ของพระองค์อยู่ในฐานะที่ปลอดภัย จึงได้ทรงลี้ภัยไปประทับอยู่ ณ พระอาวาสแห่งหนึ่งแล้วทรงผนวชเป็นภิกษุ เอาพระกาสาวพัสตร์เป็นที่พึ่ง แต่ในที่สุดก็ทรงคิดกลอุบายอย่างแยบยลชิงราชสมบัติจากพระปิตุลาธิราชได้ ถึงกับพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นต้องทรงช้างพระที่นั่งหนีออกไปจากพระบรมมหาราชวัง แต่ก็ถูกชาวโปรตุเกสคนหนึ่งตามไปยิงเสียสิ้นพระชนม์ด้วยปืนเล็กยาว

---

[๑] Sir Thomas Herbert (ราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ – ค.ศ. ๑๖๘๑) เขียนหนังสือเรื่อง Voyage de Perse

[๒] หมายถึง สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ แห่งกรุงศรีอยุธยา

[๓] M. Jean [Jan Janszoon] Struys (ชาวดัตช์) เขียนหนังสือชื่อ Les voyages de Jean Struys en Moscovie, en Tartarie, aux Indes et en plusieurs autres pays étrangérs เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๑

[๔] หลักฐานหลายฉบับระบุว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองสวรรคตใน พ.ศ. ๒๑๙๙

* หมายถึง พระเจ้าปราสาททอง

** หมายถึง พระศรีสุธรรมราชา

*** หมายถึง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

**** เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงแปลถอดไว้ว่า “*พระมาตุลาธิราช*”

๕. ตัวอย่างการกบฏจลาจลในกรุงสยามอีกตัวอย่างหนึ่ง

แฟร์นังด์ เมนเดซ ปินโต ได้เล่าถึงเรื่องพระมหากษัตริย์สยามซึ่งเสด็จผ่านพิภพอยู่ใน ค.ศ. ๑๕๔๗* ซึ่งเขาได้สรรเสริญพระคุณสมบัติไว้มากว่า พระองค์ทรงถูกพระราชินี** ลอบวางยาพิษ เมื่อเพลาเสด็จกลับมาจากงานพระราชสงคราม การที่พระราชินีพระองค์นี้คิดการชั่วร้ายเช่นนั้น ก็เพื่อป้องกันอันตราย เกรงว่าสวามีจะทรงลงพระราชอาญาแก้แค้น ด้วยในเพลาไม่เสด็จอยู่นั้นพระนางได้ทรงมีสวาทสัมพันธ์กับชายอื่นและทรงครรภ์ขึ้นมา อนึ่ง ปินโตแถลงว่า ต่อจากนั้นมาพระนางก็ยังได้ทำลายพระชนม์ชีพกษัตริย์องค์น้อย*** ซึ่งเป็นโอรสของพระนางเองเสียอีกด้วย แล้วพระนางก็ยกมหาพิชัยมงกุฎให้แก่ชายชู้รัก**** ขึ้นราชาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๕๔๗ แต่พอถึงเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๕๔๙ ทั้งคู่ก็ถูกฆ่าเสียในวัดแห่งหนึ่ง และเจ้าชายบุตรพระสนมพระองค์หนึ่งอันเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ และพระปิตุลาของพระมหากษัตริย์ที่ถูกนางพญาทำร้ายเสียทั้งสองพระองค์นั้น***** ได้รับอัญเชิญลาผนวชจากสมณเพศเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ****** นี่แลราชบัลลังก์ในประเทศทางภาคพื้นเอเชียย่อมจะไม่มั่นคง ยิ่งในชมพูทวีป เมืองจีนและเมืองญี่ปุ่นด้วยแล้วยิ่งคลอนแคลนกว่าเมืองอื่น ๆ

๖. ข้อสงสัยเกี่ยวกับต้นกำเนิดของชาวสยาม

เมื่อกล่าวถึงต้นกำเนิดของชาวสยาม ก็ยากที่จะวินิจฉัยลงไปได้ว่า เป็นชนชาติที่สืบพงศ์พันธุ์โดยแต่ดึกดำบรรพ์ในสยามประเทศ จากปฐมบุรุษปฐมสตรีที่อยู่ในแว่นแคว้นแดนสยามเอง หรือว่าสืบเผ่าพันธุ์มาจากชาติอื่น ๆ แล้วอพยพย้ายมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในภูมิภาคส่วนนี้ แม้จะมีเจ้าของถิ่นดั้งเดิมตั้งรกรากอยู่ก่อนแล้ว

๗. ในสยามมีภาษาสองอย่าง

สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดข้อกังขานี้ก็คือ ชาวสยามนั้นรู้จักใช้ภาษาอยู่ถึง ๒ อย่าง อย่างหนึ่งเป็นภาษาพื้นเมือง เป็นภาษาง่าย ๆ และเกือบจะเป็นคำโดดไปทั้งสิ้น ไม่มีการกระจายคำกริยาหรือการเปลี่ยนตามการก[๑] กับอีกภาษาหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวถึงมาแล้ว ซึ่งในทรรศนะของพวกเขาก็ว่าเป็นภาษาที่ตายแล้ว เป็นที่รู้กัน

---

* หมายถึง พระไชยราชาธิราช

** หมายถึง ท้าวศรีสุดาจันทร์ พระสนมเอก

*** หมายถึง พระยอดฟ้า

**** หมายถึง ขุนวรวงษาธิราช

***** หมายถึง พระเทียรราชา

****** เฉลิมพระนามเป็น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “กริยาที่ทำหน้าที่ประธาน กรรม หรือส่วนขยายของประโยคที่คล้ายกับนาม”

ในหมู่ปวงปราชญ์ราชบัณฑิตเท่านั้น เรียกว่า ภาษาบาลี ซึ่งสมบูรณ์ด้วยคำอันมีการทำเสียงขึ้นลงเช่นภาษาที่รู้จักกันในทวีปยุโรป คำที่ใช้ในการพระศาสนา ในตัวบทพระธรรมศาสตร์ ชื่อตำแหน่งหน้าที่ และบรรดาพจนารถที่ตกแต่งภาษาพื้นเมืองให้เสนาะขึ้นทั้งปวง ละล้วนยืมเอามาจากภาษาบาลีทั้งสิ้น แล้วยังใช้ภาษาบาลีนี้เองประพันธ์เป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เหตุฉะนั้นจึงชวนให้น่าพิจารณาว่า เมื่อครั้งกระโน้นคงจะมีชนต่างด้าวชาวต่างแดนลางชาติได้เคยมาตั้งรกรากอยู่ในสยามประเทศมาแต่ก่อน และเป็นผู้นำภาษาที่สองนี้มาใช้ แต่ก็เป็นข้อถกเถียงกันอยู่ได้ร่ำไปเกี่ยวกับนานาประเทศในภาคพื้นชมพูทวีป ซึ่งต่างก็มี ๒ ภาษาเหมือนสยามอยู่ทั่วไป และภาษาหนึ่งก็เป็นภาษาตาย ยังคงปรากฏอยู่แต่ในหนังสือเท่านั้น

๘. ตามที่ชาวสยามบอกถึงเรื่องมูลเดิมแห่งกฎหมายและพระศาสนาของพวกเขา

ชาวสยามยืนยันว่า กฎหมายของพวกเขานั้นมีที่มาจากกฎหมายต่างประเทศ โดยมาจากเมืองลาว ซึ่งลางทีก็ไม่มีมูลฐานอย่างอื่นนอกจากว่ากฎหมายสยามกับกฎหมายลาวมาเหมือนตรงกันเข้า โดยทำนองเดียวกันกับที่ทั้งสองราชอาณาจักรนี้มีพระศาสนาอันเดียวกัน และยังไปเหมือนกับของชาวพะโคเข้าอีกด้วย จึงไม่เป็นเครื่องพิสูจน์ได้แน่ถนัดว่า ชาติใดชาติหนึ่งใน ๓ ราชอาณาจักรนี้เป็นผู้ตั้งกฎหมายและพระศาสนาของตนขึ้นแล้ว และถ่ายทอดให้แก่ชาติอื่นอีก ๒ ชาติ ด้วยอาจเป็นไปได้ว่าทั้ง ๓ ชาติ ไปได้พระศาสนาและตัวบทกฎหมายมาจากต้นกำเนิดอันเดียวกัน แต่จะอย่างไรก็ตามที่เถิด ตำนานหรือประเพณีดั้งเดิมของสยามก็ย่อมกล่าวว่า กฎหมายของพวกเขาและแม้แต่พระมหากษัตริย์ของพวกเขาก็มาจากเมืองลาว ทางฝ่ายลาวก็ว่าพระมหากษัตริย์ของพวกเขา และกฎหมายของลาวโดยมากก็ขึ้นไปจากสยามดุจเดียวกัน

๙. ว่าด้วยภาษาบาลี

ชาวสยามมิได้อ้างถึงบ้านหนึ่งเมืองใดว่าเป็นเจ้าของภาษาบาลีที่ใช้อยู่ในตัวบทกฎหมายและพระศาสนาของพวกเขาในปัจจุบัน เพียงแต่คาดคะเนความจริงเอาจากรายงานของพวกเดียวกันเอง ที่เคยไปตั้งหลักแหล่งอยู่ตามชายฝั่งโคโรมันเดล ว่าภาษาบาลีนั้นมีส่วนละม้ายคล้ายกับภาษาพูดประจำท้องถิ่นภาษาหนึ่งในแถวแถบนั้น แต่ชาวสยามยังร่วมความเห็นกันมั่นคงอยู่ว่าตัวอักขระภาษาบาลี มีผู้รู้แต่เฉพาะชั่วในพวกชาวสยามเท่านั้น พวกนักสอนศาสนาพระคริสต์ที่เป็นฆราวาสซึ่งเข้ามาตั้งสำนักอยู่ ณ กรุงสยามนั้นเชื่อว่าภาษาบาลีนั้นยังมิใช่ภาษาที่ตายแล้วเสียทีเดียว เพราะพวกเขาได้พบคนคนหนึ่งในโรงพยาบาลของพวกเขา เป็นคนมาจากแหลมโกโมแรง[๑] ได้พูดภาษาบาลีปนเปมาในประโยคคำพูดของเขาอยู่หลายคำ ยืนยันว่าเป็นภาษาที่ใช้พูดกันในบ้านเมืองของเขาตามปรกติ และตัวเขาเองก็หาได้ศึกษา (ภาษาบาลี) มาจาก

---

[๑] Comorin อยู่ชายฝั่งตะวันตกของอินเดียแถบรัฐเกราลา

ที่ใดไม่ แต่รู้ภาษาที่ใช้พูดกันในบ้านเกิดเมืองมารดรของเขาเท่านั้น พวกนักสอนศาสนาจึงพากันลงมติว่าพระศาสนาของชาวสยามน่าจะมีที่มาจากบ้านเมืองที่คนพวกที่ว่านี้อยู่แน่นอน เพราะเขาได้อ่านพบในพระคัมภีร์ภาษาบาลีผูกหนึ่งว่า พระสมณโคดมซึ่งชาวสยามสักการบูชานั้น เป็นโอรสของกษัตริย์พระองค์หนึ่งซึ่งครองเกาะลังกาอยู่เมื่อกาลครั้งนั้น

๑๐. ชาวสยามคล้ายคลึงกับชาวประเทศเพื่อนบ้าน

ขอพักกล่าวถึงเรื่องที่ไม่มีหลักฐานแน่นอนไว้ก่อน ภาษาของชาวพื้นเมืองสยามนั้น มีความง่ายละม้ายคล้ายคลึงกับภาษาจีน ภาษาตังเกี๋ย ภาษาโคชินจีน และภาษาประเทศอื่น ๆ ในภาคบุรพทิศ มีเหตุผลเพียงพอที่จะอนุมานได้ว่าบุคคลที่พูดภาษาเหล่านี้ได้รับอิทธิพลโน้มนำจากชาวประเทศเพื่อนบ้านของตนอยู่มิใช่น้อย แถมมีรูปพรรณทางใบหน้าแบบชาวชมพูทวีป ผิวเนื้อผสมข้างแดงกับน้ำตาล (ซึ่งไม่เหมือนกับชาวชาติข้างเหนือของทวีปเอเชียหรือชาวยุโรปและแอฟริกา) ยังซ้ำแถมมีจมูกทู่ ปลายจมูกมีลักษณะมนเหมือนชาวประเทศเพื่อนบ้าน กระดูกโหนกแก้มสูง ดวงตามีลักษณะเชิดขึ้นทางด้านหางตา ใบหูใหญ่กว่าชาวยุโรปเราอีกเล่า สรุปแล้วก็มีลักษณะรูปพรรณอย่างชาวชมพูทวีปและจีน ท่าทางของเขาตามปรกติมีลักษณะห่อตัวเหมือนลิง และยังมีอิริยาบถอีกหลายอย่างที่ละม้ายกับสัตว์จำพวกนี้ ตลอดจนนิสัยรักเด็กเป็นอย่างมาก ด้วยสิ่งที่ลิงมันแสดงความรักต่อลูก ๆ ของมัน ทำนองเดียวกับชาวสยามที่แสดงความรักเด็กไม่ว่าเด็กนั้นจะเป็นลูกหลานของตนเองหรือว่าเป็นลูกเต้าเหล่าใครทั้งนั้น

๑๑. พระเจ้ากรุงสยามโปรดเด็กจน ๗ หรือ ๘ ขวบ

พระเจ้ากรุงสยามก็ทรงแวดล้อมไปด้วยเด็ก ๆ พระองค์ทรงพอพระทัยที่จะเลี้ยงไว้จนกระทั่งเด็กนั้นมีอายุได้ ๗ หรือ ๘ ขวบ พ้นนั้นไปเมื่อเด็กสิ้นความเป็นเด็กแล้ว ก็จะไม่โปรดอีกต่อไป เขาว่ากันว่า มีอยู่คนเดียวเท่านั้นที่ในหลวงทรงเลี้ยงไว้จนกระทั่งอายุได้ ๒๐ ถึง ๓๐ ปี และบัดนี้ก็ยังเป็นคนโปรดของพระองค์ท่านอยู่ ลางคนก็เรียกคนโปรดผู้นั้นว่า พระราชบุตรบุญธรรม* ลางคนก็สงสัยว่า คนโปรดผู้นั้นเห็นทีจะเป็นพระโอรสลับของพระเจ้าอยู่หัว แต่เท่าที่ทราบกันก็คือ เขาเป็นผู้ร่วมแม่นมเดียวกับเจ้าหญิงพระราชธิดาของพระองค์**

---

* น่าจะหมายถึง พระปีย์

** หมายถึง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ

๑๒. ชาวสยามมิได้อพยพมาตั้งหลักแหล่งในประเทศนี้จากที่ไกลนัก

เมื่อพิจารณาถึงว่าภูมิประเทศของประเทศสยามนั้นเป็นที่ราบลุ่ม พ้นน้ำทะเลกลับมาได้อย่างน่าอัศจรรย์ และทุกปีพื้นธรณีจะจมอยู่ใต้น้ำฝนอันท่วมอยู่ตั้งหลายเดือน อนึ่ง ยังอุดมไปด้วยเหลือบ ยุง บุ้ง ร่าน ริ้นตัวแมลงต่าง ๆ จนนับชนิดไม่ถ้วน ทั้งบ้านเมืองก็ตั้งอยู่ในเขตที่อากาศร้อนจัดอบอ้าวอีกเล่า ก็เป็นการยากที่จะอนุมานเอาว่ามนุษยชาติจากถิ่นไกลจะปลงใจอพยพมายึดเอาเป็นที่ตั้งภูมิลำเนาได้ นอกเสียจากว่าจะเป็นหมู่ชนที่เลื่อนเข้ามาจากดินแดนใกล้เคียงเท่านั้น และยังเชื่อกันว่าเพิ่งจะอพยพย้ายเข้ามาอยู่ประมาณเมื่อไม่กี่ศตวรรษมานี่เอง โดยพิจารณาดูจากการหักร้างถางพงที่ดินบริเวณนั้น ซึ่งยังมีให้เห็นอยู่เพียงเล็กน้อย อนึ่งนั้น จำจะต้องท่องขึ้นไปทางเหนือดินแดนสยามไกลมากโข จึงจะพบเผ่าชนที่เป็นผู้มีนิสัยชอบรบพุ่ง อันน่าจะมีไพร่พลมหาศาลเป็นกำลังรบ แยกย้ายกันออกเดินทางจากดินแดนของตนไปเพื่อเข้ายึดครองดินแดนอื่น แล้วก็อาจเป็นได้หรือไม่ที่ว่าชนจำพวกนี้หาหยุดยั้งอยู่กลางคันแค่พวกเจ้าของถิ่นเดิมที่ล้วนแต่อ่อนแอและขี้ขลาดตาขาวเหล่านั้น อันตั้งถิ่นฐานอยู่ระหว่างเมืองซีธส์ * กับป่าดงพงไพรและแม่น้ำ อันยากที่จะเข้าถึงสยามเท่านั้นไม่ จึงน่าจะสันนิษฐานได้ว่า ชนชาติสยามเล็ก (ไทยน้อย) นั้นน่าจะสืบตระกูลมาจากชนชาติสยามใหญ่ (ไทยใหญ่) และพวกสยามใหญ่นี้ถอยมาจากถิ่นเกิด ขึ้นไปอยู่เสียตามภูเขาเพื่อลี้ภัยการรุกรานของเจ้าประเทศเพื่อนบ้าน[๑]

๑๓. พวกคนต่างด้าวที่เข้าไปสู่สยาม

อย่างไรก็ตาม ค่อนข้างเป็นที่แน่ว่า เลือดชาวสยามนั้นระคนปนกับเลือดชาวต่างด้าวอยู่มาก โดยไม่ต้องนับพวกมอญหรือลาว ซึ่งข้าพเจ้ามีความเห็นว่า เกือบจะเป็นชนชาติเดียวกับชาวสยามเอาทีเดียว จึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยเทียวว่า เมื่อครั้งกระโน้นคงจะมีคนต่างด้าวหลายชาติหลายภาษาอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในสยาม เนื่องจากมีการค้าขายอันเสรีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งเนื่องจากการรบราฆ่าฟันกันเองในอินเดีย จีน ญี่ปุ่น ตังเกี๋ย โคชินจีน และรัฐอื่น ๆ ในภาคเอเชียตอนใต้ กล่าวกันว่าในเมืองสยามนั้น มีชนต่างชาติเข้าไปพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ถึง ๔๐ ชาติ โดยทำนองเดียวกับที่แว็งซ็องต์ เลอ บล็องก์ได้กล่าวไว้ถึงเมืองเมาะตะมะ[๒] จำนวน ๔๐ ชาติ จึงออกจะเป็นความโอ่ตามแบบชาวชมพูทวีปอยู่มาก ความปั่นป่วนในด้านการค้าของกรุงสยามในระยะปีหลัง ๆ นี้ทำให้ชนต่างด้าวชาวต่างชาติที่เคยตั้งสำนักหลักแหล่งอยู่ถอนตัวไปเสียจากกรุงสยามเป็นอันมาก เพื่อไปแสวงหาที่ทำมาหากินในแหล่งใหม่ ปัจจุบันนี้พวกทหารปืนใหญ่

---

* Scytes ชนโบราณชาติป่าเถื่อนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของทวีปยุโรปและทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของทวีปเอเชีย

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ส่วนพวกสยามเล็กนั้นคงถอยร่นลงมาทางใต้”

[๒] Martaban

๓ - ๔ คน ที่อพยพมาจากเบงกอลก็ถือว่าเป็นชาติหนึ่ง พวกโคชินจีนสัก ๒ - ๓ ครอบครัวก็นับเป็นชาติหนึ่ง เฉพาะพวกมัวร์ซึ่งควรจะนับเป็นชาติเดียว ก็แบ่งออกเป็นตั้ง ๑๐ ชาติเสียแล้ว ค่าที่เข้ามาสู่กรุงสยามจากประเทศต่าง ๆ กัน โดยถือเกณฑ์จากการที่มาเป็นพ่อค้าบ้าง เป็นทหารบ้าง และเป็นชาวนาชาวไร่บ้างเท่านั้น (ข้าพเจ้าเรียกว่า มัวร์ ตามอย่างสเปน มิได้หมายถึงพวกแขกนิโกร แต่เป็นแขกชาติอาหรับนับถือศาสนาพระมะหะหมัด ซึ่งบรรพบุรุษของเราเรียกว่าแขกสาระเซ็น และแขกชาตินี้แผ่ซ่านอยู่ในที่ต่าง ๆ เกือบทั่วทวีปยุโรป) ด้วยเหตุนี้ เมื่อผู้แทนนานาชาติซึ่งในสยามเรียกกันว่า *พวกสี่สิบชาติ* ถูกเรียกให้มาคำนับราชทูตพิเศษในพระองค์[๑] ก็นับได้จริง ๆ เพียง ๒๑ ชาติเท่านั้นเอง ทั้ง ๆ ที่เราได้นับตามที่พวกคนสยามอยากจะให้นับแล้ว

๑๔. ประชากรแห่งราชอาณาจักรสยามนั้นมีไม่มากนัก

ประชาชนพลเมืองเหล่านี้แยกย้ายกันอยู่ตามเขตแขวงต่าง ๆ ในตัวเมืองหรือตามหัวเมืองต่าง ๆ แม้กระนั้นในพระมหานครก็นับว่ามีพลเมืองน้อยอยู่ดี เมื่อเทียบส่วนกับความกว้างใหญ่ของตัวนคร ซึ่งถ้ารวมทั้งประเทศด้วยแล้ว ก็ยิ่งมีจำนวนน้อยลงไปอีกมากตามส่วนเฉลี่ย เข้าใจกันว่าพวกผู้ปกครองคงไม่ปรารถนาที่จะให้มีพลเมืองเพิ่มมากขึ้นยิ่งกว่านี้อีก เพราะได้มีการสำรวจสำมะโนประชากรกันทุกปี ทั้งที่รู้ดีว่าความลับประการเดียวที่จะให้ประชากรเพิ่มขึ้นได้อีกนั้นก็จำต้องลดหย่อนผ่อนค่าภาษีอากรและลดอัตราการเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาเป็นไพร่หลวงลงเสียบ้างเท่านั้น เหตุฉะนั้นจึงได้ทำสารบาญชีชายหญิงและเด็กไว้อย่างครบถ้วนในบ้านเมืองอันกว้างใหญ่ไพศาลนี้ และพวกเขาก็ยอมรับเองว่า มีประชากรจากการสำรวจครั้งหลังที่สุดนี้เพียง ๑,๙๐๐,๐๐๐ คน จากจำนวนนี้ ข้าพเจ้ายังแคลงใจอยู่ว่าน่าจะได้ตัดทอนออกเสียบ้างเป็นแน่ เพราะความขี้โอ่และขี้ปดอันเป็นอุปนิสัยของชาวตะวันออก อนึ่งนั้น จำพวกพลเมืองที่ขาดหายไปนี้ก็น่าจะได้แก่ผู้หลบหนีจากการถูกบังคับข่มเหงเข้าไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่าดงพงพี อันยากที่จะตามตัวมาขึ้นทะเบียนสำรวจได้เป็นแท้

---

[๑] คือ คณะราชทูตฝรั่งเศส

บทที่สี่
ว่าด้วยผลิตผลของเมืองสยามและอันดับแรกคือป่าไม้

---

๑. ต้นไผ่

เมืองสยามนั้นแทบว่ายังมิได้รับการปรับปรุงพื้นดินแต่ประการใดเลย และเต็มไปด้วยป่าไม้ ต้นไม้ชนิดหนึ่งของเขาซึ่งมีชื่อเสียงมาก ลักษณะลำต้นเป็นไม้จำพวกแขมในภาษาอินเดีย[๑] เรียกว่า *Mambou* ในภาษาโปรตุเกสเรียกว่า *Bambou* ในภาษาสยามเรียกว่า *ไม้ไผ่* ชาวชมพูทวีปใช้ทำสิ่งของเครื่องใช้ได้นานาชนิด เอเลียง[๒] ได้เขียนไว้ในหนังสือเล่ม ๓ บทที่ ๓๔ ระบุว่า ชาวชมพูทวีปใช้ไม้ไผ่เป็นอาหารมาแต่ดึกดำบรรพ์ หากปัจจุบันนี้มิได้ใช้บริโภคกันแล้วแต่ก็ยังใช้มาปนทำกับข้าวลางชนิดอยู่อีกในขณะที่ต้นไม้นั้นยังอ่อน ๆ อยู่ และทำเก็บไว้บริโภคด้วยการดองน้ำส้ม ทำนองเดียวกับที่เราดองแตงกวาและผักชื่อ samphire[๓] ฉะนั้น ต้นไม้ชนิดนี้มีลักษณะคล้ายกับต้นเปอปลิเยร์[๔] ลำต้นตรงและสูงชะลูด มีใบน้อยเต็มที สีซีด ๆ และค่อนข้างยาว ในลำต้นนั้นกลวงและงอกเป็นหน่อแทงขึ้นมาจากในดินเหมือนต้นแขมของเรา หน่อนี้แยกเป็นปล้อง ๆ แตกกิ่งและหนามซึ่งต้นแขมของเราไม่มี ต้นไผ่นี้เกิดถี่เสียดชิดกันมาก และกลุ่มรากอันเดียวกันนั้นยังแตกกิ่งก้านออกได้อีกเป็นหลายลำ ฉะนั้นอะไรที่จะมาหนาแน่นและบุกเบิกเข้าไปยากเหมือนป่าไผ่นั้นเป็นไม่มีแล้ว เนื้อไม้ไผ่นั้นยังแข็งและยากที่จะตัดอีกด้วย แม้ว่าจะผ่าออกได้ง่ายก็ตามที ในสยามใช้ไม้ไผ่มาสีกันให้เกิดเป็นไฟได้ อันแสดงให้เห็นว่าเนื้อไม้ไผ่นั้นแข็งมากเพียงไร เขาผ่าไม้ไผ่ออกเป็นสองซีกคล้ายกับไม้ระแนงที่คมไม้ข้างหนึ่งนั้นบากเป็นร่องเข้าไว้ แล้วก็ใช้คมไม้ของอีกซีกหนึ่งถูลงในรอยบากนั้นแรง ๆ ทำนองชักใบเลื่อย และโดยที่ชิ้นไม้ไผ่นั้นไม่ไหม้และไม่มีประกายไฟเกิดขึ้นเลย เขาเอาใบไม้แห้งหรือเชื้ออะไรก็ได้ที่ติดเพลิงง่ายแนบเข้ากับรอยบากนั้นก็ติดไฟขึ้นมาได้ ตามธรรมดานั้นต้นไม้จำพวกแขมทุกชนิดย่อมมียางเป็นน้ำตาลด้วยกันทั้งนั้น แล้วแต่จะหวานมากหรือหวานน้อย น้ำตาลอันทำจากต้นไผ่นี้มีชื่อเสียงอยู่ในลางแห่งของชมพูทวีปว่าใช้เป็นโอสถวิเศษบำบัดโรคได้หลายประเภท ข้าพเจ้าไม่ได้สอบถามดูว่าน้ำตาลไผ่นี้เป็นที่แสวงกันในสยามอยู่บ้างหรือไฉน เพื่อใช้เป็นยาบำบัดโรคทำนองเดียวกับน้ำตาลไผ่ของมะละกาซึ่งอยู่ไม่สู้ไกลกันนัก

---

[๑] ไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นภาษาอินเดียกลุ่มใด

[๒] Elien เขียนหนังสือชื่อ Histoires variées และ Histoire des animaux เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๗

[๓] เป็นผักที่มีน้ำฉ่ำขึ้นตามซอกหินริมทะเล

[๔] peuplier คือ ต้นปอปลาร์ (poplar)

๒. ต้นไทรย้อยหรือต้นไม้แห่งราก

ชาวสยามบอกว่าเขามีต้นไม้ชนิดที่ชาวโปรตุเกสเรียกว่า *Arvore de Raïz* ซึ่งพวกเขาเรียกว่า *กอไผ่** อยู่เหมือนกันแต่ว่ามีอยู่ไม่สู้มากนัก แล้วแถมว่าเนื้อไม้ชนิดนี้มีสรรพคุณ (น่าจะเกิดจากกลิ่นของมัน) ถ้ามีไว้เล็กน้อยในที่นอนแล้ว ก็สามารถกำจัดยุงเสียได้ ต้นไม้ชนิดนี้เองที่มีผู้กล่าวขวัญถึงบ่อย ๆ ในจดหมายเหตุต่าง ๆ ว่าด้วยชมพูทวีป กิ่งของมันมีสายหลายสายห้อยย้อยลงมาถึงพื้นดิน แล้วก็แตกรากเกิดเป็นลำต้นขึ้นมาใหม่เท่าจำนวนสายที่ห้อยย้อยลงมานั้น ในที่สุดต้นไม้ต้นนั้นก็ขยายกินเนื้อกว้างออกไปทุกที มองดูคล้ายหุบเหว เมื่อมีกิ่งแตกแขนงสลับซับซ้อนสอดพันอยู่กับก้านแล้วทิ้งเครือห้อยย้อยลงมา เราได้เคยเห็นชาวสยามใช้วิธีการอย่างอื่นสู้กับยุงนอกจากการใช้เนื้อไม้ชนิดนี้ ทั้งนี้ทำให้ข้าพเจ้าสันนิษฐานเอาว่าเป็นเพราะหาเนื้อไม้ชนิดนี้ได้ยาก หรืออาจเป็นเพราะว่าไม่ค่อยเชื่อถือสรรพคุณของมันดังที่เขาอ้างกันก็เป็นได้

๓. ฝ้ายและนุ่น

แต่ชาวสยามยังมีพรรณพฤกษชาติที่อำนวยประโยชน์ยิ่งกว่านี้อีกเป็นอันมาก พรรณหนึ่งเขาเก็บเป็นฝ้าย และอีกพรรณหนึ่งเป็นนุ่น คล้ายสำลีอย่างละเอียดมาก แต่ใยนั้นสั้นนัก ไม่สามารถจะปั่นให้เป็นเส้นด้ายได้ จึงใช้ยัดหมอนเบาะที่นั่งที่นอนไป

๔. ต้นไม้ที่ให้น้ำมันและยาง

ชาวสยามยังได้น้ำมันชนิดต่าง ๆ จากต้นไม้ลางชนิด ใช้ปนกับปูนทำให้มีความเหนียวยิ่งขึ้น ผนังที่ใช้ฉาบด้วยน้ำมันอย่างนี้ย่อมผ่องดีและเกลี้ยงเกลาเป็นมันวับราวกับหินอ่อน และอ่างน้ำที่ใช้ปูนชนิดนี้ก็กักเก็บน้ำได้ดีกว่าอ่างที่ทำด้วยดินเหนียว และใช้ทำปูนสอก่ออิฐได้มีคุณภาพดีกว่าปูนขาวของเรา เพราะน้ำเชื้อหรือน้ำโมง[๑] ที่เขาใช้ผสมน้ำปูนนั้น ต้มเปลือกไม้ลางชนิดกับหนังโคหนังกระบือและลางทียังแถมเคี่ยวน้ำตาลลงไปด้วย ต้นไม้ชนิดหนึ่งในป่าสยามให้ยางชนิดนี้ ทำให้การเคลือบมีลักษณะเกลี้ยงเกลาเป็นมันวับ ซึ่งเรา

---

* co - páï เข้าใจว่า ลา ลูแบร์จะฟังคำผิด ไม่น่าจะเป็น “กอไผ่” ไปได้ ฉบับที่เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงแปลมาจากภาษาอังกฤษ เรียกชื่อต้นไม้นี้ทับศัพท์ว่า “*อาร์วอร์เดอเรซ*”

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ อธิบายความหมายว่า “โมง คือ ต้นไม้ชนิดหนึ่งอยู่ตามป่า ใช้น้ำเปลือกแช่ปูนขาวทำให้ปูนแข็ง”

เห็นจากผลิตภัณฑ์หลายอย่างที่มีจากประเทศญี่ปุ่นและประเทศจีน พวกโปรตุเกสเรียกยางชนิดนี้ว่า *เชแรม*[๑] อันเป็นคำที่เนื่องมาจาก *cheyro* ซึ่งแปลว่า *กลิ่นหอม* ทั้งที่ยางชนิดนี้ไม่มีสุคนธรสในตัวของมันเองเลย ชาวสยามเองก็ไม่สู้จะเข้าใจใช้ยางชนิดนี้ให้เป็นประโยชน์นัก ข้าพเจ้าได้พบชาวตังเกี๋ยผู้หนึ่งที่กรุงสยาม ซึ่งทำงานประเภทนี้ แต่ก็ไม่เห็นทำอะไรได้ที่นับว่าเรียบร้อยดี คงจะเป็นเพราะขาดน้ำมันชนิดหนึ่งซึ่งจะต้องใช้ผสมกับเชแรม จึงใช้น้ำมันที่หย่อนคุณภาพกว่าผสมลงไปแทน ช่างคนนี้ข้าพเจ้าคงจะนำตัวกลับไปเมืองฝรั่งเศสด้วยดอก ถ้าเขาจะยอมข้ามน้ำข้ามทะเลรอนแรมไปดังที่ได้เคยสัญญาไว้แต่แรก ที่สุดมีผู้บอกแก่ข้าพเจ้าว่าการที่จะลงน้ำมันให้เป็นเงางามนั้น จำจะต้องลงหลายชั้น อันทำให้ราคาค่างวดแพงเพิ่มขึ้นเป็นธรรมดา ผู้รจนาจดหมายเหตุเรื่องเมืองจีนได้กล่าวไว้ด้วยเหมือนกันว่า น้ำมันชักเงานี้มีอยู่ ๒ ชนิด และชนิดหนึ่งนั้นมีคุณภาพดีกว่าอีกชนิดหนึ่งมาก เขาใช้วิธีทดลองเชแรมด้วยการหยดไปในน้ำ ถ้าหยดน้ำมันนั้นตกถึงก้นโดยไม่แตกกระจาย ก็นับว่าเชแรมนั้นเป็นชนิดที่ดีมาก

๕. ต้นไม้ที่ใช้เปลือกต่างกระดาษหรือทำเป็นกระดาษ

ชาวสยามทำกระดาษจากผ้าฝ้ายเก่า ๆ และยังทำจากเปลือกต้นไม้ชนิดหนึ่งชื่อ *ต้นข่อย* อีกด้วย ซึ่งต้องนำมาบดย่อยให้ละเอียดเช่นอย่างย่อยผ้าขี้ริ้วเหมือนกัน แต่กระดาษเหล่านี้มีความหนาบางไม่สม่ำเสมอ ทั้งเนื้อกระดาษและความขาวผ่องก็หย่อนกว่าของเรา ฉะนั้นชาวสยามจึงไม่ใช้หมึกจีนเขียนบนกระดาษของพวกเขา ส่วนมากมักชุบหมึกให้ดำ ซึ่งทำให้เนื้อกระดาษแน่นขึ้น แล้วใช้เขียนด้วยดินสอ[๒] ชนิดหนึ่งซึ่งเป็นดินเหนียวปั้นตากแดด หนังสือของพวกเขาไม่มีการเข้าเล่มเย็บสัน หากทำเป็นแผ่นยาวเหยียดไม่ใช้วิธีม้วนเก็บเช่นบรรพบุรุษของเรา หากพับทบไปมาอย่างพับพัดด้ามจิ้ว และทางที่ตีเส้นบรรทัดเขียนตัวอักษรนั้นเป็นไปตามทางยาวของรอยพับ หาได้เขียนทางด้านขวางไม่ นอกจากสมุดกระดาษแล้ว ชาวสยามยังจารอักษรด้วยเหล็กจารลงในใบไม้ชนิดหนึ่งจำพวกต้นปาล์ม เขาเรียกต้นไม้ชนิดนี้ว่า *ตาล* เรียกใบว่า *ใบลาน* ตัดเป็นแผ่นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยาวมากและกว้างน้อย บนแผ่นใบลานนี้แลใช้เขียนชาดกและมนต์ ซึ่งภิกษุใช้สวดในวัด

---

[๑] Cheyram สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นชันหรือชะแล็ค

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “สอ แปลว่า ขาว”

๖. ไม้ที่ใช้ต่อเรือกำปั่น

ชาวสยามมีไม้อันมีคุณภาพดีสำหรับต่อเรือกำปั่นและทำเสากระโดง แต่โดยที่เขาไม่มีต้นปอใช้ฟั่นเชือก เชือกของชาวสยามจึงทำด้วยใยในกาบมะพร้าว* และใบเรือของพวกเขานั้นทำด้วยเสื่อกกผืนใหญ่สนัดเชือกเสาเพลาเรือเหล่านี้ไม่สู้ดีเท่าของเรานัก แต่ใบเรือนั้นที่จะให้ประโยชน์มากกว่าเพราะเบาและอุ้มลมได้ดีกว่าในระยะกระชั้นชิด กล่าวคือลางทีเมื่อลมเปลี่ยนทิศทางเป็นพัดมาทางด้านหน้า ก็คงแล่นต่อไปได้โดยไม่ต้องกลับใบเพื่อเปลี่ยนทิศทางตามกระแสลมแต่ประการใด

๗. ไม้ที่ใช้ประโยชน์อย่างอื่น

ชาวสยามยังมีไม้ที่เหมาะสำหรับใช้สร้างเรือน ทำงานไม้ หรือใช้ในการแกะสลักอีกด้วย มีทั้งไม้เบาและหนักที่สุด ทั้งที่ง่ายแก่การผ่าและผ่าไม่เข้า ไม่ว่าจะใช้ตะปูหรือสิ่วตอก ชนิดหลังนี้ชาวยุโรปเรียกว่า *ไม้มารี*[๑] ใช้ทำกงเรือได้วิเศษกว่าไม้ชนิดอื่น ไม้ที่มีน้ำหนักมากและแข็งที่สุดเรียกว่า *ไม้เหล็ก*[๒] เป็นที่รู้จักกันในหมู่เกาะของเราในอเมริกา แล้วว่ากันว่าถ้าใช้ไปนาน ๆ มันยังกินเนื้อเหล็กเสียด้วยซ้ำ มีอีกชนิดหนึ่งซึ่งเนื้อไม้เบามากและสีสันเช่นไม้สน สามารถแทนสิ่วของช่างสลักได้ ไม่ว่าจะสกัดทางไหนเนื้อไม้ก็ไม่มีแตก ข้าพเจ้าสงสัยว่าในยุโรปของเราคงไม่มีไม้ชนิดนี้เป็นแน่

๘. ไม้ที่ใช้ต่อเรือยาว

โดยเฉพาะนั้นชาวสยามมีต้นไม้ที่สูงและลำต้นตรง ท่อนเดียวก็อาจใช้ทำเรือ หรือ *บาล็อง* ดังที่ชาวโปรตุเกสเรียกได้ ยาวตั้งแต่ ๑๖ ถึง ๒๐ วา เขาใช้วิธีขุดลงในท่อนซุงนั้น และใช้ความร้อนค่อยเบิกปากเรือให้ผายออก แล้วเลือกไม้อย่างยาวเท่ากันมาเสริมเป็นกราบ เอาไม้ต่อโขนหัวเรือและท้ายเรือ มีลักษณะสูงเชิดและยื่นออกไปเล็กน้อย แล้วมักประดับด้วยจิตรกรรมจำหลักและปิดทอง และลางทีก็ประดับด้วยมุก

๙. ชาวสยามไม่มีไม้อย่างที่เรามี

มาตรว่าชาวสยามจะมีไม้มากชนิดสักเท่าไร ก็ไม่ปรากฏว่ามีชนิดที่เรารู้จักกันในทวีปยุโรป

---

* Brou ลา ลูแบร์ให้คำอธิบายไว้ด้วยว่า “คือเปลือกที่หุ้มกะลามะพร้าวที่ยังเขียวอยู่ ดังเช่นเปลือกที่หุ้มลูกนัทของเรา แต่เปลือกมะพร้าวนั้นหนาตั้งสามนิ้วและมีเส้นใยที่อาจใช้ฟั่นเป็นเชือกได้”

๑ Bois - Marie

๒ Bois de fer

๑๐. ชาวสยามไม่มีไหมและป่านลินิน

ชาวสยามมิได้ปลูกต้นหม่อน ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่มีตัวไหม ต้นป่านลินินก็ไม่เกิดในประเทศของเขา และในที่แห่งอื่น ๆ ในชมพูทวีปก็ไม่มี หรือมีก็ไม่มีผู้ใดพูดถึง ต้นฝ้ายสำลีนั้นอุดมสมบูรณ์ และกล่าวกันว่าผ้าที่ทอด้วยฝ้ายสำลีนั้นน่าใช้และให้ความสบายมากกว่า เพราะถึงจะชื้นเหงื่อก็ไม่เย็นชื้นเหมือนอย่างใช้ผ้าลินิน

๑๑. อบเชยและฝาง

ชาวสยามมีอบเชยซึ่งอันที่จริงแล้วมีคุณภาพด้อยกว่าของเกาะลังกา แต่ก็นับว่าดีกว่าของที่อื่น ๆ และยังมีไม้ฝางกับไม้อื่น ๆ ที่ใช้ในการย้อมผ้าอีก

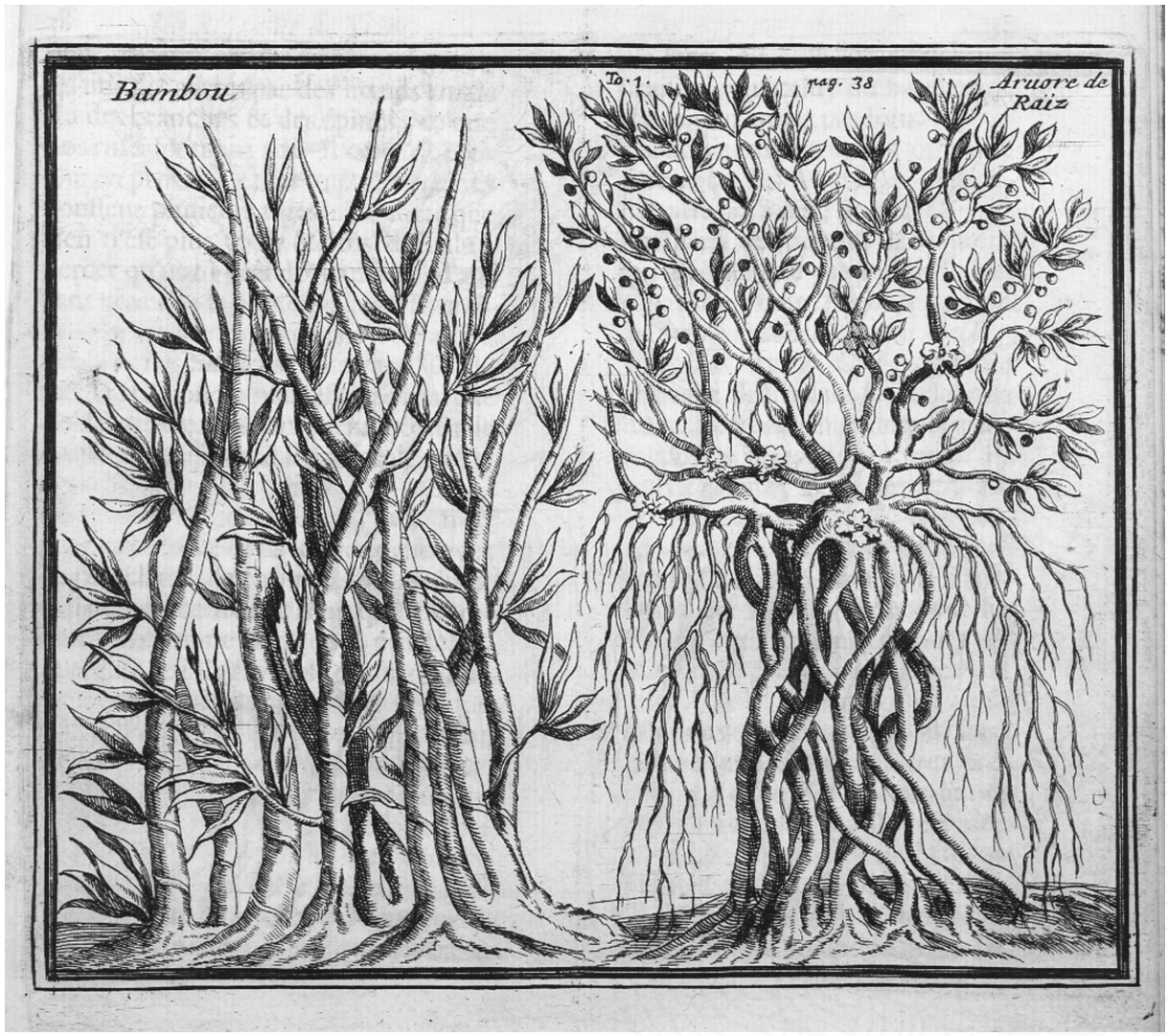
๑๒. ไม้ขอนดอกหรือไม้กฤษณา

ชาวสยามยังมี Aquila หรือ *Aloës*[๑] ซึ่งความจริงก็ไม่ดีเท่าไม้ *กะลัมพา*[๒] ของโคชินจีน แต่ดีกว่าขอนดอกของประเทศอื่น ๆ ไม้ชนิดนี้พบแต่ที่เป็นท่อน ๆ เป็นแต่ชั่วตรงไหนที่ผุในต้นไม้ลางชนิดและไม้ชนิดเดียวกันนั้นก็ไม่เป็นไปเสียทุกต้น และต้นที่เป็นขอนดอกก็ไม่มีเสมอไปตรงที่เคยมีมาแต่ก่อน ฉะนั้นจึงต้องเสี่ยงแสวงไปในป่าลำบากมิใช่น้อย แต่ก่อนนี้ในกรุงปารีสซื้อขายกันด้วยราคาแพงมาก แต่ตกมาถึงปัจจุบันนี้ค่อยได้ราคาถูกลงมากแล้ว

---

[๑] สันนิษฐานว่า คือไม้ eaglewood ที่คนไทยเรียกว่า ไม้ขอนดอกหรือไม้กฤษณา

[๒] Calambà ที่ถูกคือ กะลัมพัก มาจากภาษามลายู

ต้นไผ่และต้นไทรย้อย

บทที่ห้า
ว่าด้วยเหมืองแร่ในสยาม

---

๑. ชื่อเสียงของเหมืองแร่ในสยาม

ไม่มีบ้านเมืองใดที่จะมีชื่อเสียงโด่งดังว่ามั่งคั่งด้วยเหมืองแร่เท่าสยามเลย มีพระพุทธปฏิมากรเป็นอันมากกับวัตถุหล่อด้วยโลหะเหลือคณานับ เห็นได้ว่าชาวสยามในสมัยก่อนชำนาญในการถลุงแร่ใช้กว่าคนในสมัยปัจจุบันนัก อนึ่ง ยังเชื่อกันว่าเมื่อครั้งกระโน้นถลุงแร่ทองคำได้เป็นอันมาก ด้วยความหลงเชื่อในทางศักดิ์สิทธิ์ มิชั่วแต่จะใช้ทองคำประดับพระพุทธรูปอันมีจำนวนมากมายเท่านั้น ช่อฟ้าใบระกาและเพดานโบสถ์วิหารของชาวสยามก็ยังได้รับการประดับด้วยทองคำให้พราวไปอีกด้วย มีผู้พบเหมืองร้างที่เคยได้รับการขุดค้นมาแต่ก่อนอยู่ทุกวัน พร้อมทั้งเตาถลุงอีกเป็นอันมาก ซึ่งเข้าใจกันว่าได้ถูกละทิ้งไปในสมัยทำสงครามกับชาวพะโคเมื่อครั้งกระโน้น

๒. สถานภาพเหมืองแร่ในปัจจุบัน

มาตรว่าพระมหากษัตริย์รัชกาลปัจจุบันจะมิทรงพบสายแร่ทองคำและแร่เงินที่มีคุณค่าคุ้มค่าเหนื่อย และถึงแม้ว่าพระองค์จะได้ทรงใช้ชาวยุโรปมาฉลองพระเดชพระคุณในการนี้ ก็ยังไม่สมพระประสงค์อยู่นั่นเอง ในจำนวนนี้มีชาวสเปนผู้หนึ่งมาจากเม็กซิโกได้ค้นพบขุมแร่ แม้ไม่ใหญ่โตกระไรนัก แต่ก็พอเลี้ยงชีพไปได้อีกสัก ๒๐ ปี หรือแม้จนตลอดชีวิต เขาคอยกระตุ้นความละโมบของพระเจ้าอยู่หัว และด้วยการถวายสัญญาลม ๆ แล้ง ๆ เรื่องขุมทรัพย์ที่มีค่ามหาศาล หลังจากได้ค้นคว้าและขุดสำรวจในที่หลายแห่งแล้ว ก็พบแต่เพียงบ่อแร่ทองแดงที่มีเนื้อโลหะอยู่แต่เพียงเล็กน้อย แม้จะมีเนื้อแร่ทองคำกับแร่เงินปะปนอยู่บ้างก็ตาม ขุดสินแร่ขึ้นมาในน้ำหนัก ๕๐๐ ปอนด์ เมื่อถลุงแล้วจะได้เนื้อแร่สักออนซ์หนึ่งก็ทั้งยาก ยิ่งกว่านั้นยังไม่มีวิธีจะแยกเนื้อโลหะออกจากกันเสียด้วย

๓. ตัมบาค[๑]

แต่เพื่อให้เนื้อโลหะนี้มีคุณค่ายิ่งขึ้น พระเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้เจือเนื้อแร่ทองคำเข้าไปด้วย อย่างที่เขาเรียกกันว่า *ตัมบาค* กล่าวกันว่าเหมืองแร่ที่เกาะบอร์เนียวได้ให้โลหะชนิดนี้โดยธรรมชาติมากมายพอใช้ และการที่หายากนี่เองทำให้มีราคาค่างวดมาก ทำนองเดียวกับแร่ทองสัมฤทธิ์อันลือชื่อที่เมืองคอรินธ์* แต่ข้อที่แท้อันทำให้มีราคาขึ้นแก่ชาวสยามนั้น ก็แล้วแต่ปริมาณเนื้อทองคำที่คาดว่ามีผสมอยู่เท่านั้น เพราะพระราชประสงค์เดิมของพระเจ้าอยู่หัวนั้นทรงใคร่จะได้ทองคำ หาได้โปรดตัมบาคไม่ และเราเห็นได้จากการที่พระเจ้ากรุงสยามทรงมีรับสั่งให้ทำเครื่องหมายกางเขนพระราชทานแก่พวกคริสต์ศาสนิกนั้น ชิ้นส่วนอันย่อมและมีค่าที่สุดคือองค์พระเยซูคริสต์นั้นหล่อด้วยทองคำ ส่วนตัวกางเขนนั้นเป็นตัมบาค แว็งซ็องต์ เลอ บล็องก์ ก็กล่าวว่าชาวพะโคนั้นใช้วิธีผสมตะกั่วเข้ากับทองแดง แล้วเรียกชื่อโลหะผสมนี้ว่า ganze หรือ ganza แล้วใช้หล่อเป็นรูปปฏิมากร และทำเป็นเหรียญกษาปณ์ย่อย ๆ แต่หาได้ตีตราของพระมหากษัตริย์ไม่ หากเอกชนก็มีสิทธิ์ที่จะทำขึ้นใช้ได้ตามลำพัง

๔. เมอสิเยอร์แว็งซ็องต์ นายแพทย์ชาวเมืองโปรว็องซ์[๒] ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงเอาตัวไว้ใช้ให้ทำเหมืองแร่

ขากลับจากสยามนั้น เราได้นำเมอสิเยอร์แว็งซ็องต์ นายแพทย์ชาวโปรว็องซ์ กลับมาด้วย เขาได้ออกจากฝรั่งเศสเพื่อไปยังเปอร์เซียกับท่านสังฆราชแห่งบาบิโลน องค์ที่ล่วงลับไปแล้ว ครั้นได้กิตติศัพท์ว่ามีเรือกำปั่นขบวนแรกของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมาสู่สยาม จึงมีความปรารถนาที่จะได้ท่องเที่ยวและหาทางกลับคืนไปสู่ฝรั่งเศสด้วย เขาเป็นผู้เข้าใจวิชาคำนวณและเคมี พระเจ้ากรุงสยามจึงได้ทรงขอตัวเอาไว้เป็นการชั่วคราวเพื่อช่วยการงานเหมืองแร่ของพระองค์

๕. คำบอกเล่าของนายแพทย์แว็งซ็องต์เกี่ยวกับเหมืองแร่ในเมืองสยาม

นายแพทย์แว็งซ็องต์เล่าว่า เขาได้ปรับปรุงวิธีทำงานของคนชาวสยามให้ถูกหลักวิชายิ่งขึ้น ทำให้การขุดได้รับผลดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ยิ่งกว่าที่คนพวกนั้นได้เคยทำกันมา เขาได้สำแดงให้ชาวสยามเห็นแร่เหล็กกล้าอย่างดีมากอันมีอยู่ ณ ยอดเขาแห่งหนึ่ง ซึ่งได้รับการขุดค้นมาแต่ก่อนแล้วแต่ชาวสยามหาไม่พบ เขายังได้

---

[๑] Tambac คือ ทองแดง

* Corinthe เมืองเก่าซึ่งรุ่งเรืองมากในสมัยกรีกโบราณ เป็นคู่แข่งกับเมืองเอเธนส์และสปาร์ต้า แต่ถูกชาวโรมันทำลายเสียเมื่อ ๑๔๖ ปีก่อนคริสต์ศักราช ปัจจุบันเป็นเมืองท่าอยู่ในอ่าวคอรินธ์

[๒] อยู่ทางใต้ของฝรั่งเศส

แนะชาวสยามให้ไปตรวจพบบ่อแก้วผลึกก็อีกแห่งหนึ่ง ที่มีแร่พลวงอีกแห่งหนึ่ง ที่บ่อแก้วกากกะรุน* ก็แห่งหนึ่ง และพบแร่อย่างอื่นอีกหลายประการ ทั้งที่ภูเขานั้นก็ยังมีบ่อหินอ่อนสีขาวอีกแห่งหนึ่งด้วย นอกจากนี้นายแพทย์แว็งซ็องต์ยังได้ไปตรวจพบบ่อแร่ทองคำ ซึ่งวินิจฉัยว่าน่าจะอุดมมาก แต่ไม่มีเวลาที่จะลองถลุงดู จึงได้ปิดความไว้ไม่บอกให้รู้แหล่งแห่งที่ มีชาวสยามหลายคนส่วนมากเป็นภิกษุได้ลอบมาปรึกษาเขาเป็นความลับเพื่อขอรู้วิธีการแยกและถลุงโลหธาตุให้บริสุทธิ์ และยังได้นำตัวอย่างแร่ที่ดี ๆ และน่าจะมีผลมากมาให้ดูอีกด้วย แร่ลางชนิดเมื่อได้ลองแยกออกดูแล้ว ได้จำนวนน้ำหนักเนื้อเงินบริสุทธิ์มากพอใช้ แต่ลางชนิดก็เป็นส่วนผสมของโลหธาตุหลายอย่าง

๖. ดีบุกและตะกั่ว

ส่วนแร่ดีบุกกับแร่ตะกั่วนั้น ชาวสยามได้พบและรู้จักถลุงให้ได้เนื้อโลหธาตุมากมาเป็นเวลาช้านานแล้ว มาตรว่าฝีมือถลุงจะยังไม่ชำนิชำนาญ ก็สามารถทำรายได้ให้มากทีเดียว ดีบุก หรือ *Calin*[๑] ตามที่พวกโปรตุเกสบอกเล่า ก็ว่ามีอยู่ดาษดื่นทั่วไปในชมพูทวีป เนื้อแร่นั้นยังอ่อนและไม่สู้บริสุทธิ์นัก ดังจะเห็นตัวอย่างได้จากถ้ำใส่ใบชาที่ได้มาจากประเทศนี้ แต่เพื่อที่จะทำให้เนื้อโลหธาตุแข็งและขาวขึ้นอีกเหมือนถ้ำชาอย่างดี เขาจึงใช้วิธีผสมแคดเมียม** หินแร่ชนิดหนึ่งซึ่งย่อยง่ายเข้าไปด้วย เมื่อหลอมผสมเข้ากับทองแดงก็ได้เนื้อโลหะที่เหลืองยิ่งขึ้น แต่มันทำให้เนื้อโลหะทั้งสองชนิดนั้นเปราะและมีรสเปรี้ยว ๆ ดีบุกสีออกขาว ๆ ชนิดนี้แลที่เขาเรียกกันว่า *Toutenague* นี่เป็นคำของนายแพทย์แว็งซ็องต์ที่เล่าถึงเรื่องเหมืองแร่ในกรุงสยามให้ข้าพเจ้าฟัง

๗. เหมืองแร่แม่เหล็ก

ในบริเวณใกล้เมืองละโว้นั้นมีภูเขาหินแม่เหล็กลูกหนึ่ง แล้วยังมีเขาอีกลูกหนึ่งอยู่ใกล้ ๆ โยสะลัม[๒] อันเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเกาะในอ่าวเบงกอล ห่างจากฝั่งสยามเพียงชั่วระยะคนกู่กันได้ยินเท่านั้น แต่แม่เหล็กที่ขุดได้จากเมืองโยสะลัมนั้นจะเสื่อมคุณสมบัติความดึงดูดลงในชั่วระยะสามหรือสี่เดือน ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าที่ขุดได้ที่เมืองละโว้นั้นจะเป็นเช่นนั้นหรือหาไม่

---

* กะรุน (emeril) คือ แร่ชนิดหนึ่ง มีสารประกอบด้วย aluminium กับ oxygen แต่มักมีสิ่งอื่นผสมอยู่ทำให้มีสีต่าง ๆ เช่น ถ้าสีแดงก็เป็นทับทิม ถ้าเป็นสีน้ำเงินก็เป็นนิล ถ้าเป็นสีเขียวใบไม้ก็เป็นมรกต (ตะวันออก) ถ้าเป็นสีดำก็เป็นนิลตะโก กากกะรุน คือ ผงของกะรุนที่เอามาผสมครั่งขัดของแข็ง เช่น ป้าน

[๑] มาจากภาษาโปรตุเกส เป็นส่วนผสมระหว่างตะกั่ว ดีบุก และทองเหลือง

** ส่วนผสมของเขม่ากับออกไซด์ของโลหะที่จับอยู่ตามเตาหลอม

[๒] ต้นฉบับใช้ว่า Jonsalam คือ เกาะภูเก็ต มาจากภาษามลายู ว่า Ujong Salang หมายถึง แหลมสะลัง คำว่า สะลัง คือ ถลาง

๘. บ่อพลอย

ตามภูเขาในกรุงสยามได้มีผู้พบโมราชนิดดี เมอสิเยอร์แว็งซ็องต์เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเคยได้เห็นตกอยู่ในมือพระภิกษุซึ่งลอบค้นหาสะสมนิลสีคราม่อนและเพชรที่หลุดลอดออกมาจากเหมือง มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่า ราษฎรได้พบเพชรเข้าหลายเม็ดและได้นำไปมอบให้แก่ขุนนาง แล้วก็อพยพหลบเข้ากรุงพะโคไป ด้วยมิได้รับบำเหน็จรางวัลแต่ประการใดเลย

๙. เหล็กกล้า

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า เมืองกำแพงเพชรนั้นขึ้นชื่อว่าเป็นเมืองที่มีบ่อแร่เหล็กกล้าชั้นดี ชาวเมืองนั้นขุดเอามาถลุงทำศัสตราวุธตามความนิยมของพวกเขา เช่น ดาบ มีดพก และมีดพร้า ส่วนมีดที่เขาเรียกว่า *เหน็บ** นั้น ใช้กันทั้งบ้านทั้งเมืองและไม่ถือว่าเป็นศัสตราวุธ แม้จะใช้เป็นอาวุธได้เมื่อคราวจำเป็น ใบมีดนั้นกว้าง ๓ หรือ ๔ นิ้ว ยาวราว ๑ ฟุต พระมหากษัตริย์พระราชทานดาบและมีดพกให้แก่ขุนนาง ขุนนางสยามเหน็บมีดพกไว้ที่เอวเบื้องซ้าย คล้อยมาข้างหน้าเล็กน้อย ชาวโปรตุเกสเรียกมีดชนิดนี้ว่า *Christ* เป็นคำที่เลือนมาจาก *กริช* ซึ่งชาวสยามใช้พกนั่นเอง คำคำนี้ยืมมาจากภาษามลายู อันเป็นภาษาที่นิยมใช้กันตลอดบุรพทิศ และกริชที่ทำมาจากเมือง *อะแจ*[๑] ในเกาะสุมาตรานั้น นับว่าเป็นเยี่ยมกว่าที่อื่น ๆ สำหรับดาบนั้น ตามปรกติแล้วทาสผู้หนึ่งจะเชิญนำหน้าเจ้านายของตนไป โดยแบกไว้บนไหล่ขวา ทำนองเดียวกับที่เราแบกปืนเล็กยาวไว้บนไหล่ซ้ายฉะนั้น

๑๐. เหล็ก

ชาวสยามมีบ่อแร่เหล็กและรู้จักวิธีถลุงนำเอามาใช้ทำประโยชน์ ทั้ง ๆ ที่มีคนบอกแก่ข้าพเจ้าว่าในกรุงสยามนั้นไม่มีบ่อแร่เหล็กดอก อนึ่งนั้น พวกนี้ก็เป็นช่างตีเหล็กที่หย่อนความชำนิชำนาญอยู่มาก ฉะนั้นพวกเขาจึงมีแต่สมอไม้ใช้กับเรือ และเพื่อที่จะให้สมอนี้จมดิ่งถึงท้องน้ำ จึงจำต้องใช้ก้อนหินผูกถ่วงเข้าไว้ ชาวสยามไม่มีเข็มกลัด เข็มเย็บผ้า ตะปู กรรไกร หรือกุญแจเหล็ก ในการปลูกเรือนสร้างเคหสถานก็ไม่ได้ใช้ตะปูสักตัวเดียว ทั้ง ๆ ที่เป็นเรือนทำด้วยไม้ทั้งหลัง ชาวสยามใช้หนามไผ่ต่างเข็มกลัด ทำนองเดียวกันกับที่บรรพบุรุษของเราเคยใช้หนามเพื่อการนี้ กุญแจที่ชาวสยามใช้นั้นมาจากญี่ปุ่น ลางชนิดก็ทำด้วยเหล็กและใช้การได้ดี ลางชนิดก็ทำด้วยทองแดงและใช้ได้ไม่ทนทานนัก

---

* ในต้นฉบับพิมพ์ไว้ว่า pen ดังนี้ ซึ่งอ่านออกเสียงได้ว่า เป็น เพน ฯลฯ ผู้แปลได้พยายามค้นหาชื่อมีดที่ใกล้เคียงกับเสียงนี้แล้วไม่พบ จึงสงสัยว่าน่าจะเขียนผิดโดยสลับอักษรกลับหน้ากลับหลังกันไป ที่จริงควรจะเป็น nep มากกว่าเพราะได้สำเนียงตรงกับคำว่า “เหน็บ” เราจะพบคำ ๆ เดียวกันนี้อีกในภาคที่สองของจดหมายเหตุนี้

๑ Achem คำว่า “อะแจ” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “ชื่อเมืองในเกาะสุมาตรา, อัดแจ หรือ อะจีน ก็เรียก” ปัจจุบันคือเมืองอาเจะห์ (Aceh) ในประเทศอินโดนีเซีย

๑๑. ดินประสิวและดินปืน

ชาวสยามทำดินปืนได้เลวมาก กล่าวกันว่าการที่ได้คุณภาพเลวเช่นนั้นก็เนื่องจากดินประสิวที่พวกเขานำมาจากถ้ำในภูเขาเกิดจากมูลค้างคาวซึ่งเป็นสัตว์ใหญ่และมีอยู่ชุกชุมทั่วชมพูทวีป แต่ดินประสิวอย่างที่ว่านี้จะดีหรือเลวก็ตาม พระเจ้ากรุงสยามก็ทรงขายให้แก่ชาวต่างประเทศไปได้เป็นอันมาก

เมื่อได้พรรณนาถึงความอุดมสมบูรณ์อันเกิดขึ้นโดยธรรมชาติของป่าเขาลำเนาไพรของสยามแล้ว ต่อไปนี้ก็สมควรจะได้กล่าวถึงช้าง แรด เสือ และสัตว์ร้ายอื่น ๆ ที่มีอยู่ชุกชุมเสียบ้าง แต่โดยที่เรื่องนี้มีนักนิพนธ์เป็นหลายท่านได้เคยเขียนเล่ามามากแล้ว ข้าพเจ้าจึงของดเสียไม่เอ่ยถึง จะได้ข้ามไปพรรณนาถึงภูมิประเทศที่มีผู้อยู่อาศัยและได้รับการปรับปรุงเพื่อการกสิกรรมแล้วต่อไป

บทที่หก
ว่าด้วยที่ประกอบกสิกรรมและอู่ข้าวอู่น้ำของสยาม

๑. เมืองสยามมีสภาพเป็นดินโคลน

พื้นดินของสยามมิใช่ดินปนหิน จะหาหินปนอยู่ในดินสักก้อนก็แสนยาก ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่าสยามน่าจะเป็นเหมือนที่เขาว่ากันถึงประเทศอียิปต์ ว่าพื้นดินนั้นเกิดจากดินโคลนที่น้ำฝนชะไหลลงมาจากภูเขา ที่ตรงปากน้ำมีสันดอนโคลนอยู่แห่งหนึ่ง ชาวเรือเรียกว่า *สันดอน* สกัดกั้นเรือกำปั่นใหญ่ไว้มิให้ล่วงเข้าไปในลำแม่น้ำได้ และสันดอนนี้มีท่าทีว่าจะทวีตัวเองเพิ่มขึ้นทุกขณะ นานไปก็จะตื้นเขินกลายเป็นบกใหม่ขึ้นมาในที่สุด

๒. การที่มีน้ำท่วมทุกปีทำให้พื้นดินสยามอุดมขึ้น

ฉะนั้นดินโคลนที่ไหลลงมาจากภูเขานี้เอง เป็นตัวสาเหตุอันแน่นอนที่ทำให้ราชอาณาจักรสยามมีพื้นดินอันอุดมดีนักในที่ทุกหนทุกแห่งที่มีน้ำท่วมไปถึง อนึ่ง โดยทั่วไปแล้ว พื้นดินตอนที่เป็นโคกเป็นดอนก็แล้ง ถูกแสงแดดเผาเอาแห้งเกราะไปภายหลังที่สิ้นฤดูฝนไม่นาน ในเขตโซนร้อนและแม้ในประเทศสเปนซึ่งอากาศไม่ร้อนไม่หนาวจนเกินไป ถึงพื้นที่ดินจะอุดมดีอยู่โดยธรรมชาติแล้ว (เหมือนตัวอย่างที่ดินระหว่างเมืองมีรซี[๑] กับเมืองคาร์ตาแชน[๒] ซึ่งการเพาะปลูกให้ผลกว่าในที่แห่งอื่นตั้งร้อยเท่า) แม้กระนั้นก็ยังต้องสุดแท้แต่ฝน สุดแท้แต่ตัวแมลงที่จะลงทำลาย และสุดแท้แต่อุปสรรคเหตุวิบัติอื่น ๆ ทำให้การเพาะปลูกทุกประเภทไร้ผลเป็นเวลาหลายปีติดต่อกันทีเดียว อันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้แก่ทุกประเทศในชมพูทวีปบรรดาที่น้ำท่วมไม่ถึง แล้วการแห้งแล้งนั้นยังส่งผลให้เกิดโรคติดต่อและโรคห่าระบาดติดตามมาอีกด้วย แต่การที่มีน้ำท่วมเป็นประจำปีย่อมเป็นประกันแก่ประเทศสยามในด้านความอุดมสมบูรณ์ในการทำนาข้าว และทำให้ราชอาณาจักรนี้เป็นอู่ข้าวอู่น้ำของหลายประเทศทีเดียว

---

[๑] Murcia

[๒] Cartagena

๓. น้ำท่วมทำลายตัวแมลงต่าง ๆ

การที่น้ำท่วมนั้น นอกจากจะทำให้พื้นดินมีปุ๋ยอันอุดมดีแล้ว ยังช่วยทำลายตัวแมลงร้าย ๆ ให้หมดไปได้มิใช่น้อย แม้จะยังเหลือตกค้างอยู่อีกเป็นอันมากและทำความรำคาญกับบ่อนทำลายการกสิกรรมเป็นที่สุด ธรรมชาติได้เสี้ยมสอนให้สัตว์ทุกประเภทในสยามรู้วิธีเอาตัวรอดเมื่อถึงคราวน้ำท่วม บรรดานกที่ไม่เคยจับเกาะอยู่กับที่ในเมืองเรา เช่น นกกระทา นกพิราบ ก็ขึ้นเกาะจับเจ่าอยู่ตามต้นไม้เป็นฝูง ๆ พวกมดซึ่งมีความรอบคอบเป็นพิเศษก็ขึ้นทำรังและคลังเสบียงของมันบนต้นไม้

๔. ปลวกในเมืองสยาม

สำหรับปลวกนั้น นอกจากจะบ่อนทำลายสิ่งต่าง ๆ ให้พินาศไปอย่างมากมายแล้ว ยังเจาะหนังสือให้พรุนไปอีกด้วย พวกนักสอนศาสนาพระคริสต์นั้น เพื่อที่จะรักษาหนังสือของพวกตนไว้ให้พ้นปลวกทำลาย จำต้องใช้ *เชแรม* เล็กน้อยทาลงบนปกและทาข้างสมุดหนังสือให้ทั่วแต่บาง ๆ พอเปิดออกอ่านได้ เมื่อได้ป้องกันไว้โดยทำนองนี้แล้ว ปลวกก็ไม่อาจที่จะแทะเจาะได้ และสมุดหนังสือนั้นก็ดูสวยขึ้นอีก เพราะน้ำยางชนิดนี้ไม่มีส่วนผสมอันใดที่ทำให้เกิดเป็นสีขึ้นมา กลับเป็นมันเงางามราวกับแผ่นกระจก ดังที่เราใช้ทาเคลือบรูปภาพที่เขียนด้วยสีฝุ่นหรือภาพขนาดเล็กอย่างอื่นเข้าไว้ฉะนั้น การเคลือบเชแรมนี้ทำได้ง่ายและไม่สิ้นเปลืองมากมายอะไรเลย ถ้าจะลองใช้เคลือบไม้เตียงนอนของเราเพื่อป้องกันตัวเรือดดูบ้างก็น่าจะดี ยางเชแรมนี้เองใช้ทาผ้าปานแก้ว[๑] ทำให้ดูคล้ายแผ่นเขาสัตว์ เขาใช้ยางเชแรมทาโคมหิ้วขนาดใหญ่ ทำให้มองคล้ายหุ้มด้วยแผ่นเขาสัตว์ทั้งลูก อนึ่ง ถ้วยขนาดย่อมเคลือบสีแดงที่มาจากเมืองญี่ปุ่น ซึ่งเราประหลาดใจกันนักถึงความเบาของมันนั้น ที่แท้เขาก็ใช้ผ้าชนิดนี้เองอัดซ้อนสองชั้นเป็นรูปถ้วย แล้วเคลือบด้วยยางชนิดนี้ผสมสี ซึ่งเราเรียกกันว่าเครื่องเขินหรือเครื่องเคลือบน้ำมันชักเงาจีน ดังที่ข้าพเจ้าได้พรรณนามาแล้ว เครื่องเคลือบชนิดนี้ใช้ได้ไม่นานถ้าใส่เครื่องดื่มที่ร้อนจัดอยู่เสมอ ๆ

๕. ยุง

ขอย้อนกลับมากล่าวถึงแมลง ซึ่งเราได้เริ่มพูดถึงมาแต่ข้างต้นแล้ว *ยุง*[๒] นั้น ธรรมดาของมันก็ทำนองตัวริ้นของเรา แต่ความร้อนอบอ้าวของอากาศทำให้พิษสงเพิ่มขึ้นอีกมาก แม้จะสวมถุงเท้าหนังชามัวแล้วก็ยังไม่สามารถป้องกันแข้งขาของเราให้พ้นจากถูกมันเจาะเข้าไปถึงผิวหนังได้ แม้กระนั้นก็ดูเหมือนว่าจะ

---

[๑] Gaze

[๒] Marin gouïn

ค่อย ๆ คุ้นกันไปเอง ด้วยพวกชาวพื้นเมืองและชาวยุโรปที่เคยเข้าไปอยู่ในสยามแล้วหลายปีนั้น ก็ไม่มีตุ่มรอยมันกัดเหมือนอย่างพวกเรา

๖. ตะขาบ

ตะขาบนั้นเป็นที่รู้จักกันในเมืองสยาม เช่นที่รู้จักกันในหมู่เกาะของเราในทวีปอเมริกาที่เขาเรียกสัตว์เลื้อยคลานเล็ก ๆ ประเภทนี้ว่าดังนี้[๑] ก็เพราะว่าตามลำตัวของมันนั้นมีตีนสั้น ๆ เป็นอันมากเมื่อเทียบส่วนกับลำตัวซึ่งมีความยาวประมาณ ๕ ถึง ๖ นิ้ว ข้อที่แปลกอย่างหนึ่ง (นอกจากเกล็ดเป็นปล้องวงแหวนซึ่งหุ้มอยู่ตลอดตัวแล้ว เวลามันเลื้อยข้อที่หุ้มตัวยังขยับเคลื่อนไปด้วยกัน) มันยังขบหรือต่อยได้ทั้งทางด้านหัวและด้านหางอีกด้วย แต่พิษขบต่อยของมันนั้นแม้จะเจ็บปวดมากก็ไม่ทำให้ถึงตาย ชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งซึ่งเข้าไปสยามกับเราและซึ่งเราได้ละไว้ที่นั่นโดยสุขภาพสมบูรณ์ดีนั้น ได้เคยถูกตะขาบต่อยเอาในที่นอนตั้งกว่า ๑๕ นาทีแล้ว ยังไม่กล้ากระดิกกระเดี้ยเพื่อช่วยเหลือตัวเอง ได้แต่ร้องขอความช่วยเหลือจากผู้อื่นให้ลั่นไปเท่านั้น ชาวสยามเล่าว่าตะขาบนั้นมีสองหัว ทั้งปลายตัวทางโน้นและทางนี้ ในหกเดือนของปีมันใช้เลื้อยไปข้างหน้าด้วยหัวข้างหนึ่ง และในอีกหกเดือนมันใช้เลื้อยไปข้างหน้าทางอีกหัวหนึ่ง

๗. ความเขลาของชาวสยามในสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมดาธรรมชาติ

แต่ใครอย่าไปหลงเชื่อนิยายเกี่ยวกับเรื่องสัตว์เดรัจฉานของพวกเขาเอาง่าย ๆ เป็นอันขาด เพราะชาวสยามไม่มีความรู้ในเรื่องรูปกายดีกว่าเรื่องจิตวิญญาณขึ้นไปเลย และไม่ว่าเรื่องอะไรทั้งหมดก็พอใจเอียงไปข้างเสกสรรให้เป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ไปเสียทั้งนั้น ยิ่งเป็นเรื่องไม่น่าเชื่อก็กลับหลงเชื่อง่าย ๆ ไปเสียอีก เช่นเมื่อกล่าวถึงสัตว์จำพวกจิ้งจกชนิดหนึ่ง ซึ่งเขาเรียกว่า *ตุ๊กแก*[๒] ก็เป็นความเขลาและความหลงเชื่ออันประหลาดยิ่ง เขาเชื่อว่าสัตว์เลื้อยคลานชนิดนี้ เมื่อรู้สึกว่าตับมันโตขึ้นจนเกินขนาดแล้วก็จะส่งเสียงร้องอันทำให้มันชื่อว่าตุ๊กแก เพื่อเรียกแมลง* ชนิดอื่นให้มาช่วย และแมลงนั้นจะเข้าไปในร่างกายของตุ๊กแกโดยทางปาก กินตับส่วนที่โตเกินขนาดเรียบร้อยแล้วก็กลับออกมาจากตุ๊กแกโดยทางที่มันเข้าไปนั้นแล

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “ในภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า mille - pieds แปลว่า หนึ่งพันตีน”

[๒] Toc - quay

* ในต้นฉบับใช้คำว่า insecte

๘. หิ่งห้อย

หิ่งห้อยก็คล้ายกับแมลงภู่ คือมีสี่ปีก เผยให้เห็นเวลาที่มันบิน แต่ปีกอ่อนนั้นซ่อนอยู่ใต้ปีกแข็ง ในเวลาที่หิ่งห้อยจับพักผ่อนอยู่กับที่ เราไม่มีโอกาสได้เห็นแมลงประเภทนี้เลยเมื่อขึ้นบก เพราะว่าฤดูฝนได้ผ่านไปแล้ว ลมเหนือที่พัดผ่านมาเมื่อสิ้นฤดูฝนนั้น ถ้าไม่ทำลายมันเสียก็คงหอบเอาไปที่อื่นเกือบหมดสิ้น แมลงชนิดนี้มีแสงไฟอยู่ในลูกตา แต่แสงที่เจิดจ้านั้นออกมาจากใต้ปีก มันจะออกแสงได้ก็แต่ในอากาศขณะที่ขยับปีกบินอยู่เท่านั้น ที่เขาเล่าให้เราฟังว่าอาจใช้แสงสว่างของหิ่งห้อยในเวลากลางคืนต่างเทียนได้ด้วยแสงสว่างของมันมีมากพอ ถ้าว่าจะไม่จริงนักด้วยว่าจะต้องคอยหาวิธีให้มันขยับปีกตลอดเวลา และต้องคอยกักให้มันอยู่บริเวณที่ต้องการใช้แสง ขอยุติเรื่องแมลงในสยามเสียที ซึ่งถ้าใครรู้จักพวกมันทุกชนิดก็จะมีเนื้อความให้พรรณนาได้เป็นหนังสือเล่มใหญ่ทีเดียว

๙. ตัวแมลงในน้ำ

ข้าพเจ้าขอกล่าวแต่เพียงว่า แมลงนั้นมีทั้งในแม่น้ำและในอ่าวมิใช่น้อยไปกว่าบนบก และแมลงลางชนิดในแม่น้ำก็มีพิษสงน่ากลัว ฉะนั้นคนที่มั่งมีจึงอาบน้ำชั่วในคอกซึ่งมีเฝือกไม้ไผ่ปิดกั้นไว้โดยรอบเท่านั้น

บทที่เจ็ด
ว่าด้วยเมล็ดพืชของเมืองสยาม

---

๑. ข้าว

ข้าวเป็นพืชผลหลักจากการเก็บเกี่ยวของชาวสยามและเป็นอาหารอันดีที่สุดของพวกเขา ทำให้มีกำลังวังชาและพ่วงพี และเราได้เห็นลูกเรือกำปั่นของเราแสดงความรู้สึกเสียดายหลังจากที่ได้บริโภคข้าวสุกมากว่าสามเดือน แล้วต้องกลับไปบริโภคขนมปังแห้งอีกตามเคย ถึงอย่างไรขนมปังแห้งนั้นรสชาติก็ยังดีอยู่และได้รับการเก็บรักษาไว้อย่างดีอีกด้วย

๒. วิธีหุงข้าวด้วยน้ำบริสุทธิ์

ชาวสยามรู้จักโดยช่ำชองในวิธีการที่จะกะปริมาณน้ำ กะความแก่อ่อนของไฟ และกะเวลาในการหุงข้าวให้สุกโดยยังเป็นเม็ดอยู่ ใช้บริโภคอย่างที่เราบริโภคขนมปังสด แต่อย่างไรก็ตาม ชาวสยามมิได้บริโภคข้าวสุกปนไปกับอาหารคาวอย่างอื่นเหมือนอย่างที่เราบริโภคขนมปังสด เป็นต้นว่ายามที่พวกเขากินเนื้อหรือปลา เขาก็กินสิ่งเหล่านั้นเปล่า ๆ โดยไม่มีข้าวปนไปด้วย และเมื่อถึงยามกินข้าวก็กินข้าวต่างหาก เขาเอาปลายนิ้วขยุ้มข้าวให้เป็นคำแล้วเปิบเข้าปาก ทำนองเดียวกับที่คนเข็ญใจของเราบริโภคซุปข้น* ชาวจีนนั้นจะแตะต้องอาหารก็แต่ด้วยตะเกียบคู่หนึ่ง ปลายด้ามทำเป็นเหลี่ยม ใช้ต่างส้อม เขายกชามใบย่อม ๆ ที่บรรจุข้าวสวยขึ้นเสมอริมปากล่างถือไว้ในมือซ้ายโดยไม่เอียงปากชามเข้าหาตัว และใช้ตะเกียบคู่ที่ถืออยู่ในมือขวาพุ้ยข้าวส่งเข้าปาก

---

* ในต้นฉบับใช้คำว่า potage อันหมายถึงแกงข้น ซึ่งใช้เศษขนมปังต้มปนไปกับเศษอาหารอื่น ๆ ปัจจุบันนี้หมายถึงซุปข้น ซึ่งส่วนมากเป็นมันฝรั่ง แต่งให้งดงามด้วยสีเขียวของเมล็ดถั่วลันเตากับชิ้นหัวผักกาดเหลืองและผักกาดแดงหั่นตัดเป็นลูกบาศก์เล็ก ๆ

๓. การหุงข้าวด้วยน้ำกะทิ

ลางทีชาวประเทศเบื้องทิศตะวันออก[๑] ก็หุงข้าวผสมกับเนื้อและปลา แล้วเติมหญ้าฝรั่นลงไปด้วย และเรียกอาหารชนิดนี้ว่า *ปีเลา*[๒] ข้าวอย่างนี้มิได้หุงบริโภคกันในพวกชาวสยาม แต่เขาหุงข้าวกันตามปกติด้วยน้ำบริสุทธิ์ดังที่ข้าพเจ้าพรรณนามาแล้ว และลางทีก็หุงด้วยน้ำกะทิ เช่นพวกเราใช้หุงกันในวันถือศีลอด[๓]

๔. ข้าวสาลี

ข้าวสาลีนั้นมีขึ้นในเมืองสยามตามที่ดอนอันน้ำท่วมไม่ถึง เขาใช้วิธีรดน้ำให้ด้วยกระป๋องน้ำรดต้นไม้ เช่นที่ทำกันในสวนของพวกเรา หรือไม่ก็ไขน้ำฝนที่กักเก็บไว้ในอ่างเก็บน้ำอันตั้งอยู่ในที่สูงกว่าไร่ข้าว ให้ไหลมาเอิบอาบซาบไปตามไร่นั้น ๆ แต่จะเป็นด้วยต้องเอาใจใส่มาก หรือสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย หรือว่าข้าวสารนั้นมีมากพอสำหรับราษฎรสามัญจะใช้บริโภคกันอย่างเหลือเฟือแล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเมืองสยามนั้นจึงยังมีแต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวเท่านั้นที่มีไร่ข้าวสาลีอยู่ และลางทีก็อาจเป็นเพราะทรงเห็นว่าเป็นของแปลกมากกว่าจะทรงนิยมในรสชาติของมันก็เป็นได้ ชาวสยามเรียกข้าวชนิดนี้ว่า *ข้าวโพดสาลี*[๔] และคำว่า ข้าว หมายความถึง *ข้าวเจ้า*[๕] อย่างเดียว โดยที่คำเรียกข้าวโพดสาลีนี้มิใช่คำในภาษาอาหรับ ตุรกี หรือเปอร์เซีย ข้าพเจ้าจึงออกสงสัยในคำบอกเล่าที่ว่าชาวมัวร์เป็นผู้นำพันธุ์ข้าวสาลีไปสู่สยาม ชาวฝรั่งเศสที่อยู่ในสยามสั่งแป้งสาลีมาจากเมืองสุรัต[๖] ทั้ง ๆ ที่ใกล้ ๆ กรุงศรีอยุธยาก็มีโรงสีลมสำหรับบดข้าวสาลีอยู่แห่งหนึ่ง และที่ใกล้เมืองละโว้ก็มีอีกแห่งหนึ่ง

---

[๑] ในต้นฉบับใช้คำว่า Levantins คือ คนที่ตั้งถิ่นฐานทางทิศตะวันออกของยุโรป ในที่นี้หมายถึงดินแดนฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ได้แก่ ตุรกี ดินแดนปาเลสไตน์ และตะวันออกกลาง

[๒] Pilau

[๓] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “งดบริโภคอาหารประเภทเนื้อสัตว์”

[๔] káou possali

[๕] Du Ris

[๖] Surat เมืองท่าในแคว้นคุชราตในอินเดีย

๕. ขนมปังสดที่ทำด้วยแป้งข้าวสาลีในเมืองสยามนั้นผากเกินไป

อนึ่ง ขนมปังสดที่พระเจ้ากรุงสยามโปรดพระราชทานแก่พวกเรานั้นผากเกินไป กระทั่งว่าข้าวสวยที่หุงด้วยน้ำบริสุทธิ์นั้นมาตรว่าจะจืดชืดสักเพียงไร ข้าพเจ้าก็ยังเห็นว่าน่าบริโภคมากกว่าตั้งเป็นกอง ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่ประหลาดใจสักนิดเดียวเมื่อได้อ่านจดหมายเหตุเกี่ยวกับจีนที่มีผู้รจนาว่า ฮ่องเต้ผู้ทรงเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในมหาราชอาณาจักรนั้น มาตรว่าจะทรงมีขนมปังสดเป็นเครื่องต้น ก็ยังโปรดที่จะเสวยพระกระยาหารข้าวมากกว่า แม้กระนั้นก็ยังมีชาวยุโรปยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่า ขนมปังสดข้าวสาลีของสยามนั้นดี และที่พวกเรารู้สึกว่าผากไปบ้างนั้น อาจเป็นเพราะเขาได้ปนแป้งข้าวเจ้าเข้าไปด้วยกับแป้งข้าวสาลีเพื่อการประหยัด หรือเกรงว่าขนมปังสดที่ทำด้วยแป้งสาลีล้วน ๆ จะขาดมือก็ได้

๖. เมล็ดพืชอย่างอื่น

ในสยาม ข้าพเจ้าได้เห็นถั่วพันธุ์ต่าง ๆ แปลกกว่าที่เรามีอยู่ ชาวสยามนั้นก็เช่นเดียวกับพวกเราคือปลูกต้นไม้ล้มลุกไว้หลายพันธุ์ด้วยกัน ในปีหนึ่งก็ปลูกเพียงหนเดียวลงในที่แห่งเดียวกัน ตามความเห็นของข้าพเจ้าก็ว่ามิใช่เพราะว่าผืนดินนั้นไม่ดีพอที่จะทำการเพาะปลูกได้ถึงปีละสองหน ดังเช่นที่เขาเล่าว่ามีการทำกันในหัวบ้านหัวเมืองในชมพูทวีป ในเมื่อฤดูน้ำไม่ท่วมนองนานจนเกินไปนั้น ชาวสยามมีข้าวสาลีตุรกี* แต่ชั่วปลูกกันในสวนเท่านั้นเอง ชาวสยามใช้ต้มหรือนึ่งทั้งฝักโดยไม่แกะออกมาเป็นเมล็ด ๆ เสียก่อนแล้วก็กัดกินแต่เมล็ดข้างในเท่านั้น

---

* bled de Turquie ข้าพเจ้านึกไม่ออกว่าเป็นข้าวอะไร ต่อเมื่อเปิดพจนานุกรมดู จึงทราบว่าคือ maïs หรือข้าวโพดนั่นเอง

บทที่แปด
ว่าด้วยการทำนาและฤดูกาลต่าง ๆ

---

๑. โคและกระบือที่ใช้ในการไถนา

ชาวสยามใช้โคและกระบือในการไถนาเหมือนกัน เขาจูงมันไปด้วยเชือกเส้นหนึ่งซึ่งร้อยสนตะพายเข้าในกระดูกอ่อนที่แยกช่องจมูก และเพื่อมิให้เชือกนั้นเลื่อนไหลในขณะที่ดึง เขาจึงขอดปลายเชือกให้เป็นปมเสียทั้งสองข้าง เชือกเส้นเดียวกันนี้ยังล่ามเข้าไปในรูพังงา[๑] อันเจาะไว้ที่ปลายคานของคันไถอีกด้วย

๒. คันไถแบบสยาม

คันไถของชาวสยามนั้นทำอย่างง่าย ๆ และไม่มีล้อเลื่อน ประกอบด้วยคานไม้ยาวท่อนหนึ่งอันเป็นดูก อีกท่อนหนึ่งปลายงอนอันเป็นคันถือ อีกท่อนหนึ่งสั้นกว่าและใช้ไม้เนื้อแข็งกว่า ผูกขวางไว้เกือบจะทแยงกันตรงใต้คันดูก และไม้ท่อนที่สามนี้เองที่ติดหัวผาล เขามิได้ใช้ตะปูตรึงไม้ทั้งสี่ท่อนให้ติดกัน หากใช้เชือกหนังมัดให้ติดกันเข้าไว้

๓. วิธีนวดข้าว

ชาวสยามใช้โคกระบือย่ำให้เมล็ดข้าวหลุดออกจากรวง เมื่อเมล็ดข้าวเปลือกร่วงออกหมดแล้วก็ใช้วิธีกอบขึ้นโรยจากที่สูงสักหน่อยเพื่อให้ลมพัดเอาข้าวลีบและกากออกไปเสียให้หมด และโดยที่เมล็ดข้าวเปลือกมีแกลบแข็งหุ้มอยู่คล้าย ๆ กับเอโปเตรอะ* อันเป็นข้าวสาลีพันธุ์หนึ่งซึ่งปลูกกันอยู่ทั่วไปในมณฑลฟลองเดรอะและในที่อื่น ๆ ชาวสยามตำข้าวเปลือกในครกไม้กระเดื่อง หรือขัดในเครื่องสีมือทำด้วยไม้เหมือนกัน แต่เขาบอกให้ข้าพเจ้าฟังไม่ถูกว่าทำกันอย่างไร

---

[๑] รูพังงา อาจจะเป็นการบัญญัติศัพท์เฉพาะตัวของผู้แปล ด้วยเห็นว่าเป็นส่วนที่ทำหน้าที่บังคับทิศทางของคันไถ

* épeautre ข้าวสาลีชนิดหนึ่ง เมล็ดเล็กและสีน้ำตาล ตัวเมล็ดเกาะเปลือกหรือแกลบแน่น

๔. มีฤดูอยู่สามฤดูเท่านั้น และมีปีสองประเภท

ชาวสยามรู้จักฤดูกาลอยู่เพียง ๓ ฤดูเท่านั้น กล่าวคือ ฤดูหนาว ซึ่งเขาเรียกว่า หน้าหนาว อากาศเริ่มเย็น ฤดูร้อนน้อย ซึ่งเขาเรียกว่า *หน้าร้อน* คือเริ่มร้อน และฤดูร้อนใหญ่ ซึ่งเขาเรียกว่า หน้าร้อนใหญ่ คือเริ่มร้อนมาก ซึ่งเป็นฤดูที่ใบไม้ร่วงเช่นฤดูหนาวที่ทำให้ใบไม้ในเมืองเราร่วง เขามีปีอยู่ ๒ ประเภท ปีละ ๑๒ เดือน ติดต่อกันอยู่ ๒ ปี และปีที่ ๓ มี ๑๓ เดือน[๑]

๕. วันสยามนับตามดาวพระเคราะห์

ชาวสยามไม่มีคำใช้เรียกสัปดาห์ แต่เขาเรียกวันทั้งเจ็ดตามชื่อดาวพระเคราะห์เหมือนอย่างเรา และวันของเขาก็ตรงกับของเรา ข้าพเจ้าหมายความว่าเมื่อเป็นวันจันทร์ที่นี่ (สยาม) ก็เป็นวันจันทร์ที่โน่น (ทวีปยุโรป) เช่นเดียวกับวันอื่น ๆ แต่วันที่นี่เริ่มก่อนที่ยุโรปราว ๖ ชั่วโมง ในบรรดานามที่ชาวสยามเรียกดาวพระเคราะห์นั้น สำหรับดาวเมอร์คิวรีเรียก *พุธ* อันเป็นคำภาษาเปอร์เซีย ซึ่งแปลว่า รูปเคารพ เป็นที่มาของคำว่า *พุธเฆดา*[๒] คือ พระวิหารที่ประดิษฐานพระเจ้าจอมปลอม และคำว่า *Pagode*[๓] ก็มาจากคำว่าพุธเฆดานี้เอง

๖. สยามขึ้นศกใหม่เมื่อไร

ชาวสยามเริ่มขึ้นศกใหม่วันขึ้นค่ำหนึ่งทางจันทรคติ ในเดือนพฤศจิกายนหรือธันวาคม ตามกฎเกณฑ์ลางประการที่เขาได้ตั้งขึ้นไว้ และชาวสยามหาได้นับปีตามจำนวนศักราชที่ล่วงไปไม่ หากเรียกตามนามปีเป็นลำดับไปในทุกรอบหกสิบปีแบบชาวตะวันออกทั่วไป

๗. รอบหกสิบปี (หรือมหาจักร)[๔]

มหาจักรนั้นคือการหมุนรอบของหกสิบปี เช่นเดียวกับที่สัปดาห์เป็นการหมุนรอบของวันทั้งเจ็ด และชาวสยามมีนามประจำปีนักษัตร ทำนองเดียวกับที่เรามีนามประจำในวันสัปดาห์หนึ่ง ฉะนั้นเป็นความจริงที่ข้าพเจ้าไม่สามารถจะสืบทราบได้ว่า เขามีนามนักษัตรมากกว่าสิบสองนามต่าง ๆ กัน แล้วเขาออกนามซ้ำ ๆ กันอยู่ทุกรอบปีนักษัตรถึง ๕ หน จนถึง ๖๐ ปี ตามความเห็นของข้าพเจ้าก็ว่า เขาคงเติมคำอะไรเข้าไป

---

[๑] หมายถึง ปีอธิกมาส ที่มีเดือน ๘ สองหน

[๒] Pout - Ghéda น่าจะหมายถึง พุธเคหะหรือเรือนพระพุธ

[๓] คือคำภาษาฝรั่งเศส แปลว่า เจดีย์หรือวัด

[๔] การเวียนครบ ๕ รอบของจักรราศี คือ ๖๐ ปี

สักอย่างเพื่อให้ปีเหล่านั้นผิดแผกแตกต่างกันออกไป ฉะนั้นชาวสยามจึงจักจดศุภมาส ดังตัวอย่างเช่น *ปีหมู*[๑] หรือ *ปีงูใหญ่*[๒] อันเป็นนามปีนักษัตรของชาวสยาม และเขาจะไม่จดลงไว้เสมอไปว่าเป็นปีศักราชที่เท่าไร โดยทำนองเดียวกับที่ลางครั้งเราก็ลงชื่อวันในจดหมายแต่เพียงวันในสัปดาห์ใดสัปดาห์หนึ่ง แล้วหาได้ลงวันที่ของเดือนนั้น ๆ ไว้ด้วยไม่ ในท้ายจดหมายเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะได้ออกนาม ๑๒ ปีนักษัตร อันเป็นนามรอบปีของสยาม และนามวันทั้ง ๗ ในสัปดาห์ให้ท่านผู้อ่านทราบไว้ด้วย

๘. เดือนของชาวสยาม

เดือนของชาวสยามนั้นนับกันอย่างหยาบ ๆ ก็มีอยู่ ๓๐ วัน ที่ข้าพเจ้าใช้คำว่าอย่างหยาบ ๆ นั้นก็เพราะเหตุว่า ถ้าให้ถูกต้องตามวิชาดาราศาสตร์ต้องมีลางเดือนที่มีจำนวนวันมากหรือน้อยกว่ากันอยู่ แต่ชาวสยามถือต่างกับเรา ทางเราให้ชื่อเดือนไว้ทุกเดือน แต่ชาวสยามหาได้ทำดังนั้นไม่ เขาใช้วิธีนับตามลำดับเป็นเดือนอ้าย เดือนยี่ และเรียงต่อ ๆ ไป

๙. ฤดูกาลของสยามที่แผกกัน

สองเดือนแรกอันตรงกับเดือนธันวาคมและมกราคมของเรานั้นเป็นฤดูหนาวของสยาม เดือนที่ ๓, ๔ และ ๕ เป็นฤดูร้อนน้อย ส่วนอีก ๗ เดือนนั้นเป็นฤดูร้อนใหญ่ ฉะนั้นเขาจึงมีฤดูหนาวในเวลาเดียวกับเรา โดยเหตุที่สยามนั้นก็ตั้งอยู่บนเส้นศูนย์สูตรค่อนขึ้นไปทางเหนือเหมือน ๆ กับประเทศของเรา แต่ฤดูหนาวอย่างมากที่สุดของสยามนั้น อย่างที่สุดก็เท่า ๆ กับกลางฤดูร้อนของเรา ฉะนั้นเมื่อพ้นจากหน้าน้ำท่วมแล้ว ชาวสยามก็ต้องทำร้านคลุมต้นไม้ในสวนป้องกันแสงแดดแผดเข้าไว้ โดยทำนองเดียวกันกับที่ลางทีพวกเราก็ต้องทำร้านคลุมต้นไม้ของเราไว้เหมือนกัน เพื่อป้องกันความเย็นยะเยือกในเวลากลางคืนหรือในฤดูหนาว แต่ส่วนคนนั้นเพียงแต่ความร้อนจะลดลงสักหน่อยก็รู้สึกกันว่าหนาวตะครั่นตะครอไปเสียแล้ว ฤดูร้อนน้อยก็คือฤดูใบไม้ผลิสำหรับพวกเขา และชาวสยามไม่เคยรู้จักฤดูใบไม้ร่วงเลยก็ว่าได้ เขามีแต่ฤดูร้อนใหญ่ ทั้ง ๆ ที่น่าจะแบ่งออกได้เป็น ๒ ฤดู ตามแบบโบราณตามตำราของอินเดีย ที่ว่าดวงอาทิตย์โคจรมาตรงศีรษะถึงปีละ ๒ ครั้ง ครั้งหนึ่งเมื่อดวงอาทิตย์โคจรมาจากเส้นศูนย์สูตร ไปสู่เส้นทรอปิค ออฟ แคนเซอร์ และอีกครั้งหนึ่งเมื่อโคจรจากเส้นทรอปิค ออฟ แคนเซอร์ กลับมาสู่เส้นศูนย์สูตร

---

[๑] l' année du cochon

[๒] grand serpent

๑๐. มรสุม

ฤดูหนาวของสยามนั้นเป็นหน้าแล้ง อากาศแห้ง และฤดูร้อนของสยามฝนตกชุก บ้านเมืองในเขตโซนร้อนนั้นคงจะไม่เป็นที่น่าอยู่อาศัยเป็นแน่ ดังที่คนโบราณเชื่อกันว่าหากแม้นปราศจากเสียซึ่งเทวานุภาพอันประเสริฐที่บันดาลให้ดวงอาทิตย์นำมาซึ่งเมฆและฝน และลมก็พัดมาอยู่มิได้ขาดจากทางขั้วโลกใดขั้วโลกหนึ่งเป็นนิจศีล ในขณะดวงอาทิตย์โคจรไปสถิตอยู่ในฟากตรงกันข้าม ฉะนั้นในฤดูหนาวของสยาม ดวงอาทิตย์อยู่ทางทิศใต้ของเส้นศูนย์สูตรหรือแถบขั้วโลกด้านแอนตาร์กติก ก็จะมีลมเหนือพัดโชยมาทำให้อากาศเย็นสดชื่น ในฤดูร้อนเมื่อดวงอาทิตย์สถิตอยู่เหนือเส้นศูนย์สูตรคือตะวันตรงหัวของชาวสยาม ลมทิศใต้ก็จะพัดผ่านมาชักให้ฝนตกติดต่อกัน หรือว่ากันอย่างที่สุดฤดูกาลก็ได้เปลี่ยนเป็นหน้าฝนไป จนทำให้คนเป็นอันมากสนเท่ห์ว่า ควรจะเรียกหน้าฝนว่าเป็นฤดูหนาวของสยามได้ดอกกระมัง อาการที่ลมประจำโลกเป็นอยู่เช่นว่านี้แลที่ชาวโปรตุเกสเรียกว่า *Monçaõs* แล้วเรามาใช้เรียกตามว่า *moussons* (หรือ *motiones aëris* ตามที่โอโซริอุส[๑] และบาทหลวงมาฟเฟ[๒] เรียก) และข้อนี้เองเป็นสาเหตุทำให้เรือกำปั่นเข้าถึงสันดอนปากน้ำสยามได้โดยยาก ในระยะหกเดือนที่มีมรสุมพัดมาจากทิศเหนือ และยากที่จะออกจากปากน้ำในระยะหกเดือนที่มีมรสุมพัดมาจากทิศใต้ ในท้ายจดหมายเหตุเล่มนี้ข้าพเจ้าจะได้อันดับทางลมและอาการน้ำขึ้นลงในอ่าวสยามไว้ เพื่อประโยชน์แก่บรรดาท่านที่นิยมหาเหตุผลค้นคว้าทางด้านกายภาพ

๑๑. เวลาทำนาและเวลาเก็บเกี่ยว

ชาวสยามมิได้ขวนขวายปรับปรุงที่ดินของตนนัก ได้แต่ไถและหว่านหลังจากฝนตกจนชุ่มพอทำให้ดินอ่อนละมุนลง และดำเนินการเก็บเกี่ยวเอาเมื่อน้ำลด บรรดาที่ดินซึ่งน้ำท่วมนองอยู่นั้นเป็นเนื้อนาดีสำหรับปลูกข้าว และว่ากันว่ารวงข้าวนั้นย่อมหนีพ้นน้ำเสมอ ถ้าน้ำขึ้นสูงหนึ่งฟุตในระยะยี่สิบสี่ชั่วโมง รวงข้าวก็จะงอกยาวขึ้นถึงหนึ่งฟุตในระยะยี่สิบสี่ชั่วโมงเหมือนกัน แต่ถึงแม้จะยืนยันกันว่าลางทีอาจเป็นไปได้ ข้าพเจ้ายังคงลำบากใจไม่น้อยที่จะเชื่อว่าในท้องทุ่งที่น้ำท่วมเจิ่งไปเช่นนั้น รวงข้าวจะหนีพ้นน้ำได้ทั้งหมด ข้าพเจ้าเชื่อว่าที่ใดน้ำท่วมยอดข้าวแล้ว ก็น่าจะทำให้ต้นข้าวเน่าไปเสียมากกว่า

---

[๑] จากหลักฐานงานเขียนของโอโซริอุส (Ozorius) ชาวโปรตุเกส เรื่อง De rebus Emmanuelis regis Lusitaniae inuictissimi virtute et auspicio gestis libri duodecim เมื่อ ค.ศ. ๑๕๗๑

[๒] P. Maffée

๑๒. ข้าวชนิดอื่น

ชาวสยามปลูกข้าวในที่ซึ่งน้ำท่วมไม่ถึงตามหัวเมืองต่าง ๆ แห่งราชอาณาจักรด้วยเหมือนกัน และข้าวชนิดนี้เป็นข้าวพันธุ์ดี[๑] รสดีกว่า และเก็บไว้ได้นานกว่าด้วย เมื่อข้าวที่เพาะเป็นกล้าไว้ในดินงอกงามขึ้นตามสมควร ก็ย้ายเอาไปปลูกในที่แห่งอื่นซึ่งได้เตรียมไถคราดล่วงหน้าไว้แล้ว แล้วก็ไขน้ำเข้ามาทำนองเดียวกับที่เราทำนาเกลือ จนกระทั่งน้ำเพียงพอที่จะน่ายดินให้น่วม เพราะเช่นนี้จึงต้องมีอ่างเก็บน้ำไว้ในที่ดอนกว่าหน่อย หรือไม่ก็ต้องกักน้ำฝนไว้ในท้องทุ่งนั้นเอง โดยยกคันนารอบ ๆ เป็นกระทง เมื่อระบายน้ำเข้าไปในนาแล้วไถคราดทำพื้นดินให้เรียบ เสร็จแล้วจึงนำข้าวกล้ามาดำรากมิดลงไปในดินทีละกอรายเรียงกันไป โดยใช้นิ้วหัวแม่มือกดลงไป

๑๓. มูลเหตุที่ชาวสยามหันมาประกอบกสิกรรม

ข้าพเจ้ามีความเคลิ้มคล้อยที่จะเชื่อว่า คนสยามครั้งโบราณเลี้ยงชีวิตอยู่ชั่วแต่บริโภคผลไม้กับจับปลามาเป็นอาหารเท่านั้น ดังเช่นมนุษย์หลายเหล่าทางฟากฝั่งแอฟริกา และต่อมาชาวจีนจึงมาเสี้ยมสอนให้รู้จักทำไร่ไถนาขึ้น เราได้อ่านจากพงศาวดารจีนปรากฏว่า ในครั้งดึกดำบรรพ์โพ้น พระมหากษัตริย์จีนได้ลงไถนาแรกนาขวัญในมหาราชอาณาจักรของพระองค์เป็นประเดิมด้วยฝีพระหัตถ์ของพระองค์เองทุกปี และข้าวอันได้มาจากผลงานของพระองค์นั้นก็โปรดให้ทำให้เป็นขนมปังสดสำหรับเซ่นสรวงสังเวยเทพารักษ์ ทั้งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงสิทธิธรรมเหนือทั้งตังเกี๋ยและโคชินจีน ซึ่งเรียกว่า Büa ก็ทรงถือธรรมเนียมแรกนาขวัญทุกปีด้วยเหมือนกัน และในบรรดาราชกิจจานุกิจทั้งปวงนั้น การแรกนาขวัญเกือบจะเป็นพระราชกิจอย่างเดียวที่ยังคงพระราชภาระอยู่ ราชการที่สำคัญ ๆ นอกนั้นเจ้าเมืองทั้งสองซึ่งสืบทอดตระกูลกันมา คนหนึ่งเป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย อีกคนหนึ่งเป็นเจ้าเมืองโคชินจีน ได้รวบรัดเอาไปทำเสียหมดสิ้น ต่างฝ่ายต่างทำสงครามกันอยู่และเป็นผู้ที่มีอำนาจแท้จริง มาตรว่าเจ้าเมืองทั้งสองนั้นจะยังยอมอ่อนน้อมต่อเจ้าเหนือหัวอันประทับอยู่ ณ เมืองตังเกี๋ยก็ตาม

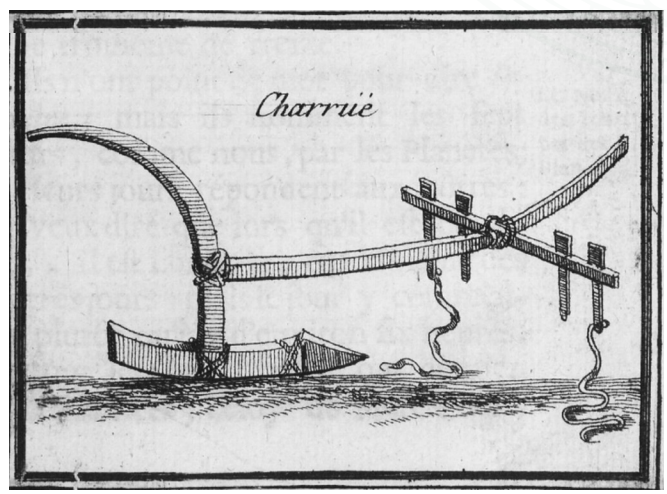
[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “ข้าวนาดำ”

๑๔. พิธีกรรมของชาวสยามที่เกี่ยวกับการเกษตร

ในสมัยก่อน พระเจ้ากรุงสยามเสด็จพระราชดำเนินทรงแรกนาขวัญจรดพระนังคัลด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง ในวันฤกษ์ดีวันหนึ่งในรอบปี เป็นเวลาติดต่อกันมาเกือบศตวรรษแล้ว แต่ครั้นแล้วทรงพิเคราะห์ตามทางไสยศาสตร์ เห็นว่าเป็นลางไม่ดี จึงไม่ทรงแรกนาด้วยพระองค์เองอีกต่อไป แต่ทรงมอบหมายพระราชพิธีอันสำคัญนี้ให้สมมุติกษัตริย์หนึ่งซึ่งทรงแต่งตั้งขึ้นเป็นเฉพาะทุกปีให้ทำหน้าที่แทนพระองค์ บุคคลผู้นี้มิได้ใช้พระนามาภิไธยของพระมหากษัตริย์ หากใช้นามว่า *ออกญาข้าว*[๑] ซึ่งแปลว่า *ออกญาแห่งข้าว* ออกญานั้นขึ้นขี่โคแห่ไปยังที่ที่จะต้องแรกนา มีขบวนขุนนางผู้ใต้บังคับบัญชาติดตามไปเป็นอันมาก การที่ได้เป็นพญาจำลองนี้ชั่ววันเดียวก็มีรายได้พอที่จะเลี้ยงชีพไปได้ตลอดปี และการเป็นพญาจำลองนี้ก็ไม่ถือว่าเป็นลางร้ายตามความหลงเชื่ออันเดียวกันนั้นแก่บุคคลผู้นั้นแต่ประการใด ดังที่เกิดขึ้นแก่องค์พระมหากษัตริย์แท้ ข้าพเจ้าสงสัยว่าธรรมเนียมให้พระมหากษัตริย์ทรงแรกนาขวัญเป็นประเดิมนี้ น่าจะมีที่มาจากประเทศจีนสู่ตังเกี๋ย แล้วจึงลงมาสู่เมืองสยามอีกทอดหนึ่ง พร้อม ๆ กับวิชาประกอบกสิกรรมทั้งปวง

๑๕. การแรกนานั้นเป็นทั้งรัฐประศาสโนบายและการถือโชคลาง

การที่คิดเรื่องแรกนาขวัญขึ้นนี้ น่าจะเป็นเครื่องจูงใจให้ประชาชนมีความศรัทธาในการทำไร่ไถนาตามแบบอย่างพระมหากษัตริย์ แต่ก็มีเรื่องถือโชคลางคละเคล้าอยู่เป็นอันมาก เพื่อที่จะวิงวอนผีดีและผีร้าย ซึ่งชาวสยามเชื่อว่าเป็นผู้ให้คุณหรือให้โทษแก่สรรพสิ่งอันเกิดจากแม่ธรณีได้ ดังตัวอย่างเช่น ในการประกอบพิธีนี้ ออกญาข้าวยังต้องเซ่นสรวงผีสางเทพารักษ์ในทุ่งนานั้นด้วยการจุดไฟเผากองรวงข้าวทั้งกองด้วยมือของตนเองอีกด้วย

คันไถ

[๑] Oc - yà Kàou

บทที่เก้า
ว่าด้วยเรื่องสวนของชาวสยาม
และแทรกด้วยเรื่องเครื่องดื่ม

---

๑. ผัก ไม้เหง้า หัวมัน และอื่น ๆ

ชาวสยามมีความสนใจในการทำสวนอยู่มากเท่า ๆ กับการทำไร่ไถนาเหมือนกัน เขามีพืชผักและผลไม้เหง้าแผกชนิดกว่าของเราเป็นส่วนใหญ่ ในบรรดาไม้เหง้านั้น มันเทศควรจะได้รับการกล่าวขวัญถึงเป็นพิเศษ มันเทศมีรูปลักษณะและขนาดใกล้เคียงกับหัวผักกาดขาว และเนื้อในนั้นลางทีก็เป็นสีขาว และลางทีก็เกือบเป็นสีม่วง แต่ข้าพเจ้าเคยได้เห็นเพียงชนิดแรกอย่างเดียวเท่านั้น เมื่อทำให้สุกด้วยวิธีหมกขี้เถ้าไฟแล้ว จะมีรสชาติคล้ายเกาลัด พลเมืองในเกาะของเราในทวีปอเมริกาเป็นผู้ทำให้รู้จักมันเทศนี้ และว่ากันว่าใช้บริโภคต่างขนมปังสดได้ ที่กรุงสยาม ข้าพเจ้าได้เห็นหอมหัวเล็กแต่ไม่เคยเห็นหอมหัวใหญ่เลย แล้วยังมีหัวกระเทียม หัวผักกาดขาวขนาดใหญ่ แตงกวาลูกเล็ก ๆ ฟักทองลูกเล็ก ๆ เนื้อแดง แตงโม ผักชีล้อม กะเพรา ผักปลัง สยามไม่มีแตงเมลอนอย่างของเรา ไม่มีสตรอว์เบอร์รี ไม่มีราสป์เบอร์รี ไม่มีอาร์ติโชต์ แต่มีหน่อไม้เทศเป็นอันมากซึ่งพวกเขาไม่รู้จักใช้บริโภคกัน สยามไม่มีผักตั้งโอ๋ ผักขึ้นฉ่าย กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก หัวผักกาดแดง หัวผักกาดซูการ์ - บีท หัวแคร์รอต ผักปาเนท[๑] กระเทียมเทศ ผักกาดหอม ผักชี[๒] และผักชนิดอื่น ๆ ที่เราใช้ประกอบอาหารประเภทสลัด แม้กระนั้นพวกฮอลันดาก็ยังมีผักเหล่านี้เกือบทุกอย่างที่เมืองบัตตาเวีย เป็นที่น่าสังเกตว่าพื้นดินของสยามก็น่าจะปลูกผักเหล่านี้ได้ดีอยู่ มีเห็ดใหญ่งอกแต่มีปริมาณน้อย และไม่ค่อยมีรสชาติ เห็ดใต้ดินก็ไม่มี ทั้งชนิดที่จืด ๆ และไม่มีกลิ่นดังที่พวกสเปนเรียกว่า criadillas de tierra ที่เขาเก็บไว้ในกระปุกก็ไม่มีเหมือนกัน

---

[๑] panets ผักชนิดหนึ่ง รากใช้ทำซุป

[๒] cerfeuil

๒. แตงกวา หอมหัวเล็ก กระเทียม หัวผักกาดขาว

ชาวสยามบริโภคแตงกวาดิบทำนองเดียวกับชาวตะวันออกทั้งปวง และในสเปนเองก็บริโภคกันเช่นนั้น เป็นไปได้ทีเดียวว่าแตงกวาของเขาอาจกินแล้วดีกว่าของเรา เพราะน้ำส้มก็ไม่ทำให้มันกรอบขึ้นได้ เขาวิเคราะห์และเรียกชื่อแตงกวารวมอยู่ในจำพวกแตงโมด้วย เมอสิเยอร์แว็งซ็องต์เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเมื่อต้นฤดูออกผล ชาวเปอร์เซียจะบริโภคแตงเมลอนหรือแตงกวาได้ถึง ๓๖ ปอนด์เพื่อล้างท้อง หอมหัวเล็ก หัวกระเทียม และหัวผักกาดขาวในสยามกระเดียดข้างมีรสหวานกว่าในประเทศของเรา พันธุ์ผักเหล่านี้มักจะเสื่อมคุณสมบัติของมันโดยฤทธิ์ร้อนจัด และข้าพเจ้ายอมเชื่อตามที่ท่านผู้ชำชองการบริโภคได้มายืนยันต่อข้าพเจ้าว่า ไม่มีอะไรอร่อยเกินกว่าหัวหอมในเมืองอียิปต์ ซึ่งชาวอิสราเอลเสียดมเสียดายกันนัก

๓. ดอกไม้

ข้าพเจ้าได้เห็นดอกซ่อนกลิ่นเป็นอันมากในสวนของชาวสยาม แต่ไม่เห็นมีกุหลาบหรือดอกไม้จำพวกดอกผีเสื้อ หากพูดกันว่าดอกผีเสื้อนั้นมีถมไป แต่ดอกกุหลาบนั้นมีน้อย และดอกไม้เหล่านี้มีกลิ่นหอมน้อยกว่าในทวีปยุโรป ฉะนั้นดอกกุหลาบจึงแทบจะไม่มีกลิ่นเอาเสียเลยทีเดียว ดอกมะลินั้นยังมีน้อย มีผู้กล่าวกันว่าไม่มีที่อื่นนอกจากในพระราชวังเท่านั้น เราได้รับเป็นของกำนัลมา ๒ - ๓ ดอกพอให้เห็นว่าเป็นของแปลก ส่วนต้นดอกหงอนไก่กับดอกสามสี[๑] นั้นมีเป็นอันมาก นอกจากดอกไม้ที่ว่านี้แล้ว ดอกไม้และต้นไม้ประดับสวนของเราโดยมากไม่เป็นที่รู้จักของชาวสยาม แม้กระนั้นชาวสยามก็ยังมีดอกไม้พรรณอื่น ๆ ที่แปลกกว่าของเรา ที่ชื่นตาชื่นใจทั้งงามทั้งหอม ข้าพเจ้าสังเกตเห็นว่ามีลางชนิดที่ส่งกลิ่นหอมแต่ในเวลากลางคืน ด้วยเห็นทีความร้อนในเวลากลางวันคงกำจัดสุคนธรสเสียหมดสิ้น ดอกไม้ของเราโดยมากโชยกลิ่นในเวลาสายัณห์ และเราก็มีลางพรรณอยู่เหมือนกันที่ส่งกลิ่นในเวลากลางคืน

๔. เหตุไรจึงไม่มีผลองุ่นมุสกาต์ที่เปอร์เซียและเมืองสุรัต

ไม่ว่าพันธุ์ผลาผลหรือพันธุ์บุปผชาติอย่างใด ซึ่งโดยธรรมชาติก็มีรสจัดและกลิ่นจัดแล้ว ก็มิอาจเก็บรักษาไว้ได้ด้วยดีในประเทศที่มีอากาศร้อนจัด ฉะนั้นถึงแม้จะมีผลองุ่นในเปอร์เซียและเมืองสุรัต ก็ไม่อาจเพาะพันธุ์มุสกาต์ให้ขึ้นได้ไม่ว่าจะบำรุงเลี้ยงสักเพียงไร ต้นตอพันธุ์ดีที่นำมาจากทวีปยุโรปก็จะเสื่อมพันธุ์ลงในชั้นต้น และให้ผลในปีที่สองโดยกลายเป็นองุ่นธรรมดาสามัญ

---

[๑] tricolor

๕. ในสยามก็ไม่มีองุ่นดี

แต่ในสยามซึ่งภูมิอากาศยิ่งร้อนจัดกว่านั้น ก็ไม่มีองุ่นดีด้วยเหมือนกัน เถาองุ่นน้อยต้นที่ปลูกขึ้นได้ที่เมืองละโว้ในพระราชอุทยานนั้น ก็ได้ผลเป็นพวงองุ่นชนิดเลว เมล็ดในเล็กและมีรสขม

๖. เครื่องดื่มสามัญของชาวสยามคือน้ำบริสุทธิ์

น้ำบริสุทธิ์เป็นเครื่องดื่มสามัญของชาวสยาม และเขาชอบดื่มแต่เฉพาะที่อบมันให้หอม ตรงกันข้ามกับพวกเราที่มีรสนิยมชอบดื่มน้ำที่ไม่มีกลิ่นว่าเป็นอย่างดีที่สุด โดยที่ชาวสยามไม่ได้ไปตวงตักมาจากต้นน้ำซึ่งคงอยู่ไกลมาก ฉะนั้นน้ำที่ได้มานั้นจึงจะสะอาดก็ต่อเมื่อได้ตักค้างไว้หลายวัน แล้วแต่ว่าน้ำนั้นจะท่วมสูงหรือต่ำหรือว่างวดแล้ว เพราะในยามน้ำลดจะขุ่นไปด้วยโคลนตม และลางทีก็ซาบไปด้วยยางที่ร้าย ๆ ที่คลายออกมาจากพื้นดิน หรือเมื่อน้ำกลับไหลเข้าไปในลำคลองที่ท้องน้ำเกรอะกรังอยู่ด้วยโคลนเลน น้ำนั้นก็จะเจือกรดทำให้เกิดโรคท้องร่วงและโรคบิด และไม่อาจใช้ดื่มโดยปราศจากอันตรายได้ นอกจากจะตักมากักหรือขังไว้ในตุ่มหรือครุไว้สักสามสัปดาห์หรือหนึ่งเดือน

๗. น้ำที่เมืองละโว้และที่ทะเลชุบศร

ที่เมืองละโว้ น้ำกลับไม่น่าดื่มยิ่งกว่าที่เมืองสยามไปเสียอีก ทั้งนี้เนื่องมาจากแม่น้ำมิได้ผ่านตัวเมืองโดยตรง มีแต่เพียงลำคลองขุดไปบรรจบแม่น้ำใหญ่เพื่อนำน้ำไปใช้เท่านั้น ครั้นสิ้นหน้าฝนน้ำก็ลดลงทุกทีกระทั่งน้ำแห้งขอดไปในที่สุด พระเจ้ากรุงสยามเสวยน้ำที่ตักมาจากอ่างเก็บน้ำใหญ่แห่งหนึ่งซึ่งขุดขึ้นกลางทุ่งนา มีเจ้าพนักงานประจำรักษาอยู่ตลอดปี นอกจากนั้นพระเจ้ากรุงสยามยังทรงมีพลับพลาที่ประทับชื่อ*ทะเลชุบศร* อันแปลว่า *ทะเลอันอุดม* อยู่ห่างจากเมืองละโว้หนึ่งลิเออ อ่างเก็บน้ำนี้ตั้งอยู่ชายที่ลุ่มแห่งหนึ่งมีพื้นที่ประมาณ ๒ หรือ ๓ ลิเออ ซึ่งรับน้ำฝนขังไว้ ทะเลน้อย ๆ นี้มีลักษณะแปลก ไม่มีขอบคันหรือขุดให้เป็นแนวตรงแต่ประการใด แต่น้ำในบึงนั้นสะอาดเพราะมีความลึกมากและได้รับการเก็บกักไว้จนตกตะกอนดี และข้าพเจ้าได้ยินว่าพระเจ้ากรุงสยามก็เสวยน้ำในบึงนี้

๘. ชา

ชาวสยามนั้นดื่มน้ำชาเพื่อความเพลิดเพลินหรือว่าดื่มเล่น ๆ ข้าพเจ้าหมายถึงชาวสยามที่อยู่ในอยุธยาเท่านั้น เพราะที่แห่งอื่นในราชอาณาจักรไม่มีธรรมเนียมดื่มน้ำชากันเลย แต่ที่พระมหานครนั้น สมัยนิยมดื่มน้ำชาได้ลงหลักปักแน่นแล้ว และพวกชาวกรุงถือว่าเป็นมรรยาทผู้ดี อันจำเป็นที่จะต้องนำน้ำชามาเลี้ยงแขกผู้มาเยี่ยม เขาเรียกมันว่า *ฉ่า* เหมือนอย่างคนจีน และมิใช่ศัพท์สองศัพท์ ดังศัพท์หนึ่งที่เราเรียกว่า thé (เต) และอีกศัพท์หนึ่งเราเรียก cha (ชา) หรือดอกชา แต่เป็นที่แน่นอนว่าหาใช่ดอกไม้ไม่ น่าจะเป็นใบที่เพิ่งผลิและฉะนั้นจึงอ่อนหรือเป็นใบยอด ฉะนั้นจึงอยู่ห่างจากรากโคนและกิ่งก้านมากที่สุด หรือไม่คงเป็นปลายใบหรือเป็นใบที่ยังมิได้รับการต้มมาแล้วจากเมืองจีน หรืออาจเป็นชาพันธุ์พิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เพราะมีผู้บอกเล่าให้ข้าพเจ้าฟังหลายกระแสนักเกี่ยวกับเรื่องชานี้

๙. ชาสามชนิด

ชาวสยามนั้นถือว่าชามีอยู่สามชนิด *ฉ่าบ่วย*[๑] หรือ *เต๊บ่วย*[๒] ซึ่งชงออกน้ำสีค่อนข้างแดง กล่าวกันว่าทำให้อ้วนและทำให้ท้องผูก (ชาวสยามถือกันว่าเป็นยาแก้ท้องเดิน) แล้วก็ *เต๊ชอมลู*[๓] ซึ่งตรงกันข้าม ทำให้มีการระบายอ่อน ๆ แล้วชาชนิดที่สามซึ่งไม่มีชื่อเรียกโดยเฉพาะตามที่ข้าพเจ้าทราบมา และไม่มีคุณสมบัติในทางระบายหรือแก้ท้องเดินอะไรทั้งนั้น

๑๐. ชาเป็นเครื่องขับเหงื่อ

ชาวจีนและชาวตะวันออกใช้น้ำชาเป็นยาแก้ปวดศีรษะ แต่ต้องชงให้แก่มาก ๆ เมื่อดื่มเข้าไปสักห้าหรือหกถ้วยแล้วก็เข้านอนเอาผ้าคลุมตัวให้เหงื่อตก ไม่เป็นการยากอะไรในภูมิอากาศอันร้อนจัดเช่นนั้นที่จะบันดาลการขับเหงื่อให้เกิดขึ้นได้ และการขับเหงื่อนี้เขายังถือว่าเป็นยารักษาโรคทั่วไปได้อีกด้วย

๑๑. วิธีชงชา

เขาเตรียมชงชาด้วยวิธีการดังนี้ คือมีกาทองแดงข้างในเคลือบตะกั่วเกรียบเพื่อใช้ต้มน้ำ ตั้งไฟทิ้งไว้ครู่เดียวก็เดือดเพราะทองแดงนั้นบางมาก ถ้าข้าพเจ้าจำไม่ผิด ทองแดงนี้ก็มาจากญี่ปุ่น ง่ายที่จะนำมาดัดแปลงเป็นภาชนะใด ๆ ซึ่งข้าพเจ้ายังสงสัยอยู่ว่าในยุโรปเราจะมีทองแดงที่เนื้ออ่อนถึงเท่านี้หรือหาไม่

---

[๑] tcha - boüi

[๒] thé boüi

[๓] thé somloo

กานี้เรียกกันว่า *บูลี* [๑] นอกจากนั้นเขายังมีป้านทำด้วยดินแดงซึ่งไม่ออกรสชาติ แม้มิได้เคลือบไว้แต่ประการใด เขาใช้น้ำร้อนรินรดป้านดินนั้นเสียก่อนเพื่อให้การ้อน แล้วก็ใส่ชาลงไปหยิบมือหนึ่ง จึงรินน้ำเดือดเติมลงไป เมื่อได้ปิดฝากาแล้วยังใช้น้ำร้อนรินราดข้างนอกอีก เขาไม่ได้ปิดพวยกาเหมือนอย่างที่เราทำกัน เมื่อชาอิ่มตัวพอสมควร กล่าวคือเมื่อใบชามันน่ายจมลงสู่ก้นป้านแล้ว เขาก็รินน้ำลงในถ้วยกระเบื้อง ในขั้นแรกกะเพียงครึ่งถ้วยก่อน ถ้าเห็นว่าน้ำนั้นแก่เกินไปหรือมีสีจัดเกินไป ก็อาจทำให้พอดีได้ด้วยการเติมน้ำบริสุทธิ์ซึ่งต้มให้เดือดในกาทองแดงอยู่เสมอ เมื่อเขาต้องการน้ำชาอีกก็เติมน้ำเดือดนั้นลงในป้านดิน และอาจทำเช่นนี้ได้หลายครั้งหลายหนโดยไม่ต้องเติมใบชาใหม่ จนกว่าจะเห็นว่าน้ำชานั้นแทบจะไม่ออกสีแล้ว เขาไม่ใส่น้ำตาลทรายลงในถ้วย เพราะเขาไม่มีน้ำตาลชนิดฟอกแล้ว นอกจากน้ำตาลกรวดอย่างเดียว และน้ำตาลกรวดก็ละลายช้ามาก เขาจึงใช้วิธีใส่น้ำตาลกรวดก้อนเล็ก ๆ เข้าไว้ในปากแล้วใช้ฟันขบให้แหลกพลางดื่มน้ำชาไปพลาง เมื่อไม่ต้องการดื่มต่อไปแล้ว (แขก) ก็คืนถ้วยให้โดยคว่ำปากถ้วยลงในจานรอง เพราะตามธรรมเนียมของเขานั้นถือว่าเสียมรรยาทอย่างยิ่งถ้าจะปฏิเสธไม่ว่าสิ่งไรที่เจ้าของบ้านหยิบยื่นให้ และถ้าแขกคืนถ้วยให้ในลักษณะเอาทางก้นถ้วยตั้ง เจ้าของบ้านก็จะกระวีกระวาดรินน้ำชาเติมลงไปให้อีก ซึ่งแขกจำเป็นที่จะต้องรับมาดื่มต่อไป เจ้าของบ้านจะต้องระวังไม่รินเติมลงจนเต็มถ้วย ถ้าเขาไม่ประสงค์ที่จะแสดงให้ผู้ที่เขารินให้จนล้นปรี่นั้นได้สำนึกตามที่ถือกันว่า เจ้าของบ้านไม่ปรารถนาจะให้บุคคลผู้นั้นเหยียบย่างเข้ามาในบ้านอีกต่อไปแล้ว

๑๒. จำเป็นต้องใช้น้ำดีในการชงชา

พวกคอชากล่าวว่า ไม่มีน้ำชนิดไรจะบริสุทธิ์เกินไปสำหรับใช้ชงชา และน้ำบ่อบาดาลนั้นนับว่าสะอาดและบริสุทธิ์กว่าน้ำชนิดอื่น ชาที่ดีที่สุดในโลกก็จะกลับเลวลงไป ถ้าใช้ต้มน้ำด้วยน้ำไม่ดี

๑๓. จำเป็นหรือไม่ที่จะต้องดื่มน้ำชาแต่เมื่อมันยังร้อน ๆ

อนึ่ง ถึงแม้ว่าชาวจีนจะดื่มน้ำชาร้อน ๆ ก็ไม่ได้เป็นเครื่องพิสูจน์ว่ามันให้คุณประโยชน์แก่ร่างกายหรือว่าทำให้เอร็ดอร่อยขึ้นสถานไร เพราะเขาดื่มเครื่องดื่มไม่ว่าชนิดไรด้วยความร้อนขนาดเดียวกันนี้ทั้งนั้น กระทั่งบัดนี้ ชาวตาด [๒] ได้สอนให้เขารู้จักดื่มชนิดใส่น้ำแข็งได้บ้างเป็นครั้งคราวแล้ว เป็นความจริงที่ว่าการชงชาด้วยน้ำร้อนนั้นทำให้ชาน่ายคลายความโอชะได้เร็วกว่าในน้ำเย็น แต่ข้าพเจ้าก็ดื่มน้ำชาที่ชงน้ำเย็นค้างวันค้างคืนไว้ได้อย่างเอร็ดอร่อยเหมือนกัน

---

[๑] boulis

[๒] น่าจะหมายถึงพวกแมนจูที่เข้ามาปกครองประเทศจีนเมื่อ ค.ศ. ๑๖๔๔

๑๔. ความนิยมดื่มเหล้าองุ่น

ชาวสยามไม่ยึดเอาการดื่มชาเป็นหลักนัก เขาชอบดื่มเหล้าองุ่นมากกว่าถ้ามีให้ดื่ม แม้ว่าเครื่องดื่มดองของมึนเมาทั้งหลายนั้นจะเป็นสิ่งต้องห้ามตามทางศีลธรรมก็ตาม พวกชาวอังกฤษและฮอลันดา ลางทีก็นำเหล้าองุ่นเข้ามาจากเมืองชีราช[๑] ในเปอร์เซียหรือจากยุโรป เหล้าองุ่นของเราที่เมืองบอรโดซ์[๒] กับที่เมืองกาออรส์[๓] มาถึงกรุงสยามได้ในสภาพอันดี แม้จะต้องผ่านเส้นศูนย์สูตรถึงสองครั้งสองหน และในตอนขากลับเหล้าองุ่นที่ยังมีเหลือติดมาก็น่าจะมีรสฉุนขึ้นและได้รับการเก็บรักษาไว้อย่างถูกวิธี ถ้ามันได้อยู่แต่บนบกโดยตลอดมา ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงเหล้าองุ่นของเมืองจีนและเมืองญี่ปุ่น ซึ่งชั่วแต่เป็นเบียร์ผสมให้มีรสแรงขึ้นเท่านั้น แต่ก็น่าดื่มมากเหมือนกัน ข้าพเจ้าได้นำเอาเหล้าองุ่นเมืองจีนติดมาด้วยขวดหนึ่ง แต่ก็ไม่อาจทำให้มันคงสภาพดีไว้จนกระทั่งถึงกรุงฝรั่งเศสได้ แม้ว่าเบียร์ของฮอลันดาจะยังคงมีสภาพดีอยู่ได้กระทั่งถึงชมพูทวีปก็ตาม

๑๕. เครื่องดื่มอย่างอื่น เช่น ตารี เนรี

ชาวสยามดื่มเมรัยอีก ๒ ชนิด เรียกกันว่า ตารี[๔] กับเนรี[๕] ทำจากต้นไม้ ๒ ชนิดเรียกว่า ปาลมิสต์[๖] อันเป็นนามเรียกต้นไม้ทุกชนิดบรรดาที่มีใบใหญ่เหมือนต้นปาล์ม วิธีทำเครื่องดื่มชนิดนี้ก็คือในตอนเย็น ๆ ก็เอามีดไปปาดกาบต้นไม้ที่คอต้นใกล้ยอด แล้วเอาขวดผูกรองไว้ คะเนให้ปากขวดชิดที่สุดเท่าที่จะทำได้ ลางทีก็เอาดินเหนียวล้อมยาไว้เพื่อมิให้อากาศเข้า รุ่งเช้าขวดนั้นก็เต็ม ขวดที่ว่านี้ตามธรรมดาก็ใช้กระบอกไม้ไผ่ลำเขื่อง ๆ ปล้องนั้นคือก้นกระบอก เครื่องดื่มทั้งสองชนิดนี้อาจทำในเวลากลางวันก็ได้เหมือนกัน แต่ว่ากันว่ามันมีรสเปรี้ยวและใช้กันเป็นน้ำส้มสายชู ตารีนั้นทำจากต้นมะพร้าวป่าพันธุ์หนึ่ง ส่วนเนรีนั้นทำจากต้นหมากชนิดหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าจะได้กล่าวถึงในโอกาสข้างหน้า*

---

๑ Schiraz

๒ Bordeaux

๓ Cahors

๔ tarì

๕ nerì

๖ palmiste

* ที่ตรงนี้ กรมพระนราธิปฯ ทรงชี้แจงเพิ่มเติมไว้ว่า *"เห็นจะหมายถึงน้ำกะแช่หรือน้ำตาลเมา แต่หลงใหลยำกันเลอะเทอะ การรองน้ำตาลสดก็ปาดงวงตาลหรืองวงมะพร้าวรองมาเป็นน้ำตาลสดเคี่ยวน้ำตาล ต่อจะให้เป็นน้ำกะแช่จึงเอาเปลือกไม้ เช่น ตะเคียน เป็นต้น ทาปูนเผาไฟแช่ลงในน้ำตาลสด หรือจะให้เป็นน้ำส้มสายชู ก็เอาน้ำตาลสดทิ้งไว้จนกายสิทธิ์ ลงเอามาคลุกกันตามได้ฟังฝัน ๆ อย่างละเมอเท่านั้นเอง"*

๑๖. เหล้าโรงเป็นเครื่องดื่มที่ชาวสยามชอบมากกว่าเหล้าชนิดอื่น และวิธีทำ

ด้วยเหตุที่ในประเทศร้อนนั้น จิตใจผู้คนไม่ค่อยอยู่กับเนื้อกับตัว ทำให้คนเราประสงค์สิ่งที่ทวีแรงเมาให้หนักยิ่งขึ้น จึงนิยมดื่มสุราเมรัย[๑] อย่างหลงใหล ยิ่งแรงเท่าไรยิ่งชอบ ชาวสยามทำเหล้าจากข้าว และโดยมากหมักไว้ด้วยน้ำปูนใส เหล้าที่ทำด้วยข้าวนี้ ในชั้นแรกก็ทำเป็น *เมรัย*[๒] ก่อน ซึ่งพวกเขาไม่ดื่มกันเลย พอกลั่นออกมาแล้วพวกเขาเรียกกันว่า *เหล้า*[๓] และพวกโปรตุเกสเรียกว่า *อารัก*[๔] อันเป็นศัพท์อาหรับแปลตรงตัวว่า *เหงื่อ* ซึ่งอันที่จริง คือ essence อันหมายถึงหัวเหล้า จากเมรัยที่ทำด้วยข้าวนั้น เขาใช้ทำน้ำส้มสายชูด้วยก็มี

๑๗. บูลปองช์ - เครื่องดื่มอังกฤษ

ชาวอังกฤษที่อยู่ในสยามใช้เครื่องดื่มอย่างหนึ่งซึ่งเขาเรียกว่า พั้นช์ ซึ่งชาวชมพูทวีปชอบดื่มชมว่าอร่อยนัก เขาเอาเหล้าหรืออารักหนึ่งเหยือกผสมด้วยน้ำผลไม้รสเปรี้ยวหนึ่งไพนต์กับผงจันทน์เทศแล้วขนมปังทะเลแห้ง[๕] ซึ่งปิ้งและปนละเอียดอีกเล็กน้อย แล้วคนจนเข้ากันดี ชาวฝรั่งเศสเรียกเครื่องดื่มชนิดนี้ว่า บูล - ปองช์[๖] หรือ บอนน์ - ปองช์[๗] จากคำในภาษาอังกฤษ ๒ คำคือ boul[๘] punch อันหมายความว่าถ้วยพั้นช์ นั่นแล

๑๘. กาแฟกับโกโก้

อนึ่ง แขกมัวร์ในสยามดื่มกาแฟซึ่งมาจากเมืองอาหรับ และชาวโปรตุเกสนั้นดื่มโกโก้ เมื่อมีส่งมาจากมะนิลา เมืองหลวงของฟิลิปปินส์ ซึ่งนำมาจากหมู่เกาะอินเดียตะวันตกในเขตคุ้มครองของสเปนอีกทอดหนึ่ง

---

๑ สุรา คือ น้ำเมาที่ได้จากการกลั่น ส่วนเมรัย คือน้ำเมาที่เกิดจากการหมักหรือแช่

๒ bière

๓ เหล้าโรง

๔ Arak

๕ แปลจากคำว่า biscuit de mer หมายถึง ขนมปังที่นำออกมาใช้บริโภคเวลาออกทะเล

๖ boule - ponche

๗ bonne - ponche

๘ เขียนอย่างภาษาอังกฤษว่า bowl

๑๙. ผลไม้

ชาวสยามชอบบริโภคผลไม้ยิ่งกว่าสิ่งอื่นใด ถ้ามีอยู่แล้วก็กินกันไปได้ตลอดวันยันค่ำทีเดียว นอกจากส้ม มะนาว และทับทิมแล้ว ดูจะไม่มีผลไม้อย่างอื่นที่เรารู้จักเลย ผล citron ที่เขาเรียกว่ามะกรูดนั้นผลเล็กมีน้ำมากกับเปรี้ยวจัดและผิวเกลี้ยง[๑] สิ่งที่ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นพันธุ์ที่แปลกมากก็คือ แม้ว่าเนื้อในจะเน่าแล้วเปลือกก็ยังดูสดไม่พร่อง แต่ในสยามนั้นมีผลไม้รสเปรี้ยวหลายชนิด หาอย่างที่หวานไม่ได้เลย ตรงกันข้ามกับส้มและทับทิมมีแต่หวานโดยมาก นอกจากจะถือว่า *ส้มโอ*[๒] นั้นเป็น citron พันธุ์เปรี้ยว ค่าที่มันมีรสชาติและรูปพรรณเป็นส้ม แต่ผลนั้นใหญ่ราวกับแตงโมและไม่ค่อยจะมีน้ำมากนัก ชาวสยามมีเหตุผลสมควรที่จะรวมมันเข้าไว้ในกลุ่มผลไม้ประเภทส้ม และเรียกมันว่า *ส้มโอ* และ *ส้ม* หมายความว่า orange กระบวนส้มหวานที่มีรสดีที่สุดนั้นเปลือกนอกเขียวจัดและผิวไม่ค่อยเกลี้ยงนัก เรียกกันว่า *ส้มแก้ว* อันหมายความว่าส้มแห่งแก้วผลึก[๓] มิใช่เพราะว่ามันใสโปร่งแสงก็หามิได้ หากถือว่ามันวิเศษเป็นเอกเหนือกว่าบรรดาส้มด้วยกันนั่นแล เขาให้ส้มแก้วนี้แก่คนไข้ เหลือนั้นก็ขาย กล่าวกันว่าถ้าเป็นส้มทะวาย หรือส้มที่ออกนอกฤดูกาลแล้ว ซื้อขายกันถึงผลละ ๕ ซอล* ซึ่งนับว่าแพงมากสำหรับประเทศที่ผู้คนต้องใช้จ่ายอย่างต่ำที่สุดถึงวันละ ๒ ลิยาร์ด** เป็นรายหัวทีเดียว

๒๐. ผลไม้ลางชนิดมีทุกฤดูกาล

แม้ว่าส้มชนิดนี้จะไม่มีผลตลอดปี แต่ก็ยังมีผลไม้ชนิดอื่นที่ทยอยให้ผลตลอดปีอยู่อย่างหนึ่งที่ชาวยุโรปเราเรียกว่า bananes หรือ figues d'Inde และชาวสยามเรียกว่า กล้วย ส่วนผลไม้อย่างอื่นให้ผลเพียงชั่วคราวเท่านั้น มีแต่ที่เมืองอะแจทางเหนือเกาะสุมาตราเมืองเดียวเท่านั้นที่ต้นผลไม้ให้ผลทุกฤดูกาล ต้นอ้อยซึ่งพุ่งขึ้นเป็นลำ ยาวตั้ง ๙ หรือ ๑๐ ฟุต ก็มีขึ้นแต่ที่เมืองอะแจเท่านั้น แต่ข้าวซึ่งเป็นอาหารสำคัญของที่นั่นมักจะขาดแคลนบ่อย ๆ จึงซื้อหากันด้วยราคาราวกับทองคำซึ่งมีมากมายเหลือเกิน กระทั่งผู้คนที่นั่นเห็นเป็นสิ่งธรรมดาสามัญไป

---

[๑] ลา ลูแบร์อาจจะสับสนระหว่างมะกรูดกับมะนาว

[๒] pampelmouses

[๓] orange de cristal

* sol หรือ sou (ซู) มาจากศัพท์ละตินว่า solidus เป็นเงินเหรียญโบราณ ราคา $\frac{๑}{๒๐}$ ของฟรังก์ หรือ ๕ ซังตีม

** Liard ลิยาร์ด - มาตราเงินโบราณ เป็นเหรียญทองแดงราคา $\frac{๑}{๑๔}$ ของซู

๒๑. ความแตกต่างระหว่างผลไม้ของสยามกับของเรา

ที่ตรงนี้ข้าพเจ้าเจตนาที่จะงดพรรณนาถึงผลไม้อีกหลายชนิด และข้าพเจ้าจะได้นำไปกล่าวถึงในตอนท้าย ๆ ของจดหมายเหตุฉบับนี้ ขณะนี้ข้าพเจ้ากล่าวถึงแต่หมาก[๑] และผลไม้ของชมพูทวีปโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่งมีรสชาติและกลิ่นอายดีนัก และเรามักชอบบริโภคก็ต่อเมื่อเราคุ้นกับมันดีแล้ว และข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่เป็นอันตรายเลย ส่วนผลไม้ของเรานั้นตรงกันข้าม คือในชั้นแรกจะรู้สึกว่าไม่มีรสชาติและไม่มีกลิ่นสำหรับบุคคลที่คุ้นกับผลไม้ทางชมพูทวีปมาจำเจแล้ว

๒๒. หมากกับพลู

อาแร็ก ซึ่งชาวสยามเรียกว่า *พลู** เป็นไม้จำพวกเปลือกแข็งชนิดหนึ่ง แต่มิใช่มีเปลือกแข็งราวกับไม้หุ้มอยู่ครึ่งหนึ่งเหมือนอย่างพันธุ์ไม้ของเรา ขณะที่ผลไม้นี้ยังอ่อนอยู่ ตรงกลางผลหรือเนื้อในเป็นสีเทา ๆ และอ่อนนุ่มเหมือนมันต้ม ครั้นผลไม้นั้นแก่จนสุกแล้วก็กลายเป็นสีเหลืองและแข็งกระด้างขึ้น เนื้อในที่อ่อนนุ่มนั้นก็พลอยแข็งตามไปด้วย หมากนั้นฝาดแต่รสชาติไม่เลวทีเดียว เมื่อได้ผ่าออกด้วยมีดเป็น ๔ เสี้ยวแล้ว ก็ใช้หมากนั้นเสี้ยวละคำ เคี้ยวปนไปกับใบไม้จำพวกเถาลิแยร์[๒] ซึ่งชาวยุโรปที่อยู่ในชมพูทวีปเรียกว่า bétel ชาวสยามเรียกว่า *หมาก*** เขาจีบใบไม้ชนิดนั้นเข้าเป็นมวนเพื่อสอดเข้าปากได้สะดวก และใช้ปูนซึ่งทำจากเปลือกหอยป้ายลงเล็กน้อย โดยทำให้ปูนนั้นมีสีแดงไม่ทราบว่าด้วยวิธีไร ฉะนั้นพวกชมพูทวีปจึงมีปูนชนิดนี้ในเต้ากระเบื้องพกติดตัวไปไหนมาไหนเสมอ และใช้ป้ายลงบนใบไม้ชนิดนั้นแต่น้อย จึงไม่สิ้นเปลืองอะไรนักในวันหนึ่ง ทั้ง ๆ ที่เขาใช้หมากกับพลูอยู่มิได้ขาดปาก เนื้อหมากสดนั้นสลายไปหมดในขณะที่ถูกเคี้ยว แต่เนื้อหมากแห้งนั้นจะมีชานเหลือไว้ให้เห็นอยู่บ้าง

๒๓. ผลจากการกินหมาก

ผลอันเห็นได้ง่ายของการใช้ผลไม้และใบไม้ชนิดนี้ก็คือ ทำให้ผู้บริโภคต้องบ้วนน้ำลายอยู่บ่อย ๆ ถ้าไม่กลืนน้ำหมากนั้นให้ล่วงลำคอเข้าไป แต่ก็ชอบที่จะบ้วนทิ้งเสียสัก ๒ - ๓ ครั้งก่อนเพื่อที่จะมิกลืนปูนเข้าไปด้วยมากนัก ผลอย่างอื่นยังเห็นได้ไม่ค่อยถนัดนัก แต่ไม่เป็นที่น่าแคลงใจเลยในชมพูทวีปว่าคราบปูนนั้นเองทำให้เหงือกสกปรกและมีคุณสมบัติในทางคุมธาตุ อาจเนื่องจากน้ำหมากที่เขากลืนเข้าไปตามใจชอบ

---

[๑] arek

* ความจริงเป็น “หมาก” ลา ลูแบร์คงจะฟังหรือจำมาไขว้เขว

[๒] lierre

** กลับกันกับข้างต้น ความจริงเป็น “พลู”

ที่ทำให้เกิดคุณสมบัติเช่นนั้นขึ้น หรืออาจเนื่องจากบ้วนความแฉะเกินประมาณทิ้งเสียบ้างดอกกระมัง ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงไม่พบคนในสยามที่มีกลิ่นปากเหม็น อันอาจเป็นผลเนื่องจากที่เขากินหมากแต่พอประมาณอยู่ตามปกติก็เป็นได้

๒๔. ผลอย่างอื่นของการกินหมาก

โดยที่น้ำหมากกับพลูที่บ้วนออกมานั้นเป็นสีแดง แม้จะไม่นับปูนแดงที่บ้วนรวมไปด้วย จึงทิ้งคราบสีแดงเข้มไว้ที่ริมปากและไรฟัน ที่ริมปากนั้นอาจเช็ดลอกออกได้ แต่ที่ฟันนั้นคราบน้ำหมากจะค่อยจับกรังหนาขึ้นทีละเล็กละน้อยจนกลายเป็นสีดำ ฉะนั้นผู้ที่รักษาความสะอาดจึงย้อมฟันของตนให้ดำไปเสียเลย มิฉะนั้นแล้วน้ำหมากน้ำพลูที่บ้วนออกมาจับอยู่กับฟันซึ่งมีสีขาวโดยธรรมชาติ จะทำให้มองดูน่าเกลียดน่าขยะแขยงมากดังที่เราเห็นอยู่ในหมู่ชนพื้นสามัญ ข้าพเจ้าขอถือโอกาสเล่าเสียด้วยว่า ริมปากสีแดงสดที่ชาวสยามเห็นจากภาพสุภาพสตรีของเราซึ่งเรานำมายังประเทศนี้ด้วยนั้น ทำให้ชาวสยามอดออกปากชมไม่ได้ว่า ชะรอยหมากพลูในฝรั่งเศสคงจะดีกว่าของเขามากเป็นแน่

ต้นหมาก

๒๕. วิธีย้อมฟันและวิธีย้อมเล็บนิ้วก้อย

การย้อมฟันให้ดำนั้น เขาใช้ซีกมะนาวที่มีรสเปรี้ยวจัดอมไว้ในกระพุ้งแก้มและที่หน้าฟันราวหนึ่งชั่วโมงหรือนานกว่านั้น กล่าวกันว่าเพื่อทำให้ฟันน่วม ครั้นแล้วก็ใช้น้ำยางชนิดหนึ่งซึ่งทำจากรากไม้ลางชนิดหรือจากกะลามะพร้าวเผาไฟถูฟันไปเป็นเสร็จพิธี กระนั้นลางครั้งชาวสยามก็พอใจที่จะเล่าว่า ในระหว่างการย้อมฟันซึ่งจะต้องใช้เวลา ๓ วันตามตำรานี้ จงต้องนอนคว่ำและอดอาหารหนักจนกว่าจะครบกำหนด แต่ลางคนยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าที่ว่ามานี้ไม่จริง เป็นแต่เพียงงดบริโภคของร้อน ๆ เสียสัก ๒ - ๓ วันเท่านั้นก็พอ ข้าพเจ้าเองเชื่อว่าคงจะปวดหรือเสียวฟันจนขบของแข็งไม่ได้ไปชั่วระยะหนึ่ง การย้อมฟันนี้จะต้องย้อมซ่อมกันเป็นครั้งคราวเพื่อให้เกิดประสิทธิผลคงทน เพราะเคลือบสีดำนี้ไม่จับฟันเหนียวแน่นนัก เพียงแต่ใช้เปลือกขนมปังสดปิ้งไฟป่นเป็นผงถูก็ล่อนออกเสียแล้ว ชาวสยามนิยมย้อมเล็บมือนิ้วก้อยให้เป็นสีแดงอีกด้วย ในการนี้ต้องขูดผิวเล็บออกแล้วใช้น้ำยางชนิดหนึ่งทา ทำจากข้าวบดในน้ำมะนาวผสมกับใบไม้ชนิดหนึ่งคล้าย ๆ กับใบของต้นทับทิม แต่เป็นไม้ที่ไม่มีผล

๒๖. ต้นไม้จำพวกปาล์ม

อนึ่ง ต้นหมากและต้นไม้จำพวกปาล์มทุกประเภทเป็นต้นไม้ที่ไม่มีกิ่ง มีแต่ใบใหญ่ยาวและกว้างเหมือนใบปาล์ม มีใบงอกเฉพาะที่ปลายก้านซึ่งกลวง ทุกปีต้นไม้ประเภทนี้จะแตกใบใหม่ออกจากกลางใบที่แตกในปีก่อน ใบเก่าก็จะเหี่ยวแห้งร่วงหล่นไปและทิ้งรอยไว้ให้เห็นที่ลำต้น โดยอาศัยรอยเป็นปุ่มถี่ ๆ นี่แลเขาจึงอาจนับอายุของต้นไม้ต้นนั้น ๆ ได้โดยง่าย

นี่เป็นทั้งหมดที่ข้าพเจ้ากล่าวขวัญถึงอาณาเขตและความสมบูรณ์ของราชอาณาจักรสยาม ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะได้กล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามโดยทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ การนุ่งห่ม บ้านเรือน เครื่องเรือน อาหารการกิน เครื่องใช้ไม้สอย การมหรสพ และกิจการงานต่าง ๆ ของชาวสยาม

ตอนที่สอง
ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามโดยทั่ว ๆ ไป
บทที่หนึ่ง
ว่าด้วยเครื่องนุ่งห่มและรูปร่างหน้าตาของชาวสยาม

---

๑. ชาวสยามนุ่งห่มผ้าน้อยชิ้นเพราะอยู่อย่างง่าย ๆ มากกว่าเพราะอากาศร้อน

ชาวสยามไม่ค่อยจะได้หุ้มห่อร่างกายให้มิดชิดนัก ตาซิตุส* ได้กล่าวไว้ว่า ทหารราบเยอรมันในยุคของท่านลางคนก็ล่อนจ้อน ลางคนก็หุ้มกายด้วยเสื้อบาง ๆ และถึงในปัจจุบันนี้ก็ยังมีชาวป่าในทวีปอเมริกาแถบเหนือที่แทบจะเปลือยกายอยู่อีก อันดูเหมือนจะเป็นองค์พยานว่า ความเป็นอยู่อย่างไม่มีพิธีรีตองประกอบกับอากาศร้อนเป็นต้นเหตุแห่งการนุ่งห่มผ้าน้อยชิ้นของชาวสยาม มิใช่เพราะว่าเครื่องนุ่งห่มนั้นจะก่อความรำคาญอย่างยิ่งให้แก่ชาวฝรั่งเศสที่มาสู่สยามจนแทบว่าจะทนสวมอยู่ไม่ได้ ไม่สะดวกแก่การเคลื่อนไหว ใช้อิริยาบถ แต่หากเป็นเพราะพวกเขาเห็นว่าไม่ถูกสุขลักษณะในการที่จะเปลื้องเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มออกเสียนั่นเอง เพราะผลร้ายอันเกิดจากอากาศร้อนจัดนั้น ก็เป็นสิ่งที่พึงกลัวอยู่ไม่น้อย ทำนองเดียวกับอากาศหนาวจัดทำพิษเข้าให้แก่ผู้ที่ไม่คุ้นกับมันเหมือนกัน ความแตกต่างกันนั้นมีอยู่ว่า ในภูมิอากาศที่ร้อนจัดเราจะต้องรักษาสุขภาพด้วยการปกคลุมหน้าท้องไว้ให้มิดชิดเท่านั้น ด้วยเหตุนี้แลชาวสเปนจึงคลุมหน้าท้องของเขาไว้ด้วยแผ่นหนังกระบือควบถึงสี่ผืน แต่ชาวสยามผู้ไม่ค่อยมีพิธีรีตองไปเสียทุกสิ่งทุกอย่างนั้น รักที่จะหัดตนให้คุ้นกับการที่เกือบจะเปลือยเปล่ามาตั้งแต่เล็ก ๆ

๒. ผ้านุ่ง - เครื่องนุ่งห่มของชาวสยาม

ชาวสยามไปไหนมาไหนด้วยเท้าเปล่าและมิได้สวมหมวก เพื่อที่จะไม่ให้ดูประเจิดประเจ้อ เขาจึงพันเอวและสะโพกคลุมไปจนถึงใต้หัวเข่าไว้ด้วยชิ้นผ้าเขียนเป็นลวดลาย ยาวประมาณ ๒ โอนครึ่ง**

---

* [Tacitus] นักประวัติศาสตร์ชาวละติน [โรมัน] เกิดที่กรุงโรม (ราว ค.ศ. ๕๕ - ๑๒๐) เป็นผู้นิพนธ์ตำนาน ประวัติศาสตร์ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวเยอรมัน และคำปราศรัยของนักปาฐก (จากพจนานุกรม Larousse)

** aune - มาตราวัดโบราณ โอนหนึ่งยาว ๑.๑๑๘ เมตร

ซึ่งชาวโปรตุเกสเรียกว่า *ปาญ*[๑] มาจากศัพท์ละตินว่า *ปานนุส*[๒] ลางครั้งที่ไม่ใช้ผ้าลายเขียนนุ่ง ก็ใช้ชิ้นผ้าไหมเกลี้ยง ๆ บ้าง หรือทอที่ริมเป็นลายทองลายเงินบ้าง

๓. ใช้เสื้อคลุมผ้ามัสลินเป็นเสื้อชั้นนอก

ฝ่ายพวกอำมาตย์หรือขุนนางนั้น นอกจากนุ่งผ้าแล้ว ยังสวมเสื้อครุยผ้ามัสลินอีกตัวหนึ่ง ใช้เหมือนเสื้อชั้นนอกหรือเสื้อคลุม (ถึงเข่า) เขาจะเปลื้องมันออกแล้วม้วนพันเข้าไว้กับบั้นเอว เมื่อเข้าไปหาขุนนางผู้ใหญ่ที่มียศถาบรรดาศักดิ์สูงกว่าตน เป็นการแสดงว่าเขาเตรียมพร้อมอยู่เสมอที่ท่านผู้ใหญ่จะบัญชาให้ไปไหนมาไหนได้ดังใจเดี๋ยวนั้น อย่างไรก็ดี บรรดาขุนนางที่เราเห็นเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงสยามในท้องพระโรงนั้นก็คงนุ่งห่มเสื้อผ้าเต็มยศตามธรรมเนียมเวลามีงานพระราชพิธี ฉะนั้นจึงต้องสวมลอมพอกสูงมียอดแหลมไว้กับศีรษะ เสื้อครุยนี้ไม่มีคอเสื้อตั้งขึ้นไป และแหวกเปิดทางด้านหน้า โดยผู้แต่งมิได้สนใจที่จะกระชับชายให้ปรกกันเพื่อปิดหน้าท้องของตนแต่ประการใด แขนเสื้อนั้นยาวทอดลงมาเกือบถึงข้อมือ กว้างราว ๒ ฟุต โดยรอบ ไม่เห็นถกแขนเสื้อตอนต้นแขนหรือปลายแขนอย่างใด อนึ่ง ตัวเสื้อครุยนั้นยังแคบมากกระทั่งทำให้ดึงลงมาให้คลุมผ้านุ่งให้มิดชิดไม่ได้ คงเป็นรอยกลีบช้อนกันพับอยู่กับบั้นเอวกระนั้น

๔. ผ้าคลุมกันหนาว

ในฤดูหนาว ลางทีชาวสยามก็ใช้ผ้าตามความกว้าง หรือผ้าลินินมีลวดลายคลุมไหล่เป็นทำนองเสื้อคลุมหรือผ้าคลุมไหล่ โดยพันชายผ้าเข้าไว้กับลำแขนอย่างค่อนข้างโก้พอใช้

๕. พระมหากษัตริย์ทรงฉลองพระองค์อย่างไร

แต่พระเจ้ากรุงสยามทรงใช้ฉลองพระองค์ที่ตัดเย็บด้วยผ้าเยียรบับอย่างงาม แขนฉลองพระองค์นั้นแคบมาก ปรกลงมาถึงข้อพระหัตถ์ ทำนองเดียวกับเสื้อรัดรูปที่เราใช้สวมกันหนาวใต้เสื้อคลุมฉะนั้น พระองค์ทรงฉลองพระองค์นั้นไว้ภายใต้ฉลองพระองค์ครุย ดังที่ข้าพเจ้าได้พรรณนามาแล้ว เป็นฉลองพระองค์ที่ได้รับการปักอย่างวิจิตรต่างแบบลวดลายกันกับในทวีปยุโรป ชาวสยามคนใดจะใช้เสื้อชนิดนี้มิได้เลย นอกจากจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ และพระองค์จะพระราชทานบำเหน็จชนิดนี้ให้ก็เฉพาะแต่ขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์สูงเท่านั้น

---

[๑] pagne

[๒] pannus

๖. เสื้อยศทหาร

อนึ่ง ลางทีพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานเสื้อชั้นนอกหรือเสื้อพอดีตัวสีแดงสด สำหรับใช้ออกงานพระราชสงคราม หรือตามเสด็จประพาสป่าล่าสัตว์เท่านั้น เสื้อชนิดนี้ยาวลงมาถึงหัวเข่า มีดุมขัดทางด้านหน้า ๘ หรือ ๑๐ ลูก แขนเสื้อนั้นกว้างไม่มีปักลวดลายอย่างใด และสั้นมากจนปรกลงมาไม่ถึงข้อศอก

๗. สีแดงนั้นสำหรับออกศึกและประพาสป่าล่าสัตว์

ทั้งนี้ เป็นธรรมเนียมทั่วไปในกรุงสยาม คือองค์พระเจ้าอยู่หัว และผู้ที่อยู่ในขบวนโดยเสด็จออกงานพระราชสงครามหรือประพาสป่าล่าสัตว์ จะต้องแต่งกายด้วยเสื้อผ้าชุดสีแดง ในกรณีเช่นนี้ บรรดาเสื้อแสงที่โปรดพระราชทานแก่ข้าทหารจึงตัดเย็บด้วยผ้ามัสลินย้อมสีแดง และในวันงานพระราชพิธี เช่น วันที่ราชทูตพิเศษผู้มีอำนาจเต็มของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้ามาสู่พระนคร ก็มีการแจกจ่ายเสื้อสีแดงนี้แก่บรรดาชาวสยามที่เกณฑ์มาถือศัสตราวุธแห่แหนและนั่งกลาบาตด้วย

๘. ลอมพอกยอดสูงและปลายแหลม

เครื่องสวมศีรษะสีขาว ทรงสูง และปลายแหลม ดังที่เราเคยเห็นราชทูตแห่งพระเจ้ากรุงสยามสวมนั้น เป็นศิราภรณ์สำหรับใช้ในงานพระราชพิธี ซึ่งองค์พระมหากษัตริย์และขุนนางของพระองค์ก็ทรงแต่งและแต่งเหมือน ๆ กัน ต่างแต่ว่าลอมพอกของพระองค์นั้นประดับขอบหรือเสวียนเกล้าด้วยพระมหามงกุฎเพชรรัตน์ ส่วนของพวกขุนนางนั้นประดับเสวียนทองคำ เงินหรือกะไหล่ทองมากน้อยตามยศ ลางคนก็ไม่มีเสวียนเลย พวกขุนนางจะใช้ลอมพอกนี้ชั่วเวลาเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ หรือเพลาประชุมคณะขุนศาลตุลาการ หรือในพิธีลางอย่างเท่านั้น เขาใช้แถบผูกโยงยึดเข้าไว้ใต้คาง และเมื่อแสดงการเคารพก็มิได้ถอดออก

๙. รองเท้า

พวกแขกมัวร์เป็นผู้นำรองเท้าปลายแหลมมาใช้ รองเท้าชนิดนั้นไม่หุ้มเท้าและไม่มีส้น เขาถอดมันวางไว้ที่ประตูเมื่อจะเข้าไปในเรือนของผู้อื่นหรือของตนเอง เพื่อจะไม่ย่ำพื้นเรือนให้สกปรก ทั้งนี้ ไม่ว่าพระมหากษัตริย์จะประทับอยู่ ณ ที่ใด หรือบุคคลอื่นที่เขาจะต้องให้ความเคารพ (เช่น พระสังฆราชผู้เป็นสังฆนายก) สถิตอยู่ ณ ที่ใด ชาวสยามก็จะไม่สวมรองเท้าเข้าไป ณ ที่นั้นเป็นอันขาด

ขุนนางสยาม

๑๐. ความสะอาดของพระราชวัง

ไม่มีที่ใดจะสะอาดสะอ้านเท่าพระราชวังแห่งพระเจ้ากรุงสยาม เนื่องจากทั้งมีบุคคลเข้าไปได้น้อย และทั้งต้องระมัดระวังตัวเมื่อย่างเข้าไปในนั้นด้วย

๑๑. หมวกสำหรับสวมเวลาเดินทาง

พวกขุนนางนิยมสวมหมวกเวลาเดินทาง และพระมหากษัตริย์จึงโปรดให้สร้างพระมาลาเป็นสีต่าง ๆ รูปทรงคล้าย ๆ กับลอมพอก แต่ราษฎรสามัญน้อยคนนักที่จะสนใจเอาเป็นธุระ ปกคลุมศีรษะของตนให้พ้นจากความแรงร้อนของดวงอาทิตย์ เขาจะใช้ผ้าผืนหนึ่งโพกศีรษะก็เฉพาะยามลงเรืออยู่ในแม่น้ำเท่านั้น เพราะแสงสะท้อนทำให้เป็นที่รำคาญตานัก

๑๒. เครื่องนุ่งห่มของสตรี

ความแตกต่างของการนุ่งห่มระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายก็คือ พวกผู้หญิงนุ่งผ้าตามความยาวของผืนพันรอบตัวเช่นเดียวกับผู้ชาย แต่ผู้หญิงปล่อยชายทางด้านกว้าง เลียนแบบกระโปรงอย่างแคบ ๆ ให้ชายตกลงมาถึงครึ่งแข้ง ส่วนผู้ชายนั้นชักชายผ้าข้างหนึ่งซึ่งเขาปล่อยให้ยาวกว่าอีกข้างหนึ่ง ลอดหว่างขาแล้วไปเหน็บไว้ทางด้านหลังโดยคาดสายเข็มขัดทับ คล้ายจะเลียนแบบสนับเพลาแบบโบราณของเรา ส่วนชายผ้าอีกข้างหนึ่งนั้นห้อยอยู่ข้างหน้า[๑] และโดยที่เขาไม่มีกระเป๋าที่ผ้านุ่ง ก็ใช้ชายพกนั้นแลตลบขึ้นไปห่อล่วมหมากทำนองเดียวกับที่เราขมวดเก็บสิ่งไรสิ่งหนึ่งไว้ในผ้าเช็ดหน้าฉะนั้น ลางทีเขาก็นุ่งผ้าสองผืนซ้อนทับกันเพื่อให้ผืนบนดูสะอาดเรียบร้อย

๑๓. แทบจะเปลือยหมด

นอกจากผ้านุ่งแล้ว ผู้หญิงก็ไม่ได้ใส่อะไรอีกเลย เพราะพวกนางมิได้สวมเสื้อชั้นในมัสลิน ชั่วแต่คนมั่งมีเท่านั้นที่ใช้สไบห่ม ลางทีก็ปัดชายสไบเฉียงเป็นคลุมต้นแขนเข้าไว้ แต่อาการที่สุภาพของนางก็คือใช้ตอนกลางผืนคาดหลังแล้วสอดรักแร้มาปกถันเข้าไว้ แล้วตลบชายสไบทั้งสองด้านสะพักไหล่ไปทิ้งชายอยู่ทางเบื้องหลัง[๒]

๑๔. ความอายในเรื่องของการเปลือย

แต่อย่างไรก็ดี การแต่งกายเกือบจะเปลือยหมดโดยทำนองนี้ใช่ว่าชาวสยามจะไร้ยางอายก็หาไม่ตรงกันข้าม ทั้งชายและหญิงในประเทศนี้กลับเป็นชนชาติที่มีความตะขิดตะขวงใจเป็นอย่างยิ่งในโลกที่จะเผยส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายซึ่งธรรมเนียมกำหนดให้ปิดบังไว้มิให้ใคร ๆ เห็น พวกผู้หญิงซึ่งนั่งขดอยู่ในเรือเมื่อวันที่ราชทูตพิเศษของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแห่เข้าพระนคร ยังรีบผินหลังให้ขบวนแห่เสียทันที ส่วนคนที่อยากเห็นเต็มแก่ก็เพียงแต่เหลียวมองข้ามไหล่มาดูเท่านั้น เราก็ต้องจ่ายผ้าขาวม้าให้ทหารฝรั่งเศสนุ่งเมื่อลงอาบน้ำตามถิ่นท่าเพื่อระงับข้อร้องเรียนจากชาวเมืองที่เห็นทหารฝรั่งเศสเปลือยกายล่อนจ้อนลงอาบน้ำในแม่น้ำ

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ชายพก”

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ห่มตะแบงมาน”

๑๕. ไม่เลิกผ้าให้อายแม้เวลาลงโทษ

เด็ก ๆ นั้นไม่นุ่งผ้าจนกว่าจะมีอายุได้ ๔ หรือ ๕ ขวบ และเมื่อเด็กนุ่งผ้าแล้ว ผู้ใหญ่ก็จะไม่เลิกผ้าขึ้นเพื่อตีลงโทษเลย คนในภาคบูรพทิศนั้นถือกันว่าเป็นการน่าบัดสีอย่างยิ่งถ้าใครถูกโบยส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายอันเปลือยเปล่า ซึ่งตามธรรมดาแล้วจะต้องได้รับการปกปิดไว้

๑๖. เหตุใดเขาจึงใช้ไม้เรียว

ลางทีจะเป็นด้วยเหตุนี้กระมัง จึงได้เกิดธรรมเนียมใช้ไม้เรียวตีลงโทษ เพราะเหตุว่าแส้หรือกิ่งไม้นั้นไม่ทำให้รู้สึกเจ็บพอเพียงที่จะแทรกเนื้อผ้าเข้าไปได้

๑๗. ความอายแม้เวลานอนและอาบน้ำ

ยิ่งกว่านั้น ชาวสยามยังไม่เปลือยกายเมื่อเข้านอน หรืออย่างที่สุดก็เพียงผลัดผ้านุ่งเสียใหม่เท่านั้น ทำนองเดียวกันกับที่เขาผลัดผ้าเมื่อลงอาบน้ำในแม่น้ำ พวกผู้หญิงก็ลงอาบน้ำเหมือนอย่างผู้ชาย และก็ว่ายน้ำอย่างผู้ชายเหมือนกัน และไม่มีที่ไหนในโลกนี้ที่จะว่ายน้ำกันเก่งเท่าที่นี่

๑๘. สิ่งที่แสดงถึงความเหมาะควรในเรื่องอื่น ๆ

ความใส่ใจเรื่องร่างกายของชาวสยามนั้น ทำให้เกิดธรรมเนียมการล้างเนื้อล้างตัวกันอย่างถึงขนาดจนไม่รู้ว่าจะแก้อย่างไร สำหรับบางคนเขาเห็นว่าการเปลือยกายนั้นเป็นสิ่งที่น่าบัดสี และยังใส่ใจไปถึงเรื่องที่ได้ยินเท่า ๆ กับสิ่งที่ได้เห็น เพราะเพลงขับที่มีเนื้อร้องเป็นคำลามกอนาจารนั้น เป็นสิ่งที่ต้องห้ามตามกฎหมายสยามเหมือนกับกฎหมายในเมืองจีน ถึงกระนั้นข้าพเจ้าก็ไม่ยืนยันว่าจะไม่มีการสัปโดกสัปดนกันเสียเลย เพราะเนื่องจากไม่มีการบังคับใช้ ตัวบทกฎหมายทั้งหลายก็แทบจะไม่สามารถห้ามปรามพฤติกรรมเลยเถิดที่ฝังรากลึกมานานแล้ว และลายเขียนในเครื่องกระเบื้องกับภาพเขียนรูปสัปดนที่มาจากเมืองจีนนั้นมันก็ร้ายเท่า ๆ กับเพลงขับอันโสมมนั่นแล

๑๙. ผ้านุ่งชนิดไรที่อนุญาตให้ใช้ได้

ผ้านุ่งที่มีความงดงามลางชนิดเช่นผ้าม่วงไหมยกดอก หรือผ้าม่วงไหมอย่างไม่ยกดอก และเช่นผ้าลายเนื้อดี อนุญาตให้ใช้นุ่งได้แต่เฉพาะบุคคลที่ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์เท่านั้น ส่วนพวกผู้หญิงชั้นสามัญนั้นนิยมนุ่งผ้านุ่งสีดำ และสไบนั้นก็มักเป็นผ้ามัสลินสีขาวอย่างธรรมดา ๆ

๒๐. แหวน กำไลข้อมือ ตุ้มหู

ชาวสยามสวมแหวนที่สามนิ้วของมือทั้งสองข้าง และสมัยนิยมอนุญาตให้สอดสวมได้มากวงเท่าที่จะมากได้ เขาอาจปลงใจซื้อแหวนเพชรเก๊ได้ในราคาถึงวงละตั้งครึ่งเอกู* ซึ่งในกรุงปารีสจะมีราคาเพียง ๒ ซอลเท่านั้น พวกผู้ชายไม่รู้จักใช้สร้อยประดับคอของตนหรือของภรรยาเลย แต่พวกผู้หญิงและเด็ก ๆ ทั้งสองเพศรู้จักการใช้ตุ้มหู ตามปกตินั้นตุ้มหูมีรูปร่างเหมือนอย่างลูกแพร์ ทำด้วยทองคำ เงิน หรือกะไหล่ทอง เด็กหนุ่มเด็กสาวลูกผู้ดีสวมกำไลข้อมือ แต่จะสวมอยู่ถึงอายุ ๖ หรือ ๗ ขวบเท่านั้น แล้วยังสวมกำไลที่แขนและที่ขาอีกด้วย เป็นกำไลวงทำด้วยทองคำ เงิน หรือกะไหล่ทอง รูปพรรณคล้าย ๆ กับพวงกุญแจของเราฉะนั้น

๒๑. การเปลือยกายของเขาไม่เป็นที่แปลกตาแต่ประการใด

โดยเหตุที่ชนชาตินี้มีผิวพรรณต่างกันกับเรา จึงดูเหมือนว่าเราไม่เห็นว่าเขาเปลือยอยู่ อย่างน้อยการเปลือยของชาวสยามก็มิได้ทำให้ข้าพเจ้าแปลกใจแต่ประการใด ไม่เหมือนกับที่ได้เห็นคนผิวขาวเปลือยกาย เมื่อข้าพเจ้าไปพบเห็นเข้าก็รู้สึกว่าเป็นสิ่งใหม่อยู่เสมอ

๒๒. รูปร่างของชาวสยาม

ชาวสยามนั้นรูปร่างค่อนข้างย่อมมากกว่าจะใหญ่โต แต่ก็ได้ส่วนสัดดี ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่า ข้อสำคัญคงเป็นด้วยชาวสยามมิได้เอาผ้าอ้อมพันรัดกายเด็กในขณะที่เป็นทารก อันการที่เราเอาภาระสร้างรูปทรงให้แก่ลูกหลานของเรานั้น ย่อมจะไม่สมปรารถนาไปเสียทุกคน สู้ปล่อยให้ธรรมชาติสร้างสรรค์ของมันเองไปโดยเสรีไม่ได้ เป็นความจริงว่าปทุมถันของหญิงชาวสยามนั้นมิเต่งตั่งอยู่ได้แม้เมื่ออยู่ในวัยสาว และในเวลาไม่ช้านานก็ยานย้อยลงมาเกือบถึงสะดือ แต่รูปทรงร่างกายนั้นยังกะทัดรัดดีอยู่ และอาการที่ปทุมถันย้อยยานนั้นก็มิได้เป็นที่รำคาญตาสามีของนางแต่ประการใด แม้รสนิยมของผู้ที่เห็นว่าเป็นสิ่งธรรมดาสามัญที่สุดนั้นก็น่าจะเนื่องมาจากว่า ได้เคยเห็นมาเสียจนชินตาแล้วเท่านั้นเอง

๒๓. หน้าตาของชาวสยาม

วงหน้าของชาวสยามทั้งชายและหญิงกระเดียดไปข้างรูปข้าวหลามตัด มากกว่าที่จะเป็นรูปไข่ ใบหน้ากว้าง ผายขึ้นไปทางเหนือโหนกแก้ม แล้วทันใดก็ถึงหน้าผากอันแคบ รวมเข้าเป็นรูปมนเหมือนปลายคาง

---

* Écu มาตราเงินโบราณ เอกูหนึ่งมีค่าเท่ากับ ๓ ปอนด์

อนึ่ง นัยน์ตาซึ่งหางตาค่อนข้างจะยกสูงขึ้นไปข้างบนนั้นเล็กและไม่สู้จะแจ่มใสไวแวววนัก ตาขาวซึ่งควรจะขาวนั้นก็ออกสีเหลือง ๆ แก้มของพวกเขานั้นตอบ ค่าที่โหนกแก้มสูงเกินไปนั่นเอง ปากนั้นกว้าง ริมปากหนาซีด ๆ และฟันดำ ผิวพรรณหยาบกร้าน สีน้ำตาลปนแดง สาเหตุเพราะเกรียมแดดเท่า ๆ กับที่เป็นมาโดยกำเนิดเหมือนกัน

๒๔. สีน้ำเงินที่สักไว้ตามร่างกาย

พวกผู้หญิงชาวสยามไม่ใช้ชาดทาปากทาแก้มหรือแต้มไฝเลย แต่ข้าพเจ้าเคยเห็นขุนนางผู้ใหญ่คนหนึ่งซึ่งที่ขาของท่านมีสีน้ำเงินหม่น ๆ เหมือนสีเขม่าดินปืนเมื่อเราถูกยิงด้วยอาวุธปืนไฟ คนที่ชี้ให้ดูบอกแก่ข้าพเจ้าว่าเป็นเครื่องกำหนดความยิ่งศักดิ์ให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่เท่านั้น จะมีสีน้ำเงินมากหรือน้อยก็สุดแท้แต่บรรดาศักดิ์สูงต่ำของขุนนางผู้นั้น และพระมหากษัตริย์นั้นทรงสักสีน้ำเงินตั้งแต่ฝ่าพระบาทขึ้นไปถึงพระนาภีทีเดียว อีกคนหนึ่งยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าหาใช่เป็นเครื่องกำหนดยศถาบรรดาศักดิ์ไม่ แต่ทำกันไปเพราะเชื่อโชคลางของขลัง ยังอีกคนหนึ่งก็พูดจาชักให้ข้าพเจ้าสงสัยว่า พระเจ้ากรุงสยามจะทรงสักสีน้ำเงินจริงหรือไฉน ความจริงจะเป็นอย่างไร ข้าพเจ้ามิได้ทราบเลย

๒๕. จมูกและหูของชาวสยาม

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ชาวสยามนั้นมีจมูกสั้นและปลายมน และใบหูนั้นใหญ่กว่าใบหูของพวกเรา คนมีใบหูใหญ่มากเท่าไรก็ยิ่งเป็นที่ยกย่องกันมากขึ้นเท่านั้น ด้วยว่าเป็นรสนิยมของชาวชาติบูรพทิศ สังเกตได้จากตุ๊กตากระเบื้องหรือที่ทำด้วยวัตถุอย่างอื่นที่ได้มาจากภูมิภาคนั้นเถิด แต่การนิยมมีใบหูใหญ่นี้ยังมีทรรศนะแตกต่างกันอยู่ในหมู่ชาวตะวันออก ลางพวกก็นิยมดึงติ่งหูให้ยืดยาวลงมาโดยมิได้เจาะเพื่อสอดใส่ตุ้มหู ลางพวกก็นิยมเจาะติ่งหูด้วยหมุดให้กว้างขึ้น ๆ โดยเพิ่มขนาดหมุดให้ใหญ่ขึ้นไปทีละน้อย ในดินแดนลาวนั้น นิยมเบิกหูกันให้กว้างจนแทบว่าจะเอากำปั้นยัดเข้าไปได้ และติ่งหูนั้นย้อยยืดลงมาจรดบ่า ชาวสยามมีใบหูใหญ่กว่าใบหูของพวกเราเล็กน้อย แต่ก็เป็นไปโดยธรรมชาติ หาได้มีการดัดแปลงไม่

๒๖. ผมของชาวสยาม

ผมของชาวสยามนั้นสีดำ เส้นหยาบ และเหยียดตรง ทั้งสองเพศไว้ผมสั้นมาก ผมที่ปรกรอบศีรษะยาวลงมาเสมอระดับใบหูข้างบนเท่านั้น ต่ำลงมากว่าระดับนั้นก็กร้อนเสียเกือบเกรียนติดหนังศีรษะ การไว้ผมทรงเด็กแรกเกิดนี้ก็ไม่ทำให้หน้าตาดูน่าเกลียดแต่ประการใด พวกผู้หญิงนั้นหวีผมตั้งไว้บนหน้าผากโดยมิได้รวบเข้าเกล้ากระหมวด และลางนางซึ่งส่วนมากเป็นชาวรามัญ ปล่อยให้ผมยาวไปข้างหลังพอประมาณเพื่อ

ขมวดมุ่นเป็นมวยไว้ที่ท้ายทอย ชายหนุ่มและหญิงสาวที่อยู่ในวัยที่จะมีเรือนได้แล้ว ก็ไว้ผมแปลกไปอีกทำนองหนึ่ง คือใช้กรรไกรหนีบตัดผมกลางกระหม่อมเสียสั้นเกรียน ครั้นแล้วรอบเรือนผมนั้นเขาถอนออกมาเป็นกระจุกเล็ก ๆ กระจุกหนึ่ง มีความหนาขนาดเหรียญเอกูขาวสองเหรียญซ้อนกัน และทางด้านล่างนั้นเขาปล่อยให้มันงอกยาวออกไปจนเกือบประบ่า* เพราะอากาศร้อน พวกสเปนก็มักจะกร้อนผมบนกระหม่อมเสียเหมือนกัน แต่เขามิได้ถอนเส้นผมโดยรอบเรือนผมนั้น

๒๗. รสนิยมของชาวสยามที่มีต่อหญิงผิวขาว

ตามธรรมดาคนเรานั้นมักจะมีอคติลำเอียงเข้ากับสิ่งที่มีที่เป็นอยู่ในบ้านเกิดเมืองนอนของตนเสมอ ข้าพเจ้าจึงไม่สงสัยว่าภาพวาดสตรีงามลางคนแห่งราชสำนักที่ข้าพเจ้านำเข้ามาสู่บ้านเมืองนี้ด้วยนั้น จะมิเป็นที่สบอารมณ์ชมเชยของชาวสยามนัก ภาพเขียนนั้นย่อมจะดีกว่าภาพแผ่นย่อม ๆ ที่มีผู้ส่งออกไปต่างประเทศอยู่ทุกวันเป็นธรรมดา แม้กระนั้นก็จำต้องขอสารภาพว่า ชาวสยามมิได้หยุดพินิจพิศชมอยู่นาน ๆ เลย และต่อจากฉายาลักษณ์พระราชวงศ์ฝรั่งเศส ซึ่งพวกเขาเข้ามาถวายบังคมโดยไม่กล้าจ้องมองเอาตรง ๆ แล้ว ภาพที่ชาวสยามชอบมากที่สุดก็คือ ภาพของท่านดุ๊ก เดอ มองโตซิเอร์[๑] ด้วยมีดวงพักตร์อันสง่าผ่าเผยและมีลักษณะเป็นนักรบ เราได้สอบถามขุนนางหนุ่มสองนายว่าเขาคิดเห็นเป็นอย่างไรต่อรูปภาพนางงามแห่งราชสำนักที่เรานำมาให้ชม ขุนนางคนหนึ่งในสองคนนั้นตอบว่า ผู้หญิงเช่นนี้ควรแก่ค่าตั้งร้อยชั่ง คือ ๑๕,๐๐๐ ลิเวรอะ[๒] ทีเดียว และเพื่อนของเขาก็มีความเห็นเช่นเดียวกัน แต่เขากล่าวแถมว่า ไม่มีคนหน้าไหนในสยามจะซื้อสตรีเช่นนี้ได้ดอก ส่วนที่จะทราบว่า การที่เขาตีราคาตัวผู้หญิงผิวขาวแพงถึงเพียงนั้น จะเป็นด้วยเพราะเขาได้พบของแปลกเป็นที่ต้องใจ หรือเพียงแต่ว่าเป็นสินค้าที่มาจากต่างเมืองไกลจึงต้องมีราคาค่างวดสูงมากก็ไม่รู้ได้ ข้าพเจ้าขอละไว้ให้วินิจฉัยกันเอาเอง แต่ข้อที่แน่แท้นั้น จะเป็นด้วยความสบพระทัยหรือเพื่อประดับพระบุญญาบารมีก็ไม่ตระหนัก พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงมีหญิงผิวขาวชาวแมงเกรเลียนหรือชอร์เซียน[๓] โดยรับสั่งให้ซื้อมาจากเปอร์เซีย และชาวสยามที่มายังฝรั่งเศส[๔] ก็ยังได้สารภาพว่า แม้ชั้นแรกเขาจะมิได้จับจิตจับใจในฉวีวรรณอันขาวผุดผาด หรือรูปทรงองค์อรของผู้หญิงชาวฝรั่งเศส แต่เขาก็ต้องยอมรับรู้ในที่สุดว่า

---

* เมื่อได้ถอดความออกมาแล้ว ก็ยังนึกไม่ออกว่าเป็นผมทรงอะไรแน่และทำไมถึงต้องถอนกระจุกหนึ่งด้วย จะว่าถอนไรก็ไม่เชิง

๑ Mr. Le Duc de Montauzier เป็นนายทหารที่มีชื่อเสียงและเป็นผู้ครองแคว้นหลายแคว้น ต่อมาได้เป็นพระอภิบาลของมกุฎราชกุมาร (พระโอรสพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔)

๒ livre คือมาตราเงินของฝรั่งเศสโบราณ มีค่าเท่ากับ ๑ ปอนด์

๓ Mingréliennes หรือ Georgiennes เป็นคำโบราณใช้เรียกผู้คนหรือสิ่งที่เกี่ยวกับดินแดนทางตะวันตกของแคว้นจอร์เจีย

๔ คณะทูตานุทูตสยามชุดออกพระวิสุทธสุนทร

ผู้หญิงชาวฝรั่งเศสนั้นงดงามนัก ไม่มีหญิงชาวสยามคนใดทัดเทียมเลย ส่วนเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มของแม่คนสวยนั้น ขุนนางหนุ่มทั้งสองตำหนิอย่างหนักแน่นว่า เป็นเรื่องลำบากของผู้ที่เป็นสามีนัก ในเมื่อประสงค์ที่จะปลดเปลื้องออกจากกายนางผู้ภรรยา ซึ่งข้าพเจ้าก็มุ่นใจสงสัยอยู่ ชะรอยเขาจะคิดว่าผู้หญิงของเราคงเข้านอนทั้งเสื้อผ้าที่รุ่มร่ามเช่นนั้นกระมัง ดังที่พวกผู้หญิงสยามกระทำกัน ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็คงลำบากประดักประเดิดมิใช่น้อยเทียว

๒๘. ชาวสยามเป็นคนสะอาดสะอ้านมาก

โดยที่เสื้อผ้านุ่งห่มอยู่นั้นซับเหงื่อเข้าไว้ทั่วร่างกาย ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่แน่ว่าถ้าได้นุ่งน้อยห่มน้อยเท่าไรก็จะรักษาความสะอาดได้ง่ายขึ้นเท่านั้น ฉะนั้นพวกชาวสยามจึงนุ่งน้อยห่มน้อยกันนัก และอบร่ำร่างกายในที่หลายแห่งด้วยสุคนธรส ริมปากก็สีขี้ผึ้งหอมซึ่งทำให้ปากชีดลงไปอีกกว่าปกติ ชาวสยามอาบน้ำวันละ ๓ หรือ ๔ ครั้ง และอาบบ่อย ๆ และถือกันเป็นความสุภาพเรียบร้อยว่า จะมิไปเยี่ยมผู้ใดในรายที่สำคัญ ๆ โดยมิได้อาบน้ำชำระกายให้สะอาดหมดจดเสียก่อน และในกรณีเช่นนี้เขาจะประแป้งให้ขาวพร้อยที่ยอดอกเพื่อแสดงให้เห็นว่าเพิ่งจะอาบน้ำมาหยก ๆ

๒๙. วิธีอาบน้ำสองอย่าง

ชาวสยามนั้นอาบน้ำเป็น ๒ วิธี วิธีหนึ่งลงไปแช่ในน้ำเช่นที่เรากระทำกัน อีกวิธีหนึ่งนั้นใช้ขันตักน้ำราดรดร่างกาย และโดยวิธีหลังนี้ลางทีเขาอาบอยู่นานตั้งกว่าชั่วโมง อนึ่งนั้น เขาไม่มีความจำเป็นที่จะต้องต้มน้ำอาบเสียก่อนเหมือนอย่างเรา แม้จะตักใส่ตุ่มขังตั้งหลายวันแล้วก็ตาม และในฤดูหนาวนั้นน้ำในตุ่มก็ยังอุ่นอยู่เป็นปกติ

๓๐. การรักษาความสะอาดฟันและผม

ชาวสยามเอาใจใส่รักษาฟันมาก แม้จะได้ย้อมให้ดำไว้แล้วก็ตาม เขาสระผมด้วยน้ำและใส่น้ำมันจันทน์ทำนองเดียวกับพวกสเปน แล้วก็ไม่ผัดแป้งเลยเช่นเดียวกัน แต่ชาวสยามนั้นหวีผมซึ่งพวกสเปนไม่ค่อยจะได้สนใจหวีกันนัก หวีนั้นมาจากเมืองจีนซึ่งแทนที่จะมีซี่ตลอดเล่มเช่นหวีของเรา แต่เป็นกระจุกไม้ปลายแหลมหรือซี่ซึ่งผูกรวมกันไว้แน่นด้วยลวดทองเหลือง ชาวสยามถอนเคราซึ่งมีอยู่หร็อมแหร็ม แต่ไม่ทำเล็บเลย เพียงแต่รักษาไว้ให้สะอาดเท่านั้น

๓๑. ชาวสยามชอบไว้เล็บยาว

เราได้เห็นนางละครชาวสยามค่าที่จะให้งามเกินงาม สวมเล็บที่ทำด้วยทองเหลืองยาวมาก ทำให้มองดูคล้ายเล็บเหยี่ยวไป ในเมืองจีน อย่างน้อยก็ก่อนสมัยตาดเข้ามาครอบครอง มีธรรมเนียมไม่ให้ตัดเล็บตัดผม หรือโกนหนวดเครา ผู้ชายชาวจีนประดับศีรษะด้วยร่างแหถักด้วยขนหางม้าหรือไหมรั้งไปผูกรัดท้ายทอย ไม่ปรกถึงกลางกระหม่อม ปล่อยที่ตรงนั้นให้ว่างไว้ แล้วชักผมยาวขึ้นมาเกล้ามวยและปักปิ่น และกล่าวกันว่าการทำผมแบบนี้ ลางทีมีลอมพอกหรือหมวกชนิดหนึ่งสวมทับด้วยแล้ว ก็บีบขมับและทำให้มีอาการปวดศีรษะอย่างรุนแรงอีกด้วย

หญิงชาวสยามกับบุตร

บทที่สอง
ว่าด้วยบ้านเรือนชาวสยามและสถาปัตยกรรม
สิ่งปลูกสร้างสาธารณะ

---

๑. ชาวสยามคงมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ไม่ว่าในสิ่งไรหมด

ถ้าชาวสยามแต่งเนื้อแต่งตัวอย่างเรียบ ๆ ง่าย ๆ บ้านเรือน เครื่องเรือน และอาหารการกินของเขาก็เรียบ ๆ ง่าย ๆ ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ดูเหมือนร่ำรวยทั้ง ๆ ที่สภาพความเป็นอยู่ยากจน ด้วยว่าพวกเขาเป็นคนนับถือสันโดษมีความมักน้อย ที่อยู่อาศัยของชาวสยามนั้นเป็นเรือนหลังย่อม ๆ แต่มีอาณาบริเวณกว้างขวางพอใช้ พื้นเรือนนั้นก็ใช้ไม้ไผ่มาสับเป็นฟากและเรียงไว้ไม่ค่อยถี่นัก แล้วยังจักตอกขัดแตะเป็นฝาและใช้เป็นเครื่องบนหลังคาเสร็จไปด้วยในตัว เสาตอม่อที่ยกพื้นขึ้นสูงให้พ้นน้ำท่วมก็ใช้ไม้ไผ่ลำใหญ่กว่าขา และสูงจากพื้นดินราว ๑๓ ฟุต เพราะลางครั้งน้ำก็ท่วมขึ้นมาสูงถึงเท่านั้น ตอม่อแถวหนึ่งมีไม่มากกว่า ๔ หรือ ๖ ต้น แล้วก็เอาลำไม้ไผ่ผูกขวางเป็นรอดที่ใช้เป็นบันได ก็คือกระไดทำด้วยไม้ไผ่ทอดอยู่ข้างนอกตัวเรือน เหมือนกระไดโรงสีลม คอกสัตว์ของสยามก็อยู่กลางแจ้งและยกพื้นเหมือนกัน มีตะพานทำด้วยไม้ไผ่ฟากสำหรับสัตว์ปีนขึ้น

๒. เรือนสร้างแล้วเสร็จได้รวดเร็ว

การที่เรือนแต่ละหลังออกไปตั้งอยู่โดดหลังเดียวห่าง ๆ กันนั้น ออกจะเป็นด้วยต้องการให้เป็นที่รโหฐานสำหรับคนในครัว ๆ หนึ่ง เนื่องจากที่มีฝาเรือนบาง ๆ กั้นไว้เท่านั้น และมิใช่เพราะกลัวว่าไฟจะไหม้ด้วยเพราะชาวสยามตั้งเตาหุงต้มกันกลางลานบ้าน มิใช่ในตัวเรือน และก็มิได้สุมไฟอะไรกันมากนัก ในขณะที่เราอยู่ในพระนครนั้น เรือนได้ถูกไฟไหม้ถึง ๓๐๐ หลังคาเรือน แต่ก็กลับปลูกขึ้นใหม่แล้วเสร็จเพียงชั่วเวลา ๒ วันเท่านั้นเอง ครั้งหนึ่งเมื่อมีการยิงลูกแตกถวายให้พระเจ้ากรุงสยามทอดพระเนตร โดยพระองค์ประทับทอดพระเนตรอยู่ห่าง ๆ ณ สีหบัญชร ในพระราชวัง จำเป็นต้องรื้อเรือนเสีย ๓ หลัง เจ้าของเรือนก็จัดการรื้อถอนและโยกย้ายเครื่องเรือนไปได้ภายในเวลาไม่ถึงชั่วโมง เตาไฟนั้นเป็นตะกร้าใส่ดินตั้งอยู่บนไม้สามขา และในการล่าช้างนั้น เขาก็ต้องตั้งเตาไฟชนิดนี้รายเรียงไปในบริเวณอันกว้างในราวป่า

๓. ไม่มีเรือนพักรับแขกเมืองในกรุงสยาม

เรือนอย่างเช่นว่านี้ หรือจะว่าให้ชัดก็คือในโรงทำนองนี้นั่นแล แต่มีขนาดเขื่องกว่าที่เขาจัดให้พวกเราพักที่ชายแม่น้ำ ชาวสยามได้จัดสร้างขึ้นโดยเฉพาะสำหรับพวกเรา ด้วยไม่มีเรือนหลังใดที่มีอยู่แล้วพอจะรับรองให้พวกเราเข้าพำนักได้ ในสยามไม่มีเรือนแรมเช่นเดียวกับบ้านเมืองอื่น ๆ ในเอเชีย แต่ในตุรกี เปอร์เซีย และมะหง่ล มีคาราวานเซราส์[๑] คือสิ่งปลูกสร้างสาธารณะ ไม่มีเครื่องเรือนใด ๆ ซึ่งพ่อค้ากองเกวียนจะได้เข้าพักอาศัยร่มไม้ชายคา และกินอยู่หลับนอนได้ด้วยเสบียงอาหารและเครื่องนอนที่ตนนำติดไปด้วย ระหว่างทางจากกรุงศรีอยุธยาไปถึงเมืองละโว้ ข้าพเจ้าเห็นมีศาลาทำนองนี้สร้างขึ้นไว้เป็นโรงโถงขนาดใหญ่อย่างธรรมดา ๆ มีกำแพงล้อมรอบสูงพอเอื้อมมือถึง มีหลังคาคลุม หลังคานี้ตั้งอยู่บนเสาไม้แก่นซึ่งฝังรายเรียงเป็นระยะลงในกำแพงนั้นเอง ลางทีพระเจ้ากรุงสยามก็ประทับเสวยพระกระยาหารที่นั่นในระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนิน แต่ส่วนคนสามัญนั้นก็ใช้เรือที่ไปนั่นแล้วเป็นที่พักแรมไปในตัว

๔. เหตุไฉนการต้อนรับอาคันตุกะให้พักอาศัยอยู่ด้วยจึงไม่เป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวเอเชีย

การต้อนรับอาคันตุกะให้พักอาศัยค้างแรมด้วย เป็นคุณธรรมอันหนึ่งซึ่งไม่รู้จักกันในเอเชีย ตามความเห็นของข้าพเจ้าก็ว่าคงเนื่องด้วยเจ้าของบ้านแต่ละแห่งต่างก็ระมัดระวังหวงแหนปิดบังพวกเมีย ๆ ของตนไปตาม ๆ กันเท่านั้นเอง ชาวสยามแผ่ความกรุณาให้เฉพาะสัตว์เดรัจฉาน เต็มอกเต็มใจช่วยให้มันพ้นทุกข์ทรมาน แต่โดยที่พระภิกษุไม่มีภรรยา ท่านจึงแสดงความกรุณาให้ที่พักอาศัยได้ดีกว่าชาวบ้าน ที่กรุงศรีอยุธยานั้นมีชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งริตั้งโรงเตี๊ยมขึ้น ลางทีก็มีชาวยุโรปไม่กี่คนไปพักผ่อนหย่อนใจบ้าง ถึงแม้ว่าในหมู่ชาวสยามและชาวจีนนั้นจะมีธรรมเนียมเชิญกันเลี้ยงดูปูเสื่ออยู่ แต่ในดินแดนนี้ก็ทำกันน้อยนักแล้วก็มีพิธีรีตองมาก ยิ่งกว่านั้นยังไม่มีการจัดโต๊ะเลี้ยงอาหารอีกด้วย ถึงแม้ประสงค์จะให้มีการเลี้ยงโต๊ะอย่างใหญ่โต ก็คงยากที่จะจัดให้มีขึ้นได้

๕. เรือนที่สร้างขึ้นเฉพาะสำหรับรับรองคณะทูตานุทูตฝรั่งเศส

เป็นด้วยไม่มีเรือนที่สมควรจะให้พวกเราพักตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา เจ้าพนักงานจึงสร้างเรือนแบบพื้นเมืองให้เราพัก เรือนนั้นสร้างบนเสา ปูฟาก และลาดด้วยเสื่อกก ไม่เพียงแต่จะใช้เป็นพื้นเรือนเท่านั้น ยังเป็นพื้นเฉลียงอีกด้วย ห้องโถงและห้องในนั้นแขวนผ้ามีดอกดวง เพดานผ้ามัสลินขาว ริมเฉลียงเพดานลาดลง พื้นเรือนในห้องนั้นลาดเสื่อกกสานลายละเอียดและเป็นมันลื่นกว่าที่ใช้ลาดพื้นเฉลียง และภายใน

---

[๑] Caravanseras (caravansérail) ที่พักกองคาราวานขนาดใหญ่ มีรั้วรอบขอบชิด มีประตูทางเข้าออก

ห้องนอนของราชทูตพิเศษนั้น ยังลาดพรมเจียมทับเสื่อกกอีกชั้นหนึ่ง ความสะอาดสะอ้านมีอยู่ในที่ทั่วไป แต่มิได้โอ่โถงมีภูมิฐานอะไรเลย ที่บางกอก กรุงศรีอยุธยา และละโว้ ซึ่งชาวยุโรป ชาวจีน และชาวมัวร์สร้างบ้านเรือนเป็นตึกก่ออิฐถือปูนนั้น เจ้าพนักงานได้จัดให้เราเข้าพักในตึกเช่นเดียวกัน มิใช่ในเรือนสร้างขึ้นเฉพาะสำหรับพวกเรา

๖. ตึกสำหรับราชทูตฝรั่งเศสและโปรตุเกสยังสร้างไม่เสร็จ

เรายังได้เห็นตึกสองหลังซึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นหลังหนึ่งสำหรับราชทูตฝรั่งเศส อีกหลังหนึ่งสำหรับราชทูตโปรตุเกส ดูจากสภาพที่เหมือนมิได้เร่งรัดให้แล้วเสร็จ ด้วยคงไม่มีผู้มาพักบ่อยนัก อนึ่ง เป็นที่แน่ว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ได้โปรดให้สร้างตึกใหม่ขึ้นหลายหลัง แต่ไม่ค่อยจะแล้วเสร็จได้เลย ไม่ทราบว่าเพราะอะไร

๗. เรือนขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงสยาม

ขุนนางผู้ใหญ่แห่งราชสำนักอยู่เรือนไม้ทั้งหลัง กล่าวได้ว่ารูปร่างดังตู้ใบใหญ่ ๆ แต่ในเรือนหลังนี้เป็นที่อยู่อาศัยเฉพาะเจ้าบ้าน ภรรยาหลวงกับบุตรธิดาของตนเท่านั้น ส่วนภรรยาน้อยคนอื่น ๆ กับบุตรธิดาของตน ทาสแต่ละคนกับครอบครัว มีเรือนหลังเล็ก ๆ แยกกันอยู่ต่างหากจากกัน แต่หากอยู่ภายในวงล้อมรั้วไม้ไผ่ร่วมกับเรือนของเจ้าบ้าน มาตรว่าจะแยกกันออกไปเป็นหลายครัวก็ตาม

๘. เรือนของชาวสยามมีเพียงชั้นเดียวเท่านั้น

เรือนชั้นเดียวเป็นที่พอความต้องการของชาวสยามแล้ว และข้าพเจ้าเชื่อว่าวิธีการสร้างเรือนของเขานี้ทำให้อยู่สะดวกสบายกว่าการสร้างตามแบบของเรามาก ด้วยว่าเขาก็ไม่ต้องกังวลในเรื่องพื้นที่ด้วย (เพราะในพระนครยังมีที่ดินว่างเปล่าเหลืออยู่อีกมากมาย และจับจองเอาที่ตรงไหนก็ได้ตามปรารถนา) และเขาก็ปรุงสร้างขึ้นจากวัสดุที่ไม่ค่อยแข็งแรงนัก โดยแต่ละคนไปตัดซักเอาไม้มาจากในป่าตามชอบใจ หรือไม่ก็หาซื้อมาด้วยราคาถูก ๆ จากผู้ที่ไปตัดซักมา อย่างไรก็ดี กล่าวกันว่าเหตุผลที่เรือนของชาวสยามมีแต่เพียงชั้นเดียวนี้ ก็เพื่อมิให้บุคคลใดอยู่ในที่สูงกว่าองค์พระเจ้ากรุงสยาม ในขณะที่พระองค์ทรงช้างพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินไปในท้องถนน ทั้งยังเพื่อให้เป็นที่มั่นใจยิ่งขึ้นไปอีกว่า พวกตนทั้งปวงอยู่ต่ำกว่าองค์พระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะเป็นขณะเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคหรือสถลมารค พวกราษฎรจะต้องพากันปิดหน้าต่างเรือนแล้วลงมาสู่ถนนหรือลงมาสู่เรือของตนเพื่อถวายบังคม การปฏิบัติดังนี้ได้กระทำเช่นกันในวันที่ราชทูตพิเศษเข้ามาสู่พระนคร มิใช่เพื่ออยากดูขบวนแห่แหนอย่างเดียว หากเพื่อมาแสดงความเคารพต่อพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสด้วย แต่ดูเหมือนว่าระเบียบที่ให้ลงมาเสียจากเรือนนี้ก็เป็นการแสดง

ความเคารพต่อพระมหากษัตริย์พอเพียงแล้ว เพราะไม่เป็นความจริงเลยที่ว่าเรือนแบบยกพื้นสูงของชาวสยามนั้น จะพึงมีระดับต่ำกว่าพระมหากษัตริย์ขณะที่ประทับช้างพระที่นั่ง และยิ่งไม่เป็นความจริงใหญ่ที่ว่าเรือนนั้นจะไม่อยู่ในระดับสูงกว่าองค์พระมหากษัตริย์ขณะที่ประทับเรือพระที่นั่ง แต่ข้อที่ราษฎรระวังกันนักก็คือ เหย้าเรือนของตนจะต้องไม่สูงเกินกว่าพระราชมนเทียร อนึ่ง องค์ปราสาทราชมนเทียรทั้งปวงนั้นก็มีชั่วชั้นเดียวทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่าเป็นประเพณีนิยมกันในบ้านเมืองในการสร้างที่อยู่อาศัยแบบนั้น ส่วนสาเหตุอันแท้จริงนั้นข้าพเจ้าจะได้บรรยายในภายหลัง

๙. ตึกสำหรับชาวต่างประเทศ

ชาวยุโรป ชาวจีน และชาวมัวร์ ต่างสร้างบ้านเรือนของตนเป็นตึกตามแบบนิยมของชาติตน โดยต่างคนต่างออกค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างของตนเองตามความเข้าใจของข้าพเจ้า หรือโดยที่คนพวกนี้เท่านั้นที่ได้รับอนุญาตให้สร้างบ้านเรือนของตนเป็นตึกได้ดังที่เขาพูดกันก็ไม่ทราบได้ ทางด้านข้างตัวตึกลางหลังนั้น เพื่อป้องกันแสงแดดและไม่ปิดกั้นทางลม ยังได้เติมกันสาดมีคันทวยรับเต้ายื่นออกไป หรือไม่ก็มีเสาค้ำทำนองพะไล[๑] ลางหลังก็แบ่งออกเป็นสองห้องโดยมีฝาประจันซึ่งอาจถอดออกได้ กั้นรับแสงสว่างจากทั้งสองด้านและถ่ายเทอากาศถึงกัน ห้องนั้นใหญ่และมีช่องลมมากเพื่อระบายอากาศและให้ได้รับความสดชื่น ห้องที่อยู่ชั้นบนนั้นหันหน้าออกตรงห้องโถงชั้นล่าง ซึ่งควรจะเรียกได้ว่าหอนั่ง เพราะตั้งอยู่สูง ซึ่งลางทีก็มีสิ่งปลูกสร้างอย่างอื่นล้อมอยู่เกือบโดยรอบ มีช่องทางให้แสงสว่างเข้าถึงได้เรียกกันว่า *ดีวาน*[๒] เป็นคำภาษาอาหรับ อันมีความหมายโดยเฉพาะว่า “หอประชุม” หรือ “หอพิพากษาอรรถคดี”[๓]

๑๐. หอที่เรียกว่าดีวาน

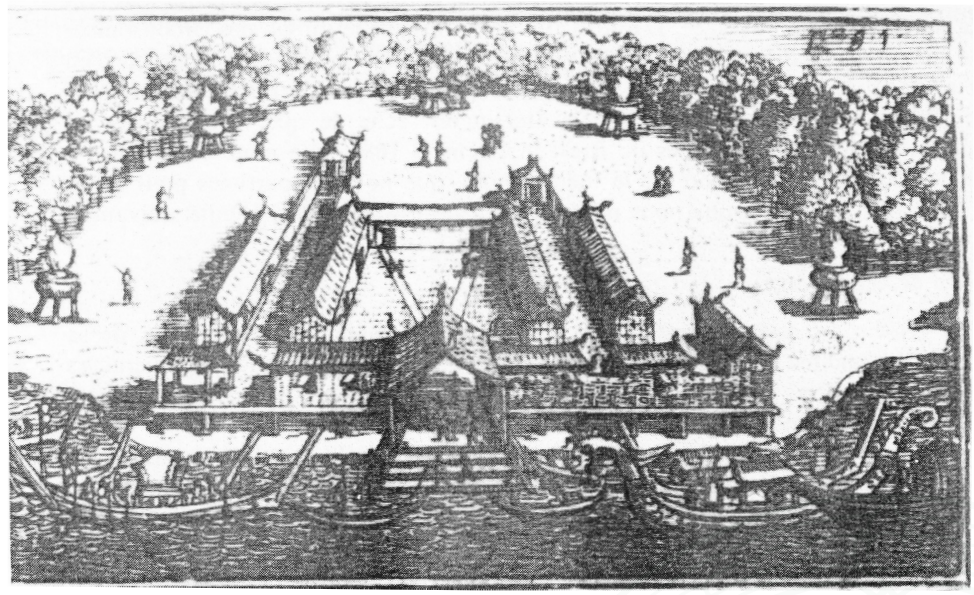
ยังมีหอที่เรียกว่า *ดีวาน* ชนิดอื่นซึ่งมีผนังสามด้าน ด้านที่สี่เปิดโล่งไว้รับแสงแดดได้ตลอดปี (ด้วยในเมืองร้อน แสงอาทิตย์ย่อมสาดส่องไปตามทั่วทุกทิศผิดแผกกันไปตามฤดูกาล) ทางด้านที่เปิดโล่งไว้ไม่มีผนังกั้นนั้น มีพะไลยื่นออกไปบังสูงเท่าตัวหลังคา และภายในหอดีวานนั้นมักจะประดับกันตั้งแต่ข้างบนจนถึงข้างล่างด้วยช่องเล็ก ๆ ที่แขวนอยู่หรือเจาะเป็นช่องเข้าไปในผนังหรือในฝาไม้กระดานที่กรุไว้นั้น เพื่อตั้งถ้วยโถโอชามและแจกันกระเบื้อง เรามีหอดีวานชนิดหลังนี้ ณ ที่พักของเราที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งที่หน้าหอและใต้พะไลนั้นมีน้ำพุน้อย ๆ ตั้งอยู่ด้วย

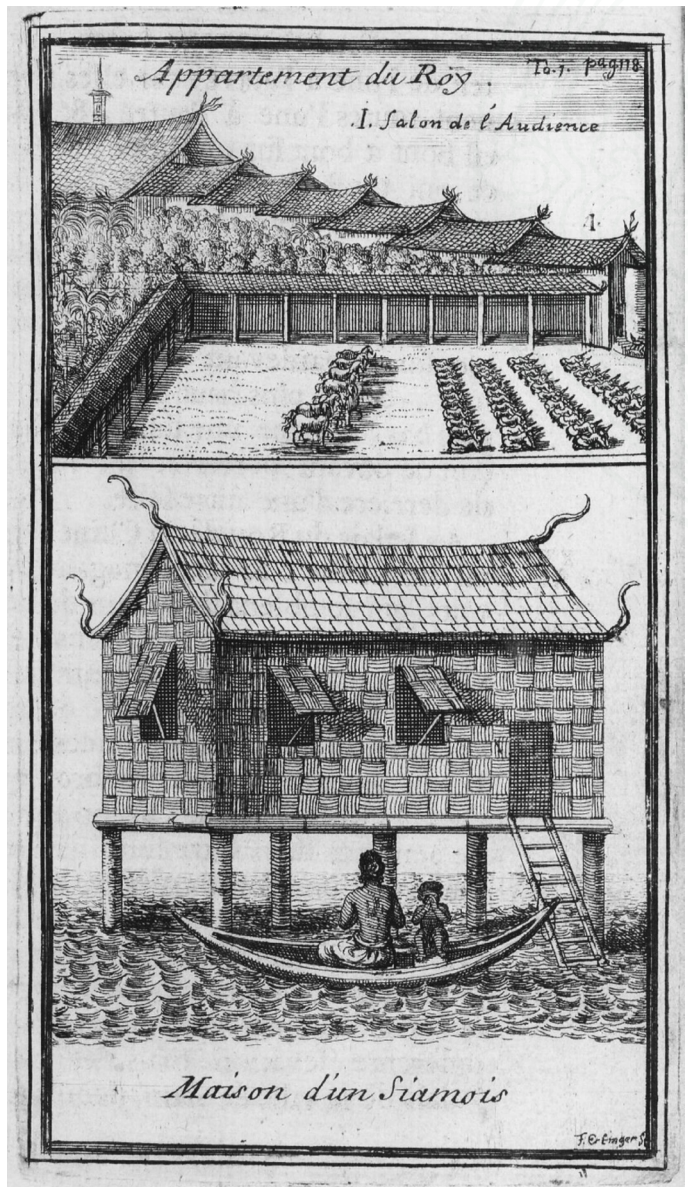
[๑] พะไลหรือพาไล หมายถึง เรือนหรือเพิงโถงที่สร้างต่อจากเรือนเดิม ใช้เป็นที่นั่งเล่นหรือเพื่อประโยชน์อื่น ๆ ที่ไม่ใช่ห้องนอน

[๒] divan

[๓] salle de conseil ou de jugemen

เรือนรับรองหลังที่สร้างขึ้นเฉพาะอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มแห่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ท้องพระโรง

เรือนของชาวสยาม

๑๑. พระที่นั่งและพระวิหารก่ออิฐทรงเตี้ย

พระราชมนเทียรในพระราชวังที่กรุงศรีอยุธยากับที่ละโว้ และโบสถ์หรือวิหารหลายแห่งนั้นก็ก่อสร้างด้วยอิฐเหมือนกัน แต่พระราชมนเทียรนั้นเตี้ยเพราะมีเพียงชั้นเดียวดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว โบสถ์หรือวิหารนั้นก็มิได้สูงได้ส่วนสัดกับความกว้างใหญ่นัก ไม่ค่อยจะสว่างไสวเหมือนโบสถ์วิหารของเรา อาจเป็นเพราะความขมุกขมัวนั้นย่อมประทับความรู้สึกเคารพ และทำให้รู้สึกว่าน่าเลื่อมใสอยู่โดยธรรมดาก็เป็นได้ อนึ่ง โบสถ์วิหารของเขานั้นก็มีลักษณะคล้าย ๆ กับหอพระของเรา แต่หลังคาไม่เป็นรูปโค้ง ไม่มีฝ้าเพดาน มีแต่เสาไม้แก่นค้ำเครื่องบนมุงกระเบื้อง ล่องชาดและวาดลายทองเล็กน้อย

๑๒. ตึกในสยามยังเป็นของริใหม่

แม้องค์พระที่นั่งในพระราชวังพระเจ้ากรุงจีนปัจจุบันนี้ยังสร้างด้วยไม้อยู่ จึงทำให้ข้าพเจ้าเชื่อว่าอาคารก่ออิฐถือปูนนั้นยังเป็นของริใหม่สำหรับสยามอยู่มาก และชาวยุโรปเป็นผู้นำเอาแบบอย่างการสร้างตึกเข้ามาใช้ โดยเหตุที่ชาวยุโรปพวกแรกที่เข้ามาสร้างตึกขึ้นในประเทศนี้เป็นผู้แทนการค้า[๑] จึงได้เรียกอาคารของตนว่า แฟตูว์รี* ชาวสยามยังนำเอาไปใช้ทับศัพท์เรียกวัดเก่า ๆ ที่ก่ออิฐถือปูนของตนว่าแฟตูว์รีเหมือนกัน เช่น วัดแฟตูว์รี[๒] หรือวัดที่ทำเป็นแฟตูว์รี**

๑๓. ชาวสยามยังไม่รู้จักองค์ของการก่อสร้าง ๕ ประการ

อนึ่ง ชาวสยามไม่รู้จักการประดับภายนอกพระราชมนเทียรหรือโบสถ์วิหารเลย นอกจากเครื่องหลังคาซึ่งมุงด้วยแผ่นดีบุกอย่างธรรมดาที่เขาเรียกว่า *กะลิน*[๓] หรือกระเบื้องเคลือบสีเหลืองเหมือนอย่างหลังคาพระราชมนเทียรพระเจ้ากรุงจีนเท่านั้น แต่มาตรแม้นว่าภายนอกพระราชมนเทียรสยามจะไม่มีเครื่องทาทองอย่างใดปรากฏให้เห็น และภายในก็มีเครื่องทาทองเพียงเล็กน้อย ก็ยังไม่เว้นที่จะเรียกพระที่นั่งองค์นั้นว่า *ปราสาททอง*[๔] เพราะชาวสยามถนัดที่จะตั้งนามอันเลอเลิศให้แก่ทุกสิ่งที่เขายกย่องนั่นเอง ส่วนที่เกี่ยวกับ

---

[๑] facteur

* คำว่า faiturie นี้เป็นภาษาฝรั่งเศสในสมัยนั้น บัดนี้เลิกใช้แล้ว มีคำว่า factorerie หรือ factorie อันตรงกับภาษาอังกฤษว่า factory เข้ามาใช้แทน แปลว่า สำนักงานตัวแทนบริษัทการค้าในต่างประเทศ ในฉบับที่ในกรมพระนราธิปฯ ทรงนิพนธ์นั้น แปลไว้ว่านายแฟกเตอร์ อาจทำให้เข้าใจผิดไปได้ว่าเป็นชื่อสกุลแฟกเตอร์ ด้วยถ้าเป็นชื่อสกุลแล้วเขาจะเริ่มคำด้วยอักษรตัวใหญ่เสมอ

[๒] pagode - faiturie

** เห็นจะตรงกับคำว่า “วัดตึก” เสียดอกกระมัง

[๓] calin เป็นคำมาจากภาษาโปรตุเกสว่า calaim ภาษาไทยว่า ชิน คือตะกั่วและดีบุก

[๔] Prassat - Tong

องค์ ๕ ของการสถาปัตย์อันประกอบด้วย เสา ลวดลายประดับคานที่ตั้งอยู่บนยอดเสาคาน และเครื่องประดับอื่น ๆ นั้น ชาวสยามไม่มีความรู้ในเรื่องนี้เลย ความสมศักดิ์อันแท้ของพระราชมนเทียรและโบสถ์วิหารของชาวสยามนั้น มิได้ขึ้นอยู่กับลวดลายการประดับตามวิทยาสถาปัตยกรรมแต่ประการใดเลย

๑๔. บันไดและประตู

บันไดในพระราชมนเทียรก็เป็นบันไดอย่างธรรมดา ๆ มีอยู่ ๑๐ หรือ ๑๒ ขั้น ซึ่งพวกเราได้ไต่ขึ้นสู่ท้องพระโรงที่กรุงศรีอยุธยานั้น มีความกว้างไม่ถึง ๒ ฟุต ก่อด้วยอิฐถือปูนติดผนังเบื้องขวา ทางเบื้องซ้ายก็ไม่มีราวกั้น แต่พวกขุนนางสยามก็มิพักที่จะต้องใช้ราวบันไดแต่ประการใด เพราะเขาคลานขึ้นไปด้วยมือและเข่า และคลานอย่างเงียบกริบราวกับว่าตั้งใจจะขึ้นไปทำให้เจ้าเหนือหัวของตนตกพระทัย ทวารท้องพระโรงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่ต่ำและแคบพอสมกันกับบันได ตั้งอยู่ทางซ้ายสุดของผนังองค์พระที่นั่ง คือเกือบมุมท้องพระโรงทีเดียว ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเขามีเจตนาแยบยลที่จะสร้างขึ้นไว้ให้เป็นเช่นนั้นหรือไฉนแน่ และเขาเห็นว่าประตูเล็ก ๆ เท่านั้นก็กว้างถมไปแล้ว ด้วยว่าต้องยอบคลานเข้าไป อันที่จริงที่ว่าทางเข้าสู่ท้องพระโรงที่เมืองละโว้นั้นต้องกับรสนิยมของเรามากกว่า นอกจากพระราชมนเทียรที่เมืองละโว้จะทันสมัยกว่าแล้ว องค์พระมหากษัตริย์ยังได้ทรงฝากความยิ่งใหญ่ไว้ให้เห็นเป็นอันมาก ซึ่งตามปกติแล้วจะมีอยู่ก็แต่ในพระมหานครเท่านั้น ดังที่ข้าพเจ้าจะได้พรรณนาถึงข้างหน้าต่อไป

๑๕. การวางศักดิ์ในพระราชมนเทียรนั้นทำอย่างไร

ข้อที่ชาวสยามไว้ยศอย่างสูงต่ำในเคหสถานของตนอย่างไรบ้างนั้น คือว่าแม้พื้นเรือนจะมีอยู่เพียงชั้นเดียว แต่พื้นเรือนนั้นก็มิได้อยู่ในระดับเดียวกันตลอดทั้งหลัง เป็นต้นว่าภายในพระราชมนเทียร ห้องที่ประทับของพระมหากษัตริย์และพระสนมนางราชนารี พื้นย่อมสูงกว่าในห้องอื่น ๆ นอกนั้นทั้งปวง และห้องที่อยู่ใกล้ห้องประทับ พื้นก็จะสูงกว่าห้องอื่น ๆ ที่อยู่ห่างออกไป เพราะฉะนั้นจึงมีขั้นบันไดสำหรับก้าวจากห้องหนึ่งไปสู่อีกห้องหนึ่งอยู่เสมอ ด้วยพื้นห้องและชานของแต่ละห้องนั้นยกขึ้นอยู่ในระดับเดียวกันทั้งสิ้น อันเป็นเหตุให้หลังคาของแต่ละห้องสูงต่ำไม่เท่ากัน หลังคาทั้งหมดนั้นเป็นรูปหลังลาทั้งสิ้น สูงต่ำลดหลั่นกันไปตามระดับพื้นห้อง และหลังคาตอนที่ต่ำกว่านั้นดูคล้ายแลบออกมาจากหลังคาตอนชั้นสูง และหลังคาชั้นสูงนั้นครอบทับชายหลังคาชั้นต่ำกว่าไว้ ดังกับอานม้าซึ่งหัวอานที่งอนขึ้นมาซ้อนท้ายอานอีกอันหนึ่งไว้ฉะนั้น

๑๖. ที่เมืองจีนก็เช่นกัน

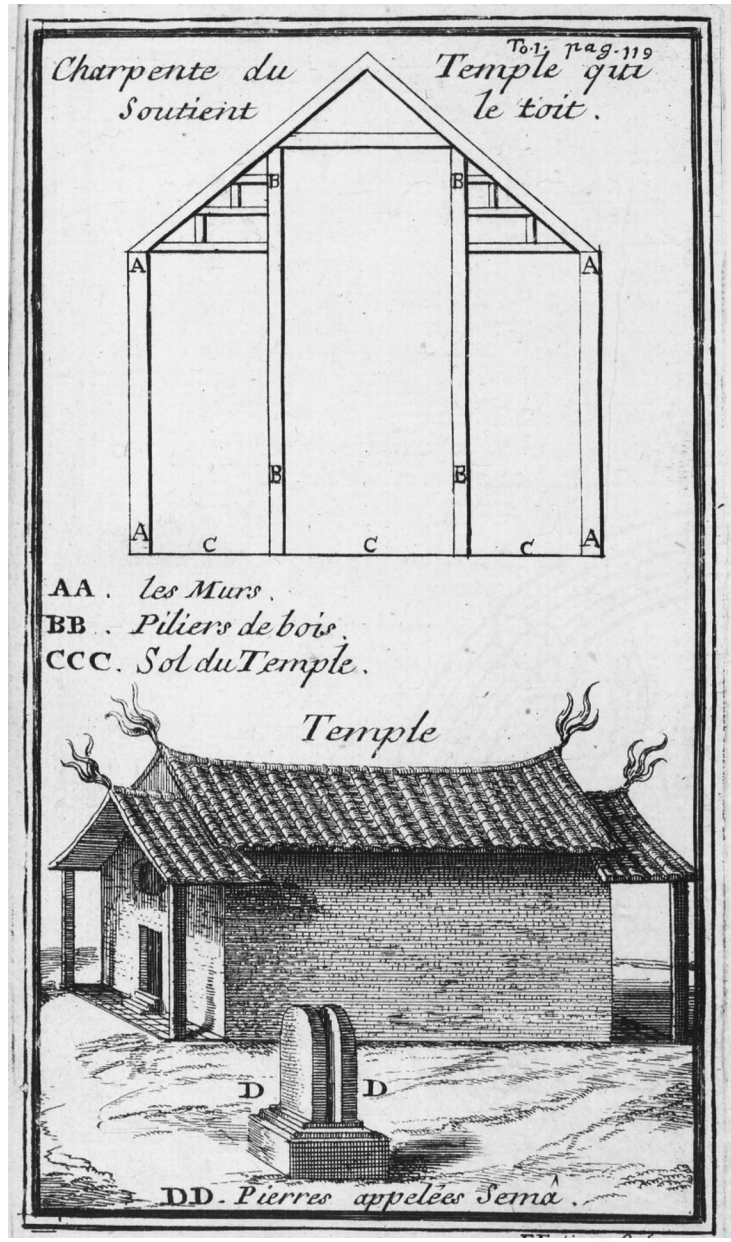
ในพระราชมนเทียรของพระเจ้ากรุงจีนก็เช่นเดียวกัน หลังคาองค์พระที่นั่งซึ่งซ้อนทับกันดังลักษณะที่ข้าพเจ้าพรรณนามานั้น เป็นเครื่องหมายแสดงความสูงศักดิ์โดยอนุมานเอาตามระดับความสูงต่ำของพระที่นั่งแต่ละองค์ คงจะไม่ถือกันเอาเป็นหลักพิจารณาในบ้านเมืองนั้น เป็นแต่เพียงว่าองค์พระที่นั่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์มีหลังคาซ้อนกันมากขึ้นเท่านั้น อันหมายความว่าถ้าบุคคลใดได้รับสิทธิให้เข้าไปในองค์พระที่นั่งนั้น ๆ ได้ ผิเป็นองค์พระที่นั่งมีหลังคามากชั้นเท่าใด ก็เป็นผู้ได้รับเกียรติสูงยิ่งขึ้นโดยลำดับเท่านั้น ขุนนางผู้ใหญ่จะมีห้องได้ถึง ๓ ขั้นจากต่ำขึ้นไปหาสูง นึกเดาเอาได้จากระดับหลังคา ๓ ชั้นซึ่งไม่เท่ากัน แต่ในกรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าได้เห็นพระที่นั่งองค์หนึ่งมีหลังคาซ้อนกันถึง ๗ ชั้น เห็นจากทางด้านหน้า ไม่ทราบว่าทางด้านหลังจะมีชายหลังคาเช่นนั้นยื่นออกไปบ้างหรือหาไม่ ทั้งหอสูงสี่เหลี่ยมในพระราชวังก็ดูเหมือนจะมีหลังคาซ้อนกันหลายชั้นเหมือนกัน หลังหนึ่ง ๓ ชั้น หลังหนึ่ง ๕ ชั้น และอีกหลังหนึ่ง ๗ ชั้น เหมือนก้นถ้วยสี่เหลี่ยมวางครอบซ้อนขึ้นไป และในหอหลังหนึ่งนั้นแขวนกลองใหญ่หุ้มด้วยหนังช้างสำหรับตีบอกเหตุร้ายเมื่อจำเป็น*

๑๗. โบสถ์หรือวิหารก็เช่นเดียวกัน

ส่วนโบสถ์นั้น ข้าพเจ้าได้สังเกตเท่าที่เห็นแต่เฉพาะพะไลที่ยื่นออกมาเป็นมุขทางด้านหน้าและอีกอันหนึ่งทางด้านหลังเท่านั้น รูปเคารพประดิษฐานอยู่ใต้หลังคาส่วนที่สูงที่สุด ส่วนหลังคามุขหน้าและมุขหลังนั้นดูเหมือนจะมีไว้ให้ประชาชนเข้าไปนั่งเท่านั้น แม้ว่าประชาชนจะไม่ได้รับอนุญาตให้เดินเข้าเดินออกตลอดทั่วบริเวณในวันที่พระอุโบสถเปิดอยู่ก็ตาม

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า *"ทำนองหอกลอง ๓ ชั้นในกรุงรัตนโกสินทร์ แขวนกลอง ๓ ใบ ชั้นแรกเรียกย่ำแสงสุริย์ศรี สำหรับตีย่ำค่ำและย่ำรุ่ง ชั้นกลางเรียกอัคคีพินาศ สำหรับตียามเกิดเพลิงไหม้ และชั้นยอดเรียกพิฆาตไพรี สำหรับตียามเกิดศึก"*

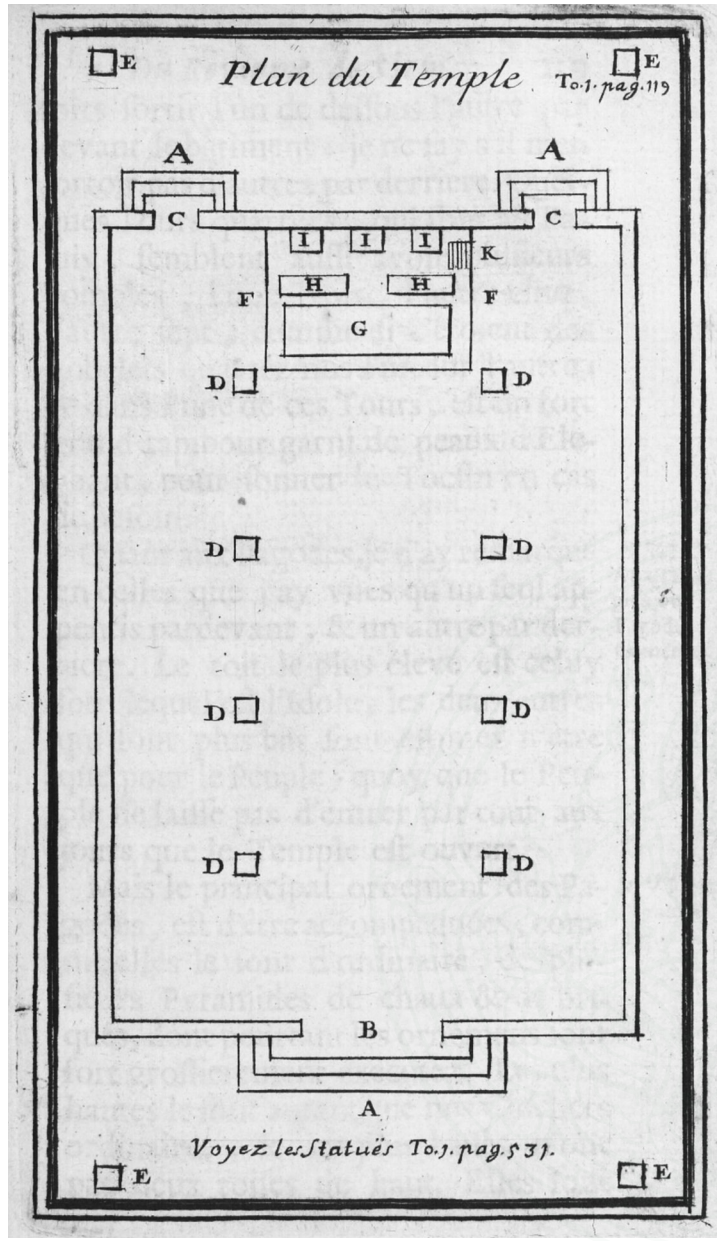
คำอธิบายภาพโครงสร้างพระอุโบสถ

AA. *ผนัง*

BB. *เสาไม้แก่น*

CCC. *พื้นพระอุโบสถ*

DD. *หลักศิลา เรียกว่า เสมา*

คำอธิบายภาพแผนผังพระอุโบสถ

A. *บันไดทางขึ้นพระอุโบสถ*

B. *ประตูทางเข้า*

CC. *ประตูด้านหลัง ๒ ประตู*

D. *เสาไม้แก่นที่รับหลังคาพระอุโบสถ*

E. *เสาไม้แก่นที่รับพะไลหน้าและหลังของพระอุโบสถ*

FF. *แท่นชุกชี*

G. *พระพุทธรูปพระสมณโคดม เป็นพระประธานอยู่ด้านหน้าของแท่น*

HH. *รูปพระโมคคัลลาน์กับพระสารีบุตร ขนาดย่อมกว่า และตั้งอยู่บนฐานชุกชีที่ต่ำกว่าพระพุทธปฏิมากร*

III. *รูปพระสาวกองค์อื่น ๆ ขนาดย่อมกว่า*

K. *บันไดในฐานแท่นเพื่อก้าวขึ้นไปสู่แท่น ซึ่งก่อด้วยอิฐถือปูน สูงประมาณ ๔ ฟุต*

๑๘. เจดีย์[๑]

แต่เครื่องประดับสำคัญของพระอุโบสถนั้น ก็ต้องมีเป็นธรรมดาทุกวัด คือเจดีย์ปูนขาวหรือก่อด้วยอิฐมากมายหลายองค์ ส่วนเครื่องตกแต่งเจดีย์ทำด้วยฝีมือหยาบมาก เจดีย์ที่มีขนาดสูงที่สุดเทียบได้กับหอระฆังของบ้านเรา ส่วนเจดีย์ที่เตี้ยที่สุดสูงไม่ถึง ๒ ตัวซ[๒] เจดีย์ทั้งหลายนั้นทรงกลม และเมื่อยิ่งสูงขึ้นไปก็ยิ่งลดเรียวลงมา ตอนปลายคล้ายโดมเมื่อเป็นเจดีย์เตี้ย ตอนปลายที่ทำเป็นโดมนั้นมีก้านดีบุกเล็ก ๆ ปลายแหลมปักอยู่และสูงมากพอใช้เมื่อเทียบส่วนกับเจดีย์ทั้งองค์ เจดีย์ลางองค์มีลักษณะคอดเข้าแล้วเหลื่อมออกขึ้นไปตามส่วนสูงถึง ๔ - ๕ ชั้น ดูเป็นลูกคลื่น ส่วนที่เหลื่อมขนาดต่าง ๆ กันนี้ค่อยเรียวลงเมื่อยิ่งอยู่ชั้นสูงขึ้นไป โดยรอบทรงกลมนี้ประดับลายแวงตั้งเป็นมุมฉากอยู่ ๓ - ๔ แห่ง ทั้งที่ตามรอยคอดและส่วนที่สูงขึ้นไป ลายนี้ค่อยเรียวลงตามส่วนเรียวขององค์เจดีย์ ไปสิ้นสุดลงที่ยอดตอนเริ่มเม็ดทรงมัณฑ์[๓] อันมีลายประดับอีก

๑๙. ลักษณะห้องลางห้องในพระราชมนเทียร

ข้าพเจ้าบอกไม่ถูกว่าห้องที่ประทับของพระมหากษัตริย์นั้นเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าได้เห็นแต่เพียงห้องชั้นนอกห้องแรกอันเป็นท้องพระโรงที่กรุงศรีอยุธยากับที่เมืองละโว้เท่านั้น กล่าวกันว่าไม่มีใครที่จะล่วงล้ำเกินกว่านั้นเข้าไปได้ แม้แต่พวกมหาดเล็กเด็กชา ยกเว้นพระสนมนางในและพวกขันที[๔] ของพระองค์ท่านเท่านั้น ถ้าเป็นความจริงดังนี้แล้ว พระเจ้ากรุงสยามก็รักษาพระองค์สูงศักดิ์กว่าพระเจ้ากรุงจีนเสียอีก อนึ่ง ข้าพเจ้าได้เห็นห้องประชุมเสนาบดีในพระราชวังที่เมืองละโว้ แต่ก็เป็นห้องแรกสุดเมื่อเข้าไปถึง ซึ่งในอาคารหลังนี้ยังมีห้องชั้นใน ๆ เข้าไปอีก ข้าพเจ้าหมายความว่าไม่มีห้องพักคอย[๕] เมื่อแรกเข้าไปถึงแต่ประการใด ที่ด้านหน้าและด้านข้างทั้งสองข้างห้องประชุมนี้มีชานเฉลียง แลออกไปเห็นอุทยานล้อมอยู่โดยรอบ และบนชานเฉลียงนี้เป็นกลางแจ้ง เจ้าพนักงานได้จัดขึงผ้ากันแดดทางด้านเหนือเพื่อให้เป็นที่คณะราชทูตพิเศษแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าเป็นส่วนพระองค์ ส่วนพระเจ้ากรุงสยามนั้นเสด็จประทับพระราชอาสน์ ณ สีหบัญชรช่องหนึ่งในห้องประชุมนั้น กลางพระราชอุทยานและลานสนามนั้นมีทิมโถงหลายห้องเรียกว่าศาลา ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ข้าพเจ้าหมายถึงโรงสี่เหลี่ยมดังที่เคยพรรณนามาแล้ว ล้อมรอบด้วยกำแพงสูงพอที่บุคคลภายนอกแลลอดเข้าไปไม่ได้ มีหลังคาปก มีแต่เสาลอยรับเป็นระยะ ๆ ในกำแพงนั้น ศาลาเหล่านี้ทำขึ้นสำหรับขุนนางผู้ใหญ่

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า pyramides

[๒] toise มาตราวัดระยะโบราณของฝรั่งเศส ยาวเท่ากับ ๖ ฟุต หรือ ๑.๙๔๙ เมตร

[๓] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “รูปทรงกลมหรือเหลี่ยมซ้อนกันเป็นชั้น ๆ เรียวขึ้นไปอย่างหัวเม็ดเสาเกย” สันนิษฐานว่า คำว่า มัณฑ์ น่าจะตัดมาจากคำว่า มณฑป ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า canelures

[๔] eunuques

[๕] antichambre

ในตำแหน่งที่สำคัญ ๆ เข้าไปนั่งขัดสมาธิเพื่อปฏิบัติหน้าที่ราชการของตัวหรือเพื่อประชุมหารือกัน กล่าวคือมาคอยรับพระราชโองการในตอนสาย ๆ ระยะหนึ่ง และในตอนเย็นจนค่ำอีกระยะหนึ่ง และจะลุกออกไปจากที่นั้นไม่ได้จนกว่าจะได้อาณัติให้กลับไปได้แล้ว ส่วนขุนนางชั้นผู้น้อยให้นั่งอยู่ที่สนามหญ้าหรือในอุทยาน และเมื่อสำเหนียกด้วยอาณัติสัญญาณอย่างหนึ่งว่าพระมหากษัตริย์ทอดพระเนตรมาเห็นตัวแล้ว แม้ว่าตัวจะไม่เห็นพระองค์ก็ตาม ต่างก็จะหมอบลงทันที

๒๐. สถานที่ในพระราชวังที่เราได้รับพระราชทานเลี้ยง

สถานที่ที่เราได้รับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวังแห่งกรุงศรีอยุธยานั้น เป็นสถานที่อันน่ารื่นรมย์อย่างยิ่งภายใต้ต้นไม้ใหญ่ริมสระ ในสระนั้นกล่าวกันว่ามีปลาหลายชนิดที่รูปร่างเหมือนกับคนก็มีทั้งชายหญิง แต่ข้าพเจ้าแลไม่เห็นสักชนิดเดียว ในพระราชวังที่เมืองละโว้ พวกเราได้รับพระราชทานเลี้ยงในพระราชอุทยานภายในห้องโถงแห่งหนึ่งซึ่งแยกออกมาต่างหาก ผนังสูงขึ้นไปจรดหลังคาและรองรับตัวหลังคาไว้ ผนังนี้ได้รับการโบกปูนสีขาวผ่อง เรียบและเป็นมันวับ ซึ่งในโอกาสนั้นมีผู้บอกเล่าให้เราทราบว่า ที่เมืองสุรัตนั้นเขายังทำได้งามกว่านี้มากนัก ห้องนี้มีประตูด้านสกัดด้านละช่อง และมีคูกว้าง ๒ ถึง ๓ ตัวซ กับลึกประมาณ ๑ ตัวซ ล้อมโดยรอบ ภายในคูมีน้ำพุสายเล็ก ๆ เรียงรายได้ระยะกันติดตั้งอยู่ราว ๒๐ แห่ง สายน้ำพุนั้นพุ่งขึ้นมาเหมือนจากฝักบัวรดน้ำ กล่าวคือที่หัวท่อนั้นเจาะเป็นรูเล็ก ๆ ไว้หลายรูด้วยกัน และน้ำนั้นพุ่งขึ้นมาสูงเสมอระดับขอบคูหรือราว ๆ นั้นเท่านั้น เพราะแทนที่จะยกระดับอ่างจ่ายน้ำให้สูง เขากลับขุดดินลงไปให้อยู่ในระดับต่ำ

๒๑. พระราชอุทยานที่เมืองละโว้

พระราชอุทยานไม่สู้จะกว้างขวางเท่าไรนัก แปลงปลูกต้นไม้ต่าง ๆ ก็มีน้อย ก่อด้วยอิฐตั้งซ้อนกันขึ้นไปเป็นขอบคัน ช่องทางเดินระหว่างแปลงต้นไม้นั้นจะใช้เดินเรียงสองก็ไม่ได้ ยิ่งทางเดินลัดเลาะเข้าไปด้วยแล้วยิ่งแคบเข้าไปอีก แปลงต้นไม้นั้นปลูกพันธุ์ไม้ดอกไว้ทั้งสิ้น กับต้นไม้จำพวกปาล์มและพรรณอื่น ๆ อีก พระราชอุทยานก็ดี พระตำหนักและน้ำพุก็ดี ข้าพเจ้ารู้สึกว่าทำกันขึ้นอย่างเรียบง่ายและสดชื่นดีเป็นที่น่ารื่นรมย์ น่าสังเกตว่าเหตุไฉนพระเจ้าแผ่นดินสยามทั้งหลายจึงมิค่อยทรงสนพระทัยในด้านตกแต่งพระราชอุทยานให้หรูหรานัก ทั้ง ๆ ที่ตั้งแต่โบราณมานั้นชาวตะวันออกนิยมการแต่งสวนกันนัก

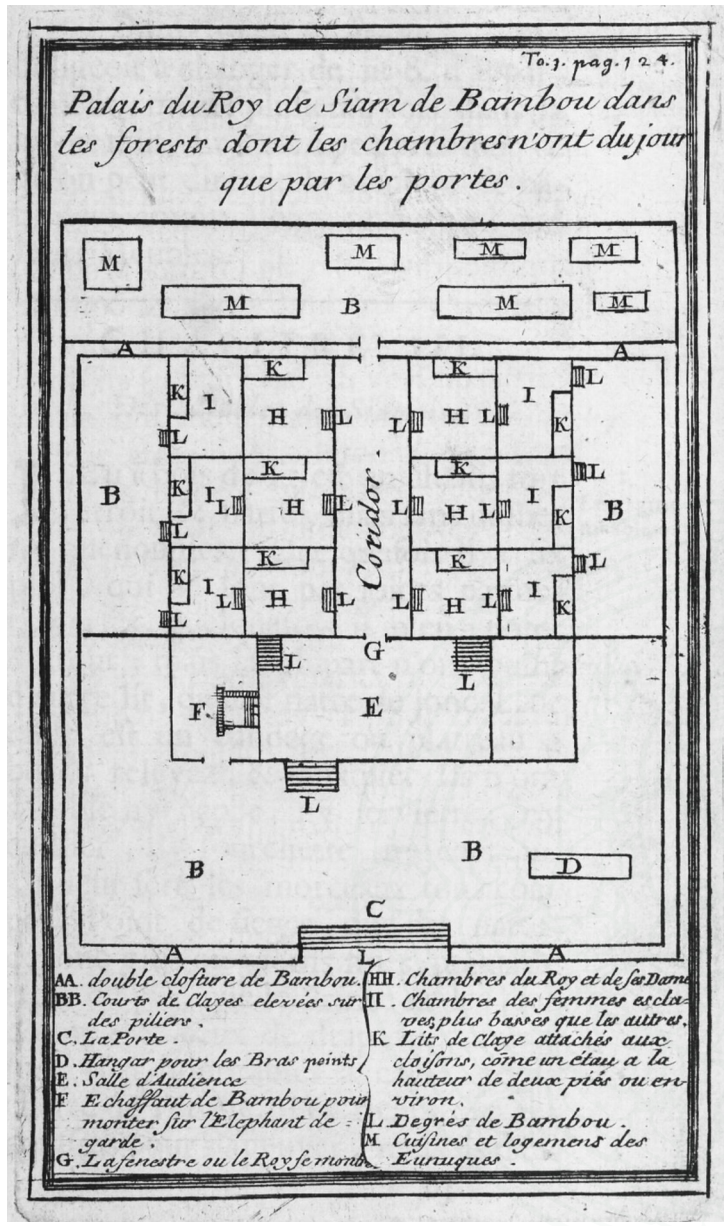
๒๒. พลับพลาไม้ไผ่ในป่า

โดยที่พระเจ้ากรุงสยามเสด็จประพาสล่าสัตว์เป็นครั้งคราว คราวละตั้งหลายวัน จึงต้องสร้างพลับพลาไม้ไผ่ขึ้นไว้ในป่าหลายหลัง ซึ่งเมื่อโปรดประทับแรมแล้วก็เพียงแต่นำเครื่องประดับมาตกแต่งเข้าเพื่อรับเสด็จเท่านั้น ภายนอกพลับพลานั้นเป็นสีแดงทำนองเดียวกับพลับพลาที่ประทับของมหาราชมะหง่ลเมื่อเสด็จออกงานพระราชสงคราม และเหมือนกำแพงล้อมรอบพระราชวังพระเจ้ากรุงจีน ที่ข้าพเจ้าวาดแผนผังนี้ ไม่เพียงแต่จะแสดงให้เห็นว่าเขาได้กระทำกันขึ้นอย่างง่าย ๆ เรียบ ๆ เท่านั้น แต่ข้อสำคัญนั้นก็เพราะว่ามีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่า ห้องที่ประทับของพระเจ้ากรุงสยามภายในพระราชวังที่กรุงศรีอยุธยากับที่เมืองละโว้นั้นย่อมสร้างขึ้นเป็นแบบเดียวกัน ความจริงมีแต่ห้องบรรทมขนาดย่อม ๆ ซึ่งพระมหากษัตริย์กับพระสนมทั้งหลายประทับและอยู่กันคนละห้อง แต่โดยที่มีน้อยคนนักที่จะมีโอกาสได้เข้าไปเห็นข่าวคำบอกเล่าจึงยากที่จะยึดถือเอาว่าเป็นความจริงที่ถูกต้องได้ แต่จะอย่างไรก็ตาม มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าเกี่ยวกับองค์พระเจ้ากรุงสยามโดยทำนองเดียวกับเรื่องของครอมเวลล์* ที่ข้าพเจ้าได้ยินมาว่าเพราะทรงกลัวพวกกบฏจะจู่โจมเข้าถึงพระองค์ พระราชาองค์นี้จึงมีห้องบรรทมอยู่หลายห้องด้วยกันสำหรับเสด็จเข้าสู่ที่บรรทมในเพลาราตรี โดยไม่มีใครรู้ว่าเสด็จประทับอยู่ห้องไหน สตราโบ[๑] กล่าวถึงพระราชาอินเดียในยุคของเขาว่า ด้วยเหตุผลนัยเดียวกันนี้แล จำเป็นต้องเปลี่ยนที่บรรทม ลางทีคืนละตั้งหลายครั้ง เท่าที่บรรยายมาเกือบทั้งหมดนี้กล่าวถึงการก่อสร้างบ้านเรือนของชาวสยาม จะได้กล่าวถึงเครื่องเรือนในลำดับต่อไป

---

* [Cromwell] โอลิเวอร์ ครอมเวลล์ - ผู้อารักขาสาธารณรัฐอังกฤษ เกิดที่เมืองฮันติงตอน [Huntingdon] (ค.ศ. ๑๕๙๙ - ๑๖๕๘) เป็นสมาชิกสภาปาเลียเมนต์เมื่อ ค.ศ. ๑๖๔๐ เขาเตรียมการปฏิวัติและโจมตีกองทหารหลวงที่เมืองนาสบี [Naseby] (ค.ศ. ๑๖๔๕) เมื่อเป็นพลโท ได้ตั้งศาลพิเศษพิพากษาลงโทษปลงพระชนม์พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑ เสีย (ค.ศ. ๑๖๔๙) ได้ประเทศไอร์แลนด์กับสกอต [แลนด์] มาไว้ในอาณัติ ยุบสภาปาเลียเมนต์ (ค.ศ. ๑๖๕๓) เสวยอำนาจเป็นผู้เผด็จการ ใช้นามตามตำแหน่งว่า ผู้อารักขา [Lord Protector]

[๑] Strabo นักภูมิศาสตร์ชาติกรีก เกิดเมื่อราว ๕๘ ปีก่อนคริสต์ศักราช และตายเมื่อ ค.ศ. ๒๕ เป็นผู้นิพนธ์หนังสือภูมิศาสตร์อันทรงคุณค่า

พลับพลาไม้ไผ่ที่ประทับแรมของพระเจ้ากรุงสยามที่ในป่า

ซึ่งห้องต่าง ๆ ได้รับแสงสว่างโดยทางประตูแต่เพียงทางเดียวเท่านั้น

AA. *ล้อมรั้วไม้ไผ่ ๒ ชั้น*

BB. *ซานฟากยกพื้น ตั้งอยู่บนตอม่อ*

C. *พระทวาร*

D. *โรงพักของพวกตำรวจล้อมวัง*

E. *ท้องพระโรง*

F. *เกยไม้ไผ่สำหรับเสด็จขึ้นประทับช้างพระที่นั่ง*

G. *สีหบัญชรซึ่งพระมหากษัตริย์เสด็จออกขุนนาง*

HH. *ห้องที่ประทับของพระมหากษัตริย์*
และพระสนมนางใน

II. *ห้องพระกำนัล อยู่ชั้นต่ำกว่าห้องอื่น ๆ*

K *แคร่นอนฟากผูกประชิดฝาพับขึ้นลงได้*
สูง ๒ ฟุต หรือราวนั้น

L. *กระไดไม้ไผ่*

M. *โรงครัวและที่อยู่ของพวกขันที*

บทที่สาม
ว่าด้วยเครื่องเรือนของชาวสยาม

---

๑. เครื่องเรือนชิ้นใหญ่ ๆ ของชาวสยาม

เตียงนอนของชาวสยามนั้นเป็นแคร่ไม้แคบ ๆ และลาดเสื่อ ไม่มีพนักหัวเตียงและเสาเตียง ลางทีก็มีตั้งหกขา แต่ไม่มีเดือยติดกับแม่แคร่ ลางทีก็ไม่มีขาเลย[๑] แต่คนส่วนใหญ่มิได้ใช้แคร่นอน คงใช้แต่เพียงเสื่อกกผืนเดียวเท่านั้น โต๊ะอาหารของเขาเป็นโตก หรือถาดยกขอบแต่ไม่มีขา ไม่มีผ้าปูรอง ไม่มีผ้าเช็ดปาก ไม่มีช้อน ไม่มีส้อม ไม่มีมีด กับข้าวที่นำมาเทียบนั้นได้รับการหั่นมาเป็นชิ้น ๆ แล้ว เขาไม่ใช้เก้าอี้ หากแต่นั่งกันบนเสื่อกกซึ่งสานละเอียดหรือหยาบต่าง ๆ กัน ไม่มีพรมรองนั่ง* จะมีก็แต่ของพระราชทานเท่านั้น ใครที่มีผ้ารองนั่งก็ถือกันว่ามีเกียรติยศมาก ด้วยเหตุว่าผ้ามีราคาแพงนั่นเอง คนมั่งมีมีหมอนสำหรับอิงไม่ใช้นั่งบนนั้น แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์เอง สิ่งที่ทางบ้านเมืองของเราทำด้วยผ้าหรือที่ประกอบขึ้นด้วยขนสัตว์หรือไหม ที่ประเทศนี้มักทำด้วยผ้าฝ้ายสีขาวหรือมีดอกดวงกันเป็นพื้น

๒. ภาชนะของชาวสยาม

ภาชนะถ้วยชามนั้นเป็นเครื่องกระเบื้องก็มี เครื่องดินเผาก็มี กับขันทองแดงลางชิ้น ภาชนะนอกนั้นทำด้วยไม้อย่างเกลี้ยง ๆ หรือขัดมัน หรือทำด้วยกะลามะพร้าวและไม้ไผ่ ถึงจะมีภาชนะของใช้ที่ทำด้วยทองคำและเงินบ้างก็ตาม แต่ก็มีน้อยเต็มที เกือบจะชั่วแต่เป็นเครื่องยศที่พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เป็นของประจำตำแหน่งเท่านั้น ครุของชาวสยามที่ใช้ตักน้ำก็ใช้ไม้ไผ่สานอย่างประณีต ในท้องตลาดนั้นเราเห็นราษฎรหุงข้าวกันในกะลามะพร้าว และข้าวนั้นก็สุกก่อนที่กะลาจะไหม้เสียอีก แต่กะลามะพร้าวลูกหนึ่งก็ใช้หุงข้าวได้แต่เพียงครั้งเดียวเท่านั้น

๓. เครื่องมือของชาวสยาม

อนึ่งนั้น ถ้าไม่ใช้พวกทาส ชาวสยามก็สร้างบ้านเรือนของตนอยู่เอง ด้วยเหตุนี้เลื่อยและกบไสไม้จึงเป็นเครื่องมือของคนทุกคน ผู้ที่สนใจใคร่รู้ว่ามีเครื่องมืออะไรบ้าง จะได้พบบัญชีในตอนท้ายจดหมายเหตุนี้

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “มีแต่แม่แคร่วางอยู่บนพื้นเฉย ๆ”

* ความจริงในต้นฉบับใช้คำว่า พรมรองเท้า (tapis de pied)

ซึ่งขุนนางสยามสองนายได้เอื้อเฟื้อจดรายการเครื่องเรือนที่ใช้อยู่เป็นธรรมดาในครัวเรือนของเขาให้แก่ข้าพเจ้าไว้ มิใช่ว่าทุกครัวเรือนจะมีเครื่องมือเครื่องใช้เป็นของตนมากถึงเท่านั้น แต่ลางทีอาจไม่มีใครที่มีมากไปกว่านี้ก็เป็นได้ ท่านขุนนางทั้งสองยังเติมชื่อตัวไม้เครื่องเรือนที่สำคัญ ๆ เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มและศัสตราวุธต่าง ๆ แถมให้อีกด้วย เราจะได้เห็นวิธีก่อสร้างอย่างง่าย ๆ แต่ประณีต ตลอดจนการหาเครื่องเรือนมาตกแต่งด้วย และขนบธรรมเนียมอันที่เป็นของเขาเองอีกหลายประการ ดังข้าพเจ้าจะได้พรรณนาเมื่อกล่าวถึงเครื่องเลือนลางชิ้นนั้น

๔. เครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์

เครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์สยามนั้น ก็เกือบจะอย่างเดียวกันกับของราษฎร หากแต่เป็นของดีมีค่ามากขึ้นกว่าที่สามัญชนใช้เท่านั้น ท้องพระโรงที่ข้าพเจ้าเห็น ณ กรุงศรีอยุธยา และ ณ เมืองละโว้ก็กรุฝาและเพดานด้วยไม้กระดาน ไม้ที่กรุนี้ล่องชาดและเขียนกระหนกทองลายกระดานและลายก้านขดพื้นนั้นปูพรมรองเท้า ท้องพระโรงที่เมืองละโว้นั้นประดับไว้แล้วรอบด้านด้วยกระจกเงาซึ่งขบวนเรือกำปั่นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสบรรทุกมาสู่กรุงสยาม หอประชุมเสนาบดีก็ตกแต่งไว้โดยทำนองเดียวกัน ทางด้านลึกนั้นมีบัลลังก์ราชอาสน์ทำอย่างแท่นไม้ขนาดใหญ่คล้ายเตียงนอน มีเสาฐาน พื้น และวิสูตร ล้วนหุ้มด้วยแผ่นทองคำ พื้นพระราชอาสน์นั้นปูพรม แต่มิได้ดาดเพดาน กั้นวิสูตร หรือมีเครื่องประดับอย่างใดอีก ที่หัวพระแท่นนั้นมีพระเขนยอิง หาได้ประทับบนพระยี่ภู่ไม่ ดังที่ข้าพเจ้าเคยให้ข้อสังเกตมาแล้ว ชั่วแต่ประทับบนพรมเท่านั้น ในหอประชุมนี้ ที่ผนังทางด้านขวาของบัลลังก์ มีกระจกเงาบานหนึ่งซึ่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสโปรดให้เมอสิเยอร์เดอ โชม็องต์ นำมาทูลเกล้าฯ ถวายพระเจ้ากรุงสยาม อนึ่ง ยังมีพระราชอาสน์ไม้ปิดทองอีกองค์หนึ่งซึ่งพระองค์เสด็จประทับในวาระที่โปรดให้คณะทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ ดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว กับมีเตียบหรือพานพระศรีอีกองค์หนึ่ง สูง ๒ ฟุต หรือราว ๆ นั้นตั้งไว้ด้วย เตียบนั้นทำด้วยเงินอย่างฝีมือประณีตและลงทองเป็นลางแห่ง*

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงขยายความไว้ว่า "*เห็นจะเป็นพานพระขันหมากสองชั้น ทำด้วยทองคำลงยาราชาวดีหลงเป็นเงินทาทอง และเรียกเตียบอย่างไพร่ เพราะเคยได้ยินเรียกเตียบในเครื่องยศขุนนาง*"

๕. ชาม จาน เครื่องโต๊ะอาหารที่เราได้เห็นในพระราชวัง

ในการบริโภคอาหารทุกครั้งที่เราได้รับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวังนั้น เราได้เห็นจานเงินเป็นจำนวนมากพอใช้ โดยเฉพาะถาดใหญ่กลมและก้นลึก มีขอบสูงขึ้นมาราวหนึ่งนิ้วฟุต ในถาดนี้เขาวางโถใหญ่กลมขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางหนึ่งนิ้วฟุตครึ่งไว้หลายใบ โถนี้มีฝาปิดและมีเท้าเชิงได้ขนาดกับส่วนสัดของมัน ในโถเหล่านี้แลที่เขาใส่ข้าวให้เราบริโภค ส่วนจานใส่ผลไม้นั้นเป็นจานทองคำ กล่าวกันว่าเป็นจานที่จัดทำขึ้นเป็นเฉพาะพิเศษเมื่อคราวพระเจ้ากรุงสยามโปรดพระราชทานเลี้ยงแก่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ และเป็นความจริงที่ว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ มิได้เสวยพระกระยาหารในจานแบนเลย เพื่อถวายพระเกียรติแด่พระมหากษัตริย์ ชาวสยามนิยมใช้ภาชนะทรงสูงตั้งเครื่องต้นถวาย และภาชนะที่ใช้เป็นปกติในการเสวยนั้นก็เป็นเครื่องกระเบื้อง มิได้ใช้ภาชนะทองคำหรือเงินดังอย่างธรรมเนียมทั่วไปที่กระทำกันอยู่ในราชสำนักทั้งหลายทางภาคพื้นเอเชีย และแม้ที่กรุงคอนสแตนติโนเปิล

บทที่สี่
ว่าด้วยสำรับกับข้าวของชาวสยาม

๑. ชาวสยามบริโภคอาหารน้อย และอาหารของเขาคืออะไรบ้าง

สำรับกับข้าวของชาวสยามนั้นไม่สู้จะฟุ่มเฟือยนัก ในฤดูร้อนที่พวกเราบริโภคอาหารกันน้อยกว่าในฤดูหนาวนั้น ชาวสยามยังบริโภคอาหารน้อยกว่าพวกเราลงไปเสียอีก เนื่องด้วยมีฤดูร้อนติดต่อกันอยู่ตลอดกาลนั่นเอง อาหารหลักของเขาคือข้าวกับปลา ท้องทะเลได้ให้หอยนางรมตัวเล็ก ๆ มีรสชาติดีมาก แล้วก็เต่าขนาดย่อมเนื้อรสดี กุ้งทุกขนาด และปลาเนื้อดีอีกเป็นอันมาก ซึ่งพวกเราไม่ทราบว่าเป็นพันธุ์ไร แม่น้ำลำคลองก็อุดมสมบูรณ์ไปด้วยปลา ส่วนใหญ่เป็นปลาไหลตัวงาม ๆ แต่ชาวสยามไม่สู้จะนิยมบริโภคปลาสดกันนัก

๒. ความน่าพิศวงของปลาสองชนิด

ในกระบวนปลาน้ำจืดด้วยกันนั้น มีอยู่สองชนิดที่ควรจะได้ระบุไว้ ชาวสยามเรียกว่า ปลาอุบ* และปลากระดี่ มีลางคนยืนยันต่อข้าพเจ้าให้เชื่อว่า เมื่อได้จับปลาเหล่านั้นหมักเกลือไว้ด้วยกันตามวิธีที่ชาวสยามเคยทำกันมาแล้วใส่รวมลงในตุ่มหรือไหดินเผาดองไว้ ปลานั้นจะเน่าภายในไม่ช้า เพราะการหมักเค็มของชาวสยามนั้นทำกันเลวมาก ครั้นปลาเน่าและค่อนข้างจะเป็นน้ำแล้ว น้ำปลาเน่าหรือปลาร้านั้นจะนูนฟอดขึ้นและยุบลงตรงกันกับเวลาที่กระแสน้ำทะเลขึ้นลง เมอสิเยอร์แว็งซ็องต์ได้ให้ปลาร้าแก่ข้าพเจ้ามาไหหนึ่ง เมื่อกลับมาถึงฝรั่งเศส และยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าการที่น้ำปลาร้าในไหขึ้นลงได้นั้นเป็นความจริง เพราะเขาได้ไปเห็นมากับตาตนเองแล้ว แต่ข้าพเจ้าไม่อาจพลอยเชื่อให้สนิทใจได้ ด้วยขณะที่ยังอยู่ในสยามนั้น ข้าพเจ้าได้รับการบอกเล่าช้าไป จึงไม่มีโอกาสที่จะพิสูจน์ให้เห็นด้วยตาของตนเอง ไหที่เมอสิเยอร์แว็งซ็องต์ให้แก่ข้าพเจ้าและข้าพเจ้านำมายังกรุงปารีสด้วยนั้น น้ำปลาร้าหาได้ขึ้นลงดังว่าไม่ อาจเป็นด้วยปลานั้นเน่าเฟะเกินไป หรือคุณสมบัติที่จะเลียนแบบน้ำขึ้นน้ำลงนั้น จะมีอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้นก็ไม่ทราบได้

---

* ชื่อปลาชนิดหนึ่งไม่มีเกล็ด คล้ายปลาสังกะวาด แต่ในภาษาฝรั่งนั้นเขียนไว้ว่า ปลาอุด [pla out] อาจเป็นปลาดุกก็ได้ ความผิดพลาดอาจเนื่องจากฟังไม่ได้ศัพท์จับเอาไปกระเดียด ซึ่งเราจะพบในที่ต่อไปอีกหลายแห่ง [pla out อาจหมายถึง “ปลาอุก” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ อธิบายความหมายว่า “อุก” เป็นชื่อเรียกปลากดหลายชนิด เมื่อถูกจับขึ้นมาพ้นน้ำจะร้องเสียงอุก ๆ]

๓. การหมักเค็มของชาวสยามนั้นเลว และรสนิยมของชาวสยามในการบริโภคอาหารที่เน่า

ชาวสยามมีความยุ่งยากเป็นอันมากต่อการที่จะหมักเค็มให้ได้ดี เพราะว่าเกลือจะแทรกซึมเข้าไปในเนื้อสัตว์ได้โดยยากในประเทศที่มีอากาศร้อนจัด แต่พวกเขาก็ชอบบริโภคของที่หมักเค็มไว้ยังไม่ได้ที่ และปลาแห้งยิ่งกว่าปลาสด ๆ แม้ปลาเน่า (ปลาร้า) ก็เป็นที่นิยมชมชอบไม่น้อยไปกว่าไข่ตายโคม ตั๊กแตน หนู (พุก) แย้ และตัวด้วงตัวแมลงอีกเป็นส่วนใหญ่ ไม่น่าสงสัยว่าธรรมชาติคงจะแต่งให้ชาวสยามหันไปบริโภคแต่อาหารประเภทที่ย่อยง่าย และลางทีสิ่งเหล่านี้อาจมีรสชาติไม่เลวดังที่เราคิดกันก็เป็นได้ นาวาแรตได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง *ปาฐกถาว่าด้วยประวัติศาสตร์เมืองจีน ภาค ๑* หน้า ๔๕ ว่า ในชั้นแรกเขาก็นึกขยะแขยงไข่ตายโคมของนกชนิดหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า ตาบอง[๑] แต่ครั้นได้บริโภคเข้าไปแล้วก็พบว่ามีรสชาติเป็นเลิศ เป็นที่แน่อยู่อย่างหนึ่งว่า การบริโภคไข่ดิบในสยามนั้นเป็นภัยแก่สุขภาพมาก ที่นี่เราได้บริโภคงูแม้ไข่นกลางชนิด เราก็ไม่เว้นที่จะลองดู และลางทีเนื้อสัตว์ที่เริ่มจะเปื่อยก็มีรสชาติดีไม่น้อยอยู่เหมือนกัน

๔. ชาวสยามคนหนึ่งเปลืองค่าบริโภควันละเท่าไร

ชาวสยามคนหนึ่งจะอิ่มหนำสำราญด้วยข้าวซึ่งมีน้ำหนักวันละ ๑ ปอนด์ ราคาตกราว ๑ ลิยาร์ด แล้วก็มีปลาแห้งอีกเล็กน้อยหรือไม่ก็ปลาเค็ม ซึ่งราคาค่างวดก็ไม่แพงไปกว่าราคาข้าวนัก เหล้าโรง หรือเหล้าที่ทำจากข้าว ขนาดจุ ๑ แปงต์[๒] ที่กรุงปารีส ก็ตกราว ๒ ซู เท่านั้นก็พอแล้ว ฉะนั้นจึงมิพึงสงสัยว่าเหตุไฉนชาวสยามจึงไม่สู้จะสนใจกับการทำมาหาเลี้ยงชีพนัก พอตกค่ำลงก็ได้ยินแต่เสียงร้องรำทำเพลงไปทั่วทุกบ้านเรือน

๕. น้ำจิ้มของชาวสยาม

น้ำจิ้มของพวกเขานั้นทำกันอย่างง่าย ๆ ใช้น้ำนิดหน่อยกับเครื่องเทศ หัวกระเทียม หัวหอมกับผักสมุนไพรลางชนิดที่มีกลิ่นดีเช่น กะเพรา* พวกเขาชอบบริโภคน้ำจิ้มเหลวชนิดหนึ่งคล้ายกับมัสตาร์ด ทำจากเคยเน่า เพราะหมักไม่ได้ที่ เรียกว่า กะปิ มีผู้ให้เมอสิเยอร์เซเบเรต์ มาหลายกระปุก ซึ่งก็ไม่มีกลิ่นเหม็นจัดนัก

---

[๑] tabon

[๒] pinte มาตราโบราณสำหรับชั่งตวงของเหลว เท่ากับ ๐.๙๓ ลิตร

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงขยายความไว้ในวงเล็บว่า "*ลา ลูแบร์ตำน้ำพริกไม่น่าอร่อย ขาดน้ำตาล มะนาว น้ำปลา เกินหัวหอม*"

๖. ชาวสยามทาตัวเด็ก ๆ ให้เป็นสีเหลือง

สิ่งที่เขาใช้แทนหญ้าฝรั่นนั้น เป็นเหง้าไม้ชนิดหนึ่งซึ่งมีรสและสีอย่างเดียวกัน เมื่อได้ตากให้แห้งและป่นเป็นผงแล้ว เหง้าชนิดนี้รู้จักกันในนามว่า โครกุส อินดีกุส[๑] เขาเห็นว่าเป็นการรักษาสุขภาพให้แก่เด็ก ๆ ด้วยการทาตัวและหน้าให้เหลือง ฉะนั้นในท้องถนน เราจึงเห็นแต่เด็ก ๆ ที่มีผิวสีเหลืองไปด้วยกันทั้งนั้น

๗. ชาวสยามบริโภคน้ำมันอะไร

ชาวสยามไม่มีน้ำมันผลนัต น้ำมันผลมะกอกหรือน้ำมันอย่างอื่นสำหรับใช้บริโภค นอกจากน้ำมันที่ทำจากผลมะพร้าวเท่านั้น ถึงแม้จะมีรสขมเล็กน้อย แต่ก็ใช้บริโภคได้ดีเมื่อเคี่ยวออกมาใหม่ ๆ ไม่กี่วัน แต่ถ้าทิ้งไว้นานแล้ว จะมีกลิ่นหืนจัดจนบริโภคไม่ลงถ้าไม่คุ้นกับการใช้น้ำมันชนิดนี้ การคุ้นชินกับรสนี่เองเมื่อข้าพเจ้ากลับจากการเดินทางไกลโดยมิได้ลิ้มรสน้ำมันดี ๆ มาเป็นเวลาช้านาน กลับรู้สึกว่าน้ำมันอย่างเลิศที่กรุงปารีสนั้นจืดชืดและไม่มีรสชาติไปเสียได้

๘. เรื่องราวต่าง ๆ ที่เขียนขึ้นนั้น ต้องเข้าใจไปตามความรู้สึกนึกคิดของผู้แต่ง

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะเว้นให้ข้อสังเกตประการหนึ่งไว้ไม่ได้ว่า เพื่อที่จะเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับประเทศไกล อันคำพรรณนาที่ว่า ดี งาม วิเศษ ใหญ่ เลว น่าเกลียด ธรรมดา เล็ก อันมีความหมายชวนให้กังขาอยู่ในตัวของมันเองนั้น ผู้อ่านจะต้องพยายามเข้าใจไปตามความรู้สึกนึกคิดและรสนิยมของผู้ที่เรียบเรียงบันทึกเหล่านั้นขึ้นเป็นประมาณ ถ้าเขามิได้อธิบายขยายความไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ยกตัวอย่างเช่น ถ้านายสถานีการค้า (หรือนายห้าง) ชาวฮอลันดาผู้หนึ่ง หรือนักบวชชาวโปรตุเกสรูปหนึ่ง พรรณนาถึงความเลอเลิศและความอยู่ดีกินดีของชาวตะวันออกมากจนเลยเถิดไป หรือกล่าวถึงปราสาทราชมนเทียรของพระเจ้ากรุงจีนว่าเสมอด้วยปราสาทราชมนเทียรของพระเจ้าแผ่นดินในยุโรปไซร้ ก็ให้พึงเชื่อได้ว่าเป็นความจริง เมื่อนำเอาไปเทียบเคียงกับราชสำนักโปรตุเกส และเมื่อนำไปเทียบเคียงกับราชสำนักแห่งออเรนจ์[๒] แม้กระนั้นก็ยังเป็นที่น่ากังขาอยู่ดี เพราะอันที่จริงนั้น ห้องหับภายในที่ประทับของพระเจ้ากรุงจีน ก็มิได้สร้างด้วยสิ่งอื่นนอกจากไม้ลงรักขัดมันทั้งภายในและนอก อันดูน่าอยู่และสะอาดหมดจดมากกว่าจะวิจิตรตระการตา ฉะนั้น (ด้วยว่าไม่เป็นการยุติธรรมเลยที่จะเหยียดหยามสิ่งที่เราได้เห็นมาว่าไม่ดีเทียมเท่าราชสำนักฝรั่งเศสที่เราได้เห็นในยุคปัจจุบัน และซึ่งเราไม่เคยได้เห็นมาก่อนรัชสมัยอันยิ่งใหญ่รุ่งเรืองเช่นรัชกาล

---

[๑] Crocus Indicus

[๒] ราชตระกูลซึ่งทำหน้าที่เป็นประมุขสูงสุดของสาธารณรัฐดัตช์ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗

ปัจจุบันนี้) ข้าพเจ้าพยายามที่จะไม่กล่าวทิ้งไว้ให้เป็นการคลุมเครือ แต่จะได้เขียนไปตามที่เห็นมาด้วยตาของตนเองอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงทุกประการ เพื่อมิให้ท่านผู้ใดบังเกิดความกังขาในรสนิยมส่วนตัวของข้าพเจ้า และประการสุดท้ายเพื่อให้ท่านผู้อ่านสามารถวินิจฉัยไปตามข้อคำที่ข้าพเจ้าเขียนขึ้นได้อย่างถูกต้องที่สุด ดังกับว่าท่านได้ร่วมเดินทางไปกับข้าพเจ้าด้วยฉะนั้น

๙. ข้อคิดอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องเดียวกันนี้

ข้อบกพร่องอีกประการหนึ่งในการเขียนเรื่องนั้นก็คือ การแปลคำภาษาต่างประเทศ เป็นต้นว่าในบรรดาพระชายาของพระเจ้ากรุงจีนนั้น มีอยู่องค์เดียวเท่านั้นที่ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นพระอัครมเหสี ส่วนพระชายาอื่น ๆ นั้นดำรงศักดิ์ต่ำกว่า แม้ว่าจะเป็นพระชายาอันชอบด้วยกฎหมายประเพณีนิยมของบ้านเมืองอยู่ด้วยกันก็ตาม พระชายาหรือพระสนมเหล่านี้เรียกกันตรง ๆ ว่านางใน[๑] และในสยามก็ใช้คำเดียวกันนี้ กุมารกุมารีที่ประสูติจากพระสนมมิได้ยกย่องพระมารดาของพระองค์เองดังที่ธรรมเนียมจีนกำหนดให้รับนับถือพระมารดาของตน แต่หากกุมารกุมารีเหล่านี้ถวายความเคารพและทรงยกให้พระอัครมเหสีเป็นพระราชมารดา ดังกับว่าพระชายาทั้งหลายนั้นได้ประสูติโอรสธิดาเพื่อพระอัครมเหสีแต่พระองค์เดียวเท่านั้น และธรรมเนียมนี้ใช้เป็นประเพณีปฏิบัติในเมืองจีนในตระกูลที่มีภรรยาหลายคน เพื่อให้อำนาจบังคับบัญชาตกอยู่แก่เมียหลวงโดยเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว อันเป็นวิธีการที่จะรักษาสันติในครอบครัวไว้เท่าที่จะทำได้ และไม่ยอมให้บุตรธิดาเหล่านั้นถกเถียงกันว่ามารดาของใครดีกว่ากัน เราได้อ่านเรื่องราวทำนองเดียวกันนี้จากเรื่องนางซาราห์ ซึ่งให้ทาสีของนางชื่ออาการ์แก่อับราฮัม โดยนางกล่าวว่าเพื่อให้นางทาสีนั้นมีบุตรกับสามีในเมื่อนางไม่สามารถจะมีบุตรด้วยตนเองได้ ภรรยาคนอื่น ๆ ลางคนของหัวหน้าครอบครัวเริ่มแรก* ลางคนก็ใช้วิธีเดียวกันนี้ เราจะเห็นได้ในฐานะที่เป็นเอกภรรยา แต่ละนางพึงถือได้ว่าเป็นมารดาของบุตรธิดาทุกคนของสามี บัดนี้จะขอกลับมาพูดถึงสิ่งที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่าเป็นภัย คือความเข้าใจผิดในการแปลคำภาษาต่างประเทศในหนังสือต่าง ๆ ที่เรียบเรียงกันขึ้น ปัญหามีอยู่ว่า ถ้าผู้แปลบันทึกของชาวโปรตุเกสเกี่ยวกับเรื่องเมืองจีนเป็นชาวฝรั่งเศส จะสามารถหาคำที่ถอดความคำว่า นางในได้ตรงตามความหมายเดิมหรือไม่ ความเคลือบคลุมนี้ยังจะพบอีกในคำอันเกี่ยวกับตำแหน่งหน้าที่ ด้วยว่าราชสำนักทั้งปวงนั้นหาได้มีพนักงานเจ้าหน้าที่เหมือน ๆ กันไปเสียทั้งหมดไม่ และตำแหน่งหน้าที่ในรัฐบาลใด ๆ

---

๑ dames du palais

* Patriarches นามให้แก่หัวหน้าครอบครัวเริ่มแรกตามพระคัมภีร์โบราณ (Ancien Testament) ระยะจากการสร้างโลกมาถึงคราวน้ำท่วมใหญ่ล้างโลกนั้น กล่าวกันว่ามีหัวหน้าเริ่มแรกอยู่ ๑๐ คน คนที่สำคัญ ๆ คือ อะดัม เซธ เอโนส มาธุซาเลม และโนเอ ซึ่งมีอายุยืนกันคนละอย่างน้อย ๙๐๐ ปี ครั้นภายหลังน้ำท่วมใหญ่แล้ว พวกหัวหน้าครอบครัวเริ่มแรกก็มีอายุสั้นลง มีเซม กัง จาเฟต อับราฮัม (คนที่ลาลูแบร์ยกขึ้นเป็นอุทาหรณ์) อิซาอัค และจาค็อบ

ก็เช่นเดียวกัน ตำแหน่งหน้าที่ทุกตำแหน่งหาได้มีอยู่ในงานบริหารทั่วไปทุกหนทุกแห่งไม่ และนามตำแหน่งอย่างเดียวกันที่ตั้งขึ้นนั้น ผู้มีตำแหน่งก็หาได้ทำหน้าที่ตรงกันทุกหนทุกแห่งไปไม่ หมายความถึงหน้าที่อันตรงกับตำแหน่งที่มีนามเหมือน ๆ กันนั้น อนึ่งนั้น นามตำแหน่งหนึ่งอาจยิ่งใหญ่และสำคัญมากอยู่ในบ้านเมืองหนึ่ง แต่กลับมีความสำคัญน้อยในอีกบ้านเมืองหนึ่งก็ได้ ตัวอย่างเช่น ชาวสเปนมีจอมพล ซึ่งในชั้นแรกเขาประสงค์ที่จะเลียนแบบไปจากจอมพลของฝรั่งเศส และราชทูตคนใดคนหนึ่งจะหลงเข้าใจผิดไปถนัดว่าตนได้รับเกียรติอย่างยิ่ง ในการที่มีจอมพลสเปนเป็นผู้นำเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงสเปน เสมอว่าจอมพลฝรั่งเศสเป็นผู้นำเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสฉะนั้น เมื่อราชสำนักใดยิ่งอยู่ไกลสุดหล้าฟ้าเขียวออกไป ความเข้าใจผิดพลาดเหล่านี้ก็จะยิ่งมีมากขึ้น ถ้านำเอาคำ ๆ หนึ่งพร้อมความหมายจากที่แห่งหนึ่งไปใช้กับราชสำนักอีกแห่งหนึ่ง ในสยามถือกันว่าเป็นหน้าที่ที่มีเกียรติมาก ถ้าบุคคลใดได้รับแต่งตั้งให้มีหน้าที่เทโถลงพระบังคนของพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะต้องนำไปเทลง ณ สถานที่อันกำหนดไว้เพื่อการนี้ และมียามเฝ้าระวังรักษาอย่างกวดขัน อาจเป็นเพราะความเชื่อถือโชคลางทางไสยศาสตร์ ซึ่งชาวสยามเชื่อว่าอาจมีผู้ทำกฤตยาคุณได้จากสิ่งปฏิกูลที่ถ่ายออกมาจากร่างกายนั้น ในเมืองจีนนั้น เกียรติยศและอำนาจตกอยู่แก่ขุนนางที่ได้รับตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งเราเรียกว่า de robe* ส่วนขุนนางฝ่ายทหารอย่างน้อยที่สุดก่อนสมัยที่พวกตาดเข้ามามีอำนาจ ก็เป็นแต่เพียงคนอับโชคที่รู้สึกว่าตัวเองไม่สามารถจะก้าวหน้าได้ด้วยวิชาการทางอักษรศาสตร์

๑๐. ข้อคิดอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องเดียวกันนี้

ข้อบกพร่องประการที่ ๓ ในการแต่งหนังสือเกี่ยวกับชาวต่างชาตินั้น ถ้าจะพูดไปแล้วก็คือการพรรณนาถึงสิ่งต่าง ๆ ส่วนใหญ่แต่เพียงด้านเดียว ผู้อ่านก็จะนึกเดาเอาเองว่าส่วนที่เหลือนอกนั้นของชนชาติที่ผู้เขียนเล่าให้ตนฟังนั้น ก็คงเหมือน ๆ กันกับชาติของผู้อ่านเอง และเป็นสาเหตุที่ทำให้ชนชาตินั้นกลายเป็นชาติที่พิลึกพิลั่น หรือเลอเลิศอย่างใดอย่างหนึ่งไปได้ (ในทรรศนะของผู้อ่าน) เช่นถ้าเราจะพรรณนาแต่เพียงลวก ๆ ว่าพระเจ้ากรุงสยามทรงฉลองพระองค์ทับฉลองพระองค์ครุยแล้ว เราก็จะเห็นกันว่าเป็นของแปลกน่าหัวร่อ แต่ถ้าเราเข้าใจการทั้งสิ้นแจ่มแจ้งแล้ว ก็จะเห็นได้ชัดว่า มาตรว่าชนชาติทั้งหลายต่างได้ทำตามหลักการอันผิดแผกแตกต่างกันออกไป แต่สุดท้ายก็มาลงเป็นหลักการเกือบจะเป็นอย่างเดียวกันนั่นแล และไม่มีบ้านเมืองใดที่จะน่าอัศจรรย์พันลึก หรือพิลึกพิลั่นยิ่งกว่ากันไปเลย แต่พูดเรื่องนี้มาพอแล้ว ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงการกินอยู่พูวายของชาวสยามสักที

---

* gens de robe ผู้ทำหน้าที่เกี่ยวกับคดี (เช่น ผู้พิพากษา พนักงาน อัยการหรือทนายความ เพราะสวมเสื้อครุยบัณฑิตในขณะทำหน้าที่ของตนในห้องพิจารณาคดี)

๑๑. น้ำนมที่กรุงสยาม

เขามีน้ำนมของนางกระบือ ซึ่งข้นมันกว่าน้ำนมของนางโค แต่เขามิได้ทำเนยแข็งหรือเนยอ่อนบริโภคกันแต่อย่างหนึ่งอย่างใด เนยอ่อนนั้นจับเป็นตัวได้ยากเพราะอากาศร้อนจัด และเนยอ่อนที่นำมาจากเมืองสุรัตกับเบงกอลนั้น เมื่อถูกอากาศร้อนจัดเข้าก็มีกลิ่นไม่สู้ดีและละลายคืนตัวเสียเกือบหมดเมื่อมาถึง

๑๒. ชาวสยามแต่งกับข้าวของเขาอย่างไร

ชาวสยามใช้ปลาแห้งแต่งเป็นกับข้าวได้หลายขบวน โดยไม่ต้องย้ายวิธีการอะไรมากนัก ตัวอย่างดังหั่นปลาแห้งเป็นชิ้นเล็ก ๆ แล้วผัดอย่างผัดเส้นหมี่ของชาวอิตาลี หรือไข่เจียวหั่นเป็นเส้น ๆ ของชาวสเปน ชาวจีนมีความชำนาญในการแต่งอาหารที่เขาจัดปรุงขึ้นมาก เช่น แต่งเป็ดเป็นรูปทหาร แต่งสับปะรดเป็นรูปมังกรและระบายเป็นสีต่าง ๆ เมื่อสมัยก่อนนี้ในทวีปยุโรปเขาเทียบน้ำตาลทรายประดิษฐ์เป็นรูปต่าง ๆ มาในจานผลไม้ด้วย แต่ก็มิได้บริโภคอาหารน้ำตาลเหล่านั้น และชาวเยอรมันเรียกอาหารชนิดนี้ว่า schavvesson – อาหารสำหรับดู[๑]

๑๓. อาหารจีน

กับข้าวมากกว่า ๓๐ ชนิดที่ปรุงตามตำรับจีนซึ่งเขานำมาตั้งเลี้ยงพวกเราที่กรุงศรีอยุธยานั้น ข้าพเจ้าไม่อาจที่จะบริโภคได้สักอย่างเดียว แม้ว่าข้าพเจ้าจะเป็นผู้ที่ง่ายต่อการปรับตนให้คุ้นกับรสอาหารต่างประเทศอยู่มากก็ตาม เมื่อได้เห็นอาหารแปลก ๆ เช่นนี้ ข้าพเจ้าก็อดระลึกถึงคำที่เขาเล่าให้ฟังเกี่ยวกับคนจีนไม่ได้ว่าคนพวกนี้จับต้องมูลคนและมูลสัตว์ได้อย่างไม่ขยะแขยงเพื่อเลือกเฟ้นสิ่งที่ต้องการนำเอาไปทำปุ๋ยบำรุงดิน และคนพวกนี้กินเนื้อสัตว์ทุกชนิดกันเป็นปกติ เช่น แมว หมา ม้า ลา ล่อ ซึ่งพวกเราพากันสะอิดสะเอียนกันเป็นหนักหนา

---

[๑] du manger pour voir คำว่า schavvesson มาจากคำว่า schauen แปลว่า ดู และคำว่า essen แปลว่า กิน

๑๔. ชาวสยามไม่ค่อยชอบบริโภคเนื้อสัตว์และไม่มีโรงฆ่าสัตว์

ตรงกันข้ามกับชาวสยามซึ่งไม่ค่อยนิยมบริโภคเนื้อสัตว์ แม้จะมีผู้นำมาให้ แต่ถ้าจะบริโภคบ้างก็พอใจแต่ลำไส้และเครื่องในทั้งหลายบรรดาที่พวกเราไม่ชอบบริโภคกัน ในท้องตลาดสยามมีตัวแมลงต่าง ๆ ปิ้งบ้างย่างบ้างวางขาย แต่ไม่เห็นมีร้านขายเนื้อย่างหรือโรงฆ่าสัตว์แต่สักแห่ง พระเจ้ากรุงสยามโปรดพระราชทานเป็ดไก่และสัตว์อื่นที่ยังเป็น ๆ อยู่ให้เรา เลยเป็นภาระของพวกเราที่จะต้องเชือดคอและทำอาหารบริโภคกันเอง แต่โดยทั่วไปแล้ว เนื้อสัตว์ทุกชนิดนั้นเหนียว ไม่ค่อยฉ่ำ และย่อยยาก ซึ่งในที่สุดพวกชาวยุโรปเองที่เข้ามาอยู่ในสยามก็ค่อย ๆ เว้นบริโภคเนื้อสัตว์จนกระทั่งงดเอาเสียเลยทีเดียว ตามที่เอเลียง[๑] เขียนไว้นั้นว่าคนชาวเกาะโรดส์ครั้งโบราณไม่ชอบบุคคลที่นิยมบริโภคเนื้อสัตว์มากกว่าเนื้อปลา ชาวสเปนกับชาวอิตาลีก็บริโภคเนื้อสัตว์กันน้อยและบริโภคก็แต่ชนิดที่ย่างไว้จนแห้งแล้วเท่านั้น เราพบว่าชาวอังกฤษนั้นบริโภคเนื้อสัตว์มากเกินไป และชอบบริโภคกันอย่างดิบมากเสียด้วย เป็นอันว่าประเทศใดที่ยิ่งมีอากาศร้อนจัดการกินอยู่พูวายของคนที่นั่นก็ยิ่งน้อยตามลงไปเป็นธรรมดา

๑๕. เป็ดไก่

ชาวสยามไม่สนใจที่จะเลี้ยงไก่ตอน เขามีแม่ไก่อยู่ ๒ พันธุ์ พันธุ์หนึ่งเหมือนกับของเรา อีกพันธุ์หนึ่งนั้นมีหนังและหงอนสีดำ แต่เนื้อและกระดูกขาว และเมื่อไก่ดำนี้สุกแล้ว รสชาติและสีสันก็เหมือนกับไก่ขาวทุกอย่าง ไม่ผิดแผกแตกต่างกันตรงไหนเลย มาตรว่าจะมีผู้กล่าวว่าไก่ดำนั้นมีรสชาติโอชะกว่าไก่ขาวก็ตาม ส่วนเป็ดนั้นมีเป็นอันมากและรสดีมากเสียด้วย แต่กล่าวกันว่า เนื้อเป็ดนั้นทำให้เกิดโรคหิดโรคคันได้ง่าย ไก่งวง[๒] เราได้มาจากอินเดียแถบตะวันตก ไก่ชนิดนี้หามีในกรุงสยามไม่

๑๖. สัตว์ที่เป็นเหยื่อล่า

นกยูงกับนกพิราบนั้นยังเป็นพันธุ์เถื่อนอยู่ นกกระทาทุกพันธุ์ออกสีเทา ๆ กระต่ายป่านั้นมีน้อยที่สุดและเราไม่เคยเห็นกระต่ายบ้านเลย อาจเป็นเพราะกระต่ายพันธุ์นี้ไม่อาจเลี้ยงตัวเองได้ในป่าท่ามกลางสัตว์ใหญ่ที่บริโภคเนื้อเป็นมังสาหารซึ่งมีชุกชุมก็เป็นได้ มีนกคุ่มกับนกปากซ่อมเป็นอันมาก ชาวสยามบริโภคนกซึ่งมีขนสีต่าง ๆ กัน แล้วยังนกแก้วและนกเล็ก ๆ อีกหลายชนิดก็มีรสอร่อยมากเหมือนกัน

---

[๑] Elien เขียนหนังสือชื่อ Histoires variées และ Histoire des animaux เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๗

[๒] coq d' Inde

๑๗. การล่าสัตว์

แต่สัตว์ที่ตกเป็นเหยื่อถูกล่าในป่านั้นอยู่กับชาวสยามได้อย่างปลอดภัย เขาไม่นิยมฆ่าหรือว่าจับเอาตัวมันมากักขังไว้ เขาไม่ชอบใช้สุนัขที่ช่วยในการไล่ล่า อนึ่งนั้น การที่มีพงหญ้าสูงท่วมหัวและป่าทึบทำให้ยากแก่การล่าอยู่มิใช่น้อย อย่างไรก็ตาม พวกแขกมัวร์ชอบเลี้ยงนกเหยี่ยวไว้เพื่อความเพลิดเพลิน นกชนิดนี้มาจากเปอร์เซีย

๑๘. ลักษณะเฉพาะของนกพันธุ์ต่าง ๆ ในสยาม

สิ่งหนึ่งซึ่งนับว่าแปลก (แม้จะเป็นสิ่งธรรมดาสามัญในบราซิลและเมืองร้อนอื่น ๆ ก็ตาม) ก็คือนกแทบทุกชนิดในสยามมีสีสันงามตานัก แต่เสียงร้องไม่เสนาะหู มีอยู่หลายพันธุ์ที่พูดเลียนคำพูดมนุษย์ได้ แต่ละชนิดก็มีเสียงประจำตัวของมันแตกต่างกันออกไป และไม่มีเสียงเจี๊ยบจ๊าบเลย แม้จะมีนกลางชนิดที่เหมือน ๆ กันกับในประเทศของเรา ก็ไม่ใช่จำพวกนกไนติงเกลหรือนกคีรีบูน หากเป็นนกกระจอก นกยูง และนกกานกแร้งไปเสีย นกกระจอกนั้นเข้าไปในห้องหับโดยไม่เกรงกลัวอะไรทั้งสิ้นเพื่อกินตัวแมลงเล็ก ๆ และมดทุกประเภท กากับแร้งนั้นมีชุมและเชื่องมาก เพราะไม่มีใครทำอันตรายมัน และผู้คนก็ให้อาหารมันกินเป็นทาน ลางทีเขาทิ้งเด็กที่ตายก่อนอายุได้ ๓ - ๔ ขวบให้แร้งกากินเป็นอาหารก็มี

๑๙. สิ่งที่เราเรียกว่าเนื้อสัตว์นั้นไม่มีราคาในสยาม

แพะกับแกะในกรุงสยามนั้นหายาก ตัวเล็กแล้วเนื้อรสไม่สู้ดีนัก จะหาซื้อได้จากชาวมัวร์เท่านั้น แต่พระเจ้ากรุงสยามโปรดให้เลี้ยงแพะแกะไว้จำนวนหนึ่งสำหรับพระองค์เอง ส่วนโคผู้กับกระบือผู้นั้นเขาเลี้ยงไว้ไถนาและขายแม่โคเสีย เนื้อสัตว์จำพวกนี้กินไม่ดีทั้งนั้น

๒๐. สุกรเป็นของดี

สุกรนั้นตัวเล็กและมีมันมากจนไม่น่ากิน แต่ก็นับว่าเป็นเนื้อสัตว์ที่สะอาดที่สุด อาจใช้ทำเป็นอาหารได้ในเมืองร้อนส่วนใหญ่ และให้คนไข้กินได้ สุกรนั้นเอาไปเลี้ยงในทะเลได้ดีเหมือนกัน โดยให้มันกินเศษขนมปังแห้งเป็นอาหาร ส่วนแกะนั้นมีกลิ่นขนของมันมาก เพราะมันต่างตัวต่างกินขนของกันและกันเอง เช่นเป็ดไก่ที่จิกขนของกันและกันกินฉะนั้น

๒๑. ราคาเนื้อสัตว์

ส่วนราคาเนื้อสัตว์ในราชอาณาจักรสยามนั้นเป็นดังนี้ แม่โคตัวหนึ่งราคาตามหัวเมืองไม่เกิน ๑๐ ซอล และในพระนครหลวงตัวละ ๑๐ เอกู หรือราว ๆ นั้น แกะตัวละ ๔ เอกู แพะตัวละ ๒ หรือ ๓ เอกู (กระนั้น พวกมัวร์ก็ยังขายให้อย่างไม่สู้เต็มใจนัก เพราะแพะนั้นเป็นอาหารหลักของพวกเขา) สุกรตัวหนึ่งราคาเพียง ๗ ซอลเท่านั้น เพราะพวกมัวร์ไม่บริโภคสุกร ไก่ตัวเมียนั้นโหลหนึ่งราคา ๒๐ ซอล และเป็ดโหลหนึ่งราคา ๑ เอกู

๒๒. สัตว์ปีกนั้นทวีพันธุ์มากในกรุงสยาม

สัตว์ปีกทุกชนิดทวีพันธุ์มากที่สุดในสยาม เป็นด้วยความร้อนแห่งอากาศเกือบจะฟักไข่ได้โดยลำพัง สัตว์จำพวกกวางเก้งก็มีชุม ทั้ง ๆ ที่สัตว์ร้ายในป่าได้ทำลายไปเสียเป็นอันมาก ถึงแม้ว่าชาวสยามจะรักการกินดี แต่เมื่อเขาฆ่ากวางหรือสัตว์จำพวกนี้ ก็เพียงเพื่อถลกหนังเอาไปขายให้พวกฮอลันดา ซึ่งกว้านซื้อส่งไปขายเป็นสินค้าสำคัญในญี่ปุ่นเท่านั้น

๒๓. โรคภัยไข้เจ็บของชาวสยาม

ดูเหมือนว่าเป็นเพราะการดื่มอย่างไม่รู้จักประมาณ หรืออาจจะเป็นเรื่องไฟธาตุในกระเพาะของเขา ชาวสยามใช่ว่าจะดื่มมากน้อยไปกว่าพวกเรา และใช่ว่าพวกเขาจะมีอายุยืนยาวกว่าเราหรือเจ็บไข้ได้ป่วยน้อยกว่า จำพวกโรคที่เป็นกันชุมนั้น ก็คือโรคป่วงและโรคบิด ซึ่งชาวยุโรปที่เข้าไปสู่ประเทศนี้ก็ยากที่จะรักษาตัวให้พ้นจากโรคทั้งสองนี้ได้ เช่นเดียวกับพวกชาวพื้นเมือง เพราะพวกยุโรปมักเว้นดื่มสุราไม่พอนั่นกระมัง ชาวสยามนั้นลางทีก็เป็นไข้ตัวร้อน ซึ่งพิษอาจแล่นขึ้นสู่สมองโดยง่าย และอาจกลายเป็นโรคปอดบวมได้ หากการอักเสบตามร่างกายนั้นมีน้อย และอาการไข้จับสั่นก็มีติดต่อกันไปโดยไม่ทำให้ถึงแก่ชีวิต ดังที่เป็นกันอยู่ในเขตเมืองร้อนโดยทั่วไปนั่นแล อาการไข้ที่จับเป็นพัก ๆ นั้นมีน้อย แต่ก็ค่อนข้างฉกาจเอาการอยู่ มาตรว่าอาการหนาวสั่นนั้นจะเป็นอยู่ชั่วระยะเวลาอันสั้นก็ตาม ความร้อนภายนอกทำให้ความร้อนในตัวของคนไข้ลดน้อยลงไปเป็นอันมาก จนแทบสังเกตไม่เห็นอาการโรคชนิดนี้ได้ อาการอย่างนี้แพทย์ของเราเรียกว่าไข้หนาว เป็นเช่นนี้กันทั่วอินเดียกระทั่งเปอร์เซีย หมอแว็งซ็องต์ ชาวโปรว็องซ์ที่ข้าพเจ้าเคยพูดถึงกล่าวว่าในจำนวนคนไข้ร้อยคนจะมีอยู่สักคนเดียวเท่านั้นที่มีอาการไข้หรือโรคที่ทำให้ตัวร้อนจัด โรคไอหวัด โรคไอหอบ โรคบวมทุกชนิด และโรคไขข้ออักเสบมีอยู่มิใช่น้อยในสยามเท่า ๆ กับในประเทศเราเหมือนกัน ซึ่งข้าพเจ้าไม่พิศวงเลย เพราะภูมิอากาศในปีหนึ่ง ๆ นั้นเป็นฤดูฝนเสียส่วนใหญ่ แต่โรคปวดตามข้อ โรคลมอัมพาต โรคลมบ้าหมู วัณโรคปอด และโรคปวดท้องมวนท้องทุกชนิด และโดยเฉพาะโรคไตอักเสบนั้นมีน้อย

ส่วนโรคมะเร็ง โรคฝีโพรงหนองและปรวด[๑] มีมาก โรคไฟลามทุ่ง[๒] นั้นเป็นกันชุม ใน ๒๐ คน ๑๙ คน จะต้องเคยเป็น และลางคนนั้นเป็นแผลผื่นตามเนื้อตัวตั้ง ๒ ใน ๓ ส่วน ไม่มีโรคลักปิดลักเปิดและโรคท้องมาน และก็มีโรคประหลาด ๆ หลายชนิดที่ชาวสยามเชื่อว่าเนื่องจากถูกคุณไสย กามโรคก็มีมิใช่น้อย แต่ไม่มีใครทราบว่าโรคชนิดนี้มีอยู่แต่ดั้งเดิมแล้วหรือว่าเพิ่งมีแพร่เข้ามาเมื่อไม่นานนี้

๒๔. โรคระบาดในกรุงสยาม

สุดท้ายมีโรคติดต่อร้ายแรงอีกหลายชนิด แต่โรคระบาดอันแท้จริงของประเทศนี้ก็คือโรคฝีดาษ เคยสังหารชีวิตมนุษย์เสียเป็นอันมากอยู่เนือง ๆ และเขาก็ฝังผู้ตายโดยมิได้เผา แต่เพราะธรรมเนียมชาวสยามต้องการแต่จะเผาศพ แสดงปฏิการสนองคุณแก่ผู้ตายเป็นครั้งสุดท้าย ต่อมาเขาก็จะขุดศพนั้นขึ้นมา แต่สิ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าประหลาดใจมากก็คือ เขาจะขุดศพขึ้นมาต่อภายหลังสามปีที่ได้ฝังไว้แล้วเท่านั้นหรือนานยิ่งกว่านั้น เพราะพวกเขาเคยประสบมาแล้ว แต่ถ้าขุดเร็วกว่ากำหนดนั้น โรคจะกลับระบาดขึ้นมาอีก

---

[๑] ติ่งเนื้อที่เป็นโรค มีลักษณะเป็นก้อนแข็งอยู่ใต้ผิวหนัง

[๒] คือโรคผิวหนังชนิดหนึ่ง มีลักษณะลามออกไป

บทที่ห้า
ว่าด้วยรถและยานพาหนะทั่วไปของชาวสยาม

---

๑. สัตว์เลี้ยงใช้งานของชาวสยาม

นอกจากโคกับกระบือซึ่งชาวสยามใช้ขี่ตามปกติโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ก็ยังมีช้างอีกจำพวกหนึ่ง ซึ่งพวกเขาใช้เป็นสัตว์พาหนะ การล่าช้างนั้นเปิดให้เป็นเสรีแก่คนทุกคน แต่เขาไปล่ามาก็เพื่อคล้องจับมันมาเท่านั้น มิใช่เพื่อฆ่ามัน เขาไม่มีการตอนช้างกันเลย ฉะนั้นสำหรับงานธรรมดาจึงใช้กันแต่ช้างพัง ส่วนช้างพลายนั้นใช้สำหรับออกศึก สยามนั้นไม่เหมาะสำหรับการเลี้ยงม้า หรือจะเป็นเพราะเลี้ยงม้ากันไม่เป็นก็ได้ แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นเพราะหญ้านั้นหยาบเกินไป และเป็นหญ้าที่เกิดในลุ่มในหนองไม่ช่วยให้ม้ามีความฮึกเหิมและรักษาพันธุ์ดีไว้ได้ เพราะฉะนั้นเขาจึงไม่ต้องตอนม้าเพื่อให้มันเชื่อง ชาวสยามไม่มีลาและล่อ แต่ชาวมัวร์ลางคนที่เข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในสยามนั้นมีอูฐไว้ใช้โดยส่งเข้ามาจากที่อื่น

๒. ม้าพระที่นั่งของพระเจ้ากรุงสยาม

พระเจ้ากรุงสยามโปรดให้เลี้ยงม้าไว้ประมาณ ๒,๐๐๐ ตัวเท่านั้นเอง มีม้าที่ส่งมาจากเปอร์เซียราวโหลตัว แต่ก็เสื่อมราคาหมดแล้ว ราชทูตเปอร์เซียได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อราว ๔ หรือ ๕ ปีที่ล่วงมานี้เป็นอภินันทนาการจากพระเจ้ากรุงเปอร์เซีย ตามธรรมดาแล้วพระองค์ทรงส่งเจ้าพนักงานไปจัดหาซื้อม้าที่เมืองปัตตาเวีย[๑] ซึ่งเป็นม้าพันธุ์เล็ก เปรียวพอใช้ แต่มีพยศจัดเช่นเดียวกับที่ชาวชวาเป็นคนดื้อรั้นอยู่เหมือนกัน อันเป็นเพราะชาวชวามีนิสัยเป็นพื้นเพอยู่เช่นนั้น หรืออาจเป็นเพราะพวกฮอลันดาไม่รู้จักวิธีปราบให้ราบลงก็เป็นได้

๓. ทหารม้าและทหารราบที่เมืองปัตตาเวีย

ข้าพเจ้าเคยได้เห็นชนชั้นกลางขี่ม้าไปตามท้องถนนในเมืองปัตตาเวียเป็นหมู่ ๆ มากกว่าครั้งหนึ่ง แต่แถวม้านั้นมักจะรวนเรอยู่เสมอ เพราะม้าหลายตัวหยุดชะงักเอาดื้อ ๆ ไม่ยอมเดินไปข้างหน้า เจ้าของบ้านที่ข้าพเจ้าไปพักอยู่ด้วยชี้แจงว่า ข้อเสียของม้าชวานั้นอยู่ตรงที่พยศจัดนัก บริษัทฮอลันดาจัดจ้างกองทหารราบ

---

[๑] Batavia เคยเป็นที่ตั้งสถานีการค้าและศูนย์กลางการบริหารที่สำคัญที่สุดของบริษัทอินเดียตะวันออกดัตช์ (VOC) ชื่อนี้เป็นชื่อป้อมที่พวกดัตช์สร้างขึ้นในเมืองเล็ก ๆ ชื่อจาการ์ตา เมื่อ ค.ศ. ๑๖๑๙ ปัจจุบันจาการ์ตาเป็นเมืองหลวงของประเทศอินโดนีเซีย

ที่เมืองปัตตาเวียซึ่งมีชาวฝรั่งเศสอยู่มิใช่น้อย ส่วนหน่วยทหารม้านั้นมีแต่ชาวเมืองที่เป็นกระฎุมพีทั้งนั้น ซึ่งแม้อากาศจะร้อนจัดสักเพียงไร ก็แต่งกายด้วยเสื้อหนังฟอกอย่างดี แขนเสื้อปักทองและเงินอย่างหรูหรา ชาวเมืองเหล่านั้นมิได้เข้าประจำการเป็นทหารราบเลย แต่ถ้าทหารคนใดเห็นว่าพอจะตั้งเนื้อตั้งตัวและตั้งรกรากอยู่ได้ในเมืองปัตตาเวีย จะเนื่องจากการสมรสหรือมีงานอาชีพทำเป็นหลักฐานก็ตาม ก็จะได้รับอนุญาตให้ลาออกจากประจำการได้และไม่เสียสิทธิ์ที่จะดำรงฐานะเป็นกระฎุมพีด้วย

๔. พระเจ้ากรุงสยามมิค่อยจะได้ทรงม้า หรือไม่ทรงเลยทีเดียว

เมื่อเราไปถึงเมืองปัตตาเวียนั้น มีคนสยาม ๒ นายไปหาซื้อม้า ๒๐๐ ตัว สำหรับพระมหากษัตริย์เจ้านายของตน และได้จัดส่งไปยังกรุงสยามแล้วราว ๑๕๐ ตัว ทั้งนี้ใช่ว่าพระเจ้ากรุงสยามจะโปรดทรงม้าก็หาไม่ ดูเหมือนพระองค์ท่านจะทรงรู้สึกว่าสัตว์พาหนะชนิดนี้จะเตี้ยเกินไปสำหรับพระองค์และป้องกันพระองค์เองได้โดยยากด้วย ส่วนช้างนั้นเห็นว่าเหมาะสำหรับการยุทธนามาก แต่เมื่อได้พิจารณาโดยรอบคอบแล้ว ก็ชวนให้น่าสงสัยอย่างมีเหตุผลว่าคชพาหนะนั้นยังจะเหมาะกับการออกศึกอยู่หรือไฉน ดังที่ข้าพเจ้าจะได้แสดงให้ประจักษ์ในโอกาสข้างหน้า กล่าวกันว่าช้างนั้นรู้จักป้องกันเจ้านายของมัน เหนี่ยวรับตัวเอาขึ้นไปวางบนหลังของมันได้ด้วยงวงถ้าเขาตกลงมา และรุนข้าศึกให้ตกจากหลังช้างได้ เมื่อพระเจ้ากรุงสยามเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น พระเจ้าอาของพระองค์ทรงช้างพระที่นั่งหลบหนีออกจากพระราชวังโดยมิได้ทรงม้าไป ทั้ง ๆ ที่ม้านั้นดูเหมือนจะเหมาะแก่การขับขี่เพื่อหลบหนีมากกว่าเป็นไหน ๆ

๕. ช้างพระที่นั่งประจำซองในพระราชวัง

ในพระราชวังนั้นย่อมมีช้างพระที่นั่งเชือกหนึ่งประจำซองอยู่เสมอ กล่าวคือแต่งเครื่องครบพร้อมที่จะใช้ขับขี่ได้ทุกขณะ และไม่มีม้าพระที่นั่งยืนโรงอยู่เลย มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่า พระเจ้ากรุงสยามนั้นใช่ว่าจะทรงรังเกียจการประทับอัศวพาหนะโดยเด็ดขาด หากพระองค์จะประทับม้าพระที่นั่งก็แต่เพียงนาน ๆ ครั้งเท่านั้น

๖. ไม่มีใครเคยได้เห็นพระเจ้ากรุงสยาม เสด็จพระราชดำเนินเสมอระดับพื้นดินเลย

ในพระราชวังตรงที่ตั้งโรงช้างนั้นมีเกยเล็ก ๆ ตั้งอยู่ เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินตามทางบทจรในองค์มหาปราสาทแล้วจะทรงก้าวขึ้นประทับบนหลังพระคชาธารได้โดยสะดวก ในลางครั้งหากมีพระประสงค์จะเสด็จโดยพระราชยานคานหามแล้ว พระองค์ก็จะเสด็จมาประทับพระราชยานซึ่งเทียบรอรับเสด็จอยู่ในระดับสูงนั้นทางช่องพระบัญชร หรือไม่ก็ทางพระเฉลียง ด้วยประการฉะนี้ ประชาชนพลเมือง

และชาวต่างประเทศจึงไม่มีโอกาสได้เห็นพระองค์เสด็จพระราชดำเนินบนทางบทจรที่เสมอระดับพื้นดินเลย เกียรติยศอันนี้สงวนไว้โดยเฉพาะพระชายา บาทบริจาริกา และพวกขันที บรรดาที่ถูกกักให้อยู่แต่ในพระราชฐานโดยทำนองเดียวกัน

๗. พระราชยานคานหาม

เสลี่ยงหรือยวดยานคานหามของชาวสยามนั้นไม่เหมือนกับของเรา ที่นั่งนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและพื้นนั่งแบนราบ ยกสูงขึ้นไปมากบ้างน้อยบ้าง เอาขึ้นตั้งและตรึงไว้ให้แน่นกับคานหาม ใช้คน ๔ หรือ ๘ คน (สุดแท้แต่เกียรติยศของผู้นั่งคานหามนั้นเป็นประมาณ) เข้าแบกคานหามไว้บนบ่าเปล่า ๆ คานละคนหนึ่งหรือสองคน ส่วนคนที่เหลือนั้นก็สำรองไว้คอยผลัดกัน ลางทีที่นั่งนี้ก็มีพนักและเท้าแขนเหมือนเก้าอี้มีเท้าแขนของเรา ลางทีก็มีเพียงลูกกรงสูงราวครึ่งฟุตล้อม เว้นช่องไว้ทางด้านหน้า แต่คนสยามมักนั่งขัดสมาธิ ลางทียานอย่างว่านี้เป็นแบบโถง ลางทีก็มีประทุน และประทุนหรือหลังคานี้ก็มีอยู่หลายแบบ ดังข้าพเจ้าจะได้บรรยายเมื่อถึงคราวกล่าวถึงเรือยาว ซึ่งตรงกลางลำนั้นตั้งที่นั่งอย่างนี้เหมือนกัน ทำนองเดียวกับบนหลังช้าง

๘. ยานมีหลังคาในสยามไม่มีเกียรติเสมอเครื่องสูง

ทุกครั้งที่ข้าพเจ้าได้เห็นพระเจ้ากรุงสยามประทับช้างพระที่นั่ง ที่ประทับหามีหลังคาไม่ เป็นพระที่นั่งโถงทางด้านหน้า ทางด้านข้างและด้านหลังมีเครื่องสูงรูปลักษณะเหมือนใบไม้ใหญ่ ๆ หรือช่อขนนกทาสีทองรวม ๓ ชิ้น* ปลายงอนช้อยออกมาทางด้านนอกเล็กน้อย** ตั้งอยู่เสมอระดับพระอังสะ แต่เมื่อพระมหากษัตริย์จะทรงหยุด เจ้าพนักงานผู้หนึ่งซึ่งยืนอยู่กับพื้นดินห่างจากพระองค์ราว ๑๐ หรือ ๑๒ ก้าว ก็จะเชิญบังสูรย์[๑] คันยาวรูปร่างเหมือนหอกใบพายมากางกั้นแสงตะวันให้ตัวใบหอกนั้นมีความกว้าง วัดเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๓ หรือ ๔ ฟุต และนับว่าเป็นงานหนักมิใช่น้อยเลยเมื่อยามมีลมตีมา เครื่องสูงชนิดนี้ใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น เรียกว่า พัดโบก***

---

* เครื่องสูงสำหรับประดับพระราชยานนั้นนอกจากฉัตรแล้ว ก็มีพัดโบก จามร และกลิ้งกลด

** ลักษณะบอกว่าเป็นพัดโบก

[๑] parasol

*** pat - böouk ลักษณะตามที่บรรยายนั้นน่าจะเป็นบังสูรย์ บังแทรก หรือทานตะวันอย่างใดอย่างหนึ่งมากกว่า หาใช่พัดโบกไม่

๙. ชาวสยามขี่ช้างกันอย่างไร

จะกลับกล่าวถึงเรื่องขี่ช้างต่อไป ผู้ที่ประสงค์จะขับช้างด้วยตนเองก็ขึ้นขี่คร่อมคอเหมือนอย่างขี่ม้า หากไม่มีเครื่องอานบังเหียนแต่อย่างใด ถือแต่ขอทำด้วยเหล็กหรือเงินสำหรับใช้สับที่หัวช้างทางซีกขวาบ้างซ้ายบ้างหรือตรงกลางกระพองหน้าผาก พร้อมกับร้องบอกช้างว่าควรจะไปทางไหนหรือว่าจะต้องหยุด เมื่อเข้าทางลาดที่ต้องลง เขาก็จะร้องเตือนช้างว่าจะต้องลงด้วยคำว่า *ผาด ผาด*[๑] คือ ลง ลง เมื่อไม่ประสงค์จะขับขี่ด้วยตนเองก็ขึ้นนั่งกูบหลังช้างแทนการนั่งที่ตรงคอ หรือไม่ก็ขึ้นบนหลังช้างเฉย ๆ โดยไม่มีกูบแหย่งหรือสัปคับ ครั้นแล้วบ่าวคนหนึ่งหรือโดยธรรมดาก็คือคนเลี้ยงช้างนั่นเอง ก็จะเลื่อนไปนั่งคร่อมที่คอช้างและทำหน้าที่เป็นผู้ขับนำทาง ลางทีก็มีบ่าวอีกคนหนึ่งนั่งท้ายช้างไปด้วย ชาวสยามเรียกควาญท้ายช้างว่า หัวสิบ[๒] คือนายสิบหรือผู้คุมคน ๑๐ คน เป็นทำนองโอ่อวดว่าช้างเชือกหนึ่ง ๆ นั้นย่อมมีคนเลี้ยงมากหน้าหลายตา และหัวสิบนี้มีคนในบังคับบัญชา ๑๐ คน ส่วนคนที่นั่งคอช้างนั้น เขาเรียกว่า นายช้าง[๓] คือ กัปตันช้าง[๔] และเป็นผู้บังคับบัญชาว่ากล่าวบรรดาคนที่เจ้าของช้างจ่ายให้มาเลี้ยงช้างทั้งหมด

๑๐. ยานพาหนะเรือยาว[๕]

แต่โดยที่ในประเทศนี้เดินทางทางเรือมากกว่าทางบก พระเจ้ากรุงสยามจึงทรงมีเรือพระที่นั่งอย่างงดงามไว้เป็นอันมาก ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าลำเรือนั้นทำจากซุงท่อนเดียว ลางลำมีความยาวตั้งแต่ ๑๖ ถึง ๒๐ วา คนสองคนนั่งขัดสมาธิเคียงขนาบกันไปบนกระทงเรือ พอเต็มเนื้อที่ด้านกว้างของเรือพอดี คนหนึ่งพายทางกราบขวา และอีกคนหนึ่งพายทางกราบซ้าย การพายเรือนั้นคือแจวด้วยพายนั่นเอง และพายนั้นคือแจวขนาดสั้น ใช้มือจับทั้งที่ตรงกลางพายและที่หัวพาย ดูอาการเหมือนกวาดน้ำไปด้วยกำลังแรงเท่านั้น พายนั้นมิได้ขันชะเนาะติดกับกราบเรือ คนถือท้ายนั้นหันหน้าไปตามทิศทางที่ไป ส่วนฝีพายนั้นหันหลังให้แก่ทางไป*

---

[๑] pat, pat

[๒] hoüa - sip

[๓] naï - tchang

[๔] Capitaine de l'éléphant

[๕] balons

* ข้อความในต้นฉบับมีดังนี้ celuy qui la manie , regarde où il va ; au lieu que celuy qui rame, a le dos tourné à sa route. ชะรอย ลา ลูแบร์จะหลงว่าเป็นเรือกรรเชียงกระมัง

๑๑. รูปลักษณะของเรือยาว

ในเรือยาวลำหนึ่ง ลางทีก็มีฝีพายตั้ง ๑๐๐ ถึง ๑๒๐ คน นั่งขัดสมาธิเรียงคู่กันไปบนแผ่นกระดาน ส่วนขุนนางชั้นผู้น้อยก็มีเรือขนาดสั้นกว่าและมีฝีพายน้อยคน เพียง ๑๖ หรือ ๒๐ คนก็พอแล้ว พวกฝีพายนั้นร้องเพลงหรือออกเสียงให้จังหวะเพื่อที่จะพายได้พร้อม ๆ กัน แล้วก็จ้วงพายเป็นจังหวะด้วยอาการเคลื่อนไหวแขนและไหล่อย่างแข็งขัน แต่ก็ดูสบาย ๆ และสง่างามมาก น้ำหนักตัวของฝีพายนี้เป็นอับเฉาของเรือไปในตัว และทำให้เรือแล่นอยู่บนผิวน้ำ จึงต้องใช้พายด้ามสั้นมาก และอาการที่เรือบรรทุกฝีพายไว้มากคน แล้วจ้วงพายพร้อม ๆ กันด้วยกำลังแรง ทำให้เรือแล่นฉิวน่าดูนัก และสิ่งที่น่าสังเกตยิ่งขึ้นก็คือที่หัวเรือและที่ท้ายเรือซึ่งสูงมาก รูปร่างเหมือนคอและหางนาคราช หรือปลาขนาดมหึมาชนิดใดชนิดหนึ่ง และใบพายทั้งสองกราบก็ดูคล้ายปีกหรือครีบ ตรงหัวเรือมีฝีพายอยู่คนเดียวที่แถวหน้า ไม่อาจมีเพื่อนควบคู่ได้ เพราะไม่มีพื้นที่นั่งพอจะขัดสมาธิด้วยขาซ้ายกับขาขวาทั้งสองข้างได้ จึงจำเป็นต้องเหยียดขาข้างหนึ่งพาดลำเรือ เอาเท้ายันไม้ขวางหัวเรือไว้ คนชักหัวเรือฝีพายต้นนี้แลเป็นผู้ให้จังหวะเคลื่อนไหวแก่ฝีพายทั้งลำ พายของเขายาวกว่าของคนอื่น ๆ เล็กน้อย เพราะนั่งอยู่ตรงที่หัวเรือเริ่มจะเชิดสูงขึ้นและอยู่สูงจากพื้นน้ำยิ่งกว่าคนอื่น ๆ เขาจ้ำพายลงทุกครั้งที่ให้จังหวะ ถ้าต้องการให้ไปเร็วขึ้นก็จ้ำสองครั้ง นาน ๆ ทีและชั่วให้แลดูสง่างามเท่านั้น ก็จะยกพายขึ้นพร้อมกับส่งเสียงร้องและวัดน้ำให้กระเซ็นไปไกล จังหวะต่อไปฝีพายทั้งลำก็จะทำการอย่างคนชักหัว นายท้ายนั้นยืนอยู่ท้ายเรือตลอดเวลา ตรงที่ท้ายเรือซึ่งเชิดสูงไปมาก หางเสือนั้นเป็นพายขนาดยาว มิได้ขันติดอยู่กับเรือ และผู้ถือท้ายดูเหมือนจะไม่มีอิริยาบถอย่างอื่นนอกจากจะกดพายดิ่งตรงลงในน้ำเท่านั้น แนบกับกราบเรือทางขวาบ้าง ทางซ้ายบ้าง นางทาสีนั้นทำหน้าที่เป็นฝีพายประจำเรือหญิงมีบรรดาศักดิ์

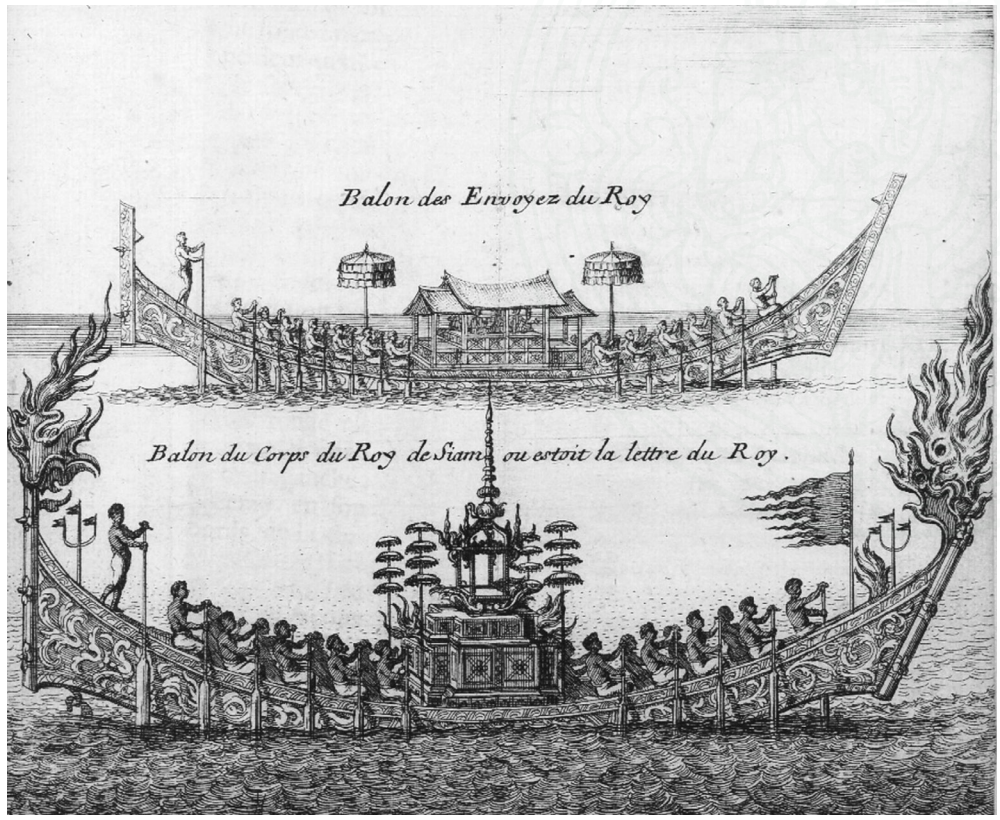
๑๒. ชนิดต่าง ๆ ของเรือ

เรือที่ใช้กันตามธรรมดาซึ่งมีฝีพายแจวน้อยคนนั้น ที่ตรงกลางลำมีประทุนขัดแตะด้วยไม้ไผ่หรือเก๋งไม้อย่างอื่น ไม่ทาสีหรือทาน้ำมันชักเงาแต่ประการใด ภายในนั้นอยู่กันได้ทั้งครอบครัว และลางทีประทุนนั้นก็มีกันสาดยื่นต่ำออกไปข้างหน้าสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยของพวกทาส ชาวสยามเป็นอันมากไม่มีเคหสถานอย่างอื่น แต่ในเรือยาวสำหรับงานพระราชพิธี หรือในขบวนเรือพระที่นั่งของพระเจ้ากรุงสยามซึ่งชาวโปรตุเกสเรียกว่า *เรือหลวง*[๑] นั้น ตรงกลางลำมีที่นั่งแต่เฉพาะที่เดียว กินเนื้อที่เกือบเต็มความกว้างของลำเรือ และที่นั่งนั้นก็มีคนนั่งแต่ผู้เดียวกับศัสตราวุธเท่านั้น ถ้าเป็นขุนนางธรรมดาก็มีแต่ร่มธรรมดาคันเดียว เหมือนอย่างร่มของเราเพื่อใช้กันแดด ถ้าเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ขึ้นไปหน่อย นอกจากที่นั่งจะสูงขึ้นแล้วยังปกด้วยหลังคา

---

[๑] balons d'état

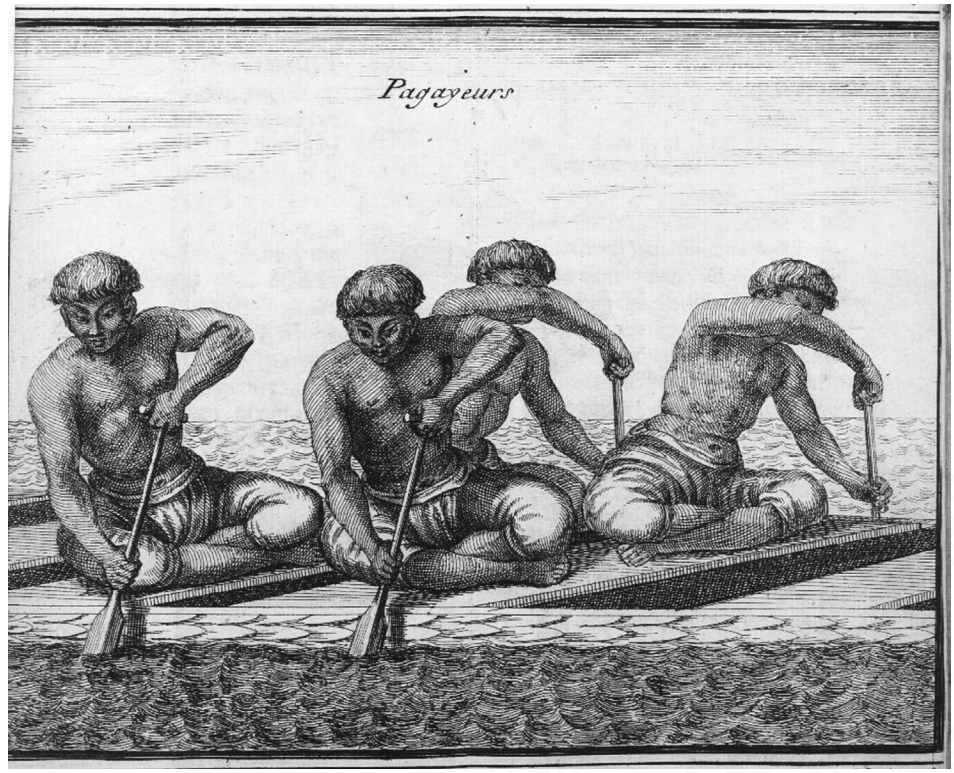
ซึ่งชาวโปรตุเกสเรียกว่า *ชีรอล*[๑] และชาวสยามเรียกว่า กูบ กูบนั้นเป็นซุ้มที่นั่งทึบ เปิดทางด้านหน้าและด้านหลัง ทำด้วยไม้ไผ่ จักและสานทาด้วยรักสีดำหรือสีแดงทั้งภายนอกและภายใน รักสีแดงนั้นสำหรับขุนนางฝ่ายขวา รักสีดำสำหรับขุนนางฝ่ายซ้าย อันเป็นชั้นยศบรรดาศักดิ์ซึ่งข้าพเจ้าจะได้อธิบายเมื่อถึงคราว นอกจากนี้ ขอบของกูบนั้นยังได้ปิดทองทางด้านนอกเป็นแถบกว้างประมาณ ๓ หรือ ๔ นิ้วฟุต และอ้างกันว่าการทาแถบทองโดยมิได้ทาไว้เต็มพื้น หากวาดเป็นลวดลายประดับนั้น เป็นเครื่องหมายแสดงยศถาบรรดาศักดิ์ของขุนนางนั้น ๆ อนึ่ง กูบลางอันก็ใช้หุ้มด้วยผ้าแต่มิได้นำออกใช้ในฤดูฝน ลางทีนาน ๆ ครั้งผู้บังคับเรือยาวก็ใช้กระบองตีฝีพายที่ทำหน้าที่ไม่เข้มแข็งและไม่ค่อยถูกจังหวะ เขานั่งขัดสมาธิอยู่เบื้องหน้าขุนนาง ตรงริมกระดานพื้นรองฐานที่นั่งเรือหรือพรมปูรองอยู่นั้น ถ้าขบวนพระเจ้าอยู่หัวผ่านไป ขุนนางจะลงจากที่นั่งลงสู่พื้นและหมอบถวายบังคมอยู่ บรรดาคนในเรือก็จะต้องลงหมอบทั้งสิ้น จะเดินทางต่อไปได้ก็ต่อเมื่อเรือพระที่นั่งผ่านจนลับตาไปแล้วเท่านั้น

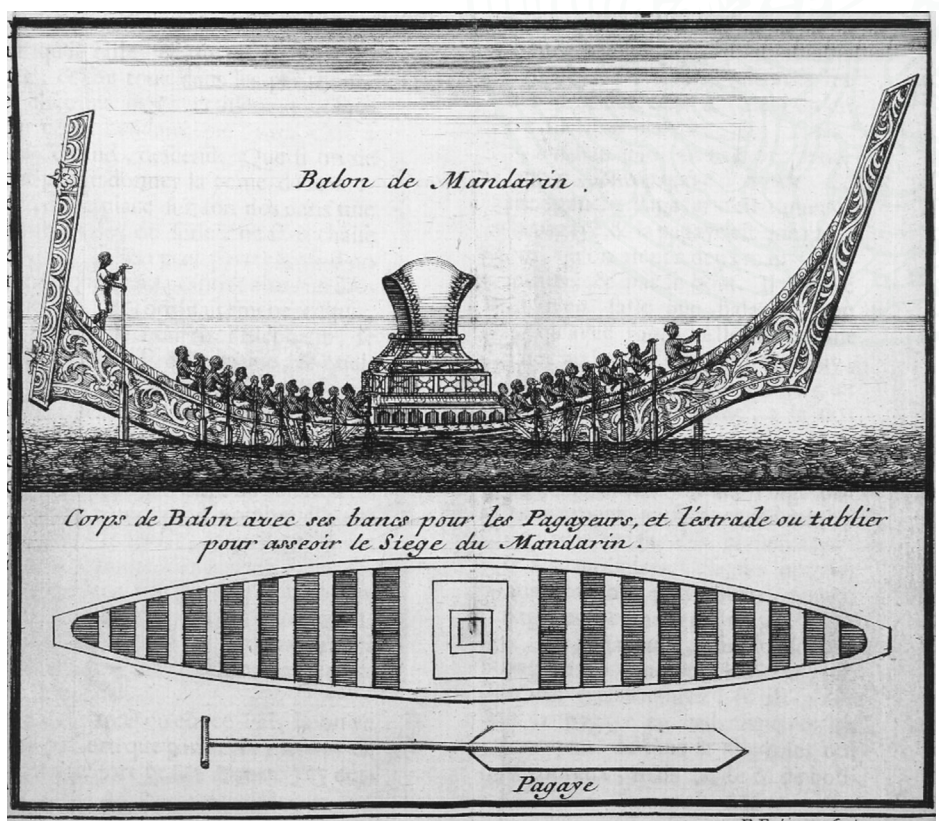
(บน) เรือยาวที่ส่งไปรับคณะราชทูต

(ล่าง) เรือยาวพระที่นั่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

[๑] chirole

ฝีพาย

(บน) เรือยาวของขุนนาง

(ล่าง) แผนผังเรือยาวกับกระทงเรือที่พวกฝีพายนั่ง และฐานที่ตั้งกูบ - พาย

๑๓. ขบวนเรือพระที่นั่งที่เรียกกันว่าเรือหลวง

หลังคาเครื่องยอดขบวนเรือพระที่นั่งนั้นปิดทองทั่ว ถึงพายก็ปิดทอง หลังคาเครื่องยอดนี้มีเสารับและประดับด้วยลวดลายจำหลักเป็นลายกระจังอย่างวิจิตร หลังคาเครื่องยอดลางหลังมีกันสาดบังแสงแดด เรือพระที่นั่งลำที่พระเจ้าอยู่หัวทรงนั้น มีกรมการหรือเจ้าพนักงาน ๔ นายเป็นผู้บังคับฝีพายทั้งลำ อยู่ข้างหน้า ๒ คน ข้างหลัง ๒ คน นั่งขัดสมาธิ นี้แลคือสิ่งประกอบทั้งสิ้นของเรือพระที่นั่ง

๑๔. ความเร็วของเรือยาว

โดยที่ยานพาหนะชนิดนี้มีลำเรียวสมส่วนที่จะแหวกน้ำไปได้ถนัดและฝีพายมีมากมูล จึงเหลือที่จะคาดได้ว่าเรือยาวนี้แล่นได้รวดเร็วเพียงไร แม้จะต้องทวนกระแสน้ำก็ตาม และช่างน่าทัศนาเสียนี่กระไร เมื่อได้เห็นหมู่เรือยาวแล่นไปพร้อม ๆ กันอย่างมีระเบียบ

๑๕. เมื่อคณะราชทูตพิเศษแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เข้าสู่พระมหานครโดยทางชลมารค

ข้าพเจ้าสารภาพว่า เมื่อคณะราชทูตพิเศษแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเคลื่อนเข้าสู่ลำแม่น้ำ[๑] นั้น ความสง่างามของริ้วขบวนแห่แหนเป็นที่ตื่นตาตื่นใจแก่ข้าพเจ้า ตัวลำแม่น้ำเองก็กว้างพอดู ถึงแม้จะคดเคี้ยวก็มีร่องน้ำใหญ่พอประมาณ และทั้งสองฝั่งแม่น้ำก็มีสวนผลไม้เขียวชอุ่มติดต่อกันไปไม่ขาดระยะ น่าจะเป็นเวทีละครอันงามยิ่งของโลกสำหรับประกอบงานเฉลิมฉลองได้อย่างโก้และภูมิฐานนัก และความภูมิฐานใด ๆ ก็ไม่สะดุดเด่นเท่าการที่มีผู้คนเป็นอันมากทอดตัวเข้ามาเพื่อรับใช้ มีผู้คนเกือบ ๓,๐๐๐ ในเรือยาว ๗๐ หรือ ๘๐ ลำ มาร่วมขบวนแห่แหนคณะราชทูตพิเศษ ลอยลำขนาบไปเป็นสองแถว ให้เรือของคณะราชทูตพิเศษอยู่ตรงกลาง ทุกลำคึกคักและเคลื่อนไหวไม่หยุดยั้ง จักษุประสาทนั้นจ้องมองอยู่กับสิ่งเพลิดเพลินเจริญตานานาประการ และจำนวนลำเรือที่มาร่วมขบวนแห่แหนกับความงามของน่านน้ำ หากโสตประสาทนั้นได้รับความสำราญจากเสียงอึกทึกแต่ไพเราะด้วยเสียงเห่ เสียงโห่ และเสียงกระจับปี่[๒] สีซอ สิ่งเหล่านี้ไม่เหลือรอยให้คาดคิดว่าโดยธรรมดาแล้วน่านน้ำนี้ก็มีแต่ความเงียบสงบอยู่เป็นนิจ ในยามราตรีก็งามไปอีกอย่างหนึ่ง เพราะเรือยาวแต่ละลำก็จุดประทีปโคมไฟของตนขึ้นและมีศัพท์สำเนียงอันแสนเสนาะแว่วิเวกมาในราตรีกาล

---

[๑] แม่น้ำเจ้าพระยา

[๒] กระจับปี่ คือ พิณสี่สาย

๑๖. ความสง่างามแต่เบื้องโบราณของราชสำนักสยาม

มีผู้ยืนยันว่า ราชสำนักสยามเมื่อครั้งกระโน้นสง่างามรุ่งเรืองยิ่ง กล่าวคือพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทล้วนทรงเครื่องและแต่งกายกันด้วยฉลององค์และเสื้ออันมีราคาแพงประดับอัญมณีแพรวพราว และข้าทาสบริวารติดหน้าตามหลังต้องร้อยหนึ่งถึงสองร้อยคน มีช้างใช้เป็นพาหนะก็มาก แต่มาบัดนี้ไม่เป็นเช่นนั้นเสียแล้ว นับตั้งแต่พระราชบิดา[๑] ของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้ทรงพิฆาตเจ้านายขุนนางชั้นผู้ใหญ่เสียแทบจะสิ้นไม่มีเหลือ กล่าวคือบุคคลที่ไม่น่าไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งบรรดาที่สนับสนุนพระองค์ในการกบฏและบรรดาที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม ปัจจุบันนี้มีเจ้านายอยู่ ๓ หรือ ๔ พระองค์เท่านั้นที่ได้รับพระราชานุญาตให้ใช้ยวดยานคานหามดังที่ข้าพเจ้าได้พรรณนามาแล้วได้ เปลญวน (เป็นทำนองที่นอนหย่อนเกือบถึงพื้นดิน ผูกกับคานไม้ ใช้คนหามไม้บนบ่า) นั้น อนุญาตให้คนเจ็บไข้ได้ป่วยหรือคนชราทุพพลภาพใช้ได้ ด้วยเป็นยานชนิดเดียวเท่านั้นที่พอจะอาศัยนอนไปได้ แม้ชาวสยามจะมิอาจใช้ยานเหล่านี้ได้โดยเสรี แต่ชาวยุโรปที่อยู่ในกรุงสยามก็ยังได้รับอนุญาตให้ใช้ได้มากเสียกว่า

๑๗. ร่มกันแดด

การใช้เครื่องกันแดด ซึ่งในภาษาสยามเรียกว่า *ร่ม* ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่พระเจ้ากรุงสยามทรงอนุญาตให้ใช้ได้ แต่ไม่ทั่วไปในบรรดาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งปวง มาตรว่าจะทรงอนุญาตให้ชาวยุโรปใช้กันได้ทุกคนก็ตาม ร่มอย่างที่พวกเราใช้กันซึ่งมีกลดเพียงวงเดียว เป็นเครื่องแสดงเกียรติชั้นต่ำ ซึ่งขุนนางส่วนมากก็ใช้กันอยู่ ร่มที่มีกลดหลายชั้นในด้ามเดียวกัน ดังร่มหลายคันสวมซ้อนกันอยู่นั้น ใช้ได้แต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น ร่มที่ชาวสยามเรียกว่า *กลด* นั้นมีตัวร่มชั้นเดียว แต่ติดระบาย มีลวดลายรอบ ๒ หรือ ๓ ชั้น เหลื่อมกันลงมา เป็นร่มที่พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานแด่พระสังฆราชหรือพระสังฆนายก ร่มที่พระราชทานแก่คณะราชทูตพิเศษก็เป็นอย่างเดียวกับชนิดหลังนี้ มีระบายสามชั้น ดังจะเห็นรูปลักษณะได้ในภาพเรือยาวของคณะราชทูตพิเศษนั้นแล*

---

[๑] สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงขยายความไว้ในวงเล็บว่า "*ธรรมเนียมครั้งนั้นจะอย่างนั้นหรืออย่างไรไม่ทราบหวาดว่าจะหลง ด้วยยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ระบาย ๓ ชั้นใช้ได้แต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น พระราชวงศาข้าทูลละอองธุลีพระบาท เคยใช้แต่ระบาย ๒ ชั้น และกลดขุนนางเรียกสัปทน ครั้งโบราณเรียกกระฉิ่ง พระราชทานพร้อมกับคานหาม*"

๑๘. ร่มของพระสงฆ์ และที่มาของคำว่า ตาละปวง[๑]

พระสงฆ์นั้นใช้ร่มเป็นแผงซึ่งท่านถือติดมือไปไหนมาไหนด้วย ร่มนั้นทำด้วยใบลานเจียนเป็นรูปกลมและจีบปลาย จีบนั้นร้อยด้วยลวดมามัดไว้ที่ใกล้ก้าน และก้านนั้นก็ดัดเป็นรูปตัว s เป็นด้ามถือ เรียกว่า *ตาลปัตร* ในภาษาสยาม จึงน่าจะสันนิษฐานได้ว่า เป็นที่มาของคำว่า *ตาละปอย*[๒] หรือ*ตาละปวง* อันเป็นธรรมเนียมที่เรียกกันเฉพาะในหมู่ชาวต่างประเทศเท่านั้น ซึ่งพวกพระสงฆ์เองก็ไม่รู้ ด้วยนามพระสงฆ์อย่างสยามนั้นเรียกกันว่า *เจ้ากู*[๓]

๑๙. ให้ราษฎรใช้ช้างกับเรือกันได้ทั่วไป

ช้างนั้นเป็นพาหนะของผู้ที่สามารถไปล่าคล้องมันมาได้ หรือไม่ก็หาซื้อเอา แต่เรือนั้นเป็นพาหนะที่ใช้กันอยู่โดยทั่ว ๆ ไปมากกว่า เนื่องจากในประเทศนี้น้ำท่วมเป็นประจำทุกปี

๒๐. พระเจ้ากรุงสยามทรงปรากฏพระองค์เมื่อไร และอย่างไร

ในยามที่พระเจ้ากรุงสยามเสด็จประทับอยู่ในพระมหานครตามโบราณราชประเพณีแห่งราชสำนักกำหนดให้ปรากฏพระองค์ให้ไพร่ฟ้าประชาราษฎรเฝ้าถวายบังคมเพียงปีละ ๕ หรือ ๖ วันเท่านั้น และประกอบเป็นพระราชพิธีใหญ่ ในสมัยก่อน พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ เสด็จออกทรงทำพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญทุกปี จนกระทั่งได้ทรงมอบหน้าที่นี้ให้ออกญาข้าว พิธีนี้ก็ยังโอ่อ่าอยู่ อนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวยังเสด็จออกอีกวันหนึ่งในวันพระราชพิธีทางชลมารค ซึ่งก็เป็นพระราชพิธีที่ศักดิ์สิทธิ์และโอ่อ่าสง่างามไม่น้อยกว่ากัน เพื่อวิงวอนพระแม่คงคาให้ไหลคืนลงสู่ท้องน้ำในยามได้ฤดูกาลเพาะปลูก และเมื่อลมพัดหวนไปสู่ทิศเหนือเป็นสัญญาณบอกให้รู้ว่าลมฟ้าอากาศดีหวนกลับมาอีกแล้ว พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทรงเป็นพระองค์แรกที่ทรงเว้นเลิกพิธีนี้เสีย และดูเหมือนจะได้ยกเลิกมาหลายปีแล้ว กล่าวกันว่าเนื่องจากครั้งหลังสุดที่เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีนั้น ทรงเสื่อมเสียพระเกียรติยศด้วยฝนตกลงมาห่าใหญ่ ทั้ง ๆ ที่โหรหลวงได้กราบถวายบังคมทูลไว้แล้วว่า วันนั้นเป็นวันที่อากาศแจ่มใสดีนัก

แฟร์นังด์ เมนเดซ ปินโต เล่าว่าในยุคของท่านนั้น พระเจ้ากรุงสยามเคยเสด็จออกแสดงพระองค์วันหนึ่งในปีหนึ่ง โดยประทับบนหลังพระเศวตคชาธารเสด็จพระราชดำเนินไปบนถนน ๙ สายในพระมหานคร และโปรดพระราชทานข้าวของเป็นอันมากแก่พสกนิกรของพระองค์ พระราชพิธีนี้หากเป็นราชประเพณีไซร้

---

[๑] Talapoin ชาวตะวันตกสมัยนั้นเรียกพระสงฆ์ไทยว่า ตาละปวง

[๒] Talapoī

[๓] Tchàou - cou

บัดนี้ได้ล้มเลิกไปเสียแล้ว พระเจ้ากรุงสยามมิได้ทรงช้างเผือกเป็นราชพาหนะอีก และเหตุผลที่ชาวสยามบอกแก่ข้าพเจ้าก็คือ ช้างเผือกนั้นก็มีศักดิ์ศรีเป็นใหญ่เสมอด้วยพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุที่ช้างเผือกนั้นก็มีวิญญาณของท้าวมหากษัตริย์เช่นพระองค์เหมือนกัน* ด้วยเหตุนี้พระเจ้ากรุงสยามจึงเสด็จออกปรากฏพระองค์ต่อพสกนิกรในพระมหานครเพียงปีละ ๒ ครั้งเท่านั้น คือตอนต้นเดือน ๖ และเดือน ๑๒ เพื่อเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานนิตยภัต ผ้าไตรจีวรและผลหมากรากไม้แด่พระสงฆ์ในวัดที่สำคัญ ๆ วันเหล่านี้ชาวสยามเรียกว่า*วันพระ* หมายถึงวันสำคัญทางศาสนา หรือวันอันประเสริฐ[๑] พระองค์เสด็จประทับช้างพระที่นั่งไปสู่อารามต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในพระมหานครนั้นเอง แล้วเสด็จโดยทางชลมารคไปสู่อารามอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ห่างจากพระมหานครไปทางใต้ ๒ ลิเออ ในวันต่อมา พระองค์ก็ทรงให้นำเครื่องบำเพ็ญพระราชกุศลเช่นนั้นไปพระราชทานแด่พระอารามที่หย่อนความสำคัญลงมาในอาณาบริเวณห่างจากพระมหานครราว ๒ ลิเออ และในเดือนสุดท้ายของ ค.ศ. ๑๖๘๗ พระมหากษัตริย์พระองค์นี้มิได้เสด็จไปไหน ๆ ด้วยพระองค์เองอีกเลย พอพระราชหฤทัยเพียงให้มีผู้นำไปพระราชทานแทนพระองค์

๒๑. พระเจ้ากรุงสยามทรงไว้พระเกียรติที่เมืองละโว้น้อยกว่าที่กรุงศรีอยุธยา

ถ้าพระเจ้ากรุงสยามเสด็จออกสำแดงพระองค์ในพระมหานคร ก็เพื่อบำเพ็ญพระราชพิธีในทางศาสนาเท่านั้น ที่เมืองละโว้ซึ่งไม่ค่อยมีพระราชพิธีทางศาสนาเท่าใดนัก พระองค์จึงเสด็จประพาสไปในที่ต่าง ๆ ได้บ่อย ๆ เช่น เสด็จประพาสล่าเสือหรือโพนช้าง หรือไม่ก็เสด็จประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถและไม่มีพิธีรีตองอะไรมากนัก เมื่อเสด็จไปสู่พระตำหนักหลังน้อยที่ทะเลชุบศรพร้อมด้วยพระสนมกำนัลฝ่ายใน และมิได้พระราชทานยวดยานใด ๆ แก่เหล่าทาสีซึ่งตามไปบำเรอรับใช้อันเป็นหน้าที่ที่พึงแสดงต่อเจ้านายฝ่ายในของตน

---

* *"ใครคงจะหลอกให้ไทยไม่ได้ถือว่ามีดวงพระวิญญาณบุรพราชสิงอยู่ในกายพญาช้างเผือกเลย และพระเจ้าแผ่นดินสยามครั้งกรุงสุโขทัยราชธานี ก็เคยทรงช้างเผือกดังปรากฏในแท่งศิลาจารึก และในนามช้างเผือกก็อ้างว่าเป็นราชพาหนะมาจนในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลปัจจุบัน เช่น พระเสวตรวชิรพาหะ เป็นต้น เหตุที่พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงนั้น คงจะเป็นเพราะย่อมหรือเพราะดุไม่เชื่อง และฝีเท้าไม่ดี เป็นต้น สู้ช้างดำซึ่งขึ้นระวางไว้สำหรับเป็นราชพาหนะไม่ได้เท่านั้นเอง"* (พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

[๑] jour saint ou excellent

๒๒. ขบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินของพระเจ้ากรุงสยาม

แม้ขบวนแห่เสด็จพระราชดำเนินจะมีข้าทูลละอองธุลีพระบาทแห่แหนโดยเสด็จตั้ง ๒๐๐ หรือ ๓๐๐ คน ทั้งเดินเท้าและขี่ม้า แต่จะเปรียบเทียบได้กับขบวนแห่ซึ่งมีผู้ร่วมขบวนถึง ๑๕,๐๐๐ และ ๒๐,๐๐๐ คน ตามหนังสือจดหมายเหตุได้พรรณนาไว้ในวันพระราชพิธีได้หรือไฉน ขบวนหน้ามีพลเดินเท้าถือพลองหรือหลอดไม้ซางสำหรับเป่าเมล็ดถั่ว นำไปเป็นเหล่า ๆ เพื่อไล่คนให้พ้นทางเสด็จพระราชดำเนิน โดยเฉพาะที่สุดเมื่อขบวนพระสนมกำนัลในจะโดยเสด็จผ่านไป และก่อนจะถึงเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ก็มีการประกาศเตือนชาวยุโรปบรรดาที่เพิ่งเข้ามาสู่สยามมิให้ตัดหน้าฉาน ส่วนชาวเอเชียนั้นย่อมจะคุ้นกับขนบธรรมเนียมของราชสำนักต่าง ๆ ในทวีปเอเชียดีอยู่แล้ว บาร์รูช[๑] ได้บอกไว้ในหนังสือที่ท่านแต่งว่า ในอินเดียเองนั้น ถ้าผู้มีบรรดาศักดิ์เดินไปในท้องถนนจะมีบ่าวเดินนำหน้าร้องว่า โป โป[๒] อันหมายความว่า หลีก หลีก เพื่อให้ชนวรรณะไพร่หลีกไปเสียให้พ้นทาง โอโซริอุส กล่าวไว้ในหนังสือของท่านว่า ชนวรรณะไพร่นั่นแลเป็นฝ่ายต้องร้องบอกกล่าวขึ้นเอง และแถมว่าเป็นเพราะความกลัวว่าผู้มีบรรดาศักดิ์จะมาถูกต้องเนื้อตัวเขาเข้าโดยไม่รู้ตัว แล้วก็หาเหตุแก้แค้นการสบประมาทนั้นด้วยการฆ่าเขาเสีย ข้าพเจ้าเรียกผู้มีบรรดาศักดิ์เหล่านั้นว่า นายเรศ[๓] ซึ่งเป็นชนที่ถืออาวุธได้ และเชื่อว่าตนมีมลทินเมื่อถูกเนื้อตัวพวกศูทรเข้า ในสยามและจีน ตุลาการที่สำคัญ ๆ ย่อมมีบโทนเดินนำหน้าเพื่อขับผู้คนให้หลีกทางให้ และลงโทษใช้ตะบองตีบุคคลที่ไม่หลบไปเสียให้พ้น หรือไม่สามารถแสดงความเคารพแก่เจ้านายของตนโดยควรแก่ยศถาบรรดาศักดิ์ ซึ่งเราเห็นว่าเป็นสิ่งที่เหลือจะทนทานได้ในดินแดนทั้งสอง จึงมิพึงประหลาดใจเมื่อพระเจ้ากรุงจีนก็ดี พระเจ้ามะหง่ลมหาราชก็ดี พระเจ้ากรุงเปอร์เซียก็ดี และพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ในทวีปเอเชียนั้น จะมีพระราชดำริว่าสมควรแก่พระราชอิสริยยศของพระองค์แล้ว ในการที่จัดประกาศป่าวร้องให้ประชาชนพลเมืองทราบว่าจะเสด็จพระราชดำเนิน ผู้ทำหน้าที่นำเสด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้นเรียกกันว่า นครบาล และแขวง[๔] นครบาลรักษาสถลมารคทางเบื้องขวา แขวงรักษาทางเบื้องซ้าย และเราจะได้เห็นบัญชีตำแหน่งยศเจ้าพนักงานลางเหล่าว่า แขวงนั้นเป็นตำแหน่งเจ้ากรมพระตำรวจ ด้วยเจตนาอย่างเดียวกันนั้นเอง คือเพื่อจะไล่คนมิให้เข้ามาใกล้พระองค์ยามเสด็จพระราชดำเนิน จึงมีเจ้าพนักงานตำรวจรักษาพระองค์ ๒ นาย ในเหล่าอาสาเขมรและลาว[๕] ขี่ม้าเดินแซงสองข้างทาง ห่างจากพระราชพาหนะ ๕๐ หรือ ๖๐ ก้าว เหล่าข้าราชบริพารนั้นนำเสด็จพระราชดำเนินถึงจุดหมายปลายทางก่อน หรือลางครั้งก็เดินตามเสด็จโดยพนมมือแค่อกไปตลอดทาง ลางทีขี่ม้า ลางทีก็ขี่ช้าง

---

๑ Barros

๒ pò pò

๓ Naires น่าจะเป็นคำว่า นเรศ ซึ่งหมายถึงผู้เป็นใหญ่

๔ conlaban & coeng หมายถึง เจ้าพนักงานนครบาลและนายแขวง

๕ de Men et de Laos

ตามเสด็จไป ในกรณีที่เข้าขบวนเช่นนี้ ช้างนั้นจะไม่มีสัปคับ ตำรวจรักษาพระองค์เหล่านั้นเดินเท้า และเหล่าม้าก็ตามเสด็จด้วยเหมือนกัน แต่เดินสับสนไม่เป็นระเบียบแต่ประการใด และถ้าพระมหากษัตริย์ทรงหยุด เหล่าเดินเท้าจะทรุดลงหมอบ เข่าและศอกจรดดิน ส่วนเหล่าม้าและเหล่าช้างก็จะหมอบกราบอยู่บนหลังสัตว์พาหนะที่ขับขี่ไปนั้น เจ้าพนักงานที่เรียกกันว่าชาวหมู่ก็เดินเท้าตามเสด็จไปด้วย เป็นเหล่ามหาดเล็กเด็กชาหาใช่ทาสไม่ ลางคนก็เชิญพระแสงศัสตราวุธ ลางคนก็เชิญหีบพระศรี

๒๓. การเคารพต่อองค์พระมหากษัตริย์อย่างแปลก ๆ

เมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการโพนช้างให้ราชทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสดูนั้น มีขุนนางผู้ใหญ่ ๑๒ นาย แต่งกายสวมเสื้อแดงหมวกแดงมาถึงที่เพนียดก่อนเสด็จมาถึง และลงนั่งขัดสมาธิกับพื้นดินเบื้องหน้าที่ประทับ ผินหน้าไปทางกลางเพนียด แต่ครั้นพอได้ยินเสียงขบวนเสด็จพระราชดำเนินมา ต่างก็ลงหมอบราบ เข่าและศอกจรดดิน ผินหน้าไปทางเสียงที่ก้องกังวานมานั้น และหมอบนิ่งอยู่เช่นนั้นจนกระทั่งเสด็จมาถึงที่ประทับแล้ว ขุนนางเหล่านั้นก็ผินหน้าสู่พระที่นั่งและหันหลังให้แก่เพนียด และตลอดเวลาที่การโพนช้างดำเนินอยู่ เขาจะไม่เคลื่อนไหวหรือไม่แสดงอาการกิริยาว่าอยากจะดู คำพรรณนานี้ได้ชักให้ข้าพเจ้ากล่าวถึงการแสดงและการละเล่นอย่างอื่นของชาวสยามต่อไป

บทที่หก
ว่าด้วยการแสดงและการละเล่นอย่างอื่นของชาวสยาม

---

๑. วิธีจับช้างเถื่อน

สถานที่ที่เขาจัดให้ช้างอยู่เพื่อเลือกจับนั้นเป็นคล้ายสนามเพลาะขนาดกว้างและยาวพอใช้ ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่าคล้ายสนามเพลาะก็เพราะเหตุว่าเขามิได้สร้างขึ้นโดยขุดมันลงไป แต่ด้วยการพูนดินเป็นพนังขึ้นมาเกือบจะตรงเป็นทางดิ่งทุกด้าน และบนเนินดินนี้แลเป็นที่นั่งชมของผู้ทัศนา ที่ตรงกลางวงล้อมเนินมูลดินนี้ปักเสาไม้รายรอบสองแถวสูงกว่า ๑๐ ฟุตลงในดิน เสานั้นมีขนาดใหญ่พอที่จะทานกำลังช้างดันได้และห่างกันพอที่คนจะลอดหว่างช่องเสาเข้าไปได้สะดวก แต่ก็แคบเกินไปที่ช้างจะผ่านออกมาได้ ในระหว่างเสาเพนียดสองชั้นนี้ ใช้เป็นที่สำหรับช้างพังที่เชื่องแล้ว ซึ่งเขาส่งเข้าไปในป่าเพื่อล่อช้างพลายเถื่อนมา หมอช้างที่ขี่ไปนั้นใช้ใบไม้บังไพรกำบังตนเพื่อกันมิให้ช้างเถื่อนในป่าหวาดตื่น นางช้างพังนั้นก็ฉลาดพอที่จะส่งเสียงร้องเรียกช้างพลายให้ตามมา เจ้าช้างพลายก็ตามนางช้างพังเข้ามาในคอกเพนียดสองแถวนั้น จะกลับคืนไปสู่ป่าอีกก็ไม่ได้ แต่ปัญหาสำคัญนั้นอยู่ที่จะจับแลคล้องล่ามมันไว้ได้อย่างไร เพื่อนำไปกักขังไว้แล้วฝึกให้เชื่อง ซอกทางเดินที่มันเข้าไปติดอยู่นั้นเป็นฉนวนแคบ ๆ ปักเสาต้นโต ๆ อย่างแข็งแรง เมื่อช้างเข้าไปในฉนวนนี้แล้ว ประตูที่มันใช้งวงเปิดผลักผ่านเข้าไปก็จะกลับปิดลงด้วยน้ำหนักถ่วงของมันเอง ส่วนประตูด้านหน้าทางที่ช้างเถื่อนจะออกไปได้นั้น เขาปิดกั้นเสียให้แน่นหนา ช่องในซองนั้นก็แสนแคบไม่พอที่จะกลับตัวได้ ความลำบากอยู่ตรงต้อนช้างเถื่อนเข้าไปในฉนวนนั้นให้ได้แต่เพียงเชือกเดียว ด้วยว่านางช้างพังยังปะปนอยู่กับมันด้วยในเพนียดนั้น และมันก็ไม่ยอมพรากจากนางช้างพังไปเสียด้วย คนสยามหลายคนที่แฝงอยู่ตามรอบนอกริมเสาเพนียดเบื้องล่างเนินมูลดิน โดยช้างเถื่อนเข้าไม่ถึงตัวนั้น ก็จะเข้าช่องเสารุมล้อมกันทุกด้านเพื่อผัด[๑] ช้าง และเมื่อช้างเถื่อนรุกไล่ใครคนหนึ่งเข้า คนคนนั้นก็จะหนีลอดหลบออกมานอกเสาเพนียด ช้างเถื่อนกำลังดาลโทสะจะไล่เอางวงคว้าควานเอาตัวให้ได้อย่างไร้ผล และใช้งาแทงเสาเพนียดจนปลายงาหักไปข้างหนึ่ง ขณะที่ช้างเถื่อนรุดไล่คนที่ผัดล่ออยู่นั้น คนอื่น ๆ ก็จะเอาเชือกบาศซึ่งเขาถือปลายเชือกไว้เหวี่ยงทอดไปอย่างชำนิชำนาญ กระทั่งทั้ง ๆ ที่ช้างกำลังวิ่งอยู่ก็เกือบไม่มีพลาดที่จะคล้องตีนหลังตีนใดตีนหนึ่งเข้าไว้จนได้ เมื่อดึงปลายเชือกบาศอย่างว่องไวก็จะรัดข้อตีนช้างเถื่อนเข้าไว้ได้ เชือกบาศนี้เป็นเชือกเส้นใหญ่ ปลายข้างหนึ่งผูกเป็นบ่วงเงื่อนกระทบเข้าไว้คล้องตีนหลังถม ๆ เข้าไป ตั้งข้างละ ๓

---

[๑] เป็นศัพท์ที่ใช้ในการโพนช้าง แปลว่า ล่อให้ช้างไล่

หรือ ๔ เส้น เมื่อเชือกบาศรัดข้อตีนช้างเถื่อนเข้าไว้แล้ว เขาก็ปล่อยเชือกเพื่อมิให้ตัวถูกลากตามช้างไป เมื่อช้างพลายยิ่งอาละวาดหนักขึ้นเท่าไร มันก็ห่างนางพังออกไปมากเท่านั้น และเพื่อทำให้มันออกจากทางซอกนั้น หมอช้างจะขึ้นนั่งขับนางพังเชือกหนึ่งเข้าไป แล้วก็ขับออกมาหลายเที่ยวตามฉนวน และนางพังที่หมอช้างนั่งไปนั้นก็ออกเสียงเรียกนางพังเชือกอื่น โดยใช้งวงฟาดลงกับพื้นดิน แต่ก็ระวังมิให้ปลายงวงกระทบพื้นด้วยการม้วนปลายช้อนขึ้นไว้ เมื่อนางพังออกเสียงเรียก ๒ หรือ ๓ ครั้งติดต่อกันแล้ว หมอช้างก็จะบังคับให้มันเดินออกมาตามฉนวน เมื่อหมอช้างบังคับให้นางพังทำอยู่อย่างนี้ ๕ หรือ ๖ เที่ยวแล้ว นางพังเชือกอื่น ๆ ก็จะตามมันออกมา และในไม่ช้าเจ้าช้างพลายก็จะคืนเข้าสู่สภาพปกติ เพราะไม่มีใครคอยตอแยแหย่เย้ามันอีกแล้ว จึงค่อยกรายเข้าไปใกล้พวกนางพัง มันผลักประตูฉนวนบานแรกด้วยงวงของมัน เมื่อเข้าไปในซองนั้นแล้ว เขาก็ใช้ถังตักน้ำราดตัวมันเพื่อให้ชุ่มเย็น และด้วยความรวดเร็วและความชำนาญอย่างไม่น่าเชื่อ เขาก็จัดการผูกปลายเชือกบาศที่รัดตีนมันอยู่นั้นเข้ากับเสาเพนียด ครั้นแล้วเขาก็นำช้างพลายที่ได้รับการฝึกไว้เป็นอันดีแล้วให้เดินถอยหลังเข้าไปในซองฉนวน ผูกล่ามคอของมันเข้ากับคอช้างเถื่อน ในขณะเดียวกันก็ปลดเชือกบาศที่มัดไว้กับเสาเพนียดออก แล้วใช้ช้างต่ออีก ๒ เชือกเข้ามาช่วยกันผนึกกำลังทั้ง ๓ เชือกนั้น เชือกหนึ่งเข้าขนาบข้างหนึ่ง อีกเชือกหนึ่งเข้าขนาบอีกข้างหนึ่ง และเชือกที่สามเข้ารุนทางด้านหลัง ชโลง[๑] ช้างเถื่อนเข้าไปสู่ปะรำใกล้ ๆ กันนั้น ซึ่งเขาผูกล่ามมันเข้าไว้ และผูกคอผนึกแน่นกับเสาประโคนใหญ่ที่ปักอยู่ในดินตรงขึ้นมา มีกงพัดคอยหมุนตามในขณะที่ช้างเถื่อนหมุนตัวไปรอบ ๆ กล่าวกันว่าช้างเถื่อนจะถูกผูกอยู่กับหลักนี้เพียง ๒๔ ชั่วโมงเท่านั้น และในย่านเวลานี้เขาจะนำช้างต่อมาให้อยู่เป็นเพื่อนและปลอบใจมัน ๒ หรือ ๓ เที่ยว เมื่อ ๒๔ ชั่วโมงผ่านไปแล้ว เขาก็จะนำมันไปสู่โรงที่จัดไว้ให้มันอยู่ ในชั่ว ๘ วัน ก็รู้สึกเชื่องและยอมทำตัวเป็นทาสของมนุษย์ต่อไป

๒. ชาวสยามคิดเห็นว่าช้างเป็นอย่างไร

ชาวสยามพูดถึงช้างราวกับว่าช้างนั้นเป็นมนุษย์ เขาเชื่อว่าช้างมีความรู้สึกนึกคิดกอปรด้วยเหตุผลอันสมบูรณ์อย่างยิ่ง และได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับความช่างรู้ของช้างให้ฟังมากมาย ยังขาดอยู่แต่ชั่วมันพูดไม่ได้เท่านั้น ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างซึ่งท่านผู้อ่านจะเชื่อหรือไม่เพียงใดก็สุดแท้เถิด มีผู้เล่าให้พวกเราฟังโดยอ้างว่าเป็นเรื่องจริงที่ใคร ๆ ก็รู้กันอยู่ดี ว่ามีชายผู้หนึ่งต่อยมะพร้าวบนหัวช้างเชือกหนึ่งที่ตนขี่อยู่โดยใช้สันขอซึ่งข้าพเจ้าเคยพรรณนามาแล้วว่าเขาใช้สับช้าง ช้างเชือกนั้นผูกใจเจ็บและคอยหาโอกาสที่จะแก้แค้นอยู่ เขาเล่ากันว่ามันใช้งวงเก็บกะลามะพร้าวที่แตกนั้นไว้ซีกหนึ่ง แล้วรักษาไว้ตั้งหลายวัน ไม่ยอมวางเลยนอกจาก

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “พยุงไว้ไม่ให้เซ, จรรโลง, จูง”

เวลากิน[๑] ในขณะเช่นนั้นมันจะค่อย ๆ วางกะลามะพร้าวอย่างทะนุถนอมลงหว่างตีนหน้าของมันทั้งสองข้าง ครั้นคนที่ดูหมิ่นมันเข้าไปใกล้เพื่อนำหญ้าไปให้กิน ช้างนั้นก็เอางวงเหนี่ยวคว้าตัวเข้าไว้ แล้วเอาตีนขยี้เสียจนตาย แล้วแสดงข้อประกอบเหตุผลการกระทำของมันให้ประจักษ์ ด้วยการนำเอากะลามะพร้าววางลงบนศพของชายผู้นั้น นี่แหละเป็นข้อคำที่เขาบอกเล่าให้เราฟัง ด้วยคนสยามเชื่อว่าช้างนั้นสามารถที่จะพิพากษาและลงโทษในหมู่พวกของมันเองได้ เขายกตัวอย่างว่าในยามออกศึก หากสัตว์เหล่านี้เกิดอาละวาดชนกันเองขึ้นมา ก็ชั่วแต่ล้มช้างเชือกใดเชือกหนึ่งให้เห็นเป็นประจักษ์โทษแล้ว ช้างเชือกอื่น ๆ นอกนั้นก็จะสงบกันไปเอง แต่คำบอกเล่าเหล่านี้และอื่น ๆ อีกที่ข้าพเจ้าลืมเสียแล้ว ดูท่าจะเป็นนิทานเต็มที ดังเช่นอุทาหรณ์ที่ข้าพเจ้าได้ชักมาบรรยายไว้นี้เป็นต้น ข้าพเจ้ารู้สึกว่าความที่เป็นจริงนั้น ถ้าช้างที่ได้รับการดูหมิ่นรู้จักการคิดเป็นแล้วไซร้ มันยังคงไม่รอหาโอกาสที่จะแก้แค้นอยู่เป็นแน่ หากจะลงมือล้างแค้นในทันทีทันใดนั้นเทียว เพราะช้างทุกเชือกสามารถใช้งวงเหนี่ยวคนที่นั่งอยู่บนคอของมัน รวบตัวทุ่มลงกับดิน แล้วเอาตีนขยี้ฆ่าเสียให้ตายเมื่อไรก็ย่อมจะทำได้

๓. ชาวสยามลาช้างสามเชือกที่พระเจ้ากรุงสยาม พระราชทานส่งไปเมืองฝรั่งเศสอย่างไร

ในขณะที่ข้าพเจ้าอยู่ที่กรุงสยาม ไม่เคยได้เห็นช้างทำอะไรที่วิเศษพิสดารให้ประจักษ์แก่ตาเลย มาตรว่าข้าพเจ้าจะเชื่อว่ามันเป็นสัตว์ที่เชื่องกว่าสัตว์จำพวกอื่น ๆ อยู่ก็ตาม เขาได้จัดลำเลียงลูกช้าง ๓ เชือก ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามตรัสให้ส่งไปพระราชทานแด่พระเจ้าหลานยาเธอแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทั้ง ๓ พระองค์ ไปลงเรือ ครั้นคนสยาม ๓ คนที่นำช้างมาส่งถึงเรือกำปั่นคณะราชทูตแล้ว ก็รำพันร่ำลาลูกช้างทั้งสามเชือก ประหนึ่งว่ามันเป็นเพื่อนของพวกเขาก็ว่าได้ เข้าไปพูดกรอกหูช้างแต่ละเชือกว่า “จงไปดีเถิดหนา - พ่อถึงพ่อจะตกไปเป็นทาสของท่านก็จริงแล้ว แต่พ่อก็จะได้เป็นทาสเจ้าใหญ่นายโตในโลกถึงสามพระองค์ พ่อคงจะไม่ต้องทำงานหนักและยังมีเกียรติสง่าผ่าเผยเสียอีก” ครั้นแล้วก็ชักรอกกว้านเอาลูกช้างทั้งนั้นขึ้นเรือกำปั่น และโดยที่เห็นมันพากันยอบตัวลงเมื่อลอดใต้สะพานเรือ ก็พากันร้องชมเชยราวกับว่าสัตว์อื่นทั้งหลายจะมิพึงทำยามจะลอดไปในที่ต่ำเช่นนั้นฉะนั้น

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “หมายความว่ายามเมื่อจำเป็นต้องใช้งวงจับหญ้าหรืออาหารอย่างอื่นส่งเข้าปาก”

๔. ช้างเป็นสัตว์ที่อันตรายมากเวลาตกมัน

วันหนึ่งที่เมืองละโว้ ช้างเชือกหนึ่งได้เอาตีนเหยียบ เอางวงจับฉีกแขนขาน้องชายของขุนนางผู้หนึ่ง ซึ่งมาประจำอยู่กับคณะราชทูตแห่งพระเจ้าอยู่หัว เช่นที่ มร.ตอร์ฟ[๑] ได้เคยอยู่ประจำคณะราชทูตแห่งพระเจ้ากรุงสยาม ฉะนั้น ชาวสยามบอกว่า ความจริงช้างเผือกนั้นกำลังตกมันอยู่ การตกมันมิใช่ปกติวิสัยของสัตว์ที่รู้จักคิดจำพวกนี้ หากแต่ทำให้มันดุร้ายขึ้นยิ่งกว่าเชือกอื่น ๆ เท่านั้น ฉะนั้น เพื่อทำให้ช้างศึกเชือกนั้นดีขึ้น ก็จำต้องมีนางช้างพังติดตามไปในขบวนทัพด้วย แม้ขณะที่นำไปให้ดื่มน้ำหรืออาบน้ำก็ตาม และข้าพเจ้าไม่อาจทราบได้ว่าถ้าปราศจากนางพังร่วมขบวนไปด้วยแล้วไซร้ เขาจะสามารถบังคับช้างศึกได้เป็นผลสำเร็จหรือไม่ ชาวสยามกล่าวว่าช้างนั้นรู้จักรักความโอ่อ่าเป็นใหญ่เป็นโตเสมอกัน รักที่จะได้โรงโต ๆ อยู่ และมีคนเลี้ยงคอยให้การปรนนิบัติหลายคน และมีนางพังเป็นคู่ของตัว (แม้กระนั้นก็มีผู้พูดกันว่า ช้างจะลงโกรกก็แต่ชั่วเวลาอยู่ในป่า ขณะที่มันยังเป็นช้างเถื่อนและเป็นอิสระเต็มตัวอยู่เท่านั้น) ถ้าปราศจากความภูมิฐานดังนี้เสียแล้วมันก็จะเศร้าใจในการที่ไม่มีผู้ใดเอาใจใส่ดูแลมัน และว่าเมื่อมันกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นข้อฉกรรจ์ การลงโทษขั้นอุกฤษฏ์ที่จะทำให้มันโทมนัสอย่างยิ่งก็คือ เอาเครื่องที่เคยใช้ในโรงไปเสียสถานหนึ่ง ขับออกไปเสียจากโรงช้างหลวงในพระราชวังและย้ายไปอยู่ในโรงชั้นนอกสถานหนึ่ง กล่าวกันว่าถ้าช้างเชือกใดได้รับการลงทัณฑ์ด้วยประการฉะนี้แล้ว ครั้นพ้นกำหนดรับโทษก็จะกลับไปยังโรงช้างหลวงในพระราชวัง แล้วตรงเข้าฆ่าช้างเชือกอื่นที่มายืนโรงแทนที่มันเสียทันที ข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าใช่สิ่งที่เหลือเชื่อหรือแปลกพิสดารอะไร ถ้าทางเข้าออกนั้นว่างและเปิดให้มันเดินกันได้อยู่ เพราะธรรมดาไม่ว่าสัตว์ชนิดไรก็ย่อมรักถิ่นที่มันเคยอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และไม่ว่ามันจะกล้ามากกล้าน้อยเพียงไร มันก็พยายามขับไล่สัตว์อื่นที่เข้ามาแย่งที่อยู่ของมันเต็มกำลังทีเดียว

๕. การชนช้าง

จะกลับกล่าวถึงการเล่นสนุกต่าง ๆ แห่งราชสำนักสยามต่อไป ข้าพเจ้าได้เห็นช้างศึกสองเชือกชนกัน ตีนหลังของช้างศึกทั้งคู่นั้นถูกผูกเชือกพวนไว้ มีคนสยามหลายคนยึดหางเชือกพวน และนอกจากนั้นยังมัดกระชับหางเชือกเข้าไว้กับหลักอีกด้วย ไว้ระยะห่างกันจนยากที่ช้างทั้งสองเชือกจะประสานงวงในขณะที่เข้าปะทะกันได้ ช้างศึกแต่ละเชือกมีหมอควาญขี่ประจำคอยบังคับ แต่พอปล่อยให้ช้างศึกเข้าสู้กันได้สัก ๕ - ๖ พัก การชนช้างก็เป็นอันจบ จัดช้างพังเข้ามาล่อแยกช้างศึกออกจากกันไป ที่พระราชวังพระเจ้ามะหง่ลมหาราชนั้น เขาปล่อยช้างให้เข้าชิดกันยิ่งกว่านี้ และช้างนั้นก็พยายามที่จะคว้าตัวคนขี่คอของฝ่ายตรงกันข้ามลงมา

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสเขียนว่า M.Torpff

สังหารเสีย และเคยเหนี่ยวตัวเอาลงมาได้และฆ่าเสียก็บ่อย ๆ ในสยามนั้น เขาไม่ปล่อยให้ชีวิตมนุษย์หรือสัตว์ใด ๆ เป็นอันตรายในการละเล่นหรือการฝึกรบเลย

๖. การชนไก่

ชาวสยามชอบการชนไก่มาก ไก่ที่กล้าหาญที่สุดไม่จำเป็นต้องตัวใหญ่เสมอไป แต่ธรรมดามักเป็นตัวที่มีอาวุธประจำตัวที่ดีที่สุดคือ มีเดือยอันคมและแข็งแรง ถ้าไก่ชนตัวหนึ่งล้มลง เขาจะให้มันดื่มน้ำ เพราะเขาทราบจากความจัดเจนว่า มักจะเนื่องจากเหตุที่มันกระหายน้ำนั่นเอง และตามปกติเมื่อมันได้ดื่มน้ำเข้าไปแล้วก็จะเข้าดำเนินการชนต่อไปอีก แต่การชนไก่นี้มักจะลงเอยด้วยการตายของคู่ต่อสู้ตัวใดตัวหนึ่งเสมอ พระเจ้ากรุงสยามจึงได้ทรงให้ออกประกาศห้ามการชนไก่เสีย ด้วยพวกพระสงฆ์เชื่อและกล่าวว่า เจ้าของไก่นั้นจะได้รับการลงทัณฑ์ในปรภพด้วยการถูกเฆี่ยนด้วยท่อนเหล็ก ข้าพเจ้างดเสียมิได้ไปชมการต่อสู้ระหว่างช้างกับเสือด้วยพระเจ้ากรุงสยามหาได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับทอดพระเนตรด้วยไม่ และข้าพเจ้าได้ทราบมาว่าเขาจะไม่ปล่อยให้มันต่อสู้กันอย่างถึงพริกถึงขิงเต็มความกล้าหาญของมัน มีผู้ที่ได้ไปชมกลับมารายงานให้ข้าพเจ้าทราบว่าเสือนั้นขี้ขลาดมาก และการแสดงในวันนั้นไม่ค่อยได้ผลสำเร็จดีเท่าไรนัก การโพนช้างในป่าโดยการล้อมวงด้วยไฟ ได้มีผู้เขียนบรรยายมาก่อนแล้ว พระเจ้ากรุงสยามมิได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับทอดพระเนตรด้วยในคราวนั้น อันตกอยู่ในระหว่างที่คณะราชทูตอยู่ในราชสำนักสยาม และพวกเราก็มิได้รับเชิญให้ไปดู ต่อไปนี้เป็นการละเล่นต่าง ๆ ที่มีการแสดงพร้อม ๆ กันที่หน้าพระลานหลวง

๗. ละครจีน[๑]

มหรสพอย่างหนึ่งคือ ละครจีน ซึ่งข้าพเจ้าชอบดูและอยากจะดูจนลาโรงทีเดียว แต่พอแสดงไปได้ไม่กี่ฉาก เขาก็สั่งให้เลิกเสียเพราะต้องไปรับประทานอาหาร ละครจีนซึ่งคนสยามชอบไปดูกันทั้งที่ฟังไม่รู้เรื่องนั้น พูดตามบทออกเสียงอยู่ในลำคอ คำพูดนั้นหลุดออกมาเป็นคำ ๆ และแต่ละคำที่ข้าพเจ้าได้ยินนั้นคั่นด้วยการเบ่งอกเพื่อเปล่งคำออกมาใหม่ทุกครั้งไป ราวกับว่ามีใครเขาคอยจะบั่นคอหอยอยู่ฉะนั้น การแต่งตัวของพวกละครจีนก็เหมือนกับที่ผู้เขียนเรื่องราวพรรณนาถึงสภาพการณ์ในต่างด้าวได้บรรยายไว้แล้วนั่นแลเกือบเหมือน ๆ กับเครื่องแต่งกายของพวกชาร์เตรอส์* ด้านข้างเสื้อทั้งสองข้างขัดดุมติดกันไว้ ๓ - ๔ รังดุม ตั้งแต่ใต้รักแร้ลงมาถึงบั้นเอว มีแผ่นแพรเหลี่ยม ๆ ปะไว้ข้างหน้าและข้างหลัง แผ่นแพรนั้นปักเป็นรูปมังกร

---

[๑] comédie หมายถึง งิ้ว

* chartreux นักบวชคณะเซนต์ - บรูโน

กับวงเข็มขัดกว้างสัก ๓ นิ้วฟุต ในสายเข็มขัดนั้นมีรูปสี่เหลี่ยมบ้าง กลมบ้าง ติดรายเรียงเป็นระยะ ทำด้วยเกล็ดกระดองเต่าหรือเขาสัตว์ หรือไม้ชนิดใดชนิดหนึ่งก็ไม่รู้ได้ และโดยที่วงเข็มขัดนี้หลวมมาก จึงต้องมีห่วงยึดไว้กับตัวเสื้อทางด้านข้าง นักแสดงผู้หนึ่งซึ่งเล่นเป็นตัวตระลาการ เดินทำสง่าท่าภาคภูมิ เมื่อก้าวก็ยันด้วยส้นก่อน แล้วจึงค่อย ๆ ทอดขาเหยียดลงด้วยฝ่าเท้า แล้วจึงค่อยจรดนิ้วเท้าลงกับพื้นอีกที พร้อมกับเผยอส้นเท้าขึ้น และเมื่อเขาจรดนิ้วเท้าลงนั้น ฝ่าเท้าก็ไม่ได้จรดพื้นแล้ว ตรงกันข้ามกับนักแสดงอีกผู้หนึ่งเดินกลับไปมาราวกับคนบ้า ๆ บอ ๆ ไกวเท้าแกว่งแขนไปคนละทิศละทางอย่างไม่มีจังหวะจะโคน ท่าทางไว้อำนาจอย่างน่ากลัว แต่ดูจะเกินขนาดกว่าทหารเอกหรือมาตามอร์* ในเรื่องละครของเรา นักแสดงผู้นี้ย่อมแสดงเลียนแบบตามที่เป็นจริงของเหล่านักรบในประเทศของตนนั่นเอง เวทีแสดงนั้นขึงฉากไว้ทางด้านลึก ด้านข้างไม่มีเครื่องตกแต่งใด ๆ เหมือนเวทีการแสดงไม้สูงในประเทศของเราฉะนั้นแล

๘. หุ่นกระบอก

หุ่นกระบอกในสยามนั้นเป็นใบ้ไม่ออกเสียง** หุ่นกระบอกที่มาจากลาวนั้นยังมีคนชอบดูมากกว่าของสยามเองเสียอีก แต่ไม่ว่าจะเป็นหุ่นกระบอกของชาติไหนในสองประเทศนี้ ก็เป็นมหรสพพื้น ๆ ไม่ขึ้นหน้าขึ้นตาในประเทศด้วยกันทั้งคู่

๙. นักไต่ลวดและการเล่นไม้สูงอีกหลายแบบที่นับว่าดีมาก

การเล่นไม้สูงของชาวสยามนับได้ว่าดีมากทีเดียว และราชสำนักสยามมักจัดให้มีการแสดงถวายทอดพระเนตรเสมอยามที่เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ ณ เมืองละโว้ แอเรียน[๑] เขียนเล่าไว้ว่า พระเจ้าอเล็กซานเดอร์โปรดให้นักเล่นไม้สูงชาวอินเดียไปแสดงในงานอภิเษกของพระองค์ นิยมชมชื่นกันว่าเป็นการแสดงที่เก่งกาจกว่าของชาติอื่น ๆ ต่อไปนี้เป็นวิธีแสดงของพวกเล่นไม้สูงสยาม ข้าพเจ้ามุ่งตาดูละครจีนมากกว่าการแสดงอย่างอื่นที่เขาจัดให้เราชมพร้อม ๆ กัน พวกไม้สูงสยามปักลำไม้ไผ่ลงในดิน และที่ปลายลำแรกก็ผูกไม้ไผ่เข้าอีกลำหนึ่ง และปลายลำที่ ๒ ก็ผูกลำที่ ๓ ต่อขึ้นไป และปลายลำที่ ๓ นั้นติดห่วงวงกลมเป็นทำนองกรอบไม้แร็กเกตกลมที่ด้ามยาวมาก ฉะนั้น ผู้แสดงจับสองด้านขอบห่วงไว้มั่นด้วยมือทั้งสอง

---

* matamores ตัวละครสเปน ซึ่งมีบทอวดโอ่ความกล้าหาญของตนที่ได้ทำการต่อสู้กับพวกมัวร์ โดยนัยหมายถึงคนกล้าจอมปลอม หรือคนเก่งแต่ปาก

** คือไม่มีคนพากย์ ดูท่า ลา ลูแบร์จะหลงไปถนัด

๑ Arrian เป็นนักปรัชญาและนักประวัติศาสตร์ชาวกรีกในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๒

วางศีรษะของตนไว้ที่ขอบล่างด้านใน แล้วยกลำตัวชูเท้าขึ้นชี้ฟ้า และอยู่ในท่าเช่นนี้ตั้งชั่วโมงหรือลางทีก็ตั้งชั่วโมงครึ่ง ครั้นแล้วก็หย่อนเท้าข้างหนึ่งลงมาเหยียบตรงที่ตนวางศีรษะตั้งคออยู่ โดยมิได้ชักเท้าอีกข้างหนึ่งลงมาเหยียบยันแต่ประการใด แล้วก็ลงมือแสดงไปตามถนัดของเขา คือมิได้ยกตัวขึ้น เป็นแต่บิดตัวไขว้ข้อที่น่ากลัวอันตรายและลำบากอย่างยิ่งก็คือ ลำไม้ไผ่สามลำต่อนั้นโยกเยกอยู่เสมอ การแสดงบนลำไม้ไผ่อย่างนี้ชาวสยามเรียกว่า ลอดบ่วง ลอด แปลว่า ผ่านเข้าไป และบ่วง แปลว่า กรอบวงกลม*

๑๐. นักแสดงไม้สูงคนโปรดของพระเจ้ากรุงสยาม

เคยมีการถึงตายกันขึ้นมาคนหนึ่งเมื่อหลายปีมาแล้ว โดยโจนจากบ่วงลงมาสู่เบื้องล่าง มีร่มสองคันเท่านั้นทานตัว ส่วนคันร่มนั้นผูกไว้แน่นกับบั้นเอว ลมก็พาคนโจนร่มล่องลอยไปตามบุญตามกรรม ลางทีก็ลงมายังพื้นดิน ลางทีก็ไปตกลงบนต้นไม้หรือหลังคาเรือน และลางทีก็ไปตกในแม่น้ำ พระเจ้ากรุงสยามโปรดคนโจนร่มนั้นมาก ถึงขนาดทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงแต่งตั้งให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ให้อยู่ประจำในพระราชวัง และพระราชทานยศศักดิ์อย่างสูง อย่างที่เขาเรียกกันว่ามีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ นักแสดงไม้สูงคนอื่น ๆ นั้นย่างและร่ายรำตามลีลาแบบพื้นเมือง ไม่ต้องป่ายปีนขึ้นไปในที่สูง เพียงแต่บิดเบือนลำตัวตามลีลาไปบนเส้นลวดที่ขึงตึงโดยไม่มีเครื่องถ่วงเลี้ยงตัว แถมสวมรองเท้าหนีบ ถือดาบสองมือ และมีกระบอกน้ำผูกขาอีกด้วย ยังมีอีกพวกก็ปักกระไดสูงมากลงกับพื้นดิน แม่กระไดนั้นเป็นลำไม้ไผ่ ส่วนลูกกระไดนั้นเป็นดาบหงายคมขึ้น เขาปีนขึ้นไปจนสุดกระไดนั้นแล้วเลี้ยงตัวอยู่ แล้วก็ร่ายรำบนคมดาบบนลูกกระไดขั้นสุดยอดโดยไม่มีสิ่งไรจะใช้พยุงตัวได้เลย ในขณะที่กระไดเอนไปเอนมาราวกับต้นไม้ที่ต้องลมพัด ฉะนั้นครั้นขาลงก็เอาศีรษะลงก่อน ไต่เลี้ยวลอดขั้นคมดาบอย่างรวดเร็ว ข้าพเจ้าได้เห็นตอนขาลง ไม่ได้ตั้งใจดูเมื่อเขาอยู่บนดาบชั้นยอดสุด และไม่ได้เข้าไปดูด้วยว่าลูกกระไดนั้นเป็นดาบจริง ๆ ด้วยหรือไม่ และถึงจะเป็นดาบก็คงจะไม่คมเลย นอกจากที่ขั้นต่ำ ๆ เท่านั้น เพราะอาจมองเห็นได้ง่าย ข้าพเจ้าขอเว้นรายละเอียดอย่างอื่นเกี่ยวกับเรื่องนี้เสียเพราะดูมิใช่เรื่องสำคัญ และเพราะข้าพเจ้ามิได้เข้าไปพินิจพิเคราะห์อย่างใกล้ชิดจึงไม่อาจที่จะให้คำยืนยันได้

---

* ควรจะใช้คำว่า “ห่วง” ซึ่งแปลว่า เครื่องคล้อง ของที่เป็นวงกลม มากกว่า เพราะในภาษาไทย “บ่วง” นั้น หมายถึง เชือกที่เป็นวงรัดได้ สำหรับคล้อง เช่น บ่วงบาศ เป็นต้น

๑๑. งูเลี้ยงจนเชื่อง

จักรพรรดิกัลบา[๑] แต่ครั้งยังดำรงตำแหน่งเป็นตุลาการประจำกรุงโรมอยู่นั้น ได้นำมหรสพประเภทช้างไต่ราวมาแสดงให้ประชาชนชาวโรมันชม ช้างสยามไม่รู้จักแสดงได้ถึงเท่านั้น และสัตว์จำพวกเดียวที่ข้าพเจ้าทราบว่าชาวสยามได้ฝึกไว้ก็คืองูขนาดใหญ่ชนิดหนึ่ง ซึ่งว่ากันว่าดุร้ายนัก สัตว์ชนิดนี้ส่ายตัวไปมาตามเสียงดนตรีราวกับว่ามันประสงค์ที่จะเต้นระบำ แต่นี้ต้องนับว่าเป็นกระบวนการกลมากกว่า เพราะไม่ว่าอะไร ๆ ในประเทศนั้น[๒] ก็มักจะมีบ่อยเหมือนกันในประเทศนี้[๓] คือบุคคลจำพวกที่มีความชำนาญในเล่ห์เหลี่ยมพลิกแพลงหลอกลวงดวงตาเป็นพิเศษ ก็มักจะอ้างเอาว่าเขามีวิชาขลัง สามารถร่ายเวทมนตร์ศักดิ์สิทธิ์บันดาลให้เป็นไปได้อย่างน่าอัศจรรย์เช่นนั้น

๑๒. งานมหรสพทางศาสนา ตามไฟในน้ำ บนบก และในพระราชวัง

อนึ่ง ชาวสยามมีมหรสพเนื่องในการพระศาสนาด้วย ลุฤดูน้ำเริ่มลด ประชาชนพลเมืองจะแสดงความขอบคุณแม่คงคาด้วยการตามประทีปโคมไฟขนาดใหญ่[๔] อยู่หลายคืน มิชั่วแต่แม่พระคงคาจะลดราถอยไปเท่านั้น ยังอำนวยให้พื้นดินที่จะทำการเพาะปลูกอุดมดีอีกด้วย เราจะได้เห็นทั้งลำแม่น้ำเต็มไปด้วยดวงประทีปลอยน้ำ[๕] ไปตามกระแสธาร มีขนาดใหญ่ย่อมต่างกันตามศรัทธาปสาทะของแต่ละคน และมีกระดาษสีต่าง ๆ ซึ่งประดิษฐ์คิดทำกันขึ้นประดับประดาเครื่องลอยประทีปนั้น เพิ่มให้แสงสีงดงามขึ้นอีก โดยนัยเดียวกันเพื่อแสดงความขอบคุณต่อแม่พระธรณีที่อนุเคราะห์ให้เก็บเกี่ยวพืชพรรณธัญญาหารได้อย่างอุดมสมบูรณ์ ในวันต้น ๆ ของปีใหม่ ชาวสยามก็จะตามประทีปโคมไฟขึ้นอย่างมโหฬารอีกครั้งหนึ่ง ครั้งแรกที่เราไปถึงเมืองละโว้นั้นเป็นเวลากลางคืน พอดีกับคราวตามประทีปนั้นและเราได้เห็นกำแพงเมืองตามประทีปโคมไฟสว่างไสวรายเรียงอยู่เป็นระยะ ๆ แต่ภายในพระราชวังนั้นยังงดงามยิ่งขึ้นไปอีก ในกำแพงแก้วที่ล้อมพระราชฐานนั้น มีซุ้มช่องกุฎิ ๓ แถวโดยรอบ แต่ละช่องมีดวงประทีปดวงหนึ่งตามไฟไว้ บัญชรและทวารทั้งนั้นก็ประดับดวงประทีปด้วยเหมือนกัน มีโคมไฟประทีปใหญ่และย่อมตกแต่งเป็นรูปแปลก ๆ กัน ปิดกระดาษ หรือหุ้มผ้าแก้วโปร่งระบายสีต่าง ๆ แขวนไว้อย่างเป็นระเบียบตามกิ่งไม้หรือตามเสาโคม

---

[๑] Galba จักรพรรดิโรมัน (๓ ปีก่อนคริสต์ศักราช - ค.ศ. ๖๙)

[๒] สยาม

[๓] ฝรั่งเศส

[๔] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า “ในแม่น้ำ”

[๕] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า “กระทง”

๑๓. ดอกไม้เพลิงที่งดงามมาก

ในขณะที่เราอยู่ ณ เมืองสยามและที่เมืองละโว้ ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นดอกไม้เพลิงที่ไหนจะดีวิเศษเท่าที่พวกชาวจีนซึ่งอยู่ในสยามทำขึ้นเลย และชาวจีนเหล่านี้ทำได้งดงามมาก ที่เมืองจีน พวกจีนตามประทีปโคมไฟอย่างมโหฬารในเทศกาลขึ้นปีใหม่ด้วยเหมือนกัน ในยามนักขัตฤกษ์อีกคราวหนึ่งจะมีการฉลองตรุษอย่างมโหฬารในน้ำ แต่ครั้งนี้ไม่มีการตามประทีปโคมไฟด้วย ชาวจีนเองก็ไม่รู้ว่าเขาจัดงานเฉลิมฉลองนี้ขึ้นเนื่องในโอกาสใด แต่มิใช่เนื่องในพระศาสนาแน่แท้ และเหตุผลที่เขาให้นั้นก็เหมือนเด็กเล่นฟังเป็นนิทานเต็มที

๑๔. ว่าวกระดาษ

เราไม่อาจละเว้นที่จะกล่าวถึง cerf - volant ทำด้วยกระดาษซึ่งชาวสยามเรียกว่า *ว่าว* อันเป็นการละเล่นสนุกของราชสำนักทุกแห่งในชมพูทวีปในฤดูหนาว ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะเป็นการละเล่นที่เกี่ยวกับพระศาสนาหรือหาไม่ แต่พระเจ้ามะหง่ลมหาราชซึ่งทรงนับถือศาสนามะหะหมัดไม่ทรงนับถือรูปบูชาก็โปรดกีฬาเล่นว่าวด้วยเหมือนกัน ลางทีก็ผูกโคมประทีปขึ้นไปกับว่าวด้วยแลดูเหมือนดวงดาว ลางทีก็ผนึกเหรียญกษาปณ์ทองคำไปด้วยให้เป็นบำเหน็จแก่ผู้ที่เก็บว่าวได้เมื่อป่านขาด หรือเมื่อว่าวลอยไปตกในที่ไกลไม่สามารถที่จะดึงกลับมาได้ ว่าวของพระเจ้ากรุงสยามปรากฏในท้องฟ้าทุกคืนตลอดระยะเวลา ๒ เดือนของฤดูหนาว และทรงแต่งตั้งขุนนางให้คอยผลัดเวียนเปลี่ยนเวรกันถือสายป่านไว้*

๑๕. มหรสพสามอย่างของชาวสยาม

ชาวสยามมีมหรสพประเภทเล่นในโรงอยู่ ๓ อย่าง อย่างที่ชาวสยามเรียกว่า *โขน* นั้น เป็นการร่ายรำเข้า ๆ ออก ๆ หลายคำรบตามจังหวะซอและเครื่องดนตรีอย่างอื่นอีก ผู้แสดงนั้นสวมหน้ากาก[๑] และถืออาวุธแสดงบทหนักไปในทางสู้รบกันมากกว่าจะเป็นการร่ายรำ และมาตรว่าการแสดงส่วนใหญ่จะหนักไปในทางโลดเต้นเผ่นโผนโจนทะยาน และวางท่าอย่างเกินสมควรแล้ว นาน ๆ ก็จะหยุดเจรจาออกมาสักคำสองคำ หน้ากากส่วนใหญ่นั้นน่าเกลียด เป็นหน้าสัตว์ที่น่าสะพรึงกลัว[๒] หรือไม่ก็เป็นหน้าปีศาจ[๓] มหรสพที่ชาวสยาม

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงขยายความไว้ในวงเล็บว่า *"ถ้าจริง ก็เห็นจะเป็นว่าวตุ๋ยตุ่ยติดอูด เมื่อต้องลมฟ้าออกเสียงดังวังเวงไพเราะ เป็นรัตนาบรรเลงโสตผู้สดับ"*

[๑] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า "หัวโขน"

[๒] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า "ลิง"

[๓] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า "ยักษ์"

เรียกว่าละครนั้นเป็นบทร้อยกรอง เล่าเรื่องมหากาพย์มีนาฏลีลาประกอบ ใช้เวลาแสดงถึง ๓ วัน ตั้งแต่ ๘ โมงเช้าถึง ๗ โมงเย็น ตัวเรื่องนั้นเป็นคำกลอนแสดงให้เห็นเป็นจริงจัง และตัวแสดงที่อยู่ในฉากนั้นหลายคนจะผลัดกันร้อง เมื่อถึงบทของตัว ตัวละครตัวหนึ่งขับร้องในบทของตัว ชื่อเรื่อง และตัวแสดงอื่น ๆ ก็ขับร้องตามบทของบุคคลที่เรื่องนั้นกล่าวพาดพิงไปถึง ตัวละครผู้ชายเท่านั้นที่ขับร้อง ตัวละครผู้หญิงไม่ขับร้องเลย* ส่วนระบำนั้นเป็นการฟ้อนรำร่วมกันทั้งชายและหญิง ไม่มีบทรบราฆ่าฟัน มีแต่เชิงโอ้โลมปฏิโลมกันเท่านั้น และเขาจัดการมหรสพชนิดนี้ให้เราชมพร้อม ๆ กันไปกับชนิดข้างต้นที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงมาแล้ว นักระบำชายหญิงเหล่านี้สวมเล็บปลอมยาวมาก ทำด้วยทองเหลือง เขาร้องไปพลางรำไปพลางโดยไม่เหน็ดเหนื่อยอะไรนัก เพราะวิธีการร่ายรำของเขานั้นก็เพียงการวนเป็นรูปวงกลมอย่างเดียวเท่านั้นเอง มิได้โลดเต้นเผ่นโผนโจนทะยาน มีแต่บิดตัวกับแขนมากหน่อยเท่านั้น ไม่ต้องประคองกันแต่ประการใด แม้กระนั้นก็มีชาย ๒ คนมาเจรจากับคนดูด้วยถ้อยคำตลกโปกฮา คนหนึ่งกล่าวในนามของผู้แสดงฝ่ายชาย อีกคนหนึ่งกล่าวในนามของผู้แสดงฝ่ายหญิง ผู้แสดงเหล่านี้ไม่มีเครื่องแต่งตัวแปลกประหลาดอะไร นอกจากผู้ที่เล่นระบำ** หรือเล่นโขนเท่านั้นที่สวมชฎาทำด้วยกระดาษทองน้ำตะโก[๑] ทรงสูงปลายแหลมเกือบเหมือนลอมพอกของพวกขุนนาง แต่ครอบลงมาข้างล่างจนปรกปลายหู และประดับอัญมณีเก๊ ๆ กับตุ้มหูทำด้วยไม้ทาทองไว้ด้วย โขนกับระบำนั้นมักหาไปแสดงในงานปลงศพ ลางทีก็หาไปเล่นในงานอื่น ๆ บ้าง และมีท่าทีว่าการมหรสพประเภทนี้ไม่เกี่ยวข้องกับการพระศาสนาแต่อย่างใด ด้วยเป็นสิ่งต้องห้ามมิให้พระภิกษุสงฆ์ดู ละครนั้นมักหาไปเล่นฉลองพระอุโบสถหรือพระวิหารที่สร้างใหม่ ในโอกาสอัญเชิญพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานเป็นพระประธาน ณ ที่นั้น

๑๖. มวยปล้ำและมวยชก

การฉลองวัดนี้มักมีการวิ่งวัวและการกีฬาเครื่องสนุกสนานอย่างอื่นด้วย เช่น มวยปล้ำ และมวยที่ต่อสู้กันด้วยศอกและหมัด ในการชกมวยหมัดนั้น นักมวยพันมือของตนด้วยด้ายดิบ ๓ หรือ ๔ รอบแทนกำวงแหวนทองแดง เช่นที่พวกลาวใช้ในการชกมวยประเภทนี้

---

* ไม่ทราบว่าละครอะไรกัน

** ในต้นฉบับมีดังนี้ เข้าใจว่าน่าจะเขียนผิดไป ควรจะเป็นละครมากกว่า

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “สีทองที่เกิดจากการใช้รงผสมน้ำมันยางอาบลงบนแผ่นตะกั่ว ถ้าทาลงบนโลหะจะจับแน่นและกันสนิมได้ ทองตะกู หรือทองตากู ก็เรียก”

๑๗. การวิ่งวัว

การวิ่งวัวนั้นกระทำกันดังนี้ เขาจัดพื้นที่ขนาดยาว ๕๐๐ วา และกว้างราว ๒ วา ด้วยเสาสี่ต้นปักไว้มุมละต้นเป็นหลักเขต และการวิ่งวัวก็กระทำกันภายนอกหลักเขตนี้ ตรงกลางพื้นที่ที่จัดไว้ก็สร้างร้านขึ้นเป็นที่สำหรับผู้ตัดสิน ทั้งเป็นที่หมายศูนย์กลางอันเป็นจุดเริ่มต้นที่วัวจะออกวิ่งอีกด้วย ลางทีก็เป็นการวิ่งแข่งระหว่างวัวคู่หนึ่งตัวต่อตัว แต่ละตัวมีพี่เลี้ยงจูงวิ่งมา ๒ คน ถือบังเหียนหรือจะพูดให้ถูกก็คือสายเชือกที่ร้อยสนตะพายจมูกไว้ขนาบมาข้างละคน และวางคนไว้เป็นระยะ ๆ คอยผลัดเปลี่ยนคนวิ่ง แต่โดยมากในการแข่งขันนั้นมักใช้วัวคู่หนึ่งเทียบเข้ากับคันไถ แข่งกับวัวอีกคู่หนึ่งซึ่งเทียมไถเหมือนกัน มีคนวิ่งตามไปทั้งขวาและซ้ายเหมือนอย่างแข่งวัวตัวต่อตัว นอกจากนี้เพื่อให้ไถนั้นลอยอยู่ไม่ไถถูกพื้นดิน ด้วยเกรงว่าจะทำให้การวิ่งแข่งนั้นล่าช้าถ้าไถไปครูดกับพื้นดินเข้า จึงต้องมีคนอีกคนหนึ่งคอยยกไถขึ้นไว้แล้ววิ่งตามไปด้วย และคนที่จะเข้าผลัดเปลี่ยนคนยกคันไถนั้น ก็วางระยะไว้ถี่กว่าพวกจูง มาตรว่าคันไถทั้งคู่นั้นจะวิ่งเวียนขวาไปในทางเดียวกัน รอบพื้นที่ ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว แต่ก็มิได้ออกวิ่งจากจุดเดียวกัน ฝ่ายหนึ่งออกวิ่งจากจุดเริ่มต้นที่ฟากร้านกรรมการผู้ตัดสินด้านหนึ่ง อีกฝ่ายหนึ่งก็ออกวิ่งจากจุดฟากร้านตรงกันข้าม คือต่างฝ่ายต่างวิ่งไล่ตามกันไป ฉะนั้น เมื่อเริ่มออกวิ่งแข่งขันจึงต้องคอยจับตามองสถานที่ตรงข้ามไว้ให้ดี และคู่แข่งต่างอยู่ในระยะห่างกันฝ่ายละครึ่งรอบสนาม หรือครึ่งทางที่แต่ละฝ่ายจะต้องวิ่งการวิ่งนั้น วิ่งเวียนขวาไปในทางเดียวกันดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว วิ่งเวียนไปรอบหลักทั้ง ๔ ดังที่ข้าพเจ้าพรรณนาไว้แล้วหลายรอบ จนกระทั่งอีกฝ่ายหนึ่งวิ่งไปทันอีกฝ่ายหนึ่ง ผู้ดูนั้นล้อมวงอยู่รอบ ๆ นอกไม่จำเป็นที่จะต้องปักรั้วกั้นเป็นเขตป้องกันมิให้รุกเข้าไปใกล้มากเกินไปแต่ประการใด การวิ่งวัวนี้ ลางทีก็มีการพนันขันต่อด้วย และพวกขุนนางผู้ใหญ่ให้เลี้ยงและฝึกลูกวัวที่มีรูปลักษณะดีให้วิ่งแข่งไว้ตั้งแต่ตัวยังมีขนาดย่อม ๆ และแทนที่จะใช้วัววิ่งแข่งขัน ลางทีก็เปลี่ยนเป็นใช้ควายก็มี

๑๘. การแข่งเรือ

ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่า การแข่งเรือที่เขาเอื้อเฟื้อจัดให้เราชมนั้น จะนับเนื่องว่าเป็นการละเล่นอย่างหนึ่งด้วยหรือไม่ เพราะในทรรศนะของชาวสยามนั้น การแข่งเรือเป็นกีฬามากกว่าจะเป็นการละเล่น ชาวสยามเลือกเรือยาว ๒ ลำ มาเปรียบส่วนสัดให้เท่ากันทุกอย่างเท่าที่สามารถจะทำได้ แล้วแบ่งคนออกเป็นสองพวกเพื่อพนันขันต่อกัน ครั้นแล้วคนกำกับก็ลุกขึ้นยืนทำจังหวะเร่งเร้า ไม่เพียงแต่จะกระทบปลายตะขาบ[๑] อันทำ

---

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “ตะขาบ ๓ (น.) เครื่องตีบอกจังหวะไม้ไผ่ที่ผ่าข้อปล้องแขวนไว้ตามยอดไม้ สำหรับชักให้มีเสียงดังเพื่อไล่ค้างคาว เป็นต้น และพวกตลก ลิเก ละคร เป็นต้น ใช้ตีเล่นกัน จะขาบก็เรียก”

ด้วยไม้ไผ่ปล้องยาวที่ถืออยู่ในมือเท่านั้น ยังส่งเสียงร้องหนุนและโยกไหวไปทั้งเนื้อทั้งตัวอีกด้วย พวกฝีพายก็ปลุกใจตัวเองด้วยการส่งเสียงร้องอย่างน่าเกรงขาม พวกคนดูที่เล่นพนันขันต่อไว้ก็เปล่งเสียงร้องและออกท่าทางราวกับว่าลงไปพายร่วมกับเขาด้วยตนเอง มีบ่อย ๆ ที่เขาไม่มอบหน้าที่คนกำกับให้จังหวะแก่ฝีพาย แต่หัวหน้าพวกนั้นทั้งสองข้างจะชิงเข้าทำหน้าที่นั้นเสียเอง

๑๙. การรักที่จะเล่นการพนันเหลือเกิน

ชาวสยามรักเล่นการพนันเสียเหลือเกิน จนกระทั่งฉิบหายขายตนหรือไม่ก็ขายบุตรธิดาของตน[๑] ด้วยในประเทศนี้ถ้าลูกหนี้คนใดไม่มีเงินทองหรือข้าวของตีราคาให้เจ้าหนี้แล้ว ก็ขายลูกเต้าของตนเพื่อชำระหนี้สินไปได้ และถ้ายังไม่พอกับหนี้สินที่ตนทำเข้าไว้ ตัวของตัวเองก็ตกเป็นทาสไปด้วยอีกคน การพนันที่เขาชอบเล่นมากที่สุด คือ trictrac ซึ่งชาวสยามเรียกว่า สกา[๒] อันดูเหมือนเขาจะได้เรียนเล่นมาจากชาวโปรตุเกส เพราะชาวสยามเล่นแบบเดียวกับพวกนั้นและแบบเดียวกับพวกเรา ชาวสยามไม่เล่นไพ่เลย* และข้าพเจ้าไม่ทราบว่ามีการพนันเสี่ยงโชคชนิดอื่น ๆ อีกด้วยหรือไม่ แต่ข้าพเจ้าเห็นเขาเล่นหมากรุกตามแบบของเราและตามแบบจีน ซึ่งในท้ายจดหมายเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะได้บรรยายวิธีเล่นหมากรุกของจีนไว้ด้วย

๒๐. ชาวสยามชอบสูบยาเส้น

การสูบยาด้วยทำนองสูบควัน (ด้วยชาวสยามไม่ใช้ยาผงหรือยานัตถุ์) ก็เป็นเครื่องเพลิดเพลินเจริญใจอย่างหนึ่งของชาวสยามด้วยเหมือนกัน พวกผู้หญิงแม้บรรดาที่เป็นใหญ่เป็นโตก็นิยมสูบกันมิใช่น้อย ชาวสยามได้ยาสูบมาจากเมืองมะนิลา เมืองจีน และที่ปลูกขึ้นในประเทศเอง แม้ว่ายาฉุนเหล่านี้จะฉุนจัด ชาวสยามก็สูบกันได้ไม่พักต้องประสะ[๓] ให้อ่อนรสลง แต่ชาวจีนกับชาวมัวร์นั้นสูบให้ควันผ่านน้ำเสียก่อนเพื่อให้แรงฉุนอ่อนลง วิธีสูบยาสูบของชาวจีนนั้น คืออมน้ำไว้ในปากหน่อยหนึ่ง แล้วจึงสูบควันยาสูบเข้าไปครั้นแล้วก็บ้วนทั้งน้ำทั้งควันออกมาพร้อม ๆ กัน ชาวมัวร์นั้นใช้เครื่องมือสูบยาที่ค่อนข้างแปลกอยู่ ซึ่งท่านจะได้อ่านคำบรรยายและเห็นภาพในตอนท้ายของจดหมายเหตุนี้

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ให้ตกไปเป็นทาส”

[๒] sacà มาจากอินเดียโบราณ เป็นเครื่องเล่นการพนันอย่างหนึ่ง ใช้ลูกบาศก์ทอดแล้วเดินตัวสกาตามแต้มลูกบาศก์ (เทียบทมิฬบาสกา)

* คงจะหมายถึงไพ่ฝรั่งที่เราเรียกกันว่า “ไพ่ป๊อก” นั่นกระมัง อาจเป็นเพราะสมัยนั้นยังไม่มีใครนำเข้ามาเผยแพร่ก็เป็นได้

[๓] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “ฟอก หรือชำระสิ่งต่าง ๆ เช่น เครื่องยาเพื่อให้สะอาด หรือรสอ่อนลง ใช้เรียกยาที่เข้าเครื่องยาสิ่งหนึ่งเท่ากับเครื่องยาอื่น ๆ เช่น ประสะขิง ก็คือ เข้าขิงเท่ากับยาอื่น เป็นต้น”

๒๑. การใช้ชีวิตตามปกติของชาวสยาม

ที่เล่ามาข้างต้นนี้ เป็นเรื่องของการละเล่นเพื่อความเพลิดเพลินเจริญใจของชาวสยาม เราอาจแถมความรื่นรมย์ในครอบครัวเข้าไปอีกอย่างหนึ่งก็ได้ ชายชาวสยามรักภรรยาและบุตรธิดาของตนมาก และดูเหมือนเขาก็ได้รับความรักจากภรรยาและบุตรธิดาอยู่มากเหมือนกัน ในระหว่างที่พวกผู้ชายถูกเกณฑ์ไปเข้าเวรยามมีกำหนด ๖ เดือนนั้น เป็นงานหลวงที่เขาจะต้องอุทิศถวายเจ้าชีวิตทุกปี ก็เป็นภาระของภรรยา มารดา และธิดาเป็นผู้หาอาหารไปส่งให้ และแม้เมื่อพ้นกำหนดเกณฑ์แล้วและกลับมาถึงบ้าน ผู้ชายส่วนมากไม่รู้ที่จะทำงานอะไรให้เป็นล่ำเป็นสัน เพราะไม่ได้ฝึกงานอาชีพอย่างใดไว้ให้เชี่ยวชาญเป็นพิเศษสักอย่างเดียว ด้วยพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงใช้ให้พวกนี้ทำงานหลายอย่างต่าง ๆ กัน แล้วแต่พระราชประสงค์ เช่นนี้จึงพออนุมานได้ว่าชีวิตตามปกติของชาวสยามนั้น ดำเนินไปด้วยความเกียจคร้านเป็นประมาณ เขาแทบจะไม่ได้ทำงานอะไรเลยเมื่อพ้นจากราชการงานหลวงมาแล้ว เที่ยวก็ไม่เที่ยว ล่าสัตว์ก็ไม่ไป ได้แต่นั่ง เอนหลัง กินเล่น สูบยาสูบ แล้วก็นอนไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น ภรรยาจะปลุกให้เขาตื่นขึ้นราว ๗ โมงเช้า เอาข้าวปลาอาหารมาให้บริโภค เสร็จแล้วก็ลงนอนต่อไปใหม่ พอเที่ยงวันก็ลุกขึ้นมากินอีก แล้วก็มื้อเย็นอีกคำรบหนึ่ง ระหว่างเวลาอาหารมื้อกลางวันกับมื้อเย็นนี้ เขาก็เอนหลังลงพักผ่อนเสียพักหนึ่ง เวลาที่เหลืออยู่นอกนั้นก็หมดไปด้วยการพูดคุยและเล่นการพนัน พวกภรรยานั้นไปไถนา ไปขายของหรือซื้อของที่ในเมือง แต่ถึงวาระที่เราจะพูดถึงภารกิจและการงานที่เป็นเรื่องเป็นราวของชาวสยามเสียที คือการแต่งงานและการอบรมที่เขาให้แก่บุตรธิดา ตลอดจนการศึกษาและการอาชีพที่เขากระทำกัน

บทที่เจ็ด
ว่าด้วยการแต่งงานและการหย่าร้างของชาวสยาม

---

๑. การระวังรักษาบุตรี

ประเพณีในบ้านเมืองนี้ไม่อนุญาตให้หญิงสาวสนทนาพาทีกับชายหนุ่ม มารดาจะเป็นผู้ลงโทษถ้าจับได้ว่าลูกสาวของตนแอบไปพูดจาวิสาสะกับผู้ชายตามอำเภอใจ แต่พวกลูกสาวก็มักจะลักลอบหลบไปจนได้เมื่อสบช่อง และข้อนี้ไม่ใช่สิ่งสุดวิสัยที่จะหลบออกไปได้ในตอนพลบค่ำ

๒. เขาจัดชายกับหญิงให้แต่งงานกันเมื่ออายุเท่าไร

หญิงชาวสยามอยู่ในสถานะที่จะมีบุตรได้แต่อายุ ๑๒ ขวบ และลางทีก็ก่อนหน้านี้เสียอีก และส่วนใหญ่เมื่อมีอายุล่วง ๔๐ ปีไปแล้วก็ไม่อาจมีบุตรได้อีก จึงเป็นธรรมเนียมของชาวสยามที่จะจัดให้ลูกสาวหลานสาวแต่งงานแต่อายุเยาว์กับชายหนุ่มซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน แม้กระนั้นก็ยังมีหญิงสยามลางคนที่ไม่ยอมแต่งงานเลยตลอดชีวิต แต่ก็ไม่มีใครสักคนที่จะยอมบวชชี[๑] กล่าวคืออุทิศชีวิตตนให้แก่ศาสนานอกจากว่าจะแก่เต็มทีแล้วเท่านั้น

๓. ชายสยามเสาะหาหญิงมาเป็นคู่แต่งงานอย่างไรและตกลงกันได้อย่างไร

ว่าด้วยเรื่องการแต่งงาน บิดามารดาฝ่ายชายจัดหญิงเถ้าแก่ผู้มีชื่อเสียงดีไปดำเนินการสู่ขอต่อบิดามารดาของฝ่ายหญิง ถ้าบิดามารดาของฝ่ายหญิงพอใจก็จะให้คำตอบในทำนองเอื้อเฟื้อ แม้กระนั้นก็ยังสงวนท่าทีขอผลัดไปปรึกษาหารือรับทราบเจตนารมณ์ของธิดาของตนก่อน ในขณะเดียวกันก็สอบถามเวลาตกฟาก* ของฝ่ายชาย และให้เวลาตกฟากของฝ่ายหญิงไป ทั้งสองฝ่ายจะนำไปให้หมอดูเพื่อขอทราบเป็นประการสำคัญว่า อีกฝ่ายหนึ่งนั้นมั่งมีศรีสุขอยู่หรือไฉน และจะอยู่กินกันไปจนวันตาย ไม่หย่าร้างหรือประการใด ด้วยคนทั้งหลายย่อมซ่อนทรัพย์สินของตนอย่างหวงแหน เพื่อปกปิดไว้มิให้ตกเป็นเหยื่อแห่งการขูดรีดของพวกสุภาตระลาการและความโลภโมโทสันของพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นจึงต้องหันไปพึ่งหมอดูเพื่อให้รู้ว่า

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า talapoüine

* ในต้นฉบับเขียนไว้ดังนี้ l'heure de naissance ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงขยายความไว้ในวงเล็บว่า *"วันเวลาเกิดลูกสาว ธรรมเนียมโบราณปิดกันนัก เกรงจะถูกกระทำยำเยียให้ข้างผู้หญิงคลั่งตามไป ไม่ได้กินขันหมาก"*

ครอบครัวนั้น ๆ มั่งมีศรีสุขหรือหาไม่ แล้วก็ตัดสินใจเอาตามคำที่หมอดูแนะให้นั้น ถ้าเป็นการปรองดองจะทำการแต่งงานกันแล้วไซร้ ข้างฝ่ายชายก็จะไปมาหาสู่ฝ่ายหญิง ๓ ครั้ง นำเอาหมากพลูและผลไม้ไปให้เป็นของกำนัล ไม่มีของอันใดมีค่ากว่านั้น ในการเยี่ยมครั้งที่ ๓ นั้น บิดามารดาของทั้งสองฝ่ายจะมาประชุมพร้อมหน้ากันอยู่ที่นั่นด้วย ช่วยกันตรวจนับสินสอด[๑] สำหรับเจ้าสาว และสิ่งที่จะให้แก่เจ้าบ่าวก็ขนมาให้กันที่นั่นด้วยในทันที ต่อหน้าวงศาคณาญาติทั้งปวง แต่มิได้มีการทำหลักฐานไว้เป็นลายลักษณ์อักษรแต่อย่างใด ในโอกาสเดียวกันนี้ เจ้าบ่าวกับเจ้าสาวก็จะได้รับของขวัญเป็นการรับไหว้จากญาติผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายด้วย และนับแต่นั้นเป็นต้นไป โดยมิต้องอาศัยพิธีทางศาสนาแต่ประการใด เจ้าบ่าวก็มีสิทธิที่จะเสวยผลของการวิวาห์ได้อย่างเต็มที่ แม้พระสงฆ์ก็ถูกห้ามมิให้มาเกี่ยวข้องพ้องพานในการแต่งงานด้วย ครั้นต่อจากนั้นไปอีก ๒ - ๓ วัน จึงจะไปที่เรือนหอของคู่แต่งงานใหม่เพื่อชัดน้ำมนต์ให้และสวดมนต์เป็นภาษาบาลี ๒ - ๓ บท

๔. งานฉลองแต่งงาน

การแต่งงานนั้นไม่ว่าบ้านไหนเมืองใด ย่อมเป็นธรรมเนียมจัดให้มีการเลี้ยงดูและจัดมหรสพมาให้ชม เจ้าของงานจะหานักรำอาชีพมาแสดง แต่เจ้าบ่าวเจ้าสาวหรือแขกเหรื่อที่ได้รับเชิญคนหนึ่งคนใดก็หาได้ออกไปเต้นไปรำกับเขาด้วยไม่ งานนี้จัดขึ้นที่บ้านของฝ่ายเจ้าสาว ซึ่งเจ้าบ่าวต้องเอาเป็นธุระปลูกโรงสำหรับทำพิธีขึ้นหลังหนึ่งโดยเฉพาะ ในบริเวณที่ห่างออกไปจากเรือนใหญ่ และจากที่นั่นเขาก็นำคู่บ่าวสาวไปสู่เรือนหอซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยวอีกหลังหนึ่ง เป็นภาระของเจ้าบ่าวที่จะต้องปลูกสร้างขึ้นด้วยทุนรอนของตนเองอีกเหมือนกัน ตั้งอยู่ภายในรั้วไม้ไผ่ภายในบริเวณบ้านบิดามารดาของฝ่ายหญิง คู่แต่งงานใหม่จะพำนักอยู่ที่เรือนหอนี้ ๓ - ๔ เดือน แล้วจึงแยกไปปลูกเรือนอยู่ในที่แห่งใหม่ตามใจชอบของตนเองต่อไป เครื่องประดับรูปพรรณเฉพาะที่บุตรีขุนนางใช้สวมศีรษะในพิธีแต่งงานนั้นก็คือ รัดเกล้าทองคำอันเป็นตัววงเสวียนครอบสวมลอมพอกของขุนนางผู้บิดาในงานพระราชพิธีนั่นเอง เครื่องนุ่งห่มของเจ้าสาวก็เป็นผ้านุ่งที่งดงามกว่าธรรมดา ตุ้มหูก็เลือกสรรที่งามเป็นยอด นิ้วมือก็สอดแหวนอันงามที่สุดอีกหลายวงซ้อน ลางคนบอกข้าพเจ้าถึงเรื่องที่จะเป็นพ่อตาว่า ก่อนที่จะตกลงแต่งงานบุตรีของตนกับบุตรเขย ต้องเอาตัวผู้ที่จะเป็นลูกเขยมาใช้งานในเรือนของตนเสียก่อนเป็นเวลา ๖ เดือน เพื่อดูอัธยาศัยใจคอ ลางคนก็ปฏิเสธว่าเรื่องนี้ไม่มีมูลแห่งความจริงเลยตามความเห็นของข้าพเจ้า การที่มีช่องให้พูดเช่นนี้ได้ก็เพราะเจ้าบ่าวต้องมีภาระจัดให้สร้างโรงพิธีสำหรับการแต่งงานและเรือนหอ ซึ่งจะต้องปลูกสร้างขึ้นในบริเวณบ้านของผู้พ่อตาในระยะนั้นอยู่ก็เป็นได้ ซึ่งต้องใช้เวลาราว ๒ หรือ ๓ วัน เป็นอย่างมาก ผู้เป็นเจ้าสาวเป็นฝ่ายหาอาหารให้บริโภคโดยไม่มีผู้ตำหนิติเตียนแต่ประการใด ด้วยไหน ๆ ก็จะได้แต่งงานกันอยู่แล้ว ยังประวิงแต่วันที่จะจัดงานพิธีให้เป็นงานเป็นการเท่านั้น

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า dot

๕. สินทรัพย์ที่ใช้ในการแต่งงานในสยาม

สินสอดเจ้าสาวอย่างมากที่สุดในสยามก็คือ ๑๐๐ ชั่ง ตกราว ๑๕,๐๐๐ ลิเวรอะ[๑] และโดยที่ตามปกติสินเดิมของฝ่ายเจ้าบ่าวก็ต้องมีเท่า ๆ กับฝ่ายเจ้าสาว จึงเป็นอันว่าในสยามนั้น ทรัพย์สินของคู่สามีภรรยาที่แต่งงานใหม่ที่นับว่ามีมากที่สุดนั้นก็มีไม่เกิน ๑๐,๐๐๐ เอกู

๖. การมีภรรยาได้หลายคน

ชายชาวสยามอาจมีภรรยาได้หลายคน มาตรว่าจะรู้ดีอยู่ว่ามีภรรยาแต่เพียงคนเดียวเท่านั้นย่อมดีกว่า จึงชั่วแต่คนมั่งมีเท่านั้นที่ริมีภรรยามากกว่าคนเดียว เพื่อประสงค์ให้ภาคภูมิประดับบุญบารมีมากกว่าจะเป็นการมักมากทางด้านกามารมณ์

๗. การจัดอันดับภรรยา

ถ้าชายชาวสยามคนใดมีภรรยาหลายคน ก็ย่อมมีภรรยาคนหนึ่งอยู่เสมอที่นับว่าสำคัญกว่าภรรยาคนอื่น ๆ เขาเรียกภรรยาคนนั้นว่า *เมียหลวง*[๒] ภรรยาคนอื่น ๆ นั้นเรียกว่า *เมียน้อย*[๓] ซึ่งอันที่จริงแล้วก็เป็นภรรยาโดยถูกต้องตามกฎหมายด้วยกันทั้งนั้น ข้าพเจ้าหมายความว่าถูกต้องตามกฎหมาย แต่ต้องอยู่ใต้บังคับของภรรยาใหญ่ อนุภรรยาเหล่านั้นมักเป็นคนที่ช่วยไถ่มาเป็นเมีย ว่ากันที่แท้ก็เป็นทาส ฉะนั้นบุตรที่เกิดจากอนุภรรยาจึงเรียกบิดาของตนว่า “พ่อเจ้า” อันหมายความว่าพ่อผู้เป็นเจ้านายตน ส่วนบุตรที่เกิดจากเมียหลวงนั้น เรียกบิดาของตนว่า พ่อ เฉย ๆ

๘. ลำดับชั้นญาติอันต้องห้ามในการแต่งงาน และพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงละเมิดกฎนี้อย่างไร

การแต่งงานกับญาติสนิทชั้นที่หนึ่งนั้นเป็นสิ่งต้องห้าม กระนั้นก็ยังอาจแต่งงานกับลูกเรียงพี่เรียงน้องของตนได้ ส่วนลำดับชั้นญาตินั้น ชายอาจแต่งกับหญิงพี่น้องท้องเดียวกันได้ โดยแต่งทีละคราว คนหนึ่งแล้วก็อีกคนหนึ่ง ไม่ใช่แต่งพร้อม ๆ กัน แม้กระนั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามก็ทรงอยู่นอกบทบัญญัตินี้ ด้วยทรงเชื่อว่าไม่อาจหาหญิงใดในใต้หล้าให้สมพระเกียรติยศแห่งพระองค์ได้ นอกจากพระประยูรญาติสนิทของพระองค์เอง

---

[๑] ปอนด์

[๒] La grande femme

[๓] Les petites femmes

พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้ทรงอภิเษกด้วยพระขนิษฐภคินีของพระองค์เอง และโดยอภิเษกนี้ได้สมภพเจ้าฟ้าหญิงอันเป็นราชธิดาพระองค์เดียวของพระองค์ท่าน และเล่ากันว่าพระองค์ได้ทรงอภิเษกกับพระราชธิดาพระองค์นั้นด้วยเสียอีก ซึ่งข้าพเจ้าไม่สามารถที่จะสืบเอาความจริงได้ เป็นแต่เพียงข่าวโจษขานกันอยู่เท่านั้น แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าจะมีมูลอยู่ ด้วยพระตำหนักพระราชธิดาพระองค์ที่ว่านี้* ก็สร้างอย่างตำหนักพระอัครมเหสี และพวกชาวยุโรปที่พากันเรียกเจ้าฟ้าหญิงพระองค์นั้นว่า เจ้าฟ้าหญิงอัครมเหสี ก็ลงความเห็นอย่างเดียวกับข้าพเจ้าทั้งนั้น หนังสือนิพนธ์เกี่ยวกับบ้านเมืองในต่างด้าวหลายสำนวนบอกให้เรารู้ว่า ไม่ชั่วแต่ในสยามเท่านั้นดอก แม้ในบ้านเมืองอื่น ๆ ก็มีการอภิเษกระหว่างพระเชษฐภาดากับพระขนิษฐภคินี และเป็นที่แน่ว่าในสมัยก่อนนี้คงจะเคยมีอยู่บ่อย ๆ ในกลุ่มประเทศนอกศาสนา[๑] ส่วนใหญ่ หรืออย่างน้อยที่สุดก็กระทำกันในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์ด้วยกัน โดยความมุ่งหมายว่า ในที่สุดพระราชธิดาก็จะได้เฉลิมพิชัยมงกุฎสนององค์พระชนกนาถด้วยกันกับพระราชโอรส หรือไม่ก็ด้วยความหวาดเกรงดังที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวมาแล้วว่า พระเจ้าแผ่นดินจะอภิเษกอย่างไม่เหมาะสม ถ้ามิได้อภิเษกกับพระขนิษฐภคินีของพระองค์เสียเอง[๒] ด้วยตามข้อความที่ผู้อื่นกล่าวเพิ่มเติมนั้นก็ว่า เพื่อให้อาณาประชาราษฎร์สิ้นความแคลงใจ ในประการที่ว่าตนมีเจ้าชีวิตอันเป็นเชื้อกษัตริย์แท้อย่างน้อยที่สุดก็ทางสายพระชนนีนาถ ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าจะเป็นเช่นนั้นสำหรับดินแดนตะวันออก ซึ่งผู้คนจงรักภักดีต่อเชื้อสายโดยตรงของพระมหากษัตริย์ของตนน้อยนักหนา และพระมหากษัตริย์เองก็ทรงเชื่อว่าบรรดาพระมเหสีจะจงรักภักดีอย่างแท้จริง ด้วยการควบคุมอย่างเข้มงวดกวดขันเป็นที่สุด

๙. กฎหมายว่าด้วยการรับมรดกของแม่ม่ายและของลูก ๆ

มรดกในครอบครัวของเอกชนทั่วไปในสยามนั้นตกอยู่แก่ภรรยาหลวงทั้งสิ้น แล้วก็ถึงบุตรภรรยาหลวงเป็นผู้รับมรดกจากบิดามารดาโดยเสมอภาคกัน ภรรยาน้อยและบุตรของภรรยาน้อยนั้น ผู้เป็นทายาทอาจขายไปเสียก็ได้ จะได้อะไรบ้างก็สุดแท้แต่ผู้เป็นทายาทจะแบ่งปันให้ หรือเท่าที่บิดาผู้ก่อนจะวายชนม์นั้นได้หยิบยกให้ด้วยมือต่อมือไว้ก่อน ด้วยว่าชาวสยามนั้นไม่รู้จักทำพินัยกรรม บุตรีที่เกิดจากภรรยาน้อยก็จะถูกขายส่งไปเป็นเมียน้อยเขาตามเหล่ากอต่อไป และคนที่มีอำนาจวาสนามากก็จะเลือกซื้อแต่ที่มีรูปร่างงดงาม โดยไม่คำนึงถึงว่าหญิงสาวนั้นจะเป็นลูกเต้าเหล่าใคร อันเป็นการกินอยู่กันโดยไม่สมฐานะอย่างยิ่ง และหญิงที่ตกไปเป็นเมียน้อยเขาทำนองนี้ ก็มิได้รับการยกย่องให้เชิดหน้าชูตาหรือได้รับความคุ้มครองมากขึ้นแต่ประการใดเลย

---

* คือ เจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ ผู้ทรงเป็นพระอัครมเหสีฝ่ายซ้ายในแผ่นดินพระเพทราชา

[๑] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า “ศาสนาคริสต์”

[๒] ในต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสอธิบายว่า “ลา ลูแบร์เขียนไว้ว่า ดังเช่นจูปิเตอร์อภิเษกกับน้องสาวของตนเอง”

๑๐. ทรัพย์สมบัติของชาวสยาม

ทรัพย์สมบัติส่วนใหญ่ของชาวสยามนั้นประกอบด้วยสังหาริมทรัพย์ แม้ใครจะมีที่ดินบ้างก็ไม่มากนัก โดยเหตุที่ไม่สามารถจะเสวยกรรมสิทธิ์ได้อย่างเต็มที่ ด้วยถือกันว่าแผ่นดินนั้นเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน แม้จะได้ทรงขายให้แก่เอกชนไปแล้ว จะทรงเรียกกลับคืนเสียเมื่อไรก็ได้ตามพระทัยปรารถนา และก็เคยปรากฏอยู่บ่อย ๆ ว่าทรงเรียกคืนโดยมิได้ชดใช้ค่าที่ดินให้แต่ประการใด อย่างไรก็ดี กฎหมายของสยามก็ระบุไว้ว่าที่ดินนั้นเป็นมรดกตกทอดกันได้ในตระกูล และเอกชนคนหนึ่งอาจขายที่ดินให้แก่เอกชนอีกคนหนึ่งได้ แต่พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงถือตามตัวบทกฎหมายนี้ สุดแท้แต่ความเหมาะพระทัยเป็นประมาณ ด้วยว่าตัวบทกฎหมายนี้ย่อมไม่มีผลบังคับถึงแผ่นดินของพระองค์ กล่าวคือที่ดินทั้งสิ้นที่อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์มีอยู่ด้วยประการฉะนี้ คนทั้งหลายจึงต่างมีอสังหาริมทรัพย์กันน้อยที่สุดเท่าที่จะน้อยได้ และพยายามปกปิดสังหาริมทรัพย์บรรดามีของตนมิให้ล่วงรู้ถึงพระเนตรพระกรรณ และโดยที่เพชรเป็นสังหาริมทรัพย์ที่ซุกซ่อนได้ง่าย จะขนย้ายก็ง่าย จึงเป็นสิ่งที่แสวงหากันนักในสยามและทั่วไปในชมพูทวีป และซื้อขายกันด้วยราคาแพง ลางทีพวกขุนนางในชมพูทวีปเมื่อจะวายชนม์นั้น จะรีบยกทรัพย์สินลางส่วนของตนถวายต่อพระมหากษัตริย์เป็นราชพลีเสียเลย ทั้งนี้ก็เพื่อให้ส่วนที่เหลือนั้นตกอยู่แก่ครอบครัวของตนบ้าง และการกระทำดังนี้มักจะได้ผลดีอยู่เนือง ๆ

๑๑. การหย่าร้าง

การกินอยู่ฐานสามีภรรยาในสยามนั้นแทบจะราบรื่นกันทั่วทุกครัวเรือน อันจะพิจารณาได้จากความจงรักภักดีของภรรยาซึ่งหาเลี้ยงสามีตลอดระยะเวลาที่ต้องเกณฑ์ไปรับราชการงานหลวง อันเป็นทำนองบังคับเกณฑ์แรงงาน มีระยะไม่เพียงชั่วปีละ ๖ เดือนเท่านั้น แต่ลางครั้งก็นานตั้ง ๑ - ๒ หรือ ๓ ปีทีเดียว แต่ถึงแม้ว่าสามีภรรยาจะไม่สามารถทนอยู่ร่วมกันได้ด้วยประการใดก็ตาม ก็มีทางแก้ไขด้วยการหย่าร้างกันได้อยู่ เป็นความจริงที่ว่าการหย่าร้างนี้กระทำกันแต่ในหมู่ราษฎรชั้นสามัญเท่านั้น คนมั่งมีที่มีภรรยาหลายคนก็ยังเลี้ยงดูนางภรรยาที่ตนไม่รักแล้วหรือที่ตนยังรักอยู่ไว้

๑๒. กฎหมายการหย่าร้าง

สามีนั้นตามธรรมดาเป็นคนกำหนดการหย่าร้าง แต่เขาก็ไม่เคยปฏิเสธในเมื่อฝ่ายภรรยามีเจตนาอันแรงกล้าที่จะหย่ากับตน เขาจะคืนเงินสินเดิมให้นางไป ส่วนพวกบุตรที่เกิดด้วยกันก็แบ่งกันรับไป ในทำนองนี้ หญิงผู้มารดาได้บุตรคนที่ ๑ - ๓ - ๕ และต่อ ๆ ไปตามจำนวนคี่ ผู้เป็นบิดาได้บุตรคนที่ ๒ - ๔ - ๖ และต่อ ๆ ไปตามจำนวนคู่ แต่ถ้าบังเอิญมีบุตรโทนคนเดียวก็ได้แก่มารดาไป และถ้าบุตรทั้งหมดนั้นรวมกันเป็นจำนวนคี่ หญิงผู้มารดาก็จะได้บุตรมากกว่าผู้เป็นบิดาไปหนึ่งคน จะเป็นด้วยวินิจฉัยเห็นว่ามารดาย่อมเลี้ยงดูบุตรได้ดีกว่าบิดา หรือว่านางเป็นฝ่ายอุ้มท้องและเลี้ยงบุตรด้วยนมของนางมาอย่างใดอย่างหนึ่ง นางจึงมีสิทธิเหนือผู้เป็นบิดาด้วยประการฉะนี้ หรือด้วยเห็นว่าสตรีเป็นเพศที่อ่อนแอ ย่อมจะต้องการความช่วยเหลือเกื้อกูลจากพวกบุตรมากกว่าก็เป็นได้อีกเหมือนกัน

๑๓. ผลของการหย่าร้าง

เมื่อได้หย่าร้างค้างขาดกันแล้ว ย่อมเป็นการชอบด้วยกฎหมายที่สามีและภรรยาจะไปแต่งงานใหม่กับใครก็ได้ตามปรารถนา และเป็นอิสระแก่ข้างสตรีที่จะแต่งงานใหม่ได้นับแต่วันที่หย่าร้างนั่นทีเดียว โดยไม่คำนึงถึงข้อกังขาที่อาจจะเกิดขึ้นได้กับบุตรคนแรกที่เกิดเมื่ออยู่กินกับสามีใหม่ว่าจะเป็นบุตรติดท้องมา โดยเชื่อเอาตามคำที่ภรรยาบอกเป็นประมาณ อันเป็นข้อแสดงให้เห็นว่าชาวสยามแทบจะไม่มีความหึงหวง แต่ถึงแม้ว่าการหย่าร้างนั้นเป็นการที่ชอบด้วยกฎหมาย ก็ไม่วายที่จะเห็นกันว่าเป็นข้อชั่วร้ายอย่างใหญ่หลวง และเป็นผลเสียหายแก่พวกบุตรแทบทุกรายไป เพราะตามธรรมดามักจะไม่ได้รับการเลี้ยงดูดีถ้าบิดามารดาแต่งงานใหม่ ด้วยประการฉะนี้แล จึงเป็นเหตุผลอย่างหนึ่งที่อนุมานเอาได้ว่า เหตุไฉนประเทศนี้จึงมีพลเมืองน้อยนักแม้หญิงสยามจะมีลูกดกอยู่ก็ตาม และมักจะคลอดลูกแฝดเอาบ่อย ๆ เสียอีกด้วย

๑๔. อำนาจของบิดา

สามีเป็นผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดในครอบครัว ถึงขนาดอาจขายบุตรและภรรยาทั้งหลายเสียได้ ยกเว้นภรรยาหลวงแต่ผู้เดียวเท่านั้นที่เขาจะทำได้เพียงขับไล่ไปเสียให้พ้นเท่านั้น ภรรยาม่ายได้รับช่วงอำนาจจากสามีของนาง แต่มีข้อจำกัดว่า นางไม่อาจขายบุตรที่นับเป็นจำนวนเลขคู่ได้ ถ้าญาติพี่น้องข้างบิดาคัดค้าน เพราะตัวบุตรเองคงไม่กล้าขัดขืน ภายหลังการหย่าร้าง บิดาและมารดาอาจขายบุตรของตนที่ได้รับการแบ่งสันปันส่วนตามวิธีที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วข้างต้นได้ แต่บิดาไม่อาจฆ่าบุตรเช่นเดียวกับสามีไม่อาจฆ่าภรรยา ด้วยว่าโดยปกติแล้ว การฆาตกรรมทั้งมวลถือเป็นข้อห้ามในสยาม

๑๕. ความสัมพันธ์ทางด้านความรัก

การสมสู่อยู่กินด้วยกันอย่างเสรีโดยมิได้ประกอบพิธีแต่งงานนั้นไม่เป็นสิ่งที่น่าอัปยศ โดยเฉพาะในหมู่ราษฎรสามัญ เขาถือว่าเมื่อได้สมสู่อยู่กินด้วยกันแล้วก็เสมือนว่าได้แต่งงานกันแล้ว และถ้าเกิดการนอกใจกันขึ้น ต่างฝ่ายต่างแยกทางกันไป ก็มีผลเท่ากับการหย่าร้างกันไปในตัวนั่นแล แม้กระนั้นบิดามารดาก็หวงลูกสาวอยู่มาก ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว และไม่ว่าที่ไหน เหล่าธิดาก็มิได้รับอนุญาตให้ทำการตามอำเภอใจในประการที่เป็นการฝ่าฝืนอำนาจของผู้เป็นบิดา อันเป็นสิทธิที่ยอมรับกันมาเป็นประเพณีแล้วได้ อนึ่งนั้น หญิงชาวสยามก็ทะนงตนมากพอที่จะไม่ยอมทอดเนื้อทอดตัวให้แก่คนต่างประเทศโดยง่าย หรืออย่างน้อยก็ไม่เจรจาวิสาสะด้วย หญิงชาวพะโคที่อยู่ในสยามซึ่งตนเองก็เป็นคนต่างประเทศอยู่แล้วยังติดต่อกับคนต่างประเทศด้วยกันมากกว่า จึงถือกันว่าเป็นหญิงแพศยาในทรรศนะของบุคคลที่ไม่เล็งเห็นว่านางปรารถนาที่จะหาสามีสักคนหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้ นางจึงมีความซื่อตรงต่อสามีจนกว่าเขาจะทอดทิ้งนางไป และเมื่อนางตั้งครรภ์ขึ้นก็มิได้รับการดูหมิ่นถิ่นแคลนจากชาวพะโคด้วยกันแต่ประการใด แต่กลับเป็นที่ภูมิใจเสียอีกที่ได้สามีเป็นคนผิวขาว อาจเป็นเพราะหญิงชาวพะโคมีอารมณ์รักเหนือกว่าหญิงชาวสยามกระมัง หรืออย่างน้อยที่สุดนางก็มีเสน่ห์มากกว่า นี่เป็นความเห็นพ้องกันในชมพูทวีปว่า ผู้ใดจะมีชีวิตชีวามากหรือน้อย ก็สุดแท้แต่ว่าจะตกอยู่ใกล้หรืออยู่ห่างจากเมืองพะโคเพียงใด

บทที่แปด
ว่าด้วยการอบรมเด็กชาวสยามและลำดับแรกคือ
ความสุภาพอ่อนโยนของเขา

---

๑. ความรักของลูกชาวสยามที่มีต่อบิดามารดา

ลูกชาวสยามมีความว่านอนสอนง่ายและอ่อนโยน ตราบใดที่ไม่มีใครไปขู่เข็ญทำให้ขัดใจขึ้นมา บิดามารดาเองก็รู้จักวางตนให้เป็นที่รักและที่เคารพของบุตร และจรรโลงใจบุตรให้มีความสุภาพราบเรียบเป็นที่ยิ่ง โอวาทของบิดามารดามีความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นอย่างน่าพิศวง โดยอาศัยอำนาจเด็ดขาดของประมุขแห่งครอบครัวดังที่ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวมาแล้ว แต่บิดามารดาก็ต้องรับผิดร่วมกับบุตรด้วยเหมือนกัน ในกรณีที่บุตรของตนไปกระทำความผิดต่อพระมหากษัตริย์เข้า บิดามารดาต้องได้รับโทษทัณฑ์ร่วมกับบุตรของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนั้น บิดามารดาต้องนำตัวบุตรส่งต่อเจ้าหน้าที่ด้วย เมื่อรู้ว่าบุตรของตนได้กระทำการอันมิชอบขึ้น ถ้าบุตรนั้นหลบหนีไปก็มักจะหวนกลับมามอบตัวต่อเจ้าหน้าที่แต่โดยดี เมื่อพระมหากษัตริย์ตรัสให้เอาตัวบิดาของตน หรือมารดาของตนหรือญาติผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือของตนไปลงโทษทัณฑ์แทน นี้แลเป็นองค์พยานแห่งความรักที่ลูกชาวสยามมีต่อบิดามารดาของตน

๒. ความสุภาพเรียบร้อยเป็นสิ่งจำเป็นต่อชาวสยาม

อันความสุภาพเรียบร้อยนั้นเป็นอัธยาศัยอันสำคัญยิ่งของชาวทวีปเบื้องบูรพทิศโดยทั่ว ๆ ไป แม้แต่ต่อชาวต่างประเทศ ซึ่งชาวยุโรปที่เคยอยู่ในประเทศเหล่านี้มาช้านานแล้วก็ยังยากที่จะทำตนให้คุ้นกับการทำตัวสนิทสนมและเป็นกันเองของคนในบ้านเมืองนี้ได้ โดยที่พระราชาในชมพูทวีปทรงกระทำการค้าอย่างออกหน้าออกตา พระองค์จึงทรงพอพระทัยที่จะชักนำให้ชาวต่างประเทศไปสู่บ้านเมืองของพระองค์ และพระราชทานความคุ้มครองป้องกันให้เป็นอย่างดียิ่ง แม้แต่อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ก็ข่มเหงชาวต่างประเทศไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้เห็นเสมือนว่าชาวสยามนั้นเป็นคนอนารยะ เขาหลีกเลี่ยงต่อการที่จะพูดจาปราศรัยกับชาวต่างประเทศ เพราะพวกเขารู้ว่าถ้าเกิดเรื่องอะไรที่ไม่งามขึ้น พวกเขาจะต้องได้รับการพิจารณาว่าเป็นฝ่ายผิดทั้งนั้น และถ้าเกิดวิวาทกันขึ้นกับชาวต่างประเทศ พวกเขาก็จะเป็นฝ่ายถูกลงโทษเสมอไป ฉะนั้นชาวสยามจึงฝึกบุตรของตนให้มีความเสงี่ยมเจียมตัวอย่างที่สุด ด้วยเป็นสิ่งจำเป็นในด้านดำเนินการค้าขายและจำเป็นจะต้องสงบเสงี่ยมมากขึ้นอีก ในยามที่ถูกเกณฑ์ไปทำงานหลวงปีละ ๑ เดือน หรือรับใช้ขุนนางคนใดคนหนึ่งตามที่มีพระราชโองการ

๓. ชาวสยามมีนิสัยค่อนข้างไปในทางสงบปากสงบคำ

การรักษาความเงียบในหมู่นักบวชนิกายชาร์เตรอส์ยังไม่เท่ากับในพระราชวังของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ไม่เว้นแม้แต่ขุนนางผู้ใหญ่ที่ต้องสงบปากสงบคำยิ่งไปกว่าคนอื่น ๆ ต่อให้อยากพูดเพียงใด ชาวสยามก็จะไม่เจรจาด้วยเรื่องที่อาจสะเทือนใจผู้ฟัง ทั้งนี้ก็เพราะเขาต้องมั่นใจว่าท่านคงจะต้องการทราบความจริงอะไรสักอย่าง จึงกล้าพอที่จะกล่าวคัดค้านความคิดเห็นของท่านได้ เขามิได้ทะนงตัวว่าเขารู้เรื่องราวทั้งหลายดีกว่าท่าน แม้สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้นในสยามเอง ทั้ง ๆ ที่ท่านก็เป็นผู้แปลกถิ่นมา

๔. การสัพยอกกันในหมู่ชาวสยาม

ข้าพเจ้ารู้สึกว่าชาวสยามนั้นไม่มีการสัพยอกล้อเลียนกันเลยไม่ว่าด้วยประการใด ๆ เพราะเขาไม่เข้าใจอาการสัพยอกของเรา อันเป็นความผิดของล่ามก็ได้ อันลักษณะแห่งการสัพยอกล้อเลียนโดยมากนั้น น่าจะเป็นตามคำสุภาษิตโบราณของชาวอินเดียที่ว่าไว้ว่า ผิเจรจาผ่านล่ามแล้วไซร้ ก็เป็นเสมือนธารน้ำบริสุทธิ์ที่ไหลผ่านปลักตมฉะนั้นแล* ทางปลอดภัยที่สุดนั้นควรจะต้องล้อเลียนชาวต่างประเทศให้น้อยเข้าไว้เป็นดี แม้กับบุคคลที่เขาฟังภาษาของเราออก เพราะคำล้อเลียนนั้นเป็นสิ่งสุดท้ายที่เขาพอจะเข้าใจได้ ถ้าไปโดนคำล้อเลียนที่เขาตีความไม่แตก ก็จะกลายเป็นเรื่องบาดหมางน้ำใจกันเสียเปล่า ๆ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่สงสัยเลยในประการที่ว่า ชาวสยามจะไม่รู้จักการพูดจาสัพยอกล้อเลียนกันอย่างสุภาพ มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าชาวสยามนั้นพูดล้อเลียนกันออกบ่อยไประหว่างบุคคลที่มีฐานะเสมอบ่าไหล่กัน ลางทีก็ว่าเป็นกาพย์กลอนเสียด้วยซ้ำไป ทั้งผู้หญิงและผู้ชายต่างฝึกว่าโต้ตอบกันทันควันเป็นกลอนสด[๑] ซึ่งเนื้อหาสามัญนั้นก็คือสัพยอกล้อเลียนโต้ตอบกันไปมา เป็นการแข่งฝีปากอันคมคายระหว่างผู้โต้และผู้ตอบ ข้าพเจ้าเคยเห็นอาการเช่นเดียวกันนี้ในหมู่ชาวสเปนมาแล้วเหมือนกัน

๕. ความสุภาพของภาษาสยาม

แต่เมื่อชาวสยามหันมาเจรจาในเรื่องที่เป็นงานเป็นการแล้ว ภาษาของชาวสยามสามารถที่จะแสดงออกซึ่งความเคารพและยกย่องได้ดีกว่าภาษาของเราเสียอีก ยกตัวอย่างเช่น ชาวสยามให้สรรพนาม

---

* ที่ตรงนี้เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ได้ทรงถอดเป็นคำโคลงสี่สุภาพไว้ว่า

"๏ พจนามีค่าข้อ สำคัญ ไฉนฤา
ผ่านล่ามแปลแปรผัน แผกเค้า
เสมือนอุทกชกไสอัน เอ่อถั่ง ธารแฮ
ผ่านปลักตมตมเคล้า คลักคล้ำดำเหม็น ฯ๗ "

[๑] impromptu

อันมีเกียรติแก่ขุนนางคนใดคนหนึ่ง ดังเช่นที่ในประเทศของเราใช้คำว่า *พณหัวเจ้าท่าน*[๑] และ *เจ้าคุณผู้ใหญ่*[๒] ยิ่งกว่านั้น คำว่า *ข้าฯ*[๓] และ *ฉัน*[๔] ก็แผกกว่าภาษาของเรา โดยในภาษาสยามอาจแสดงออกมาได้เป็นหลายศัพท์ ศัพท์หนึ่งสำหรับมูลนายพูดกับบ่าวทาส อีกศัพท์หนึ่งสำหรับบ่าวทาสพูดกับเจ้าขุนมูลนาย อีกศัพท์หนึ่งสำหรับราษฎรสามัญพูดกับเจ้านาย และศัพท์ที่สี่ใช้กับบุคคลที่เสมอกัน และอีกศัพท์หนึ่งจะพูดได้ก็แต่พระสงฆ์เท่านั้น คำว่า *ท่าน*[๕] และ *เขา*[๖] ก็ยังมีศัพท์อื่นที่เป็นสรรพนามอย่างเดียวกันอีกไม่น้อย และเมื่อเขาพูดถึงสตรี (เพราะในภาษาสยามไม่มีการแบ่งเป็นปุงลึงค์และอิตถีลึงค์) เขาก็เติมคำว่า นาง ซึ่งในภาษาบาลีมีความหมายว่า jeune[๗] เพื่อแสดงให้รู้ว่าเป็นอิตถีลิงค์ อุทาหรณ์เช่นว่าเราจะพูดว่า jeune prince แทนที่จะเรียกว่า princesse[๘] ดูเหมือนอัธยาศัยอันแสนสุภาพของชาวสยามได้หักห้ามเขาไว้มิให้พึงคิดว่าเมื่อขึ้นชื่อว่าสตรีแล้ว ก็ไม่มีวันที่จะรู้จักแก่เฒ่าเลย* ฉะนั้นกระมัง

๖. นามกรของชาวสยาม

ด้วยอัธยาศัยอันสุภาพนี้แล เขาจึงตั้งชื่อผู้หญิงด้วยชื่อสรรพสิ่งที่มีค่าหรือว่าที่ตระการตาแห่งธรรมชาติ ว่า jeune diamante, jeune or, jeune cristal, jeune fleur** พระราชธิดาแห่งองค์พระมหากษัตริย์เรียกว่า *นางฟ้า* หรือ jeune ciel ถ้าเป็นพระราชโอรสก็เรียกกันว่า *เจ้าฟ้า* หรือ seigneur du ciel ช้างเผือกที่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ เห็นที่กรุงสยามและซึ่งได้ล้มเสียแล้วเมื่อเรามาถึง ด้วยยืนโรงมานานจนมีอายุชรามาก ด้วยเหตุที่เป็นช้างพังและเขาเชื่อกันว่าในกายของช้างเผือกนั้นย่อมมีดวงวิญญาณแห่งขัตติยราชสิงอยู่เนืองนิตย์ จึงเรียกช้างเผือกคำต่อคำ ดังนี้ jeune prince éléphant blanc *นางพญาช้างเผือก*

---

๑ Excellence

๒ Grandeur

๓ je

๔ moi

๕ vous

๖ lui

๗ มีความหมายว่าอ่อนเยาว์ ในที่นี้ ลา ลูแบร์เข้าใจคลาดเคลื่อน

๘ แปลว่า เจ้าหญิง ในภาษาฝรั่งเศส

* หวังว่าท่านผู้อ่านคงจะอภัยให้แก่ความไม่รู้จริงในเรื่องนี้ของ ลา ลูแบร์ เพราะเขาเข้ามาอยู่ในประเทศสยามเพียง ๓ เดือนกับ ๖ วันเท่านั้น

** ไม่รู้ที่จะแปลว่ากระไรดีในภาษาไทย จึงจะเข้าใจอย่างที่ ลา ลูแบร์เข้าใจได้ [หมายถึง นางเพชร นางคำ นางแก้ว และนางที่มีชื่อเป็นดอกไม้]

๗. คำที่ชาวสยามใช้เวลาทักทายกัน

คำที่ชาวสยามใช้ออกปากเมื่อทักทายนั้นคือ *ข้าไหว้เจ้า** และถึงคราผู้เป็นใหญ่จะพึงตอบผู้ด้อยศักดิ์กว่า ก็จะกล่าวแต่เพียงว่า *เราไหว้*[๑] หรือ *ข้าไหว้* อันมีความหมายอย่างเดียวกัน ทั้ง ๆ ที่คำว่า *ข้า* ซึ่งหมายความว่า *ฉัน* นั้น โดยธรรมดาแล้วเป็นสรรพนามที่บ่าวทาสใช้พูดแทนตัวเองต่อเจ้าขุนมูลนายของตน และคำว่า *เรา* ซึ่งแปลว่า *ฉัน* เช่นเดียวกันนั้น แสดงว่าผู้พูดเป็นผู้สูงศักดิ์กว่าผู้ที่ตนพูดอยู่ด้วย เมื่อจะถามว่า *ท่านสบายดีหรือ* ชาวสยามจะพูดว่า อยู่ดีกินดี อันหมายความว่า *ท่านมีที่อยู่ดี ได้กินดีอยู่หรือ*[๒]

๘. ชาวสยามได้รับอนุญาตให้ถามพระอาการของพระมหากษัตริย์ได้อย่างไร

มีข้อน่าสังเกตที่แปลกอยู่อย่างหนึ่ง ในประการที่ว่าไม่อนุญาตให้ชาวสยามคนหนึ่งถามอีกคนหนึ่งซึ่งมีฐานะด้อยหรือเป็นผู้น้อยกว่าตนถึงข่าวคราวพระอาการของพระเจ้าอยู่หัว ราวกับว่าเป็นอาชญากรรมประการหนึ่งทีเดียว ที่บุคคลซึ่งอยู่ใกล้ชิดเบื้องยุคลบาทพระเจ้าอยู่หัวจะล่วงรู้พระอาการแห่งพระองค์ท่านน้อยกว่าบุคคลที่อยู่ห่างออกไปฉะนั้น

๙. ชาวสยามนั่งอย่างไร

กิริยาอย่างเรียบร้อยที่ชาวสยามใช้ในการนั่งนั้น ก็เหมือนการนั่งแบบชาวสเปน กล่าวคือขัดสมาธิ และเขามีความชินกับการนั่งแบบนี้ แม้จะมีผู้นำเก้าอี้มาให้นั่ง เขาก็จะนั่งในท่านั้นโดยมิพักที่จะเปลี่ยนเป็นท่าอื่น

๑๐. มารยาทของชาวสยาม

เมื่อตีวงกันอยู่ ชาวสยามจะไม่ลุกขึ้นยืนเป็นอันขาด แต่เขาจะไม่นั่งท่าขัดสมาธิ หากจะยอบกายหมอบลงเพื่อให้ความเคารพซึ่งกันและกัน พวกทาสและพวกบ่าวที่อยู่เบื้องหน้าเจ้าขุนมูลนายของตน และราษฎรสามัญที่อยู่เบื้องหน้าเจ้านาย จะจรดเข่าลงกับพื้นและนั่งทับส้น ศีรษะโน้มมาข้างหน้าเล็กน้อย และพนมมือยกขึ้นเสมอหน้าผาก ชาวสยามที่เดินผ่านบุคคลที่เขาปรารถนาจะให้ความเคารพนบนอบไป เขาจะเดินก้มตัว พนมมือสูงต่ำตามสมควร และไม่แสดงการเคารพเป็นอย่างอื่น

---

* [cà váï tchàou - je salue Seigneur] ลา ลูแบร์เข้าใจคำว่า “เจ้า” ซึ่งหมายถึงเจ้านายเชื้อสายกษัตริย์นั้นเป็นคำเดียวกันกับสรรพนามบุรุษที่ ๒

[๑] ràou váï- je salue

[๒] *demeurez vous bien? mangez vous bien?*

๑๑. พิธีไปมาหาสู่ของชาวสยาม

การไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนนั้น ถ้าบุคคลที่มีฐานะต่ำกว่ามากเป็นผู้มาหา บุคคลนั้นก็จะเดินก้มตัวเข้าไปในห้อง แล้วยอบกายลงเอาเข่าจรดพื้นทับส้นดังที่ข้าพเจ้าได้พรรณนามาแล้ว แต่เขาไม่กล้าออกปากพูดจาขึ้นก่อน ต้องรอให้ผู้ที่ตนมาหาออกปากพูดคุยก่อน โดยเหตุนี้ ขุนนางที่พระเจ้ากรุงสยามมีพระบัญชาให้มาพบเรา[๑] จึงคอยอยู่จนกระทั่งข้าพเจ้าออกปากทักทายขึ้นก่อนเสมอ ถ้าเป็นการเยี่ยมเยียนระหว่างบุคคลที่มีฐานะเท่าเทียมกัน หรือผู้ใหญ่ไปหาผู้น้อย เจ้าของบ้านจะต้องออกมารับจนถึงประตูหน้าเรือน และเมื่อเสร็จการเยี่ยมเยียนแล้วก็จะตามออกมาส่งถึงที่นั่น ไม่มีไกลกว่านั้น อนึ่ง เขาจะเดินตัวตรงหรือเดินก้มหลังค้อม ๆ ก็สุดแท้แต่ขั้นความเคารพที่เจ้าของบ้านจะพึงให้แก่ผู้มาหา แล้วก็สงวนท่าทีที่จะพูดขึ้นก่อนหรือพูดทีหลังตามธรรมเนียมที่จะต้องกระทำ แต่เขาจะชี้ที่นั่งให้ผู้มาหาและเชื้อเชิญให้นั่งลง ครั้นแล้วก็จะนำผลไม้สดและผลไม้กวนมาเลี้ยง ลางทีก็มีข้าวและปลาด้วย แต่โดยเฉพาะนั้นจะหยิบยื่นหมาก พลู และน้ำชาให้แก่ผู้มาหาด้วยมือของตนเอง ถ้าเป็นชนชั้นสามัญแล้วก็ไม่ลืมที่จะเลี้ยงเหล้าด้วย และชนชั้นผู้ลากมากดี ลางทีก็เลี้ยงสุรากันด้วยเหมือนกัน เมื่อเสร็จการเยี่ยมเยียนแล้ว แขกจะออกปากร่ำลาก่อนดังที่กระทำกันในบ้านเมืองของเรา[๒] เจ้าของบ้านก็จะกล่าววาจารับอย่างสุภาพ นอกจากว่าเจ้าของบ้านนั้นจะต้องเป็นผู้ใหญ่สูงศักดิ์กว่าผู้มาหาเท่านั้นจึงจะบอกให้แขกกลับไปได้

๑๒. สถานที่อันสูงสุดได้รับการยกย่องสูงสุดอย่างไร

สถานที่ใดอยู่ในที่สูงที่สุด ย่อมได้รับการเคารพอย่างยิ่งตามความเห็นของชาวสยาม ไม่มีใครขึ้นไปยังตึกชั้นบนแม้แต่จะขึ้นไปทำความสะอาดในขณะที่คณะราชทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสชุมนุมกันอยู่ ณ ห้องชั้นล่าง ภายในอาคารซึ่งชาวต่างประเทศก่อสร้างขึ้นด้วยอิฐมากกว่าชั้นเดียว ชาวสยามให้ข้อสังเกตว่าภายใต้บันไดนั้น มิพึงใช้เป็นทางเดินเป็นอันขาด ด้วยเกรงว่าจะผ่านลอดใต้เท้าของบุคคลที่กำลังก้าวขึ้นไปนั้น แต่ชาวสยามนั้นสร้างเรือนเพียงชั้นเดียว และใต้ถุนก็ไม่ได้ใช้การอะไร ไม่มีใครอยากจะลอดเข้าไปหรือใช้เป็นที่อยู่อาศัยภายใต้เท้าของคนอื่น ด้วยประการฉะนี้ แม้เรือนของชาวสยามจะยกพื้นสูงอยู่บนเสา แต่เขาก็มิได้ใช้ใต้ถุนให้เป็นประโยชน์เลย แม้แต่ภายในพระราชมนเทียรซึ่งพื้นพระตำหนักมิได้ราบตลอด หากลดหลั่นกันเป็นหลายชั้น พื้นห้องหนึ่งสูงกว่าพื้นอีกห้องหนึ่ง ซึ่งภายใต้นั้นอาจใช้เป็นที่อยู่อาศัยได้ ข้าพเจ้านึกขึ้นมาได้ว่า

---

[๑] คณะราชทูตฝรั่งเศส

[๒] ฝรั่งเศส

เมื่อคณะราชทูตสยามไปถึงที่พักแรมปิซอตใกล้เมืองแว็งแซนน์[๑] นั้น เจ้าหน้าที่ได้จัดให้ท่านราชทูต* เข้าพักในห้องตึกชั้นแรก (คือชั้นที่หนึ่งนับจากห้องโถงชั้นล่าง) และจัดให้คนอื่น ๆ ขึ้นพักบนตึกชั้นสอง ครั้นอุปทูต** ได้สำนึกว่าตนขึ้นมาอยู่สูงกว่าพระราชสาส์นแห่งพระเจ้าอยู่หัวนายของตน ซึ่งท่านราชทูตรักษาไว้กับตนฉะนั้น ก็ขมีขมันออกจากห้องพักเสียทันใด รำพันถึงความผิดของตนที่ล่วงพระราชอาชญา และทึ้งผมด้วยความโทมนัส

๑๓. ชาวสยามนับถือว่าเบื้องขวานั้นมีเกียรติมีศักดิ์สูงกว่าเบื้องซ้าย

ในสยามนั้น เบื้องขวามีเกียรติกว่าเบื้องซ้าย ฝาห้องด้านในตรงข้ามกับธรณีประตูทางเข้ามีศักดิ์สูงกว่าฝาห้องด้านอื่น ๆ และฝาอีกสองด้านนั้นก็มีศักดิ์เหนือด้านที่มีประตู และผนังหรือฝาห้องเบื้องขวามือของผู้ที่นั่งหันหลังให้แก่ฝาด้านในก็มีเกียรติเหนือกว่าผนังหรือฝาห้องด้านที่อยู่ทางซ้ายมือ ฉะนั้น ในศาลพิจารณาคดีจึงไม่มีผู้ใดอื่นขึ้นไปนั่งบนบัลลังก์ซึ่งอยู่ชิดกับผนังตรงข้ามฟากประตูทางเข้า ยกเว้นหัวหน้าตุลาการผู้มีอำนาจตัดสินคดีโดยเด็ดขาดแต่ผู้เดียว พวกลูกขุนซึ่งมีหน้าที่ชั่วให้คำปรึกษาเท่านั้น นั่งบัลลังก์ลดต่ำลงมาตามแนวผนังทั้งสองด้านและเจ้าหน้าที่คนอื่น ๆ ก็นั่งอยู่ตามแนวผนังด้านประตูทางเข้า โดยนัยเดียวกัน ถ้าใครคนหนึ่งได้รับการเยี่ยมของบุคคลสำคัญ เขาจะเชิญบุคคลผู้นั้นให้นั่งตรงกลางฝาด้านในสุดของห้องแต่ผู้เดียว และตัวเจ้าของบ้านก็จะนั่งหันหลังให้แก่ประตูหรือฝาห้องด้านข้างด้านใดด้านหนึ่ง

๑๔. เหตุใดบ้านเมืองทั้งหลายในเมืองจีนจึงเป็นแบบเดียวกันหมด

พิธีการเหล่านี้และพิธีการอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก ถือกันเคร่งครัดนักในเมืองจีน ประตูทางเข้าเรือนหรือประตูทางเข้าห้องซึ่งเอกชนใช้เป็นสถานที่ต้อนรับแขกเหรื่อก็ดี และประตูห้องที่ใช้เป็นสถานที่เลี้ยงอาหารรับรองเพื่อนฝูงก็ดี จะต้องสร้างให้เป็นแบบเดียวกันทั้งหมด เพื่อให้ดูเป็นธรรมเนียมแบบแผนเดียวกัน โดยเฉพาะลักษณะที่หันหน้าเรือนไปสู่ทิศใต้ โดยทำนองที่ว่าเมื่อใครย่างเข้าไปในเรือนก็จะบ่ายหน้าไปสู่ทิศเหนือ เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการสร้างศาลพิจารณาคดีและโรงเรือนสาธารณะอย่างอื่น จนเป็นที่รู้จักกันว่าในมหาราชอาณาจักรนี้ ถ้าใครได้เห็นเมืองใดเข้าสักเมือง ก็มีผลเท่ากับว่าได้เห็นบ้านเมืองทั่วทุกหนแห่งแล้วในเมืองจีน

---

[๑] Vincennes อันที่จริงแล้วเมื่อคณะราชทูตสยามเดินทางถึงเมืองแว็งแซนน์ ปรากฏว่าปราสาทกำลังอยู่ในระหว่างการบูรณะทางฝรั่งเศสจึงจัดให้เข้าพักที่ตำหนักแบร์นี (ซึ่งปัจจุบันไม่มีแล้ว)

* ออกพระวิสุทธสุนทร (ปาน)

** ออกหลวงกัลยาณราชไมตรี - ตรีทูตคือ ออกขุนศรีวิศาลวาจา

๑๕. ความเคร่งครัดต่อพิธีรีตองของชาวสยาม

อันพิธีรีตองต่าง ๆ นั้นเป็นสิ่งสำคัญ และในสยามดูจะมีมากมายไม่น้อยกว่าเมืองจีน ขุนนางผู้หนึ่งก็มีอิริยาบถลุกนั่งอย่างหนึ่งต่อบุคคลที่เป็นผู้น้อยกว่าตัว และมีอิริยาบถอีกอย่างหนึ่งต่อขุนนางที่มียศถาบรรดาศักดิ์สูงกว่าตน ถ้าที่ไหนมีชาวสยามนั่งชุมนุมกันอยู่หลายคน หากมีอีกผู้หนึ่งเข้ามาร่วมวงด้วย บ่อยครั้งอิริยาบถของผู้ที่ร่วมชุมนุมอยู่ก่อนนั้นจะเปลี่ยนไปทันที พวกเขาทราบดีว่าต่อหน้าบุคคลชั้นไรและขนาดไหนที่เขาจะพึงหมอบก้มหน้า เงยหน้า หรือนั่ง และควรจะพนมมือหรือไม่ หรือยกมือขึ้นสูงหรือต่ำเพียงไร กับการนั่งนั้นจะพึงเหยียดขาได้ข้างหนึ่ง หรือทั้งสองข้าง หรือว่าจะต้องซ่อนขาทั้งสองข้างด้วยการนั่งทับส้นเข้าไว้อย่างใดอย่างหนึ่ง ความผิดอันเกิดจากกระบวนการหน้าที่คารวะอย่างนี้ อาจได้รับโทษถูกโบยด้วยหวายโดยบุคคลที่ตนประพฤติผิดต่อ หรือโดยบัญชาของบุคคลผู้นั้น และในทันทีทันใดนั้นเอง ถึงขนาดที่ว่าไม่มีใครนำเอาท่าทีตีสนิทเป็นกันเองมาแสดงต่อกันเลย ด้วยว่าเมื่อสนุกเพลิดเพลินกันเข้าแล้วก็จะชักนำมาซึ่งกิริยาหยาบคาย ด่าทอบริภาษ ชกต่อยตีรันฟันแทงและทะเลาะวิวาท ลางทีก็ดื่มกันจนเมามายไม่ได้สติและมีการทะลึ่งก้าวร้าวต่าง ๆ ต่างฝ่ายจึงต่างยับยั้งมิให้เกิดข้อร้ายเหล่านี้ขึ้น เป็นเรื่องน่าขันพอใช้เมื่อมีผู้เล่าถึงเรื่องหมวกของชาวจีน ซึ่งไม่มีปีกทั้งด้านหน้าและด้านหลัง มีอยู่ชั่วด้านข้างทั้งสองด้านเท่านั้น ปีกหมวกซึ่งเป็นรูปรี ๆ นี้ ผูกติดกับกะโหลกหมวกไว้อย่างหมิ่นเหม่ที่สุด ถ้าเคลื่อนไหวศีรษะไม่เที่ยงแล้ว ปีกหมวกนั้นก็จะตกลง ทำให้เขาถูกหัวเราะเยาะมากทีเดียว ชาวชาตินี้ย่อมตระหนักดีว่า ถ้าคนเราถือเอาแต่ความสะดวกมากเพียงไร ก็ย่อมมีทางที่จะประพฤติผิด ๆ พลาด ๆ ได้มากยิ่งขึ้นเพียงนั้น

๑๖. ชาวสยามคุ้นกับธรรมเนียมเหล่านี้มาแต่ยังเยาว์

ถึงแม้ว่าธรรมเนียมเหล่านี้จะเป็นที่เดือดร้อนแต่พวกเราฝรั่งเศสเป็นอันมาก แต่ชาวสยามก็ไม่รู้สึกลำบากลำบนอะไรนัก เพราะพวกเขาได้ฝึกกันมาแต่ยังเยาว์แล้ว การที่ได้รับฝึกฝนมาเป็นปกติวิสัยช่วยให้กิริยาท่าทางของเขาไม่สู้กระโดกกระเดกดังที่พวกเรามักจะเป็นกันอยู่ ยิ่งกว่านั้นยังเกี่ยวพันไปถึงข้อคำนึงว่าเมื่อถึงคราวของตัวเองเข้าบ้าง ด้วยว่าบุคคลที่เป็นคนใหญ่คนโตหรือบุคคลที่เป็นผู้น้อยอยู่ในวันนี้ อาจเปลี่ยนฐานะเป็นอย่างอื่นไปในวันพรุ่งนี้ก็ได้ สุดแท้แต่ว่าตนจะระมัดเนื้อระวังตัวดีเพียงไร หรือสุดแท้แต่ความพอพระทัยแห่งองค์พระมหากษัตริย์ ฐานันดรศักดิ์ที่ตกทอดมาโดยชาติกำเนิดถึงบุคคลจำนวนมากที่บางครั้งไม่คู่ควรที่จะได้รับ เป็นสิ่งที่ยากจะรักษาไว้ได้ สำหรับคนที่ไม่ทำตัวให้เหมาะสมแก่ฐานะ หรือกับบุคคลที่ไม่เคยคำนึงว่า บำเหน็จแห่งคุณงามความดีอันสูงสุดนั้น คือสิ่งที่ควรส่งมอบให้ผู้สืบสันดานของตน

๑๗. ผู้ใหญ่มีทางให้ผู้น้อยเว้นการปฏิบัติตามธรรมเนียมได้อย่างไร

ฉะนั้น ธรรมเนียมในกรุงสยามและกรุงจีนจึงมีอยู่ว่า เมื่อผู้ใหญ่ประสงค์ที่จะปกครองผู้น้อยและให้ความยกย่องแก่ผู้น้อยมากยิ่งขึ้น (ดังที่มีการใช้กลอุบายกันลางครั้งในราชสำนัก) ผู้ใหญ่จึงพยายามเว้นการพบปะกับผู้น้อยในที่สาธารณะ เพื่อมิให้ผู้น้อยต้องแสดงความอ่อนน้อมแก่ตนต่อหน้าธารกำนัล ซึ่งถ้าได้พบกันเข้าแล้วอย่างจังหน้า ผู้น้อยก็จะเว้นการแสดงความเคารพนบนอบต่อผู้ใหญ่เสียมิได้เป็นอันขาด อนึ่งนั้น การแสดงความเมตตาอารีต่อผู้น้อย หรือการยินยอมให้ผู้น้อยเข้าถึงตัวได้ง่าย ๆ หรือการออกมาต้อนรับขับสู้ผู้น้อยนั้น ในชมพูทวีปถือว่าเป็นความอ่อนแอ*

๑๘. สิ่งที่ไม่สุภาพลางประการในหมู่พวกเรากลับไม่เป็นสิ่งที่ไม่สุภาพในหมู่พวกเขา

ชาวสยามมิได้บังคับตัวไว้มิให้เรอออกมาเลยในขณะที่กำลังสนทนาพาทีกันอยู่ และขณะที่เรอนั้นก็ไม่หันหน้าไปทางอื่น หรือแม้แต่จะป้องปากเสียด้วย ชาวสเปนก็เช่นเดียวกัน และเขาไม่ถือว่าเป็นการผิดมรรยาทอย่างใดในการที่กวาดเม็ดเหงื่อที่หน้าผากด้วยนิ้วมือ แล้วก็สะบัดลงสู่พื้นดิน ส่วนพวกเรานั้นใช้ผ้าเช็ดหน้ากัน และชาวสยามน้อยคนนักที่จะมีผ้าเช็ดหน้าใช้ อันเป็นเหตุให้พวกเขาทำอะไร ๆ ที่ค่อนข้างสกปรก ในกรณีที่จำเป็นจะต้องใช้ผ้าเช็ดหน้าในการนั้น เขาไม่กล้าที่จะถ่มน้ำลายลงกับเสื่อหรือพรมปูพื้นห้อง ซึ่งทุกบ้านเรือนที่มีเครื่องเรือนตกแต่งสักหน่อยจะพึงมี เขาจึงมักใช้วิธีบ้วนลงในกระโถนซึ่งถืออยู่ในมือ ถ้าเป็นในพระราชมนเทียรสถานแล้ว เขาไม่กล้าไอ ขาก หรือสั่งน้ำมูกแต่ประการใด หมากที่เขาเคี้ยวอยู่เป็นประจำและกลืนน้ำหมากเสียได้ในยามที่ต้องการนั้น เป็นเหตุที่เขาไม่จำต้องบ้วน อนึ่งนั้น เขาจะหยิบคำหมากขึ้นมาเคี้ยวต่อหน้าพระที่นั่งหาได้ไม่ ชั่วแต่เคี้ยวคำที่ยังค้างอยู่ในปากต่อไปเท่านั้นแล้ว ชาวสยามไม่ปฏิเสธสิ่งไรที่มีผู้หยิบยื่นให้ และไม่หาญที่จะบอกว่า *ฉันพอแล้ว* เลย

๑๙. สิ่งที่ชาวสยามถือว่าเป็นการสบประมาทอย่างยิ่งยวด

ทำนองเดียวกับที่สิ่งอันอยู่ในที่สูงย่อมทรงเกียรติยิ่ง ตามธรรมเนียมของชาวสยาม ศีรษะอันเป็นส่วนสูงที่สุดของร่างกายก็ถือกันเป็นล้นพ้น การถูกต้องผู้ใดผู้หนึ่งที่ศีรษะหรือผม หรือเอื้อมมือกรายข้ามศีรษะถือว่าเป็นการดูหมิ่นถิ่นแคลนกันอย่างยิ่ง การถูกต้องลอมพอกซึ่งเขาถอดวางไว้ ณ ที่ใดที่หนึ่งถือว่าเป็นผิดมรรยาทอย่างยิ่งเหมือนกัน ชาวยุโรปที่เข้ามาอยู่ในสยามถือเป็นสมัยนิยมว่า จะไม่วางหมวกของตนไว้ใน

---

* ท่านที่อ่านอนุบทนี้ เทียบกับพระนิพนธ์ของเสด็จในกรมพระนราธิปฯ ตามหัวบทที่ว่า “คนเป็นใหญ่เป็นโตกดขี่คนผู้น้อย” จะเห็นได้ชัดว่ามีข้อความเป็นตรงกันข้ามทีเดียว ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้อ่านจากต้นฉบับภาษาอังกฤษที่พระองค์ท่านทรงถอดถ่ายความมา จึงไม่ทราบว่าผู้แปลถ่ายภาษาจากฝรั่งเศสไปเป็นอังกฤษนั้นได้ถอดความออกมาเป็นสถานไร

ที่ต่ำเป็นอันขาด แต่จะให้บ่าวรับไปสวมเข้ากับปลายไม้ถือชูให้สูงไว้กว่าระดับศีรษะของตน และจะแตะต้องหมวกนั้นไม่ได้เลย และไม้แขวนหมวกนั้นจะต้องมีขาตั้งสำหรับใช้ตั้งไว้เมื่อยามบ่าวที่ถูกใช้ให้ถือไว้นั้นมีกิจอย่างอื่นที่จะต้องไปทำ

๒๐. โอกาสใดที่จะแสดงความเคารพมากหรือน้อย

ท่าทางที่แสดงความเคารพที่สุด หรือจะพูดให้ชัดเจนว่าอ่อนน้อมที่สุดนั้น ก็คือขณะเข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร์พระมหากษัตริย์ของตน อันเป็นการแสดงความเคารพยิ่งกว่าที่ชาวจีนแสดงต่อองค์พระจักรพรรดิราชของตนเสียด้วยซ้ำ ชาวสยามหมอบกราบอยู่ด้วยเข่าและศอก พนมมือขึ้นสูงเสมอหน้าผาก ทอดน้ำหนักตัวไว้บนส้นเท้า เพื่อมิให้ข้อศอกต้องรับน้ำหนักตัวมากเกินไป และเพื่อให้สามารถ (โดยมิต้องใช้มือช่วย แต่ต้องพนมไว้เสมอหน้าผากอยู่ตลอดเวลา) ขยับเผยอตัวขึ้นได้ด้วยกำลังเข่า แล้วก้มจรดศอกลงกับพื้นอีกจะต้องถวายบังคมดังนี้สามครั้งติด ๆ กัน ถ้าเขาประสงค์ที่จะกล่าวคำกราบบังคมทูล ข้าพเจ้าสังเกตเห็นอีกด้วยว่า ขณะที่เขาหมอบอยู่ในท่านี้ เขามักเอียงบั้นท้ายไปทางหนึ่ง สุดแต่พอจะทำได้โดยไม่ขยับเขยื้อนหัวเข่าราวกับจะผ่อนทุเลาให้คลายเมื่อยขบฉะนั้น

โดยหลักการอันเดียวกันนี้แล ไม่ชั่วแต่การนั่งในที่สูงจะเป็นการแสดงศักดิ์ศรีกว่าการนั่งอยู่ในที่ต่ำเท่านั้น การยืนยังเป็นการแสดงศักดิ์ศรีกว่าการนั่งอีกด้วย เมื่อเมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์เข้าเฝ้าเป็นครั้งแรกนั้น จำเป็นต้องให้พวกขุนนาง[๑] ชาวฝรั่งเศสซึ่งติดตามคณะทูตานุทูตไปด้วยนั้นเข้าไปในท้องพระโรงก่อน แล้วจัดให้ลงนั่งทับส้นให้เรียบร้อยก่อนที่พระเจ้ากรุงสยามจะเสด็จออก เพื่อมิให้พระองค์ทอดพระเนตรเห็นว่าบุคคลเหล่านั้นได้เข้าไปยืนอยู่แม้ชั่วขณะ และมีการห้ามไว้มิให้ลุกขึ้นยืนเพื่อถวายคำนับในขณะที่พระองค์เสด็จออก พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ไม่เคยโปรดลดราให้ท่านสังฆราช หรือบาทหลวงคณะเยซูอิตรูปใดเข้ามายืนเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ในท้องพระโรงเลย และภายในพระราชมนเทียรสถานก็ไม่โปรดให้ลุกขึ้นยืน ณ ที่ใดนอกจากเวลาเดินเท่านั้น แต่ในการเดินทางครั้งหลังเมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๗ นี้ เมื่อคณะทูตานุทูตผู้มีอำนาจเต็มเข้าเฝ้าครั้งแรกและพวกขุนนางผู้ดีชาวฝรั่งเศสได้รับเกียรติให้เข้าไปในท้องพระโรงในขณะที่พระเจ้ากรุงสยามเสด็จออกขุนนางแล้วนั้น ก็เนื่องจากว่าขุนนางที่ติดตามคณะราชทูตสยามไปยังกรุงฝรั่งเศสในครั้งกระโน้น ได้เข้าไปในพระที่นั่งแห่งพระราชวังแวร์ซายส์ ในขณะที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้ประทับบนพระโธรนราชอาสน์ ซึ่งพระองค์ทรงให้สร้างขึ้นอยู่ก่อนแล้วนั้นแล

---

[๑] gentilshommes

๒๑. พระเจ้ากรุงสยามทรงปรับแบบพระราชพิธีในราชสำนักของพระองค์จากราชสำนักฝรั่งเศสอย่างไร

พระเจ้ากรุงสยามได้โปรดถวายความเคารพแด่พระเจ้าอยู่หัวกรุงฝรั่งเศส โดยทรงขอให้เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ กราบทูลให้ทรงทราบว่า หากแม้นมีขนบธรรมเนียมใดในราชสำนักแห่งพระองค์ ไม่มีในราชสำนักฝรั่งเศสไซร้ พระองค์ก็จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดเปลี่ยนแปลง และเมื่อคณะราชทูตเดินทางไปถึงสยามแล้ว พระเจ้ากรุงสยามจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการรับรองแลกเปลี่ยนไปหลายประการจากที่เคยพระราชทานเกียรติยศแด่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ เมื่อครั้งกระนั้น เพื่อให้ละม้ายเหมือนกับที่พระองค์ได้ทรงทราบมาว่า พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้พระราชทานเกียรติยศทรงต้อนรับคณะทูตานุทูตสยามอย่างไร อนึ่ง พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงกระทำการแปลกอย่างหนึ่งเมื่อเมอสิเยอร์เดซ์ฟาร์จส์เข้าเฝ้าคำนับพระองค์ อันมิเคยมีตัวอย่างในกรุงสยามมาแต่ก่อน กล่าวคือ พระองค์มีพระราชดำรัสสั่งให้ขุนนางทั้งปวงในราชสำนักของพระองค์ลุกขึ้นยืนเฝ้าต่อหน้าพระที่นั่ง ดังที่เมอสิเยอร์เดซ์ฟาร์จส์ และคณะนายทหารฝรั่งเศสที่ติดตามมาได้ยืนเฝ้าอยู่นั้น

๒๒. เหตุใดข้าพเจ้าจึงพอใจที่จะยืนกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามมากกว่านั่ง

โดยเหตุที่พระเจ้ากรุงสยามทรงระลึกได้ว่า เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ได้เคยขอพระราชทานพระราชานุญาตที่จะนั่งกราบบังคมทูล และได้ทรงทราบมาว่าคณะทูตานุทูตได้ยืนเข้าเฝ้าและยืนกราบบังคมทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส (อันเป็นเกียรติที่พระเจ้ากรุงสยามทรงชื่นชม) พระองค์จึงได้รับสั่งมายังข้าพเจ้าว่า พระราชทานพระราชานุญาตให้ข้าพเจ้ายืนหรือนั่งก็ได้ตามพอใจ ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอาข้างยืนกราบทูล และถ้าข้าพเจ้าสามารถยืนหยัดตั้งตัวให้สูงได้มากเท่าไหร่ ก็ยิ่งจะเป็นเกียรติแก่ข้าพเจ้ามากขึ้นเท่านั้น มีคนบอกแก่ข้าพเจ้าว่า ด้วยพระเจ้ากรุงสยามทรงปรารถนาที่จะแสดงความเคารพต่อพระราชสาส์นแห่งพระเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงเสด็จประทับนั่งขณะที่ทรงรับ หาได้เสด็จลุกขึ้นประทับยืนไม่

๒๓. ความมีมรรยาทอย่างอื่นของชาวสยาม

การทูนไว้บนศีรษะซึ่งสิ่งที่มีผู้ให้หรือที่ตนได้รับในสยามและในประเทศอื่นอีกหลายประเทศ ถือกันว่าเป็นการแสดงความเคารพอย่างสูงสุด เป็นต้นว่าชาวสเปนมีกฎหมายโดยเฉพาะบังคับให้แสดงความเคารพเช่นนี้ต่อเซดูล[๑] คือพระราชสารตราหรือพระกระแสรับสั่งเป็นลายลักษณ์อักษรของพระมหากษัตริย์ที่ตนได้รับ

---

[๑] cédules

พระเจ้ากรุงสยามพอพระราชหฤทัยเป็นอันมากที่ได้ทอดพระเนตรเห็นข้าพเจ้ายกพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสขึ้นทูลเหนือเกล้าของข้าพเจ้าก่อน แล้วจึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระองค์ท่าน ถึงกับทรงออกอุทานและทรงมีพระราชดำรัสถามข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าได้ไปศึกษามรรยาทแห่งประเทศของพระองค์ท่านเช่นนี้มาจากแห่งใด พระเจ้ากรุงสยามเองก็เคยทรงรับพระราชสาส์นแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสซึ่งเมอสิเยอร์ เดอโชม็องต์ นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย จบขึ้นไปเหนือพระนลาต แต่ครั้นได้ทรงทราบจากรายงานของคณะราชทูตสยามว่า มรรยาทอย่างนี้มิได้กระทำในราชสำนักฝรั่งเศส มาในครั้งนี้พระองค์ท่านจึงได้ทรงเว้นเสียมิได้ทรงกระทำแด่พระราชสาส์นที่ข้าพเจ้านำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

๒๔. ท่าทางที่ชาวสยามแสดงความเคารพต่อกัน

อันกิริยาที่ชาวสยามแสดงความเคารพนั้นคือ เขาพนมมือทั้งสองข้างหรืออย่างน้อยที่สุดมือขวาแต่เพียงข้างเดียว ยกมือขึ้นเสมอหน้าผาก ประหนึ่งจะประดิษฐานผู้ที่ตนแสดงความเคารพนั้นไว้บนศีรษะฉะนั้น ทุกครั้งที่กล่าวคำกราบบังคมทูลต่อพระมหากษัตริย์ก็จะเริ่มด้วยข้อคำเหล่านี้ก่อนเสมอ *พระพุทธิเจ้าข้า ขอรับพระราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม** ตรงกับภาษาฝรั่งเศสว่า “Haut & Excellent Seigneur de moy esclave, je demande de prendre ta Royale parole & de la mettre sur mon cerveau & sur le haut de ma tête”[๑] และจากคำว่า *เจ้าข้า* ซึ่งตรงกับภาษาฝรั่งเศสว่า Seigneur de moy ton esclave[๒] ได้กลายมาเป็นศัพท์ที่ใช้พูดกันในหมู่ชาวฝรั่งเศสว่า faire choca (ทำเจ้าข้า) แทนคำว่า *ถวายบังคม* อันแปลว่า *การหมอบกราบแบบสยาม* ทำ *ซอมบาเย*[๓] แต่พระเจ้ากรุงสยาม หมายความว่าทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาซึ่งจะเว้นการทำ *เจ้าข้า*** เสียมิได้เลย ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าชาวโปรตุเกสเอาคำคำนี้มาจากไหน ถ้าท่านยื่นมือไปให้ชาวสยามสัมผัส เขาจะกุมมือข้างนั้นของท่านไว้ด้วยมือของเขาทั้งสองข้าง ราวกับจะมอบเนื้อมอบตัวให้หมดสิ้นฉะนั้น การยื่นมือไปแต่ข้างเดียวนั้น ชาวสยามถือว่าผิดมรรยาทอย่างเอก ทำนองเดียวกับที่มิได้รับสิ่งของที่เขาหยิบยื่นให้ประคองไว้ในมือทั้งสองข้าง หรือมิได้รับสิ่งของที่ท่านส่งให้ด้วยมือทั้งสองข้าง ขอยุติกล่าวถึงมรรยาทที่ชาวสยามสั่งสอนบุตรธิดาไว้เพียงเท่านี้แล้ว ทั้ง ๆ ที่ข้าพเจ้ายังไม่หมดทุน ยังมีเรื่องที่จะเขียนได้อีกมากมายนัก

---

* prà pouti tchàou - ca co rap pra ouncan sàï clàou sàï cramôm

๑ นายผู้ประเสริฐและสูงสุดของข้าซึ่งเป็นทาส ข้าขอรับคำสั่งไว้เหนือกระหม่อม

๒ นายของข้าซึ่งเป็นทาส

๓ Zombaye มาจากภาษามาเลย์ว่า salamalec

** ลา ลูแบร์น่าจะสำคัญว่า “เจ้าข้า” กับ “เจ้าขา” นั้นเป็นคำคำเดียวกัน แต่อันที่แท้นั้น คำว่า “เจ้าขา” ในภาษาไทยนั้นนอกจากเป็นคำที่ผู้หญิงขานรับผู้ใหญ่แล้ว ยังเป็นคำที่ผู้ใหญ่สอนเด็กเล็ก ๆ ให้ไหว้ผู้อื่นอีกด้วย ลา ลูแบร์จึงน่าจะเอาปะปนกับคำว่าถวายบังคมไป

บทที่เก้า
ว่าด้วยการศึกษาของชาวสยาม

---

๑. ชาวสยามส่งบุตรให้ไปอยู่กับพระสงฆ์

เมื่อเลี้ยงดูบุตรเติบใหญ่มาถึงอายุ ๗ หรือ ๘ ขวบแล้ว ชาวสยามจะส่งบุตรของตนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุสงฆ์ และให้บวชนุ่งเหลืองห่มเหลืองเสีย ด้วยเป็นอาชีพที่ไม่มีข้อผูกมัดแต่ประการใด จะสึกออกมาเมื่อไรก็ได้โดยมิต้องละอายใคร ภิกษุน้อย ๆ นี้เรียกว่า *เณร* เณรเหล่านี้มิได้บริโภคอาหารของวัดโดยบิดามารดาเป็นผู้ส่งอาหารไปถวายทุกวัน ลางทีเณรลางรูปเป็นลูกผู้ดีมีบรรดาศักดิ์ถึงแก่มีทาสคนหนึ่งหรือสองคนอยู่คอยปรนนิบัติ

๒. เรียนอะไรกันบ้าง

พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัดสอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่านเขียนและนับเลขเป็นสำคัญ ด้วยว่าไม่มีสิ่งไรจะจำเป็นแก่พ่อค้าและชาวสยามทั้งปวงยิ่งไปกว่าการทำค้าขาย ทั้งสอนองค์ศีลองค์ธรรมและชาดกเกี่ยวกับพระสมณโคดม แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมายหรือศาสตร์อื่น ๆ ด้วย อนึ่ง อาจารย์สอนให้ศิษย์ศึกษาภาษาบาลีดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า เป็นภาษาของพระศาสนาและกฎหมาย แต่ก็มีคนสยามน้อยคนนักที่จะรู้ภาษาบาลีอย่างแตกฉานถ้ามิได้บวชอยู่นาน ๆ หรือมิได้คิดที่จะเข้าทำรั้วงานราชการด้วยภาษาบาลีมีความจำเป็นเฉพาะในสองกรณีนี้เท่านั้นแล้ว

๓. ภาษาบาลีและภาษาสยามเทียบกับภาษาจีน

ชาวสยามเขียนหนังสือสยามและบาลีจากทางซ้ายมือไปทางเดียวกับที่เราเขียนภาษายุโรป ซึ่งเป็นการแตกต่างกับการเขียนหนังสือของชาวเอเชียส่วนใหญ่ ซึ่งเขียนจากขวามาซ้าย ชาวจีนนั้นเขียนหนังสือเป็นแถวบรรทัดจากบนลงมาล่าง เป็นแถวตั้งตรงลงมาจนสุดหน้ากระดาษ แถวแรกเริ่มทางขวามือแล้วเรียงแถวไปทางซ้ายมือ อนึ่ง หนังสือสยามยังมีที่แผกกันกับหนังสือจีน กล่าวคือมิได้มีอักษรตัวหนึ่งสำหรับคำคำหนึ่ง หรือมีความหมายจำกัดความเป็นคำคำไป เพื่อให้การเขียนนั้นไม่เป็นที่เคลือบแคลงสงสัยเหมือนในการพูดออกไปด้วยวาจา ภาษาสยามและภาษาบาลีนั้นมีอักษรน้อยตัวเหมือนหนังสือของเรานำเอามาผสมเป็นพยางค์และเป็นคำ แต่ภาษาพูดของสยามนั้นละม้ายไปข้างจีนอยู่มาก ด้วยมีการเน้นเสียง

มากนัก (ด้วยการไล่เสียงของเขาจากต่ำไปสูงมีระดับเหนือกว่ากัน ๑ ห้องเสียง) และโดยที่ภาษาสยามส่วนมากเป็นคำโดด จะต้องสำเหนียกเสียงแตกต่างกันให้แม่นยำจึงจะเข้าใจความหมายได้ถนัด เราจะพบว่าคำไม่กี่คำที่ประกอบด้วยหลายพยางค์นั้น ถ้าไม่เป็นคำที่มาจากต่างด้าว ก็เป็นคำที่ประกอบขึ้นจากคำโดดหลายคำทั้งสิ้น ซึ่งลางคำก็มิได้มีใช้ในภาษาพูด ยังมีอยู่ก็แต่ในภาษาเขียนเท่านั้น

๔. ภาษาสยามกับภาษาจีนไม่มีวิภัตติเหมือนภาษาบาลี

แต่ความคล้ายคลึงกันอันน่าสังเกตระหว่างภาษาสองภาษานี้ และที่ไม่มีปรากฏอยู่ในภาษาบาลีก็คือ ไม่ว่าภาษาสยามหรือภาษาจีนต่างก็ไม่มีการผันคำ ไม่มีการแจกกริยา และอาจไม่มีรากศัพท์อีกด้วย ส่วนภาษาบาลีนั้นมี เช่น คำว่า *ดีใจ*[๑] จะหมายถึง *ความดีใจ* ได้ด้วย และคำว่า *ดี*[๒] อาจหมายถึง *ดี*[๓] และ *ความใจดี*[๔] ได้อีกด้วย สุดแท้แต่จะยักใช้ไปในทำนองไหน การรวบรวมคำนามไว้เป็นหมวดหมู่เท่านั้นที่นับว่าเป็นชิ้นเป็นอันหน่อย และก็ไม่แตกต่างอะไรกับการรวมคำนามของเรา ส่วนการแจกกริยานั้น ชาวสยามมีกริยานุเคราะห์อยู่ ๔ หรือ ๕ ตัว ลางทีก็ตั้งไว้หน้ากริยา ลางทีก็เติมไว้ข้างท้ายกริยา เพื่อบอกพจน์ กาล และมาลา ในท้ายหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าจะได้นำตัวอักษรสยามและอักษรบาลีมาแสดงไว้ให้เห็น และนั่นแล้วดูเหมือนจะได้ประมวลไวยากรณ์ของเขาเข้าไว้ทั้งหมด

๕. ภาษาสยามนั้นมีศัพท์น้อยแต่มากไปด้วยอุปมาอุปไมย

พจนานุกรมของชาวสยามก็ไม่สู้จะง่ายนัก ข้าพเจ้าหมายความว่า ภาษาของเขาไม่สู้จะมีคำใช้มากนัก แต่ประโยคคำพูดหรือประโยคเรียงความของเขานั้น ทำให้เข้าใจไปได้หลายนัยและเข้าใจได้ยากที่สุด ในเมืองหนาวซึ่งจินตนาการของบุคคลก็ย่อมพลอยเย็นชาไปด้วยนั้น เราเรียกชื่อแต่ละสิ่งโดยนามของมัน เราจึงมีคำมากเท่า ๆ กับจำนวนสิ่งของ หรือมีคำที่ใช้เรียกมากกว่าสิ่งของที่มีอยู่เสียอีก และถ้าใครจดจำคำเหล่านี้ไว้ได้ทั้งหมดแล้ว ก็อาจอ้างตัวเองได้ว่าพูดได้เก่งทีเดียว แต่ในเมืองร้อนนั้นมิได้ดำเนินไปในทำนองเดียวกัน มีคำใช้แต่น้อยคำก็เพียงพอสำหรับจะใช้พูดได้อย่างเหลือเฟือแล้ว ด้วยอาศัยความเร็วแล่นของจินตนาการ ใช้คำเหล่านั้นยักย้ายไปได้ตั้งร้อยสิ่งพันอย่างต่างกัน

---

[๑] content

[๒] bon

[๓] bien

[๔] bonté

โดยนัย ต่อไปนี้เป็นตัวอย่าง ๒ - ๓ วิธี ที่จะพูดภาษาสยาม coeur bon[๑] ให้หมายความว่าดีใจ ฉะนั้น เพื่อที่จะพูดว่า “Si j’étais à Siam je serais content” เขาจะกล่าวว่า “Si moy être ville Siam, moy coeur bon beaucoup”[๒] *สี* [๓] แปลว่า *แสง* [๔] โดยอุปมาแปลว่าความงาม ถ้าจะแผลงอีกชั้นหนึ่งเอาคำว่าสีไปผนวกเข้ากับคำว่า ปาก[๕] เป็น sii pak[๖] อันหมายความว่า *ริมฝีปาก* ไป หรือจะให้เข้าใจว่า แสงหรือความงามของปาก ก็ได้อีกสถานหนึ่ง ฉะนั้นคำว่า la gloire du bois (*ความเชิดหน้าชูตาของป่า*) ป่า ก็คือ ดอกไม้ ลูกน้ำ หมายความได้ทั่วไปถึง *สัตว์ทุกชนิดที่เกิดในน้ำ* เช่น จระเข้ แมลงน้ำทั้งหลาย เป็นต้น ในที่แห่งอื่นคำว่า *ลูก* มีความหมายเพียงแจ้งขนาดให้รู้ว่าเล็กเท่านั้น เช่น *ลูกตุ้ม* อันหมายถึงลูกชั่งน้ำหนักขนาดเล็กตรงข้ามกับคำว่า *แม่* ซึ่งเขาใช้ให้หมายถึงความใหญ่โตของของลางสิ่ง โดยสรุปแล้วข้าพเจ้าไม่เห็นคำใดในภาษาสยามที่พอจะพ้องกับคำในภาษาของเราได้ นอกจากคำว่า po และ mé อันหมายความว่า *พ่อ* และ *แม่* ซึ่งในภาษาจีนใช้ว่า ฟุและมุ

๖. การคิดเลข

ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงการคิดเลข ซึ่งถัดจากการอ่านและการเขียนแล้ว เป็นวิชาอันสำคัญของชาวสยาม ตัวเลขสยามนั้นมี ๑๐ ตัว เหมือนของเรา และเลข ๐ ก็มีรูปลักษณะเหมือนเลข ๐ ของเรา ให้มูลค่าอย่างเดียวกันกับของเรา การเรียงลำดับก็อย่างเดียวกัน ตั้งอย่างเราจากขวามาซ้าย จากหลักหน่วย หลักสิบ หลักร้อย หลักพัน และหลักอื่น ๆ ที่เพิ่มขึ้นด้วยกำลังคูณด้วยสิบ พ่อค้าแขกอินเดียมีความชำนาญในการนับมาก และการคิดในใจของเขาก็แม่นยำ จนมีผู้กล่าวกันว่า คนพวกนี้สามารถคิดคำตอบโจทย์เลขที่แสนยากได้ในทันที แต่ข้าพเจ้าก็เชื่อว่าเขาคงคิดหาผลลัพธ์ไม่ได้สำหรับโจทย์ที่เขาไม่สามารถจะให้คำตอบได้ในทันทีอยู่เหมือนกัน เขาไม่รักที่จะมานั่งคิดให้เปลืองสมอง และไม่รู้จักใช้วิชาพีชคณิตเข้าช่วย

---

๑ ลา ลูแบร์เรียงคำสลับกัน ซึ่งในที่นี้ควรจะเขียนว่า bon coeur

๒ ถ้าฉันได้อยู่ในเมืองสยาม ฉันจะดีใจมาก

๓ Sii

๔ lumière

๕ pak

๖ สีปาก

๗. เครื่องมือที่ชาวจีนใช้เป็นเบี้ยคะแนนสำหรับคิดเลข

ชาวสยามมักคำนวณเลขด้วยปากกา แต่ชาวจีนใช้เครื่องมือชนิดหนึ่งทำนองเบี้ยคะแนน[๑] ซึ่งตามพงศาวดารจีนที่บาทหลวงมาร์ตินี[๒] เขียนได้ระบุไว้ว่ามีผู้ประดิษฐ์คิดทำขึ้นเมื่อระหว่าง ๒,๖๐๐ ถึง ๒,๗๐๐ ปีก่อนศักราชพระเยซูคริสต์ แต่อย่างไรก็ตาม ปีโญริอุส[๓] ได้เขียนไว้ในหนังสือชื่อ *เด แซร์วิส*[๔] ของท่านว่าเครื่องมือชนิดนี้ พวกทาสโรมันเคยใช้มาก่อนในการนับจำนวน ข้าพเจ้าจะได้ให้รายละเอียดและแสดงภาพให้เห็นในท้ายจดหมายเหตุนี้

๘. ชาวสยามนั้นไม่เหมาะที่จะเรียนวิชาอย่างคร่ำเคร่ง

วิชาต่าง ๆ ที่สอนกันในวิทยาลัยของเรานั้น เกือบจะไม่เป็นที่รู้จักกันในหมู่ชนชาวสยามเอาทีเดียว จนทำให้เป็นที่น่าแคลงใจว่าพวกเขาจะเรียนกันไหวหรือไม่ อุปนิสัยอันสำคัญของประชาชนที่อยู่ในประเทศที่มีความร้อนมาก ๆ หรือในประเทศที่มีความหนาวจัด ก็คือความเกียจคร้านในด้านความคิดอ่านและในด้านร่างกายจะต่างกันตรงที่ว่าในประเทศที่หนาวจัดนั้น อุปนิสัยที่ว่านั้นจะกลายเป็นสันดานโง่เขลา ส่วนในประเทศที่ร้อนจัดนั้นจะมีความคิดอ่านและจินตนาการอันว่องไว แต่จินตนาการและความคิดอ่านนั้นมักจะอ่อนเปลี้ยไปเสีย เมื่อต้องรับการศึกษาวิชาใด ๆ อย่างคร่ำเคร่งเกินควร

๙. ชาวสยามนั้นเป็นคนมีสติปัญญา เสียแต่ว่าเกียจคร้าน

ชาวสยามพิเคราะห์อะไรรู้ง่ายและรู้แจ่มแจ้งแทงตลอด การเจรจาโต้ตอบก็เฉียบแหลมว่องไว ข้อคัดค้านของเขาก็มีเหตุผลอันถูกต้อง ในชั้นแรกก็พยายามเลียนแบบไปพลางก่อน และนับแต่วันแรกก็เป็นคนงานที่มีฝีมือพอใช้ได้ จนกระทั่งเชื่อกันว่า ถ้าได้ศึกษาสักหน่อยแล้วก็จะเป็นผู้ที่เก่งกาจได้ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาวิทยาการชั้นสูง หรือว่าศิลปวิทยาที่ยากเพียงใด แต่ความเกียจคร้านที่ไม่สามารถจะเอาชนะได้ของเขาได้ทำลายความหวังเสียหมดสิ้นไปในทันทีทันใด ฉะนั้นจึงมิพึงประหลาดใจในการที่เขามิได้ประดิษฐ์คิดค้นอะไรขึ้นมาได้เลยจากศาสตร์ที่เขามีความนิยมชมชอบมากเป็นที่สุด เช่น วิชาเคมีและดาราศาสตร์ เป็นต้น

---

[๑] ผู้แปลอธิบายความว่า “ลูกคิด”

[๒] P. Martino Martini (ค.ศ. ๑๖๑๔ - ๑๖๖๖) มีผลงานชื่อ Histoire de la Chine เมื่อ ค.ศ. ๑๖๙๒

[๓] Laurentius Pignorius (ค.ศ. ๑๕๗๑ - ๑๖๓๑)

[๔] De servis, et corum apud veteres ministeriis, commentarius In quo familia, turn urbana, turn rustica, ordine producitur & illustratur เมื่อ ค.ศ. ๑๖๑๓

๑๐. ชาวสยามเป็นกวีโดยกำเนิดและบทกลอนของเขามีสัมผัสคล้องจองกันดีนัก

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นนี้ว่า ชาวสยามนั้นมีสันดานเป็นกวีมาโดยกำเนิดทีเดียว กาพย์กลอนของเขาก็มีอย่างของเราเหมือนกัน และเหมือนกับกาพย์กลอนทั่วไปในโลกยุคปัจจุบัน มีกำหนดพยางค์และสัมผัส มีลางคนยกให้แขกอาหรับว่าเป็นผู้ต้นคิดกาพย์กลอน โดยเหตุที่ว่าดูเหมือนแขกอาหรับจะเป็นผู้นำเอาไปแพร่ในที่ทั่วไป หนังสือแต่งเกี่ยวกับเรื่องเมืองจีนกล่าวว่า กาพย์กลอนจีนยุคปัจจุบันนี้มีสัมผัส แต่ถึงแม้จะกล่าวถึงกาพย์กลอนยุคโบราณซึ่งยังมีวัตถุพยานเหลือให้เห็นอีกหลายเล่มสมุด แต่ก็มิได้แถลงไว้ว่ามีฉันทลักษณ์เป็นประการไฉน ด้วยตามความเห็นของข้าพเจ้าก็ว่ายากนักที่จะวินิจฉัยให้เด็ดขาดลงไปได้ เพราะแม้ว่าชาวจีนจะสงวนใจความโคลงกลอนโบราณไว้ได้ แต่ก็ไม่สามารถที่จะสงวนภาษาจีนโบราณของตนไว้ได้ด้วย ถึงจะอย่างไรข้าพเจ้าก็ยากที่จะเข้าใจที่มีคำโดดและเต็มไปด้วยสระที่ลั่นเสียงขึ้นลงและสระประสม ถ้าความไพเราะของกาพย์กลอนไม่ได้ขึ้นอยู่กับสัมผัสอันคล้องจองแล้ว ก็น่าจะขึ้นอยู่กับเวลาที่ใช้อ่านพยางค์กล้ำอย่างกาพย์กลอนภาษากรีกและละตินนั่นกระมัง

๑๑. อัจฉริยลักษณ์ของชาวสยามในการกวี

ข้าพเจ้าไม่สามารถที่จะหาบทเพลงสยามที่ได้รับการแปลถ่ายภาษาอย่างถูกต้องได้สักบทเดียว ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพราะลีลาความคิดของเขานั้นแตกต่างห่างไกลกับของเรามากนัก แม้กระนั้นข้าพเจ้าก็พอจะนึกเห็นภาพพจน์ได้อย่างราง ๆ เป็นต้นว่าเมื่อกล่าวถึงสวนดอกไม้อันน่ารื่นรมย์ ซึ่งกระทาชายนายหนึ่งเชื้อเชิญยอดหญิงของตนให้ลงมาหา แต่นอกจากเพลงที่กล่าวถึงความรักความพิศวาสแล้ว ก็มีเพลงที่กล่าวถึงเรื่องราวตามพงศาวดารและเป็นธรรมภาษิตผสมผสานกันไป ข้าพเจ้าได้ฟังเพลงเห่เรือของพวกฝีพาย ซึ่งมีผู้แปลให้เข้าใจกระท่อนกระแท่นจนพอจะจับเนื้อความได้ ส่วนละครที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวถึงนั้น ล้วนเป็นบทเพลงอบรมศีลธรรมและกล่าวความเกี่ยวกับพงศาวดารทั้งนั้น และมีผู้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า พระอนุชาธิราชพระองค์หนึ่งของพระเจ้ากรุงสยามทรงพระนิพนธ์กาพย์กลอนธรรมภาษิตเป็นที่นิยมกันมาก และทรงเป็นผู้นิพนธ์ทำนองร้องด้วยพระองค์เองอีกด้วย

๑๒. ชาวสยามไม่นิยมเป็นปาฐกกันเลย

แม้ชาวสยามจะเกิดมาเป็นกวี แต่ก็มิได้เกิดมาเป็นปาฐกหรือนักพูด และไม่มีวันที่จะเป็นได้เลย หนังสือที่ชาวสยามแต่ง ๆ กันขึ้นไว้ ถ้าไม่เป็นการบรรยายเรื่องตามแบบง่าย ๆ แล้ว ก็เป็นคติพจน์แบบห้วน ๆ ประกอบภาพมากหลาย ชาวสยามไม่มีทนายความโจทก์จำเลย คู่ความต่างให้การไว้ต่อเสมียนศาลตุลาการ เสมียนก็ทำบันทึกคำให้การไปโดยมิได้อาศัยวาทศาสตร์ เรียบเรียงเหตุการณ์และสาเหตุเสียใหม่ให้เป็นไป

โดยลำดับ เมื่อพระสงฆ์สยามแสดงพระธรรมเทศนาก็อ่านคำภาษาบาลีตามพระคัมภีร์แล้วก็แปลและอธิบายให้เข้าใจเป็นภาษาสยามอย่างง่าย ๆ ไม่มีการเคลื่อนไหวอิริยาบถแต่ประการใด เหมือนกับพวกครูอาจารย์ของเรา แต่ไม่เหมือนกับนักเทศน์ของเราเลย

๑๓. คำทักทายปราศรัยของชาวสยามซ้ำ ๆ กันอยู่เสมอ

ชาวสยามรู้จักที่จะพูดจาปรองดองกิจการและได้ผลสำเร็จด้วยชั้นเชิงเป็นอันมาก แต่สำหรับคำโอภาปราศรัยแล้ว เขากระทำเป็นแบบเดียวกันทั้งนั้น ซึ่งอันที่จริงก็นับว่าไพเราะมากอยู่ แต่ก็ทำให้ในงานพิธีอย่างเดียวกัน ก็เอาแต่ปราศรัยด้วยข้อคำเกือบจะเป็นอย่างเดียวกันอยู่ร่ำเรื่อย พระเจ้ากรุงสยามเองก็มีพระราชปฏิสันถารอันแทบว่าจะท่องได้ ในพระราชพิธีเสด็จออกแขกเมืองทุกคราว และทรงปฏิสันถารคณะราชทูตผู้มีอำนาจเต็ม (คณะของข้าพเจ้า)[๑] เกือบเป็นทำนองเดียวกับที่เคยทรงพระราชปฏิสันถารต่อเมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ และก่อนหน้านั้นขึ้นไปอีก แก่ท่านสังฆราชแห่งเอลิโอโปลิศผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น[๒]

๑๔. คำปราศรัยครั้งสุดท้ายของราชทูตสยามที่กล่าวในฝรั่งเศส

ข้าพเจ้าไม่ลืมสุนทรพจน์อันไพเราะที่ราชทูตสยามได้กราบบังคมทูลแด่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสในวันที่เข้าเฝ้าถวายบังคมลานั้น และสุนทรกถานั้นเพียงครั้งเดียวนี้ก็สามารถทำให้เราเชื่อว่า คนสยามนั้นเป็นนักพูดที่ดีได้อยู่ ถ้าเราจะสามารถวินิจฉัยความดีเด่นของต้นคำปราศรัยโดยอาศัยดูจากสำนวนแปล แต่ทั้งนี้ก็เป็นการยากมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างภาษาสองภาษาซึ่งมีความใกล้เคียงกันน้อยที่สุด ทั้งหมดเท่าที่เราพอจะเชื่อได้ก็คือ เจตนารมณ์และแนวความคิดส่วนใหญ่นั้นเป็นของท่านราชทูตสยามเอง และข้าพเจ้าไม่ประหลาดใจเลยที่เขาได้กราบทูลชมสีพระพักตร์ สรรเสริญพระราชลักษณะอันสง่างาม พระบรมเดชานุภาพ พระราชอัธยาศัยอันโอบอ้อมอารีและสรรพพระคุณสมบัติพิเศษแห่งองค์พระเจ้าอยู่หัว* พระราชคุณสมบัติเหล่านี้ย่อมเป็นที่ประทับใจท่านราชทูตสยาม ยิ่งกว่าที่ได้ประสบเห็นมาในพระราชาธิราชพระองค์อื่น ๆ ด้วย คุณสมบัติเหล่านี้ ย่อมไม่เป็นที่รู้จักกันในซีกโลกภาคตะวันออกมาแต่ก่อน และการที่ท่านราชทูตกล้ากล่าวความจริงออกมาทุกกระบวนอย่างนี้ ท่านก็คงจะต้องยอมรับสารภาพว่า การกล่าวยอกันนั้นเป็นสิ่งธรรมดาสามัญที่สุด

---

[๑] หมายถึง คณะของลา ลูแบร์

[๒] คือครั้งที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้สังฆราชเข้าเฝ้าก่อนกลับยุโรป

* ท่านที่สนใจใคร่ทราบว่า อัครราชทูตสยาม (ออกพระวิสุทธสุนทร) ได้กราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่ากระไรบ้าง อาจหาอ่านได้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๐ ซึ่งท่านเจษฎาจารย์ ฟ. ฮีแลร์ แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญได้แปลขึ้นไว้จากต้นฉบับของเดอ วีเซ

ที่มีต่อบุคคลในประเทศของท่าน ซึ่งทำให้ท่านได้กล่าวยกยอด้วยทำนองเดียวกันนี้มาตลอดชีวิต โดยไม่เป็นความจริงเช่นที่ตนคิดสักนิดเดียว และท่านเพิ่งจะได้มาประสบพบเห็นพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนี้แลเป็นตัวอย่างครั้งแรก ครั้งเมื่อขุนนางสยามมายังเรือของเรา เพื่อนำพระกระแสรับสั่งปฏิสันถารต้อนรับครั้งแรกของพระเจ้ากรุงสยามมาแจ้งแก่คณะทูตนั้น คณะขุนนางสยามก็อำลาคณะของเรากลับไปก่อน ท่านแสดงให้เรารู้ว่าท่านจำต้องขอลาไปด้วยความอาลัยอาวรณ์ ด้วยมีความจำเป็นที่จะละเลยเสียมิได้ที่จะต้องไปเฝ้ากราบบังคมทูลถวายรายงานต่อองค์พระมหากษัตริย์เจ้านายของท่าน ให้สมพระราชหฤทัยที่ทรงคอยฟังข่าวอยู่ นี่ก็เป็นไปตามแนวความคิดอันเป็นธรรมดาสามัญตามปกติวิสัย และมีความไพเราะซาบซึ้ง ประดุจเดียวกับคำที่ราชทูตสยามได้กราบทูลถวายบังคมพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ในตอนต้น ๆ ฉะนั้น และในตอนท้ายที่ท่านได้สรุปคำกราบบังคมทูลอย่างงดงามว่า เรื่องราวที่ตัวท่านและคณะทูตได้มาเจริญสัมพันธ์ทางพระราชไมตรีในครั้งนี้ คงจะได้จารึกไว้ในตำนานแห่งราชอาณาจักรสยามเป็นแท้ และพระเจ้าอยู่หัวเจ้านายของท่านคงจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์คัดส่งไปถวายบรรดาเจ้าประเทศที่เป็นราชสัมพันธมิตรได้ทรงทราบโดยทั่วกันด้วย ที่ตรงนี้ท่านราชทูตสยามได้กล่าวอย่างนักพงศาวดารมากกว่าที่จะเป็นนักพูด โดยอ้างเอาอย่างธรรมเนียมในประเทศของท่าน ซึ่งมักไม่เว้นที่จะกระทำในโอกาสสำคัญ ๆ ขึ้นมากราบทูล และธรรมเนียมอย่างนี้ก็กระทำกันอยู่ในราชอาณาจักรอื่น ๆ ด้วยเหมือนกัน เคยมีตัวอย่างที่โอโซริอุส เขียนไว้ในหนังสือเล่มที่ ๘ ของ *พงศาวดารแห่งกษัตริย์เอมานูเอล พระเจ้ากรุงโปรตุเกส* ซึ่งท่านได้เล่าไว้ว่า พระเจ้าอัลฟงส์ กษัตริย์ชาวคริสต์องค์ที่ ๒ แห่งคองโก ได้โปรดให้บันทึกประวัติการกลับพระทัยเปลี่ยนพระศาสนาของพระองค์ไว้ในตำนานพงศาวดารของชาตินั้นอย่างไร กับประวัติการสัมพันธ์ทางทูตครั้งที่เลื่องลือกันนักที่พระองค์ท่านทรงได้รับการเจริญทางพระราชไมตรีจากพระเจ้าเอมานูเอลอย่างไร และได้แจ้งให้เป็นที่ประจักษ์แก่เจ้าประเทศราชอย่างไรด้วยประการฉะนี้ จึงพึงอนุมานได้ว่าชาวสยามนั้นมิใช่นักพูดที่เก่งกาจนัก และก็ไม่มีความจำเป็นที่จะเป็นนักพูดด้วย และธรรมเนียมของพวกเขาก็ไม่มีที่จะต้องไปแสดงสุนทรกถาหรือกล่าวคำสรรเสริญเยินยอกษัตริย์ที่ตนถูกส่งไปเฝ้า มีหน้าที่เพียงจะตอบตามที่กษัตริย์พระองค์นั้น ๆ มีรับสั่งสอบถามเท่านั้น การที่ราชทูตสยามเผยสุนทรกถากราบทูลพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสไปดังนั้นก็เพื่อให้เป็นไปตามอย่างธรรมเนียมของเรา และเพื่อแสดงความชื่นชมในเกียรติที่ท่านได้รับ อันท่านภูมิใจนักหนาเท่านั้น ว่าตนได้เป็นฝ่ายเบิกการกราบถวายบังคมทูลขึ้นก่อนที่พระเจ้าอยู่หัวจะได้โปรดพระราชทานดำรัสใด ๆ สิ่งที่จะเล่าว่าด้วยการกวีและการวาทศาสตร์ของชาวสยามมีอยู่เพียงเท่านี้แล

๑๕. ชาวสยามมีธรรมปรัชญาแต่หามีเทววิทยาไม่

ชาวสยามไม่ประสาในปรัชญาแขนงต่าง ๆ เลย ยกเว้นหัวข้อธรรมจริยาลางข้อเท่านั้น ซึ่งเราจะได้เห็นเมื่อกล่าวถึงพระสงฆ์ ชาวสยามปะปนสัจธรรมเข้ากับคำลวงมิใช่น้อย ข้าพเจ้าจะแสดงให้เห็นในโอกาสเดียวกันนี้ว่า ชาวสยามมิได้รู้เรื่องเกี่ยวกับเทววิทยาเลย การที่ชาวสยามหลงนิยมงมงายนมัสการเทพเจ้าจอมปลอมดังที่ประณามกัน อาจอธิบายได้จากความหลงผิดนอกรีตที่หนักขึ้นไปอีก ในข้อที่ว่าชาวสยามมิได้รู้จักเทพเจ้าองค์ใดเลยไม่ว่าจะแท้หรือเทียม

๑๖. ชาวสยามศึกษากฎหมายกันอย่างไร

ชาวสยามไม่มีสำนักศึกษากฎหมาย เขาเรียนรู้กฎหมายบ้านเมืองตนก็ต่อเมื่อเข้ารับราชการเท่านั้น มิใช่เป็นการสาธารณะ ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพราะเหตุที่ไม่มีโรงพิมพ์ดังที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวมาแล้วนั่นเอง และเมื่อบุคคลใดได้เข้ารับราชการในตำแหน่งตุลาการ ณ โรงศาลแห่งใดแห่งหนึ่ง ก็จะได้รับมอบสำเนาพระตำรับกฎหมายในส่วนที่เกี่ยวข้องให้ถือปฏิบัติ ซึ่งในสเปนก็กระทำโดยทำนองเดียวกันนี้ มาตรว่าพระราชกำหนดกฎหมายจะมีแพร่หลายตกถึงมือประชาชนโดยทั่วกันแล้วก็ตาม ซ้ำยังมีโรงเรียนสอนวิชากฎหมายเสียด้วยซ้ำไป ตัวอย่างเช่นเขาจะสอดแทรกคำพิพากษาของกอร์ริชิดอร์* คนใดคนหนึ่ง อันเป็นคำพิพากษาปทัสถานประมวลเข้าเป็นพระราชกำหนดกฎหมายสำหรับใช้เป็นหลักในการพิจารณาคดี ข้าพเจ้าเคยเห็นตัวอย่างเช่นนี้ในฝรั่งเศสด้วยเหมือนกัน

---

* corregidor หมายถึง หัวหน้าผู้พิพากษาศาลจังหวัดในสเปนโบราณ

บทที่สิบ
ว่าด้วยสิ่งที่ชาวสยามรู้เกี่ยวกับวิชาการแพทย์และการปรุงยา

๑. พระเจ้ากรุงสยามทรงใช้แพทย์หลวงที่มาจากประเทศต่าง ๆ

การแพทย์ของชาวสยามนั้นยังไม่สมควรที่จะนับเนื่องว่าเป็นวิทยาศาสตร์ได้ แพทย์หลวงส่วนมากของพระเจ้ากรุงสยามเป็นชาวจีน มีชาวสยามและชาวพะโคบ้างเหมือนกัน และในระยะ ๒ - ๓ ปีที่ล่วงมานี้ พระองค์ท่านได้ทรงรับเมอสิเยอร์โปมารต์[๑] ครูสอนศาสนาคริสตังฝ่ายคฤหัสถ์ ผู้ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสเข้าไว้เป็นแพทย์หลวงประจำพระองค์ และมีความไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าแพทย์หลวงคนอื่น ๆ แพทย์หลวงเหล่านั้นจะต้องรายงานพระอาการของพระเจ้าอยู่หัวให้เมอสิเยอร์โปมารต์ทราบทุกวัน และรับพระโอสถจากมือของเมอสิเยอร์โปมารต์ ผู้ปรุงถวาย

๒. ชาวสยามไม่รู้จักวิชาผ่าตัดและกายวิภาคเลย

ความเขลาอันสำคัญของชาวสยามก็คือไม่รู้เรื่องที่เกี่ยวกับวิชาผ่าตัดเลย จึงจำต้องพึ่งหมอชาวยุโรปมิชั่วแต่การเจาะกระดูก* และการผ่าตัดทุกกระบวนที่ยาก ๆ เท่านั้น ยังตลอดไปถึงการสูบเอาโลหิตที่เป็นพิษออกเสียด้วย ยิ่งกายวิภาคด้วยแล้วยิ่งไม่รู้เรื่องเอาทีเดียว และไม่สนใจที่จะอยากรู้อยากเห็นเอาเสียด้วย กระทั่งจะคิดค้นว่าโลหิตนั้นไหลวนเวียนเลี้ยงร่างกายได้อย่างไร หรือคิดค้นหาความรู้ใหม่ ๆ ดังที่เรารู้เกี่ยวกับโครงสร้างของสัตว์ เป็นต้น เขาไม่เคยผ่าศพดูเลย ยกเว้นภายหลังที่ได้ย่างในการฌาปนกิจเป็นทำนองว่าเผาศพให้มอดไหม้ไปแล้ว เขาจะผ่าดูก็เพื่อค้นหาสิ่งที่ถูกคุณไสยตามความหลงเชื่อในเชิงกฤตยาคุณของผู้ตาย หรือไม่ก็เนื้อสัตว์อื่น มีน้ำหนักตั้ง ๘ หรือ ๑๐ ปอนด์ และเขาเชื่อว่ามีผู้เสกเข้าไปในท้องได้ด้วยเวทมนต์ และจะนำเอาไปทำคุณไสยต่ออีกก็ได้

---

[๑] M. Paumart

* ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “โดยเฉพาะอย่างยิ่งกะโหลกศีรษะ”

๓. หมอสยามไม่มีหลักในการปรุงโอสถ ได้แต่ปรุงไปตามตำรับเท่านั้น

หมอสยามไม่พยายามที่จะศึกษาสรรพคุณของตัวยาแต่ละชนิด นอกจากจะถือเอาตามตำรับที่ปู่ย่าตายายสั่งสอนต่อ ๆ กันมาเท่านั้น และเขาจะไม่ปรับปรุงแก้ไขตำรับนั้นแต่ประการใดเลย หมอสยามมิพักพะวงถึงลักษณะอาการเฉพาะโรคแต่ละโรค แม้กระนั้นก็ยังบำบัดให้หายไปได้มิใช่น้อย ทั้งนี้ก็เพราะชาวสยามไม่ค่อยดื่มเครื่องดองของเมามากนัก จึงเป็นเครื่องช่วยให้พ้นภัยจากโรคที่รักษาให้หายได้ยากเป็นอันมาก แต่เมื่อเผอิญถูกโรคร้ายรุมเหนือกำลังจะวางยาแล้ว หมอสยามก็ไม่เว้นที่จะโทษว่า เพราะคนไข้ถูกคุณไสย จึงไม่มีทางจะรักษาด้วยโอสถขนานใด ๆ ได้ไปนั่นเทียว

๔. หมอจีนเป็นหมอกำมะลอโดยแท้

วันหนึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงทราบว่าข้าพเจ้าไม่ค่อยสบาย แม้ข้าพเจ้าจะมีอาการป่วยเพียงเล็กน้อย ไม่ถึงแก่ล้มหมอนนอนเสื่อ พระองค์ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหมอหลวงทั้งกรมให้มาตรวจรักษาข้าพเจ้า หมอจีนแสดงอัธยาศัยดี โดยในชั้นแรกให้หมอสยามกับหมอมอญเข้ามาตรวจอาการก่อนครั้นแล้วเขาก็บอกให้ข้าพเจ้าลงนั่ง แล้วพวกหมอก็ลงนั่งตาม ภายหลังที่ได้กำซับให้เงียบสงบด้วยมีหมอมาร่วมมากหน้าหลายตาด้วยกันแล้ว ก็ผลัดกันเข้ามาสัมผัสชีพจรข้าพเจ้าอยู่เป็นเวลาช้านาน อันทำให้ข้าพเจ้านึกสงสัยว่าน่าจะทำพอเป็นพิธีมากกว่า ข้าพเจ้าเคยอ่านพบว่าในเมืองจีนนั้นไม่มีโรงเรียนแพทย์ด้วยซ้ำ และได้รับอนุญาตให้รักษาโรคได้ด้วยการเข้าสอบไล่อย่างง่าย ๆ ต่อคณะตุลาการ หาใช่ในที่ประชุมแพทย์ไม่ อนึ่ง ข้าพเจ้าเคยได้ทราบมาว่า หมอชาวชมพูทวีปนั้นลวงโลกสำคัญนัก และหมอชาวจีนนั้นยังหนักข้อขึ้นไปอีกเป็นไหน ๆ กระทั่งข้าพเจ้าใคร่จะขับพวกหมอเหล่านี้ให้พ้น ๆ ไปเสียที ไม่ปรารถนาที่จะเป็นตัวทดลองหยูกยาอีกต่อไป เมื่อได้ตรวจชีพจรแล้ว ก็บอกให้ทราบว่าข้าพเจ้ามีไข้เล็กน้อย แต่ข้าพเจ้าไม่รู้สึกว่าตนมีไข้สักนิดเดียว พวกหมอหลวงว่าข้าพเจ้าเป็นหวัดปอดด้วย ซึ่งข้าพเจ้าไม่เห็นว่าเป็นอะไรนอกจากว่าเสียงค่อนข้างจะแหบไปสักหน่อยเท่านั้น ในวันรุ่งขึ้นตอนเช้า มีแต่พวกหมอชาวจีนเท่านั้นที่กลับมานำเอาน้ำยาอุ่น ๆ ใส่ถ้วยกระเบื้องปิดผ้าสะอาดสะอ้านมาให้ กลิ่นน้ำยานั้นพอใจข้าพเจ้าอยู่ จึงดื่มเข้าไป และข้าพเจ้าไม่รู้สึกว่าอาการค่อยกระเตื้องขึ้นหรือทรุดลงแต่ประการใดเลย

๕. ความแตกต่างระหว่างหมอจีนกำมะลอกับหมอชาวเรา

เราทราบกันดีอยู่แล้วว่าหมอกำมะลอหรือหมอที่อวดอ้างความรู้ความสามารถเกินจริงนั้นย่อมมีอยู่ทั่วไปทุกหนแห่ง และไม่ว่าบุคคลใดที่กล้าให้สัญญาว่า จะทำให้ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ มีความเกษมสำราญมั่งมีศรีสุข มียศถาบรรดาศักดิ์ และซ้ำมีความรู้ทำนายเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้แล้วไซร้ ย่อมจะพบเหยื่อที่ต้องการเสมอ แต่ความแตกต่างระหว่างคนหลอกลวงชาวจีนกับชาวยุโรปในความเป็นหมอยานั้นอยู่ตรงที่ชาวจีนมักจะเยียวยาคนไข้ด้วยโอสถอันชุ่มชื่นชวนดื่มกิน ส่วนหมอชาวยุโรปนั้นประเดให้คนไข้กินยาต่าง ๆ ขนานแล้วขนานเล่า ซึ่งร่างกายมนุษย์มักหาทางต่อต้านอย่างสุดกำลัง กระทั่งชวนให้รู้สึกว่าเราไม่ควรจะทรมานคนไข้ถึงขนาดนั้นเลย ถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ

๖. ในกรุงสยามเขารักษาไข้กันอย่างไร

ในกรุงสยามนั้นถ้าใครป่วยไข้ลง ก็จะเริ่มทำให้เส้นสายยืด โดยให้ผู้มีความชำนาญในทางนี้ขึ้นไปบนร่างกายคนไข้แล้วใช้เท้าเหยียบ กล่าวกันว่าหญิงมีครรภ์ก็มักใช้ให้เด็กเหยียบเพื่อให้คลอดบุตรง่าย ด้วยว่าในเมืองร้อนนั้น หญิงมักจะคลอดบุตรง่าย โดยธรรมชาติสร้างสรรค์ให้เหมาะกับลมฟ้าอากาศ แต่ก็ปรากฏว่า เจ็บปวดรวดร้าวอยู่มากเหมือนกัน ลางทีอาจเป็นเพราะมีอาการเตรียมขับถ่ายก่อนคลอดน้อยนักนั่นเอง

ครั้งโบราณ ชาวชมพูทวีปไม่ใช้ยาบำบัดอาการธาตุแปรปรวน นอกจากให้คนไข้อดอาหารอย่างกวดขันสถานเดียว และก็เป็นวิธีเยียวยาอันสำคัญของชาวจีนในทางการแพทย์อีกด้วย ปัจจุบันนี้ ชาวสยามใช้วิธีแทงเอาเลือดออก ถ้ามีนายศัลยแพทย์ชาวยุโรปเป็นผู้ให้การบำบัด ลางทีแทนที่จะใช้วิธีแทงเอาเลือดออกก็ใช้วิธีกอกหรือใช้ปลิงดูดเอา

เขามียาระบายอย่างที่เราใช้กันอยู่เหมือนกัน และก็มียาระบายอย่างอื่นโดยเฉพาะอีก แต่เขาไม่รู้จักใช้ต้นเอลเลบอร์[๑] ซึ่งพวกหมอชาวกรีกโบราณนิยมใช้กันอยู่ อนึ่ง ในการระบายถ่ายล้างท้องนั้นก็มิได้กำหนดเวลาไว้ว่าประการใด เขาไม่รู้จักอะไรคืออาการจู่โจมของโรค มาตรว่าจะรู้จักคุณค่าของการทำให้เหงื่อตกในอาการไข้ก็ตาม แต่เขานิยมใช้วิธีเข้ากระโจมอบให้เหงื่อตกมากอยู่

ยาแก้ไข้ของชาวสยามนั้นปรุงขึ้นจากแร่และสมุนไพรเป็นพื้น หมอชาวยุโรปได้แนะให้เขารู้จักใช้ควินิน[๒] ว่ากันว่าโดยทั่วไปแล้ว ยาของหมอสยามล้วนแต่ร้อนไปเสียทั้งนั้น ไม่รู้จักใช้ตัวยาที่บังเกิดความเย็นขึ้นในร่างกายเลย แต่เขาใช้วิธีอาบน้ำเมื่อเวลาจับไข้ และไม่ว่าจะเป็นโรคอะไรก็ใช้วิธีนี้ทั้งสิ้น ดูเหมือนว่าการทำให้ความร้อนของร่างกายทรงอยู่หรือเพิ่มขึ้นนั้นเป็นประโยชน์แก่การรักษาไข้ทั้งนั้น

---

[๑] ellébore เป็นไม้สมุนไพรใบสีเขียวแก่ ขึ้นในที่แล้ง ใช้กินให้ขับถ่าย สมัยก่อนเชื่อว่าใช้รักษาโรคจิตฟั่นเฟือนได้ด้วย

[๒] kinkina

๗. อาหารของคนไข้

คนไข้ของพวกเขานั้นบริโภคแต่ข้าวต้มอย่างเดียว และต้มให้เละมาก ๆ ชาวโปรตุเกสที่อยู่ในชมพูทวีปเรียกว่า กางเช[๑] ส่วนน้ำต้มเนื้อนั้น ในสยามถือว่าเป็นของแสลงขนาดทำให้ถึงแก่ชีวิตได้ทีเดียว เพราะทำให้ท้องอืด และเมื่อคนไข้พอจะบริโภคอาหารหนักได้บ้างแล้ว ก็ให้กินเนื้อหมูซึ่งไม่ค่อยแสลง ดีกว่าเนื้อสัตว์อย่างอื่นหมด

๘. ความเขลาของชาวสยามในวิชาเคมีและนิทานเกี่ยวกับเรื่องนี้

ชาวสยามไม่ประสาในวิชาเคมี* มาตรว่าจะหลงใหลรักวิชาทางนี้นัก และมีชาวสยามหลายคนอวดอ้างว่าตนมีเคล็ดลับหลายอย่างอันหาได้ยาก สยามก็เหมือนประเทศอื่น ๆ ในภาคบุรพทิศที่เต็มไปด้วยบุคคล ๒ จำพวกในทางนี้ คือ จำพวกลวงโลกและจำพวกที่ตกเป็นเหยื่อเขา สมเด็จพระชนกนาถแห่งพระเจ้ากรุงสยามพระองค์ปัจจุบัน ทรงใช้พระราชทรัพย์ทุ่มเทไปในทางนี้ถึง ๒ ล้าน อันนับว่าเป็นจำนวนที่มากโขอยู่สำหรับประเทศนี้ ในการสืบแสวงหาหินวิเศษใช้ชัดโลหะให้เป็นทองคำ[๒] และชาวจีนซึ่งร่ำลือกันว่าฉลาดนักฉลาดหนา นับเป็นเวลาสามหรือสี่พันปีมาแล้ว ก็ยังงมงายเสาะแสวงหายาครอบจักรวาลชนิดหนึ่ง ซึ่งหวังกันว่าเป็นยาอายุวัฒนะที่เมื่อบริโภคเข้าไปแล้วก็จะข้ามพ้นซึ่งความตายเสียได้ ทำนองเดียวกับคนจำนวนไม่มากนักในหมู่พวกเราซึ่งว่ากันว่าสามารถทำทองคำได้ หรือมีอายุยืนหลายศตวรรษ ในหมู่ชาวจีน ชาวสยาม และชาวชาติอื่น ๆ ทางเบื้องบุรพทิศ ก็มีเรื่องเล่ากันเป็นตำนานทำนองนี้อยู่เหมือนกัน ว่ามีผู้สามารถทำตัวให้เป็นอมตะ หรือหากมีอันเป็นไป ก็ต้องตายโหงเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงพากันเชื่อว่า ลางคนหายตัวไปเพื่อเสวยผลแห่งความเป็นอมตะอันเสรีและสงบ หรือไม่ก็ปกป้องตัวให้พ้นจากอานุภาพภายนอกอันอาจปลดชีวิต ซึ่งปกติโรคาพยาธิใดก็มิอาจทำลายเขาได้ พวกเขาพากันแต่งเรื่องว่าด้วยความอัศจรรย์ของบรรดาผู้ที่อ้างตนว่าอยู่ยงคงกระพัน จึงมิพึงประหลาดใจเมื่อเขาเชื่อกันว่าผู้วิเศษเหล่านี้สามารถแสดงอภินิหารเหนือธรรมชาติได้หลายประการ และอุปโลกน์ว่าคนเหล่านี้รู้วิธีทำตนให้พ้นจากความตายได้

---

[๑] cangé

* ในต้นฉบับเขียนดังนั้น ปัจจุบันเขียน chimie ส่วนรสายนศาสตร์หรือวิชาแปรธาตุนั้น คือ alchimie ลา ลูแบร์เอาศาสตร์ทั้งสองอย่างไปเรียกรวมเป็นอันเดียวกัน

[๒] pierre philosophale

บทที่สิบเอ็ด
ว่าด้วยชาวสยามรู้วิชาคำนวณเพียงใด

๑. อากาศร้อนจัดในสยามขัดขวาง การใช้สติปัญญาอย่างเต็มที่

สติปัญญาอันฉับไวและเฉียบแหลมของชาวสยามน่าจะเหมาะมากสำหรับเรียนวิชาคำนวณยิ่งกว่าศาสตร์ชนิดอื่น ๆ ถ้าว่าเขาไม่ชิงเบื่อเสียเร็วนัก ชาวสยามไม่สามารถที่จะใช้เหตุใช้ผลต่อเนื่องกันนาน ๆ เพราะไม่เห็นจุดจบและประโยชน์ที่จะพึงได้รับ และก็ควรที่จะสารภาพเสียในที่นี้เป็นการแก้ตัวแทนเขาด้วยว่า การขะมักเขม้นตั้งอกตั้งใจคิดการใด ๆ ก็ตามในบรรยากาศอันร้อนจัดเช่นในสยามนั้นเป็นการยากมาก แม้แต่ชาวยุโรปเองก็ยังไม่สามารถที่จะศึกษาอะไรได้ มาตรว่าจะมีความปรารถนาพยายามสักเพียงไร

๒. ชาวสยามไม่รู้หลักสำคัญ ๆ เกี่ยวกับวิชาคำนวณ

ชาวสยามไม่มีความรู้วิชาเรขาคณิตเลย และวิชากลศาสตร์ก็ไม่รู้อีกเหมือนกัน เพราะเขาอาจไม่จำเป็นต้องใช้เลย ส่วนวิชาดาราศาสตร์ก็เพียงชั่วเชื่อว่าอาจใช้ในเชิงพยากรณ์ได้เท่านั้น เขามีความรู้ทางภาคปฏิบัติเล็กน้อยและไม่พยายามที่จะเข้าใจให้ซึ้งถึงเหตุผล เป็นแต่ใช้ในการผูกดวงชะตาบุคคลและในการทำปฏิทินโหรอันเป็นประดุจดวงชะตาโดยทั่ว ๆ ไป

๓. ปฏิทินสยามและเหตุไรชาวสยามจึงมีศักราช ๒ อย่าง

ดูเหมือนเขาจะได้ปฏิรูปปฏิทินของเขา ๒ ครั้ง โดยนักดาราศาสตร์ผู้เชี่ยวชาญ* เพื่อทำให้ตารางราศีดาวนพเคราะห์สถิตมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จึงได้กำหนดศักราชขึ้น ๒ อย่างตามอำเภอใจ แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าบังเอิญเข้ากันได้สนิท ไม่ค่อยพลาดจากวิถีโคจรของดาวนพเคราะห์ในปฏิทิน เมื่อได้ตั้งโยคเกณฑ์ขึ้นโดยตัวเลขจำนวนหนึ่งแล้ว ก็ใช้วิธีบวกลบคูณหารเพื่อแจ้งไว้เป็นรหัสว่า ในปีต่อไปดาวเคราะห์สถิตอยู่

* เพื่อมิให้เข้าใจสับสน จึงขอไขไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ดาราศาสตร์นั้น คือ astronomie ส่วนโหราศาสตร์นั้นคือ astrologie ถ้าท่านพบคำแปลเรื่องเดียวกันนี้ในที่อื่นเป็นอย่างอื่น

ณ ราศีใด เกือบจะใกล้เคียงกับที่เราตรวจหาจำนวนวัน* ทางสุริยคติของแต่ละปีได้ โดยการบวกเกณฑ์ ๑๑ เข้ากับจำนวนวันทางจันทรคติของปีก่อนฉะนั้น

๔. ศักราชใหม่ที่ตั้งขึ้นนั้นน่าจะได้ตั้งขึ้นตามอำเภอใจ

อันศักราชใหม่ใน ๒ ศักราชของสยามที่ตั้งขึ้นนั้น ตรงกับปีคริสต์ศักราช ๖๓๘** ข้าพเจ้าได้มอบวิธีคิดค้นของสยามเพื่อพบสถิตราศีของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ด้วยการคำนวณ โดยยึดรากฐานจากปีศักราชที่กล่าวถึงนั้นแก่เมอสิเยอร์กาสสินี เจ้ากรมหอดาราศาสตร์แห่งกรุงปารีสเพื่อพิจารณา และด้วยความสามารถอันยอดยิ่งของเมอสิเยอร์กาสสินี ในอันที่จะคลี่คลายสิ่งที่ยากแสนยากประการหนึ่ง และเข้าถึงเหตุและผลได้ น่าจะเป็นที่สรรเสริญของปวงปราชญ์แน่แท้ ด้วยว่าศักราชนี้เท่าที่เห็นนั้น ก็ชั่วเป็นผลของการคำนวณทางดาราศาสตร์ และการที่ปีนั้นถูกเลือกแทนที่จะเลือกเอาปีอื่น ๆ ก็น่าจะเป็นเพราะเพื่อความสะดวกแก่การคำนวณนั่นเอง ไม่อาจสันนิษฐานได้ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์สยามแต่ประการใด และไม่มีทางที่จะคิดได้ว่า ค.ศ. ๖๓๘ นั้น จะมีเหตุการณ์อันเลื่องลือเป็นพิเศษขึ้นกว่าปีไหน ๆ จนจะเป็นสาเหตุให้พวกเขาเริ่มนับศักราชใหม่ได้ ดังที่เราเริ่มนับศักราชของเราจากวันประสูติของพระมหาไถ่[๑] ฉะนั้น

๕. ศักราชเก่าที่สุดก็น่าจะตั้งขึ้นตามอำเภอใจอีกเหมือนกัน

ด้วยเหตุผลอันเดียวกัน ข้าพเจ้าจึงอนุมานว่าศักราชเก่าสุดของชาวสยาม ซึ่งแต่บัดนั้นมาจนถึง ค.ศ. ๑๖๘๙ นี้ นับได้ ๒,๒๓๓ ปีแล้ว ก็ไม่เป็นสิ่งที่น่าสังเกตอะไรในสยามพอเป็นอนุสรณ์ให้ระลึกถึงได้ และก็ไม่เป็นข้อพิสูจน์ว่าราชอาณาจักรสยามจะมีความเก่าแก่ถึงเท่านั้น มันคงจะเกี่ยวกับเรื่องของดาราศาสตร์ชัด ๆ นี่เอง และใช้เป็นพื้นฐานสำหรับการคำนวณอีกทางหนึ่ง เพื่อหาตำแหน่งที่ตั้งของดาวพระเคราะห์ แล้วต่อมาก็ทอดทิ้งและหันมาใช้วิธีคำนวณตามทางใหม่ ดังที่ข้าพเจ้าได้มอบให้ไว้แก่เมอสิเยอร์กาสสินีแล้วนี้ คงจะมีใครไปสะกิดเข้ากระมังว่า มีการคำนวณผิด หรืออาจเป็นเพราะว่าในกาลต่อมาวิธีคำนวณตามแบบเก่าถูกยกเลิกเสียก็เป็นได้ เช่นกับสมัยที่เราพบความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการปฏิรูปปฏิทิน ซึ่งทำขึ้นตามบัญชาของจูเลียส ซีซาร์ ฉะนั้น

---

* ในต้นฉบับใช้คำว่า épacte หมายความว่า จำนวนเลขที่ชี้ว่าจะต้องบวกวันทางปีจันทรคติเข้าไปเท่าไร จึงจะเท่ากับวันทางปีสุริยคติ คือ ปีที่นับทางวิถีโคจรของดวงจันทร์ที่หมุนไปได้ ๑๒ รอบ รอบละ ๒๙.๕ วัน รวมปีหนึ่ง ๓๕๔ วัน ซึ่งน้อยกว่าปีสุริยคติ ๑๑.๒๔๒๒๑๘ วัน ฉะนั้นในรอบ ๑๙ ปี จึงเพิ่มเดือน ๘ (แปดสองหน) ขึ้น ๗ ครั้ง ครั้งละ ๓๐ วัน เพื่อให้ครบตามปีสุริยคติ เศษวันยกไปเพิ่มวันในปีอธิกวาร (๒๙ กุมภาพันธ์)

** ปีเริ่มจุลศักราช ตามตำนานว่าตั้งขึ้นในรามัญประเทศเมื่อ พ.ศ. ๑๑๘๑ โดยพระเจ้าสิงหยศ ผู้ลาสิกขาบทจากสมณเพศแล้วชิงราชสมบัติได้ ปีเริ่มต้นจุลศักราชเป็นปีกุนนักษัตร เถลิงศกเมื่อพระอาทิตย์ยกเข้าสู่ราศีเมษได้แล้วหนึ่งองศา

๑ Sauveur du Monde

๖. มิใช่จำเดิมแต่วันปรินิพพานของพระสมณโคดม

บันทึกประวัติศาสตร์ของชาวสยามย้อนขึ้นไป ๙๐๐ ปีหรือราว ๆ นั้นเท่านั้น ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว จึงมิพึงที่จะค้นหาหลักฐานการสร้างราชอาณาจักรสยามเอาในปี ๕๔๕[๑] ก่อนพระสมภพของพระเยซูคริสต์ และมิพึงสันนิษฐานว่าได้มีพระมหากษัตริย์สืบราชสันตติวงศ์กันต่อ ๆ มาตั้งแต่ยุคนั้นเรื่อยตลอดมา เพราะชาวสยามเองก็ไม่รู้เรื่องนี้เหมือนกันว่าไปอย่างไรมาอย่างไรกัน มาตรว่าชาวสยามจะกล่าวอย่างเผิน ๆ ว่าศักราชอย่างเดิมของเขาซึ่งนับถึงปัจจุบันได้ ๒,๒๓๓ ปีแล้วนั้น เริ่มต้นตั้งแต่วันปรินิพพานแห่งองค์พระสมณโคดม อันตรงกับในสมัยที่ ไพธากอรัส* ยังมีชีวิตอยู่และเป็นผู้แพร่ลัทธิการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งท่านศึกษามาจากชาวอียิปต์ไปสู่ตะวันตก กระนั้นก็ยังทราบได้แน่ว่าชาวสยามหาได้มีความทรงจำย้อนต้นขึ้นไปจนถึงสมัยที่พระสมณโคดมของพวกเขายังทรงมีพระชนม์ชีพอยู่ไม่ ข้าพเจ้าไม่สามารถที่จะเชื่อได้ว่าพระสมณโคดมของเขาก็คือไพธากอรัสซึ่งไม่เคยย่างกรายมาทางตะวันออกเลย และศักราชเดิมของเขาก็เป็นเพียงเกณฑ์เลขทางดาราศาสตร์เท่านั้น และก็นึก ๆ เอาเองตามอำเภอใจทำนองเดียวกับศักราชใหม่[๒] ที่พวกเขาใช้อยู่นี้แล

๗. วิธีใช้ศุภมาส ด้วยประการต่าง ๆ

มาตรว่าชาวสยามยังคงใช้ศักราชเก่า[๓] เป็นศุภมาสของตนอยู่อีก หลังจากที่ได้ทอดทิ้งไปเนื่องจากการคำนวณทางดาราศาสตร์นั้น ก็เพราะสิ่งที่เคยใช้กันมาจนกลายเป็นแบบธรรมเนียม ใช่ว่าเปลี่ยนกันได้ง่าย ๆ แต่ในลางแห่งก็มิพักที่จะลงศักราชใหม่ที่เขาตั้งขึ้น ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า เริ่มต้นตรงกับ ค.ศ. ๖๓๘[๔] ของเรานั้น แต่เดือนแรกของเขาก็คงเป็นไปตามทางจันทรคติ ตกอยู่ในเดือนพฤศจิกายนหรือเดือนธันวาคมอย่างเดิม[๕] คือยังไม่ละแบบเก่าอยู่นั่นเอง มาตรว่าจะลงศุภมาสไปตามแบบใหม่แล้วก็ตาม พวกเดือนแรกของปีตามศักราชใหม่นั้นก็ตกเป็นเดือนห้าหรือเดือนหก[๖] ตามแบบเก่านั้นแล

---

[๑] น่าจะเป็น ๕๔๔ ตามความเชื่อของฝ่ายลังกาวงศ์

* Pythagoras (ราว ๕๘๐ - ๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช) นักปรัชญาและนักคำนวณชาวกรีก เกิดที่เกาะซาโมส

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “จุลศักราช”

[๓] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “พุทธศักราช”

[๔] เป็นปีเริ่มต้นจุลศักราช แต่น่าจะเป็น ๖๓๙

[๕] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “เดือนอ้าย”

[๖] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “เดือนเมษายน”

๘. ชาวสยามคิดอย่างไรในเรื่องระบบพิภพ

ความรู้ความชำนาญของชาวสยามที่เกี่ยวกับวิชาดาราศาสตร์นั้นอาจสรุปลงได้ภายในไม่กี่คำ อนึ่ง ชาวสยามไม่ประสาเลยกับระบบของพิภพอันถูกต้อง ค่าที่ไม่รู้สาเหตุนั่นเองว่ามีมาอย่างไร เขาจึงมีความเชื่อโดยทำนองเดียวกับชาวตะวันออกทั่วไปว่า สุริยุปราคาและจันทรุปราคานั้นเป็นด้วยฤทธิ์เดชของนาคราช[๑] กลืนดวงตะวันและดวงเดือนเข้าไป (ลางทีคำพูดทำนองนี้อาจเป็นข้ออุปมาของพวกนักดาราศาสตร์ก็ได้ ว่าอุปราคานั้นปรากฏทางหัวหรือหางของพญานาค)* และเขาทำเสียงดังอึกทึกครึกโครมด้วยการตีเตาเหล็กและหม้อเหล็กระเบ็งเซ็งแซ่ เพื่อให้สัตว์ร้ายนั้นตื่นกลัวและขับไล่ไปเสีย และเพื่อช่วยให้ดาวพระเคราะห์นั้นพ้นภัยไปด้วย ชาวสยามเชื่อว่าพิภพของเรานั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสและกว้างใหญ่ไพศาลมาก และโค้งเพดานฟ้านั้นจรดสี่มุมโลก คล้าย ๆ กับครอบแก้วที่เราใช้ครอบต้นไม้ในสวนของเราฉะนั้น เขายืนยันว่าพิภพของเรานี้แบ่งออกเป็นสี่ภาค[๒] ซึ่งมีผู้คนอยู่อาศัย มีทะเลคั่นแบ่งเขตออกเป็น ๔ โลกต่างหากจากกัน และสันนิษฐานว่ากลางทวีปทั้ง ๔ นี้ มีมหาบรรพตเป็นรูปพีระมิดตั้งอยู่ทั้ง ๔ ด้านเท่ากัน เรียกว่า เขาพระสุเมรุ และตั้งแต่พื้นพิภพหรือพื้นทะเลขึ้นไปถึงยอดบรรพตนั้นระฟ้าถึงดาว กล่าวกันว่ามีความสูงถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ โยชน์หนึ่งยาวประมาณ ๘,๐๐๐ วา อนึ่ง จากหลังพื้นทะเลลึกลงไปถึงพื้นรากเขาพระสุเมรุก็มีความลึกเท่า ๆ กับความสูง และจากฟากเขาพระสุเมรุทั้ง ๔ ด้านที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงแล้ว ก็มีความกว้างด้านละ ๘๔,๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน อันพิภพเราที่ชาวสยามเรียกว่า ชมพู[๓] ซึ่งเขากล่าวว่าตั้งอยู่ทางทิศทักษิณของเขาพระสุเมรุนั้น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาวทั้งหลายหมุนรอบพิภพนี้มิหยุดหย่อน จึงเป็นกลางวันและกลางคืน เหนือยอดเขาพระสุเมรุเป็นสวรรค์ชั้นฟ้าซึ่งชาวสยามเรียกว่า อินทราธิราช[๔] และเหนือขึ้นไปอีกก็เป็นสวรรค์ของพวกเทวดา ตัวอย่างที่ยกมานี้แลเป็นทั้งหมดที่ข้าพเจ้าสืบทราบมาจากชาวสยาม ก็พอจะอนุมานได้ว่าชาวสยามมีความรู้ในเรื่องพิภพหยาบเพียงไร และถ้าที่ข้าพเจ้าเขียนมานี้ ไม่ตรงกับที่มีผู้เขียนถึงเรื่องนี้มาแต่ก่อนแล้ว ก็มิพึงจะเว้นชมเชยความคิดต่างแตกแหวกแนวของชาวสยามเกี่ยวกับเรื่องที่เขาไม่เข้าใจว่าผิดแผกกับระบบดาราศาสตร์ของเรา ซึ่งพวกเราเชื่อกันว่าเราเข้าใจดีแล้วนั้นเลย

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า dragon

* หลุดไปสว่างทางหัวก็เป็น “คาย” ถ้าหลุดออกทางหางก็เป็น “ขี้” ดังที่ผู้เฒ่าผู้แก่ของเราว่ากัน แต่ประหลาดที่กลายเป็นพญานาคไปได้ แทนที่จะเป็นราหู

[๒] ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงทวีปทั้งสี่ ได้แก่ ชมพูทวีป (ทิศใต้) บุพวิเทหทวีป (ทิศตะวันออก) อุตรกุรุทวีป (ทิศเหนือ) และอมรโคยานทวีป (ทิศตะวันตก)

[๓] Tchiampion

[๔] Intratiracha

๙. ชาวชมพูทวีปยิ่งโง่เขลามากเท่าไร ก็ยิ่งเชื่อเรื่องโชคลางมากเท่านั้น

การที่ชาวชมพูทวีปหลงเชื่อโชคลางทางไสยศาสตร์เป็นอย่างที่สุดนั้นเป็นสิ่งธรรมดาสามัญที่สุด อันสืบเนื่องมาจากความเขลาอย่างประมาณมิได้ กระนั้นก็พอมีข้อแก้ตัวให้ว่า แม้ชาวชาติที่เฉลียวฉลาดกว่าก็ใช่ว่าจะหลงเชื่อโชคลางน้อยกว่า ก็ชาวกรีก ต่อจากนั้นก็ชาวโรมัน มิได้หลงเชื่อคำทำนายทางโหราศาสตร์ นิมิต และสังหรณ์และศาสตร์นานาประการที่ประดิษฐ์คิดขึ้นเพื่อทำนายทายทักและพยากรณ์อยู่ดอกหรือ เขาคิดว่าช่างเป็นความกรุณาของบรรดาเทพเจ้าทั้งหลายเสียนี่กระไรที่โปรดประทานความช่วยเหลือแก่มนุษย์ ให้ทราบเหตุการณ์ในอนาคตได้ และคำว่า devin และ divin[๑] ก็คือคำคำเดียวกันตามรากศัพท์เดิม ด้วยว่าตามทรรศนะของพวกนอกศาสนาชั้นโบราณนั้น ศาสตร์ของการทำนายทายทักก็คือศาสตร์แห่งการปรึกษาหารือ ขอรับคำแนะนำจากเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์นั่นเอง ชาวสยามนั้นเชื่อว่ายังมีศาสตร์แห่งการพยากรณ์อีกประการหนึ่งด้วย ทำนองเดียวกับที่เชื่อว่ามีอาถรรพเวท เสกเป่าให้คนไข้หายจากโรคาพยาธิได้ฉะนั้น และเมื่อโหรหลวงของพระเจ้ากรุงสยามทำนายเหตุการณ์ผิดพลาด ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลงพระราชอาญาโบย มิใช่เพราะความผิดที่กราบทูลหลอกลวง แต่ผิดเพราะเป็นคนสะเพร่าไม่พิจารณาให้ถี่ถ้วน โดยทำนองเดียวกัน พระองค์จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลงพระอาญาโบยหมอหลวง ถ้าพระโอสถที่ปรุงถวายมิได้บังเกิดผลดีแก่พระอาการประชวรสมดังสรรพคุณที่อ้างนั้น

๑๐. อำนาจของหมอดูเหนือชาวสยาม

พระเจ้าอยู่หัวก็ไม่ผิดอะไรกับไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ คือไม่ทรงประกอบพระราชกิจอันใดไม่เสด็จพระราชดำเนินไปไหนจนกว่าจะได้ศุภฤกษ์ซึ่งโหราจารย์อันทั้งหมดเป็นพราหมณ์หรือชาวพะโคจะได้คำนวณและกำหนดโมงยามนาทีถวายแล้ว พระองค์จะไม่เสด็จออกจากราชมนเทียร หรือว่าถ้าได้เสด็จออกไปแล้วจะยังไม่เสด็จกลับคืนพระราชวังเป็นอันขาด ถ้าโหราจารย์ได้กราบทูลทักท้วงไว้ วันอาทิตย์ดูจะเป็นวันดีกว่าวันอื่น ๆ ด้วยว่าในภาษาสยามก็ยังสงวนนามว่า วันอาทิตย์[๒] ไว้อยู่ อนึ่ง ยังเชื่อกันว่าวันข้างขึ้นนั้นเป็นหมู่วันที่มีฤกษ์ดีกว่าวันข้างแรม นอกจากนี้ ปฏิทินซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โหราจารย์พราหมณ์ผู้หนึ่งทำขึ้นไว้เป็นประจำทุกปีนั้น ก็มีคำกำหนดสำหรับกราบถวายบังคมทูล และประกาศแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ให้ทราบว่าวันใดเป็นวันดีและวันใดเป็นวันไม่ดีสำหรับประกอบกิจการสามัญทั่วไป* อันเป็น

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “หมอดูหรือโหรมาจาก deviner ซึ่งแปลว่า ทำนาย divinateur – ผู้ทำนาย”

[๒] jour du soleil

* น่าจะเป็นวันธงชัย วันอธิบดี วันอุบาทว์ และวันโลกาวินาศนั่นกระมัง

ความเหลวไหลที่บางครั้งไม่น่าจะยอมให้มีในหมู่คริสต์ศาสนิกชน ดังองค์พยานที่เห็นอยู่ก็คือปฏิทินของมิลาน ซึ่งแม้กระทั่งทุกวันนี้ก็ยังมีคนเป็นอันมากหลับตาเชื่ออยู่

๑๑. ทำนายลาง

ชาวสยามถือว่าเสียงเห่าหอน หรือเสียงคำรามของสัตว์ป่าดุร้าย เสียงร้องอันโหยหวนของเนื้อละมั่ง กวางทราย และลิงค่างบ่างชะนีนั้นว่าเป็นลางร้าย ทำนองเดียวกับที่พวกเราหลายคนสะดุ้งหวั่นไหวต่อเสียงหอนของสุนัขในยามค่ำคืนนั้นแล งูที่เลื้อยผ่านตัดทางเดิน สายฟ้าที่ผ่าเคหสถาน สิ่งหนึ่งสิ่งใดที่จู่ ๆ ก็ตกลงมาเองโดยไม่มีสาเหตุปรากฏ ชาวสยามถือว่าเป็นลางที่น่าหวาดเกรงทั้งสิ้น และเป็นสาเหตุให้เลิกร้างงดการงานหรือจะเริ่มทำกิจการใดต่อไปอีก ไม่ว่างานนั้นจะมีความสำคัญและเร่งร้อนสักปานใดก็ตาม มีอยู่วิธีหนึ่งซึ่งชาวสยามใช้สำหรับทำนายเหตุการณ์ในอนาคต อันเป็นธรรมดาสามัญของชาวตะวันออกก็คือเมื่อได้ทำพิธีไสยศาสตร์[๑] แล้วก็ออกจากบ้านเดินไปตามท้องถนนในเมือง แล้วก็คอยจับสังเกตถ้อยคำที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์จะบันดาลให้ปรากฏออกมาตรงกับสิ่งที่ตนต้องการทราบ จากคำพูดประโยคแรกที่ตนบังเอิญได้ยินเขาพูดกันในท้องถนนหรือในเหย้าเรือนข้างทาง ข้าพเจ้าไม่มีทางที่จะสืบสวนเรื่องนี้ได้มากกว่านี้ เพราะล่ามผู้เป็นคริสตังซึ่งข้าพเจ้าวานให้ช่วยแปลนั้น มีความหวาดกลัวในเรื่องนี้ว่าเกี่ยวกับอาถรรพ์ และเป็นการผูกสัมพันธ์กับภูตผีปีศาจ มาตรว่าจะเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สติอันเต็มไปด้วยสิ่งไม่น่าเชื่อและงมงายก็ตาม ชาวฝรั่งเศสโบราณก็มีเรื่องเชื่อทางไสยศาสตร์ทำนองเดียวกันนี้อยู่เหมือนกัน เช่นเมื่อจะออกทัพจับศึก ก็ใช้วิธีเสี่ยงทายว่าจะแพ้หรือชนะด้วยถ้อยคำประโยคแรกที่ตนได้ยินคำร้องเพลงสวดเมื่อตนย่างเข้าไปในโบสถ์ แม้กระทั่งปัจจุบันนี้ก็ยังมีคนมิใช่น้อยที่ยังหลงละเมอเชื่อโชคลาง ในการเก็บสมุนไพรลางชนิดในวันก่อนถึงวันนักบุญฌ็อง[๒] หนึ่งวัน อันเป็นที่มาของคำพังเพยที่ว่า “ใช้สมุนไพรทั้งหมดในวันแซ็งต์ฌ็องในการประกอบกิจ” ส่วนพวกอิตาลีบางคนจะล้างเท้าในเหล้าไวน์ในวันก่อนวันนักบุญ แล้วก็จะสาดเหล้าไวน์ทิ้งทางหน้าต่าง แล้วคอยสำเหนียกถ้อยคำของผู้ที่เดินไปมาในท้องถนน เพื่อจับถ้อยคำประโยคแรกเอาไปเป็นนิมิตดีหรือร้ายตามสิ่งที่ตนต้องการรู้

---

[๑] ผู้แปลอธิบายขยายความเพิ่มเติมว่า “เชิงเซ่นสรวงบูชาตั้งจิตอธิษฐาน”

[๒] Saint - Jean

๑๒. ชาวชมพูทวีปต้องหาว่าเป็นพ่อมด และเพราะอะไร

ต่อข้อสำคัญที่ชาวชมพูทวีปได้ชื่อว่าเป็นพ่อมดหมอผีที่ร่ำลือกันมากนั้น ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับเวทมนตร์คาถาที่ใช้ขับไล่ภูตผีปีศาจร้าย และอัญเชิญภูตผีปีศาจประเภทที่ดีมาให้คุณประโยชน์ได้ เขาอ้างว่ามีของวิเศษ[๑] หรืออักขระ[๒] ซึ่งเขาเรียกว่า คาถา สามารถทำอะไรได้ตามใจปรารถนา เช่น ทำให้ตายหรือว่าอยู่ยงคงกระพัน สะกดคนและสุนัขให้จังงังและสงบปากสงบคำ ในเมื่อจะเข้าก่อการร้ายและมิให้มีผู้จับได้ เขาปรุงโอสถโดยเขียนยันต์ลงบนกระดาษปิดปากหม้อยาไว้หลาย ๆ แผ่น เพื่อป้องกันเพชรพญาธร[๓] มาชิงสูบเอาสรรพคุณของโอสถไปตามควันที่พลุ่งออกมาจากหม้อยานั้น เพชรพญาธรตามความเชื่อของคนจำพวกนี้ก็คือดวงวิญญาณที่ล่องลอยอยู่ในอากาศ และยังเชื่ออีกด้วยว่าเป็นตัวผู้ชิงเชยชมสาวพรหมจาริณีเสียก่อน ทำให้เกิดเป็นบาดแผลอย่างหนึ่งตามที่อ้าง บันดาลให้หญิงมีเลือดระดูไหลออกมาเป็นประจำเดือน พ่อมดหมอผีเหล่านี้ก็จะลงยันต์ในกระดาษผูกปิดกับเชือกเสาเพลาใบในเรือในท้องทะเลขณะที่มีพายุกล้า เชื่อกันว่าเป็นสิ่งที่บันดาลให้คลื่นลมสงบลงได้

๑๓. ความเชื่อทางไสยศาสตร์เกี่ยวกับหญิงคลอดบุตร

ความเชื่อทางไสยศาสตร์อันใช้กับหญิงที่คลอดบุตรนั้น ก็เป็นสิ่งที่น่าขบขันไม่น้อยเหมือนกัน มาตรว่าจะตั้งอยู่บนรากฐานเป็นการให้คุณแก่สุขภาพอยู่บ้างก็ตาม เขาเชื่อว่าหญิงที่คลอดบุตรนั้นย่อมต้องการชำระให้บริสุทธิ์ จะเนื่องจากเหตุที่พวกยิวที่กระจายกันอยู่ทั่วโลกได้หว่านประเพณีนี้ไปในหมู่ชนต่าง ๆ หรืออาจเป็นเหตุเนื่องจากชาวเมืองในเขตร้อนมีความรู้สึกเดียดฉันท์ต่อความสกปรกโดยธรรมชาติของหญิงยิ่งกว่าชาวเมืองหนาวก็เป็นได้ ชาวสยามจะให้หญิงแม่ลูกอ่อนอยู่ไฟเป็นเวลานานตั้งเดือน มีกองไฟติดอยู่เสมอและกองค่อนข้างใหญ่เสียด้วย แล้วคอยให้กลับตัวผิงทางโน้นทางนี้ แต่ควันไฟนั้นทำให้น่ารำคาญอยู่มาก ไม่ค่อยลอยออกนอกเหย้าได้รวดเร็วตามช่องที่เจาะไว้ตามหลังคาเรือน พวกมอญนั้นให้หญิงคลอดบุตรขึ้นนอนบนฟากไม้ไผ่ค่อนข้างสูง สุมกองไฟไว้ข้างล่าง หากอยู่ไฟกันทำนองนี้เพียง ๔ หรือ ๕ วันเท่านั้น เมื่อออกไฟแล้วต่างก็บวงสรวงคุณแม่พระเพลิงที่ได้กรุณาชำระล้างผู้หญิงของพวกตน และในการเลี้ยงข้าวปลาอาหารแก่วงศาคณาญาติในโอกาสนี้จะต้องนำข้าวปลาอาหารนั้นเซ่นแม่พระเพลิงเสียก่อน รออยู่ขณะหนึ่งจึงจะลงมือบริโภคกันได้ ระหว่างที่อยู่ไฟนั้น หญิงผู้อยู่ไฟจะกินหรือดื่มก็แต่ของที่ร้อน ๆ เท่านั้น และข้าพเจ้าทราบมาว่า หมอตำแย[๔] ของเราก็ห้ามหญิงที่คลอดบุตรดื่มน้ำเย็นเช่นเดียวกัน

---

[๑] talisman

[๒] caractères

[๓] Petpayatons หรือ พิทยาธร หมายถึง อมนุษย์จำพวกหนึ่งมีฐานะต่ำกว่าเทวดา อยู่ในภูเขาหิมาลัย เชื่อกันว่ามีวิชากายสิทธิ์สามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ มีหน้าที่เล่นดนตรีบนสวรรค์ มักเรียกคู่กับนักสิทธิ์เป็นนักสิทธิ์วิทยาธร บางครั้งเรียกเป็นเพ็ทยาธรก็มี

[๔] sage - femmes

๑๔. ยาเสน่ห์ดูจะเป็นผลของมายาศาสตร์

แต่สิ่งที่เกี่ยวกับคาถาอาคมที่อ้างนี้ของชาวชมพูทวีปอันให้ผลรวดเร็วและมีภาวะไหวต่อความรู้สึกอย่างยิ่งก็คือ การใช้ยาเสน่ห์ลางชนิด ซึ่งก็เป็นเครื่องดื่มอย่างสามัญเท่านั้น ในชมพูทวีปใช้ยาอย่างง่าย ๆ ซึ่งเราไม่รู้ว่าเป็นยาชนิดไร มีสรรพคุณรุนแรงแค่ไหน และใช้กันโดยวิธีไร เสน่ห์ยาแฝดนั้นเป็นยาที่ทำให้ความรู้สึกนึกคิดอ่อนแอลง และทำให้ผู้ชายกลับไปเป็นเหมือนเด็ก ๆ ซึ่งเมื่อต้องยาชนิดนี้เข้าไปแล้ว ก็เป็นการง่ายที่จะครอบงำทำเล่นตามชอบใจ คนรับใช้ของข้าพเจ้ายืนยันว่าเขาเคยเห็นชายคนหนึ่งที่เมืองปัตตาเวียซึ่งประกาศอย่างเปิดเผยว่าภรรยาของเขาได้ทำให้เขาทึ่มไปเพราะยาแฝดนี้ ยาเสน่ห์ชนิดหนึ่งก็ส่งผลไปอย่างหนึ่งไม่เหมือนกัน จดหมายเหตุหลายฉบับเต็มไปด้วยเรื่องเสน่ห์ยาแฝด ซึ่งหญิงที่เมืองกัว[๑] มักจะใช้แก่สามีของตน อันมีผลให้งงงวยไปเป็นเวลา ๒๔ ชั่วโมง แม้เจ้าหล่อนจะทำชู้ให้เห็นต่อหน้าก็ไม่รู้สึกสมปฤดี ฝิ่นหรือน้ำยางจากดอกฝิ่นก็ส่งผลอีกอย่างหนึ่ง กล่าวคือทำให้หลับใหลหรือตื่นตาค้างอยู่ สุดแท้แต่จะปรุงให้เกิดผลในทางใด ชาวชมพูทวีปเมื่อจะออกสงครามนั้นมักพอใจเสพฝิ่นเพื่อย้อมใจให้กล้าหาญ หรือทำให้มุทะลุดุดันยิ่งขึ้น ก้มหัวเข้าชนข้าศึกอย่างฮึกหาญราวกับหมูป่าก็ว่าได้ จึงเป็นอันตรายมากที่จะสู้กับคนพวกนี้ซึ่ง ๆ หน้า แต่ก็อาจเลี่ยงได้โดยเบี่ยงตัวไปเสียให้พ้นทาง คนพวกนี้ก็จะพุ่งตัวตรงไปข้างหน้าถ่ายเดียวอนึ่งนั้น ฝิ่นจะออกฤทธิ์อยู่เพียงไม่กี่ชั่วโมง เมื่อสิ้นฤทธิ์ยาฝิ่นแล้ว มิชั่วแต่จะกลับเป็นคนขี้ขลาดตาขาวเหมือนอย่างเก่า และยังทำให้อ่อนเปลี้ยเพลียแรงไม่มีกำลังจะยกแขนขาต่อสู้กับศัตรูเสียอีก โดยทำนองเดียวกับที่พวกแขกมักกะสันได้ก่อการกบฏต่อพระเจ้ากรุงสยามเมื่อไม่กี่เดือนก่อนที่ทูตานุทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าถึงกรุงสยามนั้นแล

๑๕. อาการโรคที่ดูจะเป็นผลของคุณไสย

ชาวสยามยังมีโรคอีกหลายชนิด ซึ่งลางทีอาการของมันก็ประหลาดอยู่ เชื่อกันว่าจะโทษได้ก็แต่ว่าเนื่องจากถูกเวทมนตร์คุณไสยเขากระทำยำเยียเอา แต่นอกจากกรณีพิเศษนี้แล้ว หมอก็มักจะโทษว่าการที่ยาของเขาไร้ประสิทธิภาพนั้น ก็เนื่องด้วยอำนาจภูตผีปีศาจมีกำลังเหนือกว่า กระทั่งว่าในขณะที่เราอยู่ที่กรุงศรีอยุธยานั้น หมอได้ทำให้คนไข้รายหนึ่งเชื่อได้ว่าเขาได้สำรอกหนังกวางผืนหนึ่งออกมาด้วยฤทธิ์ยา

---

[๑] กัว (Goa) เป็นเมืองท่าสำคัญตั้งอยู่บริเวณชายฝั่งตะวันตกของประเทศอินเดีย ก่อนที่โปรตุเกสจะเข้ายึดครองใน ค.ศ. ๑๔๙๘ นั้น กัวเป็นเมืองที่มีพระราชาปกครองมาก่อนหลายศตวรรษ ครั้นเมื่ออัลฟองซู ดือ อัลบูแกร์เกอ (Alfonso de Albuquerque) อุปราชโปรตุเกสที่กัวยกกองเรือเข้าโจมตีเมืองนั้น ก็ปรับเปลี่ยนเมืองกัวให้มีสถานะเป็นรัฐในระบบรัฐอินเดีย (Estado da India) ซึ่งส่งผลให้กัวมีฐานะและความสำคัญเทียบเท่ารัฐของโปรตุเกส รวมทั้งเป็นเมืองท่าและเมืองศูนย์กลางอำนาจโปรตุเกสในดินแดนตะวันออก มีนโยบายให้ชาวโปรตุเกสแต่งงานกับชาวพื้นเมืองและให้ประชากรเข้ารีตเป็นคริสต์ศาสนิกชน

และคนไข้คงจะได้กลืนหนังแผ่นนั้นเข้าไปโดยที่ไม่รู้ตัวเพราะต้องเขากระทำยำเยียเอาเป็นแท้ นี้แลเป็นประการสำคัญ ข้าพเจ้าปรารถนาจะบันทึกเรื่องถือผีถือลางของชาวสยามไว้ ณ ที่นี้ด้วย ใครจะเชื่อหรือไม่เพียงใดก็สุดแท้แต่จะวินิจฉัยเอาเองเถิด สถานหนึ่ง ข้าพเจ้ามิได้เห็นด้วยตาตนเองพอที่จะกล่าวหาได้ว่าเป็นเรื่องการใช้คาถาอาคมของพวกพ่อมดหมอผี และอีกสถานหนึ่งข้าพเจ้าก็มิได้สนใจในอันที่จะหาทางพิสูจน์ให้สิ้นสงสัยแต่ประการใด

๑๖. การถือผีถือลางหรือการอวดอ้างเกี่ยวกับกำแพงเมือง

แต่ก่อนที่จะผละจากเรื่องนี้ไป ข้าพเจ้าขอแถมอะไรสักอย่างไว้ ณ ที่นี้ด้วย สุดแท้แต่ท่านผู้อ่านจะสันนิษฐานเถิดว่าเป็นการถือผีถือลางหรือว่าเป็นการอวดอ้าง คือวันหนึ่งคณะทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้รับการเยี่ยมคำนับจากคณะทูตหรือผู้แทนจากเมืองปัตตานี เมืองกัมพูชา และจากราชสำนักประเทศข้างเคียง กับทั้งผู้แทนของชาวชาติต่าง ๆ ที่อยู่ในสยามก็มาร่วมในการเยี่ยมคำนับครั้งนี้ด้วย ในบรรดาผู้แทนชาติต่าง ๆ นี้มีอยู่ ๒ คนที่แจ้งนามนครที่เขาอยู่ให้ข้าพเจ้าทราบเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าจำไม่ได้เสียแล้ว และนครที่ว่านั้นบัดนี้ก็ไม่มีอยู่แล้ว แต่ว่าช่างมีขนาดใหญ่โตเหลือหลายกระทั่งว่าต้องใช้เวลาเดินถึงสามเดือนจึงจะรอบ ข้าพเจ้านึกหัวเราะอยู่ในใจว่า ช่างเป็นความวิปลาสที่ไร้รากฐานเสียนี่กระไร และต่อจากนั้นมาอีกไม่กี่วัน เมอสิเยอร์เดอ ลา มาร์[๑] วิศวกรที่เมอสิเยอร์โชม็องต์ปล่อยไว้ให้อยู่รับราชการสนองพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงสยามก็บอกแก่ข้าพเจ้าว่าขณะที่เขาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชตามรับสั่งของพระเจ้ากรุงสยามเพื่อทำผังเมืองนั้น ท่านเจ้าเมืองไม่ยอมอนุญาตให้เขาเดินทางรอบตัวเมืองเป็นอันขาดในพักเดียว นอกจากจะใช้เวลาสัก ๒ วัน ทั้ง ๆ ที่เขาอาจเดินรอบได้ภายในเวลาไม่ถึงชั่วโมง ขอผ่านไปยังบทสุดท้ายของการใช้วิชาคำนวณเสียที

---

[๑] Monsieur de La Mare เป็นวิศวกรชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาพร้อมกับคณะราชทูตเชอวาลิเยร์ เดอ โชม็องต์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๘ ได้เป็นวิศวกรออกแบบสร้างและบูรณะป้อมปราการที่เมืองบางกอก ทั้งได้วาดแผนผังเมืองบางกอก ละโว้ (ลพบุรี) และออกแบบแผนผังป้อมที่เมืองมะริด และสงขลาไว้อีกด้วย

บทที่สิบสอง
ว่าด้วยการดนตรีและการฝึกฝนร่างกาย

---

๑. ชาวสยามไม่มีศิลปะในการขับร้องเลย

วิชาดนตรีไม่ค่อยเป็นที่เข้าอกเข้าใจกันในสยามอย่างเช่นวิชาเรขาคณิตและวิชาดาราศาสตร์เหมือนกัน เขาสร้างบทเพลงขึ้นด้วยปัญญาอันเฉียบแหลม แต่ไม่รู้จักวิธีสร้างโน้ตเก็บเสียงตามมาตราเพลงไว้ ไม่มีจังหวะจะโคน ไม่มีเสียงสั่นลงลูกคอเช่นเดียวกับชาวคัสตีล[๑] แต่ลางครั้งก็ร้องเอื้อนโดยไม่มีเนื้อเพลงเหมือนอย่างเราอยู่บ้างเหมือนกัน ซึ่งชาวคัสตีลเห็นเป็นของแปลกมาก และแทนที่เนื้อเพลง เขาจะออกเสียง น้อย นอย[๒] อย่างที่เราเอื้อน ลัน - หล่า - ลา - รี[๓] เท่านั้น ข้าพเจ้าไม่สังเกตเห็นว่ามีเพลงใดที่ใช้จังหวะสามสักเพลงเดียว ไม่รู้จะเปรียบเทียบกับเพลงของชาวสเปนได้อย่างไรถูก พระเจ้ากรุงสยามได้สดับเพลงโอเปร่าของเรา โดยมีผู้สีไวโอลินถวาย พระองค์ท่านมิได้พระราชทานพระราชวินิจฉัยแต่ประการใด แต่มีผู้บอกเล่าให้เราทราบว่าพระองค์ท่านมีรับสั่งว่า ทำนองนั้นเสียงไม่หนักแน่นพอ ทั้ง ๆ ที่เพลงร้องของชาวสยามเองนั้นก็ไม่เห็นจะมีจังหวะหนักแน่นเท่าใดนัก ประเภทเพลงทุกเพลงที่เขาเล่นด้วยเครื่องดนตรี แม้แต่ที่บรรเลงในขณะเสด็จพระราชดำเนิน ก็ล้วนแต่เป็นเพลงค่อนข้างเร็วเสียทั้งนั้น

๒. ไม่มีการแยกเล่นแต่ลำพังในวงดนตรี

ชาวสยามก็เช่นเดียวกับชาวจีน คือไม่รู้จักแยกเล่นเครื่องดนตรีชนิดต่าง ๆ ในวง และไม่รู้จักการขับร้องประสานเสียงอีกด้วย ชั่วแต่ขับร้องไปพร้อม ๆ กันเท่านั้น เครื่องดนตรีของเขาก็ไม่ซับซ้อนเท่าใดนัก และสำหรับผู้ที่มีความรู้ในเรื่องดนตรีอยู่บ้างแล้ว ก็พอจะเห็นได้ว่าเครื่องดนตรีที่ดูเป็นเครื่องดนตรีจริง ๆ ล้วนมาจากต่างประเทศทั้งสิ้น
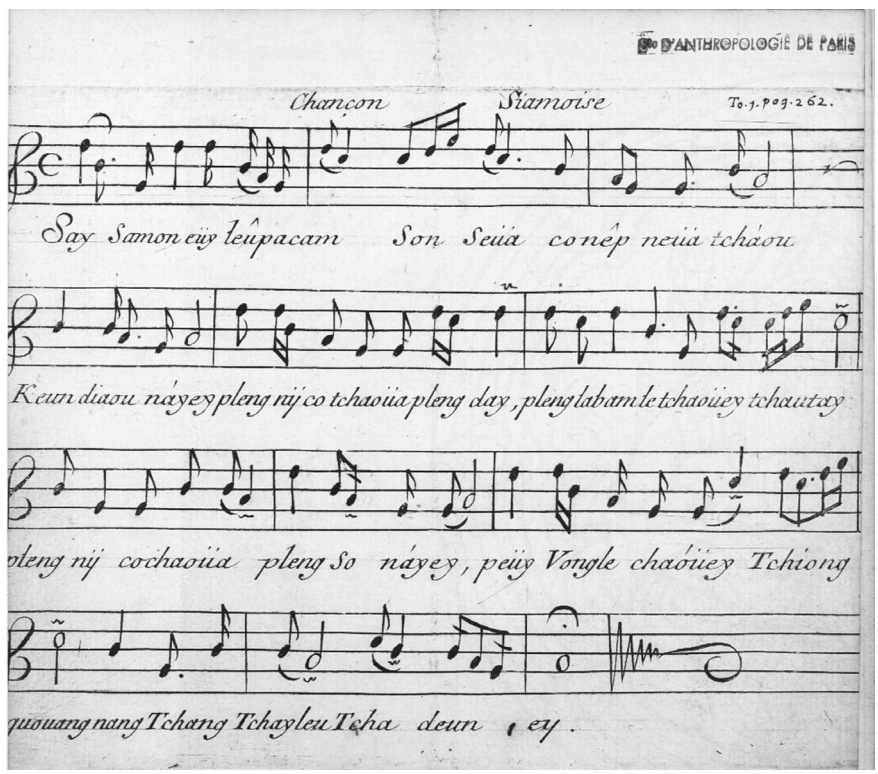
---

[๑] Castille แคว้นหนึ่งในสเปน

[๒] noi noi

[๓] lan - la - la - ri

๓. เครื่องดนตรี – ซอสามสาย ปี่ ฆ้อง

ชาวสยามมีเครื่องดนตรีขนาดเล็กฝีมือหยาบ ๆ อย่างหนึ่งจำพวก rebec หรือไวโอลินสามสาย ซึ่งเขาเรียกว่า *ซอ*[๑] กับ *โอโบ*[๒] เสียงแหลมซึ่งเขาเรียกว่า ปี่ ที่ชาวสเปนเรียกว่า *ชีรีเมียส*[๓] เขาเล่นได้ไม่เลวทีเดียว เล่นควบกันไปกับฆ้องทำด้วยทองแดง ซึ่งผู้เล่นคนหนึ่งใช้ไม้สั้น ๆ ตีไปตามจังหวะ ฆ้องนี้ผูกเชือกแขวนไว้ แต่ละใบมีคานสอดพาดอยู่บนขาตั้งสองด้าน ใบหนึ่งเรียกว่า *โฉ่งฉ่าง*[๔] บางกว่า กว้างกว่า และเสียงทุ้มกว่า อีกใบหนึ่งเรียกว่า *ฆ้อง*

เพลงไทย

เพลงนี้ได้พยายามถอดเนื้อร้องแล้ว ไม่ได้ความโดยตลอด และเท่าที่ถอดได้ ก็ไม่แน่ใจว่าจะถูกหรือผิด มีดังนี้

" สายสมรเอย ลูกประคำซ้อนเสื้อขอแนบเนื้อเจ้า

คนเดียวนะเอย เพลงนี้ก็ชื่อว่าเพลงใด เพลงระบำละเจ้าเอยชาวใต้

เพลงนี้ ก็ชื่อว่าเพลงซอนะเอย..."

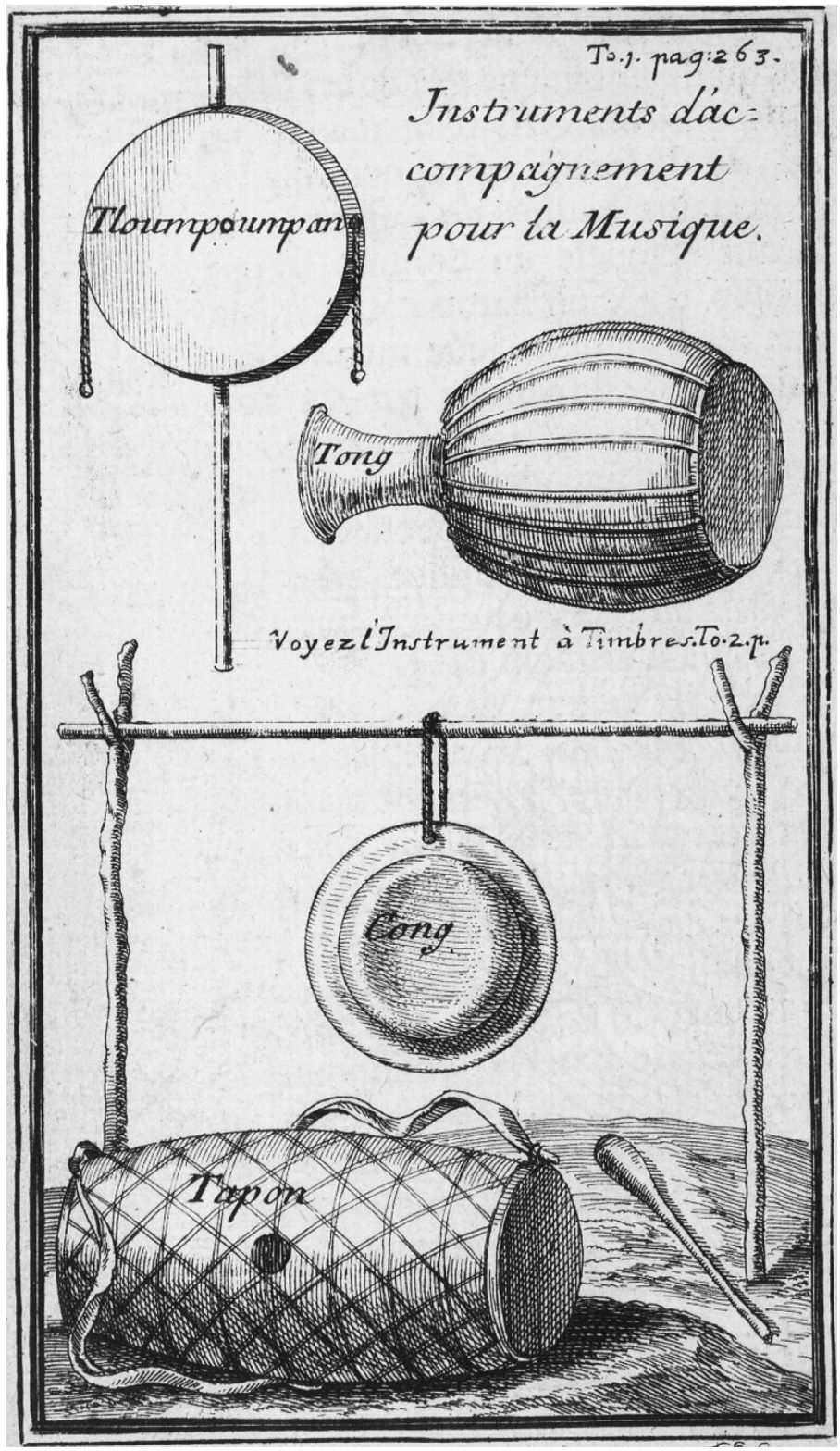
---

๑ ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า "trô - อ่านออกเสียงว่า โทร"

๒ haut - bois

๓ chirimias

๔ schoung - schang

เครื่องดนตรี : ตะลุงปุงปัง (บัณเฑาะว์) โทน ฆ้อง ตะโพน

๔. ตะลุงปุงปัง

ในวงดนตรีนั้นยังมีกลองอีก ๒ ชนิด คือ *ตะลุงปุงปัง** กับ *ตะโพน*[๑] ไม้ที่ทำตะลุงปุงปังนั้นราวขนาดกลองรำมะนา** ของเรา แต่ขึงหนังทั้งสองหน้าเหมือนกลองจริง ๆ และสองข้างตัวไม้มีลูกตุ้มตะกั่วผูกเชือกติดอยู่ นอกจากนั้น กลองตะลุงปุงปังยังมีคานไม้เสียบเป็นคันถือ คนเล่นหมุนคันไม้นี้กลับไปกลับมาเหมือนใช้ไม้คนช็อกโกแลต ต่างแต่ว่าถือกลับหัวเท่านั้น หากคันถือตะลุงปุงปังนั้นตรง และโดยการหมุนข้อมือดังนี้ ลูกตุ้มที่ผูกไว้สองข้างตะลุงปุงปังก็จะแกว่งไปกระทบหน้ากลองทั้งสองด้าน

๕. ตะโพน

ตะโพน นั้น รูปร่างเหมือนถังไม้[๒] มีเชือกผูกโยงแขวนคอไพล่มาไว้ข้างหน้าผู้เล่น แล้วก็ใช้กำปั้นทุบหน้ากลองทั้งสองหน้า

๖. พาทย์ฆ้อง

ชาวสยามยังมีเครื่องดนตรีอีกชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยลูกฆ้อง[๓] ซึ่งเขาเรียกว่า *พาทย์ฆ้อง*[๔] ลูกฆ้องนั้นล้วนผูกไว้ต่อ ๆ กันกับไม้สั้น ๆ ติดตั้งในทางราบอยู่บนขอบไม้รูปครึ่งวงกลมคล้ายกันกับกงล้อรถม้า ผู้เล่นเครื่องดนตรีชนิดนี้นั่งขัดสมาธิอยู่ตรงศูนย์กลางหรือตรงที่ตั้งดุมล้อ แล้วตีลูกฆ้องด้วยไม้สองอัน อันหนึ่งถือด้วยมือขวา อีกอันหนึ่งถือด้วยมือซ้าย ข้าพเจ้าดูเหมือนว่าเครื่องดนตรีชนิดนี้จะมีเพียง ๕ ระดับเสียงเป็นคู่กันไปเท่านั้น แต่ไม่มีเสียง และไม่มีเครื่องสะกดเสียงลูกฆ้องลูกใดลูกหนึ่ง เมื่อตีลูกอื่นซ้อนครึ่งมาตราสอดเสียงขึ้น

๗. เครื่องประโคมโดยเสด็จพระราชดำเนิน

เพลงเดินที่ใช้ประโคมเมื่อคณะทูตานุทูตเยี่ยมเข้าไปในพระราชวังนั้น เป็นเสียงนี่นั่นของเครื่องดนตรีดังกล่าวข้างต้น บรรเลงขึ้นพร้อม ๆ กัน เสียงประโคมอย่างเดียวกันนี้ใช้ในขบวนเสด็จพระราชดำเนินด้วยเหมือนกัน เสียงประโคมนี้แม้จะแปลกหูอยู่มากแต่ก็น่าฟัง เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อก้องสะท้อนไปในลำแม่น้ำ

---

* tlounpounpàn ในรูปเป็นกลองสองหน้า มีคันถือ มีลูกดิ่งผูกสองข้าง ที่แท้ก็คือบัณเฑาะว์นั่นเอง

[๑] tapôn

** tambours de basque [กลองแบนหน้าเดียวมีลูกพรวนรอบด้านขอบอย่างที่ใช้ในระบำสเปน]

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ที่ใช้หมักเหล้า”

[๓] timbres

[๔] pat cong ปัจจุบันคือฆ้องวง

๘. การร้องขับประกอบดนตรี

ลางทีก็ใช้ไม้ ๒ ชิ้นสั้น ๆ อันเรียกว่า *กรับ* ขยับให้กระทบกันไปพร้อม ๆ กับขับร้องเพลง ผู้ที่ร้องเพลงนั้นเรียกว่า *ช่างขับ* เขาหามาเล่นในวันสุกดิบก่อนวันแต่งงานพร้อมกับเครื่องดนตรีหลายชิ้นดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว พวกราษฎรก็พอใจขับร้องเล่นในตอนเย็น ๆ ตามลานบ้าน พร้อมด้วยกลองชนิดหนึ่งเรียกว่า *โทน*[๑] เขาถือโทนไว้ในมือซ้าย แล้วใช้กำปั้นมือขวาทุบหน้ากลองเป็นระยะ ๆ โทนนั้นทำด้วยดินเผา รูปร่างเหมือนขวดไม่มีก้นแต่หุ้มหนังแทน มีเชือกผูกรัดกระชับไว้กับคอขวดนั้น

๙. แตรและกลอง

ชาวสยามชอบทรัมเปต[๒] ของเราเป็นที่สุด ของเขานั้นเรียกว่า *แตร*[๓] มีขนาดเล็กและเสียงแหลม นอกจากนี้ ยังมี tambours ที่ชาวสยามเรียกว่า *กลอง* มาตรว่ากลองของเขาจะมีขนาดย่อมกว่าของเรา แต่ก็มิได้ใช้คล้องไหล่ หากเอาหน้ากลองด้านหนึ่งตั้งลงกับพื้นแล้วตีอีกหน้าหนึ่ง* คนตีนั้นนั่งขัดสมาธิอยู่หน้ากลอง เขาใช้กลองนี้ตีควบไปกับการขับร้องด้วย แต่จะตีกลองควบกับการขับร้องก็เฉพาะในการฟ้อนรำเท่านั้น

๑๐. ชาวสยามมีเครื่องประโคมเทียมเข้าในขบวนแห่

ในวันที่คณะทูตานุทูตเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงสยามเป็นครั้งแรกนั้น ในลานพระราชมนเทียรชั้นใน เห็นมีคนตั้งร้อยหมอบอยู่เป็นแถว ลางคนก็ถือแตรเล็กฝีมือหยาบ ๆ นั้นไว้เพื่ออวดโดยมิได้เป่าเลย ข้าพเจ้าสงสัยว่าจะทำด้วยไม้ ลางคนก็มีกลองใบย่อม ๆ วางไว้ตรงหน้าแต่ไม่เห็นได้ตี**

---

๑ tong

๒ trompettes

๓ trê

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงแทรกความเห็นแย้งไว้ว่า "*หาความไม่ทัน สังเกตนะว่า เอาหนังตั้งกับพื้นมันจะดังหรือเขามีหยวกหรือไม้โสนนุ่ม ๆ หนุนมุมอีกด้วยซ้ำไป*"

** เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ประทานข้อสังเกตไว้ที่ตรงนี้ว่า "*แตรสังข์กลองชนะสำหรับประโคมเวลาพระบาทสมเด็จบรมนารถบพิตรเสด็จออก ใครเขาจะมาบรรเลงเวลาราชทูตเข้ามาเล่า เดาส่งว่าของเก๊ประโคมไม่ได้ เอามาอวดเท่านั้น เวลาประโคมได้ยินก็นึกว่าดนตรีอื่น ลา ลูแบร์เห็นจะพิเคราะห์ดนตรีไทยไม่หมด แม้จะได้เห็นก็เลย ๆ ไปเสีย จึงกล่าวน้อย อย่างนักระนาดก็ไม่ทราบ*"

๑๑. การฝึกฝนร่างกาย

ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วโดยทั่ว ๆ ไป ก็ดูเหมือนจะปรากฏว่าในกรุงสยามนั้น ศาสตร์อื่น ๆ ก็ได้รับการทอดทิ้งไม่เอื้อกันเช่นในวิชาคำนวณเหมือนกัน ชาวสยามมิได้ฝึกฝนร่างกายยิ่งไปกว่าการฝึกฝนจิตใจเลย เขาไม่รู้จักกระทั่งวิชาขี่ม้านั้นเป็นอย่างไร อาวุธก็ไม่มี จะซื้อหามาได้ก็ต่อเมื่อพระมหากษัตริย์มีพระราชานุญาตเท่านั้น และจะฝึกท่าการใช้อาวุธก็แต่โดยพระราชบัญชาสถานเดียว ชาวสยามไม่ยืนยิงปืนเล็กยาวเลย แม้ในยามสงครามจะยิงปืน ก็ต้องคุกเข่าข้างหนึ่งลงกับพื้นดิน มักจะตกเป็นท่าทับส้นไว้ข้างหนึ่ง ขาอีกข้างหนึ่งเหยียดไปข้างหน้า มิได้มีการย่อเข่าแต่ประการใด เดินแถวก็ไม่ค่อยจะเป็น ไม่รู้จักที่จะวางเท้าอย่างไรให้สง่าผ่าเผย เพราะติดนิสัยยอบย่อตัวเสียจนชินแล้ว ทหารฝรั่งเศสเป็นครูสอนให้ชาวสยามยืนตรงถืออาวุธ และก่อนหน้าที่เรือกำปั่นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจะมาถึงกรุงสยามนั้น แม้แต่ทหารยามก็ยังนั่งกะพื้นดินอยู่ ไม่เพียงแต่จะมิได้ฝึกวิ่งเท่านั้น แม้แต่การเดินเที่ยวเล่นธรรมดา ๆ ก็ยังไม่ทำ ความร้อนของอากาศทำให้เหงื่อไหลไคลย้อย มวยปล้ำและมวยหมัดกับศอกเป็นอาชีพหากินของพวกนักมวยเท่านั้น การแข่งเรือจึงดูเหมือนจะเป็นกีฬาอย่างเดียวของชาวสยาม ในประเทศนี้การพายเรือกับแจวเรือเท่านั้นที่ทุกคนทำกันเป็นกิจวัตรตั้งแต่อายุได้ ๔ หรือ ๕ ขวบ ฉะนั้นเขาจึงอาจแจวเรือได้สามวันสามคืน โดยมิต้องหยุดพักผ่อนเลย มาตรว่าจะทนทำงานหนักอย่างอื่นไม่ค่อยไหวก็ตาม

บทที่สิบสาม
ว่าด้วยฝีมือในการช่างของชาวสยาม

---

๑. ชาวสยามเป็นช่างที่เลว เพราะเหตุไร

ในกรุงสยามไม่มีการรวมกลุ่มช่างฝีมือเป็นสมาคม และวิชาช่างก็ไม่เจริญในหมู่ชาวสยาม มิใช่เนื่องจากสันดานเกียจคร้านของพวกเขาอย่างเดียว หากเนื่องจากรัฐบาลที่ปกครองพวกเขาอยู่อีกด้วย โดยเหตุที่ทรัพย์สินของประชาชนนั้นไม่อยู่ในฐานะที่ปลอดภัย นอกจากจะซ่อนเร้นปิดบังไว้อย่างมิดชิดเท่านั้น ทุกคนจึงมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ วิชาช่างทุกสาขาจึงไม่สู้มีความจำเป็นแก่พวกเขาเท่าไรนัก และช่างก็จะไม่รู้มูลค่าของงานซึ่งเขาจะต้องลงทุนลงแรงทำลงไป ยิ่งกว่านั้น ด้วยเหตุที่ชายฉกรรจ์ต้องไปทำงานหลวงเสียปีละ ๖ เดือน และบ่อยครั้งก็ไม่แน่นักว่าจะถูกเกณฑ์เพียงชั่ว ๖ เดือนเท่านั้น จึงไม่มีใครหน้าไหนในประเทศนี้ที่จะกล้าแสดงตนว่าเป็นช่างผู้ชำนาญในวิชาใดวิชาหนึ่ง ด้วยเกรงว่าจะถูกใช้ให้ทำงานฉลองพระเดชพระคุณไปชั่วนาตาปีโดยมิได้รับค่าตอบแทนแต่ประการใดเลย และโดยเหตุที่บรรดาเลกทั้งหลายถูกจ่ายให้ไปทำงานจิปาถะ ทุกคนจึงต้องขวนขวายฝึกปรือตนให้รู้จักทำงานเป็นอย่างโน้นนิดอย่างนี้หน่อย พอให้หลังพ้นหวายเท่านั้น แต่ก็ไม่มีใครอยากจะทำให้ดีเกินไป เพราะภาระจำยอมต้องกระทำตลอดไปนั้นแลคือบำเหน็จของการทำงานที่มีฝีมือ ชาวสยามจึงไม่รู้งานและไม่ประสงค์ที่จะรู้งานอย่างอื่น นอกจากงานอันตนถูกใช้ให้ทำจำเจอยู่เท่านั้น เขาไม่เดือดเนื้อร้อนใจอะไรแม้จะใช้ลูกมือชาวสยามสัก ๕๐๐ คนระดมการทำงานอยู่ตั้งหลายเดือน โดยที่ชาวยุโรปสักหยิบมือเดียวซึ่งได้รับค่าแรงดี อาจทำให้เสร็จได้ภายในไม่กี่วัน ถ้ามีชาวต่างประเทศไปฝึกสอนหรือแนะนำให้ใช้เครื่องยนต์กลไก เขาก็จะลืมวิธีใช้เสียทันทีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงลืมเรื่องนี้ไปแล้วฉะนั้น เมื่อมีชาวยุโรปคนใดประสงค์จะเข้าทำงานฉลองพระเดชพระคุณกษัตริย์ทางชมพูทวีปแล้ว จึงได้รับการอ้าแขนต้อนรับไว้ทันที ด้วยแม้จะมีความรู้ความสามารถเล็กน้อยเพียงไร ก็ยังนับว่ามีความปรีชาเหนือกว่าพวกชาวพื้นเมืองอยู่นั่นเอง มิชั่วแต่ในด้านเครื่องยนต์กลไกเท่านั้น ยังทางด้านการเดินเรือทะเลและการค้าพาณิชย์ซึ่งพวกเขานิยมกันเป็นอย่างยิ่งอีกด้วย ส่วนข้อเสียหายนั้นมีเพียงว่า กษัตริย์ในชมพูทวีปนั้นทรงรู้เคล็ดลับดี คือถ้าไม่ทรงอุปการะชุบเลี้ยงชาวต่างประเทศไว้โดยให้มีความหวังอย่างลม ๆ แล้ง ๆ ก็ทรงพยายามหน่วงเหนี่ยวเอาตัวไว้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณเสียเลยอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าพระองค์จะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้มั่งมีศรีสุขแท้จริง และไม่มีอะไรจะประเสริฐเท่าเบี้ยหวัดเงินปีที่พระมหาราชามะหง่ลพระราชทานแก่บุคคลที่พระองค์ทรงชุบเลี้ยง แต่ไม่มีใครเคยได้เห็นชาวยุโรปคนใดมั่งมีศรีสุขขึ้นมาได้ในเชิงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณทำนองนี้อยู่บ้างหรือไฉน

๒. ชาวสยามทำวิชาช่างอะไรบ้าง

ขอย้อนกล่าวถึงวิชาช่างของชาวสยามที่พอจะกล่าวได้ต่อไปนี้คือ งานฝีมือที่ชาวสยามถนัด เขาเป็นช่างไม้ฝีมือดีพอใช้ แต่โดยเหตุที่ไม่มีตะปูจึงสามารถเข้าตัวไม้ประกบเข้าเดือยได้สนิทแนบเนียนดีทีเดียว มีการปั้นแกะสลักผสมผเสอยู่บ้าง แต่ฝีมือหยาบเต็มที ประติมากรรมในวัดทั้งหลายจึงไม่ค่อยเป็นรูปเป็นทรง ชาวสยามรู้จักเผาอิฐและทำปูนได้อย่างดี และกระบวนช่างก่ออิฐถือปูนก็มิใช่ชั่ว แม้กระนั้นอาคารที่เป็นตึกของเขาก็ไม่สู้ทนทานถาวรเท่าไรนัก ทั้งนี้ก็เพราะลงรากไว้ตื้นมากนั่นเอง แม้แต่ป้อมปราการของเขาก็มิได้ลงรากไว้แต่ประการใด ชาวสยามไม่รู้จักหล่อแก้วและทำกระจก ทั้ง ๆ ที่กระจกนั้นเป็นสิ่งที่ชาวสยามนิยมกันนักหนา พระเจ้ากรุงสยามโปรดเครื่องแก้วเจียระไนมาก ถึงแก่โปรดให้ประดับสีหบัญชรด้วยแก้วเจียระไนล้วน ๆ ทีเดียว[๑]

๓. กระจกหน้าต่างแก้วเจียระไนของจีน

กระจกหน้าต่างแก้วเจียระไนของจีนนั้น ประกอบด้วยเส้นกระจกใหญ่ขนาดเส้นฟางข้าว เรียงขนานไปในทางเดียวกัน ใช้กระดาษทากาวเชื่อมหัวต่อ เช่นเดียวกับที่เราเชื่อมอัดแผ่นกระจกเข้ากับกรอบหน้าต่างของเราฉะนั้น มักจะเขียนรูปภาพทับลงบนกระจกเหล่านี้ และกระจกที่เขียนภาพลงสีแล้วเช่นนี้มักจะใช้ทำเป็นฉากลับแล และหลังฉากลับแลนั่นก็จุดโคมไฟตั้งทิ้งไว้ เพราะชาวจีนนิยมการตามประทีปโคมไฟนัก

๔. ชาวสยามใช้โลหธาตุอย่างไร

ชาวสยามรู้จักการหลอมละลายโลหธาตุและนำไปหล่อรูปต่าง ๆ ในหุ่นพิมพ์ แล้วหุ้มองค์พระปฏิมากร ซึ่งเขาสร้างขึ้นด้วยอิฐและปูนขนาดมหึมา โดยเขาแผ่ออกไปได้บางมาก ที่บ้านของข้าพเจ้ามีพระพุทธรูปของพระสมณโคดมเล็ก ๆ องค์หนึ่ง ซึ่งหุ้มด้วยแผ่นทองแดงชุบทองคำ ยังมีปูนที่ทำหุ่นพิมพ์ติดอยู่ให้เห็น เครื่องราชูปโภคลางชิ้นของพระมหากษัตริย์สยามและฝักดาบที่ทำด้วยเหล็กกับด้ามกริชที่โปรดพระราชทานแก่ขุนนาง และลางทีก็แก่ชาวต่างประเทศลางคนนั้น ก็หุ้มด้วยแผ่นทองคำหรือแผ่นเงินเช่นว่านี้เหมือนกัน ส่วนงานช่างทองรูปพรรณนั้นก็พอเป็นกันบ้าง แต่ไม่รู้จักวิธีขัดเพชรพลอยและเจียระไนแต่ประการใดเลย

---

[๑] เป็นพระราชนิยมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังปรากฏในบัญชี (รายการ) ของที่โปรดให้คณะทูตซื้อและจัดหาจากฝรั่งเศสใน Mémoire général de tout ce que le roi de Siam a ordonné à ses ambassadeurs de lui faire faire ou acheter en France, c1, 23, f.249 - 259 ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส

๕. ชาวสยามเขียนอักษรบนแผ่นทองคำอย่างไร

ชาวสยามเป็นช่างกาไหล่ทองชั้นดีและรู้จักวิธีตีแผ่ทองคำเป็นแผ่นบางได้ดีพอใช้ ทุกครั้งที่พระเจ้ากรุงสยามจะทรงมีพระราชสาส์นไปยังกษัตริย์พระองค์อื่น พระองค์โปรดให้จารึกข้อความศุภอักษรลงในสุพรรณบัฏอันบางราวกับแผ่นกระดาษ ตัวอักษรที่จารึกลงนั้นกระทำโดยวิธีกดลากปลายเหล็กจารไปที่อ ๆ เช่นเดียวกับที่เราเขียนคำในแผ่นจารึกฉะนั้น

๖. ชาวสยามเป็นช่างตีเหล็กที่ไม่ดีและไม่รู้จักวิธีฟอกหนัง

เขาใช้เหล็กที่หล่อแต่เพียงครั้งแรกครั้งเดียวเท่านั้น เพราะชาวสยามเป็นช่างตีเหล็กที่ไม่ดีเลย ม้าของเขาก็มิได้ใส่เกือก ตามธรรมดามีแต่โกลนทำด้วยเส้นเชือกและบังเหียนอย่างหยาบ ๆ เท่านั้น เขาไม่มีเครื่องอานที่ดีกว่านี้ ค่าที่ไม่รู้จักวิธีฟอกหนังและวิชาช่างหนังแต่ประการใดในกรุงสยามเลย

๗. ชาวสยามทอผ้าด้วยด้ายเส้นหยาบอยู่บ้าง แต่ไม่มีการทอผ้าด้ายเส้นละเอียดเลย

ชาวสยามมิได้ทอผ้าด้วยด้ายฝ้ายเส้นละเอียด ที่ปั่นใช้กันก็มีแต่เส้นใหญ่ ๆ ทั้งนั้น แถมแต้มสีเป็นลวดลายให้เลอะเทอะไม่น่าดูไปด้วย และทอกันก็แต่ชั่วในพระนครเท่านั้น ไม่เห็นมีการทอผ้าด้ายเส้นละเอียดไหม ส่านขนแกะ หรือพรมกันเลย ทั้งขนแกะก็หายากอยู่ด้วย ชาวสยามรู้จักการปักกรองและภาพฝีมือนั้นก็ดูงามตาดี

๘. ภาพเขียนของชาวสยามและของชาวจีน

ข้าพเจ้าได้เห็นภาพเขียนฝาผนังอันงดงามในวัดแห่งหนึ่ง สีที่เขียนไว้นั้นจัดมาก ไม่มีส่วนสัดเหมาะสมกับรูปคนรูปบ้านรูปต้นไม้จริง ๆ ทำให้ระลึกไปถึงภาพลายพรมในสมัยเก่า ๆ ของเราขึ้นมาได้ แต่ดูเหมือนจะไม่ใช่ฝีมือชาวสยามเขียนเอง

ชาวสยามกับชาวจีนไม่รู้จักวาดภาพสีน้ำมัน แล้วก็เป็นช่างเขียนฝีมือเลวอยู่ด้วย รสนิยมของพวกเขาไม่ใคร่จะเลียนแบบธรรมชาติโดยตรง ด้วยว่าการเลียนแบบนั้นทำได้ง่ายเกินไป ซึ่งถ้าจะทำกันจริง ๆ แล้วก็ไม่เห็นจะยากเย็นอะไร ชาวสยามจึงเสริมสิ่งวิจิตรพิสดารลงในภาพวาด ดังที่พวกเราพอใจเสริมสิ่งพิศวงเกินจริงลงในกาพย์กลอนของเราฉะนั้น เขาประดิษฐ์คิดเขียนต้นไม้ ดอกไม้ นก และสัตว์อื่น ๆ ซึ่งไม่เคยมีตัวตนอยู่ในโลก ลางทีเขียนรูปคนก็จัดอิริยาบถให้อย่างไม่น่าจะเป็นไปได้ และความลับในข้อนี้ก็คือ เขียนสักแต่จะเอาง่ายเข้าว่า เพื่อให้ดูคล้ายของจริงเท่านั้น นี่แลคือเรื่องที่เกี่ยวกับวิชาการช่างของชาวสยาม

บทที่สิบสี่
ว่าด้วยการค้าขายของชาวสยาม

---

๑. การหาปลากับค้าขายเป็นอาชีพ ๒ อย่าง ที่ชาวสยามกระทำกันอยู่แทบทุกคน

อาชีพทั่ว ๆ ไปในสยามสำหรับราษฎรสามัญ คือการหาปลาและอาชีพค้าขายสินค้าสำหรับบุคคลทุกคนที่มีทุนทรัพย์พอจะดำเนินการได้ ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่าทุกคนโดยมิได้ยกเว้นก็ย่อมหมายถึงพระมหากษัตริย์ของเขาด้วย แต่การค้าขายกับภายนอก พระมหากษัตริย์ได้ทรงผูกขาดไว้แทบจะทั้งสิ้น ส่วนการค้าขายภายในนั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ทำให้ใครสร้างสมบัติได้มากมายเลย ความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ อันทำให้ชาวสยามมิได้ขวนขวายประกอบงานช่างส่วนใหญ่ให้เป็นล่ำเป็นสันนั้น ก็เป็นเหตุให้ชาวสยามไม่ขวนขวายในการขายสินค้าอันจำเป็นแก่ชาวยุโรปไปหลายอย่างเหมือนกัน นี้แลที่ว่าชาวสยามทำการค้าขายกันอย่างไร

๒. ชาวสยามเขียนหนังสือสัญญากู้กันอย่างไร

ในการกู้หนี้ยืมสินนั้น ไม่ว่าคำสัญญาจะเป็นอย่างไรก็ตาม มีบุคคลที่สามจะเป็นใครก็ได้เป็นผู้เขียนหนังสือสัญญา และเพียงเท่านี้ก็พอที่จะพิจารณากันในชั้นโรงศาลได้แล้ว ด้วยศาลจะสันนิษฐานไว้ก่อนเป็นตรงกันข้ามกับคำที่ลูกหนี้ปฏิเสธ โดยอาศัยองค์พยาน ๒ ประการจากตัวหนังสือสัญญาและผู้เขียนหนังสือสัญญา ชั่วแต่พิสูจน์ลายมือว่า เจ้าหนี้มิได้เขียนหนังสือสัญญากู้นั้นขึ้นมาเองก็เป็นการเพียงพอแล้ว

๓. ลายมือชื่อของชาวสยามเป็นอย่างไร

อนึ่ง ชาวสยามมิได้ลงลายมือชื่อในหนังสือใด ๆ และไม่มีการประทับตราในหนังสือส่วนบุคคล จะมีแต่สุภาตุลาการเท่านั้นที่มีตราดวงหนึ่ง ซึ่งพระมหากษัตริย์พระราชทานให้สำหรับใช้เป็นตราประจำตำแหน่ง ส่วนเอกชนนั้นแทนที่จะลงลายมือชื่อก็ทำเป็นแกงได[๑] ไว้เท่านั้น แม้ว่าการลงลายมือชื่อทำนองนี้ใคร ๆ ก็ทำได้ก็จริงอยู่ หากแต่ละคนก็จำแกงไดที่ตนขีดไว้ด้วยมือของตนเองได้ดี และกล่าวกันว่ามีน้อยรายนักที่จะคิด

---

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “รอยขีดเขียนซึ่งบุคคลทำไว้เป็นสำคัญ แทนการลงลายมือชื่อ ในทางกฎหมายถ้าจะให้มีผลเสมอกับลงลายมือชื่อต้องมีพยานลงลายมือชื่อรับรอง ๒ คน หรือได้ทำต่อหน้าพนักงานเจ้าหน้าที่”

ไม่ซื่อ ปฏิเสธลายแกงไดของตนเองต่อศาล อนึ่ง ข้าพเจ้าขอกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า มิพึงค้นคว้าหาข้อลึกลับประการใดในการที่ชาวสยามลงลายมือชื่อด้วยกากบาทแกงไดนี้เลย ที่แท้ก็เป็นวิธีลงนามย่ออย่างหนึ่งซึ่งชาวสยามนิยมใช้ยิ่งกว่าสิ่งอื่น อันน่าจะเป็นเพราะมันทำได้ง่ายกว่าการลงลายมือชื่อด้วยวิธีอย่างอื่นนั่นเอง

๔. ชาวสยามไม่มีทั้งหนังสือสัญญา[๑] และเจ้าพนักงานรับรอง

ดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว ชาวสยามมีสินสอดให้แก่บุตรสาวในเวลาแต่งงานและนับสินสอดนั้นให้ผู้เป็นเจ้าบ่าวเห็นต่อหน้าญาติพี่น้อง แต่หาได้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรอย่างใดไม่ ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วเหมือนกันว่า ชาวสยามไม่มีการทำพินัยกรรม และเมื่อก่อนที่จะวายชนม์ก็แบ่งปันทรัพย์สมบัติแจกจ่ายหยิบยื่นให้มือต่อมือตามความพอใจ และแก่บุคคลที่ตนพอใจนี้แล ที่พอจะเรียกได้ว่าเป็นประเพณีให้และรับมรดกของชาวสยาม

อนึ่ง ชาวสยามมิค่อยจะได้ซื้อขายอสังหาริมทรัพย์กัน แทบไม่มีใครเลยที่ปรารถนาจะซื้อที่ดินแปลงใดของผู้อื่นมาเป็นของตน พระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน หรือโปรดเกล้าฯ ให้ขายพระราชทานแก่ผู้พึงปรารถนาจะได้ แต่กรรมสิทธิ์อันแท้จริงในที่ดินนั้นยังคงตกเป็นของพระองค์อยู่ตลอดไป โดยทำนองนี้จึงไม่มีใครในประเทศนี้ประสงค์จะมีที่ดินไว้มาก ๆ หรือว่าเมื่อมีอยู่แล้วก็ไม่พยายามที่จะปรับปรุงให้ดีขึ้นตามสมควร ด้วยเกรงว่าจะเป็นที่ริษยาของบุคคลที่มีอำนาจวาสนากว่าตัว ด้วยประการฉะนี้จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องมีหนังสือสัญญาในระยะยาว และไม่มีความจำเป็นที่จะต้องมีเจ้าพนักงานสำหรับทำหนังสือสัญญาต่อกันด้วย

๕. การค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ

ส่วนการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ นั้น ถือกันว่าเกือบไม่มีความสำคัญอะไรเลย ชาวสยามต่างไว้เนื้อเชื่อใจกันเองเป็นอย่างมาก ถึงขนาดว่าที่ปสาน[๒] หรือที่ตลาดนั้น ผู้ขายมิได้นับเงินที่ผู้ซื้อส่งให้เลย ข้างฝ่ายผู้ซื้อก็มิพักจะนับสินค้าที่ตนซื้อ ฉะนั้น พวกเขาจึงประหลาดใจเป็นอันมากเมื่อเห็นชาวฝรั่งเศสไปหาซื้อสินค้าแม้แต่สิ่งเล็กน้อยก็ตรวจตรากันอย่างพิถีพิถันนัก

---

[๑] คือหนังสือสัญญาที่ไม่ใช่ทางราชการออกให้

[๒] bazar

๖. ชาวสยามไม่ได้ใช้ไม้หลาวัดผ้า

ตลาดนั้นเริ่มติดตั้งแต่ ๕ โมงเย็นไปจนถึง ๒ ทุ่มหรือ ๓ ทุ่ม ชาวสยามมิได้ใช้ไม้หลา* วัดผ้า เพราะเขาซื้อผ้าฝ้ายหรือผ้าป่านกันทั้งม้วน ในประเทศนี้ถือว่าอนาถามากอยู่ถ้าจะซื้อผ้ากันคราวละแขน[๑] อันเป็นศัพท์ที่หมายถึง ช่วงต้นแขนกับศอก[๒] รวมเข้าด้วยกัน** และหากมีการซื้อขายกันเช่นนี้จึงวัดกันด้วยแขน หาได้ใช้ไม้หลาวัดไม่

๗. ชาวสยามมีไม้วาสำหรับวัดอะไรต่าง ๆ โดยเฉพาะใช้วัดถนน

แม้กระนั้นชาวสยามก็ยังมีไม้วา*** เท่า ๆ กับ ๑ ตั๊วซ**** จะผิดกันก็ราว ๆ ๑ นิ้ว***** ของเรา เขาใช้ไม้วานี้ในการก่อสร้าง การรังวัดที่ดิน และอาจเป็นในการวัดอย่างอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะใช้ในการวัดถนนหนทางหรือแม่น้ำลำคลองซึ่งพระมหากษัตริย์จะเสด็จพระราชดำเนินผ่านไปในเส้นนั้นเป็นปกติ ฉะนั้นจากกรุงศรีอยุธยาไปถึงเมืองละโว้ ทุก ๆ ลิเออจึงมีไม้หลักปักหมายไว้เป็นสำคัญ มีป้ายตอกเขียนบอกจำนวนลิเออไว้ การเช่นนี้ก็ทำในประเทศของพระมหาราชาแห่งมะหง่ล ซึ่งแบร์นิเยร์[๓] ได้กล่าวไว้ว่า ที่นั่นเขาใช้วัดโกซ[๔] หรือกึ่งลิเออด้วยเสาหลักเล็ก ๆ[๕] หรือหลักพีระมิดขนาดย่อม และทุกคนทราบดีอยู่แล้วว่าชาวโรมันกำหนดระยะด้วยหลักหิน

๘. ชาวสยามใช้กะโหลกมะพร้าวตวงข้าวและเหล้า

ชาวสยามใช้กะโหลกมะพร้าวเป็นเครื่องตวงเมล็ดพันธุ์และเครื่องดื่ม และโดยที่กะโหลกมะพร้าวย่อมมีขนาดไม่เท่ากันเป็นธรรมดา เขาจึงใช้สอบความจุด้วยเบี้ยขนาดย่อมเรียกว่า กอริ[๖] ซึ่งใช้กันเป็นเงินย่อยอยู่ในกรุงสยาม อันพอจะสังเกตเห็นได้ว่ามีขนาดใหญ่ย่อมไม่ผิดกันไกลนัก ฉะนั้น กะโหลกหนึ่งจึงบรรจุได้

---

* ในต้นฉบับใช้คำว่า aune เป็นมาตราวัดโบราณ ยาว ๑.๑๘๘ เมตร

๑ ken

๒ coude & coudée

** คือรวมความยาวระหว่างต้นแขนตรงหนีบรักแร้กับข้อศอก และจากข้อศอกถึงปลายนิ้วกลางเข้าด้วยกัน

*** ในต้นฉบับใช้คำว่า brasse เป็นมาตราวัดโบราณ ยาว ๒ แขนเหยียด

**** ในต้นฉบับใช้คำว่า toise เป็นมาตราวัดโบราณ ยาว ๑.๙๔๙ เมตร

***** ในต้นฉบับใช้คำว่า pouce เป็นมาตราวัดโบราณ ยาว ๒๕.๔ มิลลิเมตร

๓ François Bernier (ค.ศ. ๑๖๒๐ - ๑๖๘๘) มีผลงานชื่อ Voyages de François Bernier : contenant la description des États du Grand Mogol de l'Hindoustan, du royaume de Kachemire

๔ kosse

๕ tourette

๖ coris

ถึงหนึ่งพันเบี้ย ตามคำบอกเล่าของคนลางคน ลางอันก็จุห้าร้อยเบี้ย ขนาดอื่นก็จุเบี้ยมากบ้างน้อยบ้าง สำหรับการตวงข้าวนั้น ชาวสยามใช้กระบุง[๑] ชนิดหนึ่ง ในภาษาสยามเรียกว่า สัด ทำด้วยไม้ไผ่สาน การตวงเหล้านั้นใช้ครุ[๒] ชนิดหนึ่ง เรียกว่า คะนาน[๓] ในภาษาสยาม และชุบ[๔] ในภาษาโปรตุเกส ชาวสยามซื้อขายสิ่งของในตลาดด้วยเครื่องตวงชนิดเหล่านี้ทั้งสิ้น แต่โดยที่ไม่มีพนักงานชั่งตวงวัด และตัวอย่างมาตรา[๕] กำหนดให้เครื่องตวงเหล่านี้มีความจุหรือรับน้ำหนักที่ถูกต้องตามพิกัดหลวงได้ ผู้ซื้อจึงใช้สอบความจุหรือน้ำหนักด้วยทะนานของตน ซึ่งได้ทดสอบความจุด้วยเบี้ยมาก่อนแล้ว อนึ่งนั้น หนึ่งในสี่ของคะนานเรียกว่า แล่ง[๖] และ ๔๐ สัด เท่ากับ ๑ บั้น[๗] ๔๐ บั้น* เป็น ๑ เกวียน[๘] ไม่ทราบว่าจะเทียบกับมาตราชั่งตวงของเราอย่างไรได้จึงจะถูกต้องตรงกัน ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า ข้าวหนัก ๑ ปอนด์ พอสำหรับบุคคลจะใช้บริโภคได้ในหนึ่งวัน และมีราคาเพียงลิยาร์ด[๙] เดียว เมอสิเยอร์แชรแวสได้กล่าวไว้ว่า ข้าว ๑ บั้นนั้นมีน้ำหนัก ๑๐๐ ชั่ง[๑๐] คือตกราว ๒๒๕ ปอนด์ของเรา

๙. ชาวสยามใช้เงินตราเป็นเครื่องชั่งน้ำหนัก

ในการชั่งน้ำหนักก็ไม่มีการถูกต้องแน่นอนเหมือนกัน โดยทั่ว ๆ ไปเรียกลูกชั่งว่า ดิ่ง และเงินตราของเขาอย่างเดียวเท่านั้น ที่นับได้ว่ามีน้ำหนักอันค่อนข้างเที่ยงตรงและใช้กันในการชั่งน้ำหนักอยู่เกือบจะเป็นวิธีเดียว มาตรว่าเงินตราของเขานั้นมักจะเก็หรือหย่อนน้ำหนักไปบ้างก็ตาม มีผู้แจ้งให้ข้าพเจ้าทราบเป็นข้อน่าสังเกตว่า ชาวสยามขายสินค้ากันโดยอาศัยน้ำหนักเงินตราเป็นมาตราชั่ง เงินตราของเขานั้นมีลักษณะไม่น่าดูเลย ด้วยเขาได้เห็นสินค้าที่ซื้อขายกันกองอยู่ในถาดของตาชั่งข้างหนึ่ง และเงินตราอันใช้เป็นน้ำหนักกองอยู่ในถาดของตาชั่งอีกข้างหนึ่ง ฉะนั้น น้ำหนักที่ชั่งได้กับจำนวนเงินตราที่นำไปใช้เป็นลูกชั่งจึงชื่อ ๆ เดียวกัน[๑๑]

---

[๑] boisseau

[๒] cruche พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “ภาชนะสานชนิดหนึ่ง รูปกลม ๆ เหมือนกะลาตัด ยาชัน มีหูหิ้ว ใช้ตักน้ำ”

[๓] canan น่าจะเขียนผิด ที่ถูกน่าจะเป็นทะนาน เป็นเครื่องตวงอย่างหนึ่ง ทำด้วยกะลามะพร้าว โดยที่ ๒๐ ทะนานเป็น ๑ ถัง

[๔] choup

[๕] étalon

[๖] laeng

[๗] seste

* ตอนนี้พลาดไปเสียแล้ว เพราะ ๒ บั้นเท่านั้นเป็น ๑ เกวียน ด้วยเกวียนหนึ่งจุ ๘๐ สัด หรือ ๑๐๐ ถัง

[๘] cohi

[๙] liard

[๑๐] catis

[๑๑] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า “คือน้ำหนักเท่านั้นบาทเท่านี้บาท ตามจำนวนเงินตราที่เป็นลูกชั่ง”

๑๐. เงินตราสยาม

เหรียญกษาปณ์เงินของเขานั้นรูปพรรณเหมือนกันหมด และประทับตราอย่างเดียวกัน ชั่วแต่ว่ามีขนาดใหญ่และย่อมต่างกันอยู่เท่านั้น รูปร่างเป็นแท่งกลมเล็ก ๆ หรือลูกโม่สั้นมาก แล้วพดที่ตรงกลางจนปลายแท่งทั้งสองข้างชนกัน ส่วนตรานั้น (มีตราสองดวงบนเหรียญกษาปณ์แต่ละเหรียญ ประทับไว้ใกล้ ๆ กันที่ตรงกลาง หาได้ประทับที่ด้านปลายไม่) ไม่ทราบว่าเป็นรูปอะไรและไม่มีใครสามารถอธิบายให้เราทราบได้ เทียบกับเหรียญกษาปณ์ของเรา หนึ่งบาท[๑] ของเขาซึ่งมีน้ำหนักราวครึ่งเอกู มีค่าเท่ากับ ๓๗ ซอลครึ่ง ข้าพเจ้าได้แสดงภาพให้เห็นขนาดและรูปร่างด้วยแล้ว และในตอนท้ายของหนังสือเล่มนี้จะได้พรรณนาถึงมาตรวัดทั้งเหรียญกษาปณ์และน้ำหนักของมันให้ทราบอีก ชาวสยามไม่มีเหรียญกษาปณ์ทองคำหรือทองแดง ทองคำซึ่งเป็นสินค้าชนิดหนึ่งในประเทศนั้น มีค่าเป็น ๑๒ เท่าของเงิน นัยว่าเนื้อโลหะทั้งสองชนิดนั้นมีความบริสุทธิ์พอ ๆ กันอยู่

๑๑. เงินตราจีน

ส่วนที่เมืองจีนนั้นหาได้ใช้ทองคำหรือเงินทำเป็นเหรียญกษาปณ์ไม่ หากใช้วิธีตัดแท่งโลหะเหล่านั้นออกเป็นท่อน ๆ ไม่เป็นรูปเป็นทรงอะไรทั้งนั้น ใช้ชำระค่าสินค้า ด้วยประการฉะนี้จึงจำเป็นต้องมีตาเต็ง[๒] และหินฝนทอง[๓] ติดมืออยู่เสมอ ตาเต็งของเขานั้นรูปร่างเหมือนตาชั่งขนาดเล็กของชาวโรมัน แต่โดยที่เมืองจีนนั้นซื้อข้าวของกันด้วยราคาถูก ๆ ฉะนั้น สำหรับการซื้อหากันตามปกติใช้แต่อีแปะทองแดง อันเป็นเหรียญกษาปณ์ชนิดเดียวของเขาก็พอถมไปแล้ว ชาวจีนใช้เชือกร้อยอีแปะจำนวนหนึ่งเข้าเป็นพวง เพราะอีแปะของเขาเจาะรูที่ตรงกลาง แล้วใช้นับถักเป็นพวง ๆ ไปทีเดียว หาได้นับกันทีละอีแปะไม่

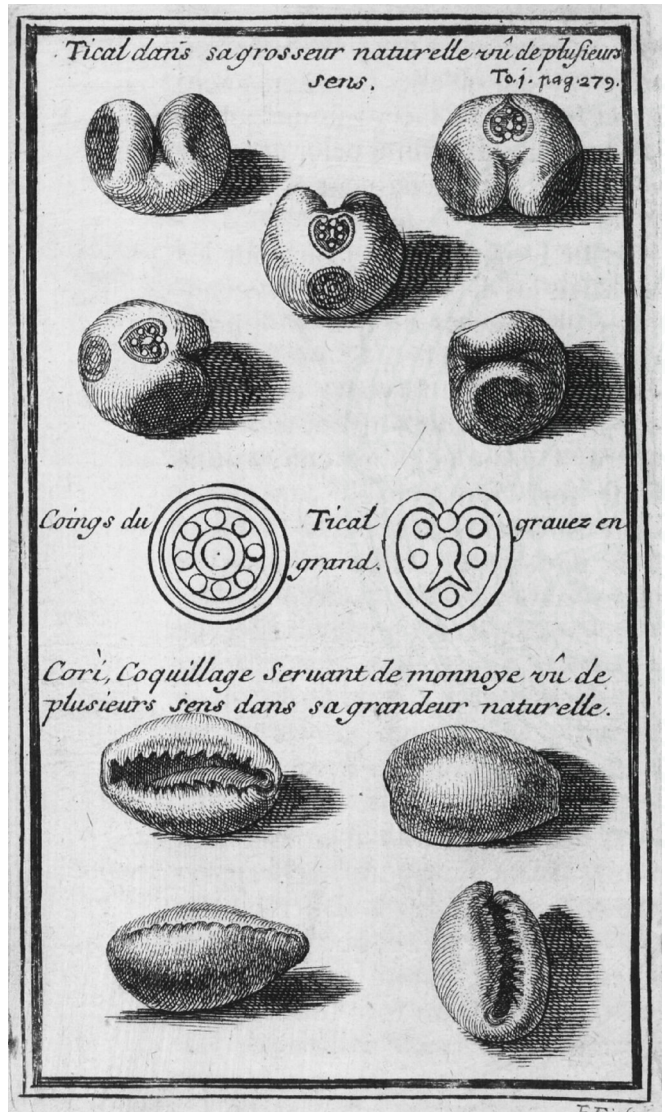
[๑] tical

[๒] คือ เครื่องชั่งหรือตาชั่งขนาดเล็กชนิดหนึ่ง มีถาดห้อยอยู่ด้านหนึ่งของคันไม้ อีกด้านหนึ่งเป็นตุ้มถ่วงเลื่อนไปมาได้ ใช้สำหรับการชั่งทอง เงิน หรือเพชรพลอย คำว่าตาเต็งมาจากภาษาจีนว่า เต็ง

[๓] หมายถึง หินประเภทหนึ่ง เช่น โมรา หรือ black stone, Lydite, Radiolarite ซึ่งมีคุณสมบัติในการตรวจสอบความบริสุทธิ์ของทองคำ โดยนำทองที่ต้องการพิสูจน์ไปฝนบนหินแล้วนำน้ำกรดหยดลงบนทองคำที่ฝนที่เนื้อหิน จากนั้นสังเกตการเปลี่ยนแปลงของเนื้อสีทองคำ หากเป็นทองคำไม่บริสุทธิ์ น้ำกรดจะหลอมละลายเนื้อทองคำให้หายไป เรียกวิธีการพิสูจน์ทองคำด้วยหินฝนทองนี้ว่า touchstone testing

๑๒. กูปัง[๑] คือเหรียญกษาปณ์ทองคำของญี่ปุ่น

ชาวญี่ปุ่นมีเหรียญกษาปณ์ทองคำแปเป็นเงินตรา มีส่วนยาวมากกว่าส่วนกว้างเล็กน้อย และมีลักษณะมนเกือบจะเป็นรูปไข่ ข้าพเจ้าได้แสดงภาพเท่าขนาดจริงและรูปพรรณจริงให้เห็นด้วยแล้ว เหรียญกษาปณ์นี้ตีตราหลายดวงด้วยเหล็กแม่พิมพ์ น้ำหนักนั้น ๑๒ โกรซ[๒] ครึ่ง กับ ๑๒ เกรน ส่วนเนื้อทองคำอย่างต่ำที่สุดก็ ๒๓ กะรัต อาศัยดูด้วยตาเปล่าหาได้หลอมดูไม่ ทองแป[๓] นี้เรียกว่า กูปัง ประมาณอย่างหยาบ ๆ ก็ตกราวเหรียญละ ๑๐ เอกู

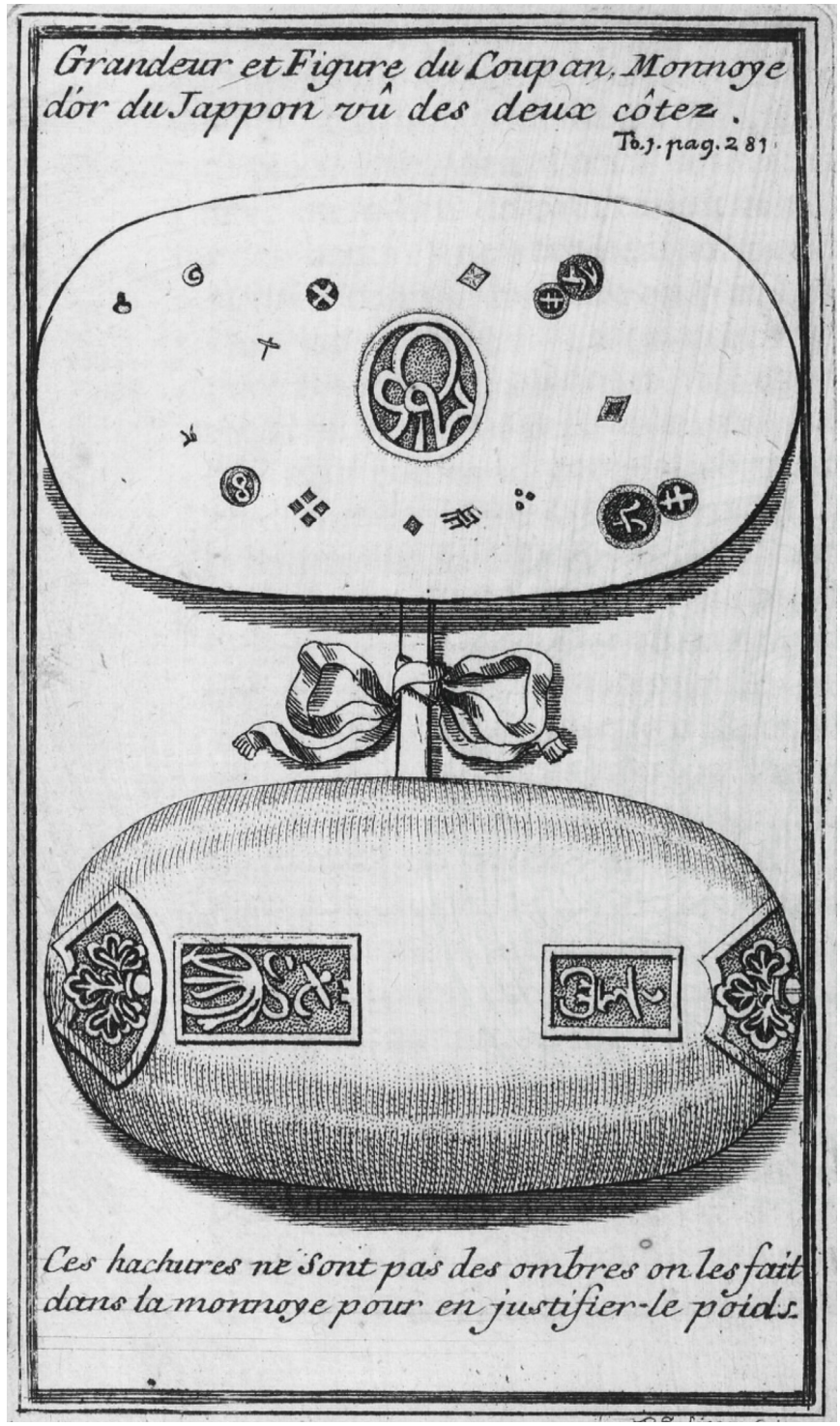
เงินพดด้วงกับเบี้ย

---

[๑] coupan

[๒] ๑ โกรซเท่ากับ $\frac{๑}{๖}$ ออนซ์

[๓] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “(โบ) ชื่อเหรียญทองมีลักษณะกลมแบน ที่ออกมาใช้เป็นเงินตราในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทำด้วยทองคำ มี ๓ ขนาด ราคาต่างกันคือ ทองทศ ทองทิศ ทองพัดดึงส์”

เหรียญกษาปณ์ญี่ปุ่น

๑๓. ใช้เบี้ยกันเป็นเงินย่อยราคาต่ำที่สุดในสยาม

เงินตราราคาต่ำที่สุดที่ใช้กันอยู่ในสยามก็คือเปลือกหอยเล็ก ๆ ดังที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงมาแล้วนั้นเอง กับได้แสดงภาพเท่าขนาดและรูปพรรณจริงให้เห็นแล้ว ชาวยุโรปที่อยู่ในสยามเรียกเบี้ยนี้ว่า *กอริ* และชาวสยามเรียกว่า *เบี้ย* เบี้ยชนิดนี้งมกันได้มากมายที่หมู่เกาะมัลดีฟส์[๑] ลางทีก็มาจากฟิลิปปินส์ แต่เป็นจำนวนน้อย นี่เป็นไปตามคำบอกเล่าที่ข้าพเจ้าได้ฟังมา แม้กระนั้นนาวาร์แรตก็ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง ปาฐกถาว่าด้วยเมืองจีน หน้า ๖๑ ถึงเรื่องกอรินี้เหมือนกัน แต่เขาเรียกเสียว่า *ซิเกอิส*[๒] เขาได้กล่าวว่า “เบี้ยนี้มีผู้นำมาจากฝั่งอินเดียและมะนิลา มีเป็นอันมากที่เกาะลูบัง”[๓] อันเป็นเกาะเกาะหนึ่งของฟิลิปปินส์ ตอนต่อมาเขาได้กล่าวว่า “ซิเกอิสนั้นมาจากเกาะบาลดีเวีย”[๔] ซึ่งก็คือหมู่เกาะมัลดีฟส์นั่นเอง

๑๔. การใช้เบี้ยนี้แพร่ไปถึงไหนบ้าง

ไม่ใช่เป็นของง่ายที่จะกล่าวให้แน่ชัดลงไปว่า การใช้เงินตรารายย่อยอันเกิดขึ้นโดยธรรมชาติแพร่ไปถึงเมืองไหนต่อเมืองไหนบ้าง เพราะมีใช้กันให้เกร่อไปทั่วชมพูทวีป แล้วยังแถมมีใช้กันเกือบทั่วตามชายฝั่งทวีปแอฟริกาอีกด้วย และยังมีผู้บอกกับข้าพเจ้าว่าในที่ลางแห่งของฮังการีก็ใช้กันอยู่บ้างเหมือนกัน แต่ก็ยากที่ข้าพเจ้าจะเชื่อได้ ด้วยข้าพเจ้าเห็นว่าไม่คุ้มกันกับข้อที่จะแบกเบี้ยไปจนถึงที่นั่น เมื่อใช้ ๆ ไปก็แตกเสียเป็นอันมาก และเมื่อเบี้ยมีจำนวนน้อยเข้า ราคาก็ทวีมากขึ้นเมื่อคิดเป็นราคาเงินตรา เมื่อไรมีเรือกำปั่นบรรทุกเบี้ยเข้ามามาก ๆ ราคาเบี้ยก็ตกลง ด้วยว่าเบี้ยนั้นก็นับว่าเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง ตามธรรมดาในกรุงสยามนั้น เฟื้อง[๕] หนึ่ง หรือ ๑ ใน ๘ ของบาท เป็น ๘๐๐ เบี้ย หมายความว่า ๗ หรือ ๘ เบี้ย จะมีราคาเกือบ ๑ เดอนิเยร์[๖] ช่างเป็นเงินตราที่มีค่าต่ำเสียนี้กระไร เป็นเครื่องแสดงว่าทำมาค้าขายกันด้วยราคาถูกมาก หรือไม่ก็เป็นด้วยราคาสินค้าคงจะต่ำเสียเหลือเกินแล้ว

---

๑ Maldives

๒ sigueies

๓ ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า Lubàn น่าจะหมายถึง Lubao

๔ Baldivia

๕ fouan

๖ denier คือ มาตราเงินโบราณของฝรั่งเศสที่มีค่าต่ำมาก

บทที่สิบห้า
ว่าด้วยอุปนิสัยของชาวสยามโดยทั่ว ๆ ไป

---

๑. ชาวสยามเป็นคนดี

โดยเหตุที่ความอยู่ดีกินดีของชาวสยามขึ้นอยู่กับราคาอันย่อมเยาของสรรพสิ่งที่จำเป็นแก่การครองชีพ และโดยเหตุที่ศีลธรรมจรรยาอันดีย่อมรักษาไว้ได้ง่ายในการใช้ชีวิตด้วยการสันโดษ[๑] ยิ่งกว่าในความคับแค้นแสนเข็ญควบกับการทำงานหนักกรากกรำ หรือในความเกียจคร้านไม่มีงานทำ โดยมีเวลาเหลือว่างอย่างฟุ่มเฟือย เราอาจยืนยันได้ว่าชาวสยามนั้นเป็นคนดี เป็นผู้มีความละอายต่อบาป เขาจะไม่ทำบาปเพื่อความสนุกเพลิดเพลินหรือด้วยมีใจสูงแต่ประการใด ชาวสยามที่มีฐานะสูงกว่าราษฎรสามัญเล็กน้อย จะไม่ทำตัวให้นิยมความมึนเมา ถือว่าการดื่มเหล้านั้นเป็นสิ่งที่น่าละอายอย่างยิ่ง

๒. การคบชู้สู่ชายไม่ค่อยมีในสยาม

การคบชู้สู่ชายไม่ค่อยมีในสยาม ที่เป็นเช่นนี้มิใช่เพราะว่าสามีมีอำนาจที่จะลงโทษภรรยาของตนตามอำเภอใจได้ (คือฆ่าเสียเมื่อจับได้คาหนังคาเขาว่ากำลังทำมิดีมิร้ายกับชายชู้หรือว่าขายส่งไปเสีย) หรือว่าฝ่ายภรรยาได้เสียไปเพราะความเกียจคร้านไม่มีงานทำ[๒] ทั้งภรรยาก็มิได้บริโภคข้าวปลาอาหารฟุ่มเฟือยเกินประมาณหรือแต่งตัวโอ่อ่าเกินฐานะ มิได้เล่นการพนันหรือหลงดูการมหรสพแต่ประการใด หญิงชาวสยามไม่เล่นการพนัน นางไม่ต้อนรับขับสู้ผู้ชายที่ไปมาหาสู่ และการมหรสพก็มีห่าง ๆ มากในกรุงสยาม ทั้งไม่มีวันกำหนดและไม่มีราคาค่าดูแน่นอน และไม่มีโรงมหรสพสาธารณะด้วย หากมิพึงอนุมานว่าคู่สมรสทุกคู่นั้นจะบริสุทธิ์ผุดผ่องเสียทุกคู่ทุกรายไป การที่ผู้หญิงจะใช้ชีวิตอย่างเหลวแหลกไม่เป็นระเบียบนั้นก็มีอยู่บ้างเหมือนกัน แต่ไม่ถึงขนาดที่จะยกขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ได้

---

[๑] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า “คือยินดีเฉพาะในสิ่งที่มีอยู่ หรือพอใจเท่าที่มีอยู่ตามฐานะของตน”

[๒] ผู้แปลอธิบายขยายความว่า “ด้วยเหตุว่าภรรยาเป็นผู้ทำงานเลี้ยงสามีของตน”

๓. ชายสยามหึงหวงภรรยานัก

ในสยามนั้น การหึงหวงเป็นการแสดงออกซึ่งความรู้สึกภาคภูมิเท่านั้น ใครยิ่งมียศศักดิ์สูงขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งมีความรู้สึกเช่นนี้สูงขึ้นเท่านั้น หญิงราษฎรสามัญซึ่งต้องทำมาค้าขายก็มีอิสระที่จะไปไหนมาไหนได้เต็มที่ ส่วนภรรยาพวกขุนนางผู้ใหญ่นั้นมักจะเก็บเนื้อเก็บตัวและมิค่อยจะได้ออกไปนอกบ้าน นอกจากไปเยี่ยมญาติและไปวัดบ้างเป็นครั้งคราวเท่านั้น แต่เมื่อออกไปนอกบ้านก็มิต้องคลุมหน้าแม้จะเดินไปด้วยเท้าลางทีก็ทำให้ดูออกได้ยากในระหว่างนายผู้หญิงกับนางทาสีที่ติดหน้าตามหลังไป อนึ่งนั้น แทนที่นางจะรู้สึกว่าตนดำเนินชีวิตอยู่ในที่กวดขัน กลับรู้สึกว่าเป็นเกียรติแก่ตัวเสียด้วยซ้ำ และเห็นว่าการไปไหนมาไหนได้โดยเสรีนั้นกลับเป็นสิ่งที่น่าอัปยศไปเสียอีก กลับเห็นว่าสามีไม่ยกย่องและดูหมิ่นนางเสียด้วยซ้ำไป ถ้าเขาปล่อยปละละเลยให้นางไปไหนมาไหนได้ตามชอบใจ กล่าวคือนางมีความสงวนเนื้อสงวนตัวแทนสามีพอ ๆ กับที่สามีจะหึงหวงภรรยาของตน

๔. เกียรติภูมิของสตรีชาวชมพูทวีป

ในชมพูทวีปนั้น สตรีที่ทรงคุณธรรมอันประเสริฐในขณะที่เกิดสงครามย่อมสมัครใจที่จะให้สามีฆ่าตนเสียยิ่งกว่าที่จะยอมให้ตนตกไปอยู่ในเงื้อมมือของข้าศึก ตาซิตุส[๑] ได้ชักอุทาหรณ์ไว้เรื่องหนึ่งเกี่ยวกับนางเซโนเบีย[๒] ภรรยาของราดามิสตุส[๓] ในสมุดตำนานเล่มที่ ๑๒ ของท่าน ข้างฝ่ายสามีเองก็เห็นว่าเป็นข้อน่าอัปยศที่สุดในโลกทีเดียวถ้าภรรยาของตนตกไปอยู่ในเงื้อมมือของปัจจามิตร และเมื่อเหตุการณ์เช่นนั้นเกิดขึ้นแล้วไซร้ ข้อสบประมาทอย่างยิ่งที่ผู้พ่ายแพ้จะพึงได้รับก็คือ ฝ่ายผู้ชนะจะไม่ส่งคืนภรรยาให้มาตรแม้นว่าสตรีในชมพูทวีปจักสามารถอุทิศชีวิตของตนเพื่อศักดิ์ศรีได้ก็ตาม ก็ยังไม่วายมีลางนางที่ลอบลักเล่นกามกรีฑาอย่างลับ ๆ โดยยอมเสี่ยงกับการสูญเสียศักดิ์ศรีและชีวิตของตน มีผู้เล่าว่าเคยมีตัวอย่างทำนองนี้ในหมู่นารีราชบาทบริจาริกาของพระมหากษัตริย์สยาม มาตรว่าจะตกอยู่ในที่แวดล้อมกวดขันมั่นคงสักเท่าไร ลางทีนางก็ยังสบโอกาสที่จะมีชู้จนได้ มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าวิธีการที่พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงลงพระอาญาแก่หญิงจำพวกนี้ก็คือ ในชั้นแรกก็ให้ม้าปรันเสีย ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าม้าจะร่วมสังวาสกับผู้หญิงได้อย่างไร ครั้นแล้วจึงจะทรงให้ประหารชีวิตเสีย เมื่อไม่กี่ปีมานี้เองก็ได้ทรงส่งให้เสือขบเสียคนหนึ่ง และโดยที่

---

[๑] Tacitus (ค.ศ. ๕๕ - ๑๒๐) นักประวัติศาสตร์ชาวโรมัน

[๒] Zénobie

[๓] Rhadamistus

ในชั้นแรกนั้นเสือมิได้เข้าทำร้ายต่อผู้ต้องอาญา พระองค์จึงยกโทษพระราชทานให้ แต่นางผู้นั้นขุ่นขัดใจพอที่จะปฏิเสธดึงดันไม่ยอมรับพระราชทานอภัยโทษ และได้ด่าทอบริภาษหมิ่นพระเดชานุภาพเป็นอันมาก ซึ่งพระองค์ทรงเห็นว่านางผู้นั้นน่าจะเป็นบ้าเสียแน่แล้ว จึงดำรัสสั่งให้ประหารชีวิตนางเสียอีกครั้งหนึ่ง พวกเขาจึงยั่วโทสะเสือร้ายให้อาละวาด เสือก็ขบกัดคร่านางนั้นออกเป็นชิ้น ๆ สิ้นชีวิตต่อหน้าพระที่นั่ง ไม่แน่ว่าพระองค์ได้โปรดให้ประหารชีวิตชายชู้ด้วยหรือหาไม่ แต่ก็คงจะโปรดให้ลงอาญาอย่างหนักเป็นแท้ ความเห็นของคนทั่ว ๆ ไปในสยามกล่าวกันว่า เกี่ยวกับความผิดทำนองนี้เองที่ยังความสิ้นอำนาจวาสนาให้แก่พระคลัง* ผู้เป็นพี่ชายหัวปีผู้ล่วงลับไปแล้วของราชทูตสยามที่จำทูลพระราชสาส์นมาสู่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส พระมหากษัตริย์เจ้านายของพระคลังตรัสให้ลงพระราชอาญาโบยอย่างหนัก และทรงห้ามมิให้เข้าเฝ้า แต่มิได้ทรงถอดถอนจากตำแหน่งหน้าที่แต่ประการใด ตรงกันข้ามพระองค์ยังทรงใช้สอยพระคลังตลอดระยะเวลา ๖ เดือนที่ท่านยังทนบาดแผลที่ได้รับพระราชอาญาอยู่ได้ และพระองค์ทรงปรุงโอสถด้วยพระหัตถ์เองพระราชทานแก่พระคลัง ในการล้มเจ็บลงครั้งสุดท้ายนั้น ด้วยว่าไม่มีผู้อื่นใดกล้าวางยาให้ท่านได้ เพราะเกรงจะถูกกล่าวหาว่าวางยาผิดให้แก่บุคคลผู้เป็นคนโปรดยิ่งของพระเจ้าอยู่หัว แบร์นิเยร์ได้ยกอุทาหรณ์ไว้ว่า พระมหาราชามะหง่ลนั้นมิได้ทรงลงราชทัณฑ์แก่สนมนารีผู้ประพฤติผิดหรือชายชู้ทุกรายไป ด้วยมีพระราชดำริเห็นว่า ความผิดทำนองนี้ ก็เช่นเดียวกับความผิดทำนองอื่น ๆ ซึ่งใคร ๆ ก็อาจล่วงเกินพระเดชานุภาพได้ นอกเสียจากว่าจะทรงมีความพิสมัยผูกพันน้อมนำพระทัยให้บังเกิดความหึงหวงขึ้นเท่านั้น

๕. ชาวสยามหวงบุตรี

ขุนนางสยามหวงบุตรีมากเท่ากับที่หึงหวงภรรยาของตนดุจกัน และบุตรีคนใดกระทำชั่ว ขุนนางบิดาก็ขายบุตรีส่งให้แก่ชายผู้หนึ่งซึ่งมีความชอบธรรมที่จะเกณฑ์ให้สตรีที่ตนซื้อมานั้นเป็นหญิงแพศยาหาเงินได้ โดยชายผู้มีชื่อนั้นต้องเสียเงินภาษีถวายพระมหากษัตริย์ กล่าวกันว่า ชายผู้นี้มีหญิงโสเภณีอยู่ในปกครองของตนถึง ๖๐๐ นาง ล้วนแต่เป็นบุตรีขุนนางที่ขึ้นหน้าขึ้นตาทั้งนั้น อนึ่ง บุคคลผู้นี้ยังรับซื้อภรรยาที่สามีขายส่งลงเป็นทาสี ด้วยโทษคบชู้สู่ชายอีกด้วย

---

* [Barcalon] หมายถึง ออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก)

๖. ชาวสยามเคารพผู้สูงอายุ

ความเคารพนับถือต่อผู้สูงอายุนั้นใช่จะหาได้ยากในเมืองสยามยิ่งกว่าในเมืองจีนก็หาไม่ ขุนนางสองนาย[๑] ซึ่งมาที่เรือของคณะทูตแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเพื่อเชิญพระราชปฏิสันถารนัดแรกของพระเจ้ากรุงสยามมาพระราชทานแก่คณะทูตานุทูตนั้น ขุนนางที่หนุ่มกว่า มาตรว่าจะมียศบรรดาศักดิ์สูงกว่า ก็ยังยอมให้ขุนนางที่มีอายุแก่กว่าตนเพียง ๓ หรือ ๔ ปีเท่านั้นเดินหน้า และเป็นผู้กล่าวสุนทรกถาปราศรัยต่อคณะทูตานุทูต

๗. ชาวสยามพูดปดเก่ง

การกล่าวคำเท็จต่อผู้หลักผู้ใหญ่ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้บังคับบัญชาเป็นผู้ลงอาญาเองตามโทษานุโทษ และพระเจ้ากรุงสยามยิ่งทรงลงพระราชอาญาหนักยิ่งกว่าขุนนางผู้ใหญ่คนใดหมด แม้กระนั้นการกล่าวเท็จก็ยังดกดื่นในกรุงสยามหรือหนักข้อยิ่งกว่าในทวีปยุโรปเสียอีก

๘. ครอบครัวชาวสยามสนิทสนมกลมเกลียวกันดีมาก

ความสนิทสนมกลมเกลียวกันในครอบครัวของชาวสยามนั้นมีอยู่อย่างแน่นแฟ้นถึงขนาดที่ว่าถ้าบุตรคนใดประสงค์จะกล่าวถ้อยร้อยความต่อบิดามารดาของตนแล้ว ก็ถือกันว่าเป็นสัตว์นรกมาเกิดทีเดียว ฉะนั้นจึงไม่มีประชาชนคนใดในบ้านเมืองนี้ที่ขยาดขยั้นการแต่งงานหรือว่ามีลูกเต้าไม่ว่าจะมากสักเท่าไร ผลประโยชน์ในครอบครัวก็มิเป็นเหตุบั่นทอนรอนให้แตกร้าวกันได้ ถึงจะยากจนข้นแค้นสักเพียงไรก็ไม่ทำให้ชีวิตของการครองเรือนเป็นภาระที่หนักจนเกินไปเลย

๙. การขอทานไม่ค่อยมี และถือกันว่าเป็นข้อน่าอับอายในสยาม

คนรับใช้ประจำตัวของพวกเราสังเกตเห็นว่ามีคนขอทานอยู่เพียง ๓ จำพวกเท่านั้น คือ คนชรา คนพิการ และคนไร้ญาติขาดมิตร ญาติพี่น้องไม่ยอมให้ญาติของตนออกขอทานเขากินเป็นอันขาด เขาจะเลี้ยงดูเครือญาติของเขาที่ขัดสนจนยากและไม่สามารถจะทำงานเลี้ยงชีพตนเองได้ด้วยใจอันเป็นกุศลอย่างยิ่ง การขอเขากินนั้นไม่ชั่วแต่จะเป็นที่น่าอัปยศเฉพาะตัวผู้ขอทานเท่านั้น ยังทำให้อับอายขายหน้าไปถึงวงศ์ตระกูลของตนอีกด้วย

---

[๑] หมายถึง ออกขุนพิชัยวาทิตและออกขุนพิชิตไมตรี

๑๐. ชาวสยามเป็นขโมย

แต่การลักขโมยนั้นยังเป็นข้อที่น่าอับอายยิ่งกว่าการขอทานเขากินเสียอีก ข้าพเจ้ามิได้หมายถึงตัวผู้ลักขโมยเอง แต่หมายถึงญาติพี่น้องของบุคคลผู้นั้น ผู้ใดที่ใกล้ชิดที่สุดก็ไม่กล้าเอาตัวเองเข้าไปเกี่ยวข้องพ้องพานกับบุคคลที่ต้องหาลักทรัพย์ อนึ่ง ไม่เป็นการน่าประหลาดใจอะไรเลยที่พากันเห็นว่าการลักขโมยนั้นเป็นที่น่าบัดสี ในเมื่อสามารถเลี้ยงชีพได้อย่างถูก ๆ เช่นนั้น อนึ่งนั้น บ้านเรือนของชาวสยามก็ไม่มั่นคงแข็งแรงพอที่จะป้องกันโจรกรรมได้เสมอกับหีบชนิดเลว ๆ ของเราเลย แม้กระนั้น โดยเหตุที่พวกเขาจะมีศีลธรรมประจำใจอันแท้จริงได้ ก็แต่โดยได้มองเห็นธรรมอันยั่งยืนของพระคริสต์ศาสนาเท่านั้น ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าชาวสยามจักไม่ปฏิเสธการลักขโมยเลยในเมื่อมีโอกาสที่จะกระทำได้ ตรงกับที่ว่า โอกาสนั่นแลทำให้บุคคลเรากลายเป็นคนขี้ลักขี้ขโมยไป ชาวสยามคิดเห็นว่าสิ่งที่ยุติธรรมแท้นั้นก็คือไม่เก็บข้าวของของใครที่ตกหายด้วยเห็นว่าเป็นการฉกฉวยโอกาสโดยได้มาง่ายดายเกินไป ทำนองเดียวกับชาวจีนเมื่อจะสรรเสริญการปกครองที่ดีของฮ่องเต้พระองค์ใด ก็กล่าวว่าในแผ่นดินของกษัตริย์องค์นั้น ๆ ประชาชนพลเมืองมีความเคารพต่อข้อกำหนดกฎหมายเป็นที่สุด ไม่มีผู้ใดบังอาจแตะต้องสิ่งของที่ตกหล่นอยู่ในท้องถนนหลวงเลย ทรรศนะทำนองเดียวกันนี้ก็เป็นที่รู้จักกันในหมู่ชาวกรีกดุจกัน เมื่อครั้งกระโน้นในประเทศกรีซ ชาวสตาซีริต[๑] ได้บัญญัติขึ้นเป็นกฎหมายไว้ว่า : “เมื่อเจ้ามิได้วางสิ่งไรลงไว้ ณ ที่ใด ก็มิพึงหยิบของสิ่งนั้นเอาไปจากที่นั้น”* ซึ่งเพลโตได้นำเอาไปแทรกไว้ในประมวลกฎหมายของท่านดุจกัน หากชาวสยามนั้นยังห่างไกลต่อการที่จะสงเคราะห์ตนด้วยความซื่อสัตย์สุจริตอันเลิศทำนองนี้อยู่นัก

๑๑. ตัวอย่างการลักทรัพย์ลางรายของชาวสยาม

วันหนึ่ง บาทหลวงเดสปาญัค[๒] นักปราชญ์รูปหนึ่งในคณะเยซูอิต ผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาแรงกล้าซึ่งเรานำตัวมายังกรุงสยามด้วย ได้อยู่แต่ลำพังที่หอนั่งในเรือนพักของคณะบาทหลวง มีชาวสยามคนหนึ่งบังอาจเข้ามาฉกฉวยพรมเปอร์เซียผืนงามที่ใช้ปูโต๊ะไปต่อหน้าต่อตา และบาทหลวงเดสปาญัคก็ปล่อยให้เขาเอาออกไป ด้วยไม่คิดว่าจะเป็นการโจรกรรม คราวเมื่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงจัดให้คณะทูตานุทูตสยามได้เดินทางไปสู่มณฑลฟลองเดรอะ[๓] นั้น ขุนนางสยามผู้หนึ่งในคณะนั้นก็ได้ฉกฉวยเอาเบี้ยพนันในบ้านที่

---

๑ มาจากภาษากรีกว่า stagyrites เป็นเมืองหนึ่งในอาณาจักรมาซิโดเนีย ปัจจุบันคือ Stagiros

* Ce que tu n’as pas mis quelque part, ne l’en ôte point

๒ Père d’Espagnac

๓ Flandre

คณะทูตานุทูตได้รับเชิญให้บริโภคอาหารมื้อค่ำไปประมาณ ๒๐ อัน ขณะที่ทูตานุทูตคณะนั้นพักอยู่ที่เมืองใหญ่เมืองหนึ่งในมณฑลปิการ์ดี[๑] ครั้นรุ่งขึ้นขุนนางผู้นั้นสำคัญว่าเบี้ยนั้นเป็นเงินตรา จึงได้ให้เป็นบำเหน็จรางวัลแก่คนรับใช้คนหนึ่งไป อทินนากรรมของเขาจึงได้แดงโร่ขึ้นเป็นที่รู้กันที่นั่น แต่ก็ไม่มีใครกระโตกกระตากขึ้นให้สะดุ้งสะเทือนแต่อย่างไร

๑๒. อีกตัวอย่างหนึ่งที่แปลกไปกว่านี้

ต่อไปนี้เป็นอีกรายหนึ่งอันเป็นเครื่องพิสูจน์ว่า โอกาสที่จะลักทรัพย์ได้นั้นมีอำนาจเหนือจิตใจของพวกเขาอยู่มาก และสามารถเอาชนะความรู้ผิดชอบชั่วดีได้ แม้รู้อยู่ว่าเป็นภัยแก่ตนเองอยู่ก็ตาม ดังเรื่องเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติของพระเจ้ากรุงสยามผู้หนึ่งได้ทำการลักพระราชทรัพย์ไป พระเจ้ากรุงสยามจึงมีพระราชโองการให้ประหารชีวิตขุนนางผู้ทุจริตคนนั้นเสีย โดยให้กลืนเงินที่หลอมละลายคว้าง น้ำหนักราว ๓ หรือ ๔ ออนซ์ลงในลำคอ ครั้นแล้วก็มีเรื่องเกิดขึ้นว่า บุคคลผู้มีหน้าที่ล้วงคอผู้ตายเพื่อนำเนื้อเงิน ๓ - ๔ ออนซ์ส่งคืนพระคลังหลวงนั้น ได้ยักยอกเอาเนื้อเงินไปเสียส่วนหนึ่ง เมื่อความทราบถึงพระเนตรพระกรรณพระเจ้ากรุงสยาม จึงมีพระราชดำรัสให้ประหารชีวิตบุคคลผู้นั้นเสีย โดยทำนองเดียวกัน เจ้าพนักงานคนที่สามซึ่งมีหน้าที่ควักเงินออกจากลำคอของผู้ตายคนหลังนี้ ก็ยังบังอาจยักยอกเอาเนื้อเงินไปเสียส่วนหนึ่งอีกจนได้ จนที่สุดพระเจ้ากรุงสยามจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานอภัยโทษให้ โดยมีพระราชดำรัสว่า "*เอาเป็นอันพอกันทีเถิด มิฉะนั้นแล้วข้าคงจะต้องสั่งให้ประหารชีวิตราษฎรของข้าให้ตายกันไปหมดบ้านหมดเมืองเป็นแน่ ถ้าข้าขืนไม่ตกลงใจให้อภัยโทษเสียแต่เดี๋ยวนี้*"

๑๓. โจรในป่าสยามและในเมืองจีนไม่ค่อยฆ่าเจ้าทรัพย์

เมื่อฉะนี้แล้วจึงมิพึงสงสัยตามข้อคำที่เขาบอกเล่าต่อ ๆ กันมาว่า ชาวสยามที่หลบหนีเข้าไปอยู่ในป่าเพื่อให้พ้นจากการเกณฑ์งานหลวงนั้น มักจะปล้นคนเดินทางโดยเกือบมิได้ฆ่าเจ้าทรัพย์เลยสักรายเดียว ในป่าของเมืองจีนก็กล่นเกลื่อนไปด้วยโจรจำพวกนี้ และก็มีอยู่บ้างที่ซ่องสุมสมัครพรรคพวกเป็นชุมใหญ่จัดตั้งเป็นกองทัพ แล้วภายหลังก็ได้ขึ้นครองมหาอาณาจักรนั้น

---

[๑] Picardie

๑๔. ชาวสยามเป็นพ่อค้าที่ซื่อตรง การขูดรีดดอกเบี้ย โดยไม่มีขอบเขตและความโลภ

อนึ่ง ความซื่อตรงของชาวสยามในด้านการค้าทุกประเภทนั้นมีอยู่มาก ดังที่ข้าพเจ้าได้ให้ข้อสังเกตไว้ในที่หลายแห่งแล้ว แต่การให้กู้ทรัพย์สินแล้วมีการขูดรีดดอกเบี้ยอย่างรุนแรงอย่างไม่มีขอบเขตทีเดียว กฎหมายสยามก็มิได้มาตราบังคับจำกัดพิกัดอัตราดอกเบี้ยไว้ มาตรว่าธรรมะของชาวสยามเองห้ามกระทำเช่นนั้น ความโลภเป็นความชั่วร้ายหลักของชาวสยาม และข้อที่พิสดารอย่างยิ่งก็คือ เขามิได้สะสมทรัพย์ไว้เพื่อใช้สอย หากแต่กลับนำเอาไปฝังดินเสียฉิบ

๑๕. ชาวสยามมีความพยาบาทรุนแรง และแสดงออกอย่างไร

โดยเหตุที่ชาวสยามมิค่อยได้กระทำการค้าอสังหาริมทรัพย์กันเลย ไม่มีการทำพินัยกรรมและไม่มีหนังสือบริคณห์สัญญาต่อกันอย่างไร พูดกันสั้น ๆ ว่า ไม่มีเจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ทำหนังสือบริคณห์สัญญานั่นเอง ชาวสยามจึงเกือบจะไม่มีถ้อยร้อยความถึงโรงศาลกันเลย จะมีที่เป็นความแพ่งนั้นก็เพียงเล็กน้อย เป็นความอาญาเสียเป็นส่วนมาก โดยมากก็ใส่ร้ายป้ายสีกัน มักเป็นสาเหตุก่อให้เกิดความรู้สึกเจ็บแค้นและความพยาบาท และได้ใจด้วยผู้พิพากษาตุลาการมักกระทุ้งให้กำเริบ ด้วยลูกขุนผู้ปรับไหมหรือผู้พิพากษาตุลาการในประเทศนี้ก็เหมือน ๆ กับในทวีปยุโรป กล่าวคือย่อมเลี้ยงชีพอยู่ได้ด้วยวิชาความรู้ของตนอย่างเดียว ตามปกตินั้นชาวสยามรังเกียจการเลือดตกยางออกมาก แต่เมื่อเขาเกลียดชังใครอย่างหมายเอาชีวิตกันแล้ว ซึ่งความจริงก็มีอยู่น้อยรายเต็มที เขาก็จะฆ่าหรือวางยาพิษให้ตายเสีย ชาวสยามไม่รู้จักการแก้แค้นด้วยการท้าสู้กันตัวต่อตัว กระนั้นการวิวาทบาดทะลุงของชาวสยามก็มักจะลงเอยด้วยการชกต่อยกัน หรือไม่ก็ด่าทอบริภาษกันเสียเป็นส่วนใหญ่

๑๖. คุณลักษณะอย่างอื่นของชาวสยาม

คนในสมัยก่อน ๆ ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า เนื่องด้วยความชื้นของอาหารการบริโภคที่ป้องกันชาวชมพูทวีปไว้มิให้ต้องแสงแดดเผาให้ผิวเกรียมไหม้ และผมหยิกหย็องเหมือนอย่างพวกนิโกร อาหารการบริโภคของชาวสยามยังประกอบด้วยของน้ำ ๆ ยิ่งกว่าของประชาชนชาวชมพูทวีปชาติใดชาติหนึ่งเสียอีก ฉะนั้นจึงเป็นเครื่องชี้ให้เห็นลักษณะดีและเลวได้จากมูลเสลดและเสมหะ เพราะเสลดและเสมหะนั้นคือผลอันเกิดจากอาหารที่บริโภคเข้าไปนั่นเอง ชาวสยามเป็นผู้มีนิสัยอ่อนโยน มีสัมมาคารวะ ใจเย็น และไม่ค่อยจะมีโทสจริตรุนแรงเท่าใดนัก เขาคุมสติไว้ได้นานมาก แต่เมื่อความโกรธลุกโพลงขึ้นแล้วก็ดูเหมือนว่าเขาจะมีความยับยั้งชั่งใจน้อยกว่าพวกเรา ความขี้อาย ความโลภ ความสะกดอดกลั้น ความเงียบขรึม และความโน้มน้าวในทางกล่าว

เท็จก็จะทวีขึ้นในกมลสันดาน ชาวสยามมีความยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีเท่า ๆ กับความเกียจคร้าน และความเคารพต่อบรรพชนของตนที่ถ่ายทอดนิสัยนี้ไว้ให้ ชาวสยามไม่อยากรู้อยากเห็นหรือนิยมชมชื่นในอะไร ๆ ทั้งนั้น ถ้าใครประพฤติต่อเขาอย่างมีสัมมาคารวะก็จะกำเริบทะนงเย่อหยิ่งใหญ่ แต่กลับยอมตนเองหมอบราบแก่บุคคลที่ใช้อำนาจขึงขังข่มเอากับตน ชาวสยามเป็นคนเจ้าเล่ห์และกลับกลอกอยู่เสมอเช่นคนทั้งหลายที่รู้จุดอ่อนแอของตนเองฉะนั้น

๑๗. มิตรภาพของชาวสยามไว้ใจไม่ได้

อันวิธีการทำสัตย์ปฏิญาณว่าจะเป็นมิตรต่อกันไปชั่วนิรันดรนั้น กระทำด้วยการดื่มเหล้าโรงในจอกเดียวกัน แต่ถ้าจะสาบานให้หนักแน่นยิ่งขึ้นแล้ว ต่างฝ่ายต่างก็จะดื่มเลือดซึ่งกันและกัน ดังที่ลูเซียง[๑] ได้กล่าวว่าเป็นประเพณีของชาวซิธส์โบราณ[๒] แม้ในเมืองจีนและเมืองอื่น ๆ ก็กระทำกัน มาตรว่าจะมีพิธีรีตองอย่างนี้แล้ว ก็ยังไม่วายที่ชาวสยามจะทรยศกันจนได้

๑๘. ชาวสยามมีความอดกลั้นมากกว่าพวกเรา ทั้งนี้ก็เพราะเกียจคร้านกว่านั่นเอง

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ชาวสยามมีความอดกลั้นมากกว่าพวกเรา พื้นอารมณ์ของเขาสงบราวกับพื้นเวหาอันเปลี่ยนไปอย่างเงียบเชียบเพียงปีละ ๒ ครั้ง เมื่อค่อย ๆ ผันจากฤดูฝนไปสู่ฤดูแล้งอันมีอากาศแจ่มใส และจากฤดูแล้งกลับมาสู่ฤดูฝนอีก ฉะนั้น เขาจะยอมเคลื่อนไหวลงมือทำงานก็ต่อเมื่อมีความจำเป็นจริง ๆ และไม่เห็นประโยชน์ในการทำงานเหมือนอย่างเรา ดูเหมือนเขาจะไม่เห็นเป็นเหตุเป็นผลว่า การทำงานและความลำบากกรากกรำเป็นสิ่งที่เกิดจากคุณธรรมความดี ชาวสยามนั้นเคราะห์ดีที่เกิดมาเป็นคนฉลาดช่างคิด แต่ก็อาจเป็นได้เหมือนกันที่ว่าถ้าเขามิได้เป็นเช่นนั้นมาแต่กำเนิดแล้ว ชาวสยามก็คงไม่ได้เป็นคนฉลาดมากไปกว่าพวกเราเลย ข้าพเจ้าจึงเชื่อตามคำโบราณที่ท่านได้แถลงไว้ว่า วิชาปรัชญานั้นได้ผ่านจากชมพูทวีปไปสู่ทวีปยุโรป และพวกเราได้ตระหนักในความไม่กระตือรือร้นของชาวชมพูทวีปต่อสิ่งอันน่าพิศวงนี้ ซึ่งเรากลับใส่ใจค้นคว้าสรรพวิทยาสาขาต่าง ๆ ให้แผ่ไพศาลออกไปอีก โดยเราเก็บเอามาภาคภูมิใจว่าความจำเป็นนั่นแล้วที่ส่อให้เกิดวิทยาการทั้งหลายเหล่านั้นขึ้นมา ลางทีก็ไม่ต้องด้วยกาลเทศะนัก แต่ขอยุติกล่าวถึงอุปนิสัยโดยทั่ว ๆ ไปของชาวสยามไว้เพียงเท่านี้ที จักได้แจกแจงความละเอียดตามลำดับชั้นฐานะของบุคคลต่อไป

---

[๑] Lucien นักเขียนชาวกรีก ผลงานได้รับการแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสในหนังสือ Lucien, de la Traduction de N. Perrot, Sr d'Ablancourt เมื่อ ค.ศ. ๑๖๕๔

[๒] ชาวสคิเธียน (Scythians)

ตอนที่สาม
ว่าด้วยจารีตของชาวสยามตามชั้นบุคคลในฐานะต่าง ๆ
บทที่หนึ่ง
ว่าด้วยชั้นบุคคลต่าง ๆ ของชาวสยาม

---

๑. การเป็นทาสตามจารีตของชาวสยาม

ในสยามนั้น บุคคลทุกคนถ้าไม่เป็นไทก็ต้องเป็นทาสอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้เป็นมูลนายมีอำนาจทุกประการเหนือทาส เว้นแต่จะฆ่าทาสเสียมิได้เท่านั้น และแม้จะมีผู้กล่าวกันว่าทาสนั้นถูกโบยสาหัสนักก็ตาม (ซึ่งน่าจะเป็นความจริงในประเทศที่แม้ผู้ที่เป็นไทแก่ตัวก็ยังถูกโบยอย่างหนัก) แม้กระนั้นการเป็นทาสในสยามนับว่าไม่รุนแรง หรือจะว่าการเป็นไทแก่ตัวในสยามนั้นช่างต่ำต้อยเสียเหลือเกินก็ว่าได้ กระทั่งเกิดเป็นคำพังเพยว่า คนสยามนั้นยอมขายความเป็นไทของตนเพื่อที่จะบริโภคผลไม้ชนิดหนึ่งซึ่งเขาเรียกว่าทุเรียนก็ยังได้ ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า คนสยามนั้นพอใจที่จะเอาความเป็นไทของตนวางลงเป็นเดิมพันมากกว่าที่จะไม่ได้เล่นพนันเสียเลย อนึ่ง ก็เห็นได้แน่ว่าคนสยามนั้นกลัวต้องตกเป็นคนขอทานมากกว่ากลัวต้องตกเป็นทาสเสียอีก และสิ่งนี้ทำให้ข้าพเจ้าเชื่อว่าการขอทานเขากินในสยามนั้นลำบากยากเย็นและน่าอัปยศ และคนสยามซึ่งได้ชื่อว่าเป็นผู้มีเมตตาจิตต่อสัตว์เป็นอันมาก ถึงขนาดลงมือช่วยเหลือมันเมื่อพบมันเจ็บป่วยอยู่ในท้องไร่ท้องนา แต่ยากนักที่จะให้การเอื้อเฟื้อจุนเจือแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

๒. เขาใช้ทาสให้ทำงานอะไรบ้าง

นายใช้ทาสของตนในการทำนาและทำสวน และทำการในบ้านเรือนลางประการหรือไม่ก็อนุญาตให้ไปทำงานมาเลี้ยงตนเอง โดยกำหนดให้ส่งส่วยตั้งแต่สี่บาทถึงแปดบาทต่อปี เท่ากับ ๗ ลิเวรอะ ๑๐ ซอล ถึง ๑๕ ลิเวรอะ

๓. คนสยามอาจเป็นทาสแต่กำเนิดหรือตกเป็นทาสในภายหลัง

คนสยามอาจเป็นทาสมาแต่กำเนิดหรือมาเป็นทาสเอาต่อภายหลังก็ได้ การตกเป็นทาสต่อภายหลังนั้นเนื่องจากทำหนี้สินเข้าไว้* ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วประการหนึ่ง หรือว่าถูกจับตัวมาเป็นเชลยในงานพระราชสงคราม** หรือว่าถูกริบราชบาตรตามคำพิพากษาของศาลหลวง ส่วนผู้ที่เป็นทาสโดยหนี้สินนั้นอาจกลับเป็นไทได้ เมื่อได้ส่งต้นเงินให้แก่นายเงินครบแล้ว แต่บุตรที่เกิดขึ้นมาในระหว่างมารดาตกเป็นทาสแม้เพียงชั่วคราวนั้น ก็ต้องเป็นทาสอยู่ดี***

๔. ทาสแต่กำเนิดนั้นเป็นอย่างไร และตกเป็นของผู้ใด

ผู้ที่ตกเป็นทาสแต่กำเนิดนั้นคือ ผู้ที่เกิดจากมารดาที่เป็นทาสอยู่ และในการเป็นทาสนั้นก็แบ่งปันบุตรกันโดยทำนองเดียวกันกับกรณีหย่าร้าง คือ คนที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ และคนต่อ ๆ ไปในจำนวนคี่ตกเป็นของนายเงินของหญิงผู้มารดานั้น ส่วนคนที่ ๒ ที่ ๔ และคนต่อ ๆ ไปในจำนวนคู่ตกเป็นของผู้เป็นบิดาในเมื่อเขาเป็นไท หรือไม่ก็ตกเป็นของนายเงินเมื่อเขายังเป็นทาสอยู่ แต่ถึงเป็นเช่นว่านี้ ก็เป็นได้แต่เมื่อบิดามารดาสมสู่อยู่กินด้วยกันโดยความยินยอมเห็นชอบของผู้เป็นนายเงินฝ่ายหญิงผู้เป็นมารดาเท่านั้น ถ้ามิฉะนั้นแล้ว บุตรทุกคนจะต้องตกเป็นลูกครอกของนายเงินฝ่ายหญิงผู้มารดาทั้งสิ้น

๕. ความแตกต่างระหว่างทาสของพระเจ้ากรุงสยาม[๑] กับข้าแผ่นดินอื่น ๆ

ความแตกต่างที่มีอยู่ระหว่างทาสของพระเจ้ากรุงสยามกับข้าแผ่นดินที่มีฐานะเป็นไททั้งหลายนั้นคือทาสต้องเข้ารับราชการในพระองค์ พระองค์ทรงชุบเลี้ยงทาสเหล่านั้น ส่วนข้าแผ่นดินบรรดาที่เป็นไทแก่ตัวนั้น ชั่วแต่ต้องเกณฑ์มาเข้าเดือนรับราชการปีหนึ่งเพียง ๖ เดือนเท่านั้น แต่ต้องหาเลี้ยงตัวเอง

---

* ทาสสินไถ่

** ทาสเชลย

*** ทาสในเรือนเบี้ยหรือทาสลูกครอก

[๑] ในต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า les esclaves du roi หมายถึง ไพร่หลวง

๖. ทาสของเอกชน[๑] ไม่ต้องเกณฑ์ให้เข้าเดือนรับราชการ

อนึ่ง ทาสของเอกชนนั้นไม่ต้องถูกเกณฑ์ให้เข้าเดือนรับราชการงานหลวงแต่ประการใด มาตรว่าด้วยเหตุผลดังนี้ พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเสียบุคคลที่เป็นไทไปหนึ่งคน เมื่อผู้นั้นตกไปเป็นทาสจะเนื่องด้วยหนี้สินหรือหลีกเลี่ยงมิต้องตกเป็นขอทานเขากินก็ตาม พระองค์ก็มิได้ทรงขัดขวางหรือทรงอ้างเรียกร้องเอาค่าชดใช้การเสียหายแต่ประการใด

๗. ชนชั้นผู้ดีของชาวสยาม

ถ้าจะพูดกันไปตามความเป็นจริงแล้ว ก็หาได้มีการแบ่งชั้นวรรณะในระหว่างบุคคลที่เป็นไทแก่ตัวด้วยกันไม่ ที่เรียกกันว่าชนชั้นผู้ดีหรือขุนนางนั้น ก็เพียงชั่วว่ามีตำแหน่งหน้าที่ราชการอยู่ในปัจจุบันโดยชาวตระกูลนั้นได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณสืบเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านาน จนมียศถาบรรดาศักดิ์และอำนาจรุ่งเรืองมากขึ้น แต่ก็มีจำนวนอยู่น้อยเหลือเกิน และถ้าต้องสูญเสียตำแหน่งหน้าที่ราชการลงเมื่อไรแล้ว ก็ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลยที่จะแสดงว่าตนนั้นผิดแผกไปจากสามัญชนคนธรรมดาทั่ว ๆ ไป เราจะได้เห็นหลานของท่านขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งถึงอสัญกรรมแล้วไม่ทันไร และลางทีก็บุตรของท่านเองเสียด้วยซ้ำต้องไปแจวเรืออยู่ก็มีถมไป

๘. พระสงฆ์ หรือ “ตาละปวง”

การจำแนกแยกแยะระหว่างราษฎรกับพระสงฆ์เป็นแต่เพียงชั่วคราวเท่านั้น ด้วยราษฎรที่เป็นคฤหัสถ์จะบวชเป็นพระสงฆ์เมื่อไรก็ได้ หรือพระสงฆ์จะสึกออกมาเป็นคฤหัสถ์เมื่อไรต่างก็ทำกันได้อยู่ทุกโอกาส พระสงฆ์ คือ ตาละปวงซึ่งเราจะได้พูดถึงข้างหน้า การใช้หัวบทว่าประชาชนพลเมืองนั้น ข้าพเจ้าหมายถึงทุกคนที่ไม่ใช่พระสงฆ์ มีแต่พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง และราษฎรสามัญเท่านั้น ดังที่เราจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

---

[๑] ในต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า les esclaves des particuliers

บทที่สอง
ว่าด้วยประชาชนพลเมืองชาวสยาม

---

๑. ประชาชนพลเมืองชาวสยามทั้งปวงเป็นทหาร[๑]

ประชาชนพลเมืองชาวสยามรวมกันเป็นกองทหาร ซึ่งทุกคนจะต้องขึ้นทะเบียนหางว่าวเป็นพลรบ ในภาษาสยามเรียกว่า *ทหาร* และจะต้องเกณฑ์เข้าเดือนรับราชการในพระองค์ปีละ ๖ เดือน เป็นพระราชภาระของพระเจ้าแผ่นดินที่จะพระราชทานศัสตราวุธให้ กับพระราชทานช้างและม้าให้ สุดแท้แต่จะมีพระราชประสงค์ให้ใครสนองพระเดชพระคุณด้วยการเป็นทหารช้างหรือทหารม้า และเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มที่จะแต่งกายกับอาหารที่จะบริโภคนั้น ผู้ต้องเกณฑ์ต้องหาของตนไปเอง และโดยที่พระเจ้าแผ่นดินหาได้ทรงบรรจุพลเมืองของพระองค์เข้าไว้ประจำการในกองทัพเสียทั้งหมดไม่ ด้วยมิค่อยจะได้ทรงแต่งกองทัพออกไปรบทัพจับศึกนักมาตรว่าในขณะนั้นมีการศึกเป็นประจำอยู่กับอริราชศัตรูในประเทศบ้านใกล้เรือนเคียงอยู่เป็นนิตย์ก็ตาม จึงทรงใช้พลเมืองบรรดาที่มิได้เข้ารับราชการงานทัพให้ทำงานอย่างนั้นและอย่างนี้ในช่วง ๖ เดือน สุดแต่พระราชอัชฌาสัย

๒. มีการนับและแบ่งชั้นบุคคลเป็นฝ่ายขวามือและฝ่ายซ้ายมือ

เหตุฉะนั้น เพื่อมิให้ประชาชนพลเมืองคนใดเลี่ยงพ้นการรับราชการงานหลวงไปได้ พลเมืองทั้งสิ้นจึงต้องขึ้นทะเบียนไว้เป็นหลักฐาน แบ่งออกเป็นบุคคลฝ่ายขวามือและบุคคลฝ่ายซ้ายมือ เพื่อให้ทุกคนทราบว่าตนจะต้องขึ้นสังกัดหน้าที่ในกรมใดฝ่ายไหน

๓. และแบ่งเป็นกรมอีก

นอกจากนี้ยังแบ่งออกเป็นกรมอีก แต่ละกรมมีหัวหน้าหนึ่งคนเรียกว่า *นาย* จนกระทั่งคำว่า *นาย* นี้กลายเป็นศัพท์อันแสดงความเคารพยกย่องซึ่งคนสยามใช้เรียกซึ่งกันและกันไป เช่นที่ชาวจีนต่างฝ่ายต่างเรียกกันว่า *ซินแส*[๒] อันแปลว่า ครูบาอาจารย์ฉะนั้น

---

[๑] milice

[๒] ต้นฉบับใช้ว่า maître ซึ่งแปลว่า นาย หัวหน้า หรือครู ผู้แปลใช้ว่า ซินแส

๔. ความแตกต่างระหว่างกรมกับกอง

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า ประชาชนพลเมืองสยามนั้นถูกแบ่งออกเป็นกรมมากกว่าจะถูกแบ่งออกเป็นกอง ๆ ด้วยเหตุว่าจำนวนพลทหารในแต่ละกรมนั้น หามีกำหนดแน่นอนว่าจะต้องมีกรมละเท่าใดไม่ และด้วยเหตุว่าพลทหารที่ประจำอยู่ในกรมเดียวกันนั้นก็มักจะไม่ค่อยได้มาจากกองเดียวกัน มาตรว่าข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า *นาย* นั้นแปลว่าหัวหน้า แม้จะแปลกันไปว่าเป็น *กาปิแตน*[๑] ก็ตาม หากผู้เป็น *นาย* ก็หาได้นำกองทัพออกสู่สนามรบเสมอไปไม่ และก็มิได้เป็นผู้ควบคุมทหารไปรักษาการณ์กลาบาตแต่ประการใด มีหน้าที่เพียงชั่วกะเกณฑ์คนในกรมของตนให้ได้มากเท่าที่ต้องการเพื่อส่งไปราชการงานทัพหรือว่ารักษาการณ์กลาบาตเท่านั้น

๕. ผู้เป็นบุตรเข้าประจำการในกรมเดียวกับบิดามารดาของตน

ผู้เป็นบุตรนั้น เข้าประจำการในกรมที่บิดามารดาของตนขึ้นสังกัดอยู่ และถ้าบิดามารดาเป็นลูกหมู่ต่างกรมกัน บุตรทางอันดับคี่เข้าประจำกรมข้างมารดา และบุตรข้างอันดับคู่ขึ้นสังกัดกรมฝ่ายบิดา แม้กระนั้นก็ต้องบอกกล่าวให้นายรู้เห็นในการสมสู่อยู่กินด้วยกันนี้ด้วย มิฉะนั้นแล้วบุตรทุกคนจะต้องไปเข้าสมทบในกรมข้างฝ่ายมารดาทั้งสิ้น

๖. พระสงฆ์กับสตรีได้รับการยกเว้นไม่ต้องเข้าเดือนรับราชการ แม้กระนั้นก็ต้องขึ้นทะเบียนหางว่าวไว้ และเพราะเหตุไร

ด้วยประการฉะนี้ แม้พระสงฆ์กับสตรีจะได้รับการยกเว้นราชการงานหลวงทุกประการ โดยที่ไม่สมควรจะนำไปเป็นทหารได้ แต่ก็ไม่พ้นที่จะต้องขึ้นทะเบียนหางว่าวไว้ฐานเป็นพลเมือง ด้วยว่าพระสงฆ์นั้นอาจกลับมาสู่ฆราวาสวิสัยเมื่อไหร่ก็ได้ ซึ่งเมื่อลาสิกขาบทสึกออกมาแล้ว ก็ต้องกลับมาตกอยู่ในอำนาจมูลนายต้นสังกัดของตน ส่วนสตรีนั้น โดยที่บุตรของนางต้องขึ้นสังกัดกรมเดียวกันกับตนทั้งหมดหรือเพียงลางส่วนดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว*

---

[๑] capitaine

* ในอนุบท ๕ และ ๖ ทั้งสองอนุบทนี้สงสัยว่า ลา ลูแบร์จะไปฟังใครเล่ามาผิด ๆ ด้วยไม่ปรากฏว่าสตรีก็ต้องขึ้นทะเบียนหางว่าวสัสดีด้วย

๗. ผลประโยชน์ของผู้เป็นมูลนาย

เป็นอภิสิทธิ์ประการหนึ่งของบรรดามูลนาย ที่อาจให้ทหารในสังกัดของตนหยิบยืมเงินทองใช้สอยได้ก่อนคนอื่น และอาจเจรจาว่ากล่าวกับเจ้าหนี้ของทหารในกรมของตนได้ เพื่อที่จะเอาทหารคนนั้น ๆ ไปเป็นทาสของตนเสียเอง ในเมื่อไม่สามารถที่ชำระหนี้สินได้แล้ว โดยเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเรือยาวลำหนึ่งให้ขุนนางผู้ใหญ่แต่ละคน พร้อมด้วยฝีพายจำนวนหนึ่ง และโดยที่ขุนนางผู้ใหญ่นั้นก็เป็นนายผู้หนึ่งอยู่ด้วย ขุนนางแต่ละคนจึงมีฝีพายที่คัดเอามาจากทหารในกรมของตน ประทับตราเหล็กเผาไฟแดงที่ข้อมือด้านนอกแล้วลงหมึกสักทับ* และคนรับใช้จำพวกนี้เรียกว่า บ่าว แต่บ่าวหรือเลกสมฝีพายนี้มิได้เป็นหนี้สินอย่างอื่นแก่มูลนายของตน นอกจากทำหน้าที่พายเรือให้อย่างเดียวเท่านั้นเป็นเวลาปีละ ๖ เดือน เพราะฉะนั้นจึงมีการผลัดเปลี่ยนเวียนเวรกันไปทุก ๆ ๖ เดือน หรือว่าเดือนเว้นเดือนสุดแท้แต่อัชฌาสัยของมูลนาย ผู้เป็นนายนั้นยังมีตำแหน่งหน้าที่ลางประการในคดีฟ้องร้องยังโรงศาลศีล ดังเราจะได้เห็นต่อไปข้างหน้า

๘. ผู้ได้รับยศเป็นพญา ออกญา และอื่น ๆ ทำหน้าที่อะไรกันบ้างในสยาม

กรมไหนมีไพร่สังกัดขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก เจ้ากรมที่เป็นมูลนายกรมนั้นก็มีอำนาจวาสนามาก ตำแหน่งและหน้าที่ราชการในกรุงสยามจะมีความสำคัญก็ขึ้นอยู่ตรงนี้แล ยศชั้น *พญา ออกญา ออกพระ ออกหลวง ออกขุน ออกหมื่น* และ*ออกพัน* คือยศ ๗ ชั้นที่เป็น *นาย* ทุกวันนี้ยศ *ออกพัน* ไม่ได้ใช้แล้ว *พัน* หมายความว่า *หนึ่งพัน*[๑] และเป็นที่เข้าใจกันว่า *ออกพัน* นั้น เป็นหัวหน้าของคนจำนวนพันคน หมื่น หมายความว่า *สิบพัน*[๒] และเป็นที่เข้าใจกันว่า *ออกหมื่น* นั้น เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาคนหนึ่งหมื่นคน มิใช่ว่าความจริงนั้นเป็นไปดังว่านี้เลย หากแต่ในชมพูทวีปนั้นเขานิยมแจ้งจำนวนให้มาก ๆ เข้าไว้ ไม่มีใครสามารถบอกให้ข้าพเจ้ารู้ได้ถนัดเลยว่า คำว่า พญา ออกญา ออกพระ ออกหลวง ออกขุนนี้ หมายความว่ากระไรกันแน่ และควบคุมไพร่กันไว้คนละเท่าไรใน ๕ ขั้นบรรดาศักดิ์นี้ แต่โดยที่คำว่า *พัน* กับ *หมื่น* เป็นศัพท์ที่แสดงสังขยา คำเหล่านั้นจึงอาจเป็นจำนวนเลขด้วยก็ได้

---

* Il les marque au poignet en dehors avec un fer chaud &de l'encre par - dessus

๑ mille

๒ dix - mille

๙. คำว่า "ออก"

คำว่า *ออก* นี้คล้ายจะหมายความว่า หัวหน้า[๑] ด้วยว่ายังมีบรรดาศักดิ์อีกอย่างหนึ่งซึ่งไม่มีตำแหน่งหน้าที่ คือ ออกเมือง ซึ่งดูเหมือนจะแปลว่า หัวหน้าเมือง[๒] เพราะคำว่า meüang หมายถึง เมือง และบุคคลต้องได้รับแต่งตั้งเป็นออกเมืองเสียก่อน แล้วจึงจะได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ปกครอง ซึ่งเขาเรียกว่า เจ้าเมือง[๓] ต่อภายหลัง

๑๐. คำนี้มิใช่ภาษาสยาม และเขาใช้กันอย่างไร

แต่คำว่า ออก นี้หาใช่ภาษาสยามไม่ คำว่า chef นั้น ในภาษาสยามเรียกว่า *หัว* และคำว่า หัว ตรงกับคำว่า la tête[๔] ของเรา จึงเป็นที่มาของคำว่า *หัวสิบ* หัวหน้าของคนสิบคน ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นตำแหน่งนายท้ายช้าง ในทำนองเดียวกับที่เรียก *หัวพัน* คือ หัวหน้าคนพันคน ได้แก่ ผู้เชิญธงหลวงในเรือพระที่นั่งทรง ซึ่งพระมหากษัตริย์ประทับอยู่ ดังว่ามีผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาตนถึง ๑,๐๐๐ ฉะนั้น กลับมาพิจารณาถึงคำว่า *ออก* อีกที ผู้ที่มียศศักดิ์สูงกว่าจะไม่ใช้เรียกผู้ที่เป็นผู้น้อยกว่าตนเลย ดังเช่นที่พระเจ้ากรุงสยามทรงมีรับสั่งกับออกพระพิพิธราชา* เป็นต้น ก็ไม่ตรัสว่า ออกพระพิพิธราชา ตรัสชั่วแต่ว่า พระพิพิธราชาเฉย ๆ เท่านั้น บุคคลผู้กล่าวถึงบรรดาศักดิ์ของตนเองก็ย่อมงดกล่าวคำว่า *ออก* เป็นการถ่อมตัวโดยมารยาท และที่สุดก็มีประชาชนพลเมืองเป็นส่วนน้อยที่ละเลยไม่ใช้คำว่า *ออก* และเรียก *ญายมราช*[๕] เป็นต้น แทนที่จะเรียกว่า *ออกญายมราช* และเรียก *หมื่นไวย* แทนที่จะเรียกว่า *ออกหมื่นไวย*

๑๑. คำว่า "พญา"

ชาวโปรตุเกสแปลคำ *พญา* ว่า prince ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยว่าเขาจะเข้าใจถูกต้อง คงเป็นด้วยเห็นว่าได้มีการอำนวยบรรดาศักดิ์นี้ให้แก่พวกเจ้า และแม้แต่พระเจ้ากรุงสยามเองก็ยังทรงอำนวยบรรดาศักดิ์นี้ให้แก่พระองค์เอง แต่ลางทีก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่ขุนนางในราชสำนัก โดยที่ขุนนาง

---

[๑] chef

[๒] chef de ville

[๓] seigneur de ville

[๔] คำนี้ในภาษาฝรั่งเศส แปลว่า หัวหรือศีรษะ

* [Oc prà Pipitcharacha] แปลถอดตามตัวอักษร แต่เข้าใจว่าคงเป็นพระเพทราชามากกว่า เพราะนักประวัติศาสตร์ฝรั่งในยุคนั้นรู้จักพระเพทราชาดีกว่าขุนนางคนอื่น ๆ

[๕] Ya Yumrat

ผู้นั้นมิได้เป็นเจ้าก็มีอยู่เหมือนกัน และพระองค์ท่านก็มิได้โปรดพระราชทานแก่บรรดาเจ้าอันสืบเชื้อสายพระวงศ์เสมอไปด้วย บรรดาขุนนางในราชสำนักแห่งพระเจ้ามะหง่ลมหาราชนั้น มีบรรดาศักดิ์ตามคำกล่าวของแบร์นิเยร์ว่า *ฮาซารี ดู - ฮาซารี, เปงจ์, เฮชต์, เดห์ - ฮาซารี*[๑] คือ *พันหนึ่ง สองพัน ห้า แปด* และ*สิบพัน* ประหนึ่งหมายความว่าเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในจำนวนม้าเป็นพัน ๆ ตามบรรดาศักดิ์นั้น ซึ่งอันที่แท้แล้วก็คงจะมิได้เลี้ยงไว้หรือบังคับบัญชาพลม้ามากมายถึงเท่านั้นเป็นแน่ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้ามะหง่ลมหาราชมีบรรดาศักดิ์ว่า สิบสอง - พัน ดูประหนึ่งว่าพระองค์ทรงบัญชาพลม้าถึงหนึ่งหมื่นสองพัน จึงไม่เป็นเรื่องแปลกอะไรเลยที่ไพร่ฟ้าของพระเจ้ากรุงสยามก็เป็นนักรบนักการทหาร โดยทำนองเดียวกับไพร่ฟ้าของพระเจ้ามะหง่ลมหาราช นักการทหารม้าขุนนางในราชสำนักทั้งสองแห่งจึงใช้ศัพท์สังขยาเป็นเครื่องแสดงบรรดาศักดิ์ทั้งถวายพระนามเจ้านายของตนเหมือน ๆ กัน แม้กระนั้นข้าพเจ้าก็ไม่อาจยืนยันได้ว่าจะเป็นเช่นนี้ในสยามประเทศ ด้วยข้าพเจ้ารู้แต่เพียงว่า คำว่า *พัน* กับ *หมื่น* นั้นเป็นศัพท์สยามและใช้บอกจำนวนเลขเท่านั้น ส่วนนามบรรดาศักดิ์อื่น ๆ ที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงนั้น มีผู้บอกข้าพเจ้าว่ามีที่มาจากภาษาบาลี แต่แปลว่ากระไรผู้บอกก็ไม่ทราบเหมือนกัน ข้าพเจ้าทราบมาว่าในลาวนั้นบรรดาศักดิ์ *พญา* กับ *หมื่น* และคำแสดงบรรดาศักดิ์ว่า *พระ* นั้นยังใช้กันอยู่ ลางทีศัพท์ที่แสดงบรรดาศักดิ์อย่างอื่นก็คงจะเหมือน ๆ กันในประเทศทั้งสองนี้โดยทำนองเดียวกับตัวบทกฎหมายนั่นกระมัง

๑๒. หัวเมืองสยาม ๖ ชั้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับ ๖ ขั้นยศ (ด้วยตำแหน่ง *ออกพัน* ได้เลิกใช้แล้ว ดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้น) ในปัจจุบันนี้ สยามจึงมีหัวเมืองอยู่ ๖ ชั้น ซึ่งพิจารณาจัดอันดับกันในครั้งกระโน้น โดยถือจำนวนพลเมืองเป็นเกณฑ์ ฉะนั้นถ้าหัวเมืองใดปรากฏว่ามีประชาชนพลเมืองมาก ก็มีเจ้าเมืองเป็น *พญา* ที่มีจำนวนพลเมืองลดน้อยลงมาหน่อยก็มีเจ้าเมืองเป็น *ออกญา* และหัวเมืองอื่นก็มีเจ้าเมืองที่มีบรรดาศักดิ์ลดหลั่นกันลงไปโดยลำดับ ตามจำนวนประชากรที่มีอยู่ แต่ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องถือว่าหัวเมืองเหล่านี้จักมีพลเมืองมากไปตามบรรดาศักดิ์ที่เจ้าเมืองดำรงอยู่เสมอไป หากเป็นไปดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่าชาวสยามนั้นเห่อยศกันนัก ชั่วแต่ว่าบรรดาศักดิ์ที่สูงนั้นมักจะได้แก่เจ้าเมืองที่กินหัวเมืองใหญ่ และบรรดาศักดิ์ต่ำที่สุดนั้นได้แก่เจ้าเมืองที่กินเมืองที่ไม่ค่อยมีพลเมืองมากมายนักเท่านั้น เช่น เมืองแม่ตากที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวถึงข้างต้นนั้น เป็นต้น มีเจ้าเมืองซึ่งเรียกกันว่า *พญาตาก* และคำว่า *แม่* อันหมายว่า *มารดา* บวกเข้ากับ *ตาก* ชวนให้คิดว่าเมือง *แม่ตาก*

---

[๑] Hazary, Dou-hazary, Penge, Hecht, & Deh-hazary

นั้นใหญ่โตมาก เมืองพิษณุโลกก็มีเจ้าเมืองเป็น *พญา* เมืองตะนาวศรี นครศรีธรรมราช นครราชสีมา และอื่น ๆ ทุกวันนี้ยังมีเจ้าเมืองที่เป็น *ออกญา* หัวเมืองที่ย่อมลงมา เช่น เพชรบุรี บางกอก มีเจ้าเมืองเป็น *ออกพระ* หัวเมืองน้อยอื่น ๆ ก็มีเจ้าเมืองเป็น *ออกหลวง* หรือ *ออกขุน* เมืองเล็กที่สุดก็มีเจ้าเมืองเป็น *ออกหมื่น* ชาวโปรตุเกสแปลบรรดาศักดิ์เหล่านี้เอาตามชอบใจว่า พระราชา อุปราช ดุ๊ก ก็องต์ และมาร์กีส์ และชาวโปรตุเกสให้ศักดิ์เมืองเป็นราชอาณาจักรแก่แม่ตาก ตะนาวศรี พิษณุโลก และนคร[๑] และแม้กระทั่งเมืองเพชรบุรี เนื่องจากว่าเป็นเมืองที่สืบวงศ์ต่อ ๆ กันมาบ้าง หรือเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้ากรุงสยามมาแต่ก่อนบ้าง และได้ถวายพระยศแด่บรรดาพระเจ้ากรุงสยามว่าพระจักรพรรดิ ด้วยพวกโปรตุเกสเชื่ออยู่ตลอดมาว่าพระยศจักรพรรดิหรือพระราชาธิราชนั้น ย่อมสมควรแด่ท้าวพระยามหากษัตริย์ที่มีกษัตริย์อื่นเป็นเมืองขึ้น โดยเหตุผลอันเดียวกันนี้แล กษัตริย์ลางพระองค์ในแคว้นคัสตีลจึงได้ดำรงพระยศเป็นจักรพรรดิ พระราชทานพระยศให้พระราชบุตรเป็นราชาไปครองเมืองต่าง ๆ ซึ่งรวมอยู่ภายใต้พระราชอำนาจนั้น

๑๓. ยศถาบรรดาศักดิ์ของชาวสยามมิได้มีเฉพาะด้านการปกครองหัวเมืองแต่ฝ่ายเดียว

ขอกลับมากล่าวถึงบรรดาศักดิ์ของชาวสยามต่อไป บรรดาศักดิ์มิได้ให้เฉพาะแก่บรรดาเจ้าเมืองฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่ได้พระราชทานแก่ขุนนางอื่น ๆ ทั่วราชอาณาจักรอีกด้วย เพราะต่างกรมต่างก็มีเจ้ากรมเป็นนายด้วยกันทั้งนั้น และบรรดาศักดิ์ชั้นเดียวกันนี้ก็ใช่ว่าจะกินตำแหน่งเดียวกันเสมอไปไม่ เป็นต้นว่าตำแหน่งพระคลัง มีผู้บอกข้าพเจ้าว่า ลางครั้งก็มียศเป็น *พญา* แต่พระคลังคนปัจจุบันนี้เป็นเพียง *ออกญา* เท่านั้น ถ้าบุคคลหนึ่งรับราชการสองตำแหน่ง ก็จะได้บรรดาศักดิ์แตกต่างกันออกไปตามตำแหน่งหน้าที่ทั้งสองนั้น และหาไม่ยากนักที่บุคคลคนเดียวจะทำงานถึงสองตำแหน่ง ตำแหน่งหนึ่งประจำอยู่ในพระนคร อีกตำแหน่งหนึ่งประจำอยู่ในหัวเมือง หรือไม่ก็ตำแหน่งหนึ่งเป็นตำแหน่งประจำ อีกตำแหน่งเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ เช่น ออกญาพระเสด็จ ซึ่งเป็นเจ้าเมืองอยุธยาโดยตำแหน่ง ปัจจุบันนี้ทำหน้าที่เป็นออกญาพระคลัง[๒] โดยพระราชโองการด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง พระเจ้ากรุงสยามคงจะทรงเห็นว่าพระองค์ได้เปรียบ ด้วยว่าพระองค์ท่านไม่จำเป็นต้องพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปีเป็นสองซ้ำด้วยเลย

---

[๑] นครศรีธรรมราช

[๒] oc ya barcalon

๑๔. ความคลุมเครือเรื่องบรรดาศักดิ์ในการเขียนบันทึกต่าง ๆ

แต่การผนวกตำแหน่งหน้าที่หลายตำแหน่งให้แก่บุคคลเดียวกันเช่นนี้ ก่อให้เกิดความคลุมเครือไม่ชัดเจนในจดหมายเหตุเก่าแก่ของกรุงสยาม ด้วยว่าเมื่อบุคคลหนึ่งมีสองตำแหน่งไซร้ ก็มีบรรดาศักดิ์และราชทินนามต่างกันออกเป็นสองสถาน และเมื่อเรื่องราวฉบับหนึ่งระบุไว้เป็นต้นว่า ออกญาคนนั้น ๆ ได้กระทำการอย่างนั้น ๆ ก็ชวนให้คิดว่าบันทึกเรื่องราวฉบับนั้นกล่าวถึงออกญาผู้นั้นโดยตำแหน่งหน้าที่ที่เขาปฏิบัติอยู่ และมักจะไปเรียกเอาบรรดาศักดิ์และราชทินนามในอีกตำแหน่งหนึ่งไปเสีย เมื่อฉะนี้ ถ้ามีการเขียนเรื่องราวแห่งราชอาณาจักรฝรั่งเศสขึ้นโดยผู้เรียบเรียงเป็นชาวสยามแล้ว ระบุว่า ม็องเซนเญอร์ เลอ ดุ๊ก ดู เมย์น[๑] เป็นนายพลแห่งกองทหารสวิสแล้วไซร้ คนสยามก็อาจพากันสำคัญผิดคิดว่านายพลแห่งกองทหารสวิสนั้นจะต้องมีบรรดาศักดิ์และนามว่า ดุ๊ก ดู เมย์น เสมอไป นี่แหละเป็นข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงประชาชนพลเมืองชาวสยาม

---

[๑] Monseigneur le Duc du Maine

บทที่สาม
ว่าด้วยขุนนางแห่งราชอาณาจักรสยาม

๑. ความหมายอันถ่องแท้ของคำว่า “ม็องดาแร็ง” [๑]

ชาวโปรตุเกสเรียกบรรดาขุนนางทั้งปวงทางซีกโลกภาคบุรพทิศโดยทั่ว ๆ ไปว่า ม็องดาแร็ง โดยรูปศัพท์มาจากคำว่า *มันดาร์*[๒] ซึ่งหมายความว่า *ผู้บังคับบัญชา*[๓] ในภาษาของตน นาวาร์แรตที่ข้าพเจ้าเคยออกนามมาแล้วก็มีความเห็นในทำนองเดียวกันนี้ และเราอาจรับรองความเห็นนี้ได้อยู่ ด้วยคำภาษาอาหรับว่า *เอมีร์*[๔] ซึ่งหมายถึงขุนนาง อันใช้อยู่ในราชสำนักแห่งพระเจ้ามะหง่ลมหาราช และราชสำนักที่นับถือศาสนามะหะหมัดอีกหลายแห่งในอินเดียนั้น ก็เลือนมาจากคำว่า *อมารา*[๕] ซึ่งแปลว่าผู้บังคับบัญชานั่นเอง คำว่าม็องดาแร็งนี้ขยายความไกลไปถึงบุตรของขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งถือว่าเป็นบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ด้วย ดังในสยามเรียกว่า *หม่อม*[๖] ฉะนั้น แต่ข้าพเจ้าจะใช้คำว่า ม็องดาแร็ง ก็เฉพาะเพื่อแสดงว่าเป็นขุนนางเท่านั้น

๒. พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานราชทินนามแก่ขุนนางผู้ใหญ่

พระเจ้ากรุงสยามนั้น เมื่อทรงแต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่คนใดแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานราชทินนามใหม่ให้ด้วย อันเป็นธรรมเนียมอย่างเดียวกันกับในกรุงจีนและในประเทศต่าง ๆ ในภาคบุรพทิศ ราชทินนามนี้มักเป็นคำสรรเสริญเกียรติคุณหรือไม่ก็คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่โดยเฉพาะ เช่น ราชทินนามที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่ม็องเซนเญอร์ ท่านสังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิส เป็นต้น หรือราชทินนามที่โปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่ชาวต่างประเทศที่เข้ารับราชการอยู่ในราชสำนัก เป็นต้น แต่ราชทินนามเหล่านี้มักเป็นของเก่าและเป็นที่ประจักษ์ว่าเคยพระราชทานแก่ขุนนางผู้อื่นมาก่อนแล้ว และราชทินนามเก่าเหล่านี้แลถือกันว่าเป็นเกียรติอย่างสูงแก่ผู้ได้รับ ด้วยเป็นนามของขุนนางผู้มียศถาบรรดาศักดิ์สูง หรือเคยใช้เป็นพระนามเจ้านายในพระราชวงศ์มาแต่ก่อน มาตรว่าราชทินนามเหล่านี้จะไม่มีตำแหน่งรับราชการหรืออำนาจบังคับบัญชา

---

๑ mandarin
๒ mandar
๓ commander
๔ emir
๕ amarà
๖ môn

ติดตามมาด้วยเสมอไปก็ตาม ก็ยังถือกันว่าเป็นเครื่องหมายแห่งพระมหากรุณาธิคุณทรงชุบเลี้ยง ปรากฏว่าได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานราชทินนามอย่างเดียวกันแก่ขุนนางหลายคนในชั้นบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ กันอยู่ก็มี อาทิ ในขณะเดียวกันคนหนึ่งเป็นออกพระพิพิธราชา อีกคนหนึ่งเป็น ออกขุนพิพิธราชา เป็นต้น ราชทินนามเหล่านี้มักจะใช้เรียกขานกันแต่คำต้น ด้วยแต่ละนามมีข้อความยืดยาวมาก เป็นคำที่นำมาจากภาษาบาลีเกือบทั้งสิ้น จึงไม่ค่อยคุ้นลิ้นเพราะไม่เข้าใจความหมายว่ากระไร แต่โดยที่ข้อความในตัวบทกฎหมายก็มาจากภาษาบาลีเป็นส่วนใหญ่ และพระคัมภีร์พระศาสนาก็ล้วนเป็นภาษาบาลี จึงเป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงสยามทรงต้องเรียนรู้ภาษานั้น ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ภาษาบาลีได้ถูกยืมมาเป็นพจนาภรณ์ภาษาสยาม มักจะใช้ผสมผสานกันไปเพื่อความโก้เก๋ ทั้งในการพูดและการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร

๓. ตำแหน่งทุกตำแหน่งสืบตระกูล

กฎหมายของแผ่นดินระบุว่า ตำแหน่งหน้าที่ราชการทุกตำแหน่งนั้น ชอบที่จะให้เป็นตำแหน่งสืบตระกูล กฎหมายเช่นเดียวกันนี้ก็มีใช้ในราชอาณาจักรลาว และมีใช้ในกรุงจีนมาแต่โบราณกาลแล้ว แต่การซื้อตำแหน่งหน้าที่ราชการนั้นไม่อนุญาตให้กระทำได้ อนึ่ง แม้เจ้าตัวมีความผิดแม้แต่เพียงเล็กน้อย หรือว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงพระพิโรธ หรือว่าผู้เป็นทายาทยังมีอายุเยาว์อยู่มาก ก็อาจถอดถอนตำแหน่งหน้าที่จากตระกูลนั้น ๆ เสียได้ และเมื่อถูกถอดถอนกรรมสิทธิ์สืบตระกูลเช่นนั้นแล้ว ก็มักจะไม่ได้รับบำเหน็จตอบแทนแต่ประการใด มีน้อยตระกูลนักที่จะรักษาตำแหน่งอยู่ได้ยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตำแหน่งในราชสำนักซึ่งอยู่ใกล้ชิดพระเนตรพระกรรณ ยิ่งกว่าตำแหน่งหน้าที่อย่างอื่น ๆ

๔. ผลประโยชน์หรือรายได้ประจำตำแหน่ง

ยิ่งกว่านั้นไม่มีขุนนางคนใดในสยามที่ได้ค่าจ้างแรงงานเลย พระเจ้าแผ่นดินโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่อยู่อาศัยให้ ซึ่งก็มิใช่เรื่องใหญ่โตอะไรมากนัก แล้วก็พระราชทานเครื่องอุปโภคลางสิ่งให้ เช่น หีบทองคำหรือหีบเงินสำหรับใส่หมากพลู พระราชทานศัสตราวุธ เรือยาวลำหนึ่ง สัตว์พาหนะ เช่น ช้าง ม้า และกระบือไพร่และทาสสำหรับใช้สอย และที่ดินสำหรับทำเรือกสวนไร่นา แต่ของที่ได้รับพระราชทานทั้งปวงนี้ เมื่อต้องออกจากราชการเมื่อใดก็ต้องคืนกลับเป็นของหลวงทั้งสิ้น ซึ่งเมื่อพิจารณาไปแล้วก็คล้ายกับว่าพระเจ้าแผ่นดินนั่นเองทรงเป็นทายาทของขุนนางทั้งปวง แต่รายได้สำคัญอันเกิดจากตำแหน่งหน้าที่ราชการนั้นอยู่ที่การฉ้อราษฎร์บังหลวง เมื่อขึ้นชื่อว่าเป็นเช่นนี้แล้ว คนที่อ่อนแอไม่มีอำนาจวาสนาก็จะหวังพึ่งความยุติธรรมไม่ได้อยู่เองเป็นธรรมดา ขุนนางทั้งปวงก็มีอุปนิสัยปล้นราษฎร และการฉ้อราษฎร์บังหลวงยิ่งหนักข้อมากขึ้นในหมู่ขุนนางที่มีหน้าที่แก้ไขเยียวยาเรื่องนี้ การให้ของกำนัลนั้นกระทำกันอย่างออกหน้าออกตาไม่ปิดบัง

ขุนนางผู้น้อยให้ของกำนัลแก่ขุนนางผู้ใหญ่ในฐานะเป็นที่เคารพนับถือของตน ผู้พิพากษาตุลาการก็มิได้รับโทษในการได้รับของกำนัลจากคู่ความ ด้วยถือกันว่าไม่เป็นเครื่องล่อให้พิพากษาอรรถคดีลำเอียงไม่เที่ยงธรรมไปได้ อันคงเป็นการกระทำที่ไม่สู้จะง่ายดังว่านัก

๕. การสาบานถวายความจงรักภักดี

วิธีสาบานถวายความจงรักภักดีนั้นใช้การดื่มน้ำ ซึ่งพระสงฆ์สวดมนต์สาปแช่งผู้ที่ดื่มน้ำไว้ในกรณีที่บุคคลนั้นขาดความสวามิภักดิ์ต่อองค์พระมหากษัตริย์ ให้มีอันตรายไปต่าง ๆ นานาเอง พระมหากษัตริย์มิได้ทรงยกเว้นการดื่มน้ำพิพัฒน์สัตยานี้แก่ขุนนางคนใดที่เข้ารับราชการในพระองค์เลย ไม่ว่าจะเป็นคนนับถือศาสนาใดและเป็นคนชาติใด*

๖. กฎหมายสยามเขียนลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

กฎหมายสยามนั้นจารึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรเป็นสมุด ๓ เล่ม เล่มแรกชื่อ พระตำรา ระบุนามตำแหน่งและหน้าที่ราชการของขุนนางทุกกรมกอง เล่มสองชื่อ พระธรรมนูญ รวบรวมกฎหมายและพระราชกฤษฎีกาของพระมหากษัตริย์ในอดีตเข้าไว้ และเล่มที่สามชื่อว่า พระราชกำหนด รวบรวมกฎหมายและพระราชกฤษฎีกาครั้งแผ่นดินพระชนกนาถ[๑] ในรัชกาลปัจจุบันเข้าไว้

๗. การจะได้สมุดกฎหมายมาเป็นเรื่องยาก

ถ้าจะให้รู้ลักษณะการปกครองของราชอาณาจักรสยาม จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องได้มาซึ่งสำเนาอันถูกต้องของสมุดกฎหมายทั้งสามเล่มนี้ อย่าว่าแต่ฉบับแปลเลย เพียงแค่ฉบับที่เป็นภาษาสยามข้าพเจ้าก็ยังหาไม่ได้ ถ้าจะให้ได้มาจริง ๆ แล้วจะต้องได้อยู่ในสยามให้นานกว่านี้ และต้องไม่มีธุระปะปังอะไรมากนักด้วย สิ่งที่ข้าพเจ้าได้รับรู้มาบ้างก็มิได้อาศัยสมุดสามเล่มนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศที่ไม่ค่อยจะมีใครกล้าพูดนัก ลักษณะจำยอมที่เห็นได้ชัดที่สุดของชาวสยาม คือ แทบว่าจะไม่ยอมเปิดปากเล่าเรื่องประเทศบ้านเมืองของตนให้ใคร ๆ ฟังเลย

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ได้ทรงอธิบายขยายความออกไปว่า "*หลง การแช่งน้ำเป็นไสยศาสตร์ของพราหมณ์ พระสงฆ์ชั่วแต่ถั่งพุทธมนต์อวยพรสวัสดิ์แก่ผู้ดำรงสัตย์ และการแทงน้ำด้วยพระแสงราชศัสตราวุธต่าง ๆ ก็ไม่ทราบเพราะไม่ได้เห็นเวลาทำพระราชพิธีน้ำพิพัฒน์สัตยาเท่านั้นเอง*"

๑ หมายถึง สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

บทที่สี่
ว่าด้วยตำแหน่งตุลาการ

---

๑. การแบ่งราชอาณาจักรสยามออกเป็นหัวเมือง

ราชอาณาจักรสยามนั้นแบ่งออกเป็นฝ่ายเหนือกับฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือนั้นอยู่ทางทิศเหนือ (ด้วยว่ามีลำแม่น้ำไหลลงมา) และมี ๗ หัวเมือง เรียกชื่อเอาตามหัวเมืองใหญ่ในหัวเมืองนั้น ๆ คือ พิษณุโลก สวรรคโลก นครไทย กำแพงเพชร นครราชสีมา เพชรบูรณ์ และพิชัย* เมืองพิษณุโลกนั้นมีหัวเมืองขึ้น ๑๐ เมือง สวรรคโลก ๘ นครไทย ๗ กำแพงเพชร ๑๐ นครราชสีมา ๕ เพชรบูรณ์ ๒ และพิชัย ๗ นอกจากนี้ทางภาคสยามฝ่ายเหนือยังมีหัวเมืองอื่นอีก ๒๑ เมืองไม่ขึ้นแก่ใคร แต่ขึ้นตรงต่อราชสำนักเป็นหัวเมืองย่อม ๆ เท่าจำนวนที่ว่านั้น

ส่วนข้างฝ่ายใต้ คือทางทิศใต้ของราชอาณาจักร มียะโฮร์ ปัตตานี นคร[๑] ตะนาวศรี จันทบูร พัทลุง และไชยา** เมืองยะโฮร์มีหัวเมืองขึ้น ๗ เมือง ปัตตานี ๘ นคร ๒๐ ตะนาวศรี ๑๒ จันทบูร ๗ พัทลุง ๘ และไชยา ๒ นอกจากนั้นสยามทางภาคปากใต้ยังมีหัวเมืองย่อม ๆ อีก ๑๓ เมือง เป็นเมืองเอกระออกไปขึ้นตรงต่อราชสำนักเท่านั้นไม่ขึ้นแก่ใคร กรุงศรีอยุธยานั้นมีหัวเมืองในปกครองของตนเองต่างหาก ตั้งอยู่ใจกลางราชอาณาจักรระหว่างสยามฝ่ายเหนือกับฝ่ายใต้

๒. เจ้าเมืองเป็นตุลาการ[๒]

คณะผู้พิพากษาตุลาการในกระบวนการยุติธรรมนั้น เมื่อว่าไปแล้วก็รวมตกอยู่แก่เจ้าพนักงานเพียงคนเดียวเท่านั้นเอง มีแต่หัวหน้าศาลหรือผู้ทำการเป็นประธานเท่านั้นที่มีเสียงให้แพ้ให้ชนะได้ บรรดาเจ้าพนักงานชั้นรองคนอื่น ๆ มีแต่เสียงเพียงเพื่อสนองคำหารือเท่านั้น ตามธรรมเนียมที่ได้รับมาจากกรุงจีนและจากราชธานีข้างเคียงอื่นอีกด้วยเหมือนกัน แต่อภิสิทธิ์อันสำคัญยิ่งนี้ได้แก่ผู้ที่เป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองอันมีอำนาจสิทธิ์ขาดทุกประการ และมีอำนาจบัญชาการทหารในเขตปกครองของตนด้วยถ้ามี เว้นเสียแต่พระมหากษัตริย์จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มีพระราชโองการสั่งให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขไปเป็นอย่างอื่น

---

* Porselouc, Sanquelouc, Locontàï, Cempempengpet, Coconrépina, Pechebonne, Pitchiáï

[๑] นครศรีธรรมราช

** Jor, Patane, Ligor, Tenasserim, Chantebonne, Petelong ou Bordelong, Tchiàï

[๒] ในกฎหมายตราสามดวงใช้ว่าตระลาการ

ด้วยประการฉะนี้และโดยที่ตำแหน่งนี้เป็นตำแหน่งสืบตระกูล จึงไม่ยากเลยที่เจ้าบ้านผ่านเมืองลางคน จำเพาะที่มีอำนาจมากที่สุดและอยู่ห่างไกลจากราชสำนักมาก ๆ จะสามารถปลีกตนออกได้โดยสิ้นเชิง หรือลางส่วนจากพระเดชานุภาพ

๓. เมืองยะโฮร์จึงไม่ขึ้นกับราชอาณาจักรสยามอีกต่อไป

ด้วยประการฉะนี้ เจ้าเมืองแห่งยะโฮร์จึงไม่ยอมอ่อนน้อมต่อกรุงสยามอีก และชาวโปรตุเกสขนานพระยศให้เจ้าเมืองเป็นราชา และอาจเป็นได้ที่เจ้าเมืองแห่งยะโฮร์ไม่เคยอ่อนน้อมยอมขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมามาแต่ก่อนเลย นอกเสียจากว่าราชอาณาจักรสยามจะแผ่พระเดชานุภาพปกคลุมออกไปทั่วคาบสมุทรถัดจากแม่น้ำคงคาไป ดังที่บันทึกลางฉบับได้กล่าวไว้เท่านั้น เมืองยะโฮร์นั้นเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางใต้ต่ำสุดบนแม่น้ำสายหนึ่งมีปากน้ำออกสู่แหลมสิงคโปร์[๑] มีทำเลเป็นท่าเรืออย่างดี

๔. เมืองปัตตานีก็เช่นเดียวกัน

ชาวเมืองปัตตานีก็เช่นเดียวกับชาวเมืองอะแจในเกาะสุมาตรา อยู่ภายใต้การปกครองของนางพญาองค์หนึ่ง ซึ่งประชาชนพลเมืองได้สโมสรสมมติขึ้นจากบุคคลในสายสกุลเดียวกันเรื่อยมา และมักจะเลือกผู้ที่เป็นแม่เฒ่า เพื่อพระนางจะได้ไม่ประสงค์จะมีพระสวามีอีกต่อไป และบรรดาผู้ที่ได้รับการนับหน้าถือตาจากประชาชนก็ดำเนินการปกครองบ้านเมืองไปในนามของนางพญานั้น ชาวโปรตุเกสก็ขนานพระยศให้เป็นราชินีด้วยเหมือนกัน ราชบรรณาการที่นางพญาเจ้าเมืองส่งมาถวายพระเจ้ากรุงสยามทุก ๆ กำหนด ๓ ปี ต่อครั้งนั้น คือต้นไม้เล็ก ๆ ๒ ต้น ต้นหนึ่งเป็นทองคำ อีกต้นหนึ่งเป็นเงิน ต้นไม้ทั้งคู่นี้มีทั้งดอกและผลเพียบพร้อม แต่นางพญาไม่จำต้องสนองงานพระราชสงครามแต่ประการใด การถวายต้นไม้ทองเงินนี้เป็นการแสดงความคารวะจริงจัง หรือชั่วแต่เป็นเครื่องแสดงความนับถือเพื่อรักษาความชอบธรรมที่จะไปมาค้าขายได้สะดวกเท่านั้น โดยทำนองเดียวกับที่พระเจ้ากรุงสยามทรงส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีนทุก ๓ ปี ก็เพื่อสมานไมตรีทางการค้าขายเท่านั้นหรือไฉน ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบที่จะชี้ขาดลงไปในสถานใดได้ถนัด แต่โดยที่พระเจ้ากรุงจีนทรงถือว่าเป็นเกียรติแก่พระองค์ในการที่ทรงได้รับเครื่องราชบรรณาการเหล่านั้นอยู่ พระองค์จึงทรงเหมาเอาว่าเป็นการถวายสักการะแด่พระองค์ไป ข้างฝ่ายพระเจ้ากรุงสยามก็อาจทรงถือว่าเป็นเกียรติยศแด่พระองค์โดยนัยเดียวกัน ในการที่ทรงได้รับราชบรรณาการจากนางพญาปัตตานีนี้มาตรว่าลางทีเมืองของพระนางจะมิใช่ข้าขอบขัณฑสีมาอยู่ก็ตาม

---

[๑] Sincapura

๕. เจ้าเมืองนั้นเป็นผู้ปกครอง

คนสยามเรียกผู้ว่าราชการเมืองสืบสกุลว่า *เจ้าเมือง* tcháou (เจ้า) ตรงกับคำว่า seigneur และ meüang ตรงกับคำว่า ville หรือ province หรือลางทีก็เป็นถึง *ราชอาณาจักร*[๑] ที่เดียว พระมหากษัตริย์สยามได้ทรงทำลายเจ้าเมืองผู้ทรงอำนาจลงเสียเป็นอันมากเท่าที่ทรงสามารถทำได้ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าหลวงต่างพระองค์ไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองอยู่ ๓ ปี ข้าหลวงต่างพระองค์เหล่านี้เรียกว่า *ผู้รั้ง* และ *ผู้* หมายความว่า *บุคคล*[๒]

๖. ผลประโยชน์หรือสิทธิอันชอบธรรมของเจ้าเมือง

นอกจากของกำนัลที่ เจ้าเมือง ย่อมจะได้รับดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว ยังมีสิทธิอันชอบธรรมอย่างอื่นอีก คือ

ประการที่ ๑ ได้รับแบ่งค่าเช่าที่ทำการกสิกรรม ซึ่งเขาเรียกว่า *นา* หมายถึง campagne กึ่งหนึ่ง คือ ครึ่งต่อครึ่งกับพระมหากษัตริย์ และตามกฎหมายเก่า ค่าเช่านาคิดเป็นเงิน ๑ มะยน หรือ ๑ ใน ๔ ของบาท[๓] ต่อพื้นที่ ๔๐ ตารางวา

ประการที่ ๒ เจ้าเมืองได้รับผลประโยชน์จากการริบทรัพย์ทุกประเภท กับค่าปรับไหมเป็นพินัยเกี่ยวกับการรัษฎากรทั้งปวง ทั้งยังได้รับเงินสินไหมอีกร้อยละ ๑๐ จากการพิจารณาพิพากษาคดีนานาอีกด้วย การริบทรัพย์นั้นมีกำหนดไว้ในกฎหมายแล้วแต่กรณี และมักมิค่อยจะได้ริบกันจนหมดสิ้นเนื้อประดาตัว แม้แต่ในคดีอุกฉกรรจ์มหันตโทษตัดสินประหารชีวิต แต่ลางครั้งก็ขยายไปถึงการริบร่างกายด้วย มิชั่วแต่ตัวผู้ต้องคำพิพากษาเท่านั้น ยังเอื้อมไปถึงบรรดาบุตรของผู้ต้องโทษอีกด้วย

ประการที่ ๓ พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานผู้คนให้แก่เจ้าเมืองไว้ใช้สอย เจ้าเมืองไปไหนก็ติดหน้าตามหลังไปด้วยทุกหนทุกแห่ง ไปทางน้ำก็พายเรือให้นั่ง ชาวสยามเรียกคนจำพวกนี้ว่า *แขนลาย* คือ *แขนทาสี*[๔] เหตุด้วยเขาสักแขนคนพวกนี้แล้วเอาดินปืนโรยที่แผล ทำให้แขนที่ตรงนั้นกลายเป็นสีน้ำเงินหม่น ๆ ชาวโปรตุเกสเรียกคนจำพวกนี้ว่าแขนทาสี และผู้คุ้มกัน[๕] พวกแขนลายยังมีใช้อยู่ในลาว

---

๑ royaume
๒ personne
๓ คือ ๑ สลึง
๔ bras - peints
๕ gardes

ประการที่ ๔ ในหัวเมืองชายทะเลนั้น ลางครั้งเจ้าเมืองก็มีสิทธิ์ชักภาษีเรือพาณิชย์ แต่ตามธรรมดาแล้วก็เป็นจำนวนเล็กน้อยเต็มที ที่เมืองตะนาวศรีเรียกเก็บร้อยละ ๘ ของราคาสินค้าทุกชนิด ตามบันทึกเรื่องราวที่นักสอนศาสนาคณะมิสซังต่างประเทศ[๑] ได้จดหมายเหตุไว้

๗. มนุษยธรรมของชาวสยามแก่พวกเรืออับปาง

มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าชาวสยามนั้นมีมนุษยธรรม ในอันที่จะไม่ยึดครองเอาเป็นของตนเสีย ซึ่งบรรดาสิ่งของที่พายุและคลื่นซัดพาเข้ามาติดอยู่บนฝั่ง ไม่ว่าจะเนื่องจากเรือมาเกยติดตื้นหรือว่าอับปางลงก็ตาม แม้กระนั้น แฟร์นังด์ เมนเดซ ปินโต ก็ยังเล่าว่า หลุยซ์ ดือ มอนเตโรโย[๒] ชาวโปรตุเกสซึ่งนำเรือไปติดตื้นที่ฝั่งสยามใกล้เมืองปัตตานี ชาบันดาร์[๓] หรือนายภาษี ณ ตำบลที่เรียกชื่อว่า ชาตีร์[๔] ไม่ประสงค์เพียงแต่จะริบเรือและสินค้าที่บรรทุกมาเท่านั้น ยังจะริบเอาทั้งตัวมอนเตโรโยกับพวกเด็ก ๆ อีก ๒ - ๓ คนด้วย โดยอ้างว่าเป็นธรรมเนียมของราชอาณาจักรอันมีมาแต่โบราณกาลแล้วว่า ทุกสิ่งที่คลื่นซัดเข้ามาติดชายฝั่งนั้นจักต้องถูกริบ เป็นความจริงที่ผู้เขียนได้กล่าวสรรเสริญพระมหากรุณาธิคุณของพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งผ่านพิภพอยู่ในรัชกาลนั้น* ไว้มากว่า พระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นได้ทรงฟังคำกราบบังคมทูลของพวกโปรตุเกสซึ่งรับราชการอยู่ในราชสำนักของพระองค์แล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปล่อยตัวมอนเตโรโยเป็นอิสระ และให้คืนทรัพย์สินกับเด็ก ๆ ที่ยึดไว้ให้ไปทั้งหมดอีกด้วย แต่ผู้เขียนได้กล่าวแถมไว้ด้วยว่า พระองค์ทรงถือว่าเป็นการทรงบำเพ็ญทานบารมี ในวันซึ่งเสด็จทรงเศวตกุญชรพระที่นั่งต้นประพาสไปในพระนคร เพื่อทรงจำแนกทานพระราชทานแก่พสกนิกรของพระองค์

๘. สิทธิอันชอบธรรมหรือผลประโยชน์ของเจ้าเมือง (ต่อ)

ประการที่ ๕ ในอาณาบริเวณชายพระราชอาณาเขตนั้น บรรดาเจ้าเมืองใช้สิทธิแห่งความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ของตนได้ทุกประการ เมื่อมีช่องทางที่จะทำได้ไซร้ ก็ตั้งด่านดักเรียกเก็บภาษีพิเศษเอาตามใจชอบ

---

[๑] Missions étrangères

[๒] Louis de Monteroyo

[๓] chabandar หมายถึง เจ้าท่า

[๔] Chatir (ยังระบุไม่ได้ว่าอยู่ที่ใด)

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงขยายความไว้ในวงเล็บว่า คือ "*สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ*"

ประการที่ ๖ เจ้าเมืองทั้งหลายนั้นดำเนินการค้าอยู่ทุกหนทุกแห่ง แต่ทำในนามทนายหน้าหอของตนหรือไม่ก็บโทนคนอื่น ๆ ในประการหลังนี้ก็แสดงให้เห็นว่ามีความละอายอยู่เหมือนกัน และลางทีจะได้มีตัวบทกฎหมายห้ามไว้ด้วยก็เป็นได้ แต่การข้อนี้ก็มิได้ทำให้พวกเขารู้สึกตะขิดตะขวงใจมากไปกว่าที่พระมหากษัตริย์เจ้านายของตนได้ทรงกระทำอยู่เลย

ประการที่ ๗ ในที่ลางแห่งมีห้วยหนองคลองบึงบาง หรือบ่อปลา เมื่อมีการวิดกันขึ้น เจ้าเมืองก็จะได้ปลาตัวแรกที่วิดได้ แต่นำไปใช้ในบริโภค หาได้เอาไปขายไม่ ปลาที่เหลือก็ปล่อยให้ราษฎรเอาไป

ประการที่ ๘ การล่าสัตว์กับการค้าเกลือนั้นกระทำได้โดยเสรีทั่วราชอาณาจักร และพระมหากษัตริย์เองก็มิได้ทรงห้ามหรือเรียกเก็บภาษีอากรแต่ประการใด เกลือนั้นราคาถูกมาก ข้าพเจ้าได้ยินมาว่ามีเหมืองเกลือและทั้งทำเกลือจากน้ำทะเลด้วย ลางคนก็ว่าใช้แดดแผดเผาให้น้ำทะเลงวดแห้งกลายเป็นเกลือ ลางคนก็บอกข้าพเจ้าว่าใช้วิธีเคี่ยวให้งวดด้วยแรงไฟ และอาจเป็นความจริงทั้งคู่ก็ได้ ท้องที่ใดที่มีชายฝั่งสูงเกินกว่าที่จะรับเอาน้ำทะเลเข้าไปได้ และในที่ซึ่งหาไม้ทำฟืนได้ยาก เกลือก็อาจขาดแคลนด้วยสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากในการทำ เช่น ที่เกาะภูเก็ต คนในเกาะนั้นสู้ไปหาเกลือมาจากเมืองตะนาวศรีดีกว่าที่จะทำขึ้นใช้เอง

๙. สิทธิหรือผลประโยชน์ของผู้รั้ง

ผู้รั้ง หรือข้าหลวงต่างพระองค์ย่อมทรงเกียรติเสมอกัน และมีอำนาจในหน้าที่ราชการเสมือน *เจ้าเมือง* แต่ผลประโยชน์นั้นหาเหมือนกันไม่ พระเจ้ากรุงสยามทรงแต่งตั้ง ผู้รั้ง ๒ กรณี คือในเมื่อไม่มีพระราชประสงค์ที่จะแต่งตั้งเจ้าเมืองขึ้นใหม่ หรือว่าเมื่อเจ้าเมืองมีเหตุจำเป็นต้องออกไปนอกเขตปกครองของตน ด้วยว่าเจ้าเมืองหาได้มีผู้รองซึ่งอาจทำการแทนได้ในขณะที่ตนไม่อยู่ไม่ เช่นเดียวกับที่ในฝรั่งเศสไม่มีผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนกรมวัง[๑] ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ฉะนั้น ในกรณีแรก ผู้รั้งมีผลประโยชน์เฉพาะที่พระมหากษัตริย์ทรงกำหนดให้เมื่อแต่งตั้งเท่านั้น ในกรณีหลัง ผู้รั้งได้ผลประโยชน์ของเจ้าเมืองกึ่งหนึ่ง อีกกึ่งหนึ่งนั้นยังตกเป็นของเจ้าเมืองอยู่

---

[๑] chancelier

๑๐. นามกรมการและตำแหน่งหน้าที่ขุนนางในกระบวนการศาล

ต่อไปนี้เป็นกรมการสามัญ ประกอบเป็นคณะกรมการเมืองทั้งในด้านการศาลและการบริหารชุดหนึ่ง ลางเมืองก็ไม่มีครบทุกตำแหน่ง แต่คงไม่มีเมืองใดจะมีตำแหน่งกรมการมากกว่านี้ไปเป็นแน่

ออกญาเจ้าเมือง เจ้าเมือง นั้นมิได้เป็นออกญาเสมอไป ลางทีก็ดำรงบรรดาศักดิ์อย่างอื่น และกรมการรอง ๆ ในคณะก็มีบรรดาศักดิ์หลั่นลงมาโดยอนุกรมตามส่วนบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมือง

ออกพระปลัด นามนี้หมายความว่า *ที่สอง* แต่มิได้เป็นประธานในราชการในขณะที่เจ้าเมืองไม่อยู่ด้วย ว่าไม่มีเสียงในการพิจารณาชี้ขาดได้

ออกพระยกกระบัตร เป็นทำนองอัยการแผ่นดิน และมีหน้าที่สอดแนมความเคลื่อนไหวของเจ้าเมือง เป็นที่ตั้ง ตำแหน่งนี้ไม่สืบทายาทถึงบุตร พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งจากบุคคลที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย แต่ตามที่เป็นมานั้นก็แสดงให้เห็นว่าไว้วางใจคนจำพวกนี้ไม่ค่อยจะได้นัก และพวกขุนนางทุกตำแหน่งมักจะรู้เห็นเป็นใจร่วมมือกันเบียดเบียนราษฎรอยู่เสมอ

ออกพระพล[๑] บังคับการทหาร ถ้ามีกองทหารอยู่ในเมืองนั้น แต่ต้องฟังบังคับบัญชาของเจ้าเมือง และจะมีอำนาจว่ากล่าวลงโทษทหารในกองของตนได้ก็นอกจากเวลาที่ออกสนามรบเท่านั้น

ออกพระมหาดไทย[๒] เป็นคล้ายหัวหน้าประชาชนพลเมือง นามตำแหน่งนี้ทำนองจะแปลว่า Grand Siamois[๓] เพราะ *มหา*[๔] หมายความว่า *ใหญ่*[๕] และ *ไทย*[๖] หมายความว่า *ชาวสยาม*[๗] พระมหาดไทยเป็นผู้เกณฑ์ทหาร หรือจะพูดให้ถูกก็ว่าขอทหารไปทางเจ้าหมู่มูลนาย ส่งเสบียงให้แก่กองทัพ ตรวจตราทะเบียนหางว่าวบัญชีพลเมืองให้เป็นที่เรียบร้อย และโดยทั่วไปแล้วก็ปฏิบัติตามบัญชาของเจ้าเมืองในสิ่งทั้งปวงบรรดาที่เกี่ยวกับพลเมือง

ออกพระสัสดี เป็นผู้ทำและเก็บรักษาทะเบียนหางว่าวบัญชีพลเมือง เป็นตำแหน่งที่มีทางรับสินบาทคาดสินบนได้มาก ด้วยพลเมืองแต่ละคนต่างพยายามที่จะให้ชื่อของตนตกบัญชีด้วยวิธีเอาเงินป้อนเข้าไปให้ ทั้งนั้น ตัวมูลนายเองก็หาทางช่วยเหลือคนในกรมที่ให้ของกำนัลแก่ตนให้หลุด และใช้งานคนที่ไม่ให้ของกำนัลอย่างหนัก *พระมหาดไทย* กับ *พระสัสดี* ทำหน้าที่ป้องกันเรื่องยุ่งเหยิงเหล่านี้ ถ้าไม่รับสินบนเข้าเสียเอง แต่ต้นมือแล้ว พระสัสดีเริ่มขึ้นทะเบียนลูกหมู่ในหางว่าวแต่พอลูกหมู่นั้น ๆ มีอายุย่างเข้าได้ ๓ หรือ ๔ ขวบ

---

๑ Oc prà peun

๒ Oc prà mahà - tàï

๓ ชาวสยามใหญ่

๔ mahà

๕ grand

๖ tàï

๗ Siamois

ออกหลวงเมือง นั้นเป็นคล้ายนครบาล ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า เมือง หมายถึง ville แต่บรรดาศักดิ์ *ออกหลวง* นั้นหาได้หมายความว่า *นครบาล*[๑] ไม่ นครบาลผู้นี้ทำหน้าที่เป็นนายกองตำรวจและกองตระเวน บริเวณรอบที่พักของคณะผู้แทนพิเศษของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้น มีสายตรวจกองตระเวนมาให้ความอารักขาอยู่ตลอดคืน เช่นเดียวกับที่กระทำโดยรอบพระราชวังแห่งพระเจ้ากรุงสยามดุจกันอันนับว่าเป็นการให้เกียรติมากอยู่

ออกหลวงวัง เป็นใหญ่ในจวนของเจ้าเมือง ด้วย *วัง* นั้น หมายถึง palais ท่านเอาเป็นธุระซ่อมแซมจวนและบังคับบัญชาบรรดาบโทนของเจ้าเมือง รวมทั้งนายบโทนด้วย รวมความว่าออกหลวงวังเป็นผู้บัญชาการในจวนของเจ้าเมืองแทนหูแทนตาเจ้าเมืองนั่นเอง

ออกหลวงแพ่ง เป็นผู้รักษาสมุดพระราชกำหนดกฎหมาย หรือราชประเพณีที่พิพากษาอรรถคดีไปตามนั้น และในขณะที่มีการพิจารณาคดี หลวงแพ่งก็เป็นผู้อ่านตัวบทกฎหมายที่ยกขึ้นพิจารณาคดีนั้น ๆ และเป็นผู้วางคำตัดสินนั่นเอง

ออกหลวงคลัง เป็นผู้รักษาพระคลัง *คลัง* หมายถึง คลังพัสดุ[๒] เป็นผู้รับเงินรายได้อันเป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ลางประการ กล่าวคือ ในส่วนที่พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพาณิชยกรรมเอง โดยทำนองเดียวกับในทวีปยุโรปที่บรรดาเจ้านายค้าเกลือเสียเองฉะนั้น

ออกหลวงโกษา เป็นผู้ตรวจตราควบคุมคนต่างด้าว ช่วยคุ้มครองป้องกันหรือฟ้องร้องชาวต่างประเทศต่อเจ้าเมือง

นอกจากนั้น มีพนักงานตุลาการจากศาลสูงแต่ละกรม เพื่อส่งไปยังศาลต่ำชั้นหัวเมือง ซึ่งเจ้าเมืองหรือผู้รั้งถึงแก่กรรมลง ในระหว่างที่ยังรอการแต่งตั้งผู้มาครองตำแหน่งใหม่อยู่นั้น และจำนวนเจ้าพนักงานเหล่านี้ก็มีมากเท่ากับศาลต่ำเหมือนกัน

ออกหลวง หรือ ออกขุนแขวง[๓] เป็นนายกองตำรวจ ถือดาบติดมืออยู่เสมอ มีพวกแขนลายเป็นนายขมังธนูเป็นบริวาร

ออกขุนพยาบาท เป็นนายตะรางหรือเรือนจำ และคำว่า *พญา* ซึ่งชาวโปรตุเกสแปลว่า เจ้า นั้นดูเสื่อมเกียรติไปถนัดเมื่อนำมาใช้กับตำแหน่งนี้ *นายคุก* นั้นเป็นพัศดีเรือนจำโดยแท้ *คุก* แปลว่า เรือนจำ และไม่มีเรือนจำที่ไหนจะร้ายกาจเท่าเรือนจำในสยามไปได้ เป็นคอกหรือกรงสร้างด้วยไม้ไผ่ ถูกฝนถูกลมอยู่ตลอดเวลา

---

๑ maire

๒ magasin

๓ Oc counne cöeng

ออกขุนนรินทร์ บัญชาว่ากล่าวคนเลี้ยงช้างหลวง ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ มีแยกกันเลี้ยงอยู่หลายตำบลด้วยกัน ด้วยว่าเป็นการยากที่จะรวมเอาช้างหลาย ๆ เชือกมาเลี้ยงไว้ในที่แห่งเดียวกันได้

ออกขุนนายโรง เป็นเจ้าพนักงานจัดอาหารเลี้ยงช้าง

อนึ่ง ในคณะกรมการเมืองแต่ละชุดนั้น มีเจ้าพนักงานผู้หนึ่งประจำสำหรับอ่านตรา คือกระแสพระราชโองการจากพระมหากษัตริย์ถึงเจ้าเมือง และมีหอหนึ่งตั้งอยู่ในที่สูงสำหรับเชิญท้องตราไปเก็บรักษาไว้ ดังเช่นในพระราชวังก็มีหอหลวงตั้งอยู่ในที่สำคัญ เป็นที่สำหรับใช้เก็บพระราชสาส์นที่พระเจ้ากรุงสยามทรงได้รับจากพระราชานานาประเทศ

๑๑. ความแตกต่างกันอย่างสำคัญระหว่างเจ้าพนักงานภายในกับภายนอก

ทั้งหมดนี้เป็นเจ้าพนักงานเกือบทั้งสิ้นที่เรียกว่ากรมการภายในกรุง นอกจากนี้ ยังมีเจ้าพนักงานกรมการภายนอกกรุงอีก สำหรับรับราชการอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ สุดแท้แต่เจ้าเมืองจะแต่งตั้งขึ้น มาตรว่ากรมการเหล่านี้จะได้รับบรรดาศักดิ์เช่นเดียวกันกับกรมการภายในก็ตาม แม้กระนั้นก็ยังด้อยกว่ากรมการภายในมาก เช่น ออกหมื่นที่รับราชการอยู่ในพระราชวังก็ยังมีศักดิ์สูงกว่าออกญาภายนอก และขอให้สำเหนียกไว้อย่างหนึ่งด้วยว่า บรรดาผู้ที่มีบรรดาศักดิ์สูงนั้นหาใช่เจ้าใหญ่นายโตเสมอไปไม่ เช่น เจ้ามนุษย์อัปรีย์ที่ซื้อผู้หญิงและเด็กสาวมาฝึกให้เป็นหญิงนครโสเภณีคนนั้นก็ได้รับบรรดาศักดิ์เป็น *ออกญา* เรียกกันว่า *ออกญามีน*[๑] เป็นบุคคลที่ได้รับการดูถูกดูแคลนมากที่สุด มีแต่พวกหนุ่มเสเพลเท่านั้นที่ไปติดต่อด้วย กรมการภายในทุกตำแหน่งมีผู้ช่วยคนหนึ่งเรียกว่า *ปลัด* และเจ้าหน้าที่ศาลอีกหนึ่ง ซึ่งชาวสยามเรียกว่า *เสมียน* และในบ้านขุนนางเช่นนั้นซึ่งเป็นบ้านพระราชทานจะมีหอนั่งหลังหนึ่งสำหรับออกว่าราชการด้วย

---

[๑] Oc ya meen

บทที่ห้า
ว่าด้วยแบบแผนการตุลาการ

---

๑. ไม่มีการแบ่งคดีออกเป็นสองประเภท

ในกรุงสยาม บรรดาคดีทั้งปวงมีอยู่แบบเดียวเท่านั้น มิได้คิดที่จะแบ่งแยกออกเป็นคดีแพ่งกับคดีอาญาเสียด้วยซ้ำ ด้วยว่ามีการพิจารณาพิพากษาลงอาญาทัณฑ์แก่ผู้แพ้คดีอยู่เสมอ แม้จะเป็นคดีแพ่งอีกทั้งคดีทางแพ่งแท้ ๆ ออกจะหายากอยู่ด้วยก็เป็นได้

๒. กระบวนการพิจารณาในศาลกระทำเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างเดียว และต้องวางเงินประกันตัวด้วย

เป็นแบบแผนในศาลสยามว่า กระบวนการพิจารณาคดีทั้งปวงนั้น ต้องทำเป็นลายลักษณ์อักษร และคู่ความจะต้องวางเงินประกันตัวไว้เป็นหลักฐานด้วย

๓. หน้าที่ของเจ้าหมู่มูลนายในศาล

อนึ่ง โดยเหตุที่ประชาชนที่มีคดีขึ้นสู่ศาลนั้น ย่อมแบ่งออกเป็นหมู่เป็นกรมสังกัด และบรรดาเจ้าหมู่มูลนายของคนเหล่านั้นก็เป็นเจ้าพนักงานในคณะตุลาการอยู่ด้วย ซึ่งข้าพเจ้าจะเรียกตามสามานยนามว่า กรมการที่ปรึกษา ในกรณีที่เกิดมีถ้อยร้อยความกันขึ้นนั้น ในเบื้องต้น โจทก์จะต้องไปหากรมการที่ปรึกษาอันเป็นเจ้าหมู่มูลนายของตนก่อน หรือไม่ก็ไปหาเจ้าหมู่มูลนายในหมู่บ้านของตน แล้วคนผู้นี้ก็ไปหาเจ้าหมู่มูลนายที่เป็นกรมการที่ปรึกษาอีกต่อหนึ่งเพื่อยื่นคำฟ้อง และกรมการที่ปรึกษาก็นำไปยื่นต่อเจ้าเมือง หน้าที่ของเจ้าเมืองนั้นก็คือ ต้องพิจารณาดูให้ถี่ถ้วนว่าควรจะสั่งให้รับฟ้องหรือยกฟ้องเสีย สุดแท้แต่ว่าเจ้าเมืองจะพิจารณาเห็นว่าเป็นยุติธรรมหรืออยุติธรรมสถานใด ซึ่งถ้าเป็นกรณีหลังนี้แล้ว ก็อาจสั่งลงทัณฑ์แก่โจทก์ผู้ยื่นฟ้องเพื่อมิให้ผู้ใดเอาเป็นเยี่ยงอย่างที่บังอาจยื่นฟ้องขึ้นไปโดยปราศจากความยั้งคิด ซึ่งในกรุงจีนก็ใช้วิธีอย่างนี้เหมือนกัน แต่ในกรุงสยามนั้นไม่ค่อยจะได้กวดขันกันในเรื่องนี้นัก

๔. ลักษณะพิจารณาคดีในสยาม

เมื่อเจ้าเมืองรับฟ้องแล้ว ก็ส่งสำนวนไปให้กรมการที่ปรึกษาคนหนึ่ง ซึ่งตามธรรมดาก็มักจะส่งคืนให้แก่กรมการที่ปรึกษาผู้ที่พาคำฟ้องรายนั้นมาเสนอนั่นเอง ถ้ากรมการที่ปรึกษาผู้นั้นเป็นมูลนายทั้งโจทก์และจำเลย แต่เมื่อได้ประทับตราประจำตำแหน่งลงแล้ว ก็จะมีการนับจำนวนบรรทัดที่เขียน และคำที่ขีดฆ่าในคำฟ้องไว้เพื่อมิให้แก้ไขเพิ่มเติมได้ กรมการที่ปรึกษาก็ส่งฟ้องนั้นให้ปลัดกับเสมียนของตนอีกต่อหนึ่งสำหรับให้ตัดกระทงแถลงขึ้นอ่านเสนอ ณ หอนั่งที่บ้านของตน และกระทงแถลงนี้กับข้อความอื่น ๆ ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้าด้วยนั้น สักแต่ว่าอ่านเสนอไปตามธรรมเนียมเท่านั้น เมื่อกระทำดังนี้เสร็จแล้ว กรมการที่ปรึกษาผู้นั้นก็พาเสมียนของตนนำต้นฟ้องไปรายงานหรืออ่านต้นฟ้องอันเดียวกันนั้นให้คณะกรมการที่ปรึกษาทั้งปวงฟังที่จวนเจ้าเมือง โดยที่เจ้าเมืองมิได้ออกมานั่งฟังด้วยในชั้นไต่สวนมูลฟ้องนี้ครั้นแล้วก็ให้นำคู่ความเข้ามาเพื่อศาลจะได้พยายามเจรจาเปรียบเทียบ ประนีประนอม เจรจาซ้ำซากอยู่ ๓ นัด เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีเจตนาอันแท้จริงที่จะไกล่เกลี่ยให้ประนีประนอมกันเสีย เมื่อการเจรจาเปรียบเทียบให้เลิกแล้วต่อกันไปไม่เป็นผลแล้ว ถ้ามีพยาน ศาลก็จะสั่งให้เบิกตัวเข้ามาให้การต่อหน้าเสมียนผู้นั้น เว้นเสียแต่ว่าพยานเหล่านั้น โจทก์จำเลยข้างใดติดใจสงสัย ครั้นถึงการประชุมพิจารณาคดีคราวหน้า ซึ่งเจ้าเมืองก็มิได้ออกมานั่งเป็นประธานอีก เสมียนก็อ่านต้นฟ้องและคำให้การของพยานให้ที่ประชุมฟังตลอดแล้ว ก็ช่วยกันออกความเห็นด้วยวิธีปรึกษาหารือกันแล้ว และบันทึกความคิดเห็นเหล่านั้นไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เริ่มแต่ความเห็นของพนักงานผู้น้อยที่สุดขึ้นมาหาผู้ใหญ่

๕. วิธีพิพากษา

เมื่อได้เตรียมสำนวนคดีพร้อมแล้วเช่นนี้ และกรมการที่ปรึกษามาชุมนุมพร้อมกันต่อหน้าเจ้าเมืองแล้ว เสมียนก็อ่านสำนวนคำให้การโจทก์จำเลยกับความเห็นของคณะกรมการที่ปรึกษาให้ฟัง และภายหลังที่เจ้าเมืองได้ประมวลสรุปความเห็นทั้งมวลแล้ว ก็สอบถามกรมการที่ออกความเห็นที่ดูไม่ยุติธรรมเพื่อจะทราบว่าความเห็นของกรมการเหล่านั้นวางอยู่บนรากฐานแห่งเหตุผลเช่นไร ครั้นพิจารณาโดยทั่วถ้วนทุกกระบวนแล้ว เจ้าเมืองจึงประกาศคำตัดสินเป็นทำนองชี้ขาดว่า คู่ความฝ่ายใดจักต้องเป็นฝ่ายถูกลงโทษตามพระราชกำหนดกฎหมาย

๖. มีการอ่านตัวบทกฎหมายหรือธรรมเนียมปฏิบัติ

เบื้องนั้นก็เป็นหน้าที่ของ *ออกหลวงแพ่ง* ที่จะอ่านตัวบทกฎหมายอันเกี่ยวกับข้อพิพาทในคดีนั้นด้วยเสียงอันดัง แต่ในสยามก็มีการถกเถียงกันด้วยเรื่องการตีความตัวบทกฎหมายเช่นในฝรั่งเศสเหมือนกัน พยายามใช้การเปรียบเทียบเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมขึ้นแก่คู่ความ และโดยเหตุที่เรื่องราวที่เกิดเป็นถ้อยร้อยความกันขึ้นนั้น มักจะไม่ค่อยมีระบุไว้ในกฎหมาย และหาที่ตรงกับตัวบทกฎหมายที่มีอยู่โดยยาก เจ้าเมืองแต่ผู้เดียวจึงเป็นผู้วินิจฉัยชี้ขาดและประกาศคำพิพากษานั้นแก่คู่ความ แล้วให้บันทึกลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร หากคำพิพากษานั้นมีอาการว่าไม่เป็นไปตามทางยุติธรรมไซร้ ก็เป็นหน้าที่ของ *ยกกระบัตร* หรืออัยการแผ่นดินจะบอกกล่าวเตือนให้ศาลทราบไว้ แต่ก็จะคัดค้านคำพิพากษาหาได้ไม่

๗. การชำระความกว่าจะแล้วก็ช้ามาก

ไม่ว่าคดีเรื่องไหน ควรจะแล้วได้ภายใน ๓ วัน แต่ลางเรื่องก็ยืดออกไปถึง ๓ ปีก็มี

๘. ไม่มีทนายความหรืออัยการโจทก์

โจทก์จำเลยให้การต่อหน้าเสมียน เสมียนก็เขียนไปตามที่โจทก์จำเลยให้การ และโจทก์จำเลยจะให้การด้วยตนเอง หรือจะให้ผู้อื่นให้การแทนก็ได้ แต่ผู้ให้การแทนซึ่งทำหน้าที่คล้ายเป็นอัยการหรือทนายความนี้ อย่างน้อยที่สุดต้องเป็นลูกพี่ลูกน้องชั้นเดียวกันของผู้ที่ตนให้การแทน ถ้ารับสมอ้างเข้ามาให้การแทนก็เป็นโทษ และท่านมิให้ฟังความนั้น

๙. ต้องกระทำต่อหน้าใคร

เสมียนเป็นผู้รับเอกสารที่เป็นเครื่องประกันทุกอย่างด้วย[๑] แต่ต้องรับต่อหน้าศาล และต้องนับบรรทัดที่เขียนและจำนวนคำที่ขีดฆ่าไว้เป็นหลักฐานด้วย

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “โฉนด ตราสาร บริคณห์สัญญา ฯลฯ”

๑๐. การต่อพิสูจน์

ถ้าข้อพิสูจน์หรือพยานหลักฐานธรรมดายังไม่เพียงพอที่จะรับฟังได้ไซร้ ก็จำต้องหาเข้าพึ่งวิธีผูกชักผู้ต้องหาตามจารีตนครบาล ซึ่งค่อนข้างจะสาหัสอยู่ และใช้กระทำกันอย่างรุนแรง มีวิธีการนานาประการหรือมิฉะนั้นก็ใช้พิสูจน์กันด้วยน้ำและด้วยไฟ หรือใช้วิธีทางไสยศาสตร์อื่น ๆ อีก แต่ไม่มีขบวนวิธีให้โจทก์จำเลยเข้าดวลกัน

๑๑. การพิสูจน์ลุยเพลิง

ในการลุยเพลิงนั้น เขาขุดหลุมเป็นรางเพลิง แล้วโหมไฟพูนหลุมนั้นขึ้นมา แล้วทุบปราบให้ถ่านไฟแดงนั้นเรียบเสมอปากหลุม หลุมรางเพลิงนี้ยาว ๕ วา กว้าง ๑ วา คู่ความทั้งสองฝ่ายเดินผ่านเข้าไปด้วยเท้าเปล่าจากด้านหนึ่งไปสุดอีกด้านหนึ่ง ฝ่ายใดที่ฝ่าเท้าไม่พองก็เป็นฝ่ายชนะคดี แต่โดยที่คนพวกนี้เคยเดินเท้าเปล่ามาแต่อ้อนแต่ออก และมีหน้าฝ่าเท้าอันหยาบด้านเป็นไต จึงกล่าวกันว่าเป็นธรรมดาที่ไฟมิใคร่ทำอันตรายให้ได้ ขอให้รู้จักวางเท้าลงไปบนถ่านให้มั่นคงเท่านั้นเป็นพอ ด้วยการที่ฝ่าเท้าจะไหม้ไฟนั้นก็คือการเดินบุกสวบ ๆ ไป และเหยียบเบา ๆ โดยธรรมดาแล้วมีผู้กำกับข้างสองคนเดินขนาบผู้ลุยไฟ และใช้มือกดไหล่ผู้ลุยไฟไว้อย่างแรงเพื่อป้องกันมิให้เลี่ยงการพิสูจน์เร็วเกินไปนัก และกล่าวกันว่าแทนที่น้ำหนักกดนั้นจะทำให้ไฟไหม้ฝ่าเท้าได้ยิ่งขึ้น กลับเป็นทำให้อับอากาศดับพิษไฟใต้ฝ่าเท้าไปเสียอีก

๑๒. การพิสูจน์ด้วยไฟอีกวิธีหนึ่ง

ลางทีการพิสูจน์ด้วยไฟก็กระทำกันด้วยน้ำมันหรือสสารอย่างอื่นที่เดือดพล่าน ซึ่งคู่ความต้องเอามือจุ้มลงไป ชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งซึ่งถูกชาวสยามคนหนึ่งลักเอาดีบุกไป เมื่อหาข้อพิสูจน์ไม่ได้ จึงยอมรับการชักชวนให้พิสูจน์กันด้วยการจุ้มมือลงในดีบุกตั้งไฟให้ละลายคว้างแล้วมือของเขาเกือบจะไหม้หมดเมื่อชักกลับขึ้นมา แต่ชาวสยามผู้นั้นคล่องแคล่วกว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเขาทำอย่างไรมือของเขาจึงไม่ไหม้ ศาลเลยพิพากษาปล่อยตัวพ้นข้อหาไป แม้กระนั้นอีกหกเดือนต่อมา ในอีกคดีหนึ่งซึ่งชาวสยามคนเดียวกันนั้นตกเป็นจำเลยอยู่ด้วย ได้ยอมรับสารภาพไปถึงการลักทรัพย์รายที่ชาวฝรั่งเศสเป็นโจทก์คราวนั้นด้วย แต่มาตรว่าจะมีเหตุการณ์ทำนองนี้ตั้งพัน ๆ ราย ชาวสยามก็มิพักปรารถนาจะเปลี่ยนลักษณะพิสูจน์ของตนเลย

๑๓. การดำน้ำพิสูจน์

การพิสูจน์ด้วยน้ำนั้นกระทำกันโดยทำนองนี้คือ คู่ความทั้งโจทก์และจำเลยต่างดำลงไปในน้ำพร้อม ๆ กัน ต่างคนต่างเกาะหลักที่รูดลงดำลงไปไว้คนละหลัก และใครที่อยู่ใต้น้ำได้นานกว่าก็เป็นผู้ดำรงสัตย์ เพราะฉะนั้นไม่ว่าใครในประเทศนี้จึงฝึกตนมาแต่เยาว์ให้คุ้นกับไฟและหัดดำน้ำให้ทนเข้าไว้

๑๔. การพิสูจน์ด้วยยาทำให้อาเจียน

ยังมีวิธีการพิสูจน์อย่างอื่นอีก โดยใช้ยาลูกกลอนลางชนิดที่พระสงฆ์เป็นผู้ปรุงขึ้น พร้อมกับเสกสาปแช่งเข้าไว้ ให้คู่ความทั้งโจทก์และจำเลยกลืนเข้าไป และสิ่งที่แสดงว่าเป็นผู้ดำรงสัตย์นั้น ก็คือสามารถเก็บไว้ในกระเพาะได้โดยไม่อาเจียนออกมา ด้วยว่าเป็นยาที่ทำให้อาเจียน

๑๕. ผลสำเร็จต่าง ๆ ของการพิสูจน์

การพิสูจน์เช่นนี้ใช่ว่าจะกระทำต่อหน้าผู้พิพากษาตุลาการเท่านั้นก็หาไม่ แต่ได้กระทำต่อหน้าธารกำนัลด้วย และถ้าคู่ความทั้งโจทก์และจำเลยต่างฝ่ายต่างผ่านการพิสูจน์มาได้โดยมิได้รับอันตรายเสมอกัน หรือว่าเป็นอันตรายลงด้วยกันทั้งสองข้างไซร้ ท่านก็ยักไปพิสูจน์กันใหม่ด้วยวิธีการอย่างอื่น พระเจ้ากรุงสยามก็ทรงใช้ลักษณะพิสูจน์ในการพระราชทานพระราชวินิจฉัยด้วยเหมือนกัน และนอกจากวิธีการที่ว่ามานี้แล้ว ลางทีพระองค์ก็ตรัสให้ส่งตัวโจทก์จำเลยให้เสือพิสูจน์ และคนใดที่เสือไม่ทำร้ายรอดตายอยู่ในลางขณะนั้น ก็ถือกันว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ แต่ถ้าเสือทำร้ายทั้งคู่ ก็ตกอยู่ในฐานทุจริตด้วยกันทั้งคู่ แต่ถ้าตรงกันข้าม เสือไม่ทำร้ายทั้งสองฝ่าย ก็ยักไปพิสูจน์ใหม่ด้วยวิธีการอย่างอื่น หรือรอไว้จนกว่าเสือตกลงใจเข้าทำร้ายคู่ความฝ่ายไหนหรือว่าทำร้ายเสียทั้งสองข้าง ตามที่เล่ากันว่าคนสยามยอมตายอย่างนี้โดยไม่พรั่นพรึงนั้น ดูเป็นสิ่งที่ไม่น่าเชื่อได้เลยในตัวบุคคลเหล่านี้ ซึ่งแสดงว่ามิใช่คนกล้าเท่าไรเลยในการรณรงค์สงคราม*

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ได้ทรงขยายความไว้ภายในวงเล็บว่า *"เรื่องลงโทษให้เสือกัดกินนี้ฝรั่งพอใจใส่ความกรุงสยามนัก ไม่แต่ฉบับนี้ หนังสือฝรั่งโบราณฉบับอื่น เช่น ฉบับเตอปัง [Turpin] เป็นต้น ก็พอใจกล่าว ทั้งตัวเองก็คงแทบจะไม่เชื่อว่าจริงแต่ก็ยังชอบกล่าว ลา ลูแบร์ก็ฟังแต่เขาเล่า และเขาผู้เล่าก็คงเป็นฝรั่ง และคงได้แต่ฟัง ๆ ต่อ ๆ กันมาเท่านั้น ถ้ามีเค้าแล้ว นิทานปรัมปราเช่นในเรื่องละครก็คงมีบ้าง หรือผู้เฒ่าผู้แก่คงเล่าบ้าง แต่ร้าย ๆ กว่านี้ บางอย่างยังมีเล่ากันสืบ ๆ มาเลย"*

๑๖. ลักษณะอุทธรณ์ตามอันดับชั้น

ลางทีก็มีคดีในศาลหัวเมืองอันสังกัดขึ้นต่อกันอยู่ การอุทธรณ์นั้นจึงเพิ่มพูนขึ้นตามอันดับชั้นศาล อาจเป็นตั้ง ๓ หรือ ๔ ชั้น ด้วยการอุทธรณ์นั้นอนุญาตให้ทำได้ทุกคดี แต่ค่าใช้จ่ายก็ย่อมจะต้องมากมูลขึ้นเป็นเงาตามตัว ในเมื่อจำเป็นต้องเดินทางไปสู้ความในหัวเมืองที่ไกลออกไปยังศาลที่สูงขึ้นโดยอันดับชั้นนั้น

๑๗. การพิพากษาประหารชีวิตสงวนเป็นสิทธิไว้สำหรับพระมหากษัตริย์หรือข้าหลวงพิเศษเท่านั้น

แต่เมื่อจะต้องวางบทพิพากษาประหารชีวิตแล้วไซร้ ก็ต้องเป็นพระราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์แต่พระองค์เดียวเท่านั้น เว้นจากองค์พระมหากษัตริย์แล้ว ไม่มีผู้พิพากษาอื่นอาจสั่งให้ลงโทษขั้นอุกฤษฏ์ถึงประหารชีวิตได้เลย นอกจากพระองค์จะได้พระราชทานอาญาสิทธิ์ให้โดยเฉพาะ แทบจะหาตัวอย่างยกขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ได้โดยยาก พระองค์จะโปรดพระราชทานพระราชานุญาตเฉพาะแก่ข้าหลวงพิเศษ ซึ่งทรงพระกรุณาให้ออกไปยังหัวเมืองเพื่อชำระความพิเศษลางเรื่อง หรือชำระความอุกฉกรรจ์ทั้งปวง บรรดาที่สมควรจะลงโทษถึงประหารชีวิตได้ ณ สถานที่เกิดเหตุนั้น บรรดาผู้กระทำความผิดทั้งปวงจะถูกคุมขังไว้ในคุกจนกว่าข้าหลวงพิเศษผู้มีอำนาจจะไปถึง และบางครั้งข้าหลวงพิเศษก็มีอำนาจที่จะถอดถอนหรือลงโทษขุนนางกรมการแม้ถึงประหารชีวิตก็ได้ ถ้าเห็นเป็นการสมควร เหมือนธรรมเนียมในเมืองจีนไม่มีผิด ถ้าพระเจ้ากรุงสยามพระราชทานพระราชานุญาตให้ข้าหลวงพิเศษปฏิบัติราชการอย่างอื่นอีก เป็นการฉลองพระเดชพระคุณส่วนพระองค์ หรือว่าเป็นราชการงานแผ่นดินก็ตาม ก็น้อยนักที่พระองค์จะทรงยกเว้นมิให้ข้าหลวงพิเศษกวดขันการปฏิบัติราชการงานเมืองของเจ้าเมืองในหัวเมืองที่ส่งไปนั้น

๑๘. การลงโทษฐานลักทรัพย์นั้นกินความไปถึงกองมรดกด้วย

การลงโทษอย่างสามัญฐานลักทรัพย์นั้น มักจะเพิ่มโทษเป็นทวีคูณ และลางทีก็ถึงตรีคูณ ตุลาการกับเจ้าทรัพย์มักได้เท่ากัน[๑] แต่ที่แปลกในเรื่องนี้ก็คือ ชาวสยามขยายความโทษลักทรัพย์ครอบคลุมไปถึงบุคคลที่ได้ทรัพย์นั้นมาโดยมิชอบอีกด้วย โดยทำนองนี้คนใดก็ตามที่ต้องคำพิพากษาให้คืนมรดก ไม่เพียงแต่จะต้องคืนทรัพย์มรดกให้แก่ผู้เป็นทายาทโดยธรรมเท่านั้น ยังจะต้องชำระค่าปรับเป็นมูลค่าเท่าจำนวนทรัพย์นั้นอีกด้วย เป็นของเจ้าของทรัพย์กึ่งหนึ่ง และเป็นของตุลาการอีกกึ่งหนึ่ง ถ้าโดยพระราชานุญาตพิเศษแห่ง

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ทำนองเป็นสินไหมกึ่งพินัยกึ่ง”

พระมหากษัตริย์ให้ตุลาการคนใดพิพากษาลงโทษคนร้ายที่ลักทรัพย์ให้ถึงตายได้แล้วไซร้ ก็มีอำนาจที่จะสั่งการได้ตามชอบใจ คือจะให้ฆ่าเสียหรือจะให้ปรับไถ่โทษแทนก็ได้ แต่ไม่ใช่ทั้งประหารชีวิตและปรับด้วยทั้งสองสถาน

อนึ่ง เพื่อแสดงให้เห็นว่าค่าใช้จ่ายในกระบวนการยุติธรรมนั้นสูงเพียงไร ในบ้านเมืองที่การกินอยู่ก็ถูกอย่างเหลือแสน ข้าพเจ้าจะได้นำบันทึกความทรงจำฉบับหนึ่งเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในการสู้ความในศาลมาลงไว้ข้างท้ายหนังสือเล่มนี้ ซึ่งท่านผู้อ่านจะได้เห็นรายการละเอียดต่าง ๆ แต่ว่าค่าใช้จ่ายนั้นไม่เท่ากันไปทุกชั้นศาลดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว บุคคลผู้เป็นเจ้าของบันทึกนั้นตกไปอยู่ในศาลขั้นต่ำถึง ๔ ศาล ซึ่งสังกัดขึ้นอยู่กับศาล ๆ หนึ่ง และศาลท้ายนี้ขึ้นอยู่ต่อราชสำนัก

บทที่หก
ว่าด้วยหน้าที่เจ้าเมืองและตุลาการในพระนครหลวง

---

๑. พระมหากษัตริย์ทรงเป็น *เจ้าเมือง*[๑] ของพระมหานคร

ในพระมหานครนั้น ไม่มีเจ้าเมืองอื่นนอกจากองค์พระมหากษัตริย์* ตำแหน่งหน้าที่ฝ่ายบริหารกับฝ่ายตุลาการนั้นแยกกันอยู่เป็นสองตำแหน่ง และตำแหน่งหน้าที่ราชการอื่น ๆ สำหรับขุนนางชั้นผู้น้อย ซึ่งประกอบเป็นองค์กรมการศาลเจ้าเมืองนั้น ก็จำแนกให้เป็นหน้าที่ของเสนาบดีที่สำคัญ ๆ แต่มีอำนาจกว้างขวางกว่าและมียศศักดิ์สูงกว่ามาก

๒. ตำแหน่งยมราช

ผู้เป็นประธาน ณ ศาลหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งรับคดีอุทธรณ์ทั้งปวงในราชอาณาจักรนั้น เรียกว่า *ยมราช* ตามปกติแล้วมีบรรดาศักดิ์เป็น *ออกญา* และศาลหรือที่ประชุมลูกขุนนั้นอยู่ในพระราชวัง แต่ท่านหาได้ตามเสด็จพระราชดำเนินเพลาพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสไกลจากพระมหานครด้วยไม่ และท่านออกนั่งชำระความ ณ หอแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ในพระนครศรีอยุธยา แต่อยู่ภายนอกกำแพงพระราชวัง ท่านเป็นผู้มีเสียงชี้ขาดในการวินิจฉัยคดีแต่เพียงผู้เดียว และยังอาจยื่นถวายฎีกาจากท่านไปยังพระมหากษัตริย์ได้อีกถ้าผู้ยื่นฎีกาทนค่าใช้จ่ายได้

๓. วิธีที่พระมหากษัตริย์พระราชทานพระราชวินิจฉัยคดี

ในกรณีเช่นนี้ จะต้องส่งสำนวนคดีนั้นไปเสนอและตรวจพิจารณากันในที่ประชุมราชมนตรี แต่พระมหากษัตริย์หาได้เสด็จประทับอยู่ด้วยไม่ ข้อวินิจฉัยนั้นก็ได้แก่คำปรึกษาของราชมนตรีแต่ละท่านอย่างที่กระทำกันในที่ประชุมกรมการที่ปรึกษาของเจ้าเมืองฉะนั้น พระมหากษัตริย์จะเสด็จมาประทับก็ต่อเมื่อถึงคราวที่จะพระราชทานพระราชวินิจฉัยเด็ดขาดเท่านั้น และตามแบบแผนที่ใช้กันอยู่ทั่วไปในราชอาณาจักร

---

[๑] tcháou meüang

* ตรงนี้ฟังขัดกันอยู่กับความในอนุบท ๓ บทที่ ๒ เมื่อกล่าวถึงออกญาพระเสด็จ และดูออกสับสนเมื่อกล่าวถึงตำแหน่ง "*เจ้าเมือง*" กับ Gouverneur ด้วย ลา ลูแบร์ได้นิยามเอาไว้ข้างต้นว่า เจ้าเมืองนั้นคือผู้ว่าราชการเมืองที่สืบสกุล

นั้นแล ก่อนที่จะพระราชทานพระราชวินิจฉัย ย่อมเก็บใจความข้อคิดเห็นทั้งปวงแล้วทรงถกเถียงกับท่านที่ปรึกษาในข้อซึ่งยังมีพระราชดำริเห็นไม่เป็นยุติธรรม และมีผู้ยืนยันต่อข้าพเจ้าว่า พระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันนี้ทรงพระปรีชาสามารถในทางที่จะพระราชทานวินิจฉัยด้วยความเที่ยงธรรมเป็นอย่างยิ่ง

๔. ตำแหน่งพระเสด็จ (ที่ออกเสียงว่าพระเซเด็จ)

เจ้าเมืองกรุงศรีอยุธยาชื่อ *พระเซเด็จ*[๑] และโดยธรรมดาแล้วมีบรรดาศักดิ์เป็น *ออกญา* นามนี้เป็นภาษาบาลี ประกอบด้วยคำว่า *พระ* ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวถึงมาหลายครั้งแล้ว คำว่า เซเด็จ ซึ่งว่ากันว่าหมายความว่า *พระมหากษัตริย์ยาตราไปแล้ว*[๒] ซึ่งอันที่จริงก็ไม่พูดกันอย่างอื่นอยู่ด้วยเมื่อจะกล่าวว่าพระมหากษัตริย์ไม่ได้ประทับอยู่* แต่ทั้งนี้ก็ไม่สามารถที่จะทำให้เข้าใจได้เลยว่าตำแหน่งพระเสด็จนี้คืออะไร และปรากฏอยู่ในที่หลายแห่งว่าผู้บอกไม่เข้าใจภาษาบาลีแจ่มแจ้งนัก เมอสิเยอร์แชรแวสเรียกตำแหน่งนี้ว่า pesedet ข้าพเจ้าเคยได้ยินแต่เขาเรียกท่านว่า *พระเซเด็จ* กันทั้งนั้น แม้จะเขียนเป็นอักษรว่า *พระเสด็จ*[๓] ก็ตาม**

๕. การรับรองคณะทูตผู้แทนพิเศษของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสโดยเจ้าเมืองต่าง ๆ ในเขตปกครองของตน

ลำน้ำจากปากอ่าวเข้าไปถึงพระนครนั้นแบ่งออกเป็นเขตปกครองของหลายเมืองด้วยกัน เมืองแรกทีเดียวคือ *พิบพลี* เมืองที่สอง *พระประแดง* เมืองที่สาม *บางกอก* เมืองที่สี่ *ตลาดขวัญ* และเมืองที่ห้า *พระนครศรีอยุธยา* บรรดาขุนนางในเขตปกครองเหล่านี้ได้มาต้อนรับคณะผู้แทนของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสที่ต้นทาง และไม่จากไปจนกว่าบรรดาเจ้าพนักงานต่อไปจะมารับช่วงและแสดงความเคารพต่อกันแล้ว และบรรดาขุนนางของแต่ละเขตปกครองก็รับหน้าที่เป็นผู้นำขบวนต่อไป นอกจากนี้ ยังมีขุนนางผู้ใหญ่

---

[๑] Prá sedet

[๒] le roi est sorti

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงขยายความไว้ในวงเล็บว่า *"ลา ลูแบร์หลงคำว่า เสด็จ ไม่ใช่ภาษาบาลี เป็นภาษาเขมรว่า เจ้า แต่ใช้ว่า ไป"*

[๓] Prá sadet

** เรื่องพระเสด็จนี้ออกจะยุ่ง ๆ อยู่ จึงขออัญเชิญคำอธิบายของเสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์มาเสนอประกอบการพิจารณา ณ ที่นี้ด้วย *"แท้ที่จริงตำแหน่งพระเสด็จว่ากรมธรรมการและสังฆการี หาใช่กรมนครบาลไม่ เป็นด้วยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชพอพระราชหฤทัยโปรดให้ออกญาพระเสด็จว่าที่โกษา คือ กรมท่า จึงเป็นหน้าที่ต้องรับแขกเมือง พาให้ราชทูตฝรั่งเข้าใจว่าเป็นกรมเมือง หรือครั้งนั้นจะเป็นกรมเมืองจริงก็เป็นได้ ด้วยตำแหน่งยมราชแยกไปว่าทางตุลาการศาลอุทธรณ์ หรือว่าจะทั้งทางตุลาการคดีอาญา และว่าการนครบาลด้วย อย่างเคยเห็นในต้นรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์ก็เป็นได้"*

อีกลางท่านที่นำเรือกัญญาของพระมหากษัตริย์เจ้านายของตนไปมอบคณะผู้แทนของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ถึงปากน้ำ และมีขุนนางหน้าใหม่ ๆ ไปสมทบเพื่อนำคำอวยพรแห่งพระเจ้ากรุงสยามมาแสดงต่อคณะผู้แทน เพิ่มขึ้นทุกวัน เมื่อได้มาเข้าขบวนแล้วก็ไม่ละไปอีกเลย

๖. สถานที่ซึ่งคณะผู้แทนแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส คอยวันเข้าสู่พระนคร

คณะผู้แทนแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสไปถึงสถานที่แห่งหนึ่งอยู่ห่างจากเมืองสยาม ๒ ลิเออ ซึ่งชาวฝรั่งเศสเรียก *ตาบังก์*[๑] และรออยู่ที่นั่น ๘ หรือ ๑๐ วัน จนถึงวันกำหนดเข้าสู่พระนคร *ตาบังก์* ในภาษาสยามหมายถึงด่านขนอน และโดยที่เรือนพักของนายขนอนที่ปากน้ำนั้น สร้างด้วยไม้ไผ่เหมือนบ้านเรือนราษฎรทั้งปวง ชาวฝรั่งเศสจึงเรียกเรือนที่ทำด้วยไม้ไผ่ที่พวกตนเข้าพักอาศัยว่า *ตาบังก์* ไปเสียทั้งสิ้น โดยเอาชื่อมาจากเรือนพักนายขนอนที่พวกตนได้เห็นเป็นหลังแรกนั่นแล

๗. เจ้าเมืองกรุงศรีอยุธยาเป็นผู้มารับ

ฉะนั้น เมื่อถึงวันที่คณะผู้แทนแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจะเข้าสู่พระมหานครนั้น ออกญาพระเสด็จในฐานะเป็นเจ้าเมืองกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นผู้ออกมารับ และปราศรัยอำนวยพรคณะผู้แทน ณ *ตาบังก์* หลังที่พักอยู่นั้น

---

[๑] tabanque

บทที่เจ็ด
ว่าด้วยเสนาบดี เบื้องต้นทีเดียวก็จักรี กลาโหม และเจ้ากรมพระคชบาล

---

๑. ขุนนางชั้นเสนาบดีโดยทั่วไป

ในบรรดาตำแหน่งประจำราชสำนักที่สำคัญ ๆ นั้น ก็คือหน้าที่ทำนองเดียวกันกับเสนาบดีของเราปฏิบัติอยู่ แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงเรื่องนี้ ข้าพเจ้าต้องขอเกริ่นว่า บรรดาขุนนางชั้นหัวหน้าเจ้ากระทรวงทบวงใดก็ตาม ทุกคนย่อมมีขุนนางชั้นผู้น้อยอยู่ใต้บังคับบัญชา เช่น ตำแหน่งกรมการของเจ้าเมืองในหัวเมืองเหมือนกันฉะนั้นแล

๒. ตำแหน่งจักรี

จักรี[๑] นั้นว่าการฝ่ายพลเรือนทั่วราชอาณาจักร บรรดาขุนนางในหัวเมืองทั้งสิ้นต้องบอกปฏิบัติมายังจักรี บรรดาเจ้าเมืองทั้งปวงต้องส่งใบบอกมายังจักรีทันที และรับคำสั่งจากจักรีไปถือปฏิบัติ จักรีทำหน้าที่เป็นประธานของที่ประชุมลูกขุน ณ ศาลาด้วย

๓. ตำแหน่งกลาโหม

กลาโหม[๒] นั้นว่าการฝ่ายทหาร มีหน้าที่รักษาป้อมปราการ อาวุธ และกระสุนดินดำ เป็นผู้ออกคำสั่งทั้งปวงบรรดาที่เกี่ยวกับการทัพ และดำรงตำแหน่งแม่ทัพไปในตัวด้วย มาตรว่าพระมหากษัตริย์อาจทรงแต่งตั้งใคร ๆ ให้เป็นแม่ทัพได้ตามพระราชอัชฌาสัย ปรากฏตามบันทึกของฟาน ฟลีต ว่า การบังคับบัญชากรมช้างก็ขึ้นอยู่ในกลาโหมด้วย แม้ไม่เกี่ยวด้วยราชการงานทัพ แต่ปัจจุบันนี้แยกออกไปเป็นอีกกรมหนึ่งต่างหาก ตามที่มีลางท่านยืนยันต่อข้าพเจ้าว่า การที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ พระชนกนาถของพระมหากษัตริย์รัชกาลปัจจุบันนี้ ได้ใช้อำนาจในตำแหน่งกลาโหมชิงราชบัลลังก์ได้ จึงทรงทอนอำนาจกลาโหมลงเสียบ้าง หรือไม่ก็เป็นเพราะว่าราชการสองกรมนี้เป็นตำแหน่งอันสำคัญพอปาน ๆ กันเกินกว่าที่จะมีผู้ว่าราชการแต่เพียงคนเดียวได้กระมัง

---

[๑] Tchacry

[๒] Call - hom

๔. กรมคชบาล

แต่ถึงอย่างไรก็ตามที บัดนี้ *ออกพระพิพิธราชา* ซึ่งเรียกกันให้เพี้ยนไปว่า *เพทราชา*[๑] เป็นผู้บังคับบัญชาเหล่าช้างและเหล่าม้าทั้งปวงอยู่ และนับว่าเป็นกรมที่ใหญ่โตกรมหนึ่งแห่งราชอาณาจักร ด้วยว่าช้างนั้นเป็นตัวกำลังสำคัญของพระเจ้ากรุงสยาม มีลางคนกล่าวว่า พระองค์ทรงเลี้ยงไว้ถึงหมื่นเชือก แต่ก็เป็นการยากที่จะรู้ได้ว่าเป็นความจริงหรือไฉน เพราะเหตุความทะนงในศักดิ์ศรีของตนมักทำให้คนเหล่านี้กล่าวเท็จต่อข้าพเจ้าอยู่เนือง ๆ ยิ่งเรื่องเกี่ยวกับช้างด้วยแล้วยิ่งไปกันใหญ่ทีเดียว พระนครหลวงของราชอาณาจักรลาวชื่อว่า *ล้านช้าง* และนามนี้ในภาษาลาวก็เหมือน ๆ กับในภาษาสยาม คือหมายความว่า ช้างสิบล้านเชือก* พระเจ้ากรุงสยามจึงทรงเลี้ยงช้างไว้เป็นอันมาก กล่าวกันว่าต้องใช้คนอย่างน้อยก็ ๓ คน เพื่อเลี้ยงช้างแต่ละเชือก และคนเหล่านี้รวมทั้งขุนนางตัวนายที่บังคับบัญชาคนเหล่านี้ ล้วนอยู่ใต้บังคับบัญชาของออกพระพิพิธราชาทั้งสิ้น ซึ่งแม้จะมีบรรดาศักดิ์เป็นเพียงออกพระ ก็ยังมีศักดิ์มีอำนาจยิ่งใหญ่ ประชาชนพลเมืองก็รักมาก เพราะท่านดูจะเป็นผู้รู้จักผ่อนหนักผ่อนเบา และเชื่อกันว่าท่านอยู่ยงคงกระพันด้วย เพราะท่านได้แสดงความกล้าหาญให้ประจักษ์ไว้เป็นอันมากในการรบกับชาวพะโค ความแกล้วกล้าของท่านในการศึกนี้แลทำให้พระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นเจ้านายทรงโปรดปราน ตระกูลของท่านได้รับราชการสืบกันมาช้านานในตำแหน่งอันสูงส่ง และมีความสัมพันธ์กับราชบัลลังก์อยู่เนือง ๆ และผู้คนได้โจษขานกันอย่างเปิดเผยว่า ตัวท่านเองหรือออกหลวงสุรศักดิ์[๒] บุตรของท่านอาจอ้างสิทธิในราชบัลลังก์ได้อยู่ หากว่าคนใดคนหนึ่งยังมีชีวิตอยู่เมื่อพระมหากษัตริย์ซึ่งผ่านพิภพอยู่ในปัจจุบันนี้เสด็จสวรรคตแล้ว มารดาของออกพระพิพิธราชานั้น เป็นพระนมของพระมหากษัตริย์รัชกาลปัจจุบัน และมารดาของท่านราชทูต** ที่เราได้เห็นตัวกันที่นี่ ก็เป็นพระนมเหมือนกัน เมื่อพระเจ้ากรุงสยามมีพระราชโองการให้โบยพระยาพระคลังผู้ใหญ่*** ผู้เป็นพี่ชายของท่านราชทูตผู้นี้เป็นครั้งสุดท้ายนั้น

---

[๑] Petratcha

* คงหมายถึงคำว่า "*ศรีสัตนาคนหุต*" ที่ตรงนี้เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงอธิบายความเพิ่มไว้ภายในวงเล็บว่า "*ลา ลูแบร์ถือตามสัญญาตลาดนับโกฏิก่อนล้าน ที่แท้ศัพท์นั้นแปลว่า ช้าง ๑๐๐ หมื่น ก็ล้านเดียวเท่านั้น ไม่ใช่ "ศรีหัสนาคนหุต" จะได้แปลว่าช้าง ๑๐๐ ล้านได้ดังลา ลูแบร์ เข้าใจ*"

[๒] oc loüang Souraçac คือ ออกหลวงสรศักดิ์

** หมายถึง ออกพระวิสุทธสุนทร (ปาน)

*** หมายถึง เจ้าพระยาโกษา (เหล็ก)

ออกหลวงสุรศักดิ์บุตรของพระพิพิธราชาก็เป็นผู้ลงอาญาโบยตามพระราชโองการต่อหน้าพระที่นั่ง ท่านพระนมของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นมารดาของพระยาพระคลัง ลงหมอบกราบแทบเบื้องยุคลบาทเพื่อขอรับพระราชทานอภัยโทษให้แก่บุตรของตน*

* ขอนำบันทึกขยายความของเสด็จในกรมพระนราธิปฯ มาเสนอไว้ ณ ที่นี้ด้วย *"ในพงศาวดารไทยไม่ปรากฏว่าเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กต้องรับพระราชอาญาสักครั้งเดียว น่ากลัวจะหลงฟังคำคนเล่า เล่าผิด ๆ ถูก ๆ นำเอาเมื่อครั้งเจ้าแม่วัดดุสิต มารดาเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก ซึ่งเป็นพระนม ขอพระราชทานโทษออกหลวงสรศักดิ์ คราวชกปากเจ้าพระยาวิชาเยนทรฟันหักก็เป็นได้ ที่ทราบแน่นั้นว่า ออกพระเพทราชาหาใช่บุตรเจ้าแม่วัดดุสิตไม่ เป็นแต่บุตรเลี้ยงบิดาเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก แต่ท้าวศรีจุฬาลักษณ์น้องสาวออกพระเพทราชานี้เป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กด้วย"*

บทที่แปด
ว่าด้วยการพิชัยสงครามของชาวสยาม
และการทหารเรือกับทหารบก

---

๑. ชาวสยามนั้นไม่ค่อยเหมาะที่จะเป็นนักรบ

การพิชัยสงครามนั้นไม่ค่อยเป็นที่รู้จักกันในสยาม ชาวสยามนั้นไม่ค่อยเหมาะกับงานประเภทนี้ ความคิดอ่านอันหุนหันพลันแล่นของบุคคลในประเทศที่มีอากาศร้อนจัดเกินควร ย่อมไม่เหมาะแก่ความห้าวหาญในการรบเท่า ๆ กับความคิดอ่านอันเฉื่อยชาของบุคคลในประเทศที่มีอากาศหนาวจัดเกินควรเหมือนกัน เสมอได้เห็นคนควงดาบลุ่น ๆ ก่ำมาเพียงคนเดียวเท่านั้น ก็พอที่จะทำให้คนสยามตั้งร้อยวิ่งแจ้นไปเสียแล้ว เพียงแต่ว่าคนชาวยุโรปที่คาดกระบี่อยู่กับเอวหรือถือไม้ตะพดสักท่อนในมือ แล้วขึ้นเสียงดังหนักแน่นสักหน่อยเท่านั้น ก็สามารถที่จะทำคนสยามลืมคำสั่งที่เจ้านายของตนสั่งกำชับแล้วกำชาเล่าไปเสียแล้ว

๒. บุคคลที่เกิดในชมพูทวีปถูกดูหมิ่นเรื่องความกล้าหาญมากน้อยเพียงไร

ข้าพเจ้าขอกล่าวอีกหน่อยว่า ใครก็ตามที่เกิดในชมพูทวีปย่อมไม่มีความกล้าหาญเลย แม้จะเกิดจากบิดามารดาที่เป็นชาวยุโรปก็ตาม และชาวโปรตุเกสที่เกิดในชมพูทวีปก็เป็นตัวพิสูจน์ได้อย่างดีทีเดียว พวกพ่อค้าชาวฮอลันดารู้จักชาวโปรตุเกสก็แต่ชื่อกับภาษาที่ใช้พูดเท่านั้น แต่จะหาความกล้าหาญในตัวคนเหล่านี้ไม่ได้เลย และถ้าชาวยุโรปชาติอื่นจะไปหาชาวฮอลันดาแล้ว ก็จะไม่พบบุคคลที่มีคุณค่าวิเศษไปกว่าพวกที่ออกรบเมื่อ ค.ศ. ๑๖๗๒[๑] และเสียที่มั่นไปถึง ๔๘ แห่งในชั่วหกสัปดาห์เท่านั้นเลย ชายฉกรรจ์ที่รูปร่างกำยำล่ำสันมักเป็นคนในโซนอุ่น และในบรรดาชนเหล่านี้ก็ยังผิดแผกกันออกไปตามคุณภาพของอาหารที่บริโภคเป็นประจำ แตกต่างกันออกไปตามที่อยู่อาศัย ว่ามีความร้อนมากหรือร้อนน้อย แห้งแล้งหรือว่าชื้นแฉะ อยู่ในที่ต้องลมหรืออยู่กับทะเล ในที่ทุ่งราบหรือภูเขา อยู่ในป่าหรือว่าในที่ดินที่หักร้างถางพงแล้ว และการปกครองของรัฐต่าง ๆ ก็ย่อมก่อให้เกิดความผิดแผกแปลกจากกันไปได้ทั้งสิ้น เป็นต้นว่าใครเลยจะสงกาบ้างเล่าว่า ชาวกรีกสมัยดึกดำบรรพ์ที่มีชีวิตอยู่อย่างเสรีนั้น ย่อมมีคุณสมบัติอยู่อย่างที่จะเปรียบกัน

---

[๑] เป็นปีที่เริ่มสงครามฝรั่งเศสบุกโจมตีฮอลันดา

ไม่ได้เลยกับชาวกรีกยุคปัจจุบัน ซึ่งบอบช้ำจากการจำยอมมาเป็นเวลาช้านาน ด้วยเหตุผลทั้งหลายเหล่านี้แล ที่รุมกันทำให้ความกล้าหาญของชาวสยามอ่อนเปลี้ยไป ข้าพเจ้าหมายถึงความร้อนของภูมิอากาศ อาหาร เหลวเละ และการปกครองแบบถืออาญาสิทธิ์นั้น

๓. ชาวสยามเกลียดกลัวเลือด

ความเชื่อในเรื่องเวียนว่ายตายเกิดก่อให้เกิดความเกลียดกลัวต่อการเลือดตกยางออก ลิดรอนความเหี้ยมหาญที่จะทำศึกเสียหมดสิ้น คิดอยู่แต่ว่าจะหามนุษย์มาเป็นทาสเท่านั้น ตัวอย่างเช่นว่าเมื่อชาวพะโคยกทัพย่ำยีดินแดนสยามมาทางด้านหนึ่ง ชาวสยามก็จะยกทัพเข้าไปในดินแดนพะโคเสียอีกทางด้านหนึ่ง แล้วทั้งสองฝ่ายก็กวาดต้อนเอาครอบครัวพลเมืองข้างปฏิปักษ์เป็นหมู่บ้าน ๆ ไปเป็นทางเชลยเสียเท่านั้น

๔. เขาแฝงเจตนาในการรบพุ่งเพื่อพิฆาตข้าศึกอย่างไร

หากแม้ทั้งสองกองทัพมาประจันกันเข้าแล้ว พลรบต่างฝ่ายต่างไม่ต้องยิงสาดเข้าใส่กัน หากเล็งให้สูงขึ้นไปเสีย แม้กระนั้นทั้งสองข้างต่างก็ยังพยายามยิงโด่งให้กระสุนตกลงในหมู่ข้าศึก เพื่อทำให้อาจเกิดอันตรายขึ้นได้ถ้าไม่ล่าถอยไปเสีย ในไม่ช้าข้างใดก็ข้างหนึ่งจะเป็นฝ่ายล่าถอยไป เมื่อรู้สึกว่ามีลูกดอกหรือกระสุนปืนมาตกทางฝ่ายตนหนาแน่น หากแม้มีปัญหาเกี่ยวกับการยับยั้งข้าศึกที่ดาเข้ามาตรงหน้าไซร้ ก็จะเล็งยิงให้ต่ำเกินควร ถ้าข้าศึกยังขืนเข้ามาก็เป็นความผิดของฝ่ายนั้นเอง ที่ชะล่าเข้ามาให้ได้รับบาดเจ็บหรือถูกยิงตาย จงอย่าฆ่า เป็นพระราชโองการที่พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานแก่ทหารของพระองค์เมื่อตรัสให้ออกสู่สนามรบ แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่ามิให้ฆ่าเสียเลยโดยเด็ดขาด เพียงแต่ว่าอย่ายิงสาดเข้าไปในหมู่ข้าศึกตรง ๆ เท่านั้น

๕. พระราชาเมืองสงขลา[๑] ถูกทหารฝรั่งเศสคนหนึ่งจับได้อย่างไร

มีผู้ยืนยันต่อข้าพเจ้าด้วยเรื่องที่ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่น่าเชื่อถือที่สุดในโลก คือกรณีของชาวโปรว์องซาลคนหนึ่งชื่อซีเปรียง ซึ่งยังทำงานในบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสที่เมืองสุรัต ถ้าเขายังมิได้ลาออกหรือว่าตายไปเสียแล้วเมื่อไม่กี่ปีมานี้ ข้าพเจ้าไม่รู้จักนามสกุลของเขา ก่อนที่จะเข้ารับราชการในกองทหารฝรั่งเศสนั้นได้เคยรับราชการอยู่ในกองทัพพระเจ้ากรุงสยามเป็นทหารปืนใหญ่พักหนึ่ง และเพราะเหตุว่าเขาถูกห้ามมิให้เล็งตรงไปทางข้าศึก ก็ให้นึกสงสัยไปว่า ท่านนายพลแม่ทัพคงจะทรยศต่อพระมหากษัตริย์เจ้านายของ

---

[๑] Singor

ตนเสียแล้วเป็นแม่นมั่น อยู่มาพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ตรัสแต่งกองทัพยกไปปราบเจ้าเมือง หรืออีกนัยหนึ่ง พระราชาเมืองสงขลา ทางด้านตะวันตกของอ่าวสยาม ซีเปรียงนั้นอิดหนาระอาใจเหลือทนที่เห็นกองทัพทั้งสองฝ่ายมาตั้งประจันหน้ากันอยู่ได้ และไม่เข้าทำร้ายกันเสียเลย คืนหนึ่งจึงตัดสินใจลอบเข้าไปในค่ายพวกกบฏแต่ลำพังคนเดียว และเข้าจับตัวพระราชาเมืองสงขลาในกระโจมที่พักและนำตัวมาให้นายพลแม่ทัพฝ่ายสยาม เป็นอันยุติสงครามที่กระทำติดต่อกันมากว่า ๒๐ ปีเสียได้ พระเจ้ากรุงสยามทรงตั้งพระทัยจะปูนบำเหน็จความชอบแก่ซีเปรียงด้วยไม้ฝางเป็นอันมาก แต่มีการกันท่ากันอยู่ในราชสำนัก เขาจึงมิได้รับอะไรเลย และลาออกจากราชการไปอยู่ ณ เมืองสุรัต*

๖. ชาวสยามมิค่อยจะต้องกลัวประเทศข้างเคียงนัก

ถึงมาตรว่าชาวสยามจะปรากฏแก่เราว่าไม่สู้เหมาะที่จะทำการต่อยุทธในสนามรบนักก็ตาม แต่ก็ยังไม่หยุดที่จะทำสงครามอยู่เนือง ๆ และมักจะทำการได้เปรียบข้าศึกเสียด้วย ด้วยเหตุว่าประเทศใกล้เคียงนั้นก็มิได้มีเดชานุภาพหรือว่ามีความกล้าหาญมากไปกว่าชาวสยามเลย

๗. พระเจ้ากรุงสยามไม่มีกองทหารฝึกไว้ประจำการ นอกจากกองทหารรักษาพระองค์ชาวต่างประเทศเท่านั้น

พระเจ้ากรุงสยามไม่มีกองทหารที่ฝึกยุทธวินัยไว้ประจำราชการกองอื่นใดเลย นอกจากกองทหารรักษาพระองค์ชาวต่างประเทศ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้กล่าวถึงในโอกาสต่อไปข้างหน้า เป็นความจริงที่ว่าเมอสิเยอร์ เลอ เชอวาลิเยร์ เดอ ฟอร์แบ็ง[๑] ได้ฝึกทหารเกณฑ์หัดชาวสยามขึ้นไว้ได้ ๔๐๐ คน ซึ่งเราได้เห็นอยู่ที่เมืองบางกอก และเมื่อท่านผู้นั้นได้จากราชอาณาจักรนี้ไปแล้ว มีคนอังกฤษซึ่งเคยเป็นสิบเอกอยู่ในกองทหารที่เมืองมัทราสปถัม[๒] อันตั้งอยู่ ณ ฝั่งทะเลโคโรมันเดล รับอาสาเป็นครูฝึกทหารเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งของสยามแทนตามแบบที่เมอสิเยอร์ เลอ เชอวาลิเยร์ เดอ ฟอร์แบ็ง เคยฝึกและควบคุมมาแต่ก่อนนั้นขึ้นได้อีกราว ๘๐๐ คน เพื่อแสดงให้พระเจ้ากรุงสยามทรงเห็นว่า ไม่จำเป็นที่จะต้องทรงชุบเลี้ยงเมอสิเยอร์ เลอ เชอวาลิเยร์ เดอ ฟอร์แบ็งไว้ต่อไปก็ได้แล้ว แต่ทหารเหล่านี้มิได้รับพระราชทานผลประโยชน์แต่อย่างใด นอกจากยกเว้นให้คนลางคนในครอบครัวของทหารนั้น ๆ ไม่ต้องมารับราชการเข้าเดือนเท่านั้น และโดยที่ทหารเหล่านี้ไปอยู่ในที่

---

* *"ถ้าลา ลูแบร์ ไม่คิดจะเล่านิทานและมิใช่มุสาวาทของผู้เล่าให้ ลา ลูแบร์ฟังแล้ว เจ้าซีเปรียงฝรั่งเศสคนนี้เห็นจะเป็นลูกหนุมาน น้องขุนแผน พี่ขรัวอินเทวดาในเรื่องพระอภัยมณีฝรั่งเศส"* - (พระวิจารณ์ของเสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

๑ M. le Chevalier de Forbin

๒ Madraspatan หมายถึง เมืองมัทราส

ไกลบ้านของตน ไม่สามารถที่จะทำมาหาเลี้ยงตนเองได้โดยสะดวก เพราะหาได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือนไม่ จึงต้องจัดให้ทหารเกณฑ์หัด ๔๐๐ คน ได้อยู่ใกล้บ้านเดิมของตนในบริเวณเมืองบางกอก และอีก ๘๐๐ คนไปประจำอยู่ ณ เมืองละโว้หรือในตำบลแถบนั้น แต่เพื่อความมั่นคงของเมืองบางกอกจึงต้องแบ่งทหารเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งจากกรมกองผลัดเปลี่ยนกันไปประจำป้องกันเมืองอยู่เป็นนิจศีล ส่วนหน่วยอื่น ๆ ที่อยู่ในบริเวณนั้นก็อาจไปเสริมกำลังได้ทันทีในยามฉุกเฉิน แต่ตามธรรมเนียมที่ใช้กันมาในกรุงสยามแต่ก่อนนั้น กองทหารที่เกณฑ์มาล้วนประกอบด้วยเลกเข้าเดือน เมื่อมิได้ใช้ในการทหารก็ใช้ราชการอย่างอื่น ๆ เมื่อครบกำหนด ๖ เดือนแล้วก็ออก คนอื่นถูกเกณฑ์เข้าประจำด้านแทน

๘. ราชอาณาจักรสยามนั้นมั่นคงพอโดยไม่จำต้องมีป้อมปราการ

ราชอาณาจักรสยามมั่นคงพอ มีป่าไม้เป็นดงชัฏยากที่จะเข้าถึงโดยง่าย และมีแม่น้ำลำคลองหลายสายตัดกัน แล้วยังแถมมีน้ำท่วมเสียปีละ ๖ เดือนอีกด้วย เหตุฉะนี้ชาวสยามจึงมิได้มีป้อมปราการอันมั่นคงแข็งแรงนักมาจนกระทั่งบัดนี้ ด้วยเกรงว่าจะเสียป้อมนั้นแก่ข้าศึกไป และจะไม่สามารถตีเอากลับคืนมาได้อีก นี่แลเป็นสาเหตุที่ชาวสยามบอกเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง ป้อมปราการเท่าที่มีอยู่นั้นเห็นจะทานกำลังทหารของเราบุกแต่ในยกแรกก็ไม่ไหวเสียแล้ว นอกจากนั้นยังเป็นป้อมเล็ก ๆ และเลวเสียอีกด้วย เพราะชาวสยามต้องการให้เป็นเช่นนั้น แม้กระนั้นก็ยังจำเป็นต้องใช้ความชำนิชำนาญของชาวยุโรปเป็นผู้วางแบบแปลนแผนผังให้อยู่

๙. ชาวสยามสร้างป้อมไม้ไม่เป็น

เมื่อไม่กี่ปีที่ล่วงมานี้เอง พระเจ้ากรุงสยามมีพระราชประสงค์ที่จะให้สร้างป้อมไม้ค่ายมั่นที่แดนต่อแดนกับแคว้นพะโค แต่ไม่มีบุคคลคนใดมีความสามารถพอจะทำการสนองพระเดชพระคุณให้เป็นผลสำเร็จได้ นอกจากภราดาคนหนึ่งชื่อ เรอเน ชาร์บอนโน[๑] ซึ่งแต่เดิมทำงานรับใช้อยู่ในสำนักสอนศาสนาคณะแซ็งต์ - ลาซาร์[๒] อยู่ที่กรุงปารีส ต่อมาย้ายไปทำงานอยู่ในคณะมิสซังต่างประเทศ แล้วได้เข้าไปสู่กรุงสยาม ภราดาเรอเน ซึ่งมีความรู้อย่างมากเพียงรู้จักการกอกหรือทำให้โลหิตออก กับให้ยาแก่คนไข้เท่านั้น (ด้วยการบำเพ็ญกุศลโดยทำนองนี้กับการให้ของกำนัล ซึ่งพวกนักสอนศาสนาจำสู้ทนและได้เป็นที่รักใคร่อยู่ในประเทศนี้) ได้พยายามเบี่ยงบ่ายอย่างเต็มที่ในการที่จะสร้างป้อมนี้ ร้องประท้วงว่าตนไม่มีความสามารถที่จะทำให้สำเร็จ

---

[๑] Fr. René Charbonneau

[๒] la mission de Saint - Lazare

ได้ด้วยดี แต่ในที่สุดก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงพระราชโองการได้ เมื่อมีการอ้างว่าต้องพระราชประสงค์จะทรงใช้สอยจริงจัง หลังจากนั้น จึงได้รับแต่งตั้งไปเป็นข้าหลวงเจ้าเมืองภูเก็ตอยู่ ๓ หรือ ๔ ปี โดยได้รับความเห็นชอบเป็นอย่างยิ่ง และโดยที่เขาปรารถนาใคร่จะกลับไปยังกรุงศรีอยุธยาหาบิดามารดาของภรรยาซึ่งเป็นชาวโปรตุเกส ซิเยอร์บิญี[๑] ต้นห้องของเมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ จึงได้รับแต่งตั้งให้ไปรับตำแหน่งข้าหลวงเจ้าเมืองภูเก็ตแทน

๑๐. การปืนใหญ่ของชาวสยาม

ชาวสยามมีปืนใหญ่ไม่สู้มากนัก ชาวโปรตุเกสเกิดที่เมืองมาเก๊าคนหนึ่งซึ่งถึงแก่กรรมในราชการสยาม ได้หล่อปืนใหญ่ถวายให้ไม่กี่กระบอก แต่ถ้าเป็นฝีมือของชาวสยามเองแล้ว ข้าพเจ้าก็สงสัยนักว่าจะรู้จักทำได้ดีพอสถานประมาณหรือไฉน มาตรว่าจะมีผู้บอกแก่ข้าพเจ้าว่า เมื่อทำก็เอาค้อนตีเหล็กเย็นให้เป็นกระบอกปืน

๑๑. กองทหารสยามมีสิ่งใดบ้าง

โดยที่ชาวสยามไม่มีม้า (ก็ม้าตั้ง ๒,๐๐๐ ตัวหรือกว่านั้น ที่มีผู้บอกข้าพเจ้าว่าพระเจ้ากรุงสยามทรงให้เลี้ยงไว้เล่า ไปอยู่เสียที่ไหนหมด) กองทัพของเขาจึงประกอบด้วยช้างและกองทหารราบไม่สวมเสื้อตามแบบพื้นประเทศ และถืออาวุธเลว ๆ การบัญชาการรบกับการตั้งทัพเป็นดังนี้

๑๒. ยุทธวิธีกับการตั้งทัพของเขาเป็นอย่างไร

ชาวสยามตั้งทัพเป็นสามแถว แต่ละแถวมี ๓ กองพันใหญ่ จัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และพระมหากษัตริย์หรือนายพลซึ่งพระองค์ทรงแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ต่างพระองค์นั้นอยู่ในกองพันกลาง[๒] อันประกอบด้วยกองทหารที่เก่งกล้าที่สุดแวดล้อมรักษาความปลอดภัยให้ ตัวแม่ทัพรอง ๆ อันเป็นผู้บังคับกองพันก็ประจำอยู่กลางกองพันของตน ถ้ากองพันทั้ง ๙ นี้มีพลทหารมากเกินไป ก็แบ่งซอยออกเป็นกองพันละ ๙ กองร้อยอีกขั้นหนึ่ง ส่วนวิธีจัดขบวนก็ทำนองเดียวกับตั้งทัพใหญ่นั้นเอง*

---

[๑] sieur Billi

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า คือ “กองพันที่ ๒ ในแถวที่ ๒”

* การตั้งทัพอย่างนี้เรียก ครุฑพยูห์ ถ้าตั้งเรียงแถวยาวเรียก นาคพยูห์ ถ้าตั้งกระจายซ้อนกันห่าง ๆ เรียก มหาประทุมพยูห์ ซ้อนถี่ ๆ เรียกคชพยูห์ ถ้าตั้งแปรจังหวะเรียก สีหพยูห์ (คำอธิบายขยายความของเสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

๑๓. ช้างศึก

เมื่อได้ตั้งทัพดังนี้แล้ว ในกองทัพทั้ง ๙ นี้มีช้างพลายอยู่กองพันละ ๑๖ เชือก รายไว้เบื้องหลัง ชาวสยามเรียกว่า *ช้างศึก* ช้างแต่ละเชือกต่างก็มีสัปคับผูกธงชัยโดยเฉพาะของตน และแต่ละเชือกมีช้างพังติดไปด้วยอีก ๒ เชือก แต่ไม่ว่าจะเป็นช้างพังหรือช้างพลายก็มีคน ๓ คนถืออาวุธขึ้นนั่งประจำหลังทุกเชือก นอกจากนี้ กองทัพนั้น ๆ ยังมีช้างสำหรับบรรทุกสัมภาระอีกด้วย ชาวสยามบอกว่าการที่มีช้างพังไปในกองทัพด้วยนั้น ก็เพื่อประดับเกียรติช้างพลายเท่านั้น แต่เป็นดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในตอนอื่นแล้วว่าเป็นการยากที่บังคับช้างพลายไว้อยู่ ถ้าไม่มีช้างพังไปเป็นเพื่อนในกระบวนด้วย

๑๔. หน่วยปืนใหญ่เป็นฝ่ายลงมือรบก่อน

หากท้องที่ใดขาดแม่น้ำ ก็บรรทุกปืนใหญ่ไปบนระแทะลากด้วยกระบือหรือโค ด้วยว่าหามีฐานล้อเลื่อนไม่ ปืนใหญ่เป็นตัวเริ่มลงมือก่อน และถ้าปืนใหญ่มิได้ยิงกระหน่ำเรื่อยไปจนถึงขั้นแตกหัก ก็เพราะด้วยเข้าอยู่ในระยะประชิดต้องใช้ปืนยาวและธนูกันแล้ว ตามอาการที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ก็ไม่ได้โจมตีกันอย่างดุเดือดอะไรนัก แม้การตั้งรับก็ไม่มั่นคงอะไรจนกระทั่งเข้าชิดตัวถึงขั้นตะลุมบอนกัน

๑๕. ชาวสยามนั้นแตกกระจัดกระจายก็ง่าย รวมกันเข้าใหม่ก็ง่าย

พวกเขาแตกกระจัดกระจายและหลบหนีเข้าไปในป่า แต่โดยปกติแล้วก็รวบรวมกันเข้าเป็นหมวดหมู่ได้โดยง่ายเหมือนกัน เท่า ๆ กับที่แตกพ่ายง่ายนั่นแล และถ้าในลางโอกาสเช่นในกรณีคิดกบฏของพวกมักกะสันครั้งหลังที่สุดนี้ เป็นต้น ซึ่งจำเป็นที่สุดที่จะต้องยืนหยัดตั้งมั่นอยู่ และจะยับยั้งมิให้พลทหารล่าถอยได้ก็โดยเอาตัวนายไปคุมอยู่ทางเบื้องหลัง เพื่อประหารคนที่จะล่าหนีเสียเท่านั้น ข้าพเจ้าได้เล่ามาแล้วว่าพวกมักกะสันได้ใช้ฝิ่นช่วยให้พวกตัวกล้าอย่างไร การเช่นนี้เป็นธรรมเนียมใช้กันมาในจำพวกแขกราชปุต[๑] และพวกมลายู แต่ชาวสยามไม่ใช้ ด้วยชาวสยามนั้นคงกลัวที่จะกลายเป็นคนกล้าหาญเกินไปเป็นแน่

๑๖. ช้างนั้นไม่ค่อยเหมาะที่จะใช้ในการรบ

ในการรบพุ่งกันนั้น ชาวสยามหวังพึ่งกำลังช้างอยู่เป็นอันมาก มาตรว่าสัตว์จำพวกนี้ ซึ่งไม่มีบังเหียนผ่าปากและสายบังเหียน จะบังคับให้อยู่มือไม่ได้อย่างแน่นอน และมักจะหันกลับมาทำร้ายเจ้าของเมื่อเจ็บเป็นบ้าเลือดขึ้นมา อนึ่ง ช้างนั้นกลัวไฟเป็นอย่างยิ่ง ดูไม่มีทางที่จะให้คุ้นกับไฟได้เลย แม้กระนั้นชาวสยาม

---

[๑] Ragipouts

ก็ยังฝึกให้ช้างบรรทุกปืนไฟย่อม ๆ ขนาดยาวสัก ๓ ฟุต ใช้กระสุนหนักราวลูกละ ๑ ปอนด์ไปบนหลัง และฝึกให้เห็นการยิงปืนไฟบนหลังของมันอยู่ แบร์นิเยร์ได้กล่าวไว้ว่าพวกมะหง่ลก็ใช้วิธีนี้อยู่เหมือนกัน

๑๗. ชาวสยามไม่มีความสามารถในการทำสงครามตั้งล้อม

ส่วนการทำสงครามตั้งล้อมนั้น ชาวสยามไม่มีความสามารถเอาเสียเลยทีเดียว โดยที่เป็นบุคคลจำพวกที่ไม่กล้าบุกเข้าไปประจันหน้ากับศัตรู ในขณะที่คนเหล่านั้นอยู่ในที่แจ้งอยู่แล้ว ฉะนั้น ชาวสยามจึงไม่เคยโจมตีป้อมค่ายหรือปราการเมืองใด ๆ อย่างขึงขังเต็มกำลังเลย ไม่ว่าป้อมปราการนั้นจะบอบบางสักเพียงไหน จะทำได้ก็แต่ใช้กลอุบายล่อให้ทรยศ ซึ่งชาวสยามอยู่ข้างถนัดนัก หรือไม่ก็โดยความหิวโหย เมื่อพวกที่ถูกล้อมขาดเสบียงอาหารเท่านั้น

๑๘. ความอ่อนแอของชาวสยามในทางทะเล

ชาวสยามยิ่งอ่อนแอในทางทะเลหนักกว่าทางบกไปเสียอีก พระเจ้ากรุงสยามมีเรือกำปั่นขนาดย่อม ๆ อยู่เพียง ๕ หรือ ๖ ลำเท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่ใช้บรรทุกสินค้า ลางครั้งติดอาวุธเพื่อใช้สู้รบกับเรือของประเทศข้างเคียงที่มีสงครามติดพันกันอยู่ แต่ว่านายเรือและลูกเรือที่พระองค์ทรงมอบเรือให้นำไปนั้น ก็ล้วนแต่เป็นชาวต่างด้าวทั้งสิ้น จนกระทั่งในระยะหลัง ๆ นี้ พระองค์ทรงเลือกเอาชาวอังกฤษหรือชาวโปรตุเกส มาเมื่อไม่กี่ปีมานี้ พระองค์จึงได้ทรงใช้ชาวฝรั่งเศสดูบ้างเหมือนกัน พระราชประสงค์ของพระเจ้ากรุงสยามนั้น ไม่โปรดให้นายและทหารเรือของพระองค์ฆ่าฟันใคร โดยทำนองเดียวกับทหารบกฉะนั้นแล แต่ให้ใช้กลยุทธ์นานาประการที่จะเอาชัยในสงครามทางทะเล พระองค์จะทรงส่งกองทัพไปรบทางทะเล ก็เพียงเพื่อแก้เผ็ดประเทศใกล้เคียงที่พระองค์เข้าพระทัยว่าคอยปองร้ายแก่การค้าขายเท่านั้น และการปราบกันด้วยเชิงกลอุบายนั้นมักเป็นผลสำเร็จดีโดยที่ฝ่ายปรปักษ์มิได้มีความระแวงเลย นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงมีเรือกาแลร์[๑] ขนาดย่อมอีกราว ๕๐ หรือ ๖๐ ลำ ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าสมอนั้นทำด้วยไม้ เป็นเรือขนาดดาดฟ้าเดียว จุคนได้ลำละราว ๕๐ - ๖๐ คน ใช้เป็นทั้งพลแจวและพลรบ คนเหล่านี้หมุนเวียนเปลี่ยนเวรกัน แจวเล่มหนึ่งมีคนประจำเพียงคนเดียวเท่านั้น และจำเป็นต้องยืนแจวเพราะเป็นแจวสั้นเพื่อให้มีน้ำหนักเบา มิฉะนั้นก็จะไม่ถึงน้ำ ถ้าไม่ปักใบแจวลงไปแทบจะเป็นเส้นตั้งตรง เรือเหล่านี้มีชั่วแต่ใช้แล่นไปตามชายฝั่งของอ่าวสยามเท่านั้น

---

[๑] galères ผู้แปลอธิบายว่า “คือเรือโบราณใช้ทั้งใบและแจว”

บทที่เก้า
ว่าด้วยตำแหน่งพระคลังและการคลัง

---

๑. ตำแหน่งพระคลัง

พระคลัง[๑] หรือตามที่พวกโปรตุเกสเรียกอย่างเพี้ยน ๆ ว่า Barcalon นั้น เป็นเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ว่าการกรมการพาณิชย์ทั้งภายในและภายนอกราชอาณาจักร ท่านเป็นเจ้ากรมพระคลังมหาสมบัติของพระเจ้ากรุงสยามด้วย หรือจะกล่าวก็ได้ว่านายคลังสินค้าใหญ่ของพระองค์นั่นแล นามของท่านกอปรด้วยภาษาบาลี คือ *พระ* ซึ่งข้าพเจ้าเคยพูดถึงอยู่แล้วเนือง ๆ กับคำว่า *คลัง* ซึ่งแปลว่า *คลังสินค้า*[๒] ท่านเป็นทั้งเสนาบดีว่าการการต่างประเทศด้วย เพราะถ้าเป็นราชการต่างประเทศแล้ว แทบจะเกี่ยวข้องกับกิจการค้าไปเสียทั้งนั้น ชนชาติต่าง ๆ ที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เมื่อมีเรื่องราวอย่างไรก็ต้องร้องเรียนต่อท่านเสนาบดีผู้นี้ ด้วยว่าแต่เดิมมา การค้าเสรีเท่านั้นได้นำพาคนต่างด้าวเหล่านั้นเข้ามาสู่สยาม นอกจากนี้พระคลังยังเป็นผู้รับเงินรายได้จากเมืองทั้งปวง

๒. รายได้ของพระเจ้ากรุงสยามมีที่มาจาก ๒ แหล่ง

รายได้ที่พระเจ้ากรุงสยามทรงได้รับนั้นมีอยู่ ๒ ประเภท คือรายได้จากเมืองต่าง ๆ กับรายได้จากชนบท รายได้อย่างหลังนั้น *ออกญาพลเทพ* ตามที่มีผู้บอกข้าพเจ้า หรือ *วรเทพ*[๓] ตามที่เมอสิเยอร์แชรแวสว่าเป็นผู้รับนั้น จัดสรรกันในระหว่างหัวหน้าส่วนราชการดังต่อไปนี้[๔]

๓. รายได้จากอากรที่ดินที่เพาะปลูกได้

๑. พื้นที่นาที่ประกอบการกสิกรรมได้ ๔๐ ตารางวา เรียกอากรค่านา ๑ มะยน หรือหนึ่งส่วนสี่ของบาทต่อปี แต่อากรนี้แบ่งกับเจ้าเมือง (ถ้ามี) แต่เมืองที่ตั้งอยู่แดนต่อแดน มักจะไม่ค่อยได้ส่งอากรค่านาถวายพระมหากษัตริย์เต็มเม็ดเต็มหน่วยนัก นอกจากนี้ กฎหมายสยามยังได้ระบุไว้ว่า ผู้ใดมิได้ทำไร่ไถนาของตนก็ไม่ต้องเสียอากรค่านา มาตรว่าจะเกิดจากการปล่อยปละละเลยของเขาเองจึงเก็บเกี่ยวอะไรไม่ได้เลย

---

[๑] pra clang

[๒] magasin

[๓] Vorathep

[๔] คือหมายเลข ๑ - ๑๓ ที่กำกับไว้ในหัวข้อที่ ๓ - หัวข้อที่ ๑๕ ตามต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส

แต่พระเจ้ากรุงสยามองค์ปัจจุบันนี้ทรงปรารถนาจะบังคับให้พสกนิกรของพระองค์มีความขยันขันแข็งในการทำงาน จึงได้ตราพระราชบัญญัติให้เก็บอากรค่านาเช่นว่านี้ จากบุคคลที่มีที่นาไว้เป็นกำหนดเท่านั้น ๆ ปีแล้วปล่อยร้างไว้ แม้กระนั้นพระราชบัญญัตินี้จะใช้ได้ผลเต็มที่ก็ชั่วในตำบลที่พระเดชานุภาพของพระองค์แผ่ไปถึงอย่างสมบูรณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่มีอันใดโปรดมากเหมือนได้ทอดพระเนตรเห็นคนต่างด้าวเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในราชอาณาจักร เพื่อบุกเบิกเพาะปลูกที่ดินอันรกร้างว่างเปล่าอันมีอยู่เป็นอันมากนั้น ในกรณีเช่นนี้พระองค์จึงทรงพระกรุณาพระราชทานให้จับจองถือที่ดินรกร้างว่างเปล่าและทรงอุดหนุนกำลังให้พาหนะโคกระบือ เมื่อที่ดินเหล่านั้นได้รับการบุกเบิกเพื่อการเพาะปลูกแล้ว

๔. ภาษีเรือ

๒. ภาษีเรือต่อหรือเรือขุดนั้น ราษฎรจะต้องเสียเป็นพิกัดตามความยาวของลำเรือ คิดวาละหนึ่งบาท ในรัชกาลนี้เพิ่มพิกัดขึ้นใหม่ว่า เรือขุดและเรือต่อทุกลำที่ปากกว้างกว่า ๖ ศอกขึ้นไปให้เสียภาษี ๖ บาท และคนต่างด้าวก็ต้องเสียภาษีตามพิกัดนี้ด้วยเหมือนกันกับพลเมือง ภาษีนี้ตั้งด่านเก็บอยู่ในที่ลางแห่งของลำแม่น้ำ เช่น ที่ชัยนาทซึ่งอยู่เหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปราว ๔ ลิเออ และแม่น้ำทุกสายไปบรรจบกัน

๕. ภาษีผ่านด่าน

๓. ภาษีผ่านด่านนั้นเรียกเก็บจากสรรพสินค้าทุกชนิดที่นำเข้าหรือส่งออกทางด้านทะเล นอกจากค่าปากเรือที่เรียกเก็บตามส่วนระวางบรรทุก เช่นเดียวกับที่เรียกเก็บภาษีเรือภายใน

๖. อากรสุรา

๔. อันเหล้าโรง หรือน้ำสุราที่ทำจากข้าวนั้น หรือจะว่าให้ถูกว่าทุกเตาที่สร้างขึ้น ซึ่งเรียกกันว่า *เตาเหล้า* นั้น ราษฎรพลเมืองต้องเสียปีละ ๑ บาท อากรอย่างนี้เพิ่มขึ้นเป็นสองเท่าในรัชกาลนี้ เรียกเก็บจากคนพื้นเมืองและคนต่างด้าวเสมอเหมือนกัน อนึ่ง ยังเรียกเก็บอากรจากผู้ขายปลีกอีกคนละ ๑ บาทด้วย สำหรับผู้ขายส่งนั้นก็ต้องเสียอากรไหละ ๑ บาทต่อปีต่างหาก แต่ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเป็นไหขนาดไหน หาไม่พบในบันทึกที่มีผู้มอบให้ข้าพเจ้าไว้

๗. อากรทุเรียน

๕. อากรผลไม้ที่เรียกว่า *ทุเรียน* นั้น เรียกเก็บจากต้นที่ให้ผลแล้วหรือต้นที่ยังไม่ออกผล ต้นละ ๒ มะยน หรือครึ่งบาท

๘. อากรค้างพลู

๖. ต้นพลูทุก ๆ ค้าง ต้องเสียอากรปีละ ๑ บาท

๙. อากรต้นหมาก

๗. ต้นหมากทุก ๆ ต้น แต่ก่อนนี้เคยชักภาษีทะลายละ ๓ ผล มาแผ่นดินนี้เรียกเก็บเอาทะลายละ ๖ ผล

๑๐. ภาษีอย่างใหม่

๘. ภาษีที่เป็นอย่างใหม่แท้หรือที่เพิ่งริตั้งขึ้นในแผ่นดินนี้ อย่างแรกทีเดียวก็เป็นภาษีลางประการเกี่ยวกับโรงบ่อนเบี้ยซึ่งอนุญาตให้มีขึ้นได้ในสยาม เงินส่วยที่ออกญามีนส่งเข้าท้องพระคลังหลวงก็โดยทำนองคล้าย ๆ กันนี้แล แต่ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าได้เคยเรียกเก็บกันมาแต่ก่อนแล้วเช่นบ่อนการพนันนี้หรือไฉน อย่างที่ ๒ ก็อากรต้นมะพร้าว เรียกเก็บต้นละครึ่งบาทต่อปี อย่างที่ ๓ อากรต้นส้ม ต้นมะม่วง ต้นมังคุด และต้นพริก เรียกเก็บต้นละ ๑ บาทต่อปี ไม่มีอากรสำหรับค้างต้นพริกไทย โดยเหตุที่พระมหากษัตริย์โปรดใคร่ให้ราษฎรปลูกกันให้มาก ๆ ขึ้น

๑๑. ที่หลวงของพระมหากษัตริย์

๙. พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงมีที่สวนและที่นาของพระองค์เองอยู่ในตำบลต่าง ๆ และโปรดให้ดำเนินการเพาะปลูกเป็นส่วนในพระองค์ โดยใช้ทั้งทาสหลวงและเลกเกณฑ์เข้าเดือนทำงาน โปรดให้เก็บและดูแลผลไม้ในที่นั้น ๆ ได้ผลมาเลี้ยงในพระราชฐาน เป็นอาหารของทาสหลวง ช้างหลวง ม้าหลวง และสัตว์พาหนะอื่น ๆ ของหลวง และโปรดให้ขายส่วนที่เหลือใช้นั้น

๑๒. บรรณาการ

๑๐. บรรณาการหรือของถวายนั้นเป็นผลประโยชน์เบี้ยบ้ายรายทาง เป็นการจรซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงได้รับ โดยทำนองเดียวกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั่วไปในแผ่นดิน มรดกที่พวกขุนนางถวายต่อพระองค์เมื่อสิ้นชีพหรือส่วนที่พระองค์ทรงชักจากกองมรดก และในที่สุดค่าใช้จ่ายเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่พระองค์ทรงเรียกเก็บเอาจากอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ในโอกาสต่าง ๆ เวลาเกิดราชการจรเป็นพิเศษ เช่น การต้อนรับแขกเมือง เป็นต้น ซึ่งเจ้าเมืองทุกแห่งที่แขกเมืองผ่านไปหรือพำนักอยู่ จำเป็นจะต้องเฉลี่ยเกณฑ์เอามาใช้ในการรับรอง และสำหรับการสร้างป้อมค่ายและงานโยธาสาธารณะอย่างอื่น ๆ เงินค่าใช้จ่ายเหล่านี้พระองค์ทรงเรียกเก็บเอาจากราษฎรในท้องถิ่นที่มีการก่อสร้างนั้นทั้งสิ้น

๑๓. การริบทรัพย์ปรับไหม

๑๑. รายได้ทางด้านศาลยุติธรรมนั้น กอปรด้วยการริบทรัพย์และการปรับไหมเป็นพินัยหลวง

๑๔. การเกณฑ์เข้ารับราชการ ๖ เดือน

๑๒. ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วหน้าต้องเกณฑ์ให้เข้ารับราชการปีละ ๖ เดือนทั่วทุกคน เป็นราชการที่องค์พระมหากษัตริย์เองหรือขุนนางผู้ใหญ่ของพระองค์มักจะยืดเวลาให้นานออกไปอยู่เนือง ๆ ซึ่งพระองค์จะไม่ต้องทรงเสียค่าใช้จ่ายทดแทนอะไรเลย ส่วนรายได้นั้นก็ตกเป็นของพระองค์ทั้งสิ้น ด้วยว่าในลางตำบลนั้นการเข้าเดือนรับราชการอย่างว่านี้เปลี่ยนเป็นให้ส่งส่วยเป็นข้าวแทนก็มี หรือไม่ก็ส่งส่วยไม้ฝางหรือไม้เนื้อหอมต่าง ๆ หรือดินประสิว หรือช้าง หรือหนังสัตว์ หรืองาช้าง หรือสินค้าอื่น ๆ หรือไม่ก็ชำระเป็นเงินสด และการชำระด้วยเงินสดนี้แลคนที่มั่งมีได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นเลกเข้าเดือน แต่ก่อนนี้การเข้าเดือนรับราชการนั้นไถ่กันได้ในอัตราเดือนละ ๑ บาท เพราะเงินบาทเดียวก็พอจะเลี้ยงชีพคนคนหนึ่งได้ตลอดเดือนแล้ว และการประเมินอัตราค่าครองชีพนี้ยังใช้เป็นหลักในการจ่ายค่าแรงรายวันให้แก่คนงานที่เอกชนจ้างทำอยู่ตกเป็นเดือนละราว ๒ บาทเป็นอย่างน้อย โดยถือหลักพิจารณาว่าคนงานคนหนึ่งทำงาน ๖ เดือนเพื่อเป็นค่าเลี้ยงชีพไปได้ทั้งปี ด้วยใน ๖ เดือนหลังนั้นไม่มีทางจะทำมาหาได้อีกแล้ว โดยต้องไปเข้าเดือนรับราชการสนองพระเดชพระคุณเสีย แต่รัชกาลนี้ทวีค่าไถ่ขึ้นเป็นเดือนละ ๒ บาท เพื่อได้รับการเว้นจากต้องเกณฑ์เข้าเดือนได้

๑๕. การค้าอันเป็นรายรับประจำหรือรายรับจร

๑๓. รายได้อย่างอื่นของพระมหากษัตริย์มีที่มาจากการค้า ซึ่งพระองค์ทรงกระทำต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เองและกับคนต่างด้าว พระองค์ทรงขยายการค้าของหลวงใหญ่โตขึ้นมากจนกระทั่งว่า การค้านั้นแทบจะมิใช่อาชีพของราษฎรคนใดในสยามเสียแล้ว พระองค์มิได้ทรงพอพระทัยเพียงขายส่งอย่างเดียว ยังได้ทรงเปิดร้านขึ้นในตลาดต่าง ๆ เพื่อขายปลีกอีกด้วย

๑๖. ผ้าฝ้าย

สินค้าสำคัญที่พระองค์ทรงขายให้แก่อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์นั้นคือผ้าฝ้าย ทรงส่งไปยังคลังสินค้าหลวงตามหัวเมือง เมื่อก่อนนั้นพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลก่อน ๆ และพระองค์เองเคยทรงส่งผ้าไปจำหน่ายตามหัวเมืองในระยะ ๑๐ ปีต่อครั้ง และส่งไปเป็นปริมาณไม่สู้มากนัก พอเป็นโอกาสให้ราษฎรส่งสินค้าของตนไปจำหน่ายได้บ้าง มาบัดนี้พระองค์ทรงจัดส่งไปมิได้ขาด จนสินค้าผ้าล้นคลังสินค้าเหลือที่จะจำหน่ายปลีก

ให้หมดได้ จนกระทั่งลางครั้งเพื่อให้การจำหน่ายขายปลีกได้ดียิ่งขึ้น พระองค์ต้องทรงบังคับราษฎรให้ลูกหลานนุ่งผ้าเสียก่อนถึงกำหนดอายุอันเคยเป็นธรรมเนียมมาก็มี เมื่อก่อนที่ชาวฮอลันดาจะได้เข้าไปในราชอาณาจักรลาวและในประเทศใกล้เคียง พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงดำเนินการผูกขาดการค้าผ้าอยู่แต่พระองค์เดียว ได้กำไรสุทธิเป็นอันมาก

๑๗. กาแล็งหรือดีบุก

กาแล็งนั้นเป็นของหลวงทั้งสิ้น พระองค์ทรงขายให้แก่ทั้งชาวต่างประเทศและราษฎรของพระองค์เอง เว้นไว้แต่ดีบุกที่ขุดได้จากเหมืองที่ภูเก็ตอันตั้งอยู่ ณ อ่าวเบงกอล ด้วยว่าเมืองนี้ตั้งอยู่ปลายแดนสุดหล้าฟ้าเขียว จึงทรงปล่อยให้พลเมืองมีกรรมสิทธิ์ตามเคยมาแต่ก่อน ให้ขุดแร่ถลุงและซื้อขายได้ โดยชักส่วนกำไรเป็นค่าภาคหลวงแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

๑๘. งาช้าง ดินประสิว ตะกั่ว ไม้ฝาง

บรรดางาช้างในบ้านเมืองนั้นเป็นของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ราษฎรของพระองค์ต้องมาถวายขายเท่าที่ตนหามาได้ทั้งหมด และชาวต่างประเทศจะหาซื้องาช้างได้ก็จากคลังสินค้าหลวงแต่เพียงแห่งเดียว การค้าดินประสิว ตะกั่ว และไม้ฝางก็เป็นของพระมหากษัตริย์เหมือนกัน ใครจะขายจะซื้อได้ก็แต่ชั่วกับคลังสินค้าหลวงเท่านั้น ไม่ว่าจะเป็นคนชาวสยามหรือชาวต่างประเทศ

๑๙. หมาก

หมากเป็นสินค้าขาออกของราชอาณาจักรเป็นปริมาณมาก ผู้ที่จะขายให้แก่ชาวต่างประเทศได้ก็มีแต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียว ทรงรับซื้อจากราษฎร นอกเหนือไปจากภาษีอื่น ๆ ที่มาจากหมาก

๒๐. สินค้าต้องห้าม

สินค้าต้องห้ามจำพวกกำมะถัน ดินปืน และเครื่องศัสตราวุธ ขายและซื้อกันได้ในสยาม ก็ชั่วที่พระคลังสินค้าหลวงแต่เพียงแห่งเดียวเท่านั้น

๒๑. หนังสัตว์

สำหรับหนังสัตว์นั้น พระมหากษัตริย์พระองค์นี้จำต้องทรงขายทั้งหมดให้แก่พวกฮอลันดาเท่านั้น เนื่องจากสนธิสัญญาที่ได้กระทำต่อกันไว้ และในการนี้พระองค์ต้องทรงซื้อจากราษฎรของพระองค์ แต่ราษฎรก็ปิดบังเอาไว้เสียเป็นอันมาก ซึ่งพวกฮอลันดาก็รับซื้อเอาอย่างลับ ๆ

๒๒. การค้าที่เป็นเสรีแก่คนทั้งปวง

การค้าในกรุงสยามนอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ คนทุกคนกระทำได้โดยเสรี เช่น การค้าข้าว ปลาเกลือ น้ำตาลทรายแดง น้ำตาลหม้อ อำพันสีเทา[๑] เหล็ก ทองแดง และขี้ผึ้ง รัก ไข่มุก รังนกที่ใช้บริโภค (มาจากตังเกี๋ย โคชินจีน ซึ่งนาวาร์แรต กล่าวไว้ว่าทำขึ้นจากฟองน้ำทะเล เกาะอยู่กับก้อนหิน โดยนกทะเลตัวเล็ก ๆ ชนิดหนึ่ง รูปร่างคล้ายนางแอ่น)* รง กำยาน น้ำมันมะพร้าว ฝ้าย อบเชย ดอกบัวหลวงซึ่งไม่ค่อยเหมือนกับของเรานัก สมุลแว้ง (อบเชยป่า) มะขาม และสินค้าอื่น ๆ อีกทั้งที่เกิดขึ้นในราชอาณาจักรและซึ่งนำเข้ามาจากที่อื่น

๒๓. เกลือ การประมง การล่าสัตว์

ใคร ๆ จะทำเกลือหรือขายเกลือ หาปลา ล่าเนื้อก็ได้โดยเสรีดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว โดยมิต้องเสียภาษีอากรอย่างไรถวายต่อพระมหากษัตริย์ จริงอยู่การจับปลานั้นมีการกวดขันอยู่บ้าง และ *ออกพระท้ายน้ำ* ผู้ได้รับเงินภาษีอากรในท้องน้ำ คอยห้ามกันมิให้ใช้เครื่องมือจับสัตว์น้ำอันจะเป็นการทำลายพันธุ์ปลาเสียเป็นจำนวนมากในคราวเดียว

๒๔. พระมหากษัตริย์สยามเก็บภาษีอากรได้เท่าใด

พระเจ้ากรุงสยามมิค่อยจะได้รับภาษีอากรในท้องที่ห่างไกลจากราชสำนักอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยนัก กล่าวกันว่าในตัวเงินสดที่พระองค์ทรงได้รับเมื่อก่อน ๆ นั้นสูงถึง ๑,๒๐๐,๐๐๐ ลิเวรอะ แต่ปัจจุบันนี้พระองค์ทรงได้รับถึง ๖๐,๐๐๐ เอกู หรือราว ๒,๐๐๐,๐๐๐[๒] เป็นการยากที่จะทราบให้เป็นที่แน่นอนได้เท่าที่ข้าพเจ้าพอจะยืนยันได้ก็คือ เขาพูดกันในเมืองนี้ (ราวกับว่าเป็นจำนวนที่มากมายเสียเหลือเกิน และเชื่อกันว่าคงขยายจนเกินความจริงไป) ว่าพระเจ้ากรุงสยามองค์ปัจจุบันนี้ได้ทรงเพิ่มพูนรายได้ของพระองค์ขึ้นถึงหนึ่งล้าน

---

[๑] อำพันวาฬ เป็นของหายาก มีราคาแพง ใช้ประโยชน์ในการทำเป็นหัวน้ำหอมและเครื่องสำอาง หรือนำไปแต่งกลิ่นในอาหาร ไวน์ และใช้ทำยาตามตำราสมุนไพรไทย

* que Navarrete dit être faits de l' écume de la mer dans des rochers, par une espèce de petits oiseaux de mer, qui ressemblent à des hirondelles

[๒] ลิเวรอะ

บทที่สิบ
ว่าด้วยพระราชลัญจกรและมหาอุปราช

---

๑. ไม่มีตำแหน่งเจ้ากรมพระราชลัญจกรในราชอาณาจักรสยาม พระมหากษัตริย์ไม่พระราชทานพระราชลัญจกรแก่ผู้ใด

ในราชอาณาจักรสยามไม่มีตำแหน่งเจ้ากรมพระราชลัญจกร ขุนนางผู้ใหญ่บรรดาที่มีสิทธิอำนาจที่จะให้คำวินิจฉัยหรือมีบัญชาเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเรียกกันโดยทั่ว ๆ ไปว่า *ตรา* นั้น ต่างคนต่างมีตราประจำตำแหน่งของตนซึ่งพระมหากษัตริย์พระราชทานให้ และองค์พระมหากษัตริย์เองก็ทรงมีพระราชลัญจกรสำหรับพระองค์ ซึ่งมิได้ทรงมอบหมายให้ผู้ใดรักษาไว้เลย และทรงใช้พระราชลัญจกรนั้นในพระราชหัตถเลขากับในศุภสารอื่น ๆ ที่ทรงมีพระราชโองการพระราชทานไป ลายในดวงตรานั้นมิได้ลึกลงไป แต่กลับนูนออกมา ใช้ถูตรานั้นด้วยหมึกแดงชนิดหนึ่งและประทับลงในแผ่นกระดาษด้วยมือ เจ้าพนักงานผู้น้อยเป็นผู้ประทับ แต่ขุนนางผู้ใหญ่เจ้าของตราเป็นผู้ยกตราขึ้นจากรอยพิมพ์ประทับนั้นด้วยมือของตนเอง

๒.ว่าด้วยมหาอุปราช

ปรากฏว่าเมื่อข้าพเจ้าได้สังเกตมาหลายครั้งหลายหนแล้ว ก็เห็นว่าบรรดาสิ่งที่กระทำในพระนามาภิไธยแห่งพระเจ้ากรุงสยามนั้น ย่อมจะไม่มีอำนาจใช้บังคับได้เลย ถ้ามิได้กระทำขึ้น ณ สถานที่ซึ่งพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ประทับอยู่ในปัจจุบัน มีเหตุลางประการขัดขวางไว้มิให้มีผู้บอกเล่าความจริงให้ข้าพเจ้าทราบโดยถ่องแท้ได้ แต่อย่างไรก็ดี ก็เป็นที่มั่นใจได้ว่าจะเป็นด้วยเหตุผลที่ข้าพเจ้ากล่าวหรือด้วยเหตุผลกลใดก็ตาม ปรากฏว่าในสยามนั้นมีอุปราช[๑] คนหนึ่งโดยกำเนิด เป็นผู้กระทำการแทนพระเจ้าแผ่นดิน และกระทำพระราชกรณียกิจในเวลาที่พระมหากษัตริย์ไม่อยู่ เช่นในยามที่พระมหากษัตริย์พระองค์นี้เสด็จไปในงานพระราชสงคราม เป็นต้น ขุนนางผู้ใหญ่คนนี้เรียกว่า *มหาอุปราช* ตามที่มีผู้เขียนให้ข้าพเจ้า หรือ *อมมะราด*[๒] ตามที่บาทหลวง เดอ ชัวซี กับเมอสิเยอร์แชรแวสได้เขียนไว้ และท่านบาทหลวง เดอ ชัวซี

---

[๑] vice - roï

[๒] ommarat

ได้แถมไว้ด้วยว่า mahá ommarat นั้นมีสิทธิที่จะนั่งเฝ้าอยู่ตรงหน้าที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน อันเป็นกรณีพิเศษกว่าขุนนางอีกคนหนึ่ง ดังข้าพเจ้าจะได้กล่าวถึงในตอนข้างหน้า ทุกวันนี้ยกย่องท่านเป็นพระยา และเติมคำว่า *เจ้า* อันแปลว่า ผู้เป็นใหญ่เข้าไปด้วย เป็นเจ้าพระยามหาอุปราช ในลางครั้งก็มีบรรดาศักดิ์เพียง ออกญาเท่านั้น ดังในหนังสือที่ ฟาน ฟลีต รจนาไว้นั้น โดยเขาได้เขียนว่า *ออกญาอมปราด*[๑] มีศักดิ์เป็นใหญ่เหนือบรรดาขุนนางทั้งหลายด้วย ซึ่งก็ไม่มีความหมายอะไร ชั่วแต่จะหมายความว่าเป็นอัครมหาเสนาบดีในแผ่นดินเท่านั้น

[๑] Oyà ombrat

บทที่สิบเอ็ด
ว่าด้วยพระราชวังหลวงกับกองทหารรักษาพระองค์พระเจ้ากรุงสยาม

๑. ขุนนางชั้นในและขุนนางชั้นนอก

คงเหลืออยู่แต่ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงพระมหากษัตริย์และพระราชมนเทียรสถานต่อไป พระราชวังของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้มีเจ้าพนักงานพระราชนิเวศนารักษ์ชั้นในกับเจ้าพนักงานพระราชนิเวศนารักษ์ชั้นนอก แต่ดำรงศักดิ์ผิดกันมาก เช่น *ออกหมื่น* ชั้นในบังคับบัญชา *ออกญา* ชั้นนอกทั้งปวงได้ เป็นต้น การที่เรียกว่าเจ้าพนักงานชั้นในนั้น ไม่เฉพาะชั่วแต่เจ้าพนักงานที่อยู่ประจำในพระราชฐานเท่านั้น หากหมายถึงเจ้าพนักงานที่มีตำแหน่งราชการในพระราชวังนั้นด้วย และที่เรียกว่าเจ้าพนักงานชั้นนอกนั้นเล่าก็หาได้หมายถึงขุนนางทั่วไปในแผ่นดินที่ไม่มีตำแหน่งหน้าที่ในพระราชวังไม่ หากหมายถึงบรรดาขุนนางที่ไม่มีตำแหน่งหน้าที่อย่างใดในพระราชวังเลย ทั้งเมื่ออยู่ภายนอกก็หามีราชการเกี่ยวข้องกับงานในพระราชวังไม่ ด้วยประการฉะนี้ ชาวสเปนจึงมีบ่าวที่แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือ De escalera arriba กับ De escalera abaxo กล่าวคือบ่าวที่อยู่บันไดชั้นบน หมายถึง บ่าวจำพวกที่อาจขึ้นบันไดไปหานายได้ข้างบน หรือขึ้นบันไดบ้านของคนอื่นที่นายส่งไปหาได้ ส่วนอีกจำพวกหนึ่งอยู่ได้แค่ตีนบันไดเท่านั้น

๒. พระราชวังของพระเจ้ากรุงสยามแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น

พระราชมนเทียรสถานของพระเจ้ากรุงสยามนั้นแบ่งเป็น ๓ ชั้น และพระราชวังในกรุงศรีอยุธยานั้นมีอาณาบริเวณระหว่างชั้นหนึ่งไปสู่อีกชั้นหนึ่งนั้นห่างกันมาก กระทั่งเห็นว่าที่ว่างระหว่างชั้นต่อชั้นนั้นเป็นลานอันกว้างใหญ่ พระราชฐานชั้นในนั้นประกอบด้วยองค์พระที่นั่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์ พระตำหนัก[๑] ๒ - ๓ หลัง และพระราชอุทยานเรียกว่า วัง[๒] ในสยามภาษา พระราชวังทั้ง ๓ ชั้น รวมเรียกว่า *ปราสาท* แม้ว่า

---

[๑] ในต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า cour ซึ่งอาจหมายถึง ลาน

[๒] vang

ฟาน ฟลีต จะได้แปลคำว่าปราสาทในหนังสือของท่านไว้ว่า *โธรน*[๑] ก็ตาม* ชาวสยามจะไม่ย่างเข้าสู่ในวังหรือออกมาโดยไม่หมอบลงกราบเสียก่อน และจะไม่ผ่านปราสาทเลยเป็นอันขาด ลางครั้งกระแสน้ำพัดผ่านไป และบังคับให้เขาต้องผ่านไปแล้ว ก็จะถูกระดมยิงด้วยเม็ดถั่วอย่างหนึ่งเป็นห่าฝน โดยเจ้าพนักงานของพระมหากษัตริย์ใช้ไม้ซางเป่ามา เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์กับคณะทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเมื่อย่างเหยียบขึ้นบกนั้น ก็ต้องละสัปทน[๒] ของตนไว้ทันทีที่ย่างเข้าสู่ทางเข้าชั้นแรกของปราสาท

๓. ว่าด้วยออกญาวัง

ออกญาวัง เป็นผู้บังคับบัญชาราชการในพระราชวัง และรวมหน้าที่ทุกประการที่เกี่ยวกับการซ่อมแซมกับความเป็นระเบียบเรียบร้อยในพระราชวังด้วย เป็นผู้เบิกจ่ายการทั้งปวงสำหรับพระมหากษัตริย์ พระชายาทั้งหลาย และนักเทศขันที ทั้งข้าราชบริพารทั้งปวงที่พระมหากษัตริย์ทรงชุบเลี้ยงไว้ในพระราชวังด้วย อนึ่ง ออกญาวังนี้กระทำดังผู้ว่าราชการเมืองทั้งปวงที่ออกมาต้อนรับคณะผู้แทนพิเศษของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสถึงต้นทางที่ย่างเข้าสู่เขตปกครองของตน กล่าวคือ ออกมาต้อนรับที่ประตูวังและเป็นผู้นำพวกทูตานุทูตเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์เจ้านายของตน

๔. ประตูพระราชวังและการระวังคนเข้าออก

ประตูพระราชวังนั้นปิดอยู่เสมอ และหลังประตูหนึ่ง ๆ มีนายประตูถืออาวุธยืนประจำรักษาอยู่ แต่แทนที่จะถือหรือสะพายติดตัว กลับเอาไปเก็บไว้เสียในทิมใกล้ประตู ถ้ามีใครมาเรียกจะเข้า นายประตูก็ไปเรียกตัวนายเวรผู้รักษาเขตพระราชฐานชั้นนอก ซึ่งนอกจากจะได้รับอนุญาตจากเจ้าพนักงานผู้นี้แล้ว ใครจะเข้าหรือออกมิได้เลย แต่ใครจะถืออาวุธหรือดื่มสุราเมามายเข้าไปไม่ได้เป็นอันขาด เพื่อให้เป็นที่มั่นใจว่าจะไม่มีคนขี้เมาเข้าไปในพระราชวัง เจ้าพนักงานนายประตูจะดมปากทุกคนที่เข้าไป

---

[๑] trône

* ที่ตรงนั้น เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงขยายความไว้ภายในวงเล็บว่า "*น่ากลัวว่าจะเข้าใจพระราชวัง ๓ ชั้นผิด ที่จริงชั้นนอกน่าจะเป็นกำแพงพระราชวังชั้นนอก เช่น ในประตูวิเศษไชยศรี กรุงรัตนโกสินทร์ ชั้นกลางในประตูสุวรรณบริบาล และชั้นในคือตอนข้างในที่มีผู้หญิงอยู่ อันเป็นที่ต้องห้าม ผู้ชายเข้าไม่ได้*"

[๒] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า "*ร่มทำด้วยผ้ามีระบายรอบ คันยาว เป็นเครื่องแสดงยศขุนนางโบราณชั้นสูงกว่าพระยา*"

๕. หมื่นจง

ตำแหน่งนี้มี ๒ คน* และบุคคลที่รับตำแหน่งนี้ผลัดกันเข้าเวรประจำคนละวัน ถึงวันที่เข้าเวรแล้วต้องอยู่ประจำตลอด ๒๔ ชั่วโมงในพระราชวัง วันไหนที่ออกเวรก็พักอยู่กับบ้านได้ ตำแหน่งยศนั้นเป็น *ออกหมื่นจง*[๑] ด้วยขึ้นชื่อว่าขุนนางในราชสำนักแล้ว คำนำหน้าว่า *หมื่น* นั้น ลางคนก็ใช้คำว่า *พระ* แทนคำว่า *ออก* มาตรว่าลางท่านจะบอกข้าพเจ้าว่าต้องเรียก *ออกหมื่น* จึงจะถูก ไม่ใช่ *พระหมื่น* ก็ตาม ออกหมื่นจง คนหนึ่งนี่แล้วที่เป็นผู้เชิญพระกระแสพระราชปฏิสันถารนัดแรกของพระเจ้ากรุงสยามมาพระราชทานแด่คณะทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งยังจอดเรืออยู่ที่ปากน้ำและอยู่ประจำคณะทูตตลอดจนกระทั่งขึ้นบกโดยทางเดียวกับที่ ม.ตอร์ฟฟ์ ซึ่งประจำอยู่กับคณะทูตสยามฉะนั้น

๖. พวกแขนลาย

ระหว่างกำแพงพระราชวังทั้งสองในชั้นแรก ในทิมแห่งหนึ่งนั้น มีหมวดทหารน้อยตัวไม่ถืออาวุธนั่งหมอบประจำอยู่ คือ พวก *แขนลาย* หรือ *แขนทาสี* ดังที่ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวถึงมาแล้ว ตัวนายที่บังคับบัญชาอยู่และเป็นพวกแขนลายด้วยเหมือนกัน เรียกกันว่า *องครักษ์* ทั้งตัวนายและไพร่ทหารทำหน้าที่เป็นราชมัลของพระมหากษัตริย์ด้วย โดยทำนองเดียวกับนายทหารและกองพันเปรโตเรียน[๒] ทำหน้าที่เป็นราชมัลของพระเจ้าจักรพรรดิโรมันด้วยฉะนั้น และในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่พิทักษ์ความปลอดภัยให้แก่พระมหากษัตริย์ด้วย ในพระราชวังนั้นมีศัสตราวุธให้ทหารพวกนี้ใช้เมื่อคราวจำเป็น ทหารพวกนี้เป็นฝีพายเรือพระที่นั่งและพระเจ้ากรุงสยามหามีกองทหารราบรักษาพระองค์กองอื่นไม่ พวกนี้ต้องรับราชการตามหมู่สืบทายาทกันมาโดยตลอด เช่น เลกไพร่หลวงกองอื่น ๆ ทั่วราชอาณาจักร และกฎหมายเก่าได้กำหนดจำนวนพลไว้เพียง ๖๐๐ คน แต่น่าจะหมายความว่าให้มีประจำอยู่ในพระราชวัง ๖๐๐ คนกระมัง ด้วยว่าถ้าให้ทั่วราชสีมามณฑลแล้วก็จะต้องมีมากกว่านี้มากนัก ด้วยว่าพระมหากษัตริย์ได้พระราชทานคนพวกนี้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ไปเป็นอันมากทีเดียว

---

* จมื่นจงรักษาพระองค์ พระตำรวจวังซ้าย กับจมื่นจงภักดี พระตำรวจวังขวา

[๑] oc meüing tchion

[๒] กองพันเปรโตเรียน เป็นทหารรักษาพระองค์ของจักรพรรดิโรมัน

๗. ทหารรักษาพระองค์ในการพระราชพิธีเอามาจากทาสหลวง

แต่ในวันพระราชพิธี พระมหากษัตริย์พระองค์นี้หาพอพระราชหฤทัยเพียงทหารกองพันนี้เท่านั้นไม่ เช่น ในวันเบิกคณะผู้แทนพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าครั้งแรก เป็นต้น ในโอกาสเช่นนั้น พระองค์โปรดให้เอาตัวทาสของบรรดาขุนนางผู้ใหญ่ถืออาวุธเป็นทหารเพิ่มขึ้นอีกด้วย โดยจ่ายเสื้อชั้นในตัดด้วยผ้ามัสลินย้อมสีแดงให้สวม จ่ายปืนนกสับหรือเกาทัณฑ์หรือหอกให้ถือ และจ่ายหมวกรูปลักษณะเหมือนหม้อมียอดทำด้วยไม้ทาทองให้สวมทุกคนโดยเบิกมาจากท้องพระคลัง ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่าคงมีจำนวนเพียงเท่าจำนวนทหารที่เห็นในขบวนนั้นเท่านั้น เมื่อตอนที่รับเมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์นั้น ทหารเหล่านี้ยืนเรียงแถวสองฟากทางพอเมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ผ่านไปแล้ว พวกที่อยู่ข้างหลังก็รีบอ้อมไปเข้าแถวดักรอรับหน้าอยู่ตรงที่ว่างข้างหน้านั้นอีก ในคราวรับคณะผู้แทนชุดนี้ ทหารเหล่านี้เดินขนาบข้างไปทั้งสองฟากทาง ตามทางที่คณะผู้แทนต้องผ่านไป เราได้เห็นทาสทหารหลวงเหล่านี้จำนวนหนึ่งหมอบอยู่ที่เชิงบันไดแคบ ๆ ที่จะขึ้นสู่ท้องพระโรง ลางคนถือแตรเล็ก ๆ ที่ใช้การอะไรไม่ได้ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงมาแล้ว ลางคนก็มีกลองขนาดย่อม ๆ อยู่ตรงหน้าโดยมิได้ตีสักแปะเดียว หมื่นจง ทั้งคู่เป็นนายของทหารทาสเหล่านี้ และทหารทาสเหล่านี้พายเรือยาวของข้าราชบริพารตามเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค และจ่ายไปในราชการอื่น ๆ อีกหลายประเภท

๘. พระเจ้ากรุงสยามไม่มีทหารรักษาพระองค์ชาวญี่ปุ่นแล้ว

เมื่อครั้งกระโน้น พระมหากษัตริย์สยามเคยมีทหารรักษาพระองค์ชาวญี่ปุ่นจำนวนถึง ๖๐๐ คน แต่เพราะเหตุที่ทหารญี่ปุ่นเหล่านี้เพียง ๖๐๐ คนเท่านั้น อาจทำให้ราชอาณาจักรสยามสั่นสะเทือนเมื่อไรก็ได้โดยพลการ พระชนกนาถของพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันนี้ เมื่อได้ทรงใช้กำลังทหารญี่ปุ่นช่วงชิงเอาราชบัลลังก์ได้แล้ว ก็ทรงหาทางยุบเลิกกองทหารนี้เสียโดยพระราโชบาย มากกว่าจะใช้กำลังขับไล่ไปให้พ้นเสียตรง ๆ

๙. ทหารม้ารักษาพระองค์ชาวมีน[๑] และชาวลาว

กองทหารม้ารักษาพระองค์ของพระเจ้ากรุงสยามประกอบด้วยบุคคลชาติลาวและชาวประเทศข้างเคียงประเทศหนึ่ง* ซึ่งเมืองหลวงชื่อ *มีน* และโดยที่คนชาติมีนกับชาติลาวต้องเข้ารับราชการปีละ ๖เดือนเหมือนกัน พระองค์จึงจัดให้ทหารม้ากองนี้มีจำนวนมากที่สุดตามพระราชประสงค์ สุดแท้แต่จะทรงหาม้าให้ขี่ได้

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสเขียนว่า Meens ผู้แปลเข้าใจว่าคงเป็นมอญ แต่ในงานของลา ลูแบร์ เรียกมอญว่า Pegu หรือพะโค

* เข้าใจว่าคงเป็น “มอญ”

ออกขุนราญพาชี[๑] เป็นเจ้ากรมพระอัศวราชขวา บุตรชายของเขาอยู่ในกรุงฝรั่งเศส และเข้าเรียนวิชาทำน้ำพุอยู่ที่ตริอานองมาหลายศกแล้ว *ออกขุนพิพิธราชา* หรือตามที่ชาวเมืองเรียกว่า *ออกขุนเพทราชา* นั้น บังคับบัญชาทหารม้าอีกกึ่งกองเป็นเจ้ากรมพระอัศวราชซ้าย แต่เหนือนายทหารทั้งคู่นี้ *ออกญาลาว* เป็นผู้บังคับบัญชาทหารม้าลาว และ *ออกญามีน* เป็นผู้บังคับบัญชาทหารม้ามีน และออกญามีนคนนี้เป็นคนละคนกับผู้ที่ตั้งโรงหญิงโสเภณี

๑๐. กองทหารม้าชาวต่างชาติที่ทรงชุบเลี้ยง

นอกจากนี้ พระเจ้ากรุงสยามยังทรงมีกองทหารม้าชาวต่างชาติที่ทรงจ้างไว้ในราชการอีก ๑๓๐ คน แต่ทหารม้าชาวต่างชาติก็ดี ทหารม้าชาวมีนก็ดี ทหารม้าชาวลาวก็ดี ไม่เคยได้อยู่ประจำราชการในพระราชวังเลย เป็นแต่มีหมายให้ตามเสด็จพระมหากษัตริย์ในยามเสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระราชนิเวศน์เท่านั้น เมื่อฉะนี้กองทหารม้าเหล่านี้ก็สำหรับรับราชการภายนอก หาได้รับราชการในพระราชวังไม่

๑๑. ทหารม้ากองนี้ประกอบด้วยอะไรบ้าง

กองทหารม้าต่างชาตินั้น จำพวกแรกเป็นแขกมัวร์ ๒ กอง กองละ ๓๐ คน ล้วนเป็นแขกที่มีกำเนิดหรือพื้นเพอยู่ในเมืองมะหง่ล รูปร่างหน้าตาดี แต่ว่ากันว่าเป็นคนขี้ขลาดนัก จำพวกที่สองเป็นกองจีนตาตาร์ มีจำนวนอยู่ ๒๐ คน ถือคันเกาทัณฑ์กับลูกเกาทัณฑ์เป็นอาวุธอยู่ข้างแกล้วกล้า จำพวกสุดท้ายอีก ๒ กอง กองละ ๒๕ คน ล้วนเป็นพวกนอกรีตจากอินเดียแท้ แต่งกายแบบแขกมัวร์ซึ่งเรียกกันว่า ราชบุตร[๒] ไว้ตัวว่าเป็นคนมีเชื้อเจ้า อยู่ข้างมีเชิงกล้าหาญมาก มาตรว่าจะเป็นด้วยแรงฝิ่นดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว

๑๒. ค่าใช้จ่ายในการตั้งกองทหารม้าชาวต่างชาติ

พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานศัสตราวุธและม้าให้ขับขี่แก่กองทหารนี้ นอกจากนี้ แขกมัวร์ทุกคนได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปีคนละ ๓ ชั่ง กับ ๑๒ ตำลึง คือ ๕๔๐ ลีเวรอะ หรือราว ๆ นั้น กับเสื้อสักหลาดสีแดงตัวหนึ่ง ส่วนผู้บังคับกองร้อย ๒ คนนั้นได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๕ ชั่งกับ ๑๒ ตำลึง หรือ ๘๔๐ ลีเวรอะ กับเสื้อสีแดงเข้มหนึ่งตัว พวกแขกราชบุตรก็ได้รับพระราชกรุณาชุบเลี้ยงโดยเสมอกัน ส่วนพวกจีนตาตาร์นั้นพระราชทานเบี้ยหวัดแต่เพียงคนละ ๖ ตำลึง หรือ ๔๕ ลีเวรอะเท่านั้น ผู้บังคับกองร้อยได้ ๑๕ ตำลึง หรือ ๑๑๒ ลีเวรอะ ๑๐ ซอล

---

[๑] Oc coune ran patchi

[๒] Rasbouttes หรือ Ragipouts

๑๓. ช้างและม้าสำหรับพระราชวัง

ในพระราชวังชั้นแรกนั้น มีโรงช้างและโรงม้าเชือกและตัวที่พระเจ้ากรุงสยามโปรดที่สุด ช้างและม้าเหล่านี้มีชื่อเรียกโดยนามที่พระมหากษัตริย์พระราชทาน ทำนองเดียวกับบรรดาขุนนางทั้งปวงที่รับราชการอยู่ในพระราชวัง และขุนนางคนสำคัญ ๆ ของแผ่นดิน ซึ่งทำให้มีหน้ามีตาขึ้นกว่าขุนนางบรรดาที่มิได้รับพระราชทานราชทินนาม เจ้าพนักงานที่ได้รับมอบหมายให้เอาเป็นธุระกับม้าหลวง ทั้งในด้านเลี้ยงและฝึกทำหน้าที่ทำนองเจ้ากรมม้าต้น ชื่อว่า *ออกหลวงชุมพล* มีปลัดกรมชื่อ *ออกหมื่นศรีสินธพชาติ*[๑] แต่ตัวเจ้ากรมผู้เดียวเท่านั้นมีหน้าที่ที่จะเพ็ดทูลพระมหากษัตริย์ได้ ตัวปลัดกรมและเจ้าพนักงานชั้นรอง ๆ ลงไปนั้นหามีหน้าที่เพ็ดทูลไม่

๑๔. ว่าด้วยช้างมีนาม

ช้างที่ขึ้นระวางนั้น ได้รับการปรนนิบัติสูงต่ำตามลำดับศักดิ์ แล้วแต่ราชทินนามที่ได้รับพระราชทานนั้นจะทรงเกียรติมากหรือน้อย แต่ละเชือกมีคนเลี้ยงมากหน้าหลายตา ยามออกจากโรงก็ทรงเครื่องโอ่อ่าดังที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวไว้แล้ว และโดยที่ช้างหลวงบรรดาที่มีนามทุกเชือกนั้น ไม่อาจให้ยืนโรงอยู่ในพระราชวังทั้งหมดได้ ลางเชือกจึงต้องออกไปยืนโรงนอกใกล้พระราชวังก็มี

๑๕. ว่าด้วยช้างเผือก

ประชาชนชาวสยามนับถือช้างกันมาก โดยเชื่อกันว่าสัตว์ที่สูงศักดิ์ ทั้งทรงพลังวังชาและว่านอนสอนง่ายอย่างนี้ย่อมมีวิญญาณอันเรืองนามสิงอยู่ ซึ่งในบรรพชาติย่อมจะเคยเป็นเจ้านายหรือขุนนางผู้ใหญ่อันยิ่งด้วยศักดิ์ แต่โดยเฉพาะช้างเผือกแล้ว ชาวสยามยังนับถือยิ่งกว่าช้างสามัญขึ้นไปอีก สัตว์จำพวกนี้หาได้ยาก กล่าวกันว่า มีจำเพาะในป่ากรุงสยามเท่านั้น อันที่จริงช้างเผือกมิได้ขาวสนิทนัก หากเป็นสีเนื้อนั้นแล เหตุฉะนี้ ฟาน ฟลีต จึงได้กล่าวถึง “ช้างขาวกับแดง” ในหัวข้อหนังสือของท่าน ชาวสยามเรียกสีนี้ว่า *เผือก* และข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่า จะเป็นสีนั้นแน่กระเดียดไปข้างขาว และโดยที่หาช้างสีนี้ได้ยากนั่นเอง ที่เป็นสาเหตุให้ชาวสยามสักการบูชาช้างที่มีสีนี้เป็นอย่างสูง ถึงขนาดที่เชื่อว่าวิญญาณของท้าวพญามหากษัตริย์ย่อมจะสิงอยู่ในกายช้างเผือก จะเป็นช้างพลายหรือช้างพังก็ไม่สำคัญ

---

[๑] Oc meüing si sing toup patchat

๑๖. กรณีที่ชาวสยามปฏิบัติต่อสัตว์ที่มีสีขาว

ด้วยเหตุผลอย่างเดียวกันในเรื่องสีนี้ ม้าสีขาวจึงเป็นที่โปรดปรานของชาวสยามมากกว่าม้าสีอื่น ข้าพเจ้าจะกล่าวให้เห็นภาพ ม้าต้นตัวหนึ่งของพระเจ้ากรุงสยามล้มป่วยลง พระองค์จึงตรัสขอร้องเมอสิเยอร์ แว็งซองต์ หมอชาวโปรวองซาลที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงอยู่บ่อย ๆ นั้น ให้ช่วยตรวจอาการและวางยาให้ และเพื่อให้เป็นที่ตายใจ (ด้วยพระองค์ทรงทราบดีว่า หมอรักษาคนชาวยุโรปหายอมลดศักดิ์ศรีลงมารักษาสัตว์ไม่) จึงรับสั่งบอกหมอว่า ม้าตัวนี้เป็นม้ามะหง่ล ผสมจากพ่อม้าและแม่ม้าพันธุ์แท้มาถึงสี่ชั่วแล้ว ไม่มีเลือดม้าชมพูทวีปเจือปนอยู่เลย มิฉะนั้นแล้วก็ไม่เป็นพระราชภาระถึงตรัสขอให้หมอช่วยรักษาเลย ชาวชมพูทวีปเรียกม้าสีขาวว่า มะหง่ล แยกให้แปลกกันออกไป เป็นมะหง่ลเอเชียกับมะหง่ลยุโรป ฉะนั้นไม่ว่าสรรพสิ่งสิ่งใดบรรดาที่มีสีขาว ไม่เลือกว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน ข้าพเจ้าจับเหตุได้ว่าเป็นที่นับถือของชาวสยามทั้งสิ้น ชาวสยามจึงได้เคารพสักการะช้างเผือกกันนัก ถัดจากสีขาวก็มักนับถือสีดำขลับตรงข้ามกันทีเดียว ด้วยว่าหายากพอ ๆ กัน ลางทีถึงแก่ลงมือช่วยย้อมสีให้ดำสนิทถ้าโดยธรรมชาติของมันแล้วยังมีสีดำไม่พอ พระเจ้ากรุงสยามทรงเลี้ยงช้างเผือกไว้เชือกหนึ่งเสมอในพระราชวัง ได้รับการปรนนิบัติเสมอว่าเป็นพญาแห่งช้างทั้งปวงที่พระองค์ทรงเลี้ยงไว้ ช้างเผือกที่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์เห็นในประเทศนี้นั้นได้ล้มเสียแล้วเมื่อพวกเราไปถึง ดังที่ข้าพเจ้าได้พรรณนาไว้แล้ว กล่าวกันว่าได้มีช้างเผือกถือกำเนิดขึ้นมาใหม่อีกเชือกหนึ่งเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ ก่อนที่เราจะกลับจากกรุงสยามไม่กี่วัน แต่ช้างเผือกนี้ยังอยู่ในป่า ไม่มีใครเยี่ยมกรายเข้าไปถึงได้ ฉะนั้นเราจึงมิได้เห็นช้างเผือกสักเชือกหนึ่งเลย ผู้นิพนธ์หนังสือเล่มอื่นช่วยให้เราทราบว่า ช้างเผือกนั้นได้รับการปรนนิบัติในการบริโภคในภาชนะทองคำสถานไร

๑๗. เรือพระที่นั่งพระเจ้ากรุงสยาม

การรักษาเรือพระที่นั่งกับเรือรบฝีพายของพระมหากษัตริย์นั้นตกเป็นหน้าที่ของกลาโหม โรงเก็บเรือนั้นอยู่เบื้องพระราชวัง มีแม่น้ำคั่น เรือแต่ละลำถูกเก็บไว้ในลำคูเป็นช่อง ๆ โดยน้ำในแม่น้ำไหลเข้าไปถึงคูทุกคูมีโรงไม้คร่อมมีหลังคาคลุม โรงไม้นี้ลั่นกุญแจ นอกจากนี้ยังมีคนเฝ้าในตอนกลางคืนด้วย เรือต้นสำหรับใช้ราชการธรรมดามิได้รับการตกแต่งประดับประดาให้งดงามเหมือนอย่างเรือที่ใช้ในงานพระราชพิธี และในจำนวนเรือสำหรับใช้แห่แหนในงานพระราชพิธีเล่า ก็มีแต่เฉพาะที่ทรงพระกรุณาพระราชทานให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ใช้ในเวลาโดยเสด็จพระราชดำเนินเท่านั้น ด้วยเรือหลวงที่พระราชทานให้ขุนนางใช้ในพิธีสามัญนั้น หางดงามเท่าเรือที่ใช้แห่แหนในขบวนหลวงไม่

บทที่สิบสอง
ว่าด้วยขุนนางที่เข้าเฝ้าได้ใกล้ชิดเบื้องยุคลบาทที่สุด

---

๑. ข้าราชบริพารเข้าเฝ้าที่ตรงไหน

ภายในวังมีตำหนักหรือหอหลวงลางหลังตั้งอยู่โดดเดี่ยวดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว เป็นที่ชุมนุมของบรรดาขุนนางเพื่อประกอบหน้าที่ราชการของตน หรือเข้าเฝ้าคอยฟังกระแสพระราชโองการ

๒. พระมหากษัตริย์สยามเสด็จออกขุนนางอย่างไร

สถานที่พระองค์เสด็จออกขุนนางนั้นคือ ท้องพระโรงที่ทรงพระกรุณาให้คณะทูตผู้แทนพระองค์พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้านั่นเอง และทรงแสดงพระองค์ชั่วแต่ทางช่องพระสีหบัญชรเท่านั้น เช่นที่พระเจ้ากรุงจีนแต่เบื้องโบราณกาลได้ทรงปฏิบัติมา พระสีหบัญชรนี้เป็นส่วนของห้องที่อยู่สูงขึ้นไป เปิดออกสู่ท้องพระโรง และอาจกล่าวได้ว่าเป็นพื้นชั้นที่หนึ่ง สูงกว่าชั้นล่างขึ้นไป ๙ ฟุต หรือราว ๆ นั้น จึงจำเป็นต้องวางบันไดถึงสามชั้น เพื่อให้ข้าพเจ้าก้าวสูงขึ้นไปพอที่จะถวายพระราชสาส์นแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสต่อพระหัตถ์พระเจ้ากรุงสยามได้ พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงพอพระราชหฤทัยให้วางบันได ๓ ขั้น ดีกว่าที่ต้องเห็นพระองค์เองจำเป็นต้องน้อมพระวรกายค้อมพระปฤษฎางค์ลงมารับพระราชสาส์นแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจากมือข้าพเจ้าดังที่พระองค์ต้องทรงจำพระทัยกระทำเช่นนั้นเมื่อรับพระราชสาส์นที่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์นำถวาย เราทราบจากบันทึกเรื่องราวที่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ ได้รจนาไว้ว่า มีเจ้าพนักงานถือภาชนะอย่างหนึ่งจำพวกพานทองคำ ภายใต้มีด้ามยาวทำด้วยทองคำเหมือนกันส่งให้รองพระราชสาส์น เพื่อใช้ยื่นขึ้นไปถวายพระราชสาส์นต่อพระเจ้ากรุงสยาม ท่านก็รับมาถือไว้ แต่ท่านไม่ประสงค์ที่จะใช้ด้ามนั้นชูพานขึ้นไป พระเจ้ากรุงสยามจึงจำเป็นต้องน้อมพระองค์ออกมาพ้นพระสีหบัญชรเพื่อทรงรับพระราชสาส์นนั้น พานทองคำนี้แลเป็นภาชนะที่บรรดาขุนนางใช้ทูลเกล้าฯ ถวายสรรพสิ่งทุกอย่างต่อพระหัตถ์ ทั้งสองมุมท้องพระโรงด้านพระสีหบัญชรนั้นมีทวารสองช่อง สูงราวเท่ากับช่องพระสีหบัญชรมีบันไดทางขึ้นแคบ ๆ คู่หนึ่ง เครื่องตกแต่งในท้องพระโรงมีแต่เพียงฉัตร ๓ องค์ องค์หนึ่งเป็นนพปฎลอยู่ตรงช่องพระสีหบัญชรขึ้นไป อีกสององค์เป็นสัปตปฎล ตั้งอยู่สองข้างพระสีหบัญชรนั้น เศวตฉัตรในประเทศนั้นก็เปรียบได้กับซุ้มพระราชอาสน์เหนือพระราชบัลลังก์ในประเทศนี้ฉะนั้นแล

๓. มหาดเล็กของพระเจ้ากรุงสยาม

ในท้องพระโรงนี้แลที่บรรดาขุนนางของพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเรียกกันว่า *มหาดเล็กข้างที่* เข้าเฝ้ารับกระแสพระราชโองการ พระองค์มีราชเสวกหนุ่ม ๆ ๔๔ นาย คนที่มีอายุมากที่สุดก็ไม่เกิน ๒๕ ปี ชาวสยามเรียกว่า *มหาดเล็ก* อย่างที่ชาวยุโรปเรียกว่า *ปาช*[๑] มหาดเล็ก ๔๔ นายนี้แบ่งออกเป็น ๔ เวร เวรละ ๑๑ นาย เวรต้น ๒ เวร เป็นฝ่ายขวา และหมอบเฝ้าอยู่ในท้องพระโรงทางเบื้องขวาพระหัตถ์ อีก ๒ เวรเป็นฝ่ายซ้าย หมอบเฝ้าอยู่เบื้องซ้ายพระหัตถ์ พระองค์พระราชทานราชทินนามและดาบยศเล่มหนึ่งให้ทุกคน เป็นผู้เชิญกระแสรับสั่งไปส่งมหาดเล็กชั้นนอกซึ่งมีจำนวนมาก แต่ไม่มีชื่อพระราชทาน ชาวสยามเรียกมหาดเล็กพวกนี้ว่า *ข้าหลวง* และข้าหลวงเหล่านี้เองที่พระเจ้ากรุงสยามมักโปรดให้ออกไปตามหัวเมืองเพื่อปฏิบัติราชการตามธรรมดาหรือราชการพิเศษ

๔. หน้าที่ของมหาดเล็ก

นอกจากที่กล่าวแล้ว มหาดเล็กชั้นใน ๔๔ นายนี้ยังมีหน้าที่ประจำรับราชการ อาทิ พวกหนึ่งทำหน้าที่ถวายพระศรี อีกพวกหนึ่งรักษาพระแสงศัสตราวุธ พวกหนึ่งรักษาพระสมุด และถ้าทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชานุญาต ก็อ่านถวายหน้าพระที่นั่ง

๕. พระเจ้ากรุงสยามโปรดทรงพระอักษรเพียงไร

พระมหากษัตริย์องค์นี้ทรงสนพระทัยใคร่รู้สรรพกิจจานุกิจทั้งปวงเป็นอันมาก มีพระราชโองการให้แปลหนังสือ คิว. คูร์ซ[๒] ออกเป็นสยามภาษาในขณะที่เรายังอยู่ที่นั่น และได้โปรดให้แปลพงศาวดารของเรามาแล้วเป็นหลายตอน พระองค์ทรงรู้จักรัฐต่าง ๆ ในยุโรปเป็นอันดี และข้าพเจ้ามิได้สงสัยเลยในการข้อนี้ด้วยว่าครั้งหนึ่งพระองค์พระราชทานพระราชวโรกาสให้ข้าพเจ้ากราบทูลถึงจักรวรรดิเยอรมนีว่าใช้การออกเสียงเลือกกันขึ้นดำรงศักดิ์ พระองค์ได้ทรงสอบถามข้าพเจ้าว่า นอกจากจักรวรรดินั้นกับโปแลนด์แล้ว ยังมีรัฐใดอีกหรือไม่ในทวีปยุโรปที่ใช้วิธีออกเสียงเลือกกันขึ้นครองราชย์ และข้าพเจ้าได้ยินพระองค์ตรัสว่า โปโลเนียโดยที่ข้าพเจ้าไม่เคยเอ่ยกราบทูลมาก่อนเลย มีผู้ยืนยันต่อข้าพเจ้าว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นี้เคยรับสั่งอยู่เสมอว่า ศิลปะแห่งการครองราชย์นั้นจะกระทำกันโดยเดาหาได้ไม่ แต่ต้องมีความเจนจัดชำชองในกิจการ

---

[๑] pages

[๒] Quinte - Curce มีชื่อในภาษาละตินว่า Quintus Curtius Rufus เป็นนักประวัติศาสตร์ชาวโรมันในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ เขียนประวัติพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชเป็นหนังสือ ๑๐ เล่ม

บ้านเมืองแล้วเป็นอันมาก กับการอ่านเรื่องราวทั้งหลายนั่นแล ที่ตระหนักว่ายังหารู้เจนจบถ้วนทุกกระบวนไม่ แต่พระองค์ทรงสนพระทัยที่จะศึกษาพระราชประวัติของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เป็นประการสำคัญ พระองค์ทรงกระหายที่จะได้ทราบข่าวคราวของฝรั่งเศส และพอคณะทูตานุทูตของพระองค์กลับไปถึง ก็โปรดให้รั้งตัวตรีทูตเข้าเฝ้าอ่านเรื่องราวที่บันทึกมาให้ฟังแต่ต้นจนจบ

๖. เจ้าพนักงานผู้บังคับบัญชากรมมหาดเล็กชั้นใน

ขอกลับมากล่าวถึงมหาดเล็ก ๔๔ นายกับเจ้าพนักงานผู้ใหญ่ ๔ นาย ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชา โดยที่หัวหมื่นมหาดเล็กทั้ง ๔ นายนี้มีตำแหน่งอยู่ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์อยู่เนืองนิตย์ จึงเป็นที่เคารพยำเกรงของคนทั้งหลายมาก แต่ก็มิได้มีวาสนาบารมีเสมอกัน มีความแตกต่างกันมากระหว่างคนที่หนึ่งกับคนที่สอง คนที่สองกับคนที่สาม และคนที่สามกับคนที่สี่ มียศเป็นเพียง *ออกหมื่น* หรือ *พระหมื่น* เท่านั้น คือ *หมื่นไวย หมื่นสรรเพชญ์ หมื่นเสมอใจ หมื่นศรี* ดาบกับกริชที่โปรดพระราชทานแก่หัวหมื่นมหาดเล็กนี้ประดับอัญมณีทั้ง ๔ นายนี้เป็นเจ้าหมู่มูลนายใหญ่ มีขุนนางผู้น้อยอยู่ใต้บังคับบัญชาเป็นอันมาก มาตรว่าจะมียศเป็นเพียงหมื่นก็ตาม แต่ก็เป็นขุนนางชั้นหัวหน้า ขุนนางพวกพระยา ออกญา และออกพระ และขุนนางยศอื่น ๆ ก็ไม่เชิงว่าต่ำศักดิ์เป็นรองกันนัก ชั่วแต่ว่าคนหนึ่งบังคับบัญชาผู้คนมากกว่าอีกคนหนึ่งเท่านั้น อนึ่ง หมื่นศรีนั้นแลเป็นผู้ไปกับหมื่นจงที่เรือของเรา เชิญกระแสพระราชปฏิสันถารนัดแรกจากพระเจ้ากรุงสยามไปพระราชทาน และมาตรว่าหมื่นจงจะสูงศักดิ์กว่า ก็ยังยอมให้หมื่นศรีออกหน้าและเป็นผู้ปราศรัย ด้วยเหตุว่าหมื่นศรีนั้นเป็นผู้มีอายุสูงกว่าตน ๓ หรือ ๔ ปี แม้กระนั้นก็ยังอายุไม่ถึง ๓๐ ปี ด้วยกันทั้งคู่

๗. มีขุนนางอยู่คนเดียวเท่านั้นที่ไม่ต้องหมอบเฝ้าต่อหน้าพระที่นั่ง

ในขณะที่คณะผู้แทนพิเศษแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าอยู่นั้น มีขุนนางผู้หนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในที่ที่เรามองไม่เห็น ตามที่มีผู้บอกเล่าให้ข้าพเจ้าฟังก็ว่าท่านผู้นั้นได้รับพระราชทานพระราชานุญาตไม่ต้องหมอบเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวเจ้านายของตน อันทำให้ตำแหน่งนี้มีเกียรติเป็นอันมาก ข้าพเจ้าลืมจดยศตำแหน่งของท่านผู้นี้ในบันทึกของข้าพเจ้าไปเสีย ท่านผู้นี้เอาแต่จ้องจับตาดูพระมหากษัตริย์อยู่ตลอดเวลา เพื่อคอยรับกระแสพระราชดำรัสซึ่งท่านสังเกตรู้ได้ด้วยวิธีบอกใบ้ แล้วท่านก็ทำอาการกิริยาบอกใบ้ต่อไปยังเจ้าพนักงานผู้อื่นซึ่งอยู่นอกท้องพระโรงอีกทอดหนึ่ง ดังนั้น เมื่อเสร็จการรับแขกเมืองแล้วจะเสด็จขึ้น ข้าพเจ้าหมายความว่าเมื่อพระเจ้ากรุงสยามทรงยุติการปฏิสันถารกับพวกเราแล้ว ในท่ามกลางความเงียบสนิทนั้น พระองค์ก็ทรงกระทำพระอาการบอกใบ้ลางอย่าง ซึ่งเราไม่ทันได้สังเกตเห็น ในชั้นแรกนั้น เราได้ยินเสียงกรุ๋งกริ๋งของเครื่อง

โลหะกระทบกันคล้ายเสียงลูกพรวนกลองแบบหน้าเดี่ยวจากด้านในสุดของท้องพระโรง ในที่สูงแห่งหนึ่งซึ่งมองไม่เห็น ฉะนั้น เสียงนี้ประกอบด้วยเสียงกลองใหญ่ที่แขวนไว้ในหอหน้าท้องพระโรงลั่นขึ้นเป็นระยะ ๆ และโดยที่เป็นกลองขนาดใหญ่ เสียงจึงทุ้มเป็นสง่า กลองใบนี้หุ้มด้วยหนังช้าง แม้กระนั้นตอนนี้ก็ยังไม่มีใครเคลื่อนไหวเลย จนกระทั่งพระเก้าอี้ที่พระมหากษัตริย์ประทับ มีมือใครที่แลไม่เห็นค่อย ๆ ลากถอยหลังไปทีละน้อย ๆ ห่างจากพระสีหบัญชรไป แล้วบานสีหบัญชรนั้นก็หับเข้า เสียงประโคมและร่ำกลองกัมปนาทจึงได้ยุติลง

บทที่สิบสาม
ว่าด้วยสตรีในพระราชวังและเจ้าพนักงานกรมภูษามาลา

---

๑. ว่าด้วยห้องที่ประทับของพระเจ้ากรุงสยาม

ส่วนห้องที่ประทับของพระเจ้ากรุงสยามนั้น ตัวเจ้าพนักงานที่แท้ล้วนเป็นสตรีทั้งสิ้น เจ้าพนักงานเหล่านี้จำพวกเดียวมีสิทธิที่จะล่วงล้ำเข้าไปได้ เป็นผู้แต่งที่พระบรรทมและแต่งเครื่องพระกระยาหาร ทรงเครื่องพระองค์ท่านและคอยบำเรอพระยุคลบาทเวลาเสวย แต่ไม่มีใครจะต้องพระเศียรพระองค์ได้เลย ในขณะที่แต่งเครื่องถวาย หรือจะส่งสิ่งไรข้ามพระเศียรก็ไม่ได้ดุจกัน ชาวเครื่อง* จัดส่งเครื่องโภชนาหาร ให้แก่ขันที ขนไปให้ผู้หญิงห้องเครื่องต้นและนางพนักงานหน้าเตาที่ปรุงพระเครื่องต้นนั้นจะใช้เกลือหรือเครื่องเทศก็ต้องชั่งน้ำหนัก จะได้ไม่มากหรือน้อยเกินไป การกระทำเช่นนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าน่าจะเป็นข้อบังคับของแพทย์หลวงเนื่องจากพระสุขภาพมิสมบูรณ์ หาใช่ธรรมเนียมเก่าของพระราชวังไม่

๒. ว่าด้วยพระอัครมเหสีที่ล่วงลับไปแล้วซึ่งเป็นพระขนิษฐภคินี

บรรดานารีในพระราชวังนั้น จะออกไปข้างไหนไม่ได้เลยนอกจากตามเสด็จพระราชดำเนิน พวกขันทีก็เหมือนกัน ไม่ออกไปภายนอกนอกจากจะได้รับรับสั่งเท่านั้น ว่ากันว่าพระองค์ทรงมีขันทีอยู่เพียง ๘ หรือ ๑๐ คนเท่านั้น มีทั้งคนผิวขาวและคนผิวดำ พระอัครมเหสีองค์ที่ทิวงคตล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นทั้งพระมเหสีและพระขนิษฐภคินีของพระองค์เองนั้นทรงพระนามว่า *นางอัครมหิษี* ไม่ใช่การง่ายเลยที่ใครจะทราบพระนามของพระมหากษัตริย์ ด้วยปกปิดกันอย่างลี้ลับและโดยเชื่อทางไสยศาสตร์ ตามความเห็นของข้าพเจ้าก็ว่าเกรงจะมีคนลอบทำกฤติยาคุณเอากับพระปรมาภิไธย และลางคนบอกว่าพระมหากษัตริย์ของตนทุกพระองค์หามีพระนามไม่ จนกว่าจะสวรรคตแล้ว และพระมหากษัตริย์ผู้ครองราชย์พระองค์ต่อมาจึงเฉลิมสมัญญาถวาย อันเป็นการป้องกันได้แน่นอนต่อการทำกฤติยาคุณดังอ้างนั้น

---

* ในต้นฉบับใช้คำว่า Pourvoyeurs เสด็จในกรมพระนราธิปฯ ทรงถอดว่า "*พวกกรมหัวปาก*"

๓. ว่าด้วยเจ้าหญิงพระราชธิดาพระองค์เดียวของพระองค์ท่าน

พระอัครมหิษีประสูติพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง ดังข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นพระราชธิดาพระองค์เดียวของพระเจ้ากรุงสยาม พระราชธิดาพระองค์นั้น* ทรงพระเกียรติยศและเสด็จประทับ ณ พระมนทิราลัยเยี่ยงพระอัครมเหสี พระชายาของพระมหากษัตริย์นางอื่น ๆ (โดยทั่ว ๆ ไปเรียกกันว่า *เจ้าวัง*** เพราะคำว่า *เจ้า* แปลว่า เจ้านาย ยังแปลว่า พระสนม[๑] หรือราชบาทบริจาริกา[๒]) ก็ยังได้อีก ล้วนยำเกรงพระราชธิดาทั้งสิ้นและนับถือพระราชธิดาเสมอว่าเป็นแม่เจ้าชีวิตของตน เมื่อมีคดีอย่างไรเกิดขึ้น พระสนมเหล่านี้ก็ตกอยู่ในการพิจารณาทางยุติธรรม โดยทำนองเดียวกันกับพวกนางพระกำนัลและพวกขันทีทั้งปวง ด้วยบุคคลเหล่านี้ไม่สามารถจะออกมาข้างนอกเพื่อร้องเรียนยังโรงศาลได้ พระราชธิดาจึงจำเป็นต้องทรงเป็นผู้ชำระตัดสินและลงพระอาญาเพื่อป้องกันมิให้วิวาทต่อกัน อันเป็นการทำลายความสงบเรียบร้อยภายในพระราชนิเวศน์ การดังนี้ เป็นธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติอยู่ในราชสำนักทุกแห่งในทวีปเอเชีย แม้จะเป็นความจริงที่ว่า ไม่ว่าจะเป็นในกรุงสยามหรือประเทศใดในภาคบุรพทิศ ไม่มีธรรมเนียมให้พระมเหสีปกครองหัวเมืองใดเลย แต่ก็เป็นการง่ายที่จะเข้าใจได้ว่า ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงพระกรุณาโปรดปรานพระสนมนางใดนางหนึ่งยิ่งกว่านางอื่น ๆ แล้วไซร้ พระองค์ก็ทรงย้ายนางนั้นไปเสียให้พ้นจากความหึงหวงและการราวีของพระอัครมเหสีเสียได้

๔. พระเจ้ากรุงสยามทรงเอาตัวลูกสาวชาวบ้าน ไปไว้ในพระราชวังสุดแท้แต่จะโปรด

ลางครั้งลางคราว ในกรุงสยามก็มีธรรมเนียมการนำตัวหญิงสาวเข้าไปไว้สำหรับราชการในพระราชวัง หรือเป็นบาทบริจาริกาของพระมหากษัตริย์ สุดแท้แต่พระองค์จะทรงพึงพอพระทัยในสตรีนางใด แต่ชาวสยามยอมถวายลูกสาวเพราะจำนนต่อกระบวนกดขี่กรรโชกเท่านั้น ด้วยว่าต้องพรากมิได้เห็นหน้ากันอีกต่อไป บิดามารดาถึงแก่ยอมไถ่ด้วยเงินตราเท่าที่สามารถจะหามาได้นั้น วิธีการนี้จึงกลายเป็นวิธีรีดเอาเงินกันขึ้นอย่างหนึ่ง ด้วยว่าการกว้านเอาผู้หญิงไปเป็นจำนวนมาก ๆ ก็ชั่วเจตนาจะคืนให้แก่บิดามารดาเพื่อแลกกับค่าไถ่ตัวเท่านั้น

---

* เจ้าฟ้าสุดาวดี เป็นกรมหลวงโยธาเทพ

** [Tchâou Vang] น่าจะเป็น “ชาววัง” มากกว่า ลา ลูแบร์คงจะฟังมาไม่ถนัด จึงแปลคำว่า Tchâou เป็น Seigneur ไป

[๑] dame

[๒] maîtresse

๕. พระเจ้ากรุงสยามมีพระสนมน้อยนาง

พระเจ้ากรุงสยามพระองค์นี้มีพระสนมแต่น้อยนาง คือมีอยู่ราว ๘ หรือ ๑๐ นางเท่านั้น มิใช่เพราะความสำรวมอินทรีย์ดอก แต่เป็นไปเพื่อความประหยัดมากกว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าการมีภรรยามากในประเทศนี้เป็นไปเพื่อความมีสง่าราศีมากกว่าเป็นความมักมากในกามคุณ เพราะฉะนั้นชาวสยามจึงพากันประหลาดใจเมื่อได้ยินผู้กล่าวว่าพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่เช่นพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสของเรามีพระมเหสีเพียงองค์เดียวเท่านั้น ทั้งไม่มีช้างเป็นราชพาหนะ และด้าวดินของพระองค์ก็หาได้มีต้นข้าวงอกขึ้นไม่ โดยทำนองเดียวกับที่เราก็อาจประหลาดใจได้เหมือนกัน เมื่อมีผู้มาบอกเล่าให้เราฟังว่า พระเจ้ากรุงสยามนั้นไม่มีม้าเป็นราชพาหนะ และไม่มีกองทหารประจำสำหรับแผ่นดิน และแผ่นดินของพระองค์หามีต้นข้าวสาลีกับผลองุ่นไม่ มาตรว่าหนังสือต่าง ๆ ที่มีผู้นิพนธ์ขึ้นต่างพากันพรรณนาถึงความมั่งคั่งสมบูรณ์และเดชานุภาพของราชอาณาจักรสยามไว้อย่างเหลือเฟือ

๖. พระตำหนักของพระอัครมเหสี

พระอัครมเหสีมีช้างพระที่นั่งกับเรือพระที่นั่งทรง และมีเจ้าพนักงานบำรุงรักษาฉลองพระเดชพระคุณ และโดยเสด็จพระราชดำเนินยามเสด็จประพาสที่ใด ๆ แต่มีเฉพาะนางกำนัลกับขันทีเท่านั้นที่มีโอกาสได้เห็นพระนาง ด้วยพระนางทรงซ่อนพระวรกายจากสายตาของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งปวง เมื่อเสด็จออกประพาสโดยช้างพระที่นั่ง หรือโดยเรือพระที่นั่งก็ตาม พระนางย่อมประทับในกูบหรือในเก๋งมีพระวิสูตรกั้น พอให้พระนางทอดพระเนตรเห็นอะไร ๆ ได้ แต่บุคคลที่อยู่ภายนอกจะมองไม่เห็นพระโฉมเลย และเพื่อให้เป็นการแสดงความเคารพก็มีธรรมเนียมอยู่ว่า ถ้าแม้เพลาพระนางเสด็จผ่านมา และไม่ทันจะเลี่ยงให้พ้นได้ ก็จะหันหลังให้แก่พระนางและหมอบก้มหน้าลงเสีย

๗. พระคลังและเรือกำปั่นของพระอัครมเหสี

นอกจากนี้ พระอัครมเหสียังมีคลังสินค้า เรือกำปั่น และพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ พระนางทรงทำการค้าขาย และเมื่อเราไปถึงประเทศนี้ เจ้าฟ้าหญิงองค์ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่าดำรงพระอิสริยยศเยี่ยงพระอัครมเหสีนั้น กำลังมีเรื่องหมางพระทัยอยู่กับพระราชบิดา ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงกว้านการค้ากับต่างประเทศไว้เสียเกือบหมดสิ้น เหตุฉะนั้นพระราชธิดาจึงทรงรู้สึกเสมือนถูกลิดรอนสิทธิ์ อันเป็นการผิดธรรมเนียมเก่าแก่ของบ้านเมือง

๘. การสืบราชสมบัติและเหตุผลที่ทำให้เกิดความไม่แน่นอนขึ้น

พระราชธิดาจะสืบสันตติวงศ์หาได้ไม่ แม้แต่จะเล็งเอาว่าเป็นผู้มีเสรีภาพที่จะทำอะไรได้ตามอำเภอพระทัยก็ยากเสียแล้ว ตามธรรมดานั้นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระอัครมเหสีมักเป็นผู้ทรงสืบราชสมบัติตามนิติประเพณี แม้กระนั้นชาวสยามก็ยังยากที่จะเห็นสมควรที่เจ้านายซึ่งทรงราชอิสริยศักดิ์ใกล้จะเป็นชั้นเดียวกัน และองค์ซึ่งทรงพระชนมายุมากกว่าจะต้องถ่อมองค์ลงหมอบกราบองค์ที่ทรงพระชนมายุน้อยกว่าด้วยมักปรากฏอยู่เสมอว่า ในระหว่างพระภาดาซึ่งมาตรว่าจะมิใช่พระโอรสของพระอัครมเหสีด้วยกันทั้งหมด และระหว่างพระปิตุลากับพระภาคินัยนั้น องค์ที่ทรงพระชนมายุมากกว่าเพื่อนมักเป็นที่นิยมชมชอบของพวกขุนนางและประชาชนพลเมือง หรือจะพูดให้ถูกก็ต้องว่าการใช้กำลังนั่นแล้วมักเป็นเครื่องชี้ขาดอยู่เสมอ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์เองก็ทรงพอพระทัยที่จะใช้พระราโชบายทำให้การสืบราชสมบัติไม่แน่นอน ด้วยว่าแทนที่จะทรงเลือกพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของพระอัครมเหสีประดิษฐานไว้ในตำแหน่งรัชทายาทก็มักจะมีอยู่บ่อย ๆ ที่หันเหเคลิ้มคล้อยไปทางพระโอรสที่เป็นบุตรพระสนมลางนางซึ่งเป็นนางคนโปรดของพระองค์เสีย

๙. โอกาสที่ฮอลันดาได้เป็นใหญ่ในเมืองบันตัม

เพราะเหตุนี้เอง พระราชาแห่งเมืองบันตัมเป็นตัวอย่าง จึงได้ทรงสูญเสียพิชัยมงกุฎและอิสรภาพด้วยก่อนสิ้นพระชนม์ พระองค์ทรงใคร่จะสถาปนาพระโอรสองค์หนึ่ง อันเกิดด้วยพระสนมนางหนึ่งประกาศให้เป็นผู้สืบราชสมบัติสนองพระองค์ ฝ่ายพระราชบุตรองค์ใหญ่อันเกิดด้วยพระอัครมเหสีจึงทอดพระองค์ลงในเงื้อมมือชาวฮอลันดา คนพวกนี้ก็ช่วยเหลือยกย่องให้ได้ขึ้นครองราชสมบัติ หลังจากได้จัดการโค่นพระบิดาของราชบุตรองค์นั้นลงจากบัลลังก์และยังจำขังไว้ในตรุจนบัดนี้ ถ้ายังมิได้สิ้นพระชนม์เสียแล้ว และสำหรับบำเหน็จรางวัลในความชอบข้อนี้ พวกฮอลันดาจึงได้ยึดอำนาจเป็นเจ้าเป็นใหญ่เหนือท่าเรือและกุมการค้าของเมืองบันตัมไว้เสียสิ้นเชิง

๑๐. การสืบราชสมบัติในกรุงจีน

การสืบราชสมบัติในกรุงจีนก็มิได้เป็นไปโดยเรียบร้อยกว่ากันนัก มาตรว่าในกรุงจีนได้มีกฎหมายที่ชัดเจนและเก่าแก่โบราณไว้เป็นหลัก ให้เลือกพระโอรสองค์ใหญ่เป็นรัชทายาทก็ตาม แต่จะมีกฎเกณฑ์อะไรมาใช้บังคับให้เป็นประสิทธิผลได้เล่า ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องที่สลักสำคัญเพียงไร ในเมื่อความหลงใหลในอำนาจของพระมหากษัตริย์คอยแต่จะทำให้ยุ่งเหยิงไปเสียเสมอ บรรดามหาชนในภาคบุรพทิศทั้งปวง ยามเมื่อจะเลือกเจ้านายของตนนั้น ย่อมนับถือผูกพันอยู่กับราชสกุลวงศ์เป็นประมาณ หาเจาะจงว่าใช่เจ้านายองค์ใด

องค์หนึ่งในราชสกุลไม่ ในเรื่องเดียวกันนี้พวกชาวยุโรปมิได้เพ่งเล็งในทำนองเดียวกัน ด้วยว่าเรามีการเปลี่ยนแปลงกันอยู่ทุกวัน และพวกเขานั้นไม่มีเปลี่ยนแปลงเลย ขนบธรรมเนียมประเพณี ตัวบทกฎหมาย วัฒนธรรมเคยมีมาอย่างไร ก็เป็นอยู่อย่างนั้น เราพิจารณาได้โดยเปรียบเทียบกับเรื่องราวที่ชนชั้นก่อนได้เขียนไว้ถึงพวกชาวชมพูทวีปอย่างไร ที่เราเห็นอยู่ทุกวันนี้ก็ยังเป็นอยู่เช่นนั้นแล

๑๑. ว่าด้วยกรมพระภูษามาลา

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า พนักงานผู้หญิงในพระราชวังเป็นผู้แต่งเครื่องทรงให้แก่พระมหากษัตริย์ แต่พวกนางไม่มีหน้าที่เกี่ยวกับเครื่องภูษามาลา มีเจ้าพนักงานในการนี้โดยเฉพาะต่างหาก คนที่มีความสำคัญที่สุดคือ ผู้ที่จับต้องพระมาลาได้ แม้จะมิได้รับพระราชานุญาตให้เป็นผู้สวมพระมาลาแด่เจ้าเหนือหัวของตนก็ตาม บุคคลผู้นี้เป็นเจ้าชายเชื้อกษัตริย์กรุงกัมพูชา โดยเหตุที่พระเจ้ากรุงสยามอ้างพระองค์ว่ามีพระชาติสืบมาจากราชสกุลนั้น ในเมื่อไม่มีทางที่จะสามารถอ้างได้ว่าพระองค์สืบราชสกุลมาจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ นามยศเจ้ากรมพระภูษามาลานั้นคือ *ออกญาอุไทยธรรม์* อันแสดงให้เห็นได้ชัดเจนว่า ยศ *พระยา* นั้นหาได้แปลว่า เจ้า[๑] ไม่ และเจ้าองค์นี้ก็มิได้ใช้ฐานันดรศักดิ์ว่าเป็นเจ้า ตำแหน่งรองจากเขามาคือ *ออกพระราชวงศา* เป็นพนักงานพระภูษา คำว่า Rayja หรือ Raja หรือ Ragi หรือ Ratcha เป็นคำภาษาอินเดียออกเสียงแผกเพี้ยนกันไป หมายความว่า ราชา หรือหลวง[๒] ประกอบกับคำอื่นยักเป็นนามชาวอินเดียได้หลายสถาน

---

๑ prince

๒ royal

บทที่สิบสี่
ว่าด้วยธรรมเนียมราชสำนักสยาม
กับพระราโชบายของพระมหากษัตริย์

---

๑. เวลาประชุมราชมนตรี[๑]

กำหนดว่าราชการในราชสำนักสยามนั้น ตามปกติแล้วมีการประชุมราชมนตรีวันละ ๒ ครั้ง ราว ๑๐ โมงเช้าครั้งหนึ่ง กับราว ๑๐ โมงเย็น[๒] อีกครั้งหนึ่ง นับเวลาตามแบบของเรา

๒. การแบ่งกลางวันกับกลางคืนตามแบบของชาวสยาม

ธรรมเนียมสยามแบ่งเวลากลางวันออกเป็น ๑๒ ชั่วโมง ตั้งแต่เช้าถึงค่ำ เขาเรียกชั่วโมงหนึ่ง ๆ นั้นว่า *โมง* โดยนับเหมือนเรา มิได้มีนามเฉพาะพิเศษแต่ละชั่วโมงเหมือนอย่างธรรมเนียมจีน สำหรับตอนกลางคืนนั้น เขาแบ่งออกเป็น ๔ *ภาค* เรียกว่า *ยาม* พอสิ้นยามที่ ๔ ก็สว่าง ชาวละติน ชาวกรีก ชาวยิว กับชนชาติอื่น ๆ ก็ใช้วิธีแบ่งวันกับคืนโดยทำนองเดียวกันนี้

๓. นาฬิกาของชาวสยาม

ชาวสยามไม่มีนาฬิกาใช้ แต่โดยที่เวลากลางวันก็นานเกือบจะเท่า ๆ กันไปตลอดทั้งปี จึงเป็นการง่ายแก่พวกเขาที่จะรู้ว่าเป็นเวลากี่โมงแล้ว โดยอาศัยดูดวงตะวันเท่านั้น ในพระราชวังนั้นใช้นาฬิกาน้ำอย่างหนึ่ง มีทะนานทำด้วยทองแดงบาง ๆ ที่ก้นเจาะรูเล็กรูหนึ่งเกือบมองไม่เห็น เอาทะนานทองแดงเปล่า ๆ นั้นลอยลงในอ่างน้ำ น้ำก็ซึมเข้าไปทีละน้อย ๆ ทางรูเล็กนั้น และเมื่อน้ำเต็มทะนานพอจมลง ก็นับว่าเป็นชั่วโมงหนึ่งสำหรับเขา หรือส่วนหนึ่งใน ๑๒ ของวัน เขาวัดยามในตอนกลางคืนโดยทำนองเดียวกัน เมื่อสิ้นยามเมื่อใดก็ลั่นฆ้องขึ้นเป็นสำคัญ

---

[๑] ลูกขุน ณ ศาลา

[๒] หมายถึง เวลาสี่ทุ่ม

๔. พระเจ้ากรุงสยามทรงว่าราชการอย่างไรในที่ประชุมราชมนตรีและเสร็จสิ้นกันโดยอย่างไร

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงการพิจารณาคดีว่าสิ้นสุดกันลงอย่างไรในที่ประชุมราชมนตรีของพระเจ้ากรุงสยาม การพิจารณากิจการบ้านเมืองกับการวินิจฉัยก็เป็นไปเกือบจะในทำนองเดียวกันหมดนั่นแล ราชมนตรีที่ปรึกษาราชการแผ่นดินคนใด ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายราชการข้อใดให้ไปปฏิบัติจัดทำก็นำรายงานมาอ่านเสนอที่ประชุม แล้วก็ถึงเพลาออกความเห็นปรึกษาหารือกัน จนกระทั่งถึงระยะนี้ พระมหากษัตริย์ไม่จำเป็นต้องเสด็จมาประทับอยู่ด้วย ครั้นพระองค์เสด็จออกแล้วก็ทรงสดับรายงาน โดยอ่านคำปรึกษาหารือดังกล่าวแล้วถวาย เมื่อพระองค์ทรงสรุปความเห็นทั้งหลายแล้ว ทรงพิสูจน์หักล้างความเห็นที่พระองค์มีพระราชดำริไม่เห็นพ้องด้วย แล้วจึงพระราชทานพระราชวินิจฉัย หากแม้เรื่องใดพระองค์มีพระราชดำริเห็นว่าน่าจะได้มีการพินิจพิจารณากันอย่างสุขุมคัมภีรภาพมากกว่าเดิม ก็จะยังไม่ด่วนพระราชทานวินิจฉัยก่อน เป็นแต่ทรงแสดงข้อยากลำบากให้ประจักษ์ แล้วก็ทรงมอบหมายให้ราชมนตรีที่ปรึกษาราชการแผ่นดินลางท่านซึ่งพระองค์ทรงเลือกโดยเฉพาะ และมักจะเป็นผู้ที่มีความเห็นแย้งกับกระแสพระราชดำริ รับเอาไปตรวจพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง ราชมนตรีที่รับพระราชโองการ หลังจากที่ได้ปรึกษาหารือกันอีกครั้งหนึ่งแล้ว ก็เรียบเรียงรายงานคำปรึกษาให้ผู้หนึ่งในจำนวนนั้น นำไปอ่านในที่ประชุมราชมนตรีต่อหน้าพระที่นั่ง เมื่อนั้นแลพระมหากษัตริย์จึงมีพระราชวินิจฉัย แม้กระนั้นในลางที ซึ่งนาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่งและเฉพาะข้อราชการลางประการเท่านั้น พระองค์จะทรงปรึกษาหารือบรรดาพระสังฆราชาคณะผู้ใหญ่ ผู้ซึ่งพระองค์ทรงพยายามลดความน่าเชื่อถือลงให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้ง ๆ ภายนอกแล้วพระองค์ทรงแสดงความเคารพสักการะอยู่เป็นอันมาก ในที่สุดมีข้อราชการลางประการอีกเหมือนกันที่ต้องโปรดให้มีตราให้หาตัวขุนนางในหัวเมืองเข้ามา แต่ไม่ว่าจะเป็นการพบปะใด ๆ และไม่ว่าด้วยเรื่องใด พระองค์ย่อมพระราชทานพระราชวินิจฉัยตามพระราชหฤทัยเองเสมอ ไม่จำต้องทรงขอรับคำแนะนำจากผู้ใด หรือทรงกระทำตามคำแนะนำของผู้อื่นนอกจากพระราชดำริของพระองค์เองเลย

๕. การลงโทษผู้ทูลถวายคำแนะนำผิด ๆ และพระราชทานบำเหน็จแก่ผู้ทูลถวายคำแนะนำที่ชอบ

พระมหากษัตริย์สยามเคยลงพระราชทัณฑ์แก่ผู้ทูลถวายคำแนะนำผิด ๆ หรือพระราชทานรางวัลแก่ผู้ทูลถวายคำแนะนำที่ชอบด้วยราชการอยู่บ่อย ๆ ที่ข้าพเจ้าว่าผิดหรือชอบนั้น หมายความสุดแท้แต่จะมีพระราชดำริเห็นชอบ ด้วยมีแต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้นที่จะพระราชทานพระราชวินิจฉัยได้ เพราะฉะนั้น บรรดาเสนาบดีทั้งปวงจึงมุ่งแต่จะเดาพระราชหฤทัยเป็นประมาณมากกว่าที่จะเผยท่าทีของตนออกไปให้ประจักษ์ และต่างก็ระวังที่จะไม่แสดงความเห็นผิด ๆ พลาด ๆ ออกไป ด้วยว่าพระมหากษัตริย์เองก็ทรงพยายามที่จะซ่อนเร้นพระราชดำริมิให้เสนาบดีทราบอยู่เหมือนกัน

๖. ลางทีก็ทรงแสร้งปรึกษาเพื่อลองใจ

อนึ่ง ข้อราชการที่พระองค์ทรงนำออกปรึกษาหารือราชมนตรีนั้น ก็มิใช่เรื่องที่เป็นจริงเสมอไปนัก ลางคราวก็สักแต่ว่าเป็นกระทู้ปัญหาซึ่งทรงหารือราชมนตรีเพื่อทดสอบความปรีชาสามารถเท่านั้น

๗. ทรงไล่ความรู้ขุนนางในหน้าที่ราชการ

อนึ่ง พระองค์ทรงมีธรรมเนียมอยู่อย่างหนึ่งในการที่จะทดสอบหรือไล่ภูมิความรู้ขุนนางของพระองค์ ถึงเรื่อง *พระตำรา* ซึ่งในสมุดเล่มนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า มีกำหนดหน้าที่ราชการทุกกระทรวงทบวงการ และลางทีถึงแก่ลงพระอาญาเฆี่ยนขุนนางที่กราบสนองพระราชดำรัสไม่ถูกต้องตามอรรถในพระตำรา ประดุจบิดาลงโทษแก่บุตรเพลาสอนให้เล่าเรียนเขียนอ่านฉะนั้น

๘. กฎหมายป้องกันความมักใหญ่ใฝ่สูงของขุนนางผู้ใหญ่

มีกฎหมายโบราณสำหรับแผ่นดิน[๑] ฉบับหนึ่ง ตราขึ้นไว้เพื่อคุ้มครองความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ซึ่งโดยปกติแล้วพระราชอำนาจแทบจะไม่มีเครื่องป้องกันอันใด เป็นต้นว่า ข้าราชการทั้งปวงนั้นจะไปมาหาสู่เยี่ยมกันมิได้ นอกจากจะได้รับพระราชานุญาตแล้ว และชั่วแต่ในงานวิวาห์หรืองานปลงศพเท่านั้น พวกขุนนางจึงจะไปประชุมพร้อมกันได้ เพลาพบกันก็ต้องพูดด้วยเสียงอันดังต่อหน้าบุคคลที่สาม แต่ถ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดไม่ทรงพระปรีชาสามารถหรือไม่ทรงราชกิจแล้วไซร้ ก็ย่อมไม่มีกฎหมายใดจะคุ้มครองพระองค์ได้เลย ทุกวันนี้พวกข้าราชบริพารอาจไปพบปะกันได้ที่โรงบ่อน ซึ่งส่วนใหญ่ดูเหมือนจะได้ปลดเปลื้องโอกาสที่จะซ่องสุมกันคิดการลี้ลับเสียหมดแล้ว

๙. กฎหมายสยามสนับสนุนการกล่าวหา

การกล่าวหากันซึ่งเป็นที่รังเกียจในทุกหนทุกแห่งที่คนเกิดมาเป็นไทนั้น เป็นสิ่งที่กฎหมายบังคับให้กระทำกันในสยาม และหากไม่ทำอาจมีโทษถึงตายแม้จะเป็นคดีเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ตาม ไม่ว่าเรื่องอะไรสุดแต่ว่ามีพยานรู้เห็นอีกสองคนแล้ว เกือบจะต้องนำความไปเพ็ดทูลเล่าถวายพระมหากษัตริย์ไปเสียทุกข้อทุกกระทงทีเดียว ด้วยต่างคนต่างรีบร้อนที่จะนำความไปขยายก่อนเพื่อมิให้อีกคนหนึ่งชิงตัดหน้าไปเสีย ซึ่งตัวเขาเองจะพลอยมีผิดฐานช่วยปกปิดไปด้วย

---

[๑] ในพระไอยการอาญาหลวง กฎหมายตราสามดวง กล่าวถึงลักษณะความผิดไว้ ๑๐ มาตรา

๑๐. พระเจ้ากรุงสยามทรงระวังมิให้ถูกหลอก

พระเจ้ากรุงสยามรัชกาลปัจจุบันนี้ มิใคร่จะทรงวางพระราชหฤทัยในข้อราชการที่สำคัญ ๆ ชั่วทรงได้รับคำกราบบังคมทูลถวายรายงานจากขุนนางที่รับพระราชโองการให้ไปปฏิบัติจัดทำเพียงสถานเดียวเท่านั้น แต่พระองค์ก็มิได้ทรงเชื่อถือถ้อยคำของคนช่างฟ้องแต่เพียงปากเดียวด้วย พระองค์ทรงแต่งสายลับไว้เป็นอันมาก และทรงแยกกันไล่เรียงเอาทีละคน ๆ ลางทีก็ส่งขุนนางมากกว่าคนเดียวให้ไปเที่ยวซักถามบุคคลบรรดาที่มีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องที่พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะได้ทราบนั้นด้วย

๑๑. เหตุไรการระวังเช่นนี้จึงมิค่อยได้ประโยชน์นัก

ถึงแม้กระนั้นก็ยังไม่วายที่พระองค์จะทรงถูกหลอกลวงอยู่บ่อย ๆ ด้วยว่าคนช่างฟ้องเอาความดีใส่ตัว เอาความชั่วใส่เขานั้น มีอยู่ทั่วบ้านทั่วเมือง มักเป็นคนคดในข้องอในกระดูก และคนคดในข้องอในกระดูกนั้นย่อมจะเป็นคนที่ปราศจากความซื่อสัตย์ทั้งนั้น อนึ่ง การสอพลอนี้มีอยู่กว้างขวางในชมพูทวีป กระทำให้พระราชาในชมพูทวีปฝังพระทัยเชื่อว่า มาตรแม้นว่าการทรงได้สดับตรับฟังข่าวใด ๆ นั้นจะเป็นคุณประโยชน์แก่พระองค์จริงแล้ว ก็ไม่ทรงปรารถนาที่จะได้สดับข่าวจำพวกอันเป็นที่ระคายพระกรรณ ไม่ต้องด้วยพระราชหฤทัย ยกตัวอย่างเช่น จะไม่มีใครกราบทูลพระเจ้ากรุงสยามเป็นอันขาดว่า พระองค์ทรงขาดทาสหลวงหรือไพร่หลวงไว้ทำราชการงานหลวงให้มาก ๆ จะไม่มีใครกราบทูลว่าตนไม่มีความสามารถที่จะทำการอย่างนั้น ๆ ให้สำเร็จตามพระราชโองการได้ แต่จะรับเอาไปทำอย่างแกน ๆ และเมื่อความไม่สำเร็จผลดีนั้นบังเกิดขึ้น ก็จะแก้ตัวไปต่าง ๆ นานา พอเอาตัวรอดให้พ้นพระราชอาญา แม้จะเพ็ดทูลข่าวร้ายเบี่ยงบ่ายเป็นอย่างอื่นเสีย เพื่อให้ข่าวร้ายนั้นค่อย ๆ เข้าถึงพระกรรณ อันเป็นการทำให้พระองค์ทรงได้รับความสะเทือนพระทัยน้อยลง และเป็นการง่ายที่จะบรรเทาพระพิโรธให้ผ่อนลงได้หลายชั้นอยู่ จะไม่มีผู้ใดกราบทูลถวายคำแนะนำในการกระทำที่ผิด ๆ แต่จะกราบทูลด้วยชั้นเชิง เพื่อให้พระองค์หลงเข้าพระทัยว่าพระองค์เองทรงเป็นต้นดำริหรือเป็นพระราชดำริของพระองค์เอง หากการนั้นไม่สำเร็จผลลงไซร้ ก็จะได้เข้าพระทัยว่าเพราะพระองค์เองและไม่มีผู้ใดจะกราบถวายบังคมทูลได้ตรง ๆ ว่าพระองค์ควรจะทรงแก้ไขสิ่งที่ได้ทรงกระทำผิดพลาดไปแล้วในทำนองอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นแต่อ้อมค้อมกราบทูลชักนำให้ทรงทำให้ดีขึ้นในทางอย่างอื่น เพื่อยกเอาเป็นข้ออ้างลบล้างข้อที่เสียไปแล้วนั้น และในการปฏิบัติงานตามโครงการใหม่นี้ ก็จะยุบเลิกสิ่งที่ตนตั้งใจเจตนาจะปฏิรูปนั้นเสียโดยมิได้กราบทูลให้ทราบถึงพระเนตรพระกรรณ และสอดใส่สิ่งที่ตนปรารถนาจะสถาปนาขึ้นเข้าไปแทนที่ ตัวข้าพเจ้าเองได้เห็นดังได้กล่าวมานี้ด้วยเป็นลางส่วน นอกจากนั้นก็มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าเป็นความจริงดังพรรณนามานี้ทั้งสิ้น

๑๒. พระเจ้ากรุงสยามทรงมีอาญาสิทธิ์อย่างยิ่ง

การใช้เล่ห์เหลี่ยมทำนองนี้มักเป็นภัยร้ายแรงเสมอ ไม่มีผู้ใดที่ทำการให้ระคายเคืองเบื้องพระยุคลบาทหลุดลอยนวลอยู่โดยมิต้องรับโทษทัณฑ์เลย พระองค์ทรงเคร่งครัดเข้มงวดเป็นอย่างยิ่ง ตรัสให้ประหารชีวิตใคร ๆ ตามพระราชประสงค์เสียได้ง่ายๆ โดยมิพักต้องชำระสะสางตามกระบวนการยุติธรรม และให้ตายด้วยน้ำมือของคนที่สุดแท้แต่จะมีพระราชประสงค์เฉพาะหน้าพระที่นั่งด้วย ลางครั้งก็โปรดให้โจทก์กระทำต่อจำเลยหรือผู้บริสุทธิ์กระทำต่อผู้ใส่ความเขา เมื่อการพิสูจน์เอาเท็จจริง หลักฐานยังคงคลุมเครืออยู่เล่าก็ตรัสให้ลงโทษโจทก์จำเลยทั้งคู่ ให้เสือเป็นผู้วินิจฉัยคดี*

๑๓. การบริภาษศพนั้นเป็นอย่างไร

เมื่อประหารชีวิตแล้ว พระองค์ก็ตรัสบริภาษต่อศพคนตายด้วยข้อคำเล็กน้อย เพื่อให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่คนที่ยังมีชีวิตอยู่ ยกตัวอย่างเช่น เมื่อได้ให้คนร้ายที่ลักเงินในท้องพระคลังกลืนเงินหลอมกำลังละลายคว้างจนขาดใจแล้ว พระองค์ก็ตรัสแก่ศพคนตายแล้วนั้นว่า “ไอ้วายร้าย มึงได้ปล้นเงินกูไปหนักสิบปอนด์ แต่เงินหนักเพียงสามออนซ์เท่านั้นก็พอแล้วที่จะเอาชีวิตมึงได้” ครั้นแล้วพระองค์ก็จะทรงบ่นต่อว่าที่มิได้มีผู้ใดมายับยั้งพระพิโรธไว้ด้วยว่า ในลางครั้งพระองค์ก็ทรงสำนึกผิดอยู่เหมือนกันที่ได้ทรงปฏิบัติการอันเหี้ยมโหดลงไปด้วยอาการหุนหันพลันแล่นเช่นนั้น หรือเป็นไปด้วยมีพระราชประสงค์จะแสดงให้เชื่อกันว่าพระองค์จะเหี้ยมโหดก็ด้วยฤทธิ์พระโทสะในเบื้องแรกเท่านั้นก็เป็นได้**

๑๔. ทัณฑกรรมต่าง ๆ ในราชสำนักสยาม

ลางทีก็ส่งนักโทษไปผจญภัยกับโคถึกที่ถูกยั่วให้โกรธ และให้นักโทษถือไม้กระบองไส้กลวงท่อนหนึ่งซึ่งมีผลชั่วขู่ให้กลัว แต่หาอาจทำให้บาดเจ็บได้ไม่ สำหรับไว้ใช้ป้องกันตัวได้ชั่วระยะหนึ่งเท่านั้น เมื่อก่อนนั้นมีการส่งนักโทษให้แก่ช้าง ลางทีก็เพื่อให้ช้างใช้เท้าเหยียบขยี้เสียให้ตาย ลางทีก็เพื่อให้ช้างใช้งวงจับตัวโยนให้บอบช้ำไม่ถึงตาย ด้วยมีผู้ยืนยันว่าช้างนั้นว่าง่ายถึงขั้นนี้ทีเดียว และในการที่พวกมันจะโยนคนคนหนึ่งนั้นมันจะโยนไปให้ช้างอีกเชือกหนึ่งรับไว้ด้วยงวง หรือไม่ก็ด้วยงาเพื่อมิให้ตกถึงดิน ข้าพเจ้ามิได้เห็นมาด้วยตาของตนเอง แต่ข้าพเจ้าก็ไม่อาจสงสัยข้อคำที่เขายืนยันต่อข้าพเจ้าได้

---

* *“ใส่ความเกินจริง ไม่เคยแว่วว่ามีเช่นนั้นเลยแต่สักครั้งเดียว แม้แต่ในเรื่องละครไทย ใครคงจะหลอกส่งให้ ลา ลูแบร์”* – (พระวิจารณ์เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

** *“แต่เป็นได้มากกว่า ที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชไม่เคยได้ลงพระราชอาญา หรือสบประมาทศพใครเช่นว่านั้นเลย แต่ ลา ลูแบร์ถูกใครหลอกให้ หรือละเมอหาความเอาเองนั้น น่าจะเป็นตัวความจริง”* - (พระวิจารณ์เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์)

๑๕. การลงทัณฑ์ตามโทษานุโทษ

แต่การลงทัณฑ์อย่างธรรมดาสามัญนั้นเป็นไปตามลำดับแห่งลักษณะของการกระทำความผิด ยกตัวอย่างการกดขี่เบียดเบียนเอาทรัพย์ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของท่าน และการลักพระราชทรัพย์ ต้องรับพระอาญาให้เย็บปากเสีย พระอาญาให้ผ่าปากนั้นได้แก่โทษที่เก็บความลับไว้ไม่เปิดปากพูดโดยไม่สมควรที่จะเก็บไว้เป็นความลับ ความผิดลางประการฐานปฏิบัติผิดพระราชบัญชา ต้องพระอาญาให้กุดหัวเสีย คล้ายเป็นการลงโทษสมองที่ไม่รู้จักจดจำ* การกุดหัวนั้นคือตัดด้วยคมดาบ แต่เพื่อที่จะฟันได้แม่นยำและไม่ทำให้เกิดบาดแผลเหวอะหวะ จึงใช้มือข้างหนึ่งจับตัวยึดไว้ทางเบื้องหลัง หาได้ยึดข้อมือไม่

๑๖. การลงโทษด้วยดาบและด้วยท่อนไม้

การลงโทษด้วยดาบ ใช้กันมิชั่วแต่การตัดคอเท่านั้น ยังใช้ตัดกลางตัวออกเป็นสองท่อนอีกด้วย และท่อนไม้นั้นลางทีก็ใช้เป็นเครื่องทุบลงโทษประหารชีวิตด้วย แม้ว่าการลงโทษทุบด้วยท่อนไม้นั้นมิได้มีเจตนาให้ถึงตายก็ตาม แต่ก็นับว่าร้ายกาจมากอยู่ และมีอยู่บ่อย ๆ ที่ทำให้เสียสติหมดทุกอย่างไปทีเดียว

๑๗. การลงโทษเจ้านาย

ถ้าหากมีปัญหาที่จะต้องสำเร็จโทษเจ้านายให้ถูกต้องตามแบบแผนซึ่งอาจเกิดมีขึ้นได้ หรือเมื่อพระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ที่จะกำจัดพระราชวงศ์องค์ใดองค์หนึ่งที่ใกล้ชิด หรือเมื่อคนกบฏได้ราชสมบัติแล้ว ปรารถนาที่จะล้างขัตติยราชวงศ์ชุดก่อนให้สิ้นไป ก็ถือกันอย่างเคร่งครัดว่ามิพึงให้พระขัตติยโลหิตต้องตกจากพระวรกาย จึงมักใช้ทรมานให้สิ้นพระชีพด้วยเชิงอดพระกระยาหาร ลางทีก็ให้อิดโรยสิ้นพระชีพไปเองด้วยความอดอยาก โดยวิธีลดทอนพระกระยาหารให้น้อยลงทุกวัน ๆ หรืออุดพระนาสิกให้ทรงหายพระทัยไม่ออกด้วยชิ้นภูษาอันมีค่า หรือไม่ก็จับพระองค์ให้บรรทมเหนือเจียมสักหลาด นับว่าเป็นกรณีที่สำคัญจริง ๆ ด้วยว่าผ้าสักหลาดขนแกะนั้นหายากและมีราคาแพงมาก แล้วเอาท่อนไม้จันทน์ทิ่มเข้าไปในพระอุทร ไม้ชนิดนี้มีเนื้อหอมและถือกันว่าเป็นของสูง มีอยู่ ๓ ชนิด ชนิดสีขาวดีกว่าชนิดสีเหลือง และทั้งสองชนิดนี้มีแต่ในเกาะโซลอร์ กับเกาะติมอร์ ข้างตะวันออกของเกาะชวาเท่านั้น ส่วนชนิดสีแดงนั้นถือกันว่าเป็นอย่างทราม และมีเกิดขึ้นในที่ต่าง ๆ หลายแห่ง

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงวิจารณ์ไว้อย่างขำ ๆ ว่า "*ขอโทษที ครั้งนั้นไทยยังไม่รู้สักนิดว่ามนุษย์คิดด้วยหัว*"

๑๘. พระมหากษัตริย์สยามทรงหวาดระแวงอย่างยิ่ง

พระมหากษัตริย์ในชมพูทวีปทรงรักษาความปลอดภัยของพระองค์ไว้ด้วยการทำให้ผู้อื่นเกรงกลัว ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาไม่เห็นมีศาสโนบายยักย้ายเป็นอย่างอื่นบ้างเลย อาจเป็นด้วยประสบการณ์ที่ได้รับมาเนิ่นนานแล้วนั้นแสดงให้ประจักษ์ว่า ยากนักที่ไพร่ฟ้าประชาราษฎรจะมีความรักในองค์พระประมุขของตนได้ หรือไม่ก็ไม่มีผู้ใดถวายคำแนะนำให้ทราบว่า ยิ่งพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงเป็นที่หวาดระแวงมากเท่าใด ก็ยิ่งเป็นเหตุให้พระองค์ต้องทรงมีความหวาดกลัวมากขึ้นเท่านั้น แต่จะอย่างไรก็ตาม ความไม่ไว้วางพระทัยอย่างยิ่งที่พระมหากษัตริย์สยามทุกพระองค์ทรงบำเพ็ญอยู่นั้น ดูเหมือนจะปรากฏอยู่ตรงที่เอาพระทัยใส่มิให้ผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดินติดต่อกันเป็นการลับได้ การให้ปิดประตูพระราชวังเสียทุกด้าน ไม่ยอมให้มีคนถือศัสตราวุธเข้าไปข้างใน และชั้นที่สุดก็ปลดอาวุธทหารรักษาพระองค์ของพระองค์เสียเอง ปืนลั่นขึ้นสักนัดหนึ่งจะโดยบังเอิญหรืออะไรก็ตาม ในที่ใกล้พระราชวังจนได้ยินไปถึงพระกรรณ ก็เป็นโทษหนักถึงประหารชีวิตทีเดียว และโดยที่มีผู้ได้ยินเสียงปืนพกสั้นลั่นขึ้นนัดหนึ่งในพระราชวังหลังจากเกิดการกบฏของพวกแขกมักกะสันเล็กน้อย ก็ทำให้สงสัยกันไปว่า น่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ทรงยิงพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์หนึ่งเข้าแล้วหรือมิใช่ ด้วยมีแต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้นที่จะทรงพระแสงปืนในพระราชวังได้ และอนึ่งพระอนุชาธิราชพระองค์หนึ่งก็ต้องสงสัยอยู่ว่า ทรงมีส่วนร่วมมือในการกบฏครั้งนั้นด้วย และข้อสงสัยนี้ก็ยังไม่กระจ่างออกไปเลย จนกระทั่งเมื่อพวกเราออกจากสยามมาแล้ว

๑๙. การลงโทษแบบประจาน

นอกจากการลงโทษตามวิธีที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว ยังมีการทรมานที่ไม่สู้เจ็บปวดบางเบากว่านี้อีก แต่เป็นที่น่าอัปยศอดสูนัก เช่น นำนักโทษไปประจานไว้ในที่สาธารณะหรือเอาคอใส่เครื่องจองจำรูปร่างคล้ายกะได ที่เรียกกันว่า Cangue ในภาษาสยามเรียกว่า *คา* ทั้งสองข้างของกะไดนั้นยาวประมาณ ๑ วา และผูกเข้าไว้กับกำแพงหรือกับหลักด้วยเส้นเชือกด้านละข้าง สำหรับเหนี่ยวให้คาสูงขึ้นหรือลดให้ต่ำลงก็ได้ เหมือนว่ามีบานพับฉะนั้น กลางกะไดนั้นมีขั้นอยู่ ๒ ขั้น ขนาบคอนักโทษอยู่ นอกจากนี้แล้วก็ยังไม่มีขั้น ณ ที่ใดอีก นักโทษอาจทรุดนั่งลงกับพื้นหรือลุกขึ้นยืนก็ได้ ถ้าน้ำหนักคาที่พาดอยู่กับบ่าไม่มากนัก ซึ่งอาจมีได้ในลางครั้งหรือเมื่อเขามิได้ผูกโยงกระไดไว้ทั้ง ๔ มุม ด้วยในกรณีหลังนี้อาจจะลอยอยู่ในอากาศ ทุกมุมพาดอยู่บนหัวหลัก นักโทษจึงต้องหิ้วคอแขวนอยู่ ปลายเท้าทั้งสองข้างระอยู่กับพื้น นอกจากนี้ยังใช้วิธีตีตรวนและใช้ประแจมืออีกด้วย ลางทีก็จับนักโทษไปไว้ในหลุมต่ำกว่าระดับพื้นดิน และหลุมนั้นไม่กว้างเสมอไป มักจะเป็นหลุมแคบ ๆ นั้นเสียแหละมาก ว่ากันง่าย ๆ ก็คือนักโทษนั้นถูกฝังอยู่เสมอบ่า และเพื่อให้ได้รับความอับอายยิ่งขึ้น ก็ให้คนตบหน้าหรือเขกศีรษะ หรือเพียงแต่ใช้มือลูบศีรษะ ก็นับว่าเป็นการดูถูกกันอย่างที่สุดทีเดียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้หญิงเป็นผู้กระทำ

๒๐. ความอับอายที่ถูกลงโทษนานอยู่ชั่วระยะที่ถูกลงโทษเท่านั้น

แต่สิ่งที่แปลกอยู่เป็นอันมากในเรื่องนี้ก็คือ การลงโทษอันน่าอัปยศอดสูจะเป็นที่อับอายขายหน้าก็ชั่วเฉพาะเวลาที่ถูกลงโทษอยู่เท่านั้น คนที่ถูกลงโทษอย่างน่าอัปยศอยู่หยก ๆ วันนี้ ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระราชดำริเห็นสมควรอยู่ พรุ่งนี้ก็อาจเข้ารับราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ ได้

๒๑. กลับถือว่าเป็นเกียรติไปเสียอีก

ใช่แต่เท่านั้น ชาวสยามยังถือเอาเป็นเครื่องภาคภูมิใจเสียอีกในการที่ตนได้รับพระราชอาญาโดยพระราชโองการของพระมหากษัตริย์ เสมอว่าตนได้รับความเอาใจใส่ดูแลจากบิดาผู้กรุณาลงโทษเป็นการสั่งสอนให้เมื่อตนกระทำผิดฉะนั้น หลังจากที่ต้องพระราชอาญาโบยแล้วก็จะได้รับคำอวยพรและของขวัญเป็นอันมาก ออกจะเป็นธรรมเนียมในซีกโลกภาคตะวันออกที่ถือว่าการลงโทษนั้นคือเครื่องแสดงความรักใคร่ใยดี พวกเราได้เห็นขุนนางผู้หนึ่งถูกคุมขังไว้เพื่อที่จะนำตัวไปลงโทษ และโดยที่ชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งรับจะช่วยไปขอให้ขุนนางผู้ใหญ่ผู้บังคับบัญชาของเขายกโทษให้ “*อย่าเลยขอรับ*” ขุนนางผู้นั้นตอบเป็นภาษาโปรตุเกส “*กระผมอยากจะทราบว่าท่านจะกรุณากระผมถึงเพียงไหน*” ดังที่ชาวยุโรปพึงพูดว่า “*กระผมอยากจะเห็นว่าท่านจะลงโทษกระผมรุนแรงสักเพียงไหน*” ฉะนั้น การถูกถอดจากตำแหน่งอันสูงส่งลดลงมาเป็นตำแหน่งต่ำก็ไม่ถือกันว่าเป็นเรื่องน่าอับอายขายหน้าอะไร ดังกรณีที่เกิดขึ้นแก่อุปทูตสยามที่เราได้พบที่นี่นั้นแล แม้กระนั้นก็เคยปรากฏอยู่เหมือนกันว่าในประเทศนี้มีผู้ผูกคอตายด้วยความโทมนัสเมื่อถูกปลดจากตำแหน่งสูงลงมาเป็นคนยากจนข้นแค้น ต้องสักเลกเข้าเดือนเป็นไพร่หลวง มาตรว่าการตกต่ำเช่นนี้ไม่ถือกันว่าเป็นเรื่องน่าอัปยศอดสูก็ตาม

๒๒. ผู้อื่นพลอยต้องรับพระราชอาญากับผู้กระทำผิดด้วย

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว ลางทีบิดาก็ต้องรับโทษร่วมกับบุตรด้วย ในฐานะเป็นผู้รับผิดชอบในการอบรมบุตร ในกรุงจีนนั้น ขุนนางต้องรับผิดชอบในความผิดของบุคคลในครอบครัวของตนทุกคนด้วย โดยอ้างว่าเมื่อไม่สามารถที่จะปกครองผู้คนในวงศ์ของตนได้แล้ว ก็ย่อมไร้ความสามารถที่จะรับราชการในตำแหน่งใด ๆ ได้ ฉะนั้นความหวาดกลัวของเอกชนทั้งหลายว่าขุนนางจากวงศ์ตระกูลอันเป็นสง่าราศี และเป็นที่พึ่งของตนจะถูกถอดออกจากตำแหน่งราชการ จึงพากันประพฤติตนเรียบร้อยราวกับว่าทุกคนต่างคนต่างเป็นตุลาการไปด้วยกันทั้งนั้น ในกรุงสยามก็เช่นเดียวกับในกรุงจีนเหมือนกัน ขุนนางผู้หนึ่งต้องรับโทษแทนขุนนางอีกผู้หนึ่งซึ่งอยู่ใต้บังคับบัญชาของตน ในฐานะที่ตนมีสิทธิที่จะลงโทษขุนนางผู้น้อยได้ จึงต้องรับผิดชอบในความประพฤติของขุนนางผู้นั้น ด้วยเหตุนี้เมื่อไม่กี่ปีมานี้เอง ในกรุงสยามจึงมีผู้เห็น *ออกพระศรีมโหสถ* ซึ่งเป็นชาติแขกพราหมณ์ต้องถูกจำคาประจานอยู่ถึง ๓ วัน โดยมีศีรษะนักโทษที่ต้องรับ

พระราชอาญาประหารชีวิตแขวนอยู่ที่คอ* ทั้งนี้หาใช่ว่าท่านต้องหามีส่วนร่วมประกอบกรรมทำผิดกับผู้ที่เขาเอาศีรษะมาแขวนไว้ที่คอก็หาไม่ เป็นแต่ว่าทอดธุระไม่เอาใจใส่ดูแลคนที่อยู่ในปกครองของท่านเท่านั้นเอง นอกจากนี้ ตามความเห็นของข้าพเจ้าแล้ว ก็ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจอะไรสักนิดเดียวที่ในสยามนั้นมีการลงทัณฑ์กันด้วยการโบยให้เกร่อไป ลางทีก็เห็นขุนนางตั้งหลายคนต้องจำคาประจานล้อมกันอยู่เป็นวง กลางวงนั้นมีศีรษะของนักโทษที่ถูกประหารชีวิต และศีรษะนั้นผูกด้วยเชือกหลายเส้นโยงไปล่ามไว้กับคอขุนนางเหล่านั้นทุกคน

๒๓. ความผิดเล็กน้อยก็ต้องรับพระราชอาญา

สิ่งที่เลวร้ายที่สุดก็คือ ความผิดแม้แต่เพียงเล็กน้อยก็อาจกลายเป็นเรื่องคอขาดบาดตายขึ้นมาได้ชั่วแต่มีผู้กล่าวหาขึ้นเท่านั้น ก็พอที่จะกลายเป็นผู้กระทำไปเสียแล้ว การกระทำด้วยศรัทธาธรรมอันบริสุทธิ์กลับเป็นผลร้าย ในเมื่อมีผู้เอาเรื่องจะให้เป็นความผิดขึ้นมา เหตุนี้เองที่ขุนนางผู้ใหญ่คนสำคัญ ๆ จึงถูกถอดยศปลดจากตำแหน่งอยู่บ่อย ๆ ดังตัวอย่างที่มีผู้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังถึงกรณีที่เกิดขึ้นแก่พระคลังทุกคนนับตั้งแต่พระเจ้ากรุงสยามพระองค์นี้เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นต้นมา

๒๔. รัฐประศาสโนบายของพระมหากษัตริย์สยามร้ายกาจต่อคนทั่วไป และต่อพระอนุชาธิราชของพระองค์เอง

ความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงพระราชอำนาจถือพระอาญาสิทธิ์สุดแท้แต่พระทัยนั้นเป็นการแผ่พระเดชานุภาพไปข่มอาณาประชาราษฎร์ทั่วไป และข่มพระอนุชาทั้งปวงของพระองค์เอง พระมหากษัตริย์สยามหลายพระองค์ทรงพยายามทำให้พระอนุชาพิการไปด้วยประการต่าง ๆ เท่าที่สามารถจะทรงทำได้ ทรงให้ควักหรือทำลายพระเนตรเสียด้วยไฟ ทรงทำให้ทุพพลภาพ หรือทรงทำให้หย่อนพระสติปัญญาด้วยการดื่มน้ำจัณฑ์ ทรงสร้างพระฐานะของพระองค์เองและราชโอรสของพระองค์ให้มั่นคง ด้วยการทำให้พระอนุชาทรงไร้ความสามารถที่จะครองราชย์ได้เสีย พระมหากษัตริย์สยามองค์ปัจจุบันก็มิได้ทรงปฏิบัติต่อพระอนุชาของพระองค์ให้ดีไปกว่านี้เลยทีเดียว พระมหากษัตริย์พระองค์นี้คงไม่ทรงริษยาพระมหากษัตริย์ของเราในความอ่อนโยนอันเป็นที่รักแห่งปวงประชาราษฎร และพระเดชานุภาพอันเป็นที่เกรงขามแก่อริราชศัตรูของพระองค์ทุกด้าน ซึ่งแทบไม่เชื่อว่าพวกตนจะรวมกำลังกันเข้าประจันกับพระองค์แต่พระองค์เดียวได้สำเร็จ ความคิดที่จะดำรงพระองค์เป็นมหาราชในสยามนั้นไม่ได้อยู่ที่ทรงแสดงพระองค์ให้เป็นที่ครั่นคร้ามขามเกรงแก่ประเทศบ้านใกล้เคียง เป็นแต่คุกคามเอากับอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์เองเท่านั้นแล้ว

---

* บาทหลวง เดอ แบซ เล่าว่า ฟอลคอนก็ถูกเข้าทำนองนี้เหมือนกัน คือมีศีรษะพระปีย์แขวนอยู่ที่คอ แต่ผู้เล่าไม่ยืนยันเพราะไม่ได้เห็นด้วยตาของตนเอง

๒๕. การปกครองของสยามหนักหน้าแก่ขุนนางมากกว่าพลเมือง

อย่างไรก็ดี มีข้อน่าใคร่ครวญถึงการปกครองหรือรัฐบาลทำนองนี้อยู่ว่า แอกแห่งความกดขี่นั้นถ้าจะว่าไปแล้ว อาณาประชาราษฎร์ยังแบกรับน้อยกว่าผู้ที่เป็นใหญ่เป็นโตเสียอีก ความทะเยอทะยานในประเทศนี้พาให้คนตกไปสู่ความเป็นทาส ความเป็นไทและความหวานชื่นอย่างอื่น ๆ ของชีวิตนั้นมีไว้สำหรับบุคคลชั้นธรรมดาสามัญเท่านั้น ถ้าใครมีชีวิตอยู่โดยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงรู้จักและอยู่ไกลพระองค์ได้เท่าไร ก็ยิ่งเป็นความสะดวกสบายของตนมากขึ้นเท่านั้น และโดยเหตุนี้เอง การถูกส่งตัวออกไปรับราชการในหัวเมืองนั้น จึงถือกันว่าเป็นเสมือนบำเหน็จความชอบตอบแทนการปฏิบัติราชการในพระราชวังนั้นแล

๒๖. กรมกองต่าง ๆ ในสยามนั้นปั่นป่วนกันเพียงไร

กรมกองต่างๆ นั้นปั่นป่วน มิชั่วแต่ความโลเลไม่แน่นอน อันเป็นไปตามปกติสุดแท้แต่พระราชอัชฌาสัยของพระมหากษัตริย์เท่านั้นก็หามิได้ แต่ด้วยเหตุว่ามีช่องทางเปิดให้แก่คนทุกคนที่จะกล่าวโทษเสนาบดีต่อพระมหากษัตริย์ได้ มาตรว่าเสนาบดีและขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวงจะใช้เล่ห์เหลี่ยมกลบเกลื่อนเพื่อปิดทางยื่นคำกล่าวโทษนี้เสียสถานใดก็ตาม ก็ยังไม่พ้นมีผู้กล่าวโทษจนได้ นอกไปกว่านี้ คำกล่าวโทษทุกรายนั้นมักจะร้ายกาจสำคัญ ลางทีเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ นั่นแลเป็นเรื่องที่ก่อความรำคาญใจให้มากที่สุดและคว่ำทำลายความโปรดปรานอย่างยิ่งเสียนักต่อนักแล้ว ตัวอย่างเช่นนี้มีให้เห็นอยู่บ่อย ๆ ราษฎรจึงสงบเงียบอยู่ได้ และถ้าพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบันนี้ไม่ขยายการเพิ่มภาษีอากรขูดรีดให้มากจนเกินไปนักโดยปราศจากความจำเป็นอันแน่แท้แล้ว การปกครองของพระองค์ก็อาจเป็นที่นิยมชมชอบของประชาชนพลเมืองเท่า ๆ กับเป็นที่ครั่นคร้ามของพวกขุนนางนั่นทีเดียว

๒๗. พระเจ้ากรุงสยามทรงเอื้ออารีต่อพลเมือง

ถึงจะอย่างไร พระมหากษัตริย์สยามก็ยังมีพระราชหฤทัยเอื้ออารีต่อพสกนิกรของพระองค์อยู่ โดยไม่เพิ่มภาษีอากรที่ดินอันใช้ทำการกสิกรรมได้ กับไม่ชักค่าภาคหลวงในข้าวและในปลา อย่างน้อยที่สุดก็เป็นสิ่งจำเป็นแก่การยังชีพเพื่อมิให้มีราคาสูงขึ้น การลดหย่อนผ่อนผันเช่นนั้นเป็นที่น่าสรรเสริญอยู่โดยเฉพาะเมื่อราษฎรมิได้คาดหมายว่าจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณเช่นนั้นจากองค์พระมหากษัตริย์ผู้ฝังพระราชหฤทัยเชื่อคติที่ว่า พระเดชานุภาพของพระองค์นั้นขึ้นอยู่กับการใช้พระราชอำนาจอย่างไม่มีขอบเขตและเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ให้ยิ่งขึ้นไป

๒๘. ข้อเสียหายในการใช้อำนาจกดขี่แบบนี้ทำให้ราชบัลลังก์สั่นคลอน

พระมหากษัตริย์ทั้งหลายนี้ยิ่งมีพระราชอาญาสิทธิ์เหนือทรัพย์สินและชีวิตของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินโดยเด็ดขาดเท่าไร พระราชฐานะของพระองค์เหนือราชบัลลังก์ก็ย่อมจะคลอนแคลนมากขึ้นเท่านั้น ยากที่พระองค์จะหาบุคคลใด นอกจากข้าราชบริพารกลุ่มน้อยกลุ่มเดียวเท่านั้น ที่จะถวายความจงรักภักดีและความรักเช่นที่พวกเรามีต่อพระมหากษัตริย์ของเรา พลเมืองซึ่งไม่มีสมบัติพัสถานอะไรเป็นส่วนสิทธิแท้ ๆ ของตนเองเลย คงมีแต่เฉพาะที่ตนฝังดินไว้เท่านั้น โดยที่พลเมืองไม่มีหลักประกันที่มั่นคงในแผ่นดินของตนเอง จึงมิได้มีความผูกพันต่อบ้านเมืองแต่ประการใด และพร้อมที่จะตกไปเป็นข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์พระองค์ไหนก็ได้ เพราะถึงอย่างไรก็ต้องแบกรับภาระเหมือน ๆ กันทั้งนั้น พวกเขาจึงไม่มีความสนใจในพระชะตากรรมของพระมหากษัตริย์ของตน จากประสบการณ์ที่ผ่านมานั้นพิสูจน์ให้เห็นว่า เมื่อเกิดการจลาจลขึ้นเพียงเล็กน้อย พวกเขาก็ปล่อยให้พระมหาพิชัยมงกุฎตกไปอยู่ในเงื้อมมือของผู้ทรงอำนาจและเก่งกล้าสามารถ ชาวสยาม ชาวจีน และชาวอินเดียอาจยอมตายได้ง่าย ๆ ในการทำลายล้างบุคคลที่ตนแสนจะเกลียดชังเป็นส่วนตัว หรือหลบไปให้พ้นชีวิตที่แสนลำบากยากแค้นของตนหรือการตายที่จะทารุณยิ่งกว่านั้น แต่ที่จะตายเพื่อพระมหากษัตริย์และบ้านเมืองของตนนั้น หาใช่คุณธรรมที่เขายึดถือปฏิบัติกันเป็นธรรมเนียมไม่ ด้วยว่าในบรรดาพลเมืองเหล่านี้ไม่มีเหตุผลที่สำคัญประการใดเลยเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวดังที่ประชาชนพลเมืองของเราลุกฮือขึ้นทำการต่อสู้ป้องกันอย่างแข็งขัน พวกเขาไม่มีทรัพย์สินมรดกตกทอดที่จะต้องสูญเสียไป และความเป็นไทของพวกเขานั้นก็มักจะหนักหน้ากว่าภาระจำยอมเสียอีก ชาวสยามที่ถูกพระเจ้ากรุงพะโคกวาดต้อนเอาไปในสงครามก็จะอยู่กันอย่างเงียบ ๆ ในกรุงพะโค ห่างจากชายพระราชอาณาเขตสยามเพียง ๒๐ ลิเออเท่านั้น และพวกเขาก็ทำไร่ไถนาอยู่ในที่ดินซึ่งพระเจ้ากรุงพะโคโปรดพระราชทานให้โดยมิได้มีข้อระลึกถึงบ้านเมืองเดิมของตนในอันที่จะชิงชังภาระจำยอมใหม่นี้แต่ประการใด และพวกพะโคที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรสยามก็มีความรู้สึกนึกคิดโดยทำนองเดียวกันนี้แล

๒๙. ความจงรักภักดีอย่างสูงสุดของชาวตะวันออก ต่อพระมหากษัตริย์ของตนไม่มั่นคงเพียงไร

พระมหากษัตริย์ในประเทศภาคบุรพทิศนั้นได้รับการนับถือประหนึ่งว่าเป็นโอรสแห่งสวรรค์ เชื่อว่าทรงมีเจตจำนงแห่งสวรรค์เหนือสามัญมนุษย์ด้วยบารมีที่สร้างสมมา และสถานภาพความเป็นกษัตริย์นั้นน่าจะมีความสุขสวัสดิ์เหนือมนุษย์ธรรมดาสามัญทั่วไป อย่างไรก็ตาม ถ้าราษฎรคนใดคนหนึ่งคิดกบฏขึ้น พสกนิกรก็จะหวนคลางแคลงว่าเจตจำนงแห่งสวรรค์ของผู้ใดจะประเสริฐกว่ากัน จะเป็นของพระมหากษัตริย์ผู้ครองราชย์อยู่โดยชอบธรรม หรือว่าของราษฎรผู้คิดการกบฏนั้น หรือว่าสถานภาพความเป็นโอรสแห่งสวรรค์

นั้นได้เปลี่ยนจากพระมหากษัตริย์ไปสู่ราษฎรแล้วหรือไม่ ประวัติศาสตร์ของชาติตะวันออกย่อมเต็มไปด้วยเรื่องตัวอย่างทำนองนี้อยู่ และพงศาวดารจีนที่บาทหลวงมาร์ตินีได้รจนาขึ้นไว้ก็ได้ให้เหตุผลของชาวจีน ข้าพเจ้าหมายถึงพวกที่เป็นนักปราชญ์ซึ่งมักจะอ้างเสมอว่า พวกเขาได้ปฏิบัติไปตามพระราชประสงค์ของสวรรค์ในการเปลี่ยนเจ้านาย และลางครั้งก็เลือกเอาโจรขึ้นมาครองสมบัติแทนฮ่องเต้ผู้มีสิทธิโดยชอบในราชบัลลังก์ก็มี

๓๐. ลางทีพระมหากษัตริย์เหล่านี้ก็ทรงเสียพระราชอำนาจด้วยความหวงแหนเกินไป

แต่นอกจากอำนาจอาญาสิทธิ์นั้นแทบจะใช้ป้องกันตัวเองไม่ได้แล้ว ยังทำให้ผู้ครองนั้นถูกแย่งชิงอำนาจเสียเอง ด้วยแทบมิได้มีการกระจายอำนาจเพียงพอ ใครก็ตามที่ปรารถนาหรือจะตั้งตนเป็นกษัตริย์แทบไม่ต้องทำอะไรเพื่อยึดพระราชอำนาจของกษัตริย์พระองค์จริงอีกเลย เพราะว่าพระราชอำนาจนั้นรวมอยู่ที่กษัตริย์แต่ลำพังพระองค์เดียว ไม่มีใครอื่นนอกจากพระองค์ที่จะช่วยป้องกันพระองค์ในยามที่ต้องการ จึงมีพระราชประเพณีไม่ให้ผู้ที่ยังเยาว์วัยเกินไปหรือผู้ที่ถูกชักจูงได้ง่ายเกินไปขึ้นเป็นกษัตริย์ มิฉะนั้นแล้วภายในไม่ช้าพระแสงอาญาสิทธิ์ก็จะตกอยู่ในมือของบุคคลที่พระองค์ต้องการให้เป็นผู้ค้ำจุนราชบัลลังก์นั้นเอง ผิดกับราชอาณาจักรที่มีการแบ่งและกระจายการปกครองออกไปเป็นกรมกอง กรมกองที่รับสนองพระราชอำนาจไปใช้ปฏิบัติก็จะช่วยกันรักษาพระราชอำนาจที่ตนรับมาให้เต็มที่อยู่เสมอ ด้วยว่ากรมกองเหล่านั้นย่อมจะไม่ปล่อยอำนาจส่วนนี้ให้แก่ผู้คิดแย่งชิง อันเป็นการเพียงพอที่จะช่วยรักษาพระราชอำนาจซึ่งองค์กษัตริย์เองก็ไม่ทราบว่าจะทรงรักษาไว้ให้รอดได้อย่างไร

๓๑. อันตรายในการรวมพระราชอำนาจไว้ในดวงลัญจกร

ในการกบฏเมืองจีนครั้งโบราณนั้น ดูเหมือนประหนึ่งว่าผู้ใดชิงได้พระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินไว้ในมือแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นเจ้านายคนทั้งปวงได้สิ้น ด้วยว่าประชาชนพลเมืองพากันเชื่อฟังบัญชาซึ่งประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ โดยไม่ต้องสืบสวนดูให้รู้ว่าดวงตรานั้นตกอยู่ในเงื้อมมือของใคร และความหวงแหนของพระเจ้ากรุงสยามในพระราชลัญจกรของพระองค์ตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า พระองค์ไม่ไว้วางพระทัยมอบให้ใครเก็บรักษาเลยนั้น ทำให้ข้าพเจ้าเชื่อว่าธรรมเนียมในกรุงสยามก็คงจะเป็นเช่นเดียวกันนี้แล ข้ออันตรายของพระมหากษัตริย์เหล่านี้จึงอยู่ที่ว่าจะทรงรักษาพระราชลัญจกรไว้ได้อย่างปลอดภัยสักเพียงไหน การปกครองของพระมหากษัตริย์นั้น มุ่งแต่จะรวมพระราชอำนาจไว้ในพระราชลัญจกรเท่านั้น เพื่อที่จะทรงใช้พระราชอำนาจบังคับบัญชาสิทธิขาดได้แต่ลำพังพระองค์ พระราโชบายนี้เป็นเครื่องแสดงพระราชอำนาจนัก หากแต่พระราชลัญจกรก็อาจเสียไปได้โดยง่ายเหมือนกัน

๓๒. พระคลังมหาสมบัติเป็นสิ่งจำเป็นแก่รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์และก่อให้เกิดข้อขัดข้องอย่างไรบ้าง

อันตรายอันเดียวกันนี้ก็มีในพระคลังมหาสมบัติ อันเป็นแหล่งรายได้แหล่งเดียวของทุกรัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งประชาชนพลเมืองที่สิ้นเนื้อประดาตัวแล้วไม่สามารถจะส่งรายได้เพิ่มสำหรับงานหลวงได้อีก ในพระคลังมหาสมบัตินั้นเป็นที่รวมขุมกำลังของแผ่นดิน เมื่อใครชิงพระคลังมหาสมบัติได้ก็เท่ากับชิงแผ่นดินได้ด้วย กระทั่งว่าสำแสนสมบัติที่รีดได้จากราษฎรจนสิ้นเนื้อประดาตัวมาสะสมไว้นั้นกลับเป็นอันตรายล้างผลาญผู้สะสมเสียเอง และก่อให้เกิดการผลาญทรัพย์อย่างอีลุ่ยฉุยแฉกอีกด้วย

๓๓. สรุปความในบทนี้

รัฐบาลในชมพูทวีปบรรดาที่เป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงมีข้อเสียประการนี้อยู่ ทำให้ทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์และทรัพย์สินของอาณาประชาราษฎร์ขาดความมั่นคงเสมอกัน กลับเป็นการทรยศและทำลายพระราชอำนาจโดยสิ้นเชิง จากการมอบการใช้อำนาจทั้งปวงไว้ในอุ้งหัตถ์ของบุคคลคนเดียว และยังบั่นทอนกำลังในการป้องกันตนเอง ด้วยการแบ่งแยกผลประโยชน์ของอาณาประชาราษฎร์ออกจากผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์และของแผ่นดิน

เมื่อได้กล่าวถึงว่าบรรดาพระมหากษัตริย์สยามทั้งหลายทรงปฏิบัติอย่างไรกับประชาชนพลเมืองของพระองค์แล้ว ก็ยังเหลือที่จะพรรณนาให้เห็นว่าพระองค์ทรงปฏิบัติอย่างไรต่อกษัตริย์ต่างประเทศโดยทางการทูต และต่อชนต่างชาติที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในสยาม

บทที่สิบห้า
ว่าด้วยแบบทูตานุทูตในสยาม

---

๑. ทูตานุทูตในบุรพทิศมิได้เป็นผู้แทนองค์พระมหากษัตริย์เจ้านายของตน และได้รับเกียรติน้อยกว่าในทวีปยุโรป

ราชทูตในซีกโลกบุรพทิศนั้น ก็คือผู้จำทูลพระราชสาส์นของพระมหากษัตริย์เท่านั้นแล้ว หาได้เป็นผู้แทนพระองค์ไม่ เขาจึงได้รับการนับถือน้อยเมื่อเทียบตามส่วนสำคัญของพระราชสาส์นตราตั้งที่ตนถือมา เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์นั้น มาตรว่าจะเป็นอัครราชทูตวิสามัญ ก็หาได้รับพระราชทานเรือให้เป็นพาหนะไม่ ในวันที่เข้าพระนครก็เช่นเดียวกัน ส่วนเรือกัญญานั้นเป็นที่ประดิษฐานพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เรือลำนี้มีฉัตร ๔ คัน อยู่ที่มุมบุษบกทั้ง ๔ ด้าน ตามด้วยเรือยาวแห่คู่ชักอีก ๔ ลำ ล้วนประดับด้วยฉัตรทุกลำ แต่ว่างเปล่าอยู่ไม่มีผู้นั่งไปด้วย ทำนองเดียวกับที่พระเจ้ากรุงสเปนเมื่อทรงรถม้าพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนิน เพื่อให้คนเห็นและจำได้ จึงมีรถม้าว่างคันหนึ่งตามเสด็จไปด้วย เรียกกันว่า *เดอ เรสเปโต*[๑] อันเป็นศัพท์และธรรมเนียมที่ได้มาจากอิตาลี แม้แต่เครื่องราชบรรณาการของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็เชิญไปในเรือกัญญามีกูบด้วย และสิ่งทั้งหลายเหล่านี้ได้ดำเนินไปดังนี้จนกระทั่งคณะผู้แทนพระองค์[๒] พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเข้าถึงพระนครด้วยประการฉะนี้แล ชาวบุรพทิศจึงไม่รู้สึกถึงความแตกต่างระหว่างราชทูตกับผู้แทนพระองค์แต่ประการใด และเขาก็ไม่รู้จักว่าราชทูต ผู้แทนพระองค์สามัญ กับราชทูตประจำราชสำนัก[๓] นั้นแตกต่างกันอย่างไร เพราะเขาไม่เคยส่งราชทูตไปประจำยังราชสำนักต่างประเทศ นอกจากใช้ไปราชการจำทูลพระราชสาส์นเป็นครั้งคราวแล้วก็กลับมาเท่านั้น

๒. คณะทูตานุทูตสยามนั้นประกอบด้วยทูตสามคน

ชาวสยามนั้นส่งราชทูตไม่มากไม่น้อยไปกว่า ๓ คนด้วยกัน คนแรกเรียกว่า ราชทูต คือผู้จำทูลพระราชสาส์น คนที่สองเรียกว่า อุปทูต และคนที่สาม ตรีทูต (อันเป็นคำศัพท์ที่ข้าพเจ้าไม่ทราบความหมายว่ากระไร) แต่ทูตสองคนหลังนั้นจะต้องปฏิบัติตามบัญชาของทูตคนที่หนึ่งเท่านั้น

---

[๑] de respeto

[๒] envoyés du rois

[๓] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า ambassadeurs, envoyés ordinaires, résidents

๓. ถือว่าทูตานุทูตนี้เป็นเพียงผู้ถือสาส์นเท่านั้น

คนใดก็ตามที่เป็นผู้เชิญพระราชสาส์น ก็ถือกันในประเทศทางภาคบุรพทิศว่าเป็นราชทูตทั้งสิ้น เพราะเหตุนี้เมื่อราชทูตเปอร์เซียได้ถึงแก่กรรมลงที่เมืองตะนาวศรี[๑] หลังจากที่เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ได้จากกรุงสยามไปก่อนแล้ว พวกเปอร์เซียที่ติดตามมาในขบวนจึงเลือกพวกกันเองคนหนึ่ง ให้เป็นผู้เชิญพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเปอร์เซียมาถวายพระเจ้ากรุงสยามแทน คนที่เลือกกันขึ้นมาใหม่นั้นก็ได้รับการรับรองเสมอว่าเป็นราชทูตตัวจริง โดยไม่มีพิธีรีตองโยกโย้อะไรทั้งสิ้น และได้รับเกียรติเสมอกับที่พระเจ้ากรุงเปอร์เซียได้พระราชทานแก่ราชทูตสยามฉะนั้น

๔. ไม่พระราชทานพระราชสาส์นตอบ นอกจากออกใบรับให้เท่านั้น

อันการที่ปฏิบัติต่อราชทูตเสมอว่าเป็นผู้ถือสาส์นธรรมดา ๆ คนหนึ่งนั้น อยู่ที่เวลาทูตานุทูตเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลานั้น พระเจ้ากรุงสยามจะพระราชทานใบรับให้ แสดงว่าทรงได้รับสาส์นจากเขาแล้วเท่านั้น และมาตรว่าจะทรงมีพระราชสาส์นตอบ ก็หาทรงมอบแก่ราชทูตไม่ แต่พระองค์จะจัดแต่งคณะทูตานุทูตของพระองค์เองอีกชุดหนึ่ง ให้เชิญพระราชสาส์นไปกับราชทูตนั้นด้วย

๕. พระเจ้ากรุงสยามทรงได้รับกราบทูลล่วงหน้าว่าจะมีราชทูตมาถึงอย่างไร

ราชทูตต่างประเทศที่มาสู่กรุงสยามจะต้องหยุดอยู่ที่ชายแดนทางเข้าราชอาณาจักรก่อน จนกว่าพระเจ้ากรุงสยามจะทรงได้รับคำกราบบังคมทูลแล้ว และถ้ามีคณะทูตานุทูตสยามร่วมมาในขบวนด้วยเช่นคณะทูตของเรา ก็เป็นหน้าที่ของคณะทูตานุทูตสยามเดินทางล่วงหน้าเข้ามาก่อน เพื่อเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมทูลพระกรุณาว่าตนได้กลับมาถึงแล้ว พร้อมด้วยการมาถึงของราชทูตต่างประเทศซึ่งพวกตนเป็นผู้นำมาด้วย

๖. ในสยามนั้น ราชทูตได้รับการต้อนรับเลี้ยงดูโดยตลอด เขาต้องติดต่อแถลงมูลราชกิจให้ทราบ

ราชทูตต่างประเทศทุกคนได้รับการรับรองเลี้ยงดูและที่พักอาศัยจากพระเจ้ากรุงสยามโดยตลอด และในระหว่างที่ทำหน้าที่เป็นราชทูตนั้นก็อาจทำการค้าขายได้ด้วย แต่ทำสัญญากิจการอะไรก่อนไม่ได้จนกว่าจะได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระราชสาส์นและแถลงมูลราชกิจที่ตนเชิญมาว่าขานทั้งปวงนั้นแล้ว สำหรับ

---

[๑] Muhammad Husain Beg ราชทูตเปอร์เซีย ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕

เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์กับคณะผู้แทนของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสได้รับการยกเว้นการปฏิบัติในพิธีการอย่างหลังนี้ แต่คณะทูตานุทูตสยามนั้นหาได้รับการยกเว้นในฝรั่งเศสไม่ พวกเขาต้องแถลงมูลราชกิจที่ตนเชิญมาว่าขานให้ทรงทราบก่อน

๗. เขาเข้าสู่พระนครก็เพื่อตรงเข้าเฝ้า และออกจากพระนครก็เมื่อได้เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาแล้ว

ราชทูตจะเข้าสู่พระนครได้ก็เพื่อตรงไปสู่ที่เข้าเฝ้าเท่านั้น และเมื่อได้เข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาแล้วก็จะอยู่ในพระนครต่อไปอีกไม่ได้ เมื่อกลับจากที่เฝ้ากราบถวายบังคมลาแล้วก็ออกจากพระนครไปทีเดียว จะพูดจาข้อราชการอะไรอีกไม่ได้แล้ว เพราะฉะนั้น ในวันก่อนเฝ้ากราบถวายบังคมลา พระเจ้ากรุงสยามจึงมีพระราชดำรัสถามราชทูตว่า ยังมีข้อราชการอย่างหนึ่งอย่างใดที่จะเสนออีกหรือไม่ และในที่เฝ้ากราบถวายบังคมลานั้น ก็ยังมีพระราชดำรัสถามราชทูตอีกว่าเป็นที่พอใจแล้วหรือไฉน

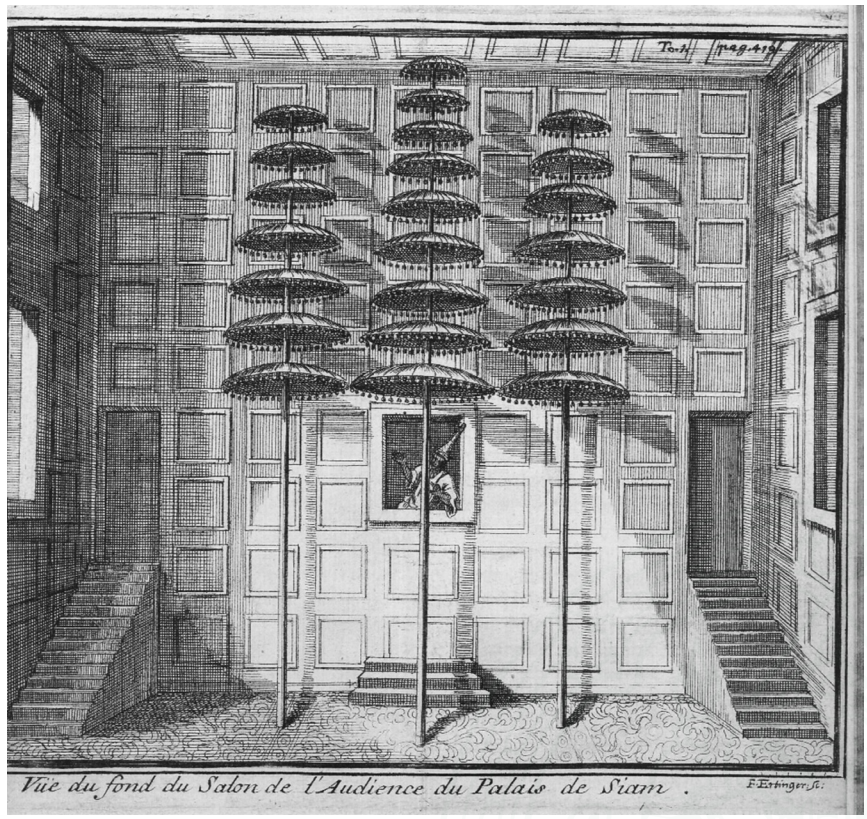
๘. พระราชพิธีเสด็จออก

พระราชอิสริยศักดิ์ของพระมหากษัตริย์โดยทั่วไปแล้วสถิตอยู่ในพระมหานครหลวง เป็นสถานที่อันประกอบพระราชพิธีเสด็จออกเป็นพิธีใหญ่ นอกจากที่นี่แล้ว การเสด็จออก ณ ที่อื่น ถือว่าเป็นการให้เข้าเฝ้าส่วนพระองค์ ไม่มีพิธีรีตองโดยแท้จริงอย่างไรเลย ทหารรักษาพระองค์ทั้งสิ้นทั้งที่ประจำการหรือทั้งที่เกณฑ์มาแต่งอวดประดับพระบารมี ก็เบิกจ่ายอาวุธให้ถือในวันพระราชพิธีรับแขกเมืองในกรุงศรีอยุธยา ช้างและม้าได้รับการแต่งเครื่องอย่างดีและเป็นจำนวนมาก บนเส้นทางผ่านของคณะผู้แทนพระองค์แห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และเกือบไม่มีสิ่งเหล่านี้เลยในการเสด็จออกรับแขกเมืองที่ละโว้ ในพระนครศรีอยุธยา ฉัตรองค์ที่ตั้งอยู่ตรงหน้าช่องพระสีหบัญชรนั้นมี ๙ ชั้น อีกสององค์ที่ตั้งอยู่ข้าง ๆ นั้นมี ๗ ชั้น ส่วนที่เมืองละโว้นั้นหามีฉัตรประดิษฐานอยู่ตรงหน้าที่ประทับไม่ มีแต่สององค์ที่ประดิษฐานอยู่ข้าง ๆ ซึ่งมีเพียง ๔ ชั้น และดูจะตั้งขึ้นไปสูงน้อยกว่าที่กรุงศรีอยุธยามากทีเดียว ที่เมืองละโว้นั้น พระเจ้ากรุงสยามมิได้ประทับอยู่ที่พระสีหบัญชรเช่นที่กรุงศรีอยุธยา หากประทับอยู่บนพระที่นั่งบุษบกพิมานทางด้านในสุดของท้องพระโรง ซึ่งพระองค์เสด็จมาจากพระมนทิราลัยทางเบื้องหลังอันมีพื้นเป็นระดับเดียวกัน สูงกว่าระดับพื้นท้องพระโรง โดยนัยนี้ พระเจ้ากรุงสยามจึงประทับที่เมืองละโว้ในขนาดสูงเท่า ๆ กับที่กรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน แต่ต่างว่าที่เมืองละโว้นั้นพระองค์ประทับอยู่ในท้องพระโรงเอง ส่วนที่กรุงศรีอยุธยานั้นประทับในพระมนทิราลัยอีกองค์หนึ่ง ซึ่งมีพระสีหบัญชรทอดพระเนตรลงมาสู่ท้องพระโรงได้ อนึ่ง ทวารท้องพระโรงที่เมืองละโว้นั้นใหญ่ แต่ตั้งอยู่กลาง

ผนัง คือตรงหน้าที่ประทับทีเดียว ส่วนทวารท้องพระโรงที่กรุงศรีอยุธยานั้นต่ำและแคบ และตั้งอยู่เกือบจะชิดมุมท้องพระโรง การที่มีความแตกต่างกันดังนี้ ย่อมมีเหตุผลอยู่สำหรับในประเทศนั้น ซึ่งทุกสิ่งทุกอย่างแม้เป็นเรื่องเล็กน้อยก็ได้กระทำขึ้นอย่างมีกำหนดกฎเกณฑ์ และทำขึ้นด้วยความสุขุมคัมภีรภาพ ในที่เฝ้าที่กรุงศรีอยุธยานั้น มีขุนนาง ๕๐ คนหมอบอยู่ในท้องพระโรง ด้านละ ๒๕ คน แบ่งเป็น ๕ แถว แถวละ ๕ คน ในที่เฝ้าที่เมืองละโว้ มีขุนนางเฝ้าเพียง ๓๒ คนเท่านั้น ด้านละ ๑๖ คน แบ่งเป็น ๔ แถว แถวละ ๔ คน การเสด็จออกรับแขกเมืองในโอกาสที่พระราชสาส์นไปถึงนั้น เป็นธรรมเนียมว่าต้องตั้งพระราชพิธีกันในพระมหานคร และด้วยความมโหฬารพันลึกเท่าที่สามารถจะทำได้ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพต่อพระราชสาส์น การเสด็จออกรับแขกเมืองครั้งอื่น ๆ กระทำนอกพระมหานคร และไม่มีพิธีการใหญ่โตอะไรนัก ด้วยว่าไม่มีพระราชสาส์นปรากฏในพิธีนั้นด้วย

๙. สิ่งที่พึงปฏิบัติในเพลาเฝ้า

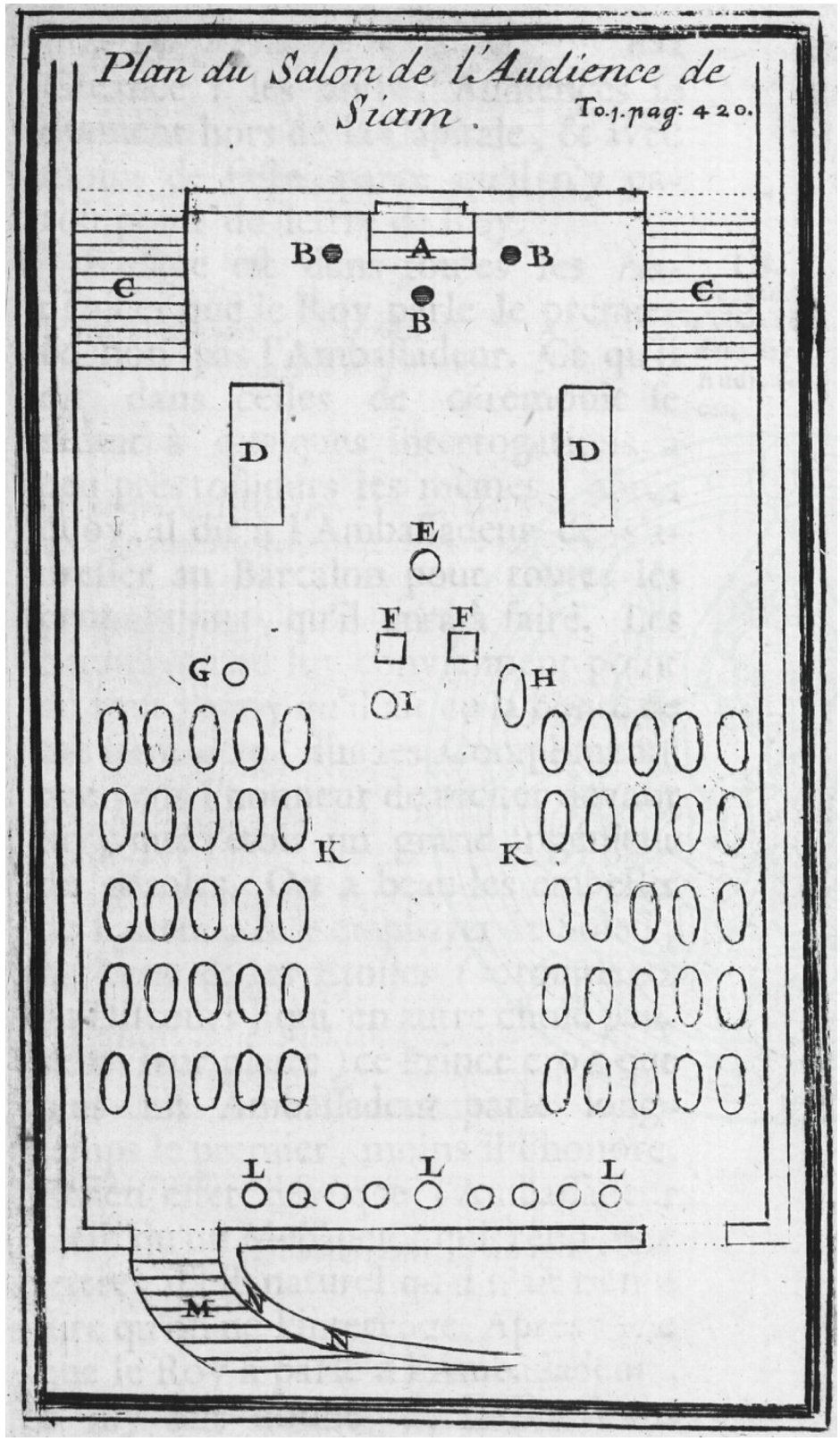
ตามธรรมเนียมในการเข้าเฝ้าทุกครั้งนั้น พระมหากษัตริย์เป็นผู้ตรัสก่อน หาใช่ราชทูตกราบทูลขึ้นก่อนไม่ เนื้อความที่พระมหากษัตริย์มีพระราชปฏิสันถารในที่เฝ้าวันเสด็จออกในพระราชพิธีรับแขกเมืองนั้น สรุปแล้วก็เป็นคำถามที่เกือบจะเหมือนเป็นอย่างเดียวกันแทบทุกครั้ง ครั้นแล้วก็มีพระราชโองการดำรัสสั่งให้ราชทูตเจรจากับพระคลังในข้อเสนอทั้งปวงที่ราชทูตจะกล่าว คำกราบถวายบังคมทูลที่ยาวนักไม่เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยเลย มาตรว่าจะได้ทรงพระกรุณาตรัสชมเชยข้าพเจ้าอยู่ ในการที่ข้าพเจ้ากราบทูลสรรเสริญพระบารมี ว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ที่พูดจาได้ไพเราะมากก็ดี แม้ว่าจะได้พยายามเรียบเรียงถ้อยคำให้สละสลวยด้วยการเปรียบเทียบกับดวงตะวันจันทร์เจ้าและดาวทั้งหลาย (อันเป็นเครื่องประดับสุนทรกถาให้เป็นที่สบพระราชหฤทัย) พระมหากษัตริย์พระองค์นี้กลับมีพระราชดำริเห็นว่า ยิ่งราชทูตคนใดกราบทูลขึ้นก่อนเป็นเวลาช้านานเท่าใด ก็เท่ากับว่าราชทูตผู้นั้นถวายพระเกียรติแด่พระองค์น้อยลงเท่านั้น อันที่จริงเมื่อถือกันว่าราชทูตมีฐานะเสมอผู้ถือสาส์นคนหนึ่งเท่านั้นแล้ว ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ตนไม่มีอะไรจะต้องพูด นอกจากจะให้คำตอบต่อพระราชดำรัสถามสถานเดียวเท่านั้น เมื่อได้มีพระราชดำรัสปฏิสันถารแก่ราชทูตแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานนำหมากกับพลู และเสื้อชั้นนอกตัวหนึ่งมาพระราชทาน ราชทูตต้องสวมเสื้อตัวนั้นในทันทีทันใดนั้น ลางทีก็พระราชทานดาบและสายสร้อยทองคำให้ด้วย

ท้องพระโรงในพระราชวังแห่งกรุงสยาม

พานแว่นฟ้า

แผนผังท้องพระโรงในพระราชวังแห่งกรุงสยาม

แผนผังท้องพระโรง

A บันได ๓ ขั้นใต้พระสีหบัญชร ซึ่งเป็นที่ประทับของพระเจ้ากรุงสยาม เพื่อให้ข้าพเจ้าก้าวยกตัวขึ้นให้สูงเสมอพระองค์พอที่จะทูลเกล้าฯ ถวายพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสด้วยมือของข้าพเจ้าเองต่อพระราชหัตถ์ได้

B ฉัตร ๓ องค์

C บันได ๒ ทาง เพื่อขึ้นไปสู่ที่ประทับของพระเจ้ากรุงสยาม

D โต๊ะ ๒ ตัวปูพรม เป็นที่ตั้งเครื่องราชบรรณาการของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเท่าที่จะวางได้

E บุตรชายของเมอสิเยอร์เซเบเรต์ยืนอยู่ ถือพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ประดิษฐานอยู่เหนือพานแว่นฟ้าทองคำ ๓ ชั้น

F ตั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัสและเตี้ย ๒ ตัว ปูพรมผืนเล็ก ๆ เป็นที่นั่งของคณะผู้แทนพระองค์พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เมอสิเยอร์ เดอ โชม็องต์ก็ได้นั่งตั่งเหมือนกัน

G ท่านสังฆราช เดอ เมเตลโลโปลิส เจ้าคณะภาคนั่งขัดสมาธิ

H เมอสิเยอร์ก็องสต็องซ์หมอบอยู่เบื้องขวาของข้าพเจ้า และเยื้องไปทางเบื้องหลังเพื่อทำหน้าที่เป็นล่ามให้ข้าพเจ้า

I บาทหลวงตาชาร์ดนั่งขัดสมาธิ

K ขุนนาง ๕๐ คน หมอบอยู่

L พวกขุนนางฝรั่งเศสนั่งขัดสมาธิ

M บันไดอิฐเล็ก ๆ ทางขึ้นสู่ท้องพระโรง

N ผนังยึดขั้นบันได

๑๐. โปรดให้ชาวต่างชาติที่มิใช่ราชทูตได้เฝ้า ก็แต่ในโอกาสที่เสด็จผ่านเท่านั้น

พระมหากษัตริย์พระองค์นี้พระราชทานดาบ สายสร้อยทองคำ เสื้อชั้นนอก แต่ลางครั้งก็ชั่วแต่เสื้อชั้นนอกตัวเดียวแก่ขุนนางฝรั่งเศสที่สำคัญ ๆ แต่พระองค์จะโปรดให้เข้าเฝ้าได้ก็ชั่วในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินผ่านไปพบเข้าในพระราชอุทยาน หรือภายนอกพระราชวังในขณะเสด็จพระราชดำเนินไปในงานนักขัตฤกษ์เท่านั้น

๑๑. ชาวชมพูทวีปเป็นคนระมัดระวังตัวและเจ้าเล่ห์ในการเจรจา

ในกิจการทุกอย่างชาวชมพูทวีปทำการเนิ่นช้าในการตกลง เนื่องจากต้องปรึกษาหารือกันอย่างยืดยาว ไม่ยอมดำเนินนอกแบบธรรมเนียมของตนที่เคยปฏิบัติกันมาเลย พวกเขามีนิสัยเยือกเย็นและมีการอำพรางมาก มีการพูดจาวางแต้มคูคมในฝัก มีเล่ห์กระเท่ห์ในการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ทั้งล่อทั้งชนเท่าที่อีกฝ่ายหนึ่งจะหลงเชิงได้ คำสรรเสริญเยินยอซึ่งพระมเหสีและพระสนมกับข้าราชบริพารในพระมหากษัตริย์กราบทูลบำเรอถวายนั้น เมื่อประสงค์จะให้เป็นที่สบพระราชหฤทัยถึงขนาดเล่า ก็จะไม่กราบทูลว่าพระองค์ทรงเป็นมหาวีรบุรุษ หรือว่าทรงเป็นจอมทัพผู้ยิ่งใหญ่ในสากลโลก หากจะกราบทูลว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระปัญญาฉลาดหลักแหลมเหนือกษัตริย์ทั้งหลายที่ทรงเกี่ยวข้องด้วย ชาวชมพูทวีปย่อมให้มีการผูกมัดตัวเองเป็นลายลักษณ์อักษรน้อยที่สุด พวกเขาจะพอใจออกต้อนรับท่านที่ท่าเรือ หรือ ณ สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งไม่สะดวกแก่ท่านต่อการที่จะทำหนังสือสัญญา และประทับตราออกญาพระคลังให้ถูกต้องตามแบบแผนได้

๑๒. สิ่งที่ชาวยุโรปได้สำนึกอยู่เสมอก็คือต้องเจรจากับชาวชมพูทวีปด้วยลักษณะยกตนข่มท่านเข้าไว้

ชาวโปรตุเกสนั้น โดยธรรมดาแล้วเป็นคนเย่อหยิ่งและขี้ระแวง ได้ประพฤติตนด้วยลักษณะการยกตนข่มท่านต่อชาวชมพูทวีปอยู่เสมอ และให้ความไว้เนื้อเชื่อใจน้อยที่สุด และชาวฮอลันดาก็เชื่อว่าไม่มีอะไรที่พวกตนจะทำได้ดีกว่าปฏิบัติตามแบบอย่างของชาวโปรตุเกส ด้วยอันที่จริงชาวชมพูทวีปซึ่งฝังสันดานในด้านยอมลงเป็นทาสนั้นเป็นคนเจ้าเล่ห์มากอยู่ และเป็นดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว คืออ่อนน้อมต่อบุคคลที่ปฏิบัติต่อตนอย่างโอหังบังอาจ และก้าวร้าวต่อบุคคลที่เขาคอยเอาใจตน พระเจ้ากรุงสยามตรัสว่าราษฎรของพระองค์นั้นมีสันดานเป็นลิง สะทกสะท้านตราบใดที่ยังมีผู้ถือปลายเชือกที่ล่ามคออยู่ ซึ่งเมื่อปล่อยเชือกให้หลุดมือแล้ว ก็จะไม่รู้จักบุญคุณเจ้าของของตัวอีกเลย ตัวอย่างมีอยู่ไม่น้อยในชมพูทวีปที่นายคลังสินค้าชาวยุโรปชั้นธรรมดา ๆ ทุบตีขุนนางของกษัตริย์ด้วยไม้ตะพด โดยที่ตนไม่ต้องรับโทษทัณฑ์เลย แต่ก็มีอยู่บ่อย ๆ เหมือนกันที่การโต้เถียงอย่างเผ็ดร้อนที่กระทำกันลางครั้งในประเทศนี้ เราก็รู้สึกว่าเป็นการกระทำที่อุกอาจกว่าการตีด้วยตะพดในชมพูทวีปเสียอีก เว้นเสียแต่ว่าจะได้กระทำไปอย่างใจเย็น มิใช่ด้วยโทสจริต บุคคลที่ปล่อยตัวให้ตกเป็นทาสของโทสจริตนั้น เป็นที่ดูแคลนของชาวชมพูทวีปนัก

๑๓. เครื่องบรรณาการเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการทูตในบุรพทิศ

แต่โดยที่การค้าเป็นผลประโยชน์ที่ฝังใจชาวชมพูทวีปอย่างยิ่ง ของกำนัลหรือเครื่องราชบรรณาการจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับพวกเขาในการดำเนินการทางการทูต เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนอันเป็นมงคลระหว่างพระราชาต่อพระราชาด้วยกัน พระอาการกิริยาที่ส่อพระราชอัธยาศัยด้วยวิธีการหลายประการเพื่อแสดงว่าพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยในเครื่องราชบรรณาการที่ทรงได้รับนั้นเพียงไร ถ้าของกำนัลนั้นเป็นสิ่งของที่ใช้ได้ แม้ว่าเป็นสิ่งของที่พระองค์ไม่เคยทรงใช้ ก็ทรงจัดการเท่าที่จำเป็นเพื่อที่จะทรงนำออกใช้ให้เห็นอย่างเปิดเผยต่อหน้าธารกำนัล ประดุจว่าพระองค์มีความพอพระราชหฤทัยอย่างจริงจังฉะนั้น ถ้าเป็นสิ่งที่สวมไว้กับตัวได้ พระองค์ก็จะทรงสวมใส่ให้ท่านเห็นต่อหน้าต่อตาทีเดียว ถ้าเป็นม้าก็จะทรงสร้างโรงขึ้นใหม่โดยเฉพาะไว้สำหรับเลี้ยง แม้เป็นเพียงกล้องส่องทางไกล ก็ทรงสร้างหอขึ้นเพื่อให้ทอดพระเนตรเห็นไปได้ไกล ๆ ด้วยกล้องอันนั้น ดูเหมือนจะทรงแสดงพระอาการให้ปรากฏว่าทรงสนพระทัยในของกำนัลราชบรรณาการทุกชิ้นไปทีเดียว เป็นทำนองยกย่องพระเกียรติแด่พระราชาผู้ทรงจัดส่งมาถวาย เว้นเสียแต่ว่าพระองค์จะทรงได้รับราชบรรณาการสักแต่ว่าเสียไม่ได้ โดยที่อีกฝ่ายหนึ่งมิได้แสดงไมตรีเผื่อแผ่ให้สมควร อย่างไรก็ตาม พระราชาเหล่านี้จะทรงซาบซึ้งพระทัยอย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อเป็นการบันดาลให้เกิดอาณาประโยชน์แก่พระองค์เท่านั้น ก่อนที่เครื่องราชบรรณาการของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจะพ้นจากมือของพวกเราไปนั้น ได้มีเจ้าพนักงานของพระเจ้ากรุงสยามหลายคนมาทำบัญชีสิ่งของเหล่านั้นไว้อย่างละเอียด ถึงขนาดนับเม็ดอัญมณีแต่ละชนิดที่ปักประดับภูษาทุกชิ้นไว้อย่างครบครัน และเพื่อมิให้เป็นข้อสำคัญคิดไปได้ว่า การที่พระมหากษัตริย์เจ้านายของตนเอาเป็นพระธุระในเรื่องนี้ ก็เพื่อป้องกันมิให้เครื่องราชบรรณาการซึ่งผ่านมือขุนนางของพระองค์เองถูกลักลอบเอาไป พวกเขากลับเสแสร้งกล่าวว่าเป็นด้วยพระมหากษัตริย์ของเขามีพระราชประสงค์ที่จะทรงทราบว่ามีอะไรบ้าง และทรงกระตือรือร้นอยู่ จึงจำต้องมาทำรายงานและบัญชีของราชบรรณาการเหล่านั้นไว้ให้อย่างละเอียดถี่ถ้วน เผื่อมีพระราชดำรัสถามจะได้กราบทูลได้ถูกต้องถ่องแท้ทุกสิ่งทุกอย่างไป

๑๔. ชาวบุรพทิศถือเป็นเกียรติยศมากที่ได้รับราชทูต

บรรดาพระราชาในประเทศบุรพทิศนั้น ย่อมทรงนิยมว่าเป็นพระเกียรติอันยิ่งใหญ่ในการที่ได้ทรงรับทูตานุทูตต่างประเทศ และทรงแต่งราชทูตของพระองค์เองส่งไปให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้เป็นไปตามพระราชดำริของพระองค์เองว่าเป็นเครื่องหมายที่แสดงว่าประเทศอื่นย่อมหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารและความสมบูรณ์พูนโภคของพระองค์ และพระองค์มิจำต้องทรงพึ่งพาอาศัยโภคทรัพย์ของประเทศอื่นใด ชาวบุรพทิศเห็นการมีทูตานุทูตมานั้นว่าเป็นเชิงมาถวายความเคารพ และทรงรั้งราชทูตต่างประเทศไว้ในราชสำนักของพระองค์ให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อยืดพระเกียรติที่พระองค์ทรงได้รับให้เนิ่นนานออกไป

ด้วยประการฉะนี้แล พระเจ้ามะหง่ลมหาราช กับพระเจ้ากรุงจีนและพระเจ้ากรุงญี่ปุ่นจึงมิได้ส่งราชทูตของพระองค์ไป ณ ที่แห่งใดเลย พระเจ้ากรุงเปอร์เซียเองที่ทรงส่งราชทูตมายังกรุงสยามก็เพราะราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามกราบทูลขอร้อง ดังที่ข้าพเจ้าจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

๑๕. ราชทูตสยามเป็นสมุห์บัญชี

ราชทูตสยามนั้นเป็นสมุห์บัญชีด้วย เพราะว่าเป็นผู้นำเอาสินค้าไปด้วย และไม่ค่อยจะปรากฏว่าพวกเขาทูลเกล้าฯ ถวายรายงานได้ดีพอที่จะพ้นพระราชอาญาโบยโดยสิ้นเชิงได้ด้วยประการฉะนี้ หะยีเซลิม[๑] (เป็นชื่อของแขกมัวร์คนหนึ่งซึ่งพระเจ้ากรุงสยามทรงจัดส่งเป็นราชทูตไปยังเปอร์เซียเมื่อประมาณสัก ๘ หรือ ๙ ปีล่วงมานี้) ขากลับมาก็ได้รับพระราชอาญาอย่างหนัก มาตรว่าดูเหมือนจะปรากฏว่าราชทูตแขกผู้นั้นได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณด้วยความซื่อสัตย์สุจริตเป็นอย่างดีก็ตาม ราชทูตผู้นั้นได้สถาปนาการค้าขึ้นกับกรุงเปอร์เซีย และเป็นผู้พาราชทูตเปอร์เซียมาด้วย ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวหลายครั้งแล้วว่าถึงแก่กรรมที่เมืองตะนาวศรี ราชทูตเปอร์เซียคนนั้นเป็น มูลา[๒] หรือพระอาจารย์คัมภีร์ศาสนาพระมะหะหมัด ซึ่งกล่าวกันว่า หะยีเซลิม ได้กราบทูลขอตัวจากพระเจ้ากรุงเปอร์เซียมา เพื่อให้ถวายการศึกษาศาสนามะหะหมัดแด่พระเจ้ากรุงสยาม แบร์นิเยร์ได้นิพนธ์ไว้ในหนังสือของท่านภาค ๒ หน้า ๕๔[๓] ว่า ในขณะที่ท่านอยู่ในชมพูทวีปนั้น ราชทูตของแปรสต์-ฌัง* ซึ่งใคร ๆ ก็รู้จักกันทั่วโลกว่านับถือคริสต์ศาสนานั้น ได้ทูลขอพระคัมภีร์โกหร่าน[๔] กับคัมภีร์สำคัญในศาสนาพระมะหะหมัด ๘ เล่ม จากพระเจ้ามะหง่ลมหาราช อันเป็นการเยินยอที่ไม่สมควร ซึ่งแบร์นิเยร์เห็นว่าเป็นเรื่องอื้อฉาวมาก แต่พูดกันโดยทั่ว ๆ ไปแล้วพระราชานักการค้าเหล่านี้มักจะทรงยกเอาเรื่องพระศาสนาขึ้นเป็นข้ออ้าง เพื่อพัฒนาการค้าของพระองค์ให้มากมูลพูนทวีขึ้นทั้งสิ้น

---

๑ ราชทูตหัจญีสะลิม มาซันดะรานี (Salîm Mazandaránî)

๒ moula

๓ หนังสือมีชื่อว่า “Voyages de François Bernier Volume 2” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๗๑ - ๑๖๗๒

* Prêtre Jean หรือ Prête Jean [ต้นฉบับ ค.ศ. ๑๖๙๑ ใช้ว่า Preste-Jan] บุคคลผู้มีชื่อเสียงในสมัยกลาง ชอบแสดงตนว่าเป็นข่านของชาวตาด หรือลางทีก็แสดงตนว่าเป็นเนกุสของอะบิสซีเนีย

๔ พระคัมภีร์อัลกุรอาน

บทที่สิบหก
ว่าด้วยชาวต่างชาติที่อพยพเข้ามาและตั้งรกรากอยู่ในสยาม

๑. การจัดระเบียบคนต่างชาติในกรุงสยาม

ตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว แต่ไหนแต่ไรมาเสรีภาพในการทำมาค้าขายนั่นเองได้ดึงดูดชนต่างด้าว ชาวต่างแดนนานาชาติเข้ามาและตั้งรกรากในกรุงสยาม โดยมีเสรีภาพอันสมบูรณ์ในอันที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ตามประเพณีนิยมของตนและประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของตนได้อย่างเปิดเผย แต่ละประชาชาติก็มีเขตที่อยู่อาศัยของตนแตกต่างกันออกไป อาณาเขตที่อยู่นอกตัวเมืองนั้น ชาวโปรตุเกสเรียกว่า camp และชาวสยามเรียกว่า บ้าน ประกอบเป็นชานพระนคร อนึ่ง แต่ละชาติก็เลือกตั้งหัวหน้าหรือที่ชาวสยามเรียกว่า *นาย* ของตนขึ้น นายบ้านนั้น ๆ ก็เจรจากิจแห่งลูกบ้านของตนกับขุนนางที่พระเจ้ากรุงสยามทรงแต่งตั้งขึ้นเพื่อการนี้ เรียกว่า ขุนนางว่าการข้างชาตินั้น ๆ แต่การอย่างใดที่เป็นเรื่องสลักสำคัญแม้เพียงเล็กน้อยก็หาสำเร็จเด็ดขาดไปแค่ขุนนางผู้นั้นเท่านั้นไม่ จะต้องนำเรื่องขึ้นเรียนต่อท่านพระคลัง

๒. โชควาสนาของพวกแขกมัวร์ในสยามนั้นแตกต่างกันไปเป็นยุค ๆ

ในบรรดาชาติต่าง ๆ นั้น พวกแขกมัวร์ตั้งเนื้อตั้งตัวได้เป็นอย่างดีในรัชกาลนี้ มีอยู่สมัยหนึ่งที่พระคลังเป็นแขกมัวร์ คงเป็นด้วยพระเจ้ากรุงสยามมีพระราชดำริเห็นว่า บุคคลผู้นั้นอาจมีวิธีการดำเนินพาณิชยกิจของพระองค์ให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นก็เป็นได้ ด้วยว่าพระราชาในประเทศข้างเคียงที่มีเดชานุภาพต่างก็นับถือศาสนาพระมะหะหมัดด้วยกันทั้งสิ้น ตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ ในราชสำนักและในหัวเมืองในครั้งนั้น จึงตกอยู่ในกำมือของพวกแขกมัวร์โดยสิ้นเชิง พระเจ้ากรุงสยามโปรดให้สร้างสุเหร่าขึ้นเป็นหลายแห่ง และทุกวันนี้ก็ยังโปรดพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นค่าใช้จ่ายในพิธีทางศาสนาอันสำคัญ ซึ่งพวกแขกมัวร์ทำการเฉลิมฉลองติดต่อกันอยู่ตั้งหลายวัน เพื่อเป็นอนุสติถึงวันมรณภาพของอาลีหรือวันมรณภาพของพระบุตรของอาลี* ชาวสยามที่เข้ารีตศาสนาแขกมัวร์ได้รับอภิสิทธิ์ยกเว้นการเข้าเดือนรับราชการแผ่นดิน แต่ไม่ช้าพระคลังคนที่เป็นแขกมัวร์ก็ต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของโชควาสนาในสยาม จึงตกอับสิ้นวาสนาไป และความนับหน้าถือตาพวกแขกมัวร์ก็ถดถอยน้อยลงเป็นลำดับ พระเจ้ากรุงสยามทรงปลดออกจากตำแหน่งและหน้าที่สำคัญ ๆ และโปรดให้บังคับให้ชาวสยามที่เข้ารีตนับถือศาสนาพระมะหะหมัด เสียเงินค่าราชการแทนเข้าเดือน

---

* พิธีเจ้าเซ็น วันมะหะรัม

รับราชการที่พวกตนได้รับการยกเว้นมาแต่เดิมนั้น แม้กระนั้นสุเหร่าก็ยังคงอยู่ และพระเจ้ากรุงสยามก็ยังทรงอุปถัมภ์ศาสนานั้นอยู่เรื่อยมาเหมือนเช่นศาสนาอื่น ๆ ในสยามยังมีแขกมัวร์อยู่อีกราวสามหรือสี่พันคน ชาวโปรตุเกสที่เกิดในชมพูทวีปก็มีจำนวนเท่า ๆ กัน เช่นเดียวกับชาวจีนและชาวมลายู และยังมีชาวชาติอื่น ๆ อยู่อีกบ้าง

๓. การค้าขายต่างประเทศในสยามหยุดชะงัก ทำให้เศรษฐีชาวต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกแขกมัวร์ไปเสียจากพระนคร

แต่ชาวต่างชาติที่มั่งมีที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกแขกมัวร์ ได้โยกย้ายถอนตัวไปอยู่เสียที่อื่น ตั้งแต่พระเจ้ากรุงสยามทรงรวบเอาการค้าขายติดต่อกับต่างประเทศเกือบทั้งหมดมาเป็นของพระองค์เสียเอง แต่ลำพังพระองค์เดียว พระมหากษัตริย์สยาม พระชนกนาถของพระองค์ก็เคยทรงปฏิบัติทำนองเดียวกันนี้มาแต่ก่อน หรืออาจเป็นรัฐประศาสโนบายของกรุงสยามที่ต้องทำดังนี้เป็นครั้งคราวก็เป็นได้ ถึงกระนั้นก็ได้ความแน่นอนว่าการค้าขายในสยามนั้นอาจกระทำกันได้โดยเสรีอยู่เกือบตลอดเวลา และเจริญรุ่งเรืองดีอยู่ แฟร์นังด์ เมนเดซ ปินโตได้กล่าวไว้ว่า ในสมัยของท่านนั้นมีเรือกำปั่นต่างประเทศเข้ามาดำเนินการค้ากว่าปีละหนึ่งพันลำ ปัจจุบันนี้คงมีเรือของชาวฮอลันดาเข้ามาเพียงสองหรือสามลำเท่านั้น

๔. เหตุไฉนการค้าขายต่างประเทศในสยามจึงได้หยุดชะงัก

ธรรมดาการค้าขายนั้นย่อมต้องการเสรีภาพที่แน่ชัด ไม่มีใครตกลงใจไปสู่กรุงสยามเพื่อขายสินค้าที่ตนนำเข้าไปให้แก่พระมหากษัตริย์ด้วยความจำเป็นจำใจ แล้วซื้อสินค้าที่ตนต้องการได้จากพระองค์เพียงเจ้าเดียวเท่านั้น แม้ว่าสินค้านั้นจะมิได้ทำขึ้นในราชอาณาจักรเองก็ตาม ยิ่งกว่านั้นยามเมื่อมีเรือกำปั่นต่างประเทศไปถึงกรุงสยามพร้อมหลายลำด้วยกันเล่า ก็ไม่อนุญาตให้ทำการซื้อขายกันเองระหว่างลำต่อลำ หรือขายให้แก่ชาวเมืองไม่เลือกว่าจะเป็นคนพื้นเมืองหรือคนต่างด้าว จนกว่าพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงอ้างบุริมสิทธิ์อันควรแก่พระราชอิสริยศักดิ์ ทรงกว้านซื้อเอาสินค้าที่ดีที่สุดในระวางเรือไปหมด ตามสนนราคาที่โปรดกำหนดพระราชทานให้แล้ว เพื่อทรงนำเอาไปขายต่อด้วยราคาที่ทรงกำหนดขึ้นตามพระราชอัชฌาสัย ด้วยว่าในฤดูกาลที่เรือกำปั่นจะต้องเร่งออกจากท่าบีบบังคับเข้ามานั้น พ่อค้าย่อมพอใจที่จะยอมขายขาดทุนมาก ๆ และซื้อสินค้าขึ้นระวางใหม่ในราคาแพงลิบลิ่ว ดีกว่าที่จะรออยู่ในกรุงสยามจนกว่าจะถึงฤดูกาลที่จะออกเรือได้ในปีหน้า โดยปราศจากความหวังว่าตนจะทำการค้าขายได้ดีไปกว่านี้

๕. คนพื้นเมืองชาวสยามไม่สามารถทำการค้ากับต่างประเทศได้

อนึ่งนั้น มิใช่เพราะความอุดมสมบูรณ์แห่งทรัพยากรธรรมชาติ หรือสิ่งหัตถกรรมแห่งราชอาณาจักรสยามเป็นเครื่องจูงใจให้บุคคลไปใฝ่หาเลย คนพื้นเมืองชาวสยามนั้นฉิบหายป่นปี้ไปแล้วด้วยภาษีอากรและการเข้าเดือนรับราชการ จึงไม่สามารถที่จะทำการค้าที่ใหญ่โตได้ แม้ว่าจะมีเสรีภาพอันสมบูรณ์เข้าสักคราวหนึ่ง คนเราจะทำการค้าได้ก็ด้วยเงินที่เหลือใช้เหลือสอยแล้ว แต่นี่เงินอันจำเป็นแก่การครองชีพก็ยากที่จะหาได้เสียแล้วในสภาพที่ภาษีอากรเป็นเรื่องหนักเกิน จำนวนเงินมากมายที่รีดเอาไปจากราษฎรนั้น ย้อนกลับมาสู่ราษฎรได้ก็แสนช้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหัวเมืองไกลแล้ว ก็มิได้ย้อนกลับไปทั้งหมดเสียด้วย เพราะส่วนใหญ่นั้นตกอยู่ในกำมือของผู้ที่ทำหน้าที่รับและจ่ายสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ เงินส่วนที่ย้อนกลับไปถึงราษฎรนั้นก็หาได้ตกถึงมือราษฎรเพื่อจับจ่ายใช้สอยไม่ ด้วยไม่ช้าก็ถูกรีดรวบกลับเข้าไปสู่ท้องพระคลังหลวงอีก ทำให้การค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ต้องหยุดชะงักไปเพราะขาดเงิน ทำให้การค้าทั่วไปในบ้านเมืองต้องเสื่อมทรามลง เรื่องทำนองนี้เป็นความจริงที่สุดในกรุงสยาม พระมหากษัตริย์นั้นทรงเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ของพระองค์มากขึ้นทุกปีแทนที่จะได้ทรงใช้จ่าย

เมื่อได้พรรณนาถึงเรื่องที่เกี่ยวแก่พระมหากษัตริย์ ขุนนาง และราษฎรสยามแล้ว ก็ยังเหลือแต่จะพูดถึงพระภิกษุสงฆ์ คือ ตะละปวง เท่านั้นแล

บทที่สิบเจ็ด
ว่าด้วยพระภิกษุและสังฆาวาส

---

๑. กำเนิดของคำว่า “ปาก็อด”

พระภิกษุนั้นอยู่ในสังฆาวาส ชาวสยามเรียกว่า *วัด* และพระภิกษุอุทิศตัวให้กับศาสนสถาน ซึ่งชาวสยามเรียกว่า *พิหาร* และชาวโปรตุเกสเรียกว่า *pagoda* จากคำภาษาเปอร์เซียว่า poutghéda อันหมายความว่า วิหารแห่งรูปเคารพ แต่ชาวโปรตุเกสใช้คำ *ปาก็อด* เป็นความถึงทั้งรูปเคารพ[๑] และพระพิหารด้วย[๒]

๒. ลักษณะของสังฆาวาส

พระวิหารกับสังฆาวาสนั้น กินพื้นที่กว้างใหญ่สี่เหลี่ยมจัตุรัสล้อมด้วยรั้วไม้ไผ่ ตรงกลางพื้นที่นั้นเป็นที่ประดิษฐานพระวิหาร* อันถือว่าเป็นสิ่งที่พึงเคารพนับถือที่สุดในวัดนั้น ตามมุมที่ดินและตามแนวรั้วไม้ไผ่นั้นมีกุฏิสงฆ์รายรอบราวกับเต็นท์ทหาร ลางทีก็เรียงเป็น ๒ แถว หรือ ๓ แถว กุฏิเหล่านี้เป็นเรือนหลังย่อม ๆ แยกต่างหากห่างจากกันเป็นหลัง ๆ ไป ยกพื้นสูงตั้งอยู่บนตอม่อ กุฏิของเจ้าอาวาสก็เป็นแบบเดียวกันชั่วแต่มีขนาดใหญ่กว่าและค่อนจะสูงกว่าหลังอื่น ๆ เจดีย์นั้นตั้งอยู่ใกล้อุโบสถและรายรอบ พื้นที่ตั้งพระอุโบสถกับเจดีย์นั้นนอกจากจะพูนขึ้นสูงกว่าลานวัดแล้ว ยังล้อมรอบด้วยกำแพงสี่ด้าน แต่จากกำแพงนี้ไปถึงแถวกุฏิยังมีพื้นที่ว่างกว้างขวางเป็นลานวัด กำแพงนี้ลางทีก็เป็นกำแพงเกลี้ยง ๆ ใช้ล้อมอาณาบริเวณที่ตั้งพระอุโบสถกับเจดีย์ไว้เท่านั้น แต่ลางทีตามแนวกำแพงก็สร้างเป็นระเบียงโดยรอบมุงหลังคารูปลักษณะเหมือน กุฏิมีด[๓] ตามอารามของเรา และบนฐานที่ยกขึ้นติดกับกำแพงตามแนวพระระเบียงขนาดสูงพอเอื้อมมือถึงเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพเรียงรายอยู่อย่างแน่นขนัด ลางองค์ก็ปิดทอง

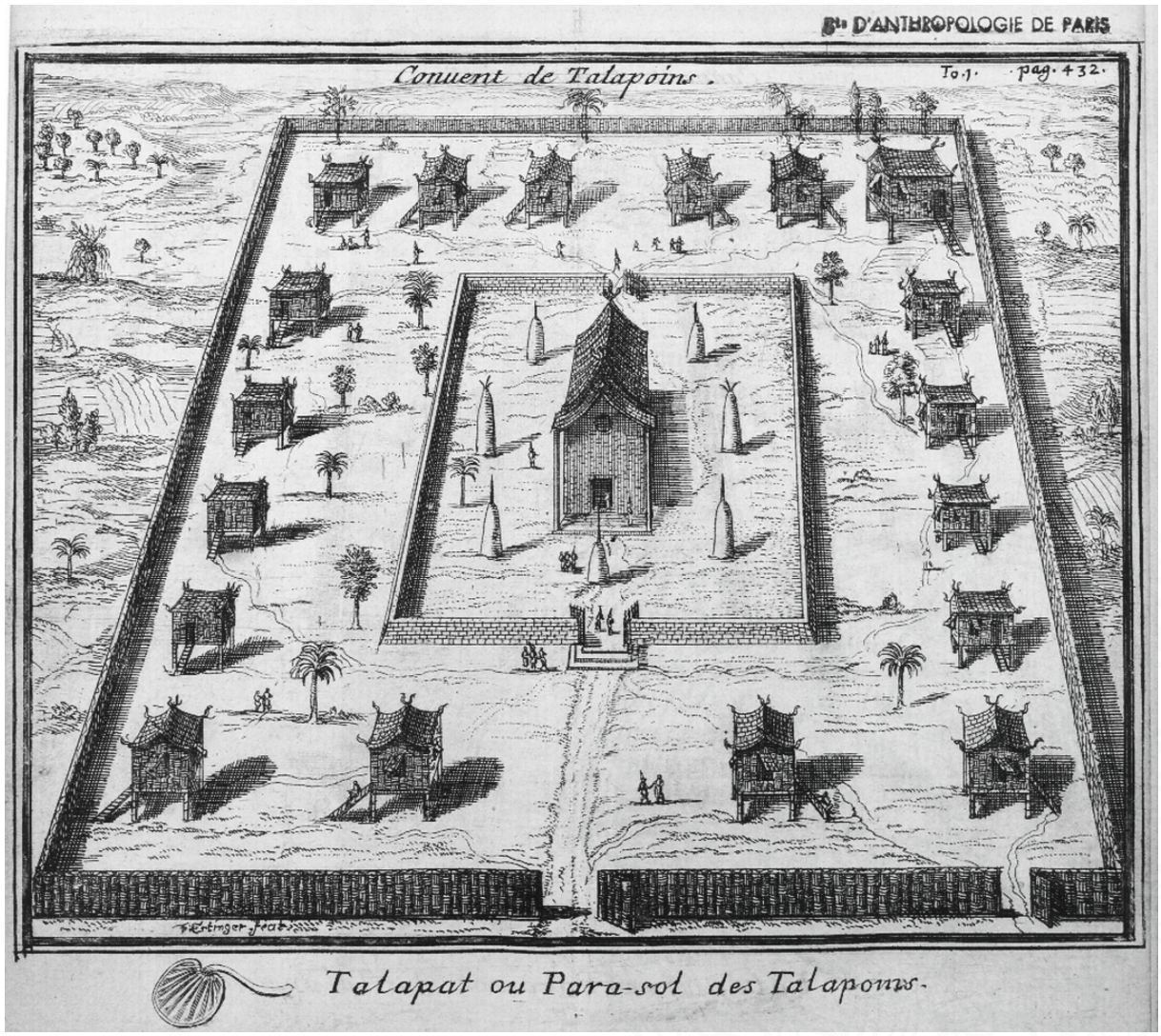
---

[๑] แปลตรงตัวจากต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสว่า idole ในบริบททางวัฒนธรรม หมายถึง พระพุทธรูป

[๒] ต่อมานิยมใช้คำว่า “วิหาร” ในการแปลต่อไปนี้จะใช้คำว่า “วิหาร”

* น่าจะเป็นพระอุโบสถมากกว่า ลา ลูแบร์เข้าใจรวม ๆ กันไปกับพระวิหาร

[๓] cloître

สังฆาวาสและตาลปัตร

๓. มีกุฎิสำหรับนางชี

แม้ว่าในสยามจะมีนางชี* คือสตรีที่ปฏิบัติพระวินัยสิกขาบทของพระภิกษุเป็นส่วนใหญ่ พวกนางไม่มีสำนักของตนเอง ต้องอาศัยอยู่ในวัดของพระภิกษุนั้น ชาวสยามนั้นเชื่อว่า อายุขัยอันล่วงเข้าวัยชราแล้วของสตรีเหล่านี้ ด้วยไม่ปรากฏว่ามีนางชีสาว ๆ เลย นั่นแล้วเป็นเครื่องประกันอันเพียงพอของการสำรวมอินทรีย์บริสุทธิ์ ความจริงก็มิได้มีนางชีอยู่ทุกวัดไป แต่ในวัดที่มีนางชีนั้น กุฎิของพวกนางก็ตั้งอยู่ตามความยาวด้านหนึ่งของแนวรั้วไม้ไผ่ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วนั้น โดยมิได้มีเครื่องกั้นแยกออกจากหมู่กุฎิของพระภิกษุแต่ประการใด

๔. เณรอยู่กันอย่างไร

พวก *เณร* หรือ *พระเด็ก*[๑] แยกย้ายกันอยู่ตามกุฎิพระภิกษุหลังละหนึ่ง สอง หรือสามรูป และทำหน้าที่ปรนนิบัติพระภิกษุที่ตนพำนักพักพิงอยู่ด้วยนั้น กล่าวคือ พระภิกษุรูปที่บิดามารดานำไปถวายไว้เป็นศิษย์ กระทั่งว่าเมื่อพระภิกษุรูปหนึ่งมีเณรอยู่ด้วยสองหรือสามรูปแล้ว ท่านก็จะไม่รับใครไว้อีกให้มากเกินไปกว่านี้ อนึ่ง เณรเหล่านี้ใช่ว่าจะเป็นคนวัยรุ่นเสมอไปก็หามิได้ ลางรูปบวชอยู่จนแก่ในสมณภาพเช่นนั้นก็มี ไม่ถือว่าเป็นสมณะแท้ เรียกเณรที่มีอายุแก่ที่สุดว่า *ตาเถน* ทำหน้าที่ถอนหญ้าที่ขึ้นตามลานวัด ซึ่งพระภิกษุเห็นว่าตนไม่อาจทำได้โดยไม่ต้องอาบัติ

๕. ศาลาการเปรียญ

โรงเรียนของเณรนั้นเป็นศาลาไม้ไผ่ แยกออกไปตั้งอยู่หลังหนึ่งต่างหาก นอกจากศาลานี้แล้วก็ยังมีหลังอื่น ๆ แยกออกไปตั้งอยู่ต่างหากเหมือนกัน สำหรับสัปปุรุษมาทำบุญในวันที่พระวิหารปิด หรือเมื่อพระภิกษุสงฆ์ลงทำอุโบสถ

๖. หอระฆัง

หอระฆังนั้นเป็นหอไม้ตั้งอยู่โดดด้วยเหมือนกัน เรียกว่า *หอระฆัง* คือหอแห่งระฆัง แต่ระฆังนั้นหาได้มีเครื่องตีเป็นเหล็กไม่ เขาใช้ตีด้วยค้อนไม้เพลาจะให้เกิดเสียง ชาวสยามจะตีฆ้องชัยหรือเครื่องมือที่ทำด้วยทองเหลืองสัมฤทธิ์หรือทองแดงอย่างอื่นด้วยค้อนเหล็ก ชั่วแต่ในการสงครามหรือในกรณีที่เกี่ยวกับการรบทัพจับศึกเท่านั้น

---

* ถ้าจะแปลกันให้ตรงกับต้นฉบับแล้วก็ต้องใช้คำว่า “ภิกษุณี” เพราะผู้เขียนใช้คำว่า talapouine

๑ enfants talapoins

๗. เจ้าวัด

วัดแต่ละวัดอยู่ภายใต้การบงการปกครองของพระภิกษุผู้ใหญ่ เรียกว่า *เจ้าวัด* คือเป็นเจ้าหรือนายของวัด แต่เจ้าวัดทั้งปวงนั้นหามีสมณศักดิ์เสมอกันไม่ ที่ได้รับการนับหน้าถือตาสูงสุดนั้นเรียกว่า *สังฆราช* และสังฆราชวัดในพระราชวังนั้นเป็นรูปที่ได้รับการยกย่องเหนือรูปอื่น ๆ แต่ไม่มีเจ้าวัดรูปใดหรือสังฆราชองค์ใดมีอำนาจบังคับบัญชาหรือพิจารณาอธิกรณ์ต่อเจ้าวัดรูปอื่น ๆ ได้ เถรสมาคมนี้จะเป็นที่หวาดหวั่นมาก ถ้าจะมีหัวหน้าแต่เพียงผู้เดียว ถ้าหากพร้อมใจกันปฏิบัติการขึ้นมาด้วยคติบทอย่างเดียวกัน

๘. พระสังฆราช

พวกบาทหลวงเทียบชั้นพระสังฆราชเท่ากับ évêques ของเรา และเจ้าวัดธรรมดาก็เทียบเท่ากับ curés ของเรา ด้วยมีจิตเคลิ้มคล้อยเชื่อไปว่ากรุงสยามได้เคยมี évêques คริสตังมาแต่ก่อน แล้วภายหลังจึงได้เปลี่ยนเป็นตำแหน่งพระสังฆราชขึ้นแทนที่ ความจริงก็ไม่มีใครนอกจากพระสังฆราชเท่านั้นที่จะอุปสมบทพระภิกษุได้ ทำนองเดียวกับที่ évêques เท่านั้นที่จะบวชพระฝรั่งได้ แต่พระสังฆราชนั้นไม่มีอำนาจพิจารณาอธิกรณ์หรือบังคับบัญชาราษฎรหรือพระภิกษุที่มิได้อยู่ในวัดที่ตนเป็นเจ้าอธิการได้ และไม่มีใครบอกให้ข้าพเจ้าทราบได้เลยว่าจะต้องมีคุณลักษณะอย่างไรจึงจะเป็นพระสังฆราชได้ นอกจากว่าได้ไปเป็นเจ้าวัดหรือเจ้าอธิการอยู่ในวัดที่สร้างขึ้นสำหรับพระสังฆราชเท่านั้น วัดที่สร้างขึ้นสำหรับพระสังฆราชนั้นมีลักษณะเด่นเป็นพิเศษกว่าวัดอื่น ๆ ที่มีแต่เจ้าวัดธรรมดา ๆ โดยมีแผ่นหินปักอยู่รอบอุโบสถและที่ใกล้ ๆ กำแพงแผ่นหินนั้นประกอบกันอยู่เป็น ๒ แผ่น และมีรูปร่างละม้ายคล้ายอย่างห่าง ๆ กับหมวกสังฆราชฝรั่ง[๑] ตั้งอยู่บนฐาน ข้าพเจ้าได้แทรกภาพไว้ให้เห็นรวมกับภาพวัดด้วยแล้ว นามในสยามภาษาเรียกว่า *เสมา* อันลักษณะของแผ่นหินนี้คล้ายกับหมวกของพระสังฆราชฝรั่งนั่นเอง ที่เป็นรากฐานสำคัญแห่งข้อกังขาของพวกนักสอนศาสนา ว่าพระสังฆราชนั้นตามมาภายหลัง évêques ยิ่งมีแผ่นหินนี้รอบตัวอุโบสถมากเท่าใดก็ถือกันว่าพระสังฆราชวัดนั้นมีสมณศักดิ์สูงมากขึ้นเท่านั้น แต่ก็ไม่มีที่น้อยไปกว่า ๒ และมากไปกว่า ๘ การที่ชาวสยามไม่รู้ว่าแผ่นหินเหล่านี้มีความหมายว่าอย่างไรนั่นเอง จึงทำให้พวกนักสอนศาสนาค้นคว้าหาที่มาเอาจากพระคริสต์ศาสนา

---

[๑] mitre

๙. เกียรติยศของพระสังฆราช

พระเจ้ากรุงสยามพระราชทานสมณนาม สัปทนคันหนึ่ง เสลี่ยงเล่มหนึ่งกับคนหาบหามให้แก่พระสังฆราชที่สำคัญ ๆ แต่พระสังฆราชจะใช้ขบวนนี้ก็ต่อเมื่อไปเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์เท่านั้น และไม่เห็นเคยได้ใช้พระภิกษุเป็นผู้หามเสลี่ยงเลย พระสังฆราชประจำพระราชวัง[๑] รูปปัจจุบันนี้มีนามว่า Pré - Viriat[๒]

๑๐. เจตนารมณ์ของสถาบันนี้

เจตนารมณ์ของสถาบันสงฆ์นี้อยู่ที่ความเชื่อเรื่องบาปบุญของประชาชน การดำเนินชีวิตอยู่อย่างรู้บาปกรรมของทายกที่อำนวยทานอุปฐากตนและการอยู่ด้วยทาน พระภิกษุไม่ฉันอาหารร่วมกับฆราวาส และจะต้องเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่อย่างยิ่งต่อฆราวาสที่บ่ายหน้ามาพึ่งแม้แต่พวกที่เข้ารีตถือศาสนาคริสตังก็ตาม ถึงกระนั้นก็ยังมีบทบัญญัติห้ามไว้มิให้แบ่งปันไทยทานที่ตนรับมานั้นให้แก่พวกเดียวกันเอง หรืออย่างน้อยที่สุดก็มิให้แบ่งปันให้แก่กันในทันทีทันใดที่ได้รับนั้น ด้วยว่าแต่ละรูปต่างก็ได้บำเพ็ญการทรมานตนเพื่อความรู้สึกสำนึกผิดในบาปมาอย่างหนักพอแล้ว จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องไถ่บาปของตนด้วยการให้ทานแก่พระภิกษุด้วยกันอีก และลางทีอาจมีวัตถุประสงค์เกณฑ์ให้พระภิกษุทั้งหลายขะมักเขม้นในการออกบิณฑบาตก็เป็นได้ แม้กระนั้นก็มิได้มีข้อห้ามมิให้พระภิกษุให้สิ่งของแก่เพื่อนภิกษุด้วยกันเป็นอันขาด หรือให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลในยามจำเป็นแท้เสียทีเดียว มีห้องอยู่ ๒ ห้อง ตั้งอยู่ที่ประตูกุฏิด้านละห้อง เพื่อต้อนรับอาคันตุกะอันจะพึงมีมาขอที่พักอาศัย

๑๑. พระภิกษุมีอยู่ ๒ ฝ่าย

ในกรุงสยามมีภิกษุอยู่ ๒ ฝ่าย เช่นเดียวกับประเทศในชมพูทวีปทั้งปวง ฝ่ายหนึ่งครองชีวิตอยู่ในป่า และอีกฝ่ายหนึ่งอยู่ในเมือง กล่าวกันว่าฝ่ายที่ครองชีวิตอยู่ในป่านั้น ดูเหมือนจะใช้ชีวิตอยู่อย่างทนทุกข์ทรมานเป็นอย่างยิ่ง และคงจะเป็นไปเช่นนั้นได้ในประเทศที่มีอากาศร้อนน้อยกว่าในสยาม หรือเช่นในเมืองเทบาอิด[๓] ในอียิปต์ เป็นต้น

---

[๑] ลา ลูแบร์อธิบายว่า คือ sancrat du palais

[๒] ผู้แปลระบุว่า คือพระวันรัต

[๓] Thebes (ธีบส์)

๑๒. พระภิกษุต้องอยู่อย่างเป็นโสด มิฉะนั้นจะต้องรับพระราชอาญาเผาไฟทั้งเป็น

พระภิกษุทั้ง ๒ ฝ่าย กล่าวคือ ทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสีจะต้องดำเนินชีวิตถือพรหมจรรย์อย่างเคร่งครัดตลอดเวลาที่ครองสมณวิสัยอยู่ มิฉะนั้นแล้วจะต้องพระราชอาญาให้เผาไฟเสีย และพระเจ้ากรุงสยามซึ่งเสด็จออกพิจารณาคดีซึ่งภิกษุอลัชชีจำนนต่อหลักฐานแล้ว จะไม่โปรดพระราชทานอภัยโทษให้แก่ความผิดประเภทนี้เลยเป็นอันขาด ด้วยว่าพระภิกษุนั้นมีอภิสิทธิ์อย่างกว้างขวาง นอกเหนือสิ่งอื่นใดนั้นไม่ต้องเกณฑ์เข้าเดือนรับราชการปีละ ๖ เดือน จึงทรงถือเป็นเรื่องสำคัญว่าสมณวิสัยนั้นจะไม่กลายเป็นชีวิตที่มีความสะดวกสบายจนเกินไปนัก ด้วยเกรงว่าอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์จะพากันไปบวชเสียหมดสิ้น

๑๓. ถ้าไล่หนังสือตกก็ถูกขับออกจากวัด

เพื่อที่จะลดจำนวนผู้เสวยอภิสิทธิ์เหล่านี้ให้น้อยลง พระเจ้ากรุงสยามจึงโปรดให้มีการทดสอบความรู้บรรดาพระภิกษุทั้งหลายเป็นครั้งคราว เกี่ยวกับความรู้ภาษาบาลีและคัมภีร์ต่าง ๆ และเมื่อเราไปถึงประเทศนั้น ก็ได้โปรดให้สึกพระภิกษุออกเป็นฆราวาสเสียหลายพันรูป ฐานไม่มีความรู้ลึกซึ้งเพียงพอแม่กองสอบไล่นั้นคือ ออกหลวงสรศักดิ์ ชายหนุ่มอายุราว ๒๘ ถึง ๓๐ ปี เป็นบุตรชายของออกพระพิพิธราชา คนที่ข้าพเจ้าเคยเขียนไว้แล้วว่าเป็นเจ้ากรมพระคชบาลคนนั้นแล แต่พระภิกษุฝ่ายอรัญวาสีไม่ยอมให้ฆราวาสมาเป็นแม่กองสอบ และยอมเข้ารับการสอบไล่ความรู้ก็จากภิกษุชั้นผู้ใหญ่รูปใดรูปหนึ่งเท่านั้น

๑๔. พระภิกษุสอนหนังสือเด็กและสั่งสอนประชาชน

พวกพระภิกษุสอนหนังสือให้แก่เด็ก ๆ ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว และเทศนาสั่งสอนธรรมะแก่ประชาชนตามที่มีจารึกไว้ในพระคัมภีร์บาลี ถึงทุก ๆ วันรุ่งขึ้นของวันอมาวสี[๑] และของทุกวันเพ็ญพระจันทร์เต็มดวง ก็แสดงพระธรรมเทศนา และสัปปุรุษสีกาก็พากันไปประชุมฟังเป็นประจำในพระอุโบสถ เพลาที่แม่น้ำลำคลองเปี่ยมฝั่งไปด้วยน้ำฝนจนกระทั่งถึงเพลาที่น้ำเริ่มลด ก็มีการแสดงพระธรรมเทศนาทุกวัน ตั้งแต่เวลาหกโมงเช้าไปจนถึงเวลาฉันจังหันมื้อเพล และตั้งแต่บ่ายโมงไปจนถึงห้าโมงเย็น พระธรรมกถึกผู้เทศน์นั่งขัดสมาธิอยู่บนธรรมาสน์สูงและมีพระภิกษุอีกหลายรูปคอยผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปทำหน้าที่นี้

---

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “วันดับ วันที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ร่วมราศีและองศาเดียวกัน ตรงกับวันแรม ๑๕ ค่ำ หรือแรม ๑๔ ค่ำ ในเดือนขาด”

๑๕. อาชีพอย่างนี้มีกำไรดี

สาธุชนอนุโมทนาพระธรรมเทศนาที่เทศน์เป็นธรรมทานด้วยคำภาษาบาลีว่า *สาธุสะ* อันหมายความว่า *oui monseigneur*[๑] หรือคำภาษาสยามอย่างอื่นที่มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ครั้นแล้วก็ถวายไทยทานแก่พระธรรมกถึกผู้เทศน์ และพระนักเทศน์นั้นถ้าได้เทศน์บ่อย ๆ มิชั่วแต่เพียงในย่านระยะนี้ แต่ได้เทศน์ไปตลอดทั้งปีแล้ว ก็กลายเป็นคนร่ำรวยไปได้อย่างสบายทีเดียว

๑๖. การเข้าพรรษาของพระภิกษุ และการอดข้าวได้โดยไม่ยาก

ชาวยุโรปเรียกช่วงเข้าพรรษาว่า carême การอดนั้นกระทำโดยไม่ฉันอะไรเลยตั้งแต่เพลาเที่ยงวันเป็นต้นไป นอกจากเคี้ยวหมากพลูได้เท่านั้น แม้กระนั้นพระภิกษุก็มิได้ระงับการบริโภคเสียทีเดียว หลังเพลาเที่ยงวันไปแล้วท่านฉันแต่ผลไม้ ชาวชมพูทวีปนั้นเป็นคนที่มีความมักน้อยในเรื่องดื่มกินเป็นอันมาก การอดอาหารราว ๔๐ วัน หรือลางทีถึง ๑๐๐ วัน ก็ใช่ว่าจะเป็นเรื่องเหลือเชื่อ ทวิสต์[๒] นักนิพนธ์ชาวฮอลันดากล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง *Description des Indes* ว่า "*จากความจัดเจนทำให้เห็นประจักษ์ได้แน่ชัดว่ามีชาวชมพูทวีปที่อาจอดอาหารได้ถึง ๒๐ - ๓๐ และ ๔๐ วัน โดยมิได้บริโภคอะไรเลยนอกจากเครื่องดื่มผสมผงเนื้อไม้ฝาด ๆ เท่านั้น*" ชาวสยามได้ยกอุทาหรณ์ให้ข้าพเจ้าฟังถึงพระภิกษุรูปหนึ่ง ซึ่งพวกเขาอ้างว่าอดอาหารได้ถึง ๑๐๗ วัน โดยมิได้บริโภคอะไรเลย แต่เมื่อข้าพเจ้ามาใคร่ครวญเรื่องนี้ดูแล้ว ข้าพเจ้าก็พบว่าชาวสยามถือเอาการอดอาหารนี้เป็นการใช้คาถาอาคมไป และเพื่อพิสูจน์ให้ข้าพเจ้าเห็นจริงจัง พวกเขาก็แถมกล่าวว่า เป็นเรื่องง่ายมากที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยผักหญ้าตามท้องทุ่งท้องนา เพียงแต่เสกเป่าพระคาถาลงไปโดยที่พวกเขาก็ไม่รู้ว่าเป็นอะไรเท่านั้น หรืออาจเป็นด้วยไม่ประสงค์จะบอกให้ข้าพเจ้าทราบก็เป็นได้ และเขาบอกว่ามีคนอื่นที่รู้

---

[๑] ชอบแล้วเจ้าข้า

[๒] Johan Van Twist

๑๗. พระภิกษุออกไปจำศีลภาวนาไม่หลับนอนในเพลากลางคืนในท้องนา กับความนิยมนับถือของราษฎร

เมื่อสิ้นคราวเกี่ยวข้าวแล้ว พระภิกษุก็ออกไปจำศีลภาวนาไม่หลับนอนในเพลากลางคืนที่กลางท้องนาเป็นเวลา ๓ สัปดาห์ อยู่ใต้กระต๊อบย่อม ๆ ละหลังคาด้วยใบไม้เรียงกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และในเพลากลางวัน ท่านก็กลับไปเยี่ยมวัดและเข้าจำวัดในกุฏิของท่าน กระต๊อบของเจ้าอธิการนั้นอยู่กลางวง และสูงกว่ากระต๊อบทั้งหลาย ท่านไม่ตามไฟในเวลากลางคืนเพื่อให้สัตว์ร้ายหลีกหนีไป เช่นที่คนทั้งหลายในประเทศนี้ที่เดินทางไปในป่าปฏิบัติกันเลย และเช่นเดียวกับที่เขาได้กระทำโดยรอบเรือนที่เราพำนักอยู่ในด่านขนอน[๑] จนพวกราษฎรเห็นเป็นเรื่องอัศจรรย์นักที่พระภิกษุเหล่านั้นหาถูกสัตว์ร้ายมาคร่าเอาไปกินไม่ และข้าพเจ้าก็ไม่ทราบว่าพวกท่านมีวิธีป้องกันอย่างไร นอกจากจะเข้าไปขังตัวเองอยู่ในดงไผ่เท่านั้น แต่ท่านคงจะเลือกสถานที่ที่มิดชิดไกลจากป่า และเป็นที่ซึ่งบรรดาสัตว์ร้ายจะไม่กล้ำกรายเข้ามาด้วยความหิวโหย แต่จะเข้ามาเมื่ออิ่มท้องแล้ว ด้วยว่าเป็นฤดูที่มีฟางหญ้าอาหารสัตว์อยู่ตามพื้นดินเป็นอันมาก อนึ่ง ประชาชนพากันชื่นชมการอยู่รอดปลอดภัยของพระภิกษุฝ่ายอรัญวาสีนัก ด้วยว่าท่านไม่มีอาวาสหรือโบสถ์วิหารที่จะเข้าไปอยู่ได้ ประชาชนพากันเชื่อว่าเสือ ช้าง และแรด ก็เคารพพระสงฆ์องค์เจ้า ถึงเข้ามาเลียเท้าเลียมือเมื่อมันมาพบภิกษุรูปใดหลับอยู่ แต่พระภิกษุฝ่ายอรัญวาสีนั้นอาจก่อไฟไม้ไผ่แห้งขึ้นเพื่อป้องกันตนจากสัตว์ร้ายได้ ท่านอาจเลือกจำวัดในที่มั่นคงแน่นหนาได้ และเมื่อราษฎรไปพบซากมนุษย์ที่ถูกสัตว์ร้ายขบกัดก็ไม่มีใครลงสันนิษฐานเลยว่าเป็นซากพระภิกษุ แต่เมื่อเขาไม่มีทางจะกังขาได้ก็จะลงสันนิษฐานว่าพระภิกษุรูปนั้นคงจะเป็นอลัชชี และยังคงเชื่อมั่นอยู่กระนั้นเองว่าสัตว์ร้ายย่อมเคารพพระภิกษุผู้ทรงศีลอยู่ และป่านั้นก็คงไม่มีอันตรายร้ายแรงดังที่เล่าลือกันนัก มิฉะนั้นแล้วไฉนเลยราษฎรจะกล้ายกครอบครัวหลบหนีไปซุ่มซ่อนให้พ้นจากการถูกเกณฑ์ได้เป็นอันมากเล่า

๑๘. พระภิกษุใช้ลูกประคำ

อีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าไม่ทราบชัดว่าบรรดาพระภิกษุเหล่านั้นอ้างเอาประโยชน์อย่างไรจากการออกจำศีลภาวนาไม่หลับนอนตามท้องนา หรือว่าการจำพรรษาอยู่ในวัดนั้น ข้าพเจ้าไม่ทราบเหมือนกันว่าพวงลูกประคำ ๑๐๘ เม็ดที่ท่านใช้ยามท่องบ่นภาวนาเป็นภาษาบาลีนั้นมีความหมายว่ากระไร

---

[๑] tabanques

๑๙. เครื่องนุ่งห่มของพระภิกษุ

พระภิกษุนั้นไปไหนมาไหนด้วยเท้าเปล่าและศีรษะเปล่า เช่นเดียวกับประชาชนทั่วไป ท่านใช้ผืนผ้านุ่งของคฤหัสถ์พันรอบชายโครงและขาอ่อน แต่เป็นผ้าสีเหลืองอันเป็นสีภูษาของพระมหากษัตริย์สยามและพระราชาธิราชกรุงจีน ท่านไม่มีเสื้อชั้นในผ้ามัสลินหรือเสื้อชั้นนอกแต่ประการใด เครื่องนุ่งห่มของท่านนั้นมี ๔ ผืน ผืนแรกเรียกว่า *อังสะ* เป็นจำพวกผ้าแถบเฉวียงไหล่สีเหลือง กว้างราว ๕ - ๖ นิ้ว พาดไว้กับไหล่ซ้ายและขัดไว้ด้วยดุมเม็ดเดียวที่เอวเบื้องขวา ไม่ทิ้งชายต่ำลงไปกว่าเอวเลย บนผ้าอังสะนี้คลุมด้วยผ้าเหลืองผืนใหญ่อันเป็นเครื่องห่มของพระภิกษุ เรียกว่า *ผ้าจีวร* หมายความว่า ผ้าหลายชิ้นเย็บติดต่อกันเข้าด้วยเที่ยวไปเก็บเอามาจากที่ต่าง ๆ กัน เป็นผ้าจำพวกคล้องคอคลุมไหล่ ชายตกเกือบถึงพื้นดินทั้งด้านหลังและด้านหน้า และคลุมแต่เพียงไหล่ซ้ายเฉวียงมาทางเอวขวา ปล่อยให้แขนทั้งสองข้างลอดออกมาและไหล่ขวาเปลือย บนผ้าจีวรนั้นเป็น *ผ้าพาด* เป็นผ้าอีกผืนหนึ่งกว้างราว ๔ หรือ ๕ นิ้ว พาดไว้กับบ่าซ้ายพาดไว้เฉย ๆ เป็นทำนองส่วนประกอบเท่านั้นเอง ทิ้งชายจรดถึงสะดือเท่ากันทั้งด้านหลังและด้านหน้า สีนั้นลางทีก็เป็นสีแดง พวกพระสังฆราชและพระภิกษุที่แก่พรรษาก็ครองกันอย่างนี้แล แต่อังสะกับผ้าจีวรนั้นจะใช้ได้ก็แต่ที่เป็นสีเหลืองผืนหนึ่งคาดไว้กลางลำตัว เรียกว่า *รัดประคด* อันเป็นผืนที่ ๔ และผืนสุดท้ายของเครื่องนุ่งห่มพระภิกษุ*

๒๐. พระภิกษุมีบาตรเหล็กขนาดย่อม ๆ ไว้บิณฑบาต

เมื่อพระภิกษุออกบิณฑบาต ท่านถือบาตรเหล็กไปรับของที่เขาอวยทานแล้วใส่ไว้ในถุงผ้า[๑] สะพายไว้ทางเบื้องซ้ายของลำตัว ผูกไว้ด้วยปลายเชือกสองด้าน[๒] คล้องไว้กับไหล่ขวา

๒๑. พระภิกษุโกนศีรษะเกลี้ยงและถือเอาเครื่องกำบัง

พระภิกษุโกนหนวดเครา ผมบนศีรษะและขนคิ้วเกลี้ยง และเพื่อป้องกันแดด ท่านก็มีตาลปัตรซึ่งเป็นร่มกันแดดคันย่อม ๆ รูปร่างเป็นเครื่องกำบัง ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในตอนอื่นแล้ว เจ้าวัดนั้นจำต้องปลงผมของตนเอง เพราะไม่มีใครอาจถูกต้องศีรษะของท่านได้โดยไม่ขาดความเคารพต่อท่านไป ด้วยเหตุผลนัยเดียวกันนี้ นวกะภิกษุจึงไม่อาจปลงผมให้แก่พระภิกษุอาวุโสได้ แต่อนุญาตให้พระภิกษุอาวุโสปลงผมให้แก่พระภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าตนได้ ข้าพเจ้าหมายถึงลูกศิษย์ที่เขานำมาฝากให้ท่านให้การศึกษานั่นแล

---

* ลา ลูแบร์ลืม "*สบง*" เสียทั้งผืน ชะรอยเมื่อพระภิกษุท่านครองจีวรแล้ว เลยไม่ทันสังเกตเห็นว่าท่านนุ่งสบงอยู่ภายในก็ได้

๑ ถลกบาตร

๒ สายโยกตร์

และไม่รู้จักที่จะปลงผมของตนเองได้ ถึงกระนั้น ถ้าเจ้าวัดแก่หง่อมเอามาก ๆ ท่านก็จำต้องยอมให้ผู้อื่นปลงผมให้เหมือนกัน และภิกษุรูปอื่นนั้นก็ทำได้ หลังจากที่ได้รับอนุญาตโดยเฉพาะแล้ว อนึ่ง มีดโกนในกรุงสยามนั้นทำด้วยทองแดง

๒๒. ในวันที่พระภิกษุปลงผมนั้นเป็นวันถือศีลอุโบสถของราษฎร

วันที่บรรดาพระภิกษุปลงผมนั้น เป็นวันสิ้นเดือนทางจันทรคติหรือวันกลางเดือนพระจันทร์เต็มดวง และในวันนั้น ๆ บรรดาพระภิกษุและราษฎรจะพากันอดอาหาร กล่าวคือเว้นการบริโภคอาหารตั้งแต่เพลาเที่ยงวันเป็นต้นไป อนึ่ง ในวันนี้พวกราษฎรงดการออกไปจับปลา ใช่ว่าการจับปลานั้นเป็นการทำงานอย่างหนึ่งก็หาไม่ ด้วยพวกเขามิได้งดทำการงานอย่างอื่นด้วย แต่ในความเห็นของข้าพเจ้านั้นเป็นเพราะพวกเขาคงจะพิเคราะห์เห็นว่า การจับปลานั้นมิใช่สิ่งที่บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิงนัก ดังที่เราจะได้เห็นในตอนต่อ ๆ ไป และในวันเช่นนี้พวกราษฎรพากันไปทำบุญที่วัด เป็นต้นว่าด้วยเงิน ผลหมากรากไม้ ผ้าสบงจีวร หรือว่าสัตว์ ถ้าสัตว์เหล่านั้นตายลง พระภิกษุก็ฉันเนื้อสัตว์ที่ตายเองนั้น ๆ ถ้ามันยังมีชีวิต ท่านก็ปล่อยให้มันอยู่และตายในบริเวณวัดนั้น และพวกท่านจะบริโภคมันก็ต่อเมื่อมันตายลงเองเท่านั้น ในที่ใกล้ ๆ วัดลางวัดยังมีสระสำหรับเลี้ยงปลาเป็น ๆ ที่มีผู้นำมาปล่อยถวายวัดด้วย และนอกจากวันนักขัตฤกษ์อันกระทำกันอยู่ทั่วทุกวัดแล้ว แต่ละวัดยังมีวันนัดพิเศษออกไปเพื่อรับทานอีกด้วย คล้าย ๆ กับเป็นวันรับอุทิศทานฉะนั้น แต่ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเป็นอะไรแน่

๒๓. ประชาชนพอใจแต่งเนื้อแต่งตัวให้งดงามไปวัด และความเวทนาสงสารสัตว์ของพวกเขา

ประชาชนพอใจไปในงานนักขัตฤกษ์เหล่านี้ และแต่งเนื้อแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าใหม่ การกุศลอย่างยิ่งใหญ่ของชาวสยามอย่างหนึ่งนั้น คือ การปล่อยสัตว์ ซึ่งเขาไปหาซื้อจากพวกที่จับมาจากท้องทุ่งท้องนา สิ่งที่เขาถวายต่อรูปเคารพนั้น เขาไม่ถวายในทันที แต่จะถวายแก่พระภิกษุก่อน แล้วพระภิกษุก็นำถวายต่ออีกชั้นหนึ่งด้วยวิธีการถือของสิ่งนั้นไว้ตรงหน้ารูปเคารพ หรือไม่ก็นำเอาไปวางไว้บนแท่น แล้วในไม่ช้าก็เลื่อนเอากลับมาและนำเอาไปใช้เป็นของตัวบริโภคเอง ลางทีประชาชนก็ถวายเทียนที่จุดแล้ว ซึ่งพระภิกษุนำเอาไปติดไว้ที่พระชานุของรูปเคารพ เหตุฉะนี้เองพระชานุข้างใดข้างหนึ่งจึงมักถลอกไม่มีทองติด ส่วนการบูชายัญนั้นพวกเขาไม่กระทำกันเลย ตรงกันข้ามกลับมีข้อห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

๒๔. ชาวสยามสรงน้ำรูปเคารพ พระภิกษุ และบิดามารดาของตน

ถึงวันเพ็ญกลางเดือน ๕ พระภิกษุพากันสรงรูปเคารพด้วยน้ำอบ และโดยความเคารพจึงไม่อนุญาตให้สรงที่พระเศียร ครั้นแล้วพระภิกษุทั้งหลายก็พากันไปสรงน้ำพระสังฆราชและพระภิกษุรูปอื่น ๆ ด้วยต่อไป และแล้วภายในสกุลหนึ่ง ๆ โดยเฉพาะบรรดาบุตรหลานก็รดน้ำบิดามารดาญาติผู้ใหญ่ของตนโดยไม่เลือกเพศด้วย บุตรกับธิดาก็รดน้ำให้แก่บิดาและมารดาของตน รวมทั้งปู่ย่าตายายด้วย ประเพณีเช่นนี้ก็ใช้อยู่ในเมืองลาวดุจกัน ที่ต่างกันอยู่ก็คือ เขาลงไปสรงน้ำพระเจ้าแผ่นดินแม้กระทั่งในลำแม่น้ำ

๒๕. เพลาที่พระภิกษุตื่นขึ้นในตอนเช้า

บรรดาพระภิกษุไม่มีนาฬิกาใช้ และท่านตื่นขึ้นจากจำวัดก็ต่อเมื่อสว่างขึ้นราง ๆ พอจะเห็นเส้นลายมือแล้ว ด้วยเกรงว่าถ้าตื่นขึ้นเช้ามืดกว่านั้น ก็อาจเดินไปเหยียบมดเหยียบแมลงเข้าโดยไม่ทันเห็นก็ได้ ด้วยประการฉะนี้ ท่านจึงตื่นลุกขึ้นค่อนข้างสายในฤดูที่เวลากลางวันสั้น แม้ว่าเสียงระฆังจะได้ปลุกให้ท่านตื่นแต่ก่อนรุ่งอรุณแล้วก็ตาม*

๒๖. พระภิกษุไปลงพระอุโบสถแต่เช้า

เมื่อตื่นจากจำวัดแล้ว พระภิกษุทั้งหลายก็ตามเจ้าอธิการไปลงพระอุโบสถเป็นเวลาสองชั่วโมง ที่นั่นท่านสวดมนต์เป็นภาษาบาลี และข้อความที่ท่านสวดนั้นจารอยู่บนใบไม้ขนาดค่อนข้างยาว และผูกติดกันไว้ทางปลายด้านหนึ่ง ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวเมื่อพูดถึงต้นไม้ที่ให้ใบชนิดนี้แล้ว ประชาชนไม่มีหนังสือสำหรับสวดมนต์วิงวอนพระเจ้าเลย อิริยาบถของพระภิกษุเพลาสาธยายมนต์ นั่นคือนั่งขัดสมาธิ[๑] และโบกตาลปัตรหรือพัดอันเป็นเครื่องกำบังอยู่ยวบ ๆ คล้ายกับจะให้ตนเองได้ลมอยู่เสมอฉะนี้ ด้วยประการฉะนี้ พัดของท่านจึงโยกไปมาตามแต่พยางค์ที่ท่านกล่าวออกมา ท่านสวดพร้อม ๆ กันและด้วยระดับเสียงเดียวกัน เมื่อเข้าไปในพระอุโบสถหรือออกมานั้น ท่านจะหมอบกราบสามครั้งตรงหน้าพระ พวกคฤหัสถ์ก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน แต่ทั้งพระภิกษุและคฤหัสถ์เมื่ออยู่ในโบสถ์นั้นต่างก็นั่งขัดสมาธิ หาได้หมอบตลอดเวลาไม่

---

* อนุบทนี้มีข้อที่น่าสังเกตมากเมื่อเทียบกับพระนิพนธ์แปลของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งทรงแปลถ่ายความจากฉบับภาษาอังกฤษ ที่มีผู้ถอดมาจากต้นฉบับเดิมอันเป็นภาษาฝรั่งเศสอีกชั้นหนึ่ง ในหัวข้ออนุบทว่า "*โมงที่พระสงฆ์สรงน้ำ*" ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าผู้แปลแปลจากภาษาฝรั่งเศสมาเป็นภาษาอังกฤษ คงจะหลงคำกริยาที่เขียนเกือบจะเหมือนกันในภาษาฝรั่งเศสไป กล่าวคือ se lever ซึ่งแปลว่า ลุกขึ้นหรือตื่นนอนกับกริยาว่า se laver ซึ่งแปลว่า อาบน้ำชำระกาย อนุบทนี้กล่าวถึงการตื่นนอนของพระภิกษุในตอนเช้า ไม่เกี่ยวกับการสรงน้ำเมื่อได้อรุณแล้วเลย

๑ แปลตรงตัวจากต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสว่า "assis les jambes croisées"

๒๗. แล้วออกบิณฑบาต ซึ่งใช่ว่าจะเป็นเครื่องยังชีพเพียงอย่างเดียวของพระภิกษุ

เมื่อทำวัตรเสร็จแล้ว พระภิกษุจะเดินไปบิณฑบาตในเมือง ใช้เวลาหนึ่งชั่วโมง แต่จะไม่ออกไปจากวัดและกลับเข้ามาโดยไม่ทำความเคารพเจ้าวัดด้วยการหมอบกราบลงกับพื้น ท่านเจ้าอาวาสนั่งขัดสมาธิอยู่โดยปกติ พระลูกวัดจะทำความเคารพด้วยการเอามือประคองเท้าข้างใดข้างหนึ่งของท่านไว้เหนือศีรษะ ส่วนเรื่องการออกบิณฑบาตนั้น พระภิกษุจะหยุดอยู่ที่ประตูบ้านโดยไม่พูดจา แล้วจะเดินผ่านไปเมื่อไม่มีใครตักบาตร ชาวบ้านแทบจะไม่ปล่อยให้ท่านผ่านไปเฉย ๆ โดยไม่ให้อะไรเลย ทั้งบิดามารดาของพระภิกษุเองก็จะจัดหาของมาถวายอยู่มิได้ขาด ที่วัดเองบางครั้งก็จะมีสวนมีไร่ให้ไถหว่าน และมีเลกวัดทำการงานดังนี้ ที่ดินของวัดยกเว้นภาษี พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย และแม้ว่าอาจจะทรงออกเอกสารกรรมสิทธิ์[๑] ให้ได้ทั้ง ๆ ที่ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินอย่างแท้จริง แต่พระองค์ก็แทบจะไม่เคยทรงกระทำเลย

๒๘. พระภิกษุทำอะไรบ้างในวันหนึ่ง ๆ

เมื่อกลับจากบิณฑบาตแล้ว พระภิกษุทั้งหลายก็ฉันข้าวถ้าท่านต้องการ และไม่ค่อยจะได้ถวายข้าวที่จะฉันต่อรูปเคารพโดยสม่ำเสมอนัก แม้ว่าจะได้มีการทำเป็นครั้งคราวตามวิธีการที่ข้าพเจ้าได้เคยกล่าวมาแล้ว ในระหว่างที่คอยเวลาฉันเพลนั้น พระภิกษุก็เล่าเรียนหรือทำการอย่างใดอย่างหนึ่งสุดแท้จะเห็นสมควรแก่ตน และท่านฉันเพลเอาตอนเที่ยงวัน หลังจากฉันเพลแล้วท่านก็สอนหนังสือให้แก่พวกสามเณรแล้วจำวัด พอตกเย็นท่านก็ช่วยกันปัดกวาดทำความสะอาดพระอุโบสถ แล้วทำวัตรเย็นอยู่เป็นเวลาสองชั่วโมงเช่นในตอนเช้า ครั้นแล้วก็จำวัด ถ้าท่านบริโภคอีกในตอนค่ำก็ฉันแต่ผลไม้เท่านั้น* และมาตรว่าท่านจะมีงานประจำอยู่เต็มวัน ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วก็ดี ท่านก็ยังมีเวลาจาริกไปเที่ยวเล่นในเมืองได้อยู่หลังจากฉันเพลแล้ว

---

[๑] ในที่นี้น่าจะหมายถึงการออกพระตำรากัลปนา

* เข้าใจว่าคงเป็นสัตตาหกาลิก ของที่บริโภคได้ชั่วคราวเพียงเจ็ดวัน ได้แก่ เภสัชทั้งห้า มีผลสมอ เป็นต้น

๒๙. บ่าวพระภิกษุที่เป็นคฤหัสถ์

นอกจากพวกข้าวัดแล้ว แต่ละวัดยังมีบ่าวไว้อีกคนหนึ่งหรือสองคน เรียกว่า ตาปะขาว ซึ่งเป็นคฤหัสถ์แท้ ๆ แม้ว่าจะนุ่งห่มเหมือนพระภิกษุ เว้นแต่เป็นชุดสีขาวแทนที่จะเป็นชุดสีเหลืองเท่านั้น ตาปะขาวนี้เป็นผู้รับเงินที่มีผู้บริจาคถวายเป็นปัจจัยให้แก่พระสงฆ์ ด้วยพระภิกษุจับต้องเงินทองเข้าแล้วจะต้องอาบัติ ตาปะขาวเองเป็นธุระดูแลเรือกสวนไร่นาของวัด รวมความแล้วก็คือทำกิจการทุกอย่างในวัดแทนพระภิกษุสงฆ์ ในประการที่พระภิกษุสงฆ์เชื่อว่าจะทำด้วยตนเองไม่ได้ ดังที่เราจะได้เห็นในบทต่อ ๆ ไป*

---

* *"บ่าวพระเป็นคฤหัสถ์เรียกลูกศิษย์ นี่เอาลูกศิษย์พระ ตาปะขาวที่จำศีลภาวนา ไม่ใช่มีมากอย่างว่า กับไวยาวัจกรหรือกัปปิยการกมายำเข้าด้วยกันเป็นตาปะขาวหมด"* - (พระวิจารณ์เสด็จในกรมพระนราธิปฯ)

บทที่สิบแปด
ว่าด้วยการเลือกตั้งเจ้าวัดและการประชุมพระภิกษุกับนางชี

---

๑. การเลือกตั้งเจ้าวัด

เมื่อเจ้าวัดถึงแก่มรณภาพลง ไม่ว่าท่านจะทรงสมณศักดิ์เป็นพระสังฆราชหรือไม่ก็ตาม ทางวัดจะเลือกเจ้าวัดขึ้นใหม่ โดยธรรมดาแล้วย่อมเลือกพระภิกษุรูปที่มีพรรษามากที่สุดหรืออย่างน้อยก็เลือกรูปที่ทรงความรู้มากที่สุดในวัดนั้น

๒. คฤหัสถ์ที่สร้างวัดนั้นทำอย่างไรและไฉนจึงตั้งเป็นวัดขึ้นมาได้

ถ้าผู้ใดจะสร้างวัดขึ้น เขาจะเลือกเชิญพระภิกษุสูงพรรษารูปหนึ่งให้มาเป็นเจ้าวัดตามใจศรัทธา ซึ่งจะเป็นผู้สร้างกุฏิขึ้นรอบวัดนั้น สุดแท้แต่จะมีพระภิกษุอื่นมาอยู่ใหม่เพิ่มขึ้น ด้วยไม่มีการสร้างกุฏิไว้ล่วงหน้าก่อนเลย

๓. การบวชเป็นพระภิกษุ

ถ้าผู้ใดต้องการจะอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เขาก็เริ่มด้วยการไปทำความตกลงกับเจ้าวัดรูปใดรูปหนึ่งซึ่งจะรับเขาเข้าไว้ในวัดของท่าน และดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว มีแต่พระสังฆราชเท่านั้นที่จะอุปสมบทให้ได้ เขาจะต้องไปร้องขอต่อพระสังฆราช ในกรณีที่เจ้าอธิการวัดที่เขาจะเข้าไปอยู่นั้นมิได้ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระสังฆราชอยู่เอง พระสังฆราชก็นัดวันและเวลาที่อุปสมบทให้ ต่อจากนั้นไปไม่กี่วันและเพลาหลังเพลแล้ว ใครที่ขัดขวางมิให้บุคคลผู้นั้นได้อุปสมบทก็ได้บาป ด้วยการบวชนั้นมีแต่คุณและไม่จำเป็นที่จะต้องบวชไปตลอดชีวิต บิดามารดาเจ้านาคก็มีแต่ความยินดีที่ได้เห็นบุตรของตนได้อุปสมบท ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินได้ฟังมาตามรายงานบันทึกของเมอสิเยอร์แชรแวสเลยว่า ผู้ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุได้นั้น จะต้องได้รับอนุญาตจากออกญาพระเสด็จเป็นลายลักษณ์อักษรเสียก่อน และข้าพเจ้ามองไม่เห็นว่าจะปฏิบัติอย่างไรกันได้ทั่วถึงตลอดราชอาณาจักร และมีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่า ทุกคนมีเสรีที่จะบวชเป็นภิกษุได้ทั้งนั้น และถ้าใครขัดขวางมิให้ผู้อื่นได้บวชก็จะบาป ฉะนั้นเมื่อผู้ใดจะบวชเป็นภิกษุ บิดามารดา ญาติพี่น้อง และมิตรสหายก็พากันแห่ตามเจ้านาคไปในพิธีกรรมนี้ พร้อมด้วยเครื่องดนตรีและนักระบำรำฟ้อน ไป ๆ แล้วก็มักจะหยุดตามทางเพื่อดูเขาฟ้อนรำกันเสียที ในเวลาทำพิธีบวชนาคนั้น เจ้านาคกับบุคคลที่ติดตามมาในขบวนแห่ก็พากันเข้าไปในพระอุโบสถด้วย ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าใครเป็นผู้ปลงผมคิ้วและหนวดให้แก่เจ้านาค หรือว่าเขาจะเป็นผู้ปลง

ของเขาเองก็ไม่รู้ได้ พระสังฆราชเป็นผู้มอบไตรให้เจ้านาคถึงมือ เจ้านาคก็นำไปนุ่งห่มเข้ากับตัว ผลัดเครื่องนุ่งห่มของฆราวาสลงกองไว้ข้างล่าง ต่อจากนั้นพระสังฆราชก็กล่าวคำภาษาบาลีอยู่หลายคำ เมื่อเสร็จพิธีอุปสมบทกรรมแล้ว นวกะภิกษุก็ไปสู่วัดที่ตนจะอยู่จำพรรษา บิดามารดา ญาติพี่น้อง และมิตรสหายก็ตามไปส่งกันเป็นขบวน และนับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นไป ท่านมิฟังดนตรีหรือชมการเต้นระบำรำฟ้อนใด ๆ อีกอีกไม่กี่วันต่อมา บิดามารดาของพระภิกษุบวชใหม่ก็มีการเลี้ยงพระที่วัด จัดให้มีการมหรสพหลายอย่างที่หน้าพระอุโบสถ หากมีข้อห้ามไว้มิให้ภิกษุทั้งหลายทัศนา

๔. พระภิกษุมีหลายชั้นหรือไฉน

เมอสิเยอร์แซรแวส ได้แบ่งชั้นพระภิกษุออกเป็น *บาทหลวง เจ้ากู* และ*ภิกขุ* สำหรับข้าพเจ้านั้นเคยได้ยินแต่คำว่า บาหลวง ซึ่งชาวสยามเขียนเป็นบาทหลวง อันเป็นการเรียกเพื่อแสดงความเคารพเท่านั้น ชาวสยามใช้นามนี้เรียกบรรดาบาทหลวงคณะเยซูอิต ดังที่เราให้เกียรติแก่ท่านด้วยการเรียกว่า Révérence ฉะนั้นข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินเขาเรียกกันในเมืองนี้ว่า *ภิกขุ* เลย ได้ยินแต่เรียกกันว่า *เจ้ากู* ทั้งนั้น ซึ่งข้าพเจ้าจะได้อธิบายให้ทราบต่อไปข้างหน้า* และซึ่งมีผู้บอกข้าพเจ้าว่าเป็นภาษาสยามที่หมายความว่า *พระภิกษุ* นั้นแล เช่นเขาพูดว่า “นั่นคือเจ้ากู” และ “ข้าอยากเป็นเจ้ากู” ก็หมายความว่า นั่นคือพระ และข้าอยากเป็นพระ แม้กระนั้นเมื่อมีความแตกต่างกันระหว่างสังฆราชกับภิกษุธรรมดาสามัญ ซึ่งคนที่ข้าพเจ้าสอบถามดูถึงจะเป็นผู้ชำนาญการพระศาสนา ก็หารู้ที่จะอธิบายแจกแจงให้ข้าพเจ้าทราบได้ไม่ว่าพื้นฐานอันแท้จริงนั้นเป็นมาอย่างไร ซึ่งความแตกต่างนี้อาจมีในหมู่สงฆ์ด้วยกัน โดยลางรูปก็เป็นบาทหลวง ลางรูปก็เป็นภิกขุ และนามที่ใช้เรียกกันทั่ว ๆ ไปนั้นคงจะเป็นเจ้ากูกระมัง ข้าพเจ้าว่าไปตามที่เมอสิเยอร์แซรแวส เขาว่านั่นแล

๕. นักบวชสตรี

นักบวชที่เป็นสตรีนั้นเรียกว่า นางชี นางนุ่งขาวห่มขาวเหมือนอย่างตาปะขาว และไม่มีใครนับถือว่าเป็นสมณะเต็มตัวนัก เจ้าวัดธรรมดา ๆ ก็บวชนางชีได้เหมือน ๆ กับเณร และมาตรว่าพวกนางชีจะร่วมเมถุนกรรมกับพวกบุรุษมิได้ก็ตาม แม้กระนั้นพวกนางก็ไม่ต้องโทษให้เผาไฟเสีย เช่นที่กระทำแก่พระภิกษุในกรณีที่จับได้ว่าประกอบเมถุนกรรมกับอิสตรี เป็นแต่ส่งผู้กระทำผิดไปให้บิดามารดาลงโทษเฆี่ยนตีด้วยว่าภิกษุกับนางชีนั้นจะเฆี่ยนตีใครมิได้เลย

---

* ข้าพเจ้าต้องฝืนลา ลูแบร์ โดยไม่แปลคำว่า Talapoin เป็นเจ้ากูตามที่เขาว่า และได้ใช้คำว่าพระภิกษุมาโดยตลอด เพราะคำว่า “เจ้ากู” นั้น แปลว่า “ท่าน” สำหรับพระที่นับถือเท่านั้น หาได้ใช้เรียกพระสงฆ์องค์เจ้าโดยทั่วไปไม่

บทที่สิบเก้า
ว่าด้วยลัทธิความเชื่อของพระภิกษุ

---

๑. พระสงฆ์ในชมพูทวีปนั้นมีหลายประเภท

ทั่วชมพูทวีปเกลื่อนไปด้วยพระภิกษุสงฆ์ แม้ว่าจะมิได้ใช้นามนี้เหมือนกันไปหมดทุกหนทุกแห่ง และมิได้ครองชีพอยู่โดยทำนองเดียวกันก็ตาม ลางประเภทแต่งงานมีลูกมีเมียได้ ลางประเภทก็ถือพรตพรหมจรรย์ ลางประเภทก็บริโภคเนื้อสัตว์ตัดชีวิต ลางประเภทไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเป็นอันขาด และลางประเภทนั้นนาน ๆ จึงจะฆ่าสัตว์สักครั้งหนึ่งเพื่อสังเวย ลัทธิศาสนาของพระสงฆ์เหล่านี้ก็ไม่ค่อยจะเหมือนกันไปทั่วทุกหนทุกแห่ง มาตรว่ามูลธรรมนั้นจะตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งการเวียนว่ายตายเกิดอย่างเดียวกัน และลัทธิบูชาก็แตกต่างกันออกไป มาตรว่าจะเกี่ยวกับเรื่องของผู้ที่ล่วงลับไปแล้วเป็นพื้นก็ตาม

๒. ความเชื่อว่าสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งมวลในโลกนี้ มีชีวิตจิตใจและความเห็นในเรื่องนี้

ดูเหมือนนักบวชทั้งหลายเหล่านี้จะเชื่อว่าสรรพสิ่งทั้งมวลในโลกนี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่มีชีวิตจิตใจทั้งนั้น มิชั่วแต่มนุษย์ สัตว์ และพฤกษชาติเท่านั้น หากรวมทั้งสวรรค์ชั้นฟ้า ดาว นักษัตรทั้งหลาย พิภพและธาตุต่าง ๆ แม่น้ำลำคลอง ภูเขา บ้านเมืองและเหย้าเรือนเองด้วย อนึ่ง โดยที่ปรากฏแก่ชาวชมพูทวีปว่า *วิญญาณ* ทั้งหลายนั้นดูเหมือนจะมีธรรมชาติสร้างสรรค์มาเป็นอย่างเดียวกันหมด จึงไม่แยแสต่อการย้ายเข้าไปสิงในรูปกายประเภทใด ๆ ก็ได้ทุกร่าง ไม่ว่าจะเป็นเพศพันธุ์ใดก็ได้ทั้งนั้น ดูเหมือนพวกเขาจะไม่มีทรรศนะในเรื่องความมีชีวิตจิตใจนี้ทำนองเดียวกับที่เรามี ชาวชมพูทวีปเชื่อว่าดวงวิญญาณนั้นอยู่ในรูปกายและเป็นตัวปกครองรูปกาย แต่ดูเหมือนเขาจะไม่ยอมเชื่ออย่างที่เราเชื่อว่าวิญญาณนั้นเกิดมาควบคู่กับรูปกายเพื่อที่จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับรูปกายนั้น แทนที่จะคิดว่าวิญญาณนั้นโดยปกติธรรมดาแล้วก็ย่อมเกิดขึ้นมาควบคู่กับรูปกายทั้งปวง ชาวชมพูทวีปกลับเชื่อว่าวิญญาณเหล่านั้นได้จำใจมาสิงสถิตอยู่ และเป็นโอกาสที่จะได้รับการทนทุกขเวทนา และไถ่บาปของตนด้วยการทนทุกขเวทนานั้น ความบรมสุขของวิญญาณนั้น ตามความเห็นของชาวชมพูทวีปก็ว่าอยู่ที่สิ้นความจำเป็นที่จะก่อให้รูปกายใด ๆ มีชีวิตจิตใจอีกต่อไป แต่อยู่ในความระงับ

สงบไปชั่วนิรันดรนั่นแล และตัวนรกอันแท้ของดวงวิญญาณตามทรรศนะของพวกเขานั้นก็เป็นตรงกันข้าม คือจำต้องก่อให้เกิดความมีชีวิตจิตใจแก่รูปกายอยู่เป็นนิตย์ย้ายผ่านจากรูปกายหนึ่งไปสู่อีกรูปกายหนึ่ง[๑] กล่าวกันว่าในบรรดาพระภิกษุสงฆ์นั้น มีอยู่ลางรูปที่กล้ายืนยันอย่างอาจหาญว่าตนระลึกชาติก่อน ๆ ได้ และองค์พยานเหล่านี้เองคงเพียงพอที่จะให้ความเชื่อมั่นแก่มหาชนได้แล้วถึงเรื่องวัฏสงสาร ชาวยุโรปแปลคำนี้ว่า เจตภูต[๒] ให้แก่ดวงวิญญาณที่ชาวชมพูทวีปว่าสิงสถิตอยู่ในรูปกายซึ่งพวกเราชาวยุโรปถือว่าเป็นสิ่งที่ปราศจากชีวิต แต่ภูตเหล่านี้ในทรรศนะของชาวชมพูทวีปนั้นก็คงเป็นดวงวิญญาณนี่เอง ซึ่งพวกเขาสันนิษฐานเอาว่า เป็นผู้ทำให้รูปกายที่เข้าสิงสถิตอยู่นั้นมีชีวิตจิตใจ แต่โดยทำนองที่ไม่ถูกต้องตรงกันกับลักษณะรวมกันเป็นเอกภาพทางกายภาพ ดังที่สอนกันอยู่ในสำนักต่าง ๆ ในบ้านเรา

๓. ความคิดเห็นของเขาในเรื่องความเป็นนิรันดรของโลก

ตามลัทธิความเชื่อของชาวชมพูทวีปนั้น สภาพธรรมของโลกย่อมยั่งยืนอยู่ชั่วนิรันดร แต่โลกที่เราเห็นกับตาอยู่ในบัดนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ ด้วยว่าทุกสิ่งที่เราเห็นอยู่ในโลกนั้นล้วนสถิตอยู่ในความรู้สึกนึกเห็นเป็นไปเองเท่านั้น และจักต้องแตกดับไปแล้วเกิดขึ้นใหม่ในขณะเดียวกัน ในสภาพเดียวกัน เป็นสวรรค์ใหม่ พิภพใหม่ และดาวใหม่ และนั่นแลเป็นมูลความเห็นตามคำกล่าวของชาวชมพูทวีปที่ได้เห็นธรรมชาติแตกดับและอุบัติขึ้นใหม่หลายครั้งหลายหน

๔. สภาวะดวงวิญญาณตามทรรศนะของชาวชมพูทวีป

ไม่มีความเห็นใดที่จะได้รับความนับถืออย่างกว้างขวางในมวลมนุษย์เท่าอมตภาพของดวงวิญญาณ แต่ว่าวิญญาณนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน ก็เป็นความจริงที่รู้กันไปไม่สู้จะกว้างขวางนัก ฉะนั้นจึงเป็นการยากอย่างยิ่งที่จะทำให้ชาวสยามเข้าใจถึงพระจิตอันบริสุทธิ์[๓] ได้ เป็นข้อยืนยันของนักสอนศาสนาที่เคยไปอยู่ท่ามกลางคนพวกนี้มาเป็นเวลานาน ๆ ทีเดียว พวกนอกศาสนาทางบุรพทิศทั้งปวงเชื่อในความจริงที่ว่าย่อมจะมีลางสิ่งเหลืออยู่หลังจากชีวิตของมนุษย์แตกดับไปแล้ว โดยดำรงอยู่ต่างหากจากกันและเป็นเอกระจากรูปกายนั้นแต่พวกเขาให้ขอบเขตและสภาพธรรมแก่สิ่งที่เหลืออยู่นั้น สรุปแล้วก็แจกแจงออกไปเป็นอวัยวะต่าง ๆ อย่างเดียวกัน เป็นของแข็งของเหลวอย่างเดียวกับบรรดาที่ประกอบกันขึ้นเป็นรูปกาย

---

[๑] transmigration

[๒] génie tutélaire

[๓] pur esprit

ของมนุษย์ พวกเขาอนุมานเอาแต่เพียงว่าวิญญาณนั้นเป็นสิ่งที่ละเอียดนัก ไม่อาจสัมผัสหรือเห็นด้วยตาได้ มาตรว่าพวกเขายังเชื่อกันอีกสถานหนึ่งว่า หากแม้ผู้ใดทำให้วิญญาณได้รับบาดเจ็บแล้ว ก็อาจปรากฏเลือดที่ไหลออกมาจากบาดแผลนั้นให้เห็นได้อยู่

โดยทำนองเดียวกันกับวิญญาณของผู้ตายและภูตผีของชาวกรีกและชาวโรมันนั้นแล และอาศัยสภาพธรรมของรูปกายนี่แลที่เวอร์จิล[๑] อนุมานว่า เอนิอัส[๒] จำ ปาลินูรุส[๓] ดีโด[๔] กับอังไคซีส[๕] ในนรกได้

๕. ความคิดเห็นที่ไร้สาระของชาวตะวันออก

สิ่งที่เราเห็นว่าไขว้เขวอย่างยิ่งในความคิดเห็นนี้ก็คือ ชาวตะวันออกมิรู้ที่จะบอกให้เราฟังได้อย่างไรว่า เหตุไฉนเขาจึงวาดสภาพธรรมของมนุษย์ได้ดีกว่าสิ่งอื่น ๆ ว่าเหมือนกับสภาพธรรมของวิญญาณ ซึ่งเขาอนุมานว่าสามารถทำให้รูปกายทุกชนิดมีชีวิตจิตใจได้ นอกเหนือไปจากรูปกายมนุษย์ ชาวตาด[๖] ที่ครองแผ่นดินจีนอยู่ในปัจจุบันนี้ ต้องการจะบังคับให้ชาวจีนโกนหัวเสียให้เกลี้ยงตามแบบชาวตาด กล่าวกันว่ามีชาวจีนเป็นอันมากยอมตายเสียดีกว่าที่จะไปปรากฏตัวต่อหน้าบรรพชนของตนในปรภพโดยไม่มีผมติดศีรษะ ด้วยความเชื่อกันว่าเมื่อโกนศีรษะของรูปกายนั้น ก็เป็นการโกนศีรษะของวิญญาณด้วย

๖. การรับโทษและการรับอานิสงส์ของวิญญาณ

ฉะนั้น ดวงวิญญาณที่มาตรว่ายังคงอยู่ในรูปกายและมีความรู้สึกสมประดียังไม่รู้จักสาบสูญตามทรรศนะของพวกเขา และเมื่อตอนออกจากอัตภาพชีวิตนั้น ก็จะไปได้รับโทษทัณฑ์หรืออานิสงส์โดยการรับทุกข์ทรมานหรือความเกษมสำราญมากน้อยตามส่วนแห่งกรรมของตน ช้าหรือเร็วตามผลกรรมและอกุศลกรรมที่ตนได้กระทำมา จนกว่าวิญญาณนั้นจะได้กลับไปสิงสู่อยู่ในกายมนุษย์ใหม่ และดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุขอยู่มากน้อยฉันใดนั้น ก็สุดแท้แต่กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ตนได้กระทำไว้ในชาติปางก่อนโน้น

---

๑ Virgile หรือ Publius Virgilius Maro (๗๐ - ๑๙ ปีก่อนคริสต์ศักราช) กวีเอกชาวโรมัน เขียนหนังสือชื่อว่า “Aeneid (Enéide)”

๒ Enée (Aeneas)

๓ Palinure (Palinurus)

๔ Didon (Dido)

๕ Anchise (Anchises)

๖ หมายถึง ชาวแมนจู

๗. เขาอธิบายความรุ่งเรืองของคนชั่วและความทุกข์ยากของคนดีว่าอย่างไร

ถ้าบุคคลใดได้รับเคราะห์ร้ายมาแต่ก่อนได้ก่อกรรม เช่นว่าได้ตายไปเสียก่อนที่จะได้ลืมตาดูโลก เป็นต้น ชาวชมพูทวีปก็เชื่อว่าบุคคลผู้นั้นได้รับผลกรรมอันตนได้กระทำไว้ในชาติปางก่อน และลางทีอาจเป็นด้วยเคยทำให้ผู้หญิงที่มีครรภ์แท้งบุตรก็ได้ ถ้าโดยนัยตรงกันข้าม เขาได้เห็นคนชั่วบาปหยาบช้ามีความรุ่งเรือง เขาก็เชื่อว่าบุคคลผู้นั้นได้รับอานิสงส์จากกุศลกรรมที่ได้กระทำไว้ในอดีตชาติ ถ้าชีวิตของบุคคลใดลุ่ม ๆ ดอน ๆ มีทั้งดีและชั่ว ก็ว่ากันว่าบุคคลนั้นได้ประกอบกรรมไว้ทั้งดีและชั่วในอดีตชาติ สรุปแล้วตามความเห็นของพวกเขานั้นก็ว่า บุคคลเราจะไม่ประสบเคราะห์ร้ายเลย ถ้ามีชีวิตอยู่อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง และบุคคลเราจะได้รับความสุขตลอดไปไม่ได้เลย ถ้าเขาได้ประกอบกรรมทำผิดไว้ และจะเจริญรุ่งเรืองไม่ได้เลย ถ้ามิใช่ด้วยอานิสงส์ที่เคยได้ประกอบกรรมทำดีไว้

๘. หลังจากที่มนุษย์ตายแล้ว วิญญาณจะไปในที่หลายแห่ง

นอกจากจะอุบัติขึ้นในโลกนี้ในลักษณะต่าง ๆ เช่น เป็นต้นไม้หรือสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งดวงวิญญาณของมนุษย์วนเวียนไปสิงสถิตอยู่เมื่อกระทำกาลกิริยาแล้วนั้น ยังมีสถานที่นอกภพนี้อีกหลายแห่งที่วิญญาณจะต้องไปอุบัติขึ้น เพื่อรับทุกข์โทษภัยหรือรับอานิสงส์เป็นบำเหน็จ มีสถานที่ที่มีความสุขสำราญกว่าภพที่เราอยู่นี้และที่ที่ต้องได้รับทุกขเวทนายิ่งกว่าภพนี้ก็มี ชาวชมพูทวีปจัดสรรสถานที่เหล่านี้เป็นชั้น ๆ แผ่ไปในธรรมดาโลกวิสัย และที่ปรากฏในพระคัมภีร์ของเขาก็มีความแตกต่างกันออกไปในเรื่องจำนวน มาตรว่าตามทรรศนะทั่ว ๆ ไปนั้นจะมีชั้นที่เสวยสุขอยู่ ๙ ชั้น และชั้นที่เสวยทุกข์อยู่เป็นจำนวนเท่า ๆ กันก็ตาม ชั้นที่เสวยสุข ๙ ชั้นนั้นสถิตอยู่เหนือศีรษะของเราขึ้นไป และชั้นที่เสวยทุกข์ ๙ ชั้นนั้นอยู่ต่ำใต้ฝ่าเท้าของเราลงไป[๑] ชั้นใดยิ่งอยู่สูงขึ้นไปก็ได้เสวยสุขมากยิ่งขึ้นตามลำดับ เช่นเดียวกับชั้นใดยิ่งต่ำลงไป ก็ได้เสวยทุกขเวทนาสาหัสยิ่งขึ้นเท่านั้น กระทั่งว่าชั้นที่เสวยสุขนั้นแผ่ขึ้นไปสูงเหนือดาวทั้งหลายและชั้นที่เสวยทุกข์นั้นอยู่ต่ำใต้จากพื้นพิภพลึกลงไปไกลที่สุด ชาวสยามเรียกผู้เสวยสุขในชั้นบน ๆ ว่า เทวดา และเรียกผู้เสวยทุกข์ในชั้นล่าง ๆ ว่า ผี ส่วนผู้ที่อยู่ในโลกนี้ เรียกว่า *มนุษย์* ชาวโปรตุเกส[๒] แปลคำ *เทวดา* ว่า anges และคำ *ผี* ว่า diables ให้ชื่อโลกที่อยู่เหนือพิภพว่า paradis[๓] และให้ชื่อโลกที่อยู่ใต้พิภพว่า enfer[๔]

---

[๑] อธิบายเรื่อง ๓๒ ชั้น ในหนังสือเตภูมิกถา

[๒] ในที่นี้ ลา ลูแบร์ใช้ศัพท์ภาษาฝรั่งเศสแทนภาษาโปรตุเกสเพื่อสื่อความหมายกับผู้อ่าน

[๓] หมายถึง สวรรค์

[๔] หมายถึง นรก

๙. ดวงวิญญาณเกิดใหม่

แต่ชาวสยามไม่เชื่อว่าดวงวิญญาณเมื่อออกจากรูปกายแล้วจะผ่านไปในสถานที่เหล่านี้ ดังเช่นที่ชาวกรีกและชาวโรมันเชื่อว่าดวงวิญญาณไปตกนรกหมกไหม้ ตามทรรศนะของชาวสยามก็ว่าดวงวิญญาณเหล่านั้นไปเกิดใหม่ในสถานที่ที่ผ่านเข้าไปนั้น และไปมีชีวิตอยู่ที่นั้นอีกหนึ่งชั่วชีวิตซึ่งเราไม่สามารถจะเห็นได้ อันเป็นต้นเหตุให้ชีวิตนั้นถึงแก่ทุพพลภาพและถึงกาลกิริยาไปในที่สุด การตายและการเกิดใหม่ย่อมเป็นทางนำจากสถานที่แห่งหนึ่งไปสู่สถานที่อีกแห่งหนึ่ง และหลังจากที่ไปมีชีวิตอยู่ในสถานที่ต่าง ๆ ชั่วระยะเวลาอันกำหนดซึ่งตามปกติก็ยืดเยื้อออกไปหลายพันปีแล้ว ดวงวิญญาณที่ได้รับการลงทัณฑ์หรือได้รับบำเหน็จเกษมสันต์หรรษาแล้ว ก็จะเวียนกลับมาเกิดใหม่ในโลกที่เราอยู่นี้

๑๐. การดำรงชีวิตอันเต็มไปด้วยความทะยานอยากเช่นในชีวิตนี้

โดยที่ชาวชมพูทวีปสันนิษฐานว่า วิญญาณนั้นไปสิงสถิตอยู่ในรูปกายใหม่ในสถานที่ที่ไปจุติ เขาเชื่อว่าวิญญาณนั้นมีความต้องการสิ่งที่เคยใช้เคยสอยมาแต่ก่อนในชีวิตนี้ ซึ่งพวกที่นิยมลัทธิเทวภูติบูชาในสมัยโบราณก็เชื่อในทำนองนี้เหมือนกัน ชาวโกลัวส์[๑] เผาสิ่งของต่าง ๆ ที่ผู้ตายรักมากที่สุดในขณะที่มีชีวิตอยู่ เช่น เครื่องเรือน สัตว์ ทาส ไปพร้อม ๆ กับศพของผู้เป็นเจ้าของ แม้แต่คนที่เป็นไทที่จงใจสามิภักดิ์ก็จะติดตามไปรับใช้ในโลกหน้าโน้น

๑๑. เหตุไฉนหญิงชาวอินเดียจึงเผาตัวเองไปพร้อม ๆ กับศพของสามี

ทุกวันนี้บรรดาพวกเดียรถีย์ในอินเดียแท้ ๆ ยังสามารถกระทำสิ่งที่เลวร้ายกว่านี้ยิ่งขึ้นไปอีก ผู้เป็นภรรยาถือว่าเป็นสิ่งน่าสรรเสริญอย่างยิ่งที่จะเผาตัวเองทั้งเป็นไปพร้อม ๆ กับศพของสามี เพื่อติดตามวิญญาณของเขาไปในปรภพ ข้าพเจ้าทราบดีว่ามีลางคนที่ทึกทักเอาว่า ธรรมเนียมนี้ถูกนำไปใช้ในชมพูทวีปเมื่อครั้งกระโน้น ก็เพื่อเป็นเครื่องประกันแก่สามีทั้งหลายว่าภรรยาของตนจะมิประพฤตินอกใจ ด้วยการออกกฎหมายบังคับให้ตายไปเสียพร้อม ๆ กัน มานเดลสโล[๒] ได้นำความเห็นข้อนี้มาเล่าไว้ และสตราโบก็ได้นำมาเล่าไว้เช่นนั้นก่อนหน้านี้แล้ว และแล้วก็ไม่เห็นจริงด้วย โดยไม่เชื่อว่าจะมีตัวบทกฎหมายเช่นนั้นตราขึ้นไว้ และเหตุผลที่ตราตัวกฎหมายเช่นนั้นก็ไม่น่าจะเป็นความจริงด้วย อันที่แท้นอกจากว่าธรรมเนียมนี้จะแผ่ไปถึงข้าวของและสัตว์ บรรดาสรรพสิ่งที่ไม่รู้อิโหน่อิเหน่อะไรด้วย แต่ธรรมเนียมนี้ไม่เกี่ยวไปถึงบรรดาภรรยา

---

[๑] les Gaulois บรรพบุรุษของชาวฝรั่งเศส

[๒] Mandelslo นักเดินทางชาวเยอรมัน มีผลงานเรื่อง “Voyages célébres et remarquables de Perse aux Indes orientales”

ทั้งหลายด้วย และไม่ปรากฏว่าเคยมีใครตายโดยทำนองนี้เลย ถ้านางไม่มีความสมัครใจที่จะปฏิบัติเช่นนั้น และธรรมเนียมอย่างนี้ได้รับถือปฏิบัติอยู่ในหลายประเทศเขตแคว้นเหลือเกินนัก จนยากที่จะเชื่อว่าภรรยาทั้งหลายจะประพฤตินอกใจสามีไปเสียทั่วทุกหนทุกแห่งเพื่อที่ผู้หญิงจะตกเป็นทาสี หรือเป็นเสมือนทาสีของสามีนั้น ในบ้านเมืองที่ธรรมเนียมเช่นนั้นมีอยู่ก็ไม่ได้ทำให้พวกนางไม่พอใจในสถานภาพของตนหรือตั้งตนเป็นศัตรูของสามีแต่ประการใด และนางก็ไม่เปลี่ยนแปลงสถานภาพของตนด้วยการแต่งงานใหม่เลย ฉะนั้นจึงเห็นกันว่าสตรีชาวอินเดียนั้นมิได้ถือว่าเป็นความทุกข์แต่อย่างใด แต่กลับถือว่าเป็นความสุขที่ตนได้รับในการที่มีเสรีภาพที่จะตายตามสามีไปเสียอีก ลางทีนางทาสีลางคนติดตามนายหญิงของตนขึ้นเชิงตะกอนไปด้วยก็มี แต่ก็ด้วยความสมัครใจ มิได้ถูกบังคับขู่เข็ญแต่ประการใด อนึ่ง ก็มิใช่สิ่งที่ไม่เคยมีตัวอย่างในชมพูทวีปมาแต่ก่อน ซึ่งสามีที่รักภรรยาของตนเองอย่างสุดสวาทขาดใจจะเผาตัวเองพร้อม ๆ กันไปกับนางด้วย โดยมีความหวังว่าจะได้ไปร่วมสมัครสโมสรกับนางต่อไปในชาติหน้าโน้น

๑๒. ธรรมเนียมนี้ชาวตาดก็ถือปฏิบัติอยู่ และเคยมีตัวอย่างอยู่ในหมู่ชาวจีนอยู่เหมือนกัน

นาวาร์แรตได้กล่าวไว้ว่า เป็นธรรมเนียมของพวกตาดอย่างหนึ่ง คือเมื่อมีคนใดคนหนึ่งในบรรดาของพวกตนตายลง ภรรยาของผู้ตายนางหนึ่งจะผูกคอตายตามสามีไปสู่ปรโลก แต่พวกตาดที่ครองแผ่นดินจีนอยู่ในปี ค.ศ. ๑๖๖๘ นั้น ได้เลิกธรรมเนียมนั้นเสียแล้ว และนาวาร์แรตยังกล่าวแถมไว้อีกว่า มาตรว่าธรรมเนียมนี้จะมิใช่เป็นสิ่งธรรมดาของชาวจีน และขงจื๊อก็มิเห็นชอบด้วยก็ตาม แต่ก็เคยมีตัวอย่างกระทำกันมาบ้างเหมือนกัน นาวาแรตยังเล่าไว้ว่า ในยุคของท่านนั้น ข้าหลวงใหญ่มณฑลกวางตุ้งที่ดื่มยาพิษทำลายชีวิตตนเองนั้น ขณะที่รู้สึกตัวว่าจวนจะขาดใจตาย ได้เรียกภรรยาคนที่ท่านรักมากที่สุดคนหนึ่งเข้ามาและขอร้องให้นางตายตามท่านไป ซึ่งนางก็ปฏิบัติตามคำขอร้องนั้นโดยผูกคอตายตามไป เมื่อข้าหลวงใหญ่ถึงแก่อสัญกรรมลง

๑๓. การประหยัดทรัพย์ของชาวจีน และชาวชาติข้างเคียงในการปลงศพ

แต่ว่าที่จริงไม่ว่าชาวจีน ชาวตังเกี๋ย ชาวสยาม หรือชาวชมพูทวีปอื่น ๆ ที่อยู่พ้นแม่น้ำคงคาออกมาเท่าที่ทราบมาก็ไม่เคยได้รับเอาลัทธิธรรมเนียมที่ยอมให้ผู้หญิงเผาตัวตายตามมาใช้เลย ใช่แต่เท่านั้น ยังรู้จักตั้งวิธีที่จะประหยัดทรัพย์อย่างประหลาดขึ้นไว้ คือแทนที่จะใช้เครื่องเรือนและเงินทองจริง ๆ เผาไปพร้อมกับซากศพผู้ตาย หากใช้กระดาษกรุตัดทำจำลองขึ้นให้คล้ายของจริง และมักทาสีหรือปิดทองเผาไปพร้อมกับศพ ในทรรศนะของข้าพเจ้าก็ว่า เมื่อได้ทำปลอมขึ้นเช่นนี้สำหรับให้ผีใช้แล้ว สิ่งที่ทำเทียมขึ้นด้วยกระดาษก็ดู

ดีเท่า ๆ กับของจริงเหมือนกัน เพราะฉะนั้นมหาชนจึงพากันกล่าวว่า สิ่งของที่ทำด้วยกระดาษที่เผาไปนี้จะกลับไปเป็นของจริงในปรภพตามรูปร่างลักษณะที่ประดิษฐ์ขึ้นนั้น แต่ชาวจีนที่เป็นมหาเศรษฐีนั้นอย่างน้อยที่สุด ก็ยังเผาผ้าผ่อนแพรพรรณที่เป็นของจริงอยู่ และยังเผาเครื่องกระดาษที่ทำเทียมของจริงอีกเป็นอันมาก คิดแต่ค่าเครื่องกระดาษที่เผาอย่างเดียวก็สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมิใช่น้อย

๑๔. อำนาจของคนตายเหนือคนเป็น ที่มาของธรรมเนียมเซ่นผี

แต่ชาวต่างชาติในดินแดนตะวันออกนี้ ไม่เพียงแต่จะเชื่อว่าตนอาจช่วยเหลือผู้ตายได้ ดังที่ข้าพเจ้าได้อธิบายมาแล้วเท่านั้น ยังคิดว่าผู้ตายหรือผีนั้นมีอำนาจที่จะมารบกวนให้เดือดร้อน และให้ความช่วยเหลือแก่คนเป็นได้อีกด้วย จึงเป็นมูลเหตุให้เกิดการเอาเป็นธุระจัดงานศพให้ประณีตและโอ่อ่า ด้วยเป็นโอกาสเดียวเท่านั้นที่จะทำให้หรูหราสมภูมิฐานได้ ต่อไปก็เกิดการบนบวงผีผู้ตาย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งวิญญาณของบรรพชนชั้นปู่ย่าตายายหรือชั้นทวด โดยอนุมานเอาว่าถ้าไกลกว่านั้นขึ้นไปนัก ก็คงจะไปผุดไปเกิด ไม่มีทางได้ยินคำบนบวงอีกแล้ว ชาวโรมันก็บนบวงบรรพชนของตนที่ตายไปแล้วเหมือนกัน มาตรว่าพวกเขาจะไม่เชื่อว่าผู้ตายนั้นได้กลายเป็นเทพเจ้าไปแล้วก็ตาม ด้วยเหตุนี้ เจอร์มานิกุส[๑] ในตำนานของตาซิทเล่าไว้ว่าเมื่อจะกรีธาทัพออกสัประยุทธ์นั้น ได้บนบวงวิญญาณของดรูซุส[๒] บิดาของตนเพื่อให้ปราศจากภยันตราย ด้วยว่าท่านดรูซุสเองก็ได้เคยไปทำสงครามในเมืองนั้นมา

๑๕. ชาวซมพูทวีปกลัวผีคนที่รู้จักกันเท่านั้น

แต่ด้วยความหลงเชื่อเช่นว่านี้ซึ่งข้าพเจ้าเห็นมีอยู่อย่างแพร่หลาย แม้ในหมู่ผู้นับถือศาสนาคริสต์เอง ชาวตะวันออกไม่คาดว่าจะได้พบหรือกลัวผีในต่างเมืองเลย แต่เขากลัวผีคนในบ้านเมืองของตัวเอง หรือผีคนตายที่อยู่ในย่านเดียวกัน ผีคนที่ทำงานอาชีพเดียวกัน หรือผีญาติพี่น้องในสกุลของตนเท่านั้น

---

[๑] Germanicus

[๒] Drusus

บทที่ยี่สิบ
ว่าด้วยการปลงศพของชาวจีน
และการปลงศพของชาวสยาม

๑.เหตุผลที่พูดถึงการปลงศพของชาวจีน

พิธีการปลงศพของชาวจีนนั้นได้มีผู้เขียนไว้ในบันทึกหลายฉบับแล้ว แต่ข้าพเจ้าก็อดที่จะพูดถึงเรื่องนี้สักคำสองคำไม่ได้ เพื่อให้เข้าใจถึงพิธีการปลงศพของชาวสยามให้ถนัดชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยว่าขนบธรรมเนียมประเพณีของเมืองหนึ่ง ๆ จะแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นเสมอ ถ้าได้เปรียบเทียบกับขนบธรรมเนียมประเพณีของดินแดนข้างเคียงกัน

๒. กิจสำคัญในการปลงศพของชาวจีน

กิจเบื้องต้นในการปลงศพของชาวจีนนั้นก็คือ การมีโลงศพที่ทำจากไม้มีค่าใบหนึ่ง ซึ่งลางทีกล้าจ่ายเงินซื้อจนเกินทุนเรือนที่ตนมีอยู่เสียอีก และมาตรว่าจะได้ฝังศพไว้โดยมิได้เผาก็ตาม เขาก็จะเผาโลงนั้นเสียเมื่อได้ฝังศพแล้ว พร้อมด้วยเครื่องใช้ไม้สอย บ้านเรือน สัตว์พาหนะ เงินทอง และของทุกสิ่งอันจำเป็นแก่การครองชีวิตด้วยความผาสุกสะดวกสบาย แต่สิ่งของเหล่านี้ทำขึ้นด้วยกระดาษทั้งสิ้น นอกจากผ้าผ่อนแพรพรรณของจริงซึ่งเผาในเวลาปลงศพผู้เป็นเศรษฐีเท่านั้น บาทหลวงเซเมโด[๑] ได้เขียนเล่าไว้ว่า ในงานปลงพระศพพระอัครมเหสีของจีนพระนางหนึ่งนั้น ได้มีการเผาเครื่องราชินูปโภคจริง ๆ กิจสำคัญประการที่สองก็คือ การเลือกที่ดินอันเหมาะสำหรับสร้างหลุมศพ โดยเลือกเอาตามคำแนะนำของซินแสหมอดู ด้วยถือกันว่าวิญญาณของผู้ตายจะได้รับความสงบสุขก็เนื่องมาจากการเลือกสถานที่นี้เป็นสำคัญ และความผาสุกกับความสงบสุขของคนเป็นก็ขึ้นอยู่กับความสงบสุขของคนตายนี้ด้วย เพราะฉะนั้นถ้าเขามิได้เป็นเจ้าของที่ดินรายที่ซินแสหมอดูชี้ให้ เขาก็จะซื้อมันมาเป็นกรรมสิทธิ์ และลางครั้งก็ซื้อมาด้วยราคาแพงหูฉี่ทีเดียว กิจสำคัญประการที่สาม นอกจากขบวนแห่ศพจะต้องมโหฬารแล้ว จะต้องให้อาหารอันโอชะแก่ผู้ตาย มิชั่วแต่ในวันฝังเท่านั้น แต่จะกระทำในวันที่ตรงกันนั้นเป็นประจำทุกปีไป และลางทีก็กระทำกันปีละหลาย ๆ ครั้ง

---

[๑] Père Alvarez Sémédo เขียนหนังสือชื่อ “Histoire universelle du grand royaume de la Chine” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๔๕

๓. การเซ่นไหว้คนตาย

ในบ้านเรือนของชาวจีนนั้นมีห้องอยู่ห้องหนึ่งที่เขาจัดสรรไว้สำหรับดวงวิญญาณของบรรพชนแห่งเจ้าเคหา นาน ๆ ที ก็ไปเซ่นสรวงบูชาด้วยอาการอย่างเดียวกับเมื่อคราวนำศพไปฝัง มีการเผาเครื่องหอม ผ้าผ่อนและกระดาษกรุอีก และตั้งอาหารสำรับใหม่ให้อีก ตามหนังสือที่บาทหลวงเดอ โรดส์[๑] กล่าวไว้ว่า ชาวตังเกี๋ยรวมอาหารเครื่องเซ่นที่ว่านี้กับกระดาษแล้วเผาไปด้วยกัน ผู้นิพนธ์คนเดียวกันนี้ยังเล่าไว้อีกว่า ในระหว่างที่ชาวตังเกี๋ยสวดให้แก่ผู้ตายนี้ พวกเขาได้ขอให้ตนมีอายุยืนและมีชีวิตอันผาสุกอย่างไร และเพิ่มการเซ่นสรวงให้หนักมือขึ้นและสวดวิงวอนขอให้ขจัดปัดเป่าปลดเปลื้องเคราะห์หามยามร้ายอย่างไร เมื่อซินแสหมอดูได้พยากรณ์ว่าความวิบัติที่จะเกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุเนื่องมาจากความขุ่นเคืองของวิญญาณแห่งบรรพชนของพวกตนนั่นแล

๔. ชาวจีนสมัยปัจจุบันทอดทิ้งประเพณีเก่าเสียหมด

หนังสือที่เล่าถึงเรื่องเมืองจีนหลายต่อหลายฉบับยืนยันว่า ชาวจีนคงแก่เรียนซึ่งเป็นที่นับถือกันในประเทศนั้นว่าเป็นบุคคลสำคัญมากที่สุดนั้น พากันเห็นว่าการทำพิธีปลงศพเป็นหน้าที่ที่ต้องกระทำ ไม่มีการบนบานเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยแต่ประการใด ชาวจีนที่คงแก่เรียนเหล่านั้นไม่มีความเชื่อถือในเรื่องศาสนา และไม่เชื่อว่ามีพระผู้เป็นเจ้าองค์ใดหรือความไม่รู้จักสิ้นสูญของวิญญาณเลย และมาตรว่าพวกเขาเหล่านั้นกระทำการสักการบูชาขงจื๊อในศาลที่ทำขึ้นอุทิศให้ก็จริงแล แต่มิได้บนบานขอให้ประสาทประสิทธิ์วิทยาให้แต่ประการใด ซึ่งผู้คงแก่เรียนชาวตังเกี๋ยยังกระทำกันอยู่

๕. ความเชื่อเรื่องเซ่นไหว้บรรพชนของชาวจีนโบราณ และดูเหมือนว่าไม่มีการบนบานผู้ตายในการปลงศพเลย

แต่นั่นแหละ ไม่ว่าการปลงศพที่ชาวจีนผู้คงแก่เรียนกระทำให้แก่บิดามารดาของตนนั้นจะมีการบนบานอธิษฐานอะไรหรือไม่ก็ตาม ก็ยังเป็นการแน่นอนที่ว่าเจตนารมณ์ดั้งเดิมแห่งประเพณีของชาวจีนนั้นเกี่ยวกับความเชื่อว่า ดวงวิญญาณนั้นเป็นอมตะ คาดว่าจะได้รับคุณและโทษจากผู้ตายอยู่ จึงได้วิงวอนต่อผู้ตาย ถ้าไม่ใช่ในขณะที่ทำการปลงศพ ก็ต้องเป็นในยามตกทุกข์ได้ยากเข้าที่คับขัน เพื่อขอร้องให้วิญญาณ

---

[๑] Père Alexandre de Rhodes เขียนหนังสือชื่อ “Histoire du royaume du Tonkin” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๕๑

ของผู้ตายช่วยคุ้มครองให้ด้วย อนึ่ง ไม่ว่าพวกเขาจะมีความเห็นอย่างไรในเรื่องที่ว่าคนตายมีอิทธิฤทธิ์สามารถช่วยเหลือคนเป็นได้ ก็ดูเหมือนพวกเขาคิดเอาว่า คนตายย่อมต้องการความอนุเคราะห์ในยามปลงศพอยู่ กล่าวคือในขณะที่เข้าไปและสิงสถิตอยู่ในชีวิตใหม่ จึงเป็นหน้าที่ของคนเป็นที่จะต้องอนุเคราะห์คนตาย หาใช่คนเป็นไปร้องขอให้คนตายอนุเคราะห์ตนไม่

๖. การปลงศพของชาวสยาม

ถึงเวลาที่จะเล่าถึงการปลงศพของชาวสยามว่าเป็นอย่างไรบ้างแล้ว เมื่อบุคคลถึงแก่ความตาย เขาก็เก็บศพผู้ตายไว้ในโลงไม้ซึ่งทายางรักทางด้านนอก และลางทีก็ปิดทองด้วย แต่โดยที่น้ำยางรักของชาวสยามไม่ค่อยดีเท่าของจีน และไม่อาจป้องกันกลิ่นเหม็นของศพมิให้รั่วระเหยออกมาตามแนวโลงที่รากได้เสมอไป เขาจึงพยายามอย่างน้อยที่สุดก็ทำลายลำไส้ของผู้ตายเสียด้วยปรอท ซึ่งเขากรอกเข้าไปในปากศพและกล่าวกันว่ากลับไหลออกมาได้ทางทวารหนัก ลางทีก็ใช้โลงที่ทำด้วยตะกั่ว และลางทีก็ปิดทองโลงนั้นด้วย แต่ไม้ที่ใช้ทำโลงของชาวสยามนั้นไม่ใช่เป็นไม้เนื้อดีมีค่าเหมือนอย่างโลงในเมืองจีน ด้วยเหตุว่าคนสยามไม่รุ่มรวยเท่าคนจีนนั่นเอง เขาวางโลงศพนั้นไว้บนเครื่องรองสูงด้วยความเคารพ โดยธรรมดาแล้วก็มักใช้เตียงนอนที่มีฐานและตราบใดที่เขายังรักษาศพไว้ที่บ้านเรือน จะเป็นด้วยคอยให้หัวหน้าครอบครัวที่ไม่อยู่กลับมาเสียก่อน หรือเพื่อตระเตรียมงานการปลงศพให้สมเกียรติ เขาก็จะเผาเครื่องหอมและจุดเทียนไว้ใกล้ ๆ โลงศพ และทุกคืนพระภิกษุสงฆ์จะไปสวดมนต์ภาษาบาลีในห้องที่ตั้งศพนั้น ท่านนั่งเรียงกันไปตามแนวฝาห้อง เจ้าภาพก็รับรองเลี้ยงดูและถวายปัจจัยบ้าง มนต์ที่ท่านสวดนั้นเป็นธรรมะว่าด้วยความตายพร้อมกับบอกทางสวรรค์ ซึ่งท่านอ้างว่าบอกให้แก่วิญญาณของผู้มรณะนั้นแล

๗. เขาเผาศพกันอย่างไร

ในระหว่างที่ตั้งศพไว้นั้น ญาติผู้ตายก็เลือกสถานที่แห่งหนึ่งในท้องนาสำหรับจะชักศพไปเผาที่นั่น สถานที่นั้นตามปกติมักจะเป็นที่ใกล้วัด ซึ่งผู้ตายหรือบรรพชนของผู้ตายคนใดคนหนึ่งได้สร้างขึ้นไว้ หรือใกล้วัดใดวัดหนึ่งถ้าไม่มีวัดของวงศ์สกุลผู้ตายเอง เขาจัดการล้อมรั้วอาณาบริเวณนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสทำด้วยไม้ไผ่ด้วยฝีมือทางสถาปัตยกรรมลางประการ รูปร่างคล้าย ๆ กับซุ้มไม้เลื้อยและเรือนต้นไม้ในสวนของพวกเรา และประดับประดาด้วยกระดาษสีหรือกระดาษทอง ซึ่งเขาตัดเป็นรูปเรือน เครื่องใช้ไม้สอย สัตว์เลี้ยงและสัตว์ป่า ตรงกลางวงล้อมนั้นเป็นที่ตั้งเชิงตะกอนก่อด้วยไม้เนื้อหอมล้วน ๆ หรือแต่ลางส่วน เช่น ไม้จันทน์ขาวหรือไม้จันทน์เหลืองและไม้กฤษณา เป็นต้น สุดแท้แต่ความมั่งคั่งและเกียรติศักดิ์ของผู้ตาย

แต่เกียรติยศอันยิ่งใหญ่ของฌาปนกิจนั้นก็อยู่ที่การยกเชิงตะกอนให้สูง มิใช่ด้วยการกองฟืนมูนขึ้น แต่ด้วยการถมดินยกฐานเชิงตะกอนขึ้น แล้วจึงวางกองฟืนลงบนนั้นต่อภายหลัง ในการปลงพระศพพระอัครมเหสีที่เสด็จสวรรคตมาได้สัก ๗ หรือ ๘ ปีมาแล้วนั้น ฐานพระจิตกาธานนั้นสูงกว่าที่เคยเห็นกันมาแต่ก่อนในประเทศนั้น และจำต้องขอยืมเครื่องมือจากชาวยุโรปไปเชิญพระโกศชะลอขึ้นสู่จิตกาธานอันสูงถึงปานนั้น*

๘. ขบวนแห่ศพ

เมื่อถึงเวลาที่จะชักศพไปสู่เมรุ (ซึ่งตามธรรมดาจะกระทำกันในตอนเช้า) ญาติพี่น้องและมิตรสหายเป็นผู้ยกหีบศพ มีประโคมด้วยเครื่องดนตรีนานาชนิด หีบศพนั้นหามออกนำหน้า ถัดจากนั้นก็ถึงบุคคลในครอบครัวของผู้ตาย ทั้งชายและหญิงล้วนแต่งขาวคลุมศีรษะด้วยผ้าสีขาวและร้องไห้คร่ำครวญเป็นอันมาก ต่อจากนั้นก็ถึงขบวนมิตรสหายและญาติของผู้ตาย ถ้าขบวนแห่นั้นสามารถกระทำโดยทางน้ำได้จนถึงที่เผา เขาก็กระทำกัน ในงานปลงศพรายใหญ่ ๆ นั้น มีคนแบกหามโครงไม้ไผ่ขนาดใหญ่หุ้มด้วยกระดาษสีกระดาษทองตามไปในขบวนด้วย มิชั่วแต่จะสร้างเป็นปราสาทราชวัง เครื่องเรือน ช้างและสัตว์ธรรมดาอย่างอื่นเท่านั้น ยังสร้างเป็นสัตว์พิลึกกึกกือ ลางตัวมีรูปร่างเหมือนมนุษย์ ซึ่งชาวคริสต์ว่าเป็นรูปผีปีศาจ เขาไม่เผาโลงด้วยแต่เขานำเอาศพออกมาวางบนกองฟืน และพระภิกษุสงฆ์ในวัดที่อยู่ใกล้ที่ทำเมรุเผาศพก็มาสวดมนต์อยู่ราวสักเสี้ยวชั่วโมง ครั้นแล้วก็ถอยจากไปไม่กลับมาอีก บัดนั้นก็เริ่มการมหรสพ มีโขนและระบำ ซึ่งเขาจัดให้มีการแสดงพร้อม ๆ กันตลอดทั้งวัน แต่ต่างโรงกันหาใช่เวทีเดียวกันไม่ พระภิกษุสงฆ์ไม่เห็นสมควรที่จะอยู่ที่นั่น ด้วยเกรงได้บาปเป็นอาบัติ และการมหรสพที่มีในการปลงศพนี้ไม่เกี่ยวกับทรรศนะทางพระศาสนาเลย ชั่วแต่ช่วยให้งานครึกครื้นขึ้นเท่านั้น ทำให้งานศพดูเป็นงานนักขัตฤกษ์ไป กระนั้นญาติวงศ์ของผู้ตายก็ยังอดที่จะคร่ำครวญปริเวทนาการไม่ได้และหลั่งน้ำตาเป็นอันมาก แต่มีผู้ยืนยันแก่ข้าพเจ้าว่าเขาหาได้จ้างนางร้องไห้ให้มาร้องแทนกันไม่เลย

---

* ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ได้ทรงขยายความออกไปว่า "*เห็นจะหลงเสียมาก ที่ว่าสูงมากน่าจะเป็นเมรุหรือพระเบญจาที่ตั้งพระศพ ไม่ใช่จิตกาธานเป็นแน่ พระอัครมเหสีพระองค์นี้ ลา ลู แบร์ว่าเป็นพระขนิษฐภคินีของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า แต่คงจะต่างพระชนนี พระราชมารดาเจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ แต่การสวรรคตและการทำพระเมรุมาศใหญ่หรือแม้จะกล่าวถึงพระนามพระมเหสี ก็ไม่มีปรากฏวี่แววในพระราชพงศาวดารไทยเลยทุก ๆ ฉบับ แต่เหตุนี้น่าจะมีอย่างเขาว่าด้วยพูดเป็นหลักฐานมาก พอฟังได้คำว่าจะมีเค้าจริง*"

๙. ผู้รับใช้ของพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้จุดเพลิงเผาศพ

พอได้เวลาเที่ยงวัน ตาปะขาวหรือผู้รับใช้ของพระภิกษุสงฆ์ก็จุดเพลิงที่กองฟืน ซึ่งตามปกติมักจะเผาลุกอยู่ราว ๒ ชั่วโมง ไฟไม่เคยเผาศพให้มอดไหม้หมดไปเลย ชั่วแต่ย่างเท่านั้นและมักไม่ค่อยเกรียมเสียด้วย แต่ถือกันว่าเพื่อเกียรติของผู้ตาย ศพนั้นจะต้องได้รับการเผาให้มอดไหม้ไปหมดสิ้นบนเนินสูง จนที่สุดเหลือแต่อังคารเท่านั้น ถ้าเป็นพระศพเจ้านายในราชตระกูลหรือศพขุนนางผู้ใหญ่ที่พระมหากษัตริย์โปรดปราน องค์พระมหากษัตริย์จะทรงจุดเพลิงที่เชิงตะกอนเอง โดยมิพักต้องเสด็จพระราชดำเนินออกนอกพระราชวัง เป็นแต่ทรงจุดไฟติดสายชนวนฝักแคอันแขวนผนึกไว้กับเส้นเชือก ซึ่งขึงแต่ช่องพระสีหบัญชรตลอดมาเข้าในเมรุถึงเชิงตะกอนที่พระราชทานเพลิง ส่วนเครื่องกระดาษที่ข้าพเจ้าได้เล่าถึงไว้แล้วนั้น ซึ่งว่ากันตามธรรมดาแล้วก็ทำไว้สำหรับเผา แต่พระภิกษุสงฆ์มักจะยึดเอาไว้เสียเอง แล้วนำไปให้ยืมไปใช้ในงานศพรายอื่นต่อไป และครอบครัวของผู้ตายก็ยอมให้ทำ การกระทำเช่นนี้ดูเหมือนพระภิกษุสงฆ์สยามจะลืมคำนึงถึงเหตุผลไปว่า ก็เหตุใดไฉนเล่าบ้านเมืองที่ใกล้เคียงเขาจึงไม่เว้นที่จะเผาเครื่องกระดาษเหล่านี้ไปเสียจริง และว่ากันโดยทั่ว ๆ ไปแล้วเราก็อาจยืนยันได้ว่าในโลกนี้ยังมีบุคคลที่เขลาต่อเรื่องในพระศาสนาของตนเองอยู่โดยทำนองเดียวกับพระภิกษุสงฆ์สยามเหมือนกัน กล่าวกันว่า ยากนักที่จะหาภิกษุรูปใดในหมู่พระสงฆ์เจ้าที่มีความรู้ดี จะต้องไปค้นหาข้อธรรมวินัยนี้ในคัมภีร์ภาษาบาลีที่พวกท่านเก็บรักษาไว้ และนำออกศึกษาน้อยเหลือเกินนัก

๑๐. การทำบุญให้ทานในการปลงศพ

ครอบครัวของผู้ตายเป็นผู้เลี้ยงดูผู้คนที่ไปในงานขบวนแห่ศพ และมีการทำบุญให้ทานต่อไปอีก ๓ วัน คือ ในวันเผาศพ ถวายไทยทานแก่พระภิกษุสงฆ์ที่ไปสวดมาติกาบังสุกุลศพ วันที่สองเลี้ยงพระภิกษุทั้งวัด และวันที่สามไปทำบุญที่วัดนั้น

๑๑. การเพิ่มมหรสพในงานปลงศพ

ทั้งนี้ ทำกันเป็นธรรมเนียมในงานปลงศพของชาวสยาม มีที่จะกล่าวแถมก็คือเขาทำให้งานปลงศพสวยงามขึ้นด้วยการจุดดอกไม้ไฟเป็นอันมาก และถ้าเป็นงานปลงศพบุคคลที่มีวาสนาบารมีมากแล้ว ก็จะมีการจุดดอกไม้ไฟติดต่อกันไปตลอดทั้ง ๓ วัน ๓ คืน

๑๒. การขุดศพขึ้นเพื่อทำพิธีให้สมเกียรติยิ่งขึ้น

ลางทีก็เคยมีบุคคลที่มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ให้ขุดศพบิดาของท่านซึ่งสิ้นชีพไปนานแล้วขึ้นมาเพื่อประกอบการปลงศพให้ใหญ่โตครึกครื้น ถ้าแม้ว่าขณะที่ท่านสิ้นชีพลงนั้น มิได้ทำการศพให้สมแก่ฐานะอันสูงส่งของผู้เป็นบุตรในปัจจุบัน นี่ก็มีเค้าธรรมเนียมจีนที่นิยมแผ่วาสนาบารมีที่ตนได้ดิบได้ดีขึ้นภายหลังไปถึงบิดามารดาของตนซึ่งวายชนม์ไปแล้วด้วยประการฉะนี้แล ยามบุคคลใดซึ่งมิใช่โอรสกษัตริย์แต่ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติในกรุงจีนเข้าแล้วไซร้ พระองค์ก็จะตรัสให้ตั้งพระราชพิธีเพื่อเฉลิมพระยศให้พระชนกนาถซึ่งสิ้นพระชนม์ไปแล้วขึ้นเป็นพระราชาธิราชด้วย

๑๓. สิ่งที่ไฟเผาไม่ไหม้ ก็ฝังไว้ใต้พีระมิด และชาวสยามเรียกพีระมิดว่ากระไร

เมื่อศพของชาวสยามได้รับการเผา ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมานี้แล้ว งานมหรสพทั้งปวงก็เป็นอันยุติ เจ้าของศพเก็บส่วนที่เหลือของร่างกายคืออัฐิกับอังคารเข้าไว้ในโลงโดยไม่มีพิธีรีตองอะไรทั้งนั้น และนำสิ่งเหล่านี้ไปฝังไว้ใต้พีระมิดองค์หนึ่งซึ่งมีอยู่รายรอบพระอุโบสถ ลางทีก็ฝังอัญมณีและสิ่งมีค่าอื่น ๆ ลงไปไว้ปนกับอัฐิด้วย เพราะถือว่าได้ฝังไว้ในสถานที่ซึ่งพระศาสนาช่วยป้องกันไว้มิให้ผู้ใดละเมิดได้ มีลางคนกล่าวว่าชาวสยามทิ้งพระอังคารของพระมหากษัตริย์ของตนลงในแม่น้ำ และข้าพเจ้าได้เคยอ่านพบว่า ชาวพะโคใช้วิธีเคล้าพระอังคารแห่งพระมหากษัตริย์ของตนด้วยน้ำนมให้เป็นบอระมาน[๑] แล้วเชิญไปฝังไว้ที่ปากน้ำยามน้ำทะเลลง แต่โดยที่ไฟมิได้เผาผลาญร่างกายให้เป็นผุยผงไปเสียทั้งสิ้น และมักจะเหลืออัฐิไว้ ชาวสยามและชาวพะโคจึงใช้วิธีการฝังพระอัฐิแห่งพระมหากษัตริย์ของตนไว้ภายใต้พีระมิด พีระมิดเหล่านี้เรียกว่า พระใจดี[๒] พระ เป็นคำภาษาบาลีที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงอยู่บ่อย ๆ แล้ว ใจดี หมายความว่า coeur - bon คือความพอใจ[๓] ดังที่ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ในที่แห่งอื่นแล้ว เพราะฉะนั้น พระใจดี ก็อนุโลมความว่าการพักผ่อนอันศักดิ์สิทธิ์[๔] ด้วยคำว่าการพักผ่อนกับความพอใจนั้นมีความหมายคล้ายคลึงกันอยู่*

---

[๑] หมายถึง กาว แป้งเปียก

[๒] Pra Tchiaï - di หมายถึง พระเจดีย์ มาจากคำสันสกฤตว่า ไจติย แปลว่า สิ่งที่ควรรำลึกถึง

[๓] contentement

[๔] repos sacré

* ตอนนี้ ลา ลูแบร์อวดรู้ภาษาไทย เลยปล่อยไก่เข้าไว้ตัวใหญ่สนัด

๑๔. ความคิดสร้างพระเจดีย์เป็นที่ฝังศพมาจากไหน

สุสานหรือที่ฝังศพอย่างราบ ๆ ของเรานั้น ตามความคิดเห็นของชาวสยามแล้วก็ว่าไม่เป็นเกียรติเพียงพอแก่ผู้ตาย สมควรต้องเป็นอะไรลางอย่างที่สูง ๆ เข้าไว้ นี่แลคือรสนิยมในการสร้างพีระมิดของอียิปต์และสุสานโมโซเลียม* ชาวชาติที่ขี้อวดแถมคำจารึกบนศิลาหลุมฝังศพเข้าอีกด้วย และโดยที่วันเวลาที่ผ่านไปอาจทำให้คำจารึกนั้นลบเลือนเสียได้เมื่อต้องลมฝนนาน ๆ ไป ลางรายจึงจารึกนามของตนไว้บนแผ่นศิลาฤกษ์ของสถานที่อันสำคัญฝังไว้ กระทั่งว่าเมื่อมีผู้ไปขุดพบเข้านั้น สิ่งที่สร้างครอบไว้ก็ปรักหักพังลงไปจนถึงที่ลงรากเสียแล้ว ชาวสยามนั้นพอใจโอ้อวดเพียงขั้นแรกเท่านั้น คือสร้างเจดีย์ธรรมดาโดยไม่มีคำจารึกและลงรากไว้ไม่ลึกนัก กระทั่งว่าเจดีย์ที่ว่าทนทานที่สุดนั้น ก็อยู่ได้ไม่นานถึงหนึ่งศตวรรษเลย

๑๕. เหตุไรชาวสยามจึงนิยมสร้างโบสถ์วิหารกันนัก

บุคคลที่ไม่มีพระอุโบสถหรือพระเจดีย์ ลางทีก็เก็บอัฐิของบิดามารดาที่เผาไหม้ไม่หมดไปรักษาไว้ที่บ้านเรือนของตน แต่ถ้าชาวสยามผู้ใดมั่งมีพอแล้ว ก็ไม่มีเว้นที่จะสร้างพระอุโบสถและฝังทรัพย์สมบัติอันมีค่าบรรดาที่เหลือใช้เหลือสอยไว้ พระอุโบสถนั้นเป็นสถานที่อันเป็นที่เคารพสักการะ ผู้ใดจะละเมิดมิได้ ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว พระมหากษัตริย์สยามก็ทำนองเดียวกับเอกชนทั้งปวง ย่อมนำธนสารสมบัติมาฝังฝากไว้ที่พระอุโบสถ ข้าพเจ้าทราบมาว่า ชาวสยามได้เคยขอตะไบไปจากชาวยุโรป เพื่อนำไปใช้ตัดลวดเหล็กขนาดใหญ่ที่รัดแผ่นศิลาในพระอุโบสถ ซึ่งภายใต้แผ่นศิลานั้นมีทองคำซ่อนอยู่ ชาวสยามบรรดาที่ไม่มีปัญญาจะสร้างพระอุโบสถได้ อย่างน้อยก็ขวนขวายสร้างรูปเคารพขึ้นแล้วมอบให้แก่พระอุโบสถที่มีผู้สร้างขึ้นแล้ว การที่คนพวกนี้ริเช่นนี้ เป็นการแสดงความโอ้อวดหรือว่ามีความเลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนาก็ตามที แต่การสร้างโบสถ์หรือพระอุโบสถนั้น ก็อาจเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การรักษาสมบัติพัสถานไว้ให้แก่บุตรหลานว่านเครือของตน มากกว่าที่จะใช้ประโยชน์อย่างอื่น

---

* พระนางเจ้าอาเตมีสที่ ๒ พระราชินีแห่งฮาลีคารนัสส์แห่งประเทศการี (ในทวีปเอเชียน้อย) ได้ทรงสร้างที่ฝังพระศพทรงสูงถวายแด่พระเจ้าโมโซโลส พระสวามี จนกลายเป็นสิ่งมหัศจรรย์ ๑ ใน ๗ อย่างของโลกไป (๓๕๓ ปีก่อนคริสต์ศักราช) คำว่า “โมโซเลียม” [Mausoleum] จึงใช้เป็นความหมายถึงที่ฝังศพอันใหญ่โตมโหฬารมีค่าสูง [ปัจจุบันอยู่ในประเทศตุรกี]

๑๖. การปลงศพคนจน

คนที่ยากจนจริง ๆ ฝังศพบิดามารดาของตนไว้โดยมิได้เผา แต่ถ้าลูกหลานมีกำลังพอที่จะทำได้ก็ไปนิมนต์พระภิกษุสงฆ์มา ท่านเหล่านี้จะไม่เล่นด้วยถ้าไม่มีเงินถวาย คนที่เข็ญใจไม่มีเงินจะถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ได้ ก็เพียงแต่นึกเอาเองตามพลการว่าตนได้ให้เกียรติแก่บิดามารดาของตนพอแล้ว ด้วยการนำศพไปวางไว้ในท้องนาในที่สูงอาจเห็นได้ง่าย คือทอดไว้บนแคร่ เป็นที่สำหรับแร้งกามาทึ้งกินเป็นมังสาหาร

๑๗. การปลงศพล่ามาก ๆ

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า ในกรณีที่มีผู้ป่วยตายลงด้วยโรคระบาด เขาฝังศพไว้โดยไม่เผา และอีกหลายปีต่อมาจึงได้ขุดศพขึ้นมาทำการเผา ในเมื่อแน่ใจว่าอันตรายจากการติดเชื้อโรคระบาดนั้นได้ผ่านพ้นไปแล้ว

๑๘. คนตายจำพวกที่มิได้รับเกียรติปลงศพ

ชาวสยามไม่เผาศพคนที่ต้องพระราชทัณฑ์ประหารชีวิต หรือทารกที่ตายมาแต่ในครรภ์เลยเป็นอันขาด หรือหญิงที่ตายทั้งกลม หรือคนที่จมน้ำตาย หรือคนที่ตายด้วยอุบัติเหตุวิสามัญ เช่น ถูกฟ้าผ่าเป็นต้น เขาเหมาเอาว่าคนจำพวกเหล่านั้น เป็นคนที่มีความผิด คิดมิชอบ ด้วยชาวสยามเชื่อว่าบาปเคราะห์เช่นนั้นจะมิบังเกิดขึ้นแก่ผู้ที่มีความบริสุทธิ์เลยเป็นอันขาด

๑๙. การไว้ทุกข์

การไว้ทุกข์ในเมืองจีนนั้นมีบัญญัติไว้ในตัวบทกฎหมาย การไว้ทุกข์ให้บิดามารดานั้นนาน ๓ ปี และยกเว้นหรือเปลื้องภาระให้แก่ผู้เป็นบุตรในการทำงานหลวงทุกประเภทไว้ตลอดระยะเวลานี้ ถ้าบุตรผู้นั้นมิได้รับราชการทหาร ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการยกเว้นสำหรับการรับราชการทหารนี้เพิ่งเป็นประเพณีที่ตั้งขึ้นใหม่ ส่วนชาวสยามนั้นตรงกันข้าม ไม่มีกฎเกณฑ์การไว้ทุกข์แต่ประการใดเลย บุตรหลานญาติวงศ์สำแดงความทุกข์ก็ชั่วระยะเวลาที่พวกเขายังมีความเศร้าโศกอยู่เท่านั้น จนเป็นสิ่งธรรมดาในสยามที่บิดามารดาไว้ทุกข์ให้แก่บุตรหลานของตน แทนที่บุตรหลานจะไว้ทุกข์ให้แก่บิดามารดาของตน ลางทีบิดาก็ไปบวชเป็นพระ มารดาไปบวชเป็นชี หรืออย่างน้อยที่สุดก็พากันโกนหัวเกลี้ยงทั้งสองคน จะมีก็ชั่วพระภิกษุสงฆ์จริง ๆ เท่านั้นที่โกนคิ้วด้วย

๒๐. ชาวสยามสวดวิงวอนผู้ตายด้วยหรือไม่

ไม่ปรากฏแก่ข้าพเจ้าว่า ชาวสยามอธิษฐานอ้อนวอนบิดามารดาผู้วายชนม์ของตนให้ช่วยเหลือแต่ประการใด ไม่ว่าข้าพเจ้าจะไปเที่ยวสอบถามใคร ๆ เขาในเรื่องนี้ แต่ชาวสยามก็ไม่วายที่จะเชื่อว่าตนได้รับการรบกวนจากการปรากฏตัวให้เห็นของผู้ตายอยู่เนือง ๆ ด้วยประการฉะนี้แล พวกบุตรหลานจึงนำเนื้อสัตว์ไปที่หลุมฝังศพ วางทิ้งไว้ให้สัตว์เดรัจฉานกินตามสบาย และทำบุญให้ทานแก่พระภิกษุสงฆ์เพื่อแผ่กุศลไปให้ เพราะชาวสยามเชื่อว่าการทำบุญให้ทานนั้นเป็นการไถ่บาปกรรมของผู้ตายได้ โดยทำนองเดียวกับที่ไถ่บาปกรรมของคนเป็น นอกจากนี้ ชาวสยามยังเซ่นสรวงสักการะเทพยดาอารักษ์ และสาปแช่งภูตผีปิศาจร้ายที่จะมายายีเกือบจะทุกโอกาสและเทพยดาอารักษ์กับภูติผีปิศาจเหล่านั้นในความคิดเห็นของพวกเขาก็คงจะเป็นดวงวิญญาณทั้งสิ้น ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าเป็นอย่างไร

๒๑. จะต้องเข้าใจอย่างไรว่า ดวงวิญญาณของคนดีนั้น กลับไปเป็นเทพยดาและดวงวิญญาณของคนชั่วไปเป็นภูตผีปิศาจ

ภูตผีปิศาจนั้นเป็นวิญญาณของบุคคลที่ตายไปแล้ว จะเป็นด้วยต้องพระราชอาญา ประหารชีวิตหรือตายโดยบาปเคราะห์วิสามัญอันชาวสยามวินิจฉัยเห็นไม่สมควรให้เกียรติด้วยการปลงศพนั่นแล ส่วนเทพยดานั้นเป็นดวงวิญญาณประเภทตรงกันข้าม มีอันดับความดีมากหรือน้อย ก็สุดแท้แต่ว่าได้ประกอบกุศลกรรมมากหรือน้อยเพียงไรในชาตินี้ ข้อนี้ตรงกับความเห็นของเพลโตที่ปรารถนาให้มนุษย์ทุกคนสร้างสมคุณธรรมความดีไว้ในชาติภพนี้เพื่อให้เกิดเป็นนิสัยสืบต่อไปหลังจากสิ้นชีพแล้ว และตรงกับความเห็นเก่าแก่แต่ครั้งโบราณอันแพร่หลายไปในคริสต์ศาสนิกชนยุคโบราณ ว่าวิญญาณผู้ปฏิบัติชอบนั้นไปจุติเป็นเทพยดา และวิญญาณของผู้มีใจบาปหยาบช้าไปจุติเป็นภูตผีนรก แต่สำหรับชาวชมพูทวีปนั้น ลัทธิความเชื่อนี้ไม่มีอย่างอื่นนอกจากว่าวิญญาณของบุคคลที่ประกอบกรรมทำดีนั้น ไปผุดไปเกิด ณ สถานที่แห่งหนึ่ง ซึ่งชาวโปรตุเกสเรียกว่า “paradis” และวิญญาณของบุคคลที่ชั่วช้าสามานย์ไปผุดไปเกิด ณ สถานที่แห่งอื่นที่เรียกว่า “enfers” วิญญาณลางดวงที่ไปสู่ปรโลกแล้วยังประกอบกรรมทำความดีต่อไป คืออำนวยความดีให้แก่มนุษย์ ส่วนวิญญาณอีกจำพวกหนึ่งก็ประกอบกรรมทำร้ายต่อไป คือรบกวนมนุษย์ให้ได้รับความเดือดร้อน แต่ใครจะรู้บ้างว่าสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ที่พวกเขาเชื่อนั้นเป็นความจำเรื่องลำดับชั้นต่าง ๆ แห่งทิพวิญญาณที่สับสนของพวกเขาเอง

๒๒. ชาวชมพูทวีปไม่มีพระเจ้าพิพากษาตัดสินการกระทำดีหรือชั่ว

คราวนี้ ด้วยความมืดบอดอย่างไม่น่าเชื่อ ชาวชมพูทวีปไม่ยอมรับว่ามีผู้รู้แจ้ง ทำหน้าที่พิพากษาบุญและบาปของมวลมนุษย์ และมีคำสั่งให้ลงทัณฑ์หรือให้บำเหน็จ ชาวชมพูทวีปยอมรับในเรื่องนี้แต่เพียงว่าเป็นกรรมอันมืดมน ไม่กระจ่างแจ้ง โดยกล่าวว่า ความสุขที่ได้รับนั้นควบคู่ไปกับกุศลกรรม และความทุกข์นั้นติดตามไปกับอกุศลกรรม ดังที่อนุมานว่าของหนักย่อมจมลงและของเบาย่อมลอยฟ่องขึ้นฉะนั้น และโดยที่ไม่มีสิ่งไรจะไร้เหตุผลมากไปกว่าที่จะถือเอาว่าความยุติธรรมที่ถ่องแท้นั้น คือยถากรรมหรือแล้วแต่กรรมจะบันดาลให้เป็นไป ชาวชมพูทวีปพากันลงสันนิษฐานว่ามีอะไรลางอย่างที่เป็นรูปธรรมอยู่ในการประกอบกรรมดีและกรรมชั่วนี้ โดยกล่าวว่าเป็นพลังหนุนนำให้มนุษย์ได้รับคุณและโทษ โดยควรแก่การกระทำของตน แต่โดยที่เราได้กล่าวอยู่เสมอว่า ชาวชมพูทวีปรู้จักแยกแยะในเรื่องพฤติกรรมอันเป็นความดีและความชั่วอยู่ จึงเป็นการสมควรที่จะได้กล่าวถึงหัวข้อศีลปฏิบัติในบทต่อไปนี้

บทที่ยี่สิบเอ็ด
ว่าด้วยหัวข้อศีลปฏิบัติของชาวชมพูทวีป

---

๑. ข้อห้าม ๕ ประการ

ชาวชมพูทวีปย่นย่อข้อศีลปฏิบัติในทางห้ามลงเหลือเพียง ๕ ประการเท่านั้น อันเกือบจะถือเหมือน ๆ กันหมดในแคว้นทั้งปวงในชมพูทวีป เบญจศีลของชาวสยามมีดังต่อไปนี้

๑. เว้นการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

๒. เว้นการลักทรัพย์

๓. เว้นการกระทำผิดประเวณี

๔. เว้นการพูดปด

๕. เว้นการเสพเครื่องดื่มดองของเมา ซึ่งโดยทั่ว ๆ ไปเรียกว่า *เหล้า*

๒. ศีลองค์แรกใช้กับพฤกษชาติและเมล็ดพันธุ์ด้วย

ศีลองค์แรกมิได้จำกัดอยู่เพียงการฆ่ามนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานเท่านั้น แต่หมายรวมถึงพฤกษชาติและเมล็ดพันธุ์ด้วย เพราะเหตุว่าการที่ห้ามเช่นนั้นก็อาจเป็นด้วยชาวสยามมีความเชื่อว่าเมล็ดพืชนั้นก็คือเครื่องหุ้มห่อพฤกษชาติไว้นั่นแล เพราะฉะนั้นบุคคลผู้ใดที่รักษาปฐมศีลนี้ ว่ากันตามความเข้าใจของพวกเขาแล้ว ก็สมควรจะเลี้ยงชีพด้วยการบริโภคแต่ผลไม้เท่านั้น ด้วยชาวสยามเห็นเสียว่าผลไม้นั้นมิใช่สิ่งที่มีชีวิต หากแต่เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ซึ่งสิ่งนั้นไม่มีความรู้สึกทุกขเวทนาประการใด มาตรว่าจะมีผู้ปลิดผลไม้ไปจากต้นก็ตาม ชั่วแต่ว่าในเวลาที่บริโภคผลไม้นั้น มิพึงบริโภคเมล็ดเข้าไปด้วยเท่านั้น ด้วยว่าจะได้เหลืออยู่เป็นพืชพันธุ์ต่อไป และมิพึงบริโภคผลไม้นอกฤดูกาล ซึ่งตามความเห็นของข้าพเจ้าแล้วก็ว่าก่อนถึงฤดูกาล ด้วยว่าจะเป็นการทอนพืชพันธุ์ที่บรรจุอยู่ในผลไม้นั้นโดยที่มันยังไม่ทันสุก

๓. และมิให้ทำลายสิ่งใด ๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ

นอกจากนี้ ศีลองค์ที่ให้เว้นการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ยังขยายไปถึงให้เว้นการทำลายสรรพสิ่งบรรดาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมดาธรรมชาติอีกด้วย โดยเหตุที่ชาวสยามคิดว่าทุกสิ่งมีชีวิตจิตใจด้วยกันทั้งนั้น หรือจะพูดอีกทีหนึ่งก็ว่า ทุกสิ่งล้วนแต่มีวิญญาณด้วยกันทั้งนั้น เพราะฉะนั้นการทำลายไม่ว่าสรรพสิ่งใด ๆ ก็เท่ากับเป็นการพรากวิญญาณที่สิงอยู่โดยพลการ เขาไม่ปรารถนาที่จะทำให้สิ่งไรพิกลพิการหรือว่าตัดมันให้ขาดจากกัน เช่น ไม่หักกิ่งไม้ โดยทำนองเดียวกันกับการที่ไม่หักแขนคนที่บริสุทธิ์ฉะนั้น เขาเชื่อว่าจะเป็นการประทุษร้ายต่อวิญญาณของต้นไม้ไป แต่เมื่อวิญญาณได้ถูกขับไล่ออกจากเรือนร่างใดแล้ว เขาก็ถือเสียว่าได้มีการทำลายล้างแล้ว และเขาไม่เชื่อว่าได้มีการทำลายล้างอะไรอีกเลยเมื่อนำซากอันปราศจากชีวิตนั้นมาบริโภค พระภิกษุสงฆ์ไม่มีความรังเกียจที่จะขบฉันจังหันอันทำด้วยสิ่งที่ตายแล้ว แต่จะไม่ยอมฆ่าสิ่งที่มีชีวิต

๔. ชาวสยามรู้สึกหวาดเสียวในการเลือดตกยางออก ยิ่งกว่าการฆ่าเสียอีกในหลายกรณี

ในหลายกรณี ชาวสยามรู้สึกหวาดเสียวต่อการเลือดตกยางออกยิ่งกว่าการฆ่าสัตว์เสียอีก มีข้อห้ามมิให้ทำการชำแหละใด ๆ อันจะทำให้เลือดตก ราวกับว่าวิญญาณนั้นสิงสถิตอยู่ในสายเลือดเป็นสำคัญ หรือว่าดวงวิญญาณนั้นก็คือเลือดนั่นแล และอาจเป็นความทรงจำอันรางเลือนมาจากพระราชบัญญัติแต่ครั้งโบราณของพระผู้เป็นเจ้าก็ได้ ที่อนุญาตให้มนุษย์บริโภคเนื้อสัตว์ได้ แต่หากห้ามไว้มิให้บริโภคเลือดของสัตว์ ด้วยว่าเลือดนั้นคือวิญญาณนั่นแล มีชาวชมพูทวีปลางคนไม่กล้าตัดต้นไม้ลางชนิด เพราะมันมียางสีแดงไหลออกมา ซึ่งเขาเชื่อว่าเป็นเลือดของต้นไม้ชนิดนั้น ชาวสยามนั้นรู้สึกกลัวบาป ไม่ไปหาปลาก็แต่เฉพาะวันที่พระภิกษุโกนผมเท่านั้น นอกจากนี้แล้วก็ดูเหมือนว่าเขามิได้ทำบาปอะไรในการที่ไปหาปลา ด้วยเขาเชื่อว่ามิได้เป็นผู้ต้องรับผิดชอบในการตายของปลาเลย เขากล่าวว่าชั่วแต่ยกมันขึ้นมาจากในน้ำเท่านั้น และเขามิได้ทำให้เลือดของมันตกแต่ประการใด นี่เป็นการหาวิธีเลี่ยงบทบัญญัติชัด ๆ โดยนัยเดียวกันนี้เขาก็ไม่คิดว่าเขาได้ทำบาปแต่ประการใดในการที่ฆ่าเพื่อนมนุษย์ด้วยกันยามสงคราม ด้วยเขามิได้จ้องยิงตรงไปหมายพิฆาตข้าศึก มาตรว่าในส่วนลึกแห่งความคิดนั้น เขาพยายามจะฆ่าศัตรูหมู่อมิตรอยู่ก็ตาม ดังที่ข้าพเจ้าได้อธิบายมาแล้วเมื่อกล่าวถึงทำนองการออกยุทธนาในสนามรบของชาวสยาม

๕. ความคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเป็นประโยชน์ต่อการฆ่าผู้ที่ตกทุกข์ได้ยากก็ต่อเมื่อการฆ่ากันเป็นเรื่องที่ไม่ผิด

ถ้าจะมีใครไปบอกแก่ชาวสยามว่า ตามความคิดเห็นในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดนั้น การฆ่านั้นดูจะเป็นกิจน่าสรรเสริญอยู่ ด้วยว่าเป็นการปลดปล่อยวิญญาณไปเสียจากชีวิตที่ตกทุกข์ได้ยาก พวกเขาก็ตอบว่า การทำให้วิญญาณต้องพรากไปโดยพลการนั้น เป็นการกระทำที่ประทุษร้ายต่อวิญญาณ อนึ่งก็ไม่เป็นการช่วยให้บรรเทาเพลาทุกข์ลงได้เลย ด้วยว่าวิญญาณนั้นจะเข้าไปสิงสถิตอยู่ในเรือนกายอย่างเดียวกัน เพื่อใช้กรรมตามเวลาที่ยังขาดอยู่ให้ครบกำหนดที่จะต้องมีชีวิตอยู่โดยทำนองนั้น แต่เขามิได้รู้สึกว่าการให้เหตุผลตามทำนองนี้กลับเป็นข้อพิสูจน์ไปได้อีกทางหนึ่งว่า บุคคลเรามิได้มีความผิดอย่างแท้จริงเลยในการที่ไปฆ่าคนอื่นให้ตายไป และชาวจีนซึ่งมีความคิดเห็นในเรื่องนี้แตกต่างไปจากชาวสยามอยู่ได้ฆ่าบุตรธิดาของตนเสียบ้างเมื่อมีมากเกินต้องการ และเขากล่าวว่าเพื่อให้ไปผุดไปเกิดใหม่ในชีวิตที่ผาสุกกว่านี้

๖. ดูเหมือนจะถือกันว่าการฆ่าตัวตายนั้นเป็นสิ่งที่น่าสรรเสริญอยู่

ยิ่งกว่านั้น ชาวชมพูทวีปทั้งปวงคิดอยู่ว่า การฆ่าตัวเองตายนั้นมิชั่วแต่เป็นสิ่งที่พึงอนุญาตให้กระทำได้ เพราะเขาเชื่อว่าเขาเป็นเจ้าของตัวของเขาเองเท่านั้น แต่หากเป็นความเสียสละอันมีประโยชน์แก่วิญญาณ ทำให้ได้บรรลุถึงซึ่งคุณธรรมชั้นสูงและความบรมสุข ด้วยประการฉะนี้ ในลางครั้งจึงมีชาวสยามผูกคอตายแสดงความศรัทธาที่ต้นไม้ชนิดหนึ่ง ซึ่งเขาเรียกเป็นภาษาบาลีว่า *พระศรีมหาโพธิ* และในภาษาสยามเรียกว่า *ต้นโพ* ศัพท์ในภาษาบาลีนี้ดูเหมือนจะมีความหมายว่า ประเสริฐ หรือต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ของพระพุธผู้ยิ่งใหญ่[๑] อันนามว่าพระพุธนี้เป็นนามวันพุธ[๒] ในภาษาบาลี ชาวยุโรปเรียกต้นไม้นี้ว่าต้นไม้ประจำวัด[๓] เพราะชาวสยามปลูกต้นไม้ชนิดนี้ไว้หน้าวัด ต้นไม้ชนิดนี้เติบโตขึ้นในป่าเช่นเดียวกับต้นไม้ชนิดอื่น ๆ ในประเทศนั้น แต่เอกชนคนใดจะนำเอาไปปลูกไว้ในสวนของตนมิได้ และเนื้อไม้นี้แลที่ใช้แกะทำพระปฏิมากรพระสมณโคดมในเมื่อต้องการสร้างขึ้นด้วยไม้ แต่ศรัทธาอันชักนำให้ชาวสยามไปผูกคอตายที่ต้นโพในลางครั้งนั้น มักจะมีสาเหตุเนื่องมาจากมีความเบื่อหน่ายในชีวิตเป็นประมาณ หรือว่าด้วยความหวาดกลัวอันใหญ่หลวง เช่น กลัวที่จะได้รับพระราชอาญา เป็นต้น

---

๑ grand Mercure

๒ mercredi

๓ Arbre des Pagodes

๗. เรื่องของชาวพะโคที่เผาตัวเอง

เมื่อ ๖ หรือ ๗ ปีที่แล้วมานี้ ชาวพะโคคนหนึ่งได้เผาตัวเองภายในวัดแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวพะโคที่อยู่ในสยามเรียกว่า *สามพิหาร* เขานั่งขัดสมาธิแล้วเอาน้ำมันชนิดหนึ่งทาตัวเสียหนาเตอะ หรือจะพูดให้ถูกก็เป็นน้ำยางชนิดหนึ่งแล้วก็จุดไฟขึ้น มีผู้เล่ากันว่าชาวพะโคผู้นั้นมีความไม่พอใจในครอบครัวของตน ที่แม้กระนั้นก็ยังมานั่งร้องห่มร้องไห้อยู่เป็นนักหนารอบ ๆ ตัว เมื่อถูกไฟคลอกและเนื้อตัวไหม้เกรียมไปแล้ว ก็มีผู้เอาปูนชนิดหนึ่งมาพอกร่างของผู้ตายเข้าไว้ นำเอาไปเป็นแม่พิมพ์หล่อรูปขึ้นแล้วลงรักปิดทอง นำไปประดิษฐานไว้บนแท่นชุกชีเบื้องปฤษฎางค์พระปฏิมากรแห่งพระสมณโคดม เขาเรียกนักบุญจำพวกนี้ว่า *พระเที่ยงแท้*[๑] *เที่ยง* หมายความว่า *แท้*[๒] แท้ หมายความว่า แน่นอน[๓] ดูเอาเถิดชาวสยามเข้าใจศีลองค์แรกของเขาด้วยประการฉะนี้

๘. การเว้นความประพฤติผิดประเวณีหมายรวมถึงห้ามการแต่งงานด้วย

ข้าพเจ้าไม่มีข้อสำคัญอันใดที่จะกล่าวเป็นพิเศษสำหรับศีลองค์ที่ ๒ ส่วนองค์ที่ ๓ ที่ห้ามประพฤติผิดประเวณีทุกสถานนั้น มิได้ขยายไปเพียงชั่วการผิดลูกผิดเมียเขาเท่านั้น แต่กินความไปถึงการสมัครสังวาสในระหว่างชายและหญิงทั้งปวง ตลอดไปจนถึงการแต่งงานอีกด้วย ความเป็นโสดสำหรับพวกเขา มิชั่วแต่จะเป็นที่ตั้งแห่งความสมบูรณ์พร้อมเท่านั้น แต่การแต่งงานยังเป็นที่ตั้งแห่งบาปอีกด้วย จะเป็นด้วยเกิดความคิดอดสูซึ่งในทุกประชาชาติมีความรู้สึกเกาะเกี่ยวอยู่กับประเพณีการแต่งงาน และดูเหมือนจะอนุมานกันว่าเป็นความชั่วอย่างหนึ่งที่พึงละอาย หรืออาจเป็นด้วยเกิดความรู้สึกสะอิดสะเอียนเป็นส่วนรวม ต่อบรรดาความสกปรกโสมมตามธรรมดาโลกวิสัยก็ไม่ตระหนัก ซึ่งลางประการเป็นมลทินอันชอบที่ปฏิบัติกันในหมู่ชาวยิว มีชนลางชาติต้องอาบน้ำชำระกายให้หมดจดหลังจากที่เห็นภรรยาของตนมา ราวกับว่าได้ไปกล้ำสิ่งปฏิกูลมาฉะนั้น องค์พระมะหะหมัดเองก็ทรงเชื่อว่าสตรีนั้นไม่สมควรที่จะได้ขึ้นสวรรค์ แต่ก็มิได้สำแดงให้ทราบว่านางจะไปเป็นอะไรเมื่อถึงกาลกิริยาแล้ว เป็นแต่ให้สัญญาแก่ชายผู้จะได้ขึ้นสวรรค์ว่า พระองค์จะจัดสรรสตรีที่ผิวขาวและสะอาดหมดจดยิ่งกว่านี้ประทานให้เท่านั้น

---

[๑] prá tian tée

[๒] véritable

[๓] assurément

๙. นักปราชญ์จีนนิยมว่าการหย่าร้างกับภรรยานั้นเป็นกุศลกรรม

นักปราชญ์จีนกล่าวว่า ภรรยานั้นเป็นสิ่งชั่วอันหนึ่งในตัวเอง ฉะนั้นจึงมิพึงเลี้ยงภรรยาของตนไว้ หรือว่ามีภรรยาใหม่ในเมื่อตนได้มีบุตรแล้ว ซึ่งบุตรเหล่านั้นจะสามารถทำหน้าที่ตามที่ศาสนาของชาวจีนเชื่อว่าจำเป็นแก่ความสงบสุขของผู้ตาย ให้แก่บิดามารดาผู้บังเกิดเกล้า และแก่บรรพชนของตนได้อยู่ ถ้าปราศจากความจำเป็นต้องกระทำดังอ้างนี้เสียแล้ว เขาก็นิยมกันว่าเป็นบุญกุศลนักที่จะหย่าร้างกับภรรยาเสีย เขายกเอาตัวอย่างของท่านขงจื๊อ ซึ่งหย่าขาดจากภรรยาของท่านเมื่อมีบุตรชายด้วยกันคนหนึ่ง แล้วมาเป็นนิทัศน์อุทาหรณ์ แล้วก็ยกตัวอย่างบุตรชายของท่านขงจื๊อคนนี้ซึ่งหย่าขาดจากภรรยาของตนเสียอีกเหมือนกันทั้งยกตัวอย่างและความเห็นของนักปราชญ์ชาวจีนอีกหลายคนที่หย่าขาดจากภรรยาของตน และที่ถือว่าการหย่าร้างกับภรรยานั้นเป็นกุศลกรรมอันประเสริฐ เขาประณามทรรศนะของชาวจีนในยุคสมัยนี้เช่นเดียวกับทรรศนะของชาวสยาม ซึ่งถูกชักจูงโดยความรู้สึกตามธรรมชาติที่เห็นว่าการหย่าร้างนั้นถ้าไม่เป็นสิ่งชั่ว อย่างน้อยที่สุดก็เป็นบาปเคราะห์อย่างหนึ่งนั้นว่า เป็นการทำลายขนบธรรมเนียมอันเก่าแก่ของเมืองจีนไป ข้าพเจ้าไม่มีความรู้สำคัญอันใดที่จะกล่าวถึงศีลองค์ที่ ๔ ซึ่งควรจะได้นำมาอธิบายให้ฟังเลย

๑๐. เครื่องดื่มทุกชนิดที่อาจทำให้เมามายเป็นสิ่งที่ต้องห้ามทั้งสิ้น

ศีลองค์ที่ ๕ มิชั่วห้ามเพียงมิให้เมามายเท่านั้น แต่ห้ามไปถึงมิให้ดื่มน้ำใด ๆ อันอาจทำให้เมามายได้ว่า แม้ว่าผู้ดื่มจะประหยัดตนได้ไม่เมาก็ตาม ท่านว่าเป็นสิ่งชั่วอยู่ในตัวของมันเอง ซึ่งถ้าดื่มเข้าไปมาก ๆ ก็อาจเป็นเครื่องบ่อนทำลายสุขภาพได้

๑๑. ศีลธรรมในทรรศนะของเขานั้นก็ว่ามิได้สร้างขึ้นไว้สำหรับมนุษย์ทั่วไป

ชาวสยามเข้าใจเบญจศีลของเขาดังกล่าวมานี้ แม้กระนั้นพวกเขาก็ยังไม่เชื่อว่า ศีลธรรมอันแท้จริงนั้นจะได้ทำขึ้นไว้สำหรับมนุษย์ทั่วไป หากได้สร้างขึ้นสำหรับให้พระภิกษุสงฆ์ถือปฏิบัติเท่านั้น ชาวสยามอนุมานว่าสิ่งไรที่เป็นบาปอยู่แล้วในตัวของมันเองนั้น ย่อมเป็นบาปสำหรับมนุษย์ทั้งปวงด้วย และพระภิกษุสงฆ์ก็มิได้บนบานอธิษฐาน หรือทำการอย่างหนึ่งอย่างใดในอันที่จะช่วยให้มนุษย์หลุดพ้นไปจากบาปในสิ่งที่ไม่ใช่บาปสำหรับมนุษย์ทั่วไป แต่ตามทรรศนะของชาวสยามนั้นก็ว่าอาชีพของฆราวาสนั้นได้แก่การทำบาป และอาชีพของพระภิกษุสงฆ์นั้นได้แก่การไม่ทำบาปเลย และจะต้องทรมานตนเพื่อคนที่ทำบาป ชาวสยามเข้าใจเช่นเดียวกับเราเหมือนกันว่า บุคคลผู้ถูกกำหนดให้ทรมานตนเพื่อไถ่บาปของผู้อื่นนั้น จักต้องเป็นผู้ที่มีความบริสุทธิ์ผุดผ่องยิ่งกว่าคนทั้งหลายอื่น และโทษที่จะได้รับโดยสมควรแก่บาปที่ได้กระทำลงไปนั้น

อาจถ่ายทอดจากผู้กระทำผิดไปสู่ผู้บริสุทธิ์ได้ ถ้าผู้บริสุทธิ์นั้นยอมรับเอาเพื่อปลดเปลื้องให้ผู้กระทำผิดพ้นจากความผิด* อนึ่ง ชาวสยามมีทัศนคติต่อเรื่องบาปอย่างหยาบ ๆ และเป็นเรื่องที่เห็นได้ถนัดชัดเจนนักด้วยว่าพระภิกษุสงฆ์นั้นพอใจในการเว้นที่จะประพฤติสิ่งที่ท่านเห็นว่าเป็นเรื่องชั่วบาป แต่ท่านก็ไม่กระดากที่จะใช้ให้ฆราวาสทำแทนเพื่อรับเอาประโยชน์จากการกระทำนั้น ตามนัยนี้เมื่อท่านต้องการจะฉันข้าว โดยที่ข้าวเป็นเมล็ดพืชที่งอกได้ ท่านจะหุงเองมิได้ด้วยจะต้องอาบัติบาป คือเท่ากับเป็นการทำให้เมล็ดข้าวนั้นตาย ท่านจึงโยนบาปนี้ให้ *ตาปะขาว* ซึ่งเป็นฆราวาสคนรับใช้ของท่านเป็นผู้กระทำ หรือไม่ก็ให้ลูกศิษย์ที่ท่านเลี้ยงไว้เป็นผู้หุง** และเมื่อข้าวนั้นสุกแล้ว ท่านจึงรับเอาไปฉัน โดยนัยเดียวกัน มีบทบัญญัติห้ามไว้มิให้พระภิกษุสงฆ์ถ่ายปัสสาวะรดกองไฟ หรือถ่ายลงในน้ำ หรือว่าถ่ายลงกับพื้นดิน ด้วยว่าจะเป็นการดับธาตุไฟ และทำให้ธาตุน้ำกับธาตุดินสกปรกโสโครก ท่านก็ถ่ายปัสสาวะลงในโถ แล้วคนรับใช้ที่เป็นฆราวาสจะนำเอาไปเททิ้งเสียที่ไหนก็ได้ตามชอบใจ และไม่เกรงว่าจะมีบาปมีกรรมอะไรทั้งนั้น ฉะนั้น ฆราวาสจึงถือศีลเหล่านี้และไม่ทำการล่วงบทบัญญัตินั้น ก็เพราะกลัวว่าจะต้องโดนเฆี่ยนประจานหรือเพราะการเลี่ยงจากศีลในประการที่เขาถือว่าเป็นบาป และเขาก็ซื้อบาปนั้นได้ด้วยการทำบุญสุนทาน ซึ่งโดยธรรมดาแล้วก็มักเป็นการทำบุญทำทานให้แก่วัดและพระภิกษุสงฆ์ ตามประเพณีเก่าแก่อันเป็นที่รู้กันทั่วไปธรณีดลแล้ว และมีกล่าวซ้ำซากอยู่ในพระคัมภีร์ศาสนาว่า การทำบุญทำทานนั้นเป็นการซื้อบาป อนึ่ง เป็นการง่ายที่จะสังเกตเห็นความรู้สึกนึกคิดของชาวสยามอันเป็นธรรมดา ๆ และถูกต้องที่สุด ในประการที่เขาพิจารณาโทษหนักแก่บาปบรรดาที่อาจเลี่ยงไม่กระทำเสียได้โดยง่าย กว่าบาปบรรดาที่เลี่ยงไม่พ้น ทั้ง ๆ ที่เขาเชื่อว่าการกระทำทั้งสองสถานนั้นก็เป็นบาปอยู่เหมือน ๆ กัน และเพื่อที่จะให้เราเข้าใจธรรมะของพระภิกษุให้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น ข้าพเจ้าจะได้นำสิกขาบทมาลงไว้ในท้ายหนังสือเล่มนี้ตามที่มีผู้จดให้ข้าพเจ้ามา ข้าพเจ้าจะแถมแต่ชั่วหมายเหตุลางประการให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นเท่านั้น

๑๒. หัวใจสิกขาบทของพระภิกษุสงฆ์

เราจะได้เห็นความเคารพพระภิกษุของชาวสยามต่อธาตุทั้ง ๔ และต่อสิ่งที่เป็นเองตามธรรมดาโลกธาตุปานใด พระวินัยห้ามกล่าวคำผรุสวาทต่อสรรพสิ่งทั้งมวลที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมดาธรรมชาติ เช่น ห้ามการขุดหลุมในพื้นแผ่นดิน และก็ห้ามการกลบหลุมอีก ห้ามมิให้ทำดินให้สุกเช่นต้มข้าว ห้ามมิให้ติดไฟเพราะเป็นการทำลายสิ่งที่ติดไฟขึ้นนั้น และเมื่อไฟติดแล้วก็ห้ามมิให้ดับ เราจะเห็นได้ว่าพระภิกษุชาวสยามนั้น

---

* ที่ตรงนี้เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงแย้งขยายความไว้ว่า "*การรับบาปแทนกันนี้ไม่มีในพุทธศาสนธรรมเลย*"

** ที่ตรงนี้ ลา ลูแบร์เข้าใจผิดถนัดอีก ด้วยหารู้ไม่ว่าข้าวที่ใช้หุงนั้นเป็นข้าวสาร ซึ่งนำเอาไปเพาะให้งอกเป็นต้นข้าวไม่ได้อีกแล้ว หาได้เอาข้าวเปลือกซึ่งยังใช้เพาะได้มาหุงไม่

เอาใจใส่กับความสะอาดหมดจดและความมีกิริยามรรยาทอันเหมาะสมมากเท่ากับการประพฤติตนอยู่ในศีลในธรรมเหมือนกัน พระภิกษุสยามมีข้อคิดในเรื่องกุศลกรรมบถเกือบทุกประการ และแทบว่าไม่มีบทใดที่จะถูกต้องเคร่งครัดจริง ๆ เลย เพราะถือปฏิบัติธรรมลางข้ออย่างหลงใหล และปฏิบัติยิ่งหย่อนไปในลางข้อเสีย

๑๓. การปฏิบัติตามสิกขาบทนั้นเห็นเป็นการสุดวิสัย

อนึ่ง สิกขาบทเหล่านี้ได้บัญญัติขึ้นไว้สำหรับพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น มิใช่เพราะเขาเชื่อว่าไม่มีใครสามารถที่จะล่วงสิกขาบทโดยไม่บาปก็หาไม่ แต่เป็นด้วยเขาเล็งเห็นว่าเป็นการสุดวิสัยที่ใคร ๆ จะไม่ล่วงสิกขาบทเหล่านั้นได้ ยกตัวอย่างเช่น เป็นการจำเป็นโดยแท้ที่ใครคนหนึ่งจะต้องติดไฟขึ้น[๑] เป็นต้น พระภิกษุสยามมีความอัศจรรย์ใจในความงามแห่งหลักศีลธรรมของเรา เมื่อมีผู้บอกให้พวกท่านทราบว่า คำสอนของเรานั้นก็เป็นการชักชวนเรียกร้องมนุษย์ทั้งหลายให้ประกอบกรรมทำความดีอยู่เหมือนกัน เพราะพวกท่านไม่เข้าใจว่าเป็นสิ่งที่บุคคลเราอาจถือปฏิบัติได้อยู่ แต่เมื่อเราได้ชี้แจงให้ท่านฟังและบอกให้พวกท่านได้ทราบว่าศีลธรรมความดีนั้นหาได้ประกอบขึ้นด้วยสิ่งอันเป็นการสุดวิสัยดังที่พวกท่านยึดถืออยู่ไม่ ท่านก็กลับดูแคลนข้อคำที่มีผู้บอกเล่าให้ฟัง และเชื่อว่าพวกท่านนั้นมีความบริสุทธิ์และทรงคุณธรรมยิ่งกว่าพวกคริสตังเป็นไหน ๆ หรือจะว่าอีกทีก็หวนกลับไปเชื่อว่าพวกท่านเท่านั้นที่เคร่ง คือเป็นผู้บริสุทธิ์ และพวกคริสตังนั้นเป็น คหัฐ[๒] หรือเกิดมาเพื่อทำบาปเช่นมนุษย์ทั้งหลายอื่นเท่านั้น อาการตั้งรังเกียจเดียดฉันท์ดังนี้ดูสมควรจะได้รับแสงอันสว่างไสวกว่านี้ เพื่อมิให้หลงใหลกระเจิดกระเจิงไปในเรื่องบาปบุญคุณโทษ แม้กระนั้นก็ปรากฏแก่เราว่า ความคิดเห็นนั้นช่างง่ายและเป็นธรรมดาสามัญเสียนี่กระไร

๑๔. การยกตนของพระภิกษุสงฆ์

ก็เมื่อพระภิกษุสงฆ์สำคัญคิดว่า พวกตนเท่านั้นที่เคร่งในศีลธรรมยิ่งกว่าคนทั้งปวง จึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจอะไรเลยที่ท่านเหล่านี้จะยกตนข่มฆราวาสอย่างเต็มที่ การยกตนข่มท่านนี้เห็นได้ในกรณีทั่ว ๆ ไป เช่น ยามจะนั่งก็ต้องนั่งในที่สูงกว่าฆราวาส ไม่ยอมไหว้ฆราวาสคนหนึ่งคนใดเลย และไม่ร้องไห้อาลัยอาวรณ์ต่อการตายของผู้ใดทั้งสิ้น แม้ว่าผู้มรณะนั้นจะเป็นโยมบิดามารดาของท่านเอง พระภิกษุสยามมีวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งทำนองคล้าย ๆ กับการล้างบาป กล่าวคือ นาน ๆ ครั้งท่านก็ชุมนุมกันเสียทีเพื่อแจ้งอาบัติของตนเป็นความลับให้ท่านเจ้าวัดทราบ แต่แทนที่จะรับสารภาพว่าตนเป็นผู้ทำบาป ท่านก็ว่าไปตาม

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “มิฉะนั้นแล้วไฉนเลยจึงจะมีการหุงต้มหรือใช้ประโยชน์จากไฟได้”

[๒] ต้นฉบับเขียนว่า cahat พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “(ปาก) น. คฤหัสถ์”

บทบัญญัติในพระวินัยเท่านั้นเอง โดยแจ้งว่าท่านหาได้ล่วงสิกขาบทเหล่านั้นไม่ ท่านเปล่งอุทานว่า "*ข้าพเจ้ามิได้ลักทรัพย์ ข้าพเจ้ามิได้พูดปด*" เป็นต้น และข้อสิกขาบทอื่น ๆ ก็ประกาศเยี่ยงนี้จนจบ สรุปแล้วก็ได้ความว่าพวกท่านหาได้เป็นคนถ่อมตนไม่ หากแต่คิดในเรื่องหมิ่นให้ผู้อื่นได้อายและเจ็บใจเป็นทุกข์ยิ่งกว่าที่จะคิดเรื่องความอ่อนน้อมถ่อมตัวของตน

๑๕. สิ่งที่แสดงให้เห็นคุณธรรมลางประการของพระภิกษุสงฆ์

พระภิกษุสงฆ์ก็ดูเหมือนจะรู้จักการเจริญสมาธิกับการเลี่ยงเร้นไปอยู่ในที่สงบสงัด ภิกษุต้องอาบัติถ้าเดินไปในท้องถนนโดยปราศจากอินทรีย์สังวร ภิกษุต้องอาบัติถ้าเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับราชการงานแผ่นดิน ด้วยว่าภิกษุสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้องพ้องพานกับข้อราชกิจส่วนอาณาจักรแล้ว ก็ย่อมหนีไม่พ้นความรู้สึกไขว้เขวและความอิจฉาริษยากับความเกลียดชังของคนทั้งหลายเสียได้ อันไม่เหมาะแก่สมณะผู้ควรสังวรอยู่แต่ในพุทธาวาส และสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนโดยไม่อวดอ้างวางตน แต่อีกประการหนึ่ง ข้าพเจ้าเชื่อว่านโยบายอันฉลาดมีส่วนร่วมอยู่ด้วยเป็นแม่นมั่น ในการห้ามบุคคลจำพวกที่มีอิทธิพลเหนือจิตใจของมหาชนเข้าเกี่ยวข้องกับกิจการบ้านเมือง ชาวสยามรู้จักเคารพปฏิบัติตามพุทโธวาท การเคารพเชื่อฟังถือเป็นคุณธรรมของชาวชาตินี้ จึงไม่เป็นที่น่าแปลกเลยที่ได้เห็นคุณธรรมนี้ในวัด พวกเขารู้จักสำรวมอินทรีย์ด้วยเหมือนกัน ภิกษุย่อมต้องอาบัติ ถ้าทำเสียงกระแอมไอเพื่อให้มาตุคามเหลียวมาสบตาตน ถ้าตนเองมองมาตุคามอย่างชอบเนื้อพึงใจหรือมีจิตปรารถนาในตัวมาตุคามนางใด ถ้าใช้เครื่องหอมชโลมกาย ถ้าทัดดอกไม้ที่หู พูดกันสั้น ๆ ก็คือว่า พระภิกษุสงฆ์เอาเป็นธุระในการแต่งตัวเกินไปก็ต้องอาบัติบาป แต่กล่าวกันเหมือนกันว่าพระภิกษุสงฆ์นั้นรู้จักความยากจน ด้วยว่ามีข้อบัญญัติห้ามภิกษุมิให้มีไตรจีวรครองเกินกว่าหนึ่งสำรับ และห้ามมิให้ใช้ไตรจีวรครองที่เป็นของที่มีค่าด้วย ห้ามมิให้เก็บอาหารค้างคืนไว้กระทั่งรุ่งเช้าเพื่อฉัน ห้ามมิให้จับต้องทองคำและเงิน และมิให้ปรารถนาจะใคร่ได้ด้วย แต่ว่ากันไปตามจริงแล้วโดยที่ท่านอาจลาสิกขาบทได้ แม้เมื่ออยู่ในบรรพชิตเพศถึงจะกินอยู่อย่างเจียม ก็ยังพอมีทางรวบรวมทรัพย์สินมีกินมีใช้อย่างสบายยามเมื่อสึกออกมาเป็นฆราวาส นี่แลคือความคิดเห็นของชาวสยามในเรื่องกุศลผลบุญ

บทที่ยี่สิบสอง
ว่าด้วยบรมสุขและบรมทุกข์ในทรรศนะของชาวสยาม

---

๑. บรมสุขอันสมบูรณ์แบบ

ยังเหลือแต่ข้าพเจ้าจะต้องอธิบายถึงข้อที่ชาวสยามถือว่าเป็นบรมสุข หมายถึง บำเหน็จอย่างสูงสุดของการประกอบกุศลกรรม และขั้นสุดท้ายของบรมทุกข์ หมายถึง โทษทัณฑ์ขั้นสูงสุดที่ผู้กระทำผิดพึงได้รับนั้นคืออย่างไร ชาวสยามมีความเชื่อว่าหลังจากการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏหลายครั้งหลายหน และด้วยกุศลกรรมอันได้สั่งสมไว้ในชาติทุกชาติ จนดวงวิญญาณเพียบพร้อมไปด้วยกุศลคุณสมบัติเป็นอุปนิสัยสมบูรณ์แล้วไซร้ ก็ไม่มีชาติใดภพใดอันสมควรที่ดวงวิญญาณจะต้องไปเกิดใหม่อีก ชาวสยามเชื่อว่านับแต่นั้นไปวิญญาณดวงนั้นก็ได้รับการยกเว้นมิต้องไปเกิดอีกต่อไป ไม่มีสิ่งไรจะต้องทำอีก ไม่ต้องเกิดไม่ต้องตายอีกแล้ว แต่ได้เสวยสุขด้วยการอยู่เฉยไปชั่วนิรันดร และได้ประสบความสงบอันแท้ ชาวสยามกล่าวว่า *นฤพาน* นั้นหมายถึงว่า ดวงวิญญาณนั้นได้อันตรธานไปไม่เวียนกลับมาสู่ภพใดอีก และศัพท์นี้แลที่ชาวโปรตุเกสได้แปลความหมายไว้ว่า ดวงวิญญาณนั้นสลายตัวไป และด้วยความหมายอีกประหนึ่งว่า ดวงวิญญาณนั้นกลายเป็นพระเจ้า มาตรว่าในทรรศนะของชาวสยามนั้น จะมิใช่การสลายตัวอันแท้จริง หรือได้มาซึ่งสภาพความเป็นเทพเจ้าโดยสถานใดเลยก็ตาม

๒. สิ่งที่ชาวโปรตุเกสเรียกว่าสวรรค์ นรกนั้น หาใช่บรมสุขและบรมทุกข์ตามทรรศนะของชาวสยามไม่

นี้แลคือสวรรค์อันแท้ของชาวชมพูทวีป มาตรว่าพวกเขาจะได้สันนิษฐานเอาว่าบรมสุขนั้นสถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๙ อันเป็นชั้นสูงสุดดังที่เราได้กล่าวมาแล้วข้างต้นก็ตาม ชาวชมพูทวีปก็ยังกล่าวว่าบรมสุขเช่นนั้นยังหายั่งยืนอยู่ชั่วนิรันดรไม่ และยังไม่พ้นจากเครื่องกังวลใจเสียทีเดียว แล้วก็ยังเป็นชีวิตแบบที่มีการเกิด การตายอยู่อีก โดยเหตุผลทำนองเดียวกันนี้ นรกอันแท้ก็หาใช่ขุมหนึ่งขุมใดใน ๙ ขุมที่เราเรียกว่า นิรยภูมิ นั้นไม่ ในนรกลางขุมชาวชมพูทวีปก็ได้ลงสันนิษฐานเอาไว้ว่ามีการลงโทษกรณ์และมีไฟลุกโหมอยู่ชั่วกัปกัลป์ ด้วยมาตรว่าจะมีดวงวิญญาณไปตกนรกขุมใดขุมหนึ่งอยู่มิรู้สิ้นสุด แต่ก็คงจะไม่ใช่วิญญาณดวงเดียวกัน ไม่มีวิญญาณดวงใดต้องรับโทษทัณฑ์อยู่ชั่วนิรันดร จะต้องไปเกิดใหม่และดำรงชีวิตอยู่ชั่วระยะหนึ่งก่อน แล้วก็ออกจากชีวิตนั้นไปด้วยการตายนั้นแล

๓. ขั้นท้ายที่สุดของบรมทุกข์

ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว นรกอันแท้ของชาวชมพูทวีปก็คือการเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุดของวิญญาณเหล่านั้น ไม่มีวันไปถึงขั้นนฤพาน คือ การอันตรธานไปชั่วโลกสลาย ซึ่งพวกเขาเชื่อว่าเป็นนิรันตรกาล เขาเชื่อว่าวิญญาณเหล่านี้นั้น โดยที่ทำบาปไว้มากและมิได้ประกอบกุศลผลบุญไว้มากพอ จึงต้องผ่านจากรูปกายหนึ่งไปสู่อีกรูปกายหนึ่งอยู่เรื่อย รูปกายนั้นจะเป็นอะไรก็ตาม ตามทรรศนะของเขาก็ว่าเป็นที่คุมขังดวงวิญญาณเพื่อรับทัณฑ์ไปตามความผิดของตน

๔. เรื่องอัศจรรย์ที่พวกเขาเล่าถึงบุคคลที่บรรลุนฤพาน และการที่สร้างวัดอุทิศให้

แต่ก่อนที่บุคคลใดจะบรรลุถึงบรมสุข หรือดังที่พวกเขาเรียกว่า ดับสูญไปนั้น พวกเขาเชื่อว่า ภายหลังการกระทำอันบุคคลใดปฏิบัติเป็นผลสำเร็จควรแก่นฤพานแล้ว บุคคลผู้นั้นก็จะได้เสวยผลบุญอันยิ่งใหญ่ในชาตินี้ เชื่อกันว่าบุคคลเช่นนั้นย่อมสั่งสอนผู้อื่นได้ผลมากกว่า และยังได้มาซึ่งญาณวิเศษ ทั้งทรงพลานุภาพอันไม่มีผู้พิชิตได้ แสดงปาฏิหาริย์ และระลึกชาติที่ดวงวิญญาณของตนเคยผ่านไปได้ทุกชาติ และสิ่งไรจักเกิดขึ้นแก่ตนในปัจจุบันชาติตราบจนสิ้นชีวิต การมรณภาพของบุคคลเช่นนั้นก็ต่างไปเป็นพิเศษ ซึ่งชาวชมพูทวีปเห็นว่าเป็นการตายที่สูงส่งกว่าการตายอย่างธรรมดา ๆ เขากล่าวว่า *"ท่านดับสูญไปเสมือนแสงประกายอันหายวับลับตาไปในนภากาศฉะนั้น"* และเพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงบุคคลจำพวกนี้แล ที่ชาวสยามได้สร้างพระอุโบสถวิหารขึ้นอุทิศถวาย

๕. แม้ว่าจะมีพระอรหันต์หลายองค์ แต่ชาวสยามก็สักการบูชาอยู่เพียงองค์เดียวเท่านั้น คือพระสมณโคดม

แม้ชาวสยามจะกล่าวว่ามีพระอรหันต์ผู้เสวยบรมสุขนี้หลายองค์ด้วยกัน (ตามความเข้าใจของข้าพเจ้าก็ว่า มีพระสงฆ์เจ้าอยู่หลายองค์ด้วยกันที่ปรารถนาจะบรรลุนฤพาน) แต่ชาวสยามก็นับถือแต่ชั่วองค์เดียวเท่านั้น ซึ่งเขาถือว่าทรงคุณธรรมล้ำเลิศเหนือกว่าสงฆ์องค์อื่น ๆ ชาวสยามขนานพระนามท่านว่า *สมณโคดม* และชาวสยามกล่าวว่า *โคดม* นั้นเป็นพระนามของท่าน และ *สมณ* เป็นภาษาบาลี หมายความว่า ภิกษุสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสี[๑] ตามทรรศนะของชาวสยามนั้นว่า คุณธรรมความบริสุทธิ์อันแท้จะมีอยู่ก็แต่ในบรรพชิตเพศวิสัยเท่านั้น และเขาเชื่อว่าพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีมีคุณธรรมความบริสุทธิ์กว่าพระสงฆ์ฝ่ายคามวาสี[๒]

---

[๑] talapoin des forêts

[๒] talapoin des villes

๖. ชาวสยามไม่รับรู้เรื่องเกี่ยวกับพระเจ้าเลย

คำสั่งสอนทางศาสนาของชาวสยามดูเหมือนมีอยู่ทั้งหมดเพียงเท่านี้แล ซึ่งในหลักธรรมนิยามนั้น ข้าพเจ้าไม่พบความคิดเห็นเกี่ยวกับพระเจ้าเลยทีเดียว พระเจ้าทั้งหลายของพวกนับถือเทวภูตสมัยโบราณเท่าที่เราทราบนั้นก็ว่าเป็นผู้คุ้มครองธรรมดาโลกวิสัย เป็นผู้ลงโทษคนชั่วและปูนบำเหน็จแก่คนดี และมาตรว่าพระเจ้านั้นเกิดเหมือนมนุษย์ แต่ก็เป็นเพศพันธุ์ที่เป็นอมตะไม่รู้จักตาย บรรดาพระเจ้าของเอปิกูรัส* ไม่จำต้องให้ความคุ้มครองอะไรทั้งนั้น เช่นเดียวกับพระสมณโคดม แต่ก็ปรากฏดูเหมือนว่า บุคคลผู้กุศลราศีได้ส่งให้ถึงสุขภูมิอันล้ำเลิศ ไม่ต้องทำอะไรอีกแล้ว อริสโตเติล** ยอมรับว่ามีผู้ขับเคลื่อนโลกเป็นปฐม คือ ผู้ทรงเดชานุภาพที่กำหนดความเป็นไปของธรรมชาติให้เคลื่อนไปอย่างกลมกลืน แต่ชาวสยามมิได้มีความคิดเห็นโดยทำนองนี้ ยังอยู่ห่างไกลนักต่อการที่จะยอมรับว่ามีพระเจ้าผู้สร้าง ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่าเราอาจยืนยันได้ว่า ชาวสยามไม่มีความเชื่อในเรื่องพระเจ้าแต่ประการใดเลย และศาสนาของเขาสรุปลงเพียงการสักการบูชามนุษย์ผู้ตายแล้วเท่านั้นเอง อนึ่ง ชาวจีนก็คงจะถือตามนี้ด้วย เขาไม่ยอมถือว่า pagode*** นั้น หมายถึงพระเจ้าด้วย บาทหลวงมากาย็องซ์[๑] ได้แจ้งให้เราทราบว่าชาวจีนแสลงใจมากเมื่อมีใครดูหมิ่นว่าขงจื๊อเป็น pagode ที่ว่าเป็นการดูหมิ่นนั้น มิใช่ว่าเอาไปเปรียบกับพระเจ้า แต่หากเอาไปเปรียบกับบุคคลผู้บรรลุภูมิธรรมอันสูงสุดของชาวชมพูทวีป ซึ่งชาวจีนเชื่อว่าต่ำต้อยกว่าภูมิธรรมของขงจื๊อนัก

---

* Epikouros – นักปราชญ์กรีก เกิดที่ซาโมส เมื่อ ๓๔๑ - ๒๗๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช เป็นสานุศิษย์ของเซโนกราตที่กรุงเอเธนส์ เป็นผู้ตั้งลัทธิเดโมกริต ซึ่งมีหลักการว่าความสุขสำราญนั้นเป็นยอดแห่งสมบัติของมนุษย์ และมนุษย์ทั้งหลายพึงแสวงหาความสุขสำราญให้แก่ตัวเทอญ

** Aristotle – นักปราชญ์กรีกผู้เรืองนาม เกิดที่สตาร์ซีในมาเซโดเนีย และตายที่กัลป์ชิสในเออเบเมื่อ ๓๘๔ - ๓๒๒ ปีก่อนคริสต์ศักราช เป็นพระอาจารย์และพระสหายของอเล็กซานเดอร์มหาราช

*** คำนี้เป็นภาษาโปรตุเกส หมายถึง พระปฏิมาและหมายถึงพระวิหารด้วย

[๑] Père Gabriel Magaillans เขียนหนังสือเรื่อง “Nouvelle Relation de la Chine, contenant la description des particularités les plus considérables de ce grand empire composée en l’année” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๘

บทที่ยี่สิบสาม
ว่าด้วยกำเนิดพระภิกษุสงฆ์และความคิดเห็นของพระภิกษุสงฆ์

๑. ดูเหมือนจะต้องไปค้นหากำเนิดของพระภิกษุสงฆ์ ในเรื่องราวดึกดำบรรพ์ของเมืองจีน

เมื่อข้าพเจ้าประสงค์จะสืบค้นดูว่า มนุษย์เราใช้เหตุผลขั้นใดหนอ จึงได้ผลีผลามเถลไถลหลงทางไปอย่างชอบกลเช่นนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าได้พบร่องรอยอยู่ในเรื่องราวดึกดำบรรพ์ของจีนนั่นแล

๒. แม้ชาวจีนโบราณเคยนับถือเทพเจ้า แต่ต่อมาความคิดเห็นเช่นนั้นก็ไขว้เขวไปเสีย

ชาวจีนนั้นเป็นชาติมนุษย์ที่เก่าแก่ดึกดำบรรพ์ อันเราพออนุมานได้ว่าเมื่อแรกเริ่มนั้นจะเคยรู้จักพระผู้เป็นเจ้าอันเที่ยงแท้ และโดยพระองค์นั้นแล จึงได้รู้จักแยกแยะกุศลกรรมกับอกุศลกรรมออกเป็นสองสถาน และบำเหน็จหรือโทษทัณฑ์ซึ่งแต่ละคนจะพึงได้รับจากองค์ตุลาการผู้ทรงเดชานุภาพนั้น แต่ครั้นกาลล่วงนานมา ความคิดเห็นเช่นนั้นของชาวจีนก็ค่อย ๆ มืดมนและไขว้เขวไปเสีย พระผู้เป็นเจ้าซึ่งเป็นองค์พิสุทธิและสมบูรณ์พร้อมอย่างยิ่ง ได้กลายมาเป็นอย่างมากก็เพียงดวงวิญญาณแห่งสกลโลกธาตุทั้งมวล หรือส่วนบรรเจิดที่สุดของดวงวิญญาณแห่งโลกธาตุนั้นคือสรวงสวรรค์ พระกรุณาธิคุณกับพระอานุภาพของพระองค์ก็ทอนลงมาเป็นพระอานุภาพพระกรุณาธิคุณภายในขอบเขตจำกัด มาตรว่าจะแผ่ไพศาลไปได้มากมายกว่าพลังอำนาจและความสุขุมคัมภีรภาพของมนุษย์ก็ตาม บาทหลวงตรีโกต์[๑] ได้กล่าวไว้ในหนังสือเล่มแรกของท่านที่เล่าถึงการส่งคณะสอนศาสนาไปยังประเทศจีน บทที่ ๑๐ ว่า "*ดูเหมือนชาวจีนโบราณนั้นจะเชื่อว่า โลกสวรรค์กับโลกมนุษย์นั้นเคลื่อนไหวมีชีวิตชีวา และชาวจีนโบราณเคยสักการบูชาพระวิญญาณประดุจว่าเป็นเทวราช เรียกว่า 'เจ้าสวรรค์' หรือเรียกเพียงว่า 'สวรรค์' และ 'พิภพ'*" บาทหลวงตรีโกต์อาจมีความกังขาโดยทำนองเดียวกันในสรรพสิ่งทั้งปวงด้วยว่า ลัทธิธรรมเนียมของจีนนั้นได้จำแนกวิญญาณออกไปประจำอยู่ยังจตุรภาคของพิภพ ในดวงดาวนักษัตร ในภูเขา แม่น้ำ พฤกษชาติ เมืองและคูเมืองบ้านและเรือน สรุปว่าในทุกสิ่งทุกอย่างนั่นแล และวิญญาณเหล่านั้นก็ใช่ว่าจะดีไปเสียทั้งหมด เป็นวิญญาณ

[๑] P. Nicolas Trigaut เขียนหนังสือชื่อว่า "Histoire de l'expédition chrétienne au royaume de la Chine" เมื่อ ค.ศ. ๑๖๑๖

ที่ชั่วก็มีเพื่อเป็นตัวเหตุที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนและความพินาศขึ้นแก่ชีวิตมนุษย์ อนึ่ง โดยที่ชาวจีนโบราณเชื่อว่า แผ่นดินกับทะเลอยู่ต่อกับสวรรค์ตรงขอบฟ้า จึงจำแนกวิญญาณดวงเดียวกันให้ หรือใช้วิญญาณดวงเดียวกันนั้นทั้งในสวรรค์และพิภพ มาตรว่าจะด้วยเหตุผลกลใดก็ตาม อาจเป็นความคิดเห็นเป็นตรงกันข้ามกับความคิดเห็นดั้งเดิมก็ได้ ชาวจีนจึงได้สร้างศาลเจ้าขึ้นต่างกันเป็นสองหลัง หลังหนึ่งอุทิศถวายให้แก่สวรรค์ และอีกหลังหนึ่งอุทิศถวายให้แก่พิภพ

๓. ชาวจีนโบราณไม่เชื่อเรื่องพระกรุณาธิคุณอันหาที่สิ้นสุดมิได้ กับพระอานุภาพจากพระผู้เป็นเจ้า

โดยเหตุที่ดวงวิญญาณของมนุษย์ตามความเห็นของชาวจีน เป็นบ่อเกิดแห่งกริยาการอันสำคัญยิ่งแก่ชีวิตของมนุษย์ทุกประการ ดังนั้นเขาจึงสมมติวิญญาณดวงหนึ่งถวายแก่ดวงอาทิตย์ เพื่อให้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณสมบัติและอาการเคลื่อนไหวทั้งปวงแห่งกริยาการนั้น และอาศัยหลักการนี้เองจึงเกิดมีดวงวิญญาณเที่ยวกระจายไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ก่อให้เกิดกริยาการขึ้นแก่รูปกาย ทำให้ดูเป็นไปตามธรรมชาติแห่งรูปกายนั้น ๆ ไม่จำเป็นต้องอธิบายความคิดเห็นนี้ในเรื่องโลกวิสัยให้มากความไป และเพื่อเป็นการชดเชยพระอานุภาพและพระกรุณาธิคุณอันหาที่สิ้นสุดมิได้ ซึ่งเขาไม่ยอมรับว่ามีอยู่ในวิญญาณดวงใด แม้แต่ในดวงวิญญาณของพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์เอง

๔. ชาวจีนยกพระผู้เป็นเจ้าเป็นคล้ายพระราชาแห่งธรรมดาโลกธาตุ แต่ไม่จำเป็นต้องปฏิบัติตามเทวบัญชาเสมอไป

ตามความที่เป็นจริง โดยที่มนุษย์เราใช้สิ่งอันเป็นมาตามธรรมดาโลกธาตุเป็นเครื่องบริโภคของตนหรือนำไปใช้เพื่อความสะดวกสบายของตนนั้น จึงดูเหมือนว่ามนุษย์มีอำนาจลางประการเหนือธรรมดาโลกธาตุเหล่านี้ ความคิดเห็นอันเก่าแก่ของชาวจีนก็ยอมให้อำนาจโดยทำนองเดียวกันนี้ให้แก่วิญญาณทุกดวง โดยสมมติว่าดวงวิญญาณของสวรรค์อาจแผ่อานุภาพเหนือสิ่งที่เป็นไปตามธรรมดาโลกธาตุด้วยความสุขุมคัมภีรภาพและพลาธิการอันจะเปรียบกันมิได้เลยกับความสุขุมคัมภีรภาพและพลาธิการของมนุษย์ แต่ในขณะเดียวกันนั้นไซร้ ความคิดเห็นเก่าแก่ของชาวจีนนั้นก็ยอมรับว่ามีดวงวิญญาณอยู่ในสรรพสิ่งทั้งมวลเป็นพลังภายใน เป็นเอกระโดยธรรมดาธรรมชาติจากอานุภาพของสวรรค์ และลางครั้งก็ปฏิบัติการขัดกับเจตนารมณ์ของสวรรค์อยู่ พระเจ้าในสรวงสวรรค์ปกครองธรรมดาโลกธาตุประดุจพระราชาผู้ทรงเดชานุภาพ วิญญาณดวงอื่น ๆ จักต้องปฏิบัติตามเทวบัญชาเสมอไป และแทบต้องบังคับกันอยู่เสมอด้วย แต่ลางทีวิญญาณลางดวงไม่ยอมปฏิบัติตามเทวบัญชาก็มีอยู่บ้าง

๕. ขงจื๊อเชื่อว่าโลกุตรธรรมนั้นเป็นสิ่งสุดวิสัย เพราะฉะนั้นจึงเชื่อว่าทรรศนะของเรา ในเรื่องพระผู้เป็นเจ้านั้นเป็นสิ่งสุดวิสัยไปด้วย

ขงจื๊อกล่าวถึงคุณธรรมความบริสุทธิ์อันหาขอบเขตมิได้ ซึ่งเป็นทรรศนะอันแท้ของเรา ต่อเรื่องพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ ว่าเป็นสิ่งสุดวิสัยที่จะเป็นไปได้ ท่านกล่าวว่า "*มาตรว่ามนุษย์คนใดจะทรงคุณธรรมยิ่งใหญ่สักปานใดก็ตาม แต่ก็มีคุณธรรมลางขั้นที่เขาไม่สามารถจะเข้าถึงได้เลย*" ท่านกล่าวแถมว่า "*แม้ฟ้าและดินจะไพศาลนัก มีความครบถ้วนสมบูรณ์ และมีคุณประโยชน์แก่มนุษย์ปานใด ก็ยังไม่อาจสนองความปรารถนาให้แก่คนทุกคนได้ เนื่องด้วยความไม่แน่นอนของกาลเวลาและธาตุทั้งหลาย เป็นเหตุให้มนุษย์พบข้อตำหนิและสาเหตุที่จะไม่พอใจได้อยู่ เพราะฉะนั้น ถ้าเราเข้าใจความยิ่งใหญ่แห่งคุณธรรมอันสูงสุดแล้วไซร้ เราก็จักต้องยอมรับว่า สกลโลกธาตุทั้งสิ้นนี้ก็หาอาจรับไว้หรือทานน้ำหนักได้ไม่ ตรงกันข้ามหากเราคำนึงถึงจุดอันแยบยลและแฝงไว้ซึ่งความสมบูรณ์พร้อมนี่แล้วไซร้ เราก็จักต้องยอมรับว่า สกลโลกธาตุทั้งสิ้นก็หาอาจแบ่งแยกหรือเข้าถึงซึ่งความสมบูรณ์พร้อมนั้นได้ไม่*" นี้เป็นคำของขงจื๊อดังที่บาทหลวงกูปเลต์[๑] ได้แจ้งให้เราทราบโดยนัยที่ท่านมหาปราชญ์ผู้นั้นมิได้มีเจตนาอย่างอื่นใด นอกจากจะนิยามเรื่องที่เกี่ยวกับพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์อันแท้ให้เราฟังกันเท่านั้น ดังที่ท่านเชื่อว่าเป็นสิ่งสุดวิสัยที่จะเป็นไปได้แล้วไม่พบว่ามีอยู่ ณ หนใดแม้ในดวงวิญญาณของฟ้าและดิน ซึ่งท่านเชื่อว่ามีความสมบูรณ์พร้อมเหนือกว่าสิ่งอื่น ๆ ทั้งปวงนั้นแล

๖. ชาวจีนโบราณนมัสการพระเจ้าผู้สร้างโดยแบ่งแยกไปตามสิ่งที่ได้สร้างขึ้น

พระอานุภาพและกรุณาธิคุณของพระผู้เป็นเจ้า ถูกจำหน่ายจ่ายแจกออกไปเป็นภาค ๆ ด้วยประการฉะนี้ ให้แก่ดวงวิญญาณนับปริมาณมิถ้วน ชาวจีนยุคโบราณจึงจำต้องบวงสรวงและเซ่นไหว้ดวงวิญญาณหรือเจตภูตอันมากมูลเหล่านี้ แทนที่จะได้ปฏิบัติต่อพระผู้เป็นเจ้าแต่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น

---

[๑] Père Philippe Couplet เขียนหนังสือชื่อ "Confucius Sinarum Philosophus Sive Scientia Sinensis Latine Exposita" เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๗ - ๑๖๘๘

๗. ชาวจีนจัดธรรมดาโลกธาตุเป็นแบบเดียวกับบ้านเมืองของตน

ชาวจีนจัดธรรมดาโลกธาตุเป็นอาญาสิทธิราชย์ที่มองไม่เห็นเป็นแบบเดียวกับบ้านเมืองของตน และเชื่อว่าบรรดาเจ้านายอันมองไม่เห็นองค์เหล่านั้นมีการติดต่อกับพระราชวงศ์ของพระเจ้าราชาธิราชกรุงจีนอยู่มิได้ขาดสาย ซึ่งชาวจีนเชื่อว่าปกครองอยู่เกือบทั่วสกลโลก ชาวจีนแต่งตั้งอำมาตย์ที่สำคัญ ๆ ๖ องค์ให้แก่เจตภูตแห่งพระผู้เป็นเจ้าในสรวงสวรรค์ เหมือนพระเจ้ากรุงจีนมีขุนนางผู้ใหญ่ ๖ คน อันเป็นประธานตุลาการแห่งศาลชั้นสูง ทั้ง ๖ มีอำนาจที่จะบัญชาราชกิจได้โดยเด็ดขาด ชาวจีนเชื่อว่าเจ้าสวรรค์ (เขาถวายพระอิสริยยศนี้แด่เจตภูตแห่งสรวงสวรรค์) ทรงมีความเกี่ยวข้องในพระองค์และพระจริยานุวัตรของพระเจ้ากรุงจีนมิแต่พระองค์เดียวเท่านั้น ซึ่งมนุษย์ทุกคนจักต้องสักการบูชาเจตภูตอันสูงส่งนั้น แต่มิชั่วพระเจ้ากรุงจีนพระองค์เดียวเท่านั้นที่สมควรจะบวงสรวงเจ้าสวรรค์ได้ นักพรตทั้งปวงไม่มีสิทธิจะทำได้เลย ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองจีนก็เซ่นสรวงบูชาเทวอำมาตย์ผู้ใหญ่ และขุนนางจีนแต่ละคนก็เซ่นสรวงบูชาเทวอำมาตย์ที่มีตำแหน่งตรงกับตนอยู่ในสรวงสวรรค์นั่นแล ส่วนประชาชนชาวจีนก็เซ่นสรวงบูชาเจตภูตสามัญอันสิงสถิตอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง และทุกคนเป็นนักพรตในการบวงสรวงนมัสการอย่างว่านี้อยู่ในตัวเอง ไม่มีองค์คณะสงฆ์แต่ประการใดในการดำเนินการในศาลเจ้าและในการเซ่นสรวงบูชา

๘. ชาวชมพูทวีปเองช่วยเพิ่มความหลงผิดนี้อย่างไร

ชาวชมพูทวีปยุคปัจจุบันนี้ก็เชื่อทำนองละม้ายคล้ายกันกับชาวจีนยุคดึกดำบรรพ์เหมือนกัน ว่ามีวิญญาณทั้งที่ดีและที่ชั่วสิงสถิตอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง ดวงวิญญาณเหล่านี้แลที่ชาวชมพูทวีปนำเอาพระเดชานุภาพของพระเจ้าองค์เดียวในสรวงสวรรค์นั้นมาแจกจ่ายให้ และเรายังพบร่องรอยแห่งความคิดเห็นนี้หลงเหลืออยู่แม้ในหมู่ชาวชมพูทวีปที่นับถือศาสนาพระมะหะหมัด แต่โดยความหลงผิดอีกประการหนึ่ง ชาวชมพูทวีปที่เป็นคนนอกศาสนาเชื่อว่าวิญญาณเหล่านี้มีสภาพเป็นอย่างเดียวกันทั้งสิ้น และให้หมุนเวียนจากรูปกายหนึ่งไปสู่อีกรูปกายหนึ่ง ดวงวิญญาณแห่งสวรรค์ของชาวจีนยุคโบราณมีสภาพเป็นคล้ายเทพเจ้า และดูเหมือนว่าจะเป็นอมตะ ไม่อยู่ในสถานภาพที่จะต้องแก่และตาย และไม่ต้องละตำแหน่งของตนให้แก่องค์ที่จะมาเป็นสืบต่อจากพระองค์ไป แต่ตามหลักธรรมของชาวชมพูทวีปในเรื่องสังสารวัฏนั้น ดวงวิญญาณมิได้สถิตประจำอยู่กับที่ ณ ที่ใด มีการโยกย้ายเข้าแทนที่กันอยู่เรื่อย และดวงวิญญาณเหล่านั้นก็มีสภาพอันเท่าเทียมกัน เพียงแต่เลื่อนสูงขึ้นไปหรือลดต่ำลงมาในธรรมดาโลกธาตุเท่านั้น สุดแท้แต่กรรมที่ได้สร้างสมไว้ในปางบรรพ์

๙. เหตุไฉนชาวชมพูทวีปจึงไม่สร้างเทวสถานให้แก่บรรดาเจตภูต หรือแม้แก่องค์เจ้าสวรรค์เอง

ด้วยประการฉะนี้ ชาวชมพูทวีปจึงมิได้สร้างศาลหรือเทวาลัยถวายแด่เจตภูตเหล่านั้น หรือแม้แต่องค์เจ้าสวรรค์เอง เพราะเขาเชื่อว่าดวงวิญญาณเหล่านี้ก็เหมือนกับดวงวิญญาณอื่น ๆ กล่าวคือ ยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโอฆสงสาร คือในกองบาป และในความทุกข์แห่งชาติต่าง ๆ และเพราะฉะนี้แล จึงยังไม่สมควรที่จะได้รับแท่นบูชา

๑๐. ชาวจีนยุคโบราณแบ่งอำนาจการยุติธรรมของพระผู้เป็นเจ้า

มาตรแม้นว่าชาวจีนจะได้แบ่งแยกพระกรุณาธิคุณกับพระเดชานุภาพของพระผู้เป็นเจ้าของเขาออกไปเป็นส่วนเล็กส่วนน้อยดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็ดี เขายังได้แบ่งแยกอำนาจทางยุติธรรมของพระองค์ออกไปอีก ชาวจีนถือว่าเจตภูต โดยปกติแล้วก็มีหน้าที่ลงโทษมนุษย์จำพวกที่ปกปิดความผิดของตนไว้ ดังเช่นจำพวกตุลาการที่ปกปิดตน* เจตภูตแห่งสวรรค์ก็ลงโทษความผิดของกษัตริย์ บรรดาเจตภูตแห่งอำมาตย์ในสรวงสวรรค์ก็ลงโทษความผิดคิดมิชอบแห่งบรรดาอำมาตย์ของพระมหากษัตริย์ เจตภูตอื่น ๆ ก็ลงโทษแก่มนุษย์อื่น ๆ ลดหลั่นกันลงไปเป็นชั้น ๆ

๑๑. อำนาจการยุติธรรมแห่งสวรรค์ดูแลลงโทษความผิดของพระเจ้ากรุงจีนเป็นสำคัญ

บนรากฐานอันนี้แล ชาวจีนจึงกราบทูลแด่กษัตริย์ของตน ในขณะที่พระองค์ยังทรงเป็นพระราชบุตรบุญธรรมแห่งเจ้าสวรรค์อยู่ว่า แม้กระนั้นเจ้าสวรรค์ก็จะไม่ประทานความรักใคร่แก่พระองค์แต่ประการใด ย่อมจะทรงวินิจฉัยเฉพาะแต่ความดีและความชั่วที่พระองค์ปฏิบัติในการปกครองแผ่นดินเท่านั้น ชาวจีนเรียกอำนาจจักรพรรดิจีนว่า เทวโองการ[๑] โดยกล่าวว่า พระเจ้ากรุงจีนองค์หนึ่ง ๆ นั้นจักต้องทรงปกครองแผ่นดินของพระองค์ประดุจเจ้าสวรรค์ทรงปกครองธรรมดาโลกธาตุ และจักต้องทรงขอรับศาสตร์แห่งการปกครองจากสวรรค์มาดำเนินการ ชาวจีนยอมรับว่าอันศิลปะแห่งการครองราชย์นั้นมิชั่วว่าจะเป็นของขวัญที่สวรรค์โปรดประทานมาให้เท่านั้น แม้แต่องค์จักรพรรดิเอง สวรรค์ก็เป็นผู้โปรดประทานมาให้ และเป็นของขวัญอันยากที่จะรักษาไว้ได้ เพราะเหตุที่เขาลงสันนิษฐานว่า บรรดาพระจักรพรรดิทั้งหลายย่อมไม่ทรงสามารถที่จะสถิตอยู่บนราชบัลลังก์โดยปราศจากพระอนุเคราะห์ของสวรรค์ และมิได้ทรงบำเพ็ญความดีให้เป็นที่โปรดปรานแก่สวรรค์ได้เลย

---

* คงจะหมายความว่าที่มองไม่เห็นตัวกระมัง

[๑] Le Commandement Céleste

๑๒. ชาวจีนเชื่อว่าพระจักรพรรดิของตนทรงรับผิดชอบต่อสวรรค์เรื่องศีลธรรมของอาณาประชาชนอย่างไร

ชาวจีนถือหลักธรรมนี้ไกลไปมากจนถึงขนาดอ้างเอาว่า พระคุณธรรมที่พระจักรพรรดิของตนทรงสั่งสมไว้ อาจแผ่อานิสงส์ไปให้อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์เป็นผู้กอปรด้วยคุณธรรมไปด้วย และด้วยหลักการอันนี้แล พระจักรพรรดิทั้งหลายจึงทรงเป็นปฐมบุรุษผู้รับผิดชอบต่อสวรรค์ ในการที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในอาณาจักรประพฤติผิดศีลธรรม พระคุณธรรมของกษัตริย์คือศิลปะแห่งการปกครองตามพระราชกำหนดกฎหมายของเมืองจีน ซึ่งชาวจีนถือว่าเป็นเทวานุสาสน์อำนวยมาจากสวรรค์ เรียกว่า *เทวตรรกญาณ*[๑] หรือตรรกญาณ ซึ่งสวรรค์ส่งประทานมาให้ และเหมือนกันกับตรรกญาณอันใช้อยู่ในเทวโลกนั้นแล คุณธรรมของอาณาประชาราษฎร์ตามทรรศนะของชาวจีนก็คือ ความเคารพนับถือกันทั้งระหว่างพลเมืองต่อพลเมืองด้วยกันและพสกนิกรต่อองค์พระมหากษัตริย์ โดยนัยแห่งพระราชกำหนดกฎหมายของจีนนั้นแลเป็นราชกิจของพระมหากษัตริย์ที่ดี ชาวจีนกล่าวว่าการลงโทษอาชญากรรมนั้นเป็นเรื่องที่ไม่พอ พระมหากษัตริย์จักต้องป้องกันมิให้เกิดอาชญากรรมขึ้นด้วยอาศัยพระคุณธรรมแห่งพระองค์ ชาวจีนสรรเสริญฮ่องเต้ของเขาพระองค์หนึ่งซึ่งทรงครองราชสมบัติมาเป็นเวลาถึง ๒๒ ปี โดยที่อาณาประชาราษฎร์มิได้รู้สึกเลย กล่าวคือพวกเขามิได้รู้สึกหนักด้วยพระราชอำนาจ ประดุจเดียวกับพลังอันทำให้ธรรมดาโลกธาตุเคลื่อนไหว ซึ่งชาวจีนยกให้ว่าเป็นพลังของสวรรค์ฉะนั้น ชาวจีนกล่าวว่าในระยะ ๒๒ ปีนี้ ทั่วทั้งอาณาจักรจีนมิได้มีคดีขึ้นถึงโรงศาลหรือว่ามีการพิพากษาคดีแม้แต่รายเดียว อันเป็นสิ่งอัศจรรย์ที่เขาเรียกว่า “*ปกครองที่ไม่สังเกตเห็นได้ดั่งสวรรค์ปกครอง*”[๒] และเป็นสิ่งเดียวอันทำให้เป็นที่น่ากังขาว่าพงศาวดารของเขานั้น จะถูกต้องตามความเป็นจริงแท้หรือไฉน ยังมีฮ่องเต้หรือพระเจ้ากรุงจีนอีกพระองค์หนึ่ง ตามคำจีนกล่าวว่าเสด็จไปพบคนเคราะห์ร้ายเข้าคนหนึ่งซึ่งเขากำลังนำไปประหารชีวิต ก็ทรงตำหนิพระองค์เองในประการที่ว่าในรัชกาลของพระองค์นั้นมีผู้ล่วงอาชญากรรมอันสมควรแก่การลงโทษถึงสิ้นชีวิตเจียวหนอ อีกพระองค์หนึ่งทรงเห็นกรุงจีนประสบทุพภิกขภัยมาถึง ๗ ปี ก็ทรงพิพากษาโทษพระองค์เอง ถ้าจะเชื่อเอาตามที่พงศาวดารจีนได้กล่าวไว้ ก็ว่าพระเจ้ากรุงจีนพระองค์นั้นทรงรับเอาความผิดคิดมิชอบของอาณาประชาราษฎร์ว่าเป็นความผิดของพระองค์แต่ผู้เดียว จึงตั้งพระทัยทอดถวายพระชนม์ชีพบูชายัญแก่ดวงวิญญาณแห่งสวรรค์ผู้ทรงมีเทวอำนาจลงทัณฑ์ความผิดแห่งพระราชาธิราชทั้งหลาย แต่พงศาวดารจีนได้กล่าวแถมไว้ว่า สวรรค์ทรงพอใจในศรัทธาธรรมของพระเจ้ากรุงจีนพระองค์นั้น จึงโปรดประทานอภัยโทษให้พ้นจากการเซ่นพระชีพบูชายัญ และอำนวยความสมบูรณ์ให้แก่พื้นดินด้วยการบันดาลให้ฝนห่าใหญ่ตกลงมาในบัดดลเป็นอัศจรรย์ โดยที่สวรรค์มีหน้าที่

---

[๑] Raison céleste

[๒] ตรงนี้ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “คือไม่รู้สึกว่าได้รับการปกครอง”

ลงเทวทัณฑ์แต่เฉพาะแก่องค์กษัตริย์เท่านั้น และจะเล่นงานแต่เฉพาะกษัตริย์ที่เห็นว่าควรได้รับโทษ แทนอาณาประชาราษฎร์ เทวมหาอำมาตย์ก็ลงทัณฑ์แก่มหาอำมาตย์ของกษัตริย์ที่ทำผิดคิดมิชอบกับทั้งขุนนางทั้งปวงอันอยู่ในอาณัติของมหาอำมาตย์เหล่านั้น โดยทำนองเดียวกันกับที่เจตภูตอื่น ๆ ก็คอยลงโทษหรืออำนวยคุณให้แก่มวลชนในอาณาจักรจีน ลดหลั่นกันลงไปตามศักดิ์ของบุคคลที่เจตภูตเหล่านั้นดูแลอยู่ในราชาธิปไตยที่ไม่อาจมองเห็นได้แห่งธรรมดาโลกธาตุ ซึ่งดวงวิญญาณแห่งสวรรค์เป็นเทวราชอยู่นั้น

๑๓. ชาวจีนกลัวบิดามารดาผู้ล่วงลับไปแล้ว

นอกจากนี้ ความหวาดกลัวอันเกิดขึ้นโดยธรรมดาของมนุษย์ส่วนมากที่มีอยู่ต่อผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งรู้จักมักคุ้นกันอย่างดีในยามที่ยังมีชีวิตอยู่ และความคิดเห็นของบุคคลเป็นอันมากว่าผู้ตายได้มาปรากฏตัวให้เห็น ไม่ว่าจะเป็นผลเนื่องจากความหวาดกลัวอันเกิดขึ้นโดยธรรมดาธรรมชาติบันดาลให้เห็นไป หรือว่าเป็นผลเนื่องจากนิมิตฝันอันเกิดจากความใจจดใจจ่อจนมีอาการคล้ายกับความเป็นจริงก็ตาม เป็นสาเหตุทำให้ชาวจีนโบราณเชื่อว่าดวงวิญญาณแห่งบรรพชนของตนซึ่งพวกเขาเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ละเอียดอ่อนนั้นมักพอใจที่จะสิงสู่อยู่ใกล้ ๆ กับพวกลูก ๆ หลาน ๆ และหลังจากที่วายชนม์ไปแล้ว วิญญาณเหล่านั้นก็ยังอาจลงโทษความผิดของพวกลูกหลานได้อยู่อีก ชาวจีนในยุคปัจจุบันนี้ก็ยังมีความเชื่อในทำนองเดียวกันนี้ถึงการให้โทษและให้คุณตามกาล อันมาจากวิญญาณของสรวงสวรรค์และดวงวิญญาณอื่น ๆ มาตรว่าชาวจีนส่วนใหญ่จะหันมานับถือเรื่องสังสารวัฏการเวียนว่ายตายเกิด อันเป็นเรื่องที่บรรพชนของตนยังไม่เคยรู้จักอยู่ก็ตาม

๑๔. ชาวจีนคงแก่เรียนทุกวันนี้ไม่นับถือพระเจ้า

บรรดาผู้คงแก่เรียน กล่าวคือ ผู้ที่มีความรู้สูงเชิงอักษรศาสตร์ ซึ่งเป็นบุคคลจำพวกเดียวที่เข้าไปมีส่วนในการบริหารราชการแผ่นดิน ค่อย ๆ กลายเป็นผู้ไม่มีศรัทธาธรรมในพระศาสนาไปหมดสิ้น และมาตรว่าจะมิได้เปลี่ยนแปลงภาษาของบรรพชนเลยก็ตาม ได้ทำให้วิญญาณแห่งสวรรค์และวิญญาณดวงอื่น ๆ เป็นสิ่งล่องลอยในอากาศ ปราศจากความหมายโดยสิ้นเชิง ซึ่งข้าพเจ้านึกไม่ออกเลยว่าเป็นเช่นไร การพิพากษาผลกรรมของมนุษย์เรานั้น ชาวจีนทุกวันนี้ได้สร้างเรื่องโชคชะตาฟ้าลิขิตขึ้นประการหนึ่ง ซึ่งตามทรรศนะของเขาก็อาจอำนวยความยุติธรรมอันทรงอำนาจและเที่ยงตรงได้เป็นอย่างยิ่ง ความไร้ศรัทธาไม่นับถือพระเจ้าในเมืองจีนนี้จะเก่าสักปานใด ก็ยากที่ข้าพเจ้าจะวินิจฉัยได้ บาทหลวงเดอ โรดส์ได้เขียนไว้ในพงศาวดารเมืองตังเกี๋ยของท่านโดยกล่าวหาว่า ขงจื๊อเองทีเดียวเป็นตัวการ บาทหลวงกูเปลต์ซึ่งเราเป็นหนี้ท่านอยู่มาก

ในการแปลงานหลายชิ้นของท่านมหาปราชญ์ผู้นั้น อ้างว่าขงจื๊อทำถูกแล้ว และในขณะเดียวกันก็ชี้ให้เห็นเหตุผลหลายประการของชาวจีนยุคใหม่ที่พยายามแสดงให้เห็นว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องสอดคล้องกับหลักการของธรรมดาธรรมชาติ โดยกุศลกรรมกับความสุข และอกุศลกรรมกับความทุกข์เกี่ยวพันกันอย่างลับ ๆ แต่แน่นอนกุศลกรรมนำไปสู่ความสุขเสมอไป และอกุศลกรรมก็นำไปสู่ความทุกข์เสมอไป แต่อันที่จริงแล้วเหตุผลของพวกเขาออกจะฝืนธรรมชาติและฝืนความรู้สึกอย่างมาก และไม่เข้ากันกับภาษาแห่งบรรพชนของตนเอง ซึ่งเราอาจเห็นได้ว่าเป็นผลเนื่องมาจากความคิดฟุ้งซ่านอันไม่เคยมีปรากฏในหมู่ชาวจีนยุคโบราณเลย

๑๕. ชาวสยามไม่มีผู้ตัดสินการกระทำดีหรือชั่วอื่นใด นอกจากเรื่องบุญทำกรรมแต่งเท่านั้น

ชาวสยามก็หวาดกลัวเทพเจ้าไม่น้อยกว่าชาวจีนอยู่เหมือนกัน แม้ว่าเขาจะไม่เปรียบเทียบว่ายมโลกนั้นเหมือนกับมนุษย์โลกก็ตาม แต่โดยที่ชาวสยามมิได้หลงใหลไปในเรื่องพระเจ้าน้อยไปกว่าชาวจีนเท่าใด ก็ยังคงรักษาคติธรรมเก่า ๆ เอาไว้ อันหวังในกุศลผลบุญและข้อขู่ขวัญในการลงโทษผู้ประพฤติบาปกรรม ชาวสยามจึงไม่เห็นทางอื่น นอกจากยกความยุติธรรมนี้ให้เป็นเรื่องของบุญทำกรรมแต่งไปเสียทั้งหมด ฉะนั้นในทรรศนะของชาวสยาม กรรมอันมองไม่เห็นนี้แล จึงเป็นผู้ทำให้วิญญาณดวงหนึ่งแปรสถานภาพจากรูปกายหนึ่งไปสู่อีกรูปกายหนึ่งที่ดีขึ้นหรือเลวลง และดำรงอยู่ในรูปกายนั้นช้าหรือเร็วก็สุดแท้แต่กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่ได้ทำไว้ และความเชื่อตามลำดับเช่นนี้เองที่ทำให้มนุษย์เราห่างไกลจากความจริง โดยการประพฤติตนไปตามเหตุผลที่ฟังไม่ขึ้น ซึ่งเขายกย่องชื่นชมเป็นนักหนา

๑๖. ชาวชมพูทวีปเชื่อว่าพระสงฆ์กับพระธรรมนั้นมีมาเก่าแก่เท่า ๆ กับมนุษยชาติ

ส่วนต้นกำเนิดของพระสงฆ์และสมณะจำพวกเดียวกัน อันมีอยู่แพร่หลายทั่วซีกโลกภาคบุรพทิศภายใต้นามต่าง ๆ กัน เป็นพราหมณ์ เป็นโยคี และเป็นภิกษุนั้น มีแฝงมาช้านานแล้วแต่ดึกดำบรรพ์ ซึ่งตามทรรศนะของข้าพเจ้าแล้วก็ว่ายากที่จะค้นพบได้ ดูเหมือนชาวชมพูทวีปจะเชื่อว่า บุคคลจำพวกนี้กับหลักธรรมของพวกเขานั้นมีความเก่าแก่เท่า ๆ กับโลกนี้ทีเดียว ชาวชมพูทวีปไม่ระบุว่าใครเป็นปฐมศาสดาจารย์ของพวกตน และพวกเขาพากันเชื่อว่าผู้บำเพ็ญพรตดังนี้แล ผู้ที่มีความเคารพนับถือจึงได้สร้างเป็นปฏิมากรไว้สักการบูชาตามโบสถ์วิหารทั่วไป กับทั้งปฏิมากรองค์อื่น ๆ ซึ่งเขาสันนิษฐานว่า คงจะเป็นที่เคารพบูชามาแต่ก่อนองค์ที่พวกเขาเคารพบูชากันอยู่ในปัจจุบันนี้

๑๗. ชาวจีนระบุว่าเซ็กเกียเป็นผู้ให้กำเนิดหลักธรรมนี้

ชาวจีนกล่าวว่าพระสงฆ์กับพระธรรมนั้นมาสู่กรุงจีนจากชมพูทวีปในปีที่ ๘ แห่งรัชกาลของพระเจ้ามิ่งตี้[๑] อันตรงกับปีที่ ๖๕ แห่งศาสนธรรมของเรา และโดยที่ชาวจีนมีนิสัยชอบที่จะแจ้งมูลเหตุของสิ่งทั้งปวงให้หมดไปเสียทุกอย่าง จึงระบุว่าเป็นคนสยามคนหนึ่งชื่อ *เซ็กเกีย** เป็นผู้ให้กำเนิดหลักธรรมนี้ เมื่อประมาณ ๑,๐๐๐ ปีก่อนพระเยซูคริสต์จะได้สมภพทั้ง ๆ ที่ชาวสยามเองก็มิได้กล่าวเช่นนี้ และโดยที่มีนิสัยชอบกุอะไร ๆ ให้เป็นเรื่องดึกดำบรรพ์ไปเสียหมด ตามทำนองชาวชมพูทวีปเผ่าอื่น ๆ พวกเขาจึงคิดว่าหลักธรรมอันว่าด้วยสังสารวัฏนั้น มีความเก่าแก่เท่า ๆ กับดวงวิญญาณทั้งหลายนั่นแล ชาวญี่ปุ่นเรียก *เซ็กเกีย* ของชาวจีนว่า *สักกะ*** และชาวตังเกี๋ยกล่าวคำนี้ให้เพี้ยนไปอีกว่า *ถิกะ* ตามที่บาทหลวง เดอ โรดส์ได้บันทึกไว้

๑๘. คำว่า "เซ็กเกีย" นี้คงเป็นนามเรียกพระสงฆ์ในสยามภาษานั่นเอง

ครานี้คำว่า เซ็กเกีย กับคำว่า สักกะ มีความใกล้เคียงกับภาษาสยามว่า *เจ้าข้า* และ *เจ้ากู* อยู่ อันทำให้ข้าพเจ้าสงสัยว่าคงจะออกเสียงแปร่งเพี้ยนกันไปดอกกระมัง เจ้าข้าและเจ้ากู หมายความว่า monseigneur หรือแปลกันคำต่อคำก็ว่า seigneur de moy[๒] โดยมีความแตกต่างกันตรงที่ว่า คำว่า *ข้า* นั้นหมายความว่า moy ซึ่งในหมู่พวกทาสใช้พูดกับผู้เป็นเจ้านายของตน หรือผู้ที่ประสงค์จะแสดงความเคารพต่อบุคคลที่ตนพูดด้วย ส่วนคำว่า *กู* นั้นก็แปลว่า moy เหมือนกัน แต่เป็นการไม่สู้แสดงความเคารพนัก ผสมกับคำว่า *เจ้า* สำหรับใช้เรียกบุคคลที่สามที่ตนนับถือว่าเป็นเจ้าเป็นนายของตน เมื่อพูดกับพระสงฆ์เขาก็พูดกับท่านว่า *เจ้าข้า* และเมื่อพูดถึงพระสงฆ์กับผู้อื่น ก็เรียกท่านว่า *เจ้ากู* แต่สิ่งที่น่าสังเกตนั้นก็คือพระสงฆ์นั้น ไม่มีชื่อเรียกเป็นอย่างอื่นในภาษาสยามอีกเลย กระทั่งกล่าวกันออกมาเป็นคำ ๆ ว่า "*ข้าพเจ้าใคร่เป็นเจ้ากู*"[๓] เพื่อที่จะบอกว่า "*ข้าพเจ้าใคร่เป็นพระสงฆ์*"[๔] ชาวสยามเรียกพระสมณโคดมของเขาว่า *พระพุทธิเจ้า*[๕] อันมีความหมายคำต่อคำว่า เจ้านายผู้ยิ่งใหญ่และประเสริฐสุด และเขาก็เรียกพระเจ้าแผ่นดินของเขาโดยทำนองเดียวกันนี้ แต่คำเหล่านั้นอาจแปลได้ว่า พระสงฆ์เจ้าผู้ยิ่งใหญ่และประเสริฐสุดได้เหมือนกัน เช่นเดียวกันกับที่พวก

---

[๑] Mim - ti

* Che - Kià ในหนังสือเรื่องไคเภ็ก ซึ่งกล่าวด้วยการสร้างฟ้าและดินว่า เมื่อยังไม่มีโลก พระเซ็กเกียหมอนีฮุดตรัสใช้ให้คุนต่อเป็งชาน้าไปเจาะฟ้าและดินสร้างเป็นโลกขึ้น พระเซ็กเกียหมอนีฮุดก็คือ พระศากยมุนีพุทธเจ้านั่นเอง เป็นการขนานนามตามคติมหายาน หาได้เรียกสมณโคดมไม่ (โปรดหารายละเอียดดูในหนังสือ "ลัทธิของเพื่อน" ของท่าน "เสฐียรโกเศศ")

** chaka วงศ์กษัตริย์ เชื้อสายพระพุทธเจ้า

[๒] พระคุณของข้าพเจ้า

[๓] Je veux estre Monseigneur

[๔] Je veux estre talapoin

[๕] Prà - pouti - Tchàou

ชาวอาหรับใช้คำว่า *มูลา* อันหมายความว่า หมอกฎหมาย ก็หมายความว่าเจ้านายนั่นเอง และคำว่า maître[๑] ก็หมายความคล้าย ๆ กับในภาษาของเราที่เขาใช้เรียก docteur และใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินด้วยเหมือนกัน ข้าพเจ้าจับเหตุได้ลางอย่างที่พอจะเชื่อได้ว่า ชาวจีนนั้นได้รับหลักธรรมเรื่องสังสารวัฏมาจากสงฆ์ชาวสยาม ลางรูป แต่ชาวจีนนำเอาวิสามานยนามของพระสงฆ์ไปใช้เป็นนามของผู้ต้นคิดหลักธรรม และสิ่งนี้ก็น่าจะรับฟังได้อยู่ ด้วยอีกสถานหนึ่งชาวจีนก็เรียกพระภิกษุหรือหลวงจีนของตนว่า *เซ็กเกีย* ดังที่ชาวสยามเรียกพระภิกษุของเขาว่า เจ้ากู ฉะนั้น เราจึงไม่อาจยึดเอาคำยืนยันของชาวจีนมาเป็นหลักฐานได้ว่า เมื่อหนึ่งพันปีก่อนพระสมภพของพระเยซูคริสต์นั้น ได้มีชาวอินเดีย* คนหนึ่งชื่อเซ็กเกีย เป็นผู้ต้นความคิดในเรื่องสังสารวัฏได้ เพราะชาวจีนเพิ่งได้รับคติธรรมอันนี้มาก็ต่อภายหลังที่พระเยซูคริสต์สิ้นพระชนม์แล้วเท่านั้น และอาจล่ากว่าที่ชาวจีนกล่าวลงมาอีกมาก จึงจำต้องยอมรับสภาพว่า ที่พวกเขาได้กล่าวขวัญถึงเซ็กเกียผู้นี้ไว้ก็เป็นไปตามความเชื่อของชาวชมพูทวีปเท่านั้นดอก ซึ่งพวกนี้ก็มิได้เอ่ยปากสักคำเดียวถึงเรื่องนี้ ด้วยมิได้เคยคำนึงเลยว่าใครเป็นผู้ต้นคิดคนแรกในเรื่องคติธรรมนี้เสียด้วยซ้ำไป

๑๙. วิธีสั่งสอนประชาชนในสมัยโบราณนั้นใช้โคลงกลอนและดนตรี

ก่อนที่พระสงฆ์จะจาริกจากชมพูทวีปไปสู่เมืองจีนนั้น ชาวจีนไม่มีนักบวชหรือพระสงฆ์แต่ประการใด ซ้ำยังไม่มีสมณะในศาสนาเก่าแก่อันเป็นศาสนาประจำแผ่นดินอีกด้วย ในหมู่ชาวจีนนั้นก็เหมือน ๆ กันกับพวกชาวกรีก วิธีสั่งสอนประชาชนอันเก่าแก่กระทำกันโดยใช้กาพย์กลอนและดนตรี ชาวจีนมีโคลงอยู่ ๓๐๐ บท อันเป็นของขงจื๊อเป็นส่วนใหญ่ คล้าย ๆ กับกาพย์โคลงของพระเจ้าโซโลมอน ด้วยว่ามิชั่วแต่จะสำแดงความรู้อย่างลึกซึ้งในพฤกษชาติเท่านั้น ยังกอปรด้วยหน้าที่ทุกประการของพลเมืองจีนที่ดี และไม่ต้องสงสัยเลยว่า จะต้องมีปรัชญาทั้งมวลของชาวจีนแทรกอยู่ด้วย และลางทีคงยังรักษาคำโคลงเหล่านั้นกันไว้จนกระทั่งบัดนี้ ตุลาการจีนเอาเป็นธุระให้มีการขับร้องในที่สาธารณะอยู่เนือง ๆ และขงจื๊อเองก็ยังได้บ่นอยู่ในสมัยของท่านที่ได้เห็นว่า ธรรมเนียมอันนี้เกือบจะสาบสูญ และดนตรีชนิดโบราณทั้งปวงก็กำลังจะสูญสิ้นไปอยู่แล้ว และตามทรรศนะของขงจื๊อนั้นก็ว่า สัญญาณอันแน่แท้แห่งความพินาศของแผ่นดินก็คือ การสาบสูญไปซึ่งดนตรีโบราณนั่นแล เพลโตก็มีความเห็นโดยทำนองเดียวกันว่า การดนตรีนั้นเป็นเรื่องสำคัญในการดำเนินการปกครองที่ดี มหาปราชญ์สองท่านนี้เข้าใจเป็นอย่างดีว่า ศีลธรรมจรรยาทั้งหลายนั้นย่อมไม่อาจรักษาไว้ให้ยั่งยืนอยู่ได้ ถ้ามิได้สั่งสอนให้เข้าหูประชาชนอยู่เป็นนิจศีลแล้ว และตัวบทกฎหมายอันเป็นรากฐานอันเดียวในการปกครองประชาชนและอำนวยความสงบเรียบร้อย จะไม่อาจยั่งยืนอยู่ได้นานเลย ในเมื่อความประพฤติ

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “คำนำหน้านามผู้เรียนสำเร็จวิชากฎหมายและมีอาชีพเป็นทนายความ”

* ในอนุบทที่ ๑๗ ว่า เป็นชาวสยาม

ของประชาชนได้เสื่อมทรามไปเสียแล้ว ด้วยว่าเมื่อความประพฤติเสื่อมทรามลง ณ ที่ใด ประชาชนในที่นั้นก็ย่อมคิดแต่จะฝ่าฝืนหรือหลีกเลี่ยงตัวบทกฎหมาย นักปราชญ์ผู้คงแก่เรียนได้ให้ข้อสังเกตไว้ใน ปังตาเติก* ถึงร่องรอยของกาพย์โคลงทำนองนี้ในชีวประวัติของบุคคลที่มีชื่อเสียงแม้ที่เก่าแก่มาก่อนยุคน้ำท่วมโลก โมเสสได้ยกมาแสดงไว้เป็นลางบท อันเราอาจสังเกตได้ว่ามีท่วงทำนองเป็นกาพย์กลอน

๒๐. ไฉนพระสงฆ์และนักบวชจึงสามารถมาแทนกาพย์โคลง และการดนตรีโบราณได้

ข้าพเจ้าสันนิษฐานเอาว่า ประชาชนคงเบื่อหน่ายต่อการขับร้องสิ่งเดียวกันอยู่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ และได้ค่อย ๆ ลืมใจความและทำนองขับโบราณไปทีละน้อย จนในที่สุดก็เลยเลิกขับร้องเอาเสียทีเดียว และหันไปหาธรรโมวาทเป็นร้อยแก้วแทนร้อยกรอง ซึ่งเขามิได้ร้องขับเป็นเพลงอีกต่อไปแล้ว เพราะฟังไม่ค่อยเข้าอกเข้าใจคำโคลงดึกดำบรรพ์นั้นด้วย ในขณะที่ตุลาการเองก็ไม่ค่อยได้เอาใจในการเทศนาให้ธรรโมวาท ปล่อยให้เป็นภาระของผู้อื่นรับเอาไปทำและผู้อื่นนั้นแลฉวยโอกาสเอาทีละน้อย ๆ จากความเชื่อถือของพลเมือง ค่อย ๆ แทรกข้อความอื่น ๆ อันอำนวยประโยชน์แก่ตนลงในธรรโมวาทนั้น อันเป็นมูลกำเนิดแห่งการนับถือผีนับถือเครื่องรางของขลัง ซึ่งชาวชมพูทวีปยังคงสักการบูชาพระสงฆ์และนักบวชมาจนทุกวันนี้

ถึงอย่างไรก็ตามที เครื่องแต่งกาย อาวาส และโบสถ์วิหารสงฆ์ก็ยังเป็นสิ่งที่ผู้ใดจะละเมิดมิได้อยู่อีกมาตรว่าการปฏิวัติทั้งปวงในสยามนั้น จะแสดงให้เห็นนิทัศน์ไปในทางตรงกันข้ามก็ตาม ฟาน ฟลีต ซึ่งข้าพเจ้าได้อ้างถึงอยู่บ่อย ๆ เล่าว่า เมื่อพระชนกนาถของพระมหากษัตริย์รัชกาลปัจจุบันเป็นกบฏชิงราชบัลลังก์ได้นั้น พระองค์มีพระราชดำริเห็นเป็นการสุดวิสัยที่จะทำลายล้างพระชนม์ชีพของเจ้านายพระองค์หนึ่งในขัตติยราชสกุลวงศ์เดิมเสียได้จนกว่าพระองค์จะได้ออกพระราโชบายล่อลวงให้เจ้านายพระองค์นั้นทรงลาสิกขาบทเปลื้องกาสาวพัสตร์จากบรรพชิตเพศเสียก่อน โดยนัยเดียวกัน เมื่อพระราชากบฏพระองค์นั้นเสด็จสวรรคต พระราชโอรสซึ่งเสวยราชสมบัติอยู่ในปัจจุบันนี้ ทรงเห็นพระปิตุลาธิบดีชิงได้ราชสมบัติก็ด่วนหนีไปผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ เพื่อความปลอดภัยแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์ ดังที่ข้าพเจ้าได้เล่าไว้ข้างต้นจดหมายเหตุ**

---

* [Pentateuque] คัมภีร์ ๕ เล่มของโมเสส อันเป็นต้นตำรับของพระคัมภีร์ไบเบิ้ล

** ที่ตรงนี้ เสด็จในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ได้ทรงบรรยายความไว้ในวงเล็บว่า *"หลงเชื่อเอาจริง ๆ ว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้าทรงออกผนวช ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ทีจะฟังพวกบาทหลวงเล่าอย่างยำกันเลอะ เอาครั้งพระเพียรราชา คือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงผนวชมาปน และเจ้าฟ้าไชยผ่านพิภพก่อนพระศรีสุธรรมราชาที่เรียกพระปิตุลาธิบดี ลา ลูแบร์ ก็ไม่ทราบ"*

บทที่ยี่สิบสี่
ว่าด้วยนิทานอันเหลือเชื่อที่พระสงฆ์
และนักบวชจำพวกเดียวกันแทรกเข้าไปในพระธรรม

---

๑. นิทานอันติดปากของชาวชมพูทวีป

ด้วยประการฉะนี้ พระสงฆ์จึงต้องจำเป็นเข้ารับหน้าที่ชดเชยดนตรีโบราณที่สูญสิ้นไปและเทศน์อธิบายพระคัมภีร์ภาษาบาลีต่อประชาชนพลเมือง พระคัมภีร์เหล่านี้ละล้วนเต็มไปด้วยนิทานอันไกลจากความเป็นจริงเกินสมควร แทรกเข้าไว้ในหลักธรรมที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงมาแล้วนั้น และนิทานเหล่านี้มีเนื้อความเกือบจะเหมือน ๆ กันหมดทั่วทั้งชมพูทวีป ด้วยว่ารากฐานของหลักธรรมนั้นก็เป็นอันเดียวกันอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง หรือไม่ก็เกือบจะเหมือนกันเป็นที่สุด ชาวชมพูทวีปไม่ว่าที่ไหนก็เชื่อในเรื่องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารด้วยกันทั้งนั้น และมีชั่วทางเดียวที่จะลงโทษวิญญาณทั้งหลายให้สมแก่ความผิดที่ได้กระทำไว้ และค่อย ๆ ยกอันดับขึ้นสู่วิสุทธิสถาน[๑] ชาวชมพูทวีปเชื่อว่ามีเจตภูตสิงสถิตอยู่ในที่ทั่วทุกหนทุกแห่ง ทั้งจำพวกที่ดีและจำพวกที่ร้าย สามารถที่จะช่วยอนุเคราะห์หรือรังควานมนุษย์ได้ แต่เจตภูตก็มิใช่อะไรอื่น ที่แท้ก็คือวิญญาณของผู้ตายนั่นเอง ชาวชมพูทวีปยอมนมัสการเจตภูตเหล่านี้ มาตรว่าจะไม่ถึงกับยกแท่นบูชาขึ้นไว้ให้จะยกแท่นบูชาขึ้นให้ก็ชั่วแต่วิญญาณของผู้ตายบรรดาที่พวกเขาเชื่อว่าเป็นผู้บรรลุถึงโมกขธรรมแล้วเท่านั้น ตามยถาปัญญาที่อยู่ในวิสัยพอจะคิดได้ว่าโมกขธรรมนั้นเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ชาวชมพูทวีปทุกคนจะต้องมีสัตว์จตุบาทที่เขานิยมมากกว่าสัตว์จตุบาทชนิดอื่น นกที่โปรดปรานมากที่สุด และต้นไม้ลางชนิดที่เขาเคารพบูชาอยู่เป็นสำคัญ ชาวชมพูทวีปมีความเชื่อเป็นอย่างเดียวกันหมดถึงพญานาคราชที่กล่าวอ้างว่าเป็นผู้บันดาลให้เกิดสุริยุปราคาและจันทรุปราคา และเชื่อเรื่องบรรพตที่กล่าวอ้าง ซึ่งสวรรค์ทั้งสิ้นหมุนเวียนรอบเพื่อทำให้เป็นกลางวันและกลางคืน ชาวชมพูทวีปมีเบญจศีลเกือบจะเป็นแบบเดียวกัน มีชั้นนรกภูมิและชั้นสวรรคภูมิเกือบจะเหมือน ๆ กันไปหมด ชาวชมพูทวีปทั้งหลายย่อมมุ่งคอยมหาบุรุษองค์อื่นอันสมควรแก่การตั้งแท่นบูชาถวายดั่งองค์ก่อน ๆ ที่เขาได้สักการบูชามาแล้วแต่หนหลัง ทั้งนี้เท่ากับเป็นการบุกเบิกทางให้แต่ละคนบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุถึงโลกุตรธรรมได้ทั่วหน้า ชาวชมพูทวีปทั้งปวงเชื่อว่าบรรดาดาวนักษัตร ภูเขา แม่น้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แม่น้ำคงคา อาจคิด พูด ทำการเสกสมรสและมีบุตรด้วยกันได้ เขาเล่าเรื่องเวียนว่ายตายเกิดที่น่าขัน

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “คือพระนิพพาน”

ของบุคคลที่เขาบูชาว่า เคยเสวยพระชาติเป็นสุกร วานร และสัตว์อื่น ๆ อับราฮัม โรเจอร์[๑] ได้เขียนเล่าไว้ในหนังสือเรื่องศาสนาของพราหมณ์ของท่านว่า พวกนอกศาสนาคริสต์ที่ปาเลียกัต[๒] บนฝั่งโคโรมันเดลนั้น เชื่อว่าพระพรหมที่พวกเขาบูชานั้น มีพระสมภพเกือบจะคล้าย ๆ กันกับที่พระคัมภีร์ภาษาบาลีลางฉบับได้กล่าวถึงการเสวยพระชาติของสมณโคดมไว้ กล่าวคือ ถือกำเนิดจากดอกไม้อันผุดขึ้นจากนาภีของกุมารหนึ่ง อันกุมารนี้ชาวชมพูทวีปกล่าวว่าเป็นใบไม้ มีรูปลักษณะดังเด็กน้อยขบนิ้วหัวแม่เท้าของตนเอง และลอยอยู่เหนือน้ำอันยังชีพอยู่โดยเฉพาะกับพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น พวกเขามิได้สนใจเลยว่ากุมารใบไม้[๓] นั้น ก็มีชีวิตอยู่ได้ด้วยเหมือนกัน* และตามคำที่อับราฮัม โรเจอร์เล่า ก็ว่าประชาชนในเมืองนั้นมีความเชื่อว่ามีพระผู้เป็นเจ้าเหมือนกัน แต่เป็นพระผู้เป็นเจ้าที่เขาไม่นับถือบูชากัน และท่านจะได้เขียนไปโดยอาศัยหลักฐานอันไม่สู้จะมั่นคงนัก เช่นที่คนอื่น ๆ ได้เขียนไว้ว่าชาวสยามมีความเชื่อในพระผู้เป็นเจ้า

๒. นิยายที่ชาวสยามเล่าถึงพระสมณโคดม

จะเป็นอย่างไรก็มิใช่ความผิดของข้าพเจ้า ที่ชาวสยามมิได้ให้ประวัติชีวิตของพระสมณโคดมที่แปลจากคัมภีร์ของเขาให้ข้าพเจ้ามา ดังนั้น ก็จะได้นำมาเล่าไว้ในที่นี้ตามเรื่องที่มีผู้บอกเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง แม้ว่าการประสูติตามที่เขาอ้างนั้นจะมหัศจรรย์เพียงไร ก็ยังไม่อาจงดที่จะถวายพระชนกนาถและพระราชชนนีให้ พระราชชนนีทรงพระนามปรากฏในพระคัมภีร์ภาษาบาลีลางฉบับตามชาวสยามกล่าวนั้นว่า *มหามาเรีย*[๔] อันดูเหมือนจะหมายความว่า *มาเรียใหญ่*[๕] เพราะ *มหา* นั้นแปลว่าใหญ่ แต่เห็นเขียนเป็น *มาเนีย* ก็มากแห่งเท่ากับ *มาเรีย* เหมือนกันซึ่งเกือบพิสูจน์ให้เห็นได้ว่า เป็นคำ ๒ คำ คือ *มาน* กับ *ยา* เพราะว่าชาวสยามใช้ตัว น. กับตัว ร. สะกดปลายคำหรือปลายพยางค์ที่ตามด้วยพยัญชนะได้เหมือน ๆ กัน แต่ถึงจะเป็นอย่างไรก็ตามที เรื่องนี้ก็เป็นที่สนใจของบรรดานักสอนศาสนาคริสต์อยู่ และอาจเป็นช่องทางให้ชาวสยามเชื่อกันว่าในเมื่อพระเยซูคริสต์เป็นบุตรของพระแม่เจ้ามารี ก็ย่อมจะเป็นพระอนุชาของสมณโคดม เนื่องจากถูกตรึง

---

[๑] Abraham Roger เป็นชาวฮอลันดาเขียนหนังสือชื่อ “La porte ouverte pour prévenir à la connaissance du paganism caché ou la vraie représentation de la vie de la religion et du service divin des Brahmines qui demeurent sur les côtes de Coromandel” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๗๐

[๒] Paliacate เป็นเมืองท่าทางฝั่งตะวันออกของอินเดีย

[๓] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า feuille - enfant

* เมื่อแปลไปแล้วก็ไม่ค่อยเข้าใจเนื้อความเหมือนกัน จึงขอยกเอาข้อความในต้นฉบับมาลงไว้ด้วย “croyant que leur Brama qu’ils adorent, naquit à peu près comme queieques livres Balis content que Samana - Codom est nè, savoir d’une fleur,qui était née du nombril d’un enfant lequel, dissent - ils, étoit une feuille d’arbre en forme d’enfant, & nageant sur l’eau qui seule substitoit avac Dieu. Ils ne prennent pas garde la feuille - enfant substitoit aussi”

[๔] Mahà Maria คำนี้น่าจะเพี้ยนมาจากคำว่า พระนางสิริมหามายา

[๕] Grand Maria

ไม้กางเขน พระเยซูคริสต์คงจะเป็นพระอนุชาชั่วโฉดของพระสมณโคดม องค์ที่มีพระนามว่า *เทวทัต* องค์นั้นนั่นแล และชาวสยามกล่าวว่าต้องรับทัณฑ์ตกนรกหมกไหม้ ได้รับการทรมานด้วยอาการคล้ายกับถูกตรึงไม้กางเขนประจำฉะนั้น พระชนกนาถของพระสมณโคดมกล่าวตามพระคัมภีร์ภาษาบาลีฉบับเดียวกันนั้นก็ว่าเป็นพระราชาแห่งทวีปลังกา[๑] กล่าวคือเป็นพระราชาแห่งสิงหลอันลือชื่อนั่นแล แต่คัมภีร์ภาษาบาลีหาปรากฏว่ามีศุภมาสและนามผู้รจนาไม่ ก็ย่อมไม่มีหลักที่จะรับฟังได้ดังประเพณีนิยมทั้งหลายที่หาต้นกำเนิดไม่พบนั่นเทียว ต่อไปนี้เป็นเรื่องที่ชาวสยามเล่าถึงพระสมณโคดม*

เล่ากันว่า พระองค์ได้ทรงสละพระราชทรัพย์ศฤงคารอำนวยให้เป็นทานหมด แม้กระนั้นก็ยังไม่เป็นที่พอพระทัยในการบำเพ็ญทานมหากุศลของพระองค์ พระองค์จึงทรงควักพระนัยน์เนตรและปลงพระชนม์พระชายากับพระราชบุตรธิดา นำเอามังสะใช้ปรุงเป็นของฉันอังคาสพระสงฆ์ นับว่าเป็นความคิดเห็นอันตรงข้ามอย่างประหลาดในหมู่ชนชาตินี้ ที่ห้ามว่าไม่มีอะไรชั่วร้ายเสมอมนุษยวิคหกรรม คือ การฆ่ามนุษย์ กลับสำแดงการฆาตกรรมบุตรภรรยาอย่างเหี้ยมโหดว่า เป็นกุศลกรรมอย่างอุกฤษฎ์ของสมณโคดมไปเสียอีก ลางทีเขาอาจคิดว่าในฐานะที่เป็นเจ้าของ บุรุษย่อมมีสิทธิเหนือชีวิตภรรยาและลูก ๆ ดังที่มีสิทธิเหนือชีวิตของตนเองฉะนั้น ด้วยมาตรว่าพระมหากษัตริย์จะทรงมีพระราชอำนาจห้ามชาวสยามแต่ละคนมิให้ใช้สิทธิที่อ้างนี้เหนือความเป็นและความตายของภรรยา บุตรและทาสของตนก็ตาม แต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น กลับทรงมีพระราชอำนาจใช้สิทธินี้ต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ได้ ลางทีอาจเป็นไปโดยคดีของการปกครองแบบเบ็ดเสร็จก็เป็นได้ที่ว่า บรรดาชีวิตไพร่ฟ้าประชากรทั้งหลายนั้นเป็นกรรมสิทธิ์แก่พระมหากษัตริย์ดอกกระมัง

ชาวสยามหมายใจคอยหาพระสมณโคดมอีกพระองค์หนึ่ง ข้าพเจ้าหมายถึงมหาบุรุษอีกผู้หนึ่งซึ่งมีพระอานุภาพมหัศจรรย์เช่นพระองค์นี้ ซึ่งชาวสยามได้ขนานพระนามถวายล่วงหน้าไว้ให้แล้วว่า *พระนารอท*[๒] และเขาอ้างว่าพระสมณโคดมเองเป็นผู้ทรงพยากรณ์ไว้ และชาวสยามกล่าวถึงท่านล่วงหน้าไว้ว่า พระนารอทจะได้พิฆาตฆ่าพระโอรสที่จะทรงมีสองพระองค์ประทานมังสะให้ทำภักษาหารเลี้ยงพระสงฆเจ้า และโดยพระมหาทานบารมีนี้แล พระองค์จึงจะไปบรรลุพระบรมโพธิญาณ การที่ชาวสยามรอคอยใครซึ่งข้าพเจ้าขอเรียกว่า พระผู้เป็นเจ้าองค์ใหม่นี้ ทำให้พวกเขาตั้งตารอและเชื่อเอาง่าย ๆ ทุกครั้งที่มีผู้โจษให้ฟังถึงบุคคลอันผิดธรรมดา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อบุคคลที่มีผู้โจษถึงนั้นเป็นคนโง่เขลาเป็นที่สุด

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสว่า Teve Lancà ซึ่งอาจมาจากคำว่า เทวะ ลังกา

* พวกเราชาวพุทธจะต้องอ่านอนุบทนี้ด้วยน้ำใจอันหนักแน่นสักหน่อย ด้วยว่า ลา ลูแบร์นั้น นอกจากจะไม่รู้เรื่องพุทธศาสตร์เป็นทุนมาเอาเสียเลยแล้ว ยังถูกเขาหลอกตุ๋นเอาจนเปื่อยไปอีกด้วย ซึ่งเจ้าตัวก็บอกอยู่แล้วว่า เขียนไปตามที่เขาเล่าให้ฟังมา จึงน่าที่จะได้รับอภัยอยู่

[๒] Prá Narotte

ด้วยว่าความโง่เขลาเป็นที่สุดนั้นมีลักษณาการคล้ายกับที่พวกเขาได้วาดไว้ เป็นอาการอยู่เฉยและความไม่สะดุ้งสะเทือนไหวติงแห่งนฤพาน ดังตัวอย่างที่ปรากฏขึ้นในกรุงสยามเมื่อหลายปีมาแล้วนี้ มีเด็กผู้ชายผู้หนึ่งเป็นใบ้และมีอาการโง่งั่งมาแต่กำเนิด ไม่เหมือนมนุษย์มนาเขา นอกจากรูปร่างหน้าตาเท่านั้น กระนั้นก็ยังโจษจันกันแซ่ไปทั่วราชอาณาจักรว่าเป็นบุคคลที่มีเชื้อสายของชนดั้งเดิมที่เคยมีรกรากในเมืองนี้มาแต่ก่อน และจะได้ตรัสรู้เป็นพระเจ้าในวันหนึ่ง กล่าวคือจะสำเร็จพระนฤพาน ประชาชนพลเมืองพากันแตกตื่นมาจากทุกสารทิศเพื่อสักการบูชาและอวยอามิสพลีต่าง ๆ จนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดินทรงเกรงจะเกิดเหตุใหญ่เนื่องจากความบ้าคลั่งนี้ จึงทรงระงับเสียด้วยการลงทัณฑ์ผู้คนลางรายที่ปล่อยตัวให้งมงายจนถึงขนาด ข้าพเจ้าเคยอ่านพบเหตุการณ์ทำนองคล้าย ๆ กันนี้ในหนังสือเรื่อง *อินเดียตะวันออก* ของโตซี[๑] เล่ม ๑ หน้า ๒๐๓ พรรณนาไว้ว่า พระสงฆ์ในโคชินจีนได้เลี้ยงดูเด็กโง่งั่งไว้คนหนึ่ง นำตัวแสดงต่อประชาชนพลเมืองประดุจว่าเป็นพระเจ้าฉะนั้น และหลังจากที่ได้ของถวายจากประชาชนพลเมืองจนรุ่มรวยแล้ว พวกพระสงฆ์ก็ป่าวประกาศไปว่าพระเจ้าที่อ้างนั้นประสงค์จะเผาตัวเอง และโตซีได้กล่าวแถมว่า พระสงฆ์เหล่านั้นได้เผาเด็กคนนั้นจริง ๆ ต่อหน้าธารกำนัล เมื่อได้มอมเด็กโง่งั่งด้วยน้ำลางอย่างจนไม่สมประดีแล้ว ประกาศว่าผู้สำเร็จนั้นเข้าฌานอยู่ในภาวะอันหมดความรู้สึกร้อนหนาวใด ๆ สิ้น เรื่องที่นำมาเล่าครั้งหลังนี้ว่าเป็นกลโกงของประชาชนพลเมืองนั้นมีอยู่ว่า อาจมีพระเจ้าองค์ใหม่อุบัติขึ้นมาเมื่อไรก็ได้ และความโน้มเอียงที่พวกเขาถือเอาความโง่งั่งอย่างที่สุดนั้น เป็นปฐมมรรคของนฤพานไป

พระสมณโคดมทรงกระทำพระองค์ให้พิสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลสด้วยการบำเพ็ญทานบารมีที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยผละจากเครื่องผูกพันชีวิตทุกสถาน พระองค์ทรงเริ่มอดอาหาร จำศีลภาวนาและบำเพ็ญจริยาวัตรอย่างอื่นเพื่อให้บริสุทธิ์ แต่การบำเพ็ญจริยาวัตรเช่นนี้จะสะดวกก็ชั่วทรงสมณเพศเท่านั้น พระองค์จึงทรงออกผนวชเป็นพระภิกษุ และเมื่อได้ทรงบำเพ็ญเพียรสมณธรรมโดยสมบูรณ์ทุกกระบวนแล้ว ไม่ช้าพระองค์ก็ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เอง

พระองค์ทรงพระพลาภินิหารมาก ทรงมีชัยในการต่อสู้กันตัวต่อตัวกับบุรุษผู้หนึ่งซึ่งบำเพ็ญเพียรจนบรรลุธรรมวิเศษมาสมบูรณ์แล้ว อันชาวสยามเรียกว่า พระสุวรรณ[๒] บุรุษผู้นี้ไม่เชื่อในความตรัสรู้ของพระสมณโคดม จึงได้ท้าทายให้ประลองกำลังกัน แล้วก็เป็นฝ่ายแพ้ไป พระสุวรรณองค์นี้มิใช่พระเจ้าแต่องค์เดียว หรือจะพูดให้ถูกดังที่ชาวสยามอ้างก็ว่ามิใช่ผู้ตรัสรู้แต่ผู้เดียวในรุ่นราวคราวเดียวกับพระสมณโคดมก็หาไม่ ชาวสยามยังได้ออกนามไว้อีกเป็นหลายราย เช่น *พระอริยเสริย*[๓] ซึ่งชาวสยามกล่าวว่ามีความสูงถึง

---

[๑] Clemente Tosi มีผลงานเรื่อง “Dell’India Orientale Descrittione Geografica, Et Historica” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๖๙

[๒] Prá Soüane

[๓] Prá Ariaseria ซึ่งอาจจะหมายถึง พระศรีอาริย์

๔๐ วา ตากว้าง ๓ วาครึ่ง และวงรอบ ๒ วาครึ่ง กล่าวคือเส้นรอบวงน้อยกว่าเส้นผ่านศูนย์กลาง ถ้ามิใช่ความผิดพลั้งเพราะเขียนพลาดจากต้นฉบับที่ข้าพเจ้านำเอามาเขียนนี้ ชาวสยามเคยมียุคแห่งความอัศจรรย์ดังที่ชาวอียิปต์และชาวกรีกเคยมี และชาวจีนก็เคยมีเหมือนกัน ตัวอย่างดังในพระคัมภีร์ที่สำคัญซึ่งพวกเขาเชื่อว่าพระสมณโคดมเป็นผู้รจนาเอง เป็นต้น เล่าไว้ว่าช้างเชือกหนึ่งมีหัวถึง ๓๓ หัว แต่ละหัวมีงา ๗ งา งาแต่ละงามีสระโบกขรณี ๗ สระ แต่ละสระมีดอกไม้[๑] ๗ ดอก แต่ละดอกมีใบ ๗ ใบ[๒] แต่ละใบมีวิมาน ๗ วิมาน แต่ละวิมานมีสิ่งอื่นอีก ๗ สิ่ง และสิ่งเหล่านี้ก็มีสิ่งอื่นอันละ ๗ ละ ๗ เพิ่มขึ้นไปทุกที[๓] ด้วยเรื่องของตัวเลขนี้มักถือกันมากว่าเป็นสิ่งขลัง ถ้าข้าพเจ้าจำไม่ผิด ในพระคัมภีร์อัลกุรอาน ก็มีว่า เทวดาองค์หนึ่งมีเศียรเป็นอันมาก แต่ละเศียรมีโอษฐ์เท่าจำนวนเศียร แต่ละโอษฐ์มีชิวหาเท่าจำนวนโอษฐ์ที่มีอยู่ และพร้อมกันสรรเสริญคุณพระผู้เป็นเจ้าทุกวันเป็นจำนวนครั้งเท่ากับจำนวนชิวหาที่มีอยู่ด้วยกันทั้งสิ้นนั้น

นอกจากพระพลาภินิหาร พระสมณโคดมยังมีพระเดชาภินิหารที่จะสำแดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ทุกอย่างทุกประการ เป็นต้นว่า พระองค์อาจเนรมิตพระวรกายให้สูงและใหญ่โตได้ตามปรารถนา และตรงกันข้ามอาจทรงย่อพระกายให้เล็กได้จนกระทั่งมองไม่เห็นด้วยตาเปล่า และอาจขึ้นไปสถิตอยู่บนเศียรเกล้าของผู้อื่นได้โดยที่บุคคลผู้นั้นไม่รู้สึกหนักเลย ซ้ำยังมองไม่เห็นพระองค์เสียอีกด้วย เมื่อนั้นแลพระองค์จะได้ทรงสลายองค์เองไป เพื่อให้คนอื่นเข้ามาแทนที่ กล่าวคือ เมื่อนั้นแลพระองค์จะได้เสวยวิมุตติสุขในพระนฤพาน พระองค์ทรงพระปรีชาญาณเข้าพระทัยในสรรพสิ่งทั้งปวงในสกลโลกธาตุได้โดยฉับพลัน ทรงมีญานหยั่งรู้อดีตและอนาคต และทรงมีพระกายอันเคลื่อนไหวไวว่องเป็นที่สุด อาจเสด็จเหินจากที่หนึ่งไปสู่แห่งหนึ่งได้โดยง่ายดาย เพื่อแสดงพระธรรมเทศนาโปรดมนุษยชาติทั้งปวง

พระองค์ทรงมีพระอัครสาวกที่สำคัญ ๒ องค์ องค์หนึ่งเป็นอัครสาวกเบื้องขวามือ อีกองค์หนึ่งเป็นอัครสาวกเบื้องซ้ายมือ พระอัครสาวกทั้งคู่นี้สถิตคล้อยไปทางเบื้องปฤษฎางค์ของพระองค์ เคียงข้างกันอยู่บนฐานชุกชี แต่พระปฏิมากรของพระอัครสาวกนั้นย่อมกว่าพระพุทธปฏิมากร องค์ที่สถิตอยู่เบื้องขวาของพระองค์

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “ดอกบัว”

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “Feuille ไม่มีทางจะแปลว่ากลีบ Pétale ได้”

[๓] ใน “ไตรภูมิกถา” หรือ “ไตรภูมิพระร่วง” พระราชนิพนธ์ในพญาลิไทย กล่าวถึงเรื่องราวตอนนี้ว่า “มีเทพบุตรองค์หนึ่งนามว่า ไอยราพัณ เมื่อเวลาพระอินทร์เสด็จไปที่ใด เทพบุตรองค์นี้จะเนรมิตกายเป็นช้างเผือกตัวใหญ่มีหัว ๓๓ หัว หัวใหญ่ ๑ หัว ที่อยู่ตรงกลางมีชื่อว่า “สุทัศน์” เหนือหัวช้างนี้มีแท่นแก้วเป็นที่ประทับของพระอินทร์อยู่ในปราสาทที่ตั้งอยู่กลางแท่นแก้วนั้น

หัวช้างแต่ละหัวมีงา ๗ งา แต่ละงามีสระ ๗ สระ แต่ละสระมีกอบัว ๗ กอ แต่ละกอบัวมีดอกบัว ๗ ดอก แต่ละดอกมีกลีบบัว ๗ กลีบ แต่ละกลีบมีนางฟ้าฟ้อนรำอยู่ ๗ องค์ นางฟ้าแต่ละองค์มีสาวใช้ ๗ คน สรุปรวมได้ว่า หัวช้าง ๓๓ หัวนั้น มีงารวมทั้งสิ้น ๒๓๑ งา สระมี ๑,๖๑๗ สระ กอบัวมี ๑๑,๓๑๙ กอ ดอกบัวมี ๗๙,๒๓๓ ดอก กลีบบัวมี ๕๕๔,๖๓๑ กลีบ นางฟ้ามี ๓,๘๘๒,๔๑๗ องค์ และสาวใช้มี ๒๗,๑๗๖,๙๑๙ คน”

นั้นนามว่า *พระโมคคัลลาน์*[๑] และองค์ที่สถิตทางเบื้องซ้ายนามว่า *พระสารีบุตร*[*] เบื้องหลังพระปฏิมากรทั้งสามองค์นี้บนฐานชุกชีเดียวกัน มักจะมีปฏิมากรของสาวกอีก ๒ - ๓ องค์ ทำหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานฝ่ายในพระราชวังของพระสมณโคดม ข้าพเจ้าบอกไม่ถูกว่า พระปฏิมากรเหล่านี้มีชื่อเสียงเรียงนามหรือไม่ ตามระเบียงซึ่งลางทีมีอยู่รายรอบพระอุโบสถนั้น มีปฏิมากรของเจ้าพนักงานฝ่ายนอกพระราชวังของพระสมณโคดม ชาวสยามเล่าว่า พระโมคคัลลาน์นั้นเมื่อฝูงสัตว์นรกวิงวอนขอให้ช่วย เธอก็เพิกพลิกปฐพีดล และรวบเอาไฟนรกทั้งสิ้นเข้าไว้ในอุ้งหัตถ์ แต่ครั้นเมื่อจะดับก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ด้วยว่าไฟนรกนั้นได้เผาให้น้ำในแม่น้ำลำคลองเหือดแห้งไปสิ้นแทนที่จะดับลง และเมื่อพระโมคคัลลาน์วางไฟนรกนั้นลงบนสิ่งไร มันก็ไหม้เผาผลาญสิ่งนั้นเสียหมดสิ้น พระโมคคัลลาน์จึงเข้าไปกราบทูลวิงวอนพระพุทธเจ้า คือ พระสมณโคดม ขอให้ช่วยดับไฟนรกนั้นให้ด้วย แต่มาตรว่าพระพุทธเจ้าจะทรงสามารถกระทำได้ ก็ทรงพระดำริว่าใช่เวลาอันควร พระองค์ทรงมีพุทธบรรหารว่า เพราะมนุษย์จะทวีความร้ายกาจสามานย์ชั่วช้ายิ่งขึ้น ถ้าสิ้นความกลัวการลงทัณฑ์ในนิรยภูมิเสียแล้ว

อนึ่ง นับตั้งแต่พระพุทธเจ้าสำเร็จพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ก็ยังไม่หยุดที่จะพิฆาต *มาร*[๒] หรือ *มาน*[๓] ตนหนึ่ง (ด้วยชาวสยามเขียน มาร และมาน ทั้ง ๆ ที่ออกเสียงว่า มาน เหมือน ๆ กัน) และโทษแห่งความผิดอันใหญ่หลวงนี้แล พระชนมพรรษาของพระองค์จึงยืนไปเพียงถึง ๘๐ ปี เท่านั้น ครั้นแล้วพระองค์ก็ดับขันธ์ไปในทันทีทันใด ประดุจประกายไฟอันหายวับไปในอากาศฉะนั้น

พวกมารเป็นชาติศัตรูของพระสมณโคดม ชาวสยามเรียกตนที่เป็นราชาว่า *พญามาร*[๔] และโดยที่ชาวสยามเองสันนิษฐานว่าชนชาตินี้เป็นศัตรูของพระผู้วิสุทธิคุณ เขาจึงวาดรูปชนชาตินี้ให้มีลักษณะเป็นยักษ์ มีใบหน้าอันกว้าง มีเขี้ยวใหญ่น่ากลัว และมีอสรพิษอยู่บนศีรษะแทนเส้นผม

อยู่มาวันหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าเสวยเนื้อสุกรเข้าไป จึงทรงพระประชวรลงพระนาภีถึงแก่พระชนม์ชีพ เป็นอวสานชีพอันน่าอัศจรรย์สำหรับบุคคลที่ถือศีลเคร่งครัดถึงปานนั้น ซึ่งจำต้องมาสิ้นชีพไปด้วยสุกร เพราะชาวสยามลงสันนิษฐานว่าดวงวิญญาณของมารที่พระองค์ทรงพิฆาตฆ่าเสียนั้น ในเมื่อนั้นหาได้สิงอยู่ในรูปกายมารไม่ หากได้เข้าไปสิงอยู่ในรูปกายของสุกร ราวกับว่าดวงวิญญาณสามารถคาดการณ์ล่วงหน้าได้อย่างแม่นยำฉะนั้นแล แม้ว่าตามความคิดเห็นของเขาเองว่าดวงวิญญาณของมารได้เข้าไปสิงสถิตอยู่ใน

---

[๑] Prá Mo - giâ

[*] [Prá Saribout] กลับกันเสียแล้ว

[๒] ต้นฉบับเขียนว่า Mar

[๓] ต้นฉบับเขียนว่า Man

[๔] Payá Man

รูปกายสุกรแล้วเช่นนั้น แต่นักกุนิทานเหล่านี้ไม่ค่อยจะสนใจกล่าวความให้สอดคล้องต้องกับหัวข้อหลักธรรมของพวกตนเอาเสียเลยทีเดียว

เมื่อก่อนที่พระสมณโคดมจะเสด็จดับขันธ์นั้น ได้ทรงสั่งไว้ว่า ให้สร้างปฏิมากรและโบสถ์วิหารถวายพระองค์ด้วย และเมื่อสิ้นพระชนม์ชีพแล้วพระองค์ก็ทรงอยู่ในภาวะอันสงบ อันชาวสยามเรียกว่านฤพาน พระนฤพานนั้นหาใช่สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งไม่ แต่เป็นสภาวะอย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าจะพูดให้ถูกแล้ว ชาวสยามก็ว่าพระสมณโคดมนั้นมิได้เสด็จไปประทับอยู่ที่ไหนหมด และพระองค์มิได้ทรงชื่นชมบรมสุขอย่างใดเลย ไม่ทรงมีอานุภาพอย่างใด และอยู่นอกสถานภาพที่จะให้คุณให้โทษแก่มนุษย์ได้ เป็นพจนะที่ชาวโปรตุเกสตั้งขึ้นเพื่อให้ตรงกับคำว่าดับสูญนั่นแล อนึ่ง ชาวสยามยังเชื่ออยู่ว่าพระสมณโคดมนั้นเสวยปรมัตถ์บรมสุข จึงสวดมนต์ระลึกถึงพระองค์ เมื่อต้องประสงค์สิ่งใดก็กราบทูลขอให้พระองค์ช่วย จะเป็นด้วยหลักธรรมของเขาขัดกันอยู่เอง หรือจะเป็นด้วยชาวสยามยึดพิธีกรรมยิ่งกว่าหลักธรรมก็เป็นได้ แต่ความคิดอย่างใด ๆ ก็ดีที่ชาวสยามยกย่องเป็นพุทธานุภาพแห่งพระสมณโคดม ก็เป็นที่เข้าใจกันว่าจะมีผลคุ้มครองเฉพาะชั่วชาวสยามเท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องไปถึงชนชาติอื่นที่นับถือมหาบุรุษอื่นนอกไปจากพระองค์

๓. มีเค้าว่าไม่เคยมีพระสมณโคดมเลย

โดยที่ชาวสยามไม่ได้กล่าวถึงเรื่องอื่นใด นอกจากเรื่องเหลือเชื่อเกี่ยวกับพระสมณโคดม ซ้ำชาวสยามเองก็มิได้นับถือพระสมณโคดมว่าเป็นผู้บัญญัติพระวินัยและพระธรรม แต่เชื่อว่าทรงเป็นผู้นำคำสอนมาให้แก่มวลมนุษย์ และท้ายสุดก็มิได้บันทึกพุทธประวัติอันมีเหตุผลน่ารับฟังได้ไว้เลย ข้าพเจ้าจึงรู้สึกเสมือนว่าเป็นข้อชวนให้สงสัยได้อยู่ว่าไม่เคยมีบุคคลเช่นนั้นจริงอยู่ในโลก ดูอาการว่าเป็นเรื่องที่นิมิตกันขึ้นตามความพอใจเพื่อให้ทรรศนะถึงบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งทรงกุศลคุณสมบัติดังที่ชาวสยามได้สร้างเป็นจินตนาการไว้ แล้วให้ได้เสพเสวยซึ่งความบรมสุขในยุคตำนานของตน กล่าวคือก่อนยุคที่พวกเขาจะมีบันทึกประวัติเป็นเรื่องราว และโดยที่ชาวสยามรู้สึกว่าเป็นความจำเป็นที่จะชี้ให้เห็นลักษณะตรงกันข้ามในตัวบุคคล ซึ่งความทารุณโหดร้ายของเขาทำให้ได้รับความทุกข์อันมหันต์ จึงได้สร้างเทวทัตขึ้น สมมุติให้เป็นพระอนุชาของพระสมณโคดม ซึ่งเป็นศัตรูของพระองค์ ให้ออกผนวชเป็นสมณะด้วยกันทั้งคู่ และที่ชาวสยามกล่าวว่าพระสมณโคดมเคยเป็นกษัตริย์นั้น เขาก็ว่าไปโดยทำนองเดียวกับที่ว่า สมณโคดมเคยเสวยพระชาติเป็นสุกรหรือวานรนั่นแล ชาวสยามนึกสมมุติเอาว่าในเวลาที่ดวงวิญญาณของพระสมณโคดมเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสารนั้น พระองค์ได้เคยปฏิสนธิเสวยพระชาติเป็นไปทุกอย่างหมด และล้วนเป็นแต่ที่ดีเลิศทั้งนั้น กล่าวคือพระองค์เคยทรงเป็นสุกรที่น่าสรรเสริญกว่าสุกรสามัญทั้งปวง โดยทำนองที่พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่น่าสรรเสริญเหนือกษัตริย์ทั้งหลาย ฉะนั้น ที่ว่าชาวจีนอ้างว่าพระสมณโคดมอุบัติในเมืองจีน ข้าพเจ้าไม่ทราบว่า เมอสิเยอร์

แชรแวสไปเอาที่ไหนมาว่า ข้าพเจ้าไม่เคยอ่านพบในบันทึกเรื่องเมืองจีนฉบับใดเลย นอกจากที่ข้าพเจ้าได้พูดถึง *เซ็กเกีย* กับ *สักกะ* เท่านั้นแล้ว

มีผู้ให้ประวัติพระเทวทัตซึ่งแปลมาจากภาษาบาลีแก่ข้าพเจ้า แต่เพื่อมิให้เป็นการขัดจังหวะเรื่องที่ข้าพเจ้ากำลังพรรณนาอยู่นี้ จึงจะได้นำเอาไปลงไว้ในท้ายจดหมายเหตุนี้ เป็นนิทานอีกเรื่องหนึ่งเหมือนกัน และเป็นตัวอย่างอันน่ารู้น่าเห็นในทำนองความรู้สึกนึกคิดของบุคคลเหล่านี้เกี่ยวกับกุศลกรรมและอกุศลกรรม การลงโทษและการให้บำเหน็จ ธรรมดาโลกและการเวียนว่ายตายเกิดของดวงวิญญาณ

๔. การเดาเรื่องที่มาของคำว่าสมณโคดมและคำว่าบาลีมาจากภาษาอะไร

ข้าพเจ้ามิพึงลืมถึงสิ่งที่ข้าพเจ้าได้มาจากเมอสิเยอร์แอร์เบอโลต์[๑] ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจำเป็นที่จะต้องหารือท่านไปเสียทุกสิ่งในบรรดาเรื่องต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าทราบเกี่ยวกับชาวสยาม เพื่อให้ท่านเห็นว่าศัพท์ต่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าทราบมานั้น อาจเทียบเคียงได้กับศัพท์ภาษาอาหรับ ตุรกี และเปอร์เซียบ้าง และท่านได้บอกแก่ข้าพเจ้าว่า คำว่า suman ซึ่งต้องออกเสียงว่า สุมน นั้น ในภาษาเปอร์เซียหมายความว่า สวรรค์ และคำว่า codum หรือ codom หมายความว่า โบราณ ในภาษาเดียวกัน ฉะนั้นคำว่า สมณโคดม จึงดูเหมือนจะหมายความว่า *สวรรค์นิรันดร*[๒] หรือ*สวรรค์*ที่มีอยู่โดยมิได้ถูกสร้างขึ้น[๓] ด้วยว่าในภาษาเปอร์เซียกับฮีบรูนั้น ศัพท์ที่หมายความว่า โบราณ หรือดึกดำบรรพ์นั้น หมายความได้อีกว่า ที่มีอยู่โดยมิได้ถูกสร้างขึ้น หรือ นิรันดร ด้วย และเมื่อกล่าวถึงภาษาบาลี ท่านบอกข้าพเจ้าว่าภาษาเปอร์เซียชั้นโบราณเรียกว่า pahalevì หรือ pahalì และระหว่างคำว่า pahalì กับ bahalì ภาษาเปอร์เซียก็มิได้จำแนกความแตกต่างกันออกไปแต่ประการใด ยังแถมคำว่า pout ในภาษาเปอร์เซียนั้น แปลว่า รูปเคารพ หรือ พระเจ้าเทียม ซึ่งคงจะหมายถึง แมรฺกิวร์[๔] ในยุคที่ชาวเปอร์เซียยังหลงนับถือรูปเคารพอยู่ หมายถึง พระพุทธในหมู่ชาวสยาม ดังที่ข้าพเจ้าได้ให้ข้อสังเกตข้างต้นแล้ว แมรฺกิวร์ซึ่งเป็นพระเจ้าแห่งวิชาความรู้นั้น ดูเหมือนจะเป็นที่นับถือกันอยู่ทั่วสกลโลก ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยด้วยว่า ความรู้วิทยาการเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่สำคัญของพระเจ้าที่เที่ยงแท้ อันข้อสังเกตนี้ต่อไปเบื้องหน้าอาจเป็นเครื่องกระตุ้นความอยากรู้อยากเห็นของบรรดาผู้คงแก่เรียน ซึ่งจะต้องเดินทางไปทางตะวันออก

---

[๑] M. Herbelot de Molainville เขียนหนังสือชื่อ “Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel contenant tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l’Orient” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๙๗

[๒] Ciel éternel

[๓] incréé

[๔] Mercure

(ซ้ายบน) พระพุทธรูปทองแดง

(ขวาบน) พระพุทธรูปจำหลักนูนปิดทอง

(ล่าง) พระพุทธรูปทองแดงกาไหล่ทองคำ

๕. ลัทธิบูชาสวรรค์ของชาวจีนในเมืองสยามดูเหมือนว่าจะมีมาก่อนความเชื่อเรื่องวัฏสงสาร

ข้าพเจ้าก็ไม่รู้เลยว่าพอจะเชื่อได้หรือไม่ว่า สิ่งที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นเครื่องยืนยันว่านับแต่เวลานั้น บรรพบุรุษของชาวสยามน่าจะได้นับถือสวรรค์อย่างชาวจีนยุคโบราณ และน่าจะเป็นทำนองเดียวกันกับชาวเปอร์เซียยุคโบราณด้วย และต่อมาเมื่อได้หวนมาถือหลักธรรมว่าด้วยวัฏสงสารคือการเวียนว่ายตายเกิดแล้ว ก็ลืมความหมายอันแท้จริงของพระนามของพระสมณโคดมเสียแล้ว จึงสมมุติมนุษย์ผู้หนึ่งขึ้นเป็นพระจิตแห่งสวรรค์ แล้วสร้างนิยายเกี่ยวกับพระองค์ขึ้นมามากมาย ดังที่ข้าพเจ้าได้เล่ามาแล้ว นับว่าเป็นศิลปะอันยิ่งใหญ่ทีเดียวในการเปลี่ยนศรัทธาของปวงชน โดยคงคำโบราณไว้ แล้วมาสวมใส่ความหมายใหม่ ดังนี้จึงอาจเป็นไปได้ว่าบรรพบุรุษของชาวสยามเคยเชื่อว่า พระจิตแห่งสวรรค์เป็นผู้ปกครองธรรมดาโลกธาตุมาแต่ก่อน มาตรว่าชาวสยามสมัยปัจจุบันไม่เชื่อเช่นนั้นเสียแล้วในองค์พระสมณโคดม เขากลับเชื่อเป็นตรงกันข้ามดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า ภารกิจเช่นนั้นย่อมเป็นการขัดต่อปรมัตถ์สุขอันสูงสุด ชาวสยามยังเชื่ออีกว่าพระสมณโคดมนั้นได้ทรงทำบาปเหมือนกัน พระองค์จึงต้องรับโลกทัณฑ์แม้ในขณะที่พระองค์สมควรจะบรรลุพระนฤพานแล้ว เพราะชาวสยามเชื่อว่าการสำเร็จพระนฤพานนั้นเป็นสิ่งสุดวิสัยที่จะกระทำได้ ชาวสยามเชื่อว่าการเคารพบูชาพระสมณโคดมนั้น กระทำกันแต่ในหมู่ชาวสยามเท่านั้น ส่วนชาวชาติอื่น ๆ นั้นก็มีมนุษย์คนอื่นที่บำเพ็ญเพียรให้สมควรแก่การได้รับการตั้งแท่นบูชา และซึ่งชนเหล่านั้นก็พึงต้องเคารพบูชาอยู่

๖. ศรัทธาปสาทะของชาวชมพูทวีป หรือความถือมั่นในประเพณีของเขาเป็นไฉน

โดยทั่ว ๆ ไปชาวชมพูทวีปจึงเชื่อว่าแต่ละชาติต่างก็มีลัทธิบูชาแตกต่างกันออกไป แต่ในขณะที่เห็นพ้องว่าต่างก็มีลัทธิบูชาของตนนี้ ชาวชมพูทวีปก็ไม่เข้าใจว่าเหตุไฉนผู้อื่นจึงคิดล้มล้างลัทธิบูชาของตน พวกเขามิได้คิดอย่างที่พวกเราคิดว่าศรัทธาธรรมในพระศาสนานั้นเป็นคุณธรรมประการหนึ่ง ที่พวกเขาพากันเชื่อก็เพราะไม่ประสาว่าควรจะสงสัยอย่างใด แต่พวกเขาก็ไม่เชื่อว่าในโลกนี้มีศรัทธาธรรมและลัทธิบูชาอันควรเป็นของมนุษย์ทุกชาติทุกภาษา พระสงฆ์ของเขามิได้เทศนาสั่งสอนว่า วิญญาณจักได้รับการลงโทษในปรภพ ฐานไม่เชื่อถือประเพณีแห่งบ้านเมืองของตนในภพนี้ เพราะพระสงฆ์ของเขามองไม่เห็นเลยว่าจะมีใครไม่เชื่อเรื่องนิทานในพระคัมภีร์ของตน ชาวชมพูทวีปพร้อมอยู่เสมอที่จะเชื่อเรื่องศาสนาของชาวต่างชาติสุดแท้แต่จะมีผู้ใดเล่าให้ฟังแม้จะเป็นเรื่องที่เข้าใจยากสักเพียงไร แต่เขาก็ไม่อาจที่จะเชื่อได้ว่าศาสนาของพวกเขานั้นเป็นสิ่งเท็จและยากนักที่จะทำให้เขาตกลงใจเปลี่ยนธรรมวินัย จารีต และลัทธิบูชาของตนเสียใหม่ มาตรว่าจะได้ชี้แจงแสดงให้เห็นสิ่งที่ผิดเพี้ยนจากความเป็นจริงและสิ่งโง่เขลาอย่างใหญ่หลวงในพระคัมภีร์

ของเขาให้ประจักษ์ลางทีเขาก็ยอมลงความเห็นด้วย แต่แม้กระนั้นเขาก็ยังไม่พึงยอมเลิกนับถือพระคัมภีร์ของเขาอยู่ดี ดังเช่นที่เราค้นพบความผิดตกบกพร่องลางประการ เราก็มิได้เลิกเชื่อถือนักพงศาวดารคนใดคนหนึ่งหรือตำราฟิสิกส์เล่มใดเล่มหนึ่งเสียทั้งหมด ชาวชมพูทวีปไม่ได้เชื่อว่าหลักธรรมของพระพุทธศาสนานั้นได้จดจารึกมาจากสัจธรรมอันเป็นนิรันดรหาที่ผิดพลาดมิได้ ซึ่งพวกเขาไม่คิดว่ามีอยู่ และยังเชื่ออีกว่าหลักธรรมนั้นเกิดขึ้นมาพร้อมกันกับมนุษย์ และได้รับการจารึกขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรไว้โดยมนุษย์จำพวกที่พวกเขาเห็นว่าเป็นพวกมีความรู้อย่างมหัศจรรย์และเป็นผู้ที่ครองชีวิตอยู่อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง แต่พวกเขาก็ไม่เชื่อว่าบุคคลเหล่านี้จะไม่เคยทำบาป หรือไม่เคยมีความหลงผิดเลยอีกด้วย โดยที่ไม่ยอมรับว่ามีพระเจ้าผู้สร้างจักรวาล พวกเขาจึงไม่ใคร่ยอมรับว่ามีผู้ต้นบัญญัติหลักธรรมนี้ขึ้น ชาวชมพูทวีปสร้างโบสถ์ วิหาร อุทิศเป็นอนุสรณ์แด่คนลางคน ซึ่งเขาเชื่อตามนิยายพันเรื่องดังที่บรรพชนของเขาได้เสกสรรปั้นแต่งขึ้นตามความเชื่อเรื่องโชคลางเป็นเวลาหลายศตวรรษมาแล้ว ดังที่ชาวโปรตุเกสเรียกว่า มวลพระเจ้าแห่งชมพูทวีปนั่นแล ชาวโปรตุเกสเชื่อว่าผู้ใดที่ได้รับการเคารพบูชาจากลัทธิใดก็ตาม ผู้นั้นย่อมเป็นพระเจ้า และเมื่อชาวชมพูทวีปรับเอาคำว่า “พระเจ้า” มาใช้กับบุคคลที่พวกเขาสร้างศาสนสถานอุทิศเป็นอนุสรณ์ก็เพราะพวกเขาหาได้เข้าใจแนวความเชื่อเช่นนี้ไม่

๗. ลัทธิบูชาของชาวสยามไม่เป็นเครื่องพิสูจน์ว่าพวกเขามีความเชื่อถือในเรื่องพระเจ้าแต่ประการใด

ไม่มีสิ่งไรที่จะทำให้เกิดความหมายและได้รับการตีความที่ผิดแผกแตกต่างกันมากมายเท่ากับเรื่องของการเคารพบูชาแต่เพียงภายนอก ปฏิมากรนั้นมิได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นรูปเคารพแทนพระเจ้าเสมอไป ชาวกรีกกับชาวโรมันก็ได้สร้างขึ้นเช่นเดียวกับเราได้สร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์อุทิศให้แก่บุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่โดยมิได้มีเจตนาที่จะปั้นให้เป็นพระเจ้าเลย ชาวจีนยังล้ำหน้าไปกว่านั้นอีก มิชั่วแต่จะสร้างอนุสาวรีย์อุทิศให้แก่ตุลาการที่ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น ยังได้สร้างศาลเจ้าและวิหารลางชนิดอุทิศให้อีกด้วย แล้วตั้งประเพณีนมัสการด้วยลักษณะมีการกราบไหว้บูชาด้วยธูปสุคนธชาติและตามประทีป แล้วรักษาสิ่งของหรือเครื่องแต่งกายลางชนิดไว้เป็นอนุสรณ์ทั้ง ๆ ที่ไม่มีทางเชื่อได้เลยว่าชาวจีนได้นับถือตุลาการเหล่านั้นว่าเป็นพระเจ้าแล้ว แต่ถือว่าเป็นบุคคลที่ต่ำต้อยกว่าพระเจ้ากรุงจีนเจ้านายของตน จึงไม่อาจแต่งตั้งให้เป็นพระเจ้าได้ มีเจ้านายที่นับถือศาสนาคริสต์อยู่หลายองค์เหมือนกัน ที่ต้องถวายความเคารพด้วยการคุกเข่า และผู้แทนสามัญชนก็ต้องกราบทูลพระมหากษัตริย์ด้วยการคุกเข่าเช่นเดียวกัน เราจุดเครื่องหอมให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดในโบสถ์ของเรา และชาวคริสต์ก็ถวายนมัสการเจ้านายของตนเป็นอเนกประการโดยอามิสบูชาภายนอก เมื่อฉะนี้การถวายอามิสบูชาภายนอกของชาวชมพูทวีปอย่างน้อยที่สุดก็ในปัจจุบันนี้ จึงไม่เป็นเครื่องพิสูจน์

ได้ว่าเขาไม่ได้รับนับถือว่ามีพระเจ้าในสรวงสวรรค์ เหตุฉะนี้เราจึงควรเรียกชาวชมพูทวีปว่าเป็นพวกไม่เชื่อว่ามีพระเจ้า มากกว่าจะเรียกว่าเป็นพวกนับถือรูปบูชา แต่เมื่อเขาถวายสักการบูชาแก่ผู้อื่นนอกจากพระเจ้า และสวดมนต์อ้อนวอนขอให้อำนวยโชคลาภแก่ตนไซร้ เราจะไปประณามเขาว่าเป็นพวกนับถือรูปบูชาหาได้ไม่ ด้วยเหตุว่าการจะหลงลืมพระเจ้าอันเที่ยงแท้เสียได้โดยสิ้นเชิงนั้น จะต้องมีมิจฉาทิฐิหนักกว่าพวกนับถือรูปบูชานัก จึงอาจทำการสักการบูชาผู้อื่นที่มิใช่พระเจ้าอันเที่ยงแท้ที่เขานับถือเป็นประการสำคัญอย่างเดียวในศาสนาของเขาได้

บทที่ยี่สิบห้า
ว่าด้วยข้อควรระวังนานาประการ
ในการเทศนาสั่งสอนพระคัมภีร์แก่ชาวตะวันออก

---

๑. ความเชื่อของเราทำให้ชาวตะวันออกขุ่นเคือง และรังเกียจอยู่หลายประการจึงมิบังควรเทศนาสั่งสอน โดยปราศจากความระมัดระวัง ถ้าเราไม่สามารถแสดงปาฏิหาริย์ได้

ตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงความคิดเห็นของชาวตะวันออก เป็นการง่ายที่จะเข้าใจได้ว่าการชักจูงให้คนเหล่านั้นหันมานับถือพระคริสต์ศาสนานั้นมีความลำบากยากยิ่งเพียงไร และได้ผลลัพธ์อย่างไร คณะนักสอนศาสนาที่เทศนาสั่งสอนพระคัมภีร์ในภาคตะวันออกต้องเข้าใจถึงจารีตประเพณีนิยมและความเชื่อถือของชาวชาติเหล่านั้นเป็นอันดีก่อน โดยทำนองเดียวกันกับสาวกผู้ประกาศพระศาสนาของพระเยซูคริสต์และชาวคริสต์รุ่นแรกนั้นแล แม้ว่าพระผู้เป็นเจ้าจะได้หนุนหลังการประกาศพระศาสนาให้เป็นไปอย่างน่ามหัศจรรย์ประการใดก็ตาม ก็ยังไม่สามารถทำให้พวกนอกศาสนาเข้าถึงธรรมอันลี้ลับที่พวกเราเคารพบูชาอยู่ในทันทีทันใดได้ และบดบังจิตใจคนเหล่านั้นอยู่อีกเป็นเวลาช้านาน แม้แต่ตัวผู้ฟังที่เราตั้งใจให้ยอมรับนับถือศาสนาเอง ก็จำต้องพึงระวังไม่สอนเรื่องที่อาจก่อให้เกิดความขุ่นเคืองและรังเกียจ เมื่อคิดไปแล้วข้าพเจ้าก็รู้สึกดูเหมือนว่า คณะมิสซังผู้เผยแผ่พระศาสนาซึ่งไม่สามารถแสดงปาฏิหาริย์ได้ มิพึงเผยความมหัศจรรย์ลี้ลับหรือวัตรปฏิบัติของศาสนาคริสต์แด่ชาวตะวันออกโดยสิ้นเชิงในเบื้องต้น ถ้าข้าพเจ้ามิได้เข้าใจผิดไปแล้ว ขอยกตัวอย่างว่า ทางที่ดีนั้นอย่าเทศน์สั่งสอนแก่พวกนอกศาสนา เรื่องการนมัสการนักบุญต่าง ๆ โดยขาดความระมัดระวังอย่างยิ่ง และแม้แต่เรื่องพระเยซูคริสต์ ข้าพเจ้าคิดว่าน่าจะเป็นการสมควรที่จะออมเข้าไว้ และจะเผยความลี้ลับแห่งประสูติการของพระผู้เป็นเจ้า ก็ต่อเมื่อได้ทำให้คนเหล่านั้นมีความเชื่อมั่นว่ามีองค์พระผู้เป็นเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งมวลในโลกแล้วเท่านั้น ก็จะเอาอะไรมาสำแดงเล่าในการเริ่มต้นเพื่อชักชวนให้ชาวสยามเลื่อมใสถึงขนาดปลดพระสมณโคดม พระโมคคัลลาน์ พระสารีบุตรลงเสียจากแท่นบูชา แล้วยกเอาพระเยซูคริสต์ นักบุญปีเตอร์กับนักบุญปอลขึ้นไปประดิษฐานแทนที่ ลางทีก็ดูเหมือนยังไม่ใช่จังหวะที่สมควรจะเทศน์เรื่องพระเยซูคริสต์ถูกตรึงไม้กางเขนด้วย นอกจากชาวสยามจะได้เข้าใจซาบซึ้งเสียก่อนแล้วว่ามนุษย์เรานั้นอาจมีเคราะห์หามยามร้ายได้ ทั้ง ๆ ที่เป็นผู้บริสุทธิ์ และการลงโทษทัณฑ์ที่เห็นประจักษ์มา แม้ในหมู่ชาวสยามด้วยกันเอง ก็เคยปรากฏว่ามีผู้บริสุทธิ์ได้รับโทษแทนผู้กระทำผิดอยู่ จึงจำเป็น

ที่พระผู้เป็นเจ้าพระองค์หนึ่งต้องลงมาเกิดเป็นมนุษย์ เพื่อให้พระเจ้ามนุษย์พระองค์นี้ดำรงพระชีพบำเพ็ญศาสนกิจด้วยความลำบากยากแค้นและด้วยการสิ้นพระชีพอันน่าอัปยศ แต่ด้วยความสมัครพระทัยเพื่อรับบาปทั้งปวงแทนมนุษย์ แต่ก่อนสิ่งอื่นใดนั้น ย่อมเป็นความจำเป็นที่จะต้องเทศนาชี้แจงให้ได้ทราบความชัดเจนถึงเรื่องพระเจ้าผู้สร้าง ผู้ทรงพระพิโรธต่อมนุษย์อย่างมีเหตุผล จากนี้ไปการประกอบพิธีรับศีลมหาสนิท* ก็ไม่เป็นที่น่ารังเกียจแก่ชาวสยามอีกต่อไป ดังที่เคยเกิดขึ้นกับพวกนอกศาสนามาแล้วเมื่อครั้งกระโน้น ในเมื่อชาวสยามได้เคยเชื่อมาแล้วว่าพระสมณโคดมก็ได้เคยถวายพระชายาและพระโอรสให้เป็นภักษาหารของพระภิกษุสงฆ์

๒. การจะอนุญาตให้อ่านพระคัมภีร์ก็จำต้องใช้ความระมัดระวังให้มาก

ตรงกันข้าม โดยเหตุที่ชาวจีนเป็นผู้นับถือบิดามารดาปู่ย่าตายายของตนอย่างเคร่งครัดเข้มงวด ข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่าถ้ามีใครส่งพระคัมภีร์ให้ในมือของชาวจีนแล้ว ชาวจีนก็คงตั้งข้อรังเกียจหลายประการ โดยเฉพาะตรงที่ว่า เมื่อมีผู้เข้ามาทูลพระเยซูคริสต์ว่า พระมารดาและพระอนุชาถามหาพระองค์ พระองค์ก็ทรงตอบไปในทำนองคล้ายกับว่ามิได้เอาพระทัยใส่ แกล้งแสดงเสียว่ามิทรงรู้จัก ชาวจีนคงกังขาไม่น้อยในข้อคำลี้ลับอย่างอื่นซึ่งพระมหาไถ่ของเราได้ตรัสแก่ชายหนุ่มผู้ทูลขอเวลาต่อพระองค์ เพื่อไปฝังศพบิดามารดาของเขาว่า "*จงปล่อยให้คนตายเขาฝังคนตายกันเองดีกว่า*" เรายอมทราบถึงความลำบากใจของชาวญี่ปุ่นที่มีอยู่ต่อนักบุญฟรานซิส ซาเวียร์[๑] ในเรื่องนิรันตรภาพของการสาปแช่ง ด้วยไม่อาจที่จะปลงใจเชื่อได้ว่าบิดามารดาของเขาซึ่งล่วงลับไปแล้วนั้น จักต้องไปตกอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ทรมานอันน่าสยดสยอง โทษบาปที่มิได้เข้ารีตนับถือพระคริสต์ศาสนา ซึ่งท่านเหล่านั้นไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อนเลย ฉะนั้นจึงดูมีความจำเป็นที่จะต้องเตือนกันไว้ให้รู้ตัวและเพลาความรู้สึกนึกคิดอย่างนั้นลงเสียบ้าง ตามวิถีทางที่มหาสาวกแห่งชมพูทวีปได้เคยใช้มาแล้ว โดยสถาปนาพระผู้เป็นเจ้าขึ้นพระองค์หนึ่งให้ทรงมีเดชานุภาพมาก ทรงพระปรีชาญาณ ทรงสถิตซึ่งความยุติธรรม ทรงไว้ซึ่งคุณความดี ทรงอยู่เหนือทุกสิ่ง และโดยพระประสงค์ของพระองค์เราจึงเป็นหนี้พระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ เป็นหนี้บุญคุณต่อพระสงฆ์องค์เจ้า ต่อขุนศาลตุลาการ

---

* Eucharistie ลัทธิกรรมมหาสนิท เพื่อให้พระเยซูลงมาสิงสถิตแนบวิญญาณของผู้รับ พิธีมีกินขนมปังและน้ำองุ่นที่เสกไว้เมื่อใกล้จะดับขันธ์ พระเยซูได้เลี้ยงขนมปังและน้ำองุ่นแก่สาวก บอกว่า "นี้คือเลือดแห่งเรา ผู้ใดกินขนมปังและดื่มน้ำองุ่นนี้ก็นับว่าบวชแล้ว" แต่เวลานี้บรรดาคฤหัสถ์ได้กินแต่ขนมปังเป็นทางรับศีลอย่างเดียว น้ำองุ่นสำหรับบาทหลวงเสพเท่านั้น

[๑] นักบุญฟรานซิส ซาเวียร์ (Francisco de Jassu, เรียกกันว่า de Javier - ค.ศ. ๑๕๐๖ - ๑๕๕๒) นักบุญท่านนี้ได้จดบันทึกเรื่องราวการเผยแผ่ศาสนาในบุรพทิศ มีการแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสโดย Louys Abelly ชื่อ "Lettres de Saint François Xavier de la compagnie de Jésus" เมื่อ ค.ศ. ๑๖๖๐

และต่อบิดามารดาปู่ย่าตายายของเราด้วยความเคารพในฐานที่ควร ตัวอย่างเหล่านี้ก็พอเพียงแล้วที่จะแสดงให้เห็นว่าจะต้องใช้ความระมัดระวังอย่างไรในการเตรียมจิตใจของชาวตะวันออกให้หันมามีความรู้สึกนึกคิดเหมือนอย่างพวกเรา และมิพึงทำให้ข้อธรรมหลายประการในพระคัมภีร์ศาสนาเป็นที่ขุ่นเคืองและน่ารังเกียจไปเสีย

๓. พึงเจรจากับชาวตะวันออกด้วยความนับถือในตัวผู้บัญญัติธรรมของเขาทั้งหลาย

ชาวจีนนับถือครูอาจารย์ของตนไม่น้อยไปกว่าบิดามารดาของตนเลย และความรู้สึกอันนี้ฝังลึกอยู่กับพวกเขา ถึงขนาดลงโทษพระอาจารย์ของมกุฎราชกุมารรัชทายาท ในความผิดที่เจ้าชายองค์นั้นได้ทรงก่อขึ้น และปรากฏว่าเจ้านายเหล่านี้ลางพระองค์ซึ่งในกาลต่อมาได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติได้ทรงกระทำการแก้แค้นแทนพระอาจารย์ของพระองค์ก็มี ชาวชมพูทวีปนั้นยังระลึกถึงบุคคลผู้เทศนาสั่งสอนให้แก่ตนยิ่งขึ้นไปอีก ต่อบุคคลเหล่านี้แลที่พวกเขาเห็นว่าสมควรแก่การสักการบูชาทุกประการ และพวกเขารู้สึกขัดเคืองใจในการที่พวกเราไปตั้งข้อรังเกียจเรื่องนี้เข้า ชาวชมพูทวีปจะกล่าวว่า *"เราจะทำให้น้อยไปกว่านี้กระไรได้ต่อบุคคลที่เทศนาสั่งสอนเราให้ซาบซึ้งถึงหลักธรรมอันประเสริฐ"* บาทหลวงฮีโรม ซาวิเยร์[๑] บาทหลวงคณะเยซูอิตชาวโปรตุเกสได้พิมพ์หนังสือจำพวกหลักสอนพระศาสนาขึ้นที่เมืองอัครา[๒] ให้ชื่อว่า คันฉ่องส่องสัจธรรม[๓] ชาวเปอร์เซียแห่งเมืองอิสฟาฮาน[๔] ผู้หนึ่งชื่อ ซิน เอล อะเบดิน[๕] ได้พิมพ์หนังสือตอบโต้ขึ้นมาให้ชื่อว่า คันฉ่องไม่เที่ยง[๖] ซึ่งสภาเผยแผ่ศาสนาของศาสนจักรโรมันคาทอลิก[๗] เห็นว่าจำเป็นที่จะต้องโต้แย้งเพื่อพิสูจน์หักล้าง จึงได้มอบหมายให้บาทหลวงฟิลิปโป กัวดาโญโล[๘] แห่งคณะนักบวชฟรานซิสกัน[๙] เป็นผู้โต้แย้ง แต่ท่านผู้นี้กล่าวถึงพระมะหะหมัดในทางร้าย การโต้แย้งของท่านจึงไร้ประโยชน์ เพราะว่าคณะมิสซังแห่งอิสฟาฮานไม่กล้าพิมพ์ออกไปเป็นอันขาด และโดยที่คณะมิสซังนี้ได้ขอร้องบาทหลวงกัวดาโญโล

---

๑ P. Hierôme (Jérome) Xavier (ค.ศ. ๑๕๖๘ - ๑๖๑๗)

๒ Agra

๓ Miroir de vérité

๔ Isfahan

๕ Zin el Abedin

๖ Miroir repoli

๗ Congrégation de propaganda fide

๘ P. Philippo Guodagnolo (ค.ศ. ๑๕๙๖ - ๑๖๕๖)

๙ l' ordre des clercs mineurs rêguliers

ให้ผ่อนเพลาการเสียดสีลงบ้าง ท่านกลับเขียนสุดโต่งไปอีกทางหนึ่ง โดยกล่าวสรรเสริญเยินยอพระมะหะหมัดอย่างออกหน้าจนได้รับคำตำหนิจากสภาเผยแผ่ศาสนาของศาสนจักรโรมันคาทอลิก เพราะฉะนั้นในเรื่องเช่นนี้จึงจำเป็นต้องพิจารณาการผ่อนผันสั้นยาวให้ดี และกับชาวชมพูทวีป ให้กล่าวถึงพระพรหม พระสมณโคดม และอื่น ๆ ดังที่เห็นเป็นรูปปฏิมากรอยู่บนแท่นบูชาด้วยความนับถือ เราต้องมีความเห็นร่วมกับเขาว่าท่านเหล่านั้นก็เป็นผู้ประเสริฐอยู่โดยธรรมดา ทั้งมีความมุ่งหมายอันสมควรแก่การสรรเสริญอยู่ แล้วจึงพูดเป็นเชิงแนะให้ซึมซาบเข้าใจว่าในฐานะที่ท่านเหล่านั้นเป็นมนุษย์ก็ย่อมจะคาดผิดคิดพลาดได้บ้างในข้อสำคัญหลายประการอันจะช่วยอนุเคราะห์มนุษยชาติให้พ้นจากอบายภูมิ โดยประการสำคัญที่พวกเขามิได้รู้จักพระเจ้าผู้สร้างนั้นแล

๔. ผู้บัญญัติธรรมเหล่านี้ ก็สมควรได้รับคำสรรเสริญเยินยอบ้าง

แต่การเชื่อโดยขาดการไตร่ตรองดังนี้ พอจะหาข้อแก้ตัวให้ได้บ้าง ทำไมเราจะสรรเสริญเยินยอศาสดาผู้บัญญัติพระธรรมในตะวันออกเช่นเดียวกับศาสดาผู้บัญญัติพระธรรมของกรีกไม่ได้เล่า ในข้อที่ศาสดาเหล่านั้นได้เพ่งเพียรสั่งสอนมหาชนให้ล่วงรู้ถึงสรรพสิ่งที่ปรากฏแก่ท่านว่าเป็นกุศลกรรม อันเป็นสิ่งที่เหมาะสมแก่การธำรงมหาชนเหล่านั้นไว้ในความสงบสุขสันติภาพและในความบริสุทธิ์ผุดผ่อง จะไปตำหนิติเตียนทำไมกับนิทานเรื่องศาสดาผู้นั้น ที่ปั้นแต่งกันมานานนับหลายศตวรรษแห่งความโง่เขลา ซึ่งความจริงพวกท่านอาจไม่ใช่เป็นผู้เสกสรรปั้นแต่งขึ้นเสียด้วยซ้ำไป อันจะเห็นได้ว่า เมื่อเขาจะบรรยายถึงคุณสมบัติอันวิเศษของท่าน พวกเขาก็ได้กระทำแต่สิ่งที่เราอาจอภัยให้ได้แก่ศาสดาอื่น ๆ แทบทุกท่านมิใช่หรือ ศาสดาของชาวชมพูทวีปเป็นผู้มีความชอบที่ได้รู้จักความมีปัญญาอันล้ำเลิศเหนือสามัญ และวิญญาณอันเป็นอมตะก่อนศาสดาชาวกรีกเสียด้วยซ้ำ

๕. หลักธรรมเวียนว่ายตายเกิดก็พอยกให้ได้ โดยอาศัยเหตุผลของกฎธรรมชาติ

ถ้าแม้ชาวชมพูทวีปมีความเชื่อในสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิด ก็มีกรณีชักให้เขาเชื่อโดยอาศัยเหตุผลที่ปรากฏให้เห็นอยู่ เหตุที่พวกเขาเขลาต่อเรื่องที่เกี่ยวกับการสร้างสรรพสิ่งทั้งปวง ทั้งตั้งเป็นหลักไว้ว่าวิญญาณดวงหนึ่งจะอุบัติขึ้นจากวิญญาณอีกดวงหนึ่งไม่ได้ และไม่อาจเป็นไปได้ที่จะมีวิญญาณจำนวนไม่จำกัดเช่นในปัจจุบันนี้ พวกเขาจึงต้องสรุปเอาว่า ตลอดช่วงกัลป์ที่ล่วงไปนี้ในโลกที่เขาสันนิษฐานว่ามีอยู่ก่อนแล้ว ชีวิตมนุษย์ที่เกิดมาต่อเนื่องกันนับจำนวนไม่ถ้วน ไม่อาจมีที่มาจากดวงวิญญาณอันมีจำนวนจำกัด

เว้นเสียแต่ว่าดวงวิญญาณเหล่านั้นได้เปลี่ยนจากรูปกายหนึ่งไปสู่รูปกายหนึ่งมาแล้วนับครั้งมิถ้วน ความคิดเห็นในเรื่องสังสารวัฏจึงมีพื้นฐานอยู่บนหลักการหลายประการด้วยกันดังที่เรามีอยู่ แต่มีประการหนึ่งที่ผิดแน่นอน คือข้อที่อ้างว่าเป็นการสุดวิสัยที่จะมีพระเจ้าผู้สร้างสรรพสิ่งทั้งมวลในโลกนั้นแล

๖. และโดยเหตุผลทางการเมืองการปกครอง

ส่วนผลอันเกิดตามมาจากหลักธรรมนี้ การห้ามบริโภคเนื้อสัตว์เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ร่างกายมากในชมพูทวีป และการสยองโลหิตก็นับว่าเป็นประโยชน์ในที่ทุกหนทุกแห่ง พระยาพระคลังพี่ชายของราชทูตสยาม ไม่หยุดยั้งที่จะตำหนิติเตียนคริสต์ศาสนิกชนในเรื่องกระหายสงครามนองเลือด อนึ่ง ความคิดเห็นในเรื่องเวียนว่ายตายเกิดก็เป็นเครื่องปลอบประโลมใจมนุษย์ในยามมีเคราะห์หามยามร้ายอยู่ และให้มีจิตใจแข็งแกร่งยิ่งขึ้นต่อความกลัวตาย ด้วยความหวังว่าจะได้ไปเกิดใหม่มีความสุขในชาติหน้า และโดยที่มนุษย์เรามีความเชื่อง่ายไปตามมโนรถปรารถนาของตนอยู่ เราจึงสังเกตได้ว่าบุคคลจำพวกที่อนุมานตนว่าเป็นคนไร้สุขในอัตภาพนี้ เช่น พวกขันที เป็นต้น ก็มีความผูกใจอย่างหนักแน่นต่อความหวังที่จะได้ไปเกิดใหม่มีความสุขในชาติข้างหน้านี้ ตามที่หลักธรรมในเรื่องเวียนว่ายตายเกิดอำนวยให้แก่บุคคลที่ประพฤติดีประพฤติชอบนั่นแล

๗. การยำเกรงบุพการีที่ล่วงลับไปแล้วเข้าใจได้ ด้วยเหตุผลทางการเมืองการปกครอง

ถ้าแม้ความหลงผิดอาจกลายเป็นประโยชน์โพธิผลขึ้นมาได้แล้วไซร้ ความหลงผิดอีกประการหนึ่งก็ก่อให้เกิดประโยชน์ได้เหมือนกัน เช่น การที่บุตรธิดามีความยำเกรงต่อบิดามารดาของตนผู้ล่วงลับไปแล้ว เป็นต้น ขงจื๊อถือว่าเป็นพื้นฐานอันเดียวแท้ของนโยบายการปกครองที่ดี และอันที่จริงแล้วก็ก่อให้เกิดความสงบสุขในครอบครัวและในบ้านเมือง ความยำเกรงนี้น้อมบุคคลลงสู่ความเชื่อฟังถ้อยคำบังคับบัญชา ทำให้เป็นผู้อ่อนน้อมต่อบิดามารดา ปู่ย่าตายาย และสุภาตุลาการ เป็นเครื่องรักษาจารีตประเพณีและตัวบทกฎหมายของบ้านเมือง ชนชาติเหล่านี้หาเข้าใจไม่ว่าพวกเขาไม่อาจสามารถผละทิ้งความคิดเห็นและขนบธรรมเนียมที่ตนได้รับช่วงมาจากบรรพชน หรือหลีกเลี่ยงเสียได้เลย และถ้าตนขืนล่วงแล้วไซร้ ตามทรรศนะของเขาแล้วก็ย่อมไม่อาจห้ามความขุ่นเคืองของบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้วได้ หลักธรรมของจีนนั้นไม่มีสวรรค์อื่นนรกอื่น นอกจากภูตภูมิซึ่งเขาเชื่อว่าเมื่อวิญญาณออกจากร่างในชีวิตนี้แล้วก็จะไปสู่ ณ ที่นั้น และจะได้รับการต้อนรับขับสู้จากวิญญาณของบรรพบุรุษของตน ดีหรือเลวฉันใด ก็สุดแท้แต่กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ตนได้กระทำไว้

๘. ความยำเกรงนี้ทำให้พระราชกำหนดกฎหมาย ของจีนสถิตสถาพร

เพราะประชาชนชาวจีนนิยมเชื่อถือกันเช่นนี้ พระเจ้าราชาธิราชอันชอบด้วยกฎหมายของจีน จึงทรงงดเว้นการกระทำใด ๆ อันจะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในแผ่นดินทั้งสิ้น มีแต่ผู้กบฏปล้นราชบัลลังก์เท่านั้นแลที่จะกล้าทำเช่นนั้นได้ มิชั่วแต่อาศัยสิทธิจากการที่ตนเป็นผู้มีอำนาจราชศักดิ์เท่านั้น หากเป็นเพราะว่าตนมิได้สืบขัตติยสกุลพระราชวงศ์เดิมมาแต่ประการใด จึงเห็นว่าตนไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเคารพต่อโบราณราชประเพณีอันบรมกษัตริย์ปฐมวงศ์นั้น ๆ ได้ประดิษฐานไว้

๙. แม้กระนั้นก็มีข้อไม่สะดวกอยู่บ้าง

ถึงกระนั้นความหลงผิดทั้งปวงก็ย่อมมีด้านเสียอยู่เหมือนกัน ขงจื๊อซึ่งถูกสานุศิษย์คนหนึ่งสอบถามว่า ผู้ที่ล่วงลับไปแล้วได้รับรู้ว่าบุตรหลานของตนได้แสดงความเคารพตามหน้าที่ของตนแล้วหรือไม่ ได้ตอบว่ามิบังควรที่จะมาตั้งปัญหาถามเรื่องอันชอบกลมากเกินไปเช่นนี้ เพราะว่าถ้าท่านตอบว่าไม่มีก็เกรงว่าจะเป็นการล้มเลิกความเคารพของบุตรธิดาต่อบิดามารดาที่วายชนม์แล้วนั้นเสีย แต่ถ้าจะตอบว่ามี ก็จะเท่ากับเป็นการกระตุ้นคนดี ๆ ให้คิดฆ่าตัวตาย เพื่อจะได้ติดตามไปอยู่ปรนนิบัติบรรพบุรุษของตน

๑๐. อย่าคิดว่าพระสงฆ์เจ้าลวงโลก เพราะรู้ตัวและเพื่อผลประโยชน์

ยังมีอยู่อีกอย่างหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นเรื่องไม่ยุติธรรมเลยที่จะประณามพระสงฆ์เจ้าว่าเป็นคนลวงโลกและมักหาผลประโยชน์ ท่านลวงคนอื่น ก็เพราะว่าตัวท่านได้ถูกเขาลวงมาก่อน ท่านก็มิใช่ผู้ที่เก่งกาจหรือหาผลประโยชน์เก่งไปกว่าคฤหัสถ์เลย พวกท่านเป็นคนดีพอใช้ทีเดียว เมื่อท่านเทศนาสั่งสอนคฤหัสถ์ให้ทำบุญสุนทานแด่พระสงฆ์เจ้า ท่านก็เชื่อว่าท่านได้เทศนาสั่งสอนประชาชนไปตามหน้าที่ของบรรพชิต และไม่ว่าในบ้านเมืองใด บรรพชิตทั้งหลายก็ย่อมเลี้ยงชีวิตอยู่ได้ด้วยกิจในพระศาสนาด้วยกันทั้งนั้นแล

๑๑. จำเป็นต้องใช้อาการแทรกซึมกับชาวตะวันออก เท่าที่พระคริสต์ศาสนาและเยี่ยงอย่างของคริสต์ศาสนิกชนในยุคต้น ๆ จะพึงอนุญาตให้กระทำได้

เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงสำนึกแน่ว่า ตัวความลับที่แท้จริงในการที่จะแทรกซึมเข้าไปในจิตใจของพลเมืองในประเทศนี้ โดยสมมุติว่าเราไม่มีคุณวุฒิขนาดที่จะกระทำปาฏิหาริย์ได้นั้น ย่อมอยู่ที่การไม่ทำสิ่งใดอันจะเป็นการแสลงใจพวกเขาโดยตรง แต่ต้องแสดงให้เขาเห็นประหนึ่งว่ามิได้ตั้งใจ ซึ่งความหลงผิดคิดพลาดของเขาในด้านวิชาความรู้ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในด้านคณิตศาสตร์และกายวิภาคศาสตร์ อันเป็นวิชาที่พวกเขาอ่อนอย่างยิ่ง คือการเปลี่ยนแปลงศัพท์สำนวนในเรื่องลัทธิบูชาของเขาให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ และถวายพระนามให้แก่พระเจ้าผู้เที่ยงแท้ว่า จอมราชันหรือจอมสวรรค์และจอมพิภพ หรือนามอื่น ๆ ในภาษาพื้นเมืองอันควรแก่การสักการบูชาก็ได้ เช่นคำว่า *พระ* ในภาษาสยาม เป็นต้น แต่ในขณะเดียวกันก็จำต้องสั่งสอนคนเหล่านั้นให้มีจิตผูกพันอยู่กับนามเหล่านั้นด้วยความเชื่ออันสมบูรณ์ต่อพระผู้เป็นเจ้าอันเป็นความคิดเห็นที่จะรับฟังได้โดยง่าย เพราะเป็นการยกระดับและตกแต่งความคิดเห็นต่ำ ๆ ในพระเจ้าเทียมให้งดงามยิ่งขึ้น วอซซิอุสกล่าวไว้ว่า Gott ซึ่งในปัจจุบันนี้หมายถึงพระผู้เป็นเจ้าในภาษาเยอรมัน เมื่อก่อนนี้หมายถึงนาม Mercury อันเป็นที่เคารพบูชาทั่วไปทุกหนทุกแห่ง แน่นอนที่สุด คำว่า Théos กับ Deus ก็คงไม่มีความหมายในกรีซกับอิตาลีว่า พระผู้เป็นเจ้าองค์ที่เราเคารพบูชาอยู่เสมอไป และปวงคริสต์ชนทั้งหลายได้ทำอะไรเล่า พวกเขาได้ยอมรับเอานามเหล่านี้มาเป็นพระนามของพระผู้เป็นเจ้าแล้วก็อธิบายนามเหล่านั้นไปตามทำนองคลองความคิดของตัว จากความรู้แจ้งว่ามีพระผู้เป็นเจ้าอันทรงความเป็นนิรันดร ทรงมีพระปรีชาญาณอันล้ำเลิศ และเป็นผู้ทรงสร้างสรรค์สิ่งทั้งมวลในสกลโลก ก็เป็นการง่ายที่จะไต่ลงมาสู่ความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระเยซูคริสต์ และประชาชนพลเมืองเหล่านั้นก็จะไม่มีความรู้สึกต่อต้านเลย ถ้าในชั้นแรกเขาได้ประจักษ์ว่า เขาได้หลุดพ้นจากความโง่เขลาลางประการที่เห็นกันได้อย่างจะแจ้งแล้ว จิตใจมนุษย์เราเป็นดังนี้แล คือยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่นที่ทำให้เขาคลายจากความหลงผิดในเบื้องต้นได้อย่างเห็นได้ชัด เอาเป็นของตนอย่างแทบไม่ทันได้พิจารณาทีเดียว จงทำให้คนไข้เชื่อเถอะว่ายาบำบัดโรคขนานที่เขาใช้อยู่เดิมนั้นไม่ดี เมื่อเป็นฉะนั้นได้แล้ว เขาจะรีบรับขนานที่ท่านหยิบยื่นให้ในทันที

๑๒. นักสอนศาสนาควรต้องปรับตัวให้เข้ากับขนบธรรมเนียมพื้น ๆ ของชาวตะวันออกในประการที่ไม่ขัดแก่พระศาสนา

แต่ในความเห็นของข้าพเจ้านั้น ความสำคัญอย่างยิ่งประการหนึ่งในบรรดาความประพฤติหลายประการของนักสอนศาสนาก็คือ การทำตนให้กลมกลืนไปได้กับขนบธรรมเนียมอย่างพื้น ๆ ของชาวตะวันออก ในเรื่องอาหารการกิน เครื่องใช้ไม้สอย บ้านเรือนที่อยู่อาศัย และในทุกสิ่งตามที่มีบัญญัติไว้เป็นวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ บรรดาที่ไม่เป็นการตรงกันข้ามกับคริสต์วินัย ตัวอย่างเช่น หลวงพ่อ เดอ โนบิลิบุส ซึ่งเป็นบาทหลวงคณะเยซูอิตได้ทำชื่อเสียงไว้มาก ท่านถูกส่งไปเผยแผ่พระศาสนาในแคว้นมธุระในชมพูทวีป ได้ตัดสินใจที่จะมีชีวิตอยู่อย่างโยคี คือพราหมณ์ผู้อยู่ป่า ไปไหนมาไหนก็เดินด้วยเท้าเปล่าและด้วยศีรษะเปล่า ไม่มีอะไรปกคลุม และกายของท่านก็เกือบจะเปลือยทีเดียวในทุ่งทรายอันร้อนแรงของประเทศนั้น และบริโภคภักษาหารเลี้ยงสกลกายอย่างอดออมแร้นแค้นเป็นที่สุดแทบว่าเหลือจะทนทานได้ และเล่ากันว่าด้วยอุบายฉะนี้แล ท่านได้ชักจูงให้ผู้คนหันมาเข้ารีตนับถือพระคริสต์ศาสนาเกือบสี่หมื่นคน โดยที่การเลียนแบบอย่างอันเข้มงวดของชาวชมพูทวีปเป็นวิธีการที่แท้ที่จะช่วยอนุเคราะห์ให้คนกลับใจมาเข้ารีตได้ดังนี้ไซร้ ฉะนั้น ถ้าเราประพฤติให้ห่างเหินจากวัตรปฏิบัตินี้ไปไกลเท่าใด ก็จะทำให้ชาวชมพูทวีปดูถูกดูหมิ่นและเกลียดชังเพิ่มมากขึ้นเท่านั้น ในบ้านเมืองนั้น ๆ เราจำต้องเรียนรู้การเว้นการทั้งปวงที่ชาวบ้านชาวเมืองเขาเว้นกัน และมิพึงนำเอาความสะดวกสบายหรือความหรูหราฟุ่มเฟือยของบ้านเมืองเราไปใช้ในบ้านเมืองเขา ถ้าเราไม่ประสงค์ที่จะทำให้เกิดความอิจฉาริษยาและความละโมบอยากได้แก่ชนชาตินั้น ๆ ซึ่งผู้คนของเขาปิดซ่อนทรัพย์สินกัน ด้วยเขาจะรักษามันไว้ได้ก็ด้วยการซุกซ่อนไว้เท่านั้น ถ้านักสอนศาสนามีท่าทีว่าจะไปตั้งรกราก ณ ที่นั้นน้อยลง การเผยแผ่พระศาสนาก็จะหนักแน่นยิ่งขึ้นและทำให้มีผู้ศรัทธาในพระศาสนามากขึ้น โดยเหตุที่ดินแดนทางซีกโลกตะวันออกมิใช่ภูมิประเทศอันเหมาะสำหรับการไปตั้งเนื้อตั้งตัว ถ้าใครคิดที่จะกระทำดังนั้นแล้วก็นับว่าเป็นความคิดที่ผิดพลาดมากทีเดียว พวกชาวพื้นเมืองเองก็หามีหลักทรัพย์อันมั่นคงไม่ และไม่เว้นที่จะมีเหตุพาลวิวาทกับชาวเมืองในดินแดนใกล้เคียงที่มีท่าทีว่ามีความสมบูรณ์พูนสุขเกินหน้า เพื่อปล้นเอาทรัพย์สินสมบัติพัสถานมา อนึ่ง ชาวตะวันออกนั้น ดูเหมือนจะมิได้ตั้งข้อรังเกียจศาสนาหนึ่งศาสนาใดเลย และพวกเราจำต้องยอมรับกันว่า ถ้าหากความเฉิดฉายของพระคริสต์ธรรมไม่สามารถดลใจให้พวกเขาเลื่อมใสได้แล้วไซร้ ที่สำคัญเนื่องมาจากทัศนคติที่เลวร้ายต่อความประพฤติของชาวคริสต์เอง ได้แก่ ความตระหนี่ถี่เหนียว ความทรยศคดโกง การบุกรุกย่ำยี และการกดขี่ข่มเหงของชาวโปรตุเกสกับชาวฮอลันดาในชมพูทวีป และการไม่มีศาสนาของคนจำพวกหลังนี้เป็นประการสำคัญ แต่ก็ได้เวลาที่จะจบจดหมายเหตุตอนนี้ลงด้วยการกล่าวถึงประวัติพระเทวทัต พระอนุชาของสมณโคดม และสิ่งอื่น ๆ ที่ข้าพเจ้าได้สัญญาไว้ว่าจะเล่าให้ฟังนั้นแล้ว

จบเล่มหนึ่งสมุดฝรั่ง

จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์
ภาคที่สอง

แด่ท่านผู้อ่าน

ข้าพเจ้าแทบไม่มีส่วนได้กระทำอย่างอื่นในสมุดเล่มนี้เลย นอกจากทำหน้าที่รวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ นำมาลงไว้ในที่นี้เท่านั้น ลางชิ้นเป็นคำแปลที่มิใช่แบบวิธีของข้าพเจ้าเลย ลางชิ้นข้าพเจ้าก็ทำหน้าที่เพียงจับปากกาเท่านั้น เมื่อมีผู้มาบอกเนื้อหาให้ข้าพเจ้าจดตามไป ถ้ามีสิ่งไรที่ดูเหมือนว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของกรุงสยามมากเกินไปแล้วไซร้ ก็หาได้เป็นเช่นนั้นแก่การเดินทางของข้าพเจ้า ซึ่งท่านผู้อ่านคงจะอภัยให้แก่ข้าพเจ้าที่จำต้องกระทำไปดังนั้นเป็นแน่ โดยเฉพาะความรู้โดยทั่วไปซึ่งข้าพเจ้าพรรณนาถึงเรื่องทั้งปวงในประเทศภาคบุรพทิศ เพื่ออาศัยเป็นทางให้ท่านผู้อ่านได้ซาบซึ้งในธรรมชาตินิสัยของชาวสยามดียิ่งขึ้น ในทุกกรณี ข้าพเจ้าขออภัยสำหรับเรื่องที่นำมาลงไว้ ๒ หรือ ๓ เรื่อง ซึ่งอาจจะเป็นเรื่องที่ไม่น่ายินดีเท่าใดนัก และซึ่งข้าพเจ้านำมาเสนอไว้เพื่อตอบสนองความอยากรู้อยากเห็นของบุคคลลางท่าน อันเป็นที่เคารพนับถือของข้าพเจ้า

ประวัติของเทวทัต

แปลจากภาษาบาลี

หลังจากที่พระโพธิสัตว์* ได้ทรงอุบัติแล้ว ด้วยกุศลผลบุญที่ได้ทรงประกอบไว้ต่อเนื่องกันมาในกาลก่อนจักได้บรรลุถึงซึ่งพระนฤพาน พระชนกนาถของพระองค์ คือ ท้าวสุทโธทนะ จึงได้ทรงปรึกษาโหราจารย์เพื่อที่จะทราบว่าพระราชโอรสจะเป็นอย่างไรต่อไปบ้าง และโชคชะตาที่พระราชโอรสจะได้รับนั้นเป็นไฉนบ้าง ด้วยเมื่อยามที่ประสูตินั้นได้บังเกิดสิ่งมหัศจรรย์หลายประการนัก โหราราชครูทั้งปวงต่างกราบทูลยืนยันว่าพระองค์มีเหตุยิ่งใหญ่อันสมควรที่จะทรงปราโมทย์ได้อยู่ ด้วยว่าถ้าพระราชโอรสเสด็จอยู่ในโลกียวิสัยไซร้ ก็จักได้เป็นจักรพรรดิราชครองพิภพ หรือถ้าเสด็จสู่มหาภิเนษกรมณ์ สละบรมราไชสวรรย์อันแสนสุขแห่งยุคไซร้ ก็จักได้เข้าสู่พระนฤพาน อนึ่ง เป็นการจำเป็นที่ควรจะได้รู้ไว้ด้วยว่า พระเจ้าจักรพรรดิราชาธิราชพระองค์นี้นั้นมีสิ่งวิเศษอยู่ ๗ อย่าง[๑] ซึ่งเป็นของคู่พระบารมี ไม่มีใครอื่นได้ไว้เป็นสมบัตินอกจากพระเจ้าจักรพรรดิราชแต่พระองค์เดียวเท่านั้น

สิ่งแรกก็คือ จักรแก้ว[๒] ซึ่งพระองค์ทรงใช้กำจัดอริราชศัตรู โดยขว้างจักรแก้วนั้นไปสังหารปรปักษ์ที่ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะพิฆาตชีวิต ซึ่งเมื่อขว้างไปแล้วจะแล่นเข้าไปตัดคอราชไพรีของพระองค์ ครั้นแล้วก็จะหวนกลับมาเอง สิ่งที่สองคือพญาคชสารกับอัศวราชพาหนะอันดีวิเศษและสง่างามล้ำเลิศ เหาะเหินเดินอากาศได้อย่างคล่องแคล่วเสมอด้วยดำเนินอยู่กับพื้นปฐพี สิ่งที่สามคือแก้วสารพัดนึก มีพระราชประสงค์จะทรงนึกเอาทองคำและเงินสักเท่าไรก็ได้ตามพระทัยปรารถนา ชั่วแต่ทรงขว้างแก้วนั้นขึ้นไปในนภากาศและเมื่อแก้วนั้นลอยสูงขึ้นไปเพียงใด ก็บังเกิดเป็นหลักทองคำหลักเงินสูงขึ้นไปถึงเพียงนั้น สิ่งที่สี่นั้นเป็นนารีนางหนึ่งมาจากเบื้องอุตรทิศ มีความงามอันล้ำเลิศ มีหม้อแก้วตั้งอยู่บนเส้าแก้วทั้ง ๓ เป็นฐานตั้ง ยามนางจะหุงกระยาหารเล่า นางก็ชั่วแต่กรีดนิ้วหยิบข้าวสารแต่เพียงหยิบนิ้วเดียวโปรยลงไปในหม้อแก้ว ไฟก็จะลุกขึ้นเองและดับลง

---

* Pouti Sat ลา ลูแบร์ได้อธิบายไว้ว่า “เป็นพระนามอีกพระนามหนึ่งของพระสมณโคดม สัตว์ ตามความเห็นของข้าพเจ้าคงหมายความว่า เจ้านาย ในภาษาบาลี เช่นเดียวกับคำว่า เจ้า ในสยามภาษา โดยเขาเรียกว่า โพธิสัตว์ และพุทธเจ้า คำว่า พุทธะ เป็นภาษาบาลี”

[๑] ในเตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์ของพญาลิไท กล่าวถึงรัตนะ ๗ ประการ ได้แก่ จักรรัตนะ - จักรแก้ว, หัตถีรัตนะ - ช้างแก้ว, อัศวรัตนะ - ม้าแก้ว, มณีรัตนะ - มณีแก้ว, อิตถีรัตนะ - นางแก้ว, คหปติรัตนะ - ขุนคลังแก้ว และปริณายกรัตนะ - ขุนพลแก้ว

[๒] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศษใช้ว่า boule de verre ซึ่งแปลตามตัวว่า ดวงแก้ว

เองเมื่อข้าวสุกแล้ว ข้าวนั้นเพิ่มพูนมากขึ้นโดยลำดับในขณะที่เคี่ยวอยู่ จนสามารถเลี้ยงคนได้ถึง ๕๐๐ คน หรือมากกว่านั้น สิ่งที่ห้านั้นเป็นบุรุษหนึ่งทำหน้าที่เป็นขุนวัง* มีดวงตาอันเป็นทิพย์แทงตลอด สามารถที่จะเห็นขุมแก้วแหวนเงินทองบรรดามีในท่ามกลางพื้นปฐพีดลได้ สิ่งที่หกนั้นเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่มีฤทธิ์แรงกำแหงหาญและทรงคุณประเสริฐอย่างน่าอัศจรรย์ สิ่งสุดท้ายนั้นคือพระเจ้าจักรพรรดิราชย่อมทรงมีราชโอรสถึงหนึ่งพันองค์ด้วยพระมเหสี แต่หาได้ประสูติจากครรโภทรทั้งนั้นไม่ มีอยู่องค์เดียวเท่านั้นที่ประสูติจากพระครรภ์ นอกนั้นอุบัติจากอุทก จากโลหิต และสิ่งทั้งหลายที่ออกมาจากพระสรีรกายยามประสูติกาล พระโอรสทุก พระองค์เมื่อเจริญพระชันษาแล้ว ย่อมทรงพลังสามารถปราบศัตรูหมู่ปัจจามิตรให้ราบคาบเยี่ยงพระบรมชนกนาถทรงกระทำได้ฉะนั้น เบื้องนั้นยังมีปุโรหิตาจารย์ผู้หนึ่งเข้าเฝ้าพระพุทธบิดาในที่รโหฐานแล้วกราบทูลเป็นคุยรหัสยืนยันว่า พระราชโอรสจักสละโลกียวิสัยเสด็จออกนอกราชอาณาจักรไปทรงบำเพ็ญเพียรสมณธรรมถือเพศบรรพชิต เพื่อที่จะสามารถสร้างกุศลกรรมเป็นมรรคนำไปสู่พระนฤพาน

พระประยูรญาติวงศามีจำนวนนับด้วยหมื่น เมื่อได้ทราบคำพยากรณ์ของปุโรหิตว่าพระยุพราชพระองค์นี้จะได้สำเร็จพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันเป็นสิ่งประเสริฐของโลก คือพระนฤพานในอนาคตกาลฉะนั้น จึงตกลงพระทัยพร้อมกันว่าบรรดาพระประยูรญาติทุกพระองค์จะถวายพระบุตรเมื่อทรงเจริญชันษาแล้วองค์ละองค์เพื่อเป็นพุทธบริวาร และก็ได้ทรงกระทำเช่นนั้นจริง ยามเมื่อพระยุพราชได้ทรงบำเพ็ญเพียรสมณธรรมในอรัญประเทศล่วงได้ ๗ พรรษาแล้ว ก็สำเร็จพระนฤพาน บรรดาพระกุมารขัตติยตระกูลที่เราได้กล่าวถึงซึ่งเป็นพุทธบริวารทั้งนั้น ก็ออกผนวชโดยเสด็จด้วยเป็นอันมาก แต่ในบรรดาพุทธสาวกเป็นอันมากนั้นมีพระขัตติยกุมาร ๖ พระองค์ มาตรว่าเป็นพระประยูรญาติและเป็นราชบริวาร ก็ยังมิได้ตามเสด็จพระสมณโคดมออกผนวชด้วย เราจะได้นำพระนามมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ ด้วยว่าในตอนต่อ ๆ ไปเราจะพูดถึงแต่ขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์นี้เท่านั้น องค์แรกทรงพระนามว่า พระภัททิยะ องค์ที่สองทรงพระนามว่า พระอนุรุธ องค์ที่สาม พระอานนท์ องค์ที่สี่ พระภัคคุ องค์ที่ห้า พระกิมิละ องค์ที่หก** พระเทวทัต และองค์สุดท้ายนี้แลที่เราจะกล่าวถึงพระประวัติ วันหนึ่งพระบิดาของ ๖ ขัตติยกุมารดังกล่าวนี้ได้มาพบพร้อมหน้าเข้าโดยบังเอิญ หลังจากได้ทรงสนทนาปราศรัยกันด้วยเรื่องต่าง ๆ เป็นเวลาช้านานแล้ว พระบิดาพระองค์หนึ่งจึงได้ทรงปรารภขึ้นต่อพระบิดาขัตติยกุมารองค์อื่น ๆ ว่า พระโอรสของพระองค์ท่านทั้ง ๖ ยังหาได้ตามเสด็จพระสมณโคดมออกผนวชเป็นบรรพชิตไม่ และพระบิดาทั้งนั้นก็ตรัสปรึกษาซึ่งกันและกันว่า “เพราะเหตุที่บุตรของเราไม่

---

* qui avait soin de la maison แปลตามตัวก็น่าจะเป็นขุนวัง แต่อิทธิฤทธิ์พิเศษนั้นน่าจะเป็นขุนคลังมากกว่า

** ลา ลูแบร์อธิบายไว้ว่า “ชาวสยามกล่าวว่า พระเทวทัตเป็นพระอนุชาของพระสมณโคดม แต่ตามท้องเรื่องนี้พระองค์ทรงเป็นชั่วพระประยูรญาติราชสัมพันธวงศ์เท่านั้น”

พอใจบรรพชาเป็นบรรพชิตนั้น เราจะมิขาดจากการเป็นพระประยูรญาติของพระสมณโคดมด้วยหรือไฉน” ด้วยเหตุนี้แลพระบิดาของพระอนุรุธ ๑ ใน ๖ ของขัตติยกุมาร อันเป็นผู้จะสืบสันตติวงศ์ต่อจากท้าวสุทโธทนะ จึงตรัสแก่พระโอรสของพระองค์ว่า แม้พระโอรสเป็นขัตติยราชสกุล ถ้าพระสมณโคดมทรงปรารถนาที่จะรับไว้เป็นพุทธสาวกไซร้ พระองค์ก็จะไม่ขัดขวาง แม้ว่าพระประยูรญาติลางพระองค์จะไม่ดำเนินตามเยี่ยงอย่างนี้ด้วยก็ตาม

เจ้าชายอนุรุธเคยแต่เสวยสุขสำราญ และต้องพระประสงค์สิ่งใดก็ย่อมได้สมมโนรถทุกประการ จนไม่เข้าพระทัยคำปฏิเสธว่า ไม่ นั้นมีความหมายว่ากระไร อยู่มาวันหนึ่งเมื่อขัตติยะกุมารทั้ง ๖ นี้ กำลังทรงพระสำราญเล่นชงคลีและพนันเอาขนมกวนเป็นเครื่องเสวยของว่างกันอยู่ พระอนุรุธเป็นฝ่ายแพ้พนัน จึงทรงส่งมหาดเล็กไปกราบทูลขอขนมกวนจากพระมารดา พระมารดาก็ประทานให้มา ครั้นขัตติยกุมารทั้ง ๖ เสวยแล้วก็ทรงเริ่มเล่นพนันกันอีกเป็นครั้งที่สอง แล้วก็ครั้งที่ ๓ และ ๔ พระมารดาก็ประทานขนมกวนมาให้จนหมด แต่ครั้นพระอนุรุธตรัสใช้มหาดเล็กให้ไปทูลขออีกเล่า พระมารดาจึงตรัสบอกไปกับมหาดเล็กว่า “ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว” เมื่อมหาดเล็กนำความมากราบทูลตามรับสั่ง และพระโอรสไม่เข้าใจคำว่า “ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว” โดยมิเคยได้ทรงสดับใครเพ็ดทูลให้ฟังมาก่อน กลับเข้าพระทัยว่าพระมารดาคงหมายจะรับสั่งว่ายังมีขนมที่วิเศษยิ่งไปกว่านั้นอีก และขนมนั้นคงจะชื่อว่า “ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว” ดอกกระมัง ฉะนั้นพระกุมารจึงตรัสใช้มหาดเล็กให้กลับไปเฝ้าพระมารดาทูลขอเอาขนม “ไม่มี” นั้นมา ฝ่ายพระมารดาจึงทรงตระหนักว่า พระโอรสเห็นทีจะไม่เข้าพระทัยคำว่า “ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว” เป็นแม่นมั่น จึงตั้งพระทัยจะสอนพระโอรสให้เข้าพระทัยเสีย พระนางทรงจัดจานใบใหญ่เปล่า ๆ แล้วเอาจานอีกใบหนึ่งคว่ำครอบไว้ มอบให้มหาดเล็กนำไปถวายพระกุมาร แต่ขณะนั้นบรรดาเทพเจ้าผู้รักษาเมืองกบิลพัสดุ์ เล็งพระญาณทราบเรื่องที่เป็นไปในระหว่างเจ้าชายอนุรุธกับพระมารดา ทั้งทราบว่าพระกุมารหาเข้าพระทัยคำว่า “ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว” ไม่ (ด้วยในอดีตชาตินั้น พระองค์ได้แบ่งโภชนาหารที่จะเสวยแด่พระสงฆ์ แล้วทรงอธิษฐานขอพรไว้ว่า ในปรชาติภพเบื้องหน้า หากแม้พระองค์ได้มาอุบัติในมนุษย์โลกอีกไซร้ ก็ขออย่าได้ยินคำว่า “ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว” เป็นอันขาด ทั้งอย่าให้ทรงทราบว่าเขาปลูกข้าวกัน ณ ที่ใดเลย) เทพเจ้าจึงตรัสต่อกันเห็นว่าเป็นการสมควรเรียกประชุมเทพเจ้าองค์อื่น ๆ* โดยด่วนเพื่อหารือว่าควรจะทำประการใดดี ด้วยว่าถ้าพระอนุรุธได้ทรงเห็นจานเปล่าแล้วไซร้ เศียรเกล้าของพวกตนก็จะต้องแตกออกเป็น ๗ เสี่ยงเป็นการลงโทษ จึงเป็นที่ตกลงกันว่าจะเอากระยาทิพย์จากสวรรค์มาใส่เข้าไว้ให้เต็ม แล้วเทพเจ้าทั้งปวงก็กระทำดังตกลงกันนั้น มหาดเล็กผู้เชิญจานเครื่องว่างก็นำมาตั้งถวาย ณ ที่พระกุมารทั้ง ๖ พระองค์ทรงสำราญเล่นชงคลีกันอยู่ พระอนุรุธผู้ทรงคอยรับอยู่เพื่อใช้หนี้แก่พระสหาย จึงทรงแล่นมาที่

---

* ลา ลูแบร์ อธิบายไว้ว่า “เทพเจ้าเหล่านี้ไม่อยู่ยงคงกระพัน กับมีหน้าที่ให้บำเหน็จและลงโทษ”

จานเครื่องว่างและเปิดจานครอบขึ้น ก็เห็นเต็มไปด้วยขนมกวนอย่างครั้งก่อน แต่วิเศษล้ำเลิศจนทั้งนครหลวงตลบไปด้วยกลิ่นกระยานั้น ทั้งรสชาติของขนมกวนนั้นก็โอชะเหลือหลาย ซาบไปทั่วพระวรกาย จานเครื่องนั้นก็เกลี้ยงเปล่าไปในเวลาอันรวดเร็ว ด้วยโอชารสแห่งกระยาทิพย์นี้แล พระอนุรุธจึงทรงดำริอยู่ในพระทัยว่า “ชะรอยพระมารดาเราจะเพิ่งทรงพระเมตตาต่อเรามากก็ต่อเมื่อนี้เอง ด้วยเหตุพระมารดาไม่เคยได้ประทานขนม ‘ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว’ แก่เรามาแต่ก่อนเลย” ครั้นเสด็จกลับถึงพระตำหนัก ก็ตรงเข้าไปทูลถามพระมารดาว่าทรงเมตตาพระโอรสหรือไม่ พระมารดาผู้ทรงพิศวาสพระบุตรเป็นที่สุดจึงประหลาดพระทัยมากที่พระกุมารตรัสถามเช่นนั้น จึงตรัสตอบว่าพระนางทรงรักพระโอรสเทียบเท่าดวงหทัยกับดวงเนตรของพระนางนั่นเทียว พระกุมารจึงทูลว่า “ถ้าแม้นเป็นความจริงตามรับสั่งแล้ว ก็เหตุใดไฉนเล่าพระแม่เจ้าจึงมิเคยได้ประทานขนม ‘ไม่มี ไม่มีอีกแล้ว’ แก่กระหม่อมฉันมาแต่ก่อนเลย ต่อแต่นี้ไปเมื่อหน้ากระหม่อมฉันทูลขอได้โปรดอย่าได้ประทานขนมอย่างอื่นแก่กระหม่อมฉันอีกเลย กระหม่อมฉันตั้งใจจะรับประทานแต่ขนมชนิดนี้อย่างเดียวเท่านั้นแล้วพ่ะย่ะค่ะ” พระนางทรงพิศวงในคำทูลของพระโอรสเป็นอย่างยิ่ง จึงรับสั่งให้หามหาดเล็กผู้เชิญเครื่องมาสอบถามเป็นการลับ ว่าได้เห็นจานเครื่องนั้นเต็มไปด้วยขนมกวนหรือไม่ มหาดเล็กทูลตอบรับว่าได้เห็นขนมกวนชนิดหนึ่งซึ่งเขาไม่เคยได้เห็นมาก่อนเลย และเมื่อนั้นแลพระมารดาของพระอนุรุธก็ได้เข้าพระทัยในความลับ และทรงวินิจฉัยว่าชะรอยจะเป็นกุศลผลบุญแต่ปางบรรพ์ของพระโอรสดอกกระมัง เทพเจ้าผู้ใหญ่จึงบันดาลให้บังเกิดกระยาทิพย์ให้เสวย ฉะนั้นตั้งแต่นั้นไป เมื่อพระอนุรุธทูลขอประทานขนมกวนจากพระมารดา พระนางก็จัดแต่จานเครื่องเปล่า ๆ ครอบด้วยจานอีกใบหนึ่งประทานไปเฉย ๆ จานเครื่องนั้นก็จะเต็มไปด้วยกระยาทิพย์ดังที่ข้าพเจ้าได้พรรณนามาแล้วฉะนั้นแล

อนึ่ง พระอนุรุธก็ไม่เข้าพระทัยความหมายของคำว่าออกผนวชครองกาสาวพัสตร์ หรือครองจีวรของพระสงฆ์ว่าเป็นอย่างไร อยู่มาวันหนึ่งจึงทูลขอให้พระภัททิยะผู้เป็นเชษฐภาดาทรงอธิบายประทาน พระภัททิยะจึงทรงชี้แจงตามที่ทราบว่า การครองกาสาวพัสตร์ทรงเพศเป็นบรรพชิตนั้น คือการปลงเกษาและมัสสุให้เกลี้ยง ผทมบนพื้นฟาก ทั้งทรงภูษาย้อมเหลือง เมื่อพระอนุรุธได้สดับดังนั้นจึงทูลพระเชษฐาว่า พระองค์ทรงมีความเคยชินกับการดำรงพระชนม์อยู่อย่างสะดวกสบาย ปรารถนาสิ่งใดก็ได้ดังมโนรถทุกประการ เห็นทีจะครองชีวิตเช่นที่ว่านั้นได้ยากเสียแล้วเป็นแม่นมั่น พระภัททิยะจึงตอบว่า “เมื่อน้องไม่ประสงค์ออกผนวชเป็นสมณะฉะนั้นก็ดีแล้ว แต่เพื่อที่จะมิอยู่เฉย ๆ โดยไม่ทำอะไรเลย ก็ชอบที่เธอจะฝึกหัดทำงาน และอยู่ที่ตำหนักพระบิดาของพี่ต่อไปให้นานเท่านานเถิด” พระอนุรุธทูลถามว่า คำว่า “ทำงาน” นั้นหมายความว่ากระไรเล่า ด้วยมิเคยได้ทรงสดับมาแต่ก่อน พระภัททิยะจึงตรัสว่า “เธอจะทราบได้ฉันใดเล่าว่าการทำงานนั้นเป็นอย่างไร ในเมื่อเธอก็ยังไม่ทราบว่าต้นข้าวนั้นงอกในที่ใด และไฉนมันจึงงอกงามขึ้นมาได้” อันที่จริงวันหนึ่งนั้น พระกิมิละ พระภัททิยะกับพระอนุรุธเคยถกเถียงอยู่ด้วยกันถึงเรื่องต้นข้าวนั้นเกิดขึ้น ณ ที่ใด พระกิมิละตรัสว่า

ข้าวงอกในยุ้ง พระภัททิยะตรัสว่าไม่ใช่ และทรงยืนยันว่าข้าวนั้นงอกขึ้นในหม้อต่างหากเล่า และพระอนุรุธตรัสแก่พระกุมารทั้งสองว่า พระพี่สองพระองค์ไม่เข้าพระทัยอะไรเสียเลยทีเดียว ที่แท้นั้นข้าวเกิดขึ้นในจานพระกระยาหารต่างหากเล่า พระกิมิละนั้นทรงเคยเห็นเขานำข้าวออกมาจากยุ้ง ก็ทรงเชื่อว่าข้าวเกิด ณ ที่นั้น พระภัททิยะทรงเคยเห็นเขาคดออกมาจากหม้อ ก็เกิดพระดำริขึ้นว่าข้าวนั้นเกิดในหม้อข้าว แต่พระอนุรุธนั้นทรงเคยเห็นก็ต่อเมื่อข้าวได้มาปรากฏอยู่ในจานพระกระยาหารเสียแล้ว จึงเข้าพระทัยอย่างจริงจังว่าข้าวนั้นเกิดขึ้นในจานพระกระยาหารเมื่อใครต้องการบริโภค เป็นอันว่าทั้ง ๓ พระองค์ไม่ทรงรู้อะไรเลย

ภายหลังพระอนุรุธตรัสแก่พระกุมารทั้งสองว่า พระองค์ไม่ปรารถนาที่จะทรงทำงาน และพอพระทัยที่จะทรงผนวชมากกว่า จึงเสด็จไปทูลขอประทานอนุญาตจากพระมารดา พระแม่เจ้าตรัสทัดทานไม่ทรงยอมประทานอนุญาตอยู่สองครั้งสามครา แต่โดยที่พระโอรสหาทรงยอมท้อพระทัยไม่ และทรงรบเร้าหนักขึ้นอยู่ท่าเดียว พระแม่เจ้าจึงตรัสว่าถ้าพระภัททิยะทรงออกผนวชเป็นสมณะด้วยแล้ว พระนางจึงจะประทานอนุญาตให้ทรงออกผนวชตาม พระอนุรุธจึงเสด็จไปอ้อนวอนพระสหายทั้ง ๕ พระองค์ให้ทรงออกผนวช เป็นที่ตกลงกันว่าจะได้กระทำเมื่อพ้น ๗ ทิวาไปแล้ว ครั้นล่วง ๗ ทิวาแล้ว พระกุมารทั้ง ๖ พระองค์ก็ทรงชวนกันออกจากนครโดยขบวนแห่แหนเป็นการใหญ่ ทำประหนึ่งจะเสด็จประพาสท้องไร่ท้องนาฉะนั้น ในขบวนเสด็จนั้นมีอำมาตย์ราชเสนาเป็นอันมากขึ้นช้างแห่แหน พร้อมด้วยพลเดินเท้าแน่นขนัด แต่ที่สำคัญนั้นมีนายช่างกัลบกโดยอาชีพชื่อ อุบาลี โดยเสด็จไปด้วย ครั้นเสด็จไปถึงชายราชอาณาเขตแล้ว ก็ตรัสให้ปวงอำมาตย์ราชเสนาและรี้พลทั้งปวงกลับสู่นคร เว้นไว้แต่อุบาลีผู้เดียว ครั้นแล้วขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์ก็ทรงเปลื้องพระภูษาทรงม้วนพับให้เรียบร้อย แล้วประทานให้แก่อุบาลีเป็นบำเหน็จ รับสั่งให้คืนกลับนครและครองชีพโดยผาสุกได้ด้วยจำหน่ายเครื่องขัตติยาลังการเหล่านั้นเป็นทุนสำราญชนม์ไปจนตลอดชีวิตเถิด อุบาลีนั้นมีความอาลัยมากที่จะต้องแยกทางจากขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์ แต่มิอาจขัดขืนรับสั่งได้ จึงถวายบังคมลาไปด้วยน้ำตาบ่ายหน้าคืนสู่พระนครโดยมรรคาที่แห่แหนตามเสด็จมานั้น แต่ครั้นแล้วก็นึกขึ้นมาได้ว่าตนกลับไปแต่ลำพังถ้าพระบิดาพระมารดาของขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นเครื่องทรงเหล่านี้เข้า อาจเป็นสาเหตุให้ทรงสงสัยได้ว่าพระโอรสได้สิ้นพระชีพเสียแล้ว และอาจลงโทษประหารชีวิตตนเสียก็ได้ ด้วยย่อมจะไม่ทรงเชื่อว่าพระโอรสทั้งนั้นทรงเปลื้องพระภูษาเครื่องทรงอันล้ำค่าเหล่านี้ประทานมา ด้วยประการฉะนี้ อุบาลีจึงแขวนภูษณาภรณ์เหล่านั้นเข้าไว้กับกิ่งไม้และหวนกลับไปหาเยาวกุมารเจ้านายของตน ในชั้นแรกที่ขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นอุบาลีนั้น ก็ทรงสอบถามถึงสาเหตุที่กลับมา ครั้นอุบาลีทูลแจ้งแถลงไขแล้วก็ถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะขออยู่สนองพระบทมาลย์ต่อไป และจะออกบรรพชาถือเพศเป็นสมณะด้วยขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์จึงทรงนำอุบาลีไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดม ทูลขอให้โปรดประทานบรรพชาให้แก่อุบาลีก่อน ด้วยต่างพระองค์ต่างทรงพระดำริว่า พระองค์ยังทรงลุ่มหลงอยู่กับโลกนี้มาก ทั้งกอปรด้วยน้ำพระทัย

เย่อหยิ่งถือพระองค์อยู่ ใคร่จะกดพระสันดานให้หันหาทางที่ชอบ จึงทรงปรารถนาที่จะให้อุบาลีซึ่งต่ำต้อยด้อยศักดิ์กว่าพระองค์นักในโลกนี้ได้เป็นภิกษุอาวุโสกว่าพระองค์ในพระบวรพุทธศาสนา เพื่อที่สุดขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์จักต้องทรงให้ความเคารพต่ออุบาลี และดำรงศักดิ์ต่ำกว่าอุบาลีทุกประการ พระวินัยบัญญัติ* นั้นได้วางเป็นข้อบังคับไว้ว่า ระหว่างภิกษุ ๒ รูป ภิกษุอาวุโสย่อมได้เกียรติทั้งปวงสูงกว่า มาตรว่าภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่าจะมีความรู้หรือคุณสมบัติมากกว่าก็ตาม พระสมณโคดมก็ทรงอนุมัติตามคำทูลขอนั้น และพระขัตติยกุมารทั้ง ๖ พระองค์ก็ทรงผนวชครองกาสาวพัสตร์หลังจากพระอุบาลีได้บรรพชาแล้วไม่นานนัก เมื่อได้เข้าสู่การบำเพ็ญเพียรแสวงโมกขธรรมแล้ว โดยกุศลผลบุญเล่าพระภัททิยะก็บรรลุถึงฌานขั้นหทัยทิพ เนตรทิพ และโสตทิพ กล่าวคือทรงล่วงรู้ได้ทุกอย่างหมด ล่วงรู้น้ำใจบุคคลอื่น ทอดพระเนตรเห็นและทรงได้ยินสิ่งทั้งปวงสิ้น มาตรว่าจะอยู่ห่างเพียงไรหรือว่ามีอุปสรรคขวางกั้นอย่างไร วันหนึ่งหลังจากที่พระสมณโคดมโปรดเทศนาสั่งสอนแล้ว พระอนุรุธก็บรรลุถึงขั้นพระอริยบุคคล[๑] ในขณะเดียวกันนั้นพระอานนท์ซึ่งเป็นภิกษุองค์โปรดของพระสมณโคดม ก็สำเร็จพระโสดาปัตติผล อันเป็นกระแสธรรมขั้นต้นที่จะบรรลุโลกุตรธรรม พระภัคคุกับพระกิมิละนั้น ภายหลังที่ทรงบำเพ็ญเพียรภาวนาและเข้าฌานสมาบัติอยู่ช้านานจึงบรรลุพระอรหัตผล ยังเหลือแต่พระเทวทัตเท่านั้นยังหาบรรลุโลกุตรคุณสถานใดไม่ ได้แต่ทรงมีพระเดชานุภาพมากและสามารถแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ได้เท่านั้น**

อยู่มาพระสมณโคดมพร้อมด้วยหมู่ภิกษุสงฆ์เสด็จจาริกไปสู่กรุงโกสัมพี ประชาชนพลเมืองต่างพากันมาถวายสิ่งของอยู่ทุก ๆ วันมิได้ขาด ลางทีก็ถวายแด่พระสมณโคดม ลางทีก็ถวายแด่พระโมคคัลลาน์ ลางทีก็ถวายแด่พระสารีบุตรผู้เป็นอัครสาวกองค์โปรด ซึ่งองค์หนึ่งนั่งอยู่ ณ เบื้องขวา อีกองค์หนึ่งนั่งอยู่เบื้องซ้ายของพระสมณโคดม ลางคนก็ถวายอามิสสักการะแด่พระกัสสปและพระภัททิยะ ลางคนก็ถวายแด่พระกิมิละและพระภัคคุ หรือพระอนุรุธ แต่สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ หามีผู้ใดถวายสิ่งของแด่พระเทวทัตไม่ และไม่มีผู้ใดกล่าวถึงพระองค์ ประดุจว่าพระองค์มิได้มีตัวตนอยู่ในโลกนี้ฉะนั้น จนพระเทวทัตทรงขุ่นเคืองพระทัยเป็นที่สุด ถึงแก่ออกพระโอษฐ์ว่า “นี่เรามิใช่พระภิกษุสงฆ์เช่นคนอื่น ๆ ดอกหรือ นี่เรามิใช่ขัตติยราชสกุลเหมือนคนอื่น ๆ เหล่านั้นดอกหรือ ทำไมจึงไม่มีใครมาถวายสิ่งของต่อเราบ้างเลยเล่า” เหตุฉะนั้นพระเทวทัตจึงตกลงพระทัยในทันทีที่จะแสวงหาใครคนหนึ่งให้อวยอามิสทานให้บ้างให้จงได้ และชักจูงผู้คนให้มาเป็นศิษยานุศิษย์ของ

---

* ที่ตรงนี้ ลา ลูแบร์อธิบายไว้ว่า “ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นหมายเหตุของผู้แปลที่แทรกเข้าไว้ในเนื้อหา ซึ่งเราจะสังเกตพบในที่อื่นอีกหลายแห่ง”

[๑] ในต้นฉบับว่า élevé jusqu’ au degré d’ ange แปลได้ความว่า ยกขึ้นให้เป็นเทพ

** ลา ลูแบร์อธิบายไว้ว่า “อิทธิปาฏิหาริย์ของพระเยซูคริสต์นั้น ทำให้ชาวสยามเชื่อกันว่า พระองค์คือพระเทวทัต แต่เราจำต้องแสดงให้เขาประจักษ์ว่า อิทธิปาฏิหาริย์ที่เขามอบให้เป็นสมบัติของเทวทัตนั้นเป็นปาฏิหาริย์สำหรับทำความชั่ว ส่วนของพระเยซูคริสต์นั้นสำหรับทำความดี”

พระองค์เองบ้าง พระราชาแห่งนครผู้ทรงพระนามว่า “พระเจ้าพิมพิสาร” ทรงบรรลุโลกุตรธรรมขั้นต้นแล้ว พร้อมกับประชาชน ๑๑๐,๐๐๐ คน ล้วนเป็นพุทธบริษัทของพระสมณโคดมสิ้น พระเจ้าพิมพิสารทรงมีพระราชโอรสพระองค์หนึ่งยังทรงพระเยาว์ และยังมิทรงทราบคุณโทษของความดีชั่วนั้นเป็นไฉน พระเทวทัตจึงดำริจะเกลี้ยกล่อมโอรสพระเจ้าพิมพิสารเอาเป็นกำลังเพื่อดำเนินการให้สมเจตนาของพระองค์ จึงเสด็จออกจากราชธานีของพระเจ้าพิมพิสาร ตั้งพระทัยจะไปสู่กรุงราชคฤห์ และจำแลงกายด้วยอิทธาภินิหารที่ทรงมีอยู่ให้เป็นทารกน้อยมีงูพันพระชงฆ์อยู่ข้างละตัว อีกตัวหนึ่งพันรอบพระศอและอีกตัวหนึ่งพันเฉวียนพระเศียรเกล้า นอกจากนี้ ยังมีอีกตัวหนึ่งรัดองค์พาดอังสาเบื้องซ้าย ดำลงมาสู่ใต้อังสาเบื้องขวาทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ด้วยบริวารดังนี้แล พระองค์จึงเผ่นโผนโจนทะยานขึ้นสู่อากาศแล้วเหาะไปยังกรุงราชคฤห์ ร่อนลงฟุบอยู่แทบพระบาทพระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งเป็นดรุณราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสารนั้น ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นพระเทวทัตเสด็จมาในลักษณาการดังนั้น กล่าวคือมีพระวรกายอันมีงูรัดอยู่โดยรอบ ก็ทรงตระหนกตกพระทัยเป็นอันมาก ด้วยความกลัวลานในกรณีที่แปลกชอบกลเช่นนั้น จึงตรัสถามพระเทวทัตว่า ท่านคือใคร และเมื่อพระเทวทัตได้แถลงนามกับปลอบโยนให้คลายความวิตกแล้วก็กลับคงรูปเดิม กล่าวคือเป็นสมณะครองผ้ากาสาวพัสตร์ และงูร้ายทั้งหลายนั้นก็อันตรธานหายไปในทันที พระเจ้าอชาตศัตรูทรงนับถือพระเทวทัตและถวายอามิสบูชาเป็นอันมาก อันเป็นเกียรติที่เป็นเครื่องทำลายพระเทวทัตด้วยความเย่อหยิ่งทะนงในลาภสักการะนั้นเอง นับแต่นั้นเป็นต้นมา พระเทวทัตก็ทรงตั้งเจตนาที่จะตั้งตัวเป็นศาสดาและเป็นใหญ่เหนือภิกษุสงฆ์ทั้งปวง ฉะนั้น พระองค์จึงเสด็จไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดม พบพระสมณโคดมประทานพระธรรมเทศนาอยู่ในพระราชวัง จึงเข้าไปถวายบังคมแล้วทรงขยับพระองค์เข้าไปใกล้ หลังจากได้กราบทูลปราศรัยพอสมควรแล้วก็กราบทูลกิจการว่า พระพุทธองค์ก็ทรงมีพระชนมายุมากอยู่แล้ว หาสมควรไม่เลยในกาลต่อไปภายภาคหน้าที่จะทรงทนลำบากลำบนอยู่อีก หากสมควรที่พระพุทธองค์จะทรงดำริใช้พระชนม์ชีพในบั้นท้ายนี้อย่างผ่อนเพลาพระภารกิจและด้วยความผาสุกเถิด แล้วพระเทวทัตยังกราบทูลอีกว่า “กระหม่อมฉันพร้อมที่จะช่วยเหลือพระองค์ในทุกสิ่ง เท่าที่กระหม่อมฉันจะทำได้ และโดยที่การเอาเป็นธุระปกครองพระภิกษุสงฆ์จำนวนมากเช่นนี้เป็นภาระหนักแก่พระองค์นัก ภายหน้าพระองค์ก็พอที่จะถ่ายภารกิจนี้มอบให้กระหม่อมฉันกระทำก็ได้อยู่” เป็นภาษาพูดที่ออกโอษฐ์มาแสดงความมักใหญ่ใฝ่สูง ที่จะได้เห็นตนเป็นใหญ่เหนือบุคคลทั้งปวง พระสมณโคดมผู้ทรงทราบพระอัธยาศัยของพระเทวทัตเป็นอันดี จึงทรงปฏิเสธและกลับทรงติเตียนที่บังอาจกราบทูลขอเช่นนั้น จึงพระเทวทัตก็บังเกิดความขุ่นพระทัยไม่ทรงดำริอย่างอื่น นอกจากจะหาทางแก้แค้นถ่ายเดียวเท่านั้น พระเทวทัตกลับไปยังกรุงราชคฤห์เข้าเฝ้าพระเจ้าอชาตศัตรูศิษย์ของตน ทูลยุยงให้กำจัดพระชนกนาถเสียเพื่อจะได้ครองสิริราชสมบัติโดยเร็วเข้า และเพื่อให้พระเทวทัตมีทางที่จะกำจัดพระสมณโคดมได้สำเร็จ แล้วยกองค์เทวทัตเองขึ้นแทนที่ พระเจ้าอชาตศัตรูจึงตรัสสั่งให้จับองค์พระชนกนาถขังตรุ และลง

สังขลิกพันธนาการ แล้วช่วงชิงเอาราชบัลลังก์เสีย พระเทวทัตแสดงความชื่นชมโสมนัสต่อปิตุฆาตราชา แล้วทูลเตือนให้ทรงระลึกถึงคำมั่นสัญญาที่พระเจ้าอชาตศัตรูประทานไว้แก่ตน พระราชาพระองค์ใหม่ก็ทรงพระอนุญาตให้พระเทวทัตพาทหารธนูศรของพระองค์ ๕๐๐ คน นำไปพิฆาตพระสมณโคดมเสีย ทหารเหล่านั้นไปพบพระพุทธองค์กำลังเสด็จพุทธดำเนินอยู่ ณ เชิงบรรพตลูกหนึ่ง แต่พอได้เห็นพระพุทธองค์เข้าเท่านั้นก็บังเกิดความยำเกรงและเคารพเป็นที่สุด จนไม่มีทหารหน้าไหนสักคนเดียวกล้าบังอาจสาดศรไปให้ต้องพระพุทธองค์ได้ ต่างคนต่างนิ่งอึ้งตะลึงงันอยู่กับที่ ต่างคนต่างมิอาจน้าวสายธนูได้ พระสมณโคดมตรัสขอให้ทหารเหล่านั้นกราบทูลด้วยว่า ผู้ใดเป็นต้นคิดในการลอบทำประทุษกรรมนี้ และเมื่อทหารทั้ง ๕๐๐ คนกราบทูลเฉลยพระนามเทวทัตแล้ว พระพุทธองค์ก็ตรัสประทานพระธรรมเทศนา เมื่อจบลงทหารทั้ง ๕๐๐ คน ก็สำเร็จเป็นโสดาบันและกราบถวายบังคมลากลับไปยังเคหสถานแห่งตนสิ้น ฝ่ายพระเทวทัตครั้นเห็นว่าเหตุการณ์มิได้เป็นไปดังมุ่งหมายเช่นนั้น ก็ขึ้นไปบนเขาลูกนั้นด้วยตนเอง กรากเข้าง้างก้อนหินให้กลิ้งตกลงมาเบื้องล่างหมายใจที่จะปลงพระชนม์ชีพพระสมณโคดมเสีย และเมื่อนึกว่าตนได้กลิ้งก้อนหินลงมามากพอที่จะผลาญพระชีพพระสมณโคดมได้แล้ว จึงลงมาจากเขาลูกนั้นตะโกนเรียกพระนามพระสมณโคดม ๒ หรือ ๓ ครั้ง พระสมณโคดมซึ่งเสด็จขึ้นไปบนเขาลูกนั้นอีกทางด้านหนึ่ง ในขณะที่พระเทวทัตลงมาอีกทางด้านหนึ่งนั้น ก็ตรัสขานตอบว่าพระองค์ขึ้นไปอยู่ข้างบนแล้ว พระเทวทัตจึงตามขึ้นไปทันที ในขณะเดียวกันนั้นพระสมณโคดมซึ่งทรงทราบด้วยญาณโดยมิพักต้องทอดพระเนตรเห็นองค์พระเทวทัต ก็ทรงลอบลงมาจากเขาลูกนั้นเสียโดยที่พระเทวทัตไม่เห็นพระองค์ พระเทวทัตจึงกลับขึ้นไปโดยเปล่าประโยชน์อีกครั้งหนึ่งและขุ่นแค้นพระทัยเป็นอันมาก เบื้องนั้นพระสมณโคดมทรงตระหนักว่ามีผู้ปองร้ายในพระองค์ฉะนั้น ก็ทรงปรารภอยู่แต่ในพระทัยว่า “เราได้ทำความผิดอะไรหนอ เวรกรรมอะไรเล่าที่เราได้กระทำไว้ บัดนี้เราสิก็บรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณที่เราได้บำเพ็ญเพียรมานักหนานั้นแล้ว ทั้งเราก็ได้เทศนาและสั่งสอนพระธรรมอันล้ำเลิศมาเป็นอันมากแล้วด้วย กระนั้นก็ยังไม่พ้นที่จะมีคนพยายามตามล้างผลาญชีวิตเราอีกเล่า” และเมื่อพระสมณโคดมทรงเล็งพระญาณถึงบุพกรรม ก็ทรงระลึกได้ว่าวันหนึ่งในบรรพชาติ พระองค์เสพสุรามึนเมา* พระองค์ได้ขว้างหินเล็ก ๆ ก้อนหนึ่งไปต้องสมณะรูปหนึ่งเข้า จนถึงโลหิตซับและพระองค์ระลึกได้ว่า พระองค์จำจะต้องรับโทษถึง ๕๐๐ ชาติติดต่อกันมา ซึ่งพระองค์ได้รับโทษในอดีตชาติมาแล้วนับได้ ๔๙๙ ชาติ ครั้งนี้เป็นชาติที่บรรจบครบ ๕๐๐ นอกจากนั้นพระองค์ยังเคยต้องไปตกนรกหมกไหม้อยู่ช้านานอีกด้วย อนึ่ง พระสมณโคดมยังทรงเล็งทราบด้วยพระญาณอีกว่า หากแม้พระองค์มิทรงอนุญาตให้พระเทวทัตกระทำร้ายพระองค์บ้างแล้วไซร้ พระองค์ก็จะทำให้พระเทวทัตสิ้นชีพด้วยพิษโทสะเป็นแน่ และจักต้องเสด็จไปนรกเมื่อสิ้นชีพแล้วอีกด้วย สมควรที่พระองค์

---

* ลา ลูแบร์อธิบายว่า “พระสมณโคดมเคยทรงกระทำบาป และเคยได้รับโทษทัณฑ์ในนรก”

จะทรงยอมให้สะเก็ดหินที่พระเทวทัตกลิ้งลงมากระทบกันแตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยนั้น กระเด็นมากระทบพระบาทจนพระโลหิตออกสักเล็กน้อยจะดีกว่า พระสมณโคดมจึงทรงเหยียดพระบาทให้ถูกสะเก็ดหินย่อยที่กระเด็นมาต้อง เป็นอันบรรเทาโทสะของพระเทวทัตได้ และลืมมั่นหมายที่จะสังหารพระชนม์ชีพพระสมณโคดมไปได้พักหนึ่ง

วันหนึ่ง เมื่อพระสมณโคดมเสด็จภิกขาจารไปโปรดสัตว์ในกรุงราชคฤห์ ครั้นพระเทวทัตทราบข่าวเข้าก็ยุพระเจ้ากรุงราชคฤห์ให้ทรงปล่อยช้างดุร้ายฉกาจอาละวาดมาตรงพระพักตร์พระสมณโคดม เพื่อให้ทำร้ายต่อพระพุทธองค์ถ้าขืนไม่ทรงถอยหนี แต่พระสมณโคดมก็คงเสด็จพุทธดำเนินพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์สาวกต่อมาหาได้ถอยหนีไม่ ครั้นพากันเข้าไปใกล้ช้างเหล่านั้นแล้วเล่า พระอานนท์จึงชิงถลันออกไปข้างหน้าพระสมณโคดม เพื่อจะกันมิให้พระสมณโคดมต้องภัยด้วยความดุร้ายของช้างอาละวาดนั้น แต่ช้างเหล่านั้นก็หาได้ทำร้ายผู้ใดไม่

เมื่อพระสมณโคดมเสด็จพุทธดำเนินออกมาจากกรุงราชคฤห์แล้ว ก็เสด็จไปประทับ ณ พระอารามแห่งหนึ่ง ซึ่งมีประชาชนเป็นอันมากนำโภชนาหารมาถวายอังคาส ครั้นทรงกระทำภัตตากิจเสร็จแล้ว ก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดบรรดาประชาชนทั้งปวง ซึ่งออกมาจากในกรุงถึงสิบล้านคนเพื่อสดับพระธรรมเทศนาได้สำเร็จมรรคผลถ้วน ๘๔,๐๐๐ คน ลางคนก็บรรลุโลกุตรธรรมขั้นที่หนึ่ง ลางคนก็บรรลุโลกุตรธรรมขั้นที่สอง ลางคนก็บรรลุโลกุตรธรรมขั้นที่สาม[๑] ลางคนก็บรรลุโลกุตรธรรมขั้นที่สี่บรรลุอรหัตผล สาธุชนเป็นอันมากพากันซ้องสาธุการสรรเสริญพระอานนท์ผู้สามิภักดิ์ต่อพระศาสดาเป็นที่สุด ถึงยอมทอดชีวิตสักการบูชาถวายแทนพระสมณโคดม เมื่อนั้นพระสมณโคดมจึงตรัสแถลงว่า ครั้งนี้หาใช่ครั้งแรกที่พระอานนท์ได้กระทำดังนี้ไม่ พระองค์ตรัสว่า “ในอดีตชาติครั้งตถาคตเป็นพญาหงส์* พระอานนท์ก็เป็นหงส์เหมือนกันและเป็นหงส์อนุชาของตถาคต พระอานนท์ได้ช่วยชีวิตตถาคตไว้โดยทอดตัวยอมตายแทนตถาคตมาแล้วแต่ก่อน” เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงทราบคำสรรเสริญพระอานนท์ว่าได้ทอดชีพสนองพระกรุณาพระบรมศาสดาฉะนั้น ก็ตรัสให้ถอนทหาร ๕๐๐ คนที่ได้ทรงมอบอำนาจพระราชทานแด่พระเทวทัตนั้นคืนเสีย เมื่อฉะนี้พระเทวทัตก็ทรงได้รับการทอดทิ้งจากคนทั้งปวง ยามออกภิกขาจารเลี้ยงชีพ ก็หามีผู้ใดทำบุญตักบาตรถวายไม่ เป็นการยากถึงที่สุดที่จะหาสิ่งเลี้ยงชีพโดยลำพังองค์เองได้ จึงกลับมาเฝ้าพระสมณโคดม กราบทูลขอให้ทรงอนุมัติตามข้อเสนอ ๕ ประการนี้ ประการที่ ๑ ถ้าหากมีภิกษุสงฆ์รูปใดปรารถนาที่จะสมาทานอรัญญิกธุดงค์ และอยู่ห่างไกลจากผู้คนทั้งปวงไปชั่วชีวิตก็ขอให้โปรดทรงอนุญาต ประการที่ ๒ พระภิกษุสงฆ์รูปใดปรารถนาที่จะเลี้ยงชีพด้วยการภิกขาจารบิณฑบาตอย่างเดียว ก็ขอได้โปรดอนุญาต ประการที่ ๓ ขอได้โปรดอนุญาตให้

---

[๑] คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ตามลำดับ

* ต้นฉบับใช้ว่า Ong ลา ลูแบร์อธิบายไว้ภายในวงเล็บว่า “เป็นนกชนิดหนึ่ง”

ภิกษุสงฆ์มีเสรีภาพที่จะใช้เครื่องนุ่งห่มแต่บังสุกุลจีวรอย่างเดียว แก่ผู้ที่สมาทานจะใช้แต่จีวรเก่าที่ขาดปุปะและสกปรก ประการที่ ๔ ขอให้โปรดอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ผู้ปรารถนาสมาทานรุกขะมูลเสนาสนะนั้นได้อยู่แต่ใต้ร่มไม้ เลิกอยู่ในอาวาสหรือกุฎีสถานร่มเงาอย่างอื่นหมด และประการสุดท้ายนั้น ภิกษุสงฆ์ผู้ไม่พอใจฉันเนื้อสัตว์และเนื้อปลาเป็นอันขาดนั้น ขอให้โปรดอนุญาตให้เลิกถอนเสรีภาพที่จะกระทำดังนั้นได้เถิด พระสมณโคดมตรัสตอบว่า เป็นการจำเป็นต้องปล่อยให้ภิกษุสงฆ์ทุกรูปปฏิบัติไปตามที่เธอเองมีความศรัทธาเห็นชอบ มิพึงบังคับรูปใดให้ปฏิบัติเกินไปกว่าความปรารถนาจะใคร่ทำ หรือที่เธอไม่สามารถจะทำได้ เมื่อพระเทวทัตได้สดับพุทธวจนะตรัสตอบดังนั้นก็ลุกขึ้น กล่าวประกาศด้วยเสียงอันดังต่อหน้าภิกษุสงฆ์ทั้งปวงอันชุมนุมกันอยู่ ณ ที่นั้นว่า “ขอให้ภิกษุผู้ปรารถนาอรหัตผลจงตามเราไปเถิด” ขณะนั้นหมู่ภิกษุที่โง่เขลาเบาปัญญาจำนวน ๕๐๐ รูป ผู้หลงใหลเชื่อว่าวัตถุประสงค์ที่พระเทวทัตทูลขอพุทธานุญาตนั้นเป็นทางธรรมอย่างสูงอันจะบรรลุโมกขธรรมได้ ก็ตกลงใจพร้อมกันติดตามพระเทวทัตไป ตั้งจิตปรารถนาว่าจะปฏิบัติตามวัตถุประสงค์ ๕ ประการนั้นโดยเคร่งครัด ภิกษุบริวารพระเทวทัตนั้นย่อมมีทายกปฏิบัติเลี้ยงดูอำนวยวัตถุปัจจัยให้ตามความต้องการอยู่ ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าพระเทวทัตได้ก่อสังฆเภทขึ้นแล้วในหมู่สงฆ์ ด้วยการแตกคณะไปจากพระศาสดา เมื่อพระสมณโคดมทรงเห็นว่าพระเทวทัตประพฤติคิดมิชอบดังนั้น ก็ทรงพยายามที่จะให้พระเทวทัตกลับมาสู่ทางที่ชอบที่ควรโดยพุทโธวาทนัยมีประการต่าง ๆ เพื่อแสดงให้พระเทวทัตได้สำนึกว่าไม่มีความผิดอย่างใดจะเป็นครุกรรมยิ่งไปกว่าสังฆเภทอีกแล้ว พระเทวทัตนิ่งสงบสดับพุทธศาสน์ด้วยอาการดุษณีภาพพอควร แต่หาได้รับประโยชน์ในพระสัทธรรมเทศนานั้นไม่ ด้วยเธอลุกผละไปเสียจากพระสมณโคดมในทันทีทันใดนั้นแล เมื่อไปตามทางหว่างวิถี พระเทวทัตพบพระอานนท์กำลังเที่ยวโคจรบิณฑบาตอยู่ตามละแวกบ้านในกรุงราชคฤห์ ก็บอกแก่พระอานนท์ว่าเธอได้ผละจากพระศาสดามาเดี๋ยวนี้เอง เพื่อไปครองชีวิตอยู่ในอนาคตตามลำพังของเธอเอง พระอานนท์จึงนำความมากราบทูลพระสมณโคดม มีพุทธบรรหารว่าพระองค์ทรงทราบตระหนักแล้ว และพระองค์ได้ทรงหยั่งพระญาณเห็นชัดแล้วอีกเหมือนกันว่า พระเทวทัตนั้นเป็นบุคคลที่มีโชคร้ายมาก จักต้องไปสู่นรกอเวจี แล้วตรัสว่า “ความประพฤติเช่นนี้แลเป็นอุบาทวกรรมที่คนบาปบันดาลทำ เขาเหล่านั้นก่ออนันตริยกรรมเป็นครุโทษ กลับกล่าวเสียว่าตนได้กระทำดีกระทำชอบแล้ว แลสิ่งไรที่เป็นความดีความงามก็กลับว่าเป็นสิ่งชั่วช้าเลวทรามเสีย คนที่กอปรด้วยกุศลรูปนิสัยย่อมกระทำดีได้โดยมิพักต้องลำบาก แต่คนชั่วบาปหยาบช้านั่นสิกลับรู้สึกว่าเป็นการเดือดร้อนนัก และตรงกันข้ามเล่า ความชั่วย่อมเป็นที่รังเกียจแห่งคนดี แต่คนชั่วกลับเห็นเป็นเครื่องยินดีที่จะกระทำ”

โดยที่ทรงทราบอยู่แล้วว่าพระเทวทัตพาภิกษุบริวาร ๕๐๐ ไปพำนักอยู่ ณ แห่งหนตำบลใด จึงมีพุทธอาณัติให้พระโมคคัลลาน์กับพระสารีบุตรไปนำเอาภิกษุเหล่านั้นกลับคืนมาเสียจากพระเทวทัต พระอัครสาวกทั้งสองไปพบพระเทวทัตกำลังเทศนาอยู่ ครั้นพระเทวทัตได้เห็นพระอัครสาวกทั้งสององค์เล่า สำคัญว่า

ท่านทั้งสองได้ผละจากพระศาสดามาเช่นเดียวกับตนบ้าง ฉะนั้นเมื่อถั่งโอวาทจบกถาแล้ว พระเทวทัตจึงกล่าวขึ้นแก่พระอัครสาวกทั้งสองว่า “ข้าพเจ้าทราบว่าท่านทั้งสองเมื่อยังอยู่กับพระสมณโคดมนั้น ท่านเป็นคนโปรดทั้งสององค์ และพระสมณโคดมได้โปรดให้ท่านองค์หนึ่งนั่งทางเบื้องขวา อีกองค์หนึ่งนั่งทางเบื้องซ้ายที่ประทับ ข้าพเจ้าขอร้องท่านได้โปรดรับตำแหน่งเดียวกันนั้นในการที่ท่านมาอยู่กับข้าพเจ้าด้วยเถิด” เพื่อจะมิทำการใดให้เป็นที่ขุ่นหทัยพระเทวทัตและเพื่ออำพรางเจตนาที่มุ่งมา พระอัครสาวกทั้งสองก็ยอมคล้อยตามและลงนั่งขนาบเคียงข้างพระเทวทัตลำดับนั้น พระเทวทัตก็ตรัสขอร้องให้พระอัครสาวกทั้งสองสั่งธรรมเทศนาแทน ในขณะที่พระเทวทัตเสด็จเข้าพักผ่อนพระองค์ พระสารีบุตรจึงแสดงพระธรรมเทศนา และเมื่อจบลงเล่าภิกษุทั้ง ๕๐๐ นั้นก็บรรลุพระอรหัตผลสิ้น พากันลอยขึ้นในนภากาศเหาะหายลับตาไป กุณฑลี[๑] ศิษย์ของพระเทวทัตวิ่งเข้าไปปลุกพระอาจารย์ และทูลให้ทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น กุณฑลีกล่าวแก่พระเทวทัตต่อไป “ข้าพระบาทได้เตือนพระองค์แล้วว่าอย่าไว้พระทัยเขา” พระเทวทัตก็โกรธมากถึงขนาดทุบตีกุณฑลีเอาจนกระทั่งเลือดกบปาก อนึ่ง ข้างฝ่ายโน้น เมื่อพระภิกษุสงฆ์ที่อยู่กับพระสมณโคดมเห็นพระโมคคัลลาน์กับพระสารีบุตร พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์อันเคยเป็นบริวารของพระเทวทัตกลับมาเล่า ก็พากันเข้าไปกราบทูลพระศาสดาทันที ทั้งแสดงความพิศวงที่ได้เห็นพระโมคคัลลาน์กับพระสารีบุตรมีบริวารแวดล้อมกลับมาเป็นอันมาก ในเมื่อขาไปก็ได้ไปกันแต่ลำพังสององค์เท่านั้น

เบื้องนั้น พระโมคคัลลาน์กับพระสารีบุตรก็เข้ามาถวายอภิวาทพระบรมศาสดา และภิกษุสงฆ์ที่มาถึงใหม่ก็กราบทูลพระสมณโคดมว่า พระเทวทัตนั้นทำการเอาอย่างพระองค์ท่านไปทุกอย่างทุกประการ พระสมณโคดมจึงมีพุทธบรรหารว่า “ท่านได้สำคัญผิดไปถนัดที่ได้เข้าใจว่าพระเทวทัตทำอย่างใดที่ตถาคตทำได้ ความจริงแล้วเมื่อครั้งกระโน้นก็เคยเลียนแบบตถาคตแล้วในปุเรชาติ แม้ในอัตภาพนี้ก็ยังกระทำอยู่เช่นนั้นอีกเล่า” พุทธสาวกจึงกราบทูลว่า “ข้าพระองค์ทราบแต่ว่าพระเทวทัตกระทำการเอาอย่างพระผู้มีพระภาคเจ้าในปัจจุบันชาตินี้ แต่ที่พระเทวทัตกระทำการเอาอย่างพระบรมศาสดาในอดีตสมัยนั้น พวกข้าพระองค์หาได้ทราบไม่เลย เพราะฉะนั้นข้าพระองค์จึงปรารถนาใคร่ได้รับพระกรุณาโปรดชี้แจงให้พวกข้าพระองค์ได้แจ้งด้วยเถิด”

ลำดับนั้น พระสมณโคดมจึงตรัสเล่าแก่ภิกษุสงฆ์เหล่านั้นว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขอให้รู้เถิดว่าในอดีตภาคครั้งหนึ่ง ตถาคตเสวยชาติเป็นนก แต่เป็นนกที่หาเลี้ยงชีพ ลางทีก็ในน้ำ ลางทีก็บนบก ปางนั้นพระเทวทัตเกิดเป็นนกที่หากินอยู่บนบกและมีเท้าใหญ่ พระเทวทัตปรารถนาจะเอาอย่างเราโดยลงจับปลาในน้ำ แต่ลำคอก็ติดสวะหาเอาออกได้ไม่ และเลยตายอยู่ที่นั่น อนึ่งนั้น ตถาคตยังระลึกได้อีกว่า ครั้งหนึ่งตถาคตเสวยชาติเป็นนกน้อยสีแดงตัวหนึ่ง จำพวกที่กินตัวหนอนตามต้นไม้ พระเทวทัตเกิดเป็นนกอีกชนิดหนึ่ง และ

---

[๑] Conkali ในปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ใช้ว่า โกกาลิกภิกษุ

อุตริใคร่จะหาเลี้ยงชีพเช่นเรา ตถาคตหาตัวหนอนตามต้นไม้อันมีแก่นอยู่กลางลำต้น และตถาคตแสวงหาต้นไม้เช่นว่านั้นในดงอันใหญ่ไพศาล พระเทวทัตนั้นหากินอยู่ที่ตามต้นไม้ที่ไม่มีแก่น แต่มีสภาพภายนอกให้เห็นดังว่ามีแก่น หัวพระเทวทัตก็แตกด้วยความแข็งของแก่นไม้นั้นเป็นการลงโทษ อีกครั้งหนึ่งตถาคตเสวยชาติเป็นราชสีห์ และพระเทวทัตนั้นไปเกิดเป็นหมาป่า ก็แลราชสีห์นั้นย่อมยังมีชีวิตอยู่ด้วยการกินเนื้อช้างอันฆ่าได้ในป่า เจ้าหมาป่าปรารถนาเอาอย่างตถาคตบ้าง แต่มิรู้วิธีการที่จะพิฆาตช้างได้อย่างไร ก็ถูกช้างเหยียบด้วยเท้าขยี้แหลกลาญไป"

อยู่มาอีกวันหนึ่ง พระสมณโคดมประทานพระธรรมเทศนาแก่พระสงฆ์สาวกโดยตรัสถึงพระเทวทัต พระองค์มีพุทธบรรหารว่า "ครั้งหนึ่งตถาคตเสวยชาติเป็นนกใหญ่ชนิดหนึ่งอันหากินบนบกและมีเท้าใหญ่ ส่วนพระเทวทัตนั้นเป็นราชสีห์ ในขณะที่บริโภคเนื้อสัตว์เป็นอาหารอยู่นั้น พระเทวทัตได้กลืนกระดูกท่อนหนึ่งเข้าไปขวางอยู่ในลำคอจนหายใจไม่ออก ตถาคตมีความเวทนาราชสีห์จึงได้ช่วยคาบเอาท่อนกระดูกออกจากลำคอให้ตามที่เขาขอร้องโดยยอมรับสารภาพว่ามาตรว่าเขาจะทรงพลังสักปานใด ก็หาอาจช่วยตนเองให้พ้นภัยได้ไม่ ฉะนั้นตถาคตจึงยื่นคอเข้าไปในปากของราชสีห์ซึ่งอ้าอยู่ ใช้จะงอยปากคาบเอาชิ้นกระดูกออกมา และโดยที่เขาได้ให้สัญญาแก่ตถาคตว่าจะให้บำเหน็จรางวัล ตถาคตจึงได้ขอแต่เพียงอาหารแต่พอเลี้ยงท้องเท่านั้น ราชสีห์กลับตอบตถาคตว่าเมื่อเขาปล่อยให้ตถาคตยื่นคอเข้าไปในปากของเขา และปล่อยให้ถอนกลับออกมาได้โดยปลอดภัยฉะนั้น ก็นับว่าเป็นความกรุณาอันยิ่งใหญ่ที่เขาจะพึงสงเคราะห์ตถาคตได้อยู่แล้ว อีกสมัยหนึ่งตถาคตเสวยชาติเป็นกวาง และพระเทวทัตนั้นไปเกิดเป็นนายพราน วันหนึ่งเมื่อนายพรานออกล่าสัตว์ เขาได้ปีนขึ้นไปบนต้นไม้อันมีผลไม้เล็ก ๆ ที่กวางชอบกินเป็นอาหาร นายพรานขัดห้างอยู่กับคาคบไม้เป็นที่หลบซ่อนและซุ่มตัวคอยเหยื่อของตนอยู่ และโดยที่กวางพุทธิสัตว์* ได้จาริกหาอาหารมาจนใกล้ต้นไม้ต้นนั้นมากแล้ว พระเทวทัตก็ยังโยนผลไม้ลงมาเพื่อล่อกวางให้เข้าไปใกล้ต้นไม้นั้นอีกมาก ๆ แต่กวางพุทธิสัตว์เห็นผลไม้หล่นลงมาทางโน้นบ้างทางนี้บ้างก็แคลงใจ และสังเกตเห็นนายพรานอยู่บนต้นไม้ จึงร้องบอกไปว่าอย่าได้คอยท่าเราอีกเลย เราจะไม่เข้าไปหาให้ใกล้กว่านี้อีกแล้ว อันเป็นสิ่งที่พระเทวทัตปรารถนานักอยู่ในขณะนั้น

อีกสมัยหนึ่งพระเทวทัตไปเกิดเป็นคนหาปลา วันหนึ่งเมื่อทอดสายเบ็ดลงไปแล้ว ตัวเบ็ดไปเกี่ยวเข้ากับต้นไม้อันโค่นลงไปจมอยู่ในน้ำ ฝ่ายคนหาปลาสำคัญว่าเบ็ดติดปลาตัวใหญ่ และคิดอยู่ในใจว่า จำจะต้องนำไปแบ่งปันให้แก่มิตรสหายตามธรรมเนียมเล่า ก็บังเกิดความขุ่นใจ ด้วยการแบ่งแจกนี้จะทำให้ตนต้องเสียส่วนดีที่สุดของปลาที่ได้ไป เพื่อที่จะป้องกันข้อเสียหายแก่ตนดังกล่าวนี้ คนหาปลาจึงใช้บุตรชายที่มาด้วยกัน

---

* คือโพธิสัตว์นั่นเอง [ต้นฉบับใช้ว่า Pouti Sat ซึ่งก็คือ โพธิสัตว์ ในความเข้าใจของพุทธศาสนานิกายเถรวาท คือ อดีตชาติของพระพุทธเจ้า] ลา ลูแบร์ได้ชี้แจงไว้ว่า "เป็นพระนามอีกพระนามหนึ่งของพระสมณโคดม"

กับตน ให้ไปบอกข่าวแก่ภรรยาของตนถึงเรื่องลาภที่ตนสำคัญว่าได้ปลาตัวใหญ่ และสั่งให้รีบออกไปหาเหตุทะเลาะวิวาทกับเพื่อนบ้านใกล้เรือนเคียงเสียให้ทั่ว ข้างนางภรรยาคนหาปลาก็พาสุนัขตัวน้อยของนางตรงไปสู่เรือนเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้กันที่สุดทันที ขึ้นไปบนเรือนแล้วก็พาลด่าทอบริภาษเจ้าของเรือนและภรรยาของเขาด้วยถ้อยคำหยาบช้า ทำให้เกิดเป็นอริต่อกันแล้ว จากนั้นก็ลงจากเรือนนั้นไปสู่เรือนอื่น และเวียนไปจนทั่วทุกแห่ง ข้างฝ่ายพระเทวทัตนั้นก็เพียรชักสายเบ็ดขึ้นก็เอาขึ้นมิได้ จึงจำต้องเปลื้องเครื่องนุ่งห่มกองไว้ที่ชายตลิ่งแล้วโจนลงไปในน้ำ เลยไปกระแทกเข้ากับต้นไม้โครมใหญ่จนเสียจักษุไปทั้งสองข้าง ผู้คนที่สัญจรผ่านมาก็ลักเอาเครื่องนุ่งห่มที่กองทิ้งไว้นั้นไปเสีย ส่วนการด่าทอบริภาษที่นางภรรยากระทำแก่เพื่อนบ้านทั้งนั้นเล่าก็กลับเป็นเหตุล้างผลาญเงินเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ตนมีอยู่จนเกลี้ยงตัว ด้วยถูกเขาฟ้องร้อง ณ โรงศาลที่ไปวิวาทกับเขา”

หลังจากนั้นแล้ว พระสมณโคดมก็เสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงสาวัตถี เลยอาพาธอยู่ในพระวิหารที่พำนักอยู่ ณ เมืองนั้น ในขณะเดียวกันพระเทวทัตก็อาพาธอยู่ เลยไปไหนมาไหนไม่ได้อยู่ถึง ๙ เดือน พระเทวทัตบังเกิดความปรารถนาอย่างแรงกล้า ใคร่จะได้เห็นพระสมณโคดมบรมศาสดาของตนเป็นที่สุด จึงแถลงความจำนงต่อศิษยานุศิษย์ ขอให้ช่วยอนุเคราะห์หามตนไปเฝ้าพระสมณโคดมให้จงได้ ศิษย์ทั้งปวงจึงถามพระเทวทัตว่า “พระเป็นเจ้าคิดเป็นไฉน จะมีดีอย่างไรและจะได้รับความช่วยเหลืออย่างไรบ้างเล่าหลังจากที่พระเป็นเจ้าได้ไปรุกรานท่านถึงปานนั้นแล้ว” พระเทวทัตจึงตอบสานุศิษย์ว่า “เป็นความจริงแล้วที่ความดีที่พระองค์กระทำต่อเรานั้น เราได้ตอบแทนพระองค์ท่านก็ล้วนแต่ด้วยความร้าย ๆ แต่ถึงอย่างไรก็ขอให้ช่วยพาเราไปเฝ้าพระองค์ท่านเถิด เท่านั้นเราก็พอใจแล้ว” ศิษย์ทั้งปวงก็อนุโลมตามคำพระเทวทัต ประคององค์ลงไสยาสน์ในแคร่ไม้ไผ่ แล้วก็พากันออกเดินทางไปตามมรรคาวิถีเพื่อตามไปเฝ้าให้ประสบองค์พระสมณโคดม เมื่อขบวนพระเทวทัตมาใกล้จะถึง พระภิกษุสงฆ์พุทธสาวกก็เร่งเข้าไปกราบทูลพระบรมศาสดาให้ทรงทราบว่า พระเทวทัตซึ่งอาพาธอยู่นั้นจะมาขอเข้าเฝ้า พระสมณโคดมตรัสตอบว่า “ตถาคตรู้อยู่แล้ว ตถาคตรู้ว่าพระเทวทัตมา แต่พระเทวทัตจะหาทันได้เห็นตถาคตไม่” พระสาวกทั้งหลายก็ทูลสนองพระพุทธพจนะว่า “จำเดิมแต่พระองค์ไม่ทรงอนุมัติความ ๕ ประการที่พระเทวทัตกราบทูลขอจะใคร่ปฏิบัติเป็นต้นมา พวกข้าพระองค์ก็มิได้เห็นพระเทวทัต ณ ที่นี้อีกเลย” พระสมณโคดมได้ทรงสดับดังนั้น จึงมีพุทธบรรหารว่า “พระเทวทัตนั้นเป็นน่าสังเวช จะทำการสิ่งใดก็เอาแต่ตามใจตัว และไม่สนใจที่จะรักษาพระวินัยที่ตถาคตได้พร่ำสั่งสอนให้นั้นเลย เพราะฉะนั้นแล แม้พระเทวทัตจะตั้งใจมาหาตถาคต และจักมีความปรารถนาดีสักเท่าไรก็ตาม พระเทวทัตก็จะไม่ได้พบไม่ได้เห็นตถาคตเป็นอันขาด เพราะพระเทวทัตได้ตั้งตนเป็นปฏิปักษ์ต่อตถาคต และก่อให้เกิดความแตกแยกในหมู่ศิษย์ของตถาคตนั้นแล” เบื้องว่าพระเทวทัตเข้ามาใกล้ได้อีกสัก ๑๐๐ เส้น ก็จะถึงที่ประทับของพระสมณโคดมอยู่แล้วนั้น บรรดาพุทธสาวกทั้งปวงก็เข้าไปกราบขอให้ทรงทราบอีกครั้งหนึ่ง

พระสมณโคดมก็ตรัสซ้ำอีกว่า “ตถาคตรู้ดีอยู่แล้ว แต่ถึงอย่างไรพระเทวทัตก็จะมิได้พบเห็นตถาคต” เมื่อพระเทวทัตเข้ามาถึงได้อีก ๕๐ เส้นก็จะถึงตัวนคร บรรดาพุทธสาวกก็เข้าไปกราบทูลให้ทรงทราบอีก พระสมณโคดมก็ตรัสว่า “ที่ว่านี้ก็จริงแล้ว แต่พระเทวทัตจะมิได้พบเห็นตถาคต” เมื่อพระเทวทัตมาถึงสระอันเรียกกันว่าโบกขรณีใกล้กับที่ประทับของพระสมณโคดมแล้วเล่า บรรดาพุทธสาวกก็เข้าไปกราบทูลว่าพระเทวทัตมาใกล้จะถึงอยู่แล้ว แต่พระสมณโคดมก็ยังตรัสตอบว่า “ถึงจะเข้ามาได้ใกล้สักเพียงไร พระเทวทัตก็จะมิได้เฝ้าตถาคตอยู่ดี” เมื่อพระเทวทัตมาถึงที่สระนั้นแล้ว บรรดาสานุศิษย์ก็วางพระองค์ลงที่ขอบสระ และในขณะที่พระเทวทัตพยายามจะออกเดินเข้าไปเฝ้าพระบรมศาสดานั้นเอง พระบาทของพระองค์ก็จมลงและถูกดูดลงไปในพื้นดินค่อยจมลงไปทีละน้อย ๆ จนกระทั่งถึงพระศอ มิช้าก็ถึงแค่พระหนุ เมื่อเห็นพระองค์ตกอยู่ในสภาพอย่างนั้นแล้ว พระเทวทัตก็เริ่มกราบทูลถวายนมัสการพระสมณโคดม ยอมถวายชีพสักการบูชาและประกาศสารภาพว่า พระพุทธองค์นั้นทรงเป็นผู้ล้ำเลิศยิ่งแท้ ทรงเป็นผู้ยิ่งใหญ่หาผู้เสมอเหมือนมิได้ เป็นผู้ทรงนำบุคคลที่หลงทางระหนระเหเร่ร่อนอยู่ให้มาสู่ทางที่ถูกที่ชอบ ประดุจนายสารถีผู้เป็นธุระทรมานอาชาเพื่อขนาบปราบปรามยามที่มันพยศ พระองค์เป็นผู้ที่ตรัสรู้แท้และตรัสรู้ทั่ว เปี่ยมด้วยพระเกียรติคุณ ส่วนองค์พระเทวทัตเองนั้นขอสารภาพรับผิดที่ตนได้กระทำ และขอรับประทานอภัยด้วย เบื้องว่าพระสมณโคดมทรงคำนึงถึงบุรุษผู้เคราะห์ร้ายผู้นั้น แล้วทรงดำริอยู่ในพระทัยว่า “ไฉนหนอเราจึงยอมรับเทวทัตไว้กับเราเล่า ไฉนหนอเราจึงให้บรรพชาอุปสมบทแก่เขาเล่า จะปล่อยเขาไว้ให้อยู่ในโลกียวิสัยมิดีกว่าหรือ” แล้วพระองค์ก็ทรงดำริต่อมาว่า “แต่เป็นเช่นนั้นมิได้ดอก ด้วยว่าถ้าเทวทัตเป็นฆราวาสอยู่แล้วไซร้ เขาก็จะไม่ทำอะไรอื่นนอกจากละเมิดเบญจศีลเบญจธรรมและกระทำบาปเท่านั้นแล้ว เขาจะฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเสียมิถ้วน* คงจะรวบริบเอาทรัพย์สมบัติของผู้อื่น ไม่ว่าพอที่จะหยิบฉวยเอาได้เมื่อไร เขาคงจะปล่อยตัวให้ประพฤติผิดในกามด้วยประการต่าง ๆ คงจะกล่าวเท็จและล่อลวงคนทั้งหลาย และคงจะเสพสุราเมรัยเมามายอยู่เป็นนิจสินเหมือนสัตว์ และในที่สุดเขาคงจะมิได้กระทำความดีอะไรเลย และคงจะไม่คำนึงถึงอนาคตสถานใดทั้งนั้น ฉะนี้แลเราจึงได้ให้เขามาอยู่กับเราเสีย” ลำดับนั้นพระสมณโคดมจึงเผยพุทธพยากรณ์ไว้ว่า ต่อแต่นี้ไปอีกแสนกัลป์** เทวทัตจะได้ตรัสรู้

---

* ลา ลูแบร์อธิบายไว้ว่า “ที่ตรงนี้ เราจะเห็นได้ว่าบัญญัติ ๕ ประการของชาวสยามนั้นคืออะไร”

** โดยที่ไม่เข้าใจคำว่า “กัลป์” กับคำว่า “พุทธ” ลา ลูแบร์ได้อวดรู้อธิบายไว้ว่า ลางทีควรจะเป็น “ล้าน” (Lan) คือสิบล้าน คือ ๑๐ ล้านปี ทำนองเดียวกับในประเทศอื่น ๆ ในชมพูทวีป จำนวนเลข (Lec) นั้นนิยมนับกันเป็นแสนปี แม้ว่าคำว่าเลขนั้นมีความหมายเพียงว่าหนึ่งแสนเท่านั้น จะเห็นได้ก็ตรงนี้ว่า ชาวชมพูทวีปได้อ้างไว้อย่างไรว่า วิญญาณของผู้บาปหยาบช้านั้นอาจบริสุทธิ์ผุดผ่องขึ้นมาได้โดยอำนาจการย้ายจากรูปกายหนึ่งไปสู่อีกรูปกายหนึ่ง เราจะเห็นได้อีกว่า คำว่า “พุธ” ซึ่งหมายถึง เมอร์คิวรี (พุธเทพ) นั้นได้เข้ามาเป็นนามของพระพุทธเจ้าด้วย และข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่าคุณศัพท์ในภาษาบาลีว่า “พุทธิ” นั้น ก็น่าจะมาจากคำว่า “พุธ” นั่นเอง แม้ข้าพเจ้าจะได้เห็นชาวสยามเขียนคำสองคำนี้แตกต่างกันอยู่ก็ตาม แต่การเขียนอักษรและสะกดการันต์ของชาวสยามนั้นจะเอาเป็นยุติก็ไม่สู้จะได้นัก”

เป็นพระพุทธเจ้าและจักทรงพระนามว่า พระอัตติสาริปัจเจกพุทธ[๑] บัดนั้นธรณีก็สูบพระเทวทัตจมหายไปในพื้นดินจนกระทั่งถึงนรก ซึ่งพระองค์ไม่สามารถที่จะกระดิกกระเดี้ยเนื้อตัวได้ โทษบาปที่มิได้จงรักภักดีต่อพระสมณโคดม กายของพระเทวทัตสูงถึง ๑ โยชน์ คือ ๘,๐๐๐ วา ตกอยู่ในมหานรกอันชื่อว่า อเวจี ซึ่งมีความกว้างใหญ่ถึง ๖๕๐ ลิเออ เศียรของพระเทวทัตนั้นทูนหม้อเหล็กใบใหญ่แดงฉานด้วยพิษไฟร้อนเร่าลงมาจนถึงพระอังสา พระบาทนั้นจมลงไปในปฐพีถึงข้อพระบาทหมกไหม้ด้วยไฟนรก ยิ่งกว่านั้น ยังมีหลาวเหล็กแทงสอดจากด้านตะวันตกไปสู่ตะวันออก ระหว่างพระอังสาทั้งสองข้างมาทะลุที่พระอุระ อีกเล่มหนึ่งแทงพระปรัศว์ทางด้านทิศใต้ไปสู่ทิศเหนือและผ่านนรกทั้งปวง อีกเล่มหนึ่งแทงจากพระเศียรไปทะลุพระบาท และหลาวเหล็กเหล่านี้ยังเหลือยาวอยู่อีกทั้งสองข้างฝังลึกอยู่ในปฐพี พระเทวทัตนั้นจำต้องประทับยืนอยู่ ไม่สามารถที่จะบรรทมหรือขยับเขยื้อนพระองค์ได้ พระสงฆ์สาวกของพระสมณโคดมต่างโจษกันถึงพระเทวทัตผู้น่าสมเพชว่า พระเทวทัตเข้ามาได้เพียงสระโบกขรณีเท่านั้นเอง หาอาจเข้ามากระทั่งถึงพระวิหารอันตั้งอยู่ใกล้สระโบกขรณีแค่นั้นได้ไม่ พระสมณโคดมทรงสดับคำโจษจันดังนั้น จึงตรัสบอกภิกษุทั้งปวงว่า “นี่หาใช่ครั้งแรกไม่ที่พระเทวทัตเคยได้รับโทษทัณฑ์ในทำนองคล้ายกันนี้ คือต้องธรณีสูบและจมลงไปตกอยู่ในนรก” และตรัสต่อไปว่า “ตถาคตจำได้ว่า ครั้งหนึ่งในอดีตชาติ พระเทวทัตไปเกิดเป็นนายพราน และตถาคตนั้นเสวยชาติเป็นช้างป่า อยู่มาวันหนึ่งนายพรานผู้นั้นไปไล่ล่าเนื้อในป่า เดินวนเวียนและหลงทางไม่รู้ว่าตนไปตกอยู่แห่งใด เมื่อตถาคตเห็นพระเทวทัตเศร้าสร้อยเช่นนั้นก็บังเกิดความเวทนา ตถาคตจึงซ้อนอุ้มนายพรานนั้นขึ้นหลังพาตัดทางออกจากป่า พาไปส่งจนถึงที่ใกล้บ้านของเขาแล้วตถาคตก็กลับไป ครั้นคราวหน้านายพรานไปเที่ยวไล่ล่าเนื้ออีกครั้งหนึ่งเล่า เห็นตถาคตมีงาอันงาม จึงบังเกิดความคิดขึ้นในใจว่า ถ้าตนได้งานั้นไป ก็คงจะขายได้ราคาดี แล้วก็ตัดปลายงาของตถาคตไปเสียทั้งสองข้าง ครั้นใช้จ่ายเงินที่ขายงาได้ไปหมดสิ้นแล้ว ก็เวียนมาตัดเอางาของเราไปอีก และในครั้งที่ ๓ นายพรานก็มาตัดถึงโคนงาเท่าที่ยังเหลืออยู่ไปเสียเหี้ยน ตถาคตมีความโทมนัสนักและแสดงความรู้สึกออกมาเท่าที่ตถาคตจะสามารถทำได้ แต่นายพรานก็แบกเอาความผิดคิดมิชอบของเขาไปได้ไม่ไกลเลย พอเขาผละจากตถาคต พื้นดินก็แยกออกและสูบเขาลงไป โดยมิให้เวลาแก่เขาที่จะขอขมาลาโทษได้เลย” เมื่อพระสมณโคดมประทานพระชาดกเทศนานี้จบลง พระภิกษุสาวกทั้งปวงต่างองค์ต่างก็ชื่นชมยินดีในการที่พระเทวทัตถึงชีพิตักษัย และพระสมณโคดมยังตรัสต่อมาอีกว่า “ตถาคตจำได้ว่าแต่ครั้งอดีตกาลโพ้น พระเทวทัตไปเกิดเป็นกษัตริย์กรุงพาราณสี ทรงพระนามว่า “ปิงคเลราชา”[๒] พระราชานั้นกดขี่ข่มเหงราษฎรนัก จนไม่มีใครสักคนเดียวที่มีความจงรักภักดีในพระองค์ ตรงกันข้ามทุกคนอยากให้พระองค์สิ้นพระชนม์ชีพไปเสียอีก และการสิ้นพระชนม์ก็มาถึงโดยไม่ทันรู้พระองค์ ไพร่ฟ้าประชาชน

---

[๑] Attisaripethiequepout

[๒] Pingqueleracha

ต่างแสดงความชื่นชมยินดีกันอย่างเปิดเผย เว้นแต่นายทวารรักษาประตูพระนครคนหนึ่งเท่านั้นลงนั่งสะอึกสะอื้นร้องไห้เสียใจอยู่ เมื่อมีผู้ไปซักถามว่าร้องไห้เพราะเหตุใดฤๅ นายทวารก็ตอบว่า “อ้า ท่านเอ๋ย ข้าพเจ้าร้องไห้ด้วยพระราชาร้ายกาจพระองค์นี้ โดยที่มีพระนิสัยชั่วช้าสามานย์จะไปกดขี่ข่มเหงฝูงปีศาจเหมือนอย่างที่ได้กระทำแก่พวกเราท่านเข้าไปอีกน่ะซีเล่า พวกผีปีศาจมันทนไม่ไหวเข้า ก็จะส่งพระองค์กลับคืนมาให้เราเท่านั้นแล้ว และเราก็จะตกอยู่ในสภาพอันเลวร้ายยิ่งกว่าแต่ก่อนขึ้นไปอีก นี่แหละเป็นเหตุให้ข้าพเจ้าร้องไห้”

ครั้นพระสมณโคดมทรงยุติพุทธบรรหารแล้ว พระภิกษุสงฆ์สาวกก็กราบทูลถามว่า พระเทวทัตไปสถิตอยู่ ณ ที่ใด และจะได้ไปเกิดใหม่ ณ ที่ใดต่อไป พระองค์จึงตรัสว่า พระเทวทัตจะไปเกิดใหม่ในนรกมหาอเวจี ภิกษุทั้งปวงจึงกราบทูลถามอีกว่า พระเทวทัตได้รับทุกข์โทษภัยแสนสาหัสในภพนี้แล้ว ยังจะต้องไปรับทุกข์ทรมานในนรกอีกหรือไฉน พระสมณโคดมทรงตอบว่า “กระนั้นสิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขอให้รู้ไว้เถิดว่าบรรดาผู้กระทำบาปทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนเช่นไร มียศถาบรรดาศักดิ์สูงส่งสักเพียงไหน ไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ เมื่อได้รับทุกข์โทษภัยฉันใดในชาตินี้แล้ว ยังจำจะต้องได้รับโทษครุทัณฑ์อันแสนสาหัสในปรภพอีกอย่างที่จะเปรียบกันมิได้เลย”

จบประวัติของพระเทวทัต

ประวัติพระเทวทัตนี้ มีผู้นำมามอบให้ข้าพเจ้าขณะที่ข้าพเจ้าจะเดินทางออกจากกรุงสยาม และข้าพเจ้าได้รับเอาไว้โดยไม่มีเวลาทันจะได้พินิจพิจารณา ข้าพเจ้าพบว่าในตอนท้ายนั้นยังมีเรื่องอีกเรื่องหนึ่งซึ่งข้าพเจ้ามิรู้ที่จะสอบถามผู้ใดได้ ข้าพเจ้าจึงได้นำมาลงพิมพ์ไว้ให้ท่านอ่านตามที่ได้มาฉะนั้นแลฯ

คำอธิบายพระปาติโมกข์หรือพระวินัยบัญญัติ

นี้คือกิจ ๔ ประการ ที่ภิกษุจะต้องปฏิบัติก่อนที่จะเข้าถึงอรรถาธิบายของพระปาติโมกข์ ดังที่พระสมณโคดมได้ทรงสอนไว้ คือ

๑. ต้องกวาดพื้นพระอุโบสถอันใช้เป็นที่ชุมนุมสงฆ์

๒. ต้องจุดประทีปโคมไฟหรือเทียนขี้ผึ้ง

๓. ต้องเตรียมน้ำไว้ในโอ่งดินหรือคนโทสำหรับผู้กระหาย

๔. ต้องปูเสื่อหรือพรมที่ใช้นั่ง

เมื่อพระลูกศิษย์กวาดพื้นพระอุโบสถสะอาดหมดจดแล้ว ก็เข้าไปบอกแก่พระอาจารย์ พระอาจารย์ก็อนุโมทนาว่าดีละ แล้วพระลูกศิษย์ก็บอกอีกว่าได้จุดตะเกียงแล้ว พระอาจารย์ตอบว่าหามีความจำเป็นไม่ด้วยดวงอาทิตย์ให้ความสว่างอยู่ ยังกลางวันแสก ๆ อยู่ ครั้นแล้วพระลูกศิษย์ก็บอกว่า พวกเขาได้เตรียมน้ำและปูลาดสาดเสื่อแล้ว พระอาจารย์ก็กล่าวแก่พระลูกศิษย์ว่า “ดีแล้ว” พระลูกศิษย์ก็กล่าวแก่พระอาจารย์ว่า “นี้แลคือกิจ ๔ ประการที่พระสมณโคดมได้ทรงสั่งสอนไว้ และกำหนดไว้ให้กระทำก่อนที่จะเริ่มอ่านพระวินัย”[๑] พระอาจารย์ก็ตอบว่า “ใช่แล้ว”

พระลูกศิษย์จึงถามว่า “กิจ ๔ ประการใดที่จะต้องปฏิบัติอีกนอกจากที่กล่าวแล้วข้างต้น และที่พระสมณโคดมได้ประทานเป็นพุทธบัญญัติไว้ เป็นดังนี้หรือไม่ กล่าวคือ

๑. หลังจากเริ่มแสดงพระปาติโมกข์ไปแล้ว หากมีพระภิกษุเข้ามาใหม่ในที่ชุมนุมสงฆ์ และมีจำนวนน้อยกว่าภิกษุสงฆ์ที่ชุมนุมอยู่เดิม ภิกษุพวกมาถึงใหม่ก็จำต้องกล่าวว่าตนมีความเชื่อและเต็มใจรับคำสวดที่ได้แสดงไปแล้วนั้น ถ้าเป็นในกรณีตรงข้าม คือภิกษุสงฆ์ที่มาถึงใหม่มีจำนวนมากกว่าภิกษุสงฆ์ที่ชุมนุมอยู่เดิม ก็จะต้องเริ่มต้นสวดใหม่ทั้งหมด

๒. จำเป็นต้องทราบและบอกได้ถูกต้องว่า วันที่ชุมนุมสงฆ์นั้น ศุภมาสเป็นฤดูใด

๓. นับจำนวนภิกษุสงฆ์ที่มาชุมนุมฟังพระปาติโมกข์

๔. แล้วก็เริ่มแถลงพระวินัยบัญญัตินั้น

๕. ขอได้โปรดเริ่มต้นด้วยกิจประการแรกใน ๔ ประการนี้เถิด”

จบเพียงเท่านี้

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า Vinac

หลักคำสอนที่สำคัญ ๆ ของสงฆ์สยาม[๑]

แปลจากภาษาสยาม

อย่าฆ่ามนุษย์คนใดเลยฯ

มิชั่วแต่ภิกษุสงฆ์ที่มิพึงฆ่าเท่านั้น แม้แต่จะทุบตีใครก็ไม่ได้เลยด้วย[๒]

อย่าลักทรัพย์เป็นอันขาดฯ

อย่าประพฤติล่วงเมถุนธรรมเป็นอันขาดฯ

อย่ายกย่องตนเองว่าตนได้บรรลุพระอริยมรรคแล้วฯ

คนใดที่มิได้เป็นบรรพชิต จะเป็นพระอรหันต์ไม่ได้ ด้วยว่าเขาไม่อาจที่จะบรรลุถึงกุศลบุญราศีลางชั้นได้

อย่าขุดดินเป็นอันขาดฯ

เพื่อแสดงความเคารพต่อปฐวีธาตุทั้งปวงนั้น

อย่าทำให้พฤกษชาติใดตายเป็นอันขาดฯ

แม้แต่จะตัดกิ่งไม้ก็ห้ามด้วย

อย่าฆ่าสัตว์เดรัจฉานตัวใดเลยฯ

อย่าดื่มน้ำอย่างใดอันทำให้เมาฯ

อย่าฉันข้าวหลังเพลาเที่ยงวันไปแล้วเป็นอันขาดฯ

ภิกษุอาจฉันผลไม้ได้ในตอนค่ำและเคี้ยวหมากพลูได้ตลอดทั้งวัน

อย่าไปดูเขาขับร้อง ฟ้อนรำ หรือผู้ประโคมสังคีตดีดสีทั้งปวงเลยฯ

อย่าใช้เครื่องสุคนธ์ต่าง ๆ ลูบไล้กายเป็นอันขาดฯ

อย่านั่งหรือนอนในที่สูงกว่าภิกษุผู้ใหญ่ฯ

---

[๑] คือ ศีลสิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่พระภิกษุยึดถือปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติ ในที่นี้ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสระบุไว้ไม่ครบทุกข้อ

[๒] ส่วนที่เป็นตัวเอน คือ ความเห็นเพิ่มเติมของ ลา ลูแบร์

อย่าเก็บรักษาไว้ซึ่งทองคำหรือเงินใด ๆ ฯ

แม้แต่จะสัมผัสถูกต้องก็ห้าม แต่ภิกษุสงฆ์สยามไม่ค่อยถือสิกขาบทนี้เคร่งนัก อาชีพพระภิกษุนั้นเป็นอาชีพที่อาจทำให้รุ่มรวยได้ และเมื่อท่านมีเงินทองมากพอแล้ว ท่านก็ลาสิกขาบทออกจากวัดไปแต่งงาน

อย่าสนทนากับใครด้วยเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้องกับพระศาสนาเลยฯ

อย่าประกอบการงานสิ่งใดอันมิใช่งานของพระศาสนาฯ

อย่าให้ดอกไม้แก่มาตุคามฯ

อย่าตักน้ำในที่อันเป็นที่เพาะพันธุ์ของกิมิชาติฯ

ภิกษุที่ไปถาน ถ้ามิได้เตรียมน้ำสำหรับใช้ชำระไว้ก่อนล่วงหน้าก็ต้องอาบัติฯ

สิ่งปฏิกูลโดยธรรมดาธรรมชาติก็ดูเหมือนจะถือว่าเป็นบาปด้วย

อย่าตีคอเป็นมิตรกับคฤหัสถ์ เพื่อหวังที่จะได้รับอามิสทานจากเขาฯ

อย่าหยิบยืมทรัพย์สินเงินทองจากคฤหัสถ์เป็นอันขาดฯ

อย่าออกเงินให้กู้เก็บดอกเบี้ย แม้เพียงเบี้ยเดียวฯ

อย่าเก็บรักษาไว้ซึ่งหอก ดาบ หรืออาวุธยุทธภัณฑ์ใด ๆ ฯ

อย่าบริโภคอาหารมากเกินไปฯ

อย่านอนมากเกินไปฯ

อย่าขับร้องเพลงประโลมโลกฯ

อย่าเล่นเครื่องดนตรีดีดสีตีเป่าใด ๆ และพึงหลีกเลี่ยงการละเล่นและการมหรสพทุก ๆ อย่างฯ

อย่าวิพากษ์ความประพฤติของผู้อื่น อย่ากล่าวว่าคนนั้นเป็นคนดี คนนี้เป็นคนชั่วฯ

อย่าเดินไกวแขนฯ

พระภิกษุสยามไม่ค่อยถือวินัยบทนี้เคร่งนัก

อย่าขึ้นต้นไม้ฯ

ด้วยอาจทำให้กิ่งไม้ลางกิ่งหักได้

อย่าเผากระเบื้องหรือเผาฟืนฯ

เป็นการแสดงความเคารพต่อดินและไม้ การหุงข้าวให้สุกก็เป็นบาปเท่ากับเผาดินเหมือนกัน และการทำลายไม้ก็ถือว่าเป็นบาปด้วย

อย่าหลิ่วตาเวลาเจรจา และอย่าชำเลืองมองใครด้วยหางตาด้วยความดูหมิ่นฯ

อย่าทำการสิ่งใดเพื่อให้ได้มาซึ่งเงินฯ

ภิกษุต้องเลี้ยงชีพของตนด้วยการภิกขาจารเท่านั้น มิใช่ด้วยการลงมือทำงานเสียเอง

อย่าให้โอสถที่แรง ๆ แก่มาตุคามที่มีครรภ์ฯ

ด้วยเกรงว่าจะทำให้ทารกตายได้

อย่ามองมาตุคามเพื่อความสำราญตาของตนฯ

อย่าทำการผ่าหรือชำแหละใด ๆ อันทำให้เลือดออกฯ

อย่าขายหรือซื้อสิ่งใดเลยฯ

ขณะบริโภคอย่าทำ (ปาก) ให้เกิดเสียงจิ๊บ ๆ จั๊บ ๆ ดังอาการของสุนัขฯ

เป็นเสียงที่ไม่เสนาะโสต เกิดจากบุคคลลางคนที่เคี้ยวอาหารช้า ๆ และเนือย ๆ ชาวสยามระวังตัวนักในมารยาทเช่นว่านี้

อย่านอนในที่ที่มีผู้อาจมองเห็นเป็นอันขาดฯ

อย่าให้โอสถขนานใดที่เจือยาพิษฯ

เพราะว่าอาจมีอันตรายถึงตายได้ วิชาแพทย์นั้นมิได้เป็นสิ่งต้องห้ามสำหรับภิกษุ มีภิกษุเป็นหมอเป็นอันมาก ฉะนั้นชาวสยามจึงมิได้ตำหนิติเตียนแต่อย่างใด เมื่อเห็นนักสอนศาสนาบำเพ็ญตนเป็นหมอยา เพราะยอมรับได้และพึงพอใจ นักสอนศาสนาจึงจะต้องรักษาคนไข้โดยไม่คิดค่ารักษา จะด้วยการวางยาหรือการปาฏิหาริย์ก็ตาม

ภิกษุต้องอาบัติ ถ้าเดินไปตามถนนหนทางโดยไม่สำรวมอินทรีย์ฯ

ภิกษุต้องอาบัติ ถ้าไม่โกนหนวดเครา เส้นผมกับขนคิ้ว และไม่ตัดแต่งเล็บให้เรียบร้อยฯ

ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าสิกขาบทนี้มีพื้นฐานอย่างไร นอกจากการรักษาความสะอาดอย่างเข้มงวดเท่านั้น

ภิกษุนั่งเหยียดเท้าหรือนั่งไขว่ห้าง ต้องอาบัติฯ

ตามทรรศนะของเขานั้นก็ว่าท่านั่งที่สงบเสงี่ยมเรียบร้อยนั้นคือนั่งขัดสมาธิ และพาดเท้าไว้ใกล้หัวเข่า

เมื่อภิกษุฉันอาหารอิ่มแล้ว มิพึงเก็บอาหารที่เหลือบริโภคไว้สำหรับฉันในวันรุ่งขึ้นเป็นอันขาดฯ

ท่านให้ทานแก่สัตว์เดรัจฉานไป

อย่ามีไตรจีวรหลายสำรับฯ

ประชาชนพลเมืองได้ถวายไตรจีวรแด่ภิกษุสงฆ์อยู่เสมอ ข้างภิกษุก็แจกให้แก่ญาติโยมของตนไปอีกต่อหนึ่ง

ภิกษุรักสามเณร และกอดจูบลูบคลำดังว่าสามเณรนั้นเป็นมาตุคาม ต้องอาบัติฯ

ภิกษุทำตนประหนึ่งว่าเคร่งเสมอภิกษุฝ่ายอรัญวาสี และว่าตนรักษาพระธรรมวินัยได้เคร่งครัดยิ่งกว่าภิกษุรูปอื่น ๆ และเจริญภาวนาสมณธรรมเพื่อให้คนเห็น แต่เมื่ออยู่แต่ลำพังผู้เดียวแล้ว ก็มิได้กระทำเช่นนั้น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุได้รับบิณฑบาตทาน แล้วนำไปให้ผู้อื่นต่อไปในทันทีทันใดนั้น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเจรจาปราศรัยกับมาตุคามในที่ลับ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเข้าไปเกี่ยวข้องกับราชการงานแผ่นดิน อันไม่เกี่ยวกับพระศาสนา ต้องอาบัติฯ

ภิกษุถากไถไร่นา หรือเลี้ยงเป็ด เลี้ยงไก่ เลี้ยงวัว เลี้ยงควาย เลี้ยงช้าง เลี้ยงม้า เลี้ยงหมู เลี้ยงหมา ตามทำนองของคฤหัสถ์ ต้องอาบัติฯ

การไม่ถากไถแผ่นดิน เป็นการแสดงความเคารพต่อปฐวีธาตุ ส่วนที่เหลือนอกนั้นก็ชวนชี้ให้เห็นชีวิตสมถะของสงฆ์

ภิกษุเทศนาธรรมโดยมิใช้ภาษาบาลี ต้องอาบัติฯ

สิกขาบทนี้ ผู้แปลถ่ายทอดไม่สู้ถูกต้องนัก วิธีแสดงพระธรรมเทศนาของภิกษุสยามนั้น คืออ่านคัมภีร์ภาษาบาลี ซึ่งจะดัดแปลงอ่านให้ผิดไปมิได้ก่อน แต่ต้องเทศน์เป็นภาษาสยาม และจะให้ผิดไปจากความในภาษาบาลีหาได้ไม่

ภิกษุพูดอย่างหนึ่ง และคิดอีกอย่างหนึ่ง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเจรจากล่าวร้ายต่อผู้อื่น ต้องอาบัติฯ

เมื่อมีผู้มาปลุกภิกษุให้ตื่น แล้วยังไม่ลุกขึ้นในทันที แล้วพลิกตัวกลับไปในด้านโน้นด้านนี้ ต้องอาบัติฯ

แต่ถึงอย่างไรก็ควรได้เวลาตื่นนอน คือเมื่อสามารถมองเห็นเส้นในฝ่ามือแล้ว

ภิกษุนั่งอยู่บนเสื่อผืนเดียวกันกับมาตุคาม ต้องอาบัติฯ

ภิกษุกอดมาตุคาม ต้องอาบัติฯ

ภิกษุหุงข้าว ต้องอาบัติฯ

ทำให้พันธุ์ข้าวนั้นตายไป *

---

* ได้สังเกตมาในที่หลายแห่งแล้วว่า ลา ลูแบร์ ไม่เข้าใจในเรื่อง “ข้าว” คือข้าวเปลือก (paddy) กับข้าวสาร (rice) คือข้าวที่สีแล้ว นึกว่าเป็นข้าวรวม ๆ กันไปหมด และข้าวสารที่หุงนั้นย่อมจะนำไปใช้ทำพันธุ์ไม่ได้แล้ว

ภิกษุบริโภคสิ่งไร ที่มิได้มีผู้ประเคนด้วยสองมือประคองส่งให้ ต้องอาบัติฯ

นี่เป็นความเย่อหยิ่งถือตัว ด้วยว่าการให้ความเคารพตามธรรมเนียมบ้านเมืองนี้นั้น ต้องประเคนด้วยอาการสองมือประคองส่งให้ พระภิกษุสงฆ์สำคัญว่าตัวเป็นนักบุญผู้วิเศษ จึงถือตัวต่อคฤหัสถ์มาก ด้วยเห็นว่าเป็นบุคคลผู้เพียบไปด้วยบาปอกุศล ภิกษุสงฆ์ไม่ทำความเคารพผู้ใดเลย แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์เอง และในขณะที่สังฆราชถวายธรรมเทศนาหรือเพ็ดทูลด้วย พระมหากษัตริย์จะประทับหลังพระวิสูตรเสีย โดยไม่ปรากฏพระองค์ และถ้าไม่สามารถที่จะทรงหลีกเลี่ยงการพบปะกับภิกษุรูปใดได้ พระองค์จึงจำต้องถวายอภิวาท และพระภิกษุสงฆ์ก็ไม่ถวายบังคมพระมหากษัตริย์

ภิกษุนอนหลับฝันเห็นมาตุคาม จนผลแห่งนิมิตนั้นปลุกให้สะดุ้งตื่นขึ้น ต้องอาบัติฯ

แม้จะมิได้ตั้งใจฝันไปเช่นนั้นก็ตาม

ภิกษุมีโลภเจตนาอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุถ่ายปัสสาวะรดไฟหรือรดพื้นดิน หรือถ่ายลงในน้ำต้องอาบัติฯ

เพราะจะเป็นการทำให้ไฟดับและก่อความปฏิกูลให้แก่ปฐวีธาตุและอาโปธาตุ มานเดลสโลเล่าไว้ว่า มีการห้ามชาวบาเนียน มิให้ถ่ายปัสสาวะรดแผ่นดิน ท่านผู้เล่าไม่ทราบมูลเหตุของข้อปฏิบัติเหล่านั้นโดยตลอด จึงเข้าใจผิดไปในเมื่อเชื่อว่ามีมูลเหตุมาจากเกรงว่าจะไปทำอันตรายชีวิตตัวแมลงเข้า ถ้าเป็นดังนั้นแล้วก็จะต้องห้ามพวกบาเนียนมิให้รดน้ำใด ๆ ลงบนพื้นดินด้วย อนึ่ง คนพวกนั้นก็ไม่เชื่อว่า จะมีตัวแมลงอยู่ในไฟด้วย ไพธากอรัสก็ห้ามมิให้ปัสสาวะทวนตะวัน*

ภิกษุกล่าวผรุสวาทต่อดิน ลม ไฟ น้ำ ก็ดี หรือสิ่งอื่น ๆ ก็ดี ต้องอาบัติฯ

ภิกษุกรรโชกให้ผู้อื่นแตกตื่น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุขี่ม้า ขี่ช้าง หรือนั่งเสลี่ยง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุจะทำให้มนุษย์ สัตว์หรือต้นไม้ได้รับความหนักมิได้

ภิกษุครองไตรจีวรอันทำด้วยผ้าแพรพรรณอันมีค่า ต้องอาบัติฯ

ภิกษุถูตัวเข้ากับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุทัดดอกไม้ ต้องอาบัติฯ

---

* Banian ผู้นับถือลัทธิของพราหมณ์นิกายหนึ่งแห่งประเทศฮินดูสถาน

ภิกษุใช้รองเท้าชนิดหุ้มส้น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุปลูกต้นไม้ดอกหรือต้นไม้ผล ต้องอาบัติฯ

เพราะไม่สมควรที่จะขุดดินให้เป็นหลุมเป็นบ่อ

ภิกษุรับของสิ่งใดจากมือมาตุคาม ต้องอาบัติฯ

สตรีจะวางสิ่งที่นำมาถวายลงไว้ในที่แห่งหนึ่ง แล้วภิกษุก็จะมารับเอาไปจากที่ ๆ สตรีวางไว้ให้นั้น

ภิกษุมีฉันทาคติรักคนไม่เท่ากัน ต้องอาบัติฯ

แต่ไม่หมายความว่าจะต้องรักผู้อื่นเท่ากับรักตนเอง

ภิกษุบริโภคสิ่งไรที่มีชีวิต ตัวอย่างเช่นเมล็ดพืชที่ยังอาจนำเอาไปใช้ทำพันธุ์ให้เกิดเป็นผลได้ ต้องอาบัติฯ

แต่มิได้ห้ามบริโภคสิ่งที่เคยมีชีวิตมาแล้ว

ภิกษุตัดหรือถอนสิ่งที่ยังมีชีวิต ต้องอาบัติฯ

ภิกษุสร้างรูปเคารพ ต้องอาบัติฯ

กล่าวกันว่า เพราะว่ารูปเคารพนั้นสูงส่งเหนือมนุษย์ จึงไม่เป็นการเหมาะสมที่จะเป็นฝีมือมนุษย์ ทั้งที่ในความถูกต้องเป็นธรรมแล้ว ตัวงานนั้นย่อมมีสถานะต่ำกว่าผู้สร้าง คฤหัสถ์ผู้สร้างรูปเคารพจึงบาปเหมือนกัน แต่ตามทรรศนะของพวกเขาแล้ว บาปนั้นเป็นสิ่งที่คฤหัสถ์เลี่ยงไม่พ้น อนึ่งนั้น แต่ละคนก็มิได้มีรูปเคารพอยู่ในบ้านเรือนของตน ชาวสยามทั้งสร้างและขายรูปเคารพเพื่อให้นำไปประดิษฐานไว้ในโบสถ์วิหารเท่านั้น *

ภิกษุขุดหลุมแล้วไม่กลบเสียให้เต็ม ต้องอาบัติฯ

ภิกษุต้องอาบัติเมื่อขุดหลุมหนหนึ่งแล้ว และต้องอาบัติอีกเมื่อไม่ลบล้างบาปที่ตนได้กระทำไว้นั้นเสีย

ภิกษุไม่มีงานที่จะต้องทำ แต่ถกชายสบงโจงกระเบนขึ้นเหน็บ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุบริโภคอาหารในภาชนะที่ทำด้วยทองคำ หรือที่ทำด้วยเงิน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเข้านอนหลังจากที่บริโภคแล้ว แทนที่จะปฏิบัติกิจวัตรทางพระศาสนา ต้องอาบัติฯ

---

* ลา ลูแบร์ คงหมายถึงพระพุทธปฏิมากรขนาดใหญ่มากดอกกระมัง

ภิกษุฉันโภชนาหารที่มีผู้นำมาถวายแล้ว พอใจที่จะกล่าวว่าสิ่งนี้ดี สิ่งนั้นไม่ดี ต้องอาบัติฯ

เพราะการกล่าวเช่นนั้นเป็นการแสดงความรู้สึกติดข้องอยู่กับทางโลกย์ หาใช่ความปลงตกไม่

ภิกษุสรรเสริญตนเอง ว่าเราเป็นบุตรขุนนาง แม่ของเราก็เป็นเศรษฐีนี ต้องอาบัติฯ

ภิกษุครองไตรจีวรสีแดง ดำ เขียว หรือขาว ต้องอาบัติฯ

หมายรวมเอาสีทั้ง ๔ นี้กับสีเหลืองว่า เป็นสีทั้งหมดที่มีอยู่ ยกเว้นสีของสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งมักจะมีชื่อเรียกอีกต่างหาก สีเหลืองกับใบไม้ร่วงเป็นต้น ใช้เรียกเหมือนกัน สีฟ้ากับสีเขียวก็เช่นเดียวกัน เขาเรียกสีฟ้าว่าสีเขียวอ่อน

ภิกษุหัวเราะเสียงดัง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุขณะที่แสดงธรรมเทศนา เปลี่ยนแปลงข้อความลางประการในพระคัมภีร์ภาษาบาลีเสียเพื่อจะให้ถูกใจ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุให้เลขยันต์หรือลงคาถาให้อยู่ยงคงกระพันชาตรี ต้องอาบัติฯ

เขาเชื่อว่าอาจทำให้บุคคลอยู่ยงคงกระพันได้ แม้จะต้องเพชฌฆาตประหารตามคำพิพากษาของศาลสถิตยุติธรรมก็ตาม

ภิกษุโอ่อวดว่าตนเป็นผู้รู้หลักนักปราชญ์ยิ่งกว่าผู้อื่น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุมีความนิยมยินดีในทองคำหรือเงิน กล่าวว่า “ถ้าเราลาสิกขาบทออกจากวัดไปแล้ว เราจะแต่งงานและจะใช้จ่ายเงินทองให้สำราญ” ต้องอาบัติฯ

ภิกษุแสดงอาการเสียใจว่าความตายจะมาคร่าเอาบิดามารดาของตนไป ต้องอาบัติฯ

ด้วยไม่สมควรที่ผู้เคร่ง ซึ่งเป็นนักบุญผู้วิเศษ จะพึงร้องไห้อาลัยต่อคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นฆราวาส

ภิกษุออกไปนอกวัดในเวลาค่ำคืนเพื่อไปหาคนอื่น ซึ่งมิใช่บิดาหรือมารดา หรือพี่หญิงน้องหญิง หรือพี่ชายน้องชายของตนไซร้ และในขณะที่ไปตามทางนั้นก็พูดไปคุยพลางด้วยอารมณ์สนุกแม้มิได้ตั้งใจก็ต้องอาบัติฯ

ภิกษุให้ผ้านุ่ง ทองคำหรือเงินแก่ผู้อื่นที่มิใช่บิดา มารดา พี่ชายน้องชาย หรือพี่หญิงน้องหญิงของตน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุวิ่งออกไปนอกวัด ยื้อแย่งผ้านุ่งหรือทองคำหรือเงินที่สำคัญว่ามีผู้ฉกลักเอาของตนไป ต้องอาบัติฯ

ภิกษุนั่งบนพรมที่ถักทอด้วยเส้นทองแล่งเงินแล่งที่มิได้มีผู้นำมาถวาย หากตนได้สั่งให้ทำขึ้นใช้เองไซร้ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุนั่งลงโดยมิได้ใช้ผ้ารองอันเขาทำไว้ให้นั่ง ต้องอาบัติฯ

ผ้านั่งนี้เรียกว่า สันถัต ใช้สำหรับหนุนให้สูงขึ้นขณะนั่ง ลางทีก็ใช้หนังกระบือพับเป็นหลายชั้นรองนั่ง

ภิกษุเดินไปในท้องถนนโดยมิได้ขัดดุมที่มีไว้ในตัวจีวร ต้องอาบัติ และถ้าลงเรือไปไม่ปลดดุมนี้เล่า ต้องอาบัติเหมือนกันฯ

คือดุมที่ผ้าอังสะ ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่าเขาวางสิกขาบทนี้ไว้เพื่อเหตุผลกลใด

ภิกษุเห็นหญิงสาวหมู่หนึ่งนั่งอยู่ ทำกิริยากระแอมไอหรือให้เสียงเพื่อให้เขาเหลียวมามองตน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุครองสบงที่มิได้ประกอบริม ต้องอาบัติ และถ้าครองจีวรไม่มีหลาย ๆ กระทง[๑] ก็ต้องอาบัติเหมือนกันฯ

ภิกษุมิได้ลุกขึ้นครองผ้าแต่เช้าตรู่ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุวิ่งไปในท้องถนน ดังกับว่ามีผู้วิ่งไล่ขับมาฉะนั้น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเมื่อได้ล้างเท้าของตนแล้ว กระทืบเท้าด้วยเสียงอันดังบนพื้นไม้ก็ดี บนพื้นหินก็ดี แล้วขึ้นไปบนเรือนของคฤหัสถ์ ต้องอาบัติฯ

กระทำเสียงดังนี้ก็เพื่อให้เขาสังเกตเห็นว่า เท้าของตนสะอาดแล้ว

ภิกษุมิได้เรียนรู้จำนวนลางจำนวนไว้ หรือมิได้เรียนคำนวณเลขไว้ ต้องอาบัติฯ

เป็นจำนวนที่เกี่ยวกับโชคลางของขลัง บาทหลวงมาร์ตินีได้บันทึกไว้ในงานเขียนเรื่องประวัติศาสตร์จีนหน้า ๑๖ ให้เราได้รู้ว่า ชาวจีนนั้นเป็นผู้ที่ถือโชคลางอย่างถึงขนาดเกี่ยวกับเรื่องตัวเลข และพวกเขาเชื่อกันว่า เลข ๙ เป็นเลขดีที่สุด ให้ความสุขที่สุด และเลข ๑๐ นั้นเป็นตัวเลขที่เลวร้ายที่สุดในจำนวนตัวเลขด้วยกัน ด้วยเหตุผลประการนี้เอง พระเจ้ากรุงจีนจึงทรงมีเรือพระที่นั่งสำหรับไว้ใช้สอย ในพระราชวัง ๙,๙๙๙ ลำ มิใช่ ๑๐,๐๐๐ ลำ และในมณฑลลางมณฑลแห่งราชอาณาจักรก็มีสระน้ำ หรือบ่อปลาไว้ ๙๙๙ บ่อ หาใช่ ๑,๐๐๐ บ่อไม่ พระองค์ทรงโปรดจำนวนที่เป็นมหาสิทธิโชคและดูประหลาด ๆ มากกว่าจำนวนครบที่ฟังแล้วจำง่ายแต่เป็นอัปมงคล เมื่อชาวจีนถวายความเคารพต่อพระองค์ ก็โค้งคำนับ ๙ ครั้ง

---

[๑] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า “ผ้าท่อนหนึ่ง ๆ ของจีวรมีลักษณะเหมือนกระทงนา ซึ่งมีรูปสี่เหลี่ยม”

ภิกษุขึ้นไปบนเรือนของผู้อื่น ทำเสียงด้วยเท้าและเดินย่ำฝีเท้าหนัก ต้องอาบัติฯ

ในบรรดาสิกขาบทหลายข้อด้วยกัน เราได้พบอยู่หลายสิ่งว่าชาวสยามนั้นถือจัดในเรื่องมรรยาท เพราะต้องการให้ภิกษุสงฆ์มีอินทรีย์สังวรเป็นที่สุด

ภิกษุถกสบง เพื่อลุยข้ามน้ำ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุถกสบงขณะเดินไปตามท้องถนน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุวิพากษ์วิจารณ์บุคคลที่ตนเห็น ว่าคนนั้นทำดี คนนี้ทำไม่ดี ต้องอาบัติฯ

ภิกษุมองดูผู้คนอย่างหยิ่งยโส ต้องอาบัติฯ

ภิกษุดูถูกดูแคลนหรือล้อเลียนผู้อื่น ต้องอาบัติฯ

ภิกษุนอนบนสิ่งสูง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุไม่ใช้กระดานเตียงอย่างอื่นนอกจากฟากไม้ไผ่เท่านั้น

ภิกษุชำระฟันด้วยไม้ลางชนิดที่ใช้สำหรับขัดสีฟันกันทั่วไป ถ้าไม้สีฟันนั้นยาวเก้งก้าง หรือว่าสีฟันไปพลางพูดกับคนอื่นไปพลาง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุฉันจังหันอยู่ และในขณะเดียวกันก็พูดคุยกับผู้อื่นไปพลาง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุฉันจังหัน ปล่อยให้ข้าวสุกหล่นเรี่ยราด ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเมื่อฉันจังหันแล้ว และหลังจากล้างปากแล้ว ก็จิ้มฟันและสูดปากต่อหน้าคฤหัสถ์ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุครองสบงใต้สะดือ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเอาผ้าจากศพคนตายโดยที่ผ้านั้นยังไม่ทันขาดทะลุเป็นรู ต้องอาบัติฯ

ภิกษุสงฆ์มักเอาไปจากผู้ที่เพิ่งตายลงใหม่ ๆ

ภิกษุขู่เข็ญผู้ใดว่าจะมัด หรือจับใส่ขื่อคา หรือว่าจะถองและขู่ว่าจะทรมานด้วยประการอื่น ๆ หรือว่าจะนำความไปเพ็ดทูลต่อพระมหากษัตริย์หรือขุนนางผู้ใหญ่ กล่าวโทษบุคคลผู้นั้นก็ดี ภิกษุผู้กระทำดังนี้เพื่อขู่กรรโชกผู้อื่นให้เกรงกลัว ต้องอาบัติฯ

ภิกษุไปไหนมาไหนก็ตาม เจตนาไม่รักษาพระวินัยไว้ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุอาบน้ำอยู่ต้นน้ำเหนือภิกษุที่อาวุโสกว่าตน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุตีเหล็ก ต้องอาบัติฯ

เพราะเท่ากับเป็นการดับไฟที่เหล็กถูกเผาแดงอยู่

ภิกษุพิจารณาคำสอนทางศาสนา แล้วบังเกิดความสงสัยข้อใดข้อหนึ่งที่ตนไม่เข้าใจถนัด และด้วยทิฐิ ไม่สอบถามสหธรรมิกที่อาจให้ความกระจ่างแก่ตนได้ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุไม่รู้จักฤดูกาลทั้ง ๓ ของปี และตนจักต้องเข้าประชุมสงฆ์กี่ครั้งในแต่ละฤดูกาลนั้น ๆ ไซร้ ต้องอาบัติฯ

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ว่าด้วยฤดูกาล ว่าชาวสยามมีอยู่แต่เพียง ๓ ฤดู เท่านั้น คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อนน้อย กับฤดูร้อนใหญ่

ภิกษุรู้ว่าภิกษุรูปอื่นเป็นลูกหนี้เงินแก่ผู้ใดผู้หนึ่งอยู่ แม้กระนั้นก็ยังร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับภิกษุผู้นั้น ต้องอาบัติฯ

เราเห็นได้จากสิกขาบทที่กล่าวไว้ในตอนต้น ๆ แล้วว่า ห้ามภิกษุยืมเงินคฤหัสถ์

ภิกษุไม่ถูกกันหรือโกรธกันอยู่กับภิกษุรูปอื่น แม้กระนั้นก็ยังไปด้วยกันกับภิกษุรูปนั้นในที่ชุมนุมสงฆ์ ซึ่งประชุมกันในการพระศาสนา ต้องอาบัติฯ

ภิกษุทำให้ผู้หนึ่งผู้ใดตกใจกลัว ต้องอาบัติฯ

ภิกษุทำให้ผู้ใดผู้หนึ่งถูกจับ และรู้ว่าทำให้ผู้นั้นต้องเสียค่าปรับไหม ถ้าต่ำกว่าบาทหนึ่ง ต้องอาบัติ ถ้ามากกว่าบาทหนึ่ง ภิกษุนั้นต้องบัพพาชนียกรรมขับออกจากพระศาสนาฯ

ภิกษุวางยาแก่บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดที่มิได้เจ็บไข้ได้ป่วย ต้องอาบัติฯ

เขาไม่ต้องการยาจำพวกกันป่วยเป็นอันขาด

ภิกษุผิวปากเพื่อความสำราญของตน ต้องอาบัติฯ

สิกขาบทนี้วางไว้อย่างกว้าง ๆ ห้ามภิกษุผิวปากไม่ว่าในกรณีใด ๆ และห้ามเล่นเครื่องดนตรีทั้งปวง ความที่ว่า "ผิวปากเพื่อความสำราญของตน" อันเป็นเนื้อหาของสิกขาบทนี้ จึงมิได้มีความหมายแคบ ๆ ตามนั้น เพียงแต่ว่าสยามภาษานั้นนิยมแสดงอาการของสิ่งที่กล่าวถึงภาษาฮีบรูก็เช่นเดียวกัน (mulier si suscepto semine papererit filium etc.)[๑] ข้อสังเกตนี้อาจปรับเข้าใช้กับวินัยสงฆ์ ประการอื่น ๆ อีกหลายข้อ

ภิกษุส่งเสียงร้องเยี่ยงโจร ต้องอาบัติฯ

ภิกษุมีนิสัยมักอิจฉาริษยาผู้อื่น ต้องอาบัติฯ

กล่าวกันว่าในทรรศนะของเขานั้น อาการริษยาไม่ถือว่าเป็นบาป แต่อาจเป็นได้ว่าคำแปลไม่ถูกตรงกับข้อความในสิกขาบทนี้

---

[๑] ประโยคในภาษาละตินนี้หมายความว่า สตรีในวัยเจริญพันธุ์ให้กำเนิดบุตรชาย ฯลฯ

ภิกษุติดไฟขึ้นเอง หรือคลุมไฟที่ลุกอยู่ ต้องอาบัติฯ

ที่ห้ามก่อไฟขึ้น เพราะเป็นการทำลายสิ่งที่ถูกเผาไหม้นั้น และห้ามคลุมไฟ ก็เพราะเกรงว่าไฟจะดับ ไพธากอรัสห้ามใช้ดาบแทงเข้าไปในกองไฟ

ภิกษุฉันผลไม้ทะวายที่ออกนอกฤดูกาล ต้องอาบัติฯ

ข้าพเจ้าอนุมานคำว่า "นอกฤดูกาล" นี้คงหมายถึง "ก่อนฤดูกาล" เพราะเป็นการพิฆาตพืชพันธุ์ที่อยู่ภายในผลไม้นั้น โดยไม่ทิ้งไว้ให้สุกเสียก่อน

ภิกษุบริโภคเนื้อสัตว์ ๘ ชนิดนี้ชนิดใดชนิดหนึ่ง คือ เนื้อมนุษย์ เนื้อช้าง เนื้อม้า เนื้องู เนื้อเสือ เนื้อจระเข้ เนื้อหมาหรือเนื้อแมว ต้องอาบัติฯ

ภิกษุไปบิณฑบาตอยู่ที่เดิมทุก ๆ วัน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุทำบาตรทองคำหรือบาตรเงินสำหรับบิณฑบาต ต้องอาบัติฯ

ภิกษุรับบิณฑบาตในบาตรเหล็ก

ภิกษุนอนร่วมเตียงกับศิษยานุศิษย์ หรือกับบุคคลอื่นใด ต้องอาบัติฯ

ภิกษุล้วงมือลงไปในหม้อ ต้องอาบัติฯ

เพราะเหตุผลนี้แลที่คำบริภาษว่า "ตวัก" จึงเป็นคำที่รุนแรงมากที่สุดในการว่ากล่าวชาวสยาม

ภิกษุตำข้าว ฝัดข้าว และซ้อมข้าว หรือไปตักน้ำมาเพื่อหุงข้าว ต้องอาบัติฯ

ช่วยคนให้ทำบาปดังนี้ ก็ต้องอาบัติด้วย

ภิกษุบริโภคอาหารมูมมาม ปากเปรอะเหมือนเด็ก ๆ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุไปภิกขาจารบิณฑบาต และรับบิณฑบาตมามากเกินกว่าที่ตนจะบริโภคให้หมดไปในวันเดียวได้ ต้องอาบัติฯ

ภิกษุที่ไปถานในที่โล่งแจ้ง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุนำเอาฟืนหรือสิ่งใดก็ตาม และก่อไฟขึ้นตรงที่ที่สัตว์เดรัจฉานใช้เป็นที่หลับนอนตามปกติ ต้องอาบัติฯ

ความหมายของสิกขาบทนี้ เป็นอัจฉริยภาพอย่างหนึ่งของสยามภาษา เพราะสิกขาบทนี้มิได้มีความหมายว่า ภิกษุจะไปเอาฟืนมาจากสถานที่ที่สัตว์เคยใช้เป็นที่หลับนอนหรือว่าอาจก่อไฟขึ้นด้วยไม้ได้ แต่ความมุ่งหมายของสิกขาบทนี้มีอยู่ว่า เป็นบาปสองชั้นคือก่อไฟกับไปนำเอาไม้ฟืนมาจากสถานที่ที่สัตว์เคยใช้เป็นที่หลับนอน

ภิกษุไปภิกขาจารบิณฑบาต ทำกิริยากระแอมไอเพื่อให้เขาเห็นตน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุต้องอาบัติทุกครั้งที่กระแอมไอเพื่อให้ผู้อื่นเหลียวมาเห็นตน แม้จะไม่ใช่ในยามออกไปรับบิณฑบาต

ภิกษุเมื่อออกไปในท้องถนนใช้จีวรคลุมศีรษะ หรือสวมหมวกอย่างที่คฤหัสถ์ทำกันในลางครั้ง ต้องอาบัติฯ

ภิกษุใช้พัดรูปร่างเป็นแผงกันแดด เรียกว่า ตาลปัตร

ภิกษุเปลื้องจีวรครองเพื่อให้ผู้อื่นเห็นเรือนร่างของตน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุไปขับร้อง หรือจะพูดให้ถูกแล้วก็ว่าไปสวดหน้าศพ ณ เรือนคนตาย ต้องอาบัติ ถ้าภิกษุนั้นไม่ปลงธรรมสังเวชในเรื่องการตาย และในเรื่องที่ว่าทุกคนจะต้องประสบความตาย ในเรื่องความไม่เที่ยงของสรรพสิ่งทั้งมวล ในเรื่องความเปราะบางของชีวิตมนุษย์ฯ

*ซึ่งเป็นเนื้อหาส่วนหนึ่งของบทสวดหน้าศพ**

ภิกษุเมื่อฉันจังหัน มิได้นั่งขัดสมาธิ ต้องอาบัติฯ

โดยทั่ว ๆ ไปแล้วภิกษุไม่อาจจะนั่งในท่าอื่นได้ ไม่ว่าในกรณีใด ๆ

ภิกษุหลับนอนในสถานที่ซึ่งมีผู้อื่นนอนอยู่รวมกัน ต้องอาบัติฯ

ภิกษุเมื่ออยู่กับคฤหัสถ์ สนทนาไปพลางนั่งเหยียดเท้า ต้องอาบัติฯ

มรรยาทอันสงบเสงี่ยมเรียบร้อยกำหนดให้นั่งขัดสมาธิ

---

* จบคำแปลที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงพิมพ์ไว้เพียงแค่นั้น ต่อจากนี้ไปเป็นคำแปลใหม่ที่ยังไม่เคยปรากฏเป็นภาษาไทย ณ ที่ใดมาก่อน

บันทึกเกี่ยวกับค่าฤชาธรรมเนียมในศาล

แปลจากสยามภาษา

เมื่อผู้พิพากษารับคำร้องครั้งแรก ๑ ลีเวรอะ*

ผู้พิพากษาหรือเจ้าเมืองให้นับบรรทัดกับจำนวนแห่งที่ขีดฆ่าและประทับตรารับฟ้อง[๑] ๓ ลีเวรอะ

เจ้าเมืองส่งคำร้องไปให้กรมการเมืองนายหนึ่งพิจารณา สุดแท้แต่จะเลือกเอาคนใด

แต่โดยปกติแล้วก็ไปให้นายของคู่ความ และเพื่อชี้บ้านนายประกันของคู่ความ ๑ ลีเวรอะ

สำหรับคนเดินหมายเรียกตัวโจทก์จำเลยให้มายังโรงศาล ๓ ลีเวรอะ

เมื่อต้องพักแรม ๑ คืนระหว่างทาง ๔ ลีเวรอะ

สำหรับการอนุญาตให้ประกันตัวได้ ทั้งโจทก์และจำเลย จ่ายให้ตระลาการ ๑๖ ลีเวรอะ

ในเมื่อศาลอนุญาตให้มีประกันแล้ว จ่ายให้เสมียนผู้เขียนใบประกัน ๓ ลีเวรอะ

สำหรับเสมียนซึ่งไปสืบพยาน ๓ ลีเวรอะ

ถ้าต้องใช้เวลาเดินทางวันหนึ่งคืนหนึ่ง ๔ ลีเวรอะ

(ในประเทศนั้น เขาไปหาพยานถึงบ้านเพื่อฟังคำให้การ และงานชิ้นนี้มอบให้เสมียนทำแต่ผู้เดียวเท่านั้น กฎหมายมิได้กำหนดให้พยานยืนยันคำให้การ และไม่ได้ให้พยานมาเผชิญกัน มาตรว่าในลางครั้งตระลาการอาจให้โจทก์และจำเลยมาเผชิญหน้ากัน ในประเทศนั้น ไม่มีธรรมเนียมที่จะคัดค้านพยาน และบ่อยครั้งที่จำเลยไม่ทราบว่าผู้ใดเป็นพยานโจทก์บ้าง)

ถ้าโจทก์จำเลยอ้างพยานฝ่ายละหลายคน เรียกค่าที่อ้างพยานเป็นรายตัว คนละ ๑ ลีเวรอะ

ค่าคัดสำเนาคำให้การของคู่ความและเตรียมสำนวนเสนอต่อตระลาการ

เพื่อพิจารณาตัดสินคดี สำหรับที่ปรึกษากับเสมียน คนละ ๔ ลีเวรอะ

ค่าที่นั่งเจ้าเมืองหรือตระลาการในโรงศาล ๔ ลีเวรอะ

ถ้าผู้ช่วยผู้พิพากษา หรือปลัด และกรมการเมือง มียศเป็นออกพระ คนละ ๕ ลีเวรอะ

ถ้ามียศเป็นออกหลวง คนละ ๓ ลีเวรอะ

เมื่อคดีสิ้นสุดลงแล้ว สำหรับเสมียนรักษาสำนวน ๓ ลีเวรอะ

---

* livre เป็นมาตราเงินของฝรั่งเศสในสมัยนั้น ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็น ฟรังก์ (franc) เหตุไรในจดหมายเหตุนี้จึงมิได้ใช้มาตราเงินของสยามก็ไม่ทราบ

[๑] หมายถึง การตรวจสำนวน

ค่าอาหารว่างหรืออาหารมื้อกลางวันของกรมการเมือง ๓ ลีเวรอะ

ถ้ามีคำสั่งศาลให้ดูบทพระไอยการ ซึ่งชาวสยามเรียกว่า *พระราชกฤษฎีกาไอยการ* [๑]

จ่ายให้แก่กรมการเมือง ซึ่งชาวสยามเรียกว่า แพ่ง ๓ ลีเวรอะ กับผ้าขาวผืนหนึ่งยาวประมาณ ๔ วา ข้าวสารหนักราว ๕ ปอนด์ เทียนขี้ผึ้งสีเหลือง ๑ เล่ม หมากพลู ๕ คำ ไก่ ๑ ตัว เหล้า ๒ ไห ดอกไม้กับเสื่อรองหนังสือ ทั้งโจทก์และจำเลยต่างต้องออกเท่า ๆ กัน

[๑] Prá Rayja cit di coá ajat caan

มาตราวัด มาตราชั่งกับมาตราเงินของสยาม

๑. มาตราวัด

มาตราวัดของสยามประกอบเป็นดังนี้ *แปดเม็ดข้าวเปลือก*[๑] คือเมล็ดข้าวเต็ม ๆ ๘ เม็ด หมายความว่ายังมิได้สีเอาเปลือกชั้นนอกออก มีความยาวเท่ากับ ๑ doit (ดัว) ในภาษาสยามว่า นิ้ว

สิบสอง *นิ้ว* เป็น ๑ *คืบ* คือ ๑ paulme (*โปม*) มีระยะถ่างระหว่างนิ้วหัวแม่มือกับนิ้วกลาง

สอง *คืบ* เป็น ๑ *ศอก* คือ ระยะจากข้อศอกถึงปลายนิ้วมือ

สอง *ศอก* เป็น ๑ *แขน* คือ ๑ coudée (*กูเด*) ระยะจากปลายนิ้วถึงกลางทรวงอก

สอง *แขน* เป็น ๑ brasse (*บราสส์*) ซึ่งเขาเรียกว่า *วา* สั้นกว่า toise[๒] (*ตัวซ*) ของเราประมาณ ๑ pouce[๓] (ปุซ) ทำนองเดียวกับที่มีความสั้นยาวผิดกันเล็กน้อย ระหว่างแปดเม็ดข้าวเปลือกอันเป็นความยาว ๑ นิ้ว ของเขากับแปดเม็ดข้าวโอ๊ตอันเป็น ๑ ligne (*ลีญ*) ของเรา

ยี่สิบ *วา* เป็น ๑ corde (*กอร์ด*) ซึ่งชาวสยามเรียกว่า *เส้น*

หนึ่งร้อย *เส้น* คือ ๑๐๐ *กอร์ด* อันเป็น lieue (*ลิเออ*) ของเรา เท่ากับ ๒,๐๐๐ วา ชาวสยามเรียก *ลิเออ* ของเราว่า röé neng คำว่า röé คือ *ร้อย* และ neng คือ *หนึ่ง* ซึ่งชาวอิตาลีเรียกว่า ๑ mille (*มิเล*)

สุดท้ายนี้ ๔ *ลิเออ* หรือ ๘,๐๐๐ วา หรือ *บราสส์* ก็เท่ากับ ๑ โยชน์

นี้แล มาตราวัดระยะทั้งหมดของชาวสยาม

---

[๑] peet met caoù pleüác

[๒] มาตราวัดของฝรั่งเศส เท่ากับ ๑.๙๔๙ เมตร

[๓] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “นิ้วฟุต”

๒. มาตราชั่งกับมาตราเงิน

ต่อไปนี้เป็นชื่อและค่าของน้ำหนัก และมาตราเงินรวมกัน เป็นความจริงที่ว่าชื่อลางชื่อในที่นี้มิได้หมายความถึงเงินตรา แต่ว่าเป็นราคาหรือว่ามูลค่า เช่นคำว่า *ลีเวรอะ* ในฝรั่งเศสของเรา หาได้เป็นมาตราของเงินตราไม่ แต่เป็นราคาน้ำหนักของทองแดงอันมีมูลค่าเท่ากับ ๒๐ sols (ซอล)

๑ pic (ปีก)[๑]	เท่ากับ ๕๐ catis (กะติ)[๒]
๑ cati	เท่ากับ ๒๐ teils (แตล)[๓]
๑ teil	เท่ากับ ๔ ticals (ติกัล)[๔]

ติกัล เป็นเหรียญเงินกษาปณ์[๕] มีค่าเท่ากับ ๔ mayon (*มะยน*)[๖] และเป็นน้ำหนักครึ่งออนซ์ ฉะนั้น ๑ ชั่ง จึงหนัก ๒ *ลีเวรอะครึ่ง*

มะยน เป็นเงินตรา มีค่าเท่ากับ ๒ foüang (เฟื้อง)

เฟื้อง เป็นเงินตราเช่นเดียวกัน มีค่าเท่ากับ ๔ paye (ไพ)

ไพ ไม่มีลักษณะเป็นเหรียญ มีค่าเท่ากับ ๒ clam (กล่ำ)* แต่ สองไพ นั้นเป็นเหรียญ มีค่าเท่ากับครึ่งเฟื้อง

กล่ำ ก็มิใช่เหรียญ กำหนดให้มีน้ำหนักเท่ากับ ๑๒ เมล็ดข้าว นี่เป็นตามที่เขาบอกข้าพเจ้ามา และโดยใช้หลักนี้เป็นเกณฑ์คำนวณ ติกัล หนึ่งจะมีน้ำหนักเท่ากับ ๗๖๘ เมล็ดข้าวเปลือก ซึ่งข้าพเจ้ายังมิได้ลองพิสูจน์ดู

---

[๑] เท่ากับ ๑ หาบ

[๒] ๑ กะติ เท่ากับ ๑ ชั่ง

[๓] ๑ แตล เท่ากับ ๑ ตำลึง

[๔] ๑ ติกัล เท่ากับ ๑ บาท

[๕] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า monnaie d'argent ซึ่งหมายถึง เงินตราที่ทำด้วยโลหะเงิน เงินตราของยุโรปสมัยนั้นมีลักษณะเป็นเหรียญ ในขณะที่อยุธยาใช้เงินพดด้วง

[๖] ๑ มะยน เท่ากับ ๑ สลึง

* มาตราเงินโบราณของไทยเรามีอยู่ดังนี้ คือ ๒ กล่อมเท่ากับ ๑ กล่ำ ๒ กล่ำเป็น ๑ ไพ กล่ำได้แก่มะกล่ำตาช้าง กล่อมได้แก่มะกล่ำตาหนู

ชื่อเหล่านี้ไม่ใช่สยามภาษา แต่ชาวยุโรปที่อยู่ในอยุธยาใช้กันติดปาก ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าคำว่า ปีก นั้นเป็นภาษาของชาติไหน คำนี้ใช้กันในทำนองเดียวกับ aune (โอน)* ตามสถานีการค้าแถบเลอว็องท์[๑] ซึ่ง ๙ โอนของเขามีค่าเท่ากับ ๕ โอนของกรุงปารีส ในอยุธยานั้นเป็นน้ำหนัก ๑๒๕ ลีเวรอะ ลีเวรอะละ ๑๖ ออนซ์

คำว่า กะติ เป็นภาษาจีน และภาษาสยามเรียกว่า ชั่ง แต่ ๑ ชั่งจีนนั้นเท่ากับ ๒ ชั่งสยาม

teil (แตล) ซึ่งในลางแห่งเขียนว่า tael เป็นคำภาษาจีนเหมือนกัน ในภาษาสยามเรียกว่า ตำลึง แต่ชั่งสยามมีมูลค่าเท่ากับ ๘ ตำลึงจีนเท่านั้น แทนที่จะเป็น ๒๐ ตำลึงสยามดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว

ติกัล กับ มะยน เป็นคำที่ข้าพเจ้าไม่ทราบที่มา ชาวสยามเรียกว่า บาทกับสลึง ส่วน เฟื้อง ไพ และกล่ำ เป็นภาษาสยาม

ส่วนที่จะเทียบมาตราเงินเหล่านี้กับมาตราเงินของเรานั้น ถ้าจะคำนวณกันอย่างคร่าว ๆ ไม่คำนึงถึงเศษเล็กน้อยอันไม่จำเป็นแก่การค้าขายแล้วไซร้ ๑ บาท หรือ ติกัล มาตรว่าจะมีน้ำหนักเพียงครึ่ง écu (เอกู) อย่างน้อยก็มีค่าถึง ๓๗ sol (ซอล) ครึ่งของเงินของเรา ดังนี้ ๑ กะติ ก็จะมีน้ำหนักเท่า ๕๐ เอกู

---

* มาตราวัดโบราณของฝรั่งเศส เท่ากับ ๑.๑๘๘ เมตร

[๑] Levant เมืองท่าและเมืองค้าขายทางดินแดนแถบตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

รายการเครื่องเรือน อาวุธ และเครื่องนุ่งห่มของชาวสยาม กับตัวไม้ประกอบเรือน

---

๑. เครื่องมือเครื่องใช้สามัญ

prà	*พร้า*	(gros couperet) ที่ใช้ต่างขวานได้
ciou	*สิ่ว*	(ciseau de menuisier)
leüai	*เลื่อย*	(scie)
kob	*กบ*	(rabot)
kabila	*บิดหล่า*[๑]	(virebuquin)
quiob	*จอบ*	(besche)
reüàn	*เรือน*	(maison)

๒. ส่วนต่าง ๆ ของเรือน

sàou	*เสา*	ลำไม้ไผ่ที่รับตัวเรือน มีอยู่ ๔ หรือ ๖ ต้น ปักเป็นสองแถว ในระยะห่างเท่า ๆ กัน สูงจากพื้นดิน ๑๒ หรือ ๑๓ ฟุต
root	*รอด*	ลำไม้ไผ่ที่ ๒ ท่อนวางอยู่บนหัวเสา ดังเช่นคานวางอยู่บนหัวเสา ตามความยาวของหน้าเรือนกับหลังเรือน
raneeng	*ระแนง*	ลำไม้ไผ่อื่น ๆ อันทอดอยู่บนหัวเสา จำนวน ๒ หรือ ๓ ลำ ตามแนวยาวของตัวเรือนด้านข้าง และบนหัวเสาคู่กลาง ถ้าเรือนหลังนั้นตั้งอยู่บนเสา ๖ ต้น
preüng	*พรึง*	ไม้ขัดแตะใช้เป็นรองพื้นหรือพื้นชั้นแรก
fak	*ฟาก*	ไม้ไผ่ที่ทุบให้แบนและผูกเข้าด้วยกัน ใช้วางบนพื้นต่างกระเบื้องพื้นห้อง และใช้ขนาบเข้ากับฝาห้องที่เป็นขัดแตะด้วยเหมือนกันแทนฝาไม้กระดาน

---

[๑] เครื่องมือสำหรับเจาะไม้ชนิดหนึ่ง ใช้มือดึงเชือกบิดเป็นเกลียว ปลายมีคมคล้ายสว่าน

méfà	*แม่ฝา*	(mère muraille) คือไม้ไผ่ขัดแตะหรือไม้กระดาน ที่ทำเป็นฝาเรือนด้านนอก
fà	*ฝา*	ขัดแตะอันเป็นเครื่องกั้นตัวเรือนทั่ว ๆ ไป
louk - fa	*ลูกฝา*	(fils de cloisons) คือฝาเล็กฝาน้อย
paktou	*ปากตู*	(bouche de devant) คือประตูเรือน pak คือ bouche
na - tang	*หน้าต่าง*	(garde - visage) เป็นคล้ายแผงกันลมซึ่งเขายกขึ้น แล้วค้ำไว้ด้วยท่อนไม้ แล้วก็ปล่อยให้พับตกลงมา เมื่อต้องการปิดหน้าต่างไม่มีชนิดบานกระจกเลย nâ คือ visage tang คือ garder
keu	*ขื่อ*	แผ่นขัดแตะที่ใช้ดาดเป็นเพดานห้อง[๑]
dang	*ดั้ง*	เสา ๒ ต้นที่ตั้งรับแป
okkai	*อกไก่*	ลำไม้ไผ่ที่วางพาดบนหัวเสาทั้งสองต้นนี้เป็นสันหลังคา
cloon	*กลอนไม้*	ที่พาดบนแปวางลาดลงตามอกไก่ทั้งสองด้าน
kiak	*จาก*	ใบไม้ใช้มุงหลังคา
kraboüang	*กระเบื้อง*	(tuiles) แต่เรือนของคฤหัสถ์ไม่ใช้มุงด้วยกระเบื้อง นอกจากเป็นตึกก่ออิฐถือปูนซึ่งเป็นนิวาสสถาน ของชาวยุโรป ชาวจีน และแขกมัวร์เท่านั้น
pé	*แป*	(comble)
hong	*ห้อง*	(chambres)
gadai	*กะได*	(échelle) ของเรือน
tong	*ตง*	ไม้ไผ่สองลำที่ประกอบเป็นกะไดทั้งสองด้าน[๒]
kan - gadaï	*ขั้นกะได*	(échelons)

[๑] ลา ลูแบร์เข้าใจผิด ความหมายตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ อธิบายความหมายว่า ขื่อ คือ “ชื่อไม้เครื่องบนสำหรับยึดหัวเสาด้านขวาง”

[๒] คือแม่กะได ลา ลูแบร์น่าจะหมายถึงชื่อไม้ไผ่ชนิดหนึ่ง ลำต้นใหญ่ไม่มีหนาม ซึ่งนำมาใช้ทำแม่กะไดมากกว่าจะเป็นชื่อไม้เครื่องเรือนที่วางทับบนรอดสำหรับรองพื้นหรือฟากตามความหมายของคำว่า “ตง” ที่ถูกต้อง

๓. เครื่องเรือน

seüa	*เสื่อ*	เสื่อกก (natte de jonc)
ti - nôn	*ที่นอน*	ตำแหน่งแห่งที่ที่เขาปูเสื่อลงเพื่อหลับนอนในเมื่อไม่มีเตียงไม้ non หมายความว่า นอนหลับ (dormir) ti หมายความว่า ที่ (lieu)
tiang - nôn	*เตียงนอน*	เป็นเตียงไม้ ไม่มีเสามุมเตียง และไม่มีพนักหัวเตียง แต่มีขาตั้ง ๔ หรือ ๖ ซึ่งไม่มีไม้รอดตรึงแต่ประการใด ในส่วนลึกของเตียงนั้นมีโครงตาข่าย สานด้วยกกเส้นใหญ่ ชนิดที่ใช้บุเก้าอี้ อย่างที่เราได้มาจากอังกฤษฉะนั้น ซึ่งพวกอังกฤษมักส่งเครื่องไม้ไปที่ชมพูทวีป เพื่อให้สานกกบุ
crê	*แคร่*	เป็นเตียงไม้เหมือนกัน แต่ไม่มีขา เตียงไม้ชนิดนี้แคบมาก เพราะใช้สำหรับนอนเพียงคนเดียวเท่านั้น มีแต่ราษฎรสามัญเท่านั้นที่นอนเตียงเดียวกันกับภรรยาของตน และไม่ค่อยจะมีเตียงนอนกันมากนัก ในบรรดาพวกคหบดีนั้น มีเตียงนอนสำหรับตนเอง และมีห้องอยู่ต่างหาก แต่ก็เป็นจำนวนน้อย
fouk - rong - nôn	*ฟูกรองนอน*	(matelas) หรือจะพูดให้ถูก ก็คือ ที่นอนยัดนุ่น จำพวกสำลี แทนที่จะใช้ยัดด้วยขนนก ไม่มีการทำที่นอนนวมเลย rong หมายความว่า ใต้ nôn หมายความว่า นอนหลับ
pa - pou - nôn	*ผ้าปูนอน*	ผ้ารองนอนหรือผ้าปูนอน เขาไม่ใช้ผ้าผืนที่สอง ซึ่งใช้เป็นผ้าห่มเลย
pa - houm - nôn	*ผ้าห่มนอน*	ผ้าคลุมนอนหรือผ้าห่มนอนนั่นแล เป็นผ้าฝ้าย อย่างธรรมดา ๆ เท่านั้น
mon	*หมอน*	(oreiller) ค่อนข้างยาว แม้กระนั้นขณะที่นอนร่วมเตียงเดียวกัน ต่างคนต่างก็มีหมอนของตนอย่างในประเทศสเปน mon หมายความถึงหมอนพิงด้วย เขาไม่นั่งทับบนหมอนพิง เป็นอันขาด

man - can - ti - nôn	*ม่านกั้นที่นอน*	ม่านกั้นหน้าที่นอน man หมายความว่า ม่าน หรือพรมประดับผนัง can หมายความว่า devant (อยู่ข้างหน้า) เขาใช้ม่านกั้นหน้าที่นอนเพื่อมิให้คนเห็น เพราะจากห้องหนึ่งไปสู่อีกห้องหนึ่งนั้นไม่มีประตูกั้น
man - can - fak - reüan	*ม่านกั้นฟากเรือน*	ผ้าม่านทำด้วยฝ้าย man หมายความว่า ม่าน หรือพรมประดับผนัง can หมายความว่า devant (อยู่ข้างหน้า) fak คือไม้ แบน ๆ ผูกติดขนานกันใช้ต่างฝากระดาน reüan คือ maison (เรือน)
prom	*พรม*	พรมปูพื้น
kiam	*เจียม*	เป็นประเภทพรมเช่นกัน
tloum	*ตะลุ่มโต๊ะ*	ไม่มีขอบเชิงและไม่มีขา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า bandège (พานสองชั้น) และพ่อค้าของเราเรียกว่า plateau (ถาด) เมื่อชาวสยามบริโภคอาหารร่วมกัน ในสยามนั้นต่างคนต่างมีโต๊ะของตนอย่างเดียวกับในเมืองจีน เขาไม่ใช้ผ้าปูหรือผ้าเช็ดปากเลย แต่ไม้ขัดมันอันประกอบเป็นตัวโต๊ะของเขานั้นเช็ดล้างทำความสะอาดง่ายด้วยน้ำร้อน เพราะฉะนั้นเขาจึงไม่ใช้ผ้าปูโต๊ะกัน
hip	หีบ	(coffre)
Hip chipoun	*หีบญี่ปุ่น*	
hip - lin	*หีบลิ้น*	หีบมีลิ้นชัก
tad	*ถาด*	จานทองแดง ตามปกติมักใช้ใส่ปลา
mè - can	*แม่ขัน*	ขันสำหรับใส่น้ำ can แปลว่า ขันน้ำ mè คือ แม่
can - nam	ขันน้ำ[๑]	กาทองแดงสำหรับต้มน้ำร้อนชงชา nam ตรงกับ eau
can - nam - noï	*ขันน้ำน้อย*	ถ้วยก้นกลม ไม่มีขา

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ความจริงควรเป็นกาน้ำ”

konthoo	*คนโท*	หม้อน้ำ
konthï	*คนที*	ป้านดินเผาสำหรับใช้ชงชา
tioc - noy	*จอกน้อย*	ถ้วยชาใบเล็ก ๆ
tioc - yaï	*จอกใหญ่*	ถ้วยชาใบใหญ่ขึ้นมาหน่อย
taboï - tong - kin - nam	*ตะบวยทองกินน้ำ*	ช้อนทองแดงเพื่อตักน้ำ เขานำเอากะโหลกมะพร้าวมาใช้ทำเป็นตะบวยเหมือนกัน โดยเจาะกะโหลกให้เป็นรูตรงกัน แล้วเอาไม้สอดเข้าในรูทั้งสองนั้นใช้ถือเป็นด้าม tong ตรงกับคำว่า or หรือ cuivre jaune ส่วน tong - di ตรงกับคำว่า or bon และ tong - leüang ตรงกับคำว่า or faux หรือ laiton kin ตรงกับ manger และ boire สุดแท้แต่จะพูดถึงของแข็งหรือของเหลว โดยทำนองเดียวกับคำว่า prendre (*เอา*) กับคำว่า avaler (*กลืน*) ที่ใช้กันอยู่ในภาษาของเรานั่นแล เมื่อพูดถึงสิ่งบริโภคที่เป็นของแข็งและที่เป็นน้ำ
tuoüàc	*ตะหวัก*[๑]	ช้อนสำหรับหม้อ เป็นคำด่าที่รุนแรงมากสำหรับบุคคลที่ถูกบริภาษเช่นนั้น เสมอด้วยประณามว่าเป็นคนตะกละตะกลาม เอามือลงล้วงควักเอาในหม้อทีเดียว โดยไม่รอให้ตักข้าวนั้นลงใส่จาน มีแต่พวกทาสเท่านั้นที่ทำและจับต้องตะหวัก
toüài	*ถ้วย*	ชามหรือจานกระเบื้อง
tcham	*ชาม*	อ่างกระเบื้องสำหรับใส่ข้าว ชาวสยามใช้เครื่องกระเบื้องกันมากเพราะมีอย่างชนิดหยาบ ๆ และราคาถูกขายเป็นอันมาก
tian	*จาน*	ภาชนะใบเล็ก ๆ ใช้รองใต้ถ้วยชา

[๑] จวัก

mo cáou	*หม้อข้าว*	หม้อขนาดย่อมสำหรับใช้หุงข้าว mo คือ pot ประเภทหนึ่ง หรือ poëslon cáou ตรงกับ riz
quion	*ช้อน*	เขาใช้ตักขนมกวนใส่จานรองกระเบื้องใบเล็ก ๆ เพื่อรับประทานกับน้ำชาเท่านั้น ไม่มีส้อมหรือกระปุกเกลือ ชาวสยามไม่ใช้เกลือในโต๊ะอาหารเลย
mid	*มีด*	ชาวสยามมีมีดเล่มเล็ก ๆ กันคนละเล่มสำหรับใช้ผ่าหมาก เขามิได้ใช้มีดเหมือนอย่างเรา โดยถือสิ่งที่เขาต้องการตัดไว้ระหว่างนิ้วหัวแม่มือกับคมมีด แต่เขาใช้นิ้วหัวแม่มือกดสันมีด และนำทางคมของมีดด้วยนิ้วชี้มือขวา ซึ่งชี้ยื่นออกไปนั้น
mid conne	*มีดโกน*	มีดสำหรับใช้โกน มีดโกนของเขาทำด้วยทองแดง cônne ตรงกับ raser
tin quian	*ตีนเทียน*	tin ตรงกับ piéd quian นั้นเป็นเทียนขี้ผึ้งสีเหลือง เขาไม่รู้วิธีทำให้ขี้ผึ้งเป็นสีขาว เขามีขี้ผึ้งอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ และโดยที่เขาไม่มีโรงฆ่าสัตว์เลย จึงไม่มีไขใช้ และไขก็ใช้ทำประโยชน์ได้เลวมากในประเทศนั้น ด้วยมันละลายได้ง่ายมากเกินไปเนื่องจากความร้อน
pen*	*เหน็บ*	มีดขนาดใหญ่ชนิดหนึ่ง ใช้พกติดตัวสำหรับทำธุระ และอาจใช้เป็นอาวุธได้เมื่อคราจำเป็น
mid - tok	*มีดตอก*	มีดขนาดใหญ่ชนิดหนึ่งสำหรับจักตอกไม้ที่ใช้ผูกใบไม้มุงหลังคา
crob	*ครอบ*	หีบทองคำหรือเงินใช้ใส่หมากกับพลู พระมหากษัตริย์พระราชทานหีบหมากให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ลางคนเท่านั้น หีบนี้ใหญ่ มีฝาปิด และเบามาก ผู้ได้รับพระราชทานจะต้องนำติดตัวไปวางไว้ตรงหน้าของตนในเวลาเข้าเฝ้า และในงานพระราชพิธีต่าง ๆ

* ที่จริงควรเป็น Nep

tiab	*เตียบ*	หีบอีกชนิดหนึ่งใช้ประโยชน์อย่างเดียวกัน แต่ไม่มีฝาและใช้อยู่กับบ้านเรือน เป็นคล้ายจอกขนาดใหญ่ ลางทีทำด้วยไม้ขัดมัน เชิงนั้นสูงมากเท่าใดก็แสดงว่ามีเกียรติมากขึ้นเท่านั้น ตามปกติใช้เป็นที่วางถุงเงิน หมากพลู เต้าปูนแดงกับมีด ชาวโปรตุเกสเรียกถุงเงินว่า bosseta (บอสเซต้า) และเป็นผู้นำเอานามนี้ไปใช้เรียก ครอบ ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว เราก็เลยมาเรียกเสียว่า bossette (บอสแซตต์) ตามอย่างชาวโปรตุเกส
caton	*กระโถน*	ทุกคนจำเป็นต้องใช้เนื่องจากหมากพลู เพราะจะต้องบ้วนน้ำหมากคราวละมาก ๆ อยู่เสมอ
reüà	*เรือ*	เรือแคบและยาวสำหรับขุนนางนั่งแต่ผู้เดียว
creu	*ครัว*	เรือที่อยู่กันได้ทั้งครอบครัว
mouang, mascadère	*มุ้ง*	มีผ้าชิ้นหนึ่งเป็นเพดานกับผ้าขาวบางอีกชิ้นหนึ่งอ้อมรอบเตียง ซึ่งพระภิกษุมักใช้เพื่อมิให้ยุงรบกวน จะได้ไม่จำเป็นต้องฆ่ามันให้ตาย พวกคฤหัสถ์มิได้ใช้มุ้งกันเลย แต่เขาก็ฆ่ายุงกันอย่างไม่กลัวบาป
kàou - i	*เก้าอี้*	มีแต่พระมหากษัตริย์กับพระภิกษุเท่านั้นที่ใช้เก้าอี้เพื่อประทับกับนั่งให้สูงกว่าผู้อื่น พระภิกษุสงฆ์นั้นสำคัญตนว่าเป็นผู้เหนือกว่าบุคคลทั้งปวง
monamout	*หม้อน้ำมูตร*	หม้อประจำห้องนอน มีแต่ภิกษุสงฆ์เท่านั้นที่ใช้ เพราะมีข้อห้ามมิให้ถ่ายน้ำมูตรลงบนพื้นดิน ในน้ำหรือในไฟ

๔. เครื่องแต่งกาย

lom - pok	*ลอมพอก*	หมวกทรงกรวยใช้ในงานพิธี lom ตรงกับ bonnet pok ตรงกับ haut ตามปกตินั้นใช้สีขาว แต่เวลาออกล่าสัตว์หรือออกสงครามใช้สีแดง

pa - noung	*ผ้านุ่ง*	คือผืนผ้าที่ใช้พันรอบเอวและต้นขา ผ้านุ่งเนื้อดีที่พระมหากษัตริย์พระราชทาน เรียกว่า pasompac (ผ้าสมปัก) และผู้ใดจะใช้ผ้าเนื้อดีอย่างนี้มิได้ถ้ามิใช่ของพระราชทาน
seüà - kàou	*เสื้อขาว*	เป็นเสื้อเนื้อผ้ามัสลิน อันเป็นเครื่องสวมห่มแท้ ๆ ของชาวสยาม คำว่า seüà นั้น ตรงกับคำว่า natte (เสื่อ) ก็ได้ แต่เขาลั่นเสียงต่างกันออกไป เวลาเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร ก็ใช้วรรณยุกต์อย่างอื่น
tchet - nà	*เช็ดหน้า*	ขุนนางผู้ใหญ่ให้ทาสเชิญตามหลังไป และจะนำมาไว้กับตัวก็ต่อเมื่อเข้าในพระราชวัง แต่ก็ไม่กล้าที่จะใช้ต่อหน้าพระที่นั่ง แต่คนส่วนใหญ่ไม่ใช้ผ้าเช็ดหน้า
pa - houm	*ผ้าห่ม*	ผ้านี้แลที่ใช้กันต่างเสื้อคลุม ป้องกันความหนาวหรือใช้เป็นผ้าคลุมไหล่กับท่อนแขน
rat - sa - you	*รัดสายยู*	เข็มขัดที่เหน็บมีดเหน็บ เขายังใช้คาดทับเสื้อเกราะยามออกสงครามด้วย
pasabài	*ผ้าสไบ*	ผ้าห่มของสตรี
seuà creüng	*เสื้อเครื่อง*	เสื้อสวมใส่ภายใต้เสื้อชั้นในผ้ามัสลิน
seuà houm	*เสื้อห่ม*	เสื้อเข้ารูปหรือเสื้อสีแดงสำหรับการสงครามหรือการล่าสัตว์
moak	*หมวก*	ชาวสยามชอบหมวกสีต่าง ๆ ที่ทรงสูง ปลายแหลม ปีกหมวกกว้าง ๑ นิ้ว

๕. อาวุธ

peun - nok - sap	*ปืนนกสับ*	คือ mousquet หรือ fusil peun ตรงกับ canon peunyaî ตรงกับ canon grand เมื่อหมายความถึงปืนลำกล้องใหญ่
touan	*ทวน*	หอกแบบสยาม
stok	*หอก*	zagaye หรือหอกแบบมัวร์ คล้ายใบดาบติดด้ามยาว

dab	*ดาบ*	เขาใช้ทาสเชิญตามไปด้วยวิธีพาดบ่าขวาอันเป็นการแสดงความเคารพ ดังที่เราเคยแบกปืนนกสับด้วยบ่าซ้ายฉะนั้นแล
krid	*กริช*	มีดเหน็บที่พระมหากษัตริย์พระราชทานแก่ขุนนาง ใช้เหน็บไว้ที่เข็มขัดเบื้องซ้าย แต่คล้อยมาข้างหน้ามาก ชาวยุโรปเรียกเพี้ยนเป็น crist ไป
kautar	*เกาทัณฑ์*	arc
lo	*โล่*	rondasche
na - mái	*หน้าไม้*	arbaleste คำว่า mái หมายความว่า baston
lan	*แหลน*	ด้ามไม้ไผ่ปลายติดเหล็กแหลม
làou	*หลาว*	แหลนไม้ไผ่ลนไฟให้แข็ง ไม่ติดเหล็กแหลม làou เขียนอีกอย่างหนึ่ง หมายถึงเครื่องดื่มทุกชนิดที่ทำให้เมา [เหล้า]
mai - tabong	*ไม้ตะบอง*	masse d'armes
mai - tàou	*ไม้เท้า*	bâton à s'appuyer

ชื่อวัน เดือน และปีของชาวสยาม

๑. วัน

คำว่า *วัน* ในภาษาสยามตรงกับคำว่า jour ชื่อของวันต่าง ๆ มีดังนี้ :

van athit	วันของดวงอาทิตย์ (le Soleil)	หรือ dimanche
van tchan	วันของดวงจันทร์ (la Lune)	หรือ lundy
van angkaane	วันของดาวอังคาร (Mars)	หรือ mardy
van pout	วันของดาวพุธ (Mercure)	หรือ mercredy
van prahat	วันของดาวพฤหัส (Jupiter)	หรือ jeudy
van souc	วันของดาวศุกร์ (Vénus)	หรือ vendredy
van sàou	วันของดาวเสาร์ (Saturne)	หรือ samedy

ชื่อของดาวพระเคราะห์ คือ อาทิตย์ จันทร์ อังคาร ฯลฯ แท้จริงเขาจะไม่ออกชื่อดาวพระเคราะห์เป็นชื่อวัน โดยไม่เติมคำว่า *พระ* เข้าไปข้างหน้า ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่าเป็นเครื่องหมายแสดงความวิเศษสุด เช่น *พระอาทิตย์* หมายความว่า ดวงอาทิตย์ *พระจันทร์* หมายความว่า ดวงจันทร์ *พระประหัส* (Prá Prahaat) หมายความว่า พระพฤหัสบดี คำว่า *พระ* เขียนด้วยตัว p ออกเสียงหนักกว่าตัวที่เป็นอักษรต้นคำของ Prahaat อนึ่งนามเหล่านี้เป็นคำภาษาบาลีทั้งสิ้น ดวงอาทิตย์นั้นเรียกว่า *ตะวัน* (Tavan) ในภาษาสยาม และดวงจันทร์นั้นเรียกว่า *เดือน* (Doën) อับราฮัม โรเจอร์ ได้เขียนไว้ในตำนาน *ลัทธิพราหมณ์* ของท่าน โดยให้นามไว้เป็นภาษา*สันสกฤต*[๑] ซึ่งกล่าวกันว่า เป็นภาษาชั้นสูงของพราหมณ์แห่งปาเลียกัต บนฝั่งโคโรมันเดล ว่ายึดถือเอาดาวพระเคราะห์เป็นเกณฑ์เรียกเช่นเดียวกัน *สุริยวารัม* (Suriawaram) วันอาทิตย์, *จันทรวารัม* (Jendrawaram) วันจันทร์, *อังคารวารัม* (Angaracawaram) วันอังคาร, *พุธวารัม* (Buttawaram) วันพุธ, *พฤหัสปติวารัม* (Praharpitawaram) วันพฤหัส, *ศุกรวารัม* (Sucrawaram) วันศุกร์, *เซนนิวารัม* (Senniwaram) วันเสาร์, เป็นของแน่ที่ว่า *วารัม* (Waram) แปลว่าวัน *สุริยะ* นั้นก็เป็นนามของดวงอาทิตย์ อาจเรียกให้แผลงออกไปเพื่อแสดงความเป็นเจ้าของ (วัน) และจันทราก็เป็นนามของดวงจันทร์ เรียกให้แผลงไปด้วยเหตุผล

[๑] Samscortam

อันเดียวกัน ซึ่งเมื่อถอดศัพท์แล้วก็ได้คำที่คล้ายคลึงกันมากกับคำในภาษาบาลีว่า *จันทร* ส่วนนามอื่น ๆ นั้น *อังคารวารัม* คล้ายกับคำว่า *อังคาร* Butta ซึ่งต้องอ่านออกเสียงว่า *พุทธะ* (Boutta) ก็คือคำว่า *พุธ* (Pout) นั่นเอง *พฤหัส* ก็ย่นย่อมาจากคำว่า พฤหัสปิตา และ *ศุกรา* กับ *ศุกร์* ก็เป็นคำ ๆ เดียวกัน *เซนนี* กับ *เสาร์* ห่างไกลกันหน่อย และ *สุริยา* กับ *อาทิตย์* นั้นไม่มีอะไรที่จะคล้ายคลึงกันเลย แต่ท่านผู้รจนาคนเดียวกันนั้นได้เขียนบอกไว้ว่า คำว่าวันอาทิตย์นั้น ภาษาชาวบ้านของนครปาเลียกัตเรียกกันว่า *อาทิตาวารัม* Athitawaram อันตรงกับคำในภาษาบาลีว่า *อาทิตย์*

บาทหลวงมาร์ตินีได้เขียนไว้ในเรื่อง พงศาวดารจีน หน้า ๓๑ ว่าชาวจีนนั้นมิได้เรียกนามวันตามดาวพระเคราะห์ แต่มีนามถึง ๖๐ นามตามจำนวนปีมหาจักร* ซึ่งถ้าจะเข้าใจกันตามนี้แล้ว ช่วงเวลาหนึ่งรอบของชาวจีนก็น่าจะเป็นหกสิบวัน[๑]

๒. เดือน

ชาวสยามเรียกนามเดือนตามลำดับ ดังนี้ :

deüan		หมายความว่า	เดือน
deüan ai	เดือนอ้าย	หมายความว่า	เดือนที่ ๑
deüan tgii	เดือนยี่	หมายความว่า	เดือนที่ ๒
deüan sam	เดือนสาม	หมายความว่า	เดือนที่ ๓
deüan sii	เดือนสี่	หมายความว่า	เดือนที่ ๔
deüan haa	เดือนห้า	หมายความว่า	เดือนที่ ๕
deüan houk	เดือนหก	หมายความว่า	เดือนที่ ๖
deüan ket	เดือนเจ็ด	หมายความว่า	เดือนที่ ๗
deüan peet	เดือนแปด	หมายความว่า	เดือนที่ ๘
deüan caou	เดือนเก้า	หมายความว่า	เดือนที่ ๙
deüan sib	เดือนสิบ	หมายความว่า	เดือนที่ ๑๐
deüan sib et	เดือนสิบเอ็ด	หมายความว่า	เดือนที่ ๑๑
deüan sib song	เดือนสิบสอง	หมายความว่า	เดือนที่ ๑๒

---

* มหาจักร – รอบแห่งโลกพฤหัสบดี คือรอบหกสิบปี

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า semaine

ชาวสยามไม่ทราบว่า คำว่า *อ้าย* กับ *ยี่* อันเป็นนามของเดือนที่ ๑ กับเดือนที่ ๒ มีความหมายว่ากระไร แต่เข้าใจกันว่าเป็นคำนับจำนวนที่เก่าแก่สองคำ อันน่าจะหมายความถึงจำนวน *หนึ่ง* กับ *สอง* ที่อนุมานดังนี้ก็เห็นว่าน่าจะถูกต้อง ด้วยชาวสยามใช้คำว่า *ยี่สิบ* (tgii sib) เมื่อบอกจำนวน ๒๐[๑] ซึ่งแปลกันแบบคำต่อคำแล้วก็ว่า *สองสิบ* (deux – dix) นามอื่น ๆ ของเดือนก็ใช้กันอยู่ในการแสดงจำนวน จะแตกต่างกันอยู่ก็ตรงที่ว่าถ้าตั้งไว้หน้าคำนามแล้วก็หมายถึงจำนวน และถ้าตั้งไว้ข้างท้ายคำนามก็หมายถึงอันดับ เช่น sam deüan หมายความว่า trois mois (สามเดือน) และ deüan sam ก็หมายความว่า mois troisième (เดือนที่สาม) ดังนี้เป็นต้น

๓. ปี

ปี ตรงกับคำว่า année นามปีสิบสองปีมีดังนี้*

pii ma mia	ปีมะเมีย	ปีนางม้าเล็ก	(l'année de la petite jument)
pii ma mê	ปีมะแม	ปีนางม้าใหญ่	(l'année de la grande jument)
pii vok	ปีวอก	ปีลิง	(l'année du singe)
pii rakaa	ปีระกา	ปีนกกาเหว่า	(l'année de la corneille)
pii tchio	ปีจอ	ปีแกะตัวผู้	(l'année de mouton)
pii counne	ปีกุน	ปีหมู	(l'année de cochon)
pii choüat	ปีชวด	ปีกระต่าย	(l'année du lapin)
pii tchlou	ปีฉลู	ปีตะกวด	(l'année de lezard)
pii kan	ปีขาล	ปีแม่ไก่	(l'année des poules)
pii thô	ปีเถาะ	ปีแพะตัวผู้	(l'année du bouc)
pii ma rong	ปีมะโรง	ปีนางนกเป็ดทะเล	(l'année de la canne de mer)
pii ma seng	ปีมะเส็ง	ปีงู	(l'année du serpent)[๒]

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า "ในต้นฉบับเขียนว่า vint สมัยปัจจุบันนี้เขียน vingt"

* ขอให้สังเกตว่า ลา ลูแบร์ได้ยำนามปีของเราเสียสนุกมือทีเดียว โดยเฉพาะปีมะโรง ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่นอนว่าเขาแปลว่ากระไร สงสัยว่าจะเป็น cane (เป็ดตัวเมีย) มากกว่า canne (ไม้เท้า, ต้นกก) จึงได้แปลไปตามความหมายประการต้น

[๒] ในต้นฉบับ ผู้แปลใส่เครื่องหมายดอกจันกำกับไว้หลังปีที่ ลา ลูแบร์เข้าใจผิด ยกเว้นปีวอกและปีกุน

ส่วนใหญ่ของนามปีนี้มาจากภาษาบาลี[๑] เช่นเดียวกัน โดยที่ชาวสยามใช้ปีมหาจักร จึงน่าจะมีตั้ง ๖๐ นามเพื่อเรียกปีมหาจักรให้ครบ แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ข้าพเจ้าไปขอรับคำปรึกษามา ก็ให้นามมาแต่เพียง ๑๒ นามนี้เท่านั้น โดยเวียนมาเรียกนามข้างต้นใหม่ทุกรอบปีนักษัตรทั้ง ๕ นั้นจนครบจำนวน ๖๐ แต่ข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่าจะต้องมีการเพิ่มอะไรลางคำ เพื่อให้ผิดแผกแตกต่างกันออกไป และข้าพเจ้าเชื่อว่า ได้พบหลักฐานการเขียนศุภมาสสองแห่งในภาษาสยาม ซึ่งข้าพเจ้าได้จดมาจากต้นฉบับอย่างระมัดระวัง แห่งแรกนั้นมีดังนี้ *ในเดือนอ้าย แรม ๙ ค่ำ ศก ๒๒๒๙ ปีฉลู สัปตศก*[๒] และแห่งที่สองเป็นดังนี้ *เดือนแปด แรมค่ำหนึ่ง ปีเถาะ สัปตศก ศก ๒๒๓๑*[๓] คำว่า *ศก* ในที่สองแห่งนี้ มีความหมายตรงกับคำว่า *ปี* ในภาษาสเปน ด้วยประการฉะนี้ การกล่าวว่าศก ๒๒๒๙ กับ ปีฉลู สัปตศก และการกล่าวว่า ศก ๒๒๓๑ กับ ปีเถาะ สัปตศก จึงมีความหมายอย่างเดียวกัน[๔] อนึ่ง โดยเหตุที่คำว่า pii หมายความว่า *ปี* เขาจึงอาจเขียนศุภมาสว่า “เถาะสัปตศก” แทนคำว่า “ปีเถาะสัปตศก” ได้ โดยทำนองเดียวกันกับที่ลงศุภมาสว่า “ฉลูสัปตศก” แทน “ปีฉลูสัปตศก” ด้วยว่าปีทั้งสองเมื่อเทียบกับคริสตศกแล้ว ก็ตรงปี ๑๖๘๕ กับปี ๑๖๘๗ มิได้เรียกกันเฉย ๆ ว่า *ฉลู* กับ *เถาะ* คือ *ตะกวด* กับ *แพะ* เท่านั้น เขาได้เติมคำว่า “สัปตศก” ซึ่งข้าพเจ้าไม่ทราบว่าแปลว่ากระไร เข้ากับคำว่า *ฉลู* กับ *เถาะ* ด้วย และเติมคำ ๆ นี้เข้ากับนามเดือนทั้ง ๑๒ ในรอบปีนักษัตรนั้น ต่อ ๆ กันไปจนครบ เพื่อให้ผิดแผกแตกต่างกันออกไปจากอีก ๔ รอบปีนักษัตรในปีมหาจักรเดียวกันนั้น

---

[๑] ชื่อปีที่จดไว้ไม่ตรงกับความจริง ชื่อปีนักษัตรที่ไทยใช้มาจากภาษาเขมรและภาษาจีน

[๒] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า Dans le premier mois, le 9me jour depuis la pleine Lune dans l’ Ere 2229, l’ année Tchlou sapsoc ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า ถ้าแปลกันคำต่อคำจะเป็นดังนี้ “เดือนอ้าย วันที่ ๙ ถัดจากวันเพ็ญกลางเดือน ฯลฯ”

[๓] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า le huitième mois & le premier jour du décours de la Lune de l’ année Pii Thô de l’ Ere 2231 ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ถ้าแปลกันคำต่อคำจะเป็นดังนี้ เดือนแปด วันที่ ๑ ของดิถีข้างแรม ฯลฯ”

[๔] สัปตศก เป็นตัวเลขกำกับจุลศักราช ซึ่งพุทธศักราช ๒๒๒๙ ตรงกับจุลศักราช ๑๐๔๗ แสดงว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยังคงใช้พุทธศักราชตามแบบลังกา

มรสุมกับน้ำขึ้นน้ำลงในอ่าวสยาม

เราได้มีประสบการณ์มาแล้วกับน่านทะเลของเรา กล่าวคือ แม้ว่ากระแสทางลมจะเปลี่ยนอยู่มิได้หยุดหย่อน แต่ก็ได้เปลี่ยนทิศทางด้วยกฎเกณฑ์อันค่อนข้างจะแน่นอน คือไม่ว่าจะผ่านจากเหนือไปใต้โดยทางทิศตะวันออก จากใต้ไปเหนือทางทิศตะวันตก จากตะวันออกไปสู่ตะวันตกโดยทางทิศใต้ หรือจากตะวันตกไปสู่ตะวันออกโดยทางทิศเหนือ กระแสลมพัดผ่านไปรอบ ๆ น่านฟ้าโดยทำนองนี้แล จากเหนือไปสู่ตะวันออก และจากตะวันออกไปสู่ทิศใต้ แล้วจากทิศใต้ไปสู่ทิศตะวันตก แล้วจากทิศตะวันตกไปสู่ทิศเหนือ และแทบจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปในทางตรงกันข้ามเลย ดังที่พวกต้นหนเรียกว่า ลมหวน[๑] แต่ทว่าในโซนร้อนซึ่งอยู่ทางใต้เส้นศูนย์สูตรนั้น เมื่อเราเดินเรือไปในท้องทะเลแถบนั้นซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของทวีปแอฟริกา เมื่อตอนขากลับจากสยามก็สังเกตเห็นว่ากระแสลมได้พัดหวนทางอยู่เสมอ แต่เพื่อที่จะให้เป็นที่แน่ใจว่าได้เป็นไปเช่นนี้อยู่เป็นนิจ ก็จะต้องพิสูจน์กันมากกว่าหนึ่งครั้ง แม้ว่ากระแสลมในอ่าวสยามจะไม่พัดหวนทวนกลับทางเลยก็ตาม แต่ก็พัดผ่านรอบน่านฟ้าโดยใช้เวลาเพียงหนึ่งปี ส่วนในน่านทะเลของเรานั้น ลมได้พัดผ่านรอบน่านฟ้าในเวลาชั่วไม่กี่วัน และในลางครั้งเพียงวันเดียวเท่านั้นเอง เมื่อกระแสลมในซมพูทวีปพัดผ่านรอบน่านฟ้าภายในวันเดียวแล้วไซร้ ก็จะเกิดพายุใหญ่ ซึ่งเขาเรียกกันอย่างเหมาะสมว่าลมสลาตัน[๒]

ในเดือนมีนาคม เมษายน กับพฤษภาคม ลมทิศใต้พัดอยู่เหนือสยาม ท้องฟ้าพยับคลุ้ม ฝนเริ่มตกและค่อนข้างจะชุกอยู่แล้วในเดือนเมษายน ในเดือนมิถุนายนฝนก็ยังตกอยู่เรื่อย ๆ และกระแสลมผันไปทางทิศตะวันตก คือพัดไปสู่ทิศตะวันตกกับทิศใต้ในเดือนกรกฎาคม สิงหาคม และกันยายน กระแสลมอยู่ทางทิศตะวันตกหรืออยู่เกือบใกล้ ๆ ทิศตะวันตก และมักจะมีฝนตามมาด้วย น้ำท่วมลึกเข้าไปในแผ่นดินราว ๙ หรือ ๑๐ ลิเออ และมากกว่า ๑๕๐ ลิเออ ทางด้านเหนือของอ่าว

ในย่านระยะเวลาที่กล่าวถึงนี้ และโดยเฉพาะในช่วงกลางเดือนกรกฎาคม กระแสน้ำทะเลขึ้นหนุนแรงมากกระทั่งขึ้นไปถึงกรุงศรีอยุธยา และลางทีก็ขึ้นไปถึงเมืองละโว้ด้วย แล้วน้ำก็ลดลงภายใน ๒๔ ชั่วโมง ตามระยะเวลาที่ท้นขึ้นไป น้ำจะกลับมีรสจืดใหม่ที่หน้าเมืองบางกอกก็ราวอีกหนึ่งชั่วโมงต่อมา แม้ว่าเมืองบางกอกจะอยู่ห่างจากปากน้ำถึง ๗ ลิเออ แต่น้ำที่นั่นก็ยังมีรสกร่อยอยู่นิด ๆ เสมอ

---

[๑] à contr

[๒] ouragan

ในเดือนตุลาคม กระแสลมพัดผ่านมาทางทิศตะวันตกและทิศเหนือ และฝนก็หยุดตก ในเดือนพฤศจิกายนและธันวาคม สายลมพัดมาจากทิศเหนือ กวาดเมฆให้หมดไปจากฟ้า และดูจะกระหน่ำลงทะเลอย่างแรงถึงขนาดกวาดน้ำที่ท่วมแผ่นดินอยู่ ให้ลงทะเลไปได้ภายในไม่กี่วัน ตอนนี้กระแสน้ำขึ้นลงไหลอ่อนมาก ทำให้น้ำในแม่น้ำมีรสจืดไปได้ไกลถึง ๒ หรือ ๓ ลิเออ ในลางขณะของวัน และลางทีก็จืดไปได้ตั้งลิเออทางด้านใต้ แต่ไม่ว่าในฤดูกาลไหน สยามมีน้ำขึ้นครั้งหนึ่งและน้ำลงครั้งหนึ่งเท่านั้นใน ๒๔ ชั่วโมง ในเดือนมกราคมกระแสลมผันไปทางทิศตะวันออกแล้ว และในเดือนกุมภาพันธ์ก็พัดมาจากทิศตะวันออกไปทางทิศใต้

นับเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่สำคัญในฤดูที่กระแสลมตั้งทางทิศตะวันตกหรือพัดไปสู่ทิศตะวันตก กระแสน้ำในอ่าวจะรุนเรือต่าง ๆ อย่างรุนแรงไปทางฝั่งตะวันออกอันเป็นเขตแดนของกัมพูชา และบังคับมิให้ตั้งลำกลับได้ ในฤดูที่กระแสลมตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก กระแสน้ำก็จะพัดพาไปทางฝั่งตะวันตก กระทั่งเป็นที่หวาดเกรงในการเดินเรือ ดังที่พวกต้นหนกล่าวว่า จะไปฆ่าตัวตายเสียเปล่า ๆ อันนี้ดูคล้ายจะเป็นข้อพิสูจน์ว่ากระแสลมนั้นมีส่วนอยู่เป็นอันมากต่อการเปลี่ยนแปลงของกระแสน้ำทะเล ดังที่ได้รับการพิสูจน์มาแล้วว่ากระแสน้ำเหล่านี้ลางส่วนไหลอยู่บนผิวน้ำ และภายใต้ผิวน้ำนั้นกลับไหลไปในทางตรงกันข้าม ด้วยว่าน้ำชั้นบนนั้นตีเข้ากระทบฝั่งอยู่มิได้ขาดสาย แล้วม้วนตัวกลับลงใต้ผิวน้ำไหลย้อนไปตามเส้นทางเดิมโดยทำนองเดียวกัน ก็ดูเหมือนว่าลมจากทิศใต้นั่นแล้วเป็นฝ่ายหนุนน้ำทะเลขึ้น และทรงอยู่ถึงหกเดือนล้ำเข้าไปในแม่น้ำลำคลอง และลมจากทิศเหนือเป็นฝ่ายตีกั้นไว้แทบถึงปากน้ำมิให้น้ำทะเลหนุนขึ้นมาได้ในระยะเวลาอีกหกเดือนให้หลัง

ลักษณะของผลไม้ที่สำคัญ ๆ ของสยาม

มะเดื่ออินเดีย[๑] ซึ่งชาวสยามเรียกว่า *กล้วยงวงช้าง*[๒] ไม่มีรสชาติอย่างมะเดื่อของเราเลย และข้าพเจ้าว่าไม่เป็นรสเป็นชาติเลยทีเดียว ทำนองเดียวกับผลแตง[๓] ผลแตงในสยามก็มิใช่แตงแท้ แต่เป็นผลของต้นไม้ชนิดหนึ่ง ซึ่งรู้จักกันในหมู่เกาะของอเมริกาในชื่อว่า papayer (มะละกอ) ข้าพเจ้าไม่เคยกินผลไม้ชนิดนี้ ขอกลับมากล่าวถึงมะเดื่อใหม่อีกที มันมีขนาดและรูปร่างเหมือนไส้กรอกชนิดหนึ่งซึ่งมีขนาดใหญ่และสั้น[๔] เปลือกสีเขียว เมื่อสุกแล้วก็กลายเป็นสีเหลืองและมีจุดดำ ๆ ปอกง่าย เนื้ออ่อนและนุ่ม เช่นนี้เองจึงได้ชื่อว่ามะเดื่อ แต่ในใจกลางเนื้อนั้นหาเป็นโพรงไม่ และไม่มีเมล็ดเป็นเม็ดกรวดเล็กเช่นมะเดื่อของเรายามที่แห้งลงเล็กน้อย รสนั้นจัดมาก อมเปรี้ยวอมหวาน

กล้วย ที่ชาวสยามเรียก *กล้วยงาช้าง*[๕] ก็เกือบจะเป็นอย่างเดียวกับมะเดื่อนั่นแล นอกจากจะมีสีเขียวจัดกว่าและมีขนาดยาวกว่าเท่านั้น และเป็นเหลี่ยม กับด้านหน้าหรือด้านข้างแบน เรียวไปสมทบกันเป็นปลายแหลมทั้งสองด้าน ผลไม้ชนิดนี้ออกเป็นเครือ หรือจะพูดให้ถูกก็ออกเป็นพวง อยู่ตอนบนของลำต้น มะเดื่อนั้นเมื่อเผาแล้วก็แข็ง ส่วนกล้วยซึ่งตอนดิบอยู่ค่อนข้างแข็ง เมื่อถูกไฟก็จะนิ่มและหมดความฝาดไป และกลับไปมีรสเหมือนลูกแอปเปิลกระ[๖] ที่สุกคาต้น*

ผลฝรั่ง[๗] ในภาษาสยามเรียกว่า *ลูกเขียบ* ลูก หมายความว่า fils เขียบ เป็นชื่อของต้นฝรั่ง ผลมีขนาดเล็กเท่ากับผลแอปเปิ้ลขนาดย่อม เปลือกสีเขียวอมเทา เช่นเดียวกับผลสาลี่[๘] ลางชนิด ภายใต้เปลือกนี้เป็นเนื้อผลไม้ซึ่งมีความแน่นเหมือนเนื้อมะนาว แต่ไม่ขาวถึงขนาดนั้น เมื่อหย่อนเข้าไปในปากมีรสชาติเหมือนสตรอว์เบอร์รี แต่รสสตรอว์เบอร์รีนี้ก็หายไปในไม่ช้า ด้วยว่ามีรสจัดเพิ่มขึ้น เนื้อในซึ่งหนาขนาดเหรียญหนึ่งเอกู

---

๑ figue d'Inde

๒ trompes d'éléphant

๓ melon

๔ cervelat

๕ dent - d'éléphant

๖ pommes de reynette

* ลา ลูแบร์ มีความรู้เรื่องกล้วยแย่เต็มที พอ ๆ กับภาพประกอบนั่นเทียว โดยเฉพาะกล้วยงาช้าง บอกลักษณะว่าเป็นกล้วยหักมุกเต็มที่ เพราะคนไทยเรานิยมเผากิน

๗ goyave

๘ poire

มีลักษณะข้นออกสีเทา ๆ รสชาติดีไม่น้อยไปกว่าตัวเนื้อเอง ถ้าไม่มีเม็ดเล็กแข็งโกกอยู่เป็นอันมาก ทำให้เคี้ยวยากนักหนา

ผล jacques ซึ่งภาษาสยามเรียกว่า *ขนุน* รูปร่างเหมือนแตงขนาดใหญ่ที่ไม่สู้จะกลมนัก เนื้อของมันอยู่ภายใต้เปลือกสีเทา และปูดตะปุ่มตะป่ำเป็นหนังหุ้มปกหนังสือ มีเมล็ดในเป็นอันมากขนาดเกือบเท่ากับไข่นกพิราบ มีเปลือกบาง ๆ และเรียบหุ้ม เม็ดขนุนนี้เมื่อเผาหรือต้มแล้ว ก็ไม่ผิดอะไรกับเกาลัดทั้งรสชาติและความแน่นของเนื้อ หรือไม่ข้าพเจ้าก็ดูเหมือนว่าจะอร่อยกว่าเกาลัดเสียอีก เมล็ดนี้ปลายข้างในติดกับยวงซึ่งหุ้มไว้จนมิด แยกเมล็ดออกต่างหากจากกัน ยวงนี้แยกออกจากกันได้โดยง่ายตามแนวเส้นชัง ยวงขนุนนี้มีสีเหลือง ฉ่ำและนุ่ม กับเหนียวนิด ๆ รสหวานฝาด ๆ และกลิ่นแรง เราไม่รู้จักวิธีเคี้ยวมัน ได้แต่ดูดเอารสหวานเท่านั้น*

ผล coeur - de - boeuf [๑] ที่เรียกดังนี้ก็เนื่องจากขนาดใหญ่และรูปพรรณของมัน เปลือกบาง เนื้ออ่อนด้วย ภายในนั้นเป็นแต่เพียงคล้าย ๆ ครีมสีขาว ๆ ชนิดหนึ่ง และมีรสชาติดีพอควร ชาวสยามเรียกว่า *มังคุด***

ผล durion ในภาษาสยามว่า *ทุเรียน* เป็นผลไม้ที่ชอบบริโภคกันมากในชมพูทวีป แต่ข้าพเจ้ารู้สึกว่าทนไม่ไหวเพราะกลิ่นอันเลวร้ายของมัน ผลไม้ชนิดนี้มีขนาดเท่า ๆ กับแตงของเรา หุ้มด้วยเปลือกมีหนามเหมือนผลเกาลัด[๒] มีพูหลายพูเหมือนขนุน แต่ใหญ่ขนาดเท่าไข่ไก่ เป็นเนื้อผลไม้ที่เขาใช้บริโภคกัน ข้างในมีเมล็ดอีกเมล็ดหนึ่ง ในทุเรียนผลหนึ่งยิ่งมีจำนวนพูน้อยลงเท่าใด ก็จะยิ่งมีรสชาติดีมากขึ้นเท่านั้น แต่ไม่มีน้อยกว่า ๓ พูเลย

ผล mangue ในภาษาสยามเรียกว่า *มะม่วง* เมื่อแรกกินรสชาติเหมือนผลพีชกับแอปริคอตรวมกัน แต่ในตอนท้ายรสมักจัดขึ้นเล็กน้อยและอร่อยน้อยลง มะม่วงเป็นผลไม้ที่มีผู้ชอบบริโภคกันมาก ข้าพเจ้าเคยเห็นที่มีขนาดใหญ่ถึงเท่าฝ่ามือเด็ก รูปร่างแบน ๆ และยาวรี แต่ปลายแหลมทั้งหัวและท้าย คล้ายกับผลอัลมอนด์ของเรา เปลือกนั้นแน่นเหมือนเปลือกผลพีชปาวี[๓] ผิวกระเดียดไปข้างเหลือง แต่เนื้อของมันเป็นแต่เพียงยวงที่ใช้ดูดกันเท่านั้น และติดแน่นอยู่กับเมล็ดในแบน ๆ ที่เนื้อหุ้มมิดอยู่นั้น

ข้าพเจ้าไม่เคยได้เห็น มังคุด ที่ว่ากันว่ามีรสชาติโอชะกว่ามะม่วงนั้นเลย

---

* ตอนบรรยายเรื่องขนุนนี้ค่อยได้ความหน่อย แต่ก็ยังกินไม่เป็นอยู่ดี ได้แค่ดูด ๆ เอาเท่านั้น อนึ่ง ให้สังเกตภาพการผ่าขนุนกับทุเรียนของลา ลูแบร์ ดูด้วย ว่ากระทั่งจะผ่าก็ไม่ถูกเรื่องถูกราวแล้ว

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “แปลตามตัวก็ว่า หัวใจโค”

** ความจริง “หัวใจโค” นี้คือ น้อยโหน่ง เพราะลา ลูแบร์ได้กล่าวถึงมังคุดอีกในตอนต่อมา

[๒] châtaigne

[๓] pavie

ชาวสยามมีผลไม้จำพวกรสเปรี้ยวทำให้ชุ่มคอ ซึ่งข้าพเจ้ารู้สึกว่าอร่อยที่สุดในบรรดาผลไม้ด้วยกัน ผลไม้เหล่านี้มีขนาดผลเล็กเท่าผลพลัม มีเนื้อสีขาวหุ้มเมล็ดในและละลายง่ายเมื่อเข้าไปอยู่ในปาก*

มะขาม เป็นผลไม้รสเปรี้ยวเหมือนกัน เป็นผลไม้อยู่ในปลอกเหมือนผลอัลมอนด์ และผลไม้เหล่านี้หลายผลยังอยู่ในฝัก ในตอนเดินทางกลับ ข้าพเจ้าเอามะขามมาเชื่อมดู ก็พบว่าน้ำมีรสอร่อยมาก แล้วรสอมเปรี้ยวก็ค่อยหายไป และสุดท้ายคงเหลือแต่รสของแพ็งเพรอเนล[๑] เท่านั้น ส่วนต้นมะขามซึ่งเป็นไม้ใหญ่ ก็มีใบคล้ายกับใบแพ็งเพรอเนล

ข้าพเจ้าได้นำเอาผลไม้แช่อิ่มหลายอย่างซึ่งมาจากเมืองจีนสู่เมืองสยามตั้งสองปีมาแล้วติดมาด้วย และมันยังดำรงสภาพอยู่ได้ค่อนข้างดีจนกระทั่งถึงกรุงปารีส โดยเฉพาะน้ำเชื่อมแล้วอยู่ในสภาพอันดีมาก ไม่ตกเป็นเกล็ดน้ำตาลเลย แม้จะได้ผ่านลมฟ้าอากาศในประเทศร้อนมา น้ำเชื่อมเหล่านี้คงจะได้ทำด้วยน้ำตาลกรวดอันเป็นน้ำตาลชนิดเดียวที่บริสุทธิ์ที่ชาวตะวันออกมีอยู่ ข้าพเจ้าขอบอกเคล็ดแก่ท่านผู้ทำผลไม้แช่อิ่มทั้งหลายด้วย

ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงอ้อย ซึ่งสยามมีอยู่เป็นอันมาก พริกไทยก็เช่นเดียวกัน เพราะข้าพเจ้ามิได้ไปเห็นมาด้วยตาของตนเอง กล่าวกันว่าพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงสั่งให้ปลูกไว้ถึงหนึ่งแสนค้าง เป็นต้นไม้ที่ต้องใช้ค้างเหมือนต้นองุ่น และพริกไทยนั้นห้อยเป็นพวงเหมือนอย่างพวงลูกโกรเซยส์[๒] ฉะนั้น

ผล ananas ในภาษาสยามเรียกว่า สับปะรด มีเนื้อขาวและมีรสชาติเหมือนอย่างผลพีชปาวี เนื้อผลไม้นั้นปนเนื้อแกนเล็กน้อย มิใช่เนื้อแกนอย่างในผลนัทของเรา แต่ติดอยู่กับเนื้อผลไม้นั้นเอง ซึ่งที่แท้ก็คือเนื้อผลไม้แข็งเป็นแกนนั่นเอง เขาเชื่อกันว่า สับปะรดนั้นเป็นของแสลง ด้วยกล่าวกันว่าน้ำของมันนั้นกัดเหล็ก ผลสับปะรดนั้นเมื่อสุกก็เป็นสีเหลือง เมื่อดมดูทั้ง ๆ ยังไม่ได้ผ่าจะได้กลิ่นเหมือนผลแอปเปิลสุก รูปพรรณของมันเหมือนลูกสนขนาดมหึมา มีเปลือกเป็นเกล็ดเล็ก ๆ ซ้อนกันอย่างเป็นระเบียบ มองดูเป็นรูปหน้าจั่ว ต้นไม้ที่ให้ผลสับปะรดบนยอดก้านซึ่งสูงไม่เกิน ๓ ฟุต ผลสับปะรดนั้นตั้งตรงอยู่บนปลายก้านและบนปลายผลนั้นมีใบอยู่กระจุกหนึ่ง เหมือนต้นกลาเยิล[๓] ขนาดย่อม ๆ ใบสั้น โค้งออกข้างนอกและเป็นฟันเลื่อย ลางทีจากต้นไม้นี้เองและทางด้านข้างก็แตกออกเป็นหัวหนึ่งหรือสองหัว สับปะรดเล็ก ๆ มีกระจุกเหมือนกัน อนึ่ง ทุก ๆ กระจุกนั้นเมื่อตัดและฝังดินแล้วอาจเกิดเป็นต้นสับปะรดขึ้นมาใหม่ได้ แต่ละต้นก็มีกระจุกเพียงหัวเดียว และหัวหนึ่งก็ให้ผลได้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น

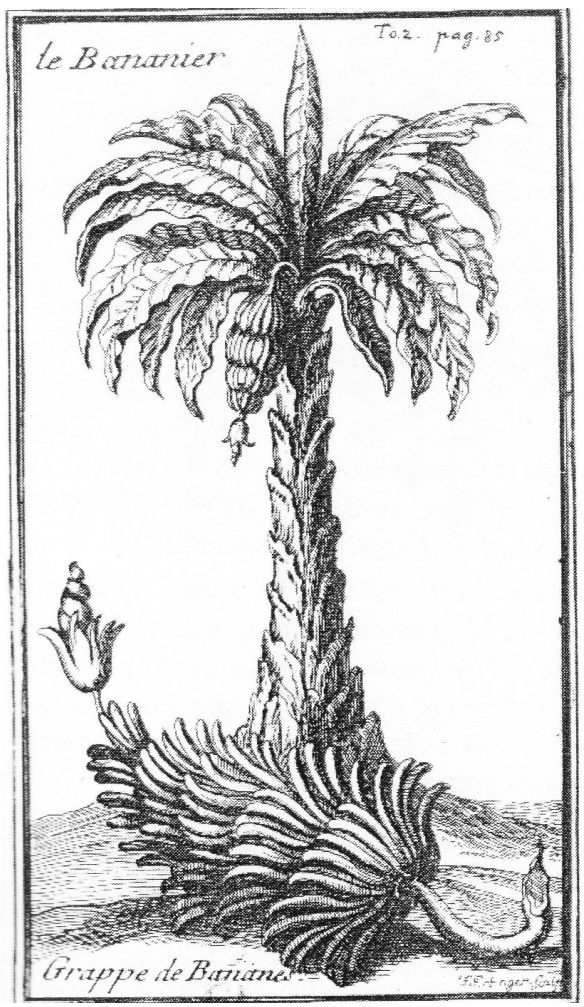
* ไม่ทราบว่าเป็นผลไม้อะไร เพราะไม่แจ้งลักษณะให้พอเดาได้เลย

๑ pimprenelle เป็นไม้สมุนไพรประเภทหนึ่งขึ้นทางเหนือของประเทศฝรั่งเศส

๒ groseille เป็นผลไม้ลูกเล็ก ๆ ออกเป็นพวง มีรสเปรี้ยว

๓ glayeul เป็นไม้ประดับ ออกดอกเป็นช่อ

ผล coco ในภาษาสยามเรียกว่า *มะพร้าว* อันเป็นผลไม้จำพวกผลนัท[๑] แต่ว่ามีขนาดใหญ่โตเกินกว่าที่จะเป็นผลนัทได้ ดังที่เห็นจากกองมะพร้าวที่เขาขายให้เรามา กะลานั้นห่อหุ้มมาโดยธรรมชาติเหมือนอย่างผลนัทของเรา ด้วยเปลือกหนาตั้งนิ้วฟุตและเต็มไปด้วยเส้นใย ซึ่งอาจนำเอาไปใช้ฟั่นเป็นเชือกได้ ภายในกะลามะพร้าวมีน้ำอันมีรสอร่อยมาก และมีอยู่เต็มกะลากระทั่งว่าเมื่อเจาะแล้วก็พุ่งกระฉูดไปได้ตั้งไกล เมื่อผลมะพร้าวยิ่งแก่ขึ้น น้ำนี้ก็แค่นตัวเข้าจับกับกะลามะพร้าวก่อเป็นเนื้อสีขาวและมีรสชาติดี น้ำที่ยังไม่แค่นตัวก็คงอยู่ในกลางผล และในที่สุดก็จะแค่นตัวไปจนหมด

กล้วย

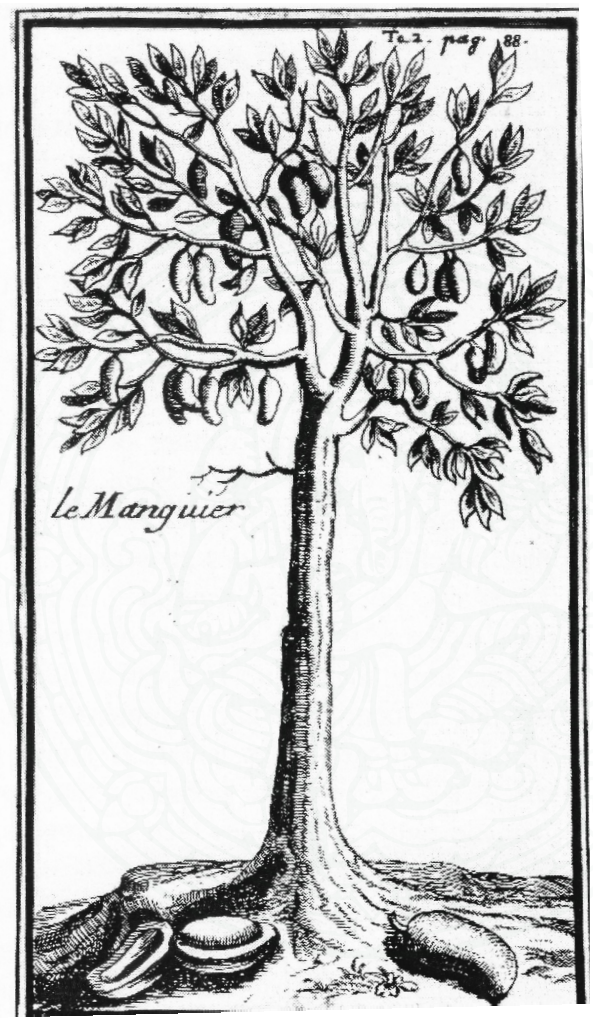

ขนุน

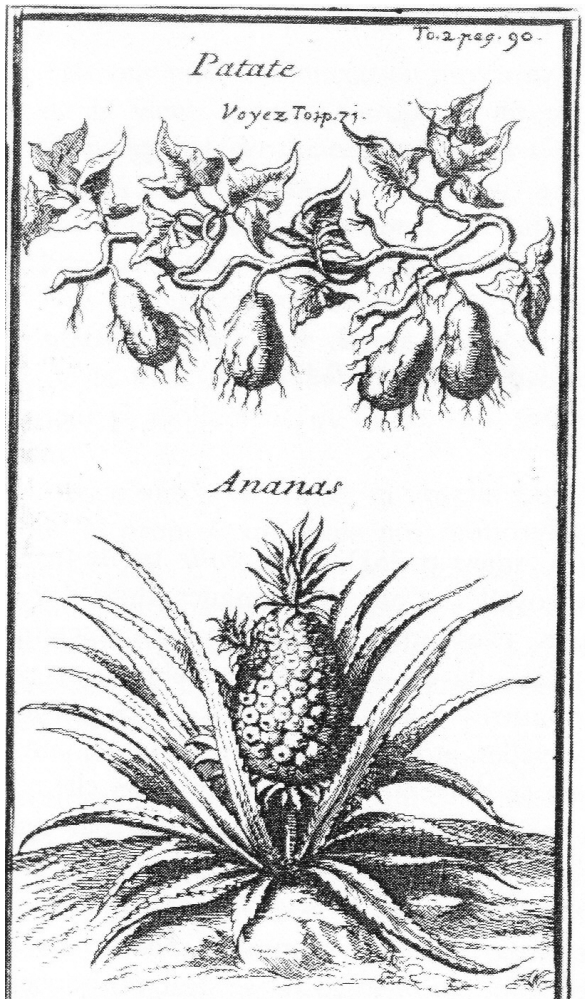
[๑] หมายถึง ผลไม้เปลือกแข็ง

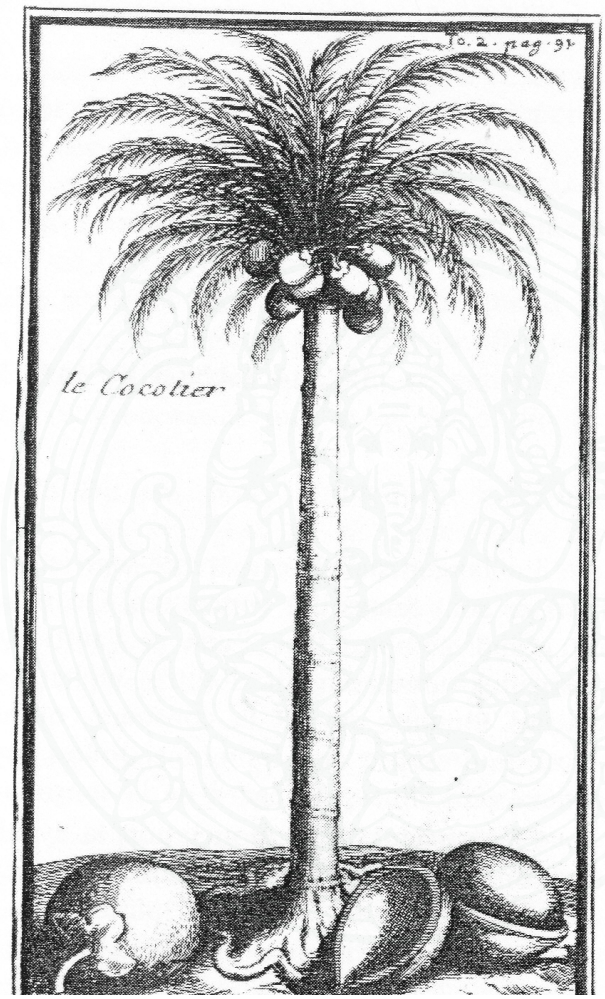
ทุเรียน

มะม่วง

สับปะรด

มะพร้าว

ว่าด้วยภาษาสยามและภาษาบาลี

ภาษาสยามมีตัวอักษร ๓๗ ตัว และภาษาบาลีมี ๓๓ ตัว ล้วนเป็นพยัญชนะทั้งสิ้น ส่วนสระเดี่ยวกับสระควบ ซึ่งมีอยู่เป็นอันมากในภาษาทั้งสองนั้น ความจริงก็เป็นอักขระอีกต่างหาก ซึ่งประกอบเป็นตัวอักษรอย่างอื่นได้ แต่อักขระเหล่านี้ลางตัวตั้งอยู่ข้างหน้าพยัญชนะ ลางตัวก็อยู่ข้างบน ลางตัวก็อยู่ข้างล่าง และอย่างไรก็ตามสระเดี่ยวกับสระควบอันตั้งอยู่ในที่ต่าง ๆ ของพยัญชนะเหล่านี้ จะอ่านออกเสียงก็โดยอาศัยพยัญชนะเป็นเกณฑ์เท่านั้น

ถ้าในการอ่านออกเสียงพยางค์ที่ขึ้นต้นด้วยสระเดี่ยวหรือสระควบ หรือว่าเป็นแต่เพียงสระเดี่ยวโดด ๆ หรือสระควบโดด ๆ ก็เป็นอักขระที่ไม่ออกเสียงทำหน้าที่แทนพยัญชนะ และไม่ออกเสียงพยัญชนะนั้นเลย

อักขระที่ไม่ออกเสียงนี้เป็นอักษรตัวสุดท้ายทั้งของภาษาสยามและภาษาบาลี ในภาษาสยามตัวอักษรนี้มีรูปคล้ายตัว o (โอ) ของเรา และความจริงเมื่ออ่านออกเสียง ก็มีค่าเท่ากับตัว o และเป็นพยัญชนะที่ออกเสียง กล่าวคือ เมื่อตามหลังพยัญชนะอื่น หรือเมื่อมาก่อนพยัญชนะอื่น ในอักขรวิธีบาลี อักษรตัวสุดท้ายนี้เมื่อออกเสียง มีค่าเท่ากับ ang[๑] (*อัง*) แต่รูปของมันไม่คล้ายกับอักษรของเราสักตัวเดียว ในทำนองเดียวกัน aleph ซึ่งเป็นอักขระตัวต้นของภาษาฮีบรู เมื่อใส่จุดที่ใช้เป็นสระกำกับอยู่ จะเป็นพยัญชนะไม่ออกเสียง และที่เป็นจริง อักขระตัวนี้ เดิมออกเสียงเหมือนกับ alpha ของชาวกรีก ซึ่งยืมชื่อนี้มาใช้

การออกเสียงในภาษาสยามนั้นเป็นสิ่งที่เราเลียนเสียงได้ยากมาก และไม่สอดคล้องกับเสียงส่วนใหญ่ในภาษาของเราเลย ขนาดที่ว่าถ้าเขียนภาษาสยามสักสิบคำด้วยตัวอักษรฝรั่งเศส แล้วให้คนฝรั่งเศสลองอ่านดู ลางทีอาจไม่มีคนสยามแท้ ๆ คนใดฟังออกและเข้าใจได้แม้แต่คำเดียว แม้ว่าเราจะได้พยายามใช้อักขรวิธีของเราเทียบเข้ากับการออกเสียงของเขาสักเพียงใดก็ตาม

ชาวสยามมีตัว ร (r) ซึ่งชาวจีนไม่มี เขามีพยัญชนะ ว (v) ของเรา แต่มักจะออกเสียงเป็น ว (w) เช่น เยอรมันทางภาคเหนือ ลางทีก็เหมือนกับ ว (w) ของพวกอังกฤษ ชาวสยามมีตัว ง (ng) ของชาวเยอรมันเหมือนกัน ซึ่งของเราไม่มี ตัวอย่างเช่น เยอรมันอ่านออกเสียง Engel ด้วยสำเนียงที่เราจับความได้ยากที่สุด และเป็นเพียงตัว g ที่ออกเสียงหน้าตัว e และ i เช่นเดียวกับหน้าตัว a แต่เบากว่าและออกนาสิกมาก

ชาวสยามมีการออกเสียงเป็นกลาง ๆ ระหว่างตัว ย (yo) กับตัว ช (jo) ด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้ชาวยุโรปลางทีก็พูดว่า Camboja ลางทีก็พูดว่า Camboya เพราะไม่รู้ที่จะออกเสียงอย่างไรจึงจะตรงกับคำคำนั้นในภาษาสยามได้

---

[๑] ที่ถูกควรจะเป็น อะ ไม่ใช่ อัง

เช่นเดียวกับคำว่า kiaï ซึ่งหมายความว่า ใจ เราไม่รู้แน่ว่าชาวสยามออกเสียงเป็น kiáï หรือ ciáï ตามแบบอิตาลีกันแน่ เพราะอันที่จริงแล้วเขาไม่ได้ออกเสียงตรงกับเสียงใดเสียงหนึ่ง แต่ออกเสียงเหมือนเสียงโน้นนิดเสียงนี้หน่อย

ชาวสยามมีเสียง อะ ระบายออก (aspiration) เหมือนอย่างของเรา แต่เขาออกเสียงเบามาก และเมื่อเขาวางอักษรนั้นลงหน้าพยัญชนะ (ซึ่งในภาษาฝรั่งเศสไม่ยอมให้มีได้เลยนั้น) เพียงเพื่อเพลาเสียงพยัญชนะนั้นลง และโดยทั่วไปชาวสยามก็พูดเบามากอยู่แล้ว จึงมักฟังไม่ค่อยถนัดว่าเขาออกเสียงตัว m หรือตัว b tio หรือ tchio

ชาวสยามไม่มีสระ u แบบของเรา ซึ่งชาวจีนมี แต่เขามีสระ e ดังที่เราออกเสียงในพยางค์เดี่ยว เช่น ce (เซอ), le (เลอ), me (เมอ), que (เกอะ), se (เส้อะ), te (เตอ) แต่สระ e นี้ ในภาษาสยามไม่มีการตัดเสียง (élision)[๑] เช่นในภาษาของเรา ข้าพเจ้าหาญที่จะกล่าวได้ว่าชาวสยามไม่มีเสียงสระ e อื่นนอกไปจากนี้ แม้ในเสียงร้องขับของพวกฝีพายว่า ho, he, he (โห่ เฮ เฮ) ดังที่เราอาจออกเสียงว่า ho, heu, heu (โฮ เออ เออ) หรือพยางค์ที่จบลงด้วยพยัญชนะ เช่น pêt ซึ่งหมายความว่า เพชรที่ยังมิได้เจียระไน เขาออกเสียงเป็น peut มากกว่าจะเป็น pêt

ชาวสยามมีสระ a ที่สั้นมาก ซึ่งเขาเขียนเป็นรูปร่างจุดสองจุด (ะ) และเขาออกเสียงชัดเจนเมื่ออยู่ท้ายคำ เช่นคำภาษาบาลีที่ว่า *พระ* (pra) ที่เขาตั้งให้แก่ทุกสิ่งอันเป็นที่เคารพนับถือ เป็นต้น แต่ถ้าสระ a นี้ไปปรากฏอยู่กลางคำ เขาก็ออกเสียงเร็วมากเสียจนเราจับไม่ได้ และมาตรงกับสระ e ที่ไม่ออกเสียงของเรา ฉะนั้น คำว่า pa-yà ซึ่งแปลว่า prince สระ a ตัวแรกที่เขียนเป็นจุด ๒ จุด (ะ) จึงออกเสียงว่า pe-yà หรือ pià แม้ว่าในจดหมายเหตุต่าง ๆ เรามักจะพบว่าเขียนเป็น pejà หรือ puyà ไปเสียก็ตาม ซึ่งเกิดจากความสับสนระหว่างสระ e ที่ไม่ออกเสียง กับสระ u และ y และพยัญชนะ j สระ a อันแสดงรูปเป็นเครื่องหมาย ๒ จุดนี้ (ะ) ไม่มีตัวอักษรอื่นใดมาซ้อนอีกในพยางค์เดียวกัน

ดูออกจะเป็นของแปลกอยู่มากที่พยางค์ที่จบลงด้วยพยัญชนะนั้น เขามิได้ออกเสียงเหมือนอย่างเรา เขามิได้ออกเสียงให้สิ้นสุดเหมือนอย่างทำนองของเรา แต่ลิ้นของเขาคงจรดอยู่ที่เพดานปากหรือที่ฟัน แล้วแต่สภาพของพยัญชนะ หรือไม่ริมฝีปากของเขาก็ปิดอยู่ นี้แลเป็นวิธีการที่เขายุติการออกเสียงประเภทนี้ ข้าพเจ้าหมายความว่าโดยไม่ชักลิ้นกลับและไม่เผยอริมฝีปาก ชาวสยามไม่รู้จักวิธีออกเสียงสระ อะ ท้ายพยางค์ แม้ว่าพยางค์นั้นจะอยู่กลางคำก็ตาม เขาออกเสียงว่า *เพ็ดพญาทอน* (petpayatong) แม้จะเขียนว่า *เพชพญาธร*

---

[๑] ดังเช่นในภาษาฝรั่งเศส ถ้าคำหน้าลงท้ายด้วยเสียงสระ และคำต่อมาขึ้นต้นด้วยเสียงสระ หรือ h ที่ไม่ออกเสียง (h muet) จะลดเสียงที่สระตัวหน้า เช่น je aime จะลดรูปและออกเสียงเป็น j'aime

(petchpayatong)* ชาวสยามเรียกวัดในพระราชวังว่า *วัดศรีสรเพ็ด* (vat si sarapet) แม้เขาจะเขียนว่า *ศรีสรเพ็ชญ์* (sarapetch) ก็ตาม เช่น ถ้าเขาต้องการพูดว่า เอินเน้ิฟ (un oeuf ไข่ฟองหนึ่ง) เขาจะออกเสียงว่า เอินเน้ิบ (un oeub) แต่เขามิได้เม้มปากเมื่อออกเสียงตัว *บ* (แม่กบ) เหมือนอย่างทำนองของเรา โดยทำนองเดียวกันนี้แล เขาออกเสียงตัว *น* (n) แทนตัว *ร* (r) และแทนตัว *ล* (l) ที่ท้ายคำ เพราะเหตุว่าที่ตรงสิ้นคำนั้น เขามิได้ชักลิ้นกลับจากเพดานปาก ดังที่จำเป็นจะต้องกระทำในการออกเสียงตัว *ร* และตัว *ล* ด้วยว่าในการออกเสียงตัว ล นั้น ลิ้นหาต้องจรดเพดานปากไม่ ชาวสยามเขียนว่า *ทหาร* (tahar) และ *มาร* (mar) แต่เขาออกเสียงว่า *ทหาน* (tahan) และ *มาน* (man)**

ชาวสยามออกเสียงสูงต่ำมากเหมือนชาวจีน เวลาเขาพูดเกือบจะเหมือนร้องเพลง และอักขระของสยามนั้นเริ่มด้วยอักษร ๖ ตัวที่แตกต่างกัน เทียบได้กับตัว k (ก) มากน้อยตามความหนักเบาของเสียงที่ลั่นออกมา และมีลักษณะสูงต่ำแตกต่างกันออกไป ด้วยแม้ว่าในการออกเสียงนั้น ตามปกติแล้วจะเน้นน้ำหนักเสียงบนตัวสระ[๑] แต่ก็อาจเปลี่ยนเป็นเสียงสูงต่ำไปได้ตามพยัญชนะอันเป็นตัวตั้งที่มีค่าเท่ากัน เราอาจตั้งเป็นข้ออนุมานได้ว่า ในชั้นแรกชาวสยามเขียนหนังสือโดยปราศจากสระ เช่นที่ชาวฮีบรูเขียน และต่อมาเขาได้เพิ่มเครื่องหมายแปลก ๆ กำกับอักขระ ซึ่งส่วนใหญ่ตั้งอยู่นอกแถวตัวอักษร เช่นจุดต่าง ๆ ที่ชาวฮีบรูยุคปัจจุบันเพิ่มให้แก่ทำนองเขียนแบบโบราณของตนฉะนั้นแล ใครที่สามารถออกเสียงสูงต่ำของพยัญชนะสยาม ๖ ตัวแรกได้ถูกต้อง ก็อาจออกเสียงอักษรตัวอื่น ๆ ได้โดยง่าย ด้วยอักษรตัวอื่น ๆ ต่างเรียงกันเป็นแถวอยู่โดยทำนองนี้ ซึ่งการออกเสียงนั้นแทบว่าจะสูงต่ำเหมือน ๆ กันไปหมดทีเดียว ชาวสยามอ่านอักขรสมัยภาษาบาลีโดยทำนองเดียวกันนี้แล หรือไม่ก็ให้ระดับเสียงเป็น ๕ ระดับ ซึ่งเขาอ่านทบทวน ๕ ครั้งในพยัญชนะ ๒๕ ตัวแรก ส่วนพยัญชนะอีก ๘ ตัวนั้นไม่มีเสียงสูงต่ำ ตามที่ข้าพเจ้าพิจารณาภาษาสันสกฤต[๒] ซึ่งบาทหลวงกีร์แชร์[๓] ได้เขียนลงในหนังสือ *China illustrata* อันเป็นภาษาบัณฑิตของรัฐต่าง ๆ ในประเทศมะหง่ลนั้น ก็มีระดับเสียง ๕ เสียงเหมือนอย่างภาษาบาลี ตัวอักษรตามอักขรวิธีของเขาแบ่งออกเป็นหมวดละ ๕ ตัว

---

* ที่ถูกคือ “พิทยาธร” คือ ผู้มีวิชากายสิทธิ์ เทพบุตรพวกหนึ่งมีฐานะต่ำกว่าเทวดา มีหน้าที่เล่นดนตรีบนสวรรค์ ส่วน “เพชรพญาธร” นั้น เป็นภาษาพูดของชาวบ้าน

** ลา ลูแบร์ไม่เข้าใจว่า ภาษาสยามนั้นใช้ตัว ร ล กับ ญ สะกดเป็นแม่กนได้

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า หมายถึง “วรรณยุกต์”

[๒] ในต้นฉบับเขียนว่า Hanscrit

[๓] Père Athanase Kircher (ค.ศ. ๑๖๐๑ - ๑๖๘๐) เขียนผลงานภาษาละตินชื่อ China monumentis qua sácris, qua profanis, nec non variis naturae et artis spectaculis illustrata เมื่อ ค.ศ. ๑๖๖๗

ว่าด้วยอักขระสยามหมวดแรก

อักขระสยามหมวดแรกนั้นเป็นพยัญชนะ มีอยู่ด้วยกันรวม ๓๗ ตัว และซึ่งข้าพเจ้าได้จัดวางไว้ตามลำดับของมันแล้วพร้อมกับคำอ่านอยู่ข้างบน เขียนด้วยอักษรของเรา เท่าที่ข้าพเจ้าสามารถจะทำได้ เครื่องหมายขีด ๒ เส้น (ll) ซึ่งมีอยู่ ๖ แห่งด้วยกันนั้น เป็นเครื่องหมายแสดงการจบวรรคของชุดตัวอักษรที่เขาท่องปากเปล่า ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับท่อนเพลง เขาเริ่มอ่าน ๗ ตัวก่อน แล้วก็อ่านต่อ ๆ ไปอีกครั้งละ ๖ ตัว

เส้นขีดระหว่างชื่ออักขระสองตัวนั้น เป็นเครื่องหมายแสดงว่าเขาอ่านคำที่อยู่หน้าขีดเร็วมาก และอ่านติดกันไปกับอักขระตัวหลัง เวลาที่ท่องปากเปล่า

ข้าพเจ้าได้ใส่เครื่องหมายเสียงแหลมและทุ้ม[๑] ลงบนอักษรลางตัวเพื่อแสดงว่าที่ตรงนั้นชาวสยามยกเสียงขึ้นหรือลดเสียงลง เครื่องหมาย (ʹ) แสดงว่ายกเสียงขึ้น และเครื่องหมาย (ˋ)แสดงการลดเสียงลง แต่การลดเสียงนั้นไม่เท่ากันกับการยกเสียงขึ้น ที่ตรงใดชาวสยามยกเสียงขึ้น ก็ประมาณกว่า ๑ ใน ๔ และเกือบจะเป็น ๑ ใน ๕ ของกุญแจเสียง และถ้าเขาลดเสียงลงตรงที่ใด ก็ลดลงตั้งครึ่งกุญแจเสียงทีเดียว

ณ ที่ใดข้าพเจ้าใส่ตัว h ไว้หลังตัว k เป็นเครื่องหมายแสดงว่าตัว k นั้นจะต้องระบายลมจากปากออกเสียงแบบภาษาเยอรมัน ไม่ใช่อย่างตัว c เสียงหนักของเรา และ ณ ที่ใดข้าพเจ้าใส่ตัว p ๒ ตัว (pp) เป็นเครื่องหมายแสดงว่าต้องออกเสียงหนักกว่า p ของเรา

ตัว ngo (ง) ออกเสียงหน้าสระทุกตัว ทำนองเดียวกับตัว g หน้า a, o และ u ของเรา แตกต่างกันที่ของเขาออกเสียงง่ายกว่ามากและออกเสียงทางนาสิก เป็นทำนองเดียวกับเมื่อเริ่มออกเสียงตัว n ถ้าตัว ngo อยู่ที่ท้ายคำ จะออกเสียงโดยไม่ผลละลิ้นจากเพดานปาก จะออกเสียงว่า tong (*ทอง*) ไม่ใช่ tongue (*ทองเกอะ*)

อักษร ๓ ตัวแรกของวรรคที่สอง[๒] ออกเสียงระหว่างเสียง quio กับ cio ของภาษาอิตาลี

ตัว ço (*ซ*) ออกเสียงในลำคอตามแบบการออกเสียงของชาวคัสตีล

ตัว do (*ด*) อันอยู่ในวรรคที่สาม ออกเสียงเหมือนกับตัว to (*ต*) ที่อยู่ท้ายคำ และชาวสยามไม่มีตัว *ต* ท้ายคำอย่างอื่นอีก

ชาวสยามมีตัว yo (ย) อยู่ ๒ ตัว[๓] ตัวหนึ่งอยู่ในวรรคที่สอง และอีกตัวหนึ่งอยู่ในวรรคที่ห้า เขาออกเสียงระหว่างเสียง yo กับเสียง jo ของเรา การใช้ *ย* สองตัวนี้ไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย นอกจาก *ย* ที่อยู่ในวรรคที่ห้าใช้เป็น *ย* สะกด อันแท้จริงเท่านั้น เขานำไปไว้ท้ายสระเพื่อให้เกิดเป็นสระประสมขึ้น ลางทีก็เอาไปใส่ไว้

---

[๑] accent aigu (ʹ) และ accent grave (ˋ)

[๒] คือ พยัญชนะ จ ฉ ช

[๓] คือพยัญชนะ ญ และ ย

ตั้งสองตัวซ้อน แต่เห็นจะเป็นด้วยความหลงมากกว่า ด้วยว่าวิธีเขียนทำนองนี้ไม่มีอยู่ในอักขรวิธีของเขาในบรรดาสระประสมด้วยกัน อนึ่ง ตัว yo ทั้งสองนี้ถือว่าเป็นพยัญชนะ ดังที่สระประสม ia, ie, io, iu ในภาษาเยอรมันกับภาษาสเปน ถือตัว i เป็นพยัญชนะ และถ้ามีสระอีกตัวหนึ่งนำหน้าสระประสมชุดนี้ในบาทเดียวกันของกาพย์กลอน ก็จะไม่เอามาผสมเข้าด้วยกัน แต่แยกเป็นอีกพยางค์หนึ่ง แต่อย่างไรก็ตาม มาตรว่าชาวสยามจะนำเอาตัว yo ทั้งสองไปไว้ในหมวดพยัญชนะ ก็ยังรู้สึกว่าฟังเป็นสระอยู่ ในเมื่อเริ่มออกเสียงตัว *ย* เขาก็เอาตัว o (*อ*) ที่ไม่ออกเสียงไปใส่ไว้ข้างหน้า* ในทำนองเดียวกับที่ทำกับคำอื่น ๆ ที่เริ่มต้นด้วยสระ ทำดังนี้ไม่มีกฎไม่มีเกณฑ์ เพราะเขาไม่ละเอียดรอบคอบกับเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ

ตัว no (*น*) อันเป็นอักษรสุดท้ายของวรรคที่สามนั้น ไม่ออกเสียงท้ายคำเหมือนอย่างตัว n ของเรา แต่ไปออกเสียงเหมือน n ของชาวก๊าสกง[๑] และชาวสเปน ข้าพเจ้าเขียนอักษรตัวนี้ด้วยตัว n อย่างธรรมดา ๆ เมื่อเขียนคำภาษาสยามด้วยอักขระของเรา และลางครั้ง เพื่อหลีกเลี่ยงมิให้ไปพ้องกับคำในภาษาของเราเข้าอย่างน่าขัน ข้าพเจ้าใช้วิธีเติมตัว e ให้อ่านออกเสียงไปเสีย แม้ว่าจะไม่ถูกต้องและชาวสยามเขาไม่ออกเสียงกันดังนั้นก็ตาม และเขาไม่ชักลิ้นจากเพดานปากเมื่อออกเสียง *น* ท้ายคำ

ตัว vo (*ว*) ออกเสียงไม่ผิดกับตัว v พยัญชนะของเรา หรือเหมือนตัว w ของชาวเยอรมันตอนเหนือ อันเป็นตัว b ออกเสียงค่อย ๆ และไม่ปิดปากให้สนิท หรืออีกทีก็เหมือนตัว w ของชาวอังกฤษ คือเหมือน ou ของเราในคำว่า oui (*หวี*) อนึ่ง ตัว *ว* นี้ใช้ใส่ท้ายสระด้วยเหมือนกันเพื่อประกอบสระประสม ในกรณีเช่นนี้เขาก็ออกเสียงเหมือน ou (อู) ของเรา

ตัว so (*ส*) ทั้ง ๓ ตัวในวรรคสุดท้ายนั้น[๒] มีเสียงสูงต่างกันเพียงเล็กน้อย เรียงระดับจากตัวต้นไปหาตัวสุดท้าย

ตัว ho (*ห*) นั้นลางทีก็ใส่ไว้หน้าพยัญชนะ เพื่อลดน้ำหนักเสียง

ตัว o (*อ*) นั้นเป็นพยัญชนะที่ไม่ออกเสียง ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่าใช้สำหรับกำกับสระ ดังที่ aleph ในภาษาฮีบรูมีจุดกำกับ ในเมื่อพยางค์เริ่มต้นด้วยสระ หรือว่าคำ ๆ นั้นเป็นแต่เพียงสระตัวเดียวโดด ๆ ตัว *อ* จะกลายเป็นสระและออกเสียงเหมือนอย่างตัว o ของเรา เมื่อมีพยัญชนะนำหรือว่าตัว *อ* นั้นเองแลเป็นตัวนำ

---

* ท่าจะเป็น อย่า อยู่ อย่าง อยาก กระมัง แต่ที่อธิบายต่อมาถึง “คำที่เริ่มต้นด้วยสระ” นั้นไม่เข้าใจว่า ลา ลูแบร์หมายความว่ากระไร

[๑] หมายถึง ชาวแคว้น Gascogne ทางทิศใต้ของประเทศฝรั่งเศส

[๒] คือ พยัญชนะ ส ศ ษ

ว่าด้วยอักขระสยามหมวดที่สอง

อักขระสยามหมวดที่สองนั้นเป็นสระ ใช้กำกับพยัญชนะตัวแรก คือ *ก* (ko) เช่นที่กำกับพยัญชนะตัวอื่น และตัว *อ* ที่ไม่ออกเสียงนั้นด้วย

บนสระทุกตัว ข้าพเจ้าได้ใส่คำอ่าน เขียนเป็นภาษาของเราไว้ข้างบนเครื่องหมาย (ʼ) แสดงว่าสระนั้นสั้นและระดับเสียงสูง เครื่องหมาย (ʌ)[๑] แสดงว่าสระนั้นยาวและระดับเสียงต่ำกว่า ความแตกต่างระหว่างระดับเสียงทั้ง ๒ ระดับนี้ สูงกว่าเสียง ๑ ใน ๓ ของระดับเสียงกลางเล็กน้อย

สระ é (*เอ*) กับสระ ê (*แอ*) ค่อนข้างคล้ายคลึงกับ eu (*เออ*) ของเรา แม้ว่าการออกเสียง *แอ* จะเปิดมากกว่าเสียง *เอ* และไม่คล้ายกับ eu ของเรานักก็ตาม

สระ eu, ou, ai (*เออ อู ไอ*) ออกเสียงอย่างธรรมดา แม้ว่าเราจะใช้อักษรเขียน ๒ ตัวก็ตาม

สระ aï (*อาย*) เป็นสระประสม และไม่ใช่สระเดี่ยว และออกเสียงเหมือนอย่างเสียงอุทานแสดงความเจ็บปวดของเราว่า aïe

สระ aou (*เอา*) เป็นสระประสมเหมือนกัน ซึ่งต้องออกเสียง au ในภาษาอิตาลีและภาษาสเปน แต่การเขียนในภาษาสยามนี้ออกจะประหลาด เพราะเขาเขียน เ - า (e a)

am (*อำ*) เป็นพยางค์มิใช่สระ สระ า นั้นตั้งอยู่หลังตัว *ก* แล้วมีวงกลมเล็ก ๆ อยู่ข้างบน แสดงว่า *ม* (m) สะกด ชาวสยามเอาตัว *ม* สะกด[๒] นี้รวมไว้ให้อยู่ในหมวดสระ เพราะเขาทำเครื่องหมายไว้บนพยัญชนะเป็นทำนองสระ ลางทีก็นำเอาตัว *ม* ซึ่งในอักขรวิธีของเขาเป็นพยัญชนะนั้นไปไว้ข้างท้ายพยางค์และคำก็มี

สระ a (*อะ*) ซึ่งแสดงเป็นเครื่องหมายจุด ๒ จุด นั้น เป็นสระที่ออกเสียงสั้น ซึ่งไม่มีอักษรตัวอื่นเขียนตามหลังเลยในพยางค์เดียวกัน* และจะออกเสียงก็ต่อท้ายคำเท่านั้น ด้วยในตอนกลาง ๆ นั้นมักจะหาย ๆ ไปเสียเสมอ เข้าทำนองสระ e ที่ไม่ออกเสียงของเรา เช่น ตัว e แรกของคำว่า pureté (ปิวร์เต) เป็นต้น เพราะเช่นนี้แล มีคำภาษาสยามอยู่หลายคำที่ข้าพเจ้าใส่สระ *อะ* (a) ให้ไป เช่น ข้าพเจ้าเขียน jocbat (ยกบัตร) แทนที่จะเขียนว่า joccabat และ blat หรือ belat แทนที่จะเป็น balat (ปลัด) เพราะการเขียนดังนั้นใกล้เคียงกับการออกเสียงของชาวสยามมาก

สระ a (*อา*) ตัวแรกนั้นต้องมีพยัญชนะกำกับเสมอ และอยู่ท้ายพยัญชนะ เป็นสระ *อะ* เสียงยาวเป็นสองเท่า ดังที่เมื่อก่อนนี้เราเขียนว่า aage แทนที่จะเป็น âge

---

[๑] หมายถึง accent circonflexe

[๒] สระ ำ

* ลา ลูแบร์ไม่รู้ว่าภาษาสยามที่มีอักษรตามหลังสระอะมีอยู่ตั้งหลายคำ เช่น เคราะห์ บัณเฑาะว์ เป็นต้น

สระอีก ๔ ตัวต่อไปนั้นอยู่ข้างบนพยัญชนะเสมอ และตัวไหนที่ออกเสียงยาวก็จะมีเครื่องหมายขีดเพิ่มขึ้นอีกขีดหนึ่ง สระ ๒ ตัวหลัง คือตัวที่ ๖ และตัวที่ ๗ วางใต้พยัญชนะ เพิ่มขีดมากกว่าตัวที่ ๖ อีกขีดหนึ่ง สระอีก ๕ ตัวต่อมา ตั้งอยู่หน้าพยัญชนะและสระ *แอ* (ê) ยาวนั้นก็คือสระ *เอ* (é) สั้นคู่นั่นเอง

สระ àou (*เอา*) ใช้สระ ๒ ตัว เช่นเดียวกับ e a ที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว และสระ è นั้นตั้งอยู่ข้างหน้าพยัญชนะเสมอ ส่วนสระ a ตั้งอยู่ข้างหลังพยัญชนะตามสภาพของมัน

สระ m (*อำ*) *ม* สะกด มีเครื่องหมาย(°) เล็ก ๆ ตั้งอยู่บนพยัญชนะเสมอ และออกเสียงโดยไม่เผยอริมฝีปาก

สระ a (*อะ*) สั้น แสดงด้วยเครื่องหมาย ๒ จุด ตั้งอยู่ข้างท้ายพยัญชนะเสมอและไม่มีอักษรตัวอื่นตามหลังอีกเลยในพยางค์เดียวกัน

สระทั้งหลายอันมีที่ตั้งดังนี้ บ้างก็ข้างบน บ้างก็ข้างล่าง บ้างก็ข้างหน้า บ้างก็ข้างหลังพยัญชนะนั้นออกเสียงโดยยึดพยัญชนะตัวต้นเป็นหลักดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้น อันเป็นข้อยุ่งยากสำหรับเรามาก เมื่อพยางค์นั้นขึ้นต้นด้วยพยัญชนะควบกล้ำ เช่น คำว่า pret ซึ่งชาวสยามเขียนเป็น eprt (เ - ป - ร - ต) จนกระทั่งไม่ทราบว่าควรจะอ่านว่า pret (เปรต) หรือ pert (ปเรต) แต่เขาออกเสียงพยัญชนะตัวต้นก่อนสระเสมอ ว่า *เปรต* แทนที่จะเป็น *ปเรต**

ว่าด้วยอักขระสยามหมวดที่สาม

อักขระเหล่านี้เป็นสระประสม ซึ่งส่วนใหญ่ถูกต้องตามอักขรวิธีและง่ายแก่การอ่าน แต่ลางตัวก็ออกเสียงแตกต่างไปจากรูปที่เขียน โดยเราจะสังเกตเห็นได้ว่า การออกเสียงสระนั้นเป็นไปตามลำดับที่เขียนกล่าวคือ ตัวที่ตั้งอยู่หน้าพยัญชนะก็ออกเสียงก่อน แม้จะต้องลั่นเสียงไปตามพยัญชนะอันเป็นตัวตั้งก็ตาม ดูเหมือนว่าเมื่อชาวสยามประสงค์จะวางสระลางตัวไว้หน้าพยัญชนะแล้ว ก็จะเลือกสระประสมตัวที่ต้องลั่นเสียงก่อน อักขระสยามหมวดนี้มีอยู่ลางพยางค์เหมือนกันที่ไม่ใช่สระประสม

---

* ต่อไปนี้ ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่า ลา ลูแบร์เอาคำภาษาสยามคำไหนขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ เพื่อคงต้นฉบับไว้ให้สมบูรณ์ จึงขอคัดความลงไว้ด้วยเพื่อเป็นทางศึกษากันต่อไป "...ils ne sauroient même prononcer pert mais pent : ils diront aussi pent pour pelt, & ils arrangeront ainsi les lettres, lept ou rept ou nept."

premiere planche. To. 2. p.

Trois Alphabeth Siamois.

Ko Khò Khó Khò Khoo Khoo-rngo | cho chó chò sò choo yo | do to thó thò

1. ก ข ฃ ค ฅ ฆ ง จ ฉ ช ซ ฌ ญ ฎ ฏ ฐ ฑ

thoo no | bo po ppó fo ppò fo | ppo mo yo ro lo vo | so só

ฒ ณ ด ต ถ ท ธ น บ ป ผ ฝ พ ฟ ภ ม ย ร ล ว ศ ษ

só hò lo

ส ห ฬ อ ฮ

Kâ Kí Kî Keú Keû Koú K û Ké Kê Kái Káai Ko

2. ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก

Káou Kam Ka.

ก ก ก

Keúy Kaaï Kâou Kíou Kíjou Keúy Keûjï Koúy Koûï

3. ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก ก

Keóu Kêou Koúy Kôï Koüaï Kiaóu Kía

ก ก ก ก ก ก ก ก

La Suitte de cet Alphabeth est a la planche Suiuante.

seconde planche To. 2. pag. 98.

Kia Keúa Keüà Koüa Koüà Ké Kê

ก ก ก ก ก ก ก

Ko Kaou Koum Kam Karama Ko Koüaï Keüa

ก ก ก ก ก ก ก ก

reu reû leu leû

ฤ ฤ ฦ ฦ

อักขระสยาม หมวดที่ ๑ - ๓

ว่าด้วยอักขระสยามหมวดที่สี่
ซึ่งข้าพเจ้ามิได้ให้เขียนตัวอย่างไว้

อักขระหมวดนี้คือพยางค์จำพวกที่ขึ้นต้นและลงท้ายด้วยพยัญชนะซึ่งให้ความรู้ ๒ ประการ ประการแรก มีสระอยู่ ๒ ตัว คือ *a* (อะ อา) และ *o* (ออ) ซึ่งจะขึ้นต้นพยางค์หรือลงท้ายพยางค์ไม่ได้เป็นอันขาด แต่ต้องอยู่ระหว่างพยัญชนะ ๒ ตัว สระทั้ง ๒ ตัวนี้มีลักษณะการออกเสียงโดยเฉพาะ สระ *a* ที่มีเครื่องหมาย (′) มักออกเสียงยาว (สระอา) จะตั้งอยู่เหนือพยัญชนะตัวแรกของพยางค์เสมอ และสระ *o* ที่มีเครื่องหมาย (″) ตั้งอยู่เหนือพยัญชนะตัวแรกของพยางค์เช่นเดียวกัน ถ้าในการออกเสียงนั้นพยางค์มิได้จบลงด้วยพยัญชนะ ชาวสยามก็เอาสระ *o* (ออ) ที่ไม่ออกเสียงไว้แทนที่พยัญชนะตัวที่สองในที่ลางแห่งอาจงดเว้นใช้เครื่องหมายเสียง (″) บนตัว *a* แต่สำหรับสระ *o* แล้ว จะงดเว้นเครื่องหมายเสียง (″) ไม่ได้เลย ลางทีแทนที่จะใช้เครื่องหมายเสียง (″) บนตัว *o* เขาก็เขียนวงกลมเล็ก ๆ ลงบนพยัญชนะตัวแรกและลางครั้งก็ไม่ใส่อะไรเลย และทุกครั้งที่พยางค์นั้นประกอบด้วยพยัญชนะ ๒ ตัว ก็ให้เข้าใจว่ามีสระ *o* อยู่ด้วย ประการที่สองคือ พยัญชนะตัวสะกด ได้แก่ *ก ง ด น ม* และ *บ* ทุกครั้งที่ชาวสยามลงท้ายพยางค์ด้วยพยัญชนะตัวอื่นใดนอกจากนี้ ก็ถือว่าผิดอักขรวิธี เพราะพวกเขาจะออกเสียงตัวสะกดท้ายพยางค์แต่เพียงชุดนี้ และเขาไม่ได้สอนให้ลูกหลานอ่านพยางค์ที่ใช้พยัญชนะตัวอื่นนอกจากที่กล่าวไว้นี้สะกดอีกเลย เป็นความจริงที่ว่าชาวสยามออกเสียงตัว *ด* เหมือนตัว *ต* และตัว *บ* เหมือน *พ* ที่ท้ายพยางค์และท้ายคำ ส่วนพยัญชนะตัวอื่น ๆ จะอยู่ท้ายพยางค์ได้ก็ต่อเมื่อพยางค์เหล่านั้นอยู่ตรงกลางคำ

ว่าด้วยอักขระบาลี

ไม่เป็นการยากนักที่จะเข้าใจ ในเมื่อข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วเรื่องอักขระสยาม อักษรตัวใดที่ข้าพเจ้าได้เขียนคำอ่านไว้โดยมีเครื่องหมาย (′) กำกับแล้ว อักษรตัวนั้นจะต้องออกเสียงสูงกว่าตัวอื่น ๆ ประมาณ ๑ ใน ๓ ของระดับเสียงกลาง และออกเสียงอักษรตัวอื่น ๆ ในระดับเสียงเดียวกัน เส้นขีดระหว่างอักษร ๒ ตัว แสดงว่าต้องออกเสียงกล้ำกันไป อักษร ๕ ตัวที่ต่อท้ายตัวที่ ๒๐ นั้น ปัจจุบันนี้ก็ออกเสียงอ่านไม่แตกต่างไปกว่าอักษร ๕ ตัวแรกนัก แต่ลางทีอาจออกเสียงเป็นอย่างอื่นก็ได้ ในสมัยที่ยังคงใช้ภาษาบาลีกันอยู่ทั่วไป

ว่าด้วยตัวเลขสยาม

ข้าพเจ้าไม่มีอะไรจะกล่าวถึงตัวเลขสยามนัก นอกจากตามที่มีผู้คงแก่เรียนบอกแก่ข้าพเจ้าว่ามีลักษณะคล้ายกับตัวเลขที่พบจารึกอยู่ในเหรียญของชาวอาหรับเมื่อประมาณ ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ ปีที่ล่วงมานี้ ต่อไปนี้เป็นชื่อตัวเลขตามกำลังสิบของสยาม

nóee ชาวสยามออกเสียงว่า *หน่วย* หมายความว่า *จำนวน*

sib ชาวสยามออกเสียงว่า *สิบ* หมายความว่า *สิบ* และ *จำนวนสิบขึ้นไป* (dixaine)

roi ชาวสยามออกเสียงว่า *ร้อย* หมายความว่า *ร้อย* และ *จำนวนร้อยขึ้นไป* (centaine)

pan แปลว่า *พัน*

meüing แปลว่า *หมื่น*

seen หรือ sên แปลว่า *แสน หรือ จำนวนนับแสนขึ้นไป*

ในหนังสือเรื่อง *ขนบธรรมเนียมประเพณีของพราหมณ์*[๑] หน้า ๑๐๔ ของ อับราฮัม โรเจอร์ เขียนไว้ว่าในกรุงปาเลียกัตนั้น lac หมายความว่า *แสน* ส่วนแบร์นิเยร์ เขียนถึงคำว่า leque แปลว่า แสน ไว้ในจดหมายเหตุเรื่อง *พวกนอกรีตในฮินดูสถาน*[๒] หน้า ๑๒๑ เหมือนกัน

cot แปลว่า *ล้าน* ในหนังสือของอับราฮัม โรเจอร์ที่อ้างถึงนั้น เขียนไว้ว่า coti (โกฏิ) หมายถึง สิบล้าน

lan แปลว่า *สิบล้าน*[*]

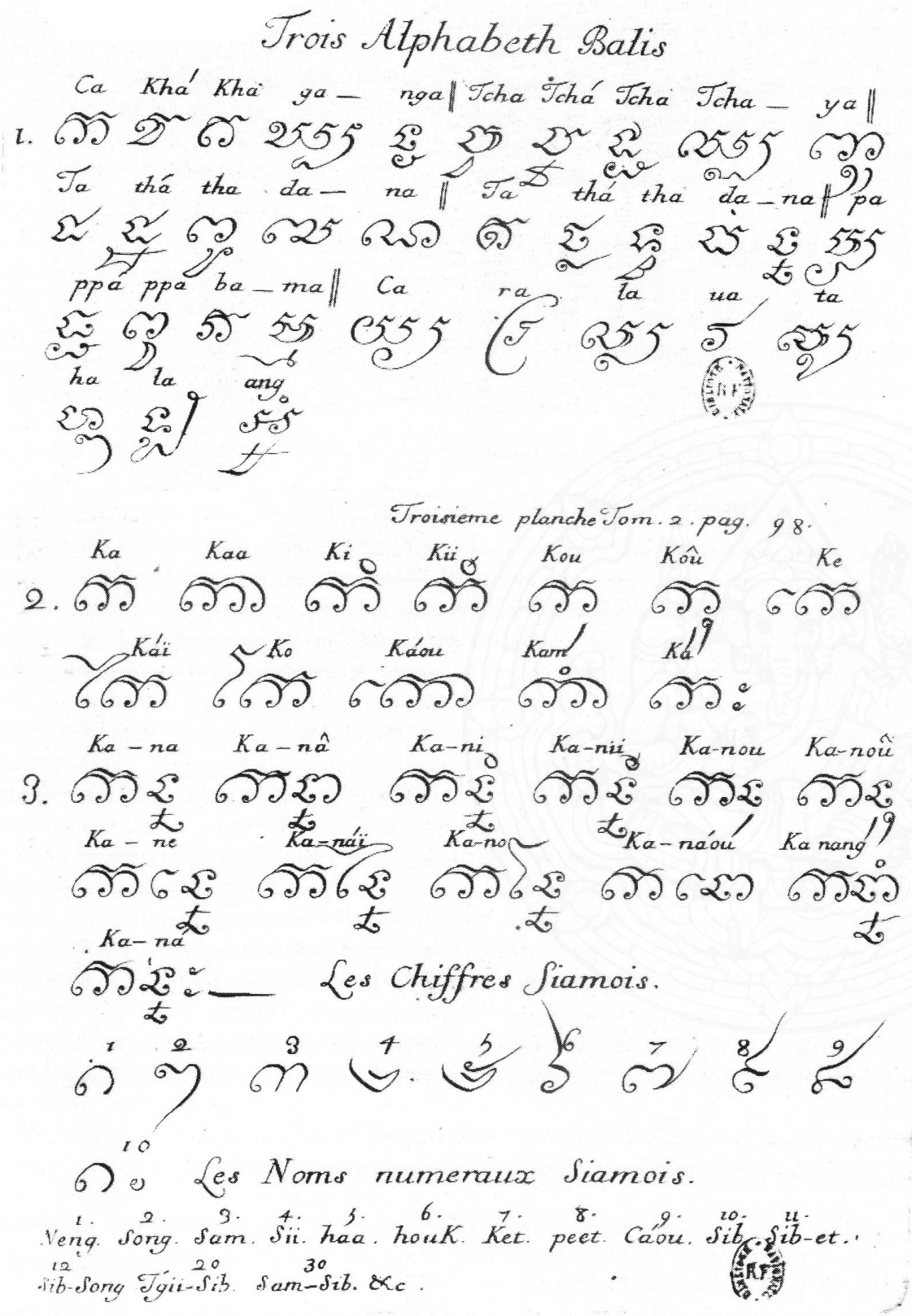
จำนวนเลขนั้นตั้งอยู่ข้างหน้าคำนามเหมือนอย่างในภาษาของเรา แต่จำนวนเดียวกันนี้ถ้าตั้งอยู่ท้ายคำนามแล้วก็เป็นการแสดงลำดับ เช่น sam deüan หมายความว่า สามเดือน และ deüan sam หมายถึง เดือนสาม

---

[๑] Des Moeurs des Bramines

[๒] Des gentils de l'Hindoustan

[*] ลา ลูแบร์เอา "ล้าน" กับ "โกฏิ" ไปกลับกันเสียเอง อนึ่ง ขอให้สังเกตว่าในภาพตัวเลขนั้น ๘ กับ ๙ สลับกลับที่กันอยู่ นิโกลาส์ แชรแวสก็เขียนกลับกันไว้อย่างนี้เหมือนกัน ลา ลูแบร์ไปลอกของเขามา จึงเลยพลอยผิดไปด้วยกัน เพราะหนังสือเรื่อง ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยามของนิโกลาส์ แชรแวสนั้น พิมพ์ออกจำหน่ายก่อนจดหมายเหตุของ ลา ลูแบร์

อักขระบาลีและตัวเลขสยาม

ว่าด้วยสรรพนามบุรุษที่ ๑

กู (cou) *ข้า* (cà) *เรา* (ráou) *อาตมภาพ* (átamâpapp) *ข้าเจ้า* (cà-tcháou) ข้าพเจ้า (cà-ppa-tchàou) และอัตโน (atanou) เป็น ๘ คำ[๑] ที่มีความหมายว่า ฉัน (je) หรือ เรา (nous) ด้วยไม่มีความแตกต่างกันเลยระหว่างพหูพจน์กับเอกพจน์

กู เป็นคำที่นายเจรจากับบ่าวทาสของตน

ข้า เป็นคำแสดงความเคารพของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ และในทางมรรยาทระหว่างบุคคลที่มีฐานะเสมอบ่าเสมอไหล่กัน พระภิกษุไม่ใช้คำ ๆ นี้เลยเป็นอันขาด ด้วยเชื่อว่าตนมีศักดิ์เหนือกว่าคนทั้งปวง

เรา แสดงความเป็นใหญ่เป็นโตหรือสูงศักดิ์กว่า เป็นภาษาที่ใช้กันอย่างเป็นทางการว่า *เรานั้น เรานี้* (nous tel) เป็นต้น

รูป แปลตรงตัวว่า *ร่างกาย* เหมือนกับจะพูดว่า *"ตัวฉัน"* แทนคำว่า *"ฉัน"* มีแต่พระภิกษุเท่านั้นที่ใช้คำนี้เป็นลางครั้งลางคราว

อาตมภาพ เป็นคำภาษาบาลีที่พระภิกษุใช้เท่านั้น

ข้าเจ้า ประกอบด้วยคำว่า *ข้า* อันหมายความว่า *ฉัน* กับคำว่า *เจ้า* อันหมายความว่า *เจ้านาย* ดังจะกล่าวว่า *ข้าของเจ้านาย* (moi - du - seigneur) หรือ *ข้าผู้ขึ้นอยู่กับเจ้านาย* (moi qui appartiens à vous monseigneur) หมายความว่า *ข้าผู้เป็นบ่าวทาสของพระเดชพระคุณ* เป็นคำที่บ่าวทาสใช้ต่อเจ้าขุนมูลนายของตน ราษฎรสามัญใช้ต่อขุนนางผู้ใหญ่ และคนทั่ว ๆ ไปใช้ต่อพระภิกษุ

ข้าพเจ้า เป็นคำที่มีลักษณะแสดงความอ่อนน้อมกว่า

อัตโน เป็นคำภาษาบาลี นำมาใช้ในภาษาสยามเมื่อ ๓ หรือ ๔ ปีมานี้เอง ใช้เรียกตัวเองเป็นคำกลาง ๆ คือไม่ยกตนหรือถ่อมตน

---

[๑] ในที่นี้ตกคำว่า รูป (roub)

ว่าด้วยสรรพนามบุรุษที่ ๒
กับสรรพนามบุรุษที่ ๓

เธอ (teu) *ท่าน* (tan) *เอ็ง* (eng) *มัน* (man) *ออเจ้า* (otcháou) ใช้เป็นทั้งสรรพนามบุรุษที่ ๒ และสรรพนามบุรุษที่ ๓ ทั้งที่เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ แต่ปกติมักเรียกชื่อหรือตำแหน่งหน้าที่การงานแทน

เธอ เป็นคำที่ใช้ยกย่องมาก แต่มักใช้เป็นสรรพนามบุรุษที่ ๓ หรือใช้เป็นสรรพนามบุรุษที่ ๒ เมื่อเจรจากับพระภิกษุ

ท่าน เป็นคำแสดงมรรยาท สำหรับบุคคลที่มีฐานะเสมอกัน ชาวฝรั่งเศสนำเอาไปแปลเป็น เมอสิเยอร์ (monsieur)*

เอ็ง ใช้แก่บุคคลที่มีฐานะต่ำกว่า

มัน ใช้พูดด้วยความดูถูกดูหมิ่น

ออเจ้า ใช้พูดแก่บุคคลที่มีฐานะต่ำกว่า และซึ่งผู้พูดไม่รู้จัก

---

* คำ ๆ นี้ ถ้าอ่านตามตัวอักษรแล้วก็เป็น “มองสิเยอร์” แต่เพื่อความไพเราะของภาษา เวลาพูดหรืออ่านจึงออกเสียงว่า “เมอสิเยอร์”

กริยานุเคราะห์อันใช้ในการแจงกริยา

ปัจจุบันกาล ไม่มีกริยานุเคราะห์ เช่น pen อันหมายความว่า *เป็น* หรือ *อยู่* (est) และ ráòu pen หมายความว่า je suis (*ฉันเป็น*) eng pen หมายความว่า tu es (*เอ็งเป็น*) และ il est (*เขาเป็น*) และอื่น ๆ ráòu pen หมายความว่า nous sommes (เราเป็น) tân tang laï pen หมายความว่า vous êtes (ท่านทั้งหลายเป็น) kon tang laï pen หมายความว่า ils sont (คนทั้งหลายเป็น) tang laï หมายความว่า ทุกคนหรือมาก เป็นพหูพจน์ kon หมายความว่า gens เช่น เมื่อบอกว่า les gens sont โดยทั่วไปจะหมายถึง ils sont หรือ l'on est (คนทั้งหลายเป็น)

กาลที่ยังไม่สมบูรณ์ (l'imparfait) นั้น เขียนเรียงตามคำ เช่น *ในเวลานั้นฉันเป็น* (en ce temps moi être) หรือ *เวลานั้น* (temps ce) หรือ *เมื่อนั้นฉันเป็น* (quand ce moi être) เพื่อแจ้งว่า j'étais ฉะนั้น moüà nan ráou pen (*เมื่อนั้นเราเป็น*) moüà หมายความว่า temps (*เวลา*) หรือ quand (*เมื่อ*) nan หมายความว่า ce (*นั้น*) อดีตกาลนั้นสำแดงด้วยกริยานุเคราะห์ว่า dai (*ได้*) หรือ lêou (*แล้ว*) และลางทีก็ใช้ทั้งสองคำ แต่คำว่า *ได้* นั้นต้องอยู่ข้างหน้ากริยาเสมอ และ *แล้ว* ตั้งอยู่ท้ายกริยา เช่น dái pen หรือ ráou dai pen หมายความว่า j'ai été (*เราได้เป็น*) หรือ ráou pen lêou หรืออีกทีก็ว่า ráou dai pen lêou คำว่า *ได้* หมายความว่า trouver (*พบ*) ส่วนคำว่า *แล้ว* หมายความว่า fin (*ในที่สุด*)

กาลสมบูรณ์ (le plus - que - parfait) นั้น ประกอบด้วยกริยานุเคราะห์ของกาลที่ยังไม่สมบูรณ์กับอดีตกาล เช่น ประโยคภาษาฝรั่งเศสที่ว่า "Quand vous vintes, j' avais déjà mangé" ชาวสยามจะพูดว่า "moüa tán má, ráou dái kin sam-red lêou. " (เมื่อท่านมา เราได้กินสำเร็จแล้ว) กล่าวคือพูดกันเป็นคำ ๆ ไปทีเดียว ดังนี้ *เวลา* (temps) *เมื่อ* (quand) *ท่านมา* (vous venir) *เราได้กินสำเร็จแล้ว* (moy déjà manger achever), ma หมายความว่า venir (*มา*) คำนี้เมื่อออกเสียงหรือเขียนเป็นอย่างอื่นหมายถึง cheval (*ม้า*) หรือ chien (*หมา*) kin คือ manger (*กิน*) sam - red หมายความว่า achever (*สำเร็จ*) และคำนี้เมื่อเติมเข้ากับอดีตกาลก็เป็นกาลสมบูรณ์ไป

จะ (tcha) แสดงอนาคตกาล *เราจะเป็น* (ráou tcha pen - je seray) กริยานุเคราะห์นี้ตั้งอยู่หน้ากริยาเสมอ

ให้ (hái) เป็นคำช่วยกริยาบอกความบังคับ (impératif) และตั้งอยู่หน้ากริยา *เถิด* (teut) เป็นคำช่วยกริยาบอกความบังคับเหมือนกัน และตั้งอยู่ท้ายประโยคเสมอ *ให้กิน* (hái kin - mangés ปัจจุบันนี้เขียน mangez) หรือว่า *กินเถิด* (kin - teut) หรือว่า *ให้กินเถิด* (hái kin teut) แปลได้ตรง ๆ ว่า donner (*ให้*) และใช้ในความหมายว่า afin *(เพื่อ - จะ, ให้, ว่า)* ได้อีกด้วย

หรือ (reu) เป็นคำประกอบกับประโยคถาม *กินแล้วหรือ* (kin lêou reu? - a - t - il mangé? หรือ avés vous mangé?) *แล้ว* เป็นดังที่เรากล่าวมาแล้ว คือเป็นคำแสดงว่าเสร็จไปแล้ว ล่วงไปแล้ว คำว่า *หรือ* ตั้งอยู่ท้ายประโยคเสมอ

เมื่อพูดว่า je mangerois ชาวสยามพูดว่า *จะใคร่กิน (*tcha crái kin - je voudray manger) tcha (จะ) แสดงอนาคตกาล crái (*ใคร่*) หมายความว่า vouloir (*ปรารถนา*) ฉะนั้น tcha crái *(จะใคร่)* จึงหมายความว่า *ฉันปรารถนาจะ* (je voudray) และ kin ก็คือ manger (*กิน*)

เพื่อพูดว่า Si j' étois à Siam, je serois content ชาวสยามจะพูดเรียงคำว่า *ถ้าฉันอยู่เมืองสยาม ฉันใจดีมาก* (Si moy étre ville Siam, moy cœur bon beaucoup) cœur bon หมายความว่า content (*ดีใจหรือพอใจ*) และคำว่า *ฉันจะ* (je serois) นั้น ละไว้ในฐานที่เข้าใจแล้ว

ว่าด้วยรูปประโยค

ชาวสยามมีนิยมสรรพนาม[๑] แต่ไม่มีประพันธสรรพนาม[๒] ชาวสยามมีบุรพบทและคำกริยาวิเศษณ์ หรืออย่างน้อยที่สุดก็มีคำนามอันมีลักษณะเป็นไปในทำนองนั้น

คำแสดงผู้กระทำ[๓] อยู่ข้างหน้ากริยาเสมอ และกริยาก็ขึ้นหน้าคำอื่น ๆ ที่อยู่ในประโยคนั้น

บุรพบทนำหน้าคำในกำกับ

ถ้ามีคำนามสองคำเขียนติดกัน คำหลังแสดงความเป็นเจ้าของ *van athit* (jour du soleil – วันแห่งดวงอาทิตย์) athit ที่แปลว่า soleil (*ดวงอาทิตย์*) นั้น เป็นคำแสดงความเป็นเจ้าของ

คุณศัพท์อยู่หลังคำนามเสมอ และกริยาวิเศษณ์อยู่หลังคุณศัพท์หรือหลังกริยาที่เกี่ยวพันอยู่

รูปประโยคของชาวสยามนั้นสั้นกว่าของเรา เพราะเหตุว่าภาษาสยามนั้นไม่มี articles (คำประกอบหน้านาม) และขาด particules (หน่วยคำที่ไม่เปลี่ยนรูปหลายจำพวก) ซึ่งเรามีอยู่เป็นอันมาก และบ่อยครั้งมักจะละคำกริยาด้วย แต่เมื่อประกอบเป็นประโยคเข้าแล้ว ก็ออกจะยืดยาวอยู่ ถ้าเราจะแปลเรียงไปทีละคำ เช่น เพื่อพูดว่า *comment cecy a - t - il nom?* ชาวสยามจะกล่าวว่า ny scheu ráï (*นี่ชื่อไร*) คือแปลได้เป็นคำ ๆ ไปว่า *cecy* (นี่) *nom* (ชื่อ) *comment* (ไร) ซึ่งเขาตัดเอากริยาออกเสียหมด เพื่อที่จะพูดว่า *apportez moy celà* (เอานั่นมาให้ฉัน) ชาวสยามจะพูดว่า *ไปเอานั่นมา* (allez, prenez cela & venez) เพื่อที่จะพูดว่า donner du ris à ton enfant ชาวสยามจะพูดว่า *เอาข้าวให้ลูกกิน* (prend ris, donne enfant manger) รูปประโยคนั้นมักจะสั้น แต่เมื่อพูดออกไปแล้วก็ดูเป็นยาว เพราะเขาต้องแสดงกิริยาอาการในทุกกระบวน

เมื่อจะเรียกนามสิ่งหนึ่งสิ่งใดโดยเฉพาะ ชาวสยามมักจะใช้คำที่เป็นกลาง ๆ แล้วเติมคำอื่นเข้าไปอีกคำหนึ่งเพื่อให้แตกต่างกันออกไป เขาพูดว่า *หัวเพชร* (tête de diamant) เมื่อกล่าวถึง *เพชร* (diamant) และมีคำอยู่สองคำ คำหนึ่งคือคำว่า *เพชร* ใช้สำหรับเรียกเพชรที่ยังมิได้เจียระไน และอีกคำหนึ่งใช้เรียกเพชรที่เจียระไนแล้ว เรียกว่า *แหวน* ในคำว่า *หัวเพชร* (hoüà pêt), *หัวแหวน* (hoüà ven) hoüà คือ tête (หัว)

---

[๑] pronom démonstratif

[๒] pronom relatif

[๓] nominatif

เมื่อหมายถึง un homme ชาวสยามใช้คำว่า *ผู้ชาย* (pou chay) และเมื่อหมายถึง femme เขาใช้ว่า *ผู้หญิง* (pou - ying) เขาออกเสียงเกือบจะเป็น pou ging และ *ผู้* (pou) หมายความว่า personne (*บุคคล*) เมื่อจะเรียกชื่อสัตว์ เขาก็เติมคำว่า *ตัว* (corps) เข้าไป corps de boeuf (*โคตัวผู้*) corps de vâche (*โคตัวเมีย*) louk คือ fils (*ลูก*) louk schaou คือ *ลูกสาว* หมายความว่า fille* schaou ในภาษาสยามหมายความว่า jeune (*ยังหนุ่มยังสาว*) เช่นเดียวกับคำว่า *นาง* ในภาษาบาลี เขาก็ใช้คำว่า *เมีย* (mia) เพื่อแสดงถึงสัตว์ตัวเมีย ใช้คำว่า *บ้าน* (ban - village) กับชื่อหมู่บ้านแทบทุกแห่ง *บ้านปากเตร็ดใหญ่* (Ban - pac - tret - yáï) - *หมู่บ้าน* แห่ง *ปาก* (bouche) ของ *ลำน้ำใหญ่* (détroit grand) *บางปากเตร็ดน้อย* (Banc - pac - tret - noï) *หมู่บ้าน* แห่ง *ปากห้วยน้ำน้อย* (détroit petit) บ้านวัด (Ban - vat) *หมู่บ้าน* แห่ง *วัด* (village du couvent) *บางปากน้ำ* (Banc - pac - nam) - *หมู่บ้าน* แห่ง *ปาก*ของ*น้ำ* (eau)

* ลา ลูแบร์ยำเสียสนุก เอาคำว่า “ลูก” ซึ่งเขาแปลไว้เองว่า fils (ลูกชาย) ไปบวกเข้ากับคำว่า “สาว” กลายเป็นผู้หญิงไปได้ ดูคำอธิบายของเขาต่อไปในบทอาเว

บทสวดปาแตร์ นอสแตร์กับบทสวดอาเว เป็นภาษาสยาม[๑]

บทสวดปาแตร์ นอสแตร์

พ่อเราอยู่สวรรค์ ชื่อพระให้* ปรากฏทุกแห่ง
คนทั้งหลายถวายพระพร เมืองพระขอให้ได้แก่เรา
ให้แล้ว (ประ) หนึ่งใจ พระเมืองแผ่นดินเสมอสวรรค์
อาหารเราทุกวันขอให้ได้แก่เราวันนี้
ขอโปรดบาปเรา เสมอเราโปรดผู้ทำบาปแก่เรา
อย่าให้เราตกในความบาป : ให้พ้นจากอันตรายทั้งปวง
อาเมน

Le Pater noſter, & l'Ave en Siamois avec la traduction interlinéaire.

* Particule de l'impératif.

Pere *de* nous *qui* eſtre *au* Ciel. Nom *de* Dieu
Pô ráou you ſavang. Scheu Prá * háï
glorifier *en* tout lieu *par* gents tous offrir *à* Dieu
prâ kot touk heng kon tang-láï touáï Prá
loüange. Royaume *de* Dieu, *je* demande trouver à
pôn. Meüang Prá cô hái dáï kê
nous. finir conformément *au* chœur *de* Dieu *au*
ráou. háï léou ning tcháï prà
Royaume *de la* Terre également *du* Ciel. Nourriture
Meüang Pen-din ſemò ſavang. Ahan
de nous *de* tous *les* jours *je* demande trouver à nous
ráou touk van cô háï dáï kê ráou
en jour ce. *Je* demande pardonner offences *de* nous,
van ni. cô prot bap ráou,
également nous pardonner *aux* perſonnes *qui* faire offence à
ſemò ráou prot poû tam bap kê
nous. Ne nous tomber dans cauſe *de* péché:
ráou. Yâ háï ráou tok náï koüan bap:
délivrer dehors malheur tous.
háï poun kiac anerái tang-poang. Amen.

---

[๑] คำแปลภาษาไทยอยู่ระหว่างบรรทัดภาษาฝรั่งเศส

* เป็นอาชญาบดีมาลา

บทสวดอาเว

อาเวมาเรียเต็มอานิสงส์ พระเจ้าอยู่กับนาง*

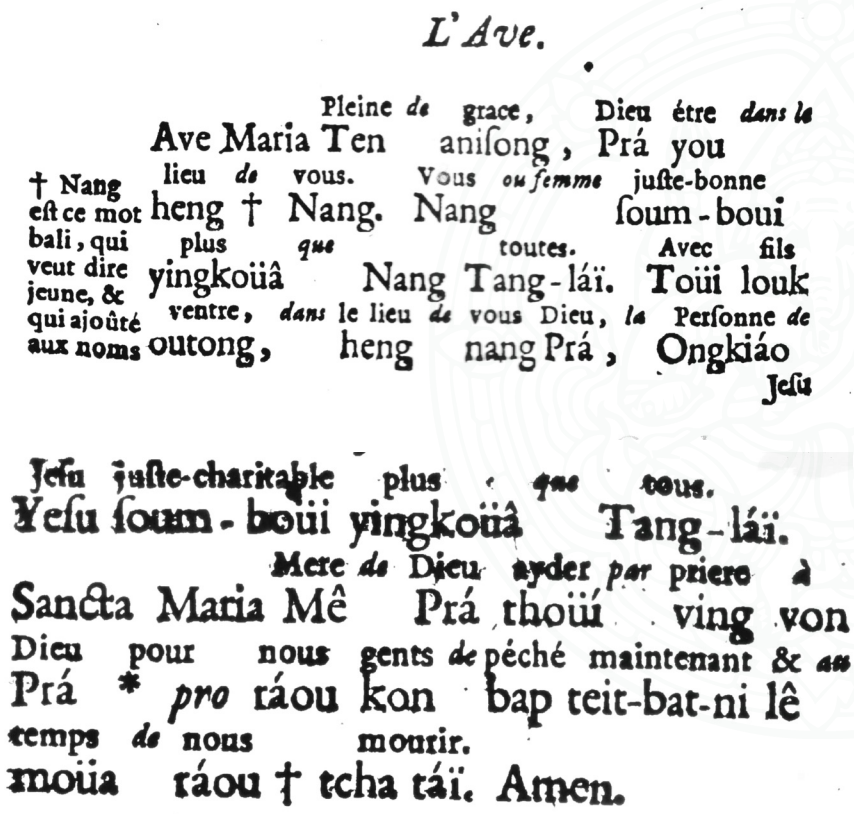
นางสมบุญยิ่งกว่านางทั้งหลาย

ด้วยลูกอุทรแห่งนางพระ องค์เจ้าเยซูสมบุญยิ่งกว่าทั้งหลาย

ซานตามาเรียแม่พระช่วยวิงวอน พระโปร**

เราคนบาปแต่บัดนี้แล เมื่อเราจะ*** ตาย

อาเมน

L'Ave.

Pleine de grace, Dieu être dans le
Ave Maria Ten anisong, Prá you
† Nang lieu de vous. Vous ou femme juste-bonne
est ce mot heng † Nang. Nang soum-boui
bali, qui plus que toutes. Avec fils
veut dire yingkoüâ Nang Tang-láï. Toüi louk
jeune, & ventre, dans le lieu de vous Dieu, la Perſonne de
qui ajoûté outong, heng nang Prá, Ongkiáo
aux noms Jeſu

Jeſu juſte-charitable plus que tous.
Yeſu ſoum-boüi yingkoüâ Tang-láï.
Mere de Dieu ayder par priere à
Sancta Maria Mê Prá thoüí ving von
Dieu pour nous gents de péché maintenant & au
Prá * *pro* ráou kon bap teit-bat-ni lê
temps de nous mourir.
moüa ráou † tcha táï. Amen.

---

* นาง เป็นภาษาบาลี แปลว่า สาว และเมื่อเติมเข้ากับคำนปุงสกลิงค์ ก็กลายเป็นอิตถีลิงค์

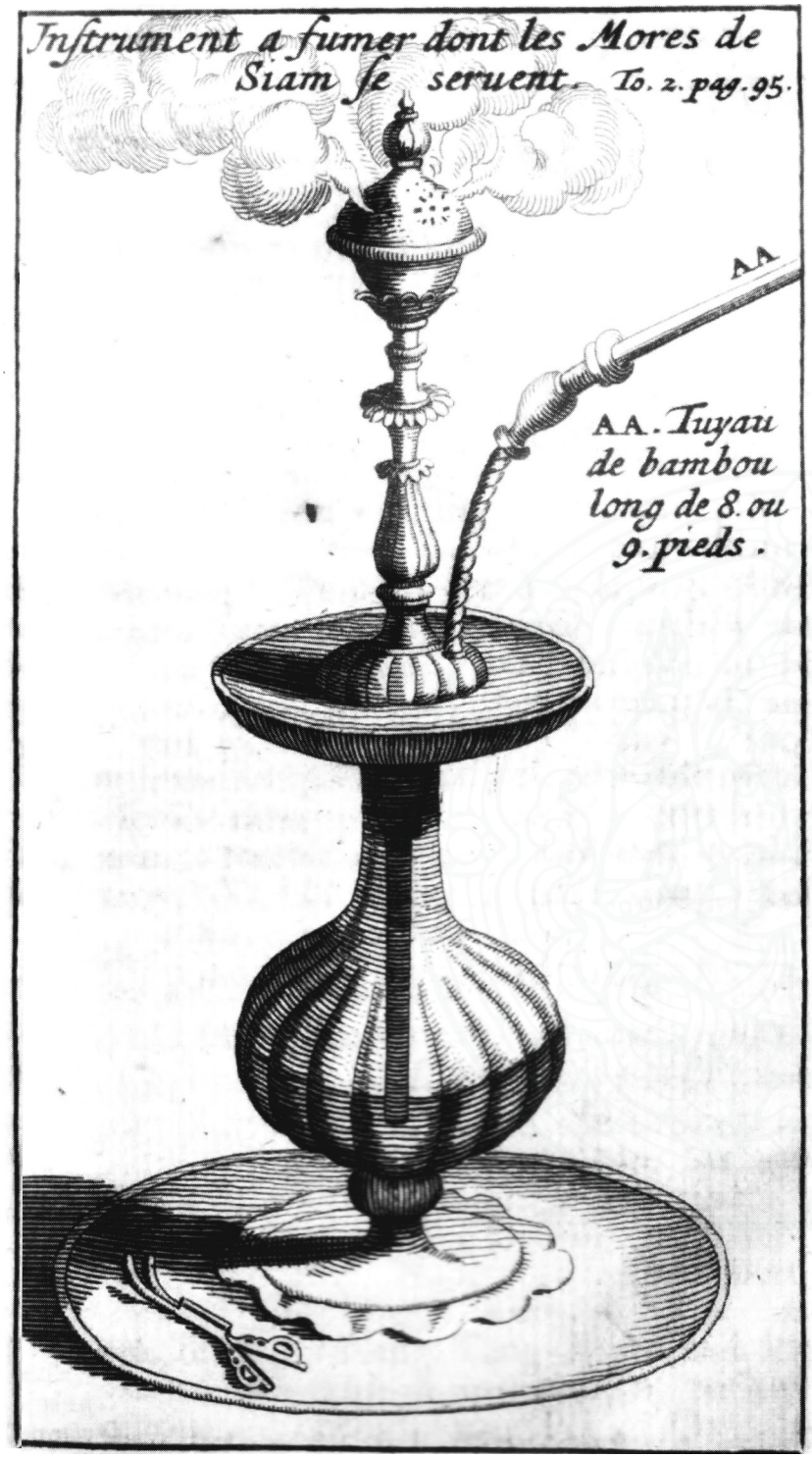
** เป็นคำภาษาละติน [น่าจะมาจากคำว่า โปรส เป็นภาษาเขมร แปลว่า ปล่อย]

*** เป็นกริยานุเคราะห์ของอนาคตกาล

เครื่องสูบยาซึ่งพวกแขกมัวร์ที่อยู่ในสยามใช้กันอยู่

ชาวมัวร์มีขวดทำด้วยแก้ว รูปร่างเหมือนอย่างคนโทน้ำของเรา เพียงแต่มีเชิงเพื่อให้ตั้งอยู่ได้มั่นคงยิ่งขึ้นเท่านั้น เขารินน้ำเติมลงไปในขวดแก้วนั้นครึ่งหนึ่ง แล้วเอาหลอดทำด้วยเงินพันแถบสักหลาดเพื่อให้จุกได้สนิท สอดเข้าไปในคอขวดอันมีขนาดเท่ากันหมดแต่ค่อนข้างยาว แต่หลอดเงินนี้สอดเข้าไปในคอขวดราวสัก ๒ นิ้วเท่านั้น แม้จะมีความยาวตั้งครึ่งฟุต ที่บนยอดขวดนั้นมีถ้วยทำด้วยเงินหรือกระเบื้องเคลือบก้นถ้วยเจาะเป็นรูเชื่อมเข้ากับหลอด ถ้วยนี้แลเป็นที่ใส่ยาเส้น และบนยาเส้นนี้ก็ใส่ถ่านไฟแดงเข้าไว้ ทางด้านข้างของหลอดนั้นเล่าก็มีหลอดขนาดย่อมกว่าอีกอันหนึ่งเสริมรูปร่างเหมือนหัวนมยางที่เด็กดูด หรือจะพูดให้ถูกก็ว่าเป็นหลอดเล็กที่สอดเข้าไปในหลอดใหญ่ทางด้านข้าง และทอดลงไปในหลอดอันใหญ่ด้วยความยาวเท่า ๆ กัน แต่พอครือ ๆ ไม่เต็มช่องเนื้อที่ ปล่อยให้มีช่องว่างสำหรับเป็นทางเดินของควันยาเส้น อันถูกเผาอยู่ในถ้วยกระเบื้องให้ลงไปสู่ในขวด ที่ปลายหลอดเล็กด้านล่างนั้น เขาเสริมหลอดไม้ไผ่ขนาดย่อมพันแถบผ้าเล็ก ๆ หรือแถบแพร จุ้มลงไปถึงในน้ำ บัดนี้บุคคลผู้ใคร่จะสูบยาเส้นก็วางขวดแก้วนี้ลงกับพื้น หรือจะพูดให้ถูกก็คือ วางเครื่องมือทั้งปวงดังข้าพเจ้าพรรณนามานี้ลงกับพื้น แล้วสอดหลอดไม้ซางซึ่งลางทีก็มีความยาวตั้ง ๗ ถึง ๘ ฟุต เข้าในหลอดเงินทางด้านปลายข้างบน ปลายหลอดไม้ซางทั้งสองด้านนี้หุ้มด้วยแผ่นทองคำหรือเงิน นอกจากนี้ทางปลายด้านหนึ่งยังเสริมหลอดแก้วเจียระไนเข้าไว้อีก สำหรับผู้สูบจะได้อมเข้าไว้ในปากด้วยประการฉะนี้ จึงดูประหนึ่งว่าในขณะที่จะสูบยาเส้นนั้น ผู้สูบจะต้องดูดเอาน้ำในขวดมาเข้าปากของตนตามช่องทางที่เชื่อมต่อถึงกันตั้งแต่ปากผู้สูบลงไปกระทั่งถึงน้ำในขวด คือโดยทางหลอดไม้ไผ่อันใหญ่จากหลอดเงินอันย่อมที่เชื่อมกันอยู่ และจากหลอดไม้ไผ่ที่จุ้มลงไปในน้ำโดยเสริมมาจากปลายหลอดเงินด้านล่างนั้น แต่แทนที่จะเป็นดังนั้น อากาศจากภายนอกหาอาจเข้าไปสู่ภายในขวดได้ไม่ ควันของยาเส้นนั้นก็ลงไปตามหลอดเงินอันใหญ่ไม่เพียงแต่จนกระทั่งถึงในขวดเท่านั้น แต่ยังลงไปถึงในน้ำด้วย แล้วแทรกซึมเข้าไปในหลอดไม้ไผ่อันเล็ก และขึ้นไปจนถึงปากผู้สูบ โดยนัยนี้ บุคคลผู้ประดิษฐ์คิดสร้างเครื่องมือชนิดนี้ขึ้นคงจะตระหนักดีว่า การดูดดึงควันลงไปในน้ำย่อมต้องด้วยกฎธรรมดามากกว่า แล้วจากในน้ำนั้นไปสู่ปากของผู้สูบด้วยว่าน้ำนั้นมีน้ำหนักมากกว่าควัน จึงต้องจำนนต่อแรงดึงดูดนั้น

ลางทีก็มีหลอดเล็กอื่น ๆ อีกรายรอบหลอดอันใหญ่ เพื่อให้บุคคลหลายคนใช้สูบพร้อม ๆ กันได้โดยอาศัยมอระกู่อันเดียว และเพื่อให้มอระกู่นี้ตั้งมั่นยิ่งขึ้น เขาก็วางมันลงในถาดทองแดง ใช้ผ้าปูรองรับไว้ที่ตรงนั้น เพื่อมิให้เชิงของขวดเลื่อนไถลไปในถาด

Instrument a fumer dont les Mores de
Siam se seruent. To. 2. pag. 95.
AA
AA. Tuyau
de bambou
long de 8. ou
9. pieds.

เครื่องสูบยา

การเล่นหมากรุกของชาวจีน

๑. รูปลักษณะของกระดานหมากรุก และชื่อตัวหมากรุก

กระดานหมากรุกของชาวจีนประกอบด้วยช่องตารางเหลี่ยม ๖๔ ช่องเหมือนอย่างของเรา เว้นแต่ว่ามิได้แบ่งชัดเจนเป็นตาขาวกับตาดำ อีกทั้งมิได้วางตัวหมากรุกลงในตาสี่เหลี่ยม แต่วางไว้บนมุมของตา คือตรงจุดที่เส้นในกระดานหมากรุกตัดกัน นอกจากนั้น กระดานหมากรุกของเขายังแบ่งครึ่ง มีตา ๓๒ ตา สำหรับผู้เล่นแต่ละฝ่ายในสองคนนั้น และสองครึ่งของกระดานหมากรุกถูกแบ่งออกเป็นช่องว่าง ซึ่งเขาเรียกว่า *แม่น้ำ*[๑] มีขนาดกว้างเท่ากับช่องตารางเหลี่ยม ๑ แถว มิได้โยงจากผู้เล่นคนหนึ่งไปสู่ผู้เล่นอีกคนหนึ่ง แต่ตั้งอยู่ในทางเดียวกับที่เขาเรียงตัวหมากรุกในกระดานนั่นแล ด้วยประการฉะนี้ ช่องสี่เหลี่ยมนั้นจึงมิใช่ตาหมากรุก หากเป็นที่มุมของช่องสี่เหลี่ยมเท่านั้น ฉะนั้น แถวหนึ่ง ๆ จึงมีตาอยู่ ๙ ตา เมื่อมีอยู่ ๕ แถว แถวละ ๙ ตา จึงเป็นหมากรุก ๔๕ ตา ฝ่ายละครึ่งกระดาน ข้าพเจ้าได้ทำวงกลมเป็นเครื่องหมายไว้ให้เห็นแล้ว

เขามีหมากรุก ๓๒ ตัวเหมือนอย่างเรา คือผู้เล่นฝ่ายละ ๑๖ ตัว ชุดหนึ่งสีขาว อีกชุดหนึ่งสีดำ แต่ตัวหมากเหล่านี้ไม่เหมือนกับตัวหมากรุกของเราไปเสียทั้งหมด และไม่ตั้งอยู่ในที่เหมือน ๆ กับของเรา ผู้เล่นแต่ละฝ่ายมีพระราชา[๒] คนละตัว แต่ไม่มีราชินี[๓] มีทหารองครักษ์[๔] ๒ ตัว ช้าง[๕] ๒ ตัว อัศวิน[๖] ๒ ตัว รถศึก[๗] ๒ ตัว ปืนใหญ่[๘] ๒ ตัว แล้วก็มีเบี้ย[๙] อีก ๕ ตัว ผู้เล่นแต่ละฝ่ายตั้งหมากรุก ๙ ตัว ในแถวแรกของกระดานทางด้านของตน ลงบนจุดที่เส้นแบ่งช่องตารางนั้นถูกตัดผ่าน ตั้งแต่จุดแรกไปจนถึงจุดสุดท้าย[๑๐] หมากรุกทั้ง ๙ ตัวนี้ คือ พระราชาซึ่งเขาตั้งไว้ตรงกลาง ขนาบด้วยราชองครักษ์ข้างละตัว ข้างขวาตัวหนึ่ง ข้างซ้ายตัวหนึ่ง หมากช้าง ๒ ตัวนั้นอยู่ติดกับราชองครักษ์ ข้างขวาตัวหนึ่ง ข้างซ้ายตัวหนึ่ง ถัดไปก็เป็นหมากอัศวินขนาบขวาซ้าย ที่สุดก็ถึงหมากรถศึก ๒ ตัว ตั้งอยู่บนมุมสุดของกระดานด้านละตัว หมากปืนใหญ่ ๒ ตัวนั้นตั้งอยู่

---

๑ la rivière
๒ le roy
๓ la dame
๔ les gardes
๕ les éléphants
๖ les chevaliers
๗ les chariots
๘ les canons
๙ les pions
๑๐ ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ตามทางขวางตรงหน้าของผู้เล่นแต่ละฝ่าย”

บนจุดในแถวที่ ๒ ถัดขึ้นไปตรงหน้าหมากอัศวินทั้ง ๒ ตัว ส่วนเบี้ย ๕ ตัวนั้น ตั้งอยู่บนจุดที่ ๑, ๓, ๕, ๗ และ ๙ ของแถวที่ ๔ คือบนเส้นในกระดานหมากรุกที่คั่นช่อง ๆ แรกแถวหน้าของกระดานกับเส้นที่ ๒

๒. การเดินตัวหมากรุก

พระราชานั้นเดินได้ตาเดียวเช่นเดียวกับการเล่นของเรา แต่เดินไปไม่ได้รอบด้าน ได้แต่เดินไปตรงหน้า ถอยหลัง หรือไปทางด้านข้างเหมือนอย่างหมากหอสูง[๑] ของเราเท่านั้น จะเดินตาทแยงเหมือนอย่างตลกหลวง[๒] ของเราไม่ได้ ยิ่งกว่านั้น ยังออกไปนอกขอบเขตอันเป็นสนามยุทธหรือพระราชวังของตน อันมีพื้นที่ ๔ ช่องตารางเหลี่ยม ซึ่งในกระดานหมากรุกของเราใช้เป็นที่ตั้งหมากพระราชากับหมากพระราชินี และเบี้ยของพระราชากับเบี้ยของพระราชินีก็ไม่ได้ กับไม่มีการเดินข้ามตัวหมากกันอีกด้วย*

หมากองครักษ์ ๒ ตัวนั้นก็ออกไปจากขอบเขตที่กักกันไว้ไม่ได้เหมือนกัน และเดินได้เพียงตาเดียวเท่านั้น แต่โดยทางทแยงเหมือนอย่างหมากตลกหลวงของเรา จะเดินอย่างอื่นไม่ได้

หมากช้างทั้ง ๒ ตัวนั้น เดินทแยงเหมือนอย่างหมากตลกหลวงของเรา แต่เดินทีละ ๒ ตา จะมากหรือน้อยกว่านั้นไม่ได้ และจะไม่ข้ามแม่น้ำไปเป็นอันขาด หมากช้างไม่เข้าไปในค่ายของข้าศึก ข้าพเจ้าทราบมาว่าหมากช้างนี้มีชื่อ *ฟิล* (fil) ในภาษาอาหรับ และจากคำว่า *ฟิล* นี้เอง เรานำเอามาเรียกหมากตลกหลวงของเราว่า *ฟอล* (fol) อันตรงกับหมากช้างนี้แล

หมากอัศวินนั้นเดินได้ทีละ ๒ ตา เหมือนอย่างของเรา ตัวหนึ่งเดินได้อย่างหอสูงของเรา และอีกตัวหนึ่งเดินได้อย่างตลกหลวงของเรา แต่หมากอัศวินของเขาไม่เดินข้ามหมากตัวอื่น ๆ จะต้องมีทางเบิกว่างอย่างน้อยที่สุดก็ด้านใดด้านหนึ่ง จึงจะเดินได้ ข้าพเจ้าขออธิบายดังนี้ การเดินของหมากอัศวินนั้นเดินได้ ๒ ก้าว ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว คือตัวหนึ่งเดินเหมือนอย่างหมากหอสูงของเรา และอีกตัวหนึ่งเดินเหมือนหมากตลกหลวง การเดินก้าวแรกของหมากอัศวินนั้น อย่างน้อยที่สุดจะต้องมีช่องว่างให้เดินได้ในทางใดทางหนึ่ง คือแล้วแต่จะเดินได้อย่างหมากตลกหลวงหรือหมากหอสูง อนึ่ง หมากอัศวินนั้นอาจข้ามแม่น้ำได้ และความกว้างของแม่น้ำนั้นมีค่าเท่ากับ ๑ ก้าวในจำนวน ๒ ก้าวที่หมากอัศวินจะต้องเดิน โดยถือว่าเป็นช่องตารางเหลี่ยมแถวหนึ่งเหมือนกัน

หมากรถศึกเดินเหมือนอย่างหมากหอสูงของเรา และอาจเดินข้ามแม่น้ำได้

หมากปืนใหญ่ก็เดินเหมือนอย่างหมากหอสูงของเราเหมือนกัน และอาจเดินข้ามแม่น้ำได้

---

[๑] tours

[๒] fols

* ที่ตรงนี้ เขาใช้คำกริยาว่า roquer ซึ่งในการเล่นหมากรุกฝรั่ง หมายความว่า ยกหอสูงไปตั้งชิดพระราชา แล้วยกพระราชาข้ามไปตั้งในตาถัดจากหอสูงไปในขณะเดียวกัน

เบี้ยหมากรุกนั้นเดินได้เพียงก้าวเดียวเหมือนอย่างเบี้ยของเรา และจะเดินทีละ ๒ ก้าวไม่ได้เลย เป็นอันขาด แม้จะเป็นครั้งแรกที่ผู้เล่นใช้เดิน เบี้ยอาจเดินข้ามแม่น้ำอันนับเท่ากับ ๑ ก้าวได้ และเมื่อได้ข้ามแม่น้ำไปแล้ว ไม่เพียงแต่เบี้ยจะเดินไปข้างหน้าได้เท่านั้น ยังอาจเดินไปข้าง ๆ เหมือนอย่างหมากหอสูงของเราได้อีกด้วย แต่จะเดินตาทแยงอย่างหมากตลกหลวงไม่ได้ เช่นเดียวกับเบี้ยของเราเหมือนกัน และจะถอยหลังก็ไม่ได้ แม้จะสุดกระดานแล้ว ดังที่เราเรียกว่า *อัลเล อา ดาม* (aller à Dame)

๓. จุดประสงค์ของการเล่น

จุดประสงค์ของการเล่นก็คือ ให้ฝ่ายหนึ่งอับและจนแต้มเหมือนอย่างหมากรุกของเรา และหมากพระราชาจำเป็นต้องหาทางให้พ้นจากอับ ด้วยการเปลี่ยนที่ตั้ง หรือไม่ก็ด้วยการให้หมากของฝ่ายตนคุ้มกันเข้าไว้ทำนองเดียวกับการเล่นของเราเหมือนกัน

๔. เขากินกันอย่างไร

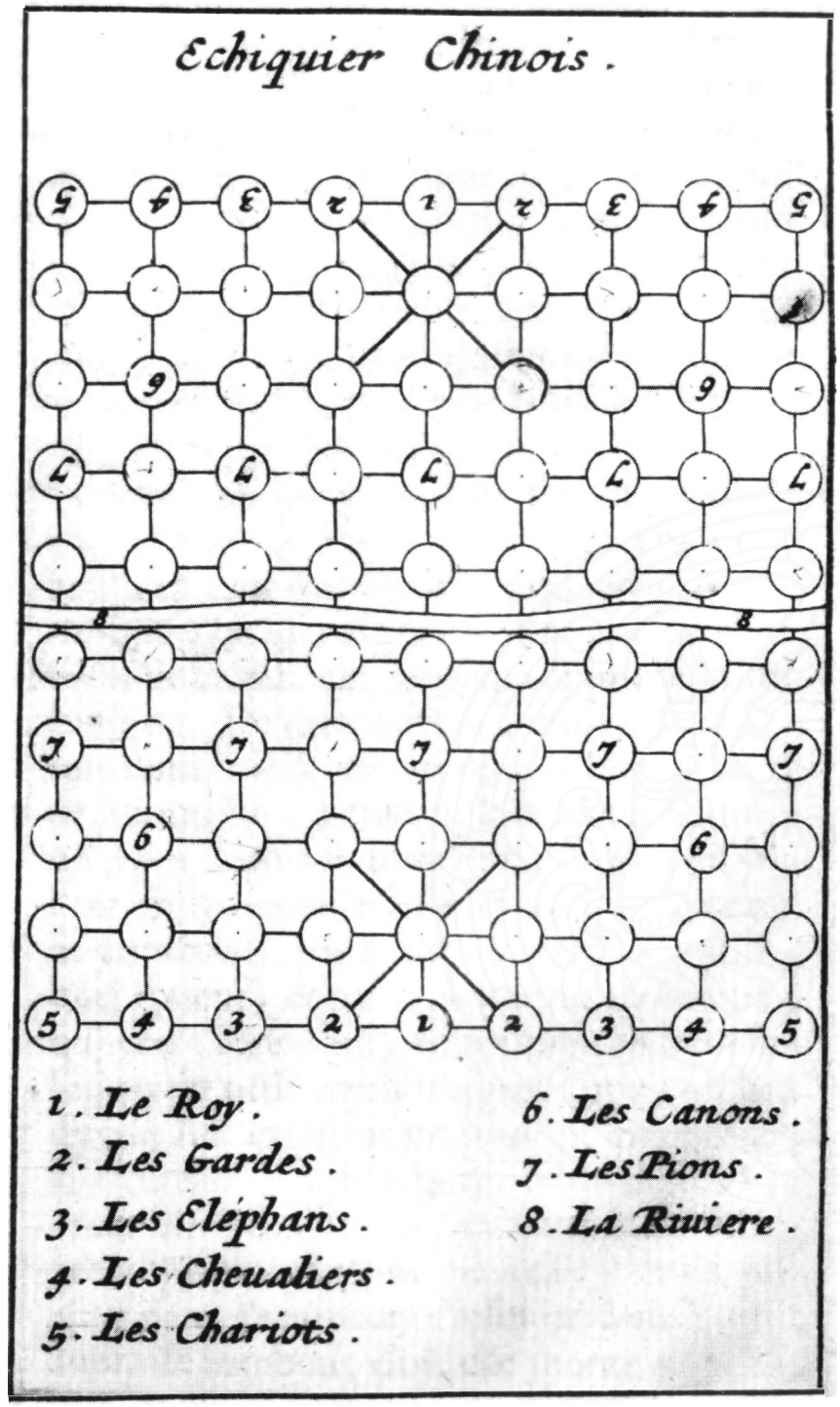
หมากรุกทุกตัวกินหมากของฝ่ายตรงข้ามได้ทั้งนั้น โดยเข้าไปตั้งแทนที่หมากที่ตัวกิน ชั่วแต่ขอให้ทางเดินจากตัวหนึ่งไปสู่อีกตัวหนึ่งว่างอยู่เท่านั้น[๑] เว้นเสียแต่หมากปืนใหญ่ ซึ่งจำเป็นต้องมีหมากตัวอื่นคั่นหมากตัวที่หมากปืนใหญ่กินนั้น และไม่จำเป็นว่าจะเป็นหมากฝ่ายเดียวกันหรือว่าเป็นหมากของฝ่ายข้าศึกว่ากันว่าเพื่อใช้ที่ตรงนั้นเป็นที่กำบัง ด้วยประการฉะนี้ จึงจำเป็นต้องมีหมากตัวหนึ่งอยู่ระหว่างหมากปืนใหญ่กับหมากพระราชา เพื่อที่หมากปืนใหญ่จะได้ให้ตัวกินแก่หมากพระราชา และถ้าหมากที่คั่นอยู่ระหว่างหมาก ๒ ตัวนี้เป็นหมากฝ่ายพระราชา ทำให้หมากพระราชาตกอยู่ในที่อับ ก็อาจยกเอาหมากตัวนั้นออกจากกระดานเสียได้ เพื่อให้หมากพระราชาพ้นจากตาอับ เพื่อให้หมากพระราชาเดินเข้าไปประชิดหมากปืนใหญ่ อนึ่ง หมากปืนใหญ่นั้นอาจใช้เป็นที่กำบังหมากปืนใหญ่อีกตัวหนึ่งก็ได้

ตัวเบี้ยหมากรุกของเขาไม่เดินตาทแยงเหมือนอย่างหมากรุกของเรา คือเดินไปข้างหน้าเมื่อยังมิได้ข้ามแม่น้ำ และเดินไปข้างหน้ากับไปข้าง ๆ เหมือนอย่างหมากหอสูงของเราเมื่อข้ามแม่น้ำไปแล้ว

จะปล่อยให้หมากพระราชาต่อหมากพระราชาไปประจันหน้ากันไม่ได้เป็นอันขาด นอกจากจะมีหมากตัวใดตัวหนึ่งคั่นเข้าไว้ ฝ่ายใดที่เดินแต้มดังนี้ และประสงค์จะยกหมากที่คั่นหมากพระราชาทั้งคู่นั้นออกจะทำให้หมากพระราชาของตนตกอยู่ในที่อับ ซึ่งมิชอบที่จะกระทำดังนั้น ด้วยว่าหมากพระราชาจะกินหมากตัวอื่นได้ก็เฉพาะตัวที่อยู่ในช่องที่ใกล้เคียงกับตัวเท่านั้น และตามทางเดินของหมากหอสูงของเรา มิใช่ตามทางเดินของหมากตลกหลวงของเรา

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “คือไม่มีหมากตัวอื่นคั่นทางเดินอยู่”

หมากรุกจีน

๑. พระราชา

๒. ราชองครักษ์

๓. ช้าง

๔. อัศวิน

๕. รถศึก

๖. ปืนใหญ่

๗. เบี้ยหมากรุก

๘. แม่น้ำ

เครื่องคิดเลขของชาวจีน[๑]

เครื่องคิดเลขที่ชาวจีนใช้กันนั้นเป็นรางไม้สี่เหลี่ยม มีความยาวมากกว่าความกว้างมาก แบ่งออกเป็นช่องเหลี่ยมสองตอนด้วยไม้ราว ขนานไปตามแนวความยาว และไปจรดทางด้านกว้าง อันไม้ราวที่ขนานกันทั้งสามชิ้นนี้ (ข้าพเจ้าหมายถึง ๒ แถบด้านยาวของโครงรางกับชิ้นที่อยู่ตรงกลาง) มีลวดเหล็กหรือไม้เหลากลมหรือลวดทองเหลืองมากมายหลายชิ้น แทงสอดตั้งเป็นมุมฉากขนานกันไปตลอดแนว และขนานกับโครงรางด้านกว้างทั้ง ๒ ด้าน และจัดระยะเท่ากันหมดทุกอันอย่างเป็นระเบียบ และในเส้นลวดแต่ละอันนั้นร้อยลูกประคำเข้าไว้อันละ ๗ เม็ด เอาไว้ทางด้านราวเหล็กตอนกลาง ๒ เม็ด และอีกด้านหนึ่ง ๕ เม็ด เคลื่อนไหวไปมาตามเส้นลวดได้ คือเข้าไปใกล้ราวไม้อันกลางและถอยออกมาได้

เครื่องมือชนิดนี้มีเส้นลวดขวางไม่มากกว่า ๒๐ หรือ ๒๕ อัน ด้วยจำนวนนั้นไม่ค่อยจะแน่นอนนัก วางอยู่ทางราบ มิใช่โดยทางตั้ง และหันเส้นลวดด้านที่มีลูกประคำแถวละ ๕ เม็ดเข้าหาตัว วิธีใช้นั้นมีหลักเกณฑ์ดังนี้ คือ

๑. เม็ดประคำนั้นจะเป็นเครื่องหมายในการนับก็ต่อเมื่อถูกผลักไปประชิดไม้ราวอันกลาง

๒. เม็ดประคำแต่ละเม็ดใน ๕ เม็ดนั้น มีมูลค่าเท่ากับ ๑ แต้ม (หรือ ๑ คะแนน) และเม็ดประคำแต่ละเม็ดใน ๒ เม็ดนั้น จะมีมูลค่าเท่ากับ ๕ แต้ม เม็ดประคำเหล่านี้จะมีค่าขึ้นทุกครั้งที่ถูกผลักไปประชิดไม้ราวอันกลาง

๓. ลวดเหล็กแต่ละอัน นับจากขวาไปซ้าย เป็นหลัก*หน่วย* หลัก*สิบ* หลัก*ร้อย* หลัก*พัน* และเพิ่มกำลัง*สิบ*ขึ้นเรื่อยไปตามลำดับการนับอย่างธรรมดา อนึ่ง เขาใช้รางนั้นคิดเลขได้ในที่หลายแห่งด้วยกัน โดยเลือกเอาลวดเหล็กอันหนึ่งอันใดเป็นหลัก*หน่วย*แล้ว อันถัดไปทางซ้ายมือเป็นหลัก*สิบ* หลัก*ร้อย* และต่อ ๆ ไป เพียงเท่านี้ก็พอจะเข้าใจวิธีใช้สำหรับผู้ที่เคยนับโดยใช้คะแนนแล้ว ความรวดเร็วที่ข้าพเจ้าได้เห็นชาวจีนในกรุงสยามใช้เครื่องมือชนิดนี้แทบดูไม่ทัน แต่เขาบอกข้าพเจ้าว่าเป็นผลของการฝึกใช้มาเป็นเวลาสองปี เครื่องมือชนิดนี้อาจสร้างขึ้นง่าย ๆ กว่าก็ได้ โดยลวดเหล็กข้างหนึ่งใช้ลูกประคำเพียง ๔ เม็ด และอีกข้างหนึ่งใช้เพียงเม็ดเดียวเพราะลวดเหล็กแต่ละอันก็นับได้ถึง ๙ แล้ว อันเป็นจำนวนที่ต้องการสำหรับหลักหนึ่ง ๆ

[๑] หมายถึง ลูกคิด

การทำเครื่องมืออย่างง่าย ๆ ทำนองนี้เป็นแบบของชาวโรมัน และปิโญริอุส[๑] เป็นผู้ทำให้เรารู้จักเครื่องมือชนิดนี้ ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงไว้แล้วในบันทึกฉบับเดียวกันนี้ ขอยกให้เป็นหน้าที่ของนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลายวินิจฉัยเอาเถิดว่า เครื่องมือสองชนิดนี้ อันไหนได้รับการประดิษฐ์คิดค้นขึ้นก่อนกัน คือว่าอย่างมีลูกประคำครบหรือว่าอย่างง่าย อย่างง่ายนั้นดูเหมือนจะได้รับการแก้ไขตัดทอนมาจากอย่างครบ แต่อย่างครบนั้นก็ดูเหมือนจะได้รับการเพิ่มเติมมาจากอย่างง่าย เพื่อให้สะดวกและแน่นอนในการใช้ยิ่งขึ้น

[๑] Pignorius

ว่าด้วยแหลมกู๊ดโฮป[๑]

ข้าพเจ้าให้ภาพปริทัศน์ของแหลมกู๊ดโฮปไว้ ๓ ภาพที่แตกต่างกัน ซึ่ง ๒ ภาพนั้นเป็นภาพใหม่จริง ๆ และภาพที่ ๓ นั้นเป็นภาพที่มองจากอ่าวที่เรือทอดสมออยู่ อันได้คัดมาจากแผนที่ฮอลันดาที่ดีมากแผ่นหนึ่ง

ทุกคนย่อมทราบดีอยู่แล้วว่า ชาวฮอลันดาอาศัยสถานที่นี้เป็นที่มั่นสำคัญ เพื่อดูแลการเดินเรือในแถบบุรพทิศ ป้อมที่ป้องกันเมืองนั้น แม้จะไม่ใหญ่โตเทียบได้กับในยุโรป แต่ก็เพียงพอสำหรับดินแดนที่ไม่มีเพื่อนบ้านใกล้เคียงให้เกรงกลัว หรือศัตรูที่น่าเกรงขามเล่า ก็อยู่ห่างไกลกันนัก เพราะฉะนั้นจึงจะมาราวีได้ก็ด้วยความลำบากยากยิ่ง

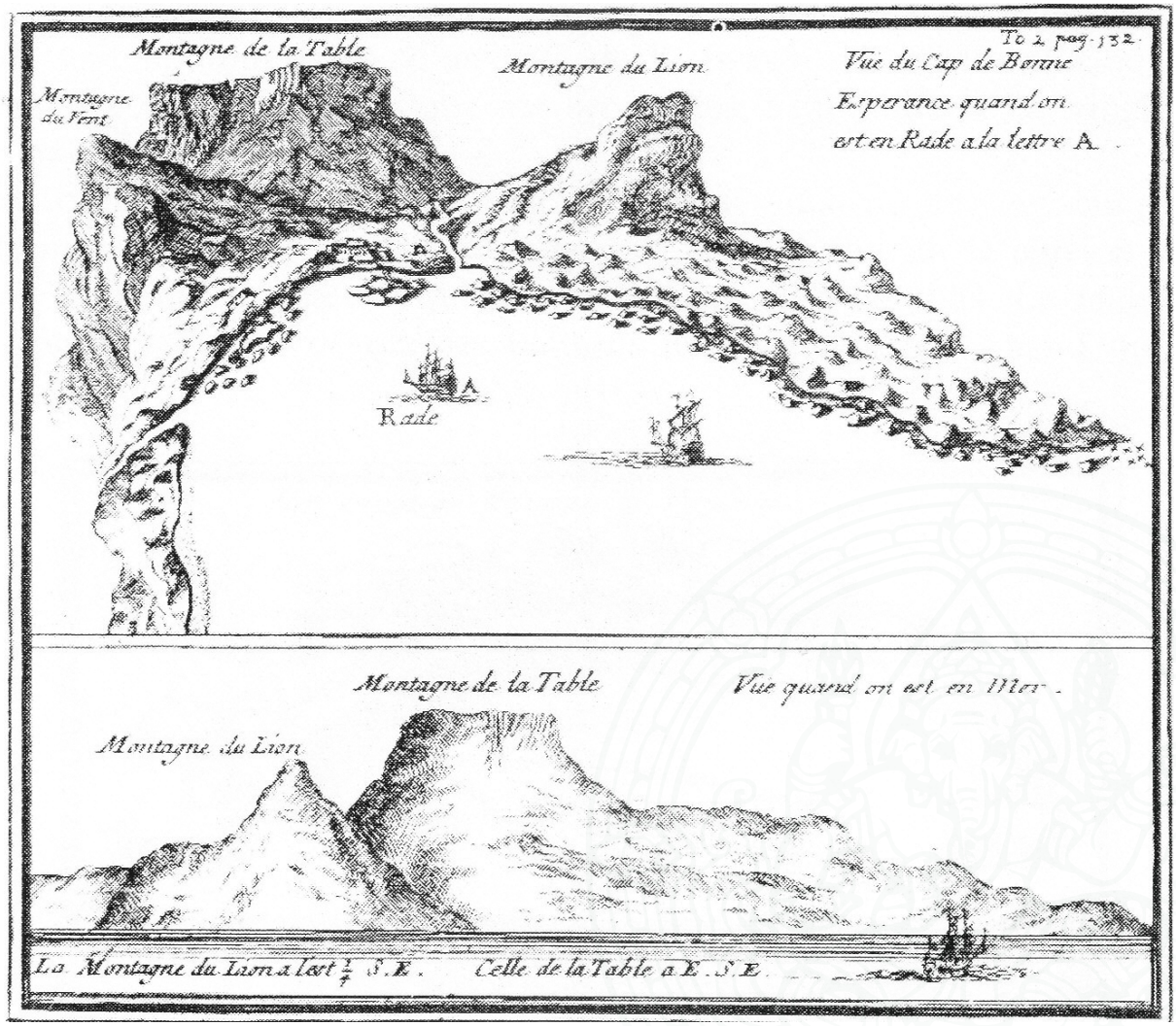
สวนของบริษัท ซึ่งปรากฏแผนผังอยู่ในภาพพิมพ์หนึ่งในสามแผ่นนั้น กว้างขวางใหญ่โตมาก เมื่อเทียบกับขนาดของป้อม และแม้ว่าดินไม่ดีมากนัก ก็ยังสามารถปลูกกะหล่ำปลี ฟักทอง ส้มกับทับทิมได้เป็นอันมาก รวมความว่ามีบรรดาผักและผลไม้ที่จะเก็บไว้เป็นเสบียงได้อย่างเหลือเฟือ ซึ่งนักเดินเรือจะต้องสะสมไว้สำหรับการเดินทางในระยะที่ไกล ๆ

ที่มุม ๆ หนึ่งและในแปลงเดียวกัน ข้าพเจ้าได้เห็นต้นการบูร ต้นมะเดื่อเทศ และต้นไม้พุ่มอีกต้นหนึ่งสูงประมาณ ๒ ฟุต เขาบอกว่าเป็นต้นไม้ที่ให้ใบชา และซึ่งข้าพเจ้าสำคัญว่าเป็นต้นสาลี่เสียอีก ต้นไม้ชนิดนี้ไม่มีดอก ไม่มีผล และมีใบน้อยเหลือเกิน ที่ใกล้ ๆ กันนั้นและในอีกแปลงหนึ่งมีสับปะรดอยู่ ๒ - ๓ กอ นี้แลเป็นของหายากในดินแดนที่เขาชี้ให้ข้าพเจ้าดู องุ่นนั้นไม่ใช่ว่าจะหาไม่ได้ มีก็ที่พวกฮอลันดาปลูกไว้เท่านั้น เหล้าองุ่นนั้นสีขาวและมีรสดีพอใช้ มีลางคนในหมู่ของเราได้ขึ้นไปจนถึงยอดเขาโต๊ะเพื่อเสาะหาพันธุ์พฤกษชาติที่แปลก ๆ แต่ก็ไม่ได้พบอะไรเลย อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาให้ดีแล้ว ก็ไม่เห็นว่าจะมีต้นไม้อะไรที่แปลกไปกว่าที่มีอยู่ในแถบนี้ เปลือกหอยที่พบนั้นไม่ใช่ส่วนที่เหลือมาแต่ครั้งน้ำท่วมใหญ่ล้างโลก ดังที่มีผู้คาดเดาไว้ พวกนก ลิง และชาวฮ็อตเทนท็อตเป็นผู้นำมาแล้วทิ้งไว้

ทางเดินในสวนมักจะมาบรรจบกันเข้าเอง เพราะพื้นดินที่มิได้รับการเพาะปลูกเต็มไปด้วยตะไคร่น้ำ อนึ่ง ความสะอาดของสวนเล่า ก็มิได้สำแดงออกซึ่งความประหยัด หรือให้การทะนุบำรุงมากมายเท่าใดนัก เหมือนสวนผักของพวกพ่อค้าที่มุ่งจะเอากำไรเป็นส่วนใหญ่ มิได้ชื่นชมในความเจริญตาแต่ประการใดเลย

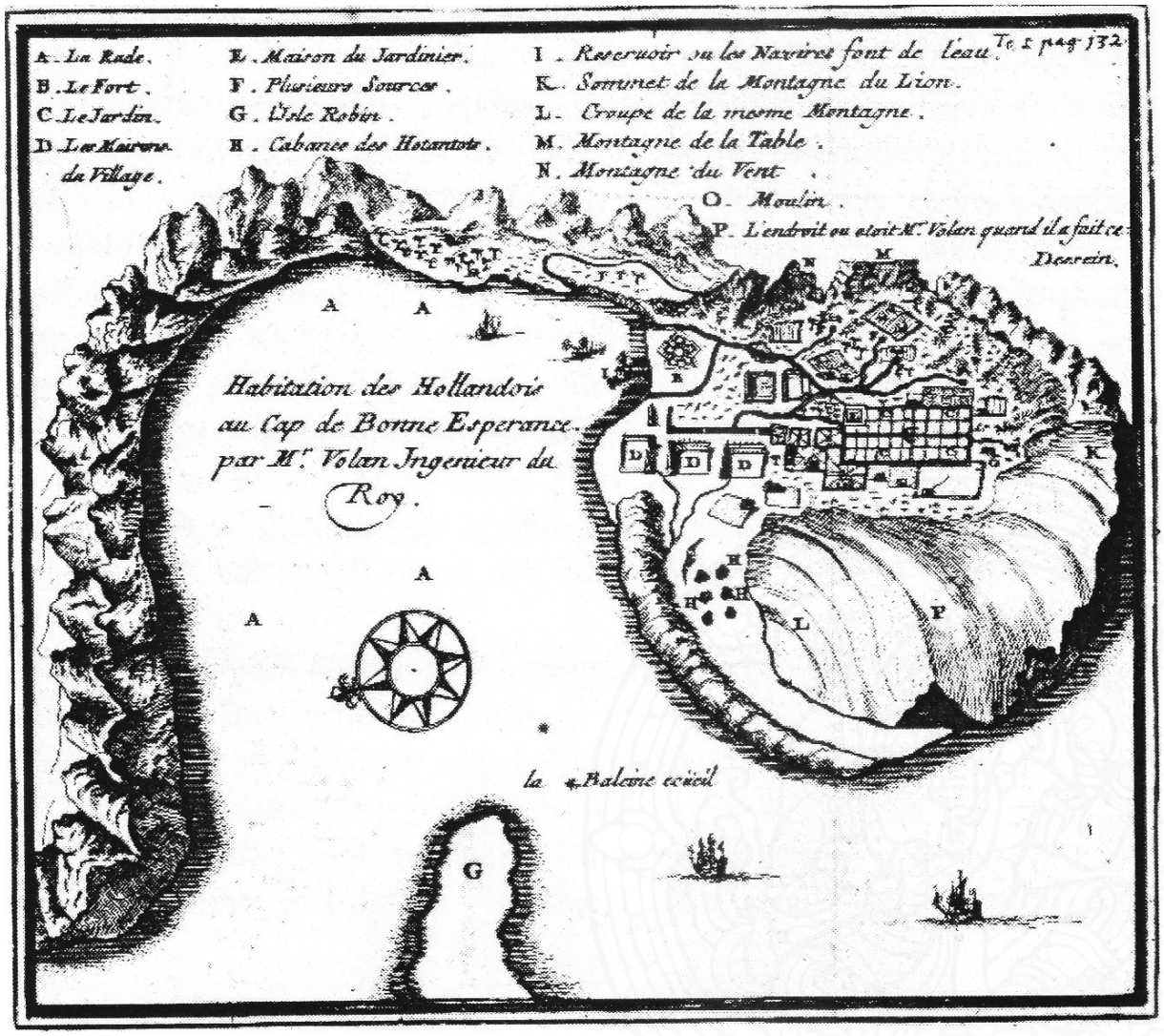
---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศส เรียกว่า Cap de Bonne - Espérance

(บน) *ภาพแหลมกู๊ดโฮป มองจากอ่าวที่จอดเรือ ตรงอักษร A*
(คำบรรยายภาพจากซ้ายไปขวา) เขาลม เขาโต๊ะ เขาสิงโต

(ล่าง) *ภาพแหลมกู๊ดโฮป มองขณะที่แล่นเรืออยู่ในทะเล*
(คำบรรยายภาพจากซ้ายไปขวา) เขาสิงโต เขาโต๊ะ
เขาสิงโตอยู่ทางทิศตะวันออก ๑/๔ ตะวันออกเฉียงใต้
เขาโต๊ะอยู่ทางทิศตะวันออก - ตะวันออกเฉียงใต้

นิคมฮอลันดาที่แหลมกู๊ดโฮป ฝีมือเมอสิเยอร์โวล็อง วิศวกรหลวง

A. ชายฝั่ง

B. ป้อม

C. สวน

D. บ้านเรือนในนิคม

E. เรือนคนทำสวน

F. แหล่งน้ำ

G. เกาะโรบิน

(หน้าเกาะโรบิน) หินโสโครก[๑]

H. กระท่อมของพวกฮ็อตเทนท็อต

I. ถังเก็บน้ำจืดสำหรับใช้ในเรือ

K. ยอดเขาสิงโต

L. ท้ายเขาสิงโต

M. เขาโต๊ะ

N. เขาลม

O. กังหันลม

P. สถานที่ตรงที่เมอสิเยอร์โวล็องเขียนภาพจำลองนี้

---

[๑] ในแผนผังเห็นแนวหินโสโครกหน้าเกาะโรบิน ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสระบุชื่อว่า la baleine écueil

น้ำที่ใช้หล่อเลี้ยงนั้นไหลมาจากคลองหลายสายเข้าไปในสวน หลังจากที่ออกมาจากโรงสีหลังหนึ่งซึ่งใช้กำลังกระแสน้ำในการโม่ และทางท้ายสวนนั้นเป็นที่ซักผ้า มีอยู่สายเดียวเท่านั้นที่ถูกกันให้เหไปสู่อ่างเก็บน้ำอันอยู่ที่ชายฝั่ง ซึ่งเรือทั้งปวงมารับเอาไปตุนไว้เป็นเสบียง

สวนนั้นแบ่งออกเป็นแปลงสี่เหลี่ยมหลายแปลงด้วยกัน กว้างใหญ่ประมาณ ๑ ใน ๔ ของปลาซ รัวยาล[๑] แปลงเหล่านี้มีต้นไม้ใหญ่เป็นแนวล้อมรอบ เพื่อป้องกันกระแสลมซึ่งพัดมาอย่างรุนแรงมากในบางครั้ง จนทำให้เรือที่จอดอยู่ตามชายฝั่งพลิกคว่ำได้ ถ้ามิได้ใช้สมอและสายสมอที่แข็งแรง พอกระแสลมเหล่านี้ตั้งเค้ามาเป็นก้อนเมฆรวมกันเป็นกลุ่มอยู่ระหว่างเขาโต๊ะ กับเขาลูกที่เขาเรียกว่าเขาลม แล้วเกิดเป็นพายุฝนขึ้น ต้นมะนาวกับต้นส้มที่ปลูกไว้เป็นแนวตั้งแต่หัวสวนจรดท้ายสวน พอต้านความรุนแรงของพายุได้อยู่ นี่คือสภาพของสวนและหมู่บ้านใกล้ ๆ ชายฝั่งทะเลซึ่งค่อนข้างอยู่ในสภาพดี และได้รับลมจากทิศใต้อันเป็นลมหนาวของประเทศนั้น ชาวฮอลันดาคุ้นกับภูมิอากาศอย่างนี้เสียแล้ว กล่าวว่าถ้าแม้ลมตะวันตกเฉียงใต้จะมีพัดมาในฤดูร้อนของเขาซึ่งเป็นฤดูหนาวของเราไซร้ ก็จะเกิดโรคปอดชุกชุมและเป็นอันตรายมากทีเดียว

ในระยะเวลาเพียงเล็กน้อยที่ได้อยู่ที่นั่น ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้ศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวฮ็อตเทนท็อต อันเป็นชาวพื้นเมืองของแหลมนั้นอย่างลึกซึ้งได้ แม้ว่าพวกเขาจะมีความเป็นอยู่กันอย่างง่าย ๆ ไม่จำต้องใช้เวลาศึกษากันนานนักก็ตาม ที่เรียกกันว่า “ฮ็อตเทนท็อต” ก็เพราะว่าในขณะที่พวกเขาเต้นระบำ ก็เอาแต่ร้องว่า “ฮ็อตเทนท็อต” อยู่คำเดียวเท่านั้นแล้ว นิสัยติดยาสูบกับเหล้าที่พวกชาวต่างชาติเสนอให้อันเป็นกรณีเบิกทางให้พวกเขาต้อนรับชาวฮอลันดาเข้าไว้ในประเทศนี้นั้น จะใช้ให้เต้นระบำให้ดูนานสักเท่าไรก็ได้ กล่าวคือกระทืบเท้าข้างหนึ่ง แล้วก็เปลี่ยนเป็นอีกข้างหนึ่ง เช่นเดียวกับการย่ำผลองุ่นในการทำเป็นเหล้าฉะนั้นแล พลางก็เปล่งคำว่า “ฮ็อตเทนท็อต - ฮ็อตเทนท็อต” อยู่มิได้ขาดปากด้วยสำเนียงทุ้มราวกับว่าเป็นหอบหืด หรือราวกับเกรงว่าจะไปปลุกใครให้ตื่นขึ้นฉะนั้น เพลงฮัมนี้ไม่มีเสียงขึ้นลง แต่เป็นจังหวะจะโคน สองพยางค์แรกของคำว่าฮ็อตเทนท็อตเป็นโน้ตดำสองตัวเสมอ และพยางค์สุดท้ายเป็นโน้ตตัวขาว[๒]

ชาวฮ็อตเทนท็อตไปไหนมาไหนโดยไม่ใส่เสื้อผ้าดังที่แสดงให้เห็นในภาพนั้นแล มีหนังสัตว์คลุมไหล่เป็นทำนองเสื้อคลุมอยู่เพียงชิ้นเดียวเท่านั้นแล้ว แต่ก็มักเปลื้องออกเสียเสมอ คงเหลือแต่กระเป๋าเล็ก ๆ ทำด้วยหนังใบหนึ่งผูกเชือกแขวนคอไว้ กับผืนหนังอีกชิ้นหนึ่งประมาณใหญ่กว่าฝ่ามือแปะไว้ไม่มิดชิดเลย เมื่อพวกเขายืนหันข้างให้เรา หรือเมื่อใช้อิริยาบถอะไรที่ผลีผลาม

---

[๑] Place Royale อยู่ในกรุงปารีส ปัจจุบันเรียกว่า Place des Vosges

[๒] โน้ตตัวดำแทน ๑ จังหวะ โน้ตตัวขาวแทน ๒ จังหวะ

ชาวฮ็อตเทนท็อตมีรูปร่างได้ส่วนสัดดี เดินเหินก็คล่องแคล่วอย่างบอกไม่ถูก พวกเขาเกิดมามีผิวขาวพอ ๆ กับชาวสเปน แต่มีเส้นผมหยิกเป็นก้อน ๆ และมีรูปพรรณละม้ายคล้ายไปทางพวกนิโกรอยู่ อนึ่ง พวกเขาทำผิวให้ดำอยู่เสมอ โดยใช้ไขถูตัวและหน้า แล้วยังเอาไขทาผมอีกด้วย ถ้าพวกเขาอยู่ทางเหนือลมแล้วละก็ จะได้กลิ่นมาก่อนตั้ง ๒๐ ก้าวทีเดียว พวกเราได้ให้หม้อกับกาต้มน้ำแก่เขาสำหรับใช้ล้าง แต่ก่อนสิ่งอื่นใด พวกเขาควักไขมันมาเต็มฟายมือแล้วทาตัวตั้งแต่หัวจรดเท้า ไขมันนี้ป้องกันพวกเขาไว้จากสายลมและแสงแดด ทำให้ผิวเกลี้ยงและไม่ตึง และพวกเขาพอใจเรื่องประโยชน์ที่ได้จากธรรมชาติมากกว่าเรื่องของความหอมและความรื่นรมย์ ชาวฮ็อตเทนท็อตเป็นคนที่ปราดเปรียวมากและมีอยู่หลายคนในพวกเขาที่วิ่งแข่งชนะม้า ไม่มีสายน้ำไหลเชี่ยวที่ไหนที่พวกเขาจะว่ายข้ามไปไม่ได้ มีความชำนิชำนาญในการยิงธนูและพุ่งหลาว มีความกล้าถึงขนาดบ้าบิ่นทีเดียว ลางครั้งก็อาจสังหารสิงโตเสียอยู่มือ ขอแต่เพียงให้มีหนังสัตว์หรือผ้าขี้ริ้วหนา ๆ พอที่จะคลุมแขนซ้ายไว้ได้ให้มิดเท่านั้น เขาเอาหนังสัตว์หรือผ้าขี้ริ้วนั้นแลยัดเข้าไปในปากสิงโต แล้วก็แทงด้วยหลาวหรือมีดที่เขาถือไว้ในมือขวา ถ้าไปด้วยกันสองคน คนหนึ่งก็คอยฆ่าสิงโตและอีกคนหนึ่งคอยล่อเข้าไว้ หากไปด้วยกันหลายคนไซร้และไม่มีสิ่งไรป้องกันตัวเลย พวกเขาก็จะรุมเข้าไปพร้อม ๆ กัน มักจะมีใครคนหนึ่งเสียชีวิตอยู่บ่อย ๆ แต่สิงโตก็ตายเพราะถูกรุมล้อมเหมือนกัน ลางครั้งก็พากันหนีไปหมด ไม่เอาเป็นธุระกับสิงโตแต่อย่างใด

พวกผู้หญิงชาวฮ็อตเทนท็อตก็ใช้ไขมันทาตัวเช่นพวกผู้ชายเหมือนกัน แม้ว่าพวกนางยังรักสวยรักงามในการใช้เครื่องประดับด้วยการใช้กระดูกชิ้นเล็ก ๆ หรือเปลือกหอยเล็ก ๆ เสียบเข้ากับเรือนผมอันสั้นและหยิกเป็นก้อน พวกนางมีสร้อยคออันทำด้วยกระจกแก้วหลากสี กระดูก และวัตถุอย่างอื่นเหมือนกัน สุดแท้แต่พวกชาวต่างถิ่นจะนำมากำนัลหรือขายให้ ขาแต่ละข้างมีวงหนังสัตว์ราวสัก ๕๐ วง กระทบกันกรอกแกรกทำให้บังเกิดเสียงเมื่อพวกนางเต้นระบำ และใช้เป็นเครื่องกันหนามด้วยเมื่อเข้าไปหาฟืนในป่า ด้วยว่าเป็นภาระของพวกนาง หาใช่บรรดาสามีไม่

ชาวฮ็อตเทนท็อตทั้งชายและหญิงกินเครื่องในสัตว์ที่พวกเราให้โดยแทบไม่ได้ควักเอาสิ่งสกปรกออกกันเลย ใช้ย่างบนไฟถ่านแต่เพียงเล็กน้อยพอเป็นพิธีเท่านั้น ถ้าเราเอาเหล้าไปให้ เขาก็จะหยิบเปลือกหอยเปลือกแรกที่พบตกอยู่กับพื้นดินนั่นแลมารองรับ โดยเป่าเอาผงออกเสียหน่อย แล้วก็ใช้เปลือกหอยนั้นแลเป็นจอกดื่ม พวกเขากินตัวเหาของเขาเหมือนอย่างพวกโคชินจีนเหมือนกัน ถ้าใครเห็นเป็นเรื่องแปลกเขาก็จะตอบเป็นทีเล่นทีจริงว่า ก็พวกเหาก็กินพวกเขาอยู่เหมือนกันนี่นา

ชาวฮ็อตเทนท็อตอาศัยอยู่ในกระต๊อบทำด้วยใบไม้หรือเสื่อกกผืนใหญ่ ๆ ซึ่งส่วนสูงแทบจะไม่ท่วมหัวข้าพเจ้าเสียด้วยซ้ำ และดูเหมือนว่าข้าพเจ้าคงไม่สามารถทอดกายลงนอนตามยาวภายในกระต๊อบนั้นได้ เขาขุดดินเป็นหลุมไว้ภายใต้เสื่อกกนั้น และในหลุมซึ่งลึกประมาณ ๒ ฟุตนั้น เขาใช้เป็นที่ก่อไฟหุงต้ม

โดยไม่ต้องคำนึงถึงควันซึ่งไม่มีช่องระบายออกจากกระต๊อบได้เลย ชาวฮ็อตเทนท็อตยังชีพอยู่ด้วยการล่าสัตว์ หาปลา น้ำนม และเนื้อปศุสัตว์ของเขานั่นแล

ถึงจะยากจนข้นแค้น ชาวฮ็อตเทนท็อตก็เป็นบุคคลที่ร่าเริง ร้องเพลงและเต้นระบำอยู่เสมอ ดำรงชีวิตอยู่อย่างไม่มีกิจธุระการงานใด ๆ และไม่สนใจไยดีทองคำหรือเงินนัก นอกจากให้มีพอซื้อยาสูบกับเหล้า อันเป็นความเสื่อมที่การติดต่อค้าขายกับคนภายนอกแทรกซึมเข้ามาในวิถีชีวิตของพวกเขา

ชาวฮ็อตเทนท็อตกลุ่มหนึ่งซ้อมพุ่งหลาวอยู่ตรงหน้าเรา ข้าพเจ้าจึงหยิบสร้อยลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ ยื่นให้ ๕ - ๖ กล่อง พวกเขาโจนเข้ามาตะครุบไว้แน่น จนข้าพเจ้าไม่สามารถที่จะคลายมือเพื่อปล่อยสร้อยได้ และข้าพเจ้าไม่รู้ที่จะชี้แจงกับพวกเขาอย่างไรถูก ข้าพเจ้าตกอยู่ในภาวะอึดอัดอยู่เป็นครู่ จนกระทั่งพวกเขาสังเกตขึ้นได้เองว่า ถ้าไม่ปล่อยมือข้าพเจ้าจากการเกาะกุมแล้ว พวกเขาก็ไม่มีทางที่จะได้สิ่งที่ต้องประสงค์เลย พวกเขาอยากได้สร้อยคอเหล่านี้ไปให้ภรรยา และเมื่อเราออกเรือมานั้น ข้าพเจ้าได้ทราบว่าคนรับใช้ของเราคนหนึ่งขายสร้อยให้แก่ชาวฮ็อตเทนท็อตได้ราคาเอกูหนึ่ง เงินที่พวกฮ็อตเทนท็อตมีอยู่น้อยนิด และไม่สู้ให้ความสำคัญเท่าใดนัก เป็นค่าจ้างทำงานให้แก่พวกฮอลันดาและชาวต่างชาติอื่น ๆ ที่มาแวะจอดเรือที่แหลมนั้นในลางครั้ง กระนั้นก็ตามชาวฮ็อตเทนท็อตก็มิได้ขวนขวายที่จะทำงานให้แก่ใครนัก

ชายฮ็อตเทนท็อตมีภรรยาแต่เพียงคนเดียว หัวหน้าเผ่าเท่านั้นที่มีได้ถึงสาม และการคบชู้สู่สาวมีโทษถึงตายทีเดียวในหมู่ชนพวกนี้ พวกเขาฆ่าพวกลูก ๆ เสียบ้างเมื่อมีมากเกินไป และลูกที่เหลืออยู่นั้นก็จับตัวให้แต่งงานเสียแต่อายุยังเยาว์มาก เราจึงพบเด็กหญิงเป็นอันมากที่เป็นแม่ม่ายและมีปลายนิ้วก้อยด้วน ด้วยว่าเมื่อหญิงใดเสียสามีไป นางต้องตัดข้อนิ้วก้อยทิ้ง หรือไม่ก็ข้อนิ้วนาง แต่ถ้านางตกเป็นม่ายผัวตายบ่อยครั้ง และได้ตัดปลายนิ้วก้อยทิ้งเสียทั้งสองข้างแล้ว นางจะไม่ตัดข้อนิ้ว (นาง) ก็ได้ถ้านางต้องการ สามีลางคนที่เสียภรรยาไปแล้วก็ไม่ได้ทำเช่นนั้น ชายชาวฮ็อตเทนท็อตส่วนใหญ่มักจะทำตนให้เป็นขันทีเสียครึ่งหนึ่งก่อน[๑] เพื่อให้สะอาดยิ่งขึ้นสำหรับภรรยา และเมื่ออายุถึงวัยที่จะเว้นการสมสู่แล้ว เขาก็จะทำตนให้เป็นขันทีเสียทั้งหมดทีเดียว เพื่อเว้นการสมสู่กับภรรยาอย่างเด็ดขาดและดำรงชีวิตในวัยชราให้หมดจดยิ่งขึ้น พวกฮอลันดาได้เลี้ยงเด็กชาวฮ็อตเทนท็อตคนหนึ่งไว้ตามแบบยุโรป และได้ส่งตัวไปที่ฮอลันดา ต่อมาอีก ๔ - ๕ ปีจึงให้นำตัวกลับมายังแหลมเพื่อได้ใช้สอยให้เป็นประโยชน์ในหมู่ชาวฮอลันดาด้วยกัน แต่พอเด็กคนนั้นกลับมาอยู่ในหมู่ของพวกตนเข้า ก็ไม่ยอมกลับ และละทิ้งเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มกับวิธีการกินอยู่ตามแบบฮอลันดาเสียสิ้น

---

[๑] ในฉบับแปลภาษาอังกฤษใช้คำว่า ridgil ซึ่งหมายถึงการเอาอัณฑะออกข้างหนึ่ง

ชาวฮ็อตเทนท็อตไม่ลักขโมยกันเองเลย และในบ้านเรือนของชาวฮอลันดา ซึ่งพวกเขาได้รับการต้อนรับอย่างไม่ระวังระแวงอะไรเลยก็ด้วยเหมือนกัน และถ้าเกิดการลักขโมยขึ้นไซร้ เขาก็ลงโทษกันถึงตายทีเดียว แต่อย่างไรก็ดี ในท้องทุ่งท้องนาที่เขาอาจดำเนินการได้แน่ และมั่นใจว่าจะไม่มีผู้จับได้ไล่ทันแล้ว ลางครั้งก็ฆ่าคนเพื่อการฉกชิงทรัพย์เหมือนกัน อันเป็นเครื่องแสดงว่าการที่ชาวฮ็อตเทนท็อตมีอาการดูหมิ่นถิ่นแคลนต่อความมั่งมีนั้น ที่แท้ก็เพราะชิงชังการทำงานนั่นเอง

พวกฮอลันดาเป็นผู้ตั้งหัวหน้าชาวฮ็อตเทนท็อต และหัวหน้านี้ทำหน้าที่เป็นตุลาการด้วย แต่พวกชาวฮ็อตเทนท็อตที่ไม่ทนต่อการครอบงำ ก็อพยพย้ายลึกเข้าไปอาศัยอยู่กับกลุ่มคนนอกรีตอื่น ๆ

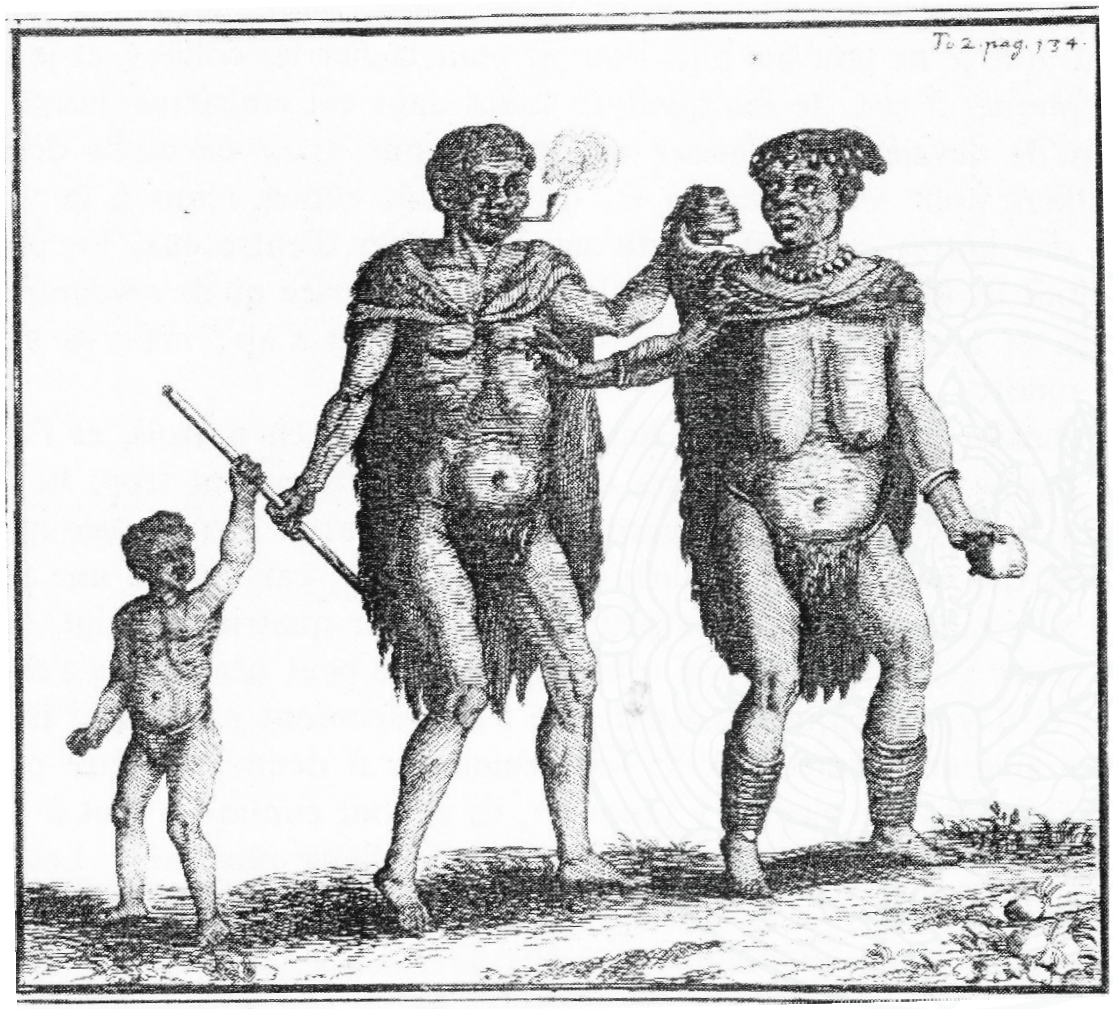
ในชั้นแรกมีผู้บอกข้าพเจ้าว่า ชาวฮ็อตเทนท็อตนั้นไม่มีความสำนึกในเรื่องศาสนาเลย แต่ในที่สุดข้าพเจ้าก็ตระหนักว่า แม้คนพวกนี้จะไม่มีพระหรือโบสถ์วิหาร เขาก็ไม่ได้ไร้พิธีกรรมเสียทีเดียว และในคืนที่พระจันทร์เต็มดวง ก็มีการรื่นเริงสาธารณะคล้ายว่าเป็นลัทธิธรรมเนียมอยู่ ข้าพเจ้าสงสัยว่าชาวฮ็อตเทนท็อตคงจะคว้าเอามาจากลัทธิมานิเชอิสม์[๑] ก็เป็นได้ เพราะพวกนี้ยอมรับหลักการแห่งความดีและหลักการแห่งความชั่วอยู่ ซึ่งพวกเขาเรียกเอาว่าเจ้าเบื้องบนกับเจ้าเบื้องล่าง เขากล่าวว่าเจ้าเบื้องบนนั้นดี ไม่จำเป็นต้องสวดอ้อนวอน เพียงแต่ปล่อยให้ท่านทำไปตามอำเภอใจเท่านั้นก็พอ ด้วยท่านบำเพ็ญแต่ความดีเท่านั้น ส่วนเจ้าเบื้องล่างนั้นร้าย จำเป็นต้องสวดอ้อนวอนอย่าให้มารังควาน ชาวฮ็อตเทนท็อตก็พูดไปเช่นนั้นเอง ดูจากอาการภายนอกแล้วก็ไม่เห็นว่าพวกเขาจะได้สวดอ้อนวอนกันสักเท่าใดเลย ชาวฮอลันดาผู้ฉลาดและทรงความรู้ผู้หนึ่งบอกแก่ข้าพเจ้าว่า เขาได้พบว่าในหมู่ชาวฮ็อตเทนท็อตนี้ก็มีคนใช้ชื่อว่า ฮัสดรูบาล* และ บ็อกคุส** อยู่

---

[๑] manichéisme คือแนวคิดว่าในโลกนี้ความดีและความชั่วอยู่คู่กัน

* Hasdrubal - นายพลแห่งประเทศคาร์เทจ เป็นน้องชายของฮันนิบาล แพ้สงครามและถูกฆ่าตายโดยชาวโรมันที่เมโตร์ เมื่อยกกองทัพไปสมทบกับพี่ชาย (๒๐๗ ปีก่อนคริสต์ศักราช)

** Bocchus ราชาแห่งชาวเกตุล ในโมริตาเนียรบกับชาวโรมันและแพ้มาริอุสถึงสองครั้ง เขาจับตัวลูกเขยชื่อยุกุรธาส่งให้แก่ชาวโรมัน (๑๐๔ ปีก่อนคริสต์ศักราช)

ชาวฮ็อตเทนท็อต

กฎเกณฑ์ทางดาราศาสตร์ของสยามที่ใช้ในการคำนวณการโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์

แปลจากภาษาสยาม

เมอสิเยอร์กาสสินี แห่งราชสภาวิทยาศาสตร์

ตรวจพิจารณาและอธิบาย

เมอสิเยอร์ เดอ ลา ลูแบร์ ผู้แทนพิเศษแห่งพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสยังกรุงสยาม ได้นำเอกสารสยามว่าด้วยกฎเกณฑ์สำหรับใช้ในการคำนวณทางโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ตามวิธีการของประเทศนั้น และซึ่งเขาได้มอบคำแปลอันนำมาจากกรุงสยามเช่นกันให้ข้าพเจ้าไว้ด้วยแล้ว

วิธีการอันนี้นับว่าแปลกอยู่มาก ไม่มีการวางตารางสูตรแต่ประการใด มีแต่การบวก ลบ คูณ และหารด้วยเลขลางจำนวน ซึ่งในเบื้องแรกเรามองไม่เห็นทั้งหลักเกณฑ์ และไม่เข้าใจว่าเลขเหล่านี้เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยอย่างไร

เลขเหล่านี้แฝงไว้ซึ่งช่วงเวลาต่าง ๆ ของปีทางสุริยคติ[๑] เดือนทางจันทรคติ[๒] และวัฏจักรเวลาต่าง ๆ รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างกันเข้าไว้ด้วย เลขเหล่านี้ยังแฝงการนับช่วงเวลาที่หลากหลาย อาทิ ศักราชที่ใช้อยู่[๓] เดือนทางจันทรคติ* วันวิษุวัต** ช่วงเวลาที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด[๔] และรอบปีสุริยคติ[๕] ตัวเลขซึ่งแสดงถึงความแตกต่างของช่วงเวลาต่าง ๆ เหล่านี้ ระบบต่าง ๆ ไม่ได้เริ่มนับพร้อมกันทั้งที่ควรจะเป็นไปโดยธรรมชาติ มักจะถูกปะปนด้วยจำนวนอื่น ๆ แล้วผลบวกหรือผลลบที่ได้นั้นก็ถูกนำเอาไปคูณหรือ

---

๑ année solaire

๒ mois lunaire

๓ époque civile ในที่นี้หมายถึง ศักราชที่ถือเป็นทางการ

* คือเดือนจันทรคติที่นับตามข้างขึ้นข้างแรม ส่วนปีจันทรคติก็นับตามวิถีโคจรของดวงจันทร์ที่หมุนไปได้ ๑๒ รอบ รอบละ ๒๙.๕ วัน รวมปีหนึ่ง ๓๕๔ วัน ซึ่งน้อยกว่าปีสุริยคติ ๑๑.๒๔๒๒๑๘ วัน ฉะนั้นในรอบ ๑๙ ปี จึงเพิ่มเดือนแปดขึ้น (แปดสองหน) ๗ ครั้ง ครั้งละ ๓๐ วัน เพื่อให้ครบตามปีสุริยคติ เศษวันยกไปเพิ่มในวันอธิกวาร

** équinoxe คือ วันที่ดวงอาทิตย์โคจรไปถึงจุดราตรีเสมอภาค เป็นวันที่มีเวลากลางวันกับเวลากลางคืนเท่ากันพอดี คือวันที่ ๒๑ มีนาคม เรียกว่า วสันตวิษุวัต (vernal equinox) และวันที่ ๒๒ หรือ ๒๓ กันยายน เรียกว่า ศารทวิษุวัต (autumnal equinox)

๔ apogée

๕ cycle solaire

หารกับเลขอีกจำนวนหนึ่ง ด้วยว่าหาใช่จำนวนธรรมดา ๆ เสมอไปไม่ หากมักจะเป็นเศษส่วน บ้างก็ชั้นเดียว บ้างก็หลายชั้น โดยมิได้เรียงลำดับเป็นรูปเศษส่วนเลย ลางทีจำนวนเศษ[๑] ก็เข้าไปอยู่ในมาตราหนึ่ง และจำนวนส่วน[๒] ก็เข้าไปอยู่ในอีกมาตราหนึ่ง ราวกับว่าผู้คำนวณมีเจตนาที่จะซ่อนเร้นประเภทของตัวเลข กับวิธีใช้จำนวนเลขเหล่านี้ไว้เสียฉะนั้น มีการคำนวณจักรราศีของดวงอาทิตย์ด้วยจำนวนเลขที่เกี่ยวข้องเฉพาะกับดวงจันทร์และอื่น ๆ โดยไม่มีความจำเป็นแก่ดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์แต่ประการใด และไม่แยกแยะกันออกไปให้เป็นที่สังเกตได้ด้วย มีการปนปีปฏิทินสุริยคติเข้ากับปีปฏิทินจันทรคติ เดือนปฏิทินจันทรคติเข้ากับเดือนปฏิทินสุริยคติ เดือนอธิกมาสเข้ากับเดือนปฏิทินดาราศาสตร์* เอาปกติสุรทินปนกับอธิกสุรทิน ลางทีก็แบ่งจักรราศีออกเป็น ๑๒ ราศี ลางทีก็แบ่งออกเป็น ๒๗ ส่วน ตามจำนวนวันที่ดวงจันทร์โคจรบรรจบครบรอบจักรราศี ลางทีก็แบ่งออกเป็น ๓๐ ส่วนตามจำนวนวันที่ดวงจันทร์โคจรกลับไปสู่ดวงอาทิตย์ ไม่มีการพูดถึงชั่วโมงเลยในการแบ่งวันออกเป็นส่วน ๆ แต่ปรากฏว่ามีส่วนที่ ๑๑ ส่วนที่ ๗๐๓ กับส่วนที่ ๘๐๐ ของวัน อันเป็นผลเนื่องมาจากการคำนวณทางเลขคณิตที่เขาได้บัญญัติขึ้นเป็นเกณฑ์ไว้นั่นแล

วิธีการคำนวณดังกล่าวนี้ แสดงถึงความเฉลียวฉลาดยิ่ง ถ้าได้ปรับปรุง แก้ไข กลั่นกรองเอาสิ่งที่เหลือเฟือออกเสียบ้างแล้ว ก็น่าจะได้ประโยชน์อยู่บ้าง ทำได้โดยไม่ต้องใช้ตำรา คำนวณโดยอาศัยจักรราศีต่าง ๆ และความแตกต่างระหว่างปีปฏิทินเหล่านี้เลย เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้พยายามถอดตัวเลขดู แม้ในเบื้องแรกจะยุ่งยากอยู่บ้างก็ตาม มิชั่วแต่ความสับสนที่มีอยู่ทั่ว ๆ ไป และนามอันขาดไปจากตัวเลขสมมุติเท่านั้น แต่ยังเนื่องจากนามประหลาด ๆ ที่ชาวสยามตั้งให้แก่ผลลัพธ์ที่คำนวณได้ อันมีจำนวนกว่า ๒๐ คำที่ผู้แปลมิได้แปลถ่ายภาษาไว้อีกด้วย และซึ่งข้าพเจ้าไม่มีทางที่จะทราบความหมายได้เลย ถ้าข้าพเจ้ามิได้ค้นพบวิธีคำนวณของเขาได้ก่อน อันพอทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจได้ว่าคำแปลที่ผู้แปลถ่ายทอดไว้อีก ๓ - ๔ คำนั้น ไม่สู้จะตรงนัก

ในการค้นคว้านี้ ประการแรก ข้าพเจ้าสังเกตเห็นตัวเลขที่เกี่ยวกับปีศักราช แล้วแยกตัวเลขชุดนั้นออกจากตัวเลขอื่น ๆ โดยเห็นได้ว่าเขาใช้ตัวเลขเหล่านั้นเพื่อบวกหรือเพื่อลบ หรือไม่ก็เพื่อหารหรือเพื่อคูณกับเลขจำนวนอื่น ๆ อีก

---

[๑] numérateur

[๒] dénominateur

* mois astronomiques หาคำอธิบายโดยเฉพาะคำนี้ไม่ได้ถนัด แต่ปีดาราศาสตร์หรือปีสุริยคตินั้น คือปีที่โลกหมุนรอบดวงอาทิตย์ตามธรรมชาติในรอบปีหนึ่ง กินเวลา ๓๖๕.๒๔๒๒๑๘ วัน ๔ ชั่วโมง ๔๘ นาที กับ ๔๔.๕๑ วินาที

ประการที่สอง ข้าพเจ้าได้พิจารณาอุปมานหรือเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน จากผลที่ได้รับจากการคูณและการหารด้วยจำนวนเลขอันแตกต่างกันของปีปฏิทินต่าง ๆ แล้วไซร้ และโดยการเปรียบเทียบกันดูนี้เอง ข้าพเจ้าก็ได้พบปีปฏิทิน เดือนปฏิทิน และวันปฏิทิน กับความแตกต่างระหว่างวันเดือนปีเหล่านั้น ซึ่งประสบการณ์ทางวิชาดาราศาสตร์กับโอกาสที่ได้คำนวณมาในแบบต่าง ๆ ทำให้ข้าพเจ้าจับเค้าได้

ข้าพเจ้าเชื่อว่าบรรดานักสอนศาสนาทั้งหลาย ซึ่งอาศัยความรู้ทางวิชาดาราศาสตร์เข้าหาเจ้าใหญ่นายโตและนักปราชญ์ราชบัณฑิตทางภาคบุรพทิศได้นั้น คงจะได้รับประโยชน์จากงานนี้เพื่อทำความเข้าใจและเพื่อที่จะอธิบายวิชาดาราศาสตร์ทางภาคบุรพทิศ ซึ่งเราอาจแก้ไขปรับปรุงให้เป็นระเบียบและปรับให้เข้ากับวิชาดาราศาสตร์ของเราได้โดยง่าย ด้วยการเปลี่ยนแปลงแบบวิธีแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยวิธีแก้ไขตัวเลขที่พวกเขาใช้อยู่นั่นแล

ข้าพเจ้าเชื่ออีกเช่นเดียวกันว่า ไม่เป็นการไร้ประโยชน์เลยที่จะแปลงสภาพวิชาดาราศาสตร์ของยุโรปให้เป็นไปในลักษณะนั้น เพื่อที่จะสามารถนำเอามาใช้ได้ในเมื่อขาดสูตรต่าง ๆ อันจะทำให้งานสั้นเข้ามาก เป็นการง่ายที่จะปรับแบบวิธีนั้นให้เป็นไปในลักษณะปีปฏิทินจูเลี่ยน* และปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน** ดังที่เราใช้กันได้ กว่าการที่จะปรับให้เป็นปีจันทรคติ ดังที่ชาวตะวันออกใช้กันอยู่มากนัก ความยุ่งยากอันสำคัญตามแบบวิธีของเขาอยู่ที่การแปลงเดือนจันทรคติกับปีจันทรคติ ให้เป็นเดือนสุริยคติกับปีสุริยคติ ซึ่งลักษณะปฏิทินของเรานั้นจะบอกไว้ในทันที และสิ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าลำบากยากยิ่งก็คือ การค้นพบวิธีที่เขาใช้ในการแปลงนั่นเอง ด้วยปี เดือน และวันแบบต่าง ๆ ที่เขาสมมุติตั้งขึ้นนั้น ไม่มีสิ่งไรพอจะเป็นที่สังเกตได้ ด้วยประการฉะนี้แล ในชั้นแรกนี้จึงไม่ปรากฏเหตุผลคำอธิบายของข้าพเจ้ากับคำวินิจฉัยต่าง ๆ ในเบื้องต้นนี้ แต่เราจะเข้าใจได้ในบทต่อ ๆ ไปโดยอาศัยความเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ และจากผลลัพธ์ที่ได้ นั่นแล ฯ

---

* année julienne ปีปฏิทินซึ่งจูเลียส ซีซาร์ เป็นผู้คิดขึ้นใช้ เมื่อ ๔๖ ปีก่อนคริสต์ศักราช มี ๓๖๕ กับเศษวัน เป็นรากเดิมของปฏิทินสุริยคติ

** année grégorienne ปีปฏิทินทางสุริยคติ ซึ่งสันตปาปาเกรกอรี่ที่ ๑๓ เป็นผู้ปรับปรุงให้ดีขึ้น ดังที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้ เมื่อ ค.ศ. ๑๕๘๒

ว่าด้วยศักราชทางดาราศาสตร์ตามแบบวิธีนี้

ข้าพเจ้าพยายามที่จะค้นให้พบว่า ศักราชที่ชาวสยามใช้อยู่นั้นเริ่มนับการโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในระยะไหน และตรงกับปีใด เดือนใด และวันใดกับปฏิทินของเรา ด้วยมิได้กล่าวไว้ในเอกสารที่คัดตัดตอนมานี้ ให้พอเป็นที่สันนิษฐาน หรือรู้หรืออธิบายข้อความในบทก่อน ๆ ของเอกสารนี้ได้เลย ด้วยว่าถ้าไม่รู้ (การเริ่มต้นของ) ปีศักราชเสียแล้ว ก็ย่อมเป็นการสุดวิสัยที่จะนำเอาแบบวิธีนี้มาใช้ให้เป็นผลได้

ข้าพเจ้าได้พบว่ายุคปีศักราชนี้เป็นปีทางดาราศาสตร์ และแตกต่างกับยุคปีศักราชที่ใช้อยู่ ที่ข้าพเจ้าทราบดังนี้ก็เพราะเขาได้บัญญัติไว้ในที่นี้ว่า ให้เริ่มนับเดือนต่าง ๆ ของปีจากเดือนที่ ๕ ของปีอธิกมาส* ซึ่งมีอยู่ ๑๓ เดือนด้วยกันและเริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ในปีธรรมดาอันมีอยู่เพียง ๑๒ เดือน ประการฉะนี้จะไม่เป็นที่เข้าใจเลย ถ้าเราไม่สมมุติความแตกต่างระหว่างยุคปีปฏิทินทั้งสองอย่างนี้ขึ้น อันปีหนึ่งซึ่งควรจะเป็นปีสุริยคติ ลางทีก็เริ่มจากเดือนที่ ๕ และลางทีก็เริ่มต้นจากเดือนที่ ๖ ของปีศักราชที่ใช้อยู่ นอกจากนี้ยังทำให้ข้าพเจ้ารู้อีกว่า อันยุคปีปฏิทินทางดาราศาสตร์นั้น มิใช่ว่าจะแตกต่างกันในเรื่องเดือนกับยุคปีศักราชที่ใช้อยู่เท่านั้นเมื่อไร ยังมีความแตกต่างกันในเรื่องศกอีกด้วย เช่นตัวอย่างที่เขาใช้ค้นหาปีเกิดของใครคนหนึ่งเป็นต้น ด้วยการลบอายุกับจำนวนศกที่ล่วงมา ด้วยการทำตามแบบวิธีนี้จะไร้ประโยชน์ ถ้าเราจะสอบถามแต่เพียงปีเกิดตามปีศักราชที่ใช้อยู่อันเรารู้ได้ในทันที แล้วเทียบเคียงกับปีปัจจุบันเพื่อที่จะทราบอายุของบุคคลผู้นั้น

เมื่อได้ตั้งสมมุติฐานขึ้นดังนี้แล้ว เบื้องแรก ข้าพเจ้าก็ค้นหาศตวรรษที่ตรงกับศักราชดาราศาสตร์นั้น และได้พบด้วยการคำนวณราศีของดวงอาทิตย์ตามแบบวิธีนั้นว่า ๒ ราศี ๒๑ องศาที่เขาใช้นั้น อาจกำหนดได้เพียงตำแหน่งจักรราศีที่ดวงอาทิตย์สถิตห่างจากโลกมากที่สุดในศกนั้น ๆ เท่านั้น ซึ่งจุดนั้นควรจะอยู่ที่องศาที่ ๒๐ ของราศีเมถุน[๑] ข้าพเจ้าตัดสินว่ายุคนั้นคงจะตกอยู่ในราวศตวรรษที่ ๗ ซึ่งจุดที่ดวงอาทิตย์สถิตห่างจากโลกมากที่สุดอยู่ที่องศาที่ ๒๐ ของราศีเมถุน ตามสูตรทางดาราศาสตร์ส่วนใหญ่นั้นแล

ประการที่สอง ได้ตรวจพบว่าตัวเลข ๖๒๑ ซึ่งเขานำเอาไปปนเปในการคำนวณดวงอาทิตย์นั้น จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้นอกจากจำนวนวันรวมระหว่างศักราชดาราศาสตร์ กับการโคจรกลับของดวงจันทร์ จากจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดมายังจุดเริ่มต้นของจักรราศี และตัวเลข ๓๒๓๒ ซึ่งเขานำมาใช้ต่อมานั้น ก็ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ นอกจากจำนวนวันที่ดวงจันทร์ใช้ในการโคจร ข้าพเจ้าจึงตั้งเป็นเกณฑ์ขึ้นไว้ว่า การโคจรของดวงจันทร์ใน ๖๒๑ วันนั้น มาได้ ๒ ราศีกับ ๙ องศา และในศักราชนั้นก็สถิตอยู่ที่องศาที่ ๒๑ ของราศีมังกร[๒]

---

* [année embolismique ตรงกับที่คนไทยเรียกว่าปีอธิกมาส] เป็นปีจันทรคติที่เพิ่มเดือนแปดขึ้นอีกเดือนหนึ่ง เรียกว่าอุตตรามาส เข้าพรรษาแปดหลังแรม ๑ ค่ำ และวันวิสาขบูชาเลื่อนไปกลางเดือน ๗ วันมาฆบูชาเลื่อนไปกลางเดือน ๔

[๑] Gémeaux

[๒] Capricorne

และเพราะว่าการโคจรของดวงจันทร์จากจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดใน ๘ ปีนั้น เวียนกลับไปถึงองศาเดียวกันแห่งจักรราศีนั้นเป็นจำนวน ๑๒ ครั้ง ในหนึ่งศตวรรษ ข้าพเจ้าได้สังเกตปีในศตวรรษที่ดวงจันทร์เวียนไปสู่จุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ณ องศาเดียวกันนั้นไว้แล้ว ข้าพเจ้าก็กันเอาปีอื่น ๆ ออกไปเสีย

ประการที่สาม อาศัยแบบวิธีที่เขาใช้กันที่นี่สำหรับค้นหาจุดที่ตั้งของดวงอาทิตย์ พบว่าศักราชดาราศาสตร์นั้นอยู่ใกล้เคียงกันมากกับวิษุวัตแรกในฤดูใบไม้ผลิ ซึ่งในศตวรรษที่ ๗ นั้น ตกในวันที่ ๒๐ หรือ ๒๑ มีนาคม ในบรรดาปีที่เลือกไว้นี้ ข้าพเจ้าได้ค้นหาปีที่การโคจรของดวงจันทร์เวียนไปสู่องศานั้นตรงราศีมังกรในราววันที่ ๒๑ มีนาคม อันจะมีได้ ๖๒ ปีต่อครั้งโดยห่างกันไม่กี่องศานัก ก็พบว่าในปีคริสต์ศักราช ๖๓๘ นั้น จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ณ องศาที่ ๒๑ ของราศีมังกร ในวันที่ ๒๑ มีนาคม

ประการที่สี่ ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นว่าศักราชดาราศาสตร์นั้น น่าจะต้องเริ่มต้นในวันข้างขึ้น เพราะเขาได้แจงเดือนทางจันทรคติออกเป็นวัน เพื่อค้นหาจำนวนวันตั้งแต่ที่เริ่มต้นศักราชมา ที่เหลือนั้นก็ใช้สำหรับค้นหาระยะห่างระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์

ในปีคริสต์ศักราช ๖๓๘ วันข้างขึ้นของวิษุวัตมาถึงเมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม เวลาตีสามในสยาม ในขณะที่ดวงอาทิตย์กำลังโคจรผ่านองศาแรกของราศีเมษ[๑] จุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดคือองศาที่ ๒๐ ของราศีเมถุน และดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดที่องศาที่ ๒๑ ของราศีมังกร วันนั้นจึงยังเป็นที่น่าสังเกตอีกด้วยสุริยุปราคาเต็มดวง อันเกิดขึ้นในวันเดียวกัน แต่ ๑๔ ชั่วโมงภายหลัง

ประการที่ห้า อาศัยแบบวิธีค้นหาวันในสัปดาห์ที่เขาใช้กันที่นี่ ก็ดูเหมือนว่าวันเริ่มต้นศักราชนั้นเป็นวันเสาร์ และวันที่ ๒๑ มีนาคม ค.ศ. ๖๓๘* ก็เป็นวันเสาร์เหมือนกัน นี่เป็นการยืนยันความถูกต้องของยุคนั้นอีกประการหนึ่ง และทำให้รู้แจ้งถึงความรู้ความสามารถกับการวินิจฉัยอันถูกต้องแม่นยำของผู้ตั้งกฎเกณฑ์นี้ขึ้น ซึ่งไม่พอใจเพียงแต่จะมีแต่ชั่วศักราชที่ใช้อยู่ ดังนักดาราศาสตร์คนอื่น ๆ เท่านั้น ยังได้สร้างศักราชทางดาราศาสตร์ขึ้นไว้อีก อันเป็นหลักการธรรมดาในการปรับแก้มาหลายครั้งหลายหน กว่าจะเป็นที่ลงรอยกันได้ก็เป็นเวลาหลายศตวรรษครัน ศักราชนี้คลาดเคลื่อนจากศักราชของ เจสเดแชร์ดส์[๒] แห่งเปอร์เซีย ๕ ปีกับ ๒๗๘ วัน ซึ่งปีแรกเริ่มต้นในวันที่ ๑๖ มิถุนายน ค.ศ. ๖๓๒ แต่หลักการคำนวณศักราชของชมพูทวีปนี้หาได้ถ่ายทอดมาจากตารางของเปอร์เซีย ซึ่งกรีโซโกกา[๓] เป็นผู้อธิบายไม่ เพราะตารางของเปอร์เซียนั้นกำหนดจุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ถอยไปถึง ๒ องศา และจุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดล้ำเข้ามา

---

๑ Aries

* ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๘๑ คือเริ่มจุลศักราชนั่นเอง

๒ Jesdegerdes

๓ Crisococa

ถึง ๖ องศา ซึ่งไม่ค่อยจะสอดคล้องกับตารางที่เราใช้ในปัจจุบันมากนัก ตารางของเปอร์เซียสร้างสมการดวงอาทิตย์น้อยไป ๑๒ ลิปดา และของดวงจันทร์มากไป ๔ ลิปดา ซึ่งเข้ากันได้ดีกับตารางปัจจุบัน

หลักการคำนวณศักราชของชมพูทวีปนี้มิได้มาจากทั้งตารางของ ปโตเลมี* ซึ่งจุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั้น อยู่ที่องศา ๕ กึ่งของราศีเมถุน และจากตารางอื่น ๆ ที่สร้างกันขึ้นหลังจากนั้น ซึ่งจุดนั้นเคลื่อนที่ได้ จึงดูเหมือนว่าจะเป็นตารางที่ชาวชมพูทวีปสร้างสรรค์ขึ้นเอง หรือไม่ก็คงจะนำมาจากวิชาดาราศาสตร์ของจีน ดังจะคาดคะเนเอาได้จากการคัดจำนวนเลขโดยวิธีเขียนจากบนลงมาล่าง แต่ก็อาจเป็นได้เหมือนกันที่ว่าประเทศทั้งสองนั้นใช้วิธีเขียนจำนวนเลขโดยวิธีเดียวกัน

เมื่อได้ค้นพบศักราชทางดาราศาสตร์ที่คำนวณด้วยวิธีนี้ และความสอดคล้องต้องกันกับปีปฏิทินจูเลี่ยนแล้ว เราก็อาจใช้ตารางปัจจุบันปรับแก้ตำแหน่งการโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ของศักราชด้วยการเพิ่มปีละราวหนึ่งลิปดาให้แก่จุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด และด้วยการแก้ไขคาบอื่น ๆ นั้นเสีย ด้วยประการฉะนี้ก็จะไม่มีความยุ่งยากแต่ประการใด ในการต้องแตกปีและเดือนทั้งปวงตั้งแต่ต้นศักราชออกเป็นวัน และถ้าเราได้แก้ไขสมการให้ตรงกันกับตารางปัจจุบันด้วยแล้ว โดยวิธีเดียวกันนี้เราก็จะพบที่สถิตของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ได้อย่างถูกต้องแม่นยำยิ่งขึ้น หลังจากที่เราอธิบายหลักการคำนวณนี้ให้เป็นที่เข้าใจแล้ว เราจะเสนอข้อแก้ไขนี้พร้อมทั้งคำอธิบายเพิ่มเติมว่าหลักการคำนวณนี้มีอะไรที่บกพร่องในลำดับต่อไป

---

* Ptolomée ในต้นฉบับเขียนไว้ดังนั้น คงหมายถึง โคลด ปโตเลมี [Claude Ptolémée, ค.ศ. ๙๐ - ๑๖๘] ซึ่งเป็นนักดาราศาสตร์ นักคณิตศาสตร์ และนักภูมิศาสตร์ชาวกรีก เกิดที่เมืองปโตเลมาอีส (อียิปต์เหนือ) เมื่อคริสต์ศตวรรษที่ ๒ มากกว่า

เกณฑ์หาตำแหน่งของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ตามเวลาเกิดของบุคคล[๑]

	คำอธิบาย
- ๑ -	- ๑ -
มาตรา ๑ ตั้งศักราชลง	มาตรา ๑ ศักราชในที่นี้หมายถึงจำนวนปี ตั้งแต่เริ่มศักราชดาราศาสตร์ โดยอาศัยการโคจรของดาวพระเคราะห์จนถึงปีปัจจุบัน ดังจะปรากฏต่อไปนี้
มาตรา ๒ ลบอายุของบุคคลผู้นั้นจากศักราช ท่านจะได้อายุปีที่เกิด	มาตรา ๒ อายุของบุคคลผู้นั้นคือจำนวนปีที่เขาเกิดมาจนถึงปีปัจจุบัน ซึ่งเมื่อลบออกจากศักราชแล้ว จะเหลืออายุปีที่เกิด คือปีนับจากต้นศักราชดาราศาสตร์มาจนถึงปีที่เกิด
มาตรา ๓ คูณจำนวนปีด้วย ๑๒	มาตรา ๓ เมื่อคูณจำนวนปีด้วย ๑๒ เราก็แตกออกเป็นเดือน เดือนเหล่านี้ จะเป็นเดือนสุริยคติซึ่งมีอยู่ ๓๐ วันกับ ๑๐ ชั่วโมงครึ่ง จะมากไปบ้างน้อยไปบ้างก็สุดแต่สมมติฐานว่าจะเป็นปีปฏิทินสุริยคติ หรือปีปฏิทินจันทรสุริยคติ และความมากไปของปีปฏิทินอย่างหนึ่ง ก็จะไปชดเชยความน้อยไปของปีปฏิทินอีกอย่างหนึ่ง

[๑] ความในช่องซ้ายเป็นคำแปลจากต้นฉบับภาษาไทยซึ่งลา ลูแบร์บันทึกไว้ ส่วนความในช่องขวาเป็นคำอธิบายของกาสสินี

มาตรา ๔ บวกจำนวนเดือนของปีปัจจุบันเข้าไป และในกรณีนี้ ถ้าปีปัจจุบันเป็นปีอธิกมาส คือมี ๑๓ เดือนทางจันทรคติกาล ท่านจะเริ่มนับจากเดือน ๕ ถ้ามิใช่ปีอธิกมาส ก็จะเริ่มนับจากเดือน ๖

มาตรา ๔ ลักษณะปีที่กล่าวถึงในที่นี้ ถือเป็นปีจันทรคติ เพราะมี ๑๒ เดือนเช่นเดียวกัน และยังมีปีอธิกมาสที่เพิ่มเดือนเข้าไปเป็น ๑๓ เดือน การเริ่มนับเดือนของเขานั้น มิใช่เริ่มนับจากเดือนแรกของปี แต่เริ่มนับจากเดือนที่ ๕ ถ้าปีนั้นเป็นอธิกมาส และเริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ถ้าปีนั้นมิใช่ปีอธิกมาส[๑] ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่ามีอยู่ ๒ ระบบศักราช และนับปีแตกต่างกันอยู่ ๒ รูปแบบ รูปแบบหนึ่งเป็นสุริยคติกาล อีกรูปแบบหนึ่งเป็นจันทรคติกาล เดือนแรกของสุริยคติกาลนั้น เริ่มจากเดือนที่ ๕ ของปีจันทรคติอธิกมาส อันเป็นเดือนที่ ๖ ที่ไม่มีการแทรกเสริมเดือนอธิกมาสเข้าไปนับรวมกับเดือนทั้ง ๑๒ นั้น และเขาสมมติเอาว่า ได้แทรกเข้าไว้ก่อนแล้ว และว่าในปีอื่น ๆ ที่นับปีโดยไม่มีการแทรกนั้น เดือนแรกของปีปฏิทินสุริยคติ ก็เริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ของปีปฏิทินจันทรคติ

แต่โดยที่เขามิได้กำหนดลงไปแน่นอนไว้ ณ ที่นี้ว่า เราจะต้องเริ่มนับเดือนหนึ่งเต็ม ๆ ที่ต้นเดือนหรือปลายเดือนของเดือนที่ ๕ หรือเดือนที่ ๖ จึงอาจเป็นไปได้ว่า เขาได้กำหนดเดือนแรกของปีปฏิทินสุริยคติที่ล่วงไปแล้ว เอาตรงเริ่มต้นเดือนที่กล่าวถึงในบทนี้ ในกรณีเช่นนี้ ระยะห่างระหว่างการเริ่มต้นปีปฏิทินจันทรคติกับการเริ่มต้นปีปฏิทินสุริยคติ จึงจะเป็นเวลา ๓ หรือ ๔ เดือนเต็ม แทนที่ว่าถ้าเราจะนับเป็น ๑ เดือนเต็ม เอาที่ปลายเดือนที่ ๕ หรือปลายเดือนที่ ๖ และถ้าเดือนแรกที่เรานับตามหลักเกณฑ์นี้ เป็นเดือนแรกของปีปฏิทินสุริยคติแล้วไซร้ ระยะห่างระหว่างการเริ่มต้นของปีปฏิทินทั้ง ๒ แบบนี้ จะเป็น

[๑] น่าจะเข้าใจผิด เพราะอย่างไรก็ตามต้องนับตั้งแต่เดือนที่ ๕ เป็นเดือนแรกของปี

๔ หรือ ๕ เดือนเต็ม เราจะเห็นได้ในข้อต่อ ๆ ไปว่า ชาวชมพูทวีปนั้นมีปฏิทินสุริยคติหลายแบบนัก ซึ่งการเริ่มต้นปีก็แตกต่างกันและไม่ห่างไกลจากวสันตวิษุวัตเท่าใดนัก ส่วนปีปฏิทินจันทรคตินั้น ต้องเริ่มก่อนวันที่ดวงอาทิตย์อยู่ไกลที่สุดจากเส้นศูนย์สูตรแห่งฤดูหนาว[๑] บ้างก็ในเดือนพฤศจิกายน บ้างก็ในเดือนธันวาคม แห่งปฏิทินเกรกอเรี่ยน

เขาเพิ่มจำนวนเดือนของปีปัจจุบันซึ่งเป็นเดือนจันทรคติเข้ากับจำนวนเดือนสุริยคติที่ได้ตามมาตรา ๓ แล้วเขาก็ถือเอาว่าจำนวนที่ได้นั้นแม้จะมีที่มาต่างกัน ย่อมเท่ากับจำนวนเดือนจันทรคติที่ล่วงแล้วนับแต่เริ่มต้นศักราชสุริยคติ เขาไม่สนใจต่อความแตกต่างกัน อันอาจมีขึ้นได้เลยว่าลางปีอาจมีเกินไปถึง ๑ เดือนเต็ม ๆ แต่เขาอาจหลงไปได้หนึ่งเดือนในปีต่อ ๆ ไป ถ้าไม่ใส่ใจเรื่องเดือนที่แทรกเข้าไป เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว จำนวนเดือนที่เขานับในปีปฏิทินจันทรคติ ก็จะน้อยกว่าจำนวนเดือนที่เขาจะนับ โดยไม่มีการแทรกเสริมดังข้างต้น

มาตรา ๕ คูณจำนวนที่ได้ตามมาตรา ๔ ด้วย ๗

มาตรา ๖ หารจำนวนที่ได้นั้นด้วย ๒๒๘

มาตรา ๗ บวกผลหารที่ได้กับจำนวนที่ได้ตามมาตรา ๔ จะได้ ***มาสเกณฑ์***[๒] *(คือจำนวนเดือน) เป็นเกณฑ์ตราไว้*

มาตรา ๕, ๖, ๗ ต่อจากนี้พวกเขาค้นหาจำนวนเดือนจันทรคติ จากปฏิทินสุริยคติ ดังที่กล่าวไว้ในมาตรา ๑ จนกระทั่งถึงต้นเดือนปัจจุบัน โดยจะแปลงเดือนสุริยคติที่ได้มาข้างต้นนี้ให้เป็นเดือนจันทรคติ โดยอาศัยความแตกต่างกันที่มีอยู่ระหว่างเดือนทั้ง ๒ แบบนั้น ด้วยวิธีคำนวณดังกล่าวนี้ เขาถือเกณฑ์ความแตกต่างของจำนวนเดือนเป็น ๒๒๘ ต่อ ๗ นั่นคือในช่วงระยะเวลาเท่ากัน จำนวนเดือนทางจันทรคติมีมากกว่าจำนวนเดือนทางสุริยคติ ในชั่วระยะเวลา ๒๒๘ เดือนสุริยคติ หรือ ๑๙ ปี จะมีเดือนจันทรคติ ๒๒๘ เดือน บวกกับอีก ๗ เดือน เป็น ๒๓๕ เดือนจันทรคติ เปรียบได้กับการนับช่วงเวลา

---

[๑] วันดังกล่าวนี้เรียกว่า Solstice d'hiver ตรงกับวันที่ ๒๑ หรือวันที่ ๒๒ ธันวาคม

[๒] maasken คือจำนวนเดือนทางจันทรคติ ตั้งแต่วันที่ตั้งจุลศักราชมา

ของ นิวมา* และของเมต็อง** และเหมือนกับวัฏจักร ๑๙ ปีทอง[๑] ของเรา ซึ่งดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์จะโคจรมาอยู่ในตำแหน่งเดียวกัน ๒๓๕ ครั้ง[๒]

เราจะเห็นได้ในตอนต่อ ๆ ไปว่า ระยะกาลอันลงกันในเรื่องจำนวนเดือนจันทรคติ และจำนวนปีสุริยคตินี้หาได้ลงกันในเรื่องจำนวนชั่วโมงไม่ เนื่องจากความไพศาลของปีสุริยคติกับเดือนจันทรคติ อันได้สันนิษฐานกันไว้นานาประการ ในระยะกาลต่าง ๆ และระยะกาลแบบชมพูทวีป ก็มิได้เป็นต้นเหตุแห่งความผิดพลาดคลาดเคลื่อนมากไปกว่ารอบโคจรจำนวนทองอันเก่าแก่ของเรา ซึ่งเราจำเป็นต้องปลดออกจากปฏิทินโรมันในการเปลี่ยนแปลงแก้ไขปฏิทินเกรกอเรี่ยน เพราะว่ารอบโคจรแบบนั้นแสดงวันอมาวสี (วันดับ) ล่าไปราว ๑ วันในระยะ ๓๑๒ ปี ส่วนอมาวสีที่แสดงไว้ในปฏิทินแบบชมพูทวีปนั้น ลงกันได้กับความเป็นจริง ซึ่งในย่านระยะเวลาเดียวกันจะคลาดเคลื่อนไปก็ราวสักชั่วโมงเดียวเท่านั้นเอง ดังจะเห็นได้เมื่อเทียบเคียงหลักเกณฑ์เหล่านี้กับหลักเกณฑ์ต่อไปนี้

---

* Numa ไม่ทราบว่าเป็นใคร ค้นพบแต่ว่า นิวมา ปอมปิลิอัส (Numa Pompilius) เป็นกษัตริย์ในนิยายองค์ที่ ๒ ของกรุงโรม เกิดที่คิวร์ส เมืองซาบีน และครองราชสมบัติอยู่ระหว่าง ๗๑๔ - ๗๖๑ ปีก่อนคริสต์ศักราช ดูไม่เกี่ยวกับการดาราศาสตร์แต่อย่างใด

** Méton นักดาราศาสตร์ชาวเอเธนส์ ในศตวรรษที่ ๕ ก่อนคริสต์ศักราช เรืองนามด้วยเรื่องการโคจรของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ในระยะ ๑๙ ปี เลยใช้นามของตนเป็นนามหลักเกณฑ์นั้น

[๑] cycle du nombre d' or

[๒] เท่ากับ ๑๙ ปี พระจันทร์เต็มดวง ๒๓๕ ครั้ง

*มาตรา ๑ ตั้ง **มาสเกณฑ์** ลง*

มาตรา ๒ คูณด้วย ๓๐

มาตรา ๓ บวกจำนวนวันในเดือนปัจจุบันเข้าไป

มาตรา ๔ คูณผลที่ได้รับทั้งหมดด้วย ๑๑

มาตรา ๕ แล้วบวกด้วยจำนวน ๖๕๐

มาตรา ๖ ให้หารทั้งหมดด้วย ๗๐๓

*มาตรา ๗ ให้ตั้งจำนวนเศษของการหาร ที่เรียกว่า **อนมาน*** *เป็นเกณฑ์ตราไว้*

*มาตรา ๘ ให้เอาผลหารอันได้ตามมาตรา ๖ ลบด้วยจำนวนอันได้ตามมาตรา ๓ ส่วนที่เหลือนั้นเป็น **หรคุณ**[๑] (คือจำนวนวันของศักราช) เป็นเกณฑ์ตราไว้*

- ๒ -

ในที่นี้ เขาแตกเดือนจันทรคติออกเป็นวัน แต่โดยที่เขาได้ทำเดือนต่าง ๆ ไว้เป็นเดือนละ ๓๐ วัน (ดิถี) จึงเป็นแต่เพียงเดือนเทียม ซึ่งมีความยาวกว่าเดือนปฏิทินดาราศาสตร์ราว ๑๑ ชั่วโมงกับ ๑๖ นาที หรือวันเทียมอันเริ่มต้นในวันดับซึ่งมีความสั้นกว่าวันธรรมดาอันมีอยู่ ๒๔ ชั่วโมงราว ๒๒ นาทีกับ ๓๒ วินาที ที่เริ่มต้นตรงจุดที่ดวงอาทิตย์กลับมาสู่เส้นแวงตรงที่เดิมเสมอ

เขาแตกจำนวนวันนั้นออกเป็นหน่วย ๑ ใน ๑๑ ด้วยวิธีคูณด้วย ๑๑ เข้าไป แล้วบวกจำนวน ๖๕๐ ส่วน ๑๑ อันเท่ากับ ๕๙ กับ $\frac{๑}{๑๑}$ วัน ข้าพเจ้าพบว่า ๕๙ $\frac{๑}{๑๑}$ นี้เป็นวันเทียมวันล่วงมานับแต่ตั้งศักราชเป็น ๑ ส่วน ๑๑ ของวันธรรมดา และ ๑ ใน ๑๑ ส่วนของวันเทียมนั้นได้เริ่มต้นพร้อม ๆ กันภายใต้เส้นแวงทางด้านชมพูทวีป ที่เขาได้ปรับให้เข้ากับหลักเกณฑ์อันได้สร้างขึ้นไว้นั้น

เมื่อกันผลบวกที่ได้ตามมาตรา ๕ ไว้เสียทางหนึ่งแล้ว ก็ปรากฏว่าการคำนวณตามมาตรา ๒, ๓, ๔, ๖ และ ๘ นั้น จำนวน ๗๐๓ จะตกอยู่ที่ ๑๑ ด้วยประการฉะนี้แล จำนวนวันเทียมอันได้จากผลการคำนวณตามมาตรา ๒ และมาตรา ๓ เป็นจำนวนวันที่ต้องหัก เพื่อให้ได้จำนวนธรรมดาที่สอดคล้องกันกับจำนวนวันเทียมนั้น จึงทำให้ดูเหมือนว่าเมื่อได้ทำเดือนจันทรคติเป็นเดือน ๓๐ วันเทียมแล้ว ๗๐๓ ของวันเหล่านี้

---

* ในต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสเขียนไว้ดังนั้นว่า anamaan (อนะมาน) แต่ที่ถูกแล้วเป็น “อวมาน”

๑ horoconne

เราอาจค้นหาความผิดประหลาดของเดือนจันทรคติจากผลที่สมมุติขึ้นนี้ได้ ด้วยว่าถ้า ๗๐๓ ดิถี มีวันเกินอยู่ ๑๑ วันแล้ว ๓๐ วันนี้ก็เป็น ๑ เดือนจันทรคติอันเกินไป $\frac{๓๓๐}{๗๐๓}$ วัน และโดยที่ ๗๐๓ อยู่ที่ ๓๓๐ ด้วยประการฉะนี้ใน ๒๔ ชั่วโมง จึงอยู่ที่ ๑๑ ชั่วโมง ๑๕ นาที ๕๗ วินาที เมื่อลบส่วนที่เกินนี้ออกจาก ๓๐ วัน ก็จะเหลือ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๓ วินาที สำหรับเดือนจันทรคติ ซึ่งคลาดกับเดือนจันทรคติที่นักดาราศาสตร์ของเราตั้งเป็นเกณฑ์ไว้ราว ๑ วินาที จะล้ำจำนวนวันธรรมดาไปถึง ๑๑ วัน

ส่วนที่เกี่ยวกับมูลค่าของ ๕๙ $\frac{๑}{๑๑}$ วัน ที่เพิ่มเข้าก่อนหารนั้น ก็ปรากฏว่า ๗๐๓ นั้นจะต้องเอาออกเสีย ๑๑.๕๙ $\frac{๑}{๑๑}$ วัน เท่ากับ $\frac{๖๕๐}{๗๐๓}$ วัน คือ ๒๒ ชั่วโมง ๑๑ นาทีครึ่ง ซึ่งการสิ้นวันเทียมนั้นอาจมาถึงก่อนการสิ้นวันธรรมดาอันถือกันว่าเป็นศักราชนั้น

อวมาน[๑] นั้นคือจำนวนส่วนที่ ๗๐๓ ของวันที่เหลืออยู่ระหว่างเวลาสิ้นวันเทียมกับการสิ้นวันธรรมดาปัจจุบันอันจะนำไปใช้ในการคำนวณวิถีโคจรของดวงจันทร์ดังที่จะได้อธิบายในตอนต่อ ๆ ไปนี้แล

ผลหารที่เขาลบจากจำนวนวันที่หาได้ตามมาตรา ๓ นั้นเป็นผลแตกต่างของวันเต็ม ๆ ที่พบระหว่างจำนวนวันเทียมกับจำนวนวันธรรมดานับแต่ตั้งศักราชมา

---

[๑] ๑ วันทางสุริยคติ เท่ากับ ๗๐๓ อวมาน ส่วน ๑ ดิถีจันทรคติเท่ากับ ๖๙๒ อวมาน ดังนั้น ๗๐๓ ดิถี จึงเท่ากับ ๖๙๒ วัน (๑ วันทางสุริยคติ เท่ากับ ๑+$\frac{๑๑}{๖๙๒}$ ดิถี) เพราะว่า ๒ เดือนทางจันทรคติ หรือ ๖๐ ดิถี เท่ากับ ๕๙ วันทางสุริยคติ

หรคุณ[๑] คือจำนวนวันธรรมดาที่ล่วงมานับแต่แรกตั้งศักราชจนกระทั่งถึงวันปัจจุบัน ดูประหนึ่งว่าถ้าจำเป็นจริง ๆ แล้ว การบวกวันของเดือนปัจจุบันดังระบุไว้ในมาตรา ๓ จักกระทำก็ต่อเมื่อได้คูณ และหารเพื่อหาความแตกต่างระหว่างวันเทียมกับวันธรรมดาแล้ว เพราะว่าวันในเดือนปัจจุบันนั้นเป็นวันธรรมดาหาใช่วันเทียมซึ่งมี ๓๐ วันในหนึ่งเดือนไม่ แต่เราจะเห็นได้ในบทต่อไปนี้ว่า ที่กระทำดังนั้นก็เพื่อหา อวมาน อันจะใช้ในการคำนวณวิถีโคจรของดวงจันทร์ให้ถูกต้องแม่นยำยิ่งขึ้นเท่านั้นแล

- ๓ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **หรคุณ** ลง*

มาตรา ๒ หารด้วย ๗

มาตรา ๓ จำนวนเศษของการหาร คือวันในสัปดาห์

***หมายเหตุ** วันแรกของสัปดาห์เป็นวันอาทิตย์*

จากการคำนวณนี้ และตามที่ได้แจ้งไว้แล้วว่า ถ้าหลังจากการหารแล้วยังมีเศษ ๑ วันปัจจุบันนั้นก็เป็นวันอาทิตย์ และถ้าไม่เหลือเศษเลย วันนั้นก็เป็นวันเสาร์ วันตั้งจุลศักราชจึงเป็นวันเสาร์[๒]

ถ้าเรารู้ว่าวันปัจจุบันเป็นวันใดในสัปดาห์ เราก็จะเห็นว่าวิธีการคำนวณข้างต้นนี้ใช้ได้

---

[๑] หรคุณ มาจากคำว่า อหร เท่ากับ โหรา (hour) + คุณ หรือการคำนวณ แปลว่า การคำนวณเวลา ในที่นี้ใช้ว่า จำนวนวันตั้งแต่วันตั้งจุลศักราช

[๒] ที่ถูกต้องควรเป็นวันอาทิตย์

- ๔ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **หรคุณ** ลง*

มาตรา ๒ คูณด้วย ๘๐๐

มาตรา ๓ ลบด้วย ๓๗๓

มาตรา ๔ หารด้วย ๒๙๒๒๐๗

มาตรา ๕ ผลหารนั้นจักเป็นศก และจำนวนเศษที่เหลือจากการหารจะเป็นกัมมัชพล เป็นเกณฑ์ตราไว้*

- ๔ -

ในที่นี้เขาแตกวันออกเป็น ๘๐๐ ส่วน จำนวน ๓๗๓ ตามมาตรา ๓ เท่ากับ $\frac{๓๗๓}{๘๐๐}$ ของวัน เท่ากับ ๑๑ ชั่วโมง ๑๑ นาที จะมีที่มาก็แต่ชั่วจากความแตกต่างระหว่างยุคต่อยุค หรือเนื่องมาจากการแก้ไขอะไรลางอย่าง ด้วยเขาใช้เลขจำนวนเดียวกันนี้เป็นตัวลบเสมอ ยุคในบทที่ ๔ นี้ จึงอาจเป็น ๑๑ ชั่วโมง กับ ๑๑ นาที หลังจากยุคข้างต้น

ศก จึงจะเป็นจำนวนวันนับแต่ตั้งศักราชใหม่มาได้ถึง ๘๐๐ ปี จะเป็น ๒๙๒๒๐๗ วัน ปัญหาที่ต้องทราบนั้นก็คือว่าอะไรคือคาบของวันเหล่านี้ ๘๐๐ ปีปฏิทินเกรกอเรียนนั้นเข้าใกล้เคียงกันมากกับปีสุริยคติในเขตร้อน ก็มีอยู่ ๒๙๒๑๙๔ วัน ถ้าเราจะสันนิษฐานว่า ศก นั้นคือ จำนวนปีสุริยคติในเขตร้อนนับแต่แรกตั้งศักราช เศษ ๑ ส่วน ๘๐๐ ของวันก็จะไม่ยาวถึง ๑๓ วันตามที่ได้แก้ไขปฏิทินเกรกอเรียนมา

แต่เราจะสันนิษฐานว่าเป็น*ปีปฏิทินอปกติ*** อันเป็นขณะที่ดวงอาทิตย์โคจรกลับไปสู่จุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุด หรือว่าเป็นปีปฏิทินดาวพระเคราะห์[๑] ในขณะที่ดวงอาทิตย์โคจรกลับมาเล็งกับดาวฤกษ์ดวงเดียวกันนั้น ก็แทบว่าจะไม่มีการผิดพลาดคลาดเคลื่อนเลย เพราะในเวลา ๑๓ วันที่เกินไปจากส่วน ๘๐๐ ของคาบเหล่านั้นกับ ๘๐๐ ปีเกรกอเรียนนั้น ดวงอาทิตย์จะโคจรไปตามปกติ ๑๒ องศา ๔๘ ลิปดา ๔๘ พิลิปดา ไปสู่จุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุดในระยะ ๘๐๐ ปี โดยคิด

---

* [ภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า krommethiaponne] หรือกรรมจุพล มาตรานับส่วนของวัน วันหนึ่งมี ๘๐๐ กัมมัชพล

** [ภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า année anomalistique] เวลาที่คลาดเคลื่อนไปจากปกติของดาวพระเคราะห์ที่โคจรกลับมาสู่ราศีเดิมของตน

๑ année astrale

เฉลี่ยปีละ ๕๗ พิลิปดา ๓๙ ‴[๑] อัลบาเทคนิอุส[๒] กำหนดการโคจรประจำปีของดวงอาทิตย์ไปสู่จุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุดไว้ ๕๙ พิลิปดา ๔ ‴ และการโคจรของดาวฤกษ์ ๕๔ พิลิปดา ๓๔ ‴ และมีนักดาราศาสตร์ยุคใหม่ได้กำหนดการโคจรประจำปีของดวงอาทิตย์ไปสู่จุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุดไว้ ๕๗ พิลิปดา และการโคจรของดาวฤกษ์ ๕๑ พิลิปดา ดังนั้นที่เรียกกันว่า *ศก* ในที่นี้ ก็คือจำนวนปีผิดปกติหรือปีดาวพระเคราะห์ ปีเหล่านี้เกือบจะตรงกันกับที่นักดาราศาสตร์ยุคโบราณและยุคใหม่ได้ตั้งขึ้นไว้อยู่ แต่อย่างไรก็ตาม จากหลักเกณฑ์ดังที่จะได้แสดงให้เห็นต่อไปนี้ว่า เขาถือเอาลักษณะปีเช่นนี้เป็นปีในเขตร้อน ขณะที่ดวงอาทิตย์พักรไปสู่ราศีเดิมและมิได้แสดงความแตกต่างกับปีอีก ๒ แบบไว้ให้ประจักษ์เลย

กัมมัชพลที่เหลือจากการหารดังกล่าวข้างต้นนั้น กล่าวคือหลังจากที่ได้เอาปีเต็มทั้งหลายนับแต่แรกตั้งศักราชแตกเป็นหน่วย ๑ ใน ๘๐๐ ส่วนของวันอันเหลือหลังจากดวงอาทิตย์พักรมาสู่ราศีเดิมแล้ว ก็ปรากฏจากการคำนวณนี้ว่าจุดนั้นตกอยู่ตอนต้น ๆ ของราศีเมษ ดังนั้นจากข้อสันนิษฐานนี้ วสันตวิษุวัตในฤดูใบไม้ผลิก็จะมาถึง ๑๑ ชั่วโมง ๑๑ นาที ล่าไปกว่ายุคที่กล่าวถึงในตอนข้างต้นนั้น

---

[๑] คือ $\frac{๑}{๖๐}$ ของพิลิปดา

[๒] Albateqnius

- ๕ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **กัมมัชพล** ลง*

*มาตรา ๒ ลบด้วย **ศก***

มาตรา ๓ หารเศษที่เหลือด้วย ๒

มาตรา ๔ มิพักคำนึงถึงเศษส่วน ลบผลหารด้วย ๒

มาตรา ๕ หารส่วนที่เหลือด้วย ๗ เศษที่เหลือจะแจ้งให้ท่านทราบวันของสัปดาห์

***หมายเหตุ** ที่ข้าพเจ้ากล่าวถึงเศษส่วนข้าพเจ้าหมายถึงเศษที่เหลือจากการหารเท่านั้น*

- ๕ -

เมื่อการหาวันในสัปดาห์ตามมาตรา ๓ โดยอาศัยหรคุณเป็นการง่ายกว่ามาก จึงมิควรจะมาหยุดยั้งอยู่กับมาตรานี้อันต้องใช้วิธีการเยิ่นเย้อ และซับซ้อนหลายชั้นหลายเชิงนัก

- ๖ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **หรคุณ** ลง*

มาตรา ๒ ลบด้วย ๖๒๑

*มาตรา ๓ หารที่เหลือด้วย ๓๒๓๒ เศษส่วนนี้ เรียกว่า **อุจจพล**[๑] เป็นเกณฑ์ตราไว้*

- ๖ -

การลบ *หรคุณ* ด้วยจำนวนเลข ๖๒๑ เป็นเกณฑ์นี้ไม่ว่า *หรคุณ* จะมีจำนวนเท่าใด ย่อมแสดงถึงศักราชซึ่งมีอยู่ ๖๒๑ วัน หลังจากศักราชของ*หรคุณ*

จำนวนเลข ๓๒๓๒ คงจะเป็นจำนวนวันที่ดวงจันทร์ใช้ในการโคจรไปสู่จุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุดตามจักรราศีด้วย ๓๒๓๒ วันนั้นเท่ากับ ๘ ปีปฏิทินจูเลี่ยนกับ ๓๑๐ วัน ในย่านระยะเวลานั้นดวงจันทร์จะโคจรไปบรรจบจุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุด โดยการโคจร ๖ ลิปดา ๔๑ พิลิปดาต่อวัน แม้นักดาราศาสตร์ชาวยุโรปก็เห็นเช่นนี้ ดังนั้นดวงจันทร์จึงจะโคจรไปบรรจบจุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุดในระยะ ๖๒๑ วัน หลังศักราชของ*หรคุณ* ในที่นี้การคำนวณของเขาเป็นดังนี้ :

[๑] outhiapponne

โดยที่ ๓๒๓๒ วัน เป็นระยะเวลาที่ดวงจันทร์โคจรไปบรรจบจุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุด เพราะฉะนั้นจำนวนวันหลังศักราช *หรคุณ* จึงอยู่ในจำนวนที่ดวงจันทร์โคจรไปบรรจบจุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุดด้วย เขาตั้งเอาส่วนที่เหลืออันเป็นจำนวนวันที่เรียกว่า *กัมมัชพล* ลงเป็นเกณฑ์ไว้ *อุจจพล* จึงเป็นจำนวนวันที่ล่วงไปตั้งแต่การพักร[๑] ของดวงจันทร์ จากจุดที่อยู่ห่างไกลจากโลกมากที่สุด ที่ต้นจักรราศี อันจะได้เห็นแน่ถนัดขึ้นในบทต่อ ๆ ไปนี้

ถ้าท่านต้องการหาวันของสัปดาห์โดยอุจจพล ให้เอาผลหารของการหารที่กล่าวข้างต้นนี้คูณด้วย ๕ แล้วบวกเข้ากับอุจจพล แล้วลบออกเสีย ๒ วัน หารด้วย ๗ เศษนั้นจะแสดงให้รู้ว่าเป็นอะไร

เมื่อได้อธิบายวิธีการอันถูกต้องในการหาวันของสัปดาห์แล้ว ก็ไม่จำเป็นที่จะมาชะงักงันอยู่กับวิธีการที่กล่าวถึงนี้ เราจะให้บุคคลที่เขามีความอยากรู้อยากเห็นพิจารณา และค้นหาพื้นฐานกันต่อไปเถิด

ที่กล่าวข้างบนนี้เรียกว่า ***พลสุริยยาตร***[๒] *อันหมายถึงกำลังของดวงอาทิตย์*

อย่างไรก็ตามคำว่า พลสุริยยาตร ที่เขาใช้ในการคำนวณข้างต้นนี้ เป็นที่แน่ว่าเท่าที่อธิบายมาแล้วแต่ต้นนี้ มิชั่วแต่จะเกี่ยวกับดวงอาทิตย์เท่านั้น ยังเกี่ยวกับดวงจันทร์อีกด้วย

- ๗ -

มาตรา ๑ ตั้ง ***กัมมัชพล*** *ลง*

มาตรา ๒ หารด้วย ๒๔๓๕๐

มาตรา ๓ ตั้งผลหารอันจะเป็น ***ราศี*** *ของดวงอาทิตย์เป็นเกณฑ์ตราไว้*

เพื่อที่จะค้นหาให้พบว่าอะไรคือเลขจำนวน ๒๔๓๕๐ ก็ต้องพิจารณา *กัมมัชพล* ว่าเป็น ๘๐๐ ส่วน ของวันที่เหลืออยู่หลังจากการพักรของดวงอาทิตย์ กลับมาสู่ตำแหน่งแห่งที่เดิมในจักรราศี และปีสุริยคติอันมี ๒๙๒๒๐๗ ส่วนของส่วนเหล่านี้ดังได้อธิบายไว้แล้วในบทที่ ๔ เศษ ๑ ส่วน ๑๒ ของปี จึงมี ๒๔๓๕๐ กับ $\frac{๗}{๑๒}$ ของ ๑ ใน ๘๐๐ ส่วนนี้ เพราะฉะนั้น จำนวน ๒๔๓๕๐ จึงเป็นจำนวนที่แสดงส่วนที่ ๑๒ ของปีสุริยคติ ซึ่งดวงอาทิตย์โคจรไปในอาการปกติได้ ๑ ราศี

---

[๑] ถ้าเดินเร็วไปเรียกว่า *เสริด* ถ้าเดินช้าไปหรือการอยู่ในราศีเดียวกันนานเกินไปเรียก *มณฑ์* ถ้าถอยหลังไป ๑ ราศีเรียก *พักร*

[๒] Poulasouriat ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสแปลคำนี้ไว้ว่า Force du soleil

เมื่อ $\frac{๒๔๓๕๐}{๘๐๐}$ เป็นเกณฑ์ ๑ ราศี ฉะนี้แล้ว กัมมัชพลหารด้วย ๒๔๓๕๐ จึงจะได้ผลหารเป็นองศา นับแต่ดวงอาทิตย์พักรมาสู่ตำแหน่งแห่งที่เดิม *ราศี* จึงเป็นจำนวนราศีที่ดวงอาทิตย์โคจรในอาการปานกลาง (มัธยม) ในที่นี้ เขาไม่สนใจกับเศษ $\frac{๗}{๑๒}$ ที่เหลือ เพราะฉะนั้นในที่นี้ปีสุริยคติจึงคงมี $\frac{๒๙๒๒๐๐}{๘๐๐}$ คือ ๓๖๕ $\frac{๑}{๔}$ วันเช่นปีปฏิทินจูเลี่ยน

มาตรา ๔ ตั้งเศษส่วนของการหารข้างต้นนี้ลง แล้วหารด้วย ๘๑๑

มาตรา ๕ ผลลัพธ์ของการหารจะเป็นองศา[๑] คือ องศา[๒] ที่สถิตของดวงอาทิตย์

โดยที่ว่า ตามมาตราข้างต้นนี้ $\frac{๒๔๓๕๐}{๘๐๐}$ วันเป็น ๑ ราศีของวิถีโคจรในอาการมัธยมของดวงอาทิตย์ ๑ ใน ๓๐ ส่วนของ $\frac{๒๔๓๕๐}{๘๐๐}$ จะทำได้ ๑ องศา อันเป็น $\frac{๑}{๓๐}$ ของ ๑ ราศี ๑ ใน ๓๐ ส่วนของ ๒๔๓๕๐ คือ ๘๑๑ $\frac{๒}{๓}$ อันเป็น ๑ องศา หารส่วนที่เหลือด้วย ๘๑๑ $\frac{๒}{๓}$ ก็จะได้องศาของการโคจรของดวงอาทิตย์ในอาการมัธยม เขาไม่สนใจกับเศษ $\frac{๒}{๓}$ อันไม่ทำให้ผิดแผกแตกต่างกันเท่าใดนัก

มาตรา ๖ ตั้งเศษส่วนของการหารครั้งหลังนี้ลง แล้วหารด้วย ๑๔

มาตรา ๗ ผลลัพธ์จะเป็นลิปดา[๓] คือ minute

มาตรา ๘ หัก ๓ ออกเสียจากลิปดา

โดยที่ว่าองศาหนึ่งมีอยู่ $\frac{๘๑๑}{๘๐๐}$ ส่วนในลิปดาหนึ่งซึ่งเป็น ๑ ใน ๖๐ ส่วนขององศา จึงจะมี ๑๓ $\frac{๓๑}{๖๐}$ ส่วน เมื่อไม่คำนึงถึงเศษส่วน ก็คิดเป็น ๑๔ ถ้วน ๆ หารส่วนที่เหลือเป็นลิปดา การลบออกในที่นี้เสีย ๓ ลิปดานั้น เป็นการตัดทอนที่เราจะได้กล่าวถึงในตอนต่อ ๆ ไป

---

[๑] Ongsaa

[๒] degré

[๓] Libedaa

*มาตรา ๙ ตั้งจำนวนลิปดาหลังจาก **องศา** และ **องศา** หลังจาก **ราศี** จะได้ลักษณะที่เรียกว่ามัธยม[๑] ของดวงอาทิตย์เป็นเกณฑ์ตราไว้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าคือ locus medius Solis นั่นแล*

- ๘ -

เพื่อค้นหาตำแหน่งที่ถูกต้องของดวงอาทิตย์

*มาตรา ๑ ตั้ง **มัธยม** ของดวงอาทิตย์คือฐานเลขอันกอปรด้วยราศี องศา และลิปดาลง*

*มาตรา ๒ หักจำนวน ๒ ออกจาก **ราศี** ถ้าทำไม่ได้ ก็ให้บวกจำนวน ๑๒ ลงไป เพื่อให้เกิดเป็นผลลัพธ์ขึ้นมา*

*มาตรา ๓ หักจำนวน ๒๐ ออกจาก **องศา** ถ้าทำไม่ได้ ก็ชัก ๑ ออกจากราศีมา ซึ่งมีผลเท่ากับ ๓๐ องศา แล้วจึงลบด้วย ๒๐ ดังกล่าวข้างต้นนี้*

เขาได้กำหนดไว้ในที่นี้ว่าให้ตั้งองศาไว้ต่อจากราศี และตั้งลิปดาไว้ต่อจากองศา โดยทำนองนี้ ราศี องศา และลิปดา การตั้ง ราศี องศากับลิปดา เรียงลดหลั่นกันลงไปดั่งนี้ เรียกว่า *ฐานเลข** และเป็นเครื่องชี้ตำแหน่งที่สถิตของมัธยมอาทิตย์

- ๘ -

จำนวน ๒ ที่ชักออกจาก*ราศี*ตามมาตรา ๒ กับจำนวน ๒๐ ที่ชักออกจาก*องศา* ตามความในมาตรา ๓ คือ ๒ ราศีกับ ๒๐ องศานั้น คงจะหมายถึงตำแหน่งที่สันนิษฐานกันไว้ว่าเป็นจุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั่นแล มิฉะนั้นแล้วก็จะไม่มีจำนวนใดที่ใกล้เคียงกับการโคจรของจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั้น ดูเหมือนจะได้กำหนดกันให้สถิตอยู่ที่ราศี ๒๐ ของราศีเมถุน อันอยู่หน้าตำแหน่งที่ตั้งอันแท้จริงของดวงอาทิตย์ขณะสถิตอยู่ไกลจากโลกมากที่สุดราว ๑๗ องศาในรอบระยะ ๑,๐๐๐ ปีที่ล่วงมานี้ อันเราอาจวิเคราะห์ได้ว่าแบบวิธีนั้น ได้รับการสร้างขึ้นมาร่วม ๑,๐๐๐ ปีก่อนศตวรรษปัจจุบันนี้แล้ว แต่โดยที่ในที่นี้ช่วงเวลาที่ยาวนานของปีลงกันได้กับการย้อนกลับของดวงอาทิตย์ไปสู่จุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดและกับตำแหน่งที่แน่นอนของบรรดาดาวฤกษ์ มากกว่าที่จะลงกันได้กับการย้อนกลับของดวงอาทิตย์ไปสู่วิษุวัต จึงอาจเป็นไปได้ว่า ราศีที่ใช้ในการเริ่มต้นในที่นี้ ในปัจจุบันนี้หาได้อยู่ตรงจุดวิษุวัตไม่ หากได้เคลื่อนล้ำไป ๑๗ หรือ ๑๘ องศาจึงจำเป็นที่จะ

---

[๑] Mattciomme

* Figure เป็นคำเฉพาะในโหราศาสตร์ หมายถึงการคำนวณชนิดหนึ่งเกี่ยวกับโลกและดาวพระเคราะห์

ต้องมีการแก้ไขเสียใหม่ให้ถูกต้อง ตามวิษุวัตทั้ง ๒ จุดนั้น ในที่นี้จึงได้ระยะตำแหน่งที่สถิตมัธยมของดวงอาทิตย์ ยามสถิตยังจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดที่เรียกว่า *มัธยม* ลง เพื่อให้ได้เวลาที่คลาดเคลื่อนไปของดวงอาทิตย์ และจำนวน*ราศี*ที่คลาดไปนี้เรียกว่า *เกนตร์*[๑]

มาตรา ๔ ส่วนที่เหลือทีหลังนั้นเรียกว่า เกนตร์

มาตรา ๕ ถ้าเกนตร์นั้นเป็น ๐, ๑ หรือ ๒ ก็ให้คูณด้วย ๒ แล้วท่านก็จะได้ ***ขันธ์***[๒]

มาตรา ๖ ถ้าเกนตร์นั้นเป็น ๓, ๔ หรือ ๕ ก็ให้ลบเลขฐานนั้นด้วยเลขฐานนี้

๕

๒๙

๖๐

อันเรียกว่า ***อัฒจักร***** และมีค่าเท่ากับ ๖ ราศี*

มาตรา ๗ ถ้าเกนตร์นั้นเป็น ๖, ๗ หรือ ๘ ให้ลบราศีด้วย ๖ ส่วนที่เหลือนั้นจะเป็นขันธ์

ตามหลักเกณฑ์นี้ ก็ดูเหมือนว่า *เกนตร์* นั้นคือ จำนวนกึ่งราศีอันเป็นระยะที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด เล็งเอาตามราศีสุดแท้แต่ว่า ดวงอาทิตย์จะใกล้เข้ามาทางใด โดยนัยนี้ตามมาตรา ๕ นั้นเขาถือเอาระยะที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดตามราศี และตามมาตรา ๖ นั้นก็ถือเอาระยะที่ดวงอาทิตย์อยู่ใกล้กับโลกมากที่สุด โดยวิธีทวนราศีในมาตรา ๗ ถือเอาระยะที่ดวงอาทิตย์อยู่ใกล้กับโลกที่สุดตามราศี และในมาตรา ๘ ถือเอาระยะที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดโดยทวนราศี ในมาตรา ๖, ๗ และ ๘ นั้นดูเหมือนว่าจะต้องตั้งสมมุติฐานขึ้นไว้เสมอไป คูณราศีด้วย ๒ ดังที่ปรากฏในบทต่อไป

ในมาตรา ๖ ราศีที่คลาดเคลื่อนมีจำนวนเกิน ๑๕ จึงต้องเติม ๑ ให้แก่ *ขันธ์* เพราะว่า *ขันธ์* อันเป็นครึ่ง*ราศี*มีค่าเท่ากับ ๑๙ องศา

ในที่นี้เขาแตกองศากับลิปดาของ*ขันธ์*ออกเป็นลิปดา ซึ่งจำนวนที่ได้นั้นเรียกว่า *ภุชลิปด์*[๓]

---

[๑] Kenne

[๒] Kanne

* attathiat ชื่อมาตราวัดจักรราศี ๑ อัฒจักรเท่ากับครึ่งราศี

[๓] pouchalit

มาตรา ๘ ถ้าเกนตร์เป็น ๙, ๑๐, ๑๑ ให้ลบฐานเลขนั้นด้วยฐานเลขนี้

๑๑

๒๙

๖๐

อันเรียกว่า ***ทวาทศมณฑล***** และมีค่าเท่ากับ ๑๒ ราศี เศษที่เหลือจากราศีนั้นเป็นขันธ์*

มาตรา ๙ ถ้าท่านสามารถทำได้ ให้ชัก ๑๕ ออกจาก ***องศา*** *บวก* ***ขันธ์*** *ด้วย ๑ ถ้าไม่สามารถทำได้ก็ไม่ต้องบวกเพิ่มอะไรเลย*

มาตรา ๑๐ คูณองศาด้วย ๖๐

มาตรา ๑๑ เอา ***ลิปดา*** *บวกเข้าไป จะได้* ***ภุชลิปด์*** *ตั้งเป็นเกณฑ์ลงไว้*

มาตรา ๑๒ ให้พิจารณาดู ขันธ์ ถ้าขันธ์เป็น ๐ ให้เอาเลขจำนวนแรกของ ***ฉายา*** *แห่งดวงอาทิตย์ซึ่งเป็น ๓๕ ตั้งและให้คูณด้วย* ***ภุชลิปด์***

มาตรา ๑๓ ถ้าขันธ์เป็นเลขจำนวนอื่น ก็ให้เป็นไปตามจำนวนนั้น ๆ จำนวน ***ฉายาอาทิตย์*** *และลบด้วยจำนวนเลขข้างล่าง แล้วเอาเลขที่เหลือจากจำนวนข้างล่างคูณด้วย* ***ภุชลิปด์***

ดูเหมือนว่าการคำนวณโดยวิธีนี้ คำว่า *ฉายา*[๑] เป็นสมการของดวงอาทิตย์ คำนวณจากเลขจำนวน ๑๕ ถึงตำแหน่ง ๑๕ องศา ซึ่งจำนวนแรกที่ได้เป็น ๓๕ จำนวนที่สอง ๖๗ จำนวนที่สาม ๙๔ และจำนวนลิปดาที่มีอยู่ด้วยกันนี้ เป็นตรีโกณด้านตรงกันข้ามมุมน้อย หารด้วยด้านตรงกันข้ามมุมฉาก[๒] เป็น ๑๕, ๓๐ และ ๔๕ องศา ดังนั้นสมการของ ๖๐, ๗๕ และ ๙๐ จึงเป็น ๑๑๖, ๑๒๙, ๑๓๔ แบ่งออกตามลักษณะนี้

๓๕

๖๗

๙๔

๑๑๖

๑๒๙

๑๓๔

และตรงกันกับจำนวน *เกนตร์* โดยลำดับ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖ สำหรับองศาอื่น ๆ สำหรับองศาอื่น ๆ ใช้สัดส่วนความแตกต่างระหว่างตัวเลขสมการ ตรงที่ ๑๕ องศา ๙๐๐ ลิปดา โดยตั้งเลข ๙๐๐ ไว้เป็นข้อแตกต่างระหว่างสมการ ดังนั้น จำนวนลิปดาที่เกินไปจากขันธ์ในสมการที่คำนวณได้ ให้นำไปเติมเข้ากับจำนวนลิปดาที่ลงตัวกับขันธ์ในสัดส่วนสมการที่ตั้งไว้ เขาแตกลิปดาที่คำนวณได้เป็นองศาและลิปดา โดยหารด้วยเลข ๖๐ สมการที่สูงที่สุดของดวงอาทิตย์อยู่ที่ ๒ องศา ๑๒ ลิปดา ตารางคำนวณ[๓] ตั้งไว้ที่ ๒ องศา ๑๐ ลิปดา เราคำนวณได้ที่ ๑ องศา ๕๗ ลิปดา เขานำสมการนี้ไปคำนวณตำแหน่งที่สถิตมัธยมของดวงอาทิตย์ เพื่อจะกำหนดจุดที่แน่นอน ที่เรียกว่า *สัมผุส*

---

[๑] chaiaa

[๒] Sinus

* [Toüataasamounetonne] กลมโดยรอบครบ ๑๒ ราศี ชื่อมาตราวัดจักรราศี เท่ากับ ๒ อัฒจักร เป็น ๑ ราศี คือทวาทศมณฑลหนึ่ง

[๓] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า Tables alphonsines หมายถึงตารางทางดาราศาสตร์ จัดทำขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๒๖๒ โดยพระราชดำริของพระเจ้าอัลฟองโซที่ ๑๐ แห่งแคว้นคัสตีลย์ สเปน ตารางนี้แบ่งปีออกเป็น ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๔๙ นาที ๑๖ วินาที

*ยกตัวอย่างเช่น ถ้าขันธ์เป็น ๑ ให้ลบ ๓๕ ออกจาก ๖๗ แล้วคูณด้วยส่วนที่เหลือ ถ้า **ขันธ์** เป็น ๒ ให้ลบ ๖๗ จาก ๙๔ แล้วเอาส่วนที่เหลือคูณด้วย **ภุชลิปด์***

มาตรา ๑๔ หารจำนวนภุชลิปด์ที่ได้รับจากการคูณนั้นด้วย ๙๐๐

*มาตรา ๑๕ ให้บวกผลลัพธ์ที่ได้เข้ากับจำนวนเลขของ **ฉายา** ที่ท่านได้ไว้แล้วข้างบนนั้น*

มาตรา ๑๖ หารเลขจำนวนนั้นด้วย ๖๐

*มาตรา ๑๗ ผลลัพธ์จะเป็น **องศา** เศษส่วนนั้นเป็น **ลิปดา** ให้ตั้งเลข ๐ ไว้แทนที่ **ราศี***

*มาตรา ๑๘ ให้ตั้งฐานเลขที่ได้ตามมาตราข้างต้นเกี่ยวกับข้อความที่ว่าด้วย **มัธยม** ของดวงอาทิตย์*

มาตรา ๑๙ ให้พิจารณาดูเกนตร์ข้างต้นนี้ ถ้าเกนตร์เป็น ๐, ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ ก็เรียกว่า ***เกนตร์โสตยันตร***[๑] *ดังนี้ให้ท่านลบฐานเลขที่หาได้ตามมาตรา ๑๗ ด้วย* ***มัธยม*** *ของดวงอาทิตย์*

มาตรา ๒๐ ถ้าเกนตร์นั้นเป็น ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑ ก็เรียกว่า ***เกนตร์ผนวก***[๒] *ดังนี้ให้ท่านบวกฐานเลขนี้เข้ากับ* ***มัธยม*** *ของดวงอาทิตย์ จะได้ ***สัมผุส*** ของดวงอาทิตย์ตราเป็นเกณฑ์ไว้ให้จงดี*

มาตรา ๑๙ สมการนี้ ตรงกับหลักเกณฑ์ของนักดาราศาสตร์ของเราในกึ่งศตวรรษแรกของเวลาที่คลาดเคลื่อนไปจากปกติไปในทางลบ และในกึ่งศตวรรษหลังไปในทางบวก ในที่นี้เขาใช้วิธีคำนวณเลขวิธีด้วยการวางตัวเลขลดหลั่นกันลงไป ซึ่งของเรานั้นตั้งไว้ข้าง ๆ และตรงกันข้าม กลับเอาเลขที่เราตั้งไว้ข้าง ๆ ไปวางเรียงให้ลดหลั่นกันลงไป ตัวอย่างเช่น

	มัธยม		ผลบวก		ผลลบ	
ราศี	๘		๐		๘	ราศี
องศา	๒๕		๒		๒๗	องศา
ลิปดา	๔๐		๔		๔๔	ลิปดา
	ผลลบ		ผลบวก		สัมผุส	

[๑] ken soustrayant

[๒] ken ajoutant

- ๙ -

มาตรา ๑ ตั้งสัมผุสของดวงอาทิตย์ลง

*มาตรา ๒ คูณ **ราศี** ด้วย ๓๐*

*มาตรา ๓ บวกด้วยจำนวน **องศา** ที่มีอยู่เข้าด้วยกัน*

มาตรา ๔ คูณด้วย ๖๐

*มาตรา ๕ บวกด้วยจำนวน **ลิปดา** ที่มีอยู่เข้าด้วยกัน*

*มาตรา ๖ หารทั้งหมดด้วย ๘๐๐ จะได้ผลลัพธ์เป็น **ฤกษ์** ของดวงอาทิตย์*

*มาตรา ๗ หารเศษส่วนที่เหลือด้วย ๑๓ จะได้ผลลัพธ์เป็น **นาทีฤกษ์** ให้ท่านตั้งเป็นเกณฑ์ไว้ข้างใต้ฤกษ์*

- ๙ -

ปรากฏว่าวิธีการคำนวณที่ชาวชมพูทวีปหารจักรราศีออกเป็น ๒๗ วิภาค เท่า ๆ กัน แต่ละวิภาคมีมุมกว้าง ๑๓ องศา ๔๐ ลิปดา ในการคำนวณ ๖ ครั้งแรกนั้นเขาแตกราศีออกเป็นองศา และลิปดาของที่สถิตอันแท้จริงของดวงอาทิตย์ออกเป็นลิปดา และโดยการหารครั้งที่สุดด้วย ๘๐๐ ทอนเป็น ๑ ใน ๒๗ วิภาคของ ๒๑๖๐๐ ลิปดาอันอยู่ในวัฏจักรนั้น ฉะนั้น ฤกษ์ จึงคือ ๑ ใน ๒๗ วิภาคของจักรราศี แต่ละวิภาคมี ๘๐๐ ลิปดา คือ ๑๓ องศากับ ๔๐ ลิปดา การหารนี้ตั้งอยู่บนรากฐานของอาการโคจรประจำวันของดวงจันทร์อันมีประมาณ ๑๓ องศา ๔๐ ลิปดา ดังที่หารจักรราศีออกเป็น ๓๖๐ องศา มีรากฐานอยู่กับอาการโคจรประจำวันของดวงอาทิตย์ในจักรราศี อันมีประมาณเกือบ ๑ องศานั่นแล

เศษ ๑ ส่วน ๖๐ ของวิภาคเหล่านี้คือ ๑๓ $\frac{๑}{๓}$ ปรากฏจากการหาร ๘๐๐ ด้วย ๖๐ เพราะฉะนั้นเขาจึงได้หารเศษที่เหลือด้วย ๑๓ โดยปัดเศษส่วนทิ้งเสียเพื่อให้ได้ *นาทีฤกษ์* อันเป็นลิปดา หรือ ๑ ใน ๖๐ ส่วนของ *ฤกษ์* หนึ่ง

- ๑๐ -

สำหรับดวงจันทร์

การหามัธยมของดวงจันทร์

*มาตรา ๑ ตั้ง **อวมาน** ลง*

มาตรา ๒ หารด้วย ๒๕

*มาตรา ๓ ปัดเศษทิ้งเสียแล้วบวกผลลัพธ์เข้ากับ **อวมาน***

- ๑๐ -

ตามมาตรา ๗ แห่งบทที่ ๓ ว่า *อวมาน* คือจำนวนส่วน ๗๐๓ ของวันที่เหลืออยู่ตั้งแต่สิ้นวันเทียมจนถึงสิ้นวันธรรมดา แม้ว่าตามหลักเกณฑ์นี้ *อวมาน* จะไม่สามารถขึ้นไปจนถึง ๗๐๓ ก็ตาม แต่ถ้าเราตั้งเกณฑ์ ๗๐๓ และหารด้วย ๒๕ ตามความในมาตรา ๒ ในบทนี้แล้ว เราก็จะได้ผลลัพธ์เป็น ๒๘ $\frac{๓}{๒๕}$ เมื่อบวก ๒๘ เข้ากับ ๗๐๓ ตามมาตรา ๓ จำนวน

*มาตรา ๔ หารจำนวนทั้งหมดด้วย ๖๐ จะได้ผลลัพธ์เป็น **องศา** เศษเป็นลิปดา และให้ท่านลง ๐ เป็น **ราศี***

๗๓๑ นี้จะเป็นจำนวนลิปดาขององศา หาร ๗๓๑ ด้วย ๖๐ ตามมาตรา ๔ จะได้ผลลัพธ์เป็น ๑๒ องศา ๑๑ ลิปดา อันเป็นอาการโคจรมัธยมประจำวันของดวงจันทร์ที่ห่างออกไปจากดวงอาทิตย์

ตามที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๒ นั้นว่า ใน ๓๐ วัน อวมานเพิ่มขึ้นอีก ๓๓๐ เมื่อหาร ๓๓๐ ด้วย ๒๕ ก็จะได้ผลลัพธ์ ๑๓ $\frac{๑}{๕}$ เมื่อบวกผลลัพธ์เข้ากับ อวมาน จำนวน ๓๔๓ นี้ก็เท่ากับ ๕ องศา ๔๓ ลิปดา ที่ดวงจันทร์โคจรห่างออกไปจากดวงอาทิตย์ใน ๓๐ วันโพ้นรอบวัฏจักร

สูตรการโคจรประจำวันทางภาคพื้นยุโรปนั้นเป็น ๑๒ องศา ๑๑ ลิปดา และอัตราการโคจรมัธยมใน ๓๐ วันเป็น ๕ องศา ๔๓ ลิปดา ๒๑ พิลิปดา โพ้นรอบวัฏจักร

มาตรา ๕ ตั้งจำนวนวันที่ท่านได้ตั้งไว้ข้างต้น ในเดือนปัจจุบัน ตามบทที่ ๒ มาตรา ๓

มาตรา ๖ คูณจำนวนนั้นด้วย ๑๒

*มาตรา ๗ หารจำนวนทั้งหมดด้วย ๓๐ ตั้งผลลัพธ์ไว้ที่ **ราศี** ตามฐานเลขที่กล่าวข้างต้นอันลง ๐ ไว้ที่ **ราศี** นั้น เศษส่วนบวกเข้ากับ **องศา** ในฐานเลขนั้น*

*มาตรา ๘ บวกฐานเลขทั้งหมดเข้ากับ **มัธยม** ของดวงอาทิตย์*

*มาตรา ๙ ลบ **ลิปดา** ด้วย ๔๐ ถ้าไม่มีพอให้ลบก็ชัก **องศา** ลงมา ๑ ซึ่งมีค่าเท่ากับ ๖๐ **ลิปดา***

มาตรา ๑๐ ตัวเลขที่เหลืออยู่ คือ มัธยมของดวงจันทร์ที่ค้นหา

เมื่อหาองศากับลิปดาที่เข้ากับ *อวมาน* ได้แล้ว ก็หาราศีและองศาที่เข้ากับวันเทียมของเดือนปัจจุบันต่อไป การที่คูณด้วย ๑๒ และหารด้วย ๓๐ ก็เป็นทำนองเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นแล ถ้า ๓๐ วันเทียมทำได้ ๑๒ ราศีแล้วไซร้ ก็วันเทียมทั้งหลายในเดือนปัจจุบัน จะทำได้สักเท่าไรเล่า? เราจะหาได้ในผลหารของราศีนั่นเอง เศษนั้นเป็นจำนวนส่วนของราศี คือเป็นองศา เขาจึงบวกเข้ากับองศาที่ *อวมาน* หาได้ อันเป็นจำนวนวันธรรมดาที่เกินไปจากวันเทียม

ตัวเลขในฐานเลขตั้งอันกล่าวถึงในที่นี้ คือระยะที่ห่างกันระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ ภายหลังที่ได้ลบออกเสีย ๔๐ ลิปดาแล้ว อันคงจะเป็นการแก้ไขเสียใหม่ในศักราชนั้น หรือไม่ก็เป็นการลดทอนเส้นเมริเดียนเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังที่เขาจะได้ชี้แจงในตอนต่อไป ระยะห่างระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์นี้เมื่อบวกเข้ากับมัธยมอาทิตย์ก็ได้ผลลัพธ์เป็นมัธยมจันทร์

- ๑๑ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **อุจจพล** ลง*

มาตรา ๒ คูณด้วย ๓

มาตรา ๓ หารด้วย ๘๐๘

*มาตรา ๔ เอาผลลัพธ์ไปตั้งที่ **ราศี***

มาตรา ๕ คูณเศษด้วย ๓๐

*มาตรา ๖ หารด้วย ๘๐๘ จะได้ผลลัพธ์เป็น **องศา***

มาตรา ๗ เอาเศษที่เหลือตั้ง แล้วคูณด้วย ๖๐

*มาตรา ๘ หารด้วย ๘๐๘ จะได้ผลลัพธ์เป็น **ลิปดา***

*มาตรา ๙ บวกลิปดาด้วย ๒ **ราศี** และ **ลิปดา** จะเป็นมัธยมของ **อุจจ์**[๑] ตั้งเป็นเกณฑ์ตราไว้*

- ๑๑ -

ในบทที่ ๖ เราได้ให้ข้อสังเกตไว้แล้วว่า *อุจจพล* นั้นคือจำนวนวันที่ดวงจันทร์พักรมาจากจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด โดยใช้เวลา ๓๒๓๒ วัน ๘๐๘ วัน จึงเป็น ๑ ใน ๔ ของเวลาที่ใช้ในการโคจรจากจุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ซึ่งในระยะนี้ทำได้ ๓ ราศีอันเป็น ๑ ใน ๔ ของวัฏจักร

ในการคำนวณนี้จึงพบว่าอาการโคจรของดวงจันทร์จากจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั้น ใน ๘๐๘ วัน ทำได้ ๓ ราศี ดังนี้ ระยะเวลาที่ผ่านไประหว่างการพักรของดวงจันทร์จากจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ก็มากเท่ากับระยะเวลาที่ดวงจันทร์โคจรไปสู่จุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั้นแล ปรากฏในการคำนวณต่อไปนี้ว่าอาการโคจรนี้ ดำเนินไปโดยทำนองเดียวกันในจักรราศีเช่นอาการโคจรของดวงอาทิตย์ฉะนั้นแล

ฉะนั้น *มัธยมอุจจ์* จึงเป็นตำแหน่งที่ดวงจันทร์สถิตอยู่ห่างจากโลกมากที่สุด

[๑] Iouthia

- ๑๒ -

สำหรับสัมผุสของดวงจันทร์

มาตรา ๑ ตั้ง ***มัธยมจันทร์*** *ลง*

มาตรา ๒ ตั้ง ***มัธยมอุจจ์*** *ลงตรงกันข้าม*

มาตรา ๓ ลบ ***มัธยมอุจจ์*** *ออกจาก* ***มัธยมจันทร์***

มาตรา ๔ ที่เหลือจาก ***ราศี*** *นั้นจะเป็น****เกนตร์***

มาตรา ๕ ถ้า ***เกนตร์*** *เป็น ๐, ๑, ๒ คูณด้วย ๒ จะได้ผลลัพธ์เป็น* ***ขันธ์***

มาตรา ๖ ถ้า ***เกนตร์*** *เป็น ๓, ๔, ๕ ให้ลบด้วยฐานเลขจำนวนนี้*

๕

๒๙

๖๐

มาตรา ๗ ถ้า ***เกนตร์*** *เป็น ๖, ๗, ๘ ให้ลบด้วย ๖*

มาตรา ๘ ถ้า ***เกนตร์*** *เป็น ๙, ๑๐, ๑๑ ให้ลบด้วยฐานเลขจำนวนนี้*

๑๑

๒๙

๖๐

- ๑๒ -

หลักเกณฑ์เหล่านี้ ตรงกันกับหลักเกณฑ์ในบทที่ ๘ อันใช้ในการหาตำแหน่งสถิตของดวงอาทิตย์ และลงกันได้อย่างใกล้เคียงกับคำอธิบายที่ได้กล่าวไว้ในบทนั้น

ความแตกต่างกันมีเพียงใน *ฉายา* ของดวงจันทร์ดังที่กล่าวไว้ในที่นี้ ในมาตรา ๑๒ และ ๑๕ ฉายานั้นประกอบด้วยตัวเลข ดังนี้

๗๗

๑๔๘

๒๐๙

๒๕๖

๒๘๖

๒๙๖

สมการที่ใหญ่ที่สุดของดวงจันทร์ จึงเป็น ๔ องศา ๕๖ ลิปดา ดังที่นักดาราศาสตร์สมัยใหม่ลางท่านได้กำหนดไว้ มาตรว่าส่วนมากจะได้กำหนดให้เป็น ๕ องศาตรงที่บรรจบกันและที่ตรงกันข้ามกันก็ตาม

มาตรา ๙ ถ้า ***เกนตร์*** *เป็น ๑ หรือ ๒ ให้คูณด้วย ๒ จะได้ผลลัพธ์เป็น* ***ขันธ์***

มาตรา ๑๐ ถ้ามีทางให้ชักได้ก็ให้ชัก ๑๕ ออกจาก ***องศา*** *และเพิ่ม ๑ ให้แก่* ***ราศี*** *ถ้าไม่มีทางให้ชักได้ ก็ไม่ต้องทำอะไรเลย*

มาตรา ๑๑ คูณ ***องศา*** *ด้วย ๖๐ และบวกด้วย* ***ลิปดา*** *ที่มีอยู่ จะได้ผลลัพธ์เป็น* ***ภุชลิปด์*** *ตั้งเป็นเกณฑ์ไว้ตรา*

มาตรา ๑๒ ชัก ***ฉายาจันทร์*** *ออกด้วยจำนวนเท่ากับ* ***ขันธ์*** *ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่อง* ***สัมผุสอาทิตย์*** *ลบจำนวนเลขฐานบนด้วยจำนวนเลขฐานล่าง*

มาตรา ๑๓ เอาเศษที่เหลือตั้งลงคูณด้วย ***ภุชลิปด์***

มาตรา ๑๔ หารด้วย ๙๐๐

มาตรา ๑๕ ให้เอาผลลัพธ์บวกเข้ากับ ***ฉายาจันทร์*** *ข้างบน*

มาตรา ๑๖ หารด้วย ๖๐ จะได้ผลลัพธ์เป็น ***องศา*** *เศษเป็น* ***ลิปดา*** *และ ๐ ที่* ***ราศี***

มาตรา ๑๗ เอาฐานเลขนี้ตั้งลงตรงกันข้ามกับ ***มัธยมจันทร์***

*มาตรา ๑๘ ให้พิจารณาดู **เกนตร์** ถ้า **เกนตร์** เป็น ๐, ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ ให้ลบฐานเลขนั้นออกจาก **มัธยมจันทร์** ถ้า **เกนตร์**เป็น ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑ ให้บวกฐานเลขทั้งสองเข้าด้วยกัน ท่านก็จะได้ **สัมผุสจันทร์** ตั้งเป็นเกณฑ์ตราไว้*

- ๑๓ -

*ตั้ง **สัมผุส** ของดวงจันทร์ลง และคำนวณเหมือนอย่างหา **สัมผุส** ของดวงอาทิตย์ จะได้ผลลัพธ์เป็น **ฤกษ์** และ **นาทีฤกษ์** ของดวงจันทร์*

- ๑๔ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **สัมผุส** ของดวงจันทร์ลง*

*มาตรา ๒ เอา **สัมผุส** ของดวงอาทิตย์ตั้งตรงกันข้าม*

*มาตรา ๓ ลบ **สัมผุส** ของดวงอาทิตย์จาก **สัมผุส** ของดวงจันทร์ จะได้ผลลัพธ์เป็น **เพียญชน์**[๑] ตั้งเป็นเกณฑ์ตราไว้*

- ๑๓ -

การคำนวณทำนองนี้ ได้กระทำแล้วสำหรับดวงอาทิตย์ในบทที่ ๙ ใช้เป็นเครื่องหาตำแหน่งที่สถิตของดวงจันทร์ตามจุดต่าง ๆ อันเป็น ๑ ใน ๒๗ วิภาคของจักรราศี

- ๑๔ -

ฉะนั้น **เพียญชน์** จึงเป็นระยะทางระหว่างดวงจันทร์ไปสู่ดวงอาทิตย์

[๑] pianne

- ๑๕ -

*มาตรา ๑ ตั้ง **เพียญชน์** ลง*

*มาตรา ๒ คูณ**ราศี**ด้วย ๓๐ แล้วบวกด้วย **องศา** ที่มีอยู่*

*มาตรา ๓ คูณทั้งหมดด้วย ๖๐ แล้วบวกด้วย **ลิปดา** ที่มีอยู่*

*มาตรา ๔ หารทั้งหมดด้วย ๗๒๐ จะได้ผลลัพธ์เป็น **ดิถี** [๑] ตั้งเป็นเกณฑ์ตราไว้*

*มาตรา ๕ หารเศษที่เหลือด้วย ๑๒ จะได้ผลลัพธ์เป็น **นาทีดิถี** [๒]*

- ๑๕ -

การคำนวณทั้ง ๓ ครั้งนี้ เป็นการแตก (ราศี, องศา) ออกเป็นลิปดาอันเป็นระยะห่างระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ การที่หารด้วย ๗๒๐ ก็เพื่อแตกออกเป็นจำนวน $\frac{๑}{๓๐}$ วิภาคแห่งวัฏจักร ด้วยว่า ๗๒๐ ลิปดานั้นเท่ากับ $\frac{๑}{๓๐}$ ของ ๒๑๖๐๐ ลิปดา อันเป็นจำนวนลิปดาของวงกลม รากฐานของการหารนี้คืออาการโคจรประจำวันของดวงจันทร์ไปสู่ดวงอาทิตย์ อันมีอยู่ประมาณ $\frac{๑}{๓๐}$ ของวัฏจักร ฉะนั้นเราจึงวิเคราะห์ตำแหน่งที่สถิตของดวงจันทร์ มิชั่วแค่ราศีและตำแหน่งที่หยุดอยู่เท่านั้น หากวิเคราะห์ถึงจำนวน $\frac{๑}{๓๐}$ ส่วนของจักรราศีอันมีอยู่ ๑๒ องศาในแต่ละวิภาคด้วย และเรียกว่า **ดิถี** การหารเศษด้วย ๑๒ ก็จะได้ลิปดาหรือจำนวน $\frac{๑}{๖๐}$ ของดิถี อันมีอยู่วิภาคละ ๑๒ ลิปดาในองศา ซึ่งดวงจันทร์ถอยห่างออกไปจากดวงอาทิตย์ภายใน $\frac{๑}{๖๐}$ ของวัน จำนวน $\frac{๑}{๖๐}$ วิภาคนี้ เรียกว่า **นาทีดิถี**

จบสุริยยาตร์ (Souriat)

---

[๑] itti

[๒] naati itti

ข้อคิดเกี่ยวกับหลักเกณฑ์ทางชมพูทวีป

๑. ศักราชโดยเฉพาะต่าง ๆ ตามแบบฉบับทางชมพูทวีป

เมื่อได้อธิบายหลักการคำนวณดังได้พรรณนามาในบทต่าง ๆ ข้างต้นนั้นแล้ว และได้พบว่ามีศักราช เดือน และวัน หลายอย่างต่างชนิดอันได้สมมติกันขึ้นไว้ จึงเหลือแต่เพียงจะอธิบายรายละเอียดเกี่ยวแก่ศักราชโดยเฉพาะต่าง ๆ ที่เราได้พบในจำนวนเลขที่ใช้ในแบบวิธีนี้ ซึ่งเมื่อได้เทียบเคียงเข้าด้วยกันแล้ว ก็อาจใช้เป็นประโยชน์ได้ในการกำหนดปี เดือน วัน เวลา และเส้นเมริเดียนของปฏิทินดาราศาสตร์ อันมิได้มีกล่าวไว้ในหลักเกณฑ์ทางชมพูทวีปเลย แม้จะได้สันนิษฐานว่าเป็นที่รู้กันอยู่แล้วก็ตาม

ตามเกณฑ์ในบทที่ ๑ เขาหาจำนวนเดือนจันทรคติอันล่วงมาแต่ปีปฏิทินดาราศาสตร์ ศักราชที่เขาสมมติขึ้นในบทนี้ จึงนับกันทางเดือนจันทรคติ และเพราะฉะนั้นจึงน่าจะตกอยู่ในขณะที่เวียนมาบรรจบกันพอดีตรงที่เริ่มเดือนใหม่ของศักราชนั้น

ตามเกณฑ์ในบทที่ ๒ ในชั้นแรกเขาได้แตกหรือทอนเดือนจันทรคติที่ล่วงมานับแต่แรกตั้งศักราชออกเป็นวันเทียม โดยมีเดือนละ ๓๐ วัน ซึ่งมีความสั้นกว่าวันธรรมดา จากเที่ยงวันของวันหนึ่งไปสู่เที่ยงวันของอีกวันหนึ่งราว $\frac{๑๑}{๗๐๓}$ กล่าวคือเป็นเวลา ๒๒ นาทีกับ ๓๒ วินาที วันเทียมเหล่านี้จึงเริ่มต้นในวันขึ้นเดือนใหม่ และทุก ๆ ส่วนที่ ๓๐ ของเดือนจันทรคติ แต่วันธรรมดาย่อมตั้งต้นเป็นปกติเสมอเมื่อเวลาเที่ยงคืนตรงเส้นเมริเดียนเดียวกัน นอกจากว่าเดือน หรือ ๑ ใน ๓๐ ส่วนของเดือน เริ่มต้นเมื่อเวลาเที่ยงคืนภายใต้เส้นเมริเดียนที่นักดาราศาสตร์เลือกสรรแล้วเท่านั้น เมื่อได้เริ่มต้นพร้อมกันแล้ว การสิ้นวันเทียมจะสิ้นสุดลงก่อนการสิ้นวันธรรมดาภายใต้เส้นเมริเดียนเดียวกัน $\frac{๑๑}{๗๐๓}$ วัน อันประกอบเป็น *อวมาน* ซึ่งเพิ่ม $\frac{๑}{๗๐๓}$ ของวันให้แก่ทุก ๆ $\frac{๑}{๑๑}$ วัน จนกระทั่งจำนวน $\frac{๑}{๗๐๓}$ จักขึ้นมาถึง ๗๐๓ หรือว่าเกินจำนวนนั้นขึ้นไป ด้วยว่าเขาใช้นับส่วนทั้ง ๗๐๓ ส่วนนี้เป็น ๑ วัน ซึ่งเป็นจำนวนวันเทียมที่มากเกินวันธรรมดาไปนับตั้งแต่ตั้งศักราชเป็นต้นมา และเศษที่เหลือนั้นถ้ามีก็เป็น *อวมาน* วันที่มาประสบกันหรือมาร่วมกันในขณะสิ้นวันเทียมกับขณะสิ้นวันธรรมดาภายใต้เมริเดียนที่เลือกสรรนี้ ย่อมเป็นศกใหม่ของอวมานเสมอ ซึ่งจะไม่มีการแตกทอนอีกเลย หรืออย่างน้อยก็ต่ำกว่า ๑๑ ภายหลังที่ได้ขึ้นมาถึงจำนวน ๗๐๓ แล้ว อันมักจะปรากฏมีเกือบทุกคาบ ๖๔ วัน ซึ่งเห็นได้จากการหาร ๗๐๓ ด้วย ๑๑ หรือจะพูดอีกทีก็ว่าจะปรากฏมี ๑๑ ครั้งใน ๗๐๓ วัน เขาจึงกำหนดเอาทุกคาบที่มาประสบกันนี้ว่าเป็นศกของ *อวมาน* คือวันที่ประสบกันในครั้งที่แล้วเมื่อเริ่มวันเทียมกับเมื่อมีการเริ่มวันธรรมดา ซึ่งภายใต้เมริเดียนเส้นเดียวกันนั้น จะปรากฏว่ามีปีละราว ๕ หรือ ๖ ครั้งเท่านั้น

ฉะนั้น ในมาตรา ๕ แห่งบทที่ ๒ เขาจึงได้บอกจำนวน ๖๕๐ ส่วนที่ ๑๑ ของวันเข้ากับวันที่ล่วงมานับแต่ตั้งศักราชในบทที่ ๑ เขาสันนิษฐานว่าศักราชนั้นได้สืบเนื่องมาจากศักราชอื่น ก็จะมีแต่ศักราช *อวมาน* ซึ่งมี ๖๕๐ ส่วนที่ ๑๑ แห่งวันเท่านั้น กล่าวคือ ๕๙ $\frac{๑}{๑๑}$ วัน เท่ากับ $\frac{๖๕๐}{๗๐๓}$ วันแก่ *อวมาน* ภายใต้เส้นเมริเดียนทางชมพูทวีปเบื้องบุรพทิศ ที่ได้ปรับเข้ากับเกณฑ์ในบทที่ ๒ นั้น แสดงว่าภายใต้เส้นเมริเดียนนั้นการมาประสบกันเป็นส่วนเฉลี่ยปานกลางหรือมัธยม อันเกิดเป็นกฎแก่วันเทียมนับแต่แรกตั้งศักราชดาราศาสตร์นั้น คือ วันก่อนสิ้นวันธรรมดา เพราะฉะนั้นจึงเกิดขึ้นเมื่อเวลา ๑ นาฬิกา ๔๙ นาทีในตอนเช้า ภายใต้เส้นเมริเดียนที่เขาได้สมมติขึ้นในบทเดียวกันนั้น แต่ในมาตรา ๙ แห่งบทที่ ๑๐ เขาได้ลดอาการโคจรของดวงจันทร์ลงเสีย ๔๐ ลิปดา และในมาตรา ๘ แห่งบทที่ ๗ ก็ลบอาการโคจรของดวงอาทิตย์ออกเสีย ๓ ลิปดา อันทำให้ดวงจันทร์อยู่ห่างจากดวงอาทิตย์ ๓๗ ลิปดา ในเวลาที่เขาสันนิษฐานว่าดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์เล็งกันตามความในบทที่ ๒

เพราะเหตุฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ตัดสินว่า ที่เอา ๔๐ ลิปดาออกเสียจากอาการโคจรของดวงจันทร์ และเอาอาการโคจรของดวงอาทิตย์ออกเสีย ๓ ลิปดานั้น เป็นผลเนื่องจากความแตกต่างลางประการระหว่างเส้นเมริเดียนที่ได้ปรับเข้ากับเกณฑ์เหล่านี้ไว้แต่ต้น กับเมริเดียนอีกเส้นหนึ่งที่ได้มีการตัดทอนต่อภายหลัง จึงเป็นอันว่าภายใต้เส้นเมริเดียนที่สมมติขึ้นตามบทที่ ๒ วันอมาวสีในศักราชนั้นมาถึงเมื่อเวลา ๑ นาฬิกา ๔๙ นาทีตอนเช้า[๑] แต่ภายใต้เมริเดียนที่เขาสมมติขึ้นตามความในมาตรา ๙ แห่งบทที่ ๑๐ ในเวลาเดียวกันคือ ๑ นาฬิกา ๔๙ นาทีหลังเที่ยงคืนนั้น ดวงจันทร์ยังอยู่ห่างจากดวงอาทิตย์ถึง ๓๗ ลิปดา เป็นระยะเวลาโคจร ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาที ฉะนั้นภายใต้เส้นเมริเดียนซึ่งสมมติไว้ในมาตรา ๙ แห่งบทที่ ๑๐ เวลาเดือนดับก็จะมาถึงเมื่อ ๓ นาฬิกากับ ๒ นาทีหลังเที่ยงคืน เส้นเมริเดียนที่ได้ทอนลงตามเกณฑ์อันนี้จึงคล้อยไปทางทิศตะวันออกกว่าเส้นเมริเดียนที่สมมติไว้ในขั้นแรก ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาที กล่าวคือ ๑๘ องศากับ $\frac{๑}{๔}$ และสมมติว่าเขาได้ทอนปรับเข้ากับเส้นเมริเดียนของกรุงสยามไซร้ เกณฑ์อันนี้ก็น่าจะลงกันได้กับเกณฑ์อันแรกอย่างใกล้เคียงกับเส้นเมริเดียนนรสิงห์[๒] นั่นแล

จึงทำให้เชื่อได้หนักแน่นยิ่งขึ้นว่า การลดทอนอาการโคจรของดวงจันทร์ออกเสีย ๔๐ ลิปดา และลดทอนอาการโคจรของดวงอาทิตย์ออกเสีย ๓ ลิปดานั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากความแตกต่างของเส้นเมริเดียนอันมีอยู่ ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาทีนั่นเอง และภายใน ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาทีนั้น ดวงจันทร์โคจรไปได้ ๔๐ ลิปดา และดวงอาทิตย์ได้ ๓ ลิปดา เพราะฉะนั้นด้วยความแตกต่างกันอยู่ ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาทีนี่เอง ที่เขาทอน ๓ ลิปดาออกเสียจากอาการโคจรของดวงอาทิตย์ และ ๔๐ ลิปดาจากอาการโคจรของดวงจันทร์

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “หมายความว่าตีหนึ่งกับ ๔๙ นาที คือหลังเที่ยงคืนไปแล้ว”

[๒] Narsinga

ถ้าปราศจากความสมพ้องในการทอนอาการโคจรของดวงอาทิตย์กับการทอนอาการโคจรของดวงจันทร์ อันแสดงว่ามีรากฐานมาจากความแตกต่างในเรื่องเวลาอันเดียวกัน และความแตกต่างในเรื่องเส้นเมริเดียนโดยทำนองเดียวกัน ก็อาจชวนให้คิดไปว่า การลดทอนออกเสีย ๔๐ ลิปดานี้ ได้กระทำกันภายหลังเกณฑ์ข้างต้นนั้นช้านาน เพราะได้สังเกตเห็นในภายหลังว่า อาการโคจรของดวงจันทร์ไม่ได้เร็วดังที่คิดไว้ตามเกณฑ์ข้างต้นที่ได้วางไว้ ซึ่งทำให้เดือนจันทรคติสั้นไปกว่าสูตรปัจจุบันราว $\frac{๓}{๔}$ วินาที และความแตกต่างกันนี้เพิ่มพูนขึ้นเป็น ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาที ในระยะ ๔๕๐ ปีหรือราว ๆ นั้น ฉะนั้นถ้า ๔๕๐ ปี ภายหลังศักราชที่เขาใช้เทียบ โดยอาศัยเกณฑ์ประการแรกนั้นไซร้ ก็คงจะพิจารณาได้ว่าดวงจันทร์ได้โคจรช้าไปตามเกณฑ์ประการแรกนั้นถึง ๑ ชั่วโมงกับ ๑๓ นาที หรือ ๔๐ ลิปดา แต่ความแตกต่างกันนี้ที่ว่าเป็นทำนองเดียวกันเสมอกับความแตกต่างของเส้นเมริเดียนนั้น จักไม่เป็นทำนองเดียวกันเสมอไปถ้าอาศัยพิจารณาอาการโคจรของดวงจันทร์แต่เพียงด้านเดียว เพราะความแตกต่างนี้จะเพิ่มขึ้น ๑ ลิปดา ในระยะ ๑๒ ปี จึงจำเป็นต้องมีการแก้ไขเกณฑ์ประการแรกให้ถูกต้องเสียใหม่ดังกล่าวแล้ว

๒. การกำหนดศักราชทางดาราศาสตร์ตามแบบของชาวชมพูทวีป

โดยเหตุที่ว่าหลักการคำนวณตามแบบของชมพูทวีปนี้ ได้นำมาจากกรุงสยาม และโดยเหตุที่ปีปฏิทินตามทางจันทรคติของชาวสยามนั้นเริ่มในฤดูกาลที่ตรวจพบว่า น่าจะเริ่มต้นตามเกณฑ์ในบทที่ ๑ ดังที่เราจะแสดงให้เห็นต่อไปนี้ จึงมีเหตุผลสมควรที่จะสันนิษฐานว่า เส้นเมริเดียนที่เกณฑ์เหล่านี้ได้แตกทอนด้วยการบวกดังกล่าวไว้ในบทที่ ๗ กับบทที่ ๑๐ นั้น คือเส้นเมริเดียนของกรุงสยาม ฉะนั้น ตามการคำนวณที่เราได้ทำไปนั้น วันอมาวสีที่เขายึดถือว่าเป็นวันเถลิงศกนั้น จึงน่าจะมาถึงเมื่อเวลา ๓ นาฬิกาในตอนเช้าในกรุงสยาม โดยที่เดือนจันทรคติตามแบบวิธีนั้นคลาดเคลื่อนกันอยู่ ราววินาทีเดียวกับเดือนจันทรคติที่นักดาราศาสตร์ชาวยุโรปได้บัญญัติขึ้น เราจึงอาจอนุมานได้ว่าเวลาแห่งวันเดือนใหม่แห่งศกนั้นมีความเที่ยงตรงพอใช้ อาจใช้เป็นเครื่องสังเกตจันทรคราสอันอาจกำหนดได้ง่ายกว่าปรากฏการณ์ทั้งหลายอื่นของบรรดาดาวพระเคราะห์ด้วยกัน เราจึงอาจใช้สูตรอันเป็นแนวเดียวกันนี้สำหรับหาวันอมาวสีที่มีมาเมื่อราวศตวรรษที่ ๗ เวลา ๓ นาฬิกาตอนเช้าตามเส้นเมริเดียนของกรุงสยาม ซึ่งความแตกต่างกับเส้นเมริเดียนของกรุงปารีสนั้นเป็นที่รู้กันอยู่ในหมู่พวกเราอยู่ค่อนข้างจะแน่นอนแล้ว ด้วยการสังเกตจันทรคราสอยู่หลายครั้งหลายหน กับทั้งดาวบริวารของดาวพฤหัสบดี โดยพวกบาทหลวงคณะเยซูอิต ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งไปทางดินแดนบุรพทิศในฐานะนักคณิตศาสตร์ในพระองค์ ท่านได้กระทำอยู่ในกรุงสยาม และด้วยการสังเกตจันทรคราสเหล่านั้น ในขณะเดียวกันที่หอดาราศาสตร์หลวง กรุงปารีส เมื่อนำเอาข้อสังเกตเหล่านั้นมาเทียบเคียงกันแล้ว ก็พบว่าความแตกต่างระหว่างเส้นเมริเดียนของสองนครนี้มีอยู่ ๖ ชั่วโมงกับ ๓๔ นาที

ด้วยวิธีการหาเวลาดังนี้ เราอาจบอกภาวะของวสันตวิษุวัต ซึ่งตามข้อสันนิษฐานในบทที่ ๔ จะมาถึง ๑๑ ชั่วโมง ๑๑ นาทีหลังเที่ยงคืน อันมีหลังจากการเล็งกันของดวงจันทร์ต่อดวงอาทิตย์ ที่นับว่าเป็นยามเถลิงศก ตามที่ได้กล่าวไว้ในมาตรา ๕ แห่งบทที่ ๔ หรือเอาออกเสีย $\frac{๓๗๓}{๘๐๐}$ ของวัน กล่าวคือ ๑๑ ชั่วโมงกับ ๑๑ นาทีของวันที่ล่วงมานับแต่ตั้งศักราช อันทำให้ *กัมมัชพล* ซึ่งเรากล่าวว่าเป็นเวลาที่ล่วงมานับตั้งแต่ดวงอาทิตย์โคจรมาสู่จุดแห่งจักรราศี ตามวิถีโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ตรงจุดวสันตวิษุวัตนั้นด้วย

แต่ไม่ควรที่จะทึกทักเอาว่าตารางสมัยใหม่จะให้เวลาตรงกันที่วิษุวัตนั้น เพราะไม่ค่อยจะลงกันดีนักในเรื่องวิษุวัต เนื่องจากความลำบากในการที่จะกำหนดให้ถูกต้องแน่นอนลงไปได้ ตารางสมัยใหม่นี้ไม่ลงกันกับตารางสมัยเก่าของปโตเลมีเรื่องวิษุวัต โดยผิดกันอยู่ ๓ หรือ ๔ วัน เพราะฉะนั้นเราจึงพึงใช้ตารางใหม่ชั่วการค้นหาอมาวสีของดวงจันทร์ อันมีมาเมื่อเวลา ๓ นาฬิกาในกรุงสยามห่างกันราววันหนึ่งหรือ ๒ วันกับวสันตวิษุวัตที่ค้นพบตามตารางใหม่นั้น

จุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ซึ่งตามที่เราได้มาตามเกณฑ์ในมาตรา ๒ และ ๓ แห่งบทที่ ๘ นั้น ในศักราชทางดาราศาสตร์อยู่ ณ องศาที่ ๒๐ ของราศีเมถุน บ่งบอกศตวรรษที่เราจะต้องค้นหาอมาวสีแห่งวิษุวัตนั้น ซึ่งตามหลักตารางสมัยใหม่แล้ว ตกราวศตวรรษที่ ๗ หลังจากพระสมภพของพระเยซูคริสต์

เป็นความจริงที่ว่า เกณฑ์เหล่านี้หาได้ระบุอาการโคจรของดวงอาทิตย์ไปสู่จุดที่อยู่ห่างจากโลกที่สุดไว้ไม่ จึงอาจทำให้กังขาได้ว่า คงจะมิได้อยู่ ณ ราศีนั้นในยุคตั้งศักราช หรือในขณะที่สร้างเกณฑ์เหล่านั้นขึ้นมาก็เป็นได้ แต่ศตวรรษที่ศักราชนั้นแรกตั้งยังอาจกำหนดด้วยวิธีอื่นผสมผเสกับวิธีการที่กล่าวข้างต้นนี้ได้อยู่ คือที่สถิตของดวงจันทร์ตรงจุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ซึ่งตามความในมาตรา ๒ และ ๓ ของบทที่ ๖ ระบุไว้ว่าเมื่อแรกตั้งศักราชนั้น อยู่ที่องศาที่ ๒๐ ของราศีมังกร และในเกณฑ์นั้นก็ให้อาการโคจรตรงกันกับสูตรของเรา แม้ว่าวันเวลาที่สถิต ณ จุดห่างจากโลกมากที่สุดจะไม่ลงกันนัก โดยผิดกันอยู่ราว ๑ หรือ ๒ องศาก็ตาม

อนึ่ง วันในสัปดาห์ที่แรกตั้งศักราชนั้นคงจะเป็นวันเสาร์ ด้วยว่าตามความในบทที่ ๓ นั้น วันแรกหลังจากตั้งศักราชคือวันอาทิตย์ และภาวะอย่างนั้นผสมกับที่ได้กล่าวไว้ว่า วันเดียวกันนั้นอยู่ใกล้กับวิษุวัตได้กำหนดศักราชลงเป็นประการสุดท้าย

เราจึงค้นหาอมาวสีแห่งวิษุวัตดู และดูว่าวิธีการเหล่านี้จะลงกันได้หมด และเราพบว่าตรงกับอมาวสีที่เกิดขึ้นใน ค.ศ. ๖๓๘ หลังจากพระสมภพของพระเยซูคริสต์ วันที่ ๒๑ มีนาคม ตามปีปฏิทินจูเลี่ยน วันเสาร์เช้า เวลา ๓ นาฬิกา ณ เส้นเมริเดียนของกรุงสยาม

อันการร่วมมัธยมกาลของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ตามสูตรรูดอลฟีนซึ่งใช้กันอยู่ทั่ว ๆ ไปในปัจจุบันนั้น ได้ปรากฏในกรุงสยามในวันนั้นในเวลาเดียวกัน การทอนเมริเดียนได้กระทำไปตามข้อสังเกตของเรา และตามสูตรที่ว่านี้ก็ตก ๑๖ ชั่วโมง หลังวสันตวิษุวัตจุดห่างจากโลกมากที่สุดของดวงอาทิตย์สถิตอยู่ที่องศาที่ ๑๙ $\frac{๑}{๔}$ แห่งราศีเมถุน จุดห่างจากโลกมากที่สุดของดวงจันทร์สถิตอยู่ที่ราศีที่ ๒๑ $\frac{๑}{๒}$ แห่งราศีมังกร และเส้นโหนด* ที่ลดระนาบลง ของดวงจันทร์อยู่ที่องศาที่ ๔ แห่งราศีเมษ ด้วยประการฉะนี้ การร่วมของวิษุวัตจึงมีลักษณะเฉพาะอยู่ตรงที่แนวระนาบเอคลิปติค** มาอยู่ห่างจากเส้นโหนดของดวงจันทร์ไม่เท่าไร

ศักราชทางดาราศาสตร์ของชมพูทวีปจึงกำหนดลงได้ด้วยวิธีการต่าง ๆ อันจะลงกันกับกาลเวลาอย่างอื่นไม่ได้ด้วยประการฉะนี้ จากเกณฑ์ของชมพูทวีปนี้ เราได้พบว่าการร่วมมัธยมของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ในคราวตั้งศักราชนั้น ถูกต้องตรงกันกับตารางสมัยใหม่ ซึ่งได้ให้ความห่างปานกลางระหว่างดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในขณะนั้นไว้แตกต่างกันเพียง ๑ หรือ ๒ ลิปดาเท่านั้น การทอนนั้นได้กระทำบนเมริเดียนเส้นเดียวกัน

แต่นับตั้งแต่ศักราชนั้นเป็นต้นมา เมื่อเวลาล่วงนานไป ระยะห่างปานกลางระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ที่ค้นพบตามเกณฑ์นั้นได้เกินไปถึง ๑ ลิปดาในระยะ ๑๒ ปีจากตารางสมัยใหม่ได้ให้ไว้ ดังที่เราได้ตั้งข้อสังเกตไว้ข้างต้นนี้แล้ว ดังนั้น เราจึงอาจลงอนุมานได้ว่าถ้าหลักเกณฑ์ฝ่ายชมพูทวีปในสมัยที่ได้สร้างขึ้นนั้น ได้ให้ความห่างมัธยมระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ไว้อย่างถูกต้องแน่นอนกว่าในกาลต่อมาแล้วไซร้ เกณฑ์นั้นก็ได้สร้างขึ้นอย่างใกล้เคียงพอใช้กับเวลาแห่งศักราชที่ได้สร้างขึ้นตามเกณฑ์นั้น อีกประการหนึ่ง หลักการคำนวณนั้นอาจได้สร้างภายหลังต่อมาช้านาน โดยอาศัยข้อสังเกตอย่างใกล้เคียงกับเวลาที่ตั้งศักราชนั้น ฉะนั้นจึงสำแดงข้อสังเกตอันถูกต้องแน่นอนได้เมื่อแรกตั้งมากกว่าตารางที่สร้างขึ้นก่อนหรือภายหลังเวลานั้นมาช้านาน

๓. ว่าด้วยศักราชปัจจุบันของสยาม

ข้าพเจ้าพิจารณาตามหลักเกณฑ์ในบทที่ ๑ ว่าศักราชจันทรคตินั้นใช้กันอยู่ในทวีปภาคตะวันออกต่างกว่าศักราชทางดาราศาสตร์ตามแบบฉบับของชมพูทวีปดังที่เราได้อธิบายมาแล้วข้างต้น

---

* ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า nœud descendant หมายถึง เส้นที่ทางโคจรของดาวตัดกันเป็นเส้นที่เกิดจากระนาบของวงโคจรกับระนาบเอคลิปติคตัดกัน [น่าจะมาจากการทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า node ซึ่งแปลว่า จุดที่ทางโคจรของดวงจันทร์ตัดกับทิศทางการโคจรของโลก (จากพจนานุกรมฉบับอังกฤษ - ไทย ของ ส. เสถบุตร)]

** ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า écliptique หมายถึง มณฑลหรือวงกลมที่ดวงอาทิตย์โคจรไปในทรงกลมแห่งท้องฟ้า

บัดนี้ ข้าพเจ้ามีข้อยืนยันใหม่ ๆ จากศุภมาสในหนังสือภาษาสยามซึ่งเมอสิเยอร์ เดอ ลา ลูแบร์ได้นำมามอบให้ไว้ และจากศุภมาสอื่น ๆ ในลิขิตของบาทหลวงตาชาร์ดที่เพิ่งพิมพ์เผยแพร่ในการเดินทางครั้งที่ ๒[๑] ของท่านเมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๗ ซึ่งตามนั้นแล้วก็ดูเหมือนว่า ค.ศ. ๑๖๘๗ นั้น จะตรงกับปีที่ ๒๒๓๑ แห่งศักราชปัจจุบันของสยาม ฉะนั้นจึงตรงกันกับศักราช ๕๔๔ ก่อนพระสมภพของพระเยซูคริสต์ ส่วนในมาตรา ๒ และ ๓ ของบทที่ ๘ และจากวิธีการอื่น ๆ ตามแบบฉบับของชมพูทวีป เราจะเห็นได้ว่าศักราชทางดาราศาสตร์นั้นตรงกับศตวรรษที่ ๗ ภายหลังพระสมภพของพระเยซูคริสต์

ฉะนั้นศักราชปัจจุบันของสยามจึงตกอยู่ในสมัยไพธากอรัส ซึ่งตามหลักที่ได้ตกลงกันไว้แล้วนั้นตรงกันกับหลักของชาวชมพูทวีปที่มีอยู่ในปัจจุบัน และชนชาวชมพูทวีปได้เคยมีมาแล้วแต่ครั้งพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช เช่นที่อเล็กซานเดอร์เองทรงจัดส่งโอเนซีครีตัส[๒] ไปเจรจากับนักปรัชญาแห่งชมพูทวีปก็ได้ยืนยันความข้อนี้ตามบันทึกรายงานของสตราโบเล่มที่ ๑๕

หนังสือที่คณะราชทูตสยามเขียนเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๗ ตามที่เมอสิเยอร์ เดอ ลา ลูแบร์ ว่า ลงศุภมาส *เดือนแปด วันแรมค่ำหนึ่ง ปีเถาะสัปตศก ศักราช ๒๒๓๑* และตามที่บาทหลวงตาชาร์ดว่า *เดือนแปด วันขึ้นสิบห้าค่ำ ปีเถาะนพศก ศักราช ๒๒๓๑* นั้น วันพระจันทร์เต็มดวงเป็นวันต่อมา และเดือนจันทรคติที่ว่านั้นเป็นเดือนที่สามหลังจากวสันตวิษุวัต เดือนแรกหลังวสันตวิษุวัตนั้นเริ่มเมื่อวันที่ ๑๒ เมษายนปีเดียวกัน ฉะนั้นเดือนแรกนับจากวิษุวัตจึงเป็นเดือนที่ ๖ ของปีศักราชปัจจุบัน ซึ่งคงจะเริ่มต้นในวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๘๖

ยังปรากฏอีกว่าในปีเดียวกันนั้น เป็นปีอธิกมาสมี ๑๓ เดือน และมีอยู่เดือนหนึ่งซึ่งเขามิได้นับร่วมเข้ากับเดือนอื่น ๆ ด้วยวันที่ ๒๐ ตุลาคมปีเดียวกันนั้น เขานับเป็น *วันสิบห้าค่ำ*[๓] *เดือน ๑๑ ปี ๒๒๓๑* และระหว่างวันเพ็ญเดือนมิถุนายนกับวันเพ็ญเดือนตุลาคมนั้น มีอยู่ ๔ เดือนจันทรคติ แม้กระนั้นเขาก็นับกันเพียง ๓ เพราะว่าวันเพ็ญเดือนมิถุนายนนั้นเขานับเป็นเดือนแปด และนับวันเพ็ญเดือนตุลาคมเป็นเพียงเดือนสิบเอ็ด ฉะนั้นในย่านระยะเวลานี้จึงมีเดือนคั่นอยู่เดือนหนึ่งซึ่งเขาไม่นับกัน เราตรวจพบเดือนคั่นนี้โดยเทียบเคียงกับหนังสือของคณะราชทูตกับพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงสยาม ๓ ฉบับ ลงวันที่ ๒๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ ปีเดียวกันนั้น ดังที่บาทหลวงตาชาร์ดได้นำมาแสดงไว้ในหนังสือของท่าน หน้า ๒๘๒, ๒๘๘ และ ๔๐๗ ซึ่งลงศุภมาสไว้ว่า *แรมสามค่ำ ปี ๒๒๓๑* และปรากฏว่าถ้าพระจันทร์ในเดือนมิถุนายนเป็นเดือนที่ ๘ แห่งปีศักราช ๒๒๓๑ แล้วไซร้

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า Second voyage แปลโดย นายสันต์ ท. โกมลบุตร กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๙ โดยใช้ชื่อว่า "จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ ๒ ของบาทหลวงตาชาร์ด ค.ศ. ๑๖๘๗ - ๑๖๘๘"

[๒] Onésicritus

[๓] น่าจะเป็น วันขึ้นสิบห้าค่ำ

พระจันทร์ของเดือนธันวาคมก็จะต้องเป็นเดือนที่ ๑๔ ของปีศักราชเดียวกันนั้น ซึ่งเขาจะต้องนับเป็นขึ้นเดือนใหม่สำหรับปีต่อไป มาตรว่ายังเป็นปีศักราช ๒๒๓๑ อยู่อีกก็ตาม ซึ่งตามศุภมาสข้างต้นนี้แล้วคงจะต้องเป็นศักราช ๒๒๓๒

ลางที่เขาอาจไม่เปลี่ยนชื่อปีศักราชปัจจุบันกระมัง เพราะยังย่างไม่ถึง และยังไม่ถึงต้นปีศักราชทางดาราศาสตร์ หรือไม่ก็จนกระทั่งถึงเวลานั้น เขาได้เรียกศุภมาสเป็นสองอย่าง ด้วยว่าศุภมาสอีกอย่างหนึ่งที่เมอสิเยอร์ เดอ ลา ลูแบร์ จดมาให้ข้าพเจ้านั้นเป็นดังนี้ *วันขึ้นแปดค่ำปี ๒๒๓ $\frac{๑}{๒}$ อันเป็นวันที่ ๑๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๗* ดูเหมือนว่าศุภมาสแบบนี้จะแสดงว่าปีศักราชในเดือนนั้นอาจเป็นได้ทั้ง ๒๒๓๑ หรือ ๒๒๓๒ ซึ่งตรงกับแบบที่ใช้กันอยู่ปัจจุบันนี้ในดินแดนทางเหนือ[๑] ซึ่งเขามักจะแสดงศุภมาสเป็น ๒ แบบ กล่าวคือตามปฏิทินจูเลี่ยนและปฏิทินเกรกอเรี่ยน และในสิบวันแรกของปีเกรกอเรี่ยนนั้น เขาแสดงปีล้ำหน้าปฏิทินจูเลี่ยนไปหนึ่งปี

เมื่อเทียบศุภมาสของวันที่ ๒๐ ตุลาคม ตั้งไว้ว่า วันขึ้นค่ำหนึ่งนั้นตรงกับวันที่ ๖ ของเดือนนั้น (ซึ่งเป็นวันตรงกับวันขึ้นเดือนใหม่ด้วย) กับศุภมาสของวันที่ ๑๑ ธันวาคม ตั้งไว้ว่า วันขึ้นค่ำหนึ่งนั้นตรงกับวันที่ ๔ ของเดือนนั้น ในสองเดือนนี้มีอยู่ ๕๙ วัน ตามระบบโคจรของดวงจันทร์ ตามศุภมาสที่ว่าทั้งสองนี้วันที่ ๒๒ ธันวาคมจะเป็นวันอันดับที่ ๑๙ ของเดือนจันทรคติ กล่าวคือวันแรม ๔ ค่ำ ซึ่งในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยามลงไว้ว่าเป็นแรม ๓ ค่ำ โดยสันนิษฐานว่าวันกลางเดือนนั้นคือวันอันดับที่ ๑๕ ของเดือนจันทรคติ อันแสดงว่ามีการแทรกวันหนึ่งในคราวกลางเดือน นอกเสียจากว่าพระราชสาส์นนั้นจะได้ลงศุภมาสล่วงหน้าไว้วันหนึ่ง หรือไม่ก็มีวันขาดหายไปวันหนึ่งจากปฏิทินที่เราทำขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่

ในบรรดาศุภมาสข้างต้นนั้น และอีก ๒ - ๓ ศุภมาสที่เราได้วิเคราะห์ดู ก็มีแต่ศุภมาสของวันที่ ๒๐ ตุลาคม กับวันที่ ๑๑ ธันวาคม เท่านั้นที่ลงกันได้กับระบบโคจรของดวงจันทร์ และศุภมาสทั้งสองนั้นก็ถือเอาวันที่ดวงจันทร์โคจรมาร่วมกับดวงอาทิตย์ ว่าเป็นวันขึ้นค่ำหนึ่งเหมือน ๆ กัน ส่วนศุภมาสอื่นนั้นแตกต่างกันไป ๒ - ๓ วัน ด้วยว่าศุภมาสของวันที่ ๒๔ มิถุนายน ถือเอาวันก่อนจากวันที่ดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์โคจรมาบรรจบกัน ขณะที่ศุภมาสของวันที่ ๒๒ ธันวาคม เรากลับถือเอาวันหลังจากที่ดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์โคจรมาบรรจบกันหนึ่งวัน เป็นวันขึ้นค่ำหนึ่ง ฉะนั้น ศุภมาสที่ถือเอาวันที่ดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์โคจรมาบรรจบกันว่าเป็นวันขึ้นค่ำหนึ่งนั้นจึงน่าจะเกิดขึ้นได้บ่อยที่สุด เราได้คำนวณการโคจรมาบรรจบกันนี้มิใช่ชั่วด้วยตารางสมัยใหม่อย่างเดียว แต่ได้คำนวณตามเกณฑ์ของชมพูทวีปด้วยวิธีการที่เราจะได้กล่าวต่อไปนี้ด้วย และเราก็ได้พบว่าถูกต้องตรงกันในวันเดียวกันของปีนั้น

---

[๑] หมายถึง ยุโรป

หลักการคำนวณของชมพูทวีปเหล่านี้จึงอาจใช้สำหรับชำระปฏิทินของชาวสยามได้ แม้ว่าในขณะนี้จะไม่ได้นำมาใช้ในการกำหนดศุภมาสในหนังสือโดยทั่วไป ถ้าปราศจากปฏิทิน ซึ่งมีการชำระเรื่องของการแทรกเดือนและวัน ด้วยเกณฑ์นี้แล้ว ก็ไม่อาจใช้เกณฑ์ดังกล่าวเพื่อคำนวณการโคจรดาวพระเคราะห์ โดยมิให้คลาดเคลื่อนดังที่อาจเกิดขึ้นได้กับการใช้ปฏิทินนี้ นอกเสียจากว่าความคลาดเคลื่อนที่ว่านั้น ได้เคยปรากฏในปูมการแทรกเดือนและวันที่ถูกต้องแล้ว และได้นำไปใช้เป็นข้อพิจารณาในการคำนวณนี้แล้วด้วย

มาตรว่าตามหลักการคำนวณของชมพูทวีป เขาได้ใช้ค้นหาจำนวนเดือนที่ล่วงมาแต่แรกตั้งศักราช โดยอาศัยรอบ ๒๒๘ เดือนสุริยคติ อันอนุมานว่าเท่ากับ ๓๒๕ เดือนจันทรคติ อันตรงกับรอบจำนวนทอง ๑๙ ปีของเราในจำนวนเดือนจันทรคติที่ผ่านมา แม้กระนั้น เราก็อาจเห็นได้ในศุภมาสส่วนใหญ่ของสยามที่เราได้มาว่า วันขึ้นค่ำหนึ่งของเดือนของเขานั้น แม้ในศตวรรษนี้ก็ไม่ห่างไกลกับวันบรรจบรอบของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ไปได้เลย และปฏิทินของชมพูทวีป ก็มิได้ผิดพลาดเหมือนอย่างปฏิทินเก่าของเราซึ่งคำนวณวันอมาวสีด้วยรอบจำนวนทอง อันทำให้เวลาช้ากว่าที่เป็นจริง จึงเป็นอันว่านับตั้งแต่เขาได้นำรอบจำนวนทองนั้นเข้าไปใช้ในปฏิทิน (เมื่อราวศตวรรษที่ ๔) มาจนถึงศตวรรษที่ล่วงไปนี้ เกิดความผิดพลาดจนคลาดเคลื่อนไปถึงกว่า ๔ วัน แต่ชาวชมพูทวีปคงจะได้หลีกเลี่ยงข้อผิดพลาดนี้โดยใช้เกณฑ์ตามบทที่ ๑ เพื่อหาจำนวนเดือนจันทรคติ และใช้เกณฑ์ของบทที่ ๒ เพื่อหาจำนวนวันและชั่วโมง อันมีอยู่ในจำนวนเดือนเหล่านั้น โดยอาศัยอนุมานเอาจากความไพศาลของเดือนจันทรคติอันแผกจากข้ออนุมานแท้ไปไม่ถึง ๑ วินาทีเต็ม จะขาดไปก็เพียงสัก ๑ วันเท่านั้นในระยะ ๘,๐๐๐ ปี ส่วนรอบเก่าจากจำนวนทองของเรานั้น อนุมานไว้ว่าใน ๒๓๕ เดือนจันทรคติ มีจำนวนวันและชั่วโมงเท่าที่มีอยู่ในระยะ ๑๙ ปีปฏิทินจูเลี่ยน ในระยะ ๒๓๕ เดือนจันทรคติจึงเกินไปถึง ๑ ชั่วโมง ๒๗ นาที ๓๓ วินาที รวมเป็น ๕ วัน ในระยะ ๑,๕๖๓ ปี

ปรากฏว่าปฏิทินของชาวชมพูทวีปนั้น ผิดแผกแตกต่างกว่าปฏิทินของชาวจีนมากด้วยเช่นกัน ปฏิทินของชาวจีนเริ่มต้นปีในวันอมาวสีที่อยู่ใกล้ที่สุดกับองศาที่ ๑๕ ของราศีกุมภ์[๑] ตามทรรศนะของบาทหลวงมาร์ตินี และ ณ องศาที่ ๕ แห่งราศีเดียวกันนั้น ตามทรรศนะของบาทหลวงคูปเลต์ (ซึ่งมาถึงก่อนวสันตวิษุวัตหนึ่งเดือนครึ่ง) และกำหนดอธิกสุรทินด้วยรอบ ๖๐ ปีเช่นเดียวกับชาวตังเกี๋ย ดังที่บาทหลวงมาร์ตินีได้รจนาไว้ในหนังสือของท่านนั้นแล

---

[๑] Aquarius

๔. วิธีเทียบศุภมาสสยามตามหลักการคำนวณของชมพูทวีป

เพื่อพิจารณาว่า ศุภมาสของสยามลงกันกับหลักการคำนวณของชมพูทวีปหรือไม่ เราจึงใช้เกณฑ์นั้นค้นหาจำนวนเดือนที่ล่วงมาตั้งแต่ตั้งศักราชดาราศาสตร์จนถึงปีศักราชที่ใช้อยู่ และเราได้เพิ่มจำนวนในปีปัจจุบันเข้าไปด้วย โดยเริ่มต้นนับแต่เดือนที่ ๖ ของปีศักราชที่ใช้อยู่สำหรับศุภมาสอันที่อยู่ในเดือน ๘ ก่อนอธิกมาสหนึ่งเดือน กับสำหรับศุภมาสอันที่ ๒ ที่อยู่ในเดือน ๑๑ และภายหลังแทรกอธิกมาสหนึ่งเดือน เราเริ่มนับเดือนของปีปัจจุบันที่เดือนที่ ๕ ของเดือนทั้งสิบเอ็ดที่เราได้นับมาแล้ว อันเป็นเดือนเดียวกันกับที่เราได้เริ่มนับเป็นเดือนที่ ๖ ก่อนอธิกมาส ตามคำอธิบายที่เราได้ให้ไว้ในมาตรา ๔ แห่งบทที่ ๑ นั้นแล

เราได้กระทำอย่างเดียวกันแก่ศุภมาสอื่น ๆ ต่อไป เมื่อได้พิเคราะห์ดูแล้วว่าต้องเริ่มนับแต่เดือนที่ ๕ ตลอดเวลาที่เหลืออยู่ของปีดาราศาสตร์ และนับต่อทันทีหลังแทรกอธิกมาส และต่อมาได้คำนวณจำนวนวันอันมีอยู่ในระหว่างเดือนเหล่านี้ ตามหลักการคำนวณในบทที่ ๒ ก็พบว่าจำนวนวันที่หาได้ตามเกณฑ์นี้ตรงกันกับจำนวนวันอันมีอยู่ระหว่างปีดาราศาสตร์แห่งศักราช ๖๓๘ กับวันแห่งการบรรจบรอบต่าง ๆ ที่เราได้นับการเริ่มต้นเดือนเอาตามศุภมาสต่าง ๆ กันนั้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งวันที่ ๒๐ ตุลาคมกับวันที่ ๘ ธันวาคมนั้นที่ปรากฏแก่เราว่าถูกต้องแน่นอนยิ่งนักนั้น

แบบวิธีที่เราใช้เพื่อเทียบศุภมาสสยามตามหลักของชมพูทวีปนี้ ทำให้เราได้รู้กำหนดข้างขึ้นข้างแรมในปฏิทินของเราว่าวันอมาวสีแห่งเดือนที่ ๕ ตามปีปฏิทินปัจจุบันหลังอธิกมาส หรือเดือนที่ ๖ ของปีธรรมดานั้น ต้องเริ่มนับเดือนตามมาตรา ๔ แห่งบทที่ ๑ และอาจถือได้ว่าเป็นวันสิ้นเดือนจันทรคติ อันดับแรกของปีดาราศาสตร์จันทร - สุริยคติ* ชนิดหนึ่ง ซึ่งเราพิจารณาเห็นว่าเริ่มต้นหลังวสันตวิษุวัต เพราะฉะนั้นจึงเห็นเป็นการสมควรที่จะยกตัวอย่างการเทียบนี้ไว้ให้เห็น อันจะทำให้รู้จักวิธีใช้เกณฑ์เหล่านี้ และใช้สาธิตคำอธิบายที่เราได้ให้มาแต่ต้นนั้น

ตัวอย่างสำหรับศุภมาสอันที่หนึ่ง

เราได้ค้นหาจำนวนวัน อันมีอยู่ระหว่างศักราชดาราศาสตร์มาบรรจบเดือนที่ ๘ ของปีศักราชชมพูทวีป[๑] ๒๒๓๑ ตามหลักของชมพูทวีปดังต่อไปนี้

---

* Année Lunisolaire คาบระยะเวลา ๕๓๒ ปีสามัญ ค้นพบโดยการคูณวงโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ ซึ่งในคราวครบรอบนั้นวันดับและวันเพ็ญกับอุปราคาต่าง ๆ จะมีตรงกันในวันเดียวกันของปี เดือน และสัปดาห์ เช่นกับปลายปีที่ล่วงมานั้น

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศสใช้ว่า l'année indienne ในที่นี้หมายถึงพุทธศักราช

ตามหลักการคำนวณของบทที่ ๑

ตั้งแต่ศักราชดาราศาสตร์ของปีปฏิทินจูเลี่ยนแห่งพระเยซูคริสต์ ๖๓๘ เป็นต้นมา จนถึง ค.ศ. ๑๖๘๗ มีอยู่ ๑,๐๔๙ ปี อันเป็นปีศักราชตามบทที่ ๑ เมื่อคูณด้วย ๑๒ *ตามความในมาตรา ๓* ก็จะได้ ๑๒,๕๘๘ เดือนสุริยคติ

จักต้องเพิ่มจำนวนเดือนของปีปัจจุบันเข้าไปด้วย *ตามความในมาตรา ๔* และเพราะว่าคณะราชทูตได้นับเดือนที่ ๘ ของ พ.ศ. ๒๒๓๑ ก่อนแทรกอธิกมาสหนึ่งเดือน เราจึงเริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ดังที่เราได้อธิบายมาแล้ว ฉะนั้นเมื่อถึงเดือนที่ ๘ เราจึงมีอีก ๓ เดือนที่จะต้องเพิ่มเข้ากับ ๑๒,๕๘๘ รวมทั้งสิ้นเป็น ๑๒,๕๙๑ เดือน

คูณเลขจำนวนนั้นด้วย ๗ *ตามความในมาตรา ๕* ได้ผลลัพธ์เป็น ๘๘,๑๓๗

หารด้วย ๒๒๘ *ตามความในมาตรา ๖* ได้ผลหารเป็น ๓๘๖ ซึ่งต้องเพิ่มเข้ากับ ๑๒,๕๙๑ ตามความในมาตรา ๗ ได้ผลลัพธ์ทั้งสิ้นเป็น ๑๒,๙๗๗ เดือนจันทรคติ

ตามหลักการคำนวณของบทที่ ๒

คูณจำนวนเดือนนั้นด้วย ๓๐ *ตามความในมาตรา ๒* ได้ผลลัพธ์เป็น ๓๘๙,๓๑๐ วันเทียม

คูณเลขจำนวนนั้นด้วย ๑๑ *ตามความในมาตรา ๔* ได้ผลลัพธ์เป็น ๔,๒๘๒,๔๑๐

หารผลลัพธ์นั้นด้วย ๗๐๓ *ตามความในมาตรา ๖* ได้ผลหารเป็น ๖,๐๙๑ $\frac{๔๓๗}{๗๐๓}$

เอาเลขจำนวนนี้ลบ ๓๘๓,๓๑๐ วันเทียม *ตามความในมาตรา ๘* คงเหลือ ๓๘๓,๒๑๘ $\frac{๒๖๖}{๗๐๓}$ เป็นจำนวนวันแท้ที่ล่วงมาแต่แรกตั้งศักราชดาราศาสตร์ จนถึงวันอมาวสีของเดือนที่ ๘ ปีศักราชชมพูทวีป ๒๒๓๑

เศษหาร $\frac{๒๖๖}{๗๐๓}$ แตกออกเป็น ๙ ชั่วโมง ๔ นาที ๓๔ วินาที ฉะนั้นตามหลักที่ว่านี้ การโคจรมาบรรจบรอบจึงมาถึงกรุงสยามล่ากว่าการโคจรมาบรรจบรอบของศักราชดาราศาสตร์ ๖๓๘

โดยอาศัยปฏิทินของเราเป็นหลัก จะพบว่าจำนวนวันที่ล่วงมาระหว่าง เดือน* ที่ ๒๑ ของปีปฏิทินจูเลี่ยน ๑๖๓๘ กับวันที่ ๑๐ มิถุนายนของปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน ๑๖๘๗ จากการคำนวณนี้

---

* ในต้นฉบับเป็นดังนี้ แต่ความจริงเป็นวันที่ ๒๑ เดือนมีนาคม เข้าใจว่าพิมพ์คำว่า Mars ผิดเป็น mois ไป

ตั้งแต่ ค.ศ. ๖๓๘ อันนับเป็นปีที่สองหลังปีอธิกสุรทิน ค.ศ. ๖๓๖ จนถึง ค.ศ. ๑๖๘๗ อันเป็นปีที่สามหลังจากปีอธิกสุรทิน ค.ศ. ๑๖๘๔ นั้น มีอยู่ ๑,๐๔๙ ปี ในจำนวนนี้เป็นปีอธิกสุรทินเสีย ๒๖๒ ปี อันทำให้มีเพิ่มขึ้นอีก ๒๖๒ วันกว่าจำนวนวันในปีสามัญ ใน ๑,๐๔๙ ปีสามัญซึ่งมีปีละ ๓๖๕ วันนั้น มีจำนวนวันอยู่ ๒๘๒,๙๒๕* วัน และเมื่อบวกอธิกสุรทินเข้าไปอีก ๒๖๒ วัน ก็จะได้ ๔๘๓,๑๘๗** วัน ใน ๑,๐๔๙ ปี รวมทั้งปีสามัญและปีอธิกสุรทิน ระหว่างวันที่ ๒๑ มีนาคม ปีปฏิทินจูเลี่ยน ๖๓๘ กับวันที่ ๒๑ มีนาคม ปีปฏิทินจูเลี่ยน ๑๖๘๗ อันเป็นวันที่ ๓๑ มีนาคม ของปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน

ตั้งแต่วันที่ ๓๑ มีนาคม จนถึงวันที่ ๑๐ มิถุนายน มีอยู่ ๗๑ วัน ซึ่งเมื่อบวกเข้ากับ ๓๘๓,๑๔๗ จะได้ ๓๘๓,๒๑๘ ระหว่างวันที่ ๒๑ มีนาคม แห่งปีปฏิทินจูเลี่ยน ๖๓๘ อันเป็นวันอมาวสีของศักราชชมพูทวีปกับวันที่ ๑๐ มิถุนายน ปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน ๑๖๘๗ เป็นวันขึ้นเดือนจันทรคติใหม่ในเดือนที่ ๘ ของปีศักราชสยาม ๒๒๓๑ จำนวนวันนี้ เท่ากันกับที่เราค้นพบระหว่างวันขึ้นเดือนจันทรคติใหม่ทั้งสองนี้ตามหลักการคำนวณของชมพูทวีป

เพื่อค้นหาจำนวนวันอันเท่ากันด้วยแบบวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งของการบรรจบรอบแห่งเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ เดียวกันนั้น หลังการแทรกอธิกมาส ซึ่งปรากฏโดยการเปรียบเทียบศุภมาสของเดือนนั้นกับเดือนมิถุนายนที่ล่วงมา ต้องนับเป็น ๘ เดือน โดยเริ่มจากเดือนที่ ๕ ใน ๑๑ เดือนที่เขาใช้นับ ในวันสิ้นเดือนทางจันทรคติของพฤศจิกายนก็นับด้วย เขานับเป็น ๘ กับทั้งวันสิ้นเดือนจันทรคติของธันวาคมอันเป็นการเริ่มต้นเดือนแรกของ พ.ศ. ๒๒๓๒ ก็นับเป็น ๙ บวกกับ ๘ เดือนแห่งปีปัจจุบัน จนถึงวันสิ้นเดือนทางจันทรคติของวันที่ ๓๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ อันเป็นวันเริ่มเดือนที่ ๕ ของ พ.ศ. ๒๒๓๒ เราเริ่มนับจากเดือนที่ ๕ นั้นไปตลอดปีถัดไปจากปีอธิกมาส อันเป็นปีสามัญ และเขาเริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ของปี แต่วันสิ้นเดือนทางจันทรคติที่มีมาถึงในวันที่ ๑๙ เมษายน ค.ศ. ๑๖๘๙ เดียวกันนั้น อนึ่ง เราจะต้องเริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ของปี นับแต่วันสิ้นเดือนจันทรคติที่มีมาถึงเมื่อวันที่ ๙ เมษายนไปจนถึงเดือนอธิกมาสในปีเดียวกันนั้น แล้วก็ดำเนินการต่อไปโดยทำนองเดียวกันกับที่ได้กระทำหลังปีอธิกมาสนั้นแล เราเห็นสมควรที่จะนำเสนอตัวอย่างเหล่านี้ไว้ให้แจ้งชัด เพื่อที่จะวิเคราะห์มาตรา ๔ แห่งบทที่ ๑ ให้แม่นยำยิ่งขึ้น ซึ่งถ้าไม่อธิบายกันไว้ให้แจ่มแจ้งแล้วก็อาจสำคัญผิดไปได้ และเราก็ไม่อาจที่จะวิเคราะห์ได้ถ้ามิได้ใช้การคำนวณหลายครั้งหลายหนตามแบบวิธีข้างต้นนี้

---

* ในต้นฉบับเป็นดังนี้ แต่เมื่อลองคูณ ๑๐๔๙ ด้วย ๓๖๕ ดูแล้ว ได้ ๓๘๒,๘๘๕ หาใช่ ๒๘๒,๙๒๕ ดังในต้นฉบับไม่ ทำไมถึงได้ผิดกันมากมายอย่างนี้ก็ไม่ทราบ

** ในต้นฉบับเป็นดังนี้อีกเหมือนกัน แต่ความจริงเป็น ๓๘๓,๑๔๗ ผิดกันไปถึง ๑๐๐,๐๔๐ วัน

๕. รอบเดือนแรก ๆ แห่งปีชมพูทวีป

เมื่อคำนวณด้วยแบบวิธีเดียวกันนี้ ตามหลักการคำนวณของชมพูทวีปเพื่อค้นหาการโคจรมาร่วมกันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ในหลาย ๆ ปีด้วยกันแห่งศตวรรษที่ว่านั้น และศตวรรษต่อ ๆ ไปนั้น เราก็พบเสมอว่าการโคจรมาร่วมกันแต่ละครั้งนั้นตกอยู่ในวันซึ่งตรงกันกับการโคจรมาร่วมกันเป็นมัธยมตามตารางของเรา แต่เคลื่อนกันอยู่ราวสามชั่วโมงตามหลักของชมพูทวีป

โดยวิธีนี้แล เราจึงกำหนดรอบเดือนอันควรเป็นที่มาของวันสิ้นเดือนจันทรคติในปฏิทินของเรา ซึ่งจะต้องเริ่มนับเดือนของปีปัจจุบันตามมาตรา ๔ แห่งบทที่ ๑ และเราก็ได้พบว่าในศตวรรษที่ว่านั้น วันครบรอบเดือนจันทรคติได้มาถึงระหว่างวันที่ ๒๘ มีนาคม กับวันที่ ๒๗ เมษายนแห่งปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน และเป็นระหว่างวันที่ ๑๘ มีนาคมถึงวันที่ ๑๗ เมษายนแห่งปีปฏิทินจูเลี่ยน เรายังได้พบอีกว่า รอบเดือนในปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนนั้นได้ล้ำหน้าไปหนึ่งวันในระยะ ๒๓๙ ปี และล่าไปหนึ่งวันในปีปฏิทินจูเลี่ยนในระยะ ๓๐๒ ปี อันเป็นสิ่งจำเป็นต้องรู้ไว้ เพื่อที่พวกเราจะสามารถนำเอาหลักของชมพูทวีปมาใช้ได้

เพื่อกำหนดรอบเดือนในปีปฏิทินเหล่านี้ว่า มาถึงต่อเมื่อไรและเริ่มปีศักราชที่ชาวสยามใช้อยู่ที่ตรงไหนตามหลักนี้ เราจะต้องตั้งระบบปีสามัญและปีอธิกมาสขึ้นสำหรับรอบ ๑๙ ปี ระบบนั้นต้องเป็นดังนี้ คือเดือนที่ ๕ ของปีแรกหลังอธิกมาสแล้ว และเดือนที่ ๖ ในปีอื่น ๆ เริ่มในศตวรรษนั้นระหว่างวันที่ ๒๘ มีนาคม กับวันที่ ๒๗ เมษายนตามปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน

ตามหลักการคำนวณนี้ ปีศักราชที่ใช้อยู่จะต้องเริ่มต้นในศตวรรษนั้นก่อนวันที่ ๑๒ ธันวาคม เพราะว่าถ้าเริ่มต้นในวันที่ ๑๒ ธันวาคมไซร้ ปีต่อไปซึ่งจะต้องเริ่มต้นในวันที่ ๑ ธันวาคม จะเป็นไปตามปีสามัญและโดยหลักเกณฑ์ เขาจะไม่เริ่มนับจากเดือนที่ ๕ ของปีอันจะมาถึงในวันที่ ๒๙ มีนาคมเป็นอันขาด แต่เขาจะเริ่มนับจากเดือนที่ ๖ ของปีซึ่งเริ่มต้นวันที่ ๒๘ เมษายน อันเป็นการตรงข้ามกับที่เราได้ค้นพบโดยการคำนวณนี้ว่าในรอบศตวรรษนี้จะต้องเริ่มนับเดือนที่เริ่มต้นระหว่างวันที่ ๒๘ มีนาคมกับวันที่ ๒๗ เมษายน ฉะนั้นหากนำหลักการคำนวณนี้ไปใช้กับปีที่เริ่มต้นหลังวันที่ ๑๑ ธันวาคมตามปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน อาจทำให้เกิดข้อผิดพลาดได้

โดยการคำนวณด้วยหลักเดียวกันนี้ เราพบว่าปีศักราชสยามจะต้องเริ่มต้นในวันที่ ๑๒ ธันวาคมในปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน ๑๗๐๐ ซึ่งมิใช่ปีอธิกมาส ฉะนั้นรอบเดือนที่ล้ำหน้าที่สุดจึงจะต้องห่างจากรอบเดือนที่ล่วงมาแล้ว ๑ เดือนเต็ม รอบเดือนจันทรคติอันจะมีมาถึงในรอบศตวรรษต่อมาระหว่างวันที่ ๑๒ พฤศจิกายนกับวันที่ ๑๒ ธันวาคม จึงเป็นรอบเดือนที่ควรจะเริ่มต้นปีศักราชของสยามตามหลักดังกล่าวนี้

แต่ทว่าเราได้ตรวจพบเมื่อไม่ช้าไม่นานมานี้เองว่า ศุภมาสของวันที่ ๑ มกราคม ๑๖๘๔ ซึ่งเราเชื่อว่าปีใหม่ของสยามเริ่มต้นในวันอมาวสี ตรงกับวันที่ ๑๘ ธันวาคม ๑๖๘๓ เมื่อเทียบศุภมาสนี้เข้ากับศุภมาสของคณะราชทูตสยาม ซึ่งเชื่อว่า ปี ๒๒๓๑ เริ่มต้นตรงกับวันอมาวสีที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๑๖๘๖ แสดงว่ารอบเดือนแรกของปีสยามดังที่ใช้กันอยู่ในขณะนั้น ห่างกันอยู่อย่างน้อยถึง ๓๒ วัน แม้ว่าตามหลักนั้นจะต้องห่างกันเพียงชั่วหนึ่งเดือนจันทรคติหรือ ๓๐ วันเท่านั้น

สิ่งนี้แลเป็นเครื่องยืนยันข้อสังเกตของเราข้างต้นว่า ในศตวรรษนั้นการปรับศุภมาสหาได้ลงกันตามหลักเหล่านั้นไม่ แม้จะห่างกันไม่สู้มากนักก็ตาม แต่โดยที่หลักเหล่านี้ยังคลุมเครือ และจำต้องหาคำอธิบายข้าง ๆ เคียง ๆ ที่มิได้แสดงไว้ชัดเจนเข้าไปด้วย จึงอาจทำให้ประชาชนพลเมืองเข้าใจผิดได้ง่าย

ฉะนั้น เมื่อได้พิจารณาว่าจะต้องทำอย่างไรตามเกณฑ์เหล่านี้แล้ว ก็จำจะต้องศึกษาบันทึกการเดินทางของบรรดานักเดินทางว่าเขาใช้กันจริง ๆ อย่างไรในยุคนี้ แม้กระนั้นเราก็ทราบได้จากศุภมาสที่เราได้ประสบมาว่า ที่เขาใช้กันอยู่ปัจจุบันนี้ ก็หาห่างไกลจากหลักการคำนวณดังกล่าวข้างต้นมากนักไม่

๖. ปีสุริยคติประเภทต่าง ๆ ตามหลักการคำนวณของชมพูทวีป

แต่ละรอบเดือนที่เราได้กล่าวถึงมานี้ อาจพิจารณาได้ว่าเป็นการเริ่มต้นปีสุริยคติประเภทหนึ่ง ซึ่งมีความยาวนานปานกลางพอลงกันได้กับปีปฏิทินจูเลี่ยนและปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน ด้วยเราได้สังเกตเห็นว่าในศตวรรษต่อ ๆ มานั้น รอบเดือนเหล่านั้นได้ล้ำหน้าไปในปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน และถอยหลังมาในปีปฏิทินจูเลี่ยน รอบเดือนที่ตกอยู่ปัจจุบันในวันที่ ๒๘ มีนาคมนั้นใกล้กับวสันตวิษุวัตมากเหลือเกิน จนอาจเรียกได้ว่าเป็นรอบวิษุวัต และอาจอนุมานได้ว่าเป็นการเริ่มต้นปีใหม่ของปีสุริยคติทางดาราศาสตร์

เราไม่อาจประมวลหลักเกณฑ์ในบทต่าง ๆ ที่กล่าวถึงจำนวนปีที่ล่วงมานับแต่แรกตั้งศักราชเข้าด้วยกันได้ หากไม่คำนึงถึงปีชมพูทวีปต่าง ๆ หลายระบบ

การพูดถึงศักราชในบทที่ ๑ ซึ่งเราได้กล่าวไว้ว่า *ศักราช* นั้นคือจำนวนปีที่ล่วงมาแต่แรกตั้งปีปฏิทินทางดาราศาสตร์ ได้แตกออกเป็นเดือนสุริยคติและเดือนจันทรคติในบทเดียวกันนั้น และในบทที่ ๒ (ได้แตกเดือนจันทรคติออกเป็นวันเทียมเป็นเดือนจันทรคติละ ๓๐ วัน) และเป็นวันธรรมดาดังที่ใช้กันอยู่โดยทั่ว ๆ ไป

มีการพูดถึงศักราชอีกในบทที่ ๔ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าประกอบด้วยจำนวนวันเท่ากันกับที่คำนวณได้ในบทที่ ๒ จนกระทั่งทำให้รู้สึกในขั้นแรกว่าหมายถึงการสังเคราะห์ว่าเป็น *ศักราช* อันเดียวกันดังที่ได้แจกแจงไว้ในบทที่ ๑ และ ๒

แต่เมื่อได้คำนวณตามหลักที่ใช้ในบทที่ ๑ และ ๒ แล้ว และความที่อธิบายเพิ่มเติมที่เราจะกล่าวถึงจำนวนวันอันควรจะมีในระยะ ๘๐๐ ปี ซึ่งจำนวนนี้ในบทที่ ๔ ได้อนุมานไว้ว่ามี ๒๙๒,๒๐๗ วันนั้น เราค้นพบ

แต่เพียง ๒๙๒,๑๙๗ วัน ๘ ชั่วโมง ๒๗ นาทีเท่านั้น ขาดไป ๙ วัน ๑๕ ชั่วโมง ๓๓ นาที จากจำนวน ๒๙๒,๒๐๗ วัน ที่อนุมานไว้ในบทที่ ๔ ว่าต้องมีจำนวนเท่านั้นในระยะเดียวกันนั้น ความแตกต่างอันนี้มีมากกว่าความแตกต่างที่พบใน ๘๐๐ ปีปฏิทินจูเลี่ยน อันมีวันอยู่ ๒๙๒,๒๐๐ วัน และ ๘๐๐ ปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนอันมีอยู่ ๒๙๒,๑๙๔ วัน คือต่างกันอยู่ ๖ วัน และ ๘๐๐ ปีที่เป็นผลลัพธ์ตามหลักเกณฑ์ใน ๒ บทข้างต้นนั้น มีมากกว่าปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนไป ๑๓ วัน ๘ ชั่วโมง ๒๔ นาที ซึ่งต่างกว่าปีปฏิทินจูเลี่ยนอยู่ ๒ วัน ๑๕ ชั่วโมง ๓๓ นาที ส่วน ๘๐๐ ปีแห่งบทที่ ๔ นั้นมากกว่าปีปฏิทินจูเลี่ยนอยู่ ๗ วัน และมากกว่าปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนอยู่ ๑๓ วัน

โดยที่ปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนเป็นปีทรอปิค* อันเป็นระยะเวลาที่ดวงอาทิตย์พักรมาสู่ราศีเดิมในจักรราศี ซึ่งราศีนั้นจะอยู่ในระยะห่างเท่ากันเสมอระหว่างจุดของวิษุวัตกับจุดซอลสติซ** จึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าปีอันชักมาจากหลักเกณฑ์ในบทที่ ๑ และ ๒ นั้น อยู่ใกล้กับเส้นทรอปิคมากกว่าปีที่ได้มาจากหลักการคำนวณในบทที่ ๔ ดังที่เราได้ให้ข้อสังเกตไว้แล้วว่าใกล้กับปีดาราคติ*** อันกำหนดด้วยการพักรของดวงอาทิตย์มาเล็งกับดาวฤกษ์ดวงเดียวกัน และปีอะนอมาลิสติค[๑] อันกำหนดด้วยการที่ดวงอาทิตย์ถอยกลับไปสู่จุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด นักดาราศาสตร์ทั้งเก่าและใหม่ก็มิได้กำหนดให้แตกต่างไปกว่าปีดาราคติแต่สถานใด เช่นเดียวกับนักดาราศาสตร์ชมพูทวีป โดยสันนิษฐานว่าจุดที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั้นหยุดนิ่งอยู่กับที่ดังดาวฤกษ์ทั้งหลาย มาตรว่านักดาราศาสตร์สมัยใหม่ส่วนมากจะเห็นว่ามีการโคจรเลื่อนไปเล็กน้อยก็ตาม

แม้กระนั้น ปรากฏว่าชาวชมพูทวีปได้ใช้ปีสุริยคติแห่งบทที่ ๔ เช่นเดียวกับที่เราใช้ปีทรอปิค ด้วยว่าตามหลักการคำนวณของบทที่ ๗, ๘, ๑๐ และ ๑๑ เขาได้คำนวณตำแหน่งของดวงอาทิตย์กับตำแหน่งที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด และตำแหน่งของดวงจันทร์กับตำแหน่งที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ด้วยว่าเวลาที่ล่วงมาแล้วตั้งแต่ปลายปี ซึ่งเรียกว่า *กัมมัชพล* นั้น เป็นเครื่องช่วยให้เราค้นพบราศีองศา และลิปดา ของมัธยมอาทิตย์ ฉะนั้นเขาจึงสันนิษฐานว่า ปีนั้นเป็นปีที่ดวงอาทิตย์ถอยกลับมาสู่ราศีที่เริ่มต้นแห่งจักรราศี เช่นปีทรอปิคของเรา

เป็นเรื่องจริงทีเดียวที่ว่าปัจจุบันนี้ เราเข้าใจเรื่องจักรราศีเป็นสองสถาน ซึ่งแต่เดิมมิได้แยกไว้ เมื่อนักดาราศาสตร์รุ่นโบราณได้สังเกตร่องรอยการโคจรของดวงอาทิตย์จากจักรราศีนั้นท่านได้แบ่งออกเป็น ๔ ภาคเท่า ๆ กัน โดยอาศัยจุดวิษุวัตกับจุดซอลสติซเป็นเกณฑ์ และได้แบ่ง ๔ ภาคแต่ละภาคนั้นออกเป็น

---

* [Tropiques] ความยาวของปีทรอปิค ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๔๘ นาที ๔๖ วินาที

** [solstice] เวลาที่ดวงอาทิตย์โคจรห่างจากเส้นศูนย์สูตรที่สุดไปทางด้านเหนือหรือด้านใต้เป็นรูปกงฉาก และดูเหมือนว่าหยุดนิ่งอยู่ที่นั่น ๒ - ๓ วัน

*** [Année Astrale] คาบที่โลกโคจรรอบดวงอาทิตย์ เป็นเวลา ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๔๘ นาที ๔๕.๕๑ วินาที

[๑] Année Anomalistique หมายถึง ระยะเวลา ๓๖๕ วัน ๖ ชั่วโมง ๑๓ นาที ๕๓ วินาที

ภาคละ ๓ ส่วนเท่า ๆ กัน รวมเป็น ๑๒ ราศี ท่านได้สังเกตเห็นว่ากลุ่มดาวหรือทางช้างเผือกนั้นประกอบด้วยดาวที่นิ่งอยู่กับที่เป็นจำนวนมากอันตกอยู่ในแต่ละราศี และได้ใช้ชื่อราศีนั้น ๆ ตามกลุ่มดาวที่พบอยู่ในราศีนั้น ๆ โดยมิได้อนุมานเลยว่าดาวเหล่านั้นอาจเคลื่อนไปได้จากราศีนั้น ๆ

แต่ในศตวรรษต่อ ๆ มา เราได้พบว่าดาวฤกษ์ดวงเดียวกันเหล่านั้นหาได้สถิตอยู่ ณ องศาเดิมแห่งราศีเดียวกันนั้นไม่ บ้างก็เลื่อนไปทางทิศตะวันออกของจุดวิษุวัตและจุดซอลสติซ หรืออีกนัยหนึ่งจุดเหล่านั้นได้ห่างออกไปจากดาวฤกษ์ดวงเดียวกันนั้นไปทางทิศตะวันตก จนปัจจุบันนี้เราได้พบว่าดวงฤกษ์ดวงหนึ่งนั้นได้ผ่านจากต้นราศีหนึ่งไปสู่อีกต้นราศีหนึ่งในช่วงระยะราว ๒,๒๐๐ ปี

เพราะฉะนั้น นับตั้งแต่ปโตเลมี ในคริสต์ศตวรรษที่ ๒ ได้ยืนยันการค้นพบอันเป็นที่น่ากังขาอยู่ประการนี้ ซึ่งฮิปปาร์ก ได้กระทำมาเมื่อสามศตวรรษก่อนหน้านี้แล้ว เขาได้แสดงลักษณะระหว่างจักรราศีที่อาจเรียกได้ว่าราศีท้องถิ่น ซึ่งเริ่มต้นที่จุดวสันตวิษุวัตและแบ่งออกเป็น ๑๒ ราศี กับจักรราศีดาราศาสตร์ประกอบด้วยหมู่ดาว ๑๒ หมู่ อันยังใช้ชื่อเดิมอยู่ มาตรว่าปัจจุบันนี้หมู่ดาวในราศีเมษได้ผ่านเข้าไปในราศีพฤษภ และสิ่งเดียวกันนี้ก็ได้เกิดขึ้นแก่หมู่ดาวอื่น ๆ ที่ผ่านเข้าไปในหมู่ดาวราศีถัดไปโดยลำดับ

แม้กระนั้นนักดาราศาสตร์ก็ยังคงอ้างถึงตำแหน่งแห่งที่และการโคจรของดาวพระเคราะห์ที่ผูกอยู่กับตำแหน่งจักรราศีอยู่ด้วย เพราะจำเป็นต้องทราบว่า ดาวพระเคราะห์เหล่านั้นสัมพันธ์กับวิษุวัตและซอลสติซอย่างไร จึงจะทำให้ทราบระยะห่างจากวิษุวัตและขั้วโลก ระยะเวลาวันและคืน ฤดูกาล และสภาพการณ์ต่าง ๆ ซึ่งถ้ารู้แล้วจะเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวง

โกเปอร์นิคุส[๑] เกือบจะเป็นคนเดียวในหมู่นักดาราศาสตร์ของเราที่รายงานตำแหน่งแห่งที่และการโคจรของดวงดาวในจักรราศี ด้วยเขาอนุมานว่าดาวฤกษ์นั้นหยุดนิ่งอยู่กับที่และว่าการคาดคะเนตำแหน่งของวิษุวัตกับซอลสติซนั้น ก็เป็นลักษณะภายนอกเนื่องจากอาการเคลื่อนไหวลางประการของแกนโลก แต่พวกที่ยึดถือตามข้อสันนิษฐานของโกเปอร์นิคุส ก็มิได้เว้นที่จะกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของดาวพระเคราะห์ไว้ด้วย โดยคำนึงถึงจุดวิษุวัตในจักรราศี ด้วยเหตุผลที่เราได้กล่าวไว้ก่อนหน้านี้

จะเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมมากถ้าชาวชมพูทวีปซึ่งยึดถือตามหลักการของไพธากอรัส จะปรับความคิดให้สอดคล้องกับแบบวิธีของโกเปอร์นิคุส ซึ่งเป็นผู้นำข้อสันนิษฐานของไพธากอรัสกลับมาใช้ใหม่

แม้กระนั้นก็มิได้มีร่องรอยว่าชาวชมพูทวีปมีเจตนาที่จะรายงานตำแหน่งแห่งที่ดาวพระเคราะห์ยิ่งไปกว่าดาวฤกษ์ลางดวง ก็เพราะตรงจุดวสันตวิษุวัตเท่านั้น ด้วยดูเหมือนเขาจะได้เลือกดาวฤกษ์ดวงใดดวงหนึ่งที่สำคัญแทนดังที่โกเปอร์นิคุสกระทำ โดยเลือกเอาจุดที่มีความสัมพันธ์กับลองจิจูดของดาวดวงแรกแห่ง

---

[๑] Copernicus (ค.ศ. ๑๔๗๓ - ๑๕๔๓) นักดาราศาสตร์ชาวโปแลนด์ เสนอทฤษฎีว่า ดาวพระเคราะห์หมุนรอบตัวเองและหมุนรอบดวงอาทิตย์

กลุ่มราศีเมษ ซึ่งอยู่ ณ องศาที่ ๑ ของราศีเมษอันเป็นจุดวสันตวิษุวัตเพื่อสร้างระบบจักรราศีของเรา ในขณะที่นักดาราศาสตร์คนอื่น ๆ เริ่มจากวางดาวฤกษ์ให้มีความสัมพันธ์กับจุดวิษุวัตกับจุดซอลสติซ

แต่ตำแหน่งแห่งที่ในท้องฟ้า ซึ่งชาวชมพูทวีปวางราศีเริ่มแรกของจักรราศีตามความในบทที่ ๔ และบทต่อ ๆ ไปนั้น หาได้มีดาวที่สำคัญแต่สักดวงไม่ จะมีก็แต่ดาวเล็ก ๆ ลางดวงกับดาวที่เห็นลาง ๆ ในกลุ่มดาวแห่งราศีมีน แต่ก็เป็นตำแหน่งแห่งที่อันเคยสถิตของจุดวิษุวัตในยุคแห่งปีดาราศาสตร์ของเขา ซึ่งในกาลต่อมาดาวฤกษ์ได้เคลื่อนล้ำไปทางทิศตะวันออกแล้ว กระทั่งว่าอาการโคจรประจำปีของดวงอาทิตย์กลับมาสู่ระนาบเดียวกับดาวฤกษ์ดวงนั้นล่าไปราว ๒๐ นาที หลังจากการพักรกลับมาสู่จุดเดิมในจักรราศีท้องถิ่น เป็นการยากที่ความแตกต่างกันเพียงเล็กน้อยเท่านี้จักเป็นที่สังเกตเห็นได้ภายในระยะน้อยปีโดยนักดาราศาสตร์สมัยก่อนซึ่งมิได้เทียบดวงอาทิตย์กับดาวฤกษ์ไว้ในทันทีทันใด ดังที่พวกเราได้กระทำอยู่ในปัจจุบัน และชั่วแต่เทียบดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในเวลากลางวันและดวงจันทร์กับดาวฤกษ์ในเวลากลางคืนเท่านั้น มาตรว่าจากเวลากลางวันไปหาเวลากลางคืนนั้น ดวงจันทร์ได้เปลี่ยนตำแหน่งไปจากดาวฤกษ์แล้ว ด้วยอาการโคจรของตนเองซึ่งรวดเร็วและไม่สม่ำเสมอ ซึ่งปารัลแลกซ์ (parallaxe) ของดวงจันทร์นั้นไม่ค่อยเป็นที่รู้กันในหมู่นักดาราศาสตร์สมัยก่อน เพราะฉะนั้น ต่อเมื่อเวลาผ่านไปนานมากแล้ว พวกเขาจึงจะสังเกตเห็นความแตกต่างที่มีอยู่ระหว่างปีทรอปิค ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ดวงอาทิตย์ถอยกลับไปสู่จุดวิษุวัตและจุดซอลสติซกับปีดาราคติ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ดวงอาทิตย์โคจรกลับไปสู่ดาวฤกษ์ดวงเดียวกันนั้น เขาจึงมีปีสุริยคติอันมีเวลา ๓๖๕ $\frac{๑}{๔}$ วัน ซึ่งปัจจุบันเราทราบว่าเป็นอัตราปานกลางระหว่างปีทรอปิคกับปีดาราคติ คือเร็วกว่าปีทรอปิคไป ๑๑ นาที และช้ากว่าปีดาราคติอยู่ ๙ นาที

๗. ข้อกำหนดความยาวนานแห่งศักราชทั้งสองประเภทของชมพูทวีป

เป็นการง่ายที่จะค้นพบช่วงเวลายาวนานของปีศักราชที่เขาสันนิษฐานไว้ในบทที่ ๔ ด้วยการหาร ๒๙๒,๒๐๗ วัน ด้วย ๘๐๐ ปี ซึ่งแต่ละปีโดยเฉลี่ยแล้วจะพบว่ามีอยู่ปีละ ๓๖๕ วัน ๖ ชั่วโมง ๑๒ นาที ๓๖ วินาที

เป็นการยากขึ้นอีกหน่อยที่จะค้นหาช่วงเวลายาวนานของปีศักราช ซึ่งระบุไว้ในบทที่ ๑ และ ๒ อันจะต้องเพิ่มเกณฑ์ลางประการที่ยังขาดอยู่เข้าไปจึงจะคำนวณได้ ด้วยว่าในบทที่ ๑ นั้น เขาสันนิษฐานไว้ว่าปีทั้งหลายนั้นประกอบด้วยเดือนจันทรคติเต็ม ๆ และจำนวนเดือนที่เหลือก็เป็นส่วนที่เกินไป กับในบทที่ ๒ เขาสันนิษฐานว่าเดือนเต็ม ๆ ที่ค้นพบในบทที่ ๑ และจำนวนวันที่เหลือก็เป็นส่วนที่เกินไป แต่ทว่าจำนวนปีสุริยคติ ซึ่งน้อยนักที่จะประกอบด้วยเดือนจันทรคติเต็ม ๆ มิชั่วแต่จะได้จำนวนเดือนมาเท่านั้น ยังจะต้องกำหนดจำนวนวันให้แน่นอนลงไปอีกด้วย อันที่จริงเราพบว่าเกณฑ์เหล่านี้ตั้งเอาไว้เป็นนัยว่า ปีสุริยคติหนึ่ง ๆ นั้นประกอบด้วยเดือน วัน ชั่วโมง นาที อันเป็นเครื่องกำหนดปีจันทร - สุริยคติ

วิธีค้นหาตามหลักเกณฑ์นี้ก็เพื่อที่จะแปรปีออกเป็นเดือนสุริยคติและเดือนจันทรคติ ตามมาตรา ๓, ๕, ๖ และ ๗ แห่งบทที่ ๑ และมิพึงทิ้งเศษที่เหลือจากการหาตามมาตรา ๖ แห่งบทเดียวกันนั้น แต่ต้องแตกออกเป็นวัน ชั่วโมง นาที และวินาที หรือเป็นจุดทศนิยมของเดือนลงไปถึงพันล้านส่วน เพื่อเตรียมทำการคำนวณตามมาตรา ๑, ๒, ๓, ๔, ๖ และ ๘ แห่งบทที่ ๒ มิชั่วแต่เศษที่เหลือนี้เท่านั้น แต่จะต้องทำแก่เดือนเต็ม ๆ เหล่านั้นด้วย และในที่สุดก็แตกเศษส่วนที่เรียกว่า *อวมาน* ในบทที่ ๒ โดยทำนองเดียวกัน

เราอาจค้นหาช่วงเวลายาวนานของปีนั้น ด้วยวิธีการที่ง่ายกว่านี้ได้อยู่ โดยใช้สมมติฐานที่เราตั้งขึ้นในบททั้งสองนี้ เพื่อหาคาบปีอันประกอบด้วยจำนวนเดือนจันทรคติเต็ม ๆ และจำนวนวันเต็ม ๆ อีกด้วย

ตามคำอธิบายของเราเกี่ยวกับสมมติฐานในบทที่ ๒ โดยสมมติว่าหนึ่งเดือนจันทรคตินั้นเท่ากับ ๓๐ วันเทียม และ ๗๐๓ วันเทียม เท่ากับ ๖๙๒ วันแท้หรือวันธรรมดา เราจะพบว่าใน ๗๐๓ เดือนจันทรคตินั้นมีอยู่ ๒๐,๗๖๐ วันธรรมดา เมื่อบวกสมมติฐานตามบทที่ ๑ ซึ่งจำนวน ๒๒๘ เดือนสุริยคติ (อันเท่ากับ ๑๙ ปี) จะเท่ากับ ๒๓๕ เดือนจันทรคติ และจะพบว่าใน ๑๓,๓๕๗ ปีสุริยคตินั้นจะมี ๑๖๕,๒๐๕ เดือนจันทรคติเต็ม ๆ เท่ากับ ๔,๘๗๘,๖๐๐ วันธรรมดา จึงปรากฏว่าหนึ่งเดือนจันทรคติตามสมมติฐานนี้มีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๒ วินาที ๒๓ ^{III}[๑] ๒๓ ^{IIII}[๒] และหนึ่งปีสุริยคติมีอยู่ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๕๕ นาที ๑๓ วินาที ๔๖ ^{III} ๕ ^{IIII}

เมื่อพิจารณาจากนัยของสมมติฐานทั้งสองข้อนั้น ปีของชาวชมพูทวีปสอดคล้องกับปีทรอปิคของฮิปปาร์กกับปโตเลมี ซึ่งมีอยู่ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๕๕ นาที ๑๒ วินาที โดยต่างกันไม่เกิน ๒ วินาที และต่างกันไม่เกิน ๑๓ วินาที กับปีทรอปิคของรับไบ อัดดา[๓] ที่สร้างขึ้นเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ ๓ ซึ่งมีอยู่ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๕ นาที ๒๖ วินาที ถ้าเราอาจพิสูจน์ได้ว่าชาวชมพูทวีปเป็นผู้กำหนดปีและเดือนเหล่านั้นโดยอาศัยสังเกตดวงอาทิตย์โดยมิได้หยิบยืมมาจากวิชาดาราศาสตร์ตะวันตกแล้วไซร้ ความเห็นอันลงกันได้ระหว่างนักดาราศาสตร์ของหลายชาติซึ่งต่างฝ่ายต่างอยู่ไกลกันเช่นนี้ ย่อมเป็นเครื่องใช้พิสูจน์ได้ว่าปีทรอปิคในสมัยโน้นมีระยะยาวนานเช่นนั้น มาตรว่าในยุคปัจจุบันเราจะพบว่าเร็วเข้า ๖ นาที ซึ่งในระยะ ๑๐ ปี จะเป็น ๑ ชั่วโมง และในระยะ ๒๔๐ ปี จะเป็น ๑ วันเต็ม ๆ ก็ตาม แต่ก็มีท่าทีว่าความยาวนานของปีนั้นน่าจะใช้สังเกตจากอุปราคาและระยะวันอมาวสีถึงวันอมาวสีที่ติดต่อกันเท่านั้น กับโดยสมมติฐานที่ว่า ๑๙ ปีสุริยคติเท่ากับ ๒๓๕ เดือนจันทรคติ ซึ่งสมมติฐานนี้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมาก จนยากที่จะสังเกตเห็นความแตกต่างกันในศตวรรษต่อ ๆ มาได้ อันเป็นการยับยั้งฮิปปาร์กกับปโตเลมี มิให้กำหนดช่วงเวลายาวนานของปีสุริยคติคลาดเคลื่อนไปได้

---

[๑] คือ $\frac{๑}{๖๐}$ วินาที ภาษาฝรั่งเศสใช้คำว่า tierce

[๒] คือ $\frac{๑}{๖๐}$ ของ (^{III}) หรือ $\frac{๑}{๓๖๐๐}$ วินาที ต่อจากนั้น ถ้าเป็น (^{IIII}) หรือ (^{IIIII}) ก็จะเป็น $\frac{๑}{๖๐}$ ลดหลั่นกันไปเป็นขั้น ๆ

[๓] Rabbi Adda

๘. ความเก่าแก่ของปีศักราชชมพูทวีปสองประเภทนี้

เราไม่มีความรู้อันแน่ชัดเกี่ยวกับปีของชมพูทวีป มากกว่าที่เราเอามาจากหลักเกณฑ์ดังกล่าว สกาลิเซอร์[๑] ซึ่งเป็นผู้รวบรวมบันทึกความทรงจำของนักนิพนธ์ชั้นโบราณต่าง ๆ ไว้อย่างระมัดระวัง เช่น พระมหาสังฆราชแห่งแอนติออค[๒] นักสอนศาสนา และนักเดินทางต่าง ๆ สกาลิเซอร์มิชั่วแต่จะใส่ข้อมูลเหล่านั้นในหนังสือของท่านชื่อว่า *de Emendatione temporum*[๓] หากยังได้แทรกไว้ในอรรถาธิบายของท่านเกี่ยวกับมานิลิอุส[๔] และในงานของท่านอีกเรื่องหนึ่งชื่อว่า *Isagoge Chronologica*[๕] ด้วย โดยที่ท่านเห็นว่าบันทึกความทรงจำเหล่านั้น น่าจะเป็นที่สบอารมณ์ของบรรดาผู้ไขว่คว้าหาความรู้ทั้งหลาย แต่ก็ไม่มีอะไรใหม่ให้เป็นที่พอใจแก่บาทหลวงเปอโต[๖] และเป็นที่แน่ว่าปีชมพูทวีปของสกาลิเซอร์นั้น ไม่เห็นตรงกันกับปีศักราชใดศักราชหนึ่งที่เราค้นพบ

แต่ในตำราปฏิทินของท่านคาร์ดินัล เดอ กุส[๗] ปรากฏว่ามีเค้าปฏิทินชมพูทวีปทั้งสองประเภทนั้นอยู่บ้าง ศักราชที่เราชักมาจากบทที่ ๔ เกือบจะตรงกันทีเดียว ศักราชที่เราชักมาจากการเปรียบเทียบของบทที่ ๑ กับบทที่ ๒ ก็มีปรากฏอยู่ด้วยเหมือนกัน แต่ในลักษณะที่ลางเลือนเต็มที แม้แต่ผู้เขียนซึ่งเป็นผู้บันทึกรายงานเองก็ไม่เข้าใจ

ท่านคาร์ดินัลผู้นี้กล่าวว่า ตามทรรศนะของ อับราฮัม แอสร์[๘] นักดาราศาสตร์แห่งศตวรรษที่ ๑๒ ก็ว่าชาวชมพูทวีปได้เพิ่ม (ให้แก่ปีที่มี ๓๖๕ วัน) $\frac{๑}{๔}$ ของวันกับ $\frac{๑}{๕}$ ชั่วโมง ในเมื่อพวกเขากล่าวถึงปีที่ดวงอาทิตย์โคจรกลับมาสู่ดาวดวงเดิม ปีนั้นจึงมี ๓๖๕ วัน ๖ ชั่วโมง ๑๒ นาที และคลาดกันอยู่ราว ๓๖ วินาที กับปีที่เราค้นพบตามสมมติฐานของบทที่ ๔ ท่านผู้นิพนธ์ได้กล่าวแถมไว้ว่า ผู้ที่กล่าวถึงปีที่ชาวชมพูทวีปกำหนดวันนักขัตฤกษ์ของพวกเขานั้นว่าจาก $\frac{๑}{๔}$ ของวันนี้ ในระยะ ๓๒๐ ปี จะรวมกันเป็น ๑ วันเต็ม ๆ Ex quarta plus 320 annis diem exurgere ซึ่งเขาได้อธิบายไว้โดยไม่มีข้อสนับสนุนว่า *"ปีนั้นเป็นปีที่ยาวกว่าปีสามัญของเศษหนึ่งส่วนสี่ของวัน กับ ๒๓ วินาที ๓๐ ''' ซึ่งในระยะ ๓๕๓ ปีจะรวมกันเป็น ๑ วัน"* เราไม่อาจพบวิธีการที่จะเข้าใจคำอธิบายนี้ให้ชอบด้วยเหตุผลได้ ด้วยว่าเมื่อแบ่งวันหนึ่งออกเป็น ๓๕๓ ส่วนปีแล้ว ก็จะตกปีละ

---

[๑] Scaliger (ค.ศ. ๑๕๔๐ - ๑๖๐๙) เป็นปราชญ์คนสำคัญทางนิรุกติศาสตร์ชาวอิตาลี

[๒] Antioche

[๓] แปลได้ว่า การแก้ไขเรื่องเวลา

[๔] Manilius เป็นกวีชาวอิตาลี ผู้เขียนเรื่อง Astronomiques ซึ่งว่าด้วยเรื่องดาราศาสตร์

[๕] แปลได้ว่า ว่าด้วยลำดับกาลเวลา

[๖] P. Petau (ค.ศ. ๑๕๘๓ - ๑๖๕๒) เป็นนักบวชเยซูอิต ปราชญ์ชาวฝรั่งเศส เชี่ยวชาญเรื่องกวีนิพนธ์ละติน เรื่อง "เทววิทยา" และเรื่อง "ลำดับกาลเวลาทางศาสนา"

[๗] Cardinal de Cuse

[๘] Abraham Aven Ezre

๔ นาที ๔ วินาที ๔๕ ‴ หาใช่ ๒๓ วินาที ๓๐ ‴ ไม่ ความหมายอันแท้จริงของคำประโยคนี้ Ex quarta plus 320 annis diem exurgere ข้าพเจ้าเข้าใจว่าทุก ๆ ๓๒๐ ปีของปีที่มี ๓๖๕ กับ $\frac{๑}{๔}$ วัน จะมีวันมากกว่าปีที่ชาวชมพูทวีปใช้ในระยะ ๓๒๐ ปี ไป ๑ วันเต็ม เฉลี่ยแล้วในแต่ละปีของช่วง ๓๒๐ ปีนั้น จะมีเวลาเพิ่มมา ๔ นาที ๓๐ วินาที เมื่อเอามาลบจากปี ๓๖๕ กับ $\frac{๑}{๔}$ วัน ก็จะเหลือ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๕๕ นาที ๓๐ วินาที อันเป็นความยาวนานของปีที่ชาวชมพูทวีปใช้ในการกำหนดงานนักขัตฤกษ์ของตน ปีนั้นคงเกินไปเพียง ๑๖ วินาทีจากปีที่เราค้นพบโดยการเทียบเคียงสมมุติฐานในบทที่ ๑ และ ๒ ตามหลักเกณฑ์ของชมพูทวีป ฉะนั้นจึงต้องมิพักต้องสงสัยเลยว่าปีนั้นเป็นปีที่พูดถึงอยู่แน่

๙. ศักราชของปีสุริยคติแบบซีนอดิค[๑] ของชมพูทวีป

ปีสุริยคติประเภทนี้ อาศัยหลักเกณฑ์ในสองบทแรก อาจเรียกได้ว่าปีซีนอดิค โดยถือเอาความเท่ากันระหว่าง ๑๙ ปีสุริยคติกับ ๒๓๕ เดือนจันทรคติ* ซึ่งเป็นเวลาที่ดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์โคจรมาบรรจบกัน เราอาจยึดวันตั้งศักราชนี้ได้ที่วันและชั่วโมงที่ดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์มาบรรจบกันเป็นมัธยมกาล ตรงกับวันในปีดาราศาสตร์ที่ห่างจากจุดวสันตวิษุวัต[๒] ของฤดูใบไม้ผลิไม่ถึงวัน มาตรว่าเราอาจแทรกมาตรา ๕, ๖ และ ๘ แห่งบทที่ ๒ ซึ่งเราถือว่าปีศักราชนั้นเริ่มต้นทันทีหลังเที่ยงคืน เมื่อมีการบรรจบกันเป็นมัธยมกาล บนเส้นแวงดังที่หลักเกณฑ์ในบทนั้นได้บัญญัติไว้ ฉะนั้นในการคำนวณโดยปกติ ไม่จำเป็นที่จะใช้วิธีการดังระบุไว้ในมาตรา ๕ บทที่ ๒ ซึ่งอาศัยความแตกต่างระหว่างเวลาที่ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์มาบรรจบกันกับเวลาเที่ยงคืนถัดไป ณ เส้นแวงแต่ละตำแหน่งที่ห่างจากกรุงสยามออกไปทางตะวันตก หรือวิธีการที่กำหนดไว้ในมาตรา ๘ บทที่ ๗ และมาตรา ๙ บทที่ ๑๐ ซึ่งเราวิเคราะห์ว่าเป็นการกำหนดลิปดาแห่งการโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ ระหว่างเส้นแวงของสยาม กับเส้นแวงที่กำหนดไว้ตามหลักเกณฑ์ในบทที่ ๒ เพียงแต่ให้คำนึงถึงมาตราทั้งสามนี้สักครั้งหนึ่งก็พอแล้ว

ศักราชแห่งปีซีนอดิคจึงจะเป็นวันที่ ๒๑ มีนาคม คริสต์ศักราช ๖๓๘ เวลา ๓ นาฬิกา ๒ นาทีตอนเช้าของเส้นแวงสยาม

---

[๑] synodique ในทางดาราศาสตร์ หมายถึง การโคจรของดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ที่มาบรรจบกัน

* ปีจันทรคติ เดือนหนึ่งมีระยะเวลาระหว่างวันเพ็ญสองครั้งถัดกัน หรือดวงจันทร์แรม ๑๕ ค่ำ (เดือนดับ) สองครั้งถัดกัน และมีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๒.๘ วินาที

[๒] ราววันที่ ๒๑ มีนาคม

ความยาวนานของปีเหล่านี้ ตามที่กล่าวไว้ในบทที่ ๗ ว่ามีอยู่ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๕๕ นาที ๑๓ วินาที ๔๖ ‴ ๕ ⁗ เราจะพบว่าการเริ่มต้นของปีถัด ๆ ไปในปีศักราชจูเลี่ยน ด้วยการเพิ่ม ๕ ชั่วโมง ๕๕ นาที ๑๓ วินาที ๔๖ ‴ ๕ ⁗ เรื่อยไป หักจำนวนวันทั้งสิ้นอันเป็นผลลัพธ์ของการบวกนี้ออกเสีย ๑ วันในปีอธิกวาร ดังนี้ เราจึงจะพบวันเริ่มต้นของปีสุริยคติซีนอดิค ที่เราได้พิจารณาศุภมาสตามการคำนวณที่เราทำ ณ ที่นี้ บนเส้นแวงของสยามหลังจากเวลาเที่ยงคืนล่วงแล้ว

		ในปีศักราชจูเลี่ยน			
			วัน	นาฬิกา	นาที
	๑๖๘๓	มีนาคม	๑๗	๒๑	๕๗
อธิกวาร	๑๖๘๔	มีนาคม	๑๗	๓	๕๒
	๑๖๘๕	มีนาคม	๑๗	๙	๔๗
	๑๖๘๖	มีนาคม	๑๗	๑๕	๔๒
	๑๖๘๗	มีนาคม	๑๗	๒๑	๓๘
อธิกวาร	๑๖๘๘	มีนาคม	๑๗	๓	๓๓

ในปีศักราชเกรกอเรี่ยน				*ปีดาราศาสตร์สมบูรณ์*
	วัน	นาฬิกา	นาที	
มีนาคม	๒๗	๒๑	๕๗	๑๐๔๕
มีนาคม	๒๗	๓	๕๒	๑๐๔๖
มีนาคม	๒๗	๙	๔๗	๑๐๔๗
มีนาคม	๒๗	๑๕	๔๒	๑๐๔๘
มีนาคม	๒๗	๒๑	๓๘	๑๐๔๙
มีนาคม	๒๗	๓	๓๓	๑๐๕๐

การเริ่มต้นปีเหล่านี้มาถึง ๑ วันครึ่งก่อนวสันตวิษุวัต ตามกฎของปโตเลมี และ ๕ วันครึ่งก่อนถึงวสันตวิษุวัตตามกฎของนักดาราศาสตร์สมัยใหม่ ฉะนั้นจึงอาจยึดถือเอาว่าเป็นวิษุวัตมัธยมกาลของชมพูทวีปประเภทหนึ่งก็ได้ เดือนดับครั้งแรกนับแต่เริ่มปีสุริยคติ ซีนอดิค น่าจะเป็นเดือนดับครั้งที่ ๕ ของศักราชที่ใช้อยู่หลังจากการแทรกอธิกวารที่มีขึ้นในปีก่อน เช่นที่เกิดขึ้นแก่ ค.ศ. ๑๖๘๕ และ ๑๖๘๘ และน่าจะนับเป็นเดือนดับครั้งที่ ๖ ของศักราชที่ใช้อยู่สำหรับปีอื่น ๆ

ต่อไปนี้ เป็นเดือนดับครั้งแรกสำหรับวิษุวัตประเภทนั้น คำนวณสำหรับปีที่ล่วงมา

ปีดาราศาสตร์สมบูรณ์		*ปีเกรกอเรี่ยนปัจจุบัน*
๑๐๔๕		๑๖๘๓
๑๐๔๖	อธิกวาร	๑๖๘๔
๑๐๔๗		๑๖๘๕
๑๐๔๘		๑๖๘๖
๑๐๔๙		๑๖๘๗
๑๐๕๐	อธิกวาร	๑๖๘๘

การบรรจบกันครั้งแรกของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในปีดาราศาสตร์ปัจจุบัน หลังเที่ยงวัน				*ปีสุริยคติทางดาราศาสตร์ปัจจุบัน*
	วัน	นาฬิกา	นาที	
เมษายน	๒๕	๒๒	๔๑	๑๐๔๖
เมษายน	๑๔	๗	๓๐	๑๐๔๗
เมษายน	๓	๑๖	๑๘	๑๐๔๘
เมษายน	๒๒	๑๔	๕๐	๑๐๔๙
เมษายน	๑๑	๒๒	๓๘	๑๐๕๐
มีนาคม	๓๑	๗	๒๗	๑๐๕๑

๑๐. ว่าด้วยคาบ ๑๙ ปีของชมพูทวีป

เพื่อที่จะทราบเรื่องการบรรจบกันครั้งแรกของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในปีสุริยคติซีนอดิคของชมพูทวีปในปฏิทินของเรา เพียงแค่คำนวณการตั้งต้นปีใหม่ทุก ๆ รอบ ๑๙ ปี หลังจากตั้งศักราชเป็นต้นมาก็พอ

ด้วยว่าทุก ๆ รอบ ๑๙ ปีสุริยคติซีนอดิคนับแต่ตั้งศักราชมานั้น จบลงด้วยการบรรจบกันเป็นมัธยมกาลของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในการเริ่มต้นปีที่ ๒๐ เราอาจค้นพบความยาวนานของคาบนั้นด้วยการแตก ๑๙ ปีนั้นออกเป็นเดือนจันทรคติ ตามมาตรา ๓, ๕, ๖ และ ๗ แห่งบทที่ ๑ และด้วยการแตกเดือนจันทรคติออกเป็นวันตามมาตรา ๒, ๔, ๖ และ ๘ แห่งบทที่ ๒ และในที่สุดด้วยการทอนเศษส่วนของวันที่เรียกว่า *อวมาน* ออกเป็นชั่วโมง นาที วินาที และ ๖๐ ส่วนของวินาที[๑] และโดยวิธีนี้เราก็พบว่าคาบ ๑๙ ปีของชมพูทวีปนั้นมีอยู่ ๖,๙๓๙ วัน ๑๖ ชั่วโมง ๒๙ นาที ๒๑ $\frac{๓๕}{๖๐}$ วินาที

แม้ว่าคาบ ๑๙ ปีของชมพูทวีปจะลงกันในจำนวนเดือนจันทรคติที่มีอยู่กับคาบของนิวมา[๒] ของเมต็อง[๓] และของกาลิปปุส[๔] และกับวงรอบจำนวนทองของเรา[๕] ดังที่เราสังเกตเห็นในคำอธิบายของบทที่ ๑ แต่ก็ยังแตกต่างกันอยู่ในจำนวนชั่วโมง

คาบของเมต็องมีอยู่ ๖,๙๔๐ วัน ยาวกว่าคาบของชมพูทวีปไป ๗ ชั่วโมง ๓๐ นาที ๓๘ $\frac{๒๕}{๖๐}$ วินาที คาบกาลิปปุสกับวงรอบจำนวนทองของเรา มีอยู่ ๖,๙๓๙ วันกับ ๑๘ ชั่วโมง นานกว่าคาบของชมพูทวีปไป ๑ ชั่วโมง ๓๐ นาที ๓๘ $\frac{๒๕}{๖๐}$ วินาที คาบของนิวมาซึ่งคงจะมีจำนวนวันถ้วน ๆ เช่นที่ ติต - ลีฟ[๖] ว่าไว้ตามข้อความดังต่อไปนี้ “Ad cursum Lunæ in duodecim menses describit annum, quem (quia tricenos dies singulis mensibus Luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe) intercalares mensibus interponendo, ita dispensavit, ut vigesimo anno ad metam eandemsolis unde orsiessent, plenis annorum spatiis dies congruerent.” ได้มีผู้อ่าน vicesimo anno ในต้นฉบับเอกสารเก่า ๆ ที่เราได้เห็นมา และมิใช่ vigesimo quarto ดังที่มีพิมพ์ไว้ในลางฉบับ

คาบ ๑๙ ปี ของชมพูทวีปจึงถูกต้องกว่าคาบของนักดาราศาสตร์สมัยโบราณและถูกต้องกว่าวงรอบทองของเรา และแตกต่างกันราว ๓ นาทีกับ ๕ หรือ ๖ วินาทีกับคาบ ๒๓๕ เดือนจันทรคติที่นักดาราศาสตร์สมัยใหม่ได้บัญญัติขึ้นซึ่งมีอยู่ ๖,๙๓๙ วัน ๑๖ ชั่วโมง ๓๒ นาที ๒๗ วินาที

---

๑ tierces เป็นหน่วยที่สามรองจากนาทีและวินาที

๒ Numa

๓ Méton

๔ Calippus

๕ ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “cycle du nombre d’or - รอบ ๑๙ ปี”

๖ Tite - Live หรือ Titus Livius (๕๙ ปีก่อนคริสต์ศักราช - ค.ศ. ๑๗) นักประวัติศาสตร์ชาวโรมัน

ต่อไปนี้คือการเริ่มต้นคาบ ๑๙ ปีของชมพูทวีปและอื่น ๆ ที่ติดตามมาเป็นเวลากว่าศตวรรษในปฏิทินเกรกอเรียน ณ เส้นแวงของสยาม เวลาหลังเที่ยงคืน

			วันที่	นาฬิกา	นาที
	๑๖๘๓	มีนาคม	๒๗	๒๑	๕๗
	๑๗๐๒	มีนาคม	๒๘	๑๔	๒๖
	๑๗๒๑	มีนาคม	๒๘	๖	๕๖
อธิกวาร	๑๗๔๐	มีนาคม	๒๗	๒๓	๒๕
	๑๗๕๙	มีนาคม	๒๘	๑๕	๕๔
	๑๗๗๘	มีนาคม	๒๘	๘	๒๔
	๑๗๙๗	มีนาคม	๒๘	๐	๕๓
อธิกวาร	๑๘๑๖	มีนาคม	๒๘	๑๗	๒๒

๑๑. เวลาที่ต้องเพิ่มของชมพูทวีป

เดือนที่ต้องเพิ่มเป็นผลแห่งความแตกต่างของเวลาระหว่างเดือนดับกับสิ้นเดือนสุริยคติปัจจุบัน และปีที่ต้องเพิ่มเป็นผลแตกต่างของเวลาระหว่างสิ้นเดือนจันทรคติธรรมดาหรืออธิกมาส กับสิ้นปีสุริยคติที่กำลังดำเนินอยู่ในขณะที่ปีจันทรคติได้สิ้นลงแล้ว

ตามการตั้งแสดงบทที่ ๑ นั้น ๒๒๘ เดือนจันทรคติ บวกกับอีก ๗ เดือนจันทรคติ มีค่าเท่ากับ ๒๒๘ เดือนสุริยคติ เพราะฉะนั้นแบ่งหรือหารจำนวนเดือนทั้งหมด[๑] ด้วย ๒๒๘ หนึ่งเดือนจันทรคติกับ $\frac{๗}{๒๒๘}$ เดือนจันทรคติ ก็เท่ากับ ๑ เดือนสุริยคติ

ระยะเวลาชมพูทวีปที่จะต้องเพิ่มให้แก่เดือนจันทรคติแรกก็คือ $\frac{๗}{๒๒๘}$ ของหนึ่งเดือนจันทรคติ

ระยะเวลาของเดือนจันทรคติที่สอง เป็น $\frac{๑๔}{๒๒๘}$ ดังนี้ต่อไปโดยลำดับ และระยะเวลา ๑๒ เดือนอันเป็นปีจันทรคติธรรมดา ก็เท่ากับ $\frac{๘๔}{๒๒๘}$ ระยะเวลาสองปีเท่ากับ $\frac{๑๖๘}{๒๒๘}$ ระยะเวลาสามปีเท่ากับ $\frac{๒๕๒}{๒๒๘}$ แต่เพราะเหตุว่า $\frac{๒๒๘}{๒๒๘}$ นั้นมีค่าเท่ากับ ๑ เดือน เขาจึงเพิ่มหนึ่งเดือนให้แก่ปีที่สามอันเป็นปีอธิกมาส ส่วนที่เหลือนั้นเป็นเวลาที่ต้องเพิ่ม

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า ๒๒๘ + ๗ = ๒๓๕ เดือนจันทรคติ

เวลาที่ต้องเพิ่ม (ในระยะ ๓ ปี) ที่เหลือเศษ $\frac{๒๔}{๒๒๘}$

ฉะนั้นเศษเวลาที่ต้องเพิ่มในระยะ ๖ ปี คือ $\frac{๔๘}{๒๒๘}$

เศษเวลาที่ต้องเพิ่มในระยะ ๑๘ ปี เท่ากับ $\frac{๑๔๔}{๒๒๘}$

บวกเวลาที่ต้องเพิ่มใน ๑ ปีเข้าไป $\frac{๘๔}{๒๒๘}$

เวลาที่ต้องเพิ่มในระยะ ๑๙ ปี จึงเป็น $\frac{๒๒๘}{๒๒๘}$

เท่ากับ ๑ เดือนจันทรคติ

เขาจึงเพิ่มเดือนที่ ๑๓ ให้แก่ปีที่ ๑๙ เพื่อให้เป็นปีอธิกมาส ฉะนั้นระยะเวลาที่ต้องเพิ่มในปีที่ ๑๙ จึงเป็น ๐

ถ้าเรากำหนดให้ปีจันทรสุริยคติเป็นไปตามกรรมวิธีนี้ด้วยแล้ว ปีจันทรสุริยคติก็มักจะสิ้นสุดลงก่อนจุดวิษุวัตซีนอดิค หรือในวิษุวัตนั้นเอง แต่เราอาจกำหนดให้มันสิ้นสุดลงภายหลังวิษุวัตซีนอดิคได้อยู่ซึ่งมีทางเป็นไปได้ ถ้าระยะเวลาที่ต้องเพิ่มนั้นเป็น ๐ เขาจะเริ่มต้นโดยอมาวสีที่มาถึง ๑ เดือนภายหลังวิษุวัตซีนอดิค และโดยวิธีนี้เดือนแรกของปีดาราศาสตร์จะเริ่ม ณ เดือนที่ ๕ ของปีศักราชที่ใช้อยู่หลังอธิกมาส ส่วนในปีที่กำหนดด้วยวิธีการแรกนั้น เดือนแรกจักสิ้นสุดลงเมื่อเริ่มต้นเดือนที่ ๕ ของปีศักราชที่ใช้อยู่หลังอธิกมาส

เวลาที่ต้องเพิ่มตามแบบชมพูทวีปนี้แม่นยำมากกว่ามากกับเวลาที่ต้องเพิ่มแบบพื้น ๆ ของเรา ซึ่งเพิ่มขึ้นปีละ ๑๑ วัน และต้องเอาออกเสีย ๓๐ วัน ในเมื่อมันเกิน ๓๐ วันของเดือนจันทรคติไป และในปีที่ ๑๙ ก็เอาออกเสีย ๒๙ วัน อันถือว่าเป็นเดือนจันทรคติเดือนหนึ่ง เพื่อลบเวลาที่ต้องเพิ่มให้เป็น ๐ ในปลายปีที่ ๑๙ ของปีจันทรสุริยคติ

เวลาที่ต้องเพิ่มตามแบบชมพูทวีปใน ๑ เดือนนั้น เมื่อแตกเป็นชั่วโมง ก็ได้ ๒๑ ชั่วโมง ๔๕ นาที ๓๓ $\frac{๔๖}{๖๐}$ วินาที เวลาที่ต้องเพิ่มใน ๑ ปี เป็น ๑๐ วัน ๒๑ ชั่วโมง ๖ นาที ๔๕ วินาที เวลาที่ต้องเพิ่มใน ๓ ปี เป็น ๓ วัน ๒ ชั่วโมง ๓๖ นาที ๑๓ วินาที เวลาที่ต้องเพิ่มใน ๑๑ ปีซึ่งน้อยกว่าปีใดหมดในรอบ ๑๙ ปีนั้น เป็น ๑ วัน[๑] ๑๓ ชั่วโมง ๑๘ นาที ๗ วินาที

เราอาจพิจารณาเวลาที่ต้องเพิ่มตามแบบชมพูทวีปปรับเข้ากับปีปฏิทินจูเลี่ยนกับปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน และพอจะใช้เป็นทางค้นหาวันเริ่มต้นปีศักราชปัจจุบันกับปีศักราชทางดาราศาสตร์ตามแบบชมพูทวีปในปฏิทินของเราได้อยู่ ต่อจากนั้นก็จะสถาปนาศักราชขึ้นและตั้งเป็นเกณฑ์ตราไว้ได้

จากในปีธรรมดาหรือปีอธิกมาสไปถึงปีธรรมดาปีต่อไปไม่ว่าจะเป็นจูเลี่ยนหรือเกรกอเรี่ยน เวลาที่ต้องเพิ่มตามแบบชมพูทวีปนั้นเป็น ๑๐ วัน ๑๕ ชั่วโมง ๑๑ นาที ๓๒ วินาที

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ในต้นฉบับเป็นดังนี้”

จากในปีธรรมดาไปถึงปีอธิกมาส เวลาที่ต้องเพิ่มตามแบบชมพูทวีปเป็น ๑๑ วัน ๑๕ ชั่วโมง ๑๑ นาที ๓๒ วินาที

เวลาที่ต้องเพิ่มเป็นประจำปีนั้น จักต้องลบเอาออกจากอมาวสีแรกของปี เพื่อค้นหาอมาวสีแรกของปีต่อไป

แต่เมื่อได้ลบออกเสียแล้ว อมาวสีก็จะอยู่ในอันดับก่อนครบรอบ เขาจึงเพิ่มเดือน ๑ เดือน ให้แก่ปี เพื่อให้เป็นอธิกมาสไป ฉะนั้นเมื่อสันนิษฐานอมาวสีแรกหลังวิษุวัตซีนอดิคแห่ง ค.ศ. ๑๖๘๓ ดังในบทที่ ๙ ว่าเป็นวันที่ ๒๕ เมษายน เวลา ๒๒ นาฬิกา ๔๑ นาทีหลังเที่ยงวัน คือวันที่ ๒๖ เมษายน เวลา ๑๐ นาฬิกา ๔๑ นาที ตอนเช้า ณ เส้นแวงของสยาม เพื่อให้ได้ซึ่งอมาวสีแรกของ ค.ศ. ๑๖๘๔ อันเป็นปีอธิกมาส เราจะลบออกเสีย ๑๑ วัน ๑๕ ชั่วโมง ๑๑ นาที ๓๒ วินาที ก็จะได้วันที่ ๑๔ เมษายน เวลา ๑๙ นาฬิกา ๒๙ นาที ๒๘ วินาที แห่ง ค.ศ. ๑๖๘๔ และเพื่อที่จะได้อมาวสีแรกของปีสุริยคติซีนอดิค ค.ศ. ๑๖๘๕ อันเป็นปีธรรมดา เราก็ลบจำนวนวันที่เกินออกเสีย ๑๐ วัน ๑๕ ชั่วโมง ๑๑ นาที ๓๒ วินาที ก็จะได้วันที่ ๔ เมษายน เวลา ๔ นาฬิกา ๑๗ นาที ๕๖ วินาที

ในที่สุดเพื่อที่จะได้อมาวสีแรกของปีสุริยคติซีนอดิคต่อไปคือ ค.ศ. ๑๖๘๖ อันเป็นปีธรรมดา ก็เอาจำนวนวันอันเดียวกันนั้นออก เราจะได้วันที่ ๒๔ มีนาคม เวลา ๑๓ นาฬิกา ๖ นาที ๒๔ วินาที แต่เพราะเหตุว่าวันที่อยู่ในอันดับก่อนครบรอบปีซีนอดิคสำหรับศตวรรษนั้นอยู่ที่วันที่ ๒๗ มีนาคม จึงต้องเติมเดือนจันทรคติอันมีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๓ วินาที ปีก็จะกลายเป็นอธิกมาสไปโดยมี ๑๓ เดือนจันทรคติ และเราจะได้อมาวสีแรกของปีซีนอดิคชมพูทวีป ในวันที่ ๒๓ เมษายน เวลา ๑ นาฬิกา ๕๐ นาที ๒๗ วินาทีตอนเช้าในกรุงสยาม และดำเนินดังนี้เรื่อยไป ก็จะได้อมาวสีแรกของปีต่อไปโดยลำดับ

ในหลักเกณฑ์ของชมพูทวีป คำว่า Embolismique หรืออธิกมาส หมายถึง ปีที่ถัดจากปีอธิกสุรทินทันที

เราอาจกำหนดปีจันทรสุริยคติได้ด้วยการเพิ่มอธิกมาส ในเมื่อเวลาที่ต้องเพิ่มนั้นเกิน $\frac{๑๑๔}{๒๒๘}$ คือครึ่งเดือนแล้ว เพื่อให้การครบรอบปีนั้นเป็นมัธยมระหว่างการเริ่มปีต่าง ๆ ซึ่งลางปีก็เริ่มก่อน ลางปีก็เริ่มหลังดังที่เป็นอยู่ในปีแอ็กเกลซิอัสติก[๑] ของเราซึ่งเริ่มก่อนวสันตวิษุวัต เมื่อวิษุวัตมาถึงก่อนวันที่ ๑๕ ของดวงจันทร์ และซึ่งเริ่มหลังวิษุวัต เมื่อวิษุวัตมาถึงหลังวันที่ ๑๔ ของดวงจันทร์ แต่จะเป็นการเหมาะสมกว่าสำหรับการคำนวณในทางดาราศาสตร์ที่จะเริ่มต้นปีให้ก่อน หรือไม่ก็หลังวิษุวัตเข้าไว้เสมอ ดังที่เขากระทำกันอยู่ในปีดาราศาสตร์แบบชมพูทวีป ดังที่เราได้อธิบายมาแล้ว

---

[๑] Années Ecclésiastiques ปีทางศาสนา

อย่างไรก็ตาม จำต้องสังเกตจุดของจักรราศีซึ่งชมพูทวีปถือเอาว่าเป็นจุดเริ่มต้นของราศี ตามหลักเกณฑ์ในบทที่ ๔ และบทต่อ ๆ ไป และเขาถือว่าจุดวสันตวิษุวัตในศตวรรษนั้นอยู่ห่างจากสิ้นรอบปีดาราศาสตร์อยู่ ๑๓ องศา ดังได้ระบุไว้ในบทที่ ๑ โดยดวงอาทิตย์โคจรมาถึงในวันที่ ๑๔ หลังวิษุวัตซีนอดิค เพราะฉะนั้นส่วนหนึ่งของปีดาราศาสตร์จันทรสุริยคติ ซึ่งเริ่มภายหลังครบรอบปีดังระบุไว้ในหลักเกณฑ์ในบทที่ ๑ จึงจะเริ่มต้นในศตวรรษนั้นก่อนวิษุวัตประเภทนั้น และอีกส่วนหนึ่งจะเริ่มเอาต่อภายหลัง ด้วยประการฉะนี้ วิษุวัตประเภทนั้นจึงคล้ายกับอยู่ท่ามกลางระหว่างการเริ่มต้นปีจันทรสุริยคติต่าง ๆ ซึ่งเริ่มต้นในเดือนที่ ๕ หรือเดือนที่ ๖ ของปีที่ใช้อยู่

๑๒. การปรับแก้เดือนจันทรคติ และปีสุริยคติซีนอดิคของชมพูทวีป

เป็นการง่ายมากที่จะปรับเดือนจันทรคติของชมพูทวีปกับปีสุริยคติซีนอดิคของเขาให้เข้ากับสมมติฐานยุคปัจจุบัน

หลังจากที่ได้ทำการคำนวณตามหลักเกณฑ์ของชมพูทวีปแล้ว จักต้องหารจำนวนปีที่ล่วงมานับแต่ตั้งศักราชดาราศาสตร์ด้วย ๖ กับด้วย ๔ ผลหารอันแรกจะให้จำนวนนาทีในชั่วโมงที่ต้องเพิ่ม และผลหารอันที่สองจะให้จำนวนวินาทีที่ต้องลบออกจากเวลาวันเดือนดับอันได้คำนวณตามหลักเกณฑ์นั้นแล้ว

ตัวอย่าง

ปีคริสต์ศักราช ๑๖๘๘ จำนวนปีที่ล่วงมานับแต่ตั้งศักราชดาราศาสตร์ของชมพูทวีปคือ ๑,๐๕๐ หารจำนวนนี้ด้วย ๖ ได้ผลหาร ๑๗๕ เท่ากับ ๑๗๕ นาที คือ ๒ ชั่วโมงกับ ๕๕ นาทีที่ต้องเพิ่ม

หารเลขจำนวนเดียวกันนั้นด้วย ๔ ได้ผลหาร ๒๖๒ เท่ากับ ๒๖๒ วินาที คือ ๖ นาทีกับ ๒๒ วินาที[๑] และสมการจะเป็น ๒ ชั่วโมง ๔๘ นาทีกับ ๓๘ วินาที เมื่อบวกสมการนี้เข้ากับการโคจรร่วมอยู่ในแนวเดียวกันครั้งแรกของปีสุริยคติซีนอดิค ๑,๐๕๑ ซึ่งตามหลักเกณฑ์นั้นมาถึงในวันที่ ๓๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ เวลา ๑๙ นาฬิกา ๒๘ นาที ๒๔ วินาทีหลังเที่ยงคืน การมาร่วมกันเป็นมัธยมกาลจะเป็นวันที่ ๓๑ มีนาคม เวลา ๒๒ นาฬิกา ๑๗ นาที ๑๒ วินาที ณ เส้นแวงของกรุงสยาม สมการอันเดียวกันนี้ใช้สำหรับปีซีนอดิค ซึ่งประกอบด้วย ๒๓๕ เดือนจันทรคติแบ่งออกเป็น ๑๙ ปีได้

การหารครั้งแรกด้วย ๖ ครั้งเดียวเท่านั้นก็พอแล้ว ถ้าเราจะถือเอาหนึ่งเท่าครึ่งของจำนวนนาทีที่หาได้อันจะต้องบวก เป็นจำนวนวินาทีที่ต้องลบออก

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า “ความจริงควรเป็น ๔ นาทีกับ ๒๒ วินาที”

๑๓. ความแตกต่างระหว่างปีสุริยคติซีนอดิคของชมพูทวีปกับปีทรอปิค

ถ้าชาวชมพูทวีปถือเอาเวลาที่ดวงอาทิตย์ใช้ในการโคจรกลับไปสู่จุดเริ่มต้นของราศีแห่งจักรราศีว่าเป็นปีทรอปิค ตามข้อกำหนดในบทที่ ๔ และบทต่อ ๆ ไปแล้วไซร้ ความแตกต่างระหว่างปีเหล่านั้นกับปีซีนอดิคก็นับว่าห่างไกลกันมาก ดังที่เราได้ตั้งข้อสังเกตไว้แล้ว ตามทางดาราศาสตร์ของอัสดงคตประเทศ การเริ่มต้นของราศีนั้นอยู่ที่จุดของวสันตวิษุวัต และกึ่งวงกลมด้านที่สูงขึ้นของจักรราศี สิ้นสุดลงที่ทรอปิคทั้งสองข้างตัดด้วยเส้นวิษุวัต ด้วยว่าเรามิได้หยุดยั้งอยู่แค่สมมติฐานของนักดาราศาสตร์ครั้งโบราณที่ได้วางวิษุวัตไว้ตรงส่วนที่ ๘ ของราศี และปีทรอปิคเป็นเวลาที่ดวงอาทิตย์ใช้ในการโคจรกลับไปยังจุดเดิมที่วิษุวัตหรือที่ทรอปิคแต่เพียงเท่านั้น

การโคจรมาบรรจบกันระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ที่เกิดขึ้น ณ จุดวิษุวัต หาได้กลับไปตรงตำแหน่งเดิมเมื่อสิ้นสุดปีที่ ๑๙ ของปีทรอปิคไม่ ด้วยว่าปีที่ ๑๙ นั้นสิ้นสุดลงราว ๒ ชั่วโมงก่อนสิ้นเดือนจันทรคติที่ ๒๓๕ อันเป็นที่สิ้นสุดแห่งปีซีนอดิคที่ ๑๙

ข้าพเจ้ากล่าวว่าราว ๒ ชั่วโมง ก็เพราะว่านักดาราศาสตร์สมัยปัจจุบันยังเห็นแตกต่างกันอยู่ราว ๙ หรือ ๑๐ นาที ด้วยว่าเป็นการยากที่จะกำหนดเวลาของวิษุวัตให้แน่นอนลงไปได้ จะลงกันในความยาวนานของปีทรอปิคก็โดยแตกต่างกันราวครึ่งนาที มาตรว่าจะมีความแตกต่างกันในความยาวนานของเดือนจันทรคติเพียงเศษของวินาทีเท่านั้นก็ตาม นักดาราศาสตร์บรรดาที่คำนวณความยาวนานของปีทรอปิคไว้ว่ามีอยู่ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๔๙ นาที ๔ $\frac{๓๖}{๖๐}$ วินาทีนั้น จะได้คาบ ๑๙ ปีสุริยคติซีนอดิคยาวนานกว่าคาบ ๑๙ ปีทรอปิคอยู่ ๒ ชั่วโมงเต็ม ๆ บรรดาที่คำนวณได้ว่าปีทรอปิคยาวกว่าจะได้ความแตกต่างกันลดน้อยลง และบรรดาที่คำนวณได้ว่าปีทรอปิคสั้นกว่าดังที่นักดาราศาสตร์ส่วนใหญ่ได้กระทำกันอยู่ในยุคปัจจุบัน ก็จะได้ผลแตกต่างกันมากออกไป เราอาจสันนิษฐานไว้ ณ ที่นี้ได้ว่า ความแตกต่างนี้มีอยู่ ๒ ชั่วโมงหย่อน ๓ นาที เพราะว่าเดือนจันทรคติของชมพูทวีปในระยะ ๑๙ ปีนั้น ขาดอยู่ ๓ นาที และปีทรอปิคนั้นมีอยู่ ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๔๘ นาที ๕๕ วินาที ฉะนั้นทุก ๆ ๑๙ ปี นับแต่ตั้งศักราชทางดาราศาสตร์ชมพูทวีปมา หักรอบวิษุวัตอันคำนวณได้ตามหลักเกณฑ์ชมพูทวีปออกเสีย ๒ ชั่วโมง โดยไม่มีการแก้ไขอย่างใด และหักเอาออกเสียอีก ๑๔ ชั่วโมง ๔๖ นาที สำหรับเวลาที่เราสันนิษฐานว่ามัธยมกาลของวิษุวัตอันมาถึงก่อนอมาวสี ตามสมมติฐานยุคปัจจุบันนี้แล้ว เราจะได้มัธยมกาลของวสันตวิษุวัตของปีประสงค์นับแต่ตั้งศักราชมา ตรงกับสมมติฐานยุคปัจจุบัน

ตัวอย่าง

ค.ศ. ๑๖๘๖ จำนวนปีที่ล่วงมานับแต่ตั้งศักราชทางดาราศาสตร์ชมพูทวีปคือ ๑,๐๔๘ หารจำนวนนี้ด้วย ๑๙ ได้ผลหาร ๕๕ $\frac{๓}{๑๙}$ เมื่อทวีคูณขึ้นจะได้ ๑๑๐ ชั่วโมง ๑๙ นาที คือ ๔ วัน ๑๔ ชั่วโมง ๑๙ นาที เมื่อเพิ่มเวลาสำหรับศักราชให้อีก ๑๔ ชั่วโมง ๔๖ นาที จะรวมเป็น ๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๕ นาที แล้วหักจำนวนนี้ออกจากสิ้นรอบปีซีนอดิค ๑,๐๔๘ ซึ่งค้นพบดังข้างต้นนี้ว่า ตรงกับวันที่ ๒๗ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ เวลา ๑๕ นาฬิกา ๔๒ นาที ตอนค่ำ คงเหลือเป็นวันที่ ๒๒ มีนาคม เวลา ๑๐ นาฬิกา ๓๗ นาที[๑] ตอนค่ำ ณ เส้นแวงของกรุงสยามสำหรับมัธยมกาลของวสันตวิษุวัตแห่ง ค.ศ. ๑๖๘๖

๑๔. วิเคราะห์มหาคาบจันทรสุริยคติของชมพูทวีป

เราได้พบข้อคิดเหล่านี้ในบทที่ ๗ ว่า คาบ ๑๓,๓๕๗ ปีนั้น ประกอบด้วย ๑๖๕,๒๐๕ เดือนจันทรคติเต็ม ๆ อันเท่ากับ ๔,๘๗๘,๖๐๐ วันเต็ม ๆ ตามหลักเกณฑ์ของบทที่ ๒ คาบนี้ตามสมมติฐานแห่งหลักเกณฑ์เหล่านี้ นำเอาอมาวสีที่จบปีซีนอดิคของชมพูทวีปมาสู่ชั่วโมงเดียวกัน นาทีเดียวกัน และใต้เส้นแวงเดียวกัน

แต่เมื่อพิจารณากรรมวิธีของบทที่ ๑๒ ตามข้อคิดเห็นนี้แล้วเราจะพบว่าตามการคำนวณของนักดาราศาสตร์ยุคปัจจุบันนั้น มันมีความสั้นกว่าคาบที่มีจำนวนเดือนจันทรคติเท่า ๆ กันอยู่ ๑ วัน กับ ๑๔ ชั่วโมง อันเกือบเท่ากับอัตราเวลาที่ต้องเพิ่มในระยะ ๑๑ ปี และถ้าพิจารณาตามกรรมวิธีของบทที่ ๑๓ เราจะพบว่าการมาถึงก่อนของวิษุวัตเกี่ยวกับจำนวนปีซีนอดิคของชมพูทวีปนั้นมีอยู่ ๕๔ วันกับ ๕ ชั่วโมง ถ้าเราตัดคาบนี้ออกเสีย ๑๑ ปี ก็จะคงเหลือ ๑๓,๓๔๖ ปี ประกอบด้วย ๑๖๕,๐๖๙ เดือนจันทรคติหรือ ๔,๘๗๔,๕๖๔ วัน ซึ่งจะตรงกับสมมติฐานของนักดาราศาสตร์ยุคใหม่มากเข้า

๑๕. มหาคาบจันทรสุริยคติวิษุวัตตรงกับการปรับแก้ข้างต้นนี้

แต่แทนที่จะปรับแก้มหาคาบข้างต้นนี้ ยังมีวิธีการที่จะทำได้สั้นกว่ามาก อันนำอมาวสีและวิษุวัตมาสู่ชั่วโมงเดียวกันภายใต้เส้นแวงเดียวกันได้ เพื่อที่จะสถาปนาศักราชดาราศาสตร์ได้อย่างใกล้เคียงและย่นย่อการคำนวณอันยืดยาวโดยศักราชนั้นอยู่ห่างไกลจากปัจจุบันกาลของเรามาก

---

[๑] ต้นฉบับภาษาฝรั่งเศษว่า Le 22 mars, 10 houres, 37 minutes du soir

เป็นการยากอย่างยิ่งหรือจะพูดอีกทีก็ว่า เป็นการสุดวิสัยที่จะค้นหาคาบอันสั้นและถูกต้องแน่นอนที่นำอมาวสีกับวิษุวัตมาสู่เส้นแวงอันเดียวกันได้ วิเอต[๑] ได้เสนอคาบหนึ่งสำหรับใช้แก่ปฏิทินเกรกอเรียน คือคาบ ๑๖๕,๕๘๐,๐๐๐ ปี อันเท่ากับ ๒,๐๔๗,๙๓๙,๐๔๗ เดือนจันทรคติ

เราไม่อาจพิสูจน์ความถูกต้องแน่นอนของคาบเหล่านี้ได้ด้วยการเทียบเคียงกับข้อสังเกตที่เรามีอยู่ และที่เก่าแก่ที่สุดก็เพียง ๒๕ ศตวรรษ และคาบอันยาวนานนี้ก็ไม่ตรงกับเจตนารมณ์ในอันที่จะย่นย่อศักราชให้สั้นลงเลยทีเดียว

เป็นการดีกว่าที่จะใช้คาบอันสั้น แม้ว่าจะมีความถูกต้องแน่นอนน้อยกว่าก็ตาม แล้วคอยจดดูว่ามันขาดหรือเกินไปมากน้อยเพียงไรจึงจะถูกต้องตามสมมติฐานที่ยึดถือกันอยู่

โดยหลักเกณฑ์ของบทที่ ๑ และโดยการบวกของเรา ก็พบว่า ๑,๐๔๐ ปีซีนอดิคชมพูทวีปนั้น เท่ากับ ๑๒,๘๖๓ เดือนจันทรคติกับ $\frac{๑๕๗,๘๕๑}{๑,๐๐๐,๐๐๐}$ และโดยหลักเกณฑ์ของบทที่ ๒ เราพบว่าจำนวน ๑๒,๘๖๓ เดือน โดยไม่มีเศษส่วนนี้ เท่ากับ ๓๗๙,๘๕๑ วัน ๒๑ ชั่วโมง ๒๔ นาที ๑๙ วินาที

ตามการปรับแก้ซึ่งกระทำกันตามกรรมวิธีของบทที่ ๑๒ แห่งข้อคิดเห็นนี้ ต้องเพิ่มเวลา ๒ ชั่วโมงกับ ๔๙ นาที ให้แก่เวลาข้างต้นนั้น เพื่อให้ตรงกับสมมติฐานของนักดาราศาสตร์ยุคปัจจุบัน ฉะนั้นในจำนวน ๑๒,๘๖๓ เดือนจึงมี ๓๗๙,๘๕๒ วันเต็มกับ ๑๓ นาที ๑๙ วินาที

จำนวนเดือนจำนวนเดียวกันนี้ กับเศษส่วนตามหลักเกณฑ์ของบทที่ ๒ และตามการบวกของเราได้ ๓๗๙,๘๕๖ วัน ๑๓ ชั่วโมง ๑๖ นาที ๔๓ วินาที อันเท่ากับ ๑,๐๔๐ ปีซีนอดิคชมพูทวีป

ความแตกต่างที่ปีเหล่านี้มีมากกว่าปีทรอปิค ตามกรรมวิธีของเราในบทที่ ๑๓ แห่งข้อคิดเห็นนี้มีอยู่ ๔ วัน ๑๓ ชั่วโมง ๒๘ นาที ๒๕ วินาที และเมื่อเอาเวลาที่แตกต่างกันนี้ออกเสีย ๓๗๙,๘๕๖ วัน ๑๓ ชั่วโมง ๑๖ นาที ๔๓ วินาที ก็เหลือ ๓๗๙,๘๕๑ วัน ๒๓ ชั่วโมง ๔๘ นาที ๒๘ วินาทีสำหรับ ๑,๐๔๐ ปีทรอปิค และเพื่อทำให้เป็น ๓๗๙,๘๕๒ วันเต็มก็คงขาดอยู่เพียง ๑๑ นาทีกับ ๓๒ วินาทีเท่านั้น ซึ่งในระยะเวลาเท่านี้การโคจรของดวงอาทิตย์ก็มิได้เคลื่อนไปเท่าใดเลย

๑๖. ศักราชปัจจุบันของอมาวสีซักมาจากศักราชชมพูทวีป

เมื่อได้เพิ่ม ๑,๐๔๐ ปีให้แก่ศักราชชมพูทวีปไปใน ค.ศ. ๖๓๘ แล้ว ก็จะได้ ค.ศ. ๑๖๗๘ เป็นศักราชใหม่ ซึ่งขณะนั้นการมาร่วมกันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ จะมาถึงในวันที่วิษุวัตเป็นมัธยมกาลล่าไป ๑๓ นาที ณ เส้นแวงนั้น และล่าไป ๒๕ นาที ณ วิษุวัตมัธยมกาล เป็นอันว่าการร่วมกันของดวงจันทร์กับ

---

[๑] François Viète (ค.ศ. ๑๕๔๐ - ๑๖๐๓) เป็นนักคณิตศาสตร์ชาวฝรั่งเศส

ดวงอาทิตย์ซึ่งมีในกรุงสยามในปี ค.ศ. ๖๓๘ เวลา ๓ นาฬิกา ๒ นาทีตอนเช้า ใน ค.ศ. ๑๖๗๘ จึงจะมาถึงในเวลา ๓ นาฬิกา ๑๕ นาทีตอนเช้า

ในย่านระยะเวลานี้ การมาถึงก่อนของวิษุวัตในปฏิทินจูเลี่ยนนั้น ๘ วัน เมื่อลบจาก ๒๑ คงเหลือ ๑๓ และดังนี้วิษุวัตมัธยมกาลซึ่งใน ค.ศ. ๖๓๘ ตรงกับวันที่ ๒๑ มีนาคมนั้น ใน ค.ศ. ๑๖๗๘ ตกในวันที่ ๑๓ มีนาคมแห่งปฏิทินจูเลี่ยน อันเป็นวันที่ ๒๓ ของปฏิทินเกรกอเรี่ยน การมาร่วมกันเป็นมัธยมกาล (ของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์) จึงจะมาถึงใน ค.ศ. ๑๖๗๘ ในวันที่ ๒๓ มีนาคม เวลา ๓ นาฬิกา ๑๕ นาทีตอนเช้า ณ เส้นแวงของกรุงสยาม กล่าวคือ วันที่ ๒๒ มีนาคม เวลา ๘ นาฬิกา ๔๑ นาทีตอนค่ำ ณ เส้นแวงของกรุงปารีส

๑๗. ศักราชปัจจุบันของจุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด และเส้นโหนดของดวงจันทร์

ด้วยเหตุว่าในศักราชแห่งอมาวสีนั้น จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดกับเส้นโหนดของดวงจันทร์อยู่ห่างมากจากวิษุวัต เราได้พบว่าศักราชวิษุวัตที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด อันล่วงหน้าศักราชอมาวสี ๑๒ ปี และวิษุวัตของเส้นโหนดซึ่งตามหลังมาเป็นเวลา ๑๒ ปี

ณ วสันตวิษุวัตมัธยมกาลแห่ง ค.ศ. ๑๖๖๖ จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดนั้นอยู่ที่องศาที่ ๒๐ แห่งราศีเมษ และในปลายปีปฏิทินจูเลี่ยนปัจจุบัน ค.ศ. ๑๖๘๙ เส้นโหนดโบเรอัล[๑] ของดวงจันทร์อยู่ที่ต้นราศีเมษ แต่ในวสันตวิษุวัตมัธยมกาล ค.ศ. ๑๖๙๐ จะอยู่ที่องศาที่ ๒๖ ครึ่งของราศีมีน ห่างจากดวงอาทิตย์ ๓ องศาครึ่ง

จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด ได้โคจรผ่านราศีต่าง ๆ ไปใน ๒,๒๓๒ วัน ตามหลักเกณฑ์ของชมพูทวีป หรือใน ๒,๒๓๑ วันกับเศษหนึ่งส่วนสาม ตามหลักเกณฑ์ของนักดาราศาสตร์สมัยใหม่ เส้นโหนดของดวงจันทร์ที่มิได้มีกล่าวถึงในหลักเกณฑ์ของชมพูทวีป โคจรทวนผ่านราศีต่าง ๆ ไปใน ๖,๗๙๘ วันกับเศษหนึ่งส่วนห้า

โดยหลักการอย่างนี้ เราจะพบปีศักราชอื่น ๆ ของจุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดและเส้นโหนดของดวงจันทร์ได้ตามประสงค์ ฉะนี้แล

---

[๑] boréal แปลว่า ทางทิศเหนือ

๑๘. ศักราชของอมาวสีใกล้จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด กับเส้นโหนดของดวงจันทร์และวสันตวิษุวัตมัธยมกาล

ไม่เคยปรากฏเลยว่า อมาวสีของวิษุวัตนั้นจะมาถึงใกล้กับเวลาของเรา และใกล้จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดกับเส้นโหนดใดเส้นโหนดหนึ่งเท่าเมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม คริสต์ศักราช ๑๐๒๙ ในวันนั้นเวลาเที่ยงวัน ณ เส้นแวงของกรุงปารีส ตำแหน่งมัธยมอาทิตย์อยู่ตรงกลางองศาที่ ๑ ของราศีเมษ ห่างจากตำแหน่งมัธยมจันทร์ ๓ องศาครึ่ง และมาบรรจบกับดวงอาทิตย์ในตอนค่ำวันเดียวกันนั้น

จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุด นำหน้าดวงอาทิตย์อยู่ ๑ องศาครึ่ง และเส้นโหนดที่หลั่นลงมาของดวงจันทร์นำหน้าไป ๑ องศา ตำแหน่งที่ดวงอาทิตย์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดอยู่ที่องศาที่ ๒๖ ของราศีเมถุน

ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะค้นหาการกลับไปสู่จุดที่อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดของดวงจันทร์ครั้งอื่น ๆ โดยอาศัยเส้นโหนด ดวงอาทิตย์ หรือวสันตวิษุวัต การอาศัยเหตุการณ์เหล่านี้รวมกันเป็นสิ่งที่หาได้ยาก จึงควรพอใจเพียงการได้ศักราชต่าง ๆ ไว้เป็นหลายสมัย ซึ่งมีอยู่สามสมัยที่นับได้ว่าถูกต้องแน่นอน

การร่วมกันเป็นมัธยมกาลของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ ในมัธยมวสันตวิษุวัต มีมาในคริสต์ศักราช ๑๑๙๒ ในวันที่ ๑๕ มีนาคม บนเส้นแวงของกรุงโรม

จุดที่ดวงจันทร์อยู่ห่างจากโลกมากที่สุดที่ต้นราศีเมษ ในมัธยมวสันตวิษุวัต ใน ค.ศ. ๑๔๖๐ วันที่ ๑๓ มีนาคม

เส้นโหนดที่หลั่นลงมาของดวงจันทร์ที่ต้นราศีเมษ ใน ค.ศ. ๑๕๑๓ วันที่ ๑๔ มีนาคม

ย่อมไม่เป็นการไร้ประโยชน์ที่จะได้ไว้ซึ่งศักราชเฉพาะของอมาวสี อันเหมาะแก่การใช้กับปฏิทินจูเลี่ยน ซึ่งส่วนใหญ่นักจดปูม[๑] ได้บันทึกเวลาที่ล่วงแล้วมาไว้

จูเลียส ซีซาร์ เลือกศักราชปีจูเลี่ยนซึ่งอมาวสีมาถึงในวันต้นปีใหม่ เป็นปีที่ ๔๕ ก่อนพระสมภพของพระเยซูคริสต์ อันอยู่ในขบวนปีอธิกวาร ตามขบวนที่ออกัสตัส[๒] ได้จัดสรรไว้ และยังใช้เป็นเครื่องสังเกตอยู่จนทุกวันนี้

วันที่ ๑ มกราคม ของปีเดียวกันนั้น ๔๕ ปีก่อนคริสต์ศักราช การร่วมกันเป็นมัธยมกาลของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ตรงกับเวลา ๖ โมงเย็น ณ เส้นแวงของกรุงโรม

วันที่ ๑ มกราคม ของ ค.ศ. ๓๒ การร่วมกันเป็นมัธยมกาล ตรงกับเวลาเที่ยงวัน ณ เส้นแวงของกรุงโรม

---

[๑] Chronologistes

[๒] Augustus

ที่สะดวกที่สุดของศักราชต่อไปแห่งการร่วมกันเป็นมัธยมกาลของปีปฏิทินจูเลี่ยน คือมัธยมกาลที่มีมาถึงเมื่อวันที่ ๑ มกราคม ค.ศ. ๑๕๐๐ เป็นเวลา ๑ ชั่วโมงครึ่งก่อนเที่ยงวัน ณ เส้นแวงของกรุงปารีส

๑๙. ศักราชทางดาราศาสตร์ของชมพูทวีปแบบเก่า

เราสังเกตเห็นในบทที่ ๓ ของงานเขียนเรื่องนี้ว่า ชาวสยามได้ใช้ศุภมาสของเขาด้วยศักราชที่มีมาก่อนคริสต์ศักราช ๕๔๔ ปี และหลังจากเดือนที่ ๑๒ หรือ ๑๓ ของปี นับแต่ศักราชนั้นเป็นต้นมาซึ่งสิ้นสุดลงปัจจุบันนี้ในเดือนพฤศจิกายนหรือธันวาคม เดือนแรกที่ถัดไปนั้น และที่จะต้องนับเป็นเดือนของปีต่อไปก็ยังนับเป็นของปีเก่าอยู่ อันทำให้เราอนุมานได้ว่าเขาคงนับเดือนอีกหลายเดือนเข้าไว้ในปีเก่าอีก จนกระทั่งถึงปีศักราชทางดาราศาสตร์ที่เริ่มต้นวสันตวิษุวัต ข้ออนุมานนี้ได้รับการยืนยันจากรายงานของ มร. เดอ ลา ลูแบร์ ซึ่งได้วินิจฉัยไว้ด้วยว่าศักราชแบบเก่านั้นก็เป็นศักราชทางดาราศาสตร์อยู่ด้วยเหมือนกัน

วิธีการอันแปลกประหลาดในการเอาเดือนที่ ๑ และเดือนที่ ๒ หลังเดือนที่ ๑๒ หรือเดือนที่ ๑๓ เข้าไว้ในปีเดียวกัน เพื่อทำให้เชื่อว่าเดือนแรกของปีเหล่านั้นซึ่งปัจจุบันนี้เริ่มต้นในเดือนพฤศจิกายนหรือธันวาคมนั้น แต่ก่อนนี้เริ่มเมื่อใกล้วสันตวิษุวัต และในกาลต่อมาในชมพูทวีป จะเป็นด้วยความพลั้งเผลอ หรือเป็นด้วยใช้รอบปีที่สั้นเกินไป เช่นรอบ ๖๐ ปี (มหาจักร) ที่ชาวจีนใช้อยู่ จึงทำให้ลางครั้งต้องเพิ่มเดือนที่ ๑๓ ให้แก่ปีที่ควรเป็นอธิกมาส เป็นเหตุให้เดือนแรกร่นเข้าไปอยู่ในฤดูหนาว เมื่อสังเกตเห็นดังนี้แล้ว เดือนในฤดูหนาวซึ่งเรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือนสาม จึงนับรวมเข้าไว้ในปีก่อน ซึ่งตามความเชื่อที่ยึดถือกันมาแต่โบราณ จักสิ้นสุดลงในฤดูใบไม้ผลิ

ฉะนี้ ปีศักราชชมพูทวีปที่เรียกว่า ๒๒๓๑ ในปลายปี ค.ศ. ๑๖๘๗ จึงจะสิ้นสุดลงตามความเชื่อที่ยึดถือกันมาแต่โบราณในฤดูใบไม้ผลิของ ค.ศ. ๑๖๘๘ เมื่อลบ ๑๖๘๘ ออกจาก ๒๒๓๑ จะเหลือ ๕๔๓ อันเป็นจำนวนปีเต็ม ๆ นับแต่ศักราชชมพูทวีปแบบเก่ามาถึงคริสต์ศักราช ปีศักราชนั้นจึงขึ้นอยู่กับปี ๕๔๔ ก่อนคริสต์ศักราช อันเป็นวิธีที่ใช้นับกันตามธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไป

ในปีนั้น การร่วมระนาบเดียวกันเป็นมัธยมจันทร์มาถึงระหว่างวิษุวัตแท้กับมัธยมวสันตวิษุวัต ณ ๑๕ องศา ห่างจากเส้นโหนดโบเรอัลของดวงจันทร์ ในวันที่ ๒๗ มีนาคม ซึ่งตามปีปฏิทินจูเลี่ยนก็ว่าเป็นวันเสาร์อันเป็นปีศักราชทางดาราศาสตร์เกือบจะเป็นทำนองเดียวกันกับ ค.ศ. ๖๓๘ ซึ่งได้เลือกสรรไว้ว่าใหม่ที่สุดและถูกต้องแน่นอนกว่าปีที่ล่วงมาแล้ว

ระหว่างปีศักราชชมพูทวีป ๒ แบบนี้ มีคาบเวลาอยู่ ๑,๑๘๑ ปี เมื่อบวกเข้ากับคาบ ๑๙ ปี ก็จะได้คาบสองคาบ คาบละ ๖๐๐ ปี อันนำอมาวสีเข้ามาใกล้กับวิษุวัต

๒๐. การเกี่ยวพันระหว่างปีซีนอดิคชมพูทวีปกับรอบ ๖๐ ปีของจีน

ตามปูมของชาวจีนซึ่งบาทหลวงกูปเลต์ เพิ่งพิมพ์ออกเผยแพร่และตามที่บาทหลวงมาร์ตินีได้เขียนไว้ใน พงศาวดารจีน ของท่าน ก็ว่าชาวจีนนั้นใช้ปีจันทรสุริยคติ และแจกออกเป็นรอบ ๖๐ ปี ซึ่งรอบที่ ๗๔ นั้นเริ่มเมื่อคริสต์ศักราชที่ ๑๖๘๓ ฉะนั้นมหาจักรรอบแรกจึงเริ่มเมื่อ ๒,๖๙๗ ปีก่อนคริสตสมภพ

โดยหลักเกณฑ์ของชมพูทวีปในบทที่ ๑ ใน ๖๐ ปีซีนอดิคมี ๗๒๐ เดือน สุริยคติและ ๗๔๒ เดือนจันทรคติกับ $\frac{๒๔}{๒๒๘}$ ต้องเอาเศษส่วนนี้ทิ้งเสีย เพราะเหตุว่าปีจันทรสุริยคตินั้นประกอบด้วยเดือนจันทรคติเต็ม ๆ แม้กระนั้นเศษส่วนนี้ใน ๑๙ รอบมหาจักร ซึ่งเป็น ๑,๑๔๐ ปี ก็รวมกันได้ถึง $\frac{๔๕๖}{๒๒๘}$ อันเท่ากับ ๒ เดือน ฉะนั้นถ้ารอบมหาจักรของชาวจีนมีกำหนดเวลาเท่ากันหมด ๑,๑๔๐ ปีจีนก็สั้นกว่า ๑,๑๔๐ ปีซีนอดิคของชมพูทวีป ๒ เดือน เพราะฉะนี้แลถ้าชาวชมพูทวีปได้จัดระบบอธิกสุรทินให้แก่ปีที่ใช้อยู่ของเขาโดยรอบมหาจักรอันมีกำหนดเวลาเท่ากันหมดแล้ว ต้นปีศักราชที่ใช้อยู่ ๒๒๓๒ จะต้องล้ำหน้าปีซีนอดิคของเขาซึ่งปัจจุบันนี้ตกวันที่ ๒๗ มีนาคมแห่งปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนไปเกือบ ๔ เดือน ซึ่งก็ได้เกิดขึ้นแล้วจริง ๆ อันเป็นการยืนยันตามที่เราได้คาดคะเนไว้ในบทข้างต้น อันว่าด้วยการมาถึงล่วงหน้าของปีที่ใช้อยู่นั้นแล

เพื่อทำให้มหาจักรเท่ากับปีซีนอดิคโดยจัดตามรอบ ๑๙ ปีนั้น ในบรรดา ๑๙ รอบมหาจักร จะมีอยู่ ๑๗ รอบที่มี ๗๔๒ เดือนจันทรคติ และอีก ๒ รอบมี ๗๔๓ เดือนจันทรคติ หรือจะพูดอีกทีหนึ่งก็ว่า จะต้องเป็นภายหลัง ๙ รอบมหาจักรอันมีอยู่รอบละ ๗๔๒ เดือนจันทรคติ รวมเป็น ๗๔๐ ปีนั้น ในรอบที่ ๑๐ อันเป็นรอบต่อไปซึ่งบรรจบครบ ๖๐๐ ปี ก็จะมีอยู่ ๗๔๓ เดือนจันทรคติ

แต่มีข้อที่น่าสงสัยอยู่ถ้าเขาจะใช้กันอย่างนี้ ด้วยว่าปีของจีนนั้นน่าจะต้องมีการปฏิรูปกันหลายครั้งหลายหนเต็มที เพื่อที่จะให้การเริ่มต้นมหาจักรใหม่นั้นมาบรรจบรอบพอดิบพอดี ซึ่งอย่างไรก็ตามการบันทึกเรื่องราวในยุคใหม่นี้ก็พอลงกันได้ว่า คลาดเคลื่อนกันอยู่ราว ๑๐ องศา บาทหลวงมาร์ตินีนั้นกำหนดไว้ที่ ๑๕ องศาแห่งราศีกุมภ์ และบาทหลวงกูปเลต์ว่าอยู่ที่องศา ๕ แห่งราศีเดียวกัน ดังกับว่าการครบรอบมหาจักรนั้นได้ร่นไปถึง ๑๐ องศา นับตั้งแต่ยุคของบาทหลวงมาร์ตินีมาฉะนั้น

ไม่ต้องสงสัยเลยว่า การเกิดอุปราคาส่วนใหญ่กับการมาร่วมระนาบเดียวกันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ที่ชาวจีนใช้เป็นที่สังเกตนั้น คงจะมิได้มาถึงตามเวลาที่พวกเขาได้อ้างอิงไว้ตามปฏิทินที่เขาชำระใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ดังที่เราค้นพบโดยการคำนวณจากอุปราคาเป็นจำนวนมากครั้ง และชั่วพิจารณากันเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ถึงระยะเวลาที่ห่างกันระหว่างอุปราคาครั้งหนึ่งไปสู่อีกครั้งหนึ่ง ด้วยระยะเวลาเหล่านี้บ้างก็ยาวเกินไป บ้างก็สั้นเกินไป จนยากที่จะสิ้นสุดลงด้วยการเกิดอุปราคาได้ เพราะว่าอุปราคาจะมีมาถึงก็ต่อเมื่อดวงอาทิตย์ได้เข้ามาอยู่ใกล้เส้นโหนดของดวงจันทร์เส้นใดเส้นหนึ่งเท่านั้น โดยไม่อาจที่จะพักรไปตามกำหนดเวลาที่กำหนดไว้ได้ ถ้าปีของจีนได้จัดระเบียบไว้ในศตวรรษต่าง ๆ เช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

บาทหลวงกูปเลต์เองก็ยังสงสัยในอุปราคาเหล่านี้เป็นลางคราว เนื่องมาจากพวกนักดาราศาสตร์จีนได้กล่าวคำสรรเสริญพระบารมีฮ่องเต้ของพวกเขาพระองค์หนึ่งในการที่อุปราคาที่พวกเขาได้พยากรณ์ไว้นั้นหาได้ปรากฏขึ้นตามวันเวลาที่พวกเขาได้กำหนดไว้ไม่ พวกเขาพากันกล่าวว่า สวรรค์ได้โปรดปัดเป่าให้พระองค์พ้นจากพระเคราะห์ร้ายไปได้ และบาทหลวงคนเดียวกันนี้ยังได้มอบสำเนาเอกสารเกี่ยวกับอุปราคาที่ท่านได้บันทึกไว้ในปูมของท่านที่ให้ชื่อว่า *Eclipses verae et falsae* ซึ่งไม่มีอะไรแสดงให้เห็นว่าแตกต่างกันเลย ให้ มร. เธเวโนต์[๑] ไว้ชุดหนึ่งด้วย

แต่โดยที่ไม่กล่าวหาว่าชาวจีนคำนวณผิดพลาดคลาดเคลื่อน เราอาจกล่าวได้ว่าอุปราคาที่บันทึกไว้ในปูมของจีนนั้นอาจเกิดขึ้นจริง แต่ข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นมีที่มาจากปฏิทินของจีนซึ่งไม่ค่อยเป็นระบบ โดยที่เราไม่สามารถหาหลักเกณฑ์อันใดได้เลย

๒๑. องค์ประกอบของคาบจันทรสุริยคติ

ระยะห่างกันระหว่างศักราชทั้ง ๒ ประเภทของชมพูทวีป[๒] อันมีอยู่ ๑,๑๘๑ ปีนั้น อยู่ในคาบจันทรสุริยคติ อันวางอมาวสีไว้ใกล้วิษุวัตอีก และในวันเดียวกันของสัปดาห์ คาบนี้ประกอบด้วย ๖๑ คาบ คาบละ ๑๙ ปี ซึ่งมีระยะยาวนานกว่า ๑,๑๕๙ ปีทรอปิค กับอีก ๒ คาบ คาบละ ๑๑ ปี ซึ่งมีระยะสั้นกว่า ๒๒ ปีทรอปิค การขาดหายไปในคาบหนึ่งนั้น ก็ไปชดเชยเพิ่มให้เป็นลางส่วนแก่อีกคาบหนึ่ง

การปะปนกันของปีจันทรสุริยคติ ซึ่งลางประเภทก็ยาวกว่าและลางประเภทก็สั้นกว่าปีทรอปิค คาบไหนมีมากไปก็ชดเชยให้แก่คาบที่น้อยไป แล้วแต่ความไม่ได้สัดส่วนกันอาจมีขึ้นได้จากการโคจรของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์จะพึงอนุมัติให้ทำได้ เขาจึงทำคาบจันทรสุริยคติได้ใกล้เคียงมาก สามารถนำอมาวสีเข้ามาใกล้ตำแหน่งแห่งจักรราศีอันเป็นที่เริ่มต้นมาแต่หนหลัง

ในชั้นแรกนั้น นักดาราศาสตร์รุ่นโบราณได้ลองทำเป็นคาบเล็ก ๆ ซึ่งมีคาบที่เลื่องลือที่สุดก็คือคาบ ๘ ปี อันมิชั่วแต่ใช้กันอยู่แต่ในหมู่ชาวกรีกโบราณเท่านั้น แม้ชาวคริสต์รุ่นแรก ๆ ก็ได้นำไปใช้ด้วย เช่น รอบปีของแซงต์ ฮิปโปลิต[๓] ซึ่งแพร่หลายอยู่ในต้นศตวรรษที่สามนั้น

คาบที่ว่านั้นประกอบด้วย ๕ ปีสามัญกับ ๓ ปีอธิกวาร พบว่ายาวไป ๑ วันครึ่ง ซึ่งใน ๒๐ คาบจะยาวไปถึงกว่า ๑ เดือน จึงต้องตัดคาบที่ ๒๐ ออกเสีย ๑ เดือน แต่ต่อจากคาบ ๘ ปีมา ก็มีคาบ ๑๑ ปีมาสมทบ

---

[๑] Malchisédec Thévenot (ค.ศ. ๑๖๒๐ - ๑๖๙๒) เป็นนักเดินทางชาวฝรั่งเศส เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ราชบัณฑิต และเป็นผู้เขียนหนังสือจดหมายเหตุการเดินทาง เรื่อง “Recueil de Voyages” เมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๙

[๒] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมว่า หมายถึง “พุทธศักราช กับ จุลศักราช”

[๓] Saint Hippolyte

ประกอบด้วย ๗ ปีสามัญกับ ๔ ปีอธิกวาร ซึ่งก็สั้นไปราว ๑ เดือนครึ่ง ต่อมาจึงได้ทำเป็นคาบ ๑๙ ปี ซึ่งในชั้นแรกก็อนุมานกันว่าถูกต้องแน่นอนแล้ว แม้ในกาลต่อมาต้องมีการแก้ไขกันในเรื่องจำนวนวันและจำนวนชั่วโมงอันประกอบกันอยู่ก็ตาม การแก้ไขคาบที่ว่านี้เป็นต้นกำเนิดของคาบ ๗๖ ปี อันประกอบด้วย ๔ คาบ คาบละ ๑๙ ปี ที่แก้ไขโดยกาลิปปัส แล้วก็คาบ ๓๐๔ ปี ประกอบด้วย ๑๖ คาบ คาบละ ๑๙ ปีที่แก้ไขโดยฮิปปาร์ก

ชาวยิวมีคาบ ๘๔ ปี ประกอบด้วย ๔ คาบ คาบละ ๑๙ ปี และอีกคาบหนึ่งมีระยะยาว ๘ ปี โดยวางอมาวสีไว้ใกล้วิษุวัตในวันเดียวกันของสัปดาห์

แต่คาบที่เลื่องชื่อที่สุดในบรรดาที่ประดิษฐ์คิดค้นกันขึ้นเพื่อวางอมาวสีไว้ ณ ตำแหน่งเดียวกันในจักรราศีและในวันเดียวกันของสัปดาห์ ก็คือคาบวิกตอเรี่ยน[๑] มีความยาวนาน ๕๓๒ ปี ประกอบด้วย ๒๘ คาบ คาบละ ๑๙ ปี

แม้กระนั้นอมาวสีที่จบคาบนั้นลงก็มาถึงล่าไปถึง ๒ วันหลังจากการพักของดวงอาทิตย์มาสู่จุดเดิมแห่งจักรราศี และอีก ๒ วัน ก่อนที่จะถึงวันเดิมเดียวกันของสัปดาห์ ซึ่งการมาร่วมระนาบเดียวกันของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์มาถึงเมื่อคราเริ่มต้นคาบ และการผิดพลาดนี้ยิ่งเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ในกาลต่อมาตามจำนวนคาบที่ผ่านไป แม้กระนั้นมาตรว่าความผิดพลาดคลาดเคลื่อนนี้จะเป็นที่รู้กันอยู่ทั่วไปแล้วก็ตาม ก็ไม่วายที่นักจดปูมที่เลื่องชื่ออีกหลายต่อหลายคนยังนำไปใช้กันอยู่ และพวกเขาก็จบคาบลงในวันเดียวกันของสัปดาห์ และในวันเดียวกันของปีปฏิทินจูเลี่ยน ซึ่งในย่านระยะเวลานี้ได้เกินปีสุริยคติทรอปิคไปถึง ๔ วันเต็ม ๆ และเกินปีจันทรสุริยคติไปเกือบราว ๒ วัน

อนึ่ง เขาใช้วิธีคูณคาบนี้ด้วยรอบ ๑๕ ปี อันเป็นแบบที่เรียกว่า แอ็งดิคซีอ็อง* ซึ่งต้นกำเนิดมีความเก่าแก่กว่าคาบจูเลี่ยนอันมีระยะเวลา ๗,๙๘๐ ปีเพียง ๑๓ ศตวรรษเท่านั้น โดยได้ตั้งศักราชนี้ขึ้น ๔,๗๑๓ ปีก่อนศักราชของพระเยซูคริสต์ พวกเขาพอใจที่จะเลือกใช้คาบที่คิดตั้งขึ้นเองนี้ซึ่งความคลาดเคลื่อนของคาบวิกตอเรี่ยนทวีขึ้นถึง ๑๕ เท่าของคาบจันทรสุริยคติอันแท้จริง และพวกเขาพอใจศักราชในอุดมทัศน์ที่พวกเขาอนุมานว่ามีความเก่าแก่เท่า ๆ กับโลก กว่า (ที่จะเลือกใช้)[๒] ศักราชทางดาราศาสตร์และศักราชฮิสโทริก[๓] ซึ่งได้เล่าประวัติศาสตร์สมัยโบราณเก่าแก่กว่าสมัยพระเยซูคริสต์และจูเลียส ซีซาร์ไปเสียอีกไว้ มาตรว่ารอบปีแอ็งดิคซีอ็องจะยังมิได้นำออกใช้ ก็ไม่มีปฏิทินใดที่ใช้คาบนั้นจัดระเบียบวันของสัปดาห์ และในที่สุดรอบ ๑๙ ปีที่แพร่หลายอยู่ในยุคนั้นเล่า ก็มิได้แสดงสถานภาพของดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ไว้แต่ประการใด

---

[๑] Victorienne

* Indictions คาบ ๑๕ ปีใช้ในจักรวรรดิโรมัน สมัยพระเจ้าคอนสแตนติน อันเป็นย่านระยะเวลาที่ห่างกันระหว่างปีเรียกเก็บภาษีพิเศษ มีการเรียกเก็บครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑ มกราคม ค.ศ. ๓๑๓

[๒] ความในวงเล็บ ผู้แปลเพิ่มเติมเข้ามาเพื่อให้เข้าใจยิ่งขึ้น

[๓] Historique

ซึ่งล้วนเป็นสิ่งสำคัญ ๓ ประการ ที่ประดิษฐ์คิดค้นขึ้นสำหรับประกอบเป็นปฏิทินจูเลี่ยน เพราะเช่นนี้แล คาบที่ว่านี้จึงมิได้ให้แนวความคิดอันแน่นอนถึงกาลเวลาแต่ครั้งโบราณกาล อันมิได้ใช้กรรมวิธีนี้จัดเป็นระเบียบขึ้นไว้เลย ส่วนเวลาใน ๑๓ ศตวรรษหลังนั้นได้จัดขึ้นเป็นระเบียบไว้ในหมู่พวกเราตามแนวปฏิทินจูเลี่ยน

แต่คาบจันทรสุริยคติรอบ ๑๙ ปีนี้ เมื่อเทียบกับปีทรอปิคใดแล้วก็จะยาวเกินไปเล็กน้อย เมื่อสมทบเข้ากับรอบ ๑๑ ปีก็สั้นเกินไปเล่า ได้ประกอบกันขึ้นเป็นคาบอื่นอันมีความถูกต้องแน่นอนกว่าคาบผสมที่ว่านี้ในกระบวนคาบต่าง ๆ ด้วยกัน บรรดาที่ถูกต้องแน่นอนที่สุดคือคาบ ๓๓๔ คาบ ๓๕๓ กับคาบ ๓๗๒ ปี ซึ่งคาบหลังนี้ได้สิ้นสุดลงในวันเดียวกันของสัปดาห์เหมือนกัน และอาจใช้แทนคาบวิกตอเรี่ยนได้

๒๒. คาบจันทรสุริยคติอันประกอบด้วยศตวรรษเต็ม ๆ

คาบจันทรสุริยคติคาบแรกประกอบด้วยศตวรรษเต็ม ๆ คือรอบ ๖๐๐ ปี ประกอบด้วยคาบ ๑๙ ปี ๓๑ คาบ กับคาบ ๑๑ ปี ๑ คาบ แม้ว่านักจดปูมจะมิได้กล่าวขวัญถึงคาบนี้ไว้เลยก็ตาม แต่ก็นับได้ว่าเป็นคาบเก่าแก่ที่สุดที่เคยมีการประดิษฐ์คิดค้นกันขึ้นมา

เมื่อโยเซฟ[๑] พูดถึงบรรดามหาสังฆราช[๒] ที่มีชีวิตอยู่ก่อนน้ำท่วมโลก ได้กล่าวไว้ว่า *พระผู้เป็นเจ้าได้ประทานให้เขามีอายุยืนก็เนื่องจากคุณธรรมความดีของเขา และเพื่อให้เขาหาทางพัฒนาศิลปศาสตร์เกี่ยวกับวิชาเรขาคณิตกับวิชาดาราศาสตร์ที่พวกเขาค้นพบให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งพวกเขาไม่อาจทำได้เลยถ้ามีอายุน้อยกว่า ๖๐๐ ปี เพราะเหตุว่าเป็นด้วยต่อภายหลังการหมุนรอบ ๖ ศตวรรษนั่นแล้ว มหาวรรษ*[๓] *จึงจักสมบูรณ์*

มหาวรรษที่สมบูรณ์ภายหลังเวลา ๖ รอบศตวรรษซึ่งไม่มีนักนิพนธ์คนอื่นใดกล่าวถึงไว้เลยนั้น ก็น่าจะเป็นคาบปีจันทรสุริยคติที่เหมือนกับคาบที่ชาวยิวได้ใช้อยู่ตลอดมา และเหมือนกับคาบที่ชาวชมพูทวีปยังใช้อยู่จนทุกวันนี้นั่นแล ฉะนั้นจึงเป็นการสมควรที่เราจะพิจารณาดูว่า มหาวรรษตามเกณฑ์ของชมพูทวีปนั้นเป็นอย่างไร

ตามหลักเกณฑ์ของบทที่ ๑ เราพบว่าใน ๖๐๐ ปีนั้นมีอยู่ ๗,๒๐๐ เดือนสุริยคติ และ ๗,๔๒๑ $\frac{๑๒}{๒๒๘}$ เดือนจันทรคติ ในที่นี้จำต้องไม่สนใจกับเศษส่วนเล็กน้อยนี้เสียเพราะเหตุว่าปีจันทรสุริยคตินั้น สิ้นสุดลงด้วยเดือนจันทรคติ ด้วยว่าประกอบขึ้นด้วยเดือนจันทรคติล้วน ๆ

ตามหลักเกณฑ์ของบทที่ ๒ เราพบว่า ๗,๔๒๑ ปีจันทรคตินั้น มีอยู่ ๒๑๙,๑๔๖ วัน ๑๑ ชั่วโมง ๕๗ นาที ๕๒ วินาที ถ้าจะคิดคาบนี้เป็นจำนวนวันถ้วน ๆ ก็จะได้ ๒๑๙,๑๔๖ วัน

---

[๑] Josephe นักประวัติศาสตร์ชาวยิว เกิดเมื่อ ค.ศ. ๓๗ แต่งเรื่องสงครามยิว และเรื่องเกี่ยวกับประวัติชนชาติยิว

[๒] Patriarches

[๓] grande année

๖๐๐ ปีเกรกอเรี่ยนนั้นมีสลับกันอยู่ระหว่าง ๒๑๙,๑๔๕ วันกับ ๒๑๙,๑๔๖ วัน แตกต่างกันอยู่ราวครึ่งวันกับคาบจันทรสุริยคติ ๖๐๐ ปี คำนวณตามหลักเกณฑ์ของชมพูทวีป

คาบจันทรสุริยคติอย่างที่สองอันประกอบด้วยศตวรรษนั้น คือคาบ ๒,๓๐๐ ปี เมื่อผสมเข้ากับหนึ่งคาบ ๖๐๐ ปี เป็นคาบ ๒,๙๐๐ ปีที่แน่นอนขึ้น และสองคาบ ๒,๓๐๐ ปี บวกกับหนึ่งคาบ ๖๐๐ ปีเป็นคาบจันทรสุริยคติ ๕,๒๐๐ ปี อันเป็นระยะเวลาที่เรานับตามปูมของยูเซบิอุส[๑] นับแต่สร้างโลกมาจนถึงคริสต์ศักราช

๒๓. ศักราชทางดาราศาสตร์แห่งปีคริสต์ศักราช

คาบจันทรสุริยคติเหล่านี้ กับศักราชสองประเภทของชมพูทวีป ดังเราได้พิจารณามาแล้วนั้น แสดงให้เราเห็นชัดแจ้งถึงศักราชอันน่าชื่นชม คือ คริสต์ศักราช ซึ่งห่างจากศักราชแรกของชมพูทวีปอยู่หนึ่งคาบ ๖๐๐ ปี หย่อนอยู่หนึ่งคาบ ๑๙ ปี และล้ำหน้าศักราชชมพูทวีปอย่างที่สองอยู่หนึ่งคาบ ๖๐๐ ปี กับสองคาบ ๑๙ ปี ฉะนั้น คริสต์ศักราช (ซึ่งเป็นปีอวตารและปีสมภพของพระเยซูคริสต์ตามคติของพระคริสต์ศาสนา และดังที่บาทหลวง เดอ กรังดามี[๒] ได้แจกแจงไว้ในปูมทางคริสต์ศาสนาของท่านกับดังที่บาทหลวง ริคซิโอลี[๓] ได้พรรณนาไว้ในตำราดาราศาสตร์ฉบับปฏิรูปของท่าน) ก็เป็นศักราชทางดาราศาสตร์เหมือนกัน ซึ่งตามสูตรใหม่การมาร่วมกันเป็นมัธยมกาลของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์มาถึงในวันที่ ๒๔ มีนาคม ตามแบบจูเลี่ยน ซึ่งออกัสตัสเป็นผู้สถาปนาขึ้นในกาลต่อมาเพียงเล็กน้อย ว่าเป็นเวลา ๑ นาฬิกากึ่ง ณ เส้นแวงของกรุงเยรูซาเล็ม ในวันเดียวกันกับมัธยมวิษุวัตวันพุธอันเป็นวันสร้างของดาวพระเคราะห์ทั้งสองดวงนั้น

ต่อมาวันที่ ๒๕ มีนาคม ตามคติเก่าของพระคริสต์ศาสนาซึ่งแซงต์ ออกัสแต็ง[๔] เป็นผู้บันทึกไว้เป็นวันเดียวกันกับวันอวตาร (ถามบาทหลวง) ของพระคริสต์ ก็เป็นวันข้างแรม และเพราะฉะนั้นจึงเป็นวันแรกของเดือนตามที่ชาวฮีบรูใช้กันอยู่ และเป็นวันแรกของปีศักดิ์สิทธิ์อันเป็นเดือนแรกของวสันตฤดู* และเป็น

---

๑ Eusebius (Eusèbe) นักปราชญ์ด้านการศาสนา เขียนผลงานเกี่ยวกับประวัติคริสตจักร ช่วง ค.ศ. ๒๖๕ - ๓๓๙

๒ Père de Grandamy

๓ Riccioli

๔ Saint Augustin (Saint Augustine)

* วสันตฤดูตามคติของชมพูทวีป คือ ฤดูน้ำค้าง นับแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ไปถึงกลางเดือน ๖ ในอินเดียลางภาคถือกันว่าปีหนึ่งมี ๖ ฤดู ฤดูละ ๒ เดือน นับทางจันทรคติ คือ

๑. วสันตะ (ฤดูน้ำค้าง - ใบไม้ผลิ) ถือเป็นต้นปีทางจันทรคติ ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงกลางเดือน ๖

๒. คริษมะ (ฤดูร้อน) ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ไปถึงกลางเดือน ๘

๓. วรษะ (ฤดูฝน) ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ไปถึงกลางเดือน ๑๐

๔. ศรัต (ฤดูศารท - ใบไม้ร่วง) ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ไปถึงกลางเดือน ๑๒

๕. เหมันตร (ฤดูหิมะ) ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ไปถึงกลางเดือน ๒

๖. ศิศิระ (ฤดูหนาว) ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ไปถึงกลางเดือน ๔

ส่วนตามสุริยคตินั้น ต้นปีถือเอาวันที่ดวงอาทิตย์โคจรเข้าสู่ราศีเมษ เรียกว่า เมษสงกรานต์ หรือมหาสงกรานต์

วันแรกของมหาวรรษซึ่งศักราชสามัญร่วมกับมัธยมวิษุวัต และการมาร่วมกันเป็นมัธยมกาลของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์

การร่วมกันดังนี้จึงเป็นการจบคาบจันทรสุริยคติแห่งศตวรรษที่ล่วงมา และเป็นศักราชหนึ่งซึ่งเริ่มต้นระบบใหม่ของศตวรรษ ตามคำทำนายศักดิ์สิทธิ์* ของซีบิลล์[๑] ดังที่วีรชิลได้บันทึกไว้เป็นข้อความดังนี้ :

Magnus ab integro sæclorum nascitur ordo :

Jam nova progenies caelo dimittitur alto.

คำทำนายศักดิ์สิทธิ์นี้ ดูเหมือนจะตรงกับการไขคำพยากรณ์ของอิซาอี[๒] ที่ว่า Parvulus natus est nobis ซึ่งผู้สมภพใหม่นี้จะได้พระนามว่า พระผู้เป็นเจ้า (Dieu) และพระบิดาแห่งศตวรรษที่จะมาถึง Deus fortis, Pater futuri sæculi.

ผู้แปลถ่ายทอดมาได้ให้ข้อสังเกตในคำพยากรณ์นี้ ประหนึ่งว่าสถานภาพอันมหัศจรรย์ของเม็ม[๓] สุดท้าย (อันเป็นลักษณะตัวเลข ๖๐๐) นี้เป็นสิ่งลึกลับ ในคำว่า admultiplicandum ซึ่งเม็มสุดท้ายนั้นอยู่ในตำแหน่งรองลงมา โดยไม่มีอุทาหรณ์อย่างอื่นในพระคัมภีร์บทไหนอีกเลย ซึ่งอักษรตัวสุดท้ายจักต้องตั้งอยู่ท้ายคำด้วยกันทั้งสิ้น ตัวเลข ๖๐๐ ในสถานภาพนี้อาจเป็นคำเปรียบเปรยถึงคาบ ๖๐๐ ปี ของพวกมหาสังฆราชก็ได้ ซึ่งคงจะสิ้นสุดลงตามคำพยากรณ์อันสมบูรณ์แล้ว เป็นคริสต์ศักราชที่เราใช้นับกันอยู่ในทุกวันนี้

๒๔. ศักราชวิษุวัตทางศาสนา กับรอบปีจำนวนทอง

คริสต์ศาสนิกชนในศตวรรษแรก ๆ ได้สังเกตเห็นว่า ชาวยิวในยุคนั้นได้หลงลืมหลักเกณฑ์อันเก่าแก่ของปีเฮบราอิก[๔] ไปเสียแล้ว กระทั่งพวกเขาได้เฉลิมฉลองวันปัสกา[๕] กันถึง ๒ ครั้งในปีหนึ่ง ดังมีองค์พยานปรากฏอยู่ในพระราชสาส์นของพระเจ้าคอนสแตนตินมหาราชที่ทรงมีถึงทางคริสตจักร ซึ่งยืมรูปลักษณะของปีจูเลี่ยนที่สถาปนาขึ้นใหม่โดยออกัสตัสไปใช้ โดยแจกออกไปเป็นคาบละ ๔ ปี ซึ่งสามปีนั้นเป็นปีปกติสุรทินมี ๓๖๕ วัน อีกปีหนึ่งนั้นเป็นปีอธิกสุรทินมี ๓๖๖ วัน และล้ำหน้าปีจันทรคติไป ๑๑ วัน เพราะฉะนั้นพวกยิวจึงกำหนดวันของวิษุวัตกับวันของดวงจันทร์พร้อมด้วยขึ้นแรมไว้ในปฏิทินจูเลี่ยน และลางพวกก็จัดให้

---

* [oracle] คือ ถ้อยคำที่พระผู้เป็นเจ้าดลบันดาลให้ปรากฏออกมา

๑ Sybille นักบวชหญิงผู้ทำหน้าที่พยากรณ์อยู่ในวิหารเทพอพอลโล

๒ Isaïe

๓ Mem

๔ Hebraïque แปลว่า ของชาวยิว

๕ Pasque คือวันอีสเตอร์

เข้าระบบด้วยรอบ ๘ ปี และลางพวกก็จัดด้วยรอบ ๑๙ ปี ดังปรากฏโดยข้อกำหนดของสังฆสภาแห่งเซซาเรีย[๑] ใน ค.ศ. ๑๙๖ และโดยกฎของแซงต์ ฮิปโปลิต กับกฎของแซงต์ อนาตอลลิอุส แต่ต่อมาสังฆสภาแห่งนิเซ[๒] ซึ่งประชุมกันใน ค.ศ. ๓๒๕ ได้มอบหมายให้บรรดาสังฆราชแห่งอเล็กซานเดรีย ที่มีความรู้แตกฉานที่สุดในวิชาดาราศาสตร์ ให้กำหนดเวลาที่จะฉลองปัสกาให้เป็นที่แน่นอนลงไป ท่านสมณะเหล่านั้นจึงใช้ปฏิทินอเล็กซานเดอร์ของพวกตน คือ เริ่มต้นปีในวันที่ ๒๙ สิงหาคม และตั้งศักราชโดยถือเอารอบปีจันทรคติ ๑๙ ปี เป็นหลัก เป็นปีแรกของอียิปต์แห่งจักรวรรดิไดโอคลิเซียน[๓] ด้วยว่าวันสุดท้ายของปีที่ล่วงมา อันเป็นวันที่ ๒๘ สิงหาคม ค.ศ. ๒๘๔ อมาวสีถึงเมื่อใกล้เที่ยงวัน ณ เส้นแวงแห่งกรุงอเล็กซานเดรีย เมื่อนับศักราชนี้ถอยหลังขึ้นไปโดยรอบ ๑๙ ปี ก็จะย้อนไปถึงวันที่ ๒๘ สิงหาคมแห่งปีที่นำหน้าคริสต์ศักราช จึงเป็นอันว่าปีแรกแห่งคริสต์ศักราชนั้นเป็นปีที่ ๒ ของรอบ (๑๙ ปี) นี้รอบหนึ่ง และเขายังใช้นับรอบเหล่านี้อยู่อีกในปัจจุบัน นับตั้งแต่เดอนีส์ เลอ เปอตี[๔] ได้นำรอบปีของดวงจันทร์จากปฏิทินอเล็กซานเดอร์ไปใช้ในปฏิทินโรมันเป็นต้นมา และเขาได้เริ่มนับปีตั้งแต่ต้นคริสต์ศักราช แทนที่จะเริ่มนับตั้งแต่ต้นศักราชไดโอคลิเซียน กำหนดวสันตวิษุวัตไว้ในวันที่ ๒๑ มีนาคม ดังที่กำหนดไว้ในปีปฏิทินของอียิปต์นั้น

เขาน่าจะยึดถือเอาการมาร่วมกันที่วิษุวัตในปีคริสต์ศักราชเป็นศักราชของรอบปีจันทรคติ ยิ่งกว่าจะถือเอาการมาร่วมระนาบเดียวกันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ในวันที่ ๒๘ สิงหาคมของปีที่ล่วงมาแล้ว และเริ่มต้นรอบใหม่ภายหลัง ๖๑๖ ปี อันจะนำอมาวสีมาสู่ในวันเดียวกันกับของปีปฏิทินจูเลี่ยน และจะมาสู่วันเดียวกันนั้นแห่งสัปดาห์ ดังที่เราใคร่ให้เป็นไปในคาบวิกตอเรี่ยน แต่นี่เขาคิดแต่จะทำให้ไปตรงกับกฎเกณฑ์ของปีปฏิทินอเล็กซานเดอร์ อันเป็นวิธีเดียวเท่านั้นที่จะทำให้คริสตจักรทางด้านตะวันออกและตะวันตกลงกันได้ ด้วยประการฉะนี้แล จึงได้มีการทำตามกฎเกณฑ์เหล่านั้นสืบต่อกันมาจนกระทั่งศตวรรษที่แล้วทั้ง ๆ ที่ได้มองเห็นมาช้านานแล้วว่าอมาวสีตามกฎเกณฑ์ที่ว่านั้น โดยใช้รอบ ๑๙ ปี ได้ล้ำหน้าไปเกือบ ๑ วัน ในระยะ ๓๑๒ ปีจูเลี่ยน และวิษุวัตล้ำหน้ากันไปราว ๓ วันใน ๔๐๐ ปีจูเลี่ยน

---

[๑] Concile de Cesarée

[๒] Concile de Nicée สังฆสภา ค.ศ. ๓๒๕ ในรัชสมัยพระเจ้าคอนสแตนตินมหาราช

[๓] Diocletien จักรพรรดิโรมัน ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. ๒๘๔ - ๓๐๕

[๔] Denis le Petit

๒๕. คาบสุริยคติเกรกอเรี่ยน ๔๐๐ ปี

ตอนปลายศตวรรษที่แล้วมา การล้ำหน้าของวิษุวัตนับตั้งแต่ศักราชที่เลือกโดยชาวอเล็กซานเดรียมากขึ้นไปถึง ๑๐ วัน และการล้ำหน้าของอมาวสีในจำนวนปีเท่ากันแห่งรอบจันทรคติ อันต่อเนื่องกันมาไม่ขาดสายก็มากขึ้นไปถึง ๔ วัน ฉะนั้นจึงได้มีการอภิปรายกันในที่ประชุมของสภาหลายแห่ง เป็นทำนองให้มีการแก้ไขความคลาดเคลื่อนเหล่านี้ และในที่สุดท่านสันตะปาปาเกรกอรีที่ ๑๓ หลังจากที่ได้ทรงแสดงเจตนารมณ์ของพระองค์ต่อกษัตริย์คริสเตียนทั้งหลายและต่อมหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงหลายแห่งให้รับทราบและเมื่อได้สดับตรับฟังข้อแนะนำแล้ว จึงได้ลบปี ค.ศ. ๑๕๘๒ ออกเสีย ๑๐ วัน และวางวิษุวัตไว้ในวันของปีในปีศักราชที่สมาชิกของสังฆสภาแห่งนิเซ่ได้เลือกเอาไว้

ท่านยังได้สร้างคาบ ๔๐๐ ปีจูเลี่ยนขึ้นอีกด้วย มีความสั้นกว่า ๔๐๐ ปีจูเลี่ยนอยู่ ๓ วัน ทำให้เป็นสามัญทุกรอบปีที่ครบร้อย ยกเว้นทุกปีที่ ๔๐๐ โดยเริ่มนับแต่ปี ๑๖๐๐ หรือมีผลเท่ากันกับการเริ่มนับแต่แรกตั้งคริสต์ศักราชเป็นต้นไป

อันคาบ ๔๐๐ ปีเกรกอเรี่ยนนี้ ได้นำดวงอาทิตย์มาสู่จุดเดิมแห่งจักรราศีในวันเดียวกันของเดือนและสัปดาห์ และชั่วโมงเดียวกันภายใต้เส้นแวงเดียวกัน ความยาวนานของปีนั้นอนุมานว่ามี ๓๖๕ วัน ๕ ชั่วโมง ๔๙ นาที ๑๒ วินาที

ตามข้อสังเกตในปัจจุบัน ในปีอธิกวารที่ครบร้อย มัธยมวิษุวัตมาถึงในวันที่ ๒๑ มีนาคม ณ ชั่วโมงที่ ๒๐ หลังเที่ยงวัน ณ เส้นแวงที่กรุงโรม และปีที่ ๙๖ หลังปีอธิกวารที่ครบร้อย มาถึงวันที่ ๒๑ มีนาคม ในอีก ๒ ชั่วโมง ๔๓ นาที หลังเที่ยงวัน อันเป็นวิษุวัตที่มาถึงเร็วกว่าวิษุวัตอื่น ๆ แต่ในปีที่ ๓๐๓ หลังอธิกวารที่ครบร้อย มัธยมวิษุวัตมาถึงในวันที่ ๒๓ มีนาคม ในอีก ๗ ชั่วโมง ๑๒ นาที หลังเที่ยงวัน อันเป็นวิษุวัตที่มาถึงล่ากว่าวิษุวัตอื่น ๆ โดยศักราชเหล่านี้ และโดยความยาวนานของปี จึงเป็นการง่ายที่จะหามัธยมวิษุวัตแห่งปฏิทินเกรกอเรี่ยน

๒๖. หลักการเพิ่มอธิกวารในปฏิทินเกรกอเรี่ยน

ในการแก้ไขปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน เรามิได้ขัดจังหวะการดำเนินของรอบ ๑๙ ปี อันนำมาจากศักราชอเล็กซังแดร็งเก่า ดังที่ควรจะกระทำเลย แต่เราจะคอยสังเกตว่า วันใดของดวงจันทร์เป็นวันสิ้นปีเกรกอเรี่ยนในแต่ละปีของรอบอเล็กซังแดร็ง จำนวนวันของดวงจันทร์ในตอนสิ้นปีหนึ่ง เป็นจำนวนที่จะต้องเพิ่มให้ปีต่อไป หลังจากการแก้ไขแล้ว ในปีแรกของรอบนั้น พบว่าจำนวนที่ต้องเพิ่มคือ ๑ แต่ละปีเราต้องเพิ่มให้ ๑๑ วัน แต่หลังจาก ๑๙ ปีไปแล้วจะต้องเพิ่มให้เป็น ๑๒ และเอาออกเสีย ๓๐ ในเมื่อเกินจำนวนนี้ไปแล้วเอาส่วนที่เหลือเป็นจำนวนวันที่ต้องเพิ่มให้ ซึ่งเราได้กระทำอยู่ในช่วงศตวรรษนั้น

เรายังสังเกตเห็นความแตกต่างอีกด้วยว่า จำนวนวันที่ต้องเพิ่มให้จากศตวรรษสู่ศตวรรษนั้นเป็นไปในปีเดียวกันของรอบจันทรคติแบบเก่า และเราพบว่าใน ๒,๕๐๐ ปีจูเลี่ยน จะเพิ่มขึ้นเป็น ๘ วัน อันเป็นข้อให้อนุมานได้ว่าเดือนจันทรคตินั้นมีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๓ วินาที ๑๐‴ ๔๑⁗

แต่เพื่อหาวันอธิกวารในปฏิทินเกรกอเรี่ยนจากศตวรรษหนึ่งสู่อีกศตวรรษหนึ่ง เรามีตาราง ๓ ตาราง แตกต่างกัน ซึ่งเชื่อกันว่าไม่สามารถอธิบายได้ชัดเจน เว้นแต่ต้องทำคำอธิบายหลักเกณฑ์เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งต่างหาก ซึ่งสำเร็จลงก็เมื่ออีก ๒๐ ปีต่อมาหลังจากการแก้ไข (ปีปฏิทินเกรกอเรี่ยน)[๑] แล้ว ในชั้นแรกเราเชื่อว่าความแตกต่างทั้งมวลของวันอธิกวารในปฏิทินเกรกอเรี่ยนนั้นรวมอยู่ในคาบ ๓๐๐,๐๐๐ ปี แต่ก็ไม่ตรงกับแผนการแก้ไข จำต้องอาศัยสมการอันสลับซับซ้อน และไม่พบคาบใดที่จะกำหนดลงไปได้เลย

๒๗. คาบจันทรสุริยคติกับคาบปัสกาล

เพื่อชดเชยความคลาดเคลื่อนนี้ และค้นหาจำนวนวันอธิกวารในปฏิทินเกรกอเรี่ยนสำหรับศตวรรษที่จะมาถึง โดยมิต้องอาศัยตารางใด ๆ เราจึงใช้คาบจันทรสุริยคติอันมีอยู่ ๑๑,๖๐๐ ปี โดยเริ่มยุคด้วยการมาร่วมกันของวิษุวัตแห่งปีคริสต์ศักราช และนำอมาวสีนับแต่ได้แก้ไขแล้วมาสู่ในวันเดียวกันของปีปฏิทินของเกรกอเรี่ยน ในวันเดียวกันของสัปดาห์ และเกือบจะเป็นชั่วโมงเดียวกันแห่งวันภายใต้เส้นแวงเดียวกัน ตามคาบนี้ เราได้เพิ่มให้แก่ทุกคาบ คาบละ ๔๐๐ ปี นับตั้งแต่คริสต์ศักราชมา คาบละ ๙ วันที่ต้องเพิ่มของวิษุวัตโดยหักเอาออกเสีย ๒๙ ทุกครั้งที่เกินจำนวนนี้ไป และเราแถมให้อีก ๘ วันแก่วันที่ต้องเพิ่มของวิษุวัตนับแต่ได้มีการแก้ไขเป็นต้นมา เพื่อหาจำนวนวันที่ต้องเพิ่มของปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนที่ใช้ในปัจจุบัน โดยหักออกเสีย ๓๐ ทุกครั้งที่เกินจำนวนนี้ไป

ทุกปีที่ครบร้อยที่มิใช่ปีอธิกวาร เราลดจำนวนวันที่ต้องเพิ่มของวิษุวัตลงเสีย ๕ วันอันเกี่ยวกับปีที่ครบร้อยที่ล่วงมาแล้ว และเราถือเอาทุกปีที่ครบร้อยเป็นยุคละ ๕ คาบ คาบละ ๑๙ ปี เพื่อหาการเพิ่มของจำนวนวัน ที่ต้องเพิ่มในระยะหนึ่งศตวรรษแก่ทุกปีในรอบนั้นดังที่ได้เคยปฏิบัติมาแล้ว

ฉะนั้น เพื่อที่จะได้วันที่ต้องเพิ่มของวิษุวัตใน ค.ศ. ๑๖๐๐ อันห่างจากวันตั้งคริสต์ศักราชมา ๔ คาบ คาบละ ๔๐๐ ปี คูณ ๔ ด้วย ๙ ได้ ๓๖ เมื่อหักออกเสีย ๒๙ คงเหลือ ๗ อันเป็นจำนวนวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่มของปี ค.ศ. ๑๖๐๐ ซึ่งแสดงว่ามัธยมวิษุวัตของปี ค.ศ. ๑๖๐๐ นั้นมาถึง ๗ วัน ภายหลังมัธยมกาลของการมาร่วมระนาบเดียวกันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ เมื่อบวกด้วย ๘ วัน ได้ ๑๕ วัน อันเป็นจำนวนวันที่ต้องเพิ่มของปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนที่ใช้ในปัจจุบัน ใน ค.ศ. ๑๖๐๐ ดังที่แสดงอยู่ในตารางงานฉลองที่ไม่ได้กำหนดแน่นอนได้ในปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนนั้นแล

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้ได้ความชัดเจนขึ้น

เป็นการแน่นอนที่ว่าจำนวนวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่มของปี ค.ศ. ๑๖๐๐ อันเป็นวันสิ้นคาบนั้นต้องเป็น ๐ แต่เพื่อค้นหาตามกรรมวิธีเดียวกันนั้น โดยที่ปี ค.ศ. ๑๖๐๐ อยู่ห่างจากคริสต์ศักราชถึง ๒๙ คาบ คาบละ ๔๐๐ ปี คูณ ๒๙ ด้วย ๙ หาผลลัพธ์ด้วย ๒๙ คงได้ผลหาร ๙ และเหลือเศษ ๐ เป็นจำนวนวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่ม เมื่อบวกด้วย ๘ จะได้จำนวนวันที่ต้องเพิ่มตามปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน สำหรับปี ค.ศ. ๑๖๐๐ คือ ๘ ดังที่คลาวิอุส[๑] ได้ตรวจพบตามตารางเกรกอเรี่ยน ในหนังสือเรื่อง คำอธิบายปฏิทิน หน้า ๑๖๘ แสดงให้เห็นความตรงกันระหว่างจำนวนวันที่ต้องเพิ่มในศตวรรษที่จะมาข้างหน้า ค้นพบโดยอาศัยคาบนั้นด้วยวิธีการอันง่าย ๆ กับจำนวนอธิกวารในปฏิทินเกรกอเรี่ยน โดยอาศัยตารางทั้ง ๓ ของปฏิทินเกรกอเรี่ยน

ถ้าต้องการชั่วโมงกับนาทีของจำนวนวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่มให้แก่ปีที่ครบ ๔๐๐ อีกด้วย เราก็จะเพิ่มเวลาให้ ๘ ชั่วโมงกับอีก $\frac{๑}{๓}$ และ $\frac{๑}{๑๐}$ เสมอเท่านั้น ๆ ชั่วโมงเท่าที่มีวันถ้วน ๆ ในจำนวนวันที่ต้องเพิ่มกับอีก $\frac{๑}{๓}$ เท่าจำนวนนาทีที่มีอยู่ ฉะนั้นสำหรับปี ค.ศ. ๑๖๐๐ ซึ่งจำนวนวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่มมีอยู่ ๗ วัน เศษหนึ่งส่วนสามของ ๗ ชั่วโมงคือ ๒ ชั่วโมงกับ ๒๐ นาที หนึ่งในสิบเท่ากับ ๐ ชั่วโมง ๔๒ นาที หนึ่งในสามของ ๗ นาทีเท่ากับ ๒ นาที คือจำนวนที่ต้องเพิ่มให้แก่ ๗ วัน ๘ ชั่วโมง รวมเป็น ๗ วัน ๑๑ ชั่วโมง ๔ นาที เป็นจำนวนวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่มให้แก่ปี ค.ศ. ๑๖๐๐

เมื่อลบเวลาที่ต้องเพิ่มนี้ออกจากมัธยมของวิษุวัต ซึ่งในปี ค.ศ. ๑๖๐๐ มาถึงในวันที่ ๒๑ มีนาคม ณ ชั่วโมงที่ ๒๐ หลังเที่ยงวัน ณ กรุงโรม เราจะได้มัธยมกาลของการมาร่วมระนาบเดียวกันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ครั้งที่ล่วงมาในวันที่ ๑๔ มีนาคม เวลา ๘ นาฬิกา ๕๖ นาที เมื่อเพิ่มครึ่งเดือนจันทรคติอันมีอยู่ ๑๔ วัน ๑๘ ชั่วโมง ๒๒ นาที เราจะพบมัธยมกาลของดวงจันทร์ที่โคจรมาอยู่ในระนาบเดียวกับดวงอาทิตย์โดยมีโลกคั่นกลาง ในวันที่ ๒๙ มีนาคม เวลา ๓ นาฬิกา ๑๘ นาที ในตารางงานฉลองที่ไม่ได้กำหนดแน่นอน ซึ่งเราปัดเศษนาทีทิ้งเสีย ก็กำหนดไว้ว่าวันที่ ๒๙ มีนาคม เวลา ๓ นาฬิกา

เพื่อที่จะได้ชั่วโมงและนาทีของวันวิษุวัตที่ต้องเพิ่มในปีที่ครบร้อยและมิใช่ปีอธิกวาร เราจะต้องลบจำนวนวันที่ต้องเพิ่มที่หาได้ในปีที่ครบร้อยอธิกวารที่ล่วงมาด้วย ๕ วัน ๒ ชั่วโมง ๑๒ นาที สำหรับปีที่ครบร้อยครั้งแรก ทวีคูณขึ้นในปีที่ครบร้อยครั้งที่สอง ตรีคูณในปีที่ครบร้อยครั้งที่สาม (ถ้าจำเป็นก็ต้องยืม ๑ เดือนที่มีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที) เราก็จะได้จำนวนวันที่ต้องเพิ่มในปีครบร้อยที่ต้องประสงค์ ซึ่งเขาจะนำไปใช้ดังตัวอย่างข้างต้น โดยเทียบกับมัธยมวิษุวัตของปีเดียวกันนั้น

โดยวิธีการนี้ เราจะพบมัธยมกาลของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ที่โคจรมาอยู่ในระนาบเดียวกันโดยมีโลกคั่นกลางในปีครบร้อยที่มิใช่อธิกวาร หนึ่งวันก่อนที่กำหนดไว้ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๐๐ ไปจนถึง ค.ศ. ๕๐๐๐

---

[๑] Clavius

ตามตารางงานฉลองที่ไม่ได้กำหนดแน่นอน ในหนังสือคำอธิบายปฏิทิน ซึ่งได้กำหนดไว้ล่าไปหนึ่งวันกว่าที่สมมติฐานปฏิทินเกรกอเรี่ยนต้องการ เรื่องทำนองนี้เกิดขึ้นได้ในข้อบัญญัติและในตัวอย่างดุจกัน พบการล้ำหน้าไปของวันดับและวันเพ็ญ และในศักราชปีที่ครบร้อยที่มิใช่ปีอธิกวาร กับในการคำนวณทั้งหลายแหล่เนื่องในการนี้ ดังที่เราได้ประจักษ์ในการเทียบวันเพ็ญซึ่งคำนวณด้วยตารางเดียวกันนั้นเข้าด้วยกัน ซึ่งการมาถึงล่วงหน้าก่อนกำหนดจากปีปกติสุรทินปีหนึ่งไปหาอีกปีหนึ่งนั้นว่ามีอยู่ ๑๐ วัน ๑๕ ชั่วโมง บ้างก็ ๙ วัน ๑๕ ชั่วโมง เช่นใน ค.ศ. ๑๖๙๙ ถึง ค.ศ. ๑๗๐๐ บ้างก็ ๑๑ วัน ๑๕ ชั่วโมง เช่นในปี ค.ศ. ๑๗๐๐ ไปถึง ค.ศ. ๑๗๐๑ เช่นเดียวกับปีที่ครบร้อยอื่น ๆ ที่มิใช่ปีอธิกวารนั้นแล

ในเรื่องนี้ มีข้อขัดแย้งอันให้โอกาสที่จะพิจารณาการล้ำหน้าไปของอมาวสี จากปีที่ครบร้อยของเกรกอเรี่ยน จากปีครบร้อยหนึ่งไปสู่อีกครบร้อยหนึ่งอย่างพินิจพิเคราะห์ แต่อย่างไรก็ดีการโต้แย้งนี้ก็ไม่สามารถที่จะคลี่คลายความแตกต่างอันแท้จริงที่มีอยู่ระหว่างปีที่ครบร้อยปกติสุรทินและปีที่ครบร้อยอธิกสุรทินได้ แต่โดยที่ตามการคำนวณวันเพ็ญเหล่านี้ เป็นแต่เพียงได้ทำขึ้นเพื่อพิจารณาจำนวนวันที่ต้องเพิ่มอันจัดเป็นกฎเกณฑ์ไว้แล้วเท่านั้น ความแตกต่างในการคำนวณจะขึ้นอยู่กับการพิจารณา ซึ่งเมื่อแก้ไขแล้วก็จะเห็นความถูกต้องแน่นอนของอธิกวารที่เพิ่มขึ้น ยิ่งกว่าที่คณะผู้ทำการแก้ไขได้คาดหมายไปเสียอีก

เป็นสิ่งที่สมควรจะตั้งข้อสังเกตว่า สมมติฐานดาราศาสตร์ของปฏิทินเกรกอเรี่ยนนั้น ปัจจุบันนี้มีความถูกตรงกับอาการเคลื่อนไหวในฟากฟ้า แม่นยำเกินกว่าความคาดหมายในสมัยที่มีการแก้ไขไปเสียอีก ด้วยว่าปรากฏตามโครงการที่สันตะปาปาเกรกอรี่ที่ ๑๓ ส่งไปยังกษัตริย์คริสเตียน ในปี ค.ศ. ๑๕๗๗ นั้น มีการเสนอให้จัดระเบียบปีตามตารางอัลฟองซีน ซึ่งเห็นกันว่าน่าเลือกใช้กว่าตารางอื่น ๆ แต่เพื่อตัด ๔๐๐ ปีจูเลี่ยนออกเสีย ๓ วัน จึงจำเป็นต้องสมมุติว่าปีสุริยคตินั้นสั้นกว่าอัลฟองซีนอยู่ ๒ - ๓ วินาที และให้เลือกใช้วิธีการอันเหมาะสมนี้ยิ่งกว่าวิธีการอื่นที่แม่นยำมากกว่านี้ แต่อย่างไรก็ดี บรรดานักดาราศาสตร์ได้เปรียบเทียบข้อสังเกตใหม่กับเก่าดูแล้ว ก็ได้พบว่าความจริงนั้นปีทรอปิคนั้นสั้นกว่าปีอัลฟองซีนเล็กน้อย แม้จะมิได้ลงความเห็นร่วมกันให้แน่นอนลงไปว่าแตกต่างกันอยู่สักเท่าไรก็ตาม

ความยาวนานของเดือนจันทรคติอันได้ตามสมมติฐานเกรกอเรี่ยนเป็นสมการของวันที่ต้องเพิ่มเป็นจำนวน ๘ วันในระยะ ๒๕๐๐ ปีจูเลี่ยนนั้น ก็ลงกันได้กับนักดาราศาสตร์สมัยใหม่อยู่ ยิ่งกว่าเดือนจันทรคติอัลฟองซีนและข้อกำหนดอธิกวารในปฏิทินเกรกอเรี่ยนกับวันดับและวันเพ็ญที่ปรากฏผลออกมานั้น มักจะแม่นยำกว่าที่นักดาราศาสตร์ผู้ลงมือแก้ไขเป็นครั้งสุดท้ายได้อวดอ้างไว้เสียอีก

ในที่สุด ระบบการทั้งสิ้นของปฏิทินเกรกอเรี่ยนมีความสมบูรณ์ ซึ่งแม้แต่ท่านผู้สร้างขึ้นเองก็มิได้รู้ว่าเป็นระบบที่ให้จำนวนวันที่ต้องเพิ่มถูกต้องตรงกันกับจำนวนวันที่ต้องเพิ่มในระยะมหาคาบจันทรสุริยคติ ซึ่งตั้งต้นโดยคริสต์ศักราช และในวันเดียวกันซึ่งตามประเพณีโบราณจะเริ่มทันที ต่อจากวันประสูติของ

พระเยซูคริสต์[๑] อันเราอาจหาวิษุวัตกับอมาวสีได้ง่ายกว่าศักราชวงรอบทองของอียิปต์ซึ่งเรายังใคร่ที่จะสงวนความเกี่ยวดองเอาไว้

เป็นที่น่าปรารถนาว่า เมื่อในโครงการที่จัดส่งไปยังกษัตริย์คริสเตียนกับมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้มีการเสนอให้ตัดปีจูเลี่ยนในตอนปลายศตวรรษที่ล่วงมาออกเสีย ๑๐ หรือ ๑๓ วันนั้น จะได้ตัดออก ๑๒ วัน อันเป็นความแตกต่างระหว่าง ๑๖๐๐ ปีจูเลี่ยนกับ ๑๖๐๐ ปีเกรกอเรี่ยน เพื่อตั้งวิษุวัตไว้ในวันเดียวกันของปีเกรกอเรี่ยนดังที่เป็นอยู่ในปีจูเลี่ยน ตามแบบที่สร้างขึ้นใหม่โดยออกัสตัสในคริสต์ศักราชนั้นเอง แทนที่จะนำเอาวิษุวัตไปตั้งไว้ในเวลาของศักราชต่างด้าวซึ่งเลือกโดยชาวอเล็กซานเดรีย เพื่อความสะดวกสบายส่วนของตนเท่านั้น และแทนที่จะจัดระเบียบจำนวนวันที่ต้องเพิ่มโดยอาศัยรอบปีอันขาดตกบกพร่องของชาวอเล็กซานเดรีย และค้นหาสมการและการแก้ไขดัดแปลงสำหรับจำนวนวันที่ต้องเพิ่มโดยรอบปีนั้น เขาก็ควรจะสนใจกับมหาคาบจันทรสุริยคติ ๑๑,๖๐๐ ปีที่เราได้เสนอ ซึ่งจะให้จำนวนวันที่ต้องเพิ่มอันแท้จริงในทันทีทันใด โดยนำเอาอมาวสีมาสู่ในวันเดียวกันของปีและสัปดาห์ กับทั้งยังเป็นศักราชอันยิ่งใหญ่และเป็นอนุสรณ์อยู่ในบรรดาคริสต์ศาสนิกชนอย่างสุดที่จะพรรณนาได้อีกด้วย

ข้าพเจ้าไม่มีความสงสัยเลยว่า ถ้าได้มีการค้นพบคาบที่เราเสนอเสียแต่เมื่อครั้งนั้นแล้ว มิชั่วแต่เราจะได้ใช้ศักราชนั้นได้อย่างดีเลิศเท่านั้น แต่ยังเพราะว่าความยาวนานของเดือนที่สมมุติขึ้นนั้นก็ถูกต้องตรงกันกับตารางอัลฟองซีน ยิ่งกว่าความยาวนานของปีที่พวกเขาได้สถาปนาขึ้นเพื่อให้ตรงกันกับตารางเหล่านั้นเท่าที่การคำนวณจะอำนวยความสะดวกสบายให้แก่พวกเขาได้ด้วย

ตามที่คาบนี้ประกอบด้วย ๑๔๓,๔๗๒ เดือนจันทรคติ และด้วย ๔,๒๓๖,๘๑๓ วันธรรมดา และเพราะฉะนั้นจึงอนุมานว่าเดือนจันทรคตินั้นมีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๓ วินาที ๕ ''' ๒๘ '''' ๔๘ ''''' ๒๐ ''''' และตารางอัลฟองซีนอนุมานไว้ว่ามีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๓ วินาที ๒ ''' ๕๘ '''' ๕๑ ''''' ซึ่งสั้นกว่าคาบของเราอยู่ ๒ '''

ตามหลักของ ติโก บราเฮ[๒] เดือนจันทรคตินั้นมีอยู่ ๒๙ วัน ๑๒ ชั่วโมง ๔๔ นาที ๓ วินาที ๘ ''' ๒๙ '''' ๔๖ ''''' ๔๘ ''''' มากกว่าของเราไป ๓ ''' ฉะนั้นเดือนของเรานี้จึงเป็นมัธยมระหว่างเดือนของอัลฟองซ์กับเดือนของติโก บราเฮอยู่

เพราะฉะนี้แลความยาวนานของคาบผสม อันประกอบด้วยจำนวนเดือนเต็ม ๆ กับจำนวนคาบเกรกอเรี่ยน ๔๐๐ ปี และเพราะฉะนั้นจึงประกอบด้วยสัปดาห์เต็ม ๆ กับวันเต็ม ๆ นั้น จึงอาจได้รับการเสนอให้ใช้

---

[๑] incarnation

[๒] Tycho Brahé เป็นนักดาราศาสตร์ชาวเดนมาร์ก ผู้มีบทบาทสำคัญคนหนึ่งในการเสนอว่า ดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของระบบสุริยจักรวาล

เป็นกฎในการเทียบเคียงกันได้กับคาบอื่น ๆ และเพื่อให้ได้มาซึ่งเวลาก่อนและหลังคริสต์ศักราชอันเป็นการสิ้นสุดคาบแรกของเรา และเริ่มต้นคาบที่สองต่อไป และโดยที่มหาคาบนี้ได้รับการประดิษฐ์คิดค้นขึ้นในการฝึกที่กระทำกันในวิทยาศาสตร์ราชสภาและในหอดาราศาสตร์หลวง ภายใต้พระราชูปถัมภ์และโดยพระราชโองการแห่งพระเจ้าอยู่หัว จึงดูเสมือนว่ามาตรแม้คาบจูเลี่ยนจะได้นามนั้นมาจากนามของจูเลียส ซีซาร์ และคาบเกรกอเรี่ยนจากพระนามของสันตะปาปาเกรกอรี่ที่ ๑๓ คาบนี้ก็น่าจะได้เฉลิมนามอย่างเหมาะสมว่า คาบจันทรสุริยคติแห่งพระเจ้าหลุยส์มหาราชฉะนั้นเทียว

บันทึก ตามที่กล่าวไว้ในตอนต้น ๆ (ว่าด้วยศักราชทางดาราศาสตร์ตามแบบวิธีนี้[๑] ว่าในเอกสารที่คัดมานี้ จำนวนเลขนั้นเขียนจากบนลงมาหาล่างตามแบบจีน ก็เป็นที่ให้พึงเข้าใจว่า เขาวางลิปดาไว้ใต้องศา และวางพิลิปดาไว้ใต้ลิปดา และวาง ๖๐ ส่วนของวินาที[๒] ไว้ใต้พิลิปดา และเป็นดังนี้เรื่อย ๆ ไป ทำนองเดียวกับที่เราเขียนเลขจำนวนหนึ่งไว้ใต้เลขอีกจำนวนหนึ่งในเมื่อเราต้องการจะบวกเลขทั้งสองจำนวนนั้นเข้าด้วยกันฉะนั้น แต่หากจำนวนเฉพาะแต่ละจำนวน ไม่ว่าจะเป็นองศา ลิปดา พิลิปดา ๖๐ ส่วนของวินาที หรืออื่นใด จำนวนที่ว่านั้นจะเรียงกันอยู่ในสำเนาเอกสารนี้ตามแบบที่เราใช้เรียง

บันทึก เช่นเดียวกับคำว่า สุริยยาตร์ ซึ่งพบในหน้า ๔๘๓ และในที่แห่งอื่น ๆ เป็นนามของดวงอาทิตย์ในภาษาบัณฑิตของปาเลียกัต และคำว่า อาทิตย์ ที่พบในหน้า ๔๐๗ ก็เป็นนามของดวงอาทิตย์เช่นกัน แต่เป็นภาษาบาลี และเป็นภาษาสามัญของปาเลียกัตด้วย ดังที่ได้แสดงไว้ข้างต้นนี้แล้วในตอนที่ว่าด้วย วัน เดือน และปี

จบ

---

[๑] ผู้แปลอธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้ได้ความชัดเจนขึ้น

[๒] tierce

โจทย์สี่เหลี่ยมด้านเท่ามหัศจรรย์ของชาวชมพูทวีป

โจทย์ตั้งไว้ดังนี้ :

รูปสี่เหลี่ยมด้านเท่ารูปหนึ่ง เมื่อแบ่งออกเป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าเล็ก ๆ เป็นจำนวนเท่าที่ต้องการ จักต้องบรรจุจำนวนเลขตามลำดับจากน้อยไปมากลงในช่องสี่เหลี่ยมด้านเท่าเล็ก ๆ เหล่านั้น ในประการที่ว่าจำนวนเลขในช่องสี่เหลี่ยมเหล่านั้นแต่ละแถว ไม่ว่าจะเป็นจากข้างบนลงมาข้างล่าง หรือว่าจากข้างขวาไปซ้าย และแม้ในเส้นผ่าทแยง เมื่อบวกกันเข้าแล้วจะได้ผลลัพธ์เป็นจำนวนรวมเท่ากันหมดทุกด้าน

อนึ่ง การที่รูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าเล็กนี้ จักต้องมีแถวของตารางเหลี่ยมเท่ากับจำนวนรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าเล็ก ๆ ที่มีอยู่ในแต่ละแถวนั้น

ข้าพเจ้าจักเรียกรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าเล็ก ๆ เหล่านี้ว่า *ช่อง*[๑] และแถวจากบนมาล่างว่า *ทางตั้ง*[๒] และแถวจากขวาไปซ้ายว่า *ทางนอน*[๓] และคำว่า *แถว*[๔] นั้น แสดงว่าเป็นแถวทั้งทางตั้งและทางนอน

ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า จักต้องบรรจุช่องเหล่านั้นด้วยจำนวนเลขตามลำดับจากน้อยไปมาก และเพราะเหตุที่ว่าลำดับจำนวนเลขนั้นไม่มีปัญหาอะไรสำหรับโจทย์นี้ ข้าพเจ้าจะยกตัวเลขธรรมดาขึ้นมาเป็นตัวอย่างก่อน และข้าพเจ้าจะได้ใช้ตัวเลขในหลักหน่วยมาแสดงเป็นจำนวนแรก

ต่อไปนี้เป็นตัวอย่าง ๒ อันแรก คือรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าที่มี ๙ ช่อง กับรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าที่มี ๑๖ ช่อง อันแรกบรรจุตัวเลข ๙ ตัวแรกของหลักหน่วย ตั้งแต่ ๑ ถึง ๙ กับจำนวนเลข ๑๖ อันดับแรก ตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๖ เป็นอันว่าในรูปสี่เหลี่ยม ๙ ช่อง จำนวนรวมของทางตั้งและจำนวนรวมของทางนอน ได้ผลลัพธ์เป็น ๑๕ ทางทแยงก็ได้ ๑๕ เหมือนกัน ในรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่อง จำนวนรวมของทางตั้งและทางนอน ได้ ๑๖ และในทางทแยงก็ได้ ๑๖ เหมือนกัน*

---

[๑] cases

[๒] montants

[๓] gisants

[๔] rang

* ในต้นฉบับเป็นดังนี้ ซึ่งความจริงควรเป็น ๓๔ เข้าใจว่าเป็นความเผอเรอของผู้ตรวจสั่งพิมพ์

4	9	2
3	5	7
8	1	6

1	15	14	4
12	6	7	9
8	10	11	5
13	3	2	16

โจทย์ทำนองนี้แล เขาเรียกกันว่า สี่เหลี่ยมมหัศจรรย์[๑] เพราะอากริ้ปป้าในหนังสือเล่มที่สองของท่าน ชื่อ *Occultà Philôsophia* ตอนที่ ๒๒ ได้บอกให้เรารู้ว่าเขาใช้กันเป็นยันต์[๒] โดยวิธีจารึกลงในแผ่นโลหะต่าง ๆ ความเชี่ยวชาญในการเรียงจำนวนเลขในทำนองนี้ ปรากฏว่าเป็นที่อัศจรรย์สำหรับผู้ที่ไม่รู้ และทึกทักว่าเป็นการประดิษฐ์คิดสร้างของวิญญาณที่มีความวิเศษเหนือมนุษย์ อากริ้ปป้ามิชั่วแต่ได้ให้ตัวอย่างรูปสี่เหลี่ยมไว้แต่เพียง ๒ แบบแรกนี้เท่านั้น ยังได้ให้ไว้อีก ๕ แบบต่อมา คือรูปสี่เหลี่ยม ๒๕ ช่อง ๓๖ ช่อง ๔๙ ช่อง ๖๔ ช่อง และ ๘๑ ช่อง และท่านกล่าวว่ารูปสี่เหลี่ยมทั้ง ๗ แบบนี้ได้อุทิศถวายแด่ดาวพระเคราะห์ทั้ง ๗ ดวง นักเลขคณิตในสมัยนี้เห็นว่าเป็นแต่เพียงการเล่นแบบหนึ่งทางวิชาเลขคณิตเท่านั้น และมิใช่ความลึกลับมหัศจรรย์ในทางอาถรรพเวทแต่ประการใด และพวกเขาได้ค้นหาวิธีทั่วไปในการเรียงตัวเลขเหล่านั้นขึ้น

บุคคลแรกที่ข้าพเจ้าทราบว่าได้คิดค้นขึ้นก็คือ กัสปาร์ บาเชต์[๓] แห่งเมซีเรียค[๔] นักคำนวณที่สร้างชื่อเสียงจากการวิจารณ์ ดิโอฟังต์[๕] อย่างรอบรู้ ท่านได้ค้นพบแบบวิธีอันชาญฉลาดเกี่ยวกับรูปสี่เหลี่ยมจำนวนคี่ กล่าวคือ รวมสี่เหลี่ยมที่มีช่องเป็นจำนวนคี่ แต่ไม่สามารถที่จะค้นพบที่มีจำนวนคู่ได้ ปรากฏในหนังสือขนาด ๘ หน้ายก ที่ท่านได้ให้ชื่อว่า *ปัญหาน่าสนุกกับตัวเลข*[๖]

เมอสิเยอร์แว็งซองต์ ที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวถึงอยู่บ่อย ๆ ในบันทึกของข้าพเจ้า ในเที่ยวเรือตอนขากลับของเรานั้น วันหนึ่งเขาเห็นข้าพเจ้าเรียงเลขอัศจรรย์ตามแบบของบาเชต์เล่นอยู่สนุก ๆ ได้บอกแก่ข้าพเจ้าว่าชาวชมพูทวีปที่เมืองสุรัตนั้นมีความสามารถในการเรียงง่ายดายกว่านัก และได้สอนแบบวิธีของคนพวกนั้นแก่ข้าพเจ้าในกระบวนช่องจำนวนคี่เท่านั้น โดยกล่าวว่าเขาได้ลืมกระบวนจำนวนคู่ไปเสียแล้ว

---

๑ Quarrés Magiques

๒ Talisman

๓ Gaspar Bachet

๔ Meziriac

๕ Diophante นักคณิตศาสตร์ชาวกรีก เกิดที่เมืองอเล็กซานเดรีย มีชีวิตประมาณ ค.ศ. ๓๒๕ - ๔๐๙

๖ Problémes plaisants et délectables qui se font par les nombres

รูปสี่เหลี่ยมอันแรกที่ประกอบด้วย ๙ ช่อง ก็ตรงกับรูปสี่เหลี่ยมของอากริ้ปป้า เป็นแต่เพียงคว่ำทางลงมาเสียเท่านั้น แต่รูปสี่เหลี่ยมช่องคี่อื่น ๆ แตกต่างไปจากแบบของอากริ้ปป้าทั้งสิ้น เขาเรียงจำนวนเลขต่าง ๆ ลงในช่องทันทีทันใด โดยมิได้ลังเลสักนิดเดียว และข้าพเจ้าหวังว่า เขาคงจะไม่เห็นชอบด้วยเป็นแน่ถ้าข้าพเจ้าจะให้หลักเกณฑ์และแบบแสดงของวิธีการนี้ ซึ่งเป็นที่น่าอัศจรรย์ใจในความง่ายดายของมันในสิ่งที่ดูเหมือนว่ายากยิ่งแก่นักคำนวณของเราทั้งหลาย

ข้อ ๑. เมื่อได้แบ่งรูปสี่เหลี่ยมออกเป็นช่องสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ แล้ว ก็วางตัวเลขลงตามอันดับธรรมดา ข้าพเจ้าหมายความว่าเริ่มด้วยเลขหน่วยคือ ๑ แล้วต่อไปด้วย ๒, ๓, ๔ และจำนวนต่อ ๆ ไปโดยลำดับ และเขาวางเลขหน่วยหรือตัวเลขจำนวนแรกโดยอันดับเลขคณิตลงในช่องกลางทางนอนแถวบน

ข้อ ๒. เมื่อวางตัวเลขจำนวนใดลงในช่องสูงสุดในทางตั้ง เขาก็วางตัวเลขจำนวนถัดต่อไปลงในช่องต่ำที่สุดในทางตั้งแถวถัดลงมาทางด้านขวามือ กล่าวคือจากทางนอนแถวบน ก็ลดลงมาสู่ทางนอนแถวล่างในทันทีทันใด

ข้อ ๓. เมื่อวางตัวเลขจำนวนใดลงในช่องสุดท้ายของแถวทางนอน เขาก็วางตัวเลขจำนวนถัดต่อไปในช่องแรกของแถวนอนชั้นบนในทันทีทันใด กล่าวคือ จากด้านตั้งแถวสุดทางขวามือ ก็ย้ายมาทางด้านตั้งแถวแรกทางซ้ายมือในทันที

ข้อ ๔. สำหรับการประกบของตัวเลขจำนวนอื่น ๆ เมื่อได้วางตัวเลขจำนวนใดลงแล้ว ก็วางตัวเลขจำนวนถัดไปลงในช่องทางทแยงหรือทางเฉียงจากต่ำไปหาสูง และจากซ้ายไปขวา จนกระทั่งถึงช่องใดช่องหนึ่งในทางนอนแถวบนสุด หรือช่องท้ายของทางตั้งแถวขวาสุด

ข้อ ๕. ถ้าไปพบทางตันเข้าโดยช่องใดช่องหนึ่ง มีตัวเลขจำนวนใดจำนวนหนึ่งบรรจุอยู่แล้ว ก็ใช้ช่องที่อยู่ข้างใต้ช่องที่เพิ่งบรรจุนั้นทันที แล้วดำเนินการต่อไปในทางทแยงจากต่ำไปหาสูง และจากซ้ายไปขวา

กฎเกณฑ์เพียงไม่กี่ข้อที่จำได้ง่ายนี้ เพียงพอที่จะเรียงรูปสี่เหลี่ยมจำนวนคี่ได้โดยทั่ว ๆ ไปทุกแบบ ตัวอย่างที่นำมาแสดงนี้จะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น

17	24	1	8	15
23	5	7	14	16
4	6	13	20	22
10	12	19	21	3
11	18	25	2	9

รูปสี่เหลี่ยมนี้โดยเนื้อแท้แล้วผิดแผกแตกต่างไปจากแบบของอากริ้ปป้า แบบวิธีของบาเชต์ไม่ลงกันได้ง่ายนัก ตรงกันข้าม แบบวิธีของชมพูทวีปอาจแปลงเป็นแบบของอากริ้ปป้าได้โดยง่าย ชั่วเปลี่ยนแต่ลางประการเท่านั้น

ข้อ ๑. ตั้งเลขหน่วย (คือ ๑) ลงในช่องเบื้องใต้ช่องกลางแล้วเดินเลขต่อไปในทางทแยง จากสูงมาหาต่ำ และจากซ้ายไปขวา

ข้อ ๒. จากช่องล่างที่สุดของทางตั้ง เราผ่านขึ้นไปสู่ช่องสูงที่สุดของทางตั้งที่ถัดกันไปทางด้านขวามือ และจากช่องท้ายที่สุดของทางนอน เรายอ้นกลับมาทางซ้ายมือที่ช่องแรกของทางนอนแถวถัดกันลงไป

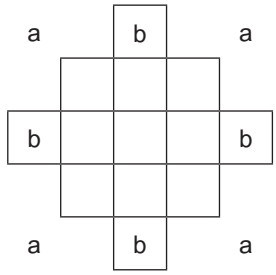
ข้อ ๓. ถ้าทางตัน เราก็ใช้ ๒ ช่องใต้ช่องที่เพิ่งบรรจุ และถ้าไม่มีช่องข้างล่างเหลืออยู่ หรือเหลืออยู่แต่เพียงช่องเดียวในทางตั้งแถวเดียวกันนั้น ก็จำต้องกลับมาต่ออันดับเอาที่ช่องถัดจากช่องที่ว่านี้ ประหนึ่งว่าเป็นช่องที่อยู่ภายใต้ช่องที่ต่ำสุดนั้น

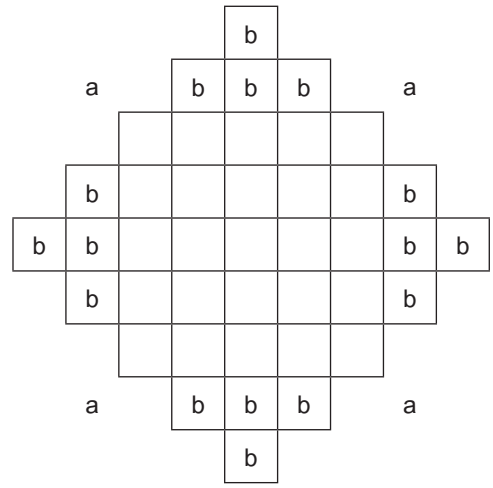
ตัวอย่างจากแบบของอากริ้ปป้า

11	24	7	20	3
4	12	25	8	16
17	5	13	21	9
10	18	1	14	22
23	6	19	2	15

โดยที่บาเชต์มิได้สาธิตกรรมวิธีของตนไว้ ข้าพเจ้าจึงค้นหาดูโดยมิได้เฉลียวใจสักนิดว่าจะไปเหมือนเข้ากับกรรมวิธีของชมพูทวีป แต่เพื่อที่จะเข้าใจถึงการแสดงแบบของข้าพเจ้า ก็จำที่จะต้องให้กรรมวิธีของบาเชต์ไว้ด้วย

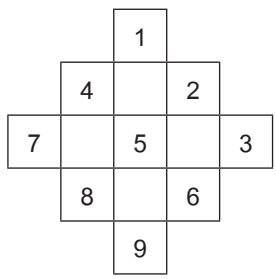
ข้อ ๑. เมื่อได้แบ่งรูปสี่เหลี่ยมออกเป็นช่องแล้ว และเพื่อที่จะบรรจุจำนวนเลขตามอันดับมหัศจรรย์ก่อนอื่นเขาก็เพิ่มด้านทั้ง ๔ ด้านขึ้นตามวิธีนี้ เขาเพิ่มช่องทางด้านนอนขึ้นอีกช่องหนึ่งที่เหนือทางนอนแถวแรก แต่ย่อเข้าไป ๒ ช่อง คือย่อหัวย่อท้ายข้างละ ๑ ช่อง บนแถวทางนอนแถวแรกที่ย่อแล้วนี้ เขาก็ย่อเป็นครั้งที่สองอีก ๒ ช่อง บนแถวทางนอนแถวที่สองที่ย่อแล้วนี้ เขาก็เติมแถวที่สามลงโดยย่อทำนองเดียวกับแถวที่แล้วมา บนทางนอนแถวที่สามที่ย่อแล้ว ก็เติมแถวที่สี่ ดังนี้เรื่อยไปถ้าจำเป็น จนกระทั่งแถวทางนอนด้านบนสุดนั้นเหลืออยู่แต่เพียงช่องเดียว ใต้แถวทางนอนด้านล่างสุด เขาเติมแถวทางนอนย่อหัวย่อท้ายลดหลั่นกันลงไป ในที่สุด ทางแถวด้านตั้งแถวแรกด้านซ้ายมือ และทางแถวด้านตั้งแถวสุดท้ายทางด้านขวามือก็ดำเนินการเติมแถวทางตั้งโดยย่อหัวย่อท้ายทำนองเดียวกันนี้

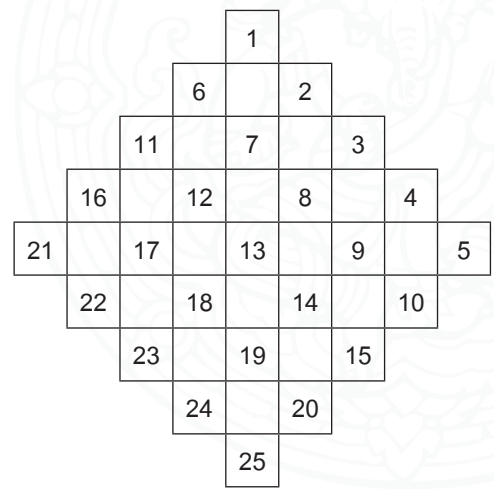

a a คือรูปสี่เหลี่ยม ๙ ช่องกับรูปสี่เหลี่ยม ๒๕ ช่อง b b คือจำนวนช่องที่เพิ่มขึ้น

เมื่อเพิ่มช่องสี่เหลี่ยมขึ้นดังนี้แล้ว บาเชต์ก็วางจำนวนเลขตามอันดับธรรมดาเท่าจำนวนช่องที่มีอยู่ โดยวิธีดังต่อไปนี้

ในข้อกำหนดดังนี้ เราจะเห็นได้ว่าช่องที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงนั้นบรรจุ (ตัวเลข) สลับช่องกันอยู่ และช่องว่างก็สลับกันกับช่องในทางทแยงทั้งสองด้านนั้นมีตัวเลขบรรจุเต็มอยู่ ช่องที่บรรจุนั้นมิได้รับการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใดในการดำเนินงานขั้นต่อไป และช่องในทางทแยงมุมก็คงที่ดังที่เป็นอยู่ในช่องที่เพิ่มขึ้น แต่สำหรับช่องในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงที่ยังว่างอยู่นั้น จะต้องนำเอาตัวเลขในช่องที่เพิ่มมาเติมลงให้เต็ม โดยย้ายตัวเลขในทางตั้งจากช่องล่างขึ้นไปไว้ช่องบน และจากช่องบนลงไปช่องล่าง ส่วนในด้านทางนอน ก็ย้ายช่องขวาไปบรรจุลงในช่องซ้าย และย้ายจากช่องซ้ายไปบรรจุลงในช่องขวา คือบรรจุลงในช่องของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงที่ว่างอยู่ ฉะนั้นในรูปสี่เหลี่ยม ๙ ช่องซึ่งมีด้านละ ๓ ช่องนั้น เลข ๑ ซึ่งอยู่ในช่องเพิ่มชั้นบน จะย้ายมา

อยู่ในช่องที่ ๓ ชั้นล่างในทางตั้งแถวเดียวกัน เลข ๙ ที่อยู่ในช่องเพิ่มชั้นล่างย้ายไปอยู่ ณ ช่องที่ ๓ ชั้นบนในทางตั้งแถวเดียวกัน เลข ๓ ที่อยู่ในช่องเพิ่มทางด้านขวา ย้ายไปอยู่ทางซ้ายมือช่องที่ ๓ ในทางนอนแถวเดียวกัน และในที่สุด เลข ๗ ซึ่งอยู่ในช่องเพิ่มทางด้านซ้ายมือ ย้ายไปอยู่ทางขวามือในช่อง ๓ ของทางนอนแถวเดียวกันนั้น

เช่นเดียวกับรูปสี่เหลี่ยม ๒๕ ช่อง ซึ่งมีอยู่ด้านละช่องนั้น จำนวนเลขที่อยู่ในช่องเพิ่มชั้นบนย้ายลงมา ๕ ช่องในทางตั้งแถวเดียวกัน ตัวเลขในช่องเพิ่มทางด้านขวา ย้ายไปทางซ้าย ๕ ช่องในทางนอนแถวเดียวกัน และตัวเลขในช่องเพิ่มทางด้านซ้ายย้ายไปทางขวา ๕ ช่องในทางนอนแถวเดียวกัน คงเป็นเช่นนี้ในรูปสี่เหลี่ยมทั้งหลายที่มีอัตราส่วนเหมือนกันหมด และกลายเป็นเลขมหัศจรรย์ไป*

คำนิยาม

ข้อ ๑. ในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มของบาเชต์ แถวที่เพิ่มจะเรียกว่า *แถวประกอบ*[๑] แถวที่แท้ของรูปสี่เหลี่ยมซึ่งจำนวนเลขในแถวที่เพิ่มจักต้องถูกโยกย้าย และแถวที่จักต้องรับจำนวนเลขในแถวประกอบนั้นจะเรียกว่า *แถวพร่อง*[๒] อนึ่ง ตามแบบวิธีของบาเชต์นั้น จำนวนเลขในช่องที่เพิ่มแต่ละจำนวนเท่าที่มีอยู่จะต้องย้ายไปสู่ช่องในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง จึงเป็นอันว่าแถวพร่องแต่ละแถวจะอยู่ห่างจากแถวประกอบของตนเท่าจำนวนช่องที่มีอยู่แต่ละด้านในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงนั้น

ข้อ ๒. เพราะเหตุที่ว่ารูปสี่เหลี่ยมตัวจริง กล่าวคือรูปสี่เหลี่ยมที่จะต้องเติมจำนวนเลขมหัศจรรย์ให้เต็มนั้น รวมอยู่ในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น ข้าพเจ้าจึงจะพิจารณารวมไปกับรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นนั้น และข้าพเจ้าจะเรียกแถวกับแถวทแยงของรูปสี่เหลี่ยมผสมนี้ กับแถวและแถวทแยงของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงตามที่เคยเรียกมา แต่แถวของรูปสี่เหลี่ยมผสมนั้น ไม่ว่าจะเป็นในทางนอนหรือทางตั้ง จะรวมกับช่องที่เพิ่มขึ้นทั้งสองด้านนั้นด้วย เพราะว่าจำนวนเลขที่อยู่ในช่องที่เพิ่มขึ้นนั้น มิได้ออกไปจากแถวนอนหรือแถวตั้งของตนเลย ในเมื่อย้ายไปสู่รูปสี่เหลี่ยมตัวจริงตามแบบวิธีของบาเชต์

---

* เมื่อย้ายแล้วจะได้ผลลัพธ์ดังนี้

4	9	2
3	5	7
8	1	6

11	24	7	20	3
4	12	25	8	16
17	5	13	21	9
10	18	1	14	22
23	6	19	2	15

[๑] compléments

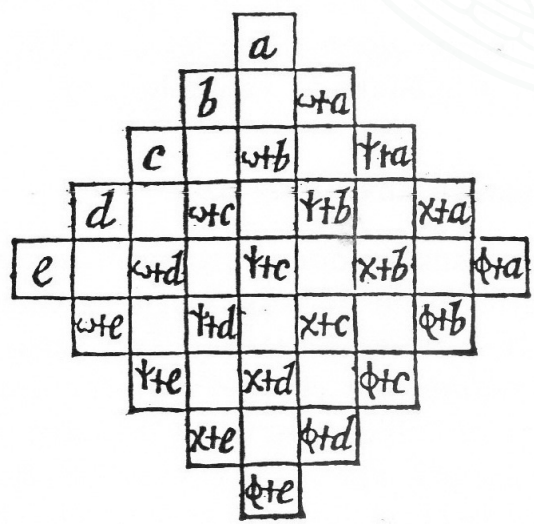
[๒] défaillants

ข้อ ๓. แถวทแยงมุมของรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นเป็นทางตั้งมัธยมกับทางนอนมัธยมของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงและเป็นแถวจำพวกเดียวเท่านั้นที่มิได้พร่อง และไม่จำต้องรับตัวเลขจากแถวประกอบ ตามวิธีคำนวณของบาเชต์ ตัวเลขในแถวเหล่านี้มิได้เพิ่มหรือมิได้พร่องแต่ประการใด เพียงแต่ย้ายจำนวนเลขในช่องของตนลางช่องไปสู่ช่องอื่นเท่านั้น

ข้อ ๔. โดยเหตุที่รูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นมีแถวไปในอีกทางหนึ่ง ซึ่งมิใช่แถวของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง ข้าพเจ้าจึงเรียกแถวเหล่านั้นว่า *แถวข้าง*[๑] และแถวสกัด[๒] แถวข้างลงจากซ้ายไปขวา เช่น แถวเลข ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ ในตัวอย่างข้างต้นนี้ แถวสกัดจากขวาไปซ้าย เช่น แถวเลข ๑, ๖, ๑๑, ๑๖, ๒๑ ในตัวอย่างอันเดียวกันนั้น

เตรียมการสาธิต

โจทย์เลขรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์มีอยู่ ๒ ประการ ประการแรกก็คือ แถวตั้งกับแถวนอน แต่ละแถวนั้นมีเลข เมื่อรวมกันแล้วมีจำนวนรวมเท่ากัน และประการที่สองคือ แถวทแยงแต่ละแถวนั้น จำนวนเลขรวมกันแล้วได้เท่ากันเช่นเดียวกัน ข้าพเจ้าจะยังไม่พูดถึงปัญหาประการหลังในตอนนี้ แต่ไม่ใช่ว่าข้าพเจ้ามิได้คิดค้นมา เพราะว่าเพื่อจะไขปัญหาประการแรกนั้น จำนวนเลขทั้งหมดที่จะต้องบรรจุลงในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์นั้นไม่จำเป็นจะต้องเรียงลำดับต่อกันไป ชั่วแต่ว่าให้จำนวนเลขในแถวข้างเรียงลำดับกันไปกับแถวข้างอื่น ๆ เท่านั้นก็พอแล้ว ข้าพเจ้าจะหมายจำนวนเลขลำดับต้น ๆ ของแต่ละแถวข้างด้วยตัวอักษรละติน และความแตกต่างระหว่างจำนวนเลขในแถวข้างแถวเดียวกันนั้นด้วยอักษรกรีก และเพื่อให้จำนวนเลขของแถวข้างหนึ่ง ๆ เรียงลำดับกันไปกับแถวข้างอื่น ๆ ข้าพเจ้าจะหมายข้อแตกต่างระหว่างจำนวนเลขของแต่ละแถวด้วยอักษรกรีกเช่นเดียวกัน

[๑] bandes

[๒] barres

ข้อ ๑. ไม่มีข้อห้ามใดที่เครื่องหมาย (-) จะแทนที่ด้วยเครื่องหมาย (+) หรืออยู่ข้างหน้าข้อแตกต่างของตัวเลขดังกล่าวทุก ๆ ที่ หรือเฉพาะบางที่ ขอแต่ให้เครื่องหมายอย่างเดียวกันนั้นอยู่ข้างหน้าข้อแตกต่างที่เหมือนกันในแถวข้างแต่ละแถวก็แล้วกัน ด้วยประการฉะนี้ อัตราส่วนจำนวนเลขก็จะไม่เปลี่ยนแปลงไปแต่ประการใด

ข้อ ๒. รูปสี่เหลี่ยมรูปหนึ่งยิ่งใหญ่ขึ้นเท่าใด ก็จะมีอักษรละตินกับอักษรกรีกมากขึ้นเท่านั้น แต่แถวข้างแต่ละแถวจะมีแต่อักษรละตินตัวเดียวกับอักษรกรีกทุกตัว และอักษรละตินจะแตกต่างกันออกไปทุกแถวข้าง ตรงกันข้ามกับแถวสกัดแต่ละแถวจะมีอักษรละตินทุกตัวและทุกแถวยกเว้นแถวแรกเท่านั้นจะมีอักษรกรีกตัวหนึ่ง ซึ่งแตกต่างกันออกไปทุกแถวสกัด

การสาธิต

ต่อจากนั้น ก็มีผลติดตามมาดังนี้

ข้อ ๑. แถวทแยงมุมของรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นแต่ละช่อง มีอักษรละตินกับอักษรกรีกด้วยกันทั้งสิ้น เพราะแต่ละแถวทแยงมุมก็มีช่องข้างช่องหนึ่ง และมีช่องของแถวสกัดช่องหนึ่ง และช่องของแถวข้างมีอักษรละตินทุกช่อง ช่องในแถวสกัดก็มีอักษรกรีกอยู่ทุกช่อง จำนวนรวมของช่องแถวทแยงมุมนั้นได้ผลลัพธ์เท่ากันโดยยึดเอาอักษรละตินกับอักษรกรีกทุกตัวครั้งละหน อนึ่ง ช่องทแยงมุมทั้งสองแถวนี้เป็นแถวตั้งแถวหนึ่งกับแถวนอนอีกแถวหนึ่งในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ เพราะว่าในการดำเนินการตามแบบวิธีของบาเชต์นั้น จำนวนรวมไม่เปลี่ยนแปลงไปในทางเสียหรือทางได้แต่ประการใด ดังที่ข้าพเจ้าได้ให้ข้อสังเกตไว้แล้ว

ข้อ ๒. โดยที่แถวของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง ไม่ว่าจะเป็นทางนอนหรือทางตั้ง ต่างอยู่ห่างจากแถวประกอบของตนเท่าที่มีจำนวนช่องทางด้านรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง ผลที่ติดตามมาก็คือ แถวข้างกับแถวสกัดที่เริ่มต้นด้วยแถวประกอบหรืออยู่เหนือแถวประกอบนั้นเอื้อมไม่ถึงกัน กล่าวคือไม่มีช่องในแถวพร่องของแถวประกอบ และแถวข้างกับแถวสกัดที่เริ่มต้นด้วยแถวพร่องหรืออยู่เหนือแถวพร่อง ก็ไม่มีช่องในแถวประกอบของตนเลย ฉะนั้นตัวอักษรในแถวพร่องจึงแตกต่างกันทั้งหมดกับตัวอักษรในแถวประกอบ เพราะเหตุว่าแถวข้างแต่ละแถวก็มีอักษรละตินต่าง ๆ กัน และแถวสกัดแต่ละแถวก็มีอักษรกรีกแตกต่างกันอยู่ แต่เพราะเหตุว่าแถวข้างกับแถวสกัดทุกแถวต่างมีช่องของตนอยู่ในแถวพร่องหรือในแถวประกอบทุกแถว ฉะนั้นจึงไม่ว่าจะเป็นแถวพร่องแถวใดจะมีอักษรบรรจุอยู่เต็ม ในเมื่อจะได้รับจากแถวประกอบของตน ก็จะได้อักษรละตินทั้งสิ้น เพราะว่าแถวข้างทุกแถวที่ถูกผ่านโดยแถวพร่องแถวใด หรือถูกผ่านโดยแถวประกอบของตน ได้ทิ้งอักษรละตินไว้จึงจะมีแต่ตัวอักษรกรีกเหลืออยู่ทุกช่อง เพราะว่าแถวข้างทุกแถวที่ถูกผ่านโดยแถวพร่องแถวใด หรือถูกผ่าน

โดยแถวประกอบของตน ก็จะละอักษรกรีกทุกตัวไว้ ด้วยประการฉะนี้ แถวพร่องทุกแถวก็จะมีจำนวนรวมเท่ากันหมดในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ และมีจำนวนรวมเท่ากันหมดในทางทแยงของรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นแถวที่ไม่พร่องเพียง ๒ แถวเท่านั้นในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง

แบบวิธีนี้ไม่เหมาะที่จะใช้แก่รูปสี่เหลี่ยมช่องคู่

การสาธิตที่ข้าพเจ้าได้แสดงมานี้ เหมาะที่จะใช้แก่รูปสี่เหลี่ยมช่องคู่เช่นเดียวกับรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่ ในประการที่ว่าในรูปสี่เหลี่ยมเพิ่มที่เป็นช่องคู่นั้น แถวพร่องทุกแถวและแถวประกอบของมันมีจำนวนรวมเท่ากับจำนวนรวมของแถวหนึ่งในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์อันจะพึงมี แต่มีความไม่สะดวกอยู่อย่างหนึ่งสำหรับรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ ในประการที่ว่าจำนวนช่องที่เพิ่มมีเลขจำนวนอื่นที่ควรจะได้ไปบรรจุอยู่ในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงนั้นไปบรรจุอยู่ เพราะเหตุว่าช่องทุกช่องเต็มเสียแล้ว ที่มาเป็นแถวคู่หลังช่องเต็ม และโดยที่ในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ ช่องในแถวพร่องมาเป็นแถวคู่หลังจากช่องในแถวประกอบ แถวพร่องจึงห่างจากแถวประกอบเท่าจำนวนช่องที่รูปสี่เหลี่ยมมีทางด้านข้าง และด้านข้างของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ย่อมมีช่องเป็นจำนวนคู่ทั้งสิ้น*

ว่าด้วยช่องทแยงมุมในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ช่องคี่

เป็นที่แจ่มแจ้งตามแบบวิธีของบาเชต์ว่า เป็นที่เข้าใจกันแล้วว่าช่องทแยงมุมจะคงรูปอยู่อย่างนั้นตามฐานที่ตั้งของจำนวนเลขในช่องที่เพิ่มขึ้น และสิ่งนี้จะเป็นความจริงเสมอไปชั่วแต่เราจะอนุมานว่า จำนวนเลขในช่องตรงกลางของแต่ละแถวข้างนั้นมีความแตกต่างโดยเท่า ๆ กันเมื่อเทียบดูเป็นคู่ ๆ ไป อันเป็นเงื่อนไขที่พบในโจทย์ธรรมดาของรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ ในกรณีที่ต้องการให้มีสัดส่วนอันเท่า ๆ กัน ของตัวเลขสืบเป็นระยะไป Alternando จำนวนมัธยมของแต่ละแถวข้าง จักเป็นอัตราปานกลางระหว่างตัวเลขในแถวข้างแถบเดียวกันเมื่อเทียบกันเป็นคู่ ๆ ไป และโดยทำนองนี้ อัตราปานกลางนี้จะทวีครั้งขึ้นเรื่อยไปเท่าจำนวนช่องที่มีอยู่ในแถวข้างหรือแถวสกัด ซึ่ง (ก็มีลักษณะ) เหมือน ๆ กันทั้งสองชนิดนั้น เมื่อบวกกันเข้าแล้วก็จะได้จำนวนรวมเท่ากันในแถวข้างและแถวสกัด ฉะนั้นอัตราปานกลางของแถวข้าง ทวีครั้งขึ้นเรื่อยไปเท่าจำนวนช่องที่มีอยู่ หรือในลักษณะอย่างเดียวกันในด้านข้างของรูปสี่เหลี่ยมจะมีจำนวนรวมเท่ากันกับจำนวนรวมของรูปสี่เหลี่ยมซึ่งบวก (อัตราปานกลาง) ขึ้นเพียงครั้งเดียว ก็จะมีจำนวนรวมเท่ากับแถวหนึ่งของรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ และก็เป็นอย่างเดียวกันสำหรับอัตราปานกลางในแถวสกัด เพราะเหตุว่าอัตราปานกลางของแถวข้างนั้นเป็นทางทแยงมุม และอัตราปานกลางของแถวสกัดเป็นที่ทางทแยงมุมเหมือนกัน จึงพิสูจน์ได้ว่า

---

* ข้าพเจ้าแปลไปตามเนื้อผ้า แต่ขอยอมรับว่ามันสับสนจนไม่เข้าใจสักนิดเดียว

ทางทแยงมุม (หรือเส้นผ่าศูนย์กลาง) นั้นถูกต้อง โดยอาศัยพิจารณาที่ตั้งของจำนวนเลขในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มนั้นแล ชั่วแต่ว่าให้อัตราปานกลางของแถวข้างนั้นมีสัดส่วนเป็นจำนวนมัธยมของตัวเลขเท่า ๆ กันทุกจำนวนในด้านข้าง ในเมื่อนำมาเทียบเป็นคู่ ๆ ไปเท่านั้น

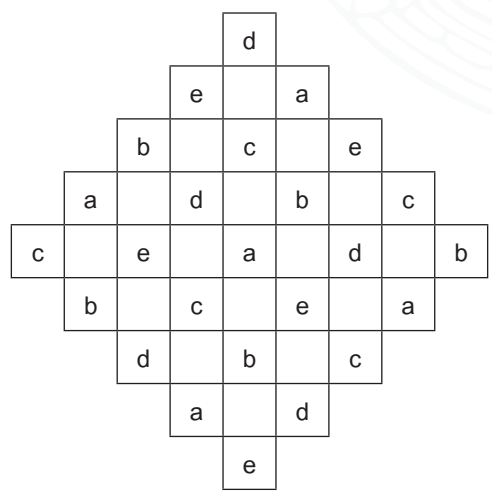
อนึ่ง โดยที่ในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ที่เพิ่มขึ้นนั้น หามีรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงหรือเส้นทแยงมุมของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงไม่ เพราะว่าแถวข้างของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ไม่มีจำนวนมัธยม จึงเป็นเหตุผลประการหนึ่งที่แสดงให้ประจักษ์ว่าแบบวิธีนี้หาเหมาะแก่รูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ไม่

วิธีแปรรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์โดยรูปสี่เหลี่ยมเพิ่มของบาเชต์

ข้อ ๑. โดยการแปรอันดับจำนวนในแถวข้าง หรือในแถวสกัด ชั่วแต่ให้อันดับที่หยิบยกขึ้นมานั้นเป็นอันดับเดียวกันในทุกแถวข้างหรือทุกแถวสกัดก็แล้วกัน ทั้งนี้ก็เพื่อให้อันดับของจำนวนในแถวข้างแถวหนึ่งหรือแถวสกัดแถวหนึ่งนั้น มีอัตราสัดส่วนอันเท่ากันกับแถวข้างหรือแถวสกัดอื่น แต่จะต้องมิให้แถวทแยงมุมแถวใดขาดจำนวนเลขที่มีอยู่ในแถวของตนไปได้

ข้อ ๒. หรือว่า (ซึ่งก็ได้ผลเป็นอย่างเดียวกัน) ด้วยการแปรอันดับในแถวข้างต่อแถวข้างด้วยกัน และแปรอันดับในแถวสกัดต่อแถวสกัดด้วยกันในช่องสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น ทั้งนี้ไม่เป็นการกระทบกระเทือนต่ออัตราสัดส่วน อันเป็นรากฐานของการสาธิตข้างต้นนั้นแต่ประการใดเลย แต่ให้พึงสำเหนียกว่า อย่าได้ไปแตะต้องแถวข้างกับแถวสกัดอันเป็นแถวทแยงมุมทั้งสองแถวนั้นเข้าเป็นอันขาด

ข้อ ๓. โดยมิวางจำนวนแรกของแต่ละแถวลงในช่องแรกของแต่ละแถวข้าง ตัวอย่างเช่น

d, a, e, c, b เป็นอักษรห้าตัวของแถวข้างแถวแรก ซึ่งกำหนดอันดับเอาเองตามชอบใจ และซึ่งอยู่ในช่องแรกของแถวข้างแถวแรกนั้น ไม่ปรากฏอยู่ในช่องแรกของแถวข้างแถวใดอีก แต่ไปปรากฏอยู่ที่ช่อง ๔ ของแถวข้างที่ ๒ ช่องที่ ๒ ของแถวข้างที่ ๓ ช่องที่ ๕ ของแถวข้างที่ ๔ และในช่องที่ ๓ ของแถวข้างที่ ๕ อนึ่ง การวางอักษรตัวต่อไปหรือการจัดอันดับอักษรนั้น ต้องกระทำให้เหมือน ๆ กันทุกแถวข้าง แต่เพราะเหตุที่ในแถวข้าง อักษร d อยู่ในช่องที่ต่ำกว่าแถวแรก จึงไม่มีช่องเหลืออยู่ข้างใต้ที่จะบรรจุอักษรตัวถัดต่อไปได้ ช่องต้น ๆ ของแถวข้างจึงต้องไปเข้าอันดับต่อจากแถวสุดท้าย และในกรณีเช่นนี้ให้พึงถือว่าเป็นช่องสุดท้ายของแถวข้างแถวนั้นแล้ว เป็นกรณีที่จะต้องจดจำไว้ให้แม่นยำ

ถ้าใครเรียงจำนวนเลขแต่ละแถวข้างในรูปเหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น ดังที่ข้าพเจ้าได้ใช้อักษร a, b, c, d, e เรียงลงในแถวข้างของรูปสี่เหลี่ยมนี้ และดำเนินการต่อไปตามแบบของบาเชต์ กล่าวคือนำเอาจำนวนเลขในช่องที่เพิ่มขึ้นไปบรรจุลงในช่องว่างของรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงไซร้ รูปสี่เหลี่ยมตัวจริงก็จะกลายเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ไป อย่างน้อยที่สุดก็ทางด้านแถวนอนกับแถวตั้ง ด้วยว่าข้าพเจ้ายังมิได้กล่าวถึงด้านทแยงมุมที่ผ่าศูนย์กลางด้วย

ข้าพเจ้าจะเรียกช่องที่บรรจุอักษรตัวเดียวกันกับอักษรในช่องแรกของแถวข้างแถวแรกว่า *ช่องสำคัญ* (case capitale) โดยเรียกช่องแรกของแถวข้างแถวแรกว่า ช่องสำคัญอันที่หนึ่ง

เตรียมการสาธิต

ข้อ ๑. จะต้องสังเกตในเมื่อเรียงตัวอักษรเหล่านั้น หลังจากที่ได้เลือกช่องสำคัญของแถวข้างแถวที่ ๒ ใกล้ตัวอักษรในแถวข้างแถวที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าจะเรียกว่า *อักษรดรรชนี* (letter d' indication) เป็นอันว่าช่องสำคัญช่องที่ ๒ นี้เป็นช่องที่ ๒ ของแถวสกัดซึ่งเริ่มต้นด้วยอักษรดรรชนีนั้นด้วย ต่อไปก็เลือกช่องสำคัญของแถวข้างแถวที่ ๓ อันใกล้ชิดกับอักษรในแถวข้างแถวที่ ๒ ทำนองเดียวกับอักษรดรรชนีตัวแรก ดังนี้ ช่องสำคัญช่องที่ ๓ นี้จึงเป็นช่องที่ ๓ ของแถวสกัดอันเป็นอักษรดรรชนีตัวที่ ๒ เราปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันแก่ช่องสำคัญของแถวข้างทุกแถวโดยอาศัยอักษรดรรชนีของแถวข้างแถวต้น ๆ ผลที่ติดตามมาก็คือมีช่องสำคัญเท่ากับจำนวนแถวข้าง ไม่มีมากไปกว่านั้น

ยังปรากฏอีกว่า มิชั่วแต่อักษร d จะอยู่ใต้อักษร c เสมอไปในแถวสกัดแถวเดียวกันเท่านั้น แต่อักษรตัวอื่น ๆ ก็อยู่ใต้อักษรตัวเดียวกันในแถวสกัดแถวเดียวกันอีกด้วย และตัวอักษรก็เรียงอันดับกันอยู่ในทุก ๆ แถวสกัด ทำนองเดียวกับที่เรียงอันดับกันอยู่ในทุก ๆ แถวข้าง แม้ว่าอันดับตัวอักษรในแถวสกัดจะมิเป็นเช่นเดียวกันกับอันดับอักษรในแถวข้างก็ตาม

ข้อ ๒. การเลือกช่องสำคัญในแถวอื่น ๆ นั้น มิได้เป็นไปตามอำเภอใจโดยสิ้นเชิง เพื่อที่จะปรับมันให้เข้าระเบียบ จะต้องเอาใจใส่ต่อจำนวนเลขแถวในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริงเป็นประมาณ ซึ่งมีจำนวนอยู่ ๕ แถว ดังตัวอย่างข้างต้น และซึ่งเป็นรากแห่งกำลังสองของจำนวนนั้นอยู่เสมอ อันแสดงถึงความมากมูลของจำนวนช่องในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง ซึ่งต่อไปข้าพเจ้าจะเรียกว่า *รากแห่งกำลังสอง* (racine du quarré)

เลือกจำนวนใดจำนวนหนึ่งตามความพอใจของท่าน ชั่วแต่ให้มีมูลค่าต่ำกว่ารากแห่งกำลังสองก็แล้วกัน และเป็นตัวประกอบประถม (nombre premier) ของรากเดียวกันนั้น กับเมื่อให้เพิ่มอีก ๒ แต้ม ก็ยังเป็นตัวประกอบประถมของรากแห่งกำลังสองนั้นอยู่ โดยเลขจำนวนนี้แลที่เราจะกำหนดการเลือกช่องสำคัญช่องที่ ๒ และเราจะเรียกมันต่อไปว่า *จำนวนกำหนด* (nombre déterminant)

ช่องสำคัญช่องที่ ๒ มิพึงเป็นช่องที่ ๒ ของแถวข้างแถวที่ ๒ เพราะเหตุว่าช่องที่ ๒ นี้ ตั้งอยู่ในแถวทแยงมุมทางขึ้นของรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น และมิพึงมีตัวอักษรที่เหมือนกัน ๒ ตัวในแนวทแยงมุมของรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นไม่ว่าจะเป็นในทางใด และโดยเหตุที่ช่องสำคัญช่องที่ ๑ ได้อยู่ในแนวทแยงมุมทางด้านขึ้นอยู่แล้ว ช่องสำคัญช่องที่ ๒ จึงอยู่ที่ตรงนั้นไม่ได้ ตรงกันข้ามจะต้องให้ช่องที่ท่านเลือกในแถวข้างแถวที่ ๒ ให้เป็นช่องสำคัญช่องที่ ๒ นั้น อยู่ห่างจากช่องที่ ๒ ของทางทแยงมุม เท่าที่จำนวนกำหนดของท่านจะมีหน่วย (unites) และในขณะเดียวกันช่องสำคัญที่ ๒ ของท่านจะต้องอยู่ห่างจากช่องสำคัญช่องที่ ๑ เท่าจำนวนช่องในทางนอนที่จำนวนกำหนดของท่าน + ๒ จะพึงมีหน่วย ดังในตัวอย่างข้างต้น ช่องสำคัญช่องที่ ๒ คือช่องในแถวข้างแถวที่ ๒ อันเป็นที่อยู่ของอักษร d นั้น เป็นช่องที่ ๒ ต่อจากช่องที่อยู่ในแถวทแยงมุมทางขึ้น และอยู่ในช่องที่ ๔ ของแถวทางนอนใต้ช่องสำคัญช่องที่ ๑ ซึ่งโดยลำพังนั้นถือว่าเป็นช่องในแถวนอน และจำนวน ๒ ที่กำหนดช่องสำคัญช่องที่ ๒ เป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ ซึ่งเป็นรากแห่งกำลังสอง และ ๒ + ๒ คือ ๔ ก็ยังเป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ อยู่ ช่องที่ ๓ ของแถวข้างแถวที่ ๒ จึงเป็นช่องแรกที่ห่างจากแถวทแยงมุมทางขึ้น และที่ตรงนี้เองจะต้องเริ่มต้นนับความห่างของช่องอื่น ๆ เพื่อที่จะให้ช่องที่ ๑ ของแถวข้างแถวที่ ๒ อยู่ห่างจากช่องที่ ๒ มากที่สุดในทางหนึ่ง แม้ว่าถ้านับไปในทางตรงกันข้าม มันจะมาอยู่ประชิดติดกันก็ตาม

ตามตัวอย่างข้างต้นนี้ โดยรากแห่งกำลังสองเป็น ๕ ท่านอาจใช้ ๑, ๒ หรือ ๔ อันจะทำให้ท่านได้ ๓ ช่องต่าง ๆ กัน ซึ่งท่านอาจทำเป็นช่องสำคัญช่องที่ ๒ ของท่านได้ ๑ เป็นจำนวนต้นต่อ ๕ และ ๑ + ๒ คือ ๓ ก็ยังเป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ อยู่ และ ๑ ก็จะให้ช่องที่ b อยู่แก่ท่าน ห่างจากช่องในแถวนอนของช่องสำคัญช่องที่หนึ่ง ๓ ช่อง ๒ เป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ และ ๒ + ๒ คือ ๔ ก็ยังเป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ อยู่ และ ๒ จะให้ช่องที่ตัว d อยู่แก่ท่าน ห่างจากช่องในแถวนอนของช่องสำคัญช่องที่หนึ่ง ๔ ช่อง ๓ เป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ แต่โดยที่ ๓ + ๒ เท่ากับ ๕ อันมิใช่ตัวประกอบประถมแก่ ๕ ในตัวอย่างนี้

๓ จึงให้แก่ท่านได้แต่ช่องสำคัญที่จอมปลอมเท่านั้น ๔ เป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ และ ๔ + ๒ คือ ๖ ก็เป็นตัวประกอบประถมแก่ ๕ เหมือนกัน แต่จาก ๖ จะต้องเอา ๕ ซึ่งเป็นรากออกเสีย คงเหลือ ๑ และ ๔ จะให้ช่องที่ e อยู่แก่ท่าน เป็นช่องที่ ๔ ห่างจากช่องของแนวทแยงมุมทางขึ้นห่างจากช่องในแถวนอนของช่องสำคัญช่องที่หนึ่ง ๑ ช่อง จำนวน ๔ จึงทำให้ท่านเข้าระเบียบของบาเชต์ ซึ่งนำเอาช่องสำคัญทั้งหมดไปไว้ในแถวสกัดแถวแรก และทุกครั้งที่ท่านใช้จำนวนกำหนดด้วยจำนวนที่น้อยหน่วยกว่ารากแห่งกำลังสองท่านก็จะเข้าอยู่ในระเบียบของบาเชต์ทุกครั้งไป

ข้อ ๓. ผลที่ติดตามมาก็คือ ทางทแยงทุมด้านขึ้นจะไม่มีช่องสำคัญเลย นอกจากช่องแรกที่มีอยู่ก่อนแล้ว และด้วยประการฉะนี้ก็จะไม่มีอักษรที่ซ้ำกันในช่องสำคัญทั้งหมด เพื่อพิสูจน์ เราสันนิษฐานเอาว่าแถวข้างของเรายื่นออกไปทางด้านขวามือเพียงพอ เพื่อก่อให้เกิดช่องทแยงมุมใหม่ขึ้นอีกได้ตามที่เราต้องการ และหมายแถวตั้งหรือแถวทางขึ้นซึ่งอยู่ห่างจากช่องทแยงทุมทางขึ้นกว่ารากแห่งกำลังสองของหน่วย กล่าวคือที่จะเป็นแถวที่ ๕ ทางขวามือของช่องทแยงมุมทางขึ้น ถ้ารากแห่งกำลังสองนั้นเป็น ๕ และในระยะห่างเท่ากันกับแถวทางขึ้นที่หมายไว้แล้วนี้ ให้หมายแถวที่ ๒, ๓ และ ๔ ต่อไปโดยให้มีระยะห่างเท่ากันเสมอ จนกระทั่งแถวตั้งหรือแถวทางขึ้นทุกแถวได้รับการหมายไว้ทั่วถ้วนเท่าจำนวนที่มีหน่วยอยู่ ในกรณีเช่นนี้ โดยที่จำนวนกำหนดกับรากแห่งกำลังสองมีตัวหารร่วมกันด้วยหน่วยเท่านั้น ฉะนั้นแถวทางขึ้นแถวสุดท้ายที่ได้รับการหมายไว้ จึงเป็นแถวเดียวที่ระยะนับจากทางทแยงมุมทางขึ้นนั้นพึงหารได้ด้วย

สันนิษฐานอีกว่า เมื่อบัดนี้ทางแถวข้างยื่นออกไปมากพอแล้ว เราก็หมายช่องสำคัญไว้ทันที และโดยมิต้องย้อนกลับไปสู่ช่องแรก ๆ ของแถวข้างเป็นอันขาด ดังที่ต้องกระทำก่อนที่ทางแถบด้านข้างจะได้ยื่นออกไป เพราะว่าถ้าฉะนั้นแล้วก็จะไม่มีช่องหลังช่องสำคัญพอสำหรับที่จะรับอักษรตัวต่อ ๆ ไปได้ ข้าพเจ้าว่าในการสันนิษฐานดังนี้ ก็ไม่มีแถวทางขึ้นแถวใดที่หมายไว้ว่าจะมีช่องสำคัญ นอกจากแถวสุดท้ายแถวเดียว เพราะว่ามันเป็นแถวทางขึ้นแถวเดียวที่หมายไว้ ซึ่งระยะห่างจากช่องทแยงมุมทางขึ้นมาถึงช่องนี้นั้น อาจหารได้ด้วยจำนวนกำหนดโดยนัยเดียวกันกับแถวทางขึ้นซึ่งมีช่องสำคัญ ก็อยู่ห่าง (เช่น ช่องที่ ๑ ของช่องทแยงมุมทางขึ้นช่องที่ ๒ ของแถวที่ ๑ ช่องที่ ๓ ของแถวที่ ๒ ดังนี้เรื่อยไป) เท่าที่จำนวนกำหนดมีหน่วย ผลที่ติดตามมาก็คือไม่มีแถวทางขึ้นแถวใดมีช่องสำคัญนอกจากความห่าง ตั้งแต่แถวทแยงมุมไปหาตนที่จะหารด้วยจำนวนกำหนดไม่ได้ จึงพิสูจน์ได้ว่า ไม่มีช่องในแถวทางขึ้นที่หมายไว้ช่องใดเป็นช่องสำคัญเลย นอกจากแถวท้ายแถวเดียว และช่องสำคัญ (ที่แถวสุดท้าย) มีนี้ ก็จะเป็นช่องแรกนอกเหนือไปจากช่องที่จำเป็นแก่รูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นของท่าน ด้วยเหตุว่าเมื่อนับช่องสำคัญช่องที่ ๑ แล้ว ก็จะมีช่องอื่น ๆ อีกก่อนหน้าช่องนี้ เท่าที่รากแห่งกำลังสองมีหน่วย

อนึ่ง เมื่อท่านหมายช่องสำคัญไว้ในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นตามแบบวิธีที่ข้าพเจ้าให้ไว้ข้างต้นนี้ จนเมื่อท่านไปถึงช่องสุดท้ายของแถวด้านข้างแถวใดแถวหนึ่งแล้ว ท่านก็จะต้องย้อนกลับมาที่ช่องแรกของแถวนั้น เป็นทำนองว่าเป็นช่องที่อยู่ถัดจากช่องสุดท้ายไป ท่านไม่ต้องทำอะไรอย่างอื่นนอกจากวางช่องสำคัญต่อเนื่องกันไปตามแนวทแยงมุมทางขึ้น เช่น ในกรณีที่ยึดช่องแถวด้านข้างออกไป ท่านวางมันต่อเนื่องกันไปโดยลำดับตามแนวแถวทางขึ้น และไม่มีช่องสำคัญของท่านช่องใด นอกจากช่องแรกที่เกินจำนวนมาเท่านั้น ที่จะตกอยู่ในแถวทแยงมุมทางขึ้นของท่าน ทำนองเดียวกันกับที่ไม่มีช่องสำคัญช่องใด นอกจากช่องแรกที่เกินจำนวนมาเท่านั้นที่จะตกอยู่ในแถวทางขึ้นแถวสุดท้ายที่หมายไว้

ข้อ ๔. ถ้าท่านถือว่าช่องสำคัญช่องแรกว่าเป็นแถวทางนอน และถ้าท่านดำเนินการสมมติเอาโดยทำนองเดียวกับข้างต้น ก็จะได้ช่องในแถวทางนอนที่หมายไว้เท่าจำนวนกำหนด + ๒ จะพึงมีหน่วยและอยู่ห่าง (เช่น เลขหน่วยตัวแรกจากช่องสำคัญช่องแรก เลขหน่วยตัวที่ ๒ จากตัวที่ ๑ ตัวที่ ๓ จากตัวที่ ๒ ดังนี้เรื่อยไป) เท่าที่รากแห่งกำลังสองจะพึงมีหน่วย จากการที่รากแห่งกำลังสองกับจำนวนกำหนด + ๒ กับตัวประกอบประถมที่มีตัวหารร่วมกันด้วยหน่วยและจากการที่จำนวนกำหนด + ๒ แสดงให้เห็นความห่างกันของ (ช่องใน) แถวทางนอนซึ่งมีช่องสำคัญอยู่ จึงเป็นเครื่องพิสูจน์แก่ท่านได้ว่า จะมีก็แต่ทางนอนแถวสุดท้ายที่หมายไว้เท่านั้นที่มีช่องสำคัญช่องหนึ่ง และเป็นช่องแรกที่เกินมา และเพราะฉะนั้นในทางแถวพร่องซึ่งช่องสำคัญช่องแรกเป็นช่องประกอบจะไม่มีช่องสำคัญเลย เพราะว่ามันเป็นช่องแรกในแถวทางนอนที่ถูกหมายไว้แล้ว และเป็นการพิสูจน์ให้แก่ท่านได้อีกด้วยว่าช่องสำคัญช่องแรกที่เกินจำนวนมานั้น จะต้องย้ายไปอยู่ที่ช่องสำคัญช่องแรกของแถวทางนอน และโดยที่มันจะต้องไปอยู่ในแถวทแยงมุมทางขึ้นด้วย ผลที่ติดตามมาก็คือช่องสำคัญช่องแรกที่เกินจำนวนมา กล่าวคือช่องที่ท่านต้องการจะหมายไว้ต่อจากช่องท้ายที่จำเป็นต้องมีนั้น เป็นช่องสำคัญช่องแรกด้วยตัวของมันเอง เพราะว่ามีแต่ช่องนี้ช่องเดียวเท่านั้นที่ร่วมกันได้กับแถวทางนอนและแถวทแยงมุมทางขึ้น

ข้อ ๕. ตามอันดับอักษรที่เหมือนกันในทุก ๆ แถวข้าง และเหมือน ๆ กันในทุก ๆ แถวสกัด เป็นเครื่องพิสูจน์แก่ท่านว่าตัวอักษรทุกตัวที่เหมือนกันนั้น อยู่ห่างจากกันในระยะเท่า ๆ กันหมด และเรียงอันดับอย่างเดียวกันเช่นเดียวกับการเรียงอันดับในช่องสำคัญ และเพราะฉะนั้นช่องทุก ๆ ช่องที่บรรจุตัวอักษรเหมือน ๆ กันจึงพึงยึดถือได้ว่าเป็นช่องสำคัญ ในประการที่ว่าอักษรสองตัวที่เหมือนกันนั้นจะไม่พบอยู่ในแถวทางตั้งหรือแถวทางนอนแถวเดียวกันเลย ทั้งในแถวพร่องและแถวประกอบด้วย ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีการสาธิตเป็นอย่างอื่น

การสาธิต

เมื่อได้สันนิษฐานดังนี้แล้ว การสาธิตโจทย์ก็ง่ายขึ้น ในเมื่อไม่มีอักษรตัวใดปรากฏซ้ำเป็นสองตัวในแถวทแยงมุมของรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นแถวใดเลย ทั้งในแถวพร่องและแถวประกอบ ผลที่ติดตามมาก็คือแถวทแยงมุมแต่ละแถวกับแถวประกอบมีอักษรบรรจุอยู่ทุกช่อง และเพราะฉะนั้นจึงมีจำนวนรวมเท่ากันหมด

ช่องทแยงมุม

แถวข้างอันเป็นแถวทแยงมุมด้านหนึ่ง เป็นแถวมหัศจรรย์โดยตำแหน่งที่ตั้งดังที่ควรเป็น ก็ดำรงเป็นแถวมหัศจรรย์อยู่เช่นนั้น เพราะว่ามันมิได้รับตัวอักษรใหม่เพิ่มขึ้นมาอีก หรือว่าเสียอักษรตัวใดตัวหนึ่งไปเลย แถวสกัดอันเป็นแถวทแยงมุมอีกด้านหนึ่งเล่า ก็เป็นแถวมหัศจรรย์โดยการจัดเรียง และผลพิสูจน์ก็เป็นเช่นนั้น

เมื่อแถวสกัดของช่องสำคัญช่องที่ ๒ อยู่ห่างจากแถวข้างแถวที่ ๑ เท่าใด แถวสกัดของช่องสำคัญช่องที่ ๓ ก็อยู่ห่างจากแถวข้างแถวที่ ๒ เท่านั้น และเป็นดังนี้เรื่อยไป แถวสกัดแถวแรก ๆ ที่ท่านย้อนกลับมานับในกรณีนี้ทำนองว่าต่อมาจากท้ายแถวหลังสุด อนึ่ง แถวสกัดของช่องสำคัญช่องที่ ๒ อยู่ห่างจากแถวสกัดแถวแรกเท่ากับหน่วยในจำนวนกำหนด + ๑ เพราะฉะนั้นถ้าจำนวนกำหนด + ๑ เป็นตัวต้นของรากแห่งกำลังสองไซร้ การสาธิตข้างต้นก็เพียงพอที่จะพิสูจน์ได้แล้วว่า ไม่มีแถวสกัดแถวใดที่มีตัวอักษรที่เหมือนกันซ้ำเป็นสองตัวเลย เพราะฉะนั้นแถวสกัดที่จะใช้เป็นแถวทแยงมุมจึงไม่มีตัวอักษรซ้ำกันเป็น ๒ ตัว และจะมีอักษรทุกตัวโดยไม่ซ้ำกันแล

และถ้าจำนวนกำหนด + ๑ เป็นตัวหารลงตัวของรากแห่งกำลังสอง แต่ละแถวสกัดก็จะมีแต่ตัวอักษรเหมือน ๆ กันทั้งหมดเท่าที่จะมีหน่วยอยู่ในจำนวนกำหนด + ๑ และจะมีตัวอักษรต่าง ๆ เท่าจำนวนหน่วยในตัวหารลงตัวของรากแห่งกำลังสองตัวอื่น อันจะเป็นตัวหารของรากโดยจำนวนกำหนด + ๑ ตัวอักษรต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นจำนวนคี่ เพราะว่าตัวหารนั้นจะมีแต่เลขจำนวนคี่เท่านั้น ด้วยเป็นตัวหารลงตัวของเลขจำนวนคี่ ในบรรดาอักษรจำนวนคี่นี้ ตัวหนึ่งจะเป็นมัธยมของแถวข้างแถวที่ ๑ ส่วนอักษรตัวอื่น ๆ นั้นเมื่อหยิบยกออกมาเป็นคู่ ๆ ก็จะเหมือนกับอักษรในแถวข้างแถวที่ ๑ ซึ่งเมื่อหยิบยกออกมาเป็นคู่ ๆ ก็จะอยู่ห่างจากมัธยมอักษร ตัวหนึ่งอยู่ทางด้านหัวแถว อีกตัวหนึ่งอยู่ทางด้านท้ายแถว โดยประการที่ว่าถ้าอันดับตัวอักษรของแถวข้างแถวที่ ๑ เป็นมัธยมโดยฐานที่ตั้งของมัน เป็นมัธยมอันมีสัดส่วนเท่ากันระหว่างอักษรตัวอื่น ๆ ซึ่งเมื่อหยิบยกออกมาเป็นคู่ ๆ จะอยู่ห่างจากตัวมัธยมเท่า ๆ กัน ฉะนั้นด้านสกัดอันเป็นแถวทแยงมุมก็จะเป็นแถวมหัศจรรย์ ด้วยเหตุว่าถึงว่าแถวที่ว่านี้จะไม่มีอักษรมัธยมของแถวด้านข้างทั้งปวงก็จริงแล แต่ก็จะมีมูลค่า ด้วยว่าอักษรตัวอื่น ๆ ที่มิใช่ตัวมัธยมนั้น ถ้าหยิบยกออกมาเทียบเป็นคู่ ๆ ตัวหนึ่งจะมีมูลค่าอ่อนกว่าตัวมัธยมของแถวข้างของตน และอีกตัวหนึ่งจะมีมูลค่าสูงกว่าตัวมัธยมของตนเอง และด้วยประการฉะนี้ทั้งสองตัวรวมกัน จะมีมูลค่าเท่ากับตัวมัธยมทั้งหลายของแถวด้านข้าง ยกตัวอย่างเช่น ในรูปสี่เหลี่ยม

๘๑ ช่อง ซึ่งรากนั้นเป็น ๙ ถ้าจำนวนกำหนดเป็น ๒ เช่น + ๑ คือ ๓ ก็เป็นตัวหารลงตัวของ ๙ ฉะนั้น ตัวหารลงตัวจึงตรงกัน กล่าวคือตัวหารที่มาจากการหาร ๙ ด้วย ๓ ในแต่ละแถวสกัดจะมีตัวอักษรต่าง ๆ กัน ๓ ตัวที่ซ้ำกันอยู่ถึง ๓ ครั้ง ตัวแรกที่แตกต่างกับเขาจะเป็นตัวมัธยมของแถวด้านข้างแถวที่ ๑ ส่วนอีก ๒ ตัว ในระหว่างความแตกต่างกันนั้น ก็จะเหมือนกับสองตัวของแถวด้านข้างแถวที่ ๑ ซึ่งห่างจากตัวมัธยมเท่า ๆ กัน โดยทำนองเดียวกันกับในรูปสี่เหลี่ยม ๒๒๕ ซึ่งรากนั้นเป็น ๑๕ ถ้าจำนวนกำหนดยังเป็น ๒ อยู่ เช่น ๒ + ๑ คือ ๓ ก็เป็นตัวหารที่ลงตัวของ ๑๕ (ฉะนั้น ๕ จึงเป็นตัวหารที่ลงตัวที่ตรงกัน) จะปรากฏว่าในแต่ละด้านสกัด มีอักษรต่าง ๆ กัน ๕ ตัวซ้ำถึงตัวละ ๓ ครั้ง ตัวหนึ่งจะเป็นมัธยมของแถวด้านข้างแถวที่ ๑ ส่วนอีก ๔ ตัวนั้นก็จะเหมือนกันกับอักษรอีก ๔ ตัว ในแถวด้านข้างแถวที่ ๑ ซึ่งเมื่อหยิบยกออกมาเทียบกันเป็นคู่ ๆ แล้ว ก็จะอยู่ห่างจากตัวมัธยมในระยะเท่า ๆ กัน

จึงสรุปได้ดังนี้ว่า เมื่อจำนวนกำหนด + ๑ เป็นตัวประกอบประถมของรากแห่งกำลังสอง แถวสกัดที่ใช้เป็นเส้นทแยงมุมจึงเป็นแถวมหัศจรรย์โดยสถานเดียวเท่านั้น แต่ถ้าจำนวนกำหนด + ๑ เป็นตัวหารได้ลงตัวของรากแห่งกำลังสอง แถวสกัดที่ใช้เป็นเส้นทแยงมุมจะเป็นแถวมหัศจรรย์ไปไม่ได้เป็นอันขาด อักษรมัธยมของแถวข้างแถวที่ ๑ เป็นเพียงตัวเลขมัธยมของอักษรตัวอื่น ๆ ในแถวตัวเดียวกันเมื่อยกขึ้นมาเทียบกันเป็นคู่ ๆ และจะเป็นอักษรมัธยมได้ก็ต่อเมื่ออักษรที่หยิบยกขึ้นมาเทียบเป็นคู่ ๆ นั้น อยู่ห่างจากอักษรมัธยมในระยะเท่า ๆ กันเท่านั้น และตัวอักษรที่เหมือนกันจักเข้าไปสู่แถวสกัดอันจะใช้เป็นเส้นทแยงมุมนั้น เว้นไว้แต่ว่าอันดับอักษรในแถวด้านข้างแถวที่ ๑ ได้ถูกกำหนดเอาเองตามอำเภอใจเท่านั้น

อีกประการหนึ่ง ตัวอักษรที่อยู่ใกล้ที่สุดในระยะห่างเท่า ๆ กันนี้ แต่ละตัวจะอยู่ห่างจากอักษรมัธยมเท่าที่จำนวนกำหนด + ๑ จะพึงมีหน่วย อักษรตัวต่อ ๆ ไปจักอยู่ห่างจากอักษรตัวต้น ๆ เหล่านี้ตามระยะของตนแต่ละอักษร และเป็นดังนี้เรื่อยไป

ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า เราจักต้องยึดถือเอาช่องสำคัญที่ ๒ ของแถวข้างแถวที่ ๒ มาตรว่าเราอาจยึดถือเอาจากแถวด้านข้างแถวอื่น ๆ ได้ก็ตาม ขอแต่ให้แถวด้านข้างของช่องสำคัญช่องที่ ๓ อยู่ห่างจากแถวด้านข้างของช่องสำคัญที่ ๒ เท่านั้น เท่า ๆ กับที่ช่องนี้อยู่ห่างจากช่องสำคัญในแถวด้านข้างแถวแรก และแถวด้านข้างของช่องสำคัญช่องที่ ๔ อยู่ห่างจากแถวด้านข้างของช่องสำคัญช่องที่ ๓ ในระยะเท่า ๆ กัน และเป็นดังนี้เรื่อยไป โดยแถวต้น ๆ กลับมาเข้าสู่อันดับต่อจากแถวสุดท้าย แต่นอกจากนี้แล้ว ระยะที่ห่างกันนี้จักต้องแสดงออกโดยจำนวนที่หารลงตัวด้วยเอง หรือด้วยหน่วยแก่รากแห่งกำลังสอง และเรื่องที่จะเวียนมาสู่สภาพเดิม กล่าวคือวางช่องสำคัญลงในแถวด้านข้างแต่ละแถว ถ้าท่านวางช่องสำคัญช่องที่ ๒ ลงในแถวด้านข้างแถวหนึ่ง ซึ่งระยะห่างจากแถวแรกมิได้แสดงออกโดยจำนวนที่หารลงตัวด้วยตนเอง หรือด้วยหน่วยแก่รากแห่งกำลังสองไซร้ ช่องสำคัญหลายช่องก็จักตกมาอยู่ในแถวด้านข้างแถวที่ ๑ ซึ่งได้อนุมานไว้แล้วว่าเต็มไปด้วยตัวอักษรต่าง ๆ กัน จึงไม่อาจรับตัวอักษรที่เหมือน ๆ กัน อันพึงบรรจุลงในช่องสำคัญได้

วิธีการอย่างอื่นที่จะแปลงรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์

ท่านจะเร่งการเปลี่ยนแปลงข้างต้นนี้ ถ้าท่านกระทำแก่แถวด้านสกัดในทำนองเดียวกับที่เราได้กระทำมาแล้วแก่แถวด้านข้าง และกระทำแก่แถวด้านข้างดังที่เราได้กระทำมาแล้วแก่แถวด้านสกัด โดยยึดเอาแถวสกัดแถวหนึ่งซึ่งเป็นแถวมหัศจรรย์ โดยฐานที่ตั้งเป็นเส้นทแยงมุม และทำให้เป็นมหัศจรรย์โดยการจัดแถวด้านข้างให้เป็นเส้นทแยงมุงอีกเส้นหนึ่ง

ตามหลักการดังนี้ ผลที่เกิดตามมาก็คือรูปสี่เหลี่ยม ๙ ช่องจะคงรูปเดิมอยู่เสมอ ไม่อาจที่จะรับการเปลี่ยนแปลงที่เป็นสารัตถะสำคัญใด ๆ ได้ ด้วยว่ามีแต่ ๒ เท่านั้นเป็นจำนวนกำหนด และเพราะเหตุว่าการโยกย้ายแถวด้านข้างกับแถวด้านสกัดก็เป็นแต่เพียงการสลับกลับทางกันเท่านั้น ด้วยว่ามีแถวด้านข้างกับแถวด้านสกัดจะโยกย้ายได้อยู่แต่เพียงอย่างละ ๒ แถวเท่านั้นเอง และแถวด้านข้างกับแถวด้านสกัดที่ใช้เป็นเส้นทแยงมุมนั้น หาอาจโยกย้ายให้เคลื่อนที่ไปได้ไม่

แล้วยังปรากฏอีกว่า เส้นทแยงมุมเส้นหนึ่งอย่างน้อยที่สุดก็มักเป็นมหัศจรรย์โดยฐานที่ตั้ง และจำนวนที่ใหญ่ที่สุดกับจำนวนที่เล็กที่สุดที่ได้รับเสนอให้บรรจุลงในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์นั้น จะอยู่ที่ตรงกลางไม่ได้เลยเป็นอันขาด เพราะว่าช่องตรงกลางนั้นจักได้รับบรรจุเลขจำนวนหนึ่งในเส้นทแยงมุมโดยฐานที่ตั้งนั้นเสมอไป ไม่ว่าจะเป็นทางด้านข้างหรือทางด้านสกัด จำนวนที่ใหญ่ที่สุดหรือจำนวนเล็กที่สุดจะบรรจุลงในช่องกลางไม่ได้เลย

ตรงกันข้าม จำนวนมัธยมของรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าทุกรูปกล่าวคือจำนวนซึ่งโดยฐานที่ตั้งสถิตอยู่ตรงกลางรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นนั้น จะคงสถิตอยู่ตรงกลางรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์เสมอไป ทุกครั้งที่เส้นทแยงมุมซึ่งโดยฐานที่ตั้งจะมีช่องสำคัญอยู่ที่ปลายสุดด้านใดด้านหนึ่ง แต่ในกรณีอย่างอื่นแล้วจำนวนมัธยมนั้นก็จะเลื่อนออกไป แม้กระนั้น ก็จะเลื่อนออกไปไม่พ้นจากเส้นทแยงมุมโดยฐานที่ตั้งเป็นอันขาด

เรื่องอื่น ๆ นั้นก็จำต้องเข้าใจตามนัยแห่งข้ออนุมานที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นนี้แล อนึ่ง ข้าพเจ้าทราบว่ารูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ช่องคี่นั้นอาจแปรให้เป็นไปต่าง ๆ ได้อย่างน่าพิศวงอีกหลายวิธีนัก ซึ่งไม่เข้ากันกับหลักที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วทั้งนั้น

นอกจากนั้น วิธีหนึ่งในบรรดาวิธีเหล่านี้อันเนื่องมาจากหลักการที่ข้าพเจ้าได้อธิบายมาแล้ว เป็นแบบของชมพูทวีป ดังที่เราอาจทดลองดูได้ด้วยการย้ายจำนวนเลขในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ของชมพูทวีปรูปใดรูปหนึ่งไปบรรจุลงในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น จนกระทั่งช่องที่เพิ่มขึ้นนั้นเต็มไปด้วยจำนวนเลข ซึ่งควรจะบรรจุอยู่ในรูปสี่เหลี่ยมตัวจริง เราจะเห็นว่าจำนวนเลขนี้จะเรียงอยู่ในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นโดยนัยอย่างใดอย่างหนึ่งดังที่ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้แล้วนั่นแล

ข้ออธิบายแบบวิธีของชมพูทวีปให้แจ่มกระจ่างขึ้น

ข้าพเจ้าได้ติดต่อเรื่องรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่ของชมพูทวีปอยู่กับเมอสิเยอร์ เดอ มาลซีเออ[๑] ผู้อภิบาลท่านดุ๊กแห่งเมย์น[๒] โดยมิได้แย้มพรายการสาธิตซึ่งข้าพเจ้าได้กระทำไว้ยังไม่สู้เรียบร้อยนักให้ท่านทราบเลย ท่านได้พบวิธีสาธิตประการหนึ่ง ซึ่งไม่เกี่ยวกับช่องสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นของบาเชต์ และซึ่งข้าพเจ้าจะอธิบายได้เพียงไม่กี่คำเท่านั้น เพราะว่าสิ่งทั้งมวลที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วนั้นจะช่วยให้ข้าพเจ้าเข้าใจขึ้นได้เป็นอันมาก

เช่น รูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าซึ่งเราจะเรียกว่ารูปสี่เหลี่ยมธรรมดา ภายในนั้นมีจำนวนเลขบรรจุอยู่ตามอันดับธรรมดาสามัญดังนี้

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10
11	12	13	14	15
16	17	18	19	20
21	22	23	24	25

เราจะต้องนำจำนวนเลขมหัศจรรย์เหล่านี้ไปบรรจุในรูปสี่เหลี่ยมอีกรูปหนึ่ง ซึ่งมีจำนวนช่องอยู่เท่า ๆ กัน และว่างอยู่ทั้งสิ้น (คือมีแต่ช่องว่าง ๆ ยังมิได้บรรจุตัวเลข)

ข้อ ๑. เมื่อพิจารณารูปสี่เหลี่ยมนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าช่องทแยงมุมทั้งสองแถว และแถวตั้งกับแถวนอนมัธยม มีจำนวนรวมเท่ากันหมด ซึ่งเมอสิเยอร์ เดอ มาลซีเออเชื่อว่า ตนได้ไขโจทย์ได้แล้ว โดยใคร่ที่จะให้แถวนอนกับแถวตั้งอื่น ๆ มีจำนวนรวมเท่ากันทั้งหมดด้วย โดยไม่ทำลายจำนวนรวมอันเท่า ๆ กันของแถวทแยงมุมทั้งสองไป

ข้อ ๒. ข้าพเจ้าเห็นว่าแถวนอนแถวแรกนั้น บรรจุตัวเลขตั้งแต่หน่วยจนถึงรากแห่งกำลังสอง แถวนอนแถวที่ ๒ ก็บรรจุจำนวนเลขเดียวกันนี้และเรียงอันดับกัน แต่เพิ่มขึ้นจำนวนละหนึ่งราก แถวนอนแถวที่ ๓ ก็บรรจุจำนวนเลขเดียวกันและเรียงอันดับเหมือนกันเพิ่มขึ้นจำนวนละสองราก เป็นดังนี้ในแถวนอนทุกแถวไป โดยทำนองที่ว่าแถวนอนแถวที่ ๔ มีจำนวนเลขเพิ่มขึ้นจำนวนละสามราก แถวที่ ๕ เพิ่มขึ้นจำนวนละสี่ราก เป็นปฏิภาคกับแถวนอนแถวอื่น ๆ ต่อไป ถ้าหากว่ามีมากกว่า (๕ แถว) นี้

---

[๑] Monsieur de Malzieu

[๒] Monseigneur le Duc du Mayne

ข้อ ๓. จึงเป็นธรรมดาให้ข้าพเจ้าเกิดความคิดที่จะพิจารณารูปสี่เหลี่ยมอีกรูปหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าจะวางตัวเลขจำนวนอันเดียวกับที่มีอยู่ในแถวนอนแถวที่ ๑ ลงในแถวนอนแต่ละแถว กล่าวคือ เลข ๑ จนถึงรากแห่งกำลังสอง โดยไม่เพิ่มรากใด ๆ ในแถวนอนแถวหนึ่งแถวใด และในชั้นแรกข้าพเจ้าพบว่าแถวนอนแถวต่าง ๆ นั้น จะมีจำนวนรวมเท่ากันหมด เมื่อแต่ละแถวมีจำนวนเลขเหมือน ๆ กัน และแถวตั้งตามรูปสี่เหลี่ยมอันใหม่นี้ จะมีอัตราที่เกินโดยทำนองเดียวกัน ต่อไปตามลำดับหน้าหลังกว่าแถวตั้งรูปสี่เหลี่ยมธรรมดา เพราะว่าความแตกต่างกันของแถวตั้งในรูปสี่เหลี่ยมธรรมดา หาได้มาจากรากอันขึ้นอยู่กับจำนวนเลขไม่ แต่ขึ้นอยู่กับจำนวนที่ซ้ำกันในแถวนอนแต่ละแถว ดังที่เห็นได้ในตัวอย่างนี้ ซึ่งจำนวนขีดที่พ่วงจำนวนเลขนั้นแสดงรากของแต่ละจำนวนที่เพิ่มขึ้นในรูปสี่เหลี่ยมธรรมดา

1	2	3	4	5
$1'$	$2'$	$3'$	$4'$	$5'$
$1''$	$2''$	$3''$	$4''$	$5''$
$1'''$	$2'''$	$3'''$	$4'''$	$5'''$
$1''''$	$2''''$	$3''''$	$4''''$	$5''''$

ข้อ ๔. เป็นที่แน่นอนว่าในรูปสี่เหลี่ยมนี้ แถวนอนทุกแถวเท่ากันโดยที่มีจำนวนเลขเหมือน ๆ กัน และแถวตั้งทุกแถวไม่เท่ากัน ก็ตรงที่ว่าแต่ละแถวหามีตัวเลขต่าง ๆ ดังที่มีอยู่ในแถวนอนแต่ละแถวไม่ แต่ตรงกันข้ามมีตัวเลขจำนวนเดียวกันซ้ำครั้งเท่าจำนวนช่องที่มีอยู่ในแต่ละแถวตั้ง เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงจัดให้แถวตั้งมีความเท่ากันทุกแถว ถ้าข้าพเจ้าทำให้ตัวเลขจำนวนเดียวกันไม่ซ้ำกันเลยในแต่ละแถวตั้งแต่ทุกแถวมีตัวเลขจำนวนนั้นแต่เพียงตัวเดียวเท่านั้น และโดยเหตุที่จำนวนเลขเหล่านี้ มีรากแห่งกำลังเท่ากันในแถวนอนแถวเดียวกัน ข้าพเจ้าจะทำให้แถวนอนมีค่าเท่ากันไปด้วยหมดทุกแถว ถ้าข้าพเจ้าจะทำให้แถวนอนแต่ละแถวไม่มีจำนวนเลขต่าง ๆ เหล่านี้เหมือน ๆ กันโดยตัวของมันเอง หากยืมมาตัวหนึ่งจากแถวนอนแต่ละแถว ฉะนี้ช่องทแยงมุมทั้งสองแถวก็มีจำนวนรวมเท่ากัน เพราะแต่ละแถวก็มีตัวเลขจำนวนต่าง ๆ เท่าที่จักต้องมี และยืมมาจากแถวนอนแต่ละแถว กล่าวคือตัวหนึ่งไม่มีรากกำลัง อีกตัวหนึ่งเพิ่มรากกำลังหนึ่ง อีกตัวหนึ่งเพิ่มรากกำลังสอง อีกตัวหนึ่งเพิ่มรากกำลังสาม และต่อ ๆ ไปโดยลำดับ

ฉะนั้น ความลับอันแท้จริงก็คือ วางตัวเลขของแต่ละแถวนอนเป็นรูปทแยงมุม กล่าวคือ ในทางพาดสะพายแล่ง โดยเมื่อวางตัวเลขจำนวนใดลงแล้ว จำนวนถัดไปในแถวนอนแถวหนึ่ง และในแถวตั้งแถวหนึ่งในขณะเดียวกัน อันจะทำได้สำเร็จก็แต่ตามแบบวิธีของชมพูทวีปเท่านั้นแล

		1		
	5			
4				
				3
			2	

นี้แลเป็นจำนวนเลขของแถวนอนแถวแรก วางเป็นรูปสะพายแล่ง โดยไม่มีตัวเลขเป็นสองจำนวนในแถวตั้งหรือแถวนอนเดียวกัน ข้าพเจ้าจึงต้องวางจำนวนเลขของแถวนอนแถวที่ ๒ โดยทำนองเดียวกันนี้ และเพราะเหตุว่าข้าพเจ้าจำต้องเว้นไม่วางจำนวนแรกของแถวนอนแถวนี้ (แถวที่ ๒) ลงใต้จำนวนเลขอันแรกของแถวแรก (แถวที่ ๑) ข้าพเจ้าจึงมีทางจะทำได้ก็แต่โดยวางตัวเลขตัวแรกของแถวนอนแถวที่ ๒ ลงใต้จำนวนเลขตัวสุดท้ายของแถวแรกดังนี้

		1	3'	
	5	2'		
4	1'			
5'				3
			2	4'

ข้าพเจ้าทำโดยทำนองเดียวกันนี้แก่แถวนอนแถวถัดไป โดยวางตัวเลขจำนวนแรกของแถวใหม่ลงใต้ตัวเลขจำนวนสุดท้ายของแถวที่แล้ว และข้าพเจ้าวางจำนวนเลขตัวกลางของแถวนอนแถวกลางเป็นจุดตัดของช่องทแยงมุม ด้วยว่ามันเป็นตัวเลขมหัศจรรย์อยู่ในตัวของมันเองแล้วแล

*

2^{III}	4^{IIII}	1	3^{I}	5^{II}
3^{IIII}	5	2^{I}	4^{II}	1^{III}
4	1^{I}	3^{II}	5^{III}	2^{IIII}
5^{I}	2^{II}	4^{III}	1^{IIII}	3
1^{II}	3^{III}	5^{IIII}	2	4^{I}

เป็นที่แจ่มแจ้งว่าการวางตัวเลขโดยวิธีนี้ ไม่มีแถวนอนแถวใดหรือแถวตั้งแถวใด มีตัวเลขสองจำนวนจากแถวนอนแถวเดียวกัน หรือจากแถวตั้งแถวเดียวกันจากรูปสี่เหลี่ยมธรรมดามาบรรจุอยู่เลย และเส้นทแยงมุมที่เขามิได้ทำโดยฐานที่ตั้งนั้น ก็มีแต่จำนวนเลขของแต่ละแถวนอน กับจำนวนเลขของแต่ละแถวตั้งของรูปสี่เหลี่ยมธรรมดาเท่านั้น ก็เป็นดังที่เมอสิเยอร์ เดอ มาลซิเออได้คิดไว้ โดยมิได้ใช้วิจารณญาณให้ลึกซึ้งลงไปอีก และก็แน่นอนที่เป็นหลักการซึ่งแบบวิธีของชมพูทวีป ร่วมกับแบบวิธีอื่น ๆ ทั้งปวง ดังข้าพเจ้าได้แสดงให้เห็นแล้วว่า อาจเปลี่ยนแปรรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ไปได้ต่าง ๆ กัน ถ้าเราจะสนใจพิจารณาว่าในรูปสี่เหลี่ยมหนึ่ง ๆ นั้น บรรดาแถวที่ทอดสะพายแล่งหรือแถวที่ขนานไปกับแถวทแยงมุมผ่าศูนย์กลางนั้นเป็นแถวพร่อง และเป็นแถวที่ต้องมีแถวประกอบต่อไปอีก เราจะเห็นได้ว่าช่องสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นของบาเชต์และรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์มีคุณลักษณะเป็นตรงกันข้าม ในรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้น แถวด้านข้างอันเป็นแถวแท้หาได้เป็นแถวมหัศจรรย์ไม่ และแถวพร่องที่มีแถวประกอบเพิ่มขึ้นเป็นแถวมหัศจรรย์ ตรงกันข้ามกับในรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ แถวนั้นเป็นแถวมหัศจรรย์ และแถวพร่องกับแถวประกอบแต่ละแถวบรรจุตัวเลขของแถวข้างแห่งรูปสี่เหลี่ยมที่เพิ่มขึ้นไว้

เพื่อสรุปข้อคิดเห็นของเมอสิเยอร์ เดอ มาลซิเออ ก็ชั่วแต่ปรับสิ่งที่เราได้กล่าวมาแล้วในการเลือกช่องสำคัญ และโดยที่สิ่งนี้ทำได้ง่าย ข้าพเจ้าจึงจะไม่พูดอะไรให้มากไปกว่านี้อีก

---

* เมื่อถอดออกเป็นตัวเลขแล้วจะได้ดังนี้

17	24	1	8	15
23	5	7	14	16
4	6	13	20	22
10	12	19	21	3
11	18	25	2	9

เมอสิเยอร์ เดอ มาลซิเออได้รับการแจ้งให้ทราบดุจกันว่า หลักการของท่านนั้นควรจะใช้กับรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ และนี่ก็เป็นความจริง แต่ก็ยังประสบข้อยุ่งยากในการกระทำอยู่อีก เพราะเหตุว่าในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่นั้น แถวพร่องกับแถวประกอบต่างมีช่องหนึ่งของแต่ละแถวร่วมกันอยู่ในช่องทแยงมุม หรือไม่ก็ไม่มีเอาเสียเลย ในเมื่อได้แจกจำนวนเลขจากแถวนอนแถวหนึ่งไปสู่แถวพร่องกับแถวประกอบนั้น ต้องวางเลขสองจำนวนของแถวนอนแถวนั้นลงในช่องทแยงมุมแถวเดียวกัน หรือไม่ก็ไม่มีเอาเสียเลย และอย่างใดอย่างหนึ่งของทั้งสองอย่างนี้ (เมื่อเกิดขึ้นแล้ว) ก็นับว่าไม่ถูกต้องทั้งเพ อนึ่ง ย่อมไม่มีแถวนอนในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ซึ่งอาจสร้างแถวทแยงมุมโดยฐานที่ตั้งได้ เพราะฉะนั้นในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่จึงต้องให้ห่างสักหน่อยกับแบบวิธีของชมพูทวีปในการแบ่งจำนวนเลข โดยวางไว้เพียงแถวละจำนวนเดียว และจำนวนหนึ่งในแถวทแยงมุมแต่ละแถว แต่แบบวิธีก็ยังไม่แสดงออกมาให้ประจักษ์ก่อน เช่นตัวอย่างอันแรกดังนี้

8	11	14	1
2	13	12	7
9	6	3	16
15	4	5	10

ว่าด้วยแบบวิธีของชมพูทวีปในเรื่องรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่

ข้าพเจ้าคิดว่าพอจะเดาได้ถึงตัวอย่างรูปสี่เหลี่ยม ๑๖, ๓๖ กับ ๖๔ ช่องที่อากริ้ปป้าได้ให้แก่เราไว้

ข้อ ๑. โดยเหตุที่แถวมีจำนวนคู่ในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ จึงอาจนำมาพิจารณาดูเป็นคู่ ๆ ได้ เช่น เทียบเคียงแถวต้นกับแถวสุดท้าย แถวที่ ๒ กับแถวรองสุดท้าย แถวที่ ๓ กับแถวก่อนรองสุดท้าย ดังนี้เรื่อยไป โดยขยับห่างจากแถวต้นกับแถวสุดท้ายออกไปทุกทีในระยะเท่า ๆ กัน เราเรียกมันว่าแถวตรงข้าม ไม่ว่าจะเป็นแถวน้อยหรือแถวตั้ง

อนึ่ง โดยเหตุที่จำนวนเลขของแถวหนึ่ง ๆ มีค่าในทางคำนวณเสมอกันกับจำนวนเลขในแถวอื่น ๆ ในทางเดียวกัน จึงเป็นที่แจ่มแจ้งแก่ผู้ที่เข้าใจในเรื่องปฏิภาคในวิชาเลขคณิตว่า สองแถวที่ตรงกันข้ามมีจำนวนรวมเท่ากันกับอีกสองแถวตรงกันข้าม และถ้าแบ่งจำนวนรวมนั้นออกเป็นสองส่วนเท่า ๆ กัน แต่ละครึ่งจะเป็นจำนวนรวมของแถวมหัศจรรย์แถวหนึ่งซึ่งควรจะเป็น

ข้อ ๒. จำนวนที่ตรงกันข้าม หรือจำนวนในแถวที่ ๑ กับแถวสุดท้ายของรูปสี่เหลี่ยมทั้งหมด จำนวนในแถวที่ ๒ กับจำนวนในแถวรองสุดท้าย จำนวนในแถวที่ ๓ กับจำนวนในแถวก่อนรองสุดท้าย ดังนี้เรื่อยไปโดยขยับห่างจากจำนวนแรกกับจำนวนสุดท้ายออกไปในระยะเท่า ๆ กัน กระทั่งว่าจำนวนรวมของสองจำนวนที่ตรงกันข้าม จะต้องเท่ากันเสมอกับจำนวนรวมของอีกสองจำนวนตรงกันข้าม

จากนี้เป็นการแน่นอนว่า จำนวนเลขตรงกันข้ามกับจำนวนเลขในแถวหนึ่งนั้น เป็นจำนวนเลขที่อยู่ในแถวตรงกันข้าม และเพื่อทำให้จำนวนรวมของแถวตรงข้ามทั้ง ๒ แถวเท่ากัน ก็ชั่วแต่เอาครึ่งหนึ่งของจำนวนรวมในแถวหนึ่ง ไปแลกกับครึ่งของจำนวนรวมในแถวตรงกันข้ามเท่านั้น ตัวอย่างเช่น

1	14	15	4	(แถวต้น)
13	2	3	16	(แถวสุดท้าย)

จำนวนเลข ๑, ๒, ๓, ๔ เป็นเลขตั้งในแถวที่ ๑ โดยธรรมดาของรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่อง และเลข ๑๓, ๑๔, ๑๕, ๑๖ เป็นเลขตั้งของแถวสุดท้าย ในการทำให้มีจำนวนรวมเท่ากันนั้น ก็เพียงเอา ๒ กับ ๓ อันเป็นครึ่งหนึ่งของจำนวนรวมในแถวที่ ๑ ไปแลกกับ ๑๔ กับ ๑๕ อันอยู่ในแถวตรงกันข้าม ฉะนั้น ๑, ๑๔, ๑๕, ๔ จึงมีจำนวนรวมเท่ากันกับ ๑๓, ๒, ๓, ๖

ในระหว่างแถวนอนต่อแถวนอนด้วยกันกับแถวตั้งต่อแถวด้วยกัน อาจทำให้มีจำนวนรวมเท่ากันได้โดยวิธีการดังว่านี้แล แต่การเลือกจำนวนเลขที่ตรงกันข้ามอาจทำได้หลายวิธี ชาวชมพูทวีปได้เลือกเอาวิธีหนึ่งอันง่ายแก่การจดจำ โดยละให้ (จำนวนเลขใน) ช่องทแยงมุมผ่าศูนย์กลางสองแถว คงเป็นไปตามจำนวนตั้งของรูปสี่เหลี่ยมธรรมดา ด้วยว่ามันควรจะเป็นเช่นนั้น และเป็นการจัดระเบียบแถวตั้ง ในขณะที่เรามุ่งแต่จะจัดแถวนอนเท่านั้น วิธีการของมันจึงขึ้นอยู่กับการจัดแถวนอนตรงกันข้ามดังกฎต่อไปนี้

ข้อ ๑. เอาครึ่งจำนวนแรกของแถวนอนแถวบนย้ายไปสู่แถวนอนแถวล่าง และนำเอาครึ่งจำนวนของแถวล่าง ย้ายขึ้นไปสู่แถวบน

ข้อ ๒. จำนวนเลขที่ประจำอยู่ในแต่ละแถวคงประจำที่โดยธรรมดาของมันอยู่ และตามอันดับธรรมดาย้ายไปบรรจุลงในช่องที่ตรงกันข้ามในแถวตรงกันข้าม กล่าวคือกลับที่กันเสียเท่านั้น

ข้อ ๓. จำนวนต้นกับจำนวนสุดท้ายของแต่ละแถวอยู่ในที่ตั้งเดิมในแถวของตน เลขจำนวนที่ ๒ กับเลขจำนวนที่ ๓ ถูกโยกย้ายไป เลขจำนวนที่ ๔ กับเลขจำนวนที่ ๕ อยู่ตามเดิม เลขจำนวนที่ ๖ กับเลขจำนวนที่ ๗ ถูกโยกย้ายไป และเป็นดังนี้สลับกันเรื่อยไป คือ เลขสองจำนวนถูกโยกย้ายไป และอีกสองจำนวนคงอยู่ในที่ตั้งเดิมของมัน

ตัวอย่าง

1	63	62	4	5	59	58	8	(แถวต้น)
57	7	6	60	61	3	2	64	(แถวสุดท้าย)

๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ เป็นตัวเลขอันประจำอยู่ในแถวต้นของรูปสี่เหลี่ยม ๖๔ ช่อง ๕๗, ๕๘, ๕๙, ๖๐, ๖๑, ๖๒, ๖๓, ๖๔ เป็นตัวเลขประจำอยู่ในแถวสุดท้าย ๑ กับ ๘ เป็นจำนวนแรกและจำนวนสุดท้ายของแถวต้นคงอยู่และประจำที่ตั้งเดิมของตน ๕๗ กับ ๖๔ ซึ่งเป็นตัวเลขจำนวนแรกกับจำนวนสุดท้ายของแถวสุดท้าย คงอยู่และประจำที่ตั้งเดิมของตน ต่อไป ๒ กับ ๓ ถูกโยกย้าย ๔ กับ ๕ คงอยู่ ๖ กับ ๗ ถูกโยกย้ายโดยทำนองเดียวกันกับในแถวตรงกันข้าม ๕๘ กับ ๕๙ ถูกโยกย้าย ๖๐ กับ ๖๑ คงอยู่ ๖๒ กับ ๖๓ ถูกโยกย้าย ๑, ๔, ๕, ๘ ซึ่งอยู่กับที่ในแถวต้นประจำอยู่ในช่องตามตำแหน่งของตน และฉะนั้นจึงอยู่ในอันดับเดิมของตน ๒, ๓, ๖, ๗ ที่ถูกโยกย้ายก็ย้ายไปอยู่ที่ช่องตรงกันกับช่องเดิมของตนในแถวตรงกันข้ามและอยู่ในอันดับที่กลับกัน โดยทำนองเดียวกัน ๕๗, ๖๐, ๖๑, ๖๔ ที่คงอยู่ในแถวของตนก็ประจำอยู่ในช่องตามตำแหน่งที่ตั้งเดิมของตนและอยู่ในอันดับเดิมของตน ๕๘, ๕๙, ๖๒, ๖๓ ที่ถูกโยกย้ายก็ย้ายไปสู่ช่องตรงกันข้ามและในอันดับที่กลับกัน

แถวที่ตรงกันข้ามทุกแถวต้องเรียงด้วยกฎเกณฑ์ที่ไม่มีพิธีรีตองอะไรมากอันเดียวกันนี้แล แต่ก็ไม่แน่ว่าจะต้องวางเลขจำนวนแรกของแถวไว้ในช่องแรกทางซ้ายมือเสมอไป เพราะว่าถ้าเป็นดังนั้นแล้ว แถวตั้งแถวแรกกับแถวสุดท้ายจะคงรักษาตัวเลขจำนวนเดิมของตนไว้คงที่ทั้งสิ้น และก็จะไม่มีจำนวนเท่ากัน เพราะฉะนั้นจึงจะต้องทำให้มันมีจำนวนรวมเท่ากันโดยใช้กฎเกณฑ์อันเดียวกันกับที่ได้ปฏิบัติแก่แถวนอน โดยโยกย้ายจำนวนรวมครึ่งหนึ่งของแถวตั้งแถวแรกไปสู่ช่องตรงกันข้าม คงทิ้งแต่จำนวนแรกกับจำนวนสุดท้ายไว้ในแถวตั้งของมัน โยกย้ายจำนวนที่สองกับจำนวนที่สาม คงจำนวนที่สี่กับจำนวนที่ห้าไว้ โยกย้ายจำนวนที่หกกับจำนวนที่เจ็ด และทำดังนี้เรื่อยไปตามกฎเกณฑ์ที่เราได้ปฏิบัติแก่แถวบนนั้นแล ฉะนั้นหัวแถวของแต่ละแถวนอนจะอยู่ทางขวามือหรือทางซ้ายมือ ก็สุดแท้แต่ว่าจำนวนแรกนั้นจะประจำอยู่กับที่ หรือว่าถูกโยกย้ายไปสู่ช่องแรก หรือช่องสุดท้ายของแถวตั้ง ทางขวามือหรือทางซ้ายมือ

ตัวอย่างรูปสี่เหลี่ยม ๖๔ ช่อง

1	63	62	4	5	59	58	8
56	10	11	53	52	14	15	49
48	18	19	45	44	22	23	41
25	39	38	28	29	35	34	32
33	31	30	36	37	27	26	40
24	42	43	21	20	46	47	17
16	50	51	13	12	54	55	9
57	7	6	60	61	3	2	64

แต่กฎเกณฑ์เหล่านี้เหมาะสำหรับที่จะใช้เฉพาะกับรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่เท่านั้น มีข้อน่าสังเกตเป็นพิเศษปลีกย่อยออกไปสำหรับรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่

รูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าช่องคี่ทุกรูปนั้น ถ้าท่านเอาแถวรอบนอกของมันด้านหนึ่ง (คือแถวนอนแถวต้นกับแถวสุดท้าย และแถวตั้งแถวต้นกับแถวสุดท้ายแถวใดแถวหนึ่ง) ออกให้เหลือเป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าช่องคู่ ซึ่งจะต้องจัดเรียงลำดับตามกฎเกณฑ์ข้างต้นนี้ โดยมีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยดังที่เราจะได้บอกต่อไป ก็จะต้องพิจารณาดูว่าจะต้องจัดการกับแนวนอนแถวต้นและแถวสุดท้ายอย่างไร เพราะว่าจะต้องจัดการกับแถวตั้งแถวต้นและแถวสุดท้าย โดยทำนองเดียวกันนั้นแล

ข้อ ๑. แถวนอน เป็นมาโดยรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่ แต่ละแถวจะมีช่องเป็นจำนวนคี่ แต่ถ้าเรามิได้สนใจกับช่องมัธยมสองช่องในแต่ละแถวนอนแล้ว แต่ละแถวก็จะเหลือช่องเป็นจำนวนคู่ กฎเกณฑ์ประการแรกก็คือ โยกย้ายครึ่งของจำนวนรวมในช่องคู่ และยกจำนวนที่เราจะได้เลือกไว้แล้วนี้ไปบรรจุในแถวนอนของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ ด้วยประการฉะนี้จำนวนแรกและจำนวนสุดท้ายจะคงอยู่กับที่ จำนวนที่สองกับจำนวนที่สามถูกโยกย้ายไป จำนวนที่สี่กับจำนวนที่ห้าอยู่กับที่ จำนวนที่หกกับจำนวนที่เจ็ดถูกโยกย้ายไปและดังนี้เรื่อยไป แต่ข้าพเจ้าพูดถึงเฉพาะจำนวนช่องที่เป็นคู่เท่านั้น และข้าพเจ้าก็เข้าใจแต่เฉพาะเรื่องช่องคู่นี่เท่านั้น ดังกับว่าช่องมัธยมไม่มีจำนวนเลขฉะนั้น

ข้อ ๒. จำนวนที่ถูกโยกย้ายหาได้ไปสู่ช่องตรงข้ามกับตนกันคนละด้านไม่ แต่ย้ายไปสู่ช่องที่อยู่ตรงกับตนนั่นเอง กล่าวคือ ในแถวตั้งแถวเดียวกันนั้น ฉะนั้นจึงไม่อยู่ในระเบียบสลับกลับกันในแถวนอนที่ตนผ่านเข้าไปนั้น

ตัวอย่างจากรูปสี่เหลี่ยม ๑๐๐ ช่อง

1			4			7			10	(แถวต้น)
	2	3					8	9		(แถวสุดท้าย)

ข้าพเจ้ามิได้ลงจำนวนเลข ๕ กับ ๖ ไว้ในตัวอย่างนี้ด้วย ด้วยว่าเป็นจำนวนที่อยู่ในช่องสองช่องอันเป็นมัธยมของแถวนอนแถวแรก ในทุกรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่มีกฎอยู่เป็นพิเศษ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้วางไว้ ส่วนจำนวนอื่น ๘ จำนวน คือ ๑, ๒, ๓, ๔, ๗, ๘, ๙, ๑๐ อันอยู่ในช่องคู่ ก็เรียงลำดับกันไปตามกฎที่ข้าพเจ้าได้วางไว้แล้ว

ข้อ ๑. จำนวนแรกกับจำนวนสุดท้ายอยู่ประจำช่องเดิมของตน จำนวนที่สองกับจำนวนที่สามถูกโยกย้าย จำนวนที่สี่กับจำนวนที่ห้าอยู่ในช่องเดิม จำนวนที่หกกับจำนวนที่เจ็ดถูกโยกย้าย

ข้อ ๒. เลขจำนวน ๒, ๓, ๘, ๙ ถูกโยกย้ายไปสู่ช่องข้างเคียงกับช่องเดิมของตน และในอันดับเดิมมิใช่อันดับสลับกลับกัน

ข้อ ๓. ส่วนจำนวนมัธยมสองจำนวนนั้น เลขจำนวนแรกคงอยู่ จำนวนที่สองถูกโยกย้ายไป แต่เลขจำนวนแรกหาได้อยู่ในช่องเดิมของตนไม่ มันผ่านไปสู่ช่องของเลขจำนวนที่สอง และเลขจำนวนที่สองก็มิได้โยกย้ายไปสู่ช่องที่อยู่ตรงกันกับช่องของตน เพราะเหตุว่าจำต้องให้เลขจำนวนแรกทิ้งช่องของตนว่างไว้ให้แก่จำนวนเลขจากแถวตรงกันข้ามซึ่งจะถูกโยกย้ายมาสู่แถวนอนแถวต้น และจำนวนที่สองก็จำต้องทิ้งช่องของตนว่างไว้ให้แก่จำนวนเลขจากแถวตรงกันข้ามซึ่งช่องอยู่ตรงกับช่องของตนดุจกัน

1			4		5	7			10	(แถวต้น)
	2	3		6			8	9		(แถวสุดท้าย)

เลข ๕ กับ เลข ๖ เป็นจำนวนมัธยม ๕ คงอยู่ในแถวเดิมของตน แต่ย้ายไปอยู่ช่องของเลข ๖ และ ๖ ถูกย้ายไปสู่ช่องในแถวตรงกันข้าม คือ มิใช่ช่องที่อยู่ตรงกับช่องเดิมของตน

ข้อ ๔. จำนวนเลขของแถวนอนแถวสุดท้าย เรียงลำดับกันโดยทำนองนี้ จำนวนแรกกับจำนวนสุดท้ายอยู่กับที่ในช่องของตน เลขจำนวนอื่น ๆ ไปบรรจุอยู่ตามช่องต่าง ๆ ที่ว่างอยู่ในแถวนอนทั้งสองแถวนั้น จะต้องนำเข้าบรรจุตามลำดับ แต่ตามระเบียบสลับกลับกัน โดยทำนองนี้แถวนอนทั้งสองจะมีจำนวนรวมเท่ากัน เพราะแต่ละแถวได้ให้จำนวนรวมของตนกึ่งหนึ่งในช่องคู่แก่กันและกัน และจำนวนมัธยมมีจำนวนรวมอันเท่ากันอยู่ในทุกแถวนอนแล้ว แถวที่ตรงกันข้ามคนละด้านได้มารวมกันแล้ว และแถวนอนอื่น ๆ นั้นยัง ถ้าเราใคร่จะเรียงแถวนอนแถวที่สอง เช่นที่เราได้เรียงแถวแรกก็ได้อยู่ แต่ก็จะต้องเรียงแถวแรกดังที่เราได้เรียงแถวที่สอง

1	99	98	4	96	5	7	93	92	10	(แถวต้น)
91	2	3	97	6	95	94	8	9	100	(แถวสุดท้าย)

เลขจำนวน ๙๑ กับ ๑๐๐ อันเป็นจำนวนแรกกับจำนวนสุดท้ายของแถวนอนแถวสุดท้าย อยู่กับที่ในช่องเดิมของตน เลขจำนวนอื่น ๆ มี ๙๒, ๙๓, ๙๔, ๙๕, ๙๖, ๙๗, ๙๘, ๙๙ บรรจุในช่องที่ว่างอยู่ในแถวนอนทั้งสองแถว โดยลำดับกันไป แต่ตามระเบียบที่สลับกลับกัน

ข้อ ๕. แถวตั้งแถวแรกกับแถวตั้งแถวสุดท้ายของรูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าช่องคู่ ก็เรียงโดยทำนองเดียวกันกับแถวนอนแถวแรกและแถวนอนแถวสุดท้าย ด้วยประการฉะนี้รูปสี่เหลี่ยมด้านเท่าช่องคู่ก็จะกลายเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ไป และด้วยวิธีการอันง่าย ๆ และจดจำได้ไม่ยากเลย

การสาธิตนี้เห็นได้ชัดเมื่อพิจารณาจำนวนเลขดังเราได้จัดเรียงในแถวนอนแถวแรก กับแถวนอนแถวสุดท้ายแล้ว เราจะเห็นว่าจำนวนเลขในแถวตรงกันข้ามคนละด้าน เมื่อนำมาเทียบกันเป็นคู่ ๆ แล้ว ถ้าไม่ตั้งอยู่ในเส้นทแยงมุมในช่องแรกกับช่องสุดท้ายของแถวนอนแต่ละแถว ก็ต้องอยู่ตรงกันข้ามในแถวตั้งแถวเดียวกัน และด้วยว่าเมื่อนำเลขจำนวนที่ตรงกันข้ามคนละด้าน มาเทียบกันเป็นคู่ ๆ แล้ว จะได้จำนวนรวมเท่ากันเสมอ จึงปรากฏว่าแถวนอนทั้งสองแถวนี้อยู่บนสุดและล่างสุดของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ ซึ่งข้างในเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์อยู่แล้ว จะเพิ่มจำนวนรวมอันเท่ากันแก่แถวทแยงมุม (ทั้งสองเส้น) และแก่แถวตั้งของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ข้างใน ด้วยประการฉะนี้ แถวตั้งกับแถวทแยงมุมของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ จะมีจำนวนรวมอันเท่ากัน และจะเป็นเช่นนี้แก่รูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ด้วยดุจกัน เพราะเหตุว่าแถวตั้งแถวแรกกับเท่าตั้งแถวสุดท้ายจะเพิ่มจำนวนรวมอันเท่ากันให้แก่แถวนอนของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ข้างบนด้วย การสาธิตของเราจะสมบูรณ์ถ้าจำนวนมัธยมสองจำนวนทั้งของแถวนอนแถวแรกกับแถวนอนแถวสุดท้าย และทั้งของแถวตั้งแถวแรกกับแถวตั้งแถวสุดท้ายจะมีจำนวนรวมเท่ากัน ด้วยว่าจำนวนเหล่านี้มิได้ตั้งอยู่ในแถวเดียวกับแถวตรงกันข้ามคนละด้าน มิได้เพิ่มจำนวนรวมอันไม่เท่ากันให้แก่แถวนอน และแถวตั้งมัธยมของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ด้านในเพราะฉะนั้นเพื่อชดเชยความไม่เท่ากันนี้ ซึ่งก็มีอยู่เพียง ๒ แต้มเท่านั้น จึงต้องมีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ด้านในอันเป็นกฎเกณฑ์ข้อสุดท้ายของแบบวิธีนี้

ข้อ ๖. ด้วยการจัดระเบียบรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ด้านในตามกฎเกณฑ์ของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่มหัศจรรย์ จะต้องกลับอันดับการเรียงอันพึงกระทำตามกฎเกณฑ์ของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ จำนวนเลขมัธยมสองจำนวนของแถวนอนแถวสุดท้ายของรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่อง อันอยู่ตรงกลางของจำนวนเลขทั้งหมด กับจำนวนเลขมัธยมสองจำนวนของแถวตั้งแถวสุดท้ายของรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่องอันเดียวกันนั้น ด้วยประการฉะนี้ ท่านจะลดกำลังแถวตั้งแถวแรกกับแถวนอนแถวแรกอันเป็นมัธยมของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ลง ทำให้ในแถวนอนแถวแรกของสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่องนั้น เลขมัธยมจำนวนแรกสูงกว่าจำนวนที่สองเสมอไป และในแถวตั้งแถวสุดท้ายของรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่องอันเดียวกันนั้น เลขมัธยมตัวบนย่อมสูงกว่าเลขมัธยมตัวล่างเสมอไป

รูปสี่เหลี่ยม ๓๖ ช่อง

1	35	34	3	32	6
30	8	28	27	11	7
24	23	15	16	14	19
3	17	21	22	20	18
12	26	9	10	29	25
31	2	4	33	5	36

รูปสี่เหลี่ยมนี้เป็นแบบของอากริ้ปป้า หากแต่ข้าพเจ้าวางจำนวนเลขที่เขาตั้งไว้ทางซ้ายมาไว้ทางขวาเท่านั้น เพราะเขาได้นำรูปสี่เหลี่ยมมาจากแบบยันต์เฮบราอิก ซึ่งใช้วิธีเรียงอันดับเลขจากขวาไปซ้ายตามทำนองการเขียนหนังสือของชาวเฮเบรอซ์

ในรูปสี่เหลี่ยม ๓๖ ช่อง เลขจำนวน ๙ กับ ๑๐ อันเป็นตัวมัธยมของแถวนอนแถวสุดท้ายของรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่อง ซึ่งอยู่ตรงกลางนั้น อยู่ในลักษณะการเรียงลำดับตรงกันข้ามกับที่ควรเป็นตามกฎเกณฑ์ของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ ฉะนั้น ๑๔ กับ ๒๐ อันเป็นตัวมัธยมของแถวตั้งแถวสุดท้ายในรูปสี่เหลี่ยม ๑๖ ช่องอันเดียวกันนั้น (ในต้นฉบับเป็นดังนี้ - ผู้แปล) จึงอยู่ในลักษณะการเรียงลำดับตรงกันข้ามกับที่ควรเป็นตามกฎเกณฑ์อันเดียวกันนั้น เพราะเลข ๑๐ จะต้องอยู่หน้าเลข ๙ และ ๑๔ อยู่ใต้ ๒๐

รูปสี่เหลี่ยม ๑๐๐ ช่อง

1	99	98	4	96	5	7	93	92	10
90	12	88	87	15	16	84	83	19	11
80	79	23	24	76	75	27	28	72	21
31	69	33	34	66	65	37	38	62	70
60	42	58	57	45	46	44	53	49	51
41	52	48	47	55	56	54	43	59	50
61	39	63	64	35	36	67	68	32	40
30	29	73	74	26	25	77	78	22	71
20	82	18	17	85	86	14	13	89	81
91	2	3	97	6	95	94	8	9	100

ในรูปสี่เหลี่ยม ๑๐๐ ช่อง ในแถวนอนแถวที่ ๗ จำนวนเลขมัธยม ๓๕ กับ ๓๖ ได้วางอยู่อย่างขัดกับกฎเกณฑ์ของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ ซึ่ง ๓๖ จะต้องอยู่หน้า ๓๕ ตามกฎเกณฑ์ และ ๔๔ กับ ๕๔ อันเป็นตัวมัธยมของแถวตั้งแถวที่ ๗ ก็กลับกันอยู่อีกเหมือนกัน เพราะว่า ๔๔ นั้น ควรจะอยู่ใต้ ๕๔

ในรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ทุกรูปที่เรียงเป็นแบบมหัศจรรย์ตามกฎเกณฑ์ที่ข้าพเจ้าได้ให้ไว้เป็นที่แน่นอนเหลือเกินว่า ในแนวนอนที่อยู่ถัดจากแถวมัธยมลงมา จำนวนมัธยมทั้งสองนั้นจะต้องเรียงลำดับกลับกัน กล่าวคือ เลขจำนวนสูงอยู่หน้าจำนวนเลขที่ต่ำกว่า ณ ตำแหน่งแห่งที่ที่จำนวนมัธยมเหล่านี้ถูกโยกย้ายไปนั้น และเพราะฉะนั้นจึงสลับกลับกัน ณ ตำแหน่งแห่งที่ที่ถูกโยกย้ายไป ณ ตำแหน่งแห่งที่จำนวนมัธยมเหล่านี้มิได้ถูกโยกย้ายไปมันก็ยังสลับกลับกันอยู่ดี เพราะเหตุว่าแถวนอนของตนเริ่มต้นทางขวามือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าจำนวนมัธยมของแต่ละแถวมิได้ถูกโยกย้ายไปดังที่อนุมานได้ เลขมัธยมของแถวตั้งแถวต้นก็ไม่ถูกโยกย้ายไป และโดยเหตุที่แถวนอนมัธยมเริ่มทางซ้ายมือ ฉะนั้นแถวนอนแถวล่างลงมาจึงเริ่มต้นทางขวามือ โดยใช้ข้อพินิจอย่างเดียวกันนี้แล เราจึงพิสูจน์กันได้ว่าตามกฎเกณฑ์ของรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่นั้น จำนวนมัธยมของแถวตั้งที่อยู่ต่อท้ายแถวมัธยมได้รับการเรียงในลักษณะที่ว่าจำนวนที่สูงกว่าต้องอยู่เหนือจำนวนที่ต่ำกว่าเสมอไป

นี้แลคือแบบวิธีรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ของอากริ้ปป้า ซึ่งตามทรรศนะของข้าพเจ้าก็เห็นว่าเป็นแบบของชมพูทวีป คุณค่าของมันมิได้มีเฉพาะว่าเป็นวิธีการอย่างเดียวที่จะเรียงรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ได้ หากแต่ว่าเป็นวิธีการที่ง่ายแก่การจดจำเท่านั้น และด้วยแบบวิธีอย่างนี้แลที่ดูเหมือนว่าชาวชมพูทวีปจะกำหนดเอาเป็นตำราอยู่โดยทั่ว ๆ ไป อนึ่ง รูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ของชาวชมพูทวีปยังเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ในความก้าวหน้าของเรขาคณิตอีกด้วย

ชาวชมพูทวีปมีหลักการอยู่ ๒ ประการเกี่ยวกับโจทย์ของรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ ประการหนึ่งสำหรับรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่ อีกประการหนึ่งสำหรับรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่ นักคำนวณของประเทศนี้ (ฝรั่งเศส) ที่ศึกษาเกี่ยวกับรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ ได้ค้นพบหลักการเหล่านี้แต่เพียงประการเดียวเท่านั้น กล่าวคือที่เกี่ยวกับรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่เหมือนกัน และยิ่งกว่านั้นพวกเขายังเสริมข้อไขพิเศษให้โจทย์นั้นด้วย อันทำให้รูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ที่เอาวงรอบชั้นนอกออก กล่าวคือ แถวนอนแถวแรกกับแถวนอนแถวสุดท้าย และแถวตั้งแถวแรกกับแถวตั้งแถวสุดท้าย รูปสี่เหลี่ยมที่เหลืออยู่ข้างในก็จะเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ด้วยเหมือนกัน กล่าวคืออาจเอาวงรอบนอกออกเป็นชั้น ๆ และก็คงเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์อยู่กระนั้น ชั่วแต่ให้เหลืออยู่อย่างน้อยที่สุด ๙ หรือ ๑๖ ช่องเท่านั้น เพราะรูปสี่เหลี่ยม ๔ ช่องนั้นไม่อาจเป็นรูปสี่เหลี่ยมมหัศจรรย์ได้

เมอสิเยอร์อาร์นูด (Monsieur Arnoud) ได้ให้ข้อไขโจทย์ประการหลังนี้ไว้ในความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวิชาเรขาคณิตของท่าน และก่อนที่ท่านจะได้พิมพ์โฆษณาออกมาเป็นครั้งแรกนั้น ข้าพเจ้าก็ได้ไขโจทย์อันเดียวกันนี้ไว้แล้วอย่างกว้างขวาง โดยได้รับข้อเสนอจากเมอสิเยอร์แฟร์มาต์ (Monsieur Fermat) ที่ปรึกษาสภานิติบัญญัติแห่งเมืองตูลูสผู้วายชนม์ไปแล้ว และซึ่งบรรดานักปราชญ์และสัปปุรุษทั้งหลายยังกำหนดจดจำยกย่องสรรเสริญท่านอยู่เป็นอันมาก แต่ข้าพเจ้าไม่สามารถเดาหลักการรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่ของอากริ้ปป้ากับแบบวิธีของบาเชต์ได้เลย

ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขอแสดงความขอบคุณต่อเมอสิเยอร์โซเวอร์ (Mosieur Sauveur) ศาสตราจารย์วิชาคำนวณแห่งปารีส ที่ค้นพบวิธีสาธิตรูปสี่เหลี่ยมช่องคี่ของชาวชมพูทวีปที่เมอสิเยอร์ เดอ มาลซิเออได้ติดต่อส่งไปให้พิจารณา และท่านยังได้ค้นพบแบบวิธีเรียงรูปสี่เหลี่ยมช่องคู่อีกด้วย ข้าพเจ้าขอละให้เป็นภาระของท่านผู้นั้น ในการนำออกเผยแพร่ต่อมหาชนในวันหนึ่งข้างหน้า พร้อมกับสิ่งอื่น ๆ ที่ท่านได้ประดิษฐ์คิดขึ้นอีกด้วย ด้วยว่าเนื้อความในบทนี้ก็ยืดยาดเกินไปอยู่แล้ว

ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวจีนและความเก่าแก่แห่งประวัติศาสตร์ของชาวจีน

ประเทศจีนช่างมีโชคดีเสียนี่กระไรที่ตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่มิต้องหวั่นเกรงการสงครามจากประเทศต่างด้าว มีประเทศเพื่อนบ้านก็แต่เพียงประเทศตาดทางทิศเหนือกับประเทศตังเกี๋ยทางทิศตะวันตกเท่านั้น ทางด้านอื่น ๆ เล่า ถ้าไม่จรดมหาสมุทรก็จรดทะเลทราย ซึ่งต้องใช้เวลาเดินทางนานวัน หรือไม่ก็จรดดงทึบและภูเขาอันยากที่จะผ่านไปได้ ตังเกี๋ยนั้นก็เป็นรัฐเล็ก ๆ เมื่อเทียบเคียงกับประเทศจีน และตั้งอยู่ในโซนร้อน ซึ่งไม่เคยปรากฏว่ามีผู้พิชิตถือกำเนิดขึ้นเลย ประเทศตาดเล่าก็มักนิยมส่งกองโจรมาก่อกวนศัตรู มิได้ทำสงครามให้เป็นล่ำเป็นสันแต่อย่างใด กำแพงกั้นพรมแดนของประเทศจีนที่ปิดช่องระหว่างหุบเขาที่เปิดว่างอยู่นั้นก็เพียงพอที่จะยับยั้งการรุกรานของชาวตาดนานนับได้หลายศตวรรษครัน

จึงมิพึงประหลาดใจแต่ประการใดเลย ถ้าชาวจีนนั้นไม่ค่อยชอบการรบราฆ่าฟันนัก และถ้าชาวตาดซึ่งอ่อนกำลังกว่าและไม่สมควรที่จะชนะในการรณรงค์สงครามเลยนั้น ได้พิชิตชาวจีนถึงสองครั้งในย่านระยะเวลา ๓,๐๐๐ ถึง ๔,๐๐๐ ปี

ถึงชาวจีนจะไม่ประสาต่อการรณรงค์สงครามเพียงไร เขาก็มีความสามารถปราดเปรื่องในศิลปะแห่งการปกครองบ้านเมืองมากขึ้นเพียงนั้น ความดีในด้านจิตใจโดยธรรมชาติของชาวจีนทำให้บ้านเมืองของเขาได้รับความสงบสุขอยู่เกือบจะเป็นนิตย์ ซึ่งนอกจากพระบัญญัติที่พระผู้เป็นเจ้าโปรดประทานแก่โมเสสแล้ว ก็ดูเหมือนว่าจะไม่มีคณะนิติบัญญัติใดหรือฝ่ายที่เป็นคู่แข่งใด จะมีความสมบูรณ์แบบเสมอด้วยกฎหมายจีนเลย อนึ่ง ชาวชาตินี้มีจำนวนมากมายกว่าชาติใด ๆ ในโลก ยกเว้นแต่ประชากรของพระผู้เป็นเจ้าเท่านั้น ซึ่งตามทรรศนะของข้าพเจ้าก็ว่า เป็นรัฐบาลอันประเสริฐแต่เพียงแห่งเดียวเท่านั้น

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาในจดหมายเหตุมากพอแล้ว ถึงกรณีที่ว่าชาวจีนปรับศาสนาของเขาให้เข้ากับการเมืองอย่างไร โดยทำให้ดวงวิญญาณของสวรรค์ชั้นฟ้ากับดวงวิญญาณอื่น ๆ เป็นสาธารณรัฐอันมองไม่เห็นเทียบเข้ากับบ้านเมืองของตน และอนุญาตให้วิญญาณแต่ละดวงมีความสัมพันธ์อันเร้นลับอยู่กับชาวชาติของตนแต่ละคน และวิญญาณเหล่านั้นเป็นผู้ลงโทษในความผิดที่บุคคลผู้นั้นได้ประกอบขึ้นโดยมิได้ล่วงรู้ถึงพระราชา ผู้พิพากษา ตระลาการ และเพื่อนร่วมชาติแต่ละคนนั้นด้วย

ข้าพเจ้าได้ให้ข้อสังเกตไว้อีกว่า ชาวจีนได้รักษากฎหมายของพวกเขามายาวนานอย่างไร ด้วยความเกรงกลัวในบรรพชนของพวกเขาที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งพวกเขาอนุมานว่าจะโกรธเป็นฟืนเป็นไฟอยู่ในปรภพถ้าลูกหลานประกอบกรรมทำผิดคิดมิชอบอยู่ในภพนี้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเป็นการขาดความเคารพ

อย่างที่สุด ที่ชาวจีนจะพึงกระทำต่อบรรพชนของตน ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงกฎหมายที่เขาได้สร้างไว้ให้เป็นมรดกตกทอดมาถึง ฉะนั้นการไว้ทุกข์มีกำหนดสามปีอย่างเข้มงวดกวดขัน เหินห่างจากการทางโลกย์ที่กฎหมายจีนบัญญัติให้บุตรธิดาปฏิบัติต่อบิดามารดาของตนผู้วายชนม์ลง จึงมิใช่พิธีรีตองที่ไร้สาระเลย ไม่เว้นแม้แต่แก่ท้าวพญามหากษัตริย์ ไม่มีสิ่งไรที่จะประทับใจยิ่งไปกว่าการเคารพต่อดวงวิญญาณอันเคยเป็นนาถแห่งตนเสมอตลอดมา

แต่สิ่งที่ข้าพเจ้าสรรเสริญอย่างในตัวบทกฎหมายของประเทศจีนก็คือ ความเอาใจใส่ในอันที่จะสร้างสรรค์ให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณีขึ้น ด้วยว่าขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามนั้นแลที่สามารถค้ำจุนตัวบทกฎหมายอยู่ได้ ทำนองเดียวกันกับที่กฎหมายที่ดีเท่านั้นที่ก่อให้เกิดขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามได้ ดูเหมือนจะเป็นเพลโตนี่แหละที่เข้าใจถึงความสำคัญอันยวดยิ่งของภาษิตนี้ และถ้าข้าพเจ้าจำได้ไม่ผิดพลาดแล้วไซร้ ท่านปรารถนาจะสอดแทรกกรณีในครัวเรือนของประชาชนพลเมืองเข้าไว้ในตัวบทกฎหมายของท่านด้วย และเพราะท่านเกรงไปว่าจะเป็นสิ่งที่ใหม่เกินไปสำหรับประชาชนพลเมืองที่มากด้วยอิสระเสรี เช่นชาวกรีกในยุคของท่าน ท่านจึงได้กล่าวไว้เป็นเชิงออกตัว ในข้อคำที่ท่านปราศรัยไว้แต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ชาวจีนนั้นตรงกันข้าม เขามิได้รีรอเลยที่จะออกกฎหมายแก่การกระทำเกือบทุกอย่างของมนุษย์ ตำราอันเก่าแก่ของเขาเล่มหนึ่งมิชั่วแต่กำหนดจารีตประเพณีอันเกี่ยวกับศาสนาและการสังเวยเท่านั้น แต่เกี่ยวไปถึงหน้าที่ของบุตรธิดา อันพึงปฏิบัติต่อบิดาของตนและหน้าที่ของบิดาต่อบุตรธิดา สามีต่อภรรยาและภรรยาต่อสามี พี่น้องและมิตรสหายพึงปฏิบัติต่อกัน หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน และหน้าที่ของประชาชนต่อขุนศาลตระลาการ ในหนังสือเล่มนั้นอันมีอำนาจเสมอด้วยกฎหมาย คนชราได้รับนับถือประหนึ่งว่าเป็นบิดาของคนทั้งปวง และแม้แต่เป็นพระชนกของพระมหากษัตริย์เอง ลูกกำพร้าได้รับนับถือว่าเป็นบุตรธิดาของตน และเพื่อนร่วมชาติทั้งหลายต่างเป็นพี่น้องแห่งกันและกัน หลวงพ่อมาร์ตินีได้กล่าวไว้ว่า แทบว่าจะไม่มีการกระทำของมนุษย์อย่างใดเลย มาตรว่าจะเป็นสิ่งเล็กน้อยจ้อยจิด ที่ตำราเล่มนั้นมิได้ตราไว้เป็นกฎหมาย จนกระทั่งก่อให้เกิดความสำคัญในรายละเอียดอันหยุมหยิมเกินไป ข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่าชาวยุโรปทุกคนคงจะมีความเห็นสอดคล้องกับท่าน (บาทหลวงมาร์ตินี) ถ้าหนังสือเล่มนั้นได้แพร่มาถึงเรา แต่ก็เป็นองค์พยานอันเก่าแก่ดึกดำบรรพ์ แสดงให้เห็นความเอาใจใส่อย่างยิ่งยวดของชาวจีนในอันที่จะสร้างขนบธรรมเนียมที่ดีงามอยู่ทุกกาลสมัย

และโดยที่เขาเล็งเห็นความสำคัญของราชจริยานุวัตรอันพระมหากษัตริย์พึงแสดงเป็นตัวอย่างแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน การถวายการศึกษาข้อใหญ่ของพวกเขาจึงขึ้นอยู่กับการจรรโลงพระทัยให้ทรงเปี่ยมไปด้วยทศพิธราชธรรม ชาวจีนกล่าวว่า ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินนั้นเปรียบเสมือนรวงข้าวอันสะพรั่งอยู่ในท้องนา พระจริยานุวัตรของพระมหากษัตริย์เล่าเปรียบได้ด้วยสายลมอันพัดผ่านให้รวงข้าวเอนลู่ไปตามทิศทางได้ตามพระทัยปรารถนาฉะนั้นแล

รัฐประศาสโนบายของชาวจีนจึงไม่มีพระจริยานุวัตรโดยเฉพาะสำหรับพระมหากษัตริย์ของพวกเขา และไม่มีจริยานุวัตรโดยเฉพาะสำหรับประชาชนพลเมือง พระมหากษัตริย์ของพวกเขาต้องพระราชทานความเคารพแก่คนชรา จะโปรดพระราชทานเลี้ยงด้วยข้าวปลาอาหารอยู่ทั่วทุกหัวเมือง และพงศาวดารจีนได้บันทึกยอพระเกียรติพระมหากษัตริย์ องค์ที่พระราชทานพระมหากรุณาธิคุณแด่พสกนิกรเป็นอย่างยิ่งไว้ มีลางพระองค์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเชษฐาต่างชนนี ซึ่งมีพระชนมายุแก่กว่าพระองค์ร่วมที่เสวยพระกระยาหาร พระมหากษัตริย์ของชาวจีนต้องทรงไว้ทุกข์ถวายพระชนกนาถและพระชนนีมีกำหนด ๓ ปี และทรงเว้นการว่าราชการงานเมืองในชั่วระยะนั้น แม้ว่าในกาลต่อมากฎหมายนี้อาจหย่อนผ่อนเพลาลงบ้างก็ตาม ในยุคที่ประเทศจีนยังแบ่งออกเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย เป็นหลายก๊กหลายเหล่าอยู่ในมหาอาณาจักรนั้น พระเจ้าเวงก่ำ (Vencum) อ๋องแห่งเมืองจิ๋น (Cin) ซึ่งทรงถูกขับออกจากประเทศเล็ก ๆ ของพระองค์ โดยเล่ห์เหลี่ยมของมารดาเลี้ยงผู้เหี้ยมโหดนั้น มิประสงค์ที่จะกระทำสงครามเพื่อกลับเข้าไปครองราชสมบัติ นอกจากว่าจะได้ทรงไว้ทุกข์ถวายพระชนกนาถจนครบถ้วน ๓ ปีแล้ว

ชาวจีนยังมีความเชื่อนอกเหนือไปจากสิ่งอื่น ๆ อีกว่า บิดามารดาผู้วายชนม์ไปแล้วนั้น สามารถจะทำให้ชีวิตของบุตรธิดาสั้นลงหรือยืนยาวต่อไปได้ ชาวจีนจึงขอต่อวิญญาณแห่งบรรพชนให้ตนมีชีวิตอันยืนยาวและผาสุก และบนรากฐานอันน่าขบขันนี้ ชาวจีนก็มีข้อความอย่างเดียวกันกับภาษิตของเรา ซึ่งพวกเราได้รับมาจากองค์พระผู้เป็นเจ้าเองทีเดียว และซึ่งอมตธรรมของพระองค์นั่นแลเป็นเครื่องประกันความมั่นคง คือข้อคำที่ว่า “จงเคารพบูชาบิดาและมารดาของเจ้า เพื่อที่จะได้เสวยสุขในชีวิตอันยืนยาว”

ซิน (Xin) พระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งราชวงศ์จิ๋น (Cina) ได้เนรเทศพระมารดาของพระองค์ เนื่องด้วยความแพศยาของพระนาง และเพราะเหตุที่ว่าการประพฤติล่วงประเวณีนี้ได้อาศัยพระเมตตาธิคุณของพระนางนั่นเอง เป็นเครื่องมือสำหรับก่อการจลาจลและรวบรวมกองทัพใหญ่ขึ้น จึงถูกเสนาบดีของพระองค์ทุกคนบังคับให้พระองค์อัญเชิญพระมารดากลับมาจากการถูกเนรเทศ มาตรว่าพระองค์จะได้ทรงสถาปนาพระองค์เองขึ้นเป็นกษัตริย์ด้วยพลอำนาจ และเข้าพระทัยว่าพระองค์จะมีพระเดชานุภาพเหนือกฎหมายอยู่ก็ตาม

ห่วย (Hoei) พระมหากษัตริย์องค์ที่ ๒ แห่งราชวงศ์ฮั่น (Haan) ก็มีพระมารดาเป็นหญิงแพศยาเหมือนกัน ไม่กล้าที่จะลงโทษทัณฑ์แต่ประการใด แต่พระองค์ไม่ทรงปรารถนาที่จะครองราชย์ และทนอับอายขายพระพักตร์ต่อความแพศยาของพระมารดา พระองค์จึงทรงละการปกครองบ้านเมืองให้พระนางไปด้วยศรัทธาประสาทะอันแรงกล้า และทอดพระองค์เองลงในความสำมะเลเทเมาจนกระทั่งเฮียววู (Hiaovu) กษัตริย์องค์ที่ ๖ แห่งราชวงศ์เดียวกันนั้นได้สำเร็จโทษพระอัครมเหสีของพระองค์เองเสีย ด้วยทรงเกรงไปว่า (เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ไปแล้ว) จะทรงมีพระอัครมเหสีม่ายที่แพศยาและพระมารดาอันไม่สมควรแก่องค์รัชทายาทผู้สืบราชสมบัติไว้เบื้องหลังพระองค์

ข้าพเจ้าจะกล่าวได้ไม่รู้จักจบสิ้น ถ้าข้าพเจ้าประสงค์จะเสนอนิทัศน์แห่งความเคารพอันสูงส่ง ซึ่งพระมหากษัตริย์จีนทรงปฏิบัติต่อพระชนกนาถและพระชนนีของพระองค์ ข้าพเจ้าจะกล่าวแถมท้ายแต่เพียงว่ากษัตริย์จีนจะไม่ทรงเปลี่ยนตัวขุนนางของพระองค์เลย ดังที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในตัวบทกฎหมายฉะนั้นแล

กษัตริย์จีนทรงได้รับการอบรมให้ทรงมีความเคารพต่อพระอาจารย์ (Gouverneur) ของพระองค์เท่า ๆ กับที่คฤหัสถ์พึงมีต่ออาจารย์ของตนฉะนั้น พระองค์ทรงเรียกพระอาจารย์ของพระองค์ว่าโกเหลา (Colào) ซึ่งตามปกติจะทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งเอกอัครมหาเสนาบดี ดังที่มหาราชาทรงเรียกแกรนด์วิซีร์ของพระองค์ว่า *ลาลา* (Lalà) อันหมายความว่าพระอาจารย์ฉะนั้น ความเคารพนี้เปี่ยมถึงขนาดที่กษัตริย์จีนได้ทรงลงทัณฑกรรม ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในที่ลางแห่งของจดหมายเหตุนี้แล้ว ต่อพระพี่เลี้ยงขององค์รัชทายาทแห่งราชบัลลังก์ ในสิ่งที่รัชทายาทนั้นทรงกระทำผิด และเคยปรากฏอยู่เหมือนกันว่า เมื่อองค์รัชทายาทได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ทรงกระทำการแก้แค้นแทนพระอาจารย์ของพระองค์

นอกจากโกเหลา ซึ่งเป็นที่ปรึกษาคนสำคัญของกษัตริย์แล้ว ก็ยังมีขุนนางอื่น ๆ อีก ซึ่งมีหน้าที่อยู่ประการเดียวเพียงคอยว่ากล่าวตำหนิความผิดของพระองค์อย่างเปิดเผยเท่านั้น อีวุส (Yvus) กษัตริย์องค์แรกแห่งราชวงศ์เฮีย (Hiaà) ซึ่งตามพงศาวดารกล่าวว่า เริ่มทรงราชย์เมื่อปี ๒๒๐๗ ก่อนคริสต์ศักราช ได้โปรดพระราชทานพระราชานุญาตให้สาธุชนทั้งปวงถวายคำแนะนำแด่พระองค์ได้ และนอกไปกว่านี้ครั้งหนึ่งพระองค์เคยถูกตำหนิอย่างเกรี้ยวกราดเหลือเกินต่อหน้าที่ปรึกษาคนสำคัญ ๆ จึงทรงพระพิโรธและปลงพระทัยที่จะให้ประหารชีวิตผู้กล่าวหมิ่นพระเดชานุภาพเสีย แต่พระมเหสีได้บรรเทาพระพิโรธลงไว้ด้วยการแต่งองค์ทรงเครื่องประดับเฉิดฉายกว่าปกติ และมาปรากฏองค์ต่อพระพักตร์ อันทำให้พระองค์บาดพระทัยในการที่พระมเหสีทรงเครื่องแบบนั้นหนักขึ้นไปอีก ซึ่งในขณะที่พระองค์กำลังทรงไม่สบายพระทัยอยู่เช่นนั้น ย่อมเป็นการไม่ชอบด้วยกาลเทศะเป็นอย่างยิ่ง พระมเหสีกราบทูลว่า นางมาขอถวายความชื่นชมยินดีแด่พระองค์ในการที่พระองค์ทรงมีบุคคลผู้กอปรด้วยความกล้าหาญและความซื่อสัตย์ พอกล้ากล่าวความจริงได้อยู่ในราชสำนักนี้ เสรีภาพที่จะตักเตือนกษัตริย์ได้นี้ ต่อมาจึงได้ตราขึ้นไว้เป็นกฎหมาย และตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมานี้แล มีสำนักงานที่ได้สร้างขึ้นไว้สำหรับปฏิบัติงานแผนกนี้โดยเฉพาะทีเดียว ซึ่ง (ผู้ครองตำแหน่งหัวหน้าสำนักงาน) มีฐานะไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าขุนนางคนอื่น ๆ ในรัฐเลย ชาวจีนมีความหวงแหนอภิสิทธิ์นี้มาก ถึงแก่หลายคนได้เสียชีวิตเพื่อสนับสนุนไว้ให้คงอยู่ และในศตวรรษนี้เองก็ยังมีตัวอย่างให้เห็น ในเมื่อกษัตริย์ทรงดึงดันมิรับฟังการแก้ไขเปลี่ยนแปลงลางประการที่สำคัญ ๆ ขุนนางในราชสำนักซึ่งลางครั้งมีจำนวนถึงสองพันคน ได้พากันเข้าไปในพระราชวังเพื่อถวายคืนตราตำแหน่งของตน โดยนัยที่ว่าเป็นการสุดวิสัยที่กษัตริย์จีนจะทรงดำรงเป็นกษัตริย์อยู่ได้ ถ้าพระองค์ทรงมีพยศร้ายอย่างถึงขนาดฉะนั้นจึงมีผู้กราบทูลให้พระองค์ได้สำนึกอยู่เป็นนิตย์ว่า จากพระจริยานุวัตรอันเป็นตัวอย่างของพระองค์เท่านั้น

ที่จะทำให้ผู้พิพากษาตระลาการกับประชาชนพลเมืองเป็นผู้มีศีลมีสัตย์ และถ้าพระองค์ทรงดำเนินออกนอกลู่นอกทางของคุณธรรมความดีแห่งบรรพชนของพระองค์แล้วไซร้ ขุนศาลตระลาการและประชาชนพลเมืองผู้ประพฤติผิดนอกรีตนอกรอย จะหลงลืมความจงรักภักดีซึ่งเป็นหน้าที่ประการแรกของพวกเขาอันพึงมีต่อพระองค์เสีย ตัวอย่างนี้มีอยู่บ่อย ๆ ในพงศาวดารของชาวจีน อันเป็นสิ่งประกันความมั่นคง (แห่งราชบัลลังก์) ของพระมหากษัตริย์ได้ดีกว่าในรัฐอื่น ๆ ที่ปกครองกันด้วยอำนาจกดขี่ ตามคำของชาวจีนนั้นก็ว่าเป็นเวลา ๔,๐๐๐ ปีมาแล้วที่ราชอาณาจักรของเขายืนยาวมาในคติธรรมนี้ เป็นที่แซ่ซ้องสรรเสริญแห่งประเทศเพื่อนบ้านทั้งปวง แซงต์ ฟรังซัวส์ ซาเวียร์ ได้รายงานไว้ในลิขิตของท่านว่า ชาวญี่ปุ่นได้คัดค้านอยู่มิได้หยุดหย่อนว่าศาสนาคริสตังนั้นหาใช่ศาสนาอันแท้จริงไม่ ด้วยว่าชาวจีนมิได้รู้ (ว่าศาสนานี้มีอยู่) ข้าพเจ้าทราบดีว่าชาวจีนนั้นมีความชั่วช้าเลวทรามอยู่เหมือนกัน แต่ลางทีอาจเป็นเพราะพวกเขาทำบาปอันขัดต่อจริยธรรมของเขาน้อยกว่าที่พวกเราทำบาปอันขัดต่อจริยธรรมของเราก็เป็นได้ ขนบประเพณีของเราได้เสื่อมทรามจากขั้นบรรพชนของเรามาเท่าไรแล้วเล่า? และชาวจีนซึ่งเป็นชนชาติที่เก่าแก่กว่าเราอย่างเทียบกันไม่ได้ ยังถืออยู่อีกหรือว่าเป็นความน่าละอายที่จะฝ่าฝืนขนบประเพณีของตนอย่างเปิดเผย และขาดความเคารพนับถืออันตนพึงมีต่อกันและกัน หรือว่าดื้อดึงเอากับบิดามารดา หรือทะเลาะเบาะแว้งกับคนอื่นที่เสมอกันบ้าง กล่าวกันว่าชาวจีนเป็นคนไม่ซื่อในด้านค้าขาย แต่เขาก็กระทำกับคนต่างด้าวชาวต่างแดนเท่านั้นกระมัง ทำนองเดียวกับที่ชาวฮีบรูให้กู้หนี้ยืมสิน โดยคิดดอกเบี้ยอย่างขูดเลือดขูดเนื้อก็แต่กับคนต่างด้าวชาวต่างแดนเท่านั้นแล และอนึ่งชาวจีนที่ทำการค้าขายกับชนชาติต่างด้าวนั้น ก็เป็นพวกที่อยู่ตามชายแดนซึ่งการค้าต่างประเทศ ณ ที่นั้นก็ทำให้จริยธรรมเสื่อมอยู่แล้ว

ความชั่วช้าเลวทรามข้อใหญ่ของชาวจีนนั้น น่าจะเป็นความตลบตะแลงอย่างสุดยอดนั่นเอง แต่ในที่แห่งอื่น ๆ ก็มีกันอยู่โดยทั่วไป ด้วยเป็นความชั่วช้าเลวทรามจำพวกเลี่ยงโทษกฎหมาย ซึ่งลางทีก็เป็นการเสียหายเพียงเล็กน้อยกว่าการโกงกินกันอย่างเปิดเผยเสียอีก

ถ้าจะเชื่อกันตามพงศาวดารจีนแล้ว ก็ว่าคุณธรรมความดีอย่างเดียวเท่านั้นที่กอปรกันขึ้นเป็นมหาอาณาจักรนี้ ความรักในตัวบทกฎหมาย ซึ่งในชั้นแรกก็สถาปนาขึ้นในมุมหนึ่งของประเทศนี้ ได้ค่อย ๆ ชักจูงมณฑลใกล้เคียงให้เข้ามาสู่ใต้แอกอันเดียวกัน โดยไม่ปรากฏว่าชาวจีนได้ทำให้มณฑลเหล่านั้นต้องมาอ่อนน้อมยอมตามด้วยการทำสงครามเลย เป็นความจริงที่ว่ารัฐเล็ก ๆ เหล่านั้น ซึ่งในชั้นต้นก็เริ่มด้วยเป็นบ้านเมืองที่ตามปกติแล้วก็ได้พระราชทานให้เจ้านายในพระราชวงศ์ปกครองสืบเนื่องกันมาแต่ก่อน แล้วจึงมารวมเข้ากับราชบัลลังก์ด้วยการจลาจลกลางเมืองในเมื่อราชวงศ์นั้นได้เปลี่ยนไป และผู้ชิงราชสมบัติได้ขับไล่กษัตริย์อันชอบด้วยกฎหมายจากราชบัลลังก์ไป แต่ปรากฏว่าการได้รัฐเล็ก ๆ เหล่านั้นมาไว้ใต้อำนาจราชบัลลังก์จีนในชั้นแรกนั้น ได้เป็นไปด้วยความสมัครใจโดยแท้ กล่าวกันว่ามีอยู่ถึง ๔๔ จังหวัด ที่นิยม

คุณธรรมความดีของเวนวัม (Venvam) จึงได้ยอมอ่อนน้อมเข้ามาอยู่ภายใต้กฎหมายบ้านเมือง พระเจ้าเวนวัมครองแผ่นดินอยู่ถึงสองในสามส่วนในขณะที่ยังมีการแบ่งแยกกันอยู่นั้น อย่างไรก็ตามไม่ว่าในยุคใด สมัยใด ชาวจีนก็เป็นปฏิปักษ์ต่อการทำสงครามอยู่นั่นเอง โดยถือว่าเป็นต้นเหตุอันสำคัญของความเสื่อมทรามทางจริยธรรม และพวกเขาปรารถนาจริยธรรมเหนือความเชิดหน้าชูตาในชัยชนะใด ๆ ทั้งมวลและเหนือกว่าความได้เปรียบในทางการค้าขายกับชาวต่างประเทศเสียอีก

พระเจ้าซีเวน (Siven) กษัตริย์องค์ที่เก้าแห่งราชวงศ์ฮั่นเมื่อ ๖๐ปีก่อนคริสตสมภพ ด้วยความเกรงในผลที่จะเกิดขึ้นตามมาจากอาการเคลื่อนไหวลางประการของพวกตาด ซึ่งเมื่อก่อนหน้านั้นไม่นานถูกเฮียวงูกั้นล้อมไว้ให้ติดอยู่ในภูเขา และได้หวนกลับมายึดประเทศในที่ราบต่ำ จึงทรงปรารถนาที่จะลงมือประกาศสงคราม (กับพวกตาด) เสียก่อนที่ชนชาตินั้นจะสะสมกำลังรุกเข้ามาในประเทศจีนได้ สำหรับในประเทศอื่น ๆ ความรอบคอบดังนี้อาจเป็นที่รับรองกัน แต่ในประเทศจีนซึ่งยึดถือเอาจริยธรรมอันดีเป็นรัฐกิจชั้นเอกอุของประเทศ หาเป็นเช่นนั้นไม่ ในพงศาวดารของเขาได้บันทึกไว้ว่า เอกอัครมหาเสนาบดีของพระองค์ได้กราบทูลยับยั้งพระราชดำริไว้ดังนี้ “*เป็นไฉนพระองค์จึงทรงพระดำริจะรุกรานประเทศต่างด้าวเล่า ในเมื่อยังมีสิ่งอื่นที่สำคัญกว่าที่จะต้องปรับปรุงในประเทศของพระองค์อยู่อีก สิ่งอัศจรรย์อันเรามิเคยได้ยินได้ฟังมาแต่ก่อนเท่าทุกวันนี้ ในปีนี้มีบุตรที่ฆ่าบิดาของมัน น้องสุดท้อง ๗ คนได้ฆ่าพี่ชายของมันเสีย ๒๕ คน นี้แลเป็นลักษณะแห่งความบังอาจที่จะปล่อยให้เป็นไปไม่ได้ และเป็นลางร้ายแรงแห่งความเสื่อมโทรมในจริยธรรมของเรา นี้แลเป็นสิ่งที่เราพึงระวังภัย นี้แลที่เราจะต้องเร่งเยียวยาเป็นการด่วน ตราบใดที่ไม่มีอาชญากรรมเช่นนี้ในประเทศจีนแล้ว ตราบนั้นเราก็ไม่ต้องหวาดกลัวชนชาติตาดแต่ประการใดเลย แต่ถ้าลงมันได้เกิดขึ้นแล้วไซร้ ข้าพระองค์เกรงว่ามิชั่วแต่จะลุกลามไปทั่วราชอาณาจักรสถานเดียวเท่านั้น ยังจะระบาดเข้ามาถึงพระบรมมหาราชวังอีกด้วยพระเจ้าข้า*”

ในแผ่นดินพระเจ้าจูเอน (Juen) กษัตริย์องค์ที่ ๑๐ แห่งราชวงศ์เดียวกันนี้ มณฑลกวางตุ้ง (Quangtong) กับมณฑลกวางสี (Quangsi) และเกาะไหหลำ (Hainan) ได้ก่อการกบฏต่อแผ่นดินขึ้น พระองค์จึงได้ทรงระดมพลใหญ่จนมีกำลังพอที่จะปราบกบฏให้ราบลงได้ แต่เกียสู (Kiasu) ซึ่งพระองค์ทรงแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพใหญ่ได้กราบทูลให้พระองค์หันเหจากการสงครามครั้งนั้นด้วยวาทะดังต่อไปนี้ “*เมื่อครั้งกระโน้น ประเทศจีนมีอาณาเขตทางด้านตะวันออกจรดมหาสมุทร ทางด้านทิศตะวันตกจรดทะเลทราย ทางทิศใต้จรดแม่น้ำเกียง (Kiang) แต่ในกาลต่อมาประเทศจีนได้ค่อย ๆ ขยายอาณาเขตออกไปทีละเล็กทีละน้อย ด้วยการใช้อาวุธน้อยกว่าการใช้คุณธรรมความดีเสียอีก พระมหากษัตริย์ของเราทุกกาลสมัยมาได้ทรงต้อนรับผู้คนเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารด้วยมนุษยธรรม มีผู้มาอ่อนน้อมด้วยใจสมัครเพราะความรักในความยุติธรรมของเราและในความอ่อนโยนของเรา และมีมณฑลเพื่อนบ้านมาอ่อนน้อม*

เป็นอันมาก โดยมิได้ถูกบังคับเอาด้วยกำลังเลย ขอพระองค์ได้ทรงโปรดยับยั้งการทำสงครามตามคำเตือนของข้าพระองค์นี้ด้วยเถิดพระเจ้าข้า และขอได้ทรงโปรดปฏิบัติตามเยี่ยงอย่างแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทศพิธราชธรรม ซึ่งดำรงพระชนม์มาก่อนพระองค์ พระองค์จะทรงทำให้พระมหากษัตริย์ในอดีตทรงมีพระชนม์ชีพขึ้นใหม่ในคติธรรมของพระองค์ ด้วยการใช้เสน่ห์แห่งคุณธรรมความดี มิใช่ด้วยความสยดสยองแห่งอาวุธดอกพระเจ้าข้าที่จะทำให้พวกกบฏสงบราบคาบลงได้"

แม้กระนั้น ประเทศจีนก็ยังคงมีกษัตริย์ที่นิยมการทำสงครามอยู่บ้าง แต่ก็มีอยู่เพียงสองหรือสามพระองค์เท่านั้น ถ้าข้าพเจ้าจำได้ไม่ผิด ยังกล่าวกันว่าในจำนวนนี้มีเฮียววู ซึ่งก็ได้ทรงสำนึกผิดในงานพระราชสงครามที่พระองค์ทรงได้กระทำมา และมิได้ทรงสนพระทัยไยดีในชัยชนะของพระองค์เลย

ซูก่ำ (Cu - Cum) สานุศิษย์คนหนึ่งของขงจื๊อได้ถามท่านขึ้นในวันหนึ่งว่า อันใดคือสิ่งจำเป็นยิ่งแก่รัฐบาลที่ดี "มีเสบียงอาหารให้มากมายเข้าไว้" ท่านตอบ "มีทหารและอาวุธยุทธภัณฑ์แต่พอประมาณ มีคุณธรรมความดีในองค์พระมหากษัตริย์และในมวลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินนั่นแล" "ข้าพเจ้าเข้าใจตามที่อาจารย์ว่านั่นแล้ว" สานุศิษย์กล่าวต่อมา "แต่ถ้าเราจะต้องขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสามสิ่งนี้ไป ท่านอาจารย์จะละสิ่งใดเป็นสิ่งแรกเล่า" "ทหารน่ะซี" ท่านนักปรัชญาตอบ "แต่ถ้าจำเป็นต้องขาดเสบียงอาหารหรือคุณธรรมความดีอย่างใดอย่างหนึ่งเล่า? ท่านอาจารย์จะเลือกเอาอย่างไหนไว้" "ข้าพเจ้าเลือกเอาทางขาดเสบียงอาหาร" ท่านตอบ ไม่มีสิ่งใดที่ท่านขงจื๊อจะแสดงออกมาว่าเหยียดหยามการทำสงคราม และรักในจริยธรรมอันดีงามได้วิเศษกว่านี้เลย ท่านเพลโตต้องการมีพลเมืองเพียงจำนวนเล็กน้อยในสาธารณรัฐของท่านด้วยเกรงว่าจะทำให้เสียผู้เสียคนได้ง่ายในหมู่ชนที่มีมากด้วยกันเกินไป และท่านก็มิได้กังวลใจแต่ประการใด ตราบใดที่สาธารณรัฐของท่านยังคงดำรงอยู่ ด้วยตราบนั้นสาธารณรัฐของท่านจะมีแต่ความผาสุกและกอปรด้วยคุณธรรมความดีเท่านั้น

อนึ่ง ชาวจีนมิได้ละเลยการให้การศึกษาแก่ประชาชน นอกจากว่าเป็นการง่ายที่จะรู้ตัวบทกฎหมายอันเป็นสาธารณะ และไม่มีการเปลี่ยนแปลงแล้ว ทุก ๆ ปักษ์ยังมีการป่าวร้องหรือประกาศเป็นลายลักษณ์อักษรให้ราษฎรทราบคติธรรมเล็ก ๆ น้อย ๆ อันเป็นรากฐานแห่งธรรมจริยาของพวกเขา เช่นพระบัญญัติของพระผู้เป็นเจ้าของพวกเราฉะนั้นแล

ชาวจีนยังมิได้ละเลยเรื่องโทษทัณฑ์อีกด้วย เพราะพวกผู้พิพากษาตระลาการต้องรับผิดชอบในความผิดของครอบครัวของตน บิดามารดาต้องรับผิดชอบในความผิดของบุตรธิดาของตน ผู้ใหญ่ต้องรับผิดชอบในความผิดของผู้น้อย และพวกเขามีสิทธิที่จะลงทัณฑ์แก่บุคคลในความรับผิดชอบของตน แต่ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงเรื่องนี้และเรื่องอื่น ๆ มาก่อนแล้วในจดหมายเหตุของข้าพเจ้านี้

นี่แลคือสิ่งที่ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวถึงความเอาใจใส่ของชาวจีนในอันที่จะพิทักษ์ไว้ซึ่งจริยธรรมของพวกเขา อันมีความยั่งยืนมาอย่างน่าอัศจรรย์อย่างที่มวลมนุษย์ไม่เคยประสบมาแต่ก่อน เราอาจสงสัยว่าพงศาวดารของพวกเขาหมายจะสรรเสริญเยินยออะไรสักอย่างดอกกระมัง ชาวจีนอาจได้กล่าวเท็จเข้าไว้โดยไม่หวั่นเกรงการขัดแย้งของประเทศเพื่อนบ้าน และก็มีลักษณะภายนอกที่บ่งบอกว่าเขามิได้กล่าวความจริงไว้เสมอไป ด้วยพงศาวดารของเขานั้นเป็นงานทางด้านการเมืองของเขานั่นเอง สำนักของนักบันทึกประวัติศาสตร์ในประเทศจีนนั้นเป็นสำนักของรัฐ พงศาวดารของกษัตริย์องค์หนึ่งได้เขียนขึ้นหลังจากที่กษัตริย์องค์นั้นได้สิ้นพระชนม์ชีพไปแล้ว โดยพระบัญชาของกษัตริย์องค์ที่สืบราชสมบัติแทน ซึ่งลางครั้งก็ทรงเป็นปัจจามิตรกับกับกษัตริย์องค์ก่อน และไม่มีพงศาวดารฉบับใดที่จะไม่เผยแพร่ออกไปว่าราชวงศ์ของกษัตริย์ที่กล่าวถึงนั้นได้ดับสูญไปแล้ว หรือว่าอย่างน้อยที่สุดก็ถูกขับจากราชบัลลังก์ไปแล้ว ไม่อนุญาตให้นักบันทึกประวัติศาสตร์คนใดเพิกถอนข้อความอันเป็นที่สงสัยในพงศาวดารที่ได้เขียนไว้แล้วได้เลย และไม่อนุญาตให้เอกชนคนใดเขียนพงศาวดารขึ้นด้วย ทุกคนอาจทำได้เพียงชั่วย่อข้อความในพงศาวดารที่ได้เผยแพร่ออกไปแล้วเท่านั้น ฉะนั้นจึงมีแต่พงศาวดารทั่วไปแต่เพียงฉบับเดียว ไม่มีบันทึกความทรงจำส่วนบุคคลเลย แม้กระนั้นก็ไม่มีลักษณะภายนอกอย่างใดที่บ่งบอกว่าชาวจีนมีเจตนาที่จะบิดเบือนพฤติเหตุส่วนใหญ่ที่ได้เกิดขึ้น และนักประวัติศาสตร์ชาวโรมันก็อาจมิได้ซื่อตรงต่อทุกสิ่งที่เขาได้เขียนขึ้นเพื่อเกียรติแห่งประเทศชาติของเขา และเพื่อความอัปยศอดสูของประเทศปัจจามิตรอยู่เหมือนกัน

แต่มีเหตุผลเฉพาะพิเศษที่ก่อให้เกิดความกังขาเป็นข้อใหญ่ในพงศาวดารจีนตั้งแต่เริ่มตั้งราชวงศ์มาจนกระทั่งถึงเมื่อราว ๒๐๐ ปีก่อนคริสตสมภพ เพราะเหตุว่า ชิน ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จิ๋น ซึ่งเสวยราชสมบัติเมื่อราว ๒๐๐ ปีก่อนคริสตสมภพนั้น ได้บัญชาให้เผาหนังสือต่าง ๆ ในประเทศจีน บรรดาที่มิได้ว่าด้วยการแพทย์หรือการทำนายเสียเป็นอันมาก พงศาวดารของเขาได้ระบุไว้ว่า กษัตริย์องค์นั้นทรงกระทำการอย่างโหดร้ายทารุณนักต่อผู้ที่ซุกซ่อนหนังสือไว้ และมีน้อยคนเหลือเกินที่รอดพ้นจากความดุเดือดของพระองค์ไปได้ นัยว่าแทบจะไม่มีหนังสือเหลืออยู่เลยก็ว่าได้ อันนับว่าเป็นเหตุการณ์ที่แปลกประหลาดนักหนาในบรรดาบุคคลที่ทำลายบันทึกความทรงจำที่ได้ทำขึ้นไว้เสียเป็นครั้งคราว ตามความเห็นของข้าพเจ้าก็ว่าเท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่ใคร ๆ จะสงสัยได้ตามใจว่า มหาจักรวรรดินี้ได้ประกอบขึ้นมาโดยปราศจากการณรงค์สงคราม

มาตรว่าพวกเขาจะได้สูญเสียหนังสือไปดังนี้ ชาวจีนก็ยังไม่วายที่จะวาดพงศาวดารอันสมบูรณ์ขึ้นมามิชั่วแต่ยุคเริ่มตั้งราชวงศ์เท่านั้น แต่ยังย้อนต้นขึ้นไปถึงต้นกำเนิดแห่งมนุษยชาติได้อยู่ ซึ่งเขาได้ทวนขึ้นไปตั้งหลายพันปีจนเกินความเป็นจริง ชาวจีนเองก็ยอมรับว่าพงศาวดารของเขามีท่าทีเป็นนิทานอยู่มาก ในตอนที่ย้อนต้นขึ้นไปจากการเริ่มตั้งราชวงศ์ของเขา แต่ก็เป็นการยากจนกระทั่งทุกวันนี้ที่เราจะทำให้เขาเชื่อว่า

พวกเขามิได้มีกษัตริย์สืบเนื่องกันมาก่อนคริสตสมภพเหนือขึ้นไปในกาลเวลานั้น ซึ่งกาลนิรูปณ์สามัญ (Chronologic ordinaire) ของเราตั้งต้นเมื่อน้ำท่วมโลก (Déluge) กระทั่งทำให้นักสอนศาสนาหลายท่านคิดว่าจะต้องหันไปอาศัยกาลนิรูปณ์ของพวกแซ็ปตังต์ (Septante)* เสียเป็นแท้แล้ว ซึ่งตามนั้นได้กล่าวไว้ว่ายุคน้ำท่วมโลกมีความเก่าแก่ดึกดำบรรพ์ก่อนกาลนิรูปณ์โดยทั่วไป สิ่งที่ทำให้พงศาวดารของชาติจีนคล้ายจะเป็นจริงมากก็คือ ในรัชสมัยของกษัตริย์แต่ละพระองค์ได้บันทึกคราสต่าง ๆ และปรากฏการณ์บนท้องฟ้าเข้าไว้ แต่เมอสิเยอร์กาสสินีได้พิจารณาเวลาของการเล็งยันของดาวพระเคราะห์ที่ (พงศาวดารจีน) ได้กล่าวไว้ในรัชสมัยกษัตริย์องค์ที่ ๕ ก็พบว่าเร็วไปถึง ๕๐๐ ปีกว่าที่พงศาวดารนั้นได้ว่าไว้ และท่านยังได้พิสูจน์การคำนวณผิดพลาดไป ๕๐๐ ปีนี้ได้อีกจากบันทึกทางดาราศาสตร์ที่แสดงไว้ในรัชสมัยของกษัตริย์องค์ที่ ๗ ฉะนั้นราชวงศ์จีนจึงน่าจะมีอายุเยาว์ไปถึง ๕๐๐ ปีกว่าที่ชาวจีนได้เชื่อถืออยู่ และเราอาจอนุมานได้ว่า ตามลำดับกษัตริย์ที่ราชวงศ์จีนแจ้งไว้นั้น ชาวจีนได้นำพระนามของกษัตริย์องค์ที่ทรงปกครองประเทศจีนอยู่หลายมณฑลในขณะเดียวกัน ในสมัยที่ประเทศจีนยังแบ่งแยกเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยมีเจ้าผู้ครองขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์องค์เดียวกันอีกด้วย มร. กาสสินีได้แสดงความคิดเห็นของท่านแก่ข้าพเจ้าในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าจำเป็นที่จะต้องกล่าวแถมไว้ ณ ที่นี้ด้วย และเป็นการเพิ่มจดหมายเหตุของข้าพเจ้าขึ้นอีกบทหนึ่ง ซึ่งดำเนินไปตามทรรศนะของท่าน และเพราะท่านได้ติดต่อให้ข้าพเจ้าได้ทราบแนวความคิดใหม่ที่ท่านได้มีอยู่ต่อตาโปรบาน (Taprobane) ของชนยุคโบราณ ข้าพเจ้าจึงได้ขอรับจากท่านมา ด้วยทุกเรื่องที่เกี่ยวกับชมพูทวีปไม่น่าจะเป็นการนอกเรื่องของจดหมายเหตุนี้ และงานทุกชิ้นของ มร. กาสสินีย่อมได้รับการต้อนรับเป็นอันดีจากทุกคนอยู่แล้วด้วย

---

* คำแปลพระบัญญัติเดิมเป็นภาษากรีก โดยชาวยิวแห่งประเทศอียิปต์ ๗๒ คนในสมัยปโตเลมี ฟีลาเดล์ฟ (๒๘๓ หรือ ๒๘๒ ปีก่อนคริสต์ศักราช) เป็นฉบับเก่าแก่และมีชื่อเสียงกว่าฉบับอื่น ๆ

ความคิดเห็นเกี่ยวกับกาลนิรูปณ์ของชาวจีน

โดย เมอสิเยอร์กาสสินี

---

๑. ระบบของชาวจีน

ปีของชาวจีนนั้นเป็นปีจันทรสุริยคติซึ่งลางปีก็เป็นปีธรรมดา (ที่มี) ๑๒ เดือน ลางปีก็เป็นปีอธิกมาส มี ๑๓ เดือน

วันต้นเดือนตามปกติเป็นวันแรกหลังการเล็งยันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ โดยนัยนี้สุริยคราสจะมีมาตามปกติในวันสิ้นเดือน ดังที่เราจะเห็นได้จากกาลนิรูปณ์จีนของหลวงพ่อกูปเลต์นั้นแล

ถ้าต้นเดือนอยู่ห่างจากสมัยของการเล็งยัน ก็เป็นการง่ายที่จะตั้งเอาโดยอาศัยการพิจารณาจากสุริยคราส

ลำดับปีสามัญกับปีอธิกมาสนั้นจัดตามรอบ ๖๐ ปี (มหาจักร) เป็นปีอธิกมาสเสีย ๒๒ นอกนั้นเป็นปีสามัญ

ตามบันทึกของหลวงพ่อมาร์ตินีในเรื่องพงศาวดารจีนของท่านแจ้งไว้ว่าปีนั้น เริ่มต้นที่การเล็งยันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ในขณะที่อยู่ใกล้ที่สุดกับองศาที่ ๑๕ ของราศีกุมภ์ กล่าวคือ ณ จุดของจักรราศีที่มีระยะห่างเท่ากันระหว่างเหมายัน (Solstice d'hyver) กับครีษมายัน (solstice du printemps) ซึ่งผู้เขียนบันทึกได้กล่าวไว้ว่า ได้มีการตั้งสังเกตกันมาแต่ ๒๕ ศตวรรษก่อนคริสตสมภพแล้ว จนกระทั่งถึงศตวรรษปัจจุบันนี้ มาตรว่าต้นเดือนนั้นจะได้มีการเปลี่ยนแปลงให้มีความแตกต่างกันออกไปตามพระราชอัธยาศัยแห่งพระเจ้าจักรพรรดิหลายพระองค์ จึงต้องมีการแก้ไขปีในความคลาดเคลื่อนที่เกิดขึ้นนั้น

ยังมีการคลาดเคลื่อนหนักขึ้นไปอีกในยุคของปี ยิ่งกว่าในยุคของเดือน เพราะเหตุว่าจุดแห่งจักรราศีที่กำหนดเดือนแรกของปีนั้น มองไม่เห็นได้ในทันทีทันใด ดังที่สุริยคราสเป็นเครื่องกำหนดวันต้นเดือนนั้นแล

เป็นสิ่งที่แน่นอนตามที่หลวงพ่อมาร์ตินีได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าในคาบ ๖๐ ปีจันทรสุริยคตินั้น การเล็งยันระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์หาได้กลับมาสู่จุดเดิมในจักรราศีไม่ แต่การเล็งยันจะมาถึงก่อน ๓ องศาที่ดวงอาทิตย์ใช้เวลาโคจรอยู่ ๓ วัน ซึ่งใน ๑๐ คาบ ๖๐ ปี จะรวมเป็น ๓๐ วัน ฉะนั้นเพื่อป้องกันมิให้วันขึ้นปีใหม่อยู่ห่างไกลเกินกว่า ๑ ราศีขององศาที่ ๑๕ แห่งราศีกุมภ์ จึงจำเป็นที่ชาวจีนจะต้องเพิ่มเดือนวิสามัญ ๑ เดือนให้แก่ทุกคาบ ๖๐๐ ปี นอกเหนือไปจาก ๒๒ เดือน ที่ได้เพิ่มให้แก่ทุกคาบ ๖๐ ปีแล้วนั้น อย่างไรก็ตามหลวงพ่อมาร์ตินีได้กล่าวว่าชาวจีนไม่มีความจำเป็นแต่ประการใดที่จะต้องเพิ่มอธิกสุรทิน ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่า คงหมายความถึงอธิกสุรทิน ๓ วันเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก หาใช่อธิกมาสวิสามัญไม่ ในเมื่อความแตกต่างกันอยู่ ๓ วันนั้น รวมกันเข้าเป็น ๑ เดือนแล้ว

๒. ข้อน่าสงสัยในกาลนิรูปณ์ของจีน

แต่เราไม่ทราบว่า การปฏิบัติเช่นนี้ได้กระทำอยู่อย่างสม่ำเสมอตลอดมา หรือว่าชาวจีนได้เพิ่มเดือนวิสามัญให้แก่ปีของเขาอย่างปราศจากกฎเกณฑ์ ในเมื่อเขาสังเกตเห็นว่าการเริ่มปีใหม่นั้นอยู่ห่างจากกลางราศีกุมภ์มากเกินไปเสียแล้ว หรือว่าการเพิ่มอธิกมาสทั้งสามัญและวิสามัญนั้นได้กระทำกันตามกาลเทศะ

เรามีเหตุผลที่จะสงสัยตามที่หลวงพ่อกูปเลต์ ซึ่งอยู่ในประเทศจีนเป็นเวลาช้านาน ได้กล่าวไว้ในหนังสือตำราว่าด้วยกาลนิรูปณ์ของจีนของท่านว่า ชาวจีนเริ่มต้นปีใหม่ที่การเล็งยันของดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ที่อยู่ใกล้ที่สุดกับองศาที่ ๕ ของราศีกุมภ์ ซึ่งในปัจจุบันก็คงเป็นอยู่เช่นนี้ ฉะนั้นนับแต่สมัยของหลวงพ่อมาร์ตินีมาจนถึงปัจจุบัน ยุคปีของจีนก็คงจะได้ถอยหลังไปถึง ๑๐ องศาแล้ว

ถ้าข้อสังเกตตามรายงานของหลวงพ่อมาร์ตินีในหนังสือพงศาวดารเล่ม ๗ ของท่านเป็นจริงแล้วไซร้ การเริ่มปีใหม่ของจีนคงจะอยู่ห่างออกมาจากองศาที่ ๑๕ ของราศีกุมภ์หลายราศีทีเดียว นับตั้งแต่องศานั้น (ที่ ๑๕) ถูกกำหนดให้เป็นขีดจำกัดมัธยมของปีจีน ด้วยท่านได้กล่าวไว้ว่าตามบันทึกของนักประวัติศาสตร์จีน ซึ่งท่านไม่ค่อยจะเลื่อมใสนักนั้น ว่าปี ๒๐๔ ก่อนคริสต์ศักราช ในการเริ่มต้นปีใหม่ ดาวพระเคราะห์ ๕ ดวง ได้มาพบกันในภพสิง (Cing) ซึ่งในปัจจุบันนี้แผ่เริ่มแต่ต้นราศีกรกฎไปจนถึงต้นราศีสิงห์ ฉะนั้นจึงจะต้องแผ่ตั้งแต่องศาที่ ๔ หรือ ๕ ของราศีเมถุน กระทั่งถึงองศาเดียวกันนั้นในราศีกรกฎ เราอาจเห็นได้โดยมิต้องอาศัยการคำนวณใด ๆ ว่าข้อสังเกตนี้ไม่ลงกันกับระบบปีของจีน ด้วยว่าเมื่อดาวพุธไม่อยู่ห่างจากดวงอาทิตย์เกินกว่า ๒๘ องศา หรือดาวศุกร์ (ไม่อยู่ห่างจากดวงอาทิตย์เกินกว่า) ๔๘ องศาแล้ว ก็เห็นได้ถนัดว่าดาวศุกร์ไม่อาจที่จะไปอยู่ในภพสิงได้ก่อนที่ดวงอาทิตย์จะได้ผ่านครึ่งหนึ่งของราศีเมษ และอยู่ห่างออกไป ๒ ราศีเต็ม ๆ จากกลางราศีกุมภ์ และดาวพุธไม่อาจไปอยู่ในกลุ่มดาวฤกษ์นั้นได้ นอกเสียจากว่าดวงอาทิตย์ได้ผ่านต้นราศีพฤษภไปแล้ว และเพราะว่าจำเป็นอย่างน้อยที่สุดที่หนึ่งในสองของดาวพระเคราะห์สองดวงต้องมาสถิตอยู่ในกลุ่มดาวนั้นเพื่อให้ครบจำนวน ๕ หรือไม่ก็มาทั้ง ๒ ดวงทีเดียว ถ้าดวงจันทร์มิได้สถิตอยู่ ณ ที่นั้น (ด้วยตามข้อสันนิษฐานนี้ ดวงอาทิตย์ไม่อาจมารวมอยู่ด้วยได้) เป็นที่แน่นอนว่าดวงอาทิตย์ไม่อาจอยู่ห่างจากกลางราศีกุมภ์น้อยกว่า ๒ ราศีเต็ม ๆ ในตอนเริ่มต้นปี อันเป็นที่หมายการเล็งยันนั้น พงศาวดารจีนได้บันทึกไว้เหมือนกันว่า มีอยู่หลายสมัยที่ปีของจีนได้คลาดเคลื่อนไป พระเจ้าจักรพรรดิหลายพระองค์จึงทรงจำเป็นต้องกลับไปตั้งต้นศักราชยุคแรกกันใหม่ การคลาดเคลื่อนเหล่านี้ อาจมีมูลเหตุมาจากการเพิ่มอธิกมาสบ่อยเกินไป หรือว่าละเลยการเพิ่มอธิกมาสเสียในขณะที่ควรจะต้องกระทำ แต่โดยที่เราไม่มีประวัติของการเพิ่มอธิกมาสเหล่านี้ เราจึงไม่รู้ทางที่จะพ้นจากความยุ่งยากใจอันมีอยู่ในกาลนิรูปณ์ของจีนนี้แล

เราทราบว่ามีชาวจีนคนใด (ที่สำคัญ ๆ) บ้างในศตวรรษเดียวกันนั้น ด้วยว่าถึงอย่างไรความเก่าแก่ของหอดูดาวอันดีเลิศ ได้สร้างเครื่องมือเครื่องใช้นานาชนิด กับวิทยาลัยอันสมบูรณ์และอาจารย์ทางดาราศาสตร์เป็นอันมาก ประชาชาตินี้มีความหวงแหนในความเลื่องชื่อลือชาของตนยิ่งนัก และเป็นศัตรูของชาวต่างชาติอยู่ด้วย ยังจำเป็นต้องแต่งตั้งบาทหลวงคณะเยซูอิต มีหลวงพ่อริกซี่ (Ricci) หลวงพ่อชาล์ล (Schall) หลวงพ่อแวร์บีแอสต์ (Verbiest) กับลวงพ่อกรีมัลดี (Grimaldi) ซึ่งเป็นผู้นำศาสนาอันต่างกว่าศาสนาของพวกตนไปเผยแพร่ในประเทศจีน ให้เป็นหัวหน้าในการแก้ไขปฏิทินของตน และให้เกียรติแก่ท่านเหล่านั้นเป็นอันมาก โดยเฉพาะหลวงพ่อกรีมัลดีนั้น แม้จะไม่อยู่โดยไปธุระเสียที่ประเทศอิตาลี สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิจีนยังทรงแต่งตั้งให้เป็นประธานสภาดาราศาสตร์ เราจึงอาจลงความเห็นได้ว่าชาวจีนนั้นหามีหลักการอันแน่นอนในการจัดระบบปฏิทินของตนไม่ และยอมรับว่าไม่สามารถที่จะจัดระบบแต่ลำพังโดยมิให้เกิดการผิดพลาดคลาดเคลื่อนได้

๓. ข้อสังเกตเก่าแก่เกี่ยวกับการมารวมกัน ของดาวพระเคราะห์ในกลุ่มดาวภพที่ ๑๐

หลวงพ่อมาร์ตินียอมยกให้พระเจ้าจักรพรรดิจีนองค์ที่ ๕ ซึ่งท่านว่าทรงราชย์อยู่ระหว่างปี ๒๕๑๓ ถึง ๒๔๓๕ ก่อนคริสต์ศักราชว่าเป็นผู้วางระเบียบการเริ่มปีใหม่ในวันอมาวสีใกล้กับองศาที่ ๑๕ ของราศีกุมภ์มากที่สุด

ท่านกล่าวว่าตามถ้อยคำของผู้รจนาพงศาวดารจีน พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้นได้ทรงเห็นดาวพระเคราะห์ทั้ง ๕ ดวง มาชุมนุมกันอยู่ในวันเดียวกับที่มีการเล็งยัน ระหว่างดวงอาทิตย์กับดวงจันทร์ในกลุ่มดาวภพที่ ๑๐ ซึ่งปัจจุบันนี้เริ่มต้นที่ราวองศาที่ ๑๘ ของราศีมีน และแผ่ไปจนถึงองศาที่ ๔ ของราศีเมษ และพระองค์ได้ทรงถือเอาวันนั้นแลเป็นวันขึ้นปีใหม่

ท่านมิได้แจ้งไว้ว่าเป็นปีใดในรัชสมัยของพระองค์ที่เกิดการเล็งยันของดาวพระเคราะห์เหล่านั้น แต่โดยที่การเล็งยันทำนองนี้จะมีก็ต่อนาน ๆ ครั้ง เราจึงอาจค้นได้ว่าน่าจะมีขึ้นในระหว่างปี ๒๕๑๓ กับ ๒๔๓๕ ก่อนคริสต์ศักราชในกลุ่มดาวในภพที่ ๑๐ นั้น

การค้นหานี้มีความสำคัญมาก ยุคนั้นอาจเก่าแก่กว่ายุคน้ำท่วมโลกหลายศตวรรษทีเดียว ตามการคำนวณของผู้คิดค้นที่ว่าได้เกิดขึ้นเมื่อราว ๒,๒๐๐ ปีระหว่างน้ำท่วมโลกกับคริสตสมภพ

๔. กลุ่มดาวของจีน

สำหรับการหยั่งรู้ลักษณะของท้องฟ้านี้ เราได้พิจารณากลุ่มดาวของจีนตามที่หลวงพ่อมาร์ตินีได้เขียนไว้ในพงศาวดารและภูมิศาสตร์จีนของท่าน อันแสดงรายการที่คำนวณไว้สำหรับ ค.ศ. ๑๖๒๘ ตามแบบยุโรป และเราได้เทียบเคียงกับกลุ่มดาวของเราที่คำนวณไว้ในปีเดียวกันนั้น

จากการเทียบเคียงนี้ เราได้พบว่ากลุ่มดาวของจีนแต่ละกลุ่มตามปกติก็เริ่มต้นที่ดาวฤกษ์ลางดวงที่ปรากฏชื่อ (เป็นที่รู้จักกันโดยทั่ว ๆ ไป) ซึ่งใน ค.ศ. ๑๖๒๘ นั้น พบอยู่ในรายการของติโก (Tycho)* แทบจะเป็นในลิปดาเดียวกันกับการเริ่มต้นของกลุ่มดาวอันตรงกับรายการ ๒ ฉบับของหลวงพ่อมาร์ตินี เว้นแต่ ๓ หรือ ๔ อันดูเหมือนจะมีการคลาดเคลื่อนในเรื่องจำนวนในรายการทั้ง ๒ ฉบับนั้น ซึ่งระยะห่างจากจุดของวิษุวัตไม่ลงกันกับองศาและลิปดาของราศีแห่งจักรราศี ตามที่กลุ่มดาวเหล่านั้นถูกนำไปแสดงไว้ดังที่ระยะในกลุ่มดาวอื่น ๆ ถูกต้องตรงกันอยู่

เพราะฉะนั้น เราจึงได้นำมาแสดงไว้ ณ ที่นี้เป็น ๒ แบบ ตามจำนวนเลขของหลวงพ่อมาร์ตินีและตามการแก้ไขของเรา

การลงกันในด้านจำนวนระหว่างตารางของจีนกับของติโกซึ่งแทบจะเป็นลิปดาเดียวกันนั้นเป็นทางให้เราตัดสินใจได้ว่าตารางนี้คงจะได้รับการคำนวณจากพวกบาทหลวงคณะเยซูอิต ซึ่งได้ไปที่ประเทศจีนมาตั้งศตวรรษหนึ่งแล้ว หาใช่ชาวจีนได้คำนวณไว้ไม่ ด้วยว่าแม้จะมีลักษณะภายนอกให้เห็นฉันใด ถ้ามิได้นำมาจากตารางของติโกแล้วจะถูกต้องตรงกันได้ถึงเพียงนี้ทีเดียวหรือ นักดาราศาสตร์ของเราในศตวรรษนั้นได้ใช้ความยากลำบากเป็นอันมากในการที่ทำให้ลงเป็นลิปดาเดียวกันตรงจุดที่ตั้งดาวฤกษ์ ซึ่งเมื่อเทียบเคียงตารางของติโกกับตารางของลางกราว์ เดอะ แฮสส์ (Langrave de Hesse) ที่ทำขึ้นในสมัยเดียวกันโดยนักดาราศาสตร์ที่ปราดเปรื่อง ก็มีความแตกต่างกันอยู่ตั้งหลายลิปดา เพราะฉะนั้นจึงมิใช่สิ่งที่จะไม่น่าเชื่อไปได้เลยว่าการสังเกตของจีนนั้นมักจะถูกต้องตรงกันกับข้อสังเกตของติโกในลิปดาเดียวกันอยู่เสมอ

---

* เข้าใจว่าคงหมายถึง Tycho Brahé นักดาราศาสตร์ชาวฮอลันดา (ค.ศ. ๑๕๔๖ - ๑๖๐๑) [ที่ถูกต้อง คือนักดาราศาสตร์ชาวเดนมาร์ก]

Conſtellationes Sinenſes ex P. Martini hiſtoria, & ex ejus Atlante Sinico ad annum 1628.

Nomen.		Longitudo.	Gradus.	Signa.
Kio	♃	198 39	18 39	♎
Kang	♀	209 14	29 14	♎
Ti	♄	219 54	9 54	♏
Fang	☉	237 48	27 48	♏
Sing	☽	242 34	2 34	♐
Vi	♂	250 7	20 7	♐
	corrige	260 7		
Ki	☿	265 43	25 43	♑
Teu	♃	275 3	5 3	♒
Nieu	♀	298 54	28 54	♒
Niu	♄	306 35	6 35	♓
Hiu	☉	318 14	18 14	♓
Guei	☽	328 13	28 13	♓
Xe	♂	346 20	18 20	♈
	corrige	348 20		
Pi	☿	4 1	4 1	♈
Quei	♃	15 32	15 32	♈
Leu	♀	28 46	26 46	♈
			corrige 28 46	♈
Guey	♃	41 46	11 46	♉
Mao	☉	53 37	23 37	♉
Pie	☽	63 16	3 16	♊
Sang	♂	77 14	17 14	♊
Cu	☿	78 35	18 35	♊
Cing	♃	90 8	0 8	♋
Qu'ei	♀	120 33	0 33	♌
Lieu	♄	125 9	5 9	♌
Sing	☉	142 9	22 9	♌
Chang	☽	150 32	0 32	♍
Ye	♂	168 36	18 36	♍
Chin	☿	185 36	5 39	♎

Fixæ ad initia Conſtellationum Sinenſium ex comparatione tabulæ præcedentis cum Tychonica deductæ.

Longitudines Tychonicæ ad annum 1628.

Nomina.	Fixæ.	Grad. Min.
Kio.	Spica Virginis.	♎ 18 39
Kang.	Auſtrina in fimbria Virginis.	♎ 29 14
Ti.	Lucida lancis auſtralis.	♏ 9 54
Fang.	Auſtr. trium in fronte Scorp.	♏ 27 49
Sing.	Præced. lucent. in corp. Scorp.	♐ 2 34
Vi.	Dexter humerus Ophiuci.	♐ 20 8
Ki.	Cuſpis Sagittarii.	♐ 25 43
Teu.	Antecedens in jaculo Sagitt.	♑ 5 3
Nieu.	Auſtr. in cornu præced. Capr.	♑ 28 54
Niu.	Antecedens in manu Aquarii.	♒ 6 35
Hiu.	In humero ſiniſtro Aquarii.	♒ 18 14
Guei.	Dexter humerus Aquarii.	♒ 28 12
Xe.	Prima alæ Pegaſi.	♈ 18 20
Pi.	Extrema alæ Pegaſi.	♈ 4 1
Quei.	In ſiniſtro brachio Andumed.	♈ 15 32
Leu.	Sequens in cornu auſtr. Ariet.	♈ 28 46
Guey.	In femore Arietis.	♉ 11 46
Mao.	Occid. trium lucid. in Pleiad.	♉ 23 37
Pie.	Oculus Tauri Barcus.	♊ 3 16
Sang.	Recedens Balthei orientis.	♊ 17 14
Cu.	In extremo cornu auſtr. Tauri.	♊ 19 35
Cing.	Pes ſequens præced. Gemin.	♋ 0 7
Qu'ei.	Borea præc. in quad. lat. Canc.	♌ 0 33
Lieu.	Septentrion. in roſtro Canc.	♌ 5 30
Sing.	Cor Hidræ.	♌ 22 9
Chang.	In medio corpore Virginis.	♍ 0 37
Ye.	In baſi Crateris.	♍ 18 36
Chin.	Tertia in ala auſtrina Virg.	♎ 4 59

ตารางเปรียบเทียบกลุ่มดาวของชาวจีน กับตารางของติโก

๕. แบบวิธีในการจบเขตกลุ่มดาวฤกษ์ของจีนแต่ละกลุ่ม

หลวงพ่อมาร์ตินีได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ชาวจีนได้กำหนดลองจิจูดในท้องฟ้าโดยถือเอาขั้วโลกเป็นหลัก กล่าวคือโดยวงกลมใหญ่ ตีเส้นจากขั้วโลกตั้งฉากไปกับเส้นวิษุวัต ซึ่งเรากำหนดให้พุ่งตรงไปสู่ดวงดาว เพราะฉะนั้นดวงดาวที่อยู่ระหว่างวงกลม ๒ วงที่ตัดผ่านขั้วโลกและผ่านดาวฤกษ์ ๒ ดวงอันสิ้นเขตกลุ่มดาวใด ก็สังกัดขึ้นอยู่กับกลุ่มดาวในภพนั้น

แต่ปรากฏตามการเปรียบเทียบตารางทั้งสองข้างต้นนี้ว่าลองจิจูดนั้นหาได้หมายไว้ในตาราง ของหลวงพ่อมาร์ตินีแตกต่างไปจากตารางของติโกที่ลดทอนดวงดาวไปสู่วิถีโคจรของโลกที่เรียกว่า เอคลิปติค (เส้นนี้ไม่ตรงกับเส้นศูนย์สูตร แต่เดินผ่านเส้นศูนย์สูตรตรงจุดวิษุวัตทั้งสอง) หาได้นำไปสู่วิษุวัตไม่ ลองจิจูดนี้มิได้หมายไว้ในตารางของจีน แต่เพื่อลดทอนตามแบบวิธีของจีน จึงจำเป็นที่จะต้องนำดวงดาว ที่สถิตอยู่ตอนต้น ๆ กลุ่มดาวแต่ละกลุ่มไปสู่วิษุวัต และหาเส้นตรงกับจุดของราศีที่มีเส้นพุ่งตรงเช่นเดียวกัน จะต้องอยู่ที่ตอนต้น ๆ ของกลุ่มดาวนั้น ๆ

เมื่อดวงดาวใดไปตกอยู่ในวงของซอลสติซ เช่นที่ตอนใต้ของราศีเมถุนในตารางนี้ซึ่งเริ่มต้นที่กลุ่มดาวสิงห์ ก็ไม่มีอะไรแตกต่างกันเลยระหว่างลองจิจูดของเขากับแบบของเรา และเส้นพุ่งขึ้นตรงของเขาอันเป็นเส้นลองจิจูดตามแบบของจีน แต่เมื่อดวงดาวค่อย ๆ ห่างออกไปจากวงของซอลสติซ ความแตกต่างในลองจิจูดและเส้นพุ่งขึ้นตรงของเขาก็จะยิ่งเพิ่มมากขึ้นโดยลำดับที่ละติจูด หรืออาการคล้อยต่ำของดวงดาวจะมีมากขึ้นเพียงใด และโดยที่ดาวฤกษ์มักจะห่างจากวงของซอลสติซวงหนึ่ง และเขยิบเข้าไปใกล้วงของซอลสติซอีกวงหนึ่งอยู่เสมอ ด้วยอาการขนานไปกับเอคลิปติคหรือเฉไปทางวิษุวัต ความแตกต่างนี้ก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อยไปและเป็นอย่างอื่นในกลุ่มดาวหนึ่งกับอีกกลุ่มดาวหนึ่ง ซึ่งปรากฏว่าจากศตวรรษหนึ่งไปสู่อีกศตวรรษหนึ่งในกลุ่มดาวของจีน โดยกำหนดได้ด้วยดาวฤกษ์ ๒ ดวง ห่างออกจากกันไป หรือร่นชิดกันเข้ามา และไม่หมายว่าจะเป็นดาวฤกษ์จำนวนเดียวกันเสมอไปนัก

เพราะฉะนั้น เพื่อที่จะทราบว่าในกลุ่มดาวแบบจีนกลุ่มใด ดาวพระเคราะห์ดวงหนึ่งจะมาตกอยู่ในขณะใด ก็จำเป็นที่จะต้องหาเส้นที่พุ่งขึ้นตรงของดาวพระเคราะห์ดวงนั้นกับเส้นที่พุ่งขึ้นตรงของดาวฤกษ์ดวงข้างหน้าที่กำหนดการเริ่มต้น และการสิ้นสุดของกลุ่มดาว ซึ่งเราไม่มีทางรู้ได้เลยถ้าไม่อาศัยการใคร่ครวญดังที่เราได้กระทำไปแล้ว ว่าแต่ละกลุ่มดาวเริ่มต้นด้วยดาวฤกษ์ดวงใด และถ้าไม่อาศัยข้อเตือนใจที่หลวงพ่อมาร์ตินีได้ให้แก่เราไว้ ว่าลองจิจูดของจีนนั้นตั้งมาจากขั้วโลก กล่าวคือแตกต่างกับที่แสดงไว้ในตารางนี้

ตามตารางนี้ปรากฏว่ากลุ่มดาวกลุ่มหรือภพที่ ๑๐ อันเป็นปัญหานั้น เริ่มต้นที่ดาวดวงแรกของปีกม้าปีก (Pégase) และสิ้นสุดลงที่ดาวดวงสุดท้ายของปีก ๆ เดียวกันนั้น ด้วยว่าตามแถวที่สองแห่งตารางเดียวกันนี้ดาวกลุ่มนี้เริ่มต้นเมื่อปี ค.ศ. ๑๖๒๘ ที่องศาที่ ๑๘ กับ ๒๐ ลิปดาของราศีมีน ซึ่งเราพบในปีเดียวกันนั้นที่ดาวดวงแรกของปีกม้าปีกในตารางของติโกที่ทำขึ้นในสมัยเดียวกันนั้น มาตรว่าแถวต้นของตารางจีนจะให้น้อยไป ๒ องศา อันน่าจะเป็นการผิดพลาดทางด้านการแสดงออกหรือทางด้านการคำนวณที่เล็ดลอดเข้ามาในงานทั้งสองชิ้นของหลวงพ่อมาร์ตินีนั้น

ต้นฉบับแห่งตารางของติโกกับของลองชิมองตานุส (Longimontanus) ได้ให้ไว้ที่ดวงดาวที่ปลายปีก ๔ องศากับ ๑ ลิปดาแห่งราศีเมษ อันเป็นที่สิ้นสุดแห่งกลุ่มดาวกลุ่มที่ ๑๐ และเริ่มต้นกลุ่ม *ปี* (Pi อันเป็นกลุ่มต่อไป มาตรว่าตามตารางของรูดอลฟิน (Rodolphines) ของฟิโลลาอิก (Philolaïqne) กับของหลวงพ่อริกซิโอลี (P. Riccioli) จะได้แสดงไว้ที่ดาวดวงเดียวกันนั้นเป็น ๔ องศาที่ราศีมีน อันน่าจะเป็นการผิดพลาดของผู้คัดลอกมามากกว่า ที่ได้เล็ดลอดกันเข้ามาในงานของท่านนักดาราศาสตร์ของท่านเหล่านั้น โดยที่ดาวทั้งสองดวงนั้นมีละติจูดโบเรอัล (Boréale) อันกว้างใหญ่ ดวงแรกอยู่ที่องศาที่ ๒๙ กับ ๑๖ ลิปดา ดวงที่สองอยู่ที่องศาที่ ๑๒ กับ ๓๕ ลิปดา ความแตกต่างระหว่างละติจูดกับเส้นพุ่งขึ้นตรงที่จีนถือว่าเป็นลองจิจูดนั้น ปัจจุบันนี้ยิ่งห่างกันไกลออกไปอีก กระทั่งว่าดาวทั้งสองดวงนี้เข้าไปอยู่ใกล้กับวงของวิษุวัต ซึ่งความแตกต่างยิ่งห่างไกล

กว่าที่อื่น ๆ เป็นอันมาก แต่เมื่อก่อนนี้มิได้ห่างไกลกันมากมายถึงเท่านี้ ในขณะที่ดาวทั้งสองดวงนี้อยู่ใกล้กับวงของซอลสติซ

๖. การพิจารณากำหนดเวลาที่ดาวพระเคราะห์ทั้ง ๕ มาอยู่ร่วมกันในกลุ่มดาวกลุ่มที่ ๑๐

เมื่อได้ร่นดวงดาวเหล่านี้ที่วิษุวัตให้เป็นไปในศตวรรษที่ ๒๔ กับศตวรรษที่ ๒๕ ก่อนคริสตสมภพ เรามิได้พบเลยว่าดาวพระเคราะห์ ๕ ดวงมาอยู่รวมกันระหว่างที่เบนไปจากทศเหนือของเข็มทิศ อันดวงดาวเหล่านี้โคจรผ่าน ไม่ว่าจะเป็นไปในศตวรรษทั้งสองนี้ หรือว่าสองศตวรรษก่อนและหลัง ในขณะที่ดวงอาทิตย์สถิตอยู่ที่ราศีกุมภ์ ดังที่ได้แสดงไว้ในพงศาวดารจีน

แต่เราได้พบว่าดาวพระเสาร์ ดาวพระพฤหัสบดี ดาวพระศุกร์ ดาวพระพุธ และดวงจันทร์ปรากฏอยู่ในกลุ่มดาวฤกษ์ของจีนที่ได้กำหนดไว้ตามแบบวิธีนั้น ดวงอาทิตย์อยู่ที่องศาที่ ๒๐ แห่งราศีกุมภ์ในปี ๒๐๑๒ ก่อนคริสต์ศักราช วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ตามปีปฏิทินจูเลี่ยน และวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ตามปีปฏิทินเกรกอเรี่ยนที่ยังใช้กันอยู่ในปัจจุบันนี้ และในวันต่อมาคือ ๑๐, ๒๗ กุมภาพันธ์ เวลา ๖ โมงเช้า ก็เกิดการเล็งยันระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ อันอาจถือว่าเป็นวันขึ้นปีใหม่ของจีนนั่นแล

ฉะนั้นตามรายการของติโก และตามอาการโคจรที่ท่านได้ให้ไว้แก่ดาวฤกษ์ทั้งหลาย ดาวดวงแรกที่ปีกม้าปีก อันเริ่มต้นกลุ่มดาวฤกษ์ที่ ๑๐ อยู่ที่องศาที่ ๒๖ กับ ๕๐ ลิปดา ณ ราศีมังกร และวงที่เบนไปจากทิศเหนือของเข็มทิศติดกับเอคลิปติคที่องศาที่ ๒๔ แห่งราศีเดียวกันนั้น

ดาวดวงสุดท้ายของปีกม้าอยู่ที่องศาที่ ๑๒ ครึ่งแห่งราศีกุมภ์ และวงที่เบนไปจากทิศเหนือของเข็มทิศตัดเอคลิปติค และดึงเข้ามาอยู่ที่องศาที่ ๑๑ แห่งราศีเดียวกันนั้น

ในตอนเช้าวันที่ ๘, ๒๖ กุมภาพันธ์ ใกล้รุ่งในประเทศจีน

ต้นกลุ่มดาวฤกษ์กลุ่มที่ ๑๐	มังกร ๒๔
ดาวพระเสาร์อยู่ที่	มังกร ๒๔
ดาวพฤหัสบดี	มังกร ๒๖
ดาวพระพุธ	มังกร ๒๗
ดาวพระศุกร์	กุมภ์ ๔
ดวงจันทร์	กุมภ์ ๘
ปลายกลุ่มดาวฤกษ์กลุ่มที่ ๑๐	กุมภ์ ๑๑

และใน ๒๔ ชั่วโมงหรือราวนั้น ก็บังเกิดการเล็งยันระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์

กาลนิรูปณ์ของจีน ได้วางการเล็งยันของดาวพระเคราะห์ไว้ระหว่างปี ๒๕๑๓ กับปี ๒๔๓๕ ก่อนคริสตสมภพ จึงจะมีระยะแตกต่างกันอยู่ ๕ ศตวรรษ ระหว่างเวลาที่แสดงไว้ในกาลนิรูปณ์นี้กับเวลาที่เป็นจริง ฉะนั้นศักราชของจีนจึงจะต้องเยาว์ขึ้นถึง ๕ ศตวรรษกว่าที่พงศาวดารจีนได้ลงสันนิษฐานไว้

๗. ข้อสังเกตเก่าแก่เกี่ยวกับเหมายันครั้งหนึ่ง ที่ได้กระทำไว้ในประเทศจีน

ความแตกต่างกันอยู่ ๕ ศตวรรษ ดังปรากฏตามการคำนวณนี้ อันชาวจีนได้ทำให้ศักราชของเขาเก่าแก่เกินไปนั้น ได้รับการยืนยันในที่แห่งอื่นโดยพงศาวดารของหลวงพ่อมาร์ตินี ซึ่งท่านผู้นิพนธ์ได้กล่าวไว้ว่า ในรัชสมัยพระเจ้าเฉ่า (Jào) ผู้ทรงเป็นจักรพรรดิองค์ที่ ๑๐ ของประเทศจีน เหมายันได้รับการสังเกตว่าตั้งอยู่ที่องศาแรกของกลุ่มดาวฮิว (Hiu) อันปัจจุบันนี้เริ่มต้นราวองศาที่ ๑๘ แห่งราศีกุมภ์ ดังนั้นจึงตั้งแต่สมัยนั้นเป็นต้นมา ซอลสติซได้ห่างออกไปถึง ๔๘ องศาจากตำแหน่งแห่งที่เดิม ท่านได้รายงานการสังเกตนั้นไว้ว่าเป็นปีที่ ๒๐ ในรัชกาลของพระเจ้าเฉ่า ซึ่งท่านว่าตรงกับปี ๒๓๔๒ ก่อนคริสตสมภพ

ปรากฏตามตารางว่ากลุ่มดาวฮิวนั้นเริ่มต้นโดยดวงดาว ซึ่งสถิตอยู่ที่ไหล่ซ้ายของดาวหมีใหญ่ ซึ่งใน ค.ศ. ๑๖๒๘ สถิตอยู่ ณ องศาที่ ๑๘ กับ ๑๖ ลิปดาแห่งราศีกุมภ์ แต่ในปีที่ ๒๐ แห่งรัชกาลของพระเจ้าเฉ่านั้น สถิตอยู่ที่องศาที่ ๒๙ กับ ๒ - ๓ ลิปดาแห่งราศีธนู โดยเหตุที่เหมายันซึ่งสถิตอยู่ที่ต้นราศีมังกรเป็นนิตย์ ได้มาสถิตอยู่ที่ต้นราศีฮิว ระหว่างตำแหน่งทั้งสองแห่งจักรราศีนี้เป็น ๔๙ องศา ๑๖ ลิปดา ที่ดาวฤกษ์ตามตารางของติโกใช้เวลาใน ๓,๔๗๘ ปี ตกเป็นปีละ ๕๑ วินาที เมื่อลบออกเสีย ๑,๖๒๕ ปี นับแต่คริสต์ศักราชปีที่ ๒๐ ในรัชกาลของเฉ่าคงจะตกอยู่ในปี ๑๘๕๒ ก่อนคริสต์ศักราช ซึ่งในพงศาวดารจีนของหลวงพ่อมาร์ตินีตั้งไว้ในปี ๒๓๔๗ ก่อนคริสต์ศักราช ทำให้เก่าแก่ไปประมาณ ๔๙๗ ปี ฉะนั้นจึงมีความแตกต่างกันอยู่ราว ๕ ศตวรรษ ระหว่างศักราชตามพงศาวดารจีนกับศักราชเดียวกันนั้น จากการคำนวณอาการโคจรของดาวฤกษ์ในย่านระยะเวลาที่กล่าวถึงนั้น ดังที่เราได้พบในการตรวจพิจารณาข้อสังเกตดาวพระเคราะห์ทั้ง ๕ ในกลุ่มดาวฤกษ์กลุ่มที่ ๑๐ นั้นแลฯ

ตามนิพนธ์ของหลวงพ่อมาร์ตินีในตอนต้น ๆ แห่งพงศาวดารจีนของท่านนั้น ดูเหมือนว่าชาวจีนนับดาวพระเคราะห์ได้เพียง ๕ ดวงเท่านั้น คือ พระเสาร์ พระพฤหัสบดี พระอังคาร พระศุกร์ กับพระพุธ และเขาได้อนุมานเอาในรัชกาลของพระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ ๕ ว่า มีดาวพระเคราะห์ ๕ ดวงมาร่วมกันในกลุ่มดาวฤกษ์กลุ่มที่ ๑๐ ในวันเดียวกับที่มีการเล็งยันระหว่างดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์ แต่ถ้าข้อสังเกตของจีนนี้รับฟังได้แล้วก็จะเป็นเรื่องห้าแต้มชัด ๆ และปราศจากหลักฐาน การร่วมกันของดาวพระเคราะห์ในสมัยที่ชาวจีนแสดงไว้นั้น มิได้เกิดขึ้นในขณะนั้นหรือห่างออกไปจากขณะนั้นเลย เราจึงไม่ทราบว่าเขาไปเอาจากที่ไหนมาแสดงไว้

ประวัติศาสตร์ที่อาศัยข้อสังเกตทางดาราศาสตร์ ควรได้รับการพิจารณาเสียก่อนที่จะปลงใจเชื่อ เช่น การนับคราสอันปรากฏในตอนต้น ๆ แห่งบทนิพนธ์ของดิโอแชน ลาแอรซ์ (Diogène Laerce) อันถ่ายทอดมาจากโซซิอ็อง (Sotion) อีกต่อหนึ่ง ซึ่งเมอสิเยอร์กาสสินีเห็นว่าผิด โซซิอ็องนับเวลาระหว่างวัลแก็ง (Vulcain) ถึงพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชได้ ๔๘,๘๖๓ ปี และในย่านระยะเวลานั้นว่ามีสุริยคราส ๓๗๓ ครั้ง กับจันทรคราส ๘๓๒ ครั้ง*

เราไม่ควรที่จะเชื่อประวัติศาสตร์เอาอย่างรวดเร็วนัก เพราะประวัติศาสตร์ได้ให้ลำดับกษัตริย์ที่ได้รับการเรียงมาแล้วเป็นอันดีเหลือเกิน ชาวเปอร์เซียก็กระทำเช่นนี้เหมือนกัน ซึ่งเรารู้ว่าผิดทั้งเพ และเรามีชาติวงศ์วรรณาแห่งกษัตริย์ของเรานับตั้งแต่อาดัมเป็นต้นมา ซึ่งก็ยิ่งผิดหนักขึ้นไปอีก ประวัติศาสตร์ที่เราเชื่อกันอยู่นั้น มิชั่วแต่มีลำดับกษัตริย์อย่างเดียวเท่านั้นก็ถือเอาเป็นถูกแท้แน่นอนได้ แต่จะต้องมีเหตุผลยืนยันรับซึ่งกันและกันเป็นสำคัญ ประชาชาติทุกประชาชาติที่อาจมีความรู้ในเรื่องสิ่งเดียวกันนำมารายงานไว้ (เป็นลายลักษณ์อักษร) เหมือน ๆ กัน อย่างน้อยที่สุดในเรื่องที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ ด้วยว่าถ้ามีความเห็นแตกแยกกันมากมายนัก ก็อดที่จะทำให้เราสงสัยไม่ได้ พงศาวดารจีนนั้นมิได้รับการขัดแย้งหรือยืนยันจากประเทศเพื่อนบ้านแต่อย่างใด การที่ประเทศเพื่อนบ้านปิดปากเงียบเช่นนี้จึงไม่อาจทำให้เป็นที่เชื่อถือได้ (ว่าพงศาวดารจีนนั้นถูกต้อง) ฉะนั้นเท่าที่เราสามารถทำได้ก็คือ รับเชื่อ (เอาไว้ว่าเป็นความจริง) รวม ๆ กันไป เฉพาะอย่างยิ่งในราวยุค ๒๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช หากมิใช่ในส่วนที่แย้งกับประวัติศาสตร์ของเราซึ่งได้รับการยืนยันว่าจริงยิ่งกว่าของเขามากนัก[๑]

---

* นักประวัติศาสตร์ชาวกรีกแห่งศตวรรษที่ ๓

[๑] ส่วนที่เป็นตัวเอน คือ ความเห็นเพิ่มเติมของ ลา ลูแบร์

ว่าด้วยเกาะตาโปรบาน

โดย เมอสิเยอร์กาสสินี

สถานภาพของเกาะตาโปรบาน (Taprobane) ตามที่ปโตเลมีได้กล่าวไว้ในหนังสือเล่มที่ ๗ แห่งภูมิศาสตร์ของท่านนั้น อยู่ตรงกันข้ามกับแหลมการี (Cari)

แหลมนี้ ปโตเลมีได้ตั้งไว้ระหว่างประเทศอินเดียกับแม่น้ำคงคา อยู่ใกล้กับประเทศอินเดียมากกว่าแม่น้ำคงคา

เกาะตาโปรบานนี้ถูกแบ่งโดยเส้นวิษุวัตออกเป็น ๒ ส่วนไม่เท่ากัน ส่วนทางข้างใหญ่อยู่ทางเขตครึ่งโลกโบเรอาล (ซีกเหนือ) แผ่ออกไปจนถึงองศาที่ ๑๒ หรือ ๑๓ ของละติจูดโบเรอาล ส่วนข้างเล็กอยู่ในเขตครึ่งโลกออสตราล (ซีกใต้) แผ่ออกไปจนถึงองศาที่ ๒ ครึ่งของละติจูดออสตราล

โดยรอบ ๆ เกาะนี้มีเกาะเล็ก ๆ ๑,๓๗๘ เกาะล้อมรอบ ในบรรดาเกาะเหล่านี้มีอยู่ ๑๙ เกาะที่ใหญ่กว่าเกาะอื่น ๆ เป็นที่รู้จักกันดีในอัสดงคตประเทศ

แหลมโกรี (Cori - ในต้นฉบับตอนต้นว่า Cari) ก็มิใช่อื่นไกล คงเป็นเกาะที่เรียกกันอยู่ในปัจจุบันนี้ว่า โกโมรี (Comori) หรือโกโมแร็ง (Comorin) ซึ่งอยู่ระหว่างประเทศอินเดียกับแม่น้ำคงคาเหมือนกัน แต่ใกล้ไปทางประเทศอินเดียมากกว่าทางแม่น้ำคงคา

ตรงกันข้ามกับแหลมนี้ไม่มีเกาะอันใดที่จะใหญ่โตไปกว่าเกาะตาโปรบานซึ่งถูกแบ่งโดยเส้นวิษุวัตและล้อมรอบอยู่ด้วยหมู่เกาะ ๑,๓๗๘ เกาะ แต่ยังมีเกาะเล็ก ๆ อีกเป็นอันมากที่เรียกว่า มัลดีฟส์ (Maldives) ซึ่งชาวเมืองแจ้งว่ามีอยู่ถึง ๑๒,๐๐๐ เกาะด้วยกัน ตามจดหมายเหตุของปีรารด (Pirard) ซึ่งเคยไปอยู่ที่นั่นถึง ๕ ปี แจ้งว่าเกาะเหล่านี้มีกษัตริย์องค์หนึ่ง ซึ่งใช้พระนามว่า กษัตริย์แห่ง ๑๓ จังหวัด และ ๑๒,๐๐๐ เกาะ

อันจังหวัดทั้ง ๑๓ นี้ แต่ละจังหวัดเป็นเกาะเล็ก ๆ รวมเป็นหมู่เข้าด้วยกัน แต่ละจังหวัดล้อมรอบด้วยโขดหินใหญ่คล้ายกับกำแพงยักษ์ เรียกว่า อัตโตล็อง (Attolons) แต่ละจังหวัดมีอาณาบริเวณ ๓๐ ลี้โดยรอบ มากกว่านี้บ้าง น้อยกว่าบ้าง และมีรูปพรรณเกือบเป็นวงกลมหรือรูปไข่ มีอาณาเขตจรดกันตั้งแต่เหนือตลอดใต้ มีทะเลเป็นร่องคั่น บ้างก็กว้าง บ้างก็แคบ โขดหินที่ล้อมรอบอัตโตล็องเหล่านี้สูงมาก และน้ำทะเลหนุนเนื่องมากระทบอย่างรุนแรง กระทั่งว่าบุคคลที่อยู่ตรงกลางอัตโตล็องใดอัตโตล็องหนึ่ง เห็นโขดหินนี้โดยรอบกับลูกคลื่นในท้องทะเลที่สูงเท่าหลังคาเรือน วงล้อมของอัตโตล็องหนึ่ง ๆ นั้นมีทางเข้าออกอยู่เพียง ๔ ช่องเท่านั้น อยู่ทางด้านเหนือ ๒ ช่อง ทางด้านใต้ ๒ ช่อง ซึ่งช่องหนึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก อีกช่องหนึ่งอยู่ทางทิศ

ตะวันตก ช่องที่กว้างที่สุดก็ราว ๒๐๐ ก้าว ที่แคบที่สุดก็ต่ำกว่า ๓๐ ก้าวเล็กน้อย ทั้งสองข้างทางเข้าออกแต่ละช่องมีเกาะหลายเกาะ แต่กระแสน้ำไหลและกระแสน้ำขึ้นได้ลบจำนวนเกาะเหล่านี้ลงไปอยู่ทุกวัน ปิราร์ดได้กล่าวแถมไว้ว่า เมื่อได้เห็นภายในอัตโตล็องหนึ่ง ๆ แล้ว ก็กล่าวได้ว่าเกาะเล็ก ๆ เหล่านี้ และร่องทะเลที่คั่นเป็นประดุจที่ราบต่อเนื่องกันเป็นพืดไป แต่ก่อนนี้คงเป็นเกาะเดียว แล้วต่อมาจึงได้ถูกตัดและแบ่งแยกออกเป็นหลายเกาะ เราเห็นท้องของร่องน้ำที่แบ่งเขตนี้ได้แทบจะทั่วไป ซึ่งไม่ค่อยลึกนัก ยกเว้นในที่ลางแห่งเท่านั้น และเมื่อตอนน้ำทะเลลด น้ำก็ลึกไม่ถึงบั้นเอว แต่ลึกเพียงครึ่งขาเท่านั้นในที่แทบทั่วไป

มีกระแสน้ำอันเชี่ยวกรากและหลั่งอยู่ตลอดเวลาตั้งแต่เดือนเมษายนไปจนถึงเดือนตุลาคม ไหลลงมาจากทางด้านทิศตะวันตก เนื่องจากฝนที่ตกลงมาไม่หยุดหย่อนอันทำให้เกิดเป็นฤดูหนาว ส่วนอีกหกเดือนของปีนั้น กระแสลมพัดไปทางทิศตะวันออก และก่อให้เกิดความร้อนอย่างใหญ่หลวงโดยฝนมิได้ตกเลย อันเป็นฤดูร้อนของพวกเขาที่นั่นในท้องร่องน้ำเหล่านี้มีหินก้อนใหญ่ ๆ ซึ่งชาวเมืองนำเอาไปใช้ก่อบ้านเรือน ลางแห่งก็เต็มไปด้วยกระจุกหนามจำพวกหินปะการัง อันทำให้เรือผ่านร่องน้ำนั้นไปด้วยความลำบากยากยิ่ง

แล็งสโกต์ (Linscot) ยืนยันตามคำบอกเล่าของพวกชาวมะลาบาร์ว่า เกาะเล็ก ๆ เหล่านี้แต่ก่อนนี้เชื่อมกับผืนแผ่นดินใหญ่ แต่ในกาลต่อมาถูกน้ำทะเลตัดขาดออกไป เนื่องจากว่าพื้นดินนั้นเป็นที่ราบต่ำแล

ฉะนั้นจึงมีลักษณะเสมือนหนึ่งว่า หมู่เกาะมัลดีฟส์นั้นเป็นส่วนเหลือของตาโปรบานเกาะใหญ่และเกาะ ๑,๓๗๘ เกาะที่ล้อมรอบที่ถูกกระแสน้ำพัดทลายไปหรือท่วมลบเสีย คงเหลือแต่โขดหินเหล่านี้เมื่อก่อนนั้นคงจะเป็นฐานของภูเขา และส่วนที่เหลืออยู่ภายในวงล้อมของโขดหินที่น้ำทะเลกระทบกระแทกอยู่นี้ ก็ด้วยว่าไม่อาจแบ่งแยกออกไปได้อีกแล้ว แต่ก็ไม่วายที่จะสาดเซาะเอาเนื้อดินในวงล้อมนั้นไปได้อยู่ดี

เป็นสิ่งที่แน่นอนว่า เกาะเหล่านี้มีสถานภาพอันเดียวกันกับเส้นวิษุวัต แหลมโกรี ประเทศอินเดีย และแม่น้ำคงคา ดังที่ปโตเลมีได้กำหนดไว้ในที่หลายแห่งของเกาะตาโปรบานนั้นแล

จบบริบูรณ์

รายนามคณะกรรมการ

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

คณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือ

ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๓ - ๑๔ และ ๑๖ - ๒๐

คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี

ที่ ๑๖๙/๒๕๓๘

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

เนื่องในศุภวาระที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ในวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๙ จึงนับเป็นมหามงคลสมัยอันพิเศษยิ่ง ยังความปลาบปลื้มปีติยินดีมาสู่ประเทศชาติและประชาชนโดยถ้วนหน้า สมควรที่รัฐบาลจะได้จัดงานเฉลิมฉลองครั้งยิ่งใหญ่ถวายเป็นราชสักการะและถวายชัยมงคล รวมทั้งให้ประชาชนทั่วทั้งประเทศได้แสดงความกตัญญูกตเวทีและแสดงความจงรักภักดีแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงสร้างคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาชนอย่างอเนกอนันต์ คณะรัฐมนตรีในคราวประชุมปรึกษาเมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗ ได้มีมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปีขึ้น และโดยที่ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ตั้งนายกรัฐมนตรีตามประกาศลงวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๓๘ มีผลให้คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ ๒๗/๒๕๓๗ ลงวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๓๗ สิ้นสุดลง

ดังนั้น เพื่อให้การจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง เรียบร้อย และสมพระเกียรติ อาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๓๔ มาตรา ๑๑ (๖) จึงให้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้

องค์ประกอบ

คณะที่ปรึกษา

๑. ประธานองคมนตรี	ที่ปรึกษา
๒. ประธานสภาผู้แทนราษฎร	ที่ปรึกษา
๓. ประธานศาลฎีกา	ที่ปรึกษา
๔. ประธานวุฒิสภา	ที่ปรึกษา

คณะกรรมการ

๑. นายกรัฐมนตรี	ประธานกรรมการ
๒. รองนายกรัฐมนตรี (ทุกท่าน)	รองประธานกรรมการ
๓. รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี (ทุกท่าน)	กรรมการ
๔. ปลัดกระทรวงกลาโหม	กรรมการ
๕. ปลัดกระทรวงการคลัง	กรรมการ
๖. ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๗. ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์	กรรมการ
๘. ปลัดกระทรวงคมนาคม	กรรมการ
๙. ปลัดกระทรวงพาณิชย์	กรรมการ
๑๐. ปลัดกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๑๑. ปลัดกระทรวงยุติธรรม	กรรมการ
๑๒. ปลัดกระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม	กรรมการ
๑๓. ปลัดกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม	กรรมการ
๑๔. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	กรรมการ
๑๕. ปลัดกระทรวงสาธารณสุข	กรรมการ
๑๖. ปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม	กรรมการ
๑๗. ปลัดทบวงมหาวิทยาลัย	กรรมการ
๑๘. ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๑๙. เลขาธิการพระราชวัง	กรรมการ
๒๐. เลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๒๑. เลขาธิการคณะรัฐมนตรี	กรรมการ
๒๒. ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ	กรรมการ
๒๓. เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน	กรรมการ

๒๔. ผู้บัญชาการทหารสูงสุด	กรรมการ
๒๕. ผู้บัญชาการทหารบก	กรรมการ
๒๖. ผู้บัญชาการทหารเรือ	กรรมการ
๒๗. ผู้บัญชาการทหารอากาศ	กรรมการ
๒๘. สมุหราชองครักษ์	กรรมการ
๒๙. อธิบดีกรมตำรวจ	กรรมการ
๓๐. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๓๑. อธิบดีกรมการศาสนา	กรรมการ
๓๒. อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๓๓. เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ	กรรมการ
๓๔. ผู้ว่าราชการกรุงเทพมหานคร	กรรมการ
๓๕. ผู้ว่าการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย	กรรมการ
๓๖. เจ้ากรมกิจการพลเรือนทหารบก	กรรมการ
๓๗. หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล	กรรมการ
๓๘. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	กรรมการ
๓๙. นายเศวต ธนประดิษฐ์	กรรมการ
๔๐. ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและเลขาธิการ
๔๑. รองปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (นายอาลัย อิงคะวณิช)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๔๒. ผู้อำนวยการกองกลาง สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๔๓. ผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๔๔. ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์)	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

อำนาจหน้าที่

๑. กำหนดนโยบายการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

๒. ให้มีอำนาจในการพิจารณาและให้ความเห็นชอบแผนงาน โครงการ และกิจกรรมการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

๓. ให้มีอำนาจแต่งตั้ง เพิ่มเติม หรือเปลี่ยนแปลงที่ปรึกษา กรรมการในคณะกรรมการอำนวยการฯ ได้ตามที่เห็นสมควร

๔. ให้มีอำนาจแต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ และคณะทำงาน เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานได้ตามที่เห็นสมควร

๕. ดำเนินการอื่น ๆ เพื่อให้การจัดงานเป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ

ในการปฏิบัติตามคำสั่งนี้ ให้คณะกรรมการอำนวยการ คณะกรรมการ คณะอนุกรรมการที่คณะกรรมการอำนวยการแต่งตั้ง ได้รับเบี้ยประชุมตามพระราชกฤษฎีกาเบี้ยประชุม และค่าตอบแทนที่ปรึกษา ซึ่งนายกรัฐมนตรีแต่งตั้ง พ.ศ. ๒๕๒๓ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๓ โดยให้เบิกจ่ายเบี้ยประชุมจากสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๘

(นายบรรหาร ศิลปอาชา)
นายกรัฐมนตรี

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

ที่ ๓/๒๕๓๘

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๖๙/๒๕๓๘ ลงวันที่ ๘ กันยายน ๒๕๓๘ แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี และให้คณะกรรมการอำนวยการฯ มีอำนาจแต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานได้ตามที่เห็นสมควร นั้น

เพื่อให้การจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ จึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังต่อไปนี้

องค์ประกอบ

๑. รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ	ประธานกรรมการ
๒. ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ	รองประธานกรรมการ
๓. ปลัดกระทรวงมหาดไทย	รองประธานกรรมการ
๔. ราชเลขาธิการ	กรรมการ
๕. ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ	กรรมการ
๖. ผู้ตรวจราชการสำนักนายกรัฐมนตรี ประจำเขตตรวจราชการที่ ๔	กรรมการ
๗. ผู้ตรวจราชการสำนักนายกรัฐมนตรี ประจำเขตตรวจราชการที่ ๘	กรรมการ
๘. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๙. อธิบดีกรมการปกครอง	กรรมการ
๑๐. อธิบดีกรมวิชาการ	กรรมการ

๑๑.	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๑๒.	เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน	กรรมการ
๑๓.	เลขาธิการคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ	กรรมการ
๑๔.	เลขาธิการคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ	กรรมการ
๑๕.	ผู้ช่วยปลัดกระทรวงมหาดไทย	กรรมการ
๑๖.	กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายพิธี	กรรมการ
๑๗.	กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายโครงการและกิจกรรม	กรรมการ
๑๘.	กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายติดตามและประเมินผล	กรรมการ
๑๙.	กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๒๐.	กรรมการและเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายเลขานุการและประสานงาน	กรรมการ
๒๑.	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๒๒.	ผู้อำนวยการสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๒๓.	ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ
๒๔.	ผู้อำนวยการกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ
๒๕.	รองอธิบดีกรมศิลปากร (ตามที่กรมศิลปากรมอบหมาย)	กรรมการและเลขานุการ
๒๖.	ผู้อำนวยการกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๗. ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร (นางสายไหม จบกลศึก) กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๘. ผู้แทนกรมศิลปากร (นางสุรีย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยม) กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๙. ผู้แทนสำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (นางวันเพ็ญ แกล้วทนงค์) กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

อำนาจหน้าที่

๑. จัดพิมพ์หนังสือเนื่องในโอกาสการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี และจัดทำจดหมายเหตุการเฉลิมฉลอง

๒. เสนอวงเงินงบประมาณการดำเนินงานต่อคณะกรรมการอำนวยการฯ

๓. รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการฯ ทราบเป็นระยะ ๆ

๔. ให้มีอำนาจแต่งตั้งคณะอนุกรรมการ หรือคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือในการปฏิบัติงานได้ตามความจำเป็น

๕. ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ ๒๕๓๘

(นายบรรหาร ศิลปอาชา)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี
ที่ ๑/๒๕๓๙
เรื่อง แต่งตั้งรองประธานกรรมการและกรรมการในคณะกรรมการ
ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ เพิ่มเติม

ตามคำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี ที่ ๓/๒๕๓๘ ลงวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๓๘ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ นั้น

เพื่อให้การดำเนินงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและเหมาะสม อาศัยอำนาจตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๖๙/๒๕๓๘ ลงวันที่ ๘ กันยายน ๒๕๓๘ จึงให้แต่งตั้งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (ร้อยตำรวจโท เชาวริน ลัทธศักดิ์ศิริ) เป็นรองประธานกรรมการและเลขาธิการพระราชวัง เป็นกรรมการในคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ เพิ่มเติม

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๙

(นายบรรหาร ศิลปอาชา)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี

คณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร*

องค์ประกอบ

๑. หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล	ประธานกรรมการ
๒. นายประเสริฐ ณ นคร	รองประธานกรรมการ
๓. อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๔. นายกราชบัณฑิตยสถาน หรือผู้แทน	กรรมการ
๕. อธิบดีกรมวิชาการ หรือผู้แทน	กรรมการ
๖. ท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
๗. คุณหญิงแม้นมาส ชวลิต	กรรมการ
๘. พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒย์ เกษมศรี	กรรมการ
๙. นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง	กรรมการ
๑๐. นายวินัย พงศ์ศรีเพียร	กรรมการ
๑๑. นายธีรวัต ณ ป้อมเพชร	กรรมการ
๑๒. นางประกอบ ลาภเกษร	กรรมการ
๑๓. นายพิเศษ เจียจันทร์พงษ์	กรรมการ
๑๔. นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์	กรรมการ
๑๕. นางสายไหม จบกลศึก	กรรมการ
๑๖. ผู้อำนวยการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์	กรรมการและเลขานุการ
๑๗. นางสาววีณา โรจนราธา	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๘. นางสาวศิรินันท์ บุญศิริ	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

อำนาจหน้าที่

๑. ให้คำแนะนำเอกสารและหลักฐานข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อเพิ่มเติมเนื้อหาหนังสือชุดประชุมพงศาวดารที่พิมพ์เผยแพร่แล้วให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒. ให้คำปรึกษา ตลอดจนวินิจฉัยชี้ขาดปัญหาเกี่ยวกับการตรวจสอบชำระหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร

๓. พิจารณาให้คำแนะนำ รวมทั้งควบคุมการรวบรวมจัดพิมพ์และเผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดาร และการบันทึกลงแผ่น CD-ROM

๔. แต่งตั้งคณะผู้ทรงคุณวุฒิเพื่อตรวจสอบชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑ - ๒๐

---

* แต่งตั้งตามมติคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ ๓ กันยายน ๒๕๓๙

คำสั่งกรมศิลปากร

ที่ ๑๙๑/๒๕๕๙

เรื่อง ยกเลิกคำสั่งและแต่งตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๓-๑๔ และ ๑๖-๒๐

โดยที่เป็นการสมควรปรับปรุงองค์ประกอบของคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เพื่อให้การดำเนินงานบรรลุวัตถุประสงค์เป็นไปด้วยความถูกต้อง ครบถ้วน และมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น กรมศิลปากรจึงเห็นสมควรให้

๑. ยกเลิกคำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๙๖๑/๒๕๔๙ ลงวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๙ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๒๖/๒๕๕๐ ลงวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๐ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๓๕๒/๒๕๕๐ ลงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๓๕๓/๒๕๕๐ ลงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๒๙/๒๕๕๑ ลงวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๑ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๑๕๓/๒๕๕๑ ลงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๑ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๕๓๐/๒๕๕๑ ลงวันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๙๗๔/๒๕๕๑ ลงวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๑ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๑๔/๒๕๕๕ ลงวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๕ คำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๔๑๕/๒๕๕๗ ลงวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๗ และคำสั่งกรมศิลปากร ที่ ๒๐๕/๒๕๕๘ ลงวันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๘

๒. แต่งตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๓ - ๑๔ และ ๑๖ - ๒๐ จำนวน ๗ คณะ มีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ ดังนี้

องค์ประกอบ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๓

๑. นายวินัย พงศ์ศรีเพียร ประธานกรรมการ

๒. นายประพฤทธิ์ ศุกลรัตนเมธี กรรมการ

๓. นายวุฒิชัย มูลศิลป์ กรรมการ

๔. นายนิติ แสงวัณณ์	กรรมการ
๕. นางสาวพรเพ็ญ ฮั่นตระกูล	กรรมการ
๖. นางสาววีณา โรจนราธา	กรรมการ
๗ นายธีระ แก้วประจันทร์	กรรมการ
๘. นายไอยคุปต์ ธนบัตร	กรรมการและเลขานุการ
๙. นายชัยสิทธิ์ ปะนันวงค์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร
ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๔

๑. นายบวรเวท รุ่งรุจี	ประธานกรรมการ
๒. นางสาวสุรางค์ศรี ตันเสียงสม	กรรมการ
๓. พันเอกหญิง นงลักษณ์ ลิ้มศิริ	กรรมการ
๔. เรือโท ดินาร์ บุญธรรม	กรรมการ
๕. นายโทโมฮิโตะ ทะคะตะ	กรรมการ
๖. นางสาวปิยดา ชลวร	กรรมการ
๗. นางสาวภาวรรณ เรืองศิลป์	กรรมการ
๘. นายชญานิน นุ้ยสินธุ์	กรรมการ
๙. นางสาวอิสรีย์ ธีรเดช	กรรมการและเลขานุการ
๑๐. นายธันวา วงศ์เสงี่ยม	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร
ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๖

๑. ท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	ที่ปรึกษาและกรรมการ
๒. พันเอก ศรศักร ชูสวัสดิ์	ประธานกรรมการ
๓. นางวิไลเลขา ถาวรธนสาร	กรรมการ
๔. นางยุพา ชุมจันทร์	กรรมการ
๕. นางนฤมล ธีรวัฒน์	กรรมการ
๖. นางสาวศิรินันท์ บุญศิริ	กรรมการ
๗. นางสาวอรวรรณ ทรัพย์พลอย	กรรมการและเลขานุการ
๘. นางสาวระชา ภุชชงค์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร
ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๗

๑. นายธีรวัต ณ ป้อมเพชร	ประธานกรรมการ
๒. นายวินัย พงศ์ศรีเพียร	กรรมการ
๓. นางสาวกรรณิกา จรรย์แสง	กรรมการ
๔. นายปรีดี พิศภูมิวิถี	กรรมการ
๕. นางสาวสุทธิพันธ์ ขุทรานนท์	กรรมการ
๖. นางนุชนารถ กิจงาม	กรรมการและเลขานุการ
๗. นางสาวอาทิพร ผาจันดา	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร
ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๘

๑. นายปรีดี พิศภูมิวิถี	ประธานกรรมการ
๒. พันเอก พีรพล สงนุ้ย	กรรมการ
๓. Monsieur Christian Pellaumail	กรรมการ
๔. นางวิลาวัณย์ เปลโลมาย	กรรมการ
๕. นาวสาวณัฐพร ไทยจงรักษ์	กรรมการ
๖. นาวสาวเปรมา สัตยาวุฒิพงศ์	กรรมการและเลขานุการ
๗. นางสาวอาทิพร ผาจันดา	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๘. นายชัยสิทธิ์ ปะนันวงค์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร
ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๙

๑. นายวินัย พงศ์ศรีเพียร	ประธานกรรมการ
๒. นายธีรวัต ณ ป้อมเพชร	กรรมการ
๓. นายประหยัด นิชลานนท์	กรรมการ
๔. Monsieur Bernard Wirth	กรรมการ
๕. นางสาวเพ็ญศิริ เจริญพจน์	กรรมการ
๖. นายธีระ แก้วประจันทร์	กรรมการ

๗. นางสาวเปรมา สัตยาวุฒิพงศ์ กรรมการและเลขานุการ

๘. นางสาวระชา ภุชชงค์ กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือประชุมพงศาวดาร ฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๒๐

๑. นายธีรวัต ณ ป้อมเพชร ประธานกรรมการ

๒. นายวินัย พงศ์ศรีเพียร กรรมการ

๓. นางสาวกรรณิกา จรรย์แสง กรรมการ

๔. นางสาวเพ็ญศิริ เจริญพจน์ กรรมการ

๕. นางสาววัฒนา อุ่นทรัพย์ กรรมการ

๖. นายไอยคุปต์ ธนบัตร กรรมการและเลขานุการ

๗. นายธันวา วงศ์เสงี่ยม กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

อำนาจหน้าที่

๑. ให้ดำเนินการตรวจสอบชำระหนังสือประชุมพงศาวดาร ตามที่ได้รับมอบหมายและตามหลักเกณฑ์ที่คณะกรรมการโครงการชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่หนังสือชุดประชุมพงศาวดารกำหนดไว้

๒. ให้ควบคุมการจัดพิมพ์ให้แล้วเสร็จตามโครงการ

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๙

(นายอนันต์ ชูโชติ)
อธิบดีกรมศิลปากร